

Magyar Nyelvőr

A TARTALOMBÓL

<i>Erdődi József :</i> I. V. Sztálin	1
<i>Bárczi Géza :</i> A százéves Simonyi Zsigmond.....	9
<i>Prohászka János :</i> Simonyi Zsigmond	11
<i>Zsoldos Jenő :</i> Kossuth és Petőfi korának köznyelvéhez.....	37
<i>Herczeg Gyula :</i> Eötvös József körmondatai	56
<i>Hajdú Péter :</i> A paleo-szibériai népek és nyelvek.....	71
<i>Beke Ödön :</i> Vasalás és mángolás	79
<i>Hegedűs Lajos :</i> Hangfelvételes népnyelvi gyűjtés a Sárközben	90
<i>Papp István—Beke Ödön :</i> Elemzési problémák az iskolában.....	114
<i>Erdődi József :</i> Magyar eredetű vándorszavak az orosz nyelvben	125
<i>Mikesy Sándor :</i> Családnévmagyarázatok	129

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

EZT A SZÁMOT BEKE ÖDÖN, PROHÁSZKA JÁNOS ÉS RUBINYI MÓZES
SZERKESZTETTE

FELELŐS SZERKESZTŐ: BEKE ÖDÖN

TECHNIKAI SZERKESZTŐ: PROHÁSZKA JÁNOS

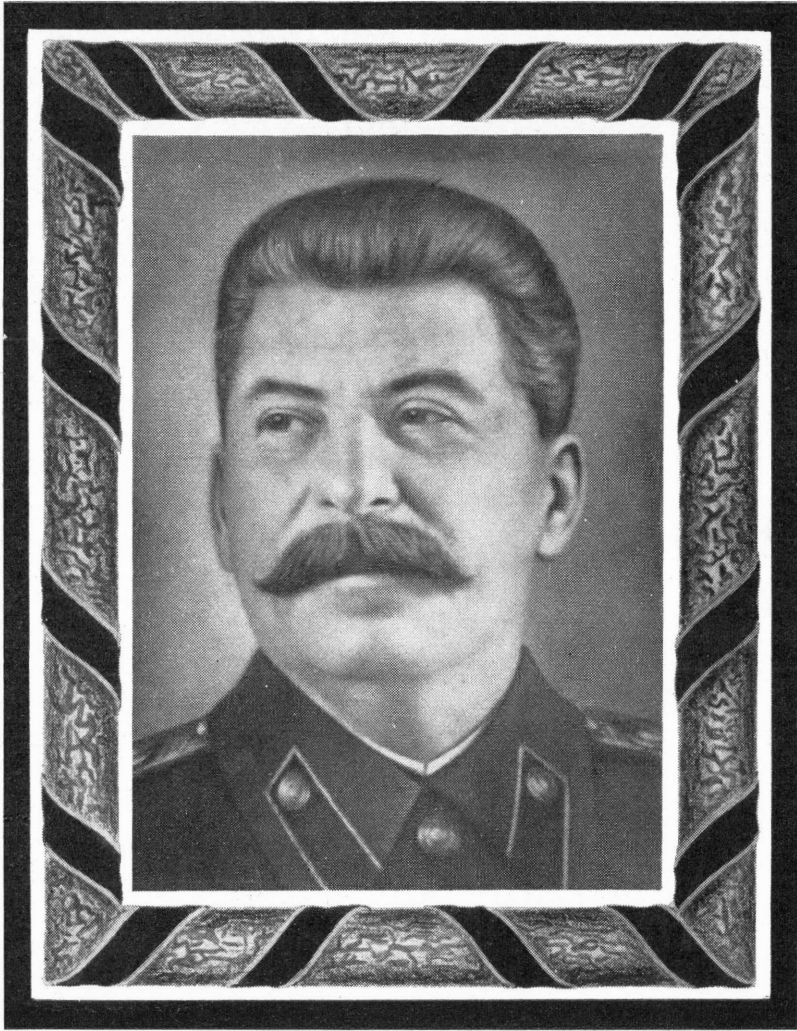
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, XIV., VOROSILQV-ÚT 19. TELEFON: 297—426

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Erdődi József</i> : I. V. Sztálin.....	1
<i>Bárczi Géza</i> : A százéves Simonyi Zsigmond.....	9
<i>Prohászka János</i> : Simonyi Zsigmond	11
<i>Szöke István</i> : Az irodalmi nyelv kérdései a Szovjetunióban	30
<i>Zsoldos Jenő</i> : Kossuth és Petőfi korának köznyelvéhez.....	37
<i>O. Nagy Gábor</i> : Egy készülő szólásgyűjtemény elé.....	43
Nyelvünk történetéhez	
<i>Prohászka János</i> : Névszóul és igéül egyaránt használt szavak.....	48
Íróink nyelve	
<i>Herczeg Gyula</i> : Eötvös József körmondatai.....	56
Népek és nyelvek	
<i>Hajdú Péter</i> : A paleo-szibériai népek és nyelvek.....	71
Nyelv és munka	
<i>Beke Ödön</i> : Vasalás és mángolás.....	79
Nyelvjárásaink	
<i>Hegedűs Lajos</i> : Hangfelvételes népnyelvi gyűjtés a Sárközben.....	90
<i>Beke Ödön</i> : Népi csillagnevek gyűjtése.....	106
<i>Betkowskij Jenő</i> : A szolnoki hajósok, valamint a csongrádi és Mindszenti superok mesterszavai III.	109
Nyelv és iskola	
<i>Papp István—Beke Ödön</i> : Elemzési problémák az iskolában.....	114
<i>Fehér Ede—Fehér Edéné</i> : Az alakhosszabbító tövek kérdéséhez. Az -e kérdőszócska. A határozott számnevek felosztása	121
<i>Benkő Lóránd</i> : Válasz Fehér Edének és Fehér Edénének kérdéseire.....	122

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

77. ÉVFOLYAM * 1953 JANUÁR—ÁPRILIS * 1—2. SZÁM

I. V. SZTÁLIN

A világ dolgozói megrendült lélekkel hallották a szomorú gyász hírt: eltávozott az élők sorából Ioszif Visszarionovics Sztálin. Mindnyájan éreztük, hogy a békeszerető, munkálkodó, életet szépítő emberiséget szörnyű csapás sújtotta, mert az, ki vezérként és pajzsként állt előttünk, aki páncélfalat emelt körénk alkotásaink védelmére, nincs már többé közöttünk.

A nagy ember kiválóságát tetteinek értékével mérjük. Nehéz, szinte lehetetlen mértéket találni Sztálin gyakorlati és tudományos munkájának felmérésére, hiszen olyan nagy műveket, mint az évtizedes forradalmi marxista munka, az Októberi Forradalom hősi végbevitel, az ifjú Szovjetköztársaság védelme a bel- és külföldi ellenséggel szemben, a Szovjetunió tervgazdaságának a megteremtése, a szocialista ipar megalkotása, a kollektív mezőgazdaság megalakítása, a legkorszerűbben felszerelt népi hadsereg felállítása, anyagi, technikai ellátásának megszervezése, a Honvédő Háború dicsőséges sztálini taktikája, a háború után a békés termelésre való átmenet tényeit hogyan mérhetnők fel közönséges emberi mértékkel? És ezt a gyakorlati tevékenységet a tudományos munkák hosszú sora kíséri: akár a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt írt »Anarchizmus vagy szocializmus?«, »Marxizmus és a nemzetiségi kérdés«, vagy az Októberi Forradalom után kelt »Dialektikus és történelmi materializmus«, »A leninizmus és a nemzetiségi kérdés«, »Marxizmus és nyelvtudomány«, »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« címűeket említjük.

Nagy politikus, nagy államférfiú, nagy elméleti és gyakorlati tudós távozott el sorainkból, érezzük és tudjuk mindnyájan.

A haladó tudomány munkásai bánattal búcsúztatják Sztálin elvtársat, mert elmúltával a tudománynak egyik lángelméjét veszítették el. Sztálin nemcsak ragyogó államférfiú volt, hanem nagy tudós is: méltán választotta az 1939-es évben a Szovjetunió Tudományos Akadémiája tiszteleti tagjai sorába, méltán büszkélkedhetett vele mint soraiból fennen kiemelkedő géniusszal.

A tudomány nagy pártfogóját veszítette el Sztálinban. Soha nem volt a világon olyan világnézet, amely annyira becsülte volna a progresszív exakt és társadalmi tudományokat, mint éppen a marxizmus. Míg a kapitalizmus csak a maga profitra vágyó érdekei szemszögéből képes a tudományt nézni, csak azt mérlegelve, mi hasznot adhat, addig a haladó tudomány magas eszméket tűz ki a tudósok elé. Az erről a tudományról szóló zengő sztálini szavaknak kell élniök minden tudósunk tudatában, hadd vezessék munkáját. A főiskolák tudományos munkásai tiszteletére rendezett fogadáson 1938. május 17-én e szavakkal emelte I. V. Sztálin magasra poharát:

»A tudománynak, annak a tudománynak a felvirágzására, amely nem határolja el magát a néptől, nem tartja magát távol a néptől, hanem kész szolgálni a népet,

kész a népnek a tudomány összes vívmányait átadni, amely a népet nem kényszerből, hanem önkéntesen, szívesen szolgálja.

A tudománynak, annak a tudománynak a felvirágzására, amely régi és elismert vezetőinek nem engedi meg, hogy a tudomány áldozópapjainak, a tudomány monopolistáinak módjára önelégülten begubózzanak, amely a tudomány öreg művelői és a tudomány fiatal művelői közti szövetség értelmét, jelentőségét, mindenható erejét felfogja, amely a tudomány összes kapuit önként és készséggel kitarja országunk fiatal tudományos erői előtt és lehetőséget ad nekik arra, hogy meghódítsák a tudomány legmagasabb csúcsait, amely elismeri, hogy a jövő a tudomány fiatalságáé.

A tudománynak, annak a tudománynak a felvirágzására, amelynek művelői, noha a tudományban kialakult hagyományok erejét és jelentőségét átértik és a tudományok érdekében hozzáértően ki is használják, mégsem akarnak e hagyományok rabjává lenni, — annak a tudománynak a virágzására, amelynek megvan a bátorsága, elszánttsága arra, hogy a régi hagyományokat, normákat, szabályokat összetörje, ha elavulnak, ha a haladás fékezőivé válnak, s új hagyományokat, új normákat, új szabályokat tud teremteni.

A tudomány, fejlődése során, nem kevés olyan bátor embert ismer, aki semilyen akadállyal sem törődve, mindennel dacolva, össze tudta törni a régit és tudott újat alkotni. A tudomány olyan férfiai, mint Galilei, Darwin és sokan mások, közismertek. A tudomány egy ilyen korifeusánál, — aki egyben korunk legnagyobb embere, — szeretnék megállapodni. Leninre gondolok, tanítómesterünkre, nevelőnkre. Emlékezzenek az 1917-es évre. Oroszország társadalmi fejlődésének tudományos elemzése alapján Lenin akkor arra a következtetésre jutott, hogy az egyetlen kivezető út a helyzetből a szocializmus győzelme Oroszországban. Ez az akkori idő sok tudományos férfia számára több volt meglepő következtetésnél. Plehanov, a tudomány kiváló férfiainak egyike, akkoriban megvetéssel beszélt Leninről és azt állította, hogy Lenin »félrebeszél«. A tudomány nem kevésbé ismert más férfiai azt állították, hogy »Leninnek elment az esze« s hogy el kellene őt valahová dugni, lehetőleg jó messzire. A tudomány minden rendű és rangú embere Lenin ellen üvöltözött akkoriban, mint olyan ember ellen, aki ierombolja a tudományt. Lenin azonban nem riadt vissza attól, hogy az ár ellen ússzon és szembeforduljon a megcsontosodással. És Lenin győzött.

Ime, itt a mintaképe a tudomány emberének, aki bátran harcol az elavulttá vált tudomány ellen s az új tudomány számára törí az utat.

Az is előfordul, hogy a tudomány és technika új útjait néha nem a tudomány terén közismert emberek egyengetik, hanem a tudományos világban teljesen ismeretlen emberek, egyszerű emberek, a gyakorlat emberei, a maguk szakmájának újtói. . .

... A tudományról beszéltem. Tudomány azonban különféle van. Azt a tudományt, amelyről én beszéltem, élenjáró tudománynak nevezik.«

Sztálin elvtárs nemcsak a meghatározását adta a haladó hagyománynak, hanem kijelölte annak a módszerét is : a történelmi és dialektikus módszert. Ez nem elkülönült, az élettől idegen világszemlélet, hanem »a marxista-leninista párt világszemlélete« (Párttört., Szikra-kiadás. 112). Ez a módszer az igazi tudományos módszer, mert az életet nem mereven, egy pillanatban lerögzítve kutatja, hanem éppen életszerűségében, állandó mozgásában, változásában, fejlődésében és forradalmi ugrásában. Ez a módszer nem egy elszigetelt tudományág kutató, vizsgálati módszere, hanem a tudományok minden területén, természettudományokban és társadalom-tudományokban egyaránt alkalmazandó, mert mindegyikben megvannak a folyton végbemenő dialektikus változások.

Ennek a tudományos világnézetnek az az óriási jelentősége, hogy nem bontja szét két részre a világot : anyagi és eszmei részre, hanem, haladva a marxi-lenini vonalon és továbbfejlesztve azt, megmutatja, hogy az anyagi

és eszmei alakban az egységes és oszthatatlan természet jelenik meg, megmutatja, hogy a tudat fejlődése előtt jár az anyagi rész fejlődése, azaz az eszmék nem a semmiségből kipattanó csodák, hanem a materiális tények és azok fejlődésének, változásának függvényei.

Ez a tudomány szemlélet hirdeti és bizonyítja, hogy a világ, annak jelenségei, a jelenségek kölcsönös kapcsolatai megismerhetőek. A materialista világszemlélet visszautasítja az idealista tudósok azon felfogását, hogy a világ jelenségei meghatározhatatlanok és megismerhetetlenek. A sztálini tudomány meg van arról győződve, hogy a világ minden jelenségét, ezeknek kapcsolatait megismerhetjük és amikor ismerjük törvényszerűségeiket, befogjuk őket, hogy a természet erőit szebb jövőnk építésében felhasználjuk. Sztálin elvtárs a szocializmus közgazdasági kérdéseiről szólva hangsúlyozta a természettudományi és a politikai gazdaságtan törvényeinek abszolút érvényét, azonban rögtön arra is utalt, hogy e törvények ismeretében a cselekvő erőket irányíthatjuk és alkalmazhatjuk életünk jobbátételére.

Az optimizmustól duzzadó tudományos világszemlélet az ifjak óriási seregét irányítja a tudomány felé, hogy annak jó, alkotó munkásaivá váljanak. Mindnyájan mélyen lelkünkbe véstük Sztálin elvtársnak a Komszomol VIII. kongresszusán, 1928-ban az ifjúsághoz intézett szavait, melyekkel felszólította őket, alkossák meg az új értelmiség bolsevik szakembereinek dandárjait:

»Ahhoz, hogy építsünk: tudás kell, el kell sajátítani a tudományt. Ahhoz azonban, hogy tudjunk, tanulni kell. Tanulni állhatatosan, türelmesen. Tanulni mindenkittől: ellenségtől és baráttól egyaránt, de különösen az ellenségtől. Tanulni összeszorított fogakkal, nem félve attól, hogy az ellenség nevetni fog rajtunk, tudatlanságunkon, elmaradottságunkon.

Erőddel állunk szemben. Ez az erő a tudomány, melynek sok és sokféle ága van. Ezt az erődöt be kell vennünk, bármilyen áron. Ezt az erődöt az ifjúságnak be kell vennie, ha az új élet építője, ha a régi gárda méltó utódja akar lenni...

Elsajátítani a tudományt, kikovácsolni a bolsevik szakemberek kádereit a tudás minden ágában és a legkitartóbban tanulni, tanulni, tanulni ez most a feladat» (Sztálin: Művei 11: 83).

Magyar tudósaink sokat tanultak Sztálin zseniális filozófiai és ideológiai műveiből, sokat merítettek a marxista tanítások alapján megszületett szovjet tudományból. Látták, hogy a Szovjetország tudománypolitikája merőben különbözik attól, amit az elmúlt rendszer idején tapasztaltak, mert nemcsak nagyobb megbecsülés veszi körül őket, hanem munkájuk belekapcsolódott az egész nép alkotó tevékenységébe, alkothatnak a nép javára és oktathatják a hozzájuk tóduló ifjak felmérhetetlen seregét, ezentúl várja őket népszerűsítő előadásokra a tudást, az ismeretet szomjazó dolgozók tömege. Így a tudós kilépett elszigetelt műhelyéből, kitérta tudása tárházát a nép előtt, szolgálja és tanítja azt.

A népért dolgozó tudós legnagyobb kitüntetése is Sztálin nevéhez fűződik. Mikor a Szovjetunió 1939-ben Sztálin elvtárs 60. születésnapját ünnepelte, megalapították a Sztálin-díjat. A kitüntetett tudósok sorában nyelvészeket is látunk, azokat, akik tudományos munkásságukkal az ország építésének ügyét szolgálták. A sort Sz. P. Obnorszkij nyitja meg, aki az orosz irodalmi nyelv történetével foglalkozó munkájában rámutatott annak a tételnek tartathatatlanságára, hogy az orosz irodalmi nyelvnek az új n. egyházi nyelv az alapja. Kitüntette a szovjet kormány G. N. Gusszejnov professzort, az Azerbajdzsáni Tudományos Akadémia rendes tagját, aki orosz—azerbajdzsán szótárt szerkesztett. Sztálin-díj ékesíti Sz. Sz. Malhaszjan örmény akadémikust, »Az

örmény nyelv értelmező szótára» című alapvető munka alkotóját. 1951-ben az orosz nyelvtudomány kiváló munkása, V. V. Vinogradov professor, az orosz nyelv legkiválóbb ismerője is sztálini kitüntetésben részesült »Az orosz nyelv« c. munkájáért. A nyelvészet munkásai azonban nemcsak kitüntetések kaptak Sztálin elvtárstól, hanem nagy segítséget is elméleti munkáiban, mert számtalan esetben fejtegetett nyelvtudományi kérdéseket műveiben.

Sztálin szélessikű, nagyterjedelmű és változatos tárgyú tudományos fejtegetései között ott találjuk a nyelvvel való foglalkozást is. A nyelvet Sztálin nem önmagáért vizsgálja, hanem mint a nemzet kialakulásának alkotóelemét és a társadalom érintkezésének eszközét. Ugyanakkor a forma és tartalom viszonyának általános — nemcsak nyelvi és irodalmi — problémájának sztálini vizsgálata döntő jelentőségű nyelvfejlődésünk értékelése szempontjából.

Sztálin elvtárs a nemzetnek, az emberiség ezen történelmileg kialakult közösségének kérdését »Marxizmus és nemzetiségi kérdés« c. művében (1913) taglalja. A nemzet első ismertetőjelei közé éppen a nyelvet sorolja, mert nem minden tartós közösség alkot nemzetet, mert »a nemzeti közösség elképzelhetetlen közös nyelv nélkül« (Művei 2 : 218). Sztálin elhatárolja egymástól az állam és a nemzet fogalmát, mert az államhoz a közös nemzeti nyelv nem okvetlenül szükséges. Egy állam integritását egyáltalában nem érinti az a tény, hogy területén különböző nyelveket beszélnek, hiszen létezik olyan allami közösség, amelynek lakosai több nemzeti nyelvet használnak. A marxizmus szempontjából Sztálin nem a hivatalos, az irodalmi nyelvet tekinti csupán nemzeti nyelvnek. »Itt természetesen nem hivatalos-irodalmi, hanem olyan nyelvekről van szó, amelyeket a nép beszél« — írja említett művében (i. h.). Sztálin nem az uralkodó osztály kiművelt nyelvét tekinti csupán nemzeti nyelvnek, hanem a marxizmus szempontjából az egynemzetiségűeket egybekapcsoló nyelvet, mégha pillanatnyilag, ideig-óráig nem is irodalmi magaslatra emelkedett nyelv, hanem a nemzetgazdasági, történeti és művelődési állapotának megfelelően irodalmi fejlődésének csak induló fokán áll is. Sztálin a fejlődés vonalába állítva szemléli a nyelv nemzetalkotó tényező voltát, amely tényező más sajátosságokkal egybekapcsolva (a közös gazdasági élet, közös terület, a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkat) adja meg a nemzettévalás összes ismertetőjeleit és feltételeit.

Ugyanakkor Sztálin bírálóknak veti alá azokat az elméleteket, amelyek a nemzet meglétét csak a nyelv közös voltához kapcsolják (2 : 322, 327), és rámutat a burzsoá nacionalizmus nyelvhasználati politikájára, amely azon alapszik, hogy a burzsoá nacionalisták politikai síkon álcázva folytatják a gazdasági harcot, hogy nemzeti köpenyegbe burkolják a kizsákmányolás tényét, mint ezt Ausztria-Magyarországban vagy Oroszországban tették (2 : 331). Ez a harc természetesen a nemzetiségek proletáriátusa és parasztsága ellen irányul. Ezért hirdette a szocializmus a nemzetek önrendelkezési jogát, amely megtiltja, hogy erőszakosan korlátozzák a nemzeti nyelv használatát (2 : 335). A szocializmus úgy értelmezi a nemzetek önrendelkezési jogát, hogy »minden nemzet szuverén és minden nemzet egyenjogú« (2 : 336). A nacionalista mozgalom lényegét tekintve burzsoá mozgalom (2 : 337), azonban a szocializmus győzelmével megvalósul a nemzetek egyenjogúsága és a szocializmus országában nincs a nemzetek között érdekellentét, nincs tehát elnyomásra való törekvés sem. A sztálini nemzetiségi politika gyakorlati megvalósulását jelentette a szovjet köztársaságok egységes állami szövetségben való szoros egyesülése, amely ugyanakkor a Szovjetország minden nemzetisége számára

biztosította a sokoldalú fejlődés lehetőségét. Lenin és Sztálin javaslatára jött létre a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége 1922 decemberében. Mivel alapja a nemzeti egyenjogúság volt, ez a szövetség a nemzetek nyelvhasználatának jogi csorbíthatatlanságát jelentette. Ismételten rögzítette ezt a jogot az 1924-es alkotmány, majd a sztálini alkotmány (1935-ben). A Szovjetország kormányzásában a Nemzetiségek Szovjetje ékesen szól a nemzetiségek egyenjogúságának tényéről, mivel ide a nemzetiségek területük arányában *egyforma számú* képviselőt küldenek, hiszen a nemzetiségek nemzeti ügye számuktól függetlenül mindegyiknek egyformán fontos. (A szövetségi köztársaságok 25-25, az autonóm köztársaságok 11-11, az autonóm területek 5-5, a nemzetiségi körletek 1-1 küldöttet.)

A Szovjetunióban mindenki szabadon használhatja nemzeti nyelvét, mert a SzSzKSz polgárainak egyenjogúsága, a gazdasági, állami, kulturális, társadalmi és politikai élet minden terén, megingathatatlan törvény (a SzSzKSz Alkotmányának 123. cikkelye) és megengedi, hogy minden szovjet állampolgár anyanyelvén tanulhasson, anyanyelvét használhassa a közéletben.

A nyelv használatának kérdése nem független a tartalom kérdésétől. A forma és tartalom szoros kapcsolatára Sztálin már »Anarchizmus vagy szocializmus?« című, 1906-ban megjelent munkájában utalt. Kimondja azt a materialista tételt, hogy »a fejlődés folyamatában a tartalom megelőzi a formát, a forma elmarad a tartalomtól« (1 : 333). Csakhogy ezáltal a forma és tartalom között meg hasonlítás keletkezik, azonban »a meg hasonlítás... nem általában a tartalom és forma között van meg, hanem a régi forma és az új tartalom között, amely új formát keres és új forma felé törekszik« (1 : 334, jegyzet).

A materializmusnak ez a tétele igen fontos az eszmék kifejezése szempontjából. A nyelv társadalmi jelenség lévén, szolgálja az egész társadalmat. A nyelvnek a gazdasági alaptól és a felépítményektől eltérő sajátossága, hogy az egész társadalom részére a gondolatok kicserélésének eszköze, az emberi tevékenység minden területén. (Marxizmus és nyelvtudomány 9, 33). A nyelv ennél fogva közvetlen kapcsolatban áll az ember termelő tevékenységével (10), ezért kifejező elemeinek gyűjteménye, a nyelv szótári szókészlete a szakadatlan változás — gazdagodás és szegényedés — állapotában van. A létező szókészlet új szavakkal bővül, »amelyek a társadalmi rend változásával, a termelés fejlődésével, a kultúra, a tudomány stb. fejlődésével kapcsolatban keletkeztek« (23). Ugyanakkor ezeknek az új fogalmaknak a jelölésére nem használhatunk fel olyan szavakat, amelyeket az előző nyelvállapotban nacionalista jellegű intézmények, kapitalista egyének stb. jelölésére alkalmaztak, mert akkor összeütközés áll fenn a tartalom és a forma között. (L. Baszkakov tanulmányában az arab-iráni terminológia burzsoá használatát a Szovjetunió török nyelveiben, Вопросы Языкознания 1952. 3. 31). Az irodalom sem élhet a régi formákkal az új eszmék kifejezésében, hanem meg kell teremtenie a tartalommal egyenértékű új kifejezésformát és így kell feloldania a tartalom és forma ideiglenes ellentmondását.

Sztálin elvtárs a nyelvi kifejezősége való törekvésében követte Lenin útmutatásait, aki a szószátyársággal szembehelyezte a reális egyszerűséget : »Kevesebb dagályos frázist, több egyszerű, hétköznapi munkát« ajánlott (A leninizmus kérdései 100). Sztálin műveiben kiváló és követendő példát mutatott a nyelv helyes használatára. Csak világos, való fejtegetőmóddal győzhetjük meg osztályharcos társainkat és győzhetjük le ellenfeleinket.

Sztálin a nyelvet »harci eszköz«-nek tekinti, amelynek fontos szerepe van a társadalom munkájának koordinálásában, az emberek alkotó tevékenységének egységes vitelében, a szükséges anyagi javak megteremtéséért vívott küzdelemben, és nyelv nélkül nem is lehetséges társadalmi együttműködés (Marxizmus és nemzetiségi kérdés, 21). A nyelv helyes használata igen fontos a politikai életben is, mert a szocializmus a meggyőzést és nem a kényszert tekinti harci módszerének. Ennek a meggyőzésnek van tárgyi és elvi alapja és ennek megmutatása az írás, a beszéd segítségével is történik. Az a kulturális forradalom, amely a szocializmus és kommunizmus megteremtésével egybefügg, magában foglalja a nyelv írásban és szóban való helyes használatára való törekvést is. A szocializmus megszüntette a burzsoázia művelődési kiváltságát és megnyitotta a munkásság, a dolgozó parasztság előtt a művelődéshez vivő utakat. Eddig a nyelv, az írás tökéletes használata a birtokos osztályok kiváltsága volt, most a millióké lett. Ezeknek oktatásában a nyelvtudomány, ezen belül a nyelvművelés (beleértve a helyes, a nemzeti nyelv szellemének megfelelő kifejezésmódot és a helyes ejtést), a nyelvtan erősen normatív jelleget öltött, mert mindenkinek módot kell arra adni, hogy gondolatait nyelvtanilag helyesen fejezze ki és az irodalmi ejtés normáinak megfelelően mondja el.

Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkái hangsúlyozzák a nemzeti nyelv-sajátosságok kutatásának fontosságát. A nemzeti alkat sajátossága kiviláglik a kifejezésmódban és a nyelvtanban is. »A nyelvészet fő feladata a nyelvfeljődés belső törvényeinek a tanulmányozása« (28), ez a feladatmeghatározás éppen azt jelenti, hogy első síkba emeljük a nemzeti kifejezés sajátosságainak, valamint azok változásainak tanulmányozását. Ez a tétel a sztálini nemzetiségi politika specifikus kivetítése a nyelvtudomány területére.

Mikor Sztálin a kultúra kérdéséről szól, felállítja klasszikus tételét: »szocialista tartalmú és nemzeti formájú kultúra« (Művei 12 : 392). Ez az a tétel, amely pregnánsan rögzíti a soknemzetiségű Szovjetunió nyelvi politikájának és világnézeti állapotának egységét. A nyelv kifejező eszköz, minden nemzet sajátja, amelynek helyébe nem kényszeríthet a szocialista, a nemzetek önrendelkezési jogának hirdetője idegen nyelvi eszközt, azonban a tartalom a szocializmus egész országában alapvetően azonos, mert meghatározója a közösen folytatott gazdasági, politikai és kulturális küzdelem, amely az ország dolgozói jólétének emelkedését, alkotó életük biztonságát szolgálja. A dialektikus materializmusról szóló sztálini tanítás arra oktat minden nyelvészt, hogy a nyelvi jelenségeket változásuk folyamában vizsgálja. Gondolatainkat hangnyelv segítségével fejezzük ki, ez az emberek érintkezésének teljesértékű eszköze (Válasz az elvtársaknak 3). Fontos tehát a nyelvi hangállapot leírása, de ez nem jelenti azt, hogy csak statikusan kell nézünk a nyelvet. Nyelvészeink túlságosan nagy figyelmet fordítottak a hangtanra, a hangtörténetre, sokkal kevesebb vizsgálatot szenteltek a nyelvtörténetnek, a történeti szemantikának, a nyelv és gondolkodás kapcsolata történeti megvilágításának. A dialektikus szemlélet bevezetése, a dialektikus és történeti módszer alkalmazása, a nyelv történetének és a nép történetének egybekapcsolása Sztálin oktatásának megvalósítását jelenti a nyelvtudományban.

A nyelv állapotváltozásának kérdését Sztálin világosan meghatározta. Ez nem függ az alaptól, mert egy új alap keletkezésével, a régi alap elhalásával nem jelentkezik robbanásszerűen új nyelvállapot: »Az átmenet a nyelv

egyik minőségéből egy másik minőségbe... az új minőségnek, az új nyelvszerkezet elemeinek fokozatos és hasznos felhalmozódása útján, a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján ment végbe» (25). Ez a tökéletesedésért folytatott küzdelem. »A régi és az új, az elhaló és a keletkező közötti harc, ez a mi fejlődésünk alapja« (Művei 10 : 354).

Ez az állapotváltozás nem azonos értékű állapotok felcserélődését jelenti, hanem állandó tökéletesedést. Ebben a tételben fejeződik ki a marxizmus-leninizmus teremtő optimizmusa. Sztálin ezt úgy fejezi ki, hogy a minőségi változás magasabbfokú minőségbe való átmenetelt jelent: »a társadalmi rend változásával, a termelés fejlődésével, a kultúra, a tudomány stb. fejlődésével kapcsolatban... a szótári szókészlet sokkal több új szóval egészül ki. Ami az alapvető szókincset illeti, ez alapján megmarad és azt mint a nyelv szótári szókészletének alapját használják« (Marxizmus és nyelvtudomány 23). De nemcsak a szókincsre vonatkozik ez, hanem a nyelvtani szerkezetre is, amely »az idők folyamán változásokon megy át, új szabályokkal gazdagodik...« (24).

Ezek a tételek rávilágítanak arra, hogy nyelvtudományunknak a nyelvet változásában kell kutatnia és a változásban nem mindig a romlást kell látnia, hanem aprólékosan és az egész nyelvvel való összefüggéseiben kell a változás tényeit kutatnia, anélkül, hogy a változást elvetné, csupán azért, mert a régi vagy ú. n. irodalmi szabályokkal nem egyezik.

Sztálin a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának XVI. kongresszusán, 1930-ban, kimondta azt a tételt, hogy egyszer a nyelvek egy közös nyelvvé olvadnak össze. Ez csak abban a korszakban következik be, amely majd követi a szocializmus világszerte aratott győzelmét. A nyelvek fejlődésének ténye azonban nem független a politikai-gazdasági tényektől, ezért ennek a nyelvi alakulásnak is hosszú időszakra terjedő feltételei vannak. Ekkor már nem lesz világimperializmus, megszűntek a kizsákmányoló osztályok, véget vetettünk a nemzetiségi és gyarmati elnyomásnak, a nemzetek nemzeti elkülönülését és kölcsönös bizalmatlanságát felváltja majd a nemzetek kölcsönös bizalma és közeledése, megvalósul az egész világon a nemzetek egyenjogúsága, megszűnik majd a nyelvek elnyomásának és asszimilálásának politikája, a nemzeti nyelveknek pedig módjuk lesz arra, hogy együttműködés útján szabadon gazdagítsák egymást. Itt nem lesznek levert és győztes nyelvek, hanem a nemzetek huzamos gazdasági, politikai és kulturális együttműködése révén kiemelkednek a leggazdagabbá vált egységes övezeti nyelvek, azután ezek az övezeti nyelvek egy közös nemzeti nyelvvé olvadnak össze, amely természetesen nem lesz sem német, sem orosz, sem angol nyelv, hanem egy új nyelv, amely magába olvasztotta a nemzeti és övezeti nyelvek legjobb elemeit (Művei 7 : 147, 12 : 386. Válasz az elvtársaknak 9).

Ez a tétel nem mond ellent a fent nirdetett tanításoknak, hogy tiszteletben tartjuk a nemzetek önrendelkezési jogát, nyelvhasználati jogának csorbítatlanságát, nem mond annak sem ellent, hogy a jelenlegi korszakban hathatósan előmozdítjuk a szocializmus országában, a népi demokráciák államaiban az irodalmi és nemzeti nyelvek kialakulását, illetve fejlődését. Ez a két tétel két különböző korszakra vonatkozik, egyik az imperializmus meglétének idejére, a másik ennek elpusztulása és a szocializmus világszerte aratott győzelme után következő időkre (Nemzeti kérdés és leninizmus, Művei: 11 : 372).

Természetes, hogy »dőre álom« (Lenin szavai) volna azt hinnünk, hogy a nyelvi különbségek egy csapásra megszűnnek. Hiba lenne azt hinni, hogy a proletariátus világdiktatúrája időszakának első szakasza a nemzetek és a nemzeti nyelvek elhalásának, az egységes közös nyelv kialakulásának kezdete lesz. Ellenkezőleg, az első szakasz a nemzeti kultúrák és nemzeti nyelvek felvirágzásának kora lesz és csak egy későbbi korszak hoz övezeti nyelveket, majd központi nyelvet (Művei 11 : 379).

Szólt Sztálin a nyelvek asszimilálódásának kérdéséről is, mikor a Keleti Népek Egyetemének politikai feladatait taglalta. Némelyek ellentmondást találtak abban, hogy mikor a proletárforradalom megrázkódtatta a cári Oroszországot, korábban ismeretlen nemzetiségek kerültek a felszínre, ezeknek ma saját kultúrájuk, saját nyelvük van. »A proletár általános emberi kultúra feltételezi és táplálja a népek nemzeti kultúráját« — állapítja meg Sztálin (Művei 7 : 149). Azonban ez nem zárja ki, hogy egyes nemzetiségek asszimilálódjanak, mert »egyes nemzetek asszimilálódásának részleges folyamata a nemzetek általános fejlődési folyamatának eredménye« (7 : 149). Ennek az asszimilációnak és a »nyelvkeveredés«-nek nyelvtudományi tárgyalását kapjuk Sztálin Marxizmus és nyelvtudomány c. művében, ahol megállapítja, hogy szó sem lehet nyelvek szerkezeti keveredéséről, és példákkal illusztrálja, hogy csak az egyik nyelv kerülhet ki struktúra szempontjából győztesen (27).

Sztálin ugyanezen művében visszahelyezte jogaiba a nyelvtudomány összehasonlító és történelmi módszerét, sőt utalt arra, hogy ezt a módszert magasabb fokra kell emelnünk, hibáitól meg kell tisztítanunk.

A nyelvtudomány munkásai szomorúan búcsúztatják az emberiség nagy halottját, mert benne munkájuk aktív társát veszítették el. Sztálin világnézeti munkáinak ismerete nélkül, a dialektikus és történelmi világnézet nélkül, a Sztálin által felvetett problémák ismerete nélkül nem oldhatjuk meg korszerűen és eredményesen feladatainkat.

Ezért a tudóst és politikust tisztelve búcsúzunk Ioszif Visszárionovics Sztálintól és megfogadjuk öröksége gondozását.

Erdődi József

A SZÁZÉVES SIMONYI ZSIGMOND

Bárczi Géza elnöki megnyitója a Magyar Nyelvtudományi Társaság
1953. évi első, ünnepi ülésén.

Tisztelt Társaság! Az induló 1953-as év munkáját társaságunk szerény, de mély kegyelettel áthatott ünneppel kezdi: Simonyi Zsigmond születésének századik évfordulóját üljük. Szerény ez az ünnep kereteiben és külsőségeiben, társaságunkban lassan hagyományossá váló módon, fűtetlen, alkalmi helyiségben pereg le, olyan műhelyben, melyet egy más intézmény szívessége enged át néhány órára; a munka eszközei vesznek körül, könyvek pora lebeg a levegőben, de akik jelen vannak, azokat meleg és szoros egységbe fűzi a tudomány szeretete és tudományunk nagyjai emlékének kegyeletes ápolása. Az ünnep szerény külsőségei nem fejezik ki az ünneplők hangulatát, nem tárják fel a hálának, a nagyrabecsülésnek és a kegyeletnek azt a mély érzését, mely minden nyelvészben él Simonyi iránt, a formák nem méltók Simonyihoz, sőt talán társaságunkhoz, ennek súlyához és tudományos életünkben betöltött fontos szerepéhez sem, de másrészt úgy érzem, mintha talán jobban illenének magának Simonyinak az egyéniségéhez, az elmélyült munka, az alkotó tevékenység emberéhez, aki a lármás érvényesülést és a külső díszeket sohasem kereste, aki vetett, vetett és vetett, nem azért hogy ő, hanem hogy a nyelvtudomány és maga a magyar nyelv arasson.

Naivság volna arra vállalkozni, hogy Simonyi Zsigmondnak, a tudósnek jelentőségét pár mondatban, nemhogy jellemezzem, de akár csak vázoljam is. Azt hiszem azonban, fölösleges is. Mindnyájan tudjuk, mit köszönünk neki, és minden magyar nyelvész, ki itt ünneplésre összegyűlt, csak fölfelé tekinthet arra a helyre, amelyet Simonyi a magyar tudomány történetében elfoglalt. Ha nem is előfutárok, sőt ragyogó előfutárok nélkül, de Simonyi teremti meg voltaképpen a magyar nyelvtörténet rendszeres kutatását. Munkássága felölelte a hangtörténetet, s a magyar magánhangzókról tett megállapításai ma is eleven hatóelemei tudásunknak, kiterjedt a szótörténetre, és ezt nemcsak temérdek részletmunkával gazdagította, de Szarvas Gáborral együtt a Magyar Nyelvtörténeti Szótárban oly munkaeszközt adott a kezünkbe, melynek fogyatékosságai őt vagy szerkesztőtársát alig terhelik, de melynek számos erénye az ő kezük munkáját dicséri. Foglalkoztatta a szótan minden ága: a szóalaktanban a tötan és a szóképzés terén maradandó becsű tanulmányokkal vitte előbbre a tudományt, s a Tüzetes Magyar Nyelvtanba írt alaktana ma is oly forrás, melyet mellőzni nem lehet, oly agg bölcs, kitől mindig tanácsot kell kérni. Ám a jelentéstani kérdések, vagy az analógia nyelvtörténeti fontossága, és számos egyéb probléma éppúgy foglalkoztatták és becses tanulmányokat eredményeztek. De talán legkedvesebb kutatási területe a mondattan volt, sőt ú. n. alaktani dolgozatai is sok tekintetben inkább mondat-taniak voltak. Monumentális monográfiái, A magyar kötőszók és A magyar határozók minden nyelvész asztalán ott vannak állandó, készenlétben, s nyelvtudományunk sajnálatos kára, hogy magyar mondattana, mely e kimagasló művekben oly gazdag életnek talán főműve lett volna, nem láthatott napvilágot.

De Simonyi nem zárkózott el a tudomány hűvös magányába, hanem a tudományt az élet gyakorlati követelményeinek szolgálatába is állította, maga és mások eredményeit állandóan a szélesebb közösség, a magyarul beszélők egyetemessége műveltségének emelésére, a magyar nyelv pallérozására fordította.

Ő a legnagyobb példája tudományunk történetében annak, mennyire megfér egymás mellett a tudomány teremtő művelése és a tudomány gyakorlati alkalmazása. Nem kell itt említenem sem tudománynépszerűsítő cikkeinek hosszú sorát, vagy a magyar nyelvről a nem szakmabeli közönség számára írt, lebilincselően érdekes művét, sem helyesírásunk fejlődésében szerzett érdemeit; mindnyájan okultunk a nyelvművelés, az idegen fattyak irtása terén végzett hatalmas és eredményes munkásságából, melynek csak kimagasló állomásai Antibarbarusa és Helyes magyarságának három kiadása; a magyar nyelvoktatás ügyében írt cikksorozata pedig talán még ma is ösztönző és elmemozdító.

Simonyiban azonban nemcsak a tudóst tiszteljük, kinek teremtő keze alatt a tudomány új kincsei csillantak föl, s aki a tudomány kincseit pazar kézzel igyekezett mindenki kincsévé tenni, de a tanárt, a nevelőt is. Évtizedeken át nemcsak ült a katedrán, de leszállt tanítványai közé, közvetlen kapcsolatokat teremtett velük és lelkes, buzgó társaságot nevelt maga köré. Nem tartatom magamat Simonyi közvetlen tanítványának, de gyakran látogattam el óráira, s ha ma belépek az egykori XII. tanterem kormos falai és pókhálós sarkai közé, mindig megilletődés fog el, tudva, hogy ugyanazon a rózoga katedrán ült Simonyi, onnan csendült kedves buzdító, vagy a hangoskodókat finom, lehelletszerű iróniával lehűtő szava. De akiknek nem adatott is meg, hogy közvetlen tanítványai közé számíthassuk magunkat, mindnyájan tanítványai vagyunk művein keresztül, mindnyájan igen sokat tanultunk tőle, tudásban, tárgyismeretben, módszerben, lelkiismeretességben.

S a nagy tudóssal, a lelkiismeretes tanárral egybeforrva, elválaszthatatlan egységben magaslott ki Simonyi, az ember. Nem ismertem közléről, de elég volt szelíd kék szemébe nézni, kedves mosolyát látni, a keményebb igazságot tétovázó óvatossággal, kíméletes szavak keresésével enyhítő hangját hallani, hogy mély emberi egyéniségét, a belőle áradó jóindulatot meg lehessen érezni. Tudom, hogy szelíd egyénisége meg is tudott keményedni, tudom, hogy élete jelentős része harcokban telt el, olyan harcokban, melyek néha ádáz viharokká élesedtek, de biztos vagyok benne, hogy e harcok elfogadása és megvívása nála csak annak kényszerű vállalása volt, amit kötelességének érzett.

Remélem, hogy ez az 1953-as esztendő társaságunk számára különösen munkás, termékeny esztendő lesz, mely a fejlődés új távlatait nyitja meg. S ebben szerencsés szimbólumnak érzem, hogy ezt az évet Simonyi emlékével nyitjuk meg egyszerű, didergő környezetben, de nagy elődök tanításán okulva, munkára készen, mint ahogy Simonyi indult küzdelmes, nehéz kezdettel nagy mesterek, Szarvas és Budenz vezetésével arra az útra, mely a magyar nyelvtörténet kibontására, hatalmas tudományos eredmények elérésére, a magyar írott és beszélt nyelv megtisztítására és felemelésére, értékes tudós nemzedék nevelésére vezetett. Kísérje életének, munkásságának példája és emléke társaságunk életét és munkásságát. Mi pedig, magyar nyelvészek, hódoljunk mindnyájan mélyszéges kegyelettel és tisztelettel nagy elődünknek, Simonyi Zsigmond emlékének.

Ezzel a társaság' 1953. évi első, ünnepi ülését megnyitom.

SIMONYI ZSIGMOND*

Írta: Prohászka János

Simonyi Zsigmond Veszprémben született 1853 január 1-én. Szülei szegények voltak, s a feljegyzések szerint a vár alján, a piacra vivő meredek utca elején volt egy kis szatócsboltjuk. Szülőházát pontosan Sziklay János író, szintén Veszprém szülőtte, állapította meg 1929-ben, amikor a Balatoni Társaság kezdeményezésére a nagy tudós kis szülőházán, az akkori Palota-út, későbbi Kossuth Lajos-utca 7. sz. házon tanítványai és barátai kegyeletes ünnepség keretében domborművű arcképpel díszített márvány emléktáblát helyeztek el.

A nagy tudós születéséről egyik hűséges tanítványa és kedves barátja, Sebestyén Károly, ódai lendületű költeményben emlékezett meg 50. születésnapján, 1903. január 1-én. A költeményben a suhanó Időről van szó, ez »ha nagyon érzi születését«, korlátalan útján, sebes röptében »egy pillanatra — úgy tetszik — megáll«. . . A költemény szerint Simonyi születésekor is megállt:

...Im látom az Idő gyors suhanását. . .

S látom, hogy félszázadja most megállt. . .

Megállt tán csak egy futó pillanatra,
És sasszeme kicsiny kunyhót talált.

S a kis kunyhó, amely szemébe ötlék,
Jó emberek szegényes hajloka,
De az örömtől, a szülék üdvétől

Tündöklővé lón benn az éjszaka. (Simonyi Anna birtokában lévő kézirat.)

A költemény a szegény származásra utal, de másutt is olvashatjuk, hogy a kis lisztesbolt ajtajában gyakran látták állni a boldog édesanyát, aki ragyogó szemmel, szerető büszkeséggel beszélt az ő kedves Zsiga fiáról (Bánóczy József, Nyr. 48 : 187). Ez a szeretet csendül ki azoknak a németül írt leveleknek minden sorából, amelyeket nagy számban küldözgetett a 13 éves korától kezdve már a szülői háztól távol tanuló, idegenbe került fiának. Ezekből a levelekből néhány még ma is megvan a tudós leányának féltve őrzött ereklyéi között. Az anyát meg a fiát is ismerők följegyzik, hogy külső megjelenésre feltűnően hasonlítottak egymáshoz: mindketten nyúlánk termetűek, beszédes, meleg tekintetűek, fénylő szeműek voltak (Bánóczy, i. h.). Kétségtelen, hogy a fiú nemcsak külsejét, hanem meleg érzését, jó szívét is édesanyjától örökölte, akit ő is nagyon szeretett. Minden iskolai szünetben meglátogatta és halála után is minden évben elzarándokolt Veszprémbe a sírjához.

Elemi iskoláit, valamint a gimnázium alsó négy osztályát otthon, Veszprémben végezte 1859-től 1867-ig. Életének erről a szakaszáról kevés az adatunk, mindössze néhány apróságot jegyeztek föl róla. Így többek közt azt, hogy IV. elemi iskolás korában hogyan írta meg válaszat írásbeli dolgozatában erre a kérdésre: »Mit szerettek jobban, a telet-e vagy a nyarat, és miért?« A kilencéves kislíró rövidke dolgozatában már megtaláljuk azt a szabatos, logikus gondolkodás-, fogalmazás- és kifejezőmódot, mely Simonyit mindenkor jellemezte. Ime a dolgozat: »A nyarat szeretem jobban, még pedig három okból. 1. Mert a szabadban nem fázik az ember. 2. Mert minden zöld és virágos és az nagyon szép. 3. Mert a Sédben fürdeni lehet.« (Bánóczy : i. h.) Simonyi munkásságának egyik értékelője, erről a dolgozatról ezt írja: »Exakt lelke ilyen szabatosan

* Ez a dolgozat, melyet a szerző a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. január 20-án tartott ünnepi ülésén olvasott föl, Simonyi Zsigmondnak inkább csak az életrajzi adatait öleli fel, s nem célja, hogy a kiváló nyelv-tudós sokoldalú nyelvészeti munkásságának értékelését adja; ez csak külön szakmunkálatok feladata lehet. Simonyinak a magyar nyelvtudományban elfoglal helyéről többet szoltak már (így Baiassa József: Simonyi és a magyar nyelvtudomány Nyr 48 : 162, és a Magyar Nyelvőr története, 1941 : 51 ; Rubinyi Mózes : Simonyi helye a magyar nyelvtudományban Nyr 73 : 95, 69, 142 ; Gombocz Zoltán : Simonyi Zsigmond MNy 15 : 155, és mások), de jelentőségének teljes mértékben való kimutatásához kétségkívül még további vizsgálatokra és megállapításokra van szükség.

E helyütt mondok hálás köszönetet azoknak, akik útbaigazítással és adatszolgál'atással támogattak munkámban : Beke Ödön akadémikusnak, Rubinyi Mózesnek, Dénes Szilárdnak, kedves barátainknak, legifőképben és elsősorban pedig Simonyi Annának, a nagy tudós lányának, aki a birtokában lévő, édesapjára vonatkozó értékes írásos följegyzéseket és leveleket készségesen rendelkezésemre bocsátotta.

oldotta meg később a magyar nyelvtudomány problémáit is, felesleges szó-sallangok nélkül, tárgyilagosan, becsületesen» (Rubinyi Mózes, Nyr. 73:7).

A Veszprémben végzett gimnáziumi tanulmányairól is kevés adatunk van. Érdekesen nyilatkozik a veszprémi évekről az 1929-i emléktábla leleplezése alkalmával a gimnázium akkori igazgatója, Orbán János, aki beszédében iskolájuk egykori tanítványa emlékének hódolt. Többek között ezt mondta: »Simonyi Zsigmond az akkor még csak négyosztályú gimnáziumnak négy éven át (1863—64-től 1866—67-ig) növendéke volt. Keresgélek e diákevek emlékei után. . . Felütöttem iskolánk régi évkönyveit s megnéztem, mit mondanak róla a merevnek, szűkszavúnak látszó érdemjegyek, amelyeket volt tanárai a névlapja rubrikáiba bejegyeztek. Ezek a karakterisztikus, régi írások négy éven át arról szólnak, hogy Simonyi Zsigmondnak kisdíák korában dicséretes volt a viselete, ernyedetlen a szorgalma, feszült a figyelme és kitűnő az előmenetele, további célja pedig a tanulmányok folytatása« (Nyr 58:138).

Veszprémi kisdíák korára vonatkozólag még egy jellemző adatot találunk saját írásában. A Nyelvőrben Jánosi Gusztávnak nyelvmuvészetről szólva vallomást tesz arról, hogy már gyermekkorában mennyire szeretett olvasni, még jeljelezett is: »... Jánosi földim volt... már gyermekkoromban élveztem az ő remek fordításait a Nyugat Költőiből és Bolanden Konrád Angeláját (az utóbbi olyan szép volt, hogy egy ültömben olvastam s egész éjjel fogyasztottam mellette szegény apám faggyúgyertyáját)...« (47:225).

Az az idő szerint csak négyosztályú iskolában nem folytathatta tanulmányait, és ezért az 1867—68. iskolai évben már Esztergomban találjuk a bencések gimnáziumában, ahová elvitte magával kiváló szorgalmát és jó magaviseletét. Tizenhárom éves korában tehát már elkerült a szülői háztól és »kosztos-diák« lett. A Szent Anna templom mellett volt szálláson egy fűszerkereskedő családjánál. Esztergomban is csak az V—VI. osztályt végezte, de erről a két éves diákéletéről már bővebb és megbízhatóbb adatokat kapunk egy volt iskolatársának, Burány Gergely, csorna-premontrei prépostnak emlékezéseiből, aki szemben lakott Simonyi szállásával, s így iskolábanemet és hazajövet sokat voltak együtt. Szorosabb baráti kapcsolat jött létre köztük. E barátjának közlése szerint a sovány, gyöngye testalkatú, de szép piros arcú kedves fiút tanárai és tanulótszai egyaránt szerették. Tanárai szívesen foglalkoztak a szerény, de nagyon értelmes és világosan, igen kellemes előadásban felelő, kitűnő tanítványukkal. Elismerésük különösen abban nyilvánult meg, hogy a feleleteire majd mindig azt mondták: »Jól van. Zsig!«, s családi nevén ritkán szólították. (Ugyanez az iskolatársa említi, hogy többször szóbahozta neve megmagyarosításának szándékát, s érdekes, hogy ekkor még a Steiner fordításaként a Kövi név lebegett előtte.) Tanulótszái is büszkéek voltak rá, s bár nem tartott velük játékaikban, mégis szerették a komoly fiút, aki még az óráközi szünetekben is magyarázott nekik, és segítette őket leckéik megtanulásában (Nyr 48:186).

A 14—15 éves fiú már pályaválasztásra is gondol. Mikor az V. osztályban feltűnően értelmes mennyiségtani feleleteiért különös dicséretekben részesül, mérnök akar lenni, s ez a gondolat még jó ideig foglalkoztatja, csak mikor a VI. osztályban új magyar tanára, Abday Asztrik, a magyar dolgozatait, mint a legsikerültebbeket az osztályban mintául felolvasta, gondolt először arra, hogy talán magyar szakos tanár lesz.

Egyébként kisdíák korában zárkózott, magába merült, komoly fiú volt. Sokat olvasott, tanult. Érdekes, hogy míg említett iskolatársa állítása szerint a verseket nem nagyon szerette, addig a valóságban maga is számos verset írt. Ezeket a diákkori verseit egy kis füzetbe írta, s később bőrkötésbe foglalva őrizte. A kis versgyűjtemény egészen 1944-ig megvolt családja őrzetében, s csak az ostrom alatt pusztult el. Akik állandóan érintkeztünk vele, tapasztalatból tudjuk, hogy beszélgetés közben mennyire szeretett nagy költőkből idézni. Különösen Aranyt és Petőfit szerette, de kedvelte a régi és újabb magyar, valamint az idegen költők műveit is, főleg Schillert, Goethét és Heinét. Versek fordításával is megpróbálkozott, így Horatius-fordításával, valamint Heine: Du bist wie eine Blume c. költeményének fordításával találkozunk a Budapesti Szemlében, a Kalevi-poeg előhangjának észet eredetiből való verses fordítása pedig a Budenz-Emlékkönyvben jelent meg. Még 1899-ben is jelentkezett verselő hajlama,

amikor Anna leányának iskolatársai és barátai összegyűltek náluk egy kedves délutánra. Ekkor »Tiszavirág« címen egy négylapos, újságformájú, szép kiállítású sajtótermékkel lepte meg leánya vendégeit. Ebben a Simonyi Károly [a fia] nevében írt »Isten hozott« című üdvözlő versen kívül még 23 négysoros verseckét írt az ünnepi délutánon jelenlévő leánykák mindegyikéhez.

Esztergomi tanuló korában németül már igen jól tudott; állandóan olvasott eredetiben német regényeket és tudományos könyveket, akárcsak magyarul. S ugyan ebben az időben hozzáfogott a francia és az angol nyelv tanulásához is. Nyelvtanulásában már ekkor megnyilatkoznak a későbbi nagy nyelvész módszerének csírái is. Említett iskolatársa közlése szerint ugyanis a megtanulandó idegen szavakat »diribdarab papírokra jegyezte. Ilyenekkel volt tele minden zsebe. Ha egyedül ment valahová, útközben ezeket húzogatta elő« (i. h.). Barátjának is ezt a módszert ajánlotta a német nyelv tanulására.

Az esztergomi két év alatt igen sokat fejlődött a fiatal diák. Tudása gyarapodott, de a döntő fordulatot az 1869—70. iskolaév jelenti számára, amikor a könnyebb megélhetés Budapestre szívtotta gimnáziumi tanulmányainak folytatására. Az esztergomi tanulás ugyanis nagy terhet jelentett, szüleinek az ő ellátásán kívül még két fiatalabb testvérét is nevelniök kellett. Így juthattak arra a gondolatra, hogy a fővárosban könnyebb lesz a tanulás, mert ott leckeadással könnyíthet anyagi helyzetén a szorgalmas és jó tanuló. Megkezdte tehát a »kosztos-diák« a szegény »dolgozó-diák« küzdelmes életét. Budapesten az V. ker. kir. kat. gimnáziumba iratkozott be, s Szarvas Gábor keze alá került.

Szarvas Gábort éppen ekkor, 1869-ben nevezték ki ehhez a gimnáziumhoz. Maga Simonyi erről, az életére fontos mozzanatról így ír: »Magam is akkor kerültem ide mint tanuló, s áldom kegyes végzetemet, mely ugyanabba az intézetbe vezetett az ő keze alá. Mindnyájunkra nagy hatással volt az ő tanítása, az ő okos és határozott egyénisége. Mély benyomást tett ránk az ő megbotránkozása, mikor tudatlanságon kapott bennünket, kivált olyanon, melyben nem magunk voltunk a hibásak, pl. egy-egy divatos nyelvhibán vagy valamely elemi ismeret hiányán. Hiszen ő tőle hallottuk először, — a hetedik osztályban! — hogy a régi rómaiak nem magyarosan ejtették és hangsúlyozták szavaikat s más efféle elemi dolgokat. Szigorú kritikája iszonyúan megrostit bennünket, úgyhogy egy év leforgása után 80-ból mintegy 30-an maradtunk meg« (Nyr 26 : 482).

Kétségtelen, hogy a nagytudású tanár azonnal fölismerté ifjú diákjának rendkívüli tehetségét és szorgalmát, s legott hozzáfogott tanulmányainak irányításához. Csak ez lehet az egyetlen magyarázata, hogy az ifjú, aki Esztergomban még a mérnöki pályára szándékozott lépni, s még 1870-ben is a bécsi egyetemen tanuló Bánóczi Józseftől levélben tanácsot kért, hogyan iratkozhatnék be a műegyetemre, — ettől az időtől kezdve már a nyelvészettel jegyezte el magát. Sokat, nagyon sokat dolgozott; tanult, tanított, leckeadással kereste meg a maga és az öccse élete fönntartásához szükséges anyagi eszközöket.¹ A leckeórák szerzésében tanárai szívesen támogatták tehetséges diákjukat, aki eddigi szorgalmas tanulmányainak fokozott megfeszítésével még ebben az iskolaévben befejezte középiskolai tanulmányait, mert a gimnázium VII. és VIII. osztályából összevont vizsgát tett, és megszerezte az érettségi bizonyítványt, egy évvel maga mögött hagyva esztergomi osztálytársait. Közülük a már említett Burány Gergely följegyzi, hogy mikor Simonyi az érettségije után ellátogatott Esztergomba és megmutatta kitűnő érettségi bizonyítványát, »tágra nyílt a szemünk és bámultuk a Zsigát« (i. h. 187).

Amilyen szerencsés körülmény volt Simonyi életének alakulásában az, hogy a 16 éves ifjú már a középiskolában Szarvas Gábor kemény, irányító keze alá került, ugyanolyan szerencsés körülmény volt az is, hogy 17 éves korában az egyetemen Budenz József vonta magához, akinek egyetemi előadásai és tudós nevelő egyénisége hatására végleg nyelvész lett. A tudós tanár és a szorgalmas, tehetséges tanítvány

¹ Ez időben felhozatta Budapestre Jenő nevű öccsét, akit 11 éves korától kezdve az érettségi vizsgáig fiaként nevelt, hogy szüleit ettől a gondtól is mentesítse.

viszonyára fényt vetnek Simonyinak Budenzhez írt levelei, melyeket az Akadémia kézírattára őriz. [Ezeket Rubinyi Mózes a NyK 1952-i évfolyamában kiadta]. E levelek számos értékes adatot tárnak elénk Simonyi egyetemi éveiről és főleg külföldi tanulmányairól. Ezekből tudjuk meg, hogy bölcsészethallgató korában is folytatja a leckeadás és tanítás vezérszó munkáját, majd tanára nevelői állásba juttatja.² A nevelősködés mellett Budenz felzetése alatt a finnugor nyelvészet módszerének elsajátítását tűzi ki célul maga elé. A 18—19 éves ifjú igen sokat dolgozik, úgyhogy tanára, ismerve gyenge szervezetét, inti, ne dolgozzék annyit. Egy Budenzhez írt leveléből (1872. Kengyel. Törökszentmiklós) kitűnik, hogy nevelői állásban van s jóllehet nagyon sok a dolga, a munkáról még sem tud lemondani. Így ír: »A Müller-fordítást fogom folytatni, ámbár állásom teendői által annyira el vagyok foglalva, hogy csakugyan követnem kell Tanár Úrnak azt a tanácsát vagy inkább intését, hogy ne tanuljak sokat.« Mindazonáltal fordítja angolból Müller Miksa nyelvtudományi felolvasásait, eredetiben olvassa a Kalevalát, és finn közmondásokat gyűjt. A levélhez mellékel száz közmondást, amelyeket úgy állított össze, hogy a »leghasználhatóbb szókincseket foglalják magukban, és hogy a fontosabb szavak és alakok mentől többször forduljanak elő.« Ezeket a Simonyi fordította közmondásokat Budenz fölhasználta az 1873-ban kiadott »Rövid finn Nyelvtan«-ának olvasmányai éln, véleményét pedig a fordításról egy 1872-ből való levelében így fejezi ki: »Tisztelt öcsém uram! Átnéztem most a finn példabeszédeket s örömmre szolgál, hogy Kegyed azokat annyira helyesen és szabatosan fordította és magyarázta, hogy csak keveset kell rajta változtatnom vagy igazítanom« (Nyr 48: 166).

Budenz, mint tanítványai följegyzéseiből és megemlékezéseiből kitetszik, nem az a merev tudóstípus volt, akihez tanítványai csak félf tisztelettel mernek közeledni, aki a katedra magasságából néz le hallgatóira, hanem az a nevelő tudós, aki igyekszik tanítványai szívéhez közel férközni. Simonyit is tudós nevelése alá vonta, témákat adott neki, foglalkozott vele, haladását figyelemmel kísérte, állásba juttatta, anyagi helyzetén is javítani igyekezett. A hűséges tanítvány azzal igyekszik tanára jószágát meghálálni, hogy Budenz nyelvészeti kutatásainak eredményeit szélesebb területen ismerteti, nemcsak a Nyelvtudományi Közleményekben, hanem az 1872-ben, másik kedves tanárának, Szarvas Gábornak szerkesztésében megindult Magyar Nyelvőrben is. Ez utóbbi folyóirattal már az első évfolyamtól kezdve egész haláláig a legszorosabb kapcsolatban állott.

A budapesti egyetem elvégzése után 1874 októberében Lipcsében folytatja tanulmányait. Két félévét tölt ott, s tanulmányairól beszámolókat küld Budenznek. — Önként fölmerül a kérdés, hogy a szegény, nevelősködésből, leckeadásból, szűkös viszonyok közt élő »dolgozó-diák« honnan vette a külföldi tartózkodáshoz szükséges anyagi fedezetet, a nem csekély összegű pénzt. Egyik leveléből megkapjuk e kérdésre is a választ. 1875. február 1-én kelt lipcsei levele végén a következő mondatot találjuk: »Majd elfeledtem egyet: a miniszter már utalványozott 1875-re 1200 frtot.« Ebből kitűnik, hogy állami támogatással tanult külföldön s ezt bizonyára Budenznek köszönhette. Az állami támogatás, a külföldön tanuló egyetemi hallgatók ösztöndíjjal való ellátása ebben az időben meglehetősen nagyarányú volt. Komlós Aladár azt írja: »Eötvösnek, mint kultuszminiszternek, állandó gondja, hogy segítsen a tanárhiányon, melynek egyik oka a rossz fizetés. Egy csomó képzett fiatalembert állami ösztöndíjjal küld külföldre, zsidókat is: Goldzieher, Kármán, Marczali, Alexander, Bánóczi, Simonyi valóságilag az egyetemnek nevelődnek. 1874-ben a közoktatásügyi költségvetés 4. címében 12.000 frtot szavaznak meg külföldről meghívandó szaktanárok díjazására, akik bölcsészetet, történelmet, irodalomtörténetet és összehasonlító nyelvészetet tanítanak...« (Heller Bernát-Emlékkönyv, 1941. 205).

A budapesti egyetemen végzett Simonyi a lipcsei évben a legkomolyabb és legelmélyedőbb tanulmányokkal foglalkozott. Rendes hallgatóként, nem pedig egyszerű »Hörer«-ként tanult ott a kor legkiválóbb tanárainál. A nyelvtudomány legkipróbáltabb módszereit tanulmányozta, mert klasszika-filológiával foglalkozott, s e tudományág kimagasló alakjaitól sajátította el azt a pontos, megbízható adatgyűjtésre törekvő

² Ekkor volt nevelő-tanítója Körösfői-Krisch Aladárnak is, a későbbi nagy művésznek, aki őt mindig szerette s büszkén vallotta magát tanítványának.

és az adatokból logikus következtetéssel levont tudományos eredményeket leszűrő módszeres eljárást, mely munkásságának egész folyamán jellemezte.

Rubinyi Mózesnek Lipcsében végzett kutatásai szerint Simonyi nemcsak hallgatta a kiváló klasszikus-filológusokat, hanem szemináriumai gyakorlati munkájukba is belekapcsolódott. Így szorgalmasan látogatta Curtius »Grammatische Gesellschaft«-jának heti összejöveteleit is. 1874. nov. 17-i levelében ezt írja Budenznek: »Az egyetemen Curtius, Ritschl, Lange és Overbeck előadásait hallgatom. Azonkívül részt veszek néhány szeminárium működésében. Curtius befogadott az ő gramm. gesellschaftjába is, hol már egy munkát is elvállaltam.« 1875. febr. 1-én kelt levelében pedig Budenz kérésére részletesen ismerteti ennek a Curtius-féle társaságnak működését, s a levél befejezésében ezt írja: »S én úgy hiszem, ha prof. úr régi tervét megvalósítja és szintén összeállít ilyen önkéntes társaságot: ennek mindenesetre nagy haszna volna, s annyival nagyobb, mert az ugor nyelvek terén sokkal több a teendő, az összeállítandó anyag, úgy hogy véleményem szerint a legtöbb dolgozat nemcsak anregungot, hanem becses és használatos tudományos eredményt vagy legalább anyagot teremne.«

Nyilvánvaló, hogy Simonyi lipcsei tapasztalata alapján hozta létre már tanári működésének első éveiben a budapesti egyetemen a Curtiuséhoz hasonló Nyelvtani Társaságot, ahol tanítványainak számos jeles dolgozata született meg. Közülük a kiválóbbakat eleinte külön füzetekben adta ki »Tanulmányok az egyetemi Nyelvtani Társaság köréből« címen (ezekből megjelent 1880-ban az I. köt. 1. füzete, aztán még a 2. és 3. füzet); később pedig Nyelvörbeli cikkek kerültek ki ebből a nyelvtudományi műhelyből.

Lipcsében tehát Simonyi klasszika-filológiai tanulmányokat folytat, de Budenzhez írt beszámolóiból kiténik, hogy finnugor tanulmányait sem hanyagolja el. Egyik levelében arra kéri Budenzet, hogy a magyar-ugor összehasonlító szótár megjelenő új íveit küldje el neki, egy másikban meg azt írja, hogy a szótár íveit megkapta, a legnagyobb érdeklődéssel olvasta, kívánja, hogy minél előbb befejezve lássa az egész munkát, s végül arra kéri Budenzet, hogy tartsa fenn az ő számára a német fordítás munkáját. Finnül is tovább tanul szorgalmasan, sőt ebbeli haladásának bizonyítására 1875. márc. 2-án finnül írt levelet küld Budenznek »Leipsikissä 2/3. 1875« keltezéssel és »Kunnioitettu herra professori!« megszólítással. Szerénységére jellemzők azok a sorok, amelyeket a finn szövegű levél után magyarul ír: »Ne higgye prof. úr, hogy a fent olvasható finn levelet egészen a magam emberségéből írtam úgy, amint van. Mikor megírtam, megmutattam Grotenfeltnek [ez egy Lipcsében latint tanuló finn magister phil.] s ő figyelmeztetett egyes hibákra: az igaz, hogy nem talált benne valami fölötté sokat. De kérem, tekintse az egészet pusztá ötletnek és gyöngé kísérletnek. Talán néhány hónap múlva jobban belegyakorlom magamat.«

Lipcsei éve után Berlinbe, majd Párizsba ment tanulmányai folytatására. Itt alaposan megismerkedett az indoeurópai nyelvészet módszereivel és eredményeivel. Romanisztikával is foglalkozott, de finnugor tanulmányait egy pillanatra sem szüneteltette. 1875. dec. 30-án kelt berlini levelében azt írja Budenznek: »Én, mint az eddigiekből látni fogja, az idén sokkal többet foglalkozom az ugarsággal, mint tavál. Különösen a dissertatiomhoz gyűjtöm most az anyagot. Tanácsa szerint az igemódok tanával foglalkozom. Nagyon kellemes, hogy az itteni királyi könyvtárban majdnem minden megvan, a mire szükségem van.« A rendelkezésre álló finnugor nyelvtanok felsorolása után egy-két hiányzó könyvet kér Budenztól. 1876. febr. 18-i levelében megköszöni Budenznek, hogy a kért könyveket megküldte neki, s örömmel közli, hogy a könyvtárban még a Nyelvtudományi Közlemények is megvannak. Ekkor már elkészült »Az ugor módalakok« című doktori értekezése is, s ezt Budenznek a következő szerény szavakkal küldi meg bírálatra: »Azért küldöm pedig csak most köszönetemet, mert egy úttal dissertatiomat is prof. úrnak ítélő széke elé akartam bocsátani: első 'yrytkseni' az ugor nyelvészet terén, s azért talán remélhetem, hogy elméző hangulattal fog találkozni ott, a hol impulzusát vette. — Én megvallom, nem vagyok egészen megelégedve vele, mert az előtt mindig arról álmodoztam, hogy doktori munkám valami fényes 'leistung' lesz, most pedig látom, hogy alig fogja elkerülni testvéreinek rendes sorsát: a jelentéktelenséget. — Ha azonban kegyelmet nyer a bíró színe előtt, akkor

kérem, fogadtassa el a Nyelvtud. Közl.-be és eszközölje ki, hogy a szedését mindjárt elrendeljük, mert szeretném, ha a jövő hó folytán elkészülhetne a külön nyomat.»

Budenz természetesen szívesen közbenjár Hunfalvynál, a Nyelvtudományi Közlemények akkori szerkesztőjénél, kedves tanítványa kérésének teljesítése érdekében, és 1876. febr. 29-én kelt válaszában ezt írja: »Kegyednek az ugor-ság terén tett első s remélem sikerült specimenje igen nagy öröömre szolgál, közelebről majd későbbben.« Május 11-én, mikor a NyK 13. kötetében közölt értekezés különnyomatát elküldi Párizsba, azt írja neki: »Véleményemet is kívánja az Ugor Módalakokról: ez az egészre, a munkát érdemességére nézve határozottan elfogadó. Ezzel természetesen nem ellenkezik az, hogy egyik-másik részletre nézve a Kegyedétől eltérő nézetben vagyok. . .« Simonyi 1876. jún. 29-i levelében megköszöni tanára szíves közbenjárását és jellemző szerénységével többek között ezt írja neki: »Dolgozatomat megkaptam és örültem csinos kül alakjának, mely talán hozzá is járulhat a belső hiányok leplezéséhez. Fogadja legmélyebb hálámát gondoskodásáért.« Ugyanebben a levelében még egy bizalmas kérést is előterjeszt: »Júl. közepén hagyom el Párizst és szept. elején Bpsten leszek. Remélem kapok ott vmely gimnáziumban alkalmazást. De egyszersmind szeretném magamat az egyetemen a nyelvészet magántanárául habilitáltatni. Bizalmasan kérem prof. urat, mondja meg erre nézve véleményét, s ha helyesli, világosítson föl a teendő lépések iránt.«

Párizsi tartózkodásának utolsó napján még egy levelet ír Budenznek s ebben újra szóba kerül a doktorátus és a magántanárság ügye. Budenz értesítését megköszönve ezt írja: »A mi a habilitatitot illeti, nagyon sajnálom, hogy olyan lassan megy. Szerettem volna tettevágyásomnak (i. e. tatendragn) mindjárt valami teret, de addigra is találkozik talán valami, a mire munkámat fordíthatom, ha egyéb nem, a tört. szótár. A doktorátust azért nem említettem, mert magától értetődőnek tartom, s így át is akarok esni rajta szept. v. októberben. A szabályzat szerint két melléktárgy kell, s én azt hiszem, az ugor nyelvészet (mint fő tárgy) mellé a magyar nyelvet és a görög filológiát veszem.«

A lipcei, berlini és párizsi egyetemen a kor legkiválóbb tanáraitól tanult nyelvészeti módszereken alapuló sokoldalú készültséggel, nagy tudással, valamint munkakedvvel érkezik haza 1876-ban, s megkezdí gyors iramban fölfelé ívelő tudós pályájának futását. Még ez év őszén megszerzi a doktorátust (az ő szavaival élve »atesik rajta«), s a következő évben, 1877-ben már — tehát 24 éves korában — magántanár lesz. Éppen ez időben választják ketté a magyar irodalmi és nyelvészeti tanszéket, mely Toldy Ferenc haláláig (1875) egy tanszék volt, s az újonnan föllállított nyelvészeti tanszék ellátását a szaktudósok egyező véleménye alapján a fiatal Simonyira bizzák, mint helyettes tanárra.

A helyettesi évek sokáig húzódtak; 1885-ben lesz nyilvános rendkívüli, s csak 1889-ben nevezik ki nyilvános rendes tanárrá.

A kinevezésre Simonyi nagyon is rászorult már, mert anyagi helyzetét abban az időben egy csöppet sem lehetett rózsásnak mondani. Már 1877-től kezdve elég nehéz volt a helyzete, hiszen, hogy legyen miből megélnie, kedve ellenére kénytelen volt helyettes tanári állást vállalni a zsidó szeminárium gimnáziumában. Latint tanított, de egyik ottani tanártársa följegyzése szerint az iskolában nem érezte jól magát s legjobban igyekezete ellenére sem volt megelégedve sem magával, sem munkája eredményével. Nem volt középiskolai tanárnak való (Bánóczi József, Nyr 48 : 190). Csakhamar meg is vált aközépkisiskolától. Az egyetemi helyettes, majd rendkívüli tanárság nem járt olyan fizetéssel, hogy anyagi helyzete lényegesen javult volna, hiszen már nemcsak önmagáról, hanem családjáról is gondoskodnia kellett. 1881 óta nős volt, 1883-ban egy fiuk (Károly), 1887-ben pedig egy leányuk (Anna) született, s így a négytagú család megélhetése nem volt könnyű. Anyagi helyzetéről némi fogalmat alkothatunk 1886. június 27-én Afleznből Budenzhez írt leveléből, melyben nyíltan föltárja szorultságát: »Arra kérem, szíveskedjék Prof. úr a szótárért járó idei harmadik negyedévi részletet kiutalványoztatni. . . Resteltem ugyan, hogy mindig a negyedévnek elején veszem föl az összeget, a helyett hogy — mint illőnek tartanám — a végén venném föl. Mentsen ki egyfelől az a körülmény, hogy segédeimet havonként kell fizetnem (jelenleg három segédnek 52 forintot); másrészt pedig az a sok baj, a mi egy év óta ért. A mult nyáron én és feleségem voltunk

oly betegek, hogy a telet Abbaziában kellett töltenünk, hol nemcsak az egészségem tönkretételével szerzett Lukács Krisztina-féle 1000 forint fogyott el, hanem azonfelül még annyi, hogy adósságba kellett verni magamat. Most meg kis fiunk feküdt Grácban két hétig betegen s ez megint rengeteg pénzbe került. A rendk. tanári fizetésből családostul megélni nem lehet. A szótári 1000 frtból magamnak legfellebb 400 frt marad, iskolai könyveim pedig az ellenük intézett aljas, részint bornírt támadások folytán alig jövedelmeznek valamit, úgy hogy a rájuk fordított odaadó és fárasztó munka mind szellemi, mind anyagi tekintetben kárba vészett. Más jövedelmező mellékfoglalkozásra se kedvem, se időm; hiszen még arra is alig lesz az idén elegendő időm, hogy a pályamunkám első felét vagy a szótókról tavál fölolvastott értekezésemet elkészítsen sajtó alá. Bocsánatot kérek, hogy a kinek csak a tudomány érdekeiről kellene beszélnem, magán-érdekekkel, sőt anyagi bajok elpanaszlásával untatom. De fölbátorított erre az a szíves jóakarát, mellyel Professor úr mindenha kísérte sorsomat; s másfelől a tudományos működés — hiába — szorosan összefügg a magán élet folyásával; ha emez akadályokkal kénytelen küzdeni, amaz is okvetlen szenved, nemcsak a tetterő, hanem a lelkesedés is lohadtan lohad.»

Mint a korabeli viszonyokra fényt derítő és jellemző dokumentumot, bemutatjuk a Simonyit rendes tanárrá kinevező okiratot: »Vallás és Közoktatásügyi Magyar Kir. Minister 29735. szám. Ó császári és apostoli királyi Felsege folyó évi július hó 4-én kelt legfelsőbb elhatározásával Tekintetességedet a Budapesti kir. tudományegyetemen a magyar nyelvtudomány nyilvános rendes tanárává a rendszeresített illetményekkel legkegyelmesebben kinevezni méltóztatott. — Ezen rendszeresített illetmények a következők: évi 2500 forint fizetés, 400 forint lakpénz, ezenkívül 10 évi tanári szolgálat után 315 forint, további 10 évi tanári szolgálat után pedig újabb 315 forint pótlék. — Erről Tekintetességedet örvendetes tudomásul értesítem és felhívom, hogy tisztí esküjének letevése végett az egyetem rectoránál jelentkezzék. — Illetményeit ennek megtörténte után fogom kiutalni. Szepes-Mindszent, 1889. július hó 17. Gr. Csáky. — Tekintetes Dr. Simonyi Zsigmond, egyetemi nyilvános rendkívüli tanár úrnak.« (Simonyi Anna birtokáb n.)

Ettől az időtől kezdve tehát Simonyi az egyetem rendes tanáráként folytatta azt a rendkívül fontos nevelő munkát, amelyet már 1877-ben megkezdett, s negyvenkét éven át kerültek ki keze alól a magyar nyelvtudomány eme virágzó és eredményekben gazdag korszakának tudós munkásai. Leghűségesebb tanítványa és kedves barátja, Balassa József személyes visszaemlékezéseiben így mutatja be a fiatal egyetemi tanárnak a magyar nyelvtudomány fejlődésére gyakorolt hatását: »Mi, akik ebben az időben, a mult század nyolcvanas éveiben az országnak más-más vidéki városából jöttünk a budapesti egyetemre, hogy tanári pályára készüljünk, olyan légkörbe kerülünk, amely a legkedvezőbb volt a tudományos munkára vágyó ifjak irányítására. Különösen kedvező volt a magyar nyelvtudománnyal foglalkozók részére. Budenz József külsőleg száraznak látszó, de belsőleg meleg egyénisége elriasztotta ugyan azokat, akik csak szórakoztató, érdekes előadást vártak. De annál jobban magához kapcsolta azokat, akik komolyan tanulni akartak. Ezek megismerték tudásának gazdagságát, meleg szívét, jóságát és érezték, mennyire szíven viseli tanítványainak sorsát. Mellette az aránylag fiatal Simonyi adta elő a magyar nyelvészetet. Őt hallgatóitól alig tíz év vagy még kisebb korkülönbség választotta el. Akiben érdeklődést és tehetséget látott, magához kapcsolta, irányt mutatott, munkáiban segítette s a tanár és tanítvány között csakhamar barátság fejlődött. Hányan köszönik neki, hogy megkönnyítette anyagi segítséggel is egyetemi éveiket és hogy el tudtak indulni tudományos pályájukon.« (A Nyelvőr története, 1941. 52.)

Munkácsi Bernát visszaemlékezéseiben szintén rámutat Simonyinak fontos egyetemi szerepére, mellyel voltaképpen Budenz előadásainak megértéséhez és megfelelő kiegészítéséhez is hozzájárult: »Az egyetemen jutottam tudatára a finn nyelv kiváló fontosságának a magyar nyelvi tanulmányok szempontjából s kezdettől fogva nagy buzgalommal igyekeztem lépést tartani Budenz tanárom előadásaival. Ez eleinte nehezen sikerült, nem annyira Budenz többször leírt idegenszerű kiejtése és akadozó előadása miatt, hanem mivel nem volt tekintettel arra, hogy tanítványainak nagy

része a nyelvtudományban avatatlan kezdő s már az első órákban bevezető magyarázat nélkül forgatta ajkain az explosiva, spirans, media, muta, inessivus, lativus-féle tömérdek műszót, melyeknek értelme a legtöbb hallgató előtt homályos volt. Szerencsére Budenz tanítványai rendszeren Simonyi óráit is látogatták, melyeken csakhamar tisztába jöttek a Budenztól ismertnek föltételezett fogalmakkal. . . » (Nyr 59 : 204).

Simonyi Zsigmond már 1877-ben, 24 éves korában egyetemi tanár lett, és származása ellenére ő került a Toldy Ferenc halála után föllállított új magyar nyelvészeti tanszékre. Ezen nincs csodálnivaló, ha tekintetbe vesszük, hogy az ifjú már ekkor milyen és mekkora munkásságot tudott fölmutatni.

1872-ben, 19 éves korában jelent meg az ugyanezen évben megindult Magyar Nyelvőr első kötetében első nyelvtudományi cikke »Adatok a nyelvújítás történetéhez; Bartzafalvi Szabó Dávid: Szigvart klastromi története« címen, több folytatásban. Szarvas Gábor folyóiratának első perctől kezdve a leghűségesebb és legszorgalmasabb dolgozótársa lett s egyre-másra jelentek meg kisebb-nagyobb cikkei mind ebben a folyóiratban, mind a Nyelvtudományi Közleményekben és az Egyetemes Philológiai Közönyben. A Nyelvtudományi Közleményekben látott napvilágot 1876-ban doktori értekezése is »Az ugor módalakok« címen (13. köt.). A Nyelvőrben megjelent számos dolgozata közül ez időből csak az 1873-ban, 20 éves korában írt, »A rokonértelmű szavakról« című, vitaindító cikkét említjük meg (2 : 145 stb.) és »A szavak összetétele a magyarban« című tanulmányát, mely első jutalmazott pályaműve volt (4 : 102 stb. 10 folytatásban, mintegy 5 ívnyi terjedelemben). 1873-ban adta ki a szócsaládok szerint rendezett »Latin szókönyv«-ét, mely a klasszikus latin szókinés elemeit tartalmazza a középiskolák alsó osztályai számára s 1901-ben már 3. kiadásban jelent meg. Ez a szókönyv a gyakorló főgimnáziumban töltött idejének emléke, mely időről a nála négy évvel fiatalabb Marczali Henrik emlékezik meg (Nyugat, 1929., Nyr 58 : 121).

1874-ben az Akadémia kiadta az akkor még csak 21 éves ifjúnak fordításában Müller Miksa felolvasásait a nyelvtudományról. Ennek, a két vastkos kötetből álló, népszerű nyelvtudományi munkának angol eredetiből való fordítását már egyetemi hallgató korában megkezdte, majd lipcei, berlini és párizsi tanulása idején folytatta. (A második kötet 1876-ban jelent meg »Müller Miksa újabb felolvasásai a nyelvtudományról« címen).

Ugyancsak 1876-ban, tehát 23 éves korában, külföldön írta és küldte haza közlés végett azokat a nevezetes cikkeit, amelyek a Magyar Tanügyben jelentek meg s a magyar nyelvtan iskolai tanításának megreformálását, korszerűvé tételét célozták. E cikkek megszületéséhez tudni kell, hogy 1872-ben alakult meg a gyakorló főgimnázium s ennek pedagógiai vezetője, Kármán Mór, e gyakorlóiskola szabályzattervezetének készítője, nagy munkába fogott : az új gimnáziumi tanterv megalkotásába s az ehhez való utasítások elkészítésébe. Kármánnak e rendkívüli fontosságú munkájába több szakember, így Simonyi is, bekapcsolódott, aki már külföldj tartózkodása idején ráeszmélt arra, hogy a magyar nyelvtanítás is föltétlenül reformra szorul. Zsírányú elgondolásait írta meg »Adalékok a magyar nyelvtanítás újjá-alkításához« címen (Magyar Tanügy 1876). Többek között ezt írja : »A magyar nyelvtanítás reformja, nyelvtanainknak nagy előrehaladottságát tekintve, immár elodázhatatlan szükség : ez pedig természetesen nem az én érdemem, hanem azoké, akik ennyire vitték a magyar nyelvtudományt. . . Jól tudom, hogy az iskolai nyelvoktatás sohasem járhat egészen egy nyomon a nyelvtudománnyal, amennyiben csakis biztos eredményeket szabad fölvennie, egyébiránt pedig konzervatív, beváró vagy legföltrebb előkészítő szerepre van utalva.« Fejtegetéseinek leglényegesebb tétele az, hogy »a nyelvben mint egység (egyed) mindenképp előtt a mondat lép előnk s így a nyelvtanításnak, mindenesetre pedig az anyanyelvi oktatásnak a mondatból kell kiindulnia.« Ómaga is a mondatból indul ki és teljesen új utakon járva mondattani alapon foglalkozik az egyes mondat részekkel és beszédrészekkel. Teljesen úttörő a határozóknak abban az új alapokon történő felosztásában, mely azóta is általánosan elfogadott és követett az iskolai nyelvtanításban.

Elméleti fejtegetéseinek és elgondolásainak a gyakorlatba való átvitele céljából megírta iskolai nyelvtanát mondattani alapon³ Ez tökéletesen a Kármán-féle új tanterv és utasítás szellemét tükrözte, s így beleillett abba az új tankönyv-gyűjteménybe, melyet maga Kármán hívott életre »Középiskolai Tankönyvek Tára« címen. Ez a szerény formában megjelent tankönyvgyűjtemény azonban — különösen Kármán olvasókönyvei (magyar, német, francia) és Simonyi magyar nyelvtana — a tankönyvkiadók és tankönyvszerzők üzleti vállalkozásának nem kívánatos versenytársává lett, s azért mindent elkövettek, hogy e könyveknek az iskolába való bevitelét, tankönyvvül való alkalmazását megakadályozzák. A könyvek ellen indított nyílt és főleg titkos rágalmozás sokszor a névtelenség jellemtelenségébe burkolózik, s még az antiszemitizmus szennyes indulatait is igyekszik felhasználni (l. a Magyar Tanügy 1882. évi 2—3. sz. fűzetében Kármán Mórnak »Pro domo« című cikkét).

Ez érthetővé teszi Simonyinak az 1886-ban Budenzhez írt levelében foglalt s főntebb már idézett panaszát, hogy »iskolai könyveim pedig az ellenük intézett aljas, részint bornirt támadások folytán alig jövedelmeznek valamit, úgy hogy a rájuk fordított odaadó és fárasztó munka mind szellemi, mind anyagi tekintetben kárba vészett.«

Az 1882—1883-ban, a tiszzaeszlári-per idején fellángolt antiszemita mozgalom hullámain igyekeztek a magyar tudományban akkor helyett kapott számos nagy tudós ellen föllhasználni. A támadásokból természetesen Simonyi sem maradhatott ki. Őt azonban az ilyen és ehhez hasonló áskálódások, nyílt és burkolt támadások nem kedvetlenítették el, lankadatlan szorgalommal írta és adta át a nyilvánosságnak sokoldalú nyelvészeti munkásságának újabb és újabb eredményeit. 1879-ben, 26 éves korában kiadta az Antibarbarust, mely Szarvas Gábor és Nyelvőre nyelvhelyességi elveinek tudományos rendszerezését foglalja magában. Ez volt alapja az 1903-ban kiadott Helyes magyarság című munkájának, mely 1906-ban a hibás kifejezések, a kerülendő idegen szók s a helyesírás szótárával ellátva 2. kiadásban is megjelent (NyF 8. sz.) és 1914-ben 3. kiadásban »Helyes magyarság. A magyaros stílus kézikönyve« címen. Voltaképpen ugyanez a munka iskolai célokra szolgáló átdolgozása a »Jó magyarság«, mely a Szentgotthárdon, Réger Béla szerkesztésében kiadott »Iskolai Segédkönyvek« című sorozat első számaként jelent meg.

Ugyancsak 1879-ben, 26 éves korában írta hangtani dolgozatai közül a legfontosabbat, »A régi nyelvmlékek olvasásáról« című tanulmányát (Nyr 8 : 482, 9 : 3, 53, 102). Ezt követte a Halotti beszéd tájnyelvi sajátosságairól írt dolgozata (Nyr 9 : 145), melyben első írott nyelvmlékünk módosított olvasását adta. Hogy érdeklődésének köre ezeken kívül még mennyi mindent felölelt, arról a Nyelvőrkalauz tanuskodik.

Már 1877-ben kezd foglalkozni életműve főirányával, a mondattannal is. Ebben az évben jelenik meg többek között a Nyelvőrben »Az összetett mondatról« című dolgozata (5 : 5, 53).

A múlt század nyolcvanas évei talán életének legtermékenyebb korszaka. A 28—30 éves Simonyi ebben az időben szinte ontja a nyelvészeti kutatás számára utat mutató és alapvető munkákat. 1880-ban készült »A jelentéstan alapvonalai« című nagy tanulmánya; 1881—83-ban látott napvilágot »A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete« című háromkötetes akadémiai pályamunkája, mely irányadó lett a további kutatások számára. Ezt követte 1888-ban és 1892-ben mondattani bűvárodásának további nagy eredménye, »A magyar határozók« című kétkötetes nagy munkája, melyet az Akadémia a Lukács Krisztina-jutalommal tüntetett ki.

1884-ben jelent meg a Budenz-albumban »Az önállósított határozók« c. nagyobb dolgozata. 1887-ben olvasta föl az Akadémiában »A nyelvjárat történetéhez« c. értekezését, melyben a neológusok és ortológusok között dúló hosszú harc megszüntetését, a két tábor kibékítését tűzte ki céljául (Akad. Ért. 14. köt. 8. sz.), ezzel a kérdéssel foglalkozó »A nyelvjárat és az idegenszerűségek« c. felolvasásában is (uo. 15. köt. 9. sz.).

Bámulatatos és szinte hihetetlennek látszó eredmények ezek, ha figyelembe vesszük

³ A magyar nyelvtan mondattani alapon I. rész 1877. (II. kiad. 1879. III. kiad. 1881). — A magyar nyelvtan mondattani alapon II. rész. A határozók részletes tana. 1878. 1879. 1881. — Rendszeres magyar nyelvtan. 1879. 1880. 1883. 1891. 1896. — Kis magyar nyelvtan. 1882. 1884. 1891. 1896. — Rövid magyar mondattan. 1897.

a közben írt számtalan Nyelvőrbeli cikket, továbbá azt, hogy ezidőben egyetemi tanári munkája mellett már a Nyelvtörténeti Szótár anyaggyűjtő, majd szerkesztő munkájában is tevékeny részt vett, s közben még arra is volt ideje, hogy elkészítse az egész magyar nyelvtudomány és nyelvtörténeti kutatás eredményeit felölelő kétkötetes, népszerű művét, »A magyar nyelv«-et. Ezt az Akadémia adta ki 1889-ben. A népszerű könyv egykötetes új kiadásban 1905-ben is megjelent, majd német nyelven »Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik« címen 1907-ben Strassburgban. Közben 1896-ban kiadta »Német és magyar szólások« című akadémiai pályamunkáját, 1903-ban »A magyar szórend« c. értékes monografiáját és 1913-ban »A jelzők mondat-tana« c. nyelvtörténeti tanulmányát. Közben még szótárkészítésre is volt ideje, 1899-ben és 1902-ben megjelent a Balassa Józseffel együtt készített német-magyar és magyar-német szótár, s 1906-ban készült a Középkisiskolai műszótár.

A Nyelvtörténeti Szótár készítése, szerkesztése összeforrt Simonyi Zsigmond nevével. Ott volt már a szótár alapkövének lerakásánál, és húsz éven át szakadatlanul dolgozott az építés nagy munkájában egészen a betetőzésig, sőt az építés vezetőjének, Szarvas Gábornak halála után ő vette föl a harcot az igazságtalan és alaptalan vádakkal támadó gáncsoskodók ellen.

A Nyelvtörténeti Szótár nélkülözhetetlen voltára, a régi nyelv szókincse szótár összeállításának szükségességére a Nyelvőr körül csoportosult nyelvészek mutattak rá először. 1873-ban, a Nyelvőr 2. kötetében »Ügytársainkhoz« címen felszólították a dolgozótársakat, gyűjtőket és a magyar pedagógusokat, jelentkezzenek régi munkák szótári anyagának feldolgozására. A felszólítás aláírói közt már ott találjuk a 20 éves Simonyit s megtudjuk róla, hogy a Münchener-kódex feldolgozásába kezdett. S mikor az Akadémia a szótár kiadásának ügyét 1874-ben magáévá tette, megkezdődött a komoly anyaggyűjtés. Elképzeltetni, milyen lendülettel dolgoztak, hogy ha az Akadémia határozatának megfelelően a 18. század végéig terjedő szóanyag összegyűjtését öt év alatt (1874—1878) elvégezték. Azt is elképzeltetni, hogy ennek a hatalmas anyagnak elrendezése két év alatt milyen erőfeszítéssel készülhetett el (1879—1880). Súlyosbította a helyzetet Szarvasnak éppen az anyagrendezés megkezdésekor föllépett súlyos betegsége, akinek szembaja miatt egyidőre vissza is kellett lépnie a munkától. Egészségi állapotának javulásáig csak Volf Györggyel dolgozhatott Simonyi. Munkássága e szótáron kívül ezidőben még annyi minden másra is kiterjedt.

Az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának jegyzőkönyvei tanulságos fényt vetnek a szótár szerkesztő munkálataira, valamint díjazására, azért néhány adatot idézünk belőlük. Az 1880. jan. 30-i jegyzőkönyv szerint Simonyi, aki »vendégül« volt jelen az ülésen, egy mutatványt terjesztett elő s kérte a Bizottság észrevételeit. Az apr. 10-i jegyzőkönyv szerint a Bizottság »A Nyelvtörténeti Szótárnak Simonyi Zsigmond által [aki ezen az ülésen is »vendégül« van jelen] kidolgozott mutatványát (1 ívnyi terjedelemmel) 50 példányban kinyomatni rendeli.« — A dec. 8-i és folytatólagos dec. 14-i ülés jegyzőkönyvéből megtudjuk, hogy a szótár szerkesztését a súlyos beteg Szarvas Gábornak eddigi segédei, Simonyi és Volf, veszik át, mégpedig Simonyi napi 4 órai munkával évi 1000 frt, Volf napi 3 órával évi 600 frt díjazással.

Az 1881. apr. 30-i bizottsági ülésen a jegyzőkönyv szerint »Simonyi Zsigmond bizottsági tag« [tehát már nem vendég, az 1879-ben lev. taggá választott Simonyi ebben az évben lett a bizottság tagja], mint a Nyelvtörténeti Szótár egyik szerkesztője jelentést tesz a reá bízott szótár-szerkesztés állásáról és bemutatja az o, ó, ö, ő kezdőbetűs cikkeket, melyek nála elkészültek. A Bizottság e cikkeket megtekintvén, Simonyi Zsigmond b. tag szerkesztő munkálkodását helyeslő tudomásul veszi.« — Az 1882. febr. 25-i jegyzőkönyv szerint Volf György halmozott teendői miatt kénytelen a szótár szerkesztésétől visszalépni, s a beállott nagy zavart Szarvas Gábor oldja föl, bejelentvén, hogy kész a szerkesztés egyik részét elvállalni, ha számára alkalmas segéd fogadását lehetővé teszik.

Ilyen változások, nehézségek, huzavonák között Simonyi az őt jellemző lankadatlanszorgalommal dolgozik, s ugyanezt teszi Szarvas Gábor is, ámbar egészségét tökéletesen sohasem nyerte vissza. Így vált lehetségessé, hogy az 1886. dec. 7-i bizottsági ülésen a két szerkesztő nevében Simonyi már fölolvashatta azt a jegyzőkönyvhöz mellé-

kelt, sajátkezűleg írt jelentését, mely e szavakkal kezdődik: »Alulírottaknak van szerencsénk jelenteni, hogy tavál ilyenkor adott ígéretünkhöz képest a szerkesztésnek általános munkáját immár befejeztük. Megkezdettük továbbá a revisiót is, melynek az a célja, hogy egyrészt a fölszaporodott pótlékokat a maguk helyére iktassuk, másrészt az egész munkát a mennyire lehet egyöntetűvé tegyük...«

Így 1887-ben már sajtó alá került a szótár, és I. kötete 1890-ben, a II. 1891-ben s a III. 1893-ban — azaz húsz évvel a Nyelvtörvényi fölhívás után — mint befejezett mű megjelent. Húsz év alatt egy ilyen óriási anyagot felölelő nagy szótárt hibák, tévedések nélkül megszerkeszteni lehetetlen, különösen ha tekintetbe vesszük azt a sok nehézséget, mely az anyaggyűjtés és szerkesztés útjában állott. Szarvas betegsége, a munka állandó sürgetése, melyet a nyelvtudomány biztos utakon való haladásának lehetővé tétele okolt meg, a kellő nyelvészeti tudással és megfelelő gyakorlattal bíró munkatársak hiánya, az anyagi eszközök szűkre méretezett volta stb. mind olyan akadályok voltak, amelyek legyőzése csak Szarvas és Simonyi töretlen akaraterejének sikerülhetett. Bár a szótárban kétségtelenül elég sok a hiányosság és nem kevés a hiba, amint azt az elfogulatlan, tárgyilagos kritika kimutatta, de hogy mindamellett mit jelent a szótár három hatalmas kötete azok számára, akik a nyelvtörténet vizsgálatával foglalkozva a régi nyelv szókészletének fölhasználására vannak utalva, az a szakemberek előtt nem szorul magyarázatra.

Az a tény, hogy az Akadémia nagydíjával jutalmazott munka használata nélkül még ma sem foglalkozhat a nyelv történetével egyetlen kutató sem, fölöslegessé teszi, hogy bővebben foglalkozzunk a szótár ellen a megjelenése után 11 évvel Ballagi Aladár által megindított rosszindulatú, személyeskedő és tudatlanságokat, ferdítéseket tartalmazó támadással.

Ballagi Aladár történész csak azért csapott föl nyelvésznek, hogy bosszúvágyát kielégítse az akkor már kilenc éve elhunyt Szarvas Gáborral szemben, aki az ő atyjának, Ballagi Mórnak szótárait annak idején igen szigorú bírálatban részesítette. Három akadémiai felolvasása után az Akadémia kiadásában megjelent »Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár« c. művének I. kötetében (a II. kötet kiadását az Akadémia már megtagadta) a laikusokat félrevezető, szemfényesztő módon összeállított, ezekre menő adattal próbálta a szótár értékét csökkenteni. A botrányra éhes napilapokban természetesen visszhangra talált ez a támadás, de Simonyi és vele együtt* a nyelvtudomány számos művelője lelkes és tudós cikkekben verte vissza Ballagi tudatlan és illetéktelen állításait. Ebben a vitában mutatkozik meg talán legfényesebben Simonyinak nagy tudása, igazi tudós tárgyilagossága, tudásbeli felsőbbbsége és a megcáfolatlan adatokkal való bizonyító ereje.

Simonyi szerény, de önérzetes hangjának érzékeltetésére csak első válaszában bevezető sorait mutatjuk be. »Isgnotos failit« mottó után így kezdi: »Mozdulatlanul, néma ajakkal áll Szarvas Gábor szobra. Nyugodt tekintettel néz alá a köznapi élet változó tisztaságú hullámaira. Nem felel a vádakra, melyek a szomszédból hangzanak feléje. Ő megtette, amit tehetett, ő lerögzte, a mivel a hazának s a tudománynak tartozott. — Nem szorul ő a *mi* védelmünkre sem. Nemcsak mi tanultunk tőle lelkesedni és dolgozni, tanultak százan meg százan. S a kik szobrot emeltek neki, tudják mindnyájan, ki volt Szarvas Gábor. — Én sem védelmére fogtam tollat, és — szokásom ellenére büszkén mondom — magamat sem kell védenem harmincz éves tudományos pályám után, mikor tanítványaim serege is bizonyosságot tehet lekiismeretes munkásságomról. De vannak sokan tájékozatlanok s vannak ezek között olyanok is, a kik szívesen veszik a fölvilágosítást, az oklást. Ő hozzájuk fordulok, őket akarom fölvilágosítani, hogy meg ne tévessze őket a bosszú és vak düh sugallta irányzatos bírálat! « Aki a magyar nyelvészeti vitairódalom egyik legtanulságosabb epizódjával meg akar ismerkedni, annak el kell olvasnia Simonyi és hívei vitairatait, Ballagi könyvére írt válaszait, melyek külön is megjelentek a Nyelvészeti Füzetek 15. számában. (Ő maga négy cikkel, Melich János kettővel, Bartha József és Szilasi Móric egy-egy vitacikkkel vannak képviselve ebben a füzetben.)

Mintahogy Simonyi neve összeforrt a Nyelvtörténeti Szótárral, ugyanúgy összeforrt a Nyelvtörvényrel is. Mint láttuk, már az első évfolyamban dolgozott, Szarvas Gábor

betegsége idején ő helyettesítette a szerkesztés munkájában, halála után pedig az Akadémia őt választotta meg a Nyelvőr szerkesztőjéül. Az 1895. okt. 19-i nyelvtudományi bizottsági ülés jegyzőkönyve szerint »A Nyelvőr új szerkesztőjéül és kiadó-jául a Bizottság titkos szavazás útján 9 szavazattal megválasztja jelenlegi előadóját. Ugyancsak 9 szavazattal megválasztja Szinnyei József 1. tagot a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőjéül, melyeket eddig az előadó szerkesztett. Egyszermind az osztálytitkár indítványára s az osztály jóváhagyása reményében elhatározza a Bizottság, hogy a Nyelvőr eddigi 1500 frtnyi évi segélyéből ezentúl az új szerkesztőnek 1000 frtot juttat, a többi 500 frtot pedig a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőjének díjazására fordítja.«

Simonyi egészen haláláig szerkesztette a Nyelvőrt, amelynek sorsában őalatta fontos változások történtek. Alatta megszűnt a folyóiratnak az a kimondottan harcias iránya, mely Szarvas idején jellemezte, és új feladatául a 25. kötetben közölt »Beköszöntő« szerint a nyelvművelés és a nyelvhelyesség kérdéseinek tárgyalását, nyelvünk szerkezetének, történetének, szókincsének és nyelvtanának megismertetését tűzte ki. Simonyi szerkesztésének idején egy nagy, maganevelte nyelvészgárda sorakozott a Nyelvőr és családjához intézett, Simonyi Anna birtokában nagy számban található levelek. A külföldi tudósok olvasták, ismerték, sőt tolmácsolták is Simonyi munkáit. Legjobb bizonyítéka ennek, hogy Misteli Ferenc, a jeles baseli nyelvtudós a Steinthal-féle Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft 17. kötetében 25 lapos nagy ismertetést írt a Magyar Kötőszókról (magyar fordításban megjelent a Nyelvőrben, 33: 144, 200). Munkásságának külföldi elismerését bizonyítja az is, hogy tagja volt a finn irodalmi és a helsinki finnugor társaságnak is.

A Nyelvőr fogott hozzá a helyesírásban mutatkozó zavaros helyzet tisztázásához is. A múlt század nyolcvanas éveinek végén s a kilencvenes évek elején az Akadémiának saját kiadványaiban kötelezően előírt helyesírása mellett az iskola és az irodalom a legkülönbözőbb elvek szerint írt. Különösen a Budapesti Hírlap esett a legvégsőbb túlzásba az idegen szavak írásmódja tekintetében. A Nyelvőr már Szarvas idejében is többször foglalkozott a helyesírás egyszerűsítésének kérdésével és Simonyi is tudatában volt e kérdés gyakorlati fontosságának. Éppen ezért ennek a zűrzavar-nak megszüntetése végett állította össze és terjesztette az Akadémia elé 1891-ben négy pontból álló javaslatát (1. a cz megszüntetése, 2. a kétjegyű mássalhangzók kettőzésének három betűvel írása, 3. a meghonosodott idegen szavak magyaros írása, 4. az *aki, ami* vonatkozó névmás egybeírása).

Mai szemmel nézve Simonyinak a helyesírás egyszerűsítésére irányuló javaslatát, amikor az már régen teljesen átment a gyakorlatba, nem tudjuk megérteni, miért és hogyan indíthatott ez olyan heves, személyeskedésbe csapó támadásokat a javaslattevő ellen, és végül is hogyan okozhatta a Nyelvőr akadémiai támogatásának megvonását. Pedig ez történt!

Az Akadémia tíz éven keresztül foglalkozott a javaslattal; ide-oda tolódtott a bizottságok, osztályok és összes ülések nyílt és zárt tárgyalásain, s ezeken — persze a régihez görcsösen ragaszkodók gáncsoskodására — hol az egyik pontot, hol a másikat elvetették, úgy hogy végül az eredeti javaslatból nem maradt meg semmi, sőt az I. osztály 1902. febr. 3-án tartott zárt ülésének jegyzőkönyve szerint határozatban kötelezték a Nyelvőrt is, hogy mint akadémiai kiadvány ne a saját, hanem az Akadémia helyesírását használja.

A tízéves huzavona ideje alatt a helyesírásban a zűrzavar annyira megnövekedett, hogy a népiskola oktatói a miniszter sürgős intézkedését kérték. Wlassich Gyula miniszter erre a Simonyi-féle tervezetet az Országos Közoktatási Tanács ajánlatára 1903-ban az ország minden iskolájára nézve rendeletileg kötelezővé tette.

Ez a rendelet csak olaj volt a tűzre. Az Akadémia maradi elemei még hevesebb harcot indítottak Simonyi és a Nyelvőr ellen. Mikor a magyar nyelvtudomány egész munkakörét felölelő új társaság megalapítására a Nyelvőr 1903. novemberi számában és a napilapokban megjelent felszólítás alapján ugyanez év decemberében megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Szily Kálmánt, az Akadémia akkori főtítkárát választotta meg elnökéül. A tisztikar általános megválasztásakor Simonyi kénytelen volt beérni az egyszerű választmányi tagsággal, mert csodálatos módon nem jutott számára más tisztség. Az alakuláskor azt határozták, hogy a Nyelvőr lesz a társaság hivatalos folyóirata, mihelyt azonban a társaság taglétszámának gyarapodása és Semsey Andor adománya lehetővé tette 1905-ben a Magyar Nyelv megindítását, Gyulai Pál az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságában a költségvetés tárgyalásakor kijelentette, hogy az új nyelvészeti folyóirat mellett a Nyelvőr »teljesen felesleges« és hogy az Akadémia segélyét »szükségesebb dolgokra lehetne fordítani.« A Nyelvtudományi Bizottság ugyan a Nyelvőr segélyének fönntartása mellett foglalt állást, de ebbe Gyulai nem nyugodott bele. Indítványát az osztályülésen is megismételte, s ott az indítványt a nem nyelvészekből álló többség elfogadta (Akad. Ért. 1905 : 90).

Simonyi tudta, érezte és előre látta, hogy az ő szerény hangja a Gyulaióval szemben nem érvényesülhet, ezért elhatározta, hogy a Nyelvört minden körülmények között, ha kell, anyagi áldozattal is fönntartja, mert szent a meggyőződése, hogy a Nyelvőr se nem szükségtelen, se nem fölösleges. Öntudatos állásfoglalásának legjobb bizonyítéka az az előre elkészített és fogalmazványában fönnmaradt kijelentése, melyet 1905-ben a Nyelvtudományi Bizottság elé terjesztett: »Egy kijelentést kívánok tenni s kérem a Ny. Bizottságot, engedje e kijelentésemet jegyzőkönyvbe venni: Ha az Akadémia várakozásunk ellenére nem a Ny. Bizottságra, hanem a Nyelvőr ellenségeire hallgatva, azt határozná, hogy a Nyelvört megszünteti: semmi áldozattól nem fogok visszarettenni, hanem magam fogok új szaklapot indítani, a magyar tudomány ápolására s a szabad tudományos kutatás folytatására. Új lapomra előre is lefoglalom a *Magyar Nyelvőr* címét. Ehhez — a föltett esetben — joga volna mindenkinek, de mindenkít meg akarok előzni, mert azt hiszem, több joggal senki se tehetné, mint én; aki kilenc év óta szerkesztem a Magyar Nyelvört, de már 33 év óta vagyok legtevékenyebb dolgozótársam« (Simonyi Anna birtokában).

A helyesírás miatt ellenségeivé váltak ugyan diadalmaskodtak, de Simonyi határozott és áldozatrakész kiállása lehetővé tette, hogy a Nyelvőr — mely 1904-ben még mint az Akadémia tulajdonjogába tartozó folyóirat jelent meg — 1905. évi évfolyamán, a 34. kötetben, már a következő címlapot viselte: »Magyar Nyelvőr. Megindította Szarvas Gábor. Szerkeszti és kiadja Simonyi Zsigmond, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.« Simonyi tehát a Nyelvőr életét megmentette, továbbra is fönntartotta s egészen haláláig szerkesztette és kiadta. »Gyakran mondogatta, hogy az ötvenedik évfolyamig szeretné elvinni a Nyelvört, hogy egy félévszázad munkáját őrizték e kötetek. Ez az öröm nem adatott meg neki« (Balassa József: A Nyelvőr tört. 60).

Halála után tanítványai kötelességüknek tartották szeretett mesterük munkájának folytatását, s előbb Balassa József, majd a Nyelvőrré kényszerített hatéves (1941—1945) hallgatás, papírhány ürügyén történt szüneteltetés után Beke Ödön vette kezébe a szerkesztést, a Nyelvőr haladó hagyományainak irányítását.

Simonyi Zsigmond egész élete szakadatlan munka volt. A nyelvtudomány egész területén uralkodott hatalmas tudással és hihetetlen munkabírással. Tudományos munkássága felölelte a hangtant, alaktant, jelentéstant, szófejtést, helyesírást, nyelvhelyességet, nyelvünk idegen elemeinek kutatását, a népnyelv sajátosságainak vizsgálatát, a nyelvtörténet tanulmányozását stb., de egész élete folyamán a magyar nyelv történeti mondatának megírása lebegett szeme előtt. Ifjú korától kezdve ezen dolgozott a legnagyobb szeretettel és kitartással, s ezírányát részletkutatásai eredményeinek időközben történt összefoglalásait nagy, pályadíjat nyert munkákban közzétette, legnagyobb művét élete utolsó évében, 1919-ben teljesen befejezte. Még nem volt minden részletében kidolgozva, mikor 1914-ben az Akadémia Lukács Krisztina-pályázatára beadta, a bírálók jelentése a még befejezetlen művet mégis jutalomra ajánlotta. Szeretettel dolgozott

rajta tovább az első világháború vérvivataros esztendeiben, s közvetlenül halála előtt sikerült befejeznie élete legnagyobb művét, elmondhatván magáról: Exegi monumentum aere perennius.

Sajnos, a kéziratban maradt munkát — nyelvtudományunk mérhetetlen kárára — egyelőre elveszetteknek kell tartanunk. Az Akadémia kéziratárában a kutató csak a következő szűkszavú közlést találja róla a katalógusban: »Régi és Új Írók, 4-rét, 299. Simonyi Zsigmond: Magyar mondattan, történeti alapon. Kézirat- és nyomtatvány-csomag, Simonyi Zsigmond özvegyének küldeménye az Akadémiához, kiadás végett. A csomagot 1935. VII. 12-én Szinnyi főktnek úr íróasztalában a baloldali legalsó fiókban helyeztük el. 1—1929/30. Gyarap.« Ezek szerint a kézirat 1935-ben még megvolt, azt is tudjuk, hová tették, — de most már senki sem tud róla. Vajjon előkerül-e valaha?

Kétségtelenül maga Simonyi is ezt a munkáját tartotta élete főművének, kiűnik ez abból a kérvényből is, amelyet a közoktatásügyi miniszterhez intézett a munka kiadása ügyében. A beadvány fogalmazványa megvan Simonyi Anna birtokában, a tudós sajátkezű írásában. Dátum nincs rajta, de nyilván 1919-ből való és a következőképpen szól:

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Legmélyebb tisztelettel kérem, kegyeskedjék »Magyar Mondattan történeti alapon« című kétkötetes munkámat — melyet a Magyar Tudományos Akadémia pályadíjjal koszorúzott — fölvenni a kormány-megbízásból készülő tudományos kézikönyvek sorozatába.

Midőn a tudományos kézikönyvek tételét legelőször vették föl az országos költségvetésbe, engem szólított föl Klamarik akkori miniszteri tanácsos a tudományos magyar mondattan megírására. Sajnálatomra akkor nem vállalkozhattam erre, mert ugyanakkor Szarvas Gáborral együtt egy óriási föladatot kellett megoldanom, a Nyelvtörténeti Szótár szerkesztését. Azonban a magyar mondattan megírását mindig tudományos kötelességemnek, sőt életem egyik főcéljának tekintettem, rajta negyven év óta szakadatlanul dolgoztam, és egyetemi előadásaimnak is 41 év óta főtárgya volt a magyar mondattan. Ehhez irodalmi előmunkálataim a következők voltak:

1. *A magyar költőszók*, egyúttal az összetett mondat elmélete. Akadémiai pályamunka, három kötet 1881—1883. A külföldi tudományos kritika »elévülhetetlen« munkának jelentette ki.

2. *A magyar határozók*. Szintén jutalmazott akadémiai pályamű, két kötet 1888—1892.

3. *A magyar igemódok alkalmazása*. (Jutalmazott pályamunka 1877.)

4. *A magyar szórend*. 1903.

5. *Igenévi szerkezetek*. 1907.

6. *A jelzők mondattana*. A M. T. Akadémia kiadása. 1913.

Magyar Mondattanom egyúttal *Tüzetes Magyar Nyelvtanom* kiegészítésére szolgál. Ennek első része, a Magyar hangtan és alaktan mint jutalmazott pályamunka 1895. ben a M. T. Akadémia kiadásában jelent meg.

Kérésemet ismételve vagyok Kegyelmes Uramnak készséges szolgálja

Simonyi Zsigmond

egyetemi ny. r. tanár, a M. T. Akadémia r. tagja.

Simonyi tehát nagy elődjéhez, Révai Miklóshoz hasonlóan élete főcéljának a teljes magyar történeti nyelvtan megírását tekintette. Miután a Tüzetes Magyar Nyelvtan első részét, a magyar történeti hang- és alaktant már közkézre bocsátotta, tudós hivatása kötelességének érezte a nyelvtan második részének, a történeti mondattan elkészítését is. Ehhez a munkájához a gazdag, széleskörű anyagot az őt jellemző alaposítással, a pozitivisták történelmi módszer alkalmazásával, kutatásának rendszerességével és biztonságával gyűjtötte össze. Bevallott célja az volt, hogy munkásságának eredményeivel lerakja a jövő nyelvtudományi kutatásának alapjait. A pozitivisták módszer követése mellett az új szellemi irányok iránt is nagy fogékonyság volt benne. Sok új termékeny gondolatot átlántált hozzánk. Az újgrammatikus iskola módszer-

tani elveit is magáévá tette, fel is használta őket kutatása eredményeinek feldolgozásában és összefoglalásában.

Simonyi Zsigmondot kora ifjúságától kezdve a tanulni- és tudnivágyás lángoló tüze hevítette, s e mellett hangyaszorgalom jellemezte. Folyton, úgyszólván megszokottság nélkül, mindig dolgozott. Egy jellemzés írja róla: Simonyi Zsigmond a szorgalom, a hangyaszorgalmú tudós mintája volt. Egy ember, aki mindig, éjjel-nappal dolgozott és munkálkodott. Még séta közben is olvasott, tanulmányozott, még uszonnázva is korrektrúrákat végzett (Wlassics Tibor, Magyar Hírlap, 1929. nov. 3.). Valóban csak örökös munkálkodásának közelebbi ismerői érthetik meg, hogy gyöngye szervezete s állandó betegeskedése mellett hogy tudott annyi kiváló, úttörő értékű nyelvtudományi munkát alkotni. Csak azok, akiknek megadatott, hogy közelébe, bizalmába, otthonába jussanak, ismerhették meg s láthatták közvetlen közelről nagy tudásával párosult bámulatraméltó, hihetetlen munkabírását.

A hozzá bejáratosak a napnak bármely szakában keresték is föl, akár kora reggel, akár napközben, akár késő este, mindig munkában találták. Vagy íróasztalánál ült, vagy könyvespolca előtt állt, könyveket lapozgatott, adatokat keresett valamelyik készülő munkájához, esetleg a Nyelvőrbe szánt cikkéhez. Közben ide-oda járt, egy-egy skatulyát vett elő, jellegzetes céduláit forgatta, rendezgette, keresgélt közöttük. Gyakran sétált tágas szobájában; ilyenkor egyik kezében valami könyvet, folyóiratot, napilapot, a másikban ceruzát tartott. Ceruza nélkül talán nem is tudott volna olvasni, mert ugyan mivel jelölte volna meg az olvasás közben szemébe ötlő, nyelvészeti célra fölhasználható adatokat. Az aláhúzással megjelölt adatokhoz a lap szélére mindjárt odajegyezte egyéni rövidítésével, hogy az adat mire való, mire használhatja föl. Ilyen jeleket használt pl. Sz (szórend), Ö (összetétel), A (Antibarbarus, idegenszerűség), R (ragozás, van R^1 , R^2 is), R^{ik} (ikes ragozás), Hat (határozó), Ksz (kötőszó), Nm (névmás), Rl (relativum), Jzö (jelző), Mdt (mondat), és még sok más. Az adatokat akár saját-maga cédulázta ki, akár valamelyik megbízható tanítványával íratta ki, a cédulák felső jobb sarkán ugyanezeket a rövidítéseket alkalmazta, s ez rendezésüket nagyon megkönnyítette. A komoly munkára alkalmasnak vélt és kiszemelt hallgatóit az ilyen cédulázó megbízással is igyekezett a munka módszerére, az adatgyűjtés mikéntjére rávezetni és ránevelni.

Céduláit értékesítette egyetemi előadásain is, ahol rajtuk kívül semmi más jegyzetet nem használt. Egyik tanítványa, Tóth Árpád, a költő így ír róla megemlékezésében: »Emlékezetembe idézem Simonyi Zsigmond vékony, hajlott alakját, amint az egyetemi előadóasztal mellett ülve, ujjai az apró cédulákat rendezgetik. Azt hihette az ember, öröktől fogva görnyedt ott ez a szelid mosolyú, pápaszemés, szakállas jelenség, egyre légiesebbé váló figurájával már-már maga is elvont, kitapinthatatlan dimenziók lakójává szellemülve, mint életének drága, absztrakt szerelme, örök ideálja: a Mondattan... Aki sohasem is érintkezett vele az egyetemi tanszobákon kívül, annak is meleg szeretettel kellett csüggnie rajta... magánéletének ismerete nélkül is ki kellett találni róla, hogy tudása hatalmas épületéhez az emberi jószág és naivság kedves futórózsái tapadnak. Amint céduláihoz nyúlt, az is a nyájasság gesztusa volt s ahogy egy találó idézetet felolvasott, az is az élet örömeinek készsleges megosztását hirdette szeliden felcsillanó szemeiből...« (Nyugat, 1919. dec.).

Nála, otthonában dolgozva, évek hosszú során át bámultuk csodálatos emlékezőtehetségét is, amikor munka közben íróasztalára kért a könyvespolcraol egy-egy könyvet vagy folyóirat-kötetet, s a szobakerült kérdésre vonatkozó helyet, adatot, idézetet pillanatok alatt megtalálta.

Az örökké csak dolgozó tudós végsőkig felfokozott munkatempójának megértéséhez szükségünk van állandó munkahelyének, dolgozószobájának megismerésére is. Gondos felesége ezt mindenképpen igyekezett tudós férje számára a legmegfelelőbbé tenni. A szelídlelkű Simonyi nagyon szerette a virágokat. Rubinyi Mózes azt írja róla, hogy Lipszében a lakásáról az egyetemre nem a rövidebb, hanem a hosszabb úton járt; ez tudniillik egy szép szabad téren vezetett át, s ő »szívesen ment el az orgonabokrok között, mert mindig szerette a virágokat« (Nyr 48 : 196). Szerető felesége gondoskodásából dolgozószobája is mindig tele volt virágokkal és zöld, szobai növé

nyekkel. Nagy íróasztala egészen zöld környezetben állott. A Dunaparton, a Ferenc József rakpart 27. sz. ház IV. emeletén (ő maga e hivatalos utcanév helyett mindig »Ferenc József part«-ot írt s ezt használta a Nyelvőr címlapján is), ahová 1903 őszén költözött át az Erzsébet-körüti New-York palotából, dolgozószobáját gondos felesége zöld növényekkel, virágokkal, gyakori szellőztetéssel, megfelelő fűtéssel, a kályhára tett vízpárolgatóval igyekezett beteges, gyöngye szervezetű férje számára elviselhetővé, barátságossá, kellemessé tenni.

Mindenki tudta, látta, hogy a sok megfeszített munka mennyire aláássa egészségét, s mint egyetemi hallgató korában tanára, Budenz, úgy élete egész folyamán felesége is intette, folyton kérlelte, ne dolgozzék olyan sokat, s mindent elkövetett munkatempójának csökkentésére; féltette törékeny testének erejét a kimerítő munka káros hatásától. Mivel azonban ez az igyekezet hiábavalónak bizonyult, mert a páratlan szorgalmú tudós a munkában nem ismert szünetet, a munka megszokássá, szinte szenvedéllyé vált nála, azért megpróbálta legalább örökös munkahelyét, dolgozószobáját minden eszközzel felüldíteni.

Itt önkéntelenül eszünkbe jut, hogy Simonyi milyen nagy melegséggel emlékezik meg akadémiai emlékbeszédében Szarvas Gábor otthonáról és az őt támogató, ápoló, segítő feleségéről. Szarvas halálakor is így ír róla a Nyelvőrben: »Tizenhárom év óta egy őrangyal állott mellette, ki támogatta, ápolta, erejét fönntartotta, sőt munkájában is részt vett. Fenkölt lelkű neje, Harrer Paula volt az, ki mesterünknek áldozta életét. Ő neki köszönhetjük, hogy oly soká diadalmaskodott ez az erős lélek a gyöngye testet fenyegető veszedelmen.« Mintha csak saját feleségéről, az ő őrangyaláról, Becher Pauláról beszélné! Hiszen az ő önfeláldozó s csak érte élő gondos felesége is ugyanígy óvta őt minden bajtól, ápolta, gondoskodott róla; az élet terheitől, bajaitól, főleg az anyagi gondoktól igyekezett megkímélni. Egész életüket, étkezésüket, életrendjüket az orvosok tanácsának megfelelően rendezte be.

Tudvalévő, hogy Simonyiék minden szünetet, az egyetem nyári és téli vakációját orvosaik javaslatára egyaránt valami üdülőhelyen töltötték. A pihenésre, üdülésre, kúrára szoruló, gyöngye szervezete ellenére rengeteget dolgozó tudóst az orvosok egyszer ide, máskor oda, télen, nyáron máshova küldték: hol valamelyik adriai szigetre, a Keleti-tengerre, hol a Tátrába, Tirolba, magaslati levegőre, vagy hízó-kúrára valamelyik sanatóriumba. S az itthon egyébként a legerényesebb életet élő család ezeket a költséges üdüléseket megengedhette magának egyik évről a másikra anélkül, hogy ez a tudósnak gondot okozott volna. Hogy ezekre, a Simonyi életét kétségkívül meghosszabbító üdülésekre hogyan és miből futotta, azt csak felesége tudta, aki minden gondot a vállára vett.

Felesége gondoskodása tette lehetővé azt is, hogy a hihetetlenül sokat dolgozó tudós sohasem látszott fáradtnak, hanem mindig derült jókedvvel, a világ bajairól és gonoszságairól megfeledkezve, szinte gyermekies lélekkel forgolódott övéi és tanítványai között. Ajkán állandó volt a derült mosoly. Boldogság töltötte el, ha egy-egy, a helyzetnek vagy alkalomnak megfelelő, költői idézetet mondhatott; egy-egy sikerült szójátékának gyermekként tudott örülni.

Ötthonát a családi tűzhely meghitt melegsége jellemezte. Simonyinak mindene a családja volt. Végtelen szeretettel csüggött övéin: feleségén, és gyermekein, akiknek kiskorában kiütközött Simonyiból a vérbeli nyelvész. A Nyelvőrben »Két gyermek nyelvőrök« címen közli »Kari« fia és »Nanus« leánya beszédének megfigyeléseit; bevállása szerint ezek vezették rá a kombináló szóalkotásra (35: 317).

Ez a csupaszív ember a családi tűzhely melegségét magával vitte az egyetemre is, tanítványai körébe, akiket tágabb értelemben vett családja tagjainak tekintett. Tudjuk, mily sok szorgalmas, tehetséges fiatalembert toborzott hátorításával, buzdításával — és igen sokszor anyagi támogatásával is — a magyar nyelvudomány munkásainak taborába. Nem felejtette el sohasem a maga szűkös anyagi viszonyai miatt küzdelmes, sanyarú diákkorát, de nem felejtette el tanárai támogatásának meghálálhatatlan értékét sem, s ezért mindent elkövetett, hogy szegénysorsú hallgatóit átsegítse az egyetemi évek nehézségein és küzdelmein. Egyik kedves tanítványa, későbbi jóbarátja, Sebestyén Károly emlékezéseiben így ír erről: »A mi időnkben még nem

voltak meg azok a szociális és jóléti intézmények, amelyek ma az egyetemi ifjúság inségén enyhítenek. Simonyi Zsigmond volt a mi szociális és jóléti intézményünk. Ő szerzett leckét, ő járt ki ösztöndíjat az államnál, ő kutatott föl titkos forrásokat, amelyekből segítség buzogott, ő bírta adakozásra a módos és jó embereket. De most már tudjuk, akkor nem tudtuk, hogy a legtöbbször a titkos forrás, amelyből segítség buzogott, a jó, de éppenséggel nem módos ember, aki adakozott — ő maga volt. Megfosztotta magát és családját, hogy ne lásson tanítványán éhes arcot, testén télvíz idejében vékony gúnyát, lábán rongyos cipőt. . . » (Nyr 48:174).

Kiváló nyelvtudósaink közül többen megörökítették azt is, hogyan indította el pályájukon szeretett tanáruk s hogyan buzdította őket első próbálkozásukra. Így Munkácsi Bernát megírja, hogyan vezette be őt Simonyi az irodalomba: »A harmadik egyetemi tanár [1. Budenz, 2. Vámbéry], kinek jelentős hatása volt tudományos pályám alakulására, Simonyi Zsigmond volt, mind haláláig szívvel-lélekkel hű barátom. Ő volt az, aki az irodalomba bevezetett. Ez 1879. október havában történt, alighogy második egyetemi éveimre beiratkoztam. Egy alkalmi találkozáskor átnyújt nekem félfnvi papírlapot, teleírva Budenz vogul, zürjén s egyéb rokonnyelvi adataival megjegyzeteivel, s felszólít, hogy készítsek ebből a Nyelvőr legközelebbi füzeté számára bevezető cikket, úgy amint ő is formált régebben Budenz Magyar-ugor szótárának cikkeiből a Nyelvőr számára közleményeket. . . Kissé meghökkentem a korai dicsőségen, de Simonyi bátorított s pár nap múlva átadtam 'Az áldás és átok szók családja' című, első nyomtatásra került cikkemet, alájegyezve diákkoromban fölvetett írói nevemet. Nagy volt az örömem, mikor Budenz is megdicsért a helyes feldolgozásért, s hogy ennek nyomán Simonyi a Nyelvőr állandó munkatársává avatott. . . » (Nyr 59:205).

Simonyi hatásáról, nevelő munkájáról a földi életből már elköltöztek számos megnyilatkozásán kívül a még meglehetősen gyér számú élők is tanuskodhatnak. Látták, érezték, tapasztalták azt a gondoskodó atyai szeretetet, amellyel tanítványait fölkarolta, amellyel tudományos munkásságukat, pályájukon való haladásukat kísérte. A nyelvtudomány munkásai közé sorakozókat később, egyetemi tanulmányaik elvégzése után is támogatta, tanáccsal, útmutatással látta el, barátai közé fogadta őket. Könyvtára minden dolgozni óhajtonak rendelkezésére állt. Pedig az emberi feledékenység hány könyvétől fosztotta meg, hány könyve maradt tévedésből a kölcsönvevők kezében! Volt tanítványainak családját is igyekezett baráti, együttérző jóviszonyba kapcsolni a maga családjával. Az egyetemet végzetek állásba juttatására is mindent megtett, s ha az állásba juttatott vidékre került, sietett az illetőt az új környezetben való tájékozódás és elhelyezkedés megkönnyítése végett ottani ismerőseihez beajánlani.

Simonyi Zsigmond, aki nyolc pályadíjat nyert, nagy munkájával számos nagy, és több ezer kisebb, értékes cikkel írta be nevét kitorölhetetlenül a magyar nyelvtudomány történetébe, aki kutató munkásságának elévülhetetlen eredményeivel megalapozta és kijelölte a magyar nyelvtudomány útját — tragikus halállal múlt ki az életből, örökös, szakadatlan munkahelyéről.

Az 1919. évi tanácsköztársaság bukása után az igazolóbizottságok minden haladó szellemű tudós ellen hajsztát, vizsgálatot indítottak, s igyekeztek további munkálkodásukat megakadályozni. Simonyit is igazolás alá vonták mindkét munkahelyén, az egyetemen is, az Akadémián is. Az egyetemi fegyelmi eljárás nyugdíjazással végződött, az akadémiai bizottság döntésének pedig csak Simonyi halála vágott elébe. Faggatták, zaklatták a csendes, szelídlelkű tudóst. A kihallgatás módja, a vele szemben használt hang, végtelenül elkeserítette, s amúgyis gyöngye, beteges szervezete nem bírta ezt a súlyos megpróbáltatást elviselni. A számára túlságosan sok izgalommal járó kihallgatás után hazaérkezve elszédült, ágyának esett. Vért hányt. Az orvos utóbb megmondta, hogy a nagy izgalomtól egy ér megpattant benne és belső elvérzést okozott 1919. november 22-én este 10 órakor csendesen befejezte életét, helyesebben fáradhatatlan, lankadatlan munkáját.

Természetes, hogy a tanácsköztársaság bukása után a reakció féktelen üldözése jutott osztályrészül Simonyi Zsigmondnak, annak a haladó szellemű tudósaknak, aki 1919-ben Munkácsi Bernáttal, Balassa Józseffel, Schmidt Józseffel, Asbóth Oszkárrel s más neves tudóssal együtt tevékeny tagja volt a magyar nyelvtudományi és irodalom-

történeti kutatók szövetségének, részt vett a tudományos munkaterv elkészítésében s ezt a közoktatásügyi népbiztosság kiadásába átengedett Nyelvőrben teljes egészében közzétette (48:97). A munkatervvel kapcsolatban szerkesztői minőségében többek között így ír: »Nyelvéseink körében némi aggodalom támadt olyan hírek hallatára, mintha a társadalomnak s a termelésnek gyökeresen megváltozott rendjében a nyelvészet és a filológia mint meddő úri foglalkozás nem tudna elhelyezkedni s az elkerülhetetlen hanyatlásnak volna kitéve. Azért — a természettudósok szövetsége után — megalakult a nyelvi és irodalmi kutatók szövetsége, és első dolga volt egy új, céltudatos, dolgozótársainkat irányító és tudományuknak becsületére való munkaterv kidolgozása. Ennek nyelvészeti részét örömmel közöljük a Nyelvőrben. . .« (uo. 142.). Simonyi állásfoglalása a Tanácsköztársaság mellett nem meglepő, hiszen ez a haladó szellemű tudós már 1907-ben belépett az általános titkos választójogot követelők ligájába, s nevét ott szerepeltette a liga plakátjain, kigúnyolta a feudális álhazafiaskodást a két *f*-fel írt *hazaffy*-akról szólva; s még a magyar forradalom kitörése előtt (1918. szeptemberében) elismeréssel szólt Leninnek s a fiatal szovjet államnak helyesirásai és nyelv művelési reformjairól (Nyr 47:190). A valóság helyes értékelését adja Rubinyi Mózes, mikor azt írja róla, hogy »Simonyi a magyar tudás munkásainak amaz elszánt csapatához tartozott, amely féligmeddig tudatlanul előmunkása volt e téren a szociális világrendnek, mindenesetre segítette megporhanyósítani ezt a kemény feudális talajt, hogy alkalmas legyen az új mag felvételére és megfogantatására« (Nyr 73:144).

Megbocáthatták-e az akkori Akadémia reakciói a kiváló liberális tudósnak, hogy a tanácsköztársaság idején helyén maradt, tudományos munkaközösségbe lépett, tudományos tervet készített, a haladó tudósokat összefogta, folyóiratát az új rend szolgálatába állította.

Tartozunk az igazságnak, hogy megörökítsük az ellene indított végső hajsza mozzanatait.

Simonyi Zsigmond akadémiai igazolására vonatkozólag az ottani kéziratárban lévő eredeti jegyzőkönyvekből a következőket állapíthatjuk meg.

Az 1919. aug. 18-i összes ülés jegyzőkönyvében olvassuk: »Pekár Gyula l. t. indítványozza, hogy az Akadémia egyes osztályai küldjenek ki 5—5 tagú bizottságokat, amelyek megvizsgálják az Akadémia tagjainak a tanácsköztársaság idején tanúsított aktív és passzív magatartását, hogy vajjon nincsenek-e oly tagok, akik nemzethűség szempontjából méltatlanok az akadémiai tagságra. — Az indítvány Lóczy Lajos, Goldzieher Ignác, Gaal Jenő r. tt., Pintér Jenő és Bernát István l. tt. hozzászólása után azzal a kiegészítéssel fogadtatik el, hogy a bizottságok mielőbb alakuljanak meg és ne csak a tagokat, hanem az adminisztráció alkalmazottait is vonják vizsgálat alá és együttes jelentésüket terjesszék a legközelebbi összes ülés elé.«

Ez a legközelebbi összes ülés 1919. október 6-án volt, s jegyzőkönyvének 4. pontja szerint »Főtítkár (Heinrich Gusztáv) jelenti, hogy Pekár Gyula l. t. indítványára az osztályok kiküldték a javasolt ötös bizottságokat.«

Ezeknek az ötös bizottságoknak a jegyzőkönyvei azonban nincsenek meg; vagy az ostrom alatt kallódtak el, vagy eltűntették őket; s ezért, sajnos, nem láthatjuk eredetiben a bizottság vádjait, de nem láthatjuk a tudósnak a tárgyaláson elhangzott védekezését sem. Mivel azonban a bizottság nem döntött, hanem vizsgálatának eredményét a bizottságok összessége (a tizenötös bizottság) elé vitte, hogy javaslata ennek az előterjesztésében kerüljön határozathozatal céljából az összes ülés elé, Simonyinak volt még ideje egy védekező levelet intézni Berzeviczy Alberthez, az Akadémia elnökéhez. Ebből a levélből tudjuk meg, hogy az ötös bizottság milyen vádpontokat hozott föl vele szemben. A vádpontok eszerint a következők voltak: 1. Simonyi lapját, a Magyar Nyelvőrt átadta a közoktatásügyi népbiztosságnak; 2. az *ikes* ragozást úri igeragozásnak nevezte, szemben a paraszt igeragozással, mely ezt nem ismeri, s így izgatott az úri rend, a burzsoá ellen; 3. lapjában a *hazafi* szót egyszer *hazaffy*-nak írta, ami nyilvánvalóan szándékos sértés és gúnyolódás; 4. magánbeszélgetésben dicsérte a kommunizmust.

Simonyinak az Akadémia elnökéhez intézett levele olyan emberi dokumentum, mely egyik irodalomtudósunk szerint »a maga öntudatos, egyszerű méltóságában a legmegdöbbenőbbek közé tartozik« (Turóczy-Trostler József, Századunk, 1928. I. sz.). Látjuk, milyen vadak ellen kellett a nagy tudósnak védekeznie, s ha hozzávesszük a bizottság tagjainak gáncsoskodását, sértő hangját, amellyel az érzékenylelkű tudóst — a családjának elmondott panaszai szerint — kezelte, nem csodálkozunk azon, hogy szervezete, idegei fölmondták a szolgálatot s nem érte már meg az összes ülés döntését.

Ugyanazon a napon, 1919. november 24-én, amelyen eltemették a Kerepesi temetőben, került igazolásának ügye az Akadémia összes ülése elé. Ennek a jegyzőkönyvéből szószerint idézzük a következőket:

»1. Elnök úr az ülést megnyitja és jelenti, hogy a mai ülésnek rendkívül fontos és kényes tárgysora miatt az alapszabályok 38. §-a értelmében zárt ülést hirdetett, hogy a tagok igazolása mint belső bizalmas természetű ügy csakis az Akadémia tagjainak jelenlétében történhessék meg. Az összes ülés aug. 18-án elhatározta, hogy az osztályok 5—5 tagú bizottságot küldjenek ki annak megvizsgálására, hogy nincsen-e a tagok között olyan, aki a kommunizmus uralma alatt nemzethűség szempontjából méltatlanná vált az akadémiai tagságra. A bizottságok összessége (a tizenötös bizottság) már elkészült vizsgálatával és jelentését benyújtotta, de tekintettel a jelentések kényes és bizalmas természetére, sokszorosításuktól el kellett tekinteni. Javasolja, hogy a bizottsági jegyzőkönyv olvastassék fel, azután mindenegyre tagra nézve az illető bizottság előadója olvassa fel a vádpontokat, továbbá az illető vádlottnak nyilatkozatát. Minden tag kérhet fölvilágosítást, fölhozhat ténybeli helyreigazításokat, melyekről tudomása van, de itt hosszas vád- és védbeszédek tartásának helye már nem lehet. A bizottság hét esetben kizárást hoz javaslatba...«

»Az Akadémianak tisztán kell állnia a nemzet előtt, hogy azzal a fölforgató törekvással, amely mindent — ami a magyar nemzetnek becsés és szent — lábbal tiport, egyetlen tagja sem azonosítható. Másrészt tekintetbe kell vennünk, hogy kevesen vagyunk, szellemi kiválóságaink közül könnyen senkit sem nélkülözhetünk és ezért csak a legsúlyosabb esetben szabad valakit, akit az Akadémia tagul megválasztásra méltatott, munkásságunk közösségéből kizárni.

Az összes ülés Elnök úr javaslatait és előterjesztését egyhangulag elfogadja...«

»4. Az igazoló bizottság második helyen kizárásra hozza javaslatba az időközben elhunyt Simonyi Zsigmond r. tagot 8 szóval 6 ellenében. — Az Elnök kegyeletesen megemlékezvén Simonyi fáradhatatlan tudományos munkásságáról, az ellene emelt vádakát a halál engesztelő hatalma által eltörölteknek tekinti, mihez az összes ülés hozzájárulván, e javaslat tárgytalanná válik...«

»7. Az idő előrehaladottságára való tekintettel, több okmány beszerzése miatt a többi vádlott ügye a december 2-án tartandó folytatólagos ülésre halasztatik.«

Ezen a folytatólagos ülésen hozta meg az Akadémia az igazoló ügyekben határozatait. Ekkor törölték Asbóth Oszkárt, Alexander Bernádot és másokat az Akadémia tagjainak sorából, s ez az ülés fogadta el az igazoló bizottságnak Schmidt József ügyében egyhangúan hozott javaslatát, az Akadémia rosszalását. S ugyanennek a jegyzőkönyvnek abban a részében, ahol a főtítkár az utolsó ülés óta szenvedett súlyos veszteségekről számol be, olvassuk a következőket: »Elhunytak... november 22-én Simonyi Zsigmond r. t., a magyar nyelvtudomány elsőrangú, nagy hatású művelője, aki negyven éven át volt tagja az Akadémianak, 27 évig előadója a nyelvtudományi bizottságnak, 24 évig szerkesztette a Magyar Nyelvört, nyolc munkájáért nyert jutalmat az Akadémiától...« — »Az összes ülés őszinte fájdalommal fogadja jelesünk elhunytának hírért és fölhívja az illetékes osztályokat, hogy emlékbeszédek iránt intézkedjenek.«

Ezek a jegyzőkönyvekből vett idézetek bizonyítják, hogy a nov. 24-i összes ülésnek már nem volt módja Simonyi kizárásának javaslatát ügyében döntenie, mert ekkor a tudóst már el is temették. Följegyzik, s egy napilap meg is írta (Világ, 1923. okt. 21.), hogy Beöthy Zsolt, a temetésről az Akadémia ülésére érkezve e szavakkal lépett be: »Simonyi Zsigmond temetéséről jövök. Ezt az embert ti öltétek meg!« Más verzió szerint ezt mondta: »Simonyi Zsigmond temetéséről jövök. Megvan már az igazoló bizottságnak első áldozata!« Ez a szókimondás nagyon meghökkengette a tagokat,

egyesekek talán némi lelkiismeretfurdalást is éreztek, s bizonyára ez volt az igazi oka — nem pedig az idő előrehaladottsága — annak, hogy a többi »vádlott« ügyét a december 2-án tartandó folytatólagos ülésre halasztották.

Simonyi tehát csak halálával kerülte el a kizárást abból az Akadémiából, ahol négy évtizeden át dolgozott a magyar nyelvtudomány előbbreviteléért s ahol 27 éven át munkálkodott Budenz József örökében, mint a Nyelvtudományi Bizottság előadója. Előadói működéséről (1892—1919) saját maga írt életének utolsó óráiban egy rövid összefoglaló jelentést. Ennek megírására kétségkívül az a nagyon szívére vett, hálátlan eljárás indította, hogy az akadémiai nagygyűlés után újjáalakított nyelvtudományi bizottság kihagyta tagjai közül. Panaszkodott is szűkebb környezetének erről a hálatlanságról. Ezt az írását közölte Balassa József a Nyelvőrben (48: 203).

Simonyi Zsigmondnak hűséges felesége — aki már szintén ott nyugszik szeretett »ura« mellett a Kerepesi-temető egyik szegényes, elhagyott sírjában — elmondta, hogy a vérig sértett és felzaklatott idegállapotú tudós az igazoló tárgyalás után hogyan panaszkolta el a bizottság egyes tagjainak embertelenségét. Így azzal is meggyanúsították, hogy a proletárdiktatúrából anyagi haszna volt, s mikor ezt az alaptalan vádat teljes joggal tagadta, azt kívánták tőle, mutassa be pénzügyi elszámolásait, vagyoni följegyzéseit. Ő még erre is hajlandó lett volna, de fölháborodott felesége nem engedte meg. Ezt különben már úgysem tehetné volna meg, mert már föl sem tudott kelni betegágyából.

Fölzaklatott idegállapotára és elkeseredett hangulatára legjellemzőbbek a tárgyalás után feleségéhez intézett eme szavai: »Negyven évig dolgoztam a magyar tudományért; tudtam, hogy ti szegények maradtok, de a becsületemet nem hagyom. Ettől akarnak megrabolni!« Nagy kár, hogy az igazolóbizottság jegyzőkönyvei nincsenek meg, s hogy nem deríthetünk fényt arra, kik és hogyan viselkedtek a tárgyaláson nagy tudósunkkal szemben, kik akarták becsületesebb baloldali állásfoglalása miatt becsületétől megfosztani.

Simonyi Zsigmond már 34 éve elköltözött oda, ahonnan nincs visszatérés, de itt maradt közöttünk ma is élő és ható munkáiban. Helyesen állapította meg Seta a Emil, a nagy finn nyelvész a veszprémi emléktábla leleplezésén. A Finn-ugor Társaság koszorújának letételekor mondott magyar nyelvű beszédében: »Hervad a virág, elhervad a koszorú, de a munka megmarad. Nem halt meg Simonyi Zsigmond, a nagy tanár és a nagy tudós; él barátaiban és tanítványaiban és él munkájában« (Nyr 58: 137). Hervadhatatlan munkásságáról, soha el nem múló, elevenen élő hatásáról tanuskodik A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak mai emlékülése. A Magyar Tudományos Akadémia pedig, 34 évvel halála után kíván méltatlanul üldözött tudós tagjának, a nyelvtudomány haladó szellemű vértanújának egy tervezett ünnepi üléssel, valamint egy emlékkönyv kiadásával elégtételt szolgáltatni.⁴

AZ IRODALMI NYELV KÉRDÉSEI A SZOVJETUNIÓBAN

1. Sztálin nyelvtudományi nyilatkozatai az élő nyelv kérdéseire is ráterelték a nyelvtudomány és a vele rokon tudományok művelőinek figyelmét, s nem is csak az övékét, hanem mindazokét, akik számára nem közömbös, nem szabad, hogy közömbös legyen a nyelv sorsa.

Az élő, tehát a ma beszélt és írott nyelv sok-sok kérdése közül sorrendben kétségkívül az irodalmi nyelvnek s ezzel szoros kapcsolatban az irodalom, vagyis a széppróza és költészet nyelvének kérdése a legidősebbek. Ezt V. V. Vinogradov akadémikus is több ízben hangsúlyozta, s a szovjet nyelvtudomány és irodalomtudomány »egyik központi problémáját« jelölte meg bennük.¹ Ez nem véletlen. A szovjet tudósok u. i.

⁴ A M. T. A. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1953. ápr. 27-i felolvasó ülésén Zsirai Miklós r. tag tartott előadást »Simonyi Zsigmond emlékezete (Születésének 100. évfordulóján)« címmel. — Az emlékkönyv kiadása előkészületben van.

¹ V. V. Vinogradov: A szovjet irodalomtudomány kérdései. (Lit. Gaz. 1951. 59. sz. Magyarul: Irodalom tud. Ért., 1951. 2. sz.)

tisztán látják, hogy a nyelvi kérdések az irodalom síkján »mindig ideológiai formát öltenek«, azaz a fejlődést, haladást vagy előmozdító, vagy fékező, akadályozó törekvéseket tükröznek.

Ha mármost jól átgondoljuk Sztálin nyelvtudományi fejtegetéseit, melyek a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek marxista ismeretében vaslogikával bizonyítják, hogy a nyelv különféle rétegei és »kiágazásai« már a tőkés rendszer idejében is, de még inkább és szükségképpen a szocialista társadalomban egységes, az egész népet átfogó nemzeti nyelvvé olvadnak össze, akkor belátjuk, hogy mindaz, ami — vagy aki — késlelteti, lassítja, gátolja ezt a folyamatot, akarva-akaratlanul a fejlődés útjában áll. Sokszorosan érvényes ez a tétel a nemzeti nyelv fő formája, az irodalmi nyelv terén. A szovjet írók, tudósok és kritikusok nem is tévesztik ezt soha szem elől, s ehhez igazodnak, ha az élő nyelv dolgában elvi vagy gyakorlati kérdéseket próbálnak elődönteni.

Ebből indulnak ki akkor is, amikor az irodalmi nyelv és az irodalom viszonyát vizsgálják. »A szovjet írók műveiből az emberek tízmilliói — elsősorban az ifjúság — tanulják a nyelvet. A szovjet irodalom nyelve az egyik legfontosabb mérték, példakép, amelyhez olvasóink igazodnak«, mondja Taraszenkov,³ s ezzel azt is akarja mondani, amit Tomasevszkij úgy fogalmazott meg, hogy »az irodalmi nyelv kialakításában nemcsak a szépirodalom vesz részt, de mindenesetre a szépirodalmat illeti meg az első hely.«⁴ A szovjet szépirodalom tehát fontos szerepet játszik a társadalmi kiegyenlítődés folyamánként kialakuló egységes nemzeti irodalmi nyelv megteremtésében. Látta ezt már Makszim Gorkij is, aki kezdetől fogva nemcsak az anyanyelv iránti rajongásból, hanem súlyos elvi meggondolásokból is sokat foglalkozott nyelvi kérdésekkel: »A nyelv tisztaságáért, értelmi szabadságáért, élességéért vívott harc — harc a kultúra fegyveréért. Mennél élesebb ez a fegyver, mennél pontosabban irányítják, annál legyőzhetlenebb. Épp ezért igyekeztek mindig egyesek eltompítani, mások pedig élesíteni a nyelvet.«⁵ Taraszenkov pedig egyenesen azt mondja, hogy ez a harc »szerves része a szocialista realizmus módszeréért folyó harcnak.«⁶

2. A nyelv »tisztasága« vagy »tisztítása«⁷ azonban igen-igen sok megoldandó kérdést vetett és vet fel. Érthető hát, hogy a Sztálin-cikkek megjelenése óta a Szovjetunióban országsszerte sorozatos konferenciákon, tudományos ülésszakok keretében, és persze a szépirodalmi és tudományos folyóiratok hasábjain is szünet nélkül és nem lanyguló szenvedéllyel folyik körülöttük a vita. Emlékeztetek a moszkvai írók tavalyi pártkonferenciájára, amely több napon át vitatta a szovjet szépirodalom nyelvének kérdéseit írók és nyelvészek bevonásával. A szovjet sajtó részletesen beszámolt ezekről a megbeszélésekről,⁸ de magyar visszhangjuk sajnálatosképpen alig volt, jóllehet előzőleg nálunk is hasonló kérdések (a »népnyelv«, ill. a »nyelvjárási alakok« irodalmi felhasználása) körül forgott a Csillag, majd a Nyelvőr vitája. Néhány héttel később a Lityeraturnaja Gazeta hasábjain A. Jugov ismét felvetette a szépirodalmi nyelv néhány kérdését,⁹ s ezt követően hónapokon át egyre-másra jelentek meg a már eleve vitaindítóknak szánt cikk utóregzései.¹⁰

² B. Tomasevszkij: Irodalom és nyelv. (Oktjabr', 1951. 7. sz. Magyarul: Irodalomtud. Ért., 1951. 2. sz.)

³ An. Taraszenkov: Az orosz irodalmi nyelv gazdagságáért és tisztaságáért. (Novij Mir, 1951. 2. sz.)

⁴ B. Tomasevszkij i. m. (Megjegyzem, hogy B. T. ebben a dolgozatában világosan elhatárolja egymástól az »irodalmi nyelv« és az »irodelom nyelve« fogalmát. »Az irodalmi nyelv — mondja, — nem azonos »az irodalom nyelvével« vagy a »költői nyelvvel« ...; használata messze túlterjed a szépirodalom határain.« Az irodalmi nyelvnek »sajátos szabályai vannak, ... amelyek szemben állanak a nyelvjárással és a népnyelvben uralkodó szabályokkal.« Mi természetesen az irodalmi nyelv szabályait tartjuk »mértékadóknak«, általánosan kötelező érvényűnek«, mivel ezek testesítik meg »az általánosan elfogadott eszményt«. »Az irodalmi nyelv ... normatív nyelv ... mintaserű, kiművelt nyelv, mintegy általánosítása a népnyelv kifejező lehetőségeinek... Ezt a nyelvet tanítják az iskolában, ezt tükrözik a nyelvtanok és szótárak.« Stb.)

⁵ M. Gorkij: Irodalomkritikai tanulmányok. (1937. Oroszul. 584. l.)

⁶ An. Taraszenkov i. m.

⁷ Talán nem lesz fölösleges megjegyeznünk, hogy az oroszban a »nyelvtisztítás« (ocsicsenyije jazika) nem purizmust jelent, hanem a legtagabb értelemben vett nyelvműveléssel, a nyelv csiszolásával, tökéletesítésével, a nyelvi kultúra emelésével azonos.

⁸ Irodalom és nyelv. A moszkvai írók nyílt pártgyűlésén. (Lit. Gaz. 1951. 8. sz.)

⁹ A. Jugov: Megjegyzések a nyelvről. (Lit. Gaz. 1951. 25. sz.)

¹⁰ An. Taraszenkov: Élő nyelv és halott régiség. Lit. Gaz. 1951. 24. sz. K. Csukovszkij: Az arányérzékéről és mértékudásról. Lit. Gaz. 1951. 26. sz. V. Sklovszkij: Az irodalmi nyelvről. Lit. Gaz. 1951. 48. sz. T. Trifonova: A nyelv megmunkálása. Lit. Gaz. 1951. 86. sz.

A Lityeraturna ja Gazeta vitája igen tanulságos tárgyánál fogva is, de azért is, mert szemléltetően mutatja, hogy Sztálin nyelvtudományi tételeinek értelmezése és alkalmazása még mindig nem egyöntetű és következetes, s hogy a fogalmak és elvi kérdések tisztázása nem megy máról-holnapra. Természetesen ez a vita sem hagyott kétséget afelől, hogy a fejlődés az egységes irodalmi nyelv irányában halad, mégpedig szűkegképpen, bár igaz, hogy maga a folyamat — a nyelv sajátos természete következtében s egy sereg társadalmi és történelmi tényezőtől függően — lassú s nem egyenletes ütemű. — A vitáról kissé megkésve, de talán nem későn, az alábbiakban számolunk be a Nyelvőr olvasóinak.

3. A. Jugov az egész nép nyelvét »kiapadhatatlan örök óceánnak« tekinti, amellyel »az író nyelve szakadatlan és termékeny kölcsönhatásban van.« Cikkéből kiviláglik, hogy szerinte a nyelvnek minden valaha volt és bárhol föllelhető, kihalt vagy élő eleme szerkesztés része ennek az örök óceánnak. Megállapítja, hogy az írónak tudatosan is »vissza kell hatnia az őt szülő óceánra.« Hogy ezt hogyan képzeli, azt Puskin nyelvéről adott élmzése árulja el. Félreérthetetlen célzattal idézi F. Buszlajev, mult századi nyelvtudós szavait: »Puskin megmutatta, hogyan kell gazdagítani a mai nyelvet az anyanyelv minden értékével, bárhol, an, óegyházi sláv könyvekből, óoros z nyelvemlékekből, vagy az egyszerű nép nyelvéből származik is.« Belinszkijt is megszólaltatja: »Puskinban, akárcsak egy lexikonban, megvolt nyelvünk egész gazdagsága, ereje és hajlékonysága. Mindenkinél jobban, messzebbre tolt a határait s mutatta meg egész kiterjedtségét.« Az »örök óceán«, tehát az orosz nép nyelve és Puskin nyelve »két, alapjában véve teljesen azonos fogalom.« állítja Jugov, hiszen Sztálin is megállapította, hogy »... a mai orosz nyelv szerkezetét tekintve alig különbözik Puskin nyelvtől, s épp ebben az aligban rejlik a puskin i nyelv hervadhatatlansága, erre az alig-ra kell törekedniök a szovjet írónak is.«

Karamzin »Szegény Liza« c. regényének nyelve, »ez a negédes, érzélgős nyelv épp azért avult el s vált neveltségessé oly hamar, mert ... nem népi jellegű«, s mint Belinszkij mondja, »teljesen hiányzik belőle a nemzeti színezet«, hiányzanak belőle azok a sajátos orosz fordulatok, amelyeket »ruszicizmusoknak« nevezhetnénk. »Sajnos, mondja Jugov, olykor még ma, Sztálin elvtárs történelmi jelentőségű cikkei után is gyakran tapasztaljuk, hogy egyesek szívósan, néha szinte betegesen üldözik az orosz nyelv tösgyökeres szólásmódjait és fordulatait, amelyeket hol »archaizmusoknak« és »slávizmusoknak«, hol meg »provincializmusoknak« bélyegeznek. Ez a hajsz a szókincset is, az egyes szavak alakváltozatait is, sőt olykor a mondatant is érinti.«

Jugov ezután a »maradi álggrammatizmus« és a normatív, iskolai nyelvtanok ellen fordul, melyek a »helyesírás egységesítésének örve alatt elszegényítik, elszíntelenítik az élő nyelvet.« Nem érti a szerkesztőket és lektorokat, akik kifogásolják pl., hogy hímnemű főnevek birtokos esetragjaként a helyett olykor *u-t* használnak, s kifogásukat azzal okolják meg, hogy »amaz irodalmibb, emez népnyelvi jelenség, provincializmus.« V. Dal értelmező szótárának 2. kiadásában is az *u*-ragos alakokat »az iskolai nyelvtan egyöntetű *a*-ragos alakjaira alakították át« a szótárszerkesztők, s Jugov megemlíti, hogy ezt még Baudoin de Courtenay nyelvtudós is helytelenítette. A továbbiakban is számos olyan példát hoz fel, amely az »egységesítés« ellen szól, s gúnyolja az iskolai nyelvtanokat, mivel »az író nyelvéből sok mindent Gotsched és Grecs nyelvtana alapján, néha pedig egyszerűen a saját csepp nyelvérzékükre hallgatva s merő kényeskedésből vetnek el: Ah, ezek provincializmusok! Ah, ez már elavult!«

Jugov tehát igyekszik »megvédeni« az írókat az »álggrammatikusokkal« szemben, akik a helyesírás szabályokat gyakran a nyelv törvényeivel tévesztik össze, s »azzal vádolják az írókat, hogy a nyelv törvényeit sértette meg.« Kifejti azt a véleményét, hogy a történelmi nyelvtanok híveiben tükrözik »a nép nyelvtanát«, s hogy az írónak is ezt »a nagy nyelvtant« kell követniök. Ezt tette pl. Majakovszkij is, akinek művei »oly teljességgel testesítik meg az egész orosz nép nyelvének szókincset, alaktanát és mondattanát, beleértve az ú. n. népies kifejezéseket, óoros z fordulatokat és óslávizmusokat is.«

»Elismerem — folytatja Jugov, — hogy iskolai nyelvtankönyveink egyre teljesebben tükrözik vissza az élő orosz nyelv jelenlegi állapotát, és ugyanakkor egyre jobban közelednek a történelmi nyelvtanok típusához. De az iskolai nyelvtan egyben-másban

mégis helytelenül száll vitába az írók nyelvhasználatával. Így pl. L. V. Scserba akadémikus orosz nyelvtanának 1950-es kiadásában — minden megokolás nélkül — ez áll: »Egyes igékből egyáltalán nem szabad folyamatos cselekvésű határozói igeneveket képezni. Ilyenek: *sztrics* 'lenyírni', *berecs* 'örizni', *szecs* 'vagdalni', *piszaty* 'írni'.

Az iskolások szemében tehát a krónikáíró Nyesztor is, de Puskin, Belinszkij, L. Tolsztoj is, Majakovszkijról már nem is beszélve, írástudatlannak bizonyulnak, hisz mindannyian használták a *piszaty*-igéből képzett határozói igenevet.

Ámde a nép alaktana és az orosz irodalmi nyelv alaktana nem ismeri ezt a tilalmat!«

Ezután a 17. században feljegyzett közmondásokat idéz, amelyekben szintén »szokatlan határozói igeneves szerkezetek« fordulnak elő, s felteszi a kérdést: »Hát ez hogy lehet? Talán bizony maga a nép sérti meg a nyelvtant, a nép, mely a nyelvet nyelvtani rendszerével egyetemben alkotta? Dehogyan! A történeti nyelvtanból tudjuk, hogy az orosz nyelvben rengeteg szólásmód és fordulat található ú. n. független határozói igenevekkel... Néhányszor L. Tolsztoj is igyekezett feltámasztani ezt az őseredeti orosz fordulatot... De rendszerint elítélik, mint „gallicizmust“...

Az orosz nyelvtani rendszernek még számos efféle sajátossága — költői értéke ellenére — holt tőkeként hever az ú. n. folklóre tárházaiban, s még mindezideig nem hagyták, hogy bekerüljön az irodalmi nyelvbe.«

Itt ismét mult századi szaktekintélyekre, F. I. Buszlajev orosz történeti nyelv-tanára és V. Dal 90 évvel ezelőtt megjelent szótárára hivatkozik. Buszlajev így nyilatkozott annak idején: »A mai orosz irodalmi nyelv, vagyis a műveltek nyelve, szétszakíthatatlanul összefonódik az orosz nyelvjárások elemeivel, az egyháziszláv nyelv elemeivel.« Dal pedig még többet mondott: »Az orosz nyelvnek nincsenek olyan nyelvjárásai, mint amilyenek a nyugateurópai tájnyelvek; ott a sajátságosan eltorzított kiejtés, a helyi, sehol másutt nem hallott kifejezések garmadája egészen elhomályosítja az eredeti nyelvet. Nálunk mindenütt egyformán beszélnek: az eltérések oly jelentéktelenek, hogy sokan észre sem veszik... Ime, népi szavainkat ezért ültethetjük át közvetlenül az írott nyelvbe, anélkül, hogy valaha is megsértenők...« Tehát: »Sztálin elvtárs tanításának fényében, mely a nyelv egységét és számos korszakon és időszakon át fennmaradó szilárdságát vallja, el kell ítélnünk azt a hajszát, amely évek óta folyik az irodalmi nyelv ősi orosz és ószláv elemei ellen. Ez politikailag káros és tudománytalan!«

Végezetül kijelenti, hogy »az egész népet átfogó nyelvóceánban nem kell szoroskodnia Puskinnak és Majakovszkijnak! Se az Igor-éneknek meg a Vlagyimir Iljics Lenin c. költeménynek!«

4. Jugov ezeket a tetszetősen felépített (kétségtől sok részgazságot is tartalmazó) tételeket nemcsak ismertettett cikkében, hanem már a moszkvai írók pártkonferenciáján is előadta. Mielőtt a *Lityerturnaja Gazeta* további cikkeit ismertetném, röviden az itt elhangzott felszólalásokról is beszámolok. A hozzászólók zöme, úgy látszik, meglehetősen merevnek, A. Fagyjev pedig egyenesen »egyoldalúnak« tartja Jugovot. V. Iljinszkaja nyelvész arról beszélt, hogy a nyelvi eszközök kiválasztását a mű tartalma és az író egyénisége szabja meg. L. Tolsztoj pl. »Kozakok« című művében csak feltétlenül szükséges dialektizmusokat használt, s ez a helyes, viszont V. Dal — akire Jugov bőségesen hivatkozik, és akinek szótáráról maga Lenin mondotta, hogy csupán »tájszótár« s annak is elavult, — oly mértéktelenül telezsúfolta álnéven írt elbeszéléseit nyelvjárási alakokkal, hogy azok teljesen érthetlenné váltak s »meghaltak az irodalom számára.« B. Szerebrennyikov, a moszkvai Nyelvtudományi Intézet helyettes igazgatója is azt hangoztatta, hogy egy-egy szó vagy kifejezés használhatóságát, helyénvalóságát a szövegösszefüggés, a mű tartalmi elemzése döntheti el. Másképp a vita »nagyrészt skolasztikus.« Sz. Kirszanov az orosz népköltészet nyelvét magasztalta, amely igen közel áll pl. Majakovszkij nyelvéhez, de ugyanakkor hozzátette, hogy mivel fejlődés, gazdagodás kétségkívül van, erre az íróknak is tekintettel kell lennie. L. Szkorino annak a harcnak eredményeiről szólt, melyet a szovjet írók a nyelvi naturalizmus és formalizmus ellen folytattak, s megjegyezte: »Épp ennek a harcnak köszönhető, hogy a háború utáni időszak fiatal írói... megszabadultak a dialektizmusoktól és zsargonszavaktól.« Sz. Gurevics, Jugovval szemben, a »kiejtés és helyesírás egységesítését« követelte. Galkina-Fedoruk nyelvész is helytelenítette az irodalmi nyelv normáitól való elhajlást. V. Inber pedig kijelentette, hogy »tap-

solt Jugovnak a nyelv iránti szeretetéért, s azért a szenvedélyességért, amellyel tételeit védelmezte, de maguk ezek a tételek sok tekintetben hibásak.« Világos, hogy a nyelvtan nem lehet merev, s nem szabad tökéletes szabályosságot követelnie az irodalomtól, viszont a felmentést sem adhatja meg mindennek, ami a nyelvben van, mégha Jugov ezt sugalmazza is. A Fagyejev záróbeszédében szintén visszautasította a normatív nyelvtan elleni támadást. »Ahhoz, hogy helyesen tudjuk használni a ritka nyelvtani alakokat, mindenekelőtt az iskolai nyelvtant kell elsajátítanunk, még hozzá tökéletesen és hibátlanul.« Fagyejev az irodalom nyelvének hibái közé sorolta a »tájnyelvi kifejezésekkel való visszaéléseket«, s óvott attól, hogy sok olyan szót használjunk, ami »nem közös népi tulajdon.« Megemlítette Solohov Csendes Donját, amelyben jócskán akadtak efféle »területieskedő túlzások.« Végül volt egy igen megszívlelendő megjegyzése arról, hogy valóban »egy óriási tenger van előttünk . . . réginék és újnak óriási óceánja, . . . de a szavaknak ebből a tengeréből helyes érzékkel és ízléssel kell merítenünk. Minden jó a maga helyén, de ezt a helyet megtalálni — ez az igazi munka!«

5. Jugov cikkére elsőnek An. Taraszenkov válaszolt. Erélyes hangú írása Jugov álláspontját alapjaiban, legfőbb tételeiben támadja meg. »Jugov, miközben a legkülönbözőbb forrásokra — Buszlajev történeti nyelvtanától és V. Dal Szótárától kezdve V. Vinogradov munkáig mindenféle — hivatkozik, következetesen egy gondolatot vezet végig: »előttünk a népnyelv korszakokon és időszakokon át egységes egész óceánja«, s felszólítja az írókat, hogy használják fel a nyelv egész gazdagságát. Azt hinné az ember, hogy ez egészséges és hasznos gondolat . . . De ha alaposabban szemügyre vesszük Jugov kijelentéseit, rögtön kitűnik, hogy ámbár helyes fogalmakat és tételeket használt fel idézeteiben, amikor értelmezi ezeket a fogalmakat és tételeket, rendre összekeveri és elferdíti őket.

Sztálin »Marxizmus és nyelvtudomány« című munkájában arról beszél, hogy a nyelvet száz meg száz nemzedék erőfeszítése hozza létre. Jugov ebből több mint furcsa következtetéseket von le. Eleinte azt állítja, hogy a nyelv évszázadokon át él, *hosszúéletű*, de néhány sorral alább már egyenesen azt mondja: ». . . az egész nép nyelvének örök óceánja.« Örök! Így!

A marxizmus azonban azt tanítja, hogy a világon semmi sem örök, hogy a világon minden, tehát a nyelv is, a korok folyamán változásokon megy át. Csakhogy a nyelvben ezek a változások sokkal lassabban és más törvényeknek engedelmeskedve mennek végbe, mint mondjuk a gazdasági élet vagy a politikai intézmények változásai. Sztálin is épp erről beszél. Kimutatja, hogy a nyelv a korszakok egész sorának terméke, amelyek folyamán kialakul, gazdagodik, fejlődik, csiszolódik. De miközben rámutat arra, hogy a nyelv nyelvtani rendszere és alapszókincsé viszonylag hosszúéletű (és nem arra, hogy örökkévaló, ahogy Jugov véli!), egyben azt is kimondja, hogy a nyelv, különösen szókészlete, majdnem szakadatlan változás állapotában van . . .

Íme, így fest a nyelvfejlődés kérdésének zseniális dialektikájú sztálini megoldása, és Jugov éppen ezt a zseniális dialektikát nem értette meg, hisz máskülönben nem minősítené a nyelvet *örökkévaló* kategóriának. Innen ered Jugovnak az a kísérlete is, hogy bebizonyítsa: Majakovszkij az orosz nyelv és az egyháziszláv nyelv keverékén írt.«

Taraszenkov emlékeztet Jugov régebbi, 1946-ban megjelent cikkére is, amely még világosabban fogalmazta meg ezt a gondolatot. Jugov ott azt mondja, hogy Majakovszkij melléknévképzését »orosz egyszerűség« jellemzi, hogy összetett szavainak használata közvetlenül a krónikárokra megy vissza, s hogy Majakovszkij költészete általában sok szókészleti és mondattani egyezést mutat az orosz költészettel. Majakovszkij »archaizmusainak« eredetét kutatgatva oly messzire megy, hogy még afféle kifejezéseit, szavait is, amelyeket az orosz nyelvben széles körben használnak, sőt az élő irodalmi nyelvben is megvannak, hol az Ipatjev krónikából, hol az Osztromir-evangéliumból és a 11. században élt Nazianzosi szt. Gergelytől származtatja. Ebből önként adódik, hogy Jugov egész páthoszával azt bizonyítgatja: »Majakovszkijban lényegében semmi új nincs! Minden szava, kifejezése, metaforája már régesrég megvolt, s valamennyit az ősi krónikák és régi egyházi könyvek tekintélye meg az idő szentesíti. . . « De ez nem a marxizmus-leninizmus harcos filozófiája, amely minden jelenséget konkrét történeti jellegében vizsgál! Ez bizony Ecclesiastes filozófiájára hasonlít, amely szerint a földön

minden egyetlen örök körforgás és a réginek ismétlése. Ami volt, lesz is . . . — semmi sem új a nap alatt! Nem csoda aztán, hogy ilyen meggondolásokból kiindulva azt javasolja a mai szovjet íróknak: »Használjanak csak bátran akármilyen szót, ami régi irodalmi emlékeink valamelyikében előfordul, akármilyen szólásmondást, ami V. Dal szótárában megtalálható, akármilyen nyelvtani alakot, ha az valamiféle folklorisztikus írásban megőrződött. Jugovnak elegendő, hogy valamely ősi forrásra hivatkozzunk, s menten teljes polgárjogot ad minden szónak vagy nyelvtani alaknak.«

Taraszenkov természetesen visszautasítja ezt, hiszen az »efféle ősi nyelvtani konstrukciók reménytelenül elavultak, érthetetlenek a mai olvasók számára. . . . Ne felejtjük el, hogy a szovjet író a tömegek számára ír . . . Sem F. Buszlajev történeti nyelvtana, sem a Dal-szótár nem lehet alapja a modern szovjet író munkájának. Az orosz irodalom nyelve — a közös orosz irodalmi nyelv, . . . a valóban népi Puskin nyelve . . . Lenin és Sztálin nyelve . . .«

»Az Igor-ének az orosz nyelv történetének egyik első emléke, de azt hinni, hogy minden, ami benne van, élő és mai, . . . annyit jelent, mint teljesen elveszíteni a jelenkor s az élő nyelv iránti érzéket, noha ma ezt az élő nyelvet beszéli a magnitogorszki munkás és az orlovi kolhozparaszt, a leningrádi tudós és az archangelszki halász, a szmolenszki agitátor és a moszkvai költő egyaránt. Számukra ez a nyelv egységes. Az irodalom és az állam, a tudomány és a termelés nyelve. És ha valaki most tájnyelvi sajtóságokat akar meghonosítani, ez annyit jelent, hogy szét akarja forgácsolni, különálló nyelvjárások konglomerátumává akarja tenni a nyelvet, vagyis a feudális széttagoltság korának állapotába veti vissza, egy olyan korszakéba, amikor a nemzetek még nem egyesültek egységes és egyöntetű egésszé, amikor a helyi nyelvjárások még nem olvadtak össze egy egységes nyelvvé.«

Taraszenkov, akárcsak Veres Péter az »egy magyar nyelv« nevében, az orosz nemzeti nyelv egységének nevében visszautasítja a tájnyelvek dédelgetését, hiszen a nyelvjárások . . . már végérvényesen, egyszersmindenkorra elveszítették történelmi létjogosultságukat.«

Taraszenkov természetesen azzal sem érthet egyet, hogy a nyelvtan »halott dogmák és szabályok gyűjteménye és korlátozza az alkotók szabadságát.« »Az igaz, mondja, hogy olyan lángelmék, mint Puskin, Gogol, Majakovszkij, az irodalomban gyakran saját maguk is alkottak vagy megrögzítettek bizonyos szabályokat, s ezek később az orosz nyelv általános érvényű szabályai lettek. Dehát az Puskin, Gogol, Majakovszkij! . . . Nekünk, főként azért, mert fiatal íróink nyelvi kultúrája nem valami magas, mert nem igen ismerik a nyelv törvényeit, s mert nyelvtani ismereteik fogyatékosak, igenis propagálnunk, nem pedig támadnunk kell a nyelvtant. Emlékezzünk Puskin szavaira: A nyelvtan nem írja elő a nyelv törvényeit, de a nyelvszokást megvilágítja és szentesíti.

Ilyen nyelvtanra az írónak is igen-igen nagy szüksége van, s ha ez a nyelvtan éppen iskolai nyelvtan, ám legyen. Jugov az iskolai nyelvtan ellensége, a történeti nyelvtan híve. Pedig — először is — semmi szükség arra, hogy ezt a kettőt szembeállítsuk egymással, hiszen az iskolai nyelvtan sok tekintetben épp a történeti nyelvtanra támaszkodik, és — másodsor — aki csak a történeti nyelvtan híve, az lemond a nyelv szabályozó erejéről és az író önkényére bizza magát, egyszóval anarchiát akar teremteni a nyelvben.«

Taraszenkov azt is észreveszi, hogy Jugov egyetlen egyszer sem emlékeztet M. Gorkijnak a szépirodalom nyelvéől írt munkáira. Ez nyilván nem véletlen — mondja. »Sőt, miközben hevesen védelmezi a tájnyelvi szavakat és az ú. n. provincializmusokat, éles, ámbár gondosan álcázott vitába keveredik Gorkijjal. Pedig kritikánkban először éppen Gorkij emelte fel igen erősen a szavát az ellen, hogy az orosz irodalmi nyelvet a tájnyelvi beszéd dudáival rontsuk. Mindnyájan emlékezünk rá, hogy Gorkij mily szenvedélyesen harcolt a szovjet irodalom egységes orosz nyelvéről, s mily haragosan gúnyolta ki azokat az írókat, akik tájnyelvi szavacskákkal tetszelegtek. Ezt a harcot pedig nem holmi kötekedő és kényeskedő izlés nevében vívta, — nem, Gorkij ennek a harcnak igen nagy elvi jelentőséget tulajdonított. Így írt:

»Jómagam szintén igen sok levelet olvasok, amelyet munkás és paraszttudósítók, kezdő írók és tanuló ifjak írtak, s nekem is az a benyomásom: a orosz nyelv romlik, vulgarizálódik, szabatos formái kitárgulnak, mert tájnyelvi kifejezésekkel, a nemzeti kisebbségek szokincseiből fejszivott szavakkal stb.

tömik meg, — a nyelv kevésbé szemléletesé, kevésbé pontosá és találóvá, viszont egyre bőbeszédűbbé nyúlóssá válik, a szavak mögött igen gyakran nincs is gondolat.

Taraszenkov végezetül leszögezi, hogy a szovjet irodalom Sztálin nyelvészeti munkáira támaszkodik, követi a nagy Gorkij által kijelölt utat, és mind az »archaizmus-pártiak« és »tájnyelv-pártiak« törekvéseit, mind a »divatos« szógyártók formalista bűvészmutatványait elutasítja magától.

6. Makszim Gorkij álláspontjának erősebb megvilágítása végett — egy kis kitéréssel — hadd emlékeztessenek arra, hogy Gorkij »Irodalomkritikai tanulmányaiban« több helyen is félreérthetetlenül felszólalt a »dialektizmusok ellen és élesen bírálta pl. F. Panfjorovot a dialektizmusokkal való visszaélései ... és nyelvi naturalizmusa miatt ...« Gorkij rámutatott arra, hogy »Panfjorov helyi jellegű kifejezésekkel rontja az irodalmi nyelvet, s a szavakat gyakran úgy írja, a h o g y a n h a n g z a n a k : *proklit*-ot ír *prokljat* átkozott' helyett, *pizzsaj*-t ír *pojezsaj* ,utazz el' helyett, *traszjuha*-t *traszjogurha* ,barázdabillegető' helyett.«¹¹ Gorkijnak persze esze ágában sem volt mindent kizárni az irodalom nyelvéből, ami »helyi« és »provinciális«, sőt éppen Puskinnal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a klasszikusok mellett a nép nyelvéből, »az egyszerű dajkák, kocsisok, halászok, falusi vadászok s más nehézsorsú emberek nyelvéből« tanulhatunk leg-többet, de »ki kell választani belőle a legszabatosabb, legvilágosabb, legtalálóbbszavakat«, vagyis csínján kell bänni velük.¹²

7. Gorkij nyomdokain halad és Taraszenkov mellé szegődik a vita további hozzászólója, K. Csukovszkij is. Előljáróban rögtön kijelenti, hogy Jugov »rossz módszert ajánl a nyelv elsatnyításának, a stílus vérszegénységének gyógyítására«, amikor holmi archaizmusokat és ruscizmusokat emleget. Jugov sokat hivatkozott pl. V. Dalra, aki a mult század hatvanas éveiben szótárszerkesztő elveit egy, a nyelvet szintén ilyen jugovi »örök óceánnak« tekintő szemlélet alapján dolgozta ki. Dal sok cikket és elbeszélést írt annak idején tájnyelven. Csukovszkij ezeket a tájnyelven írt munkákat egyszerűen »siralmasnak« mondja, s világos, hogy Jugov hasonló törekvéseit is siralmasnak véli. Kimutatja azt is, hogy Jugov nagyon is célzatosan válogatta ki idézeteit. Belinszkij pl. távolról sem minden ruscizmust pártfogolt, »mivel a maga részéről mindig rendkívül szigorúan járt el a tájszavakkal szemben.« Részletesen foglalkozik Nyekraszovnak, a nagy orosz költőnek nyelvével is. Nyekraszovról tudjuk, hogy szorgalmasan gyűjtötte a nép dalait, közmondásait, szólásmondásait, meséit, s maga is sok olyan verset írt, amelyek később népdalokká váltak. Csukovszkij több példával bizonyítja, hogy Nyekraszov a népdalok tájnyelvi szavait rendszerint átírta az orosz köznyelvben használatos alakokra, s hogy következetesen igyekezett belőlük kiszorítani a régiességeket és a helyi tájszólások jellegzetességeit. Nyekraszov saját költeményeiben csak elvéve használt tájszavakat, »mivel azok eltérnek az egész nép nemzeti nyelvtől és tengődésre vannak ítélve.« Azt persze Csukovszkij is tudja, hogy helytelen lenne kategórikusan megtiltani a tájszók használatát. Meg is jegyzi: »Természetesen nem írhatjuk elő az írónak, hogy egy-egy találó szót csak azért ne használjon, mert nem ismeri az egész nép. A nagy írónak megvan az a hatalmas képességük, hogy egy-egy ritka, csak távoli vidékeken ismert szót kiemeljenek a maguk szűk környezetéből, és meghonosítsák az egész nép nyelvhasználatában.«

De mi az a mérték, amelyhez igazodva eldönthetjük, hogy melyik régiességet, ruscizmust, tájnyelvi sajáttságot szabad vagy lehet beágyazni az irodalmi nyelvbe? Csukovszkij — Puskin nyomán — a stílusérzékert tartja ilyen »megbízható mértéknek«, »mely nélkül semmiféle írói munka el nem képzelhető«, és Puskin szavaival próbálja még megfoghatóbbá tenni a stílusérzék fogalmát: »Az igazi művészi ízlés nem egy-egy szó, egy-egy kifejezés ösztönszerű kivetésében, hanem az arányérzékben és mértéktudásban rejlik.«

Csukovszkij a »nyelvi unifikációról« is megszívlelendően gondolkodik :

»Egyes* írők csodálkoznak azon, hogy az iskolai nyelvtanok egységesíteni igyekeznek a nyelvtani alakokat. Ezeknek a fülében szinte káromkodásnak hangzik az »egységesítés« szó. Holott az orosz nyelv

¹¹ M. Gorkij : Irodalomkritikai tanulmányok. (529. l. Oroszul.) Lásd erről V. V. Novikov »Sztálin elvtárs nyelvtudományi munkái és a szovjet irodalomtudomány kérdései« c. tanulmányt. (Moszkva 1951 Akad. Obscs. Nauk. Magyarul : Irodalomtud. Ért. 1951. 2. sz.)

¹² Ua. 588. l. Oroszul.

zenialis nyelvtana, bölcs nyelvtani szabályai egy sokévszázados nagyszabású egységesítésnek az eredményei. És ezt az egységesítést maga a nép hajtotta végre... Persze az igaz, hogy a nyelvtan nem matematika. A nyelvtani törvények nem olyanok, mint az egyszerűek. A nyelvtan igen gazdag a szabálytól eltérő változatokban is. Minden nagy író stílusa bőségesen él ezekkel a változatokkal. De ezek a változatok épp azért oly kedvesek nekünk, mert mögöttük is ott érezzük a szabályt.*

8. V. Sklovszkij is abból indul ki, hogy az egyes írók stílusa, nyelve ugyan különböző; »de a közös nemzeti nyelven alapszik.« »Ez a különbözőség akkor haladó, ha nem bontja meg a közös irodalmi nyelv alapjait.« »Az író nyelve tudatosan kiművelt, választékos nyelv.« Puskin és Majakovszkij nyelvében is akadnak régiességek és tájszók, »de ez nem jelenti azt, hogy a nyelv minden rétege, minden lehetséges alakja egyszerre él vagy élhet« ahogy Jugov képzelte. »Jugov — mondja Sklovszkij, — túllő a célon, amikor azt állítja, hogy a különféle nyelvi formák egyaránt élők és életrevalók. Ha ez igaz lenne, akkor a nyelvnek nem is volna története.« Kétségtelen, hogy a szovjet íróknak az orosz nyelv minden lehetőségét, a népnyelv egész gazdagságát ki kell aknáznia, de, mint Osztrovskij mondotta, »a nép számára nem azon a nyelven kell írni, amelyen a nép beszél, hanem azon, amelyen a nép a maga vágyait kifejezi.« »A nép pedig — teszi hozzá Sklovszkij — a népköltészetben, közmondásokban, a népi ékesszólás emelkedettebb nyelvén fejezi ki vágyait, ábrándjait.« Ez, magyarán, ismét a választékosságra, csiszoltabb, kifinomultabb nyelvi eszközök felhasználására buzdít. Sklovszkij azzal is zárja cikkét, hogy a szovjet írók nyelvi munkájának nem az a célja, hogy »naturalisztikusan másolja a beszélt nyelvet, vagy a nyelv múzeumi ritkaságaival gyönyörködtesse, hanem hogy az irodalom emelkedettebb nyelvét mindennapi nyelvünkbe tegye, s minden olyasmitől megtisztítsa ezt a nyelvet, ami elhomályosíthatja a gondolatot.«

T. Trifonova, aki elsősorban a szakszókincsnek, a mesterségyszavaknak, ahogy ő mondja, »technicizmusoknak« irodalmi felhasználásáról elmélkedik, szintén hangoztatja, hogy csak a »helyénvaló« régiességek, provincializmusok és műszavak nem szakítják meg a mű szövetét. Mivel pedig »az irodalmi nyelvnek sincsenek egyszerismindenkorra megállapított szabályai«, mindig a mű tartalma, eszmei célkitűzései határozzák meg, hogy mi a helyénvaló s mi nem.

9. A Jugov-cikk körüli vitába végül az olvasók is bekapcsolódtak. A Lityeraturnaja Gazeta szerkesztősége szászámra kapta a leveleket, amelyek egy-egy szónak, kifejezésnek, nyelvtani szerkezetnek a helyességét vagy helytelenségét latolgatva a gyakorlat irányába, a konkrétumok területére térítettek az elméleti fejtegetéseket. Nem célom és feladatom, hogy az ismertett vita tanulságait összegezzem. Ezt ki-ki elvégzi maga is. Amnyi azonban bizonyos: a szovjet írók és tudósok tisztában vannak vele, hogy az irodalmi nyelvnek (és az irodalom nyelvének) kérdései korántsem eldöntött, végleg lezárt kérdések. Sarkalatos tételeik főbb vonalait ugyan már kidolgozták (ilyen pl. az a megállapítás, hogy »a nagy orosz klasszikusok munkája, akárcsak a szovjet írók munkája, a fejlődésében egységes orosz nyelv alapjain nyugszik«)¹³, de hátra van még az irodalmi anyagnak, az egyes műveknek sokszempontú, tüzetes, részletekbemenő tudományos vizsgálata, hiszen ki tagadhatná Tomasevszkij szavait: »Csak az az elmélet szilárd, amely goncsoan áttanulmányozott és helyesen átgondolt tényeken alapul.«¹⁴

Szöke István

KOSSUTH ÉS PETŐFI KORÁNAK KÖZNYELVÉHEZ

Írta: Zsoldos Jenő

Népi demokráciánk tudománypolitikájának jóvoltából szocialista történetírásunk mind szélesebb területen felkutatott forrásanyagra támaszkodva tárhatja fel népünk multjának valóságos történetét, emelheti ki a polgári történetírás osztályszemléletének hamis rétege alól haladó hagyományaink igaz tartalmát. Ezeknek az új történetírás feladatait támogató forráskiadványoknak sorában jelentős értéket képvisel *V. Waldapfel*

¹³ An. Taraszenkov: Az orosz irodalmi nyelv gazdagodásáért és tisztaságáért. (Novij Mir. 1951. 2. sz.)

¹⁴ B. Tomasevszkij i. m.

Eszter közel ötszáz levelet tartalmazó szöveggyűjteménye: *A forradalom és szabadságharc levelestára I—II.* (Összeállította, jegyzetekkel és bevezetéssel ellátta V. W. E. Közköztudásügyi Kiadóvállalat. I. 1950, II. 1952). Az első levelek a reformkor utolsó szakaszának, a forradalom előestéjének küzdelmeit, a haladó és konzervatív erők harcait szemléltetik. A későbbiek a pesti forradalom mozzanatait vetítik elénk, a főúri és klerikális reakció mesterkedéseit leplezik le, a kormány és a radikális balszárny viszonyát világítják meg. Az utolsó levelekben a szabadságharc súlyos fordulójának, a főváros elvétele nyomán előállott helyzetnek eseményei rajzolódnak ki. Valamennyi levél a történések közelségében és a magánközlések őszinteségével rögzíti a levélíró állásfoglalását, politikai magatartását. A levéltárak osztályérdekeltsége következtében népi szemléletet tükröző levél csak elvétve juttatja hanghoz kötetünkben a népi-plebejus véleményt, de a közölt levelek még így is igazolják dolgozó népünk tudatos forradalmiságát. A levelek végső soron közvetve és közvetlenül Kossuth lenyűgöző egyéniségének valóságformáló erejét és hatását éreztetik, s ellenmondás nélkül, önleplező erővel bizonyítják az uralkodó osztály tagjainak néppellenes, áruló tevékenységét. A levelek nyelvi anyaga nem egy ponton bővíti ki ismeretünket Kossuth és Petőfi kora köznyelvéről. Néhány esetre rámutatunk:

1. *Állam* szavunk mai jelentésében 1847-ben bukkan fel először. Kezdeti terjedésének eddig csak szűk körét ismertük (Nyr 72 : 155, 76 : 383). Kiadványunk újabb adatokkal egészíti ki a szó történetét: Bíró Sándor rétyi református pap tájékoztatja Kossuth Lajost: Világi vezetők híján a háromszéki kálvinista és unitárius alsópapság vállalkozott arra, hogy a szabadság védelmére megszerveze a népet. A reakció táborának könynyebben akadt vezére. A horvát érzelmű Petritsevits Albert 800 pengővel »ma is több fizetést húz az állam pénztárából mint a többi székely fő tisztek...« (2 : 161). A levelekben a szó új összetételével is találkozunk. Fogarasi János 1848. május 22-én kelt levelében még *statusitkár*t ír, Szabó Imre, a hadügyminiszterium hivatalának vezetője, 1848. november 5-ével jelzett levelében már a magyar összetett szót használja. Görgeyt értesíti: A haditanács beolvad a hadügyminiszteriumba. »Nádós *álladalmi titkár* lesz... én azt gondolom, ha Nádós lesz az *államtitkár*, Gombos elmegy...« (2 : 276). Az irodalomban és a magánlevelekben előforduló *állam* szótól a forradalom és szabadságharc idején a hivatalos nyelv még idegenkedett. *Statusitkok* vagy *álladalmi titkok* volt a miniszter helyettese. Maga Szabó Imre is 1849-ben így ír alá egy harctéri kitüntetésről szóló rendeletet: »Budapesten, jun. 28. 1849. Hadügyminister helyett az *állad. titkár*, Szabó Imre, ezredes.« (Közlöny. 1849. 549).

2. Az ország kapitalista átalakulásával kapcsolatban erősen megszaporodott *bér-* előtagú szavaink száma. A forradalmat megelőző évek köznyelvében előforduló összetételek azonban nem kaptak helyet a NyUSz-ban. A *bérruha* összetélt a NyUSz Ballagi nyomán csak 1890-ből idézi, holott Eötvös már 1839-ben használja a szó melléknévvé képzett alakját: *bérruhás cselédjeink* (A carthausi. Budapesti Árvízkönyv. 1839. 1 : 241). Széchenyi nyelvében találjuk a *bérdajka* szót (A kelet népe. 1841. Szily-kiad. 181), Kuthy Lajos *bércselédek*-et említi (Hazai rejtelmek. Pest. 1846. 2 : 437), Pálffy Albert a *bérszállás* fogalmát ismeri (Magyar millionaire. Pest. 1846. 2 : 92). A külföldi munkások bérharcait idézi ez a kitétel: »az angol gyári napszámos... *bérfelemelést* követel tőkepénzes urától« (Életképek. 1846. I. 641). Kossuth ítélete szerint a pecsovicsok programjában »*bérikikötést*, s bérért szolgaság-ajánlást lelünk« (1847; Viszota: Széch. írói és hírlapi vitája K. L.-sal. 1930. 850). A jobbgagyviszonyokat a reformkor haladó politikai szemlélete a *bérszerződés* és a *bérrendszer* kérdése felől közelíti meg (Pesti Hírlap. 1847. 69). Birányi Ákos értékelésében Lajos Fülöp abszolutizmusa »minden *bérrerő* daczára már elkorhadt vén fához hasonlita.« Meggyőződése szerint a nemzetőrséggel szemben a »*bérsereg*ek nemsokára végkép eltűnnek a föld színéről« (Pesti forradalom. 1848. 11—12). Heilprin Mihály így buzdít szabadságharci helytállásra: »Mutasd meg az ellenségnek, hogy a bátor kezében a kasza, a csép, a dorong többet ér a gyáva *bérszoldos* puskájánál s ágyujánál.« (Respublica. 1849. 42). Levélgyűjteményünkben is találunk adatot: A székelyföldi reakciós nemesek, földesurak »*bérszámadásra*, robotadásra erőszakolják zselléreiket« (2 : 162). Az árenda-viszonyok rendezetlensége miatt elismerés járt annak, aki »a legpontosabban fizeti meg a *Bérpénzt*« (2 : 317).

3. A NyUSz I. *nép*-előtagú szavainkat mint német mintára keletkezett összetételeket nem méltatja kellő figyelemre,¹ pedig a szó a maga áttekinthetetlen változataival a reformkor társadalmi harcainak összefüggésében igazolja szókincsünk gyarapodását. A forradalom és szabadságharc napjaiban írt művek és levelek már mintegy gyűjteményesen mutatják az elmúlt évtizedek során alkotott *nép*-kezdetű szóösszetételeket. Amidőn 1848 forradalmi pillanata Petőfit *népköltő* megjelöléssel idézi (Birányi Á. : Pesti forradalom 1848. 42 ; Zerffi G. : Martius 15-dike Pesten. Egy lap *néptörténet*. 1848. 19), amidőn Egressy Gábor szerint Petőfi március 15-én »felemelkedik . . . mint megtestesült *népszenvedés*« (Életképek. 1848. 1 : 405), vagy amikor Tánicsics megállapítja, hogy »a kedves *népembert*, Petőfit megbuktatták!« (Munk. Ujs. 1848. 1 : 210) és Jókai »babonás *népfetishek*«-ról szól (Életk. 1848. 1 : 642), akkor már nyelvünkben a *nép*-összetételű szavaknak messzire visszanyúló multjuk van, s alig állapítható meg, vajjon 48 teremtette-e őket, vagy már előzőleg éltek irodalmunkban.

Nehéz tettenérni a szóösszetételek születésének pillanatát. *Népember* szavunkat pl. már Széchenyi 1843-ban használja (Viszota : Széch. írói és hírlapi vitája K. L.-sal. 302). Gáldi László (Nyr 72 : 155) Vasvári nevével kapcsolatban említi *népelem* szavunkat (magam is forrásmegjelölés nélkül 48 szóalkotásai közé soroltam, Nyr 72 : 165), a szó azonban már 1844-ben Kossuth szóállományához tartozott (Viszota-kiad. 292), a *népmozgalom* összetett szót a Mult és Jelen 1848. lapjairól idézi, holott a szó már 1839-ben Eötvös szókincsében szerepel (Bud. Árvizkönyv. 1839. 1 : 247), *népszabadság* szavunkat Kossuth Hírlapjából emeli ki (48 szavai között említtem én is : uo.), pedig a szót Kölcsey már 1832-ben leírta (M. M. Toldy-kiad. 1860. 6 : 67), a *népnevelő* szóval összefüggésben Eötvös beszédjére utal (Nyr 72 : 153), a szót ugyancsak 1848-ban néhány hónappal előbb Ney Ferenc is használja Németh Imre »Testvéri szózat a *néptanítókhöz*« c. röpiratának előszavában (Pest. 1848. V.). A NyUSz *népiskola* szavunkat Széchenyi nyomán 1843-ból közli, jóllehet a szó a Társalkodóban már 1833-ban előfordul (245). Itt jegyezzük meg : *népnevelés* szavunkat Eötvös már 1841-ben említi (Kelet népe és Pesti Hírlap. 40), az Életképek a *népnevelői pályáról* ír (1848. 1 : 762), Vörösmarty 1848-ban a *népoktatók* felvilágosító munkájának szabadságvédő értékét hangsúlyozza (Ö. M. 1885. 7 : 374).

Nyelvünk szóalkotó ereje a *nép*-előtagú összetett szavak területén első ízben az 1830. júliusi francia forradalom eseményeinek közelében termékenyült meg, s lendülete továbbfokozódott a reformkor antifeudális harcaiban. Ilyen jellegzetes és a NyUSz-ból hiányzó szavaink : *Nép-szösszöllők* (Magyar Kurir. 1830. 1 : 10), *néplázadás*, *népegyesület*, *néptöbbség*, *néptolonlgás* (Jelenkor. 1832. 52, 444, 516), *népsajátság*, *néppártfogás*, *népboldogság*, *népszám* (Kölcsey. M. M. Toldy-kiad. 1860. 5 : 194, 6 : 133, 135, 138), *népbélyeg* (Literaturai Lapok 1836. 1 : 181), *népismertetés* (Regélő. 1837. 153), *népszózat* (Eötvös. Bud. Árvizkönyv. 1839. 1 : 247), *népvegyület* (Széchenyi. 1843.), *népszenvedély*, *népsöpredék* (ua. 1845 ; ezt és az alább idézett népcsoport szót 48 szavaként idéztem : Nyr 72 : 165), *népcsalád* (ua. 1846. Viszota-kiad. 93, 208, 453, 663), gyapju-*népruhák* (Kutly L. : Hazai rejtelmek. 1846. 2 : 4), *népharag* (Pálffy Á. : Magyar millionaire. 1846. 1 : 93), *népcsoport* (Életk. 1846. 7. sz. borítékl.) *nép-izzadás*, (Petőfi : A nép nevében. 1847), *néperkölc*s, *néptörzsök* (Kossuth. 1847. Viszota-kiad. 873, 878.), *néppárt* (Tánicsics. 1847. Nép szava . . . 5) stb. 48-as forradalmunk szókincsébe újabb hullám sodorja *nép*-összetételű szavainkat. A nemesi vármegyével szemben a forradalom létrehozta a *népmege* szervezetét (Ábrányi Alajos : Átalakulási vázlatok. 1848. 67) ; Arany János a *népvers* hatásának megjelenési körülményeiről írja meg véleményét (A. és P. levelezése. Hung.-kiad. 1948. 117) ; Vasvári Pál szerint a kormány úgy véli, hajója biztosan áll az emelkedő *néphullámokon*, Vas Gereben »a legmulatságosabb *népmodorban*« magyarázta az ország népének az új átalakulás lényegét (Nyári Albert : A magyar forradalom napjai. 1848. 21, 31), a Népelem első száma közvetíti a *néptöbbség*, *néptársaság*, *népkevesébség*, *népösszeség* szavakat (1848. júl. 1), később a lap a »senatus' magyar megfelelőjeként a *néptanács* szót használja (uo. 44), a Radical Lap a *néphivatás*, *néplázongás*, *néphűség* összetételekkel sűríti meg a forradalom szókészletét (1848. 11, 14, 21), Sebe-

¹ A II. kötet már egyenként, forrásmegjelöléssel veszi számba a *nép* címszó alatt felsorolt szavakat.

rényi Lajos verseiben az ifjak *népcsatára* hívó szótatot hallanak, a *népakarat* győzelemre egyesít, a *népár* rombol és terem, és ha céljainkat nem vívnók ki, »a sors *népszívünkben*« halálsebet fakasztana (Jenőfi: Forradalmi szikrák. 1848. 5, 6, 13, 12), stb. A sor vége-láthatatlan.

Kiadványunkban is akad néhány *nép*-előtagú összetétel a NyUSz adatsorainak kiegészítésére: Március 15-én hír szerint »Pesten is *nép zendülés* volt« (1 : 119), március 16-án »voltak nagyobb csoportozatu *néptolongsók*« (1 : 124), Rakodczay Pál öccse a Károly-kaszárnyában elszállásolt olasz ezred és a magyar nemzetőrség között kitört összeütközésből »anyi baj után a *népszaladásnak*« csak nagynehezen menekült meg. (1 : 298). Egy ismeretlen levélíró ezt tanácsolja barátjának: »kocsissod nem igen szereti a lovak gondviselését : — nézz egy kissé magad utánna : — *néptársak* vagyunk« (1 : 335). Pestről írja szeptember 14-én egy haladó szellemű gazdasági alkalmazott : »Bétsbe újra nagyszerű *népzaj* ütött ki tegnap előtt« (2 : 39).

4. Számos levél tartalma érinti közelről vagy távolról a szabadságharci eseményeket, utal harci mozzanatokra. A levelekben olyan *hadi* jelzős szerkezetek fordulnak elő, amelyek a NyUSz-ban felsorolt szókapcsolatok között nem szerepelnek : Hertelendy főhadnagy képesnek érzi magát »valamely *hadi tisztségnek* megfelelni« (1 : 312). Kossuth-Lajos súlyosan elítéli Görgey állandó visszavonulását : »a gallai posítot is elhagyta a fővezér s a *főhadi szállással* retirált Bicskére« (2 : 405). Ugyancsak ő közli Szemere Bertallannal a kedvező ténnyt : »Bem már *főhadi* testével Marosvásárhelyt van« (2 : 433). Majlthényi Andor nyugalmazott katonatiszt a maga életmozzanatai között megemlíti : »... a külföldön legtöbbet Stambult tartozkodván egy Sisthematikus nagy *hadi munka* ki dolgozásával foglalatokodtam« (2 : 419). Bolyai Jánost megrongált egészségi állapota távortartja a *hadi szolgálat* szerencsésjétől és a *hadi zajtól*. Az itt közölt jelzős szerkezeteken kívül a NyUSz adatai között hiányoznak az efféle összetételek is : *hadisereg*, *hadimesterség*, *haditudomány*, *hadigyakorlás* (Lánghy István: Encyclopaedia. Pest. 1828. 233, 239, 234), *hadirend* (Magyar Kurir. 1830. 2 : 108), *haditörvényszék* (Jelenkor. 1832. 405), és nincsenek meg ezek a szókapcsolatok sem : *hadi kormány* (uo. 166), *hadi tanjolyam* (Közlöny. 1848. 871).

A miniszteri tárcák végleges megjelölése változatos formákon át bontakozik ki. Például : *Belső Minister-Statustitoknok* a belügyminiszteri állantitkár címe (Magyar Kurir. 1830. 2 : 3), 1832-ben a *belügyek ministeréről* olvasunk (Gáldi, Nyr 72: 156), a következő évben már felbukkan a *belügyminister* szóalak (Jelenkor. 1833. 495), de előfordul a *belminister* (Gáldi i. h. forrásmegjelölés nélkül), sőt a mi kiadványunkban a *belügyi Minister* is (1 : 314). A Jelenkor a *hadiminister*-t és a *hadminister* alakot egyaránt használja (1832. 413, 424). A forradalom idején mind az irodalomban, mind a hivatalos nyelvben a *hadügyminister* szóalak állandósul, jöllehet a magyar független miniszterium hadügyi tárcáját a törvény szövege szerint a *honvédelmi minister* vezeti (1848-dik évi... törvénycikkelyek. Pest. Trattner és Károly könyvnyomtató. 49). A forradalom levelestárában a hadügyminister szó átmeneti alakját találjuk : »*hadi ügy minister*« (1 : 312). Bolyai János az általánosabb *hadi törvény* helyett a *had-törvény* összetélt használja (2 : 140). A *honvédi* szókapcsolatok közül a *honvédi biztos* (2 : 153) és a *honvédi bizottmány* (2 : 271) fordul elő a kiadványban. (A NyUSz a *honvéd* címszó alatt csak a *honvédelmi bizottmányt* idézi).

5. A levélszövegekben található szóösszetételek közül megemlítjük még a következőket : Karacs Teréz pedagógiai elveit védelmezi. A vaskalapos, magoló módszerrel szemben : »én józan okosságom sugáiraival világítgatám meg *tanmodorom* helyességét« (1 : 208). A NyUSz nem ismeri a szót, nem említi a következő összetételeket sem : *tantárs* (Kuthy i. m. 437), *tanelvek* (Pesti Napló. 1850. 12. sz.). A *tanmenet* szót Ballagi nyomán 1857-ből idézi, holott Dallos Gyula már 1853-ban elkészítette angol nyelvtanát angol írók »gyakorlati *tanmeneteik* szerint« (Budapesti Hirlap. 1853. 182). Zala megyében érezhetővé vált az illir propaganda hatása : »sok országos bajhoz ezen *tájbjaj* igen igen rossz következésű« (1 : 320). A márciusi napokban folyt »az őrsereg be- és összeírása a város több részeiben, nagy buzgalom, de egyszersmint (!) némi *zajjelek* között« (1 : 125). A szabadságharci hangulat hatására született meg ez a szóösszetétel : »Most lődözünk a lelkesedés *szópuskaporát*« (2 : 62). Bolyai János szerint az emberiség a leglányegesebb

kérdések megfejtését tekintve még sötétben botorkál: »És itt *déltűt* jelelni — ki . . . jobb és kívánatosabb: mint az egész Föld-gömböt« (2: 141). A reakciós Bártfai József főispáni titkár a hazaárulók magatartását leleplező hazafiakat »*emberpatkányok*«-nak nevezi (2: 220). Egy ismeretlen levélíró közli: »Táborunk lelkesülése rendkívüli, mióta Kossut [1] lángkeble — a lelkesedés ez *ugrókutya*, — közepette« (2: 251).

Az *árjegyzék* szó mai jelentésétől eltérő értelemben fordul elő: Ha Gírgel üveges a palack »leköszörüléséért írja valamit, kérjük tessék kifizettetni, köszönettel visszatéritendjük, egyébként Ő Méltóságok Gírgelnél szokott vásárolni, tehát ha ő úgy akarja *árjegyzékbe* is teheti munkáját.« (2: 319).

6. A levelekben tájnyelvi szóalakok is feltűnnek. A *tönkre*-előtagú igei összetételek hangváltozatát két levélben is megtaláljuk (vö. Nyr 75: 400). Egy Halmiból keltezett levélben ezt olvassuk: » . . . lehetetlen még egy ily év alatt *tenkre* nem *jutni* (1: 332). Halmi: kisközség Ugocsa megye tiszántúli járásában. A másik adat: »Ha a város *tenkre-tételét* nem félténénk, Blomberget a többi csapatjaival, régen *tenkre tettük* volna« (2: 204). A levél írásának helye: Arad. A levélíró itt teljesít honvédelmi szolgálatot, de valószínűleg aradmegyei. Erre utal feleségéhez intézett kérése: »A Simándi dolgainkban intézkedjél.« Simánd nagyközség Arad-megyében.

Sass István orvos, Petőfi sárszentlőrinci iskolatársa és barátja a *suttyom* szót *suttom* alakban használja (vö. Nyr 76: 158): » . . . ugy beszél mintha *suttomba* semmi sem történt volna« (2: 351).

7. Néhány levél azt mutatja, hogy fővárosunk egységesített neve, *Budapest* már a magánélet területén is használatos volt 1848-ban: Egressy Gábort a márciusi eseményekkel kapcsolatban arról értesíti unokaöccse, hogy a »forradalmi választmány megkeresésére a helytartótanács minden kétféjű sast *budapesten* levetetett«, továbbá, hogy az »egyetem részéről Jedlik a többi Dekanusokkal szinte a *budapesti* petitionális küldöttséggel ma indultak Pozsonyba« (1: 121). Bártfai József a szenttamási harcokhoz fűzött megjegyzései közt írja: »Már majd hinni kezdem, . . . hogy az új törvényeket *Budapesten* Jellasics fogja sanctionálni . . .« (1: 395). Németh J., feltehetőleg főúri nevelő, (lehet, hogy azonos a »Testvéri szózat a néptanítókhoz« c. röpirat szerzőjével) a magyar fegyverek győzelmébe vetett hittel közli egykori házigazdájával »*Budapest* 848 Septemb 17-én östve 6 óra« keltezésű levelében: »*Budapest* erősítéséhez holnap fognak« (2: 61). Egy főúri intéző a forradalmi átalakulástól idegenkedve panaszkodik: » . . . jöttek a czeglédiek kaszákkal kecskemétiék *budapestiek* ugy hogy minden háznál 20 — 25 ember volt quartirozva« (2: 180).

A fenti adatok nem hathatnak meglepetésszerűen (vö. Nyr 75: 452). A jelenséget természetesnek kell tartanunk, ha arra gondolunk, hogy irodalmunkban már másfél évtized óta járja Budapest alakban a főváros neve. Tudomásunk szerint elsőnek Széchenyi használta 1831-ben: »*Budapesten* a város nagyságához s népességéhez képest . . . koránt sincs elég különféség« (Világ. Franklin. 1903. 299). Amidőn pedig Széchenyi elgondolásainak támogatására megindul a Jelenkor, a lap már első számának első cikkét *Buda-Pest* helyjelzéssel vezeti be (1832. 1). Majd később augusztus 20-ával összefüggő híradásában a szó végleges alakjával találkozunk: »Mult évkor a dulakodó járványgörcs akadályozván *Budapesten* e nagy ünneplést, annál fényesebben vala szándék megülni azt az idén . . .« (1832. 529). Ettől az időponttól kezdve irodalmunknak szinte minden területén felbukkan a szó és melléknévi alakja. Megjelenik várostörténeti átnézetben: »A ki *Budapestnek* nevéről szónyomozólag kíván értesíttetni, azt nagy tudományu tek. Horvát István urnak erről irt értekezéséhez . . . utasítjuk« (Regelő. 1835. 771); egyszerű tudósításban: »*Budapesten* hangász egyesület« alakult (Hasznos Mulatságok. 1838. 2: 337); kiadványok, újságok címében: *Budapesti Árvizkönyv* (1839), *Budapesti Szemle* (1840), *Budapesti Hiradó* (1844); folyóirataink állandó rovatcímeiben: *Budapesti élet* (Nagy Ignác rovata. Athenaeum. 1841—42), *Budapesti séták* (Életképek. 1846); a politika szóhasználatában: Széchenyi, Kossuth nyelvében (1843. Viszota-kiad. 60., 256), szépirodalmi művekben: Bernát Gáspár egyik freskóképének címe: *Nagybátyám Budapesten* (Honderú, 1844. 2: 57). Ő írja a fővárosról: »Magyarország szívében, *Budapesten* vagyunk« (uo: 1846. 2: 309) Gaal József humoros életképében így idézi a főváros népét: »És emlékeztek-e még, lakosai *Budapestnek*, a magyarok földé fővárosának,

a zordon télre?» (Életképek 1845. 1 : 799.) Kuthy Lajos szerint : »*Budapest* a nagyvárosoknak csak formájával bír« (Hazai rejtelmek. Pest 1846. 1 : 381) stb.

1848-ban Budapest neve az irodalom lapjairól szétárad a forradalmi élet területére : A 12 pont második követelménye : »Felelős ministeriumot *Buda-Pesten*.« »Az 1848 dik évi magyar országgyűlésen alkotott törvénycikkelyek« megfogalmazásában : »A ministerium székhelye *Buda-Pest*« (Trattner és Károly könyvnyomtató. 10). Ott találjuk a nevet a miniszteri rendeletek szövegzőre keltezésében : »*Budapest*en, 1848. májusban. — Szemere Bertalan belügyminister« (Bud. Híradó. 1848. 530) ; forradalmi röpiratainkban : »A ministerium, bár 10 millió kölcsönvételre hatalmaztatott fel, a nélkül, hogy a munkások élelméről gondoskodnék, magas szemöldökkel jár fel s alá, s kényelmesen időzik *Budapest*nek barátságos falai között« (Orsz. Levéltár. 1848/49. nyomtatv. 11. köteg) ; az Egyenlőségi Társulat közgyűlést meghirdető plakátjának időjelzésében : »*Budapest*, dec. 21-kén 1848 (uo. 10. köteg) stb.

A főváros nevének írásában Táncsics Mihály eljárása a legkövetkezetesebb. Elvi kérdéssé minősíti a szó írásmódját. Álláspontját *Budapest* címmel közölt cikkében magyarázza : »Kedves barátim, kendtek közül sokan nem fogják tudni, mért írom én újságomban a két város nevét egy szóba össze így : *Budapest*, tehát elmondom okát. Ez azért történik, mert a két város a jövő országgyűlésen egy várossá olvad össze. Minél több ember egyesül valaminek kivitelére, annál könnyebben megbirja azt; vagyis minél több kisebb erőt egyesítünk, annál nagyobb munkát vihetünk vele végbe. . . Pestnek és Budának nem csak nevét akarjuk egy szóban írni, hanem érdeküket összeolvasztani, a bennök szétágazó különféle tehetségeket egy célra összepontosítani, irányozni. . .« (Munk. Ujs. 1848. 97—99).

A 48-as kiadványok címlapján feltüntetett nyomdai helymegjelölésben is feltűnik az egyesített városnév : Táncsics Mihály Nép szava Isten szava c. röpirata »*Budapest* 1848«, Dinnyési Mihály Magyar törvénykönyve »*Budapest*en 1848«, stb. jelzéssel jelent meg.

8. Néhány összetett mondat kötőszava a jelentés fejlődéstörténeti alakulását mutatja. Simonyi Zsigmond megállapítása szerint a *tehát* kötőszó eredetileg 'akkor' jelentésű szó volt, s csak utóbb lett következtetővé (A magyar kötőszók. Bp. 1881—83. 1 : 248). A *tehát* egykori jelentéstartalmát tünteti fel Jancsó Lajos kolozsvári tanár levélének ez a két mondata : »Enyeden jöttem által, s *tehát* láttam a helyet, hol egykor laktál« (2 : 2.). »Ha a világból néha bontakozva vissza gondolsz multadra s *tehát* az egykori Erdélyre : jusson eszedbe, hogy annak egyik zugában dobog egy szív . . .« (2 : 3).

A *valamint* kötőszót 'azelőtt határozatlan névmásul is használták', 'akárhogyan' jelentésben (Simonyi : uo. 3 : 159). Talán ezt a hozzávetőleges, határozatlan jelentést kell éreznünk ebben a szerkezetben is : »A szejczeria most még mintegy nyolcz fejős tehénből, s *valamint* 16—20 borjuból áll . . .« (2 : 319).²

A levelek *illetőleg* szavunk használatát átmeneti állapotban rögzítik. A tárgyalt időszakban a szó még gyakrabban fordul elő határozóként, de már ellenőrizhető kötőszóvá formálódásának folyamata. Pl. Petőfi prózájában mindkét alakkal találkozunk : »Kedves barátom, levelet kapsz s *illetőleg* leveleket fogsz kapni tőlem . . .« (1847. Uti levelek I) ; »Tennap délután vitte szállásomról holmimat a Fehérhajó fogadóba Ignác barátom és *illetőleg* szolgám.« (uo. II.) ; »Kedves öcsém, *illetőleg* bátyám! élsz-e még?« (Levél A. J.-hoz. 1849. febr. 14). Ugyanígy a levelestárban. Kossuth Zsuzsa levelében : »el vállalom a meg bizást a Ministeriumot fel szállítani teygen erélyes határozatot s *illetőleg* rendeletet közzé . . .« (1 : 267). Viszont egy hadihelyzetről tájékoztató levélben : »Stajer országból, Csehonból, és Galliciából a mi huszárjaink mind haza sietnek, *illetőleg* haza szöknek erővel, kedves hazájokért vivni, győzni vagy halni« (2 : 203).

9. A levelek stílusát nem egyszer szemléletes hasonlatok, izes szólások színezik : »A huszárók szörnyű dulást tésznek a német katonák s német tiszték között : — úgy vagdossák azokat mint a répát« (2 : 251) ; » . . . úgy el vagyok fáradva mint a vadászkutya a jó hajtás után . . .« (2 : 390) ; » . . . a patriotismus fogalma minálunk is talán több fokozatu mint a melléknév a nyelvtanban« (2 : 373). A kedvezőtlen helyzetre vonatkozó

² Véleményünk szerint itt az s kötőszó felesleges s akkor a *valamint* jelentése : 'úgy szintén', 'egyszer-smind'. A szerk.

szólások: »kutyául állnak a dolgok« (1 : 303), »ebül megy nálunk a dolog« (1 : 321), »csehül vagyunk« (2 : 69). Az ingadozó, opportunistá magatartásra utal ez a szólás: »... így ítél a Szász Nemzet is, mely eddig ugyan két hajóba evezett...« (2 : 135). Kosuth levelében: »Ha Olmüczben is illy értelemben tétethetnék egy bolhát a fülükbe, igen jó volna« (2 : 367). Egyéb szólások: »Mintha hájjal kennék az ember hasát« (1 : 14); »az ország gyűlésen tapétra fog kerülni« (1 : 32; a szólás magyarul is előfordul: »közszőnyegre kerülő... kérdések« 1 : 138); »kiállta emberül a sarat« (2 : 364); »dobbal nem fogunk nyulat« (2 : 133); »az árulásnak... rövid pört szoktak csinálni« (2 : 391). A reakciós Bártfai József félelmében, hogy »más lesz itt a gazda«, várja 1849. tavaszát: »addig elválik hány zsákkal tellik« (2 : 397).

A forradalom és szabadságharc levelestára az érintett nyelvi jelenségeken kívül még számos egyéb adat számbavételére is bő lehetőséget kínál.

EGY KÉSZÜLŐ SZÓLÁSGYŪJTEMÉNY ELÉ

Írta : O. Nagy Gábor

Több, mint negyedfél évszázaddal ezelőtt, 1598-ban látott napvilágot az első magyar szólásgyűjtemény, Baranyai Decsi János ötezer görög-latin-magyar adagiuma. Azóta a 19. század végéig — nem számítva a rendszerint szólásokat is bőven tartalmazó szótárakat — mintegy húsz jelentősebb gyűjtemény sorol fel nagyobb tömegben magyar szólásokat. Szólásgyűjteményeink ilyen gazdagsága mellett feltűnő, hogy Margalits Edének a millenniumra készült *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* c. könyvének, az eddig legteljesebb magyar szólásgyűjteménynek a megjelenése óta, tehát csaknem 60 éve egyetlen tudományos jellegű magyar szólásgyűjtemény sem hagyta el a sajtót. Ennek nyilván nem az az oka, hogy Margalits munkája teljesen kielégíti mindazokat az igényeket, amelyeket egy korszerű szempontok szerint készült szólásgyűjteménnyel szemben támasztani lehet, hanem az, hogy századunk első felében feltűnően csekély volt a tudományos szótárak és az ezekhez hasonló jellegű művek iránt való érdeklődés. Egyrészt ugyan komoly, bár több szempontból szervezetlen gyűjtőmunka folyt az akadémiai nagyszótár számára, a Magyar Nyelvőrben, a Magyar Nyelvben, a Nyelvészeti Füzetekben és hasonló kiadványokban nagyszámban jelentek meg tájnyelvi és nyelvtörténeti közlések, másrésztől mégis a tudományos élet üzleti kiszolgáltatottsága lehetetlenné tette nagyobb szabású nyelvtudományi műveknek, így a magyar szókincsnek és az ennek szerves tartozékát jelentő szóláskincsnek a tudományosan rendszeres közzétételét.

A felszabadulás előtti évtizedeknek ezt a mulasztását a magyar szókincsre vonatkozólag a rövidesen elkészülő Értelmező Szótár és az éppen mostanában meginduló akadémiai nagyszótári munkálatok vannak hivatva pótolni. Egy készülőben levő, sőt az anyaggyűjtést illetően már a befejezéshez közelálló szólásgyűjtemény megszerkesztésének az alapelveit pedig — a Magyar Nyelvőr olvasóinak szíves észrevételeit várva — az alábbiakban vázolom.

A készülő szólásgyűjteménynek az eddigi hasonló tartalmú művekkel szemben el kell különítenie a szólásmódot és a szóláshasonlatot a közmondástól. A szólásmódoznak és a szóláshasonlatoknak (tehát a tulajdonképeni *szólásoknak*) rendszerint nyílt, változtatható, azaz a beszéd alkalmi folyamatába beleilleszkedő formájuk van. Olyan szókapcsolatok ezek, amelyek jelentésánilag rendszerint csak valamelyik *szóval* azonos értékűek, és éppen úgy, mint a szavak, nem valamilyen ítéletet, hanem csak az ítéletek, nyilatkozatok megalkotásához szükséges elemeket adják meg a beszélő számára. (Pl. *zöldágra vergődik* 'boldogul', *kosarat ad* 'visszautasít'; mondatban: *nem sikerült vele zöldágra vergődnöm, ne adjon nekem kosarat!* stb.) A közmondás ezzel szemben legfeljebb a *mondatok* sorába, de nem valamely mondatba illeszkedik bele. Minden közmondás valamilyen mások által már régen elgondolt és megfogalmazott gondolat kész kifejezése, amelyik mint idézet kerül bele a beszédbe, és amelyik a *nyelvi* elemzés szempontjából nem alkot külön vizsgálható egységet, legfeljebb csak annyiban lehet ennek tárgya, mint

akármely népdalból vagy népmeséből kiszakított idézet. Ebből viszont az következik, hogy a készülő szólásgyűjtemény, mint elsősorban nyelvtudományi érdekű munka, ki-rekesztheti köréből a közmondásokat, illetve ezeket csak akkor veszi fel a szólásgyűjteménybe, ha valamelyik szólásmód vagy szóláshasonlat eredetére vetnek fényt vagy ilyeneknek a közismert változatai.

Ha címszólásként nem szerepel közmondás a készülő szólásgyűjteményben, szólásmódot és szóláshasonlatot viszont annál többet felöllelhet a tervezett munka. Tartalmaznia kell a régi és ma már nem egyszer könyvészeti ritkaságszámba menő nyomtatásban megjelent szólásgyűjtemények, Decsi, Kisviczay, Faludi, Wagner, Szaitz, Noszko, Kovács Pál, Szabó Dávid, Szirmai, Dugonics, Gaál György, Ballagi, Erdélyi, Szabó Román, Pelkó Péter, Sirisaka és Margalits gyűjteményeinek, valamint három legfontosabb, kéziratban maradt szólásgyűjteményünknek (Kresznerits, Földi János és Horváth Ádám kéziratosszólásgyűjteményének) a sok ismétlés és pusztaság ellenére is értékes szólásanyagát; ezt ki kell egészítenie a nyelvészeti folyóiratokban, néprajzi tanulmányokban és újabb szótárainkban (különösen Csúry és Kiss Géza szótárában, valamint Biró és Schlandt gyakorlati célokat szem előtt tartó magyar-német szólás- és fordulatgyűjteményében) közzétett szólásokkal, és végül gazdag, még feltáratlan anyagot kell adnia régibb és újabb irodalmi nyelvünk, valamint a mai beszélt nyelv szólásanyagából. Kimaradhatnak azonban belőle a káromkodás jellegű, egyértelműen durva szólások, továbbá azok a főleg helyi adomákhoz kapcsolódó és csak szűk körben állandósult szókapcsolatok, amelyek nem tekinthetők a magyar szóláskincs meghonosodott elemeinek. Kimaradhatnak végül — bár ebben a vonatkozásban rendkívül nehéz a határvonalat meghúzni — azok a gyakori nyelvi fordulatok, kifejezések is, amelyeket a hangulati tartalom hiánya és a bennük foglalt kép közvetlenül érthető, a nyelvtudat számára minden nehézség nélkül elemezhető volta miatt nem érzünk igazi szólásoknak, noha ezeknek legalább is egy része szókapcsolat létére jelentéstanilag csupán a szóval egyértékű, tehát erősen megközelíti az igazi szólás fogalmát. Ilyenek pl. *esküt szeg, egy fedél alatt él vkivel, karban tart, kenyeret keres, szívesen lát stb.*

Régebbi szólásgyűjteményeinkkel szemben, amelyek csak alkalmilag, ötletszerűen értelmeztek egyes szólásokat, a készülő gyűjteménynek következetesen meg kell adnia minden szólás jelentését illetve jelentéseit, sőt még a fontosabb jelentésárnyalatokat is figyelembe kell vennie. Kívánatos, hogy utaljon a gyűjtemény olykor rokonjelentésű szólásokra is, de csak abban az esetben, ha ezek az utalások hozzájárulnak a szólás jelentésének, alkalmazási körének vagy fogalmi tartalmának a pontosabb megértéséhez. Kimerítő szinonimikát adni azonban kívülesik a gyűjtemény feladatának körén.

A korszerű tudományos igények szem előtt tartásával készülő szólásgyűjtemény nem elégedhet meg az értelmezett szólások vezérszavak szerint való pusztasorszámozásával sem: egyrészt meg kell jelölnie a szólások használati körét, másrészt felvilágosítást kell adnia a szólás élettartamára vonatkozólag, vagyis lehetőleg meg kell jelölnie azt az időpontot, amelytől kezdve az illető szókapcsolat szólásszerű használata kezdődik, az elavult szólásoknál pedig legalább évszázadnyi pontossággal meg kell határozni az elavulás időpontját. Ennek azonban csak akkor van igazi értéke, ha az évszámok mellett történeti rendben megadja a gyűjtemény a szólás valamennyi fontosabb alakváltozatát is előfordulásuk helyének pontos megjelölésével.

Számos szólásnál maguknak a változatoknak a felsorolása rávilágít a szólás kialakulásának a folyamatára. De ezen túlmenően is kutatnia kell a készülő gyűjteménynek szólásainak eredetét. Tolnai Vilmos, Kertész Manó, Berze Nagy János, Csefkó Gyula és még számos más kutatónk szólásainak keletkezésével foglalkozó tanulmányainak eredményei sem hiányozhatnak a gyűjteményből. A leíró és történeti jellegűen túlmenőleg tehát magyarozó jellegű is lesz a gyűjtemény, vagyis a lehetőséghez képest szótárszerű rövidséggel ugyan, de vázolja azt a művelődéstörténeti, néprajzi, természettudományi vagy más háttérrel, amely érthetővé teszi a szólásban végbement jelentésváltozást, vagy amely megadja annak a szemléletnek a megértéséhez szolgáló alapokat, amelyek szemlélet a szólás kialakulásának forrásául szolgált. Erről azonban természetesen csak akkor lehet szó, ha az eddigi kutatások már tisztázták az illető szólás eredetének a kérdését, vagy legalább bizonyos feltevések már vannak erre vonatkozólag. Ugyanez a helyzet

akkor is, ha nem eredeti magyar szemléletből fakadó szózással, hanem jövevény-szózással van dolgunk. A készülő munka meg fogja kísérelni, hogy szólásaink idegen nyelvi kapcsolataira is rámutasson, mivel azonban éppen ebben az irányban rendkívül kevés előtanulmányra támaszkodhat, az összehasonlító jelleg következetes érvényesítéséről az esetek nagy részében le kell mondania.

Mivel a gyűjtemény az egyes szólások alakváltozatait egy helyen, az alatt a cím-szólás alatt sorolja fel, amelyik a mai köznyelvi alaknak megfelel, vagy amelyekre a régiségből illetve a népnyelvből a legtöbb adat van: előfordul, hogy olyan szólások kerülnek közös címszólás alá, melyeknek egyetlen közös szavuk sincsen (pl. *elmentek hazulról és nincsenek nála otthon*; *kecskére bízza a kertet és bakot tesz kertésszé* stb.), vagy ha van is közös szavuk, ez éppen nem az, amelyik alatt a gyűjtemény használója feltehetőleg keresni fogja az őt érdeklő vagy általa ismert változatot. Ez a körülmény feltétlenül szükségessé teszi, hogy a gyűjtemény végén olyan »szózásmutató« álljon, amelyik valamennyi szózásváltozat valamennyi lényeges szava alatt utal arra, hogy melyik lapon vagy melyik címszólás alatt talál az olvasó változatokat, értelmezést illetve magyarázatot a keresett szózással kapcsolatban.

Hogy mit jelentenek ezek az elvek a gyakorlatban, vagyis hogy milyen lesz a készülő szózásgyűjtemény a jelenlegi szerkesztési elgondolás alapján, azt a gyűjtemény már kidolgozott részének egy kis szemelvényén mutatom be. Példaként álljanak itt a *bagoly* vezérszó alá felvett szóláscikkek abban a rendben, ahogy azokat a gyűjtemény is tartalmazni fogja.¹

[BAGOLY]

annyit ért hozzá, mint a bagoly az ávemáriához [*gúny, elav*; XVI. sz. v. — XIX. sz. e. — a) RÉG. 1598: *Igen ért hozzá, mint az Bagoly az Aue Mariához* 'qui circa salem et fabam' (Decsi 1, 1, 2, 2, továbbá ui. 2, 6, 1, 8 és 5, 10, 5, 3; innen Kísv. 60, Kov. 100 és Erd. 23), 1613: Más fő ember elő ízólván, monda néki: *Ertelz te e'hez, mint az bagoly az Ave Mariához* (Pázm: KalApp 6), 1668: Mit fzemtelenkedel hát a' fordítárok körül, mert csak *annyit tudz te ahoz, mint a' Bagoly az Avé Mariához* (Matkó: BCsák 145), 1819: *Tudsz hozzá, mint a' bagoly az Avé Mariahoz* (PHorv 75). — b) NÉP. *Ért hëzza, mind a bagoj az ábc-höz* (hol? Nyr 14: 567, vö. BiSchla) egyáltalán nem ért hozzá, fogalma nincs róla'.

Hogy miért lett a bagoly más kapcsolatban is (vö. *Isten *baglya*, továbbá 1639: *Bagollyal* himet varratnak, *Izamárral* hegedűt vonyatnak, Nyr 6: 221) a mamlaszság, butaság jelképévé, azt a régiek így okolták meg: »Az éjjeli Huhogó Bagoly . . . ábrázolója a' Bolondoknak, mert ez igen tsufos, maga tsudáltató, és ugrádozó Madár« (Misk: Vadk 434). Az ávemáriára azért hivatkozik a szózás, mert a régi egyházi-katolikus nevelésben ennek az imádságnak a tudása számított az ismeretek alapjának. — Rok: *annyit ért hozzá, mint *tyúuk az ábécéhez*.

a bagoly csőrében is észreveszi a fényeset [szól. v. csak alkalmi szókapcsolat? — Egy adat 1889/1910: De iszen; Porosznoki Gábor mégis derék ember, aki *a bagoly csőrében is észreveszi a fényeset* (Mikszáth 8: 84)] 'szemes, ügyes'.

¹ Az egyes vezérszavakon belül a szólások elrendezése a következő: előre kerülnek azok a szólások, melyekben a vezérszó ragtalan alakban fordul elő, majd a vezérszóhoz járuló ragok betűrendjében a többi szózás. Ezen belül a sorrendet a vezérszó után második legfontosabbnak tartott szó betűrendje szabályozza. — A szózásgyűjteményeket szerzőjük teljes vagy rövidített névvel idézem. A kevésbé ismert rövidítések a következők: Bal: MNySz = *Balassa József*: A magyar nyelv szótára. 1—2. köt. Bp., 1940. — Ball = *Ballagi Mór*: Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye. Szarvas, 1850. — BiSchla = *Biró Izabella* — *Schlant Henrik*: Szólások és fordulatok magyar-német gyűjteménye. Bp., 1937. — Erd = *Erdélyi János*: Magyar közmondások könyve. Pest, 1852. — Kov = *Kovács Pálnak* Magyar példa, és közmondásai. Győr, 1794. — Kr: Kézir = *Kresznerits Ferenc*: Válogatott Közmondások, melyeket Egybeszedni kezdett 1791 esztendőüül fogva. Kézirat, MTA, M. Nyelvtud. 4rét 12. — Marg = *Margalits Ede*: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., 1896. — PHorv = *Pálóczi Horváth Ádám*: Ezer-nyolcszáz-tizen-kilencz Magyar Példa-Beszédek, rövid Nyomós és köz-Mondások. 1829. Kézirat, MTA, M. Irod. 8rét 47. — Sir = *Sirísaka Andor*: Magyar közmondások könyve. Pécs, 1891. — SzhSz = *Csúry Bálint*: Szamosháti szótár. 1—2. köt. Bp., 1935—36. — Szirm = *Szirmay Antal*: Hungaria in parabolis. Budae, 1804. — A többi forrás-rövidítés megegyezik a NySz és Nyr szokásos rövidítéseivel. Más jellegű rövidítéseim nem szorulnak magyarázatra. Az idézetek előtti évszám a törtjel előtt az idézett mű írásának vagy megjelenésének az évét, a törtjel után pedig annak a kiadványnak vagy sorozatnak a megjelenési évét mutatja, ahonnan éppen idézem. — A nem a saját vezérszava alatt említett szózásban * áll az előtt a szó előtt, amely alatt a szózást a gyűjteményben tárgyalom.

Er. isml.²

érte is leesett a bagoly a fáról [*nép, ritk.*, újabb fejlemény? — 1851: *Te érted is leesett a bagoly a fáról* 'te is érdemelsz valamit' (Erd 23, Ball: TeljSz.), *Értünk is leesett a bagó a fáról* 'mi is érdemlünk egy kis eledelt' (Vác, NyF 10: 48), *Énértem is leesett a bagó a fáról* 'engem sem a gólya költött, engem is számba kell venni' (Szamoshát, SzhSz; Szatmár, Szabolcs, Ugocsa m. Nyr 9: 135.)] 'ő is itt van még, őt sem lehet kihagyni'.

Er. isml. — Talán valami olyan babona az alapja, mely a bagolynak a fáról való leeséséből gyermek születését jósolja meg. Ilyen hiedelem közlésére ugyan nem találtam, de közel áll hozzá ez a szlovák babona: Amely házon reggel a kuvik megszólal, ott nem-sokára leánygyermek fog születni (Ethn 5: 340), valamint ez az orosz szólás: *Сова близ дома кричит к новорожденному* 'a bagoly a ház közelében kiált az újszülötthöz' (Dal: TolkSzlov.). Megjegyzendő, hogy a baglyot, különösen a kuvikot nem mindenütt tartják halálmadárnak, hanem épp ellenkezőleg: mint szerencsét hozó madarat igen megbecsülik (Brehm: Madarak 2: 206). A szólás egyik változatát (*érted is leesett a *varjú a fáról*) Beke a vadászok nyelvéből származtatja (Nyr 73: 111).

Isten baglya [*nép, ritk.* — Egy adat: *Te, Istem bagja!* (Szamoshát, SzhSz.)] 'ügyetlen, mamlasz'.

Szemléleti alapja az a megfigyelés, hogy a nagyobbára éjjel vadászó baglyok a számukra szokatlan napvilágon rendszerint ügyetlenül, gyámoltalanul viselkednek. Az *Isten* szó éppúgy csak érzelmi nyomósítás kedvéért került a szólásba, mint pl. ebbe is: *majd megveszi az Isten *hidege*. (Vö. ol. *gufo*, *allico* 'bagoly' és 'fajankó'.)

a bagoly rugja meg [*tréf, nép*; XIX. sz. k. -tól. — **1.** Rozzant épületről *a*) 1848/94: e nyomorult, *bagolyrugta* viskók mohos nádtetői között (Jókai 8: 48), 1893/1925: azért, hogy csárdának hívják, nem valami *bagolyrugta* nádfedélű ház (Jókai 48:19, vö. MNy 6: 94). — *b*) 1872: Bolond építette csárda Csak kacsingat jobbra, balra; *Hogy a bagoly rugná széjjel* (Vajda J.: Kis. költ. 98). — **2.** Emberi öltözetről: *Megrugdosták a bagjok 'szakadozott öltözte van'* (Háromszék, Nyr 5: 465) vö. milyen *bagjosan* ötözött 'minden öltözétét magára hányta' (uo.) — **3.** Tréfás szidalomként *a*) 1855: Mondtam már, *rugjon meg a bagó*, hogy három huszas kell (egy cigány káromkodása, Vas G. 1: 143), *Hogy a bagó rugjon még!* (Csallóköz, MTsz), 1947: *Hogy az a . . . kerekszemű acsai bagó rugja meg* (Szabad Föld Vas XII, 28). — *b*) 1857: Medve pofozza meg, *A bagoly rugja meg* (Erd: VáNépd. 130), 1895: *Rugja meg a bagoly*, aki kitalálta (Gárd: Pöhölyék 43., vö. BiSchla) — Vö. még: 1880—81/1904: Hát a harmadik levél? Azt a kuszált *bagolyrugdalást* előre kitalálhatta, hogy kié (Jókai 62:15) és *megrugdosta a *sas*] 'a csuda vigye el'.

A szemlélet valószínűleg abból indult ki, hogy a baglyok nappalra rendszerint elhagyatott, dűledező épületekben, romokban húzódnak meg (vö. *Pusztá pajtábul is repül olykor bagoly*, Erd 318). Eleinte tehát nyilván csak rossz állapotban lévő házakra mondták tréfásan, hogy *bagolyrugta*, vagyis olyan, mintha a benne fészkelő baglyok rúgták volna szét, vagy mintha rozogasága miatt már a baglyok is elhagyták, oldalbarúgták volna. Később hasonlósági alapon rongyosruhájú emberekkel kapcsolatban is használták a szólást, majd pedig ott, ahol az eredeti képzetkörből csupán a 'pusztulás' fogalma maradt meg, tréfás rosszkivánsággá, humoros szidalomná vált a szólás. — Rok: *a *macska rugja meg, csipje meg a *kappan*.

úgy néz, mint a bagoly [*nép, közny, ritk.*; XIX. sz. k-től. — *a*) 1851: *Ugy néz mint a bagoly* (Erd 23, továbbá Ball: TeljSz, Békés m. MNy 12: 91), Csivázta a fejit az a rücskös, és *nézett rám mint a bagó* (Kovári vid. Ipoly völgye Nyr 17: 425). — *b*) 1851: *Bagolyszemmel néz* (Erd. ih.), 1862: A diák *bagolyszemmel meredezett* a társalgókra (Kemény: Zord i. 1: 109)] 'mereven, kidüllesztett szemmel néz'.

Annak a megfigyelésén alapszik, hogy a bagolynak — különösen a nem ragadozó madarakkal ellentétben — feltűnően nagy, előrenéző, tágpupillájú és domború szeme van. A szem nagyságát több bagolyfajtánál az is kiemeli, hogy a szemet a test többi ré-

² Hogy a szólás nem népi eredetű, bizonyítja a nyelvújítási *csőr* szó, amely a *cső* és *orr* összevonása. A szerk.

szét fedő tollazattól elütő színű tollkoszorú, ú. n. fátyol veszi körül. — Rok : *úgy néz, mint a *bakcsó*.

bagoly mondja a verébnek, hogy nagyfejű [*gúny, közny, nép, gyak*; XIX. sz. v-től. — *Bagoly mondja a verébnek nagy fejű* (Sir, innen Marg, SimB, Bal : MNySz stb.), *Bagó; monygya a verébnek, hogy nagy a feje* 'más szemében meglesi a szálkát' (Szamoshát, SzHsz)] 1. 'olyan dorgál, aki hibásabb, mint akit dorgál', 2. 'a maga hibáját másnak rója fel'.

A bagoly tollazatának feltűnő lazasága miatt látszik még a valóságosnál is nagyobb fejűnek. A verébbel való szembeállítását az magyarázza, hogy egyrészt a verébnek aránylag kis feje van, másrészt pedig, hogy a veréb a legtöbb bagolyfajtának kedves tápláléka. Feltehető azonban az is, hogy nem a közvetlen szemlélet, hanem valami állatmese a szólás forrása. (Másképp : Szarvas, Nyr 22 : 426).

virraszt, mint a bagoly [*rég, ma már inkább csak az e*] változat él, szólás-jellege elhomályosulóban; XV. sz. 2. f-től. — XV. sz. ol'í'a lőttem *mikent bagol* kalitkában, *Vigaztam* ('virrasztottam') és lőttem *mikent veréb* : egedől a haiazaton (a CI. zsoltár 7—8. verse, Apork 62), 1851, stb : *Egész éjjel virraszt mint a bagoly* (Erd 23, CzF, stb. vö. Bal : MNySz). — *b*) 1582 : *Eyel iarnac mikent az bagtioc* mert semmit sem tudnac (NySz), 1713, stb : *Ejjel [!]* járjz, *mint a' bagóly* 'vespertinum amas, sed matutinum odisti' (Kisv 528, Kov 143, SzD : MVir 258, BiSchla). — *c*) 1598 : *Mint az bagoly nem alufzik éyel 'lychobius'* (Decsi 4, 4, 3, 8). — *d*) 1819. kör : *Éjjel jaró bagoly* (emberről, PHorv 23). — *e*) 1851, stb : *Éjjeli bagoly* (emberről, Erd i. h., CzF stb). — Vö. *baglyoskodik* (MTsz, SzHsz.) 'sokat éjtszakázik'.

Bár első előfordulásai bibliafordításokban találhatóak, mégsem kell jövevényszólásnak tekintenünk, hiszen az alapul szolgáló szemlélet, a baglyok éjtszakai élete, annyira magától adódó megfigyelés, hogy pl. a latinban maga a 'bagoly' (*noctua*) szó is az 'éjjel' (*nox*) szóból származott.

bagolynak sólyom fia [*rég, nép, gúny v. tréf*; tkp. egy változatokban gazdag vándorközm. szólásváltozata. — *a*) RÉG. 1793/1922 : ő kegyelme... olyan mint a korcs agár, *Sólonnak bagoly fia* ('elfajzott utód', Csokonai : Cult. 341; vö. még uó. : Gers. 2. felv. 12. jel.). — *b*) NEP. *Bagolynak sólyom fia* (arra mondják, aki gyermekei szépségével, tehetségével dicsekedni szokott, Nagybánya, Nyr 10 : 473). — Közm-ként : 1598 : *Soha nem láttál bagol'nak Solyom fiát* (Decsi 5, 9, 4, 4; vö. Káldi : VasárnPréd 115; Kisv 144; Kov 111; Szirm 111; Ball 30; Erd 22; NySz), 1713 : *Bagoly-is azt véli, hogy folyom ő fia* (Kisv 445, 374, 176, Ball i. h., Erd i. h. CzF.), 1713 : *Bagolyhoz kapván el-fzalatztotta a' Solymot* (Kisv 113; vö. Kov 108, Ball 31, Erd i. h., BiSchla); távolabbi kapcsolatok 1598 : *Ki hitte volna, hogy variúnakis Sólyom fia legyen* (Decsi 2, 8, 3, 2. stb), 1791 kör. : *A' sólyom madárnak nem lessz galamb fia* (Kr : Kézir 15 b) stb] 'hitvány szülőnek derék gyermeke'.

A bagolynak sólyommal (sással) való szembeállítása már a latinban is megvolt (*aquilam noctuae comparas* 'sast hasonlítasz össze bagollyal'), és ismert más európai nyelvben is. (Vö. ném. 1545 : *Eine eule hecket keine falcken*, Wander : SprLex.; szlovák 1825 : *Sowa newisedi Sokola* 'a bagoly nem költ ki sólymot' Bern : 'SiSlov.; távolabbi kapcs. az or.-ban, vö. Dal : Tolkszlov s. v. сова. A szembeállítás alapját Erasmus abban kereste, hogy a sas szemhunyorítás nélkül szembe tud nézni a nappal, a bagoly viszont kerüli a napfényt (Adag 272). Sokkal valószínűbb azonban az, hogy a sólyom mint igen értékes és bátor vadász-madár vált a nemes emberi tulajdonságok megtestesítőjévé, a bagoly pedig többek között azért lett megvetés tárgya, mert régi megfigyelés, hogy »tsufja és tsudája a' Bagoly minden egyéb Madaraknak« (Misk : Vadk 493). A bagolynak ezt a tulajdonságát a régiek egyébként úgy is felhasználták, hogy a *solyomászathoz* szükséges madarakat az erre a célra kitett *bagoly* csúfolására odaseregülő szárnyasok közül fogdosták össze.

Nyelvünk történetéhez

NÉVSZÓUL ÉS IGÉÜL EGYARÁNT HASZNÁLT SZAVAK

Írta: Prohászka János

A nyelvtudomány megállapítása szerint a mondat legkezdetlegesebb formájában csak egyetlen szóból áll. A nyelv legprimitívebb korában tehát ez, az ősmondatot alkotó egyetlen szó egymagában egy teljes érzelem vagy gondolat kifejezője volt (vö. Beke, Nyr 54: 77). E korban még egy és ugyanaz a szó töltötte be az ige és a névszó szerepét, egy és ugyanaz a szó szolgált az állapot- és tárgyfogalom kifejezésére. Nagyon sok idő és igen hosszú fejlődés kellett hozzá, míg az ige és a névszó közti fogalmi különbség megszületett. S érdekes, hogy még ma is vannak olyan szók, amelyeknek minden alakképző nélkül megvan a két külön kategóriába eső jelentésük, egyaránt lehetnek névszók és igék, tehát a mondatban akár alanyként, akár állítmányként állhatnak, mint pl. a *les* ige és a *les* főnév, a *fagy* ige és a *fagy* főnév, a *nyom* ige és a *nyom* főnév, a *vész* ige és a *vész* főnév stb.

Nem tartjuk érdektelennek nem nyelvész olvasóinkat is beavatni az ilyen felemás szók — az úgynevezett igenévszók (nomen-verbumok) — világába s azért alább bemutatjuk őket. Mivel azonban az ilyen igenévszókat az avatatlanok könnyen összevetészhetik az ugyanazon alakú, de elütő jelentésű — úgynevezett azonos- vagy egyalakú — szavakkal, azért előbb röviden rá kell mutatnunk az ilyenfajta szópárok különböző voltára, meg kell mondanunk, miben különböznek az egyalakú szók és az igenévszók egymástól.

Nézzük a következő mondatokat: Ott a *vár*, benne a védősereg ellenséges támaszra *vár*. Az özvegy a *sír* mellett áll és keservesen *sír*. Ez a *nő* magas, de fiatal, még magasabbra *nő*. Gyáva és csak *jél* ember az, aki mindenkitől *jél*. — Szaporíthatnám az ilyen mondatok számát, de ezekből is eléggé kiviláglik, hogy a kiemelt szavaknak, névszóknek és igéknek, az alaki hasonlóságon, jobban mondva a teljes alaki megegyezésen kívül semmi rokonsági kapcsolatuk nincsen egymással. A nyelvtanban az ilyen, csak véletlenül egyező alakú szavakat egyalakúaknak (homonimáknak) nevezzük. Ilyen sok van nyelvünkben, pl. a fenti mondatokban használtakon kívül csak úgy kapásból sorolunk föl néhányat: *bán* — *bán*, *csap* — *csap*, *fal* — *fal*, *fej* — *fej*, *lép* — *lép*, *ír* (orvosság) — *ír* (ige) — *ír* (nép), *hat* — *hat*, *hal* — *hal*, *hány* — *hány*, *szán* — *szán*, *terem* — *terem*, *tűz* — *tűz*, *jog* — *jog*, *szűr* — *szűr*, *koboz* — *koboz*, és még igen sok más.

Egészen más a helyzet azoknál a szavaknál, amelyek minden alakváltoztatás nélkül, minden külső ismertetőjel nélkül ugyanabban a formában igei és névszói funkcióban egyaránt használatosak. Ezeknél nem két külön szóval van dolgunk, hanem egy szónak két fogalmi (állapot- és tárgyfogalmi) körbe tartozó jelentésű használatával, mint pl. a fentebb említett *les* — *les*, *fagy* — *fagy*, *nyom* — *nyom*, *vész* — *vész* esetében. Az ilyen szavakkal szerkesztett mondatok első tekintetre tökéletesen hasonlítanak az előbbiekhöz, mert szintén azonos alakú igét és névszót tartalmaznak, mint pl.: A vadász ül hosszú, méla *les*ben és türelmesen várva *les*. Megjött a tél, nagy a dér és a *fagy*; ma erősen *fagy*, *lefagy* a fülöd. Nagy a *vész*, mindenki pusztul és oda *vész*. Nagyot *nyom* rajta. Ott marad a *nyoma*, a lábnyom. Közlebről nézve a dolgot, ráeszmélünk, hogy ezekben a mondatokban nem rokontalan, véletlen alaki egyezésű szavakat emeltünk ki, hanem itt a nyelvészet tudományos módszereivel kimutathatóan egy és ugyanaz a szó szerepel igeként és névszóként. Ezt a megállapítást a szófejtés (etimológia) a nyelvhasználat eredményeinek fölhasználásával bizonyítja. Aránylag elég kevés ilyen igenévszó van nyelvünkben. Többnek finnugor eredetű megfelelőjét is kimutathatni.

Az efféle szópárokról a nyelvtudományban sokszor esett már szó. Simonyi azt írja róluk: »Egyrészt kétségkívül még a történelmi korban keletkezett, mint pl. a következők: *les* — *les*; *vesz*, *vész* ige — *vesz*, *vész*, (szél)vész főnév; *lep* — ágy-*lep* ágynemű, tkp. ágylepel, lepedő, BesztSzj és Székelyföld (l. NyK 22: 308 és MTsz); *nyom* — *nyom*; *jen* — (kasza)jen, jen(kő); *vagy* (igető) — *vagy* (főnév, a. m. vagyon, l. *vagy* és *vagyatlan* NySz) ... S a legrégebb ilyen esetek alkalmasint a következők: *fagy*

(eredetileg ige, l. Setälä NyK 26 : 410), továbbá a szükség végzésére vonatkozó obszcén kifejezések (ezekről Budenz NyK 10 : 61) és a *vadász, halász*-féle szók (eredetileg igeik)« (Nyr 38 : 241).

Az ilyen szavakkal kapcsolatban önként fölvetődik az a tréfás kérdés, melyik volt meg előbb: a tyúk vagy a tojás, azaz hogy az igéből lett-e a névszó vagy a névszóból az ige. Hogy a szók a beszédnek kezdő korában egész mondatértékűek, azaz igetermészetűek voltak-e vagy pedig a látott tárgyak, dolgok, személyek nevei: erre nézve a nyelvészek véleménye eltérő és véleményüket természetesen csak föltevésekre alapíthatják. Messzire vezetne ezeknek a felfogásoknak még a legrövidebbre fogott ismeretése is. Legelfogadhatóbbnak látszik W. Wundt felfogása, aki a *Völkerpsychologie* című híres munkájának a nyelvről szóló részében kifejti, hogy a nyelveknek nagy többségében a névszó és az igefogalom különbségét nem fejezik ki határozott szóalakok. Az ilyen nyelvekben a névszó veszi át az ige állítmányi szerepét, vagyis a kijelentés tartalmának legfontosabb része — a mondat állítmánya — nem állapot-, hanem tárgyfogalom. E tárgyfogalomhoz csak utólagosan járulnak az állapot fogalmát jelző elemek, olyanformán, mint az indoeurópai nyelvekben. A névszófogalmaknak ez az átnyúlása az igefogalmak területére azt bizonyítja, hogy névszó és ige nem eredetileg közönyös (névszó-igei) töből fejlődött, hanem mindenütt, ahol a két szóalak között nincs szoros alaki különbség, a névszó az eredeti s csak a fejlődésnek későbbi fokán csatlakozott hozzá vagy ágazott el belőle az ige (vö. Gombocz Z. NyF 7 : 38—39).

Valóban több igealakról kimutatták mind a finnugor, mind az indoeurópai nyelvekben, hogy eredetileg névszó, mégpedig igenév volt: a magyarban *ők tanultak* tkp. a. m. *ők tanult emberek*, a finn *menevät* 'mennek' tkp. *menevä-t* menő-k stb. (Simonyi : MNyelv 2. kiad. 317).

Kovalovszky Miklós erre vonatkozólag így ír: »A nyelvtudománynak sokat vitatott kérdése, hogy az ősi nyelvekben mi volt a szókincs kialakulásának első állomása. Minek a megnevezésére volt előbb és inkább szükség: a tárgy- vagy a cselekvésvogalmakéra, azaz melyik szófaj született meg elsőnek: a névszó (nomen) vagy az ige (verbum)? A nyelvészek abban a valószerű feltevésben állapodtak meg, hogy a nyelvek őskorában olyan szavak keletkeztek, amelyek a cselekvést is, a megfelelő tárgy fogalmát is jelentették, ú. n. nomen-verbumok (pl. a magyarban *lak, fagy, les, nyom*). A finnugor nyelvekben a további fejlődés, úgylátszik, névszói irányban haladt, ennek egyik jele és bizonyítéka nyelvünk jellemző, sok más nyelvtől élesen megkülönböztető sajátága: az, hogy a magyar mondatban névszó (főnév, melléknév stb.) is lehet önmagában állítmány. Pl. »Az asszony is ember. Az élet szép.« (Magyarosan, 1945-46 : 27.)

Zsirai Miklós szerint is azt a kétségbevonhatatlan megállapítást, hogy tárgyias igeragjaink azonosak birt. személyragjainkkal, »csak úgy tudjuk helyesen értelmezni, ha feltesszük, hogy a mai névszó és ige közti különbség másodlagos elkülönülés eredménye« (Nyelvünk alkata : Mi a magyar. 1939, 211. l.).

Ezek előrebocsátása után rátérhetünk az igenévszónak tartható régi nyelvi és népnyelvi, két kategóriába sorolható jelentésű szavak bemutatására. — A szükség végzésére vonatkozó néhány obszcén kifejezést mellőzöm, bár kétségkívül ezek a legrégebbi ilyen igenévszók.

I. A régi nyelvben névszói és igei használatban egyaránt előforduló szavak közül több-kevesebb határozottsággal igenévszónak (nomen-verbum) tarthatjuk a következőket: *agg* névszó — *agg* ige. A névszó jelentése: 'öreg', az igéjé: 'öregszik'. A Nyelvtörténeti Szótár tanúsága szerint mind a névszó, mind az ige sűrű használatú volt a régi nyelvben és már a 15. sz.-ban is előfordult: *Agg* ellenség: *hostis antiquus* (JóKK), *aggok* és *hewsek*: *senes et iuvenes* (uo.); *egygyt* kel *aggani* velec (Pécsi : HÉnek), *agghik* és betegeskedik az ember (LépPTük); az ige *bele-, ki-, meg-, vissza-* igeikötővel is járatos volt (l. NySz.). — Vö. *meg-aggik*: túróvá keményedik (a tej) Palócság (MTsz.).

agy főnév — *agy* ige. A főnév mai jelentésében már a 14. sz.-ban előfordul a BesztSzj-ben s a kódexekben gyakori használatú: *En agyamot* (thalamum) ne ferteztesse meg (JóKK), *Wetwt agy* (VirgK). — Magát az *agy* igét nem találjuk meg a NySz.-ban, de megvan benne az *agyás* szó, mely nyilván igéből való származék. — Az *agyini* ige a népnyelvben ma is járatos, jelentése 'agyásol, gabonakévéket cséplés v. nyomtatás alá a szérúre

tereket' (Háromszék m.); *be-ágy* (*bé-ágy*) az *ágy*ni igével azonos jelentésben (Székelyföld, Háromszék m.). Az idő miatt nem lehet *beágy*ni (Szatmár m.); a *beágy*ni másik jelentése: 'a kicséplendő kényeket az udorból lehányva a csűr egyik oldalában összerakja' (Udvarhely m.). A cséplők *beágy*tak (Háromszék m.); *lő-ágy* is előfordul az *ágy*ni ige jelentésében a Székelyföldön (MTsz.). — A szóra vonatkozóan I. Beke fejtegetését NyK 53 : 247.

akad főnév — *akad* ige. A főnevet az OklSz már 1400-ból idézi: In medio Danubii in loco Salamonakagya vocato; 1449-ből is: In medio danubii quidam magnus lapis Salamon akagya vocatus; a Salamon *akadja* e szerint egy kőszirt neve a Duna közepén. — A főnevet ma is használják a népnyelvben, de csak ragos alakban: *akadba menni* 'akadóba menni a hálóval, azaz olyan helyre, ahol a háló tőkébe, keleviszbe akad' (Komárom, MTsz.). — Az *akad* ige a NySz-ban több jelentésben és különböző igekötőkkel kapcsolatosan is sok adattal szerepel: *be-, bele-, elő-, föl-, fölött-, meg-, öszve-, reá-, szembe-akad*, valamint több belőle képzett névszóban és igében is.

csal főnév — *csal* ige. A főnév a régi nyelvben ismeretes 'csel' jelentésben: A gerjesztő nyájaskodás *tsal* (v. tsel), nem próbakő (SzD : MVir). — A *csal* tkp. a *csal*nak magashangú párja; az utóbbi elavult, de némely régi szólásban a mai népnyelvben is járatos, pl. a régi nyelvben: Mikor (az asszony) leg-hívebbnek látszik hozzád lenni, mint a siren, akkor szokott *csalra vinni* (Gyöngyösi : MV 76). A tatár félrevett úttával annak *tsalt vetvén*, eltévesztik végre (KJ. 118). — A népnyelvben ilyen szólások járatosak: *csalba hannyi* (Mátra vid.), *csalba v. csóba hanni* (Baranya m. Bélye) 'megcsalni'. *Csált vetni* 'lesbe állani, cselvetni, gáncsolni, gáncsolni' (Balaton mell. Zala m. Kővágóórs; Kiskúnhalas; Székelyföld) MTsz.

es főnév — *es, es-ik* ige. Az *eső* 'pluvia, Regen' jelentésű főnév már a 15. sz.-eleji SchlSzj-ben megvan és kódexeinkben gyakran használt szó, pl. Urnac *essi* es harmati: omnis imber et ros domini (Bécsi K). *Esset* zomiuhozo zero (uo. 'esőt szomjuhozó szérű'). Zallot le es (MünchK. Apork). — Az *esik* az *eső* 'pluit, es regnet' jelentésű ige is gyakori a régiségben, a főnévvel együtt használva is, pl. *Essev es* vala (DomK). *Eső es* (DebrK). Az *eső* beuőbbben *ees* (NagyszK) NySz. — A népnyelvben is megvan mind a két használatú *es*: *es* (Erdély), *és* (Szilágy m.) 'eső'; *es, ess, es-ik*: 'esik az eső': Hallod-e hogy *ess* odaki? (Székelyföld). *Esseni* akar (Háromszék m.). *Es az eső* (Szalonta). *Es az es* (Erdély). *Es az es* (Szilágy m.). *Ess az eső* (Háromszék m.; Brassó m. Hétfalu, Bácsfalu; Csík m. Jénőfalva; Moldva) MTsz.

fagy főnév — *fagy* ige. Mindkét használatot megtaláljuk már a kódexekben: a *fagy* főnév 'algor, gelu, gelicidium; Frost' jelentésben pl.: Vettetenec eynec *fağara* 'vetettetének éjnek fagyára' (BécsiK). [A völgynek] éggi oldala telyes vala tűzzel es ammasic (a másik) nag hidegsegős havas *fağgal* (NádK) NySz. — A 'gelasco, glacio; frieren' jelentésű ige pl. ezekben: Ó neky ruhay testeehöz ees az sebőkhez ragattanak es *fağtanak vala* (WinklK). Ki al vala a nagh hidegre, es a vizes ruhat magahoz hağza *fağnia*, es hog *meğfağvala*, be megen vala a nag heusegben (NádK) NySz. — Mivel ennek a szónak kimutathatóan finnugor az eredete, ezért a legrégebb ilyen igenévszók közé tartozik.

fen ige — *fen* főnév. Az 'acuó, allido; schärfen, wetzen, spitzen' jelentésű *fen* igét a NySz a 16. sz.-ből idézi: Nem gondolok vele, kiral *fennté* kargiat (Kákonyi 1574-ből); de megvan már a BesztSzj-ben is (14. sz.). — A *fenkő* összetétel pedig, melynek első tagja nem a *fen* ige, hanem az elavult és nyelvjárási 'fenkő' jelentésű *fen* főnév, szintén megvan már a BesztSzj-ben és a NySz-ban a *fen-kő* 'cos, acone, Wetzstein' címszó alatt idézett adatokban, pl.: Az szőő miues, mikor kapalni auagy metczeni megyen, nem chac kapat auagy mető kest viszen uelle, hanem *fen köuet* is, hogy legyen miuel elesiteni az kapat es az mető kest (Tel : Evang). A *fenkővel*, kaszakővel élesittyük a tompultakat (Comenius). — A népnyelvben ma is járatos a *fen-kő* (Csík m.), *fen-küő* (Göcsej), *fen-tok* (Szatmár m.), *fen-kő* (Székelyföld; Erdővidék, Olasztelek; Csík m.), *fen-kü* (Kiskúnhalas), *fen-tok* (Abauj m.), *kasza-fen* (Zala m.; Zenta; Heves m.), *fen* (Palócság), *fény-kő* (Szeged), *fin-kő* (Aranyosszék), *fin-kü* (Mezőtúr), *fin-tok* (Nagykúnság; Mezőtúr), s mindezekben a *fen* főnév jelentése 'fenő kő, kaszafenő kő'. Kicsinyítő

képzővel is megtaláljuk a MTsz-ban : *fenke* : 'kis fenkő' (Duna mell.). — Nem lehet kétséges, hogy a *fen* ige és a *fen* főnév azonos, tehát igenévszó.

gyak főnév — *gyak*, *gyak-ik* ige. A 'pugio, sica ; Dolch ; szúróeszköz, tőr' jelentésű főnév régi szótárainkban ismeretes ; a *szuromgyak* főnevet a NySz 'hajítódárda, lándzsa' jelentésben Baróti Szabó Kisdéd Szótárából idézi : leöklelte *szurom-gyakkal* a lóról. — A ma már elavult *gyak* 'szúr' igére a NySz több régi adatot idéz, pl.: Aspasius paranchola, zent Agnes azonnak torkában tevtr *gyaknya* (CornK). A fővises bogáts *gyak* (Comenius) stb. Az ige a régi nyelvben *által-*, *be-*, *föl-*, *hozzá-*, *le-*, *meg-*, *mellé-*, *red-* igekötővel is gyakori. — Nyilván azonos vele a népnyelvi *gyak-ik* trágár jelentésű szó, melyet a MTsz több helyről idéz (Baranya m. Csúza ; Szatmár vid. ; Ugocsa m. Gődényháza ; Rimaszombat ; Székelyföld), valamint az *által-gyak* 'átfúr' ige is (Erdővidék).

hurut főnév — *hurut* ige. Mindkettőt megtaláljuk a régi nyelvben is, a népnyelvben is. A 'tussis, tussedo ; das Husten' jelentésű főnevet csaknem minden régi szótárunk ismeri, de megvolt már a kódexek korában is, pl.: Almat euen, a *horut* nagi erőssen reiaia esett (DebrK). A 'tussio ; husten' jelentésű igét is megtaláljuk régi szótárainkon kívül már a Jókai-kódexben is : Ha hagyapna (kópne) auagy *hurutna* auagy fohazkodnak, ew mend azokott tezyvala (NySz). — A népnyelvben is megvan a főnév : *horot* (Bereg m. Beregrákos és Munkács vid.), *szamár-horott* (Gömör m.), *hurótt* (Baranya m. Ormányság), jelentése 'turha'. Kipöködöm a *hurutot* (Vas m. Jánosháza). Megvan az ige is : *horot* (Gömör m. Krasznahorka-Váralja ; Rozsnyó vid. ; Beregrákos és Munkács vid.) ; jelentése 'köhög' (Székelyföld ; Háromszék m. Uzon ; Bukovina ; Moldva). Van *ki-hurut* is, jelentése 'kiköhög' (Székelyföld Udvarhely m.) MTsz. — A mai köznyelvből az igei használat már kipusztult s csak a főnévi használat járatos.

köp főnév — *köp* ige. Régi alakváltozata : *pök*, mely a népnyelvben máig megmaradt. A *pök* 'köpet, köpés' főnevet a NySz Calepinus, Molnár Albert és Pápai Páriz—Bod szótárából idézi 'sputum, Speichel' jelentésben. Egy adat : A *pököt* szükség keszkenőbe fogunk (Vajda : Kriszt). — A *pök*, *köp* 'spuo, exspuo ; speien' igére számos adatot hoz föl a NySz, pl.: *Pökenec* ő orcaiaara es nac capasockal vericuala őtet (MünchK). Az ige az *alá-*, *be-*, *föl-*, *fönn-*, *ki-*, *le-*, *meg-*, *red-*, *vissza-* igekötővel is megvan a NySz-ban. — A MTsz adatai szerint a *köp*, *pök* főnévi és igei használatban egyaránt járatos az ország különböző vidékein. A főnév 'köpet, köpés' jelentésben megvan Szegeden : Tele van a szám *köppel* ; Csetényben Veszprém m. : Azok a *pökök* maj beszínek heléttünk ; Háromszék m.-ben : Az én *töpöm* fejéreb, mind a te *töpöd*. A *köp*, *pök* ige is többfelé járatos a népnyelvben : *köp-ik* (Brassó m. Hétfalu), *lő-puk* (Baranya m. Csúza), *töp* (Székelyföld, Háromszék m. ; Csíkszentkirály), *töp-ik* Székelyföld ; (Háromszék m.).

követ főnév — *követ* ige. A *követ* főnév már a 14. sz.-i BesztSzj-ben megvan s a NySz a kódexek korából és későbbi nyelvméleinkből számos adatot idéz rá, pl.: Ywnek *kwuete*k (júnek küvetek) Egyiptomból (Kesztk). Kwldenek tyztesseseg *kwuete*ket (ÉrsK). — Nyilván azonos vele az ugyancsak a kódexek korától kezdve ismeretes *követ* ige, pl.: Mert nem *kőuettel* ifiakat zegeneket auag kazdagokat (BécsiK). Evrewk zerzesnek, constitutionak myatta *keuuetny* tartany hagyak (DomK). Simonyi szerint (Nyr 38: 242) »a főnévi *követ* eredetileg követőt jelenthetett, e mellett szól a Peer-kódex Szent László énekének következő sora : iesus cristusnakh nyomdoka *köwety* (Jesu Christi vestigia terens ; Szilády : RMK 1 : 281).« — A *követ* szó eredetére vonatkozó megkísérelt magyarázatok Bárczi SzófSz-a szerint nem fogadhatók el, mindamellert bizonyosnak látszik, hogy igenévszóval van dolgunk.

lak főnév — *lak-ik* ige. A *lak* 'villa, domicilium ; Wohnung' főnév már a 15. sz. első felében, a Soproni Szójegyzékben előfordul s nyelvméleinkben elég gyakori, pl.: Egbé gvelekezénc menden kőfalos varasoc zerenet es kő falotlan varasochban *lac* helécben es égeb helécben (BécsiK). Ma is : *Nagylak* helynév (Csanád m.), *nyári lak* ; »Kis lak áll a nagy Duna mentében« (Petőfi). — A *lak-ik* ige is megvan már a 15. sz.-beli Jókai-kódexben : Frater Bernald *lakykuala* egy erdewben (NySz). — A népnyelvben '3, megvan mind a főnévi (*lak-hely*), mind az igei használata. — Nyilván igenévszó.

lát főnév — *lát* ige. A *lát* ige a régi nyelvben (már a Halotti Beszédben) is, a mai nép- és köznyelvben is szélteben használt ige. A NySz számos adatot idéz rá különböző jelentésben és szóláshasználatokban. — A *lát* főnévre Simonyi ezt az adatot idézi : »egy

lát-ra kevés gyümölcsöt vettem észre a fán« (néhol a népnyelvben; Nyr 38:241). — A szónak nincs finnugor megfelelője, a főnévi használat helye és ideje sem határozható meg, ezért igenévszóról biztos határozottsággal nem beszélhetünk.

les főnév — *les* ige. A *les* 'insidiae, subsidiae, subsessa; Hinterhalt' főnév már a 15. sz.-i Sermoines Dominicalesban megvan és a NySz is több adatot hoz föl régi nyelvbeli használatára. Több szólásban is előfordul: *lesben áll, lesben van, lesre megy, lest vet* stb. A *les* igére több adatot találunk a NySz-ban. — A szó ugor eredetű, nyilvánvaló igenévszó.

nevet, mevet főnév — *nevet, mevet* ige. A régi nyelvi *mevet, mövet* főnév, melynek jelentése 'risus, irrisio; Gelächter; nevetés', elavult, de a kódexekből még idézi a NySz: A rezög embőr istennek lezön gúlósegős, angaloknac vlatatos, embőrőknecl *möuete* (GuaryK). Gvakorta nap estig hiuolkodol, zoluan es halgatuan artalmas es hiuolkodo es *meuettre* ingerlő bezedeket (VitkK). — A *nevet* ige, mely a régi nyelvben *mevet* alakban is járatos volt, még ma is általános használatnak örvend.

nyit főnév — *nyit* ige. A *nyit* főnevet csak birt. személyragos alakban használjuk: *nyitja vminek*. Helyesen állapítja meg Czuczor—Fogarasi Nagyszótára: »Csak harmadik személyraggal divatozik, *nyitja*, s a. m. valaminek kulcsa, mely által annak elzárt titkaiba juthatni. Nem tudom a *nyitját*; megtaláltam a *nyitját*, v. *nyitjára találtam; nyitjára jöttem; mindennek megvan a maga nyitja; Titok nyitja*. »Nézte alattomban, sátora szűk *nyitján*« (Arany: Buda halála). Azon szók osztályába való, melyek rokon értelemben igék és nevek, mint *nyom* 'premit' és *nyom* 'vestigium'; *zár* 'claudit' és *zár* 'sera'; *les* 'insidiatur' és *les* 'insidiae' stb.« — A *nyit* ige már a 15. sz. első feléből származó Jókai-kódexben előfordul, a NySz számos adatot idéz rá nyelvmélekeinkből, szólásokban is gyakori, igekötővel is előfordul (*el-, föl-, ki-, meg-nyit*). — A szó ismeretlen származású, de nyilvánvalóan igenévszó. Simonyi a *vminek nyitja* főnevet ebből a föltehető régibb alakból magyarázza: *vminek nyit-t-a*, mintegy *nyitata* (Nyr 38:246).

nyom főnév — *nyom* ige. A *nyom* főnév már a Besztercei Szójegyzékben előfordul. A NySz sok adatot tartalmaz a szóra, valamint szólásokban és összetételekben való használatára (*ember-nyom, fél-nyom, hangya-nyom, láb-nyom* stb.). Ime egy-két régi példa: Kezdeh čudalni, hogi ki vitte uolna a tanert az pusztaba, myert hogi simmi embőr *niom* ot nem vala (DebrK). A vadász a vadaknac *nyomokat* nyomozza (Comenius). A *nyom* igét is számos adatban idézi a NySz, pl.: Hyvseges hadapasokat (csókokat) *nyom* uala seabeknek helyere (JókK). Az thőwysekből font koronath feyeben *nyomak* (ÉrsK). Szólásokban és igekötős (*be-, belé-, el-, föl-, ki-, le-, meg-* stb.) alakokban is sok adatot találunk a NySz-ban. — Kétségtelen, hogy az ugor eredetű *nyom* főnév a *nyom* igével azonos igenévszó.

ok főnév — *ok-ik* ige. Az *ok* főnévnek régi jelentése 'okosság; ratio, Vernunft'. Pl.: Meltatlan haragutam, kyt sem *ok*, sem igasság, sem twrueny nem atta volna tennem (VirgK). Nag' *okkal* feelelemmel keel otalmazny [a szűzességet] (ÉrdyK) NySz. — Az *ok* főnév a népnyelvben is megvan 'okosság' jelentésben: Naon okos fiju, az egész gyeörök csuppa *ok* (Göcsej). Ez a gyerök mindent ojjan *okkal* néz: 'okosan, értelmesen, figyelmesen' (Tolna m.). Teli van *okkal*, mind a tordai malac kossal (Székelyföld), MTsz. — Az *ok-ik* igét is ismeri a NySz a régi nyelvbeli: *Belé okik*: addisco, condisco, prudentiam consequor (Kass.). Minthogy az löveshez nem *okot*, giakorta tsak kárban és heiában lö (Lép: FTü.): — A *bele-okik* 'beletanul' a népnyelvben is megvan (Csallóköz, Palócság, Székelyföld). Nem tud *beleokni*. Maj csak *beleokik* (Kiskúnhalas). Nem tud ez a fiú meg semmit a mesterségibül. — Sosé báncsa, maj *beleokik* idővel (Miskolc), MTsz. *El-* igekötős alak is van egy népnyelvi szólásban: *elokik rajta* (v. *vmiin*) 'meg tudja tanulni, eltalálja a nyitját' (Palócság). Az ige [állítólag] tárgyhasználatban iktelenül is előfordul: *meg-ok vmit* 'kiáll, eltúr' (Gyergyó-Ditró, Nyr 12:282). — A szó, mely még a honfoglalás előtt került szókincsünkbe valamelyik török nyelvből, nyilván igenévszó.

tér főnév — *tér* ige. A NySz a régi nyelvből kimutatja a 'tágas, téres; spaciosus, planus; weit, geräumig' jelentésű melléknevet is a *tér* főnév mellett, pl.: Ez tenger nagy es ijngen *teer*: hoc mare magnum et spatiosum (KulcsK). Soc nyaia vala mind az völgyekben, mind az *ter* földén (Kár: Bibl). — Ugyancsak a régi nyelvből idézve van az 'elfér, belefér' jelentésű *tér* ige is: Alig *térnek-el* a házban: aedes vix capient, PPBI, NySz. — A népnyelvben is megtaláljuk mind a kettőt: *tér* melléknév: *térb* 'térsebb' (Szatnár m.

Kapnikbánya és vid.); — *tér* ige: *bele-tér* 'beférf' (Baranya m. Ibafa). Nem sok *tér bele* (Somogy m.); *el-tér* (*e-tér*) 'elfér' (Zala m. Arács; Tolna, Baranya, Somogy m.; Hegyalja; Hont m. Ipolyság; Székelyföld). Úgy látszik, a *tér* szó esetében is igenévszóval van dolgunk. — A Czuczor—Fogarasi Nagyszótár is azonosítja az 'eltér, beférf' jelentésű *tér* igét a *tér* főnévvel s azt írja, hogy »azon szók osztályába tartozik, melyek ugyanegy alakban nével és igéke. (Vö. Munkácsi Nyr 54: 59, Beke Nyr 71: 59.)

vagyon főnév — *vagyon* ige. A ma általánosan használt *vagyon* főnév — melyet a régi nyelvben is megtalálunk (pl.: Elege van mindenbenn, a *vagyonnak* elégében, bőségében gázol, SzD: MVir. NySz) — nyilván azonos a *van* ige egyesszám 3. személyű *vagyon* alakjával. A két szó azonosságára már Szinyei rámutatott (NyK 33: 243). A régi nyelvben azonban gyakoribb volt 'vagyon' jelentésben a *vagy* főnév, melyet a NySz a Bécsi-, Münchener és a Döbrentei-kódexből 11 adatban idéz, pl.: Elragada ő *vağokat* auag ő iavokat, mellyeket zerzesben leltönc (BécsiK). Ağğad meg ennekem a iobol rezemet, mel' engemet illet; es meg oza ő neki a *vağot* (MünchK). Ez a *vagy* főnév azonos a *vagy* igetövel (I. Simonyi, Nyr 38: 241). — A népnyelvben a MTsz bizonyága szerint a *van* igealak is főnevesült 'amije van az embernek, vagyon' jelentésben: Könnyű a *van* mellett éni, Könnyű anni a *vanbú* (Cegléd). Elitta a kis *vanját* (Alföld). Ékötötte azt a kis *vanját* (Kiskúnhalas). Kicsinyítő képzővel is: Ékötötte azt a kis *vankáját* (Kiskúnhalas). Igaz, hogy vót egy kis *vankája*, de tán nem a nyakára hágott vóna, ha még annyi lett vóna is! (Csongrád m. Szentcs.) — Figyelmet érdemel Simonyinak az a véleménye, hogy a népnyelvben járatos *vagyon-*, *van-*, *nincsen-féle* tréfaszólások — pl.: A *vanbúl* nem tudott megélni, most a *nincsenbúl* is muszáj, Nyr. 4: 277; Mig tót a *vanbul*, addig könnyű vót (Debrecen); Semmin vették, most *nincsen* árulják, (Dug. Péld. stb.) — keletkezését és elterjedését a *vagyon* szó kettős jelentése mozdította elő (Nyr 38: 243).¹

vész főnév — *vesz*, *vész* ige. A 'veszedelem' jelentésű *vész* főnév már a 15. sz.-i Sclágliszójegekben megvan, s a NySz tanúsága szerint a régi nyelvben meglehetősen sűrű használatú volt, pl.: Wettessek ky az test az tengerben, mert myg yt welönk lezen, addegh az *wez* meg nem czendezdyg (ÉrskK). Az tengeren nagy *weez* tamadot (Pesti). A szó ma is járatos, főképp a *szélvész* összetételben. — Bizonyára azonos vele a finnugor eredetű *vesz*, *vész* ige, mely ugyancsak gyakori használatnak örvend a régi nyelvben már a 15. sz.-tól kezdve s ma is él. — Simonyi szerint ez a szópár is kétségtől meg a történetelőtti korban keletkezett (id. h.).

vet főnév — *vet* ige. A *vet* főnév régen is csak az *ok-vet* összetételben jelentkezik. A népnyelvben: *ok-vet nélkül* 'minden bizonnal' (okvetlenül) jelentésben (Ormányság, Nyr 1: 424).

villám főnév — *villám-ik*, *villam-ik* ige. A *villám* főnév már a kódexek korában is használatos volt: *Vellam* zalla reaiok az eegből (DebrK). Használatára a NySz több adatot idéz. A szó ma is általános használatú. — A *villám-ik*, *villam-ik* 'fulgeo, fulguro; blitzen; villámlik' ige ma már nem használatos, elavult, de a régi nyelvben elég járatos volt, pl.: A villamat *villamuan* fenlic meñ alat (MünchK). Fénlic es *villamic*, északra nagy szél és zapor iő (Cis. G.). — A szó kimutathatóan finnugor eredetű igenévszó többől való.

II. A sok régiességet megőrző népnyelvben szintén szép számmal találunk olyan felemás szokat, melyek minden alakváltoztatás nélkül névszóként és igeként egyaránt használatosak. (Természetesen itt sem gondolunk az egyalakú, de homonim szavakra.) A legtöbb ilyen népnyelvi szónál azonban a kétféle használat korát nem tudjuk megállapítani, s így nem dönthetjük el, hogy régi, eredeti igenévszóval van-e dolgunk, vagy pedig a kétféle használat egyike újabb keletű-e. Ilyen szópárok a következők:

bak főnév — *bak-ik* ige. A MTsz-ban a *bak* főnév nyolc jelentése közül az első 'hím'; *bak macska*, *veréb*, *galamb*, *réce*, *pulyka* (Baranya m. Csúza; Somogy m.; Székelyföld). — A *bak-ik* igét Karancs vidékéről közölték (MTsz).

ciklend főnév — *ciklend* ige. A MTsz adatai szerint a főnév jelentése 'az evező beakasztására való peckes szíjburok' (Körös-Tarcsa). — Az ige jelentése 'kavarva, tartóztatva evez, kivált kecézéskor' (uo.).

¹ Kevés a *van*. Sokkal több a *nincs*. Betegség, halálozás, jégverés könnyen rongálhatja azt a kevés *vant* is, ami *van*. (Tömörkény I.: Vándorló földek, 1953. 17. l.)

csap főnév — *csap* ige. A főnév a népnyelvben használatos 'pof, arcul-ütés' jelentésben: Ugyan *csapot* adok, hogy! Jó *csapot* kapott a képire (Brassó m. Hétfalu). — Az ige 'üt' jelentésben általánosan járatos.

döng főnév — *döng* ige. A főnév a MTsz-ban megvan 'hátbaütés' jelentésben (Székelyföld; Marosszék; Háromszék m. Kovászna, Uzon). — A *döng* ige ugyancsak a Székelyföldről van közölve *deng* alakban; vö. *dönget* 'ököllel ütve veszekedik' (Székelyföld; Moldva, Klézse), *döngöl*, *dengel*, *dengöl*, *dönget*, *püföl*, *hátha ütöget*' (Székelyföld; Marosszék; Háromszék m. Kovászna).

dug főnév — *dug* ige. A főnév 'dugó, dugasz' jelentésben ismeretes a népnyelvben (Zala m. Göcsej, Nagylengyel; Vas m.; Somogy m. Szőke-Dencs; Gyórszentmárton); *dugig* 'tömve, zsúfolásig' (Nagykúnság); *dugig* van a zsák; *dugig* eszik 'addig eszik, míg az ujjával el nem éri' (Abauj m.). Simonyi szerint a *dug* ige a tréfás szólásokban lett névszóvá (Nyr 38 : 242).

esk főnév — *esk* ige. Mindkettőt megtaláljuk a MTsz-ban. A főnév jelentése 'eskü', az igéjé 'esküszik'. Mindkettőre a Székelyföldről idéz példát a tájszótár: Nem vették bé az *eskít* neki; 'nem fogadták el az esküjét'. Erőssen gyanóba vót fogva a verekedés mián, de a felétetéskor *eleské* a dógot.

küzd, *küzd* főnév — *küzd*, *küzd-ik* ige. A főnév csak e szólásban használatos: *küsdbe menni* 'birookra kelni' (Székelyföld, Háromszék m.). — Az ige 'birkózik, mérkőzik' jelentésben használatos (Szilágy-Somlyó; Székelyföld; Háromszék m. Uzon, Csík-szentkirály), de előfordul 'küszködik' jelentésben is a Székelyföldön és a moldvai csángó nyelvjárásban: Hejába *küszdik* az ember velik MTsz. — Itt alig lehet igenévszóról beszélni; inkább elfogadható Simonyi magyarázata, mely szerint a *küzd* ige vált névszóvá a tréfás használat eredményeképpen.

lejt főnév — *lejt* ige. Az ige általánosan használt, a főnév azonban csak ebben a szólásban: *lejtnek* megy: 'partnak megy' (Pest m. Veresegyháza, MTsz).

motoz főnév — *motoz* ige. A *motoz* főnév 'rögeszme' jelentésben előfordul Debrecenben (MTsz), általában azonban csak ebben a szólásban használatos: *motoz van a fejibe(n)*: 1. 'meg van kergülve (a birka)' (Heves m.); 2. 'hóbertos, bolondos (az ember)' (Nagykúnság); 3. 'részeg' (Gyöngyös vid.). *Motoz* van a fejiben, mint a bolond birkának: 'hóbertos' (Szeged). — A *motoz* igének többféle jelentése közül bennünket itt csak a 'megkergül (a birka)' érdekel, melyet a MTsz a Duna mellől, továbbá Somogy megyéből idéz. Bárcai Szófejtő Szótára szerint a *motoz* ige hangutánzó-hangfestő eredetű szó, tehát aligha kapcsolható a *motoz* 'juhbetegség' szóhoz. Simonyi viszont a *motoz v. motozka van a fejibe* egészen tréfás szólásmódot a birkabetegséget jelentő *motoz* igével kapcsolja össze (Nyr 38 : 243).

szeg főnév — *szeg* ige. A *szeg* ige *el-*, *meg-* igekötővel is járatos 'vág' jelentésben, a *kenyér* főnévvel kapcsolatban. Érdekes szólás pl.: *Szegjük elő ja kenyért*: vála kózzunk szét [mondják a ház- és vagyonszösségben élő családos testvérek, mikor már nem tudnak megférni az apai házban] (Palócság, MTsz). — A *szeg* főnév viszont a népnyelvben kenyérdarabot jelent: Ezt meghagyom *szegnek* 'ezt pillének hagyom' [mikor u. i. a kenyéret megszegik, a levágott darabot, a pillét magát hagyják egy szelteknek]. Jó *szegnek* hatta' 'jókorát vágott a kenyérből, mikor megszegte' (Cegléd, MTsz). — Ez a szópár kétségkívül azonos. Az a föltevés azonban már valószínűtlen, hogy a *szeg*, *szög* 'szöglet' főnév a *szeg* 'vág' igével azonos igenévszótó.

szel főnév — *szel* ige. Ez a szópár a *szeg* szópárral azonos jelentésben fordul elő a népnyelvben: *szel* 'vág' (kenyeret) és: *szelnek hagy* 'nem szel többé a kis darabra lefogyott kenyérből, hanem az egész darabot kezébe veszi' (Kiskúnhalas, MTsz).

szēm főnév — *szēm* ige. A *szēm* főnév 'darab' jelentésben általános ismeretes és járatos: *szēm borsó*, *kukorica* stb. — A népnyelvben van *szēm* ige is: *szēmni*. Jelentése 'szemel' (Kúnszentmárton). Borsót v. lencsét *szēmnek* (Háromszék m., MTsz); *kiszēm* 'szemenként kiválogat, kiszedeget'; *kiszēmni* (Győr m.).

szip, *szip* főnév — *szip*, *szip* ige. A főnév jelentése: 'csorgóskút, amelyből folyton foly a víz' (Brassó m. Hétfalu; Bácsfalu). Eriggy a *szíphoz* vízétt! (Hétfalu). — Az igét 'szí' jelentésben a MTsz az egész Székelyföldről (Háromszék, Udvarhely, Csík m.) idézi.

szorog melléknév — *szorog* ige. Az ige 'siet' jelentésben a Székelyföldön járatos: Ne *szorogj* úgy! Ne *szorogj* ojan erősen, mintha hónap világ vége lenne! (Székelyföld). *Szorogjatok* egy kicsit ügyübe, met minnyát este van! (uo.). Ne *szorogj*! (Háromszék m.). Ez a *szorog* 'siet; festino' ige a régi nyelvben is használatos, már a 15. sz. első felében a Jókai-kódexben előfordul (vö. NySz), származékai a mai nyelvben is járatosak: *szorgalom, szorgalmas*. — A *szorog* melléknév ebben az összetételben használatos a népnyelvben: *szorog-hét* 'az ünnep előtti hét v. ennek utolsó napjai, mikor már nagyon sok és sürgős a dolog, mikor az embernek már a körmére égett a munka' (Háromszék m. Uzon, Lécfalva). Hát erre a *szoroghétre* hattad, koma, a csepesz-csinálást? (Háromszék m. Uzon).

topor főnév — *topor* ige. A főnév jelentése 'kis kézi balta, faragó fejsze, rövidnyelű bogárnárfesze v. ácszekerce' (Zala m., Aszófő; Balaton mell.; Veszprém m. Kenese; Pápa; Somogy m. Szökedencs, Csurgó; Szekszárd-Palánk; Fehér m. Seregélyes, Csákberény; Komárom m.; Szeben m. Szászsebes). Ezt a főnevet Beke kimutatta egy 1658-i adatban is: egy *topor*, mely érne 12 dénárt (MagyCsal. 3: 332, Nyr 66: 99). — Az ige: *topor, toprani*, jelentése 'szekerével farag' (Baranyaszentlőrinc, MTsz).

túr főnév — *túr* ige. Az általános használatú és régi *túr* ige mellett a *túr* névszó csak szólásokban fordul elő és ezek nyilván tréfás használatból erednek, pl.: Ha es soká im mégy, *kitürök* a *türbű* 'kifogyok a türelemből' (Veszprém Nyr 7: 474, MTsz). Minden nyavalyának legjobb orvossága a *túr olaj* (Dug. Péld. 1: 282, Nyr 38: 243). — Ehhez hasonló tréfás névszói igehasználatok még: Es az es, meg *jú* a *jú* (Nép, Szentés); nagy *tudja* van: nagy a tudománya, nagyon ért hozzá (MTsz); *fáj* lesz a lábam, *fáj* volt a mellem (Zenta); *fázikja* van (Erdély) stb., l. Simonyi, Nyr 38: 243.

III. A *halász, vadász*-félék nyilván a legrégebb ilyenfajta, két kategóriába tartozó szók közé sorolandók. Az *-ász, -ész* képzővel egyaránt lehet igét is, meg főnevet is képezni, tehát a *vadász-félék* teljesen egyformán használatosak igeként is, főnévként is. Ilyenek: *aranyász*: 1. 'aranymosó' (Torda-Aranyos m. Sinfalva, Szentmihályfalva, Topánfalva); — 2. 'aranyat mos' (uo.). Mindkét jelentésben ki van mutatva a régi nyelvből is, l. NySz.

cserkész: 1. 'kereső, kutató' (Sárospatak); 'erdő-őr' (Veszprém m.); *cserkész, cserkesz*: 'halász-segéd a jég-alatti halászatnál' (Balaton mell.; Herman O. Halászat K.; Zala m. Kővágó-Órs, Veszprém m.); — 2. 'keresgél, kutat, (eleséget, vadat) keresve, kutatva, böngészve jár-ke' (Sopron m. Rőjtök; Veszprém m.; Bihar m. Furta vid.; Sárospatak). A disznók szerte-szélllyel *cserkészték* (Csongrád m.) Hajcs ki a malacot, hacs *cserkészsze* ki magát (Debrecen); 'leányt néz, leánynézőbe megy': Estve emmönönk Bangyival *cserkésznyi* (Gömör m. Radnót); 'segédkezik (hálót húz) jégalatti halászatnál' (Zala m. Kővágó-Órs) MTsz. — A főnevet a NySz a 18. század második feléből mutatja ki, az igét pedig az EtSz 1796-ból.

csikász: 1. 'csíkfogó, csíkhalsz' (Göcsej; Sárrét, Ecsed, Bereg m. Szernye Herman O. Halászat K.). — 2. 'csíkot fog' (Göcsej; Szatmár m. Nagydobos).

darvász főnév és ige (Sárrét, Ethn. 56: 23).

galambász: 1. 'galambtenyésztő; columbarius; Taubenwärter' — 2. 'galambot fog, tenyészt; columbas capio; Tauben fangen'. — A NySz mindegyikre egy adatot idéz Apáczai Csere Encyclopaediájából (1655), illetve Miskolczi Gáspár Egy jeles vadkertiéből (1702).

gombász: 1. 'gombát szed' — 2. 'gomba-szedő'. A MTsz mindkettőt Göcsejből jegyezte föl.

gyalmász: 1. 'gyalomhálóval halászó' (Székelyföld Herman O. Halászat K.); — 2. 'gyalomhálóval halászik' (Szerencs vid.; Székelyföld Herman O. Halászat K.) MTsz.

halász főnév és ige; nem szorul magyarázatra. Ugyanezt mondhatjuk a *horgász* főnévről és igéről is.

kórász: 1. 'keres, kutat, böngész' (Vas m. Kemenesalja, Marcal mell.; Zala m. Tapolca; Göcsej, Nagy-Lengyel; Veszprém m. Torna; Somogy m.). Azonos a *kórász* igével, melynek jelentése a 'csavarog, kószál' mellett ugyancsak 'keres, kutat, böngész' (Csallóköz; Háromszék m.); — 2. 'böngésző' (Zala m.). Vö. *éhenkórász*.

lopész: 1. 'tolvaj' (Vas m.; Kemenesalja); — 2. *lopész, lopisz* 'lopogat, lopkod' (Balaton mell.) MTsz.

madarász : főnév és ige. A NySz tanusága szerint mindkettő megvolt a régi nyelvben.

rétész főnév és ige; van *rétész-kedik* is (Sárrét, Ethn. 56 : 25, 26).

tyúkász : 1. *tikác, tikász; tikkász* 'baromfikereskedő, aki házról-házra, faluról-falura járva összevásárolja a házi szárnyasokat' (Vas m. Órség; Balaton mell.; Zala m. Sümeg vid.; Zala m. Hetés; Tolna m. Felső-Nyék); *tyúkász* 'tyúktolvaj' (Cegléd); *tikász* 'tojáskereskedő, aki a szekerevel faluról-falura járva összevásárolja a tojást' (Fehér m.); — 2. *tyúkász, tikász* 'tyúkot lop'. Már megint *tikásztak* azok a csavargók az éjjel (Győr-szentmárton; Göcsej); 'tojást keres, szed' (Vas m. Kiscell vid., Sárvár vid.; Veszprém m. Pápa vid.)

vadász : nemcsak ma, hanem a régi nyelvben is általános használatú mindkét jelentésben, l. NySz.

vargányász : 'vargányaszedő' és 'vargányát szed' jelentésben találjuk a MTsz-ban Göcsejből.

IV. Felsorolhatnánk még elég szép számban olyan szavakat, amelyeknek minden alaki különbség nélkül megvan a tárgy- és cselekvésvogalmi jelentése. Ezek legtöbbször azonban az egyik (az igei) jelentésnek a másiktól való létrejötte megmagyarázható, s így igenévszóról nem beszélhetünk. Ide tartoznak pl. mindazok, amelyeknek névszói eredete kimutatható, s azért váltak igévé, mert végződésük valóságos igék végződésével azonos, vagy legalább is hasonló hozzá. Így kezdték a *szabad* melléknevet is igeként ragozni a vele rokonjelentésű és szintén főnévi igenévvel szerkesztett *lehet, illik*-féle igék analógiájára. Ugyanígy igerzerű hangzása mozdította elő a réginyelvi *sandal* 'kancsal' melléknévnek, valamint a *gyámol* főnévnek igévé válását (Simonyi, Nyr 38 : 242). Zolnai Gyula a következő névszók igeként való ragozását és továbbképzését mutatja be : *ábráz, acél, arcél, bolt, fátyol, jédél, gyámol, hagymáz, hamar, héhel* (és *léhel* 'gereberezh'), *kalász, kalóz, lemez, mordály, ösztön, penész, póráz, tegez, téhely* ('vakol'), *tömlőc, üdvöz, zugoly* (MNY 40 : 153—8). Ugyancsak nem beszélhetünk igenévszóról azoknál a szavaknál sem, ahol a névszói használatból az igei kimutatható, mint pl. a *zár* ige a szláv eredetű *zár, zává*r főnévből (Simonyi, Nyr 38 : 244, a régi nyelvben : *záról, zárl, závárt*), vagy a réginyelvi *bolt(ani)* ige a valamelyik neolatin nyelvből való *bolt* főnévből, melyben a nyelvérzék a *-t* műveltető képzőt érezte (Simonyi Nyr 6 : 197, Zolnai i. h., Bárczi, MNY 44 : 81—94).

Íróink nyelve

EÖTVÖS JÓZSEF KÖRMONDATAI

Irta : Herczeg Gyula

I. 1. A magyar középiskolai tanártovábbképzés keretében a magyar szakosok számára kiadott tananyag¹ Eötvössel foglalkozó részében a szerző a stílusról szólva megrója Eötvöst azért, mert — mint mondja — »nyelvi és stilisztikai demokratizmus tekintetében messze elmarad Jókai és Mikszáth mögött. Friss népiességükkel szemben Eötvös regényeit a körmondatosság, a kitérőkre, eszmélkedésekre, retorikára való hajlam nehéz olvasmánnyá teszi.« Aztán : »Nyelvében nem áll közel Petőfihez. A falu jegyzője nyelve: szavai és mondat szerkesztése egyaránt a deákos-nemesi irodalom hagyományain nevelkedett. A feudális vármegye szétzúzásaért harcoló, az elnyomott nép szenvedéseit feltáró író a feudális vármegye nyelvén szól s még jobbágyalakjait, a nép fiait is ezen a nyelven beszélgeti.« Mégis magának a tanulmány szerzőjének kell egy másik fejezetben megállapítania, hogy nehéz olvasmány mivolta ellenére, nagy hatást tett a maga korában. »Ferenczi Zoltán számol be arról Eötvös-életrajzában, hogy felserdült lányok adták

¹ A Pedagógus Továbbképzés Tananyaga, Harmadik időszak, 1952. január—február, Magyar nyelv és irodalom. A továbbképzésben résztvevő magyar szakos középiskolai nevelők részére. Kézirat, Budapest, 1952. 19—31 l. Fazekas László : Eötvös : A falu jegyzője.

kézről-kézre a regényt, s amikor a gyertyájuk elfogyott, úgy segítettek magukon, hogy egyikük folyton rakta a pozdorját a tűzre, míg egy másik ennek lobogó fényénél fennhangon olvasta, míg elvégezték.« Az említett Ferenczi-idézetből következteti a tanulmány szerzője, hogy Eötvös nemcsak nagy hatást tett korára, hanem »minden körmondatosága és nehézsége ellenére kedvelt olvasmánya volt korának.«

Komoly nyelvészeti problémával állunk szemben, amelyet kötelességünk megoldani, amint az irodalomtörténészeknek is feladata e rendkívül szellemi és irodalmi nagyságnak, Eötvösnek helyes értékelést adni.

2. Előjáróban két döntő tényre szeretnénk felhívni a figyelmet éppen Fazekas fenti, egyébként Szerb Antaltól származó (M. I. 1943.327) megállapításai alapján.² Az első általánosabb, a másik már közelről érinti Eötvös stílusát. Vitathatatlan, hogy Eötvös regényei a maguk korában, a Szabadságharc körüli évtizedekben igen kedvelt olvasmányai voltak a magyar közönségnek, mégpedig széles rétegeknek. Ezen miért csodálkozunk? Azért talán, mert ízlésünk megváltozván, ma úgy találjuk, hogy Eötvös nehézkes és nehéz olvasmány? Minden írásművet a maga korában kell vizsgálni, nem pedig a korból kiragadva, autonomizáltnak, arra gondolva, hogy a »stílus az ember«, tehát minden stílusban »az örök embernek« egy vagy más aspektusa nyilatkozik meg, amit tértől, időtől függetlenül szemléltethetünk. A stílus nem azonos a nyelvvel: az 1950. évi Sztálin-deklarációval lezártnak tekinthetők a nyelv és a társadalmi-politikai fejlődés közötti összefüggés körüli viták oly értelemben, hogy a nyelv és a társadalmi változás közt nincs szoros párhuzam. A nyelv élete, a nyelv változása nem függ okvetlenül a társadalmi tényektől; tehát nem feltétlenül szükséges, hogy a nyelv rendszerében pl. a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején mélyreható, alapokat megingató változások jöjjenek létre.³

Hogy állunk azonban a stílussal? Vajjon az írásmű stílusa éppen olyan független a politikai, társadalmi változásoktól, mint a nyelvi vagy nyelvtani rendszer?⁴ A kérdésre nemmel kell válaszolnunk. A stílus változik a társadalmi struktúrával, a stílus közel sem olyan állandó része a nyelvi rendszernek, mint a hangtan, alaktan és mondatlan. Van tehát korstílus, csak stíluskor nincs olyan értelemben, mint Angyal Endre fejtette ki a Gótikus ízlés irodalmunkban c. tanulmányában, Műhely, Pécs, 1938. évf. Angyal középkori irodalmunkban barokk jegyeket keresett azon az alapon, hogy önmű barokk stílusjegyek léteznek tértől és időtől elvonatkoztatva és azokat mindentől függetlenül ki lehet mutatni bizonyos korokban. — A társadalmi körülményektől kondicionált stílus természetesen nem öli meg az egyéniséget, de biztos, hogy az az egyéni stílkultusz, amit pl. a franciák üztek, revizióra szorul. A legnagyobb stíliszták sem emelkednek ki toronymagasságban kortársaik közül stílusuk révén, mert hisz az nagy vonalaiban a koré. A másik oldalról viszont nem lehet az egyéniség megnyilatkozását sem tagadni, mert az egyén tanultságából, jelleméből, sajátos érzelmi és gondolatvilágából folyó tendenciák, szándékok szintén megvalósulhatnak a stílusban, sokszor úgy, hogy a kor stílusa és az egyéni stíluselképzelések között éles összeütközés keletkezik. Jó példa erre Benvenuto Cellini önéletrajza, amelyet a magyar közönség Fűsi József jeles tolmácsolásában olvashat. A 16. századi Cellini korában a korstílus a hosszú, körmondatos, bonyolult stílusideált követelte meg. Ebben a stílusban írtak a kor legnagyobb irodalmi nagyságai. Ebben a stílusban képszerűült írni maga Benvenuto Cellini is, akinek egyénisége pedig a legélesebb ellentétben állt a komplikált stílus terjedgős, kényelmes kifejezőmódjával. Eruptív, heveskedő, türelmetlen természetének sokkal inkább megfelelt volna rövidmondatos, anakolutikus, elliptikus, kihagyásos szerkesztés. S valóban gyakran előfordul nála, hogy kiesik szerepéből, a korstílus diktálta ünnepélyes, latinizáló mondatok szövevényéből: és a nép fia előbukkan a maga meztelen valóságában egy-

² Ugyanigy: Sötér István: Eötvös József, Művelt Nép, 1953.

³ Mindebből nem következik, hogy a társadalmi, politikai változások és a nyelvi változások ne lennének kapcsolatban egymással. L. a szöveg: nyelvtudomány kérdései. Szikra 1950, 218 l.

⁴ A stílusváltozás társadalmi értelmezését a szerző Boccaccio stílusreformja c. 1951. okt-ben az Olasz irodalmi munkaközösségnek bemutatott és az 1954-ben megjelenő Kardos Tibor: Renaissance-tanulmánykötetben helyetfoglaló dolgozatában részletesen kidolgozta és konkrét (olasz) példákon szemléltette.

⁵ L. ehhez O. Nagy Gábor megjegyzéseit: A magyar irodalmi gótika problémája, Pap Károly emlékkönyv, Debrecen, 1939.

egy constructio ad sensum-mal, egy-egy értelmetlennek látszó, anakolutikus képlettel, egy-egy félbehagyott, elharapott mondattal.

A korstílus tehát a magyarázata annak, miért olvasták szívesen Eötvöst még a »serdült leányok« is szívesen. Nem találtak kivetnivalót körmondatosságán, mert az a levegőben volt; sokan írtak — mint Eötvös — nagy körmondatokban, és a közönség megszokta, kívánta is a hasonló stílusmegoldásokat. Tetszett neki, gyönyörködött benne, kifejezte szükségletét, amit kifejezni csak szeretett volna, de nem tudott, mert az irodalmi adottság hiányzott nála. Ép ez a stílus volt az, ép ez a körmondatosság, amely az akkori olvasókat érzelmileg és értelmileg megrázta, és az esztétikai élvezetet képes volt bennük felkelteni. A rövidmondatos alkotásokra valószínűleg sokkal kevesebb meghatottsággal tekintettek volna, sokkal kevesebb lelki emóciót találtak volna benne, mint a körmondatosságban. Nyilván ugyanígy volt az író maga is, aki egyúttal természetesen mindig olvasó is, és — legalább is a stílus tekintetében — közel sem áll olyan messze kora ízlésétől, mint azt egyes romantikusabb szemléletű irodalomtörténészek sok íróról vagy költőről a műalkotás gondolatvilágával kapcsolatban szeretik feltételezni.

3. Hogy jött létre ez a körmondatosság? Milyen szerkezete volt Eötvös körmondatainak? Ez dolgozatunk elsődrendű problematikája. Az út azonban elég hosszú a megoldásig: először negatív kell a kérdéshez közelítenünk. Azt kell mindenképp előttem mondanunk, mi nem Eötvös stílusa. Fazekas azt mondja, hogy Eötvös, az író, »a deákos-nemesi irodalom hagyományain nevelkedett«, »a feudális vármegye nyelvén szól«. Ez az állítás tévedés, de nagyon hálásak vagyunk érte, mert ösztönzést ad nekünk egyrészt a deákos-nemesi stílus, a feudális vármegye nyelvének elemzésére, másrészt arra, hogy rámutassunk, miszerint Eötvös a maga körmondatos nyelvét éppen a deákos hagyományok ellenében fejlesztette ki, minthogy a kor prózai stílusa szembe fordulás a deákos-nemesi stílussal.

Meg kell jegyeznünk, érdekes, Eötvös maga nem foglalkozott stílusának elméleti kifejtésével; az az Eötvös, aki regényeiben, novelláiban, szónoklataiban, parlamenti felszólalásaiban, elméleti, politikai műveiben annyi mindenféle kérdés megvitatásának szánt időt és figyelmet. A Vojnovics-féle 1903-i 20 kötetes Eötvös-kiadás figyelmes átolvasása után nem találtunk egyebet stílusra vonatkozóan, mint az alábbi négy idézetet:

»Nincs hiba, mely az irodalmi pályán veszélyesebb s melynek káros következéseitől nehezebben órizkedünk, mint a szerföltti könnyűség« (19: 123).

»A jól épített sorhajó ép oly könnyűséggel úszik a víz fölött, mint a cserdugasz; s nem súlynak hiánya, hanem az egyes részek kellő elhelyezése s egyensúlya az, mitől a könnyűsége függ. Ily könnyűség az, mely után irodalmi műnél törekednünk kell« (19: 214).

Ezzel a két idézettel mintha ellentmondásban lenne a most következő kettő:

»Alig képzelhető nagyobb hiba, mintha valaki oly hasonlatokat használ, melyeket a közönséges olvasó csak hosszú magyarázat után érthet meg. Minden hasonlatnak egyedüli célja, hogy a tárgyat, melyről szólunk, új világításban mutassa fel, s azt érthetőbbé tegye; haszontalan ékességek a stílusban, mint az építészetnél, csak az egésznek szépségét és arányát rontják meg.« (19: 125).

»Nagy igazságok nemes érzések úgy kimondva, hogy azokat mindenki megérthesse s valóságukról meggyőződjék: ez az, mitől a szónoklat nagyszerű hatása függ. A szavak mesterséges rendezése, a szónoklat szabatosága, s azon szónoki fogások, melyek a műbíró előtt nagy becsben állnak, a fórumon többnyire elvesztik hatásukat. A tér nagyobb s a hallgatók kevésbé műveltek, semhogy az apró szépségeket felfoghassák.« (19: 126).

Eötvös tehát látszólag két ellentétes dologról beszél: hangsúlyozza a stílus közérthetőségének, világosságának szükségességét; ugyanakkor azt is mondja, hogy a stílus ne legyen túlságosan könnyű, hisz bizonyosfajta nehéz stílusnak mindazonáltal követendő mintaképnek kell lennie. (L. a sorhajó hasonlatot.) Mindehhez adjuk hozzá Eötvös rendkívüli tartózkodását abban a tekintetben, hogy stilisztikai vagy stílus kérdésekről írjon és nyilatkozzék. Milyen következtetéseket vonhatunk le mindebből?

Eötvös minden figyelme gyakorlati kérdésekre összpontosult: regényeiben, egyéb írásaiban társadalmi, politikai feladatok megoldásával foglalkozott. Egész életét nemzeti szempontból döntő kérdések megoldásának szentelte, a közéletben mindig a legaktívabb szerepet vállalta, parlamenti és miniszteri feladatokat. Eötvös homo politicus volt; ha regényein kívül írásait áttekintjük, látjuk, milyen kevés hely jut irodalmi kritikának és milyen döntően sok mindannak, ami nem volt irodalom, hanem politika, közügy, társadalmi kérdés. De irodalmi tanulmányaiban is, pl. az általa oly nagyrabecsült Victor Hugo értékelésében is; az író és költő jelentőségét társadalmi és a közösségre gyakorolt

hatásban látja. Mivel használ az író vagy költő a népek: ez a fontos neki.⁶ — Magától értetődően az ilyen magatartás kizárja az elefántcsonttoronyba bezárkózó író körmönfönt ügyeskedéseit az irodalmi stílus minél komplikáltabbá tételéért. Eötvös nem a »literáto« aki egyik legfőbb feladatát különleges stílus megteremtésében látja. Nem kedvel a komplikáltságot, kerüli a mindenfajta bonyolultságot, a stílus nehéz fordulatait. A stílus többé-kevésbé egyszerűsíteni akarja, egyrészt, mert nem töpreng barokkos stílus-fogásokon, másrészt azért is, mert célja az általános közérthetőségre törekvés, hiszen egy bizonyos nemzetegyetemhez ír mindenkit érdeklő, nagyon sokaknak húsába vágós kérdésekről. Ez Eötvös stílusbeállítottságának egyik oldala: a túlságos komplikáltság kerülése.

Ennek azonban van határa: a határt maga jelöli ki a fentebb hozott idézetek közül az első kettőben. A világosságra törekvés, a stílus bonyolultságának kerülése, az antiliterátus beállítottság nem terjedhet túl egy bizonyos mértéken. A túlságos könnyűség veszélyes; a beszélt nyelv visszaadása a maga pongyolaságaival: ettől Eötvös éppúgy tartózkodik, mint túlságos bonyolultságtól. Stílusa feltételez »részeket«, nyilván a főmondaton kívül álló mondattesteket: tudja, hogy a részeket el kell helyezni. Nincs szándéka »részek« nélkül dolgozni, holott egy extrémista, világosságra törekvő komplikáltságot kerülő író számára az lenne a legegyszerűbb megoldás. Megtartja a részeket, de belátja, hogy az ő stílusideálja — neki, a homo politicusnak, az aktív, közéleti férfiúnak csak az lehet, hogy a »részeket« arányosan, kellően helyezze el. Ha »részek« vannak is, a stílus bizonyosfajta könnyűsége megmenthető úgy, hogy a »részek« harmonikus, világosan áttekinthető elhelyezése biztosítva van. Ezt ne felejtjük el. Eötvös stílusának későbbi elemzésénél a vezérfonal a részek harmonikus elhelyezkedésének kielemezése lesz.

4. Gondolt-e valakire vagy valakikre, esetleg egy egész irodalmi irányra, amely az ő »stílus«-elképzeléseivel nem egyezett, esetleg azzal éles ellentétben állt, esetleg olyan táborra, mely politikailag is ellenzéke volt neki? — Igenis, gondolt. Eötvös stílusának, egész korának ellentéte volt az a hagyományos nemesi-deák-stílus, melyet Fazekas nem szerencsésen éppen Eötvösnek tulajdonít. Mik voltak a hagyományai ennek a stílusnak, mik voltak azok az eszközök, melyek révén megvalósult? Nem nehéz erre válaszolni annak ellenére, hogy a magyar irodalomban jóformán nincs tanulmány vagy fejtegetés, mely útmutatónak felhasználható lenne. Kivétel Zolnainak 1929-ben a Minervában megjelent tanulmánya, melyben nem kevés van a problémameglátásból, azonban szempontjait az erőltetett szellemtörténeti magyarázatadás és a kérdés nem nyelvészeti kifejtése zavarja. — Deákos-nemesi vagy inkább klasszikus stílusnak nevezem azt a speciális körmondatosságot, amely végső elemzésben a reneszánsz korában fejlődött ki Magyarországon, először a 15. század második felében neves humanisták: főpapok és politikusok leveleiben, bevezetéseiben, önálló értekezéseiben, a 16. századtól pedig áttevődött magyar nyelvű prózairodalmunkba.⁷ Ez a klasszikus stílusrealizáció az egymásbafonódó, szorosan egybekapcsolódó, csigavonalszerűen előrehaladó mondatláncolatokon alapszik. Leglényegesebb kelléke a számtalan alárendelt mondat, amelyek hol a főmondat testébe ékelődnek be, hol pedig — gyakran megtörténik — a főmondatból kiinduló mellékmondat szekunder mellékmondatot keletkeztet, a szekunder mellékmondat pedig harmadrendű mellékmondatot, a harmadrendű mellékmondat viszont negyedrendű mellékmondatot és így tovább. A mellékmondatok elhelyezkedését illetően rend vagy harmonizációs törekvés nem érvényesül. Számtalan esetben egy és ugyanaz a kötőszó, legtöbbször a vonatkozó kötőszavak, sorozatosan megismétlődnek. Ugyanakkor a mondatkolosszusok terjedelmességét mégcsak növeli a beékelődő igeneves szin-tagmák hálózata.⁸ Sietek megjegyezni, hogy klasszikus stílus és barokkstílus nem ugyanaz: a kettő közt szoros kapcsolat van, azonban a barokkstílus egy fokkal talán még bonyolultabb, mint a klasszikus stílus, amelynek tulajdonképpen egyik változata; az udvar és az előkelő főrangúak körében létrejött variánsa.

⁶ L. ehhez Huszti né Révhegyi Rózsai: Eötvös esztétikai álláspontja, Budapesti Szemle 1914 448. l.; külön is.

⁷ A humanista stílus keletkezésének részletes kifejtése, a történeti előzmények bemutatásával l. szerző: A magyar kódexpróza előzménye, a középkori latin prózastílus, kézirat.

⁸ A klasszikus stílus nyelvtani lényegére l. szerző: Boccaccio helye az olasz prózastílus történetében. EPhK 1948: 41—51.

5. A klasszikus deákos-nemesi stílus tehát a reneszánsz óta az uralkodó magyar irodalmi stílus. Okainak kifejtése nem ide tartozik, elégedjünk meg a ténnyel magával. Nagyobbára ebben a stílusban íródott a 17–18. századnak majd minden prózai munkája, a 18. század számos, a 19. század elejének pedig jónéhány műve. Jelen dolgozatban nem az érdekel bennünket elsősorban, milyen volt maga ez a stílus, — bár a felsorolt elemek megismerése nélkülözhetetlen az Eötvös-stílus megértéséhez is, hanem a sorsa: mi lett vele a századok folyamán, különösen a minden tekintélyt és minden hagyományt felülvizsgáló és megingató 18. században, nemkülönben a 19. század elején, amikor olyan fontos mozgalom vert gyökeret, mint a romanticizmus. És amennyiben a stílusváltozások bekövetkeztek, az a lényeges a mi számunkra elsősorban: melyek azok a társadalmi és politikai okok, amelyek a változásokat létrehozták, vagy legalábbis döntően közrejátszottak keletkezésükben.

Nyissuk ki egy pillanatra Zrínyi Miklós leveleinek az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent Markó Árpád-féle kiadását. Nem nehéz olyan példákra akadni, amelyek szemléletesen illusztrálják a klasszikus stílus jellegéről fentebb elmondottakat. Végeredményben akárkihez fordulhatnánk a jelzett századokban, — az eredmény nem maradna el. Zolnai idézett cikkében Rimai Jánostól idéz egy olyan szakaszt, amely tökéletes klasszikus mondatképleteket tartalmaz.

Az első idézendő levélrész II. Rákóczi Györgyhez a nádorválasztás ügyében írt emlékiratból való: dátuma minden valószínűség szerint 1653 november. Az idézendő mondat — bár eléggé bonyolult — az egyszerűbbek közé tartozik — természetesen a klasszikus stílus mértékével mérve. Sokkal jellemzőbbek Zrínyinek különféle pereivel kapcsolatban írt, latinizmusoktól hemzsegő levelei; azok azonban oly mértékben bonyolultak, hogy hosszú magyarázatokat és értelmezéseket kellene hozzájuk írni, ami ebbe a dolgozatba nem illeszthető be. Ezért inkább megelégedtünk egy kevésbé jellegző példával, amely az első látásra is világos.

És *noha* őnagysága ismeri és maga is vallja, *hogy* az őnagysága nagyságodhoz való kötelessége oly nagy, *hogy* sem levéllel, sem követséggel, hanem maga személyével tartoznék azt megbizonyítani, de *mi e-hogv* nagyságos uram, *amint* maga nagyságod a maga fejedelmi ítélletével kegyelmesen megítélheti, a mostani idők olyanok, *amelyben* a jó kívánságok ártalmasak és a jó szándékok halálos vétéknek ítéltetnek lenni; azért nem veszi nagyságod gonosz néven az én uramnak és a nagyságod alázasat szolgájának, *ha* a maga devotióját és kötelességét publicumra mostan nem teszi, és csak a maga lelkiismeretében magának tartja és együtt kívánja, *hogy* Isten adjon módot, *miképen* ezt az ő nagysága és minden jó magyar kívánságát effectussal, sőt a nagyságod szolgálatával megmutathassa (Markó: Zrínyi levelei, 1951, 26 l.)

A kötetben van jónéhány latin, pár olasz és egy-két horvát nyelvű levél. Mind-egyikük stílusa, tekintet nélkül fogalmazási nyelvükre, hasonlóképp bonyolult. Utolsó példának idézünk egy latin mondatot, amelynek fordítása az eredetivel stílári szempontból is megegyezik. Az idegen nyelvű leveleket kísérő fordítások nem egységesek: nagyon sokszor a fordító — nyilván rosszul értelmezett jöszándéktól vezetett — nyakló nélkül rövidít, hogy jó magyarságát senki meg ne támadhassa. (Természetes, hogy feltétlen latinizmusok nem maradhatnak meg a magyarra fordított szövegben, de azért a *stílus* eredetiségét sem szabad feláldozni.) Az idézendő levélben, szerencsére nem ez a helyzet: a fordító ügyes arányérékkel és mégis — a körülményekhez képest — jó magyarsággal fordít. Nézzük a levél első és általunk idézendő egyedüli mondatát:

Domine, Domine Clementissime! (A királynak ír) Revisionem illam, quae ex clementibus Maiestatis Vestrae Sacratissimae resolutionibus publico articulo, per fideles Status et Ordinis Inclyti Regni sui Hungariae confirmato contra excessus Alexandri Mikulich in coelum clamantes mihi demandata extitit, qua benignitate quae clementia differendam intenderit, et vel ea ratione, quod idem Mikulich uti ex fidei relatione Maiestati Vestrae Sacratissimae constare gratiose scriberet, poenitentia ductus, sese iam melius accomodare diceretur ex Clementi Maiestatis Vestrae Sacratissimae in Casto Luxemburgh die vigesima quarta men. May anni currentis emanata commissione humillime cognovi.

Magyarul: Felsőgednek Luxemburgban, f. évi május 24-én kelt kegyes megbízásából legalázatosabban tudomásul vettem, hogy azt a felülvizsgálatot, amelyet Felsőged kegyes elhatározásából Magyarország hú rendei kihirdetett és királyi megerősítéssel ellátott törvénycikkben Mikulich Sándor égbekiáltó hatalmalkodásaival kapcsolatban reám bíztak, — milyen jóindulattal és kegyességgel óhajítja elhasztani, talán ezért, mert felséged megbízható jelentés alapján megbizonyosodott arról, — mint írni kegyeskedett, hogy az említett Mikulich megbántástól indítva javulást ígérne.

Figyeljük meg a latin szerkezetben, hogy a főmondat eleje és vége a legmesszebb kerül egymástól: *Revisionem illam . . . die vigesima quarta mensis Mai, anni currentis . . . humillime cognovi*. A mondat váza az idézett néhány szó. Ebbe az aránylag egyszerű vázba ékelődik bele a rengeteg elágazás, a *quae . . . mihi demandata extitit*: jelzői

mellékmondat, szorosan a tárgyhoz kapcsolódóan; *qua benignitate . . . intenderit* tképen előrevetett tárgyi mellékmondat, amelyet a *cognovi* vonz, viszont az . . . *intenderit* (elhalasztani szándékozik) mellékmondatnak szekunder mellékmondata van, mely okhatározó ételmű: *ea ratione quod* kötőszóval bevezetve. De ebbe az okhatározó mellékmondatba egy harmadfokú hasonlító mellékmondat is beleékelődik: *uti . . . Maiestati vestrae . . . constare videtur*. Mindezek felül a szekunder és harmadfokú mondatokba infinitivális, mondatértékű, rövidült mondatú színtagmák is bekapcsolódnak — *constare . . . scriberet melius accomodare diceretur*. — Ezután a latin szöveg után vegye valaki kézbe Anonymust, vagy akár Thuróczyt, aki pedig Anonymushoz képest sokkal díszesebb és terjengősebb stílusban ír⁹, és mindennél meggyőzőbben és szemléletesebben fogja érzékeltetni a klasszikus stílus lenyűgöző hatását.

6. Ez a stílus, amelyet megismertetni igyekeztünk, — csak vázlatosan, mert a mélyrehatolás nem ennek a tanulmánynak a feladata, — szavaival, formáival és természetesen szerkezetével szorosan összefert azzal a társadalmi berendezkedéssel, amely a Habsburgok uralma óta különösen megerősödött Magyarországon; a nemesi Magyarországgal, amelynek e stílus szinte éppoly intézménye lett, mint a vármegyei rendszer, a nálunk meghonosodott sajtós nemesi bíraskodás vagy a rendi országgyűlés. Ez a lényegében véve importált stílus, — mert hiszen létét nálunk is, mikép Európa minden más országában, az olasz reneszánsznak köszönheti; onnan terjedt szét a kontinens mindazon államaiba, amelyek a reneszánszt befogadták, — összefortt a rendi magyarsággal, sajátja lett, szerves alkotóeleme. S ez érthető is. A nemesi Magyarország nem akart egy lenni a néppel és polgársággal. Minden eszközt megragadott, hogy elkülönültségét, partikularizmusát megerősíthesse; minden alkalomnak örült, amely féltett pozícióit más társadalmi osztályok behatásától védte. S vajjon a nyelv nem védőbástyája-e pl. a hivatalok elnyerésekor? Mit mondott Kölcsey felháborodva a latin nyelvről az 1832—36. országgyűlés után, amikor a főrendiház véglegesen visszavetette a magyar nyelv hivatali használatának törvényjavaslatát?

⁹Soha senki el nem fogja velem hitetni, hogy azon okok, melyeket a főrendiház előhoz, meggyőződésemből, szívből származtak volna. Nem kívánnak egyebet, mint a latin nyelvből oly szent nyelvet csinálni, mely őket a sokaságtól elkülönözzé. (Kölcsey Vál. Művei. Szépirodalmi Kiadó, 1951. 1: 29.)

Itt van a kérdés gyökere. Ez a bonyolult stílus, amely a latin kuriális stílussal azonos — és komplikáltságával, nemkülönben a latin nyelv fenntartásával állampolitikai vonalon, a nemesi osztály elkülönülését volt hivatva szolgálni és alátámasztani — áthattotta egész prózairodalmunkat. Hiszen szépirodalmunkban sem volt fontos a széles tömegekhez szóló. Tömegek helyett az irodalom is kevesek magánügye volt, szűk kiváltságos osztályé, mely egyenesen óvakodott attól, hogy olyan stílusban írjon, vagy olyan stílust kívánjon, amely esetleg nagyobb tömegek bekapcsolódását tette volna lehetővé az irodalmi s — ami ennél sokkal veszélyesebbnek látszhatott — talán még a nemzeti, állami életbe is.

Ezekből a fejtegetésekből azonban fontos tények következnek. Ha ez valóban így van (t. i. a kuriális, klasszikus stílus ilyen szoros összefonódása a nemesi Magyarországgal), akkor nem lehet kétséges vagy vitatható ezen stílus megrendülése azokban az időkben, amikor a rendi Magyarország bástyáit is ostromolják. Ez kellően bizonyítható is: bizonyítható a válság a 18. sz. folyamán, amikor a klasszicizáló irány párhuzamosan fut egyéb stílusreformáló törekvésekkel és tökéletesen igazolható megszűnt a magyar elbeszélőprózában a 19. sz. első harmadában. Bizonyítható azokívül párhuzamos példák-
kal is pl. a francia és az olasz prózanyelv történetéből, ahol szintén volt a magyaréhoz nagyon hasonló stílusváltás. E fejlődésnek a részletekbe menő vázolását fenntartjuk egy később megírandó tanulmány számára, most csak néhány tényre fogunk rámutatni, amelyek főleg a 18. sz. második felétől következtek be. Foglalkozni fogunk a nyelvújításnak bizonyos aspectusaival, de egészen más szemzőgből, mint idáig tették.

7. A nyelvújításnak eddig főleg egyik oldalát nézték csupán. Nem vették figyelembe, hogy a magyar nyelv megújulásának ez a mozgalma sokkal komplexebb jelenség, seminthogy szigorúan csak a szavak síkjára lehessen szorítani. A nyelvújítás értéke-

⁹ L. Mályusz Elemér: Thuróczy, Értekezések a történelemtudományok köréből, 1944. okt. 15.

lésében nem elégedhetünk meg többé az eddigi közkeletű megállapításokkal, amelyek sommásan összefoglalva mind így hangzanak: A 18. sz. végén a latin és a német szavak nagyon elárasztották a magyar nyelvet s az irodalom felébredése nagyon érezte az írőkkel a magyar nyelv szegénységét szavakban. Néhány merész és izléstelen újító merész és erőszakos módon gyártotta százával az új szavakat. Sokan megütközéssel és gúnnyal fogadták ezt az újítást, s az író és olvasóközönség két párta szakadt. Az újítók a magyar nyelv gazdagítását tűzték ki célul, míg az ősiaknak gúnyolt ellenpárt a magyar nyelv elforzítását, meghamisítását látta az újítók munkájában. Ezek a mondatok egyik jónevű irodalmi lexikonunkból származnak és Balassa József szavai.

A nyelvújítás a felvilágosodásban gyökerező politikai mozgalmak nyelvészeti vetülete, de semmiesetre sem marad meg csupán a szavak felfrissítésénél. Annál sokkal tovább néz. Kazinczy pl. a Magyar Muzeum hasábjain az 1788. és 1789. évben többször hangoztatja, hogy újítanunk, változtatnunk kell a nyelven, mert »ha mindég a régi mellett maradunk — úgy minden írásaink Cathedrai Styllussal lesznek írva, és bizonyoságai lesznek az ekkoráig is le nem vetkezett ostobaságnak.« Idézet Kazinczy leveléből Aranka Györgyhöz, 1791. ápr. 8.¹⁰ De tudjuk azt is, hogy e negatív megállapításon túlmenően melyik volt az a stílus, amelynek Kazinczy rajongója volt s amelyet követendő példának tűzött ki maga elé. Semmiesetre sem a népies, dugonicsi, amelynek számos kapcsolata volt a barokkal¹¹ is, és amelyet a különböző költői irányok közül a legkisebb elismerésben részesített. Ő is úgy volt, mint Kölcsey, aki Révai József megállapítása szerint »két fronton hadakozik . . . a polgári izlés nevében lép fel a nemesi ünnepélyesség (Révai utóbbi szavai roppant fontosak; mi már tudjuk nyelvészeti pontosan meghatározva, mi ez az ünnepélyesség) és a paraszti közönségesség ellen . . . Kifogásolja a klasszicizmus — a görög és latin példaképekhez igazodó költői irányzat — rendi elzárkózását a néptől, és kifogásolja a népiesek felolvadását a parasztságban . . . Berzsenyivel kapcsolatban nyilvánvaló, hogy lényegében a feudalizmus érzelmvilága ellen hadakozott.«¹² Ugyanazt akarta, amit Kölcsey egy-két évtizeddel később: pallérozott, polgári, európai nyelvet. Ahogy Révai mondja: »Kölcseyék irodalmi harca lényegében arra irányult, hogy az érzelme kifejezésének eszközét (t. i. a nyelvet, a stílust) . . . polgárosítsák . . .«¹³ A polgárosítás mintaképeit a rendi államot megdöntő Franciaország irodalmi nyelvéből vették és vette elsősorban Kazinczy (sokszor a francia mintákat másoló német stílusfordulatokon keresztül), de vették pl. az olaszok is, akik az ő curiális stílusuk megdöntésére mintáért szintén a franciákhoz fordultak abban a történelmi pillanatban.

Nyilvánvalóan nem véletlenség ez, és nemcsak annak köszönhető, hogy a francia nyelv tekintélye oly nagy mértékben megnőtt a világon. A francia nyelv tekintélye valóban hatalmasan emelkedett a 18. sz. végére, de ez nem elég magyarázat, hanem inkább következmény. A nyelvújítók nálunk is, az olasz államokban is forradalmiak, a rendi állam ellenségei, az alkotmány kiterjesztésének, az emberi jogok széles körben való megnövelésének feltétlen hívei. A nyelvújítók politikai álláspontja, beállítottsága tehát szükségszerűen meghatározta azt a stílusképletet, amelyet alkalmaztak, amelyhez folyamodtak az általuk gyűlölt és megvetett rendi stílus felváltása céljából. Ha nem lettek volna haladó, sőt forradalmi beállítottságúak, nyilvánvalóan nem a francia irodalomhoz fordultak volna tanácsért és segítségért, és legkevésbé sem a francia irodalom haladó, polgári izlésben és stílusban megírt műveivel.

Ismeretes, hogy Kazinczy nagy tisztelője volt Báróczi testőrtisztnek, és ez a határtalan tisztelet, amely irodalmi vonatkozású volt elsősorban, élete végéig megmaradt. Báróczi 1775-ben lefordítja Marmontel Contes moraux c. művét igen szép fordulatossá, mondanunk sem kell, hogy a klasszicizáló stílustól gyökeresen elütő, rövidmondatos, latin szavaktól mentes stílusban.¹⁴ A fiatal Kazinczyt rendkívül elbűvölte e stílus.

¹⁰ Czeizel János: Kazinczy Ferenc élete és működése, 1930. 218 l. L. még: Jancsó Elemér: Aranka György levelezése. Kolozsvár, 1947.

¹¹ Baróthi Dzsó: Dugonics András és a barokk regény, Szeged, 1934. L. még: Némédi Lajos: A Kártigám nyelvéről. Pap Károly Emlékkönyv. Debrecen, 1939: 317—333.

¹², ¹³ Kölcsey Vá. Művei. Szépirodalmi Kiadó Révai József előszavából

¹⁴ Horváth János: Báróczi Sándor, Budapesti Szemle 1901, 107: 92—103 és 193—231.

Tudjuk, hogy a 19. század elején ő is lefordítja újra. Marmontelről egyébként, ami műveinek eszmei tartalmát illeti, nincs nagy véleménnyel a francia irodalomtörténet, annak ellenére, hogy a Nagy Enciklopédia irodalmi rovatai, amelyeket ő szerkesztett végig, ma is megkapják az irodalomtörténezek elismerését.

A Contes moraux-t azonban nemcsak Báróczi fordította le, hanem Báróczi fordításának évében, tehát 1775-ben Kónyi János strázsamester is. E két fordítás stílusának összevetése meggyőzően igazolja, amit stílusreform és politika, ill. társadalmi forma összefüggéséről mondtunk. Bayer Alice: Marmontel Magyarországon c. értekezésében az összevetést, ha nem is részletesen, de a mi szempontunkat kielégítően elvégezte.¹⁵ Megállapítja, hogy Báróczi fordítása rövidmondatos, nagyon gördülékeny, nincs benne elődeinek nehézkessége, bőbeszédűsége, hosszadalmas körülírások, elnyújtott vagy kifordított szórendű mondatok. (Mi már tudjuk: mit jelentenek azok a megállapítások, hogy nehézkesség, bőbeszédűség stb.) Ezzel szemben mi a helyzet Kónyinnál? Bayer — akiről nem mondtatjuk, hogy esetleg a mi 1952-es szempontjaink befolyásolták volna több, mint három évtizeddel ezelőtt — megállapítja a következőket. Annak ellenére, hogy Kónyi, aki gördülő stílusú, rövidmondatos eredetiből fordít (Marmontel egy sikerült német fordításából), egyáltalában nem marad hű ez eredetihez, hanem tudatosan bővít és told, a gördülékeny stílust szándékosan terjengőssé és nehézkessé teszi, mert — mint mondja — emelni akarja a »Tanító beszédek« szépségét. Számára ez a szép, mert ő távol esik Kazinczyék polgáriasodni akaró körétől. Kónyi, ha nem tartozik is a nemesi osztályhoz, annak stílusideálját átvette, mert a haladó mozgalmakkal sem értelmi, sem lelki közösséget nem érzett. Származása ellenére gondolat- és érzésvilágában a nemesség embere. Erre számos példa található az irodalmi életben. Nem kelt meglepetést tehát, hogy kitekert, cikornyás mondataiért Bessenyei keményen kigúnyolja a Philosopusban.

Bessenyeiről Szauder József mutatta ki nemrég (Bessenyei, Művelt Nép, 1953, 15—16 l.), hogy nem folytatja a közvetlenül előtte lévő magyar irodalmat; írónak, tudatos alkotónak csak a reakció ellen való harcában, a *latinnyelvűségnek* megtagadásával lesz. Bessenyei harcához a francia felvilágosodás szolgáltatta a fegyvereket. A felvilágosodás eszméivel *német, francia* nyelven ismerkedett meg. (A német nyelv ebben a korszakban nem jelenti a germán orientációt vagy németbarátságot. Szerepe kizárólag közvetítő jellegű: a francia felvilágosodás eszmevilága megjelenik haladó német írók műveiben is: *ezekhez* a német nyelvű írókhoz fordulnak legjobb gondolkodóink az eredeti franciák mellett. Az ilyen német írók természetesen hűen követik a geometrikus francia stílust.) Ugyanakkor Bessenyei egyike a legkevésbébbé latin műveltségű magyar gondolkodóknak. Nem tanult meg jól latinul, nem mélyítette el klasszikus műveltségét, sohasem rajongott a feudális rend latin kultúrájáért. A fiatal Bessenyei kezdetben németül próbált írni, annyira idegen számára a Magyarországon egészen természetesen ható latinnyelvűség. Magyar prózáját latinizmusok, idegen szavak, idegen mondatfűzés, provincializmus nem zavarja meg. Igyekezett „mentül rövidebbre venni a szólásnak formáját“, hogy „annál nagyobb világosságot, erőt“ mutassanak. (146—147 l.) Kevés író tud nehéz, elvont témát oly könnyedséggel megeleveníteni, mint Bessenyei.

Szaudernek *Bessenyei népiessége* c., mindössze egy lapnyi terjedelmű fejezetével azonban nem értünk egyet. A világosságra, egyszerűsége, közérthetőségre való törekvés, a rövidmondatosság — (Szauder említett fejezetében az idézett Bessenyeitől származó példákban alig van alárendelt mondat, csupa kevés bővitménnyel rendelkező, egymást pattogva követő, kiterjedelmű mellérendelt mondat: ... *nézd a kis urf gyermekeit: meglát a parasztiunál valamely tarkán hántott, kockázott ficjabotot, kiált utána, elfakad sírva, meg kell állni hat lóval, kocsival, ha násznéppel még is, oda kell szólítani a parasztyermekeket s botját meg kell venni tőle* (85—86 l.) — a geometrikus stílus sajátja és *tudatos*, mégpedig a legnagyobb fokú írásművészet megnyilatkozása. Rövidmondatosan nehezebb írni, mint terjengősen, mert a rövidmondatos, jó stílusnak feltétlenül plasztikusnak és erővel teljesnek kell lennie. Ne

¹⁵ Budapest, 1926. Wessely Ödön: Marmontel és négy magyar író, EPhK, 1890: 477—488 szerint is, Kónyi stílusa „pregnans példája a korabeli cikornyás és izléstelen áradozásnak.“

vezessen az bennünket félre, hogy a közbeszédben lehetőleg egyszerűen fejezzük ki magunkat. Ne felejtjük el, hogy egyáltalában félmondatokkal, egyszavas mondatokkal, erősen intonált szavakkal, kézmozdulatokkal, felkiáltásokkal beszélünk. A rövidmondatosság nem a közbeszéd avagy a paraszti beszéd adekvát visszaadása.

A klasszikus, deákos-nemesi stílus megdöntésére megtörténtek haladó oldalról az első kísérletek; a francia rövidmondatos, 18. századi stílusideált állították követendő példaképül,¹⁶ és ez annál könnyebben ment, mert volt előfutára, aki ezt a stílust használta: Faludi.¹⁷ (Mikes levelei csak 1794-ben jelentek meg először nyomtatásban, és bár ő szintén francia példák nyomán haladt, késői megjelenése folytán nem számíthat úttörőnek. Kétségkívül Mikes rövidmondatos stílusban írt. Király György 1912-ben megjelent értekezésében pl. (EPHk 21—28) megállapítja, hogy bizonyos kéziratos fordításában a dagályos francia stílust nem tudta követni. Ahol lehet egyszerűsít.)

8. A nyelvújítás politikai háttere, mint mondtuk, tisztázatlan részleteiben; nagy vonalaiban azonban megegyezik az általunk előadottakkal, amelyeknek csak az a fogatékossága, hogy mélyebb dokumentációt kívánnak.¹⁸ Azt hisszük, a magyar viszonyok még teljesebb megértésében segítenek azok a szempontok, amelyeket az olasz nyelvújítás, melynek Schiaffini nagyon helyesen krízis elnevezést adott,¹⁹ vet fel, és amely bővelkedik politikai mozzanatokban. A két tábor tisztán és világosan kikristályosodott: az arisztokratához tartozik, sőt azok vezére Carlo Gozzi gróf, akinek neve nálunk sem ismeretlen Pruccini Turandotja, újabban pedig az Állami Bábszínházban nagy sikerrel bemutatott Szarvaskirály c. darabja révén. Gozzi a 18. sz. második harmadában számos vitairatban harcol a régi stílus visszaállításáért. A régi stílus: a körmondatos, nemesi-deák, klasszikus stílus, melynek legművészebb megvalósítója, akármilyen furcsán is hangzik, — a nagy Boccaccio, aki a klasszikus stúdiumoknak is nagy művelője volt. Gozzi harcol a boccaccio stílusért és kegyetlenül támadja az ellentábort, amelynek főképviselői a felvilágosodás politikai eszméit magukévá tett liberális, polgári filozófusok és irodalmárok, akik közt nem egy pap van, pl. az abate Chiari, akivel Gozzinak különösen éles vitái vannak. Az ellentábor lapja a Velencében, Goldoni városában megjelenő *Il Caffé*, ahol pl. Beccaria értekezik a stílusról. De megnyilatkozik Baretti és Cesaretti is. Az *Il Caffé*-ben érdekesen jut kifejezésre a két tábor közötti ellentét. Tkp. a civilizáció és a műveltség ellentétéről van szó. Gozzi a régi retorika iránti tisztelet hanyatlását a kor tudományos vívmányainak tulajdonítja és támadja a tudományos haladást, sokszor azon az alapon is, hogy a morális haladás ugyanakkor a háttérbe szorul. Beccaria nemcsak elismeri az új szavak használatának feltétlen jogosultságát és szükségességét, nemcsak leszögezi, hogy új szavakat bárhónnan lehet meríteni pl. egyenesen franciából is, hanem kerekén megmondja, hogy a régi, retorikus stílus helyébe praktikus, világos, geometrikus stílus kell. Baretti pedig híres *Frusta Letterariájában* egyenesen kijelenti, hogy úgy kell írni, ahogy jön, sőt Boccaccio helyett az impulzív Cellini propagálja stílusideálul. Cesaretti kijelenti, hogy stílusideál, követendő stílusminta egyáltalában nincs, mert az emberi természet lényegében tökéletesen egyenlő minden éghajlat alatt és minden korban; a stílusban sem lehet kitűnés, kiemelkedés valamely korszak vagy iskola vagy ember javára. Az egyenlőség hangoztatásával odáig megy, hogy minden nyelv abszolút egyenlőségét jelenti ki, megállapítván, hogy ebből kifolyólag nem baj, ha az olasszal rangban és szépségben vetekedő franciából pl. szavakat vesznek át. A stílus formálója a minta helyett — és ez nagyon fontos — mindenki számára saját érzelmi világa.²⁰

¹⁶ *Baranyai Zoltán*: Francia eredetű széppróza fordításaink a 18. században. M. Ny 1917.

¹⁷ *Gráber Emma*: Faludi stílusáról c. értekezésében megállapítja, hogy Faludi stílusának alapja a társalgás nyelve.

¹⁸ *Tolnai V.*: A nyelvújítás, 1929. — *Pogány A.*: Kazinczy nyelvújítása, 1928. — *Sziklay L.*: Kazinczy az irodalom kérdéseiről, 1934. — *Zimándi P.*: Kazinczy véleménye kora irodalmáról, 1936. — *Dániel Tiborné*: Kazinczy Ferenc esztétikai törekvései, 1940. E legújabb művek a nyelvújításról azonban egymásnak ellentmondanak, nem látják meg a lényegét. Kiemelkedik *Dörffer N. Sándor* Quintilián és a magyar nyelvújítás, 1931. kitűnő dolgozata. A politikai szempontokat azonban ő sem látja. Mint háttér: *Hencze B.*: Kazinczy és a francia felvilágosodás, 1928.

¹⁹ *Aspetti della crisi linguistica italiana nel Settecento* (Zeitschrift für romanische Philologie, 1937)

²⁰ L. mindehhez a két éve elhunyt egyik legnagyobb olasz irodalomtörténésznek, Carlo Calcaterra tanítványának remekbekészült cikkét: *A. A. Bobbio*: Carlo Gozzi e la polemica su la lingua italiana. *Convivium*, 1951, 31—58 l. Mindehhez l. *Szaunder* id. műve 146 l.: irok, amint tudok .. Végre, én hivattal!

Vitathatatlan, hogy a hangoztatott elvek teljesen forradalmiak voltak: azt mondani pl., hogy írásunk milyenségét nem a retorika tekintélye szabja meg, hanem mi magunk; azt mondani, hogy úgy írjunk, ahogy tetszik, ahogy jön: mindez alapján rázta meg a régi világot, a feudális világuralmat a stílus, a stilisztika, a retorika síkján. A régi világ híveinek erőfeszítései erőtlennek bizonyultak társadalmi berendezésükkel, hatalmi állásukkal együtt a régi stílus fenntartására: a geometrikus, világos, praktikus stílus egyelőre győzedelmeskedett, legalábbis a 18. sz. közepétől évtizedekre.

9. A nagy kérdés most már a következő: megmaradt-e ez a stílusmegoldás, amelyet olyan öntudatosan és olyan világosan megmagyaráztak és megvédtek? — Nem, ez a stílus a 19. század első harmadában egyelőre hosszú évtizedekre eltűnik az európai irodalmakból és a magyarból is, hogy jó félévszázad elteltével feltámadjon a 19. sz. második harmadának végefelé. Ennek a kérdésnek tisztázása már egészen közel visz bennünket Eötvöshöz, mert a »geometrikus« stílus bukása után az eötvösi stílus uralma következik. A probléma megértéséhez meg kell vizsgálni a történelmi helyzetet.

Ismeretesek a II. Lipót alatti események, nemkülönben az első magyar köztársaság megteremtésére irányuló kísérletek; az utóbbiba számos középneves származású intellektuál, író is belekeveredett. Közülük sokan börtönbüntetést szenvedtek. De talán nem az a legfontosabb az események szempontjából, hogy ez a kis társaság, a haladó és forradalmi érzésű írók és költők szétszóródtak: a politikai helyzet is megváltozott. Kik voltak, kik lehettek az ő támogatóik? A polgárság, a gazdag iparosok, kereskedők, bankárok? Kevesen voltak, nagyrészkül még nem volt magyar anyanyelvű; s emellett nem szabad elfelejteni a különleges magyar politikai viszonyokat sem. Míg pl. az olasz államokban a 18. században a polgárság virágzott, gyarapodott és gazdagodott, Magyarországon ugyanakkor az ipar és kereskedelem jobbra elsorvadt a bécsi gyarmatosító politika hatására, melynek fázisai eléggé ismeretesek. Az Ausztriából Magyarországra hozandó árukat vámkedvezményben részesítették. A Magyarországról Ausztriába szállítandó iparcikkeket 10—30% vámmal sújtották. A Magyarországon létesülő manufaktúráktól minden adó- és egyéb kedvezményt megtagadtak és lehetőleg még létrejöttüket is megakadályozták. Ha volt is ipar nálunk, az majdnem teljes egészében kézműves ipar volt. 1777-ben Magyarországon kb. 31 ezer ember foglalkozott iparral, s ezek közül 14 ezer mester, 12 ezer legény és 5 ezer inas volt. Ezek a számok azt mutatják, hogy a mesterek jelentős részének nyilván olyan kicsiny műhelye volt, amelyben alkalmazott nélkül, egyedül dolgozott. De nemcsak a magyar ipar sorvadt el ily módon, hanem a magyar kereskedelem is. A magas vámok elvágták Lengyelország és az olasz államok felé vezető régi kereskedelmi útvonalainkat, az Ausztria felé irányuló kereskedelmet pedig egyre nagyobb mértékben az osztrák kereskedők sajátították ki. Mindezek következtében Magyarországon nem fejlődött ki számottevő ipari és kereskedő polgárság s még kevésbé kézműipari munkásság.²¹

A »geometrikus« stílus támogatói a vázolt körülmények következtében nyilvánvalóan nagyjából a köznemesi osztály soraiból kerültek ki. S ez nem is lehet csodálatos a magyar viszonyok ismeretében, hiszen nem szabad elfelejteni, hogy nálunk számos feladatot, amelyet egyebütt a polgárság végzett el, a köznemesek haladó rétegei vállaltak magukra. A köznemesség 1790 körül valóban nemzeti értelemben tevékenykedett, nemzeti jelszavakat hangoztatott, sőt kényszeríteni akarta az uralkodót olyan hitlevél aláírására, amelyben mondassék ki, hogy Magyarország és az osztrák örökös tartományok közt más kapcsolat nincs, mint az uralkodó személye. A köznemesség ilyen irányú tevékenységét a porosz udvar is támogatta. A köznemesség éles ellentétben állt a főnemességgel. A köznemes Bessenyei tragédiáiban pellengérré állítja a haladás ellenégeit, a gonosz tanácsosokat, akik a főrangúakat jelképezik, s akik megrontották a viszonyt a nemzettel és az uralkodó közt. Bessenyei a jobbágykérdésben is elítéli nyilatkozik a nagy urakról. — A felbuzdulás ellenére mégis megegyezés következett be az udvar és a nemesség közt. Ennek főoka a francia forradalom radikalizmusában kere-

nem élek; mint magános lakos, szántóvető gazda, úgy írok; kötelességem kasza, kapa, malachagyás. • Így írta a *Tariménes* III. könyve elejére tett Emlékeztetésében. Vajjon nem Baretti elveinek hangoztatása-e ez, anélkül, hogy Bessenyei ismerte volna Baretit?

²¹ *Heckenast—Karácsonyi—Lukács—Spira*: A magyar nép története, 1951, 182. l.

sendő, amely megijesztette a haladó érzelmű, intellektüel köznemeseket is. Ehhez járult még az 1790-ben kirobbant paraszttmozgalom az Alföld északkeleti részén, amelyből csak azért nem lett komolyabb felkelés, mert a nemesség még a kezdetén fegyverrel elfojtotta. Mindezen körülmények arra bírták a köznemesség haladottabb rétegeit is, hogy a forradalmi eszmévilágtól elforduljanak, következőképpen az a stílus is, amely mintegy hordozója, kifejezője volt a forradalmiságnak, elvesztette hitelét, érdekét az irodalom iránt szinte egyedül érdeklődő, de az akkori történelmi helyzetben pillanatra megalkuvó köznemesi tömegek előtt.

A századforduló éveiben a magyar nemesség következetesen támogatta az osztrák kormánynak a francia forradalom, majd Napoleon császársága ellen viselt háborúit. A sűrűn egybehívott országgyűlések készségesen megszavazták az udvar által kívánt adót és katonát. A magyar nemesség hűsége nagyobb bizonyosságául négyizben indított nemesi felkelést, a felkelő seregek azonban csak negyedszerre sikerült ellenséget látnia (1809-ben), hogy Győr alatt ész nélkül megfusson előle. A nemesség azzal a lehetőséggel sem élt, amelyet 1809-ben Bécs elfoglalása után Napoleon felajánlott neki, hogy t. i. szakadjon el Ausztriától. Attól tartott ugyanis, hogy Napoleon felszabadítaná a jobbagyokat Magyarországon is. Ferenc császár már 1808-ban így fejezte ki a magyar uralkodó osztály hűségével való melegegedettségét: »Szívem legkedvesebb magyarjai, egyek vagyunk, egyek maradunk, és csak a halál választhat el egymástól.«²²

Kissé hosszabban időztünk itt a történelmi események szemléleténél, hogy megértsük, mi okozta a geometrikus stílus bukását. A 18. század stílusát — amely könnyűségénél fogva mindenki számára nyitva állt az elsajátításra, tehát jobbagynak, nem nemesnek is — politikailag veszélyes volt fenntartani. II. Józsefnek 1785-ben kiadott törvényét, amellyel megengedte, hogy jobbagy szabadon mehessen értelmiségi, ipari pályára, a nemesség többszöri sürgetése ellenére sem vonták vissza. Kész öngyilkosság lett volna a nemesség számára, ha ilyen viszonyok mellett az érvényesülésnek egyéb eszközét is még a jobbagyság kezébe adta volna. Ezzel függ az is össze, hogy éppen ebben az időben, amikor a nemesség oly élesen harcol a német államnyelv ellen, eszébe sem jut ugyanakkor a magyar államnyelv érdekében síkraszállni, hanem mint Szekfü²³ megállapítja, »a latin nyelvet különben oly hazafiak is a magyar alkotmány lényeges részének tekintették, kiknek nemzeti érzésében pillanatig sem kételkedünk.« Nem is a nemzeti érzésben volt a hiba, hanem abban, hogy osztályérdekeiket a nemzeti érzés fölé helyezték ilyen döntő kérdésben is.

Ez a kor, a századvég, a századforduló és a 19. sz. eleje a geometrikus stílus elvetése után egyelőre a klasszikus stílus felelevenítésének jegyében felik el. Az akciónak a reakciója a tegnapha való visszanyúlás volt, bár mindenki érezte, hogy az a mult végleg lejárt és annak eszméivel stilisztikai vonalon sem mennek semmire. A magyar viszonyok méntiségére felhozhatjuk, hogy mindez egész Európában így volt. A francia klasszicizmus utolsó nagy propagálója, a reakciós La Harpe ekkor adja ki Lycée c. 14 kötetes tanulmánygyűjteményét, amely teljes egészében a nemesi világszemléletet tükrözi, a romantizmus előtti utolsó pillanatban kétségbevonhatatlanul reakcióképpen. La Harpe elve, hogy a stílusnak megingathatatlan példaképek, modellek után kell kialakulnia az új nemzedékben. Nem szabad változtatni, újat hozni. Különösen ez volt aggasztó a feudális világrend képviselői számára. Minden újságtól betegesen félték, mert uralmukat féltették.

10. Ez a korszak nem sokáig tart: a politikában is változások következnek be: a köznemesi osztály szövetsége a főnemességgel és az uralkodóval, amelyet a forradalom eseményei s főleg a jobbagyfelszabadítástól való félelem hozott létre a II. Lipót alatti hangoskodások után, megbomlik. Ennek főoka a háborúk megszűntével bekövetkezett mezőgazdasági válság volt, amelyhez az 1811-es devalváció is járult. Az 1811-es országgyűlésen a rendek már nem szavazták meg a kért adót. 1812-től osztrák abszolútizmus vette kezdetét, az országgyűlést 13 évig nem hívták össze. A politikai és társadalmi előfeltételek adva voltak ahhoz, hogy az irodalmi ízlés tekintetében irányváltozás következék be és a haladó elemek újra előtörjenek és szavukat hallassák. A stílusformában

²² U.o. 194, 198 l., sok helyen szószerint.

²³ Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1916. 175 l.

is választás előtt álltak, mert nyilvánvaló volt, hogy a deák hagyományokhoz, a klasszikus nemesi-feudális stílushoz visszatérni már nem lehet. Ennek a stílusnak utolsó fellobbanása, létének utolsó politikai támasza a napoleoni háborúk alatt politikai érdekből bekövetkezett együttműködés a király és a rendek között. Ez az együttműködés azonban erőltetett volt; amint lehetett, igyekeztek felszámolni. A felszámolás bekövetkeztével egyre jobban előtérbe kerül a polgárosodni igyekvő nemes, sőt lassanként a polgár maga is, és az irodalmi ízlés kialakításában folyton erősebben kér részt. A polgárosodó nemes és a feltörekvő polgár stílusa a romantikus stílus, amely teljes erővel jelentkezik nálunk is az 1820-as évektől.

A klasszicista stílus szidalmazása, becsmérése kezdettől fogva napirenden volt. Nem következett azonban ebből egyúttal az is, hogy visszanyúltak a múlt század második felében propagált »geometrikus« stílushoz? Nagyon fontos kérdés, melynek a megoldása megadja az eötvösi stílus kulcsát is. Emlékezzünk, milyen eszmék tapadtak a geometrikus stílus hordozóihoz: kozmopolitizmus, a nemzetek egyenlősége, társadalmi egyenlőség és szabadság, a stílus legyen olyan, amilyennek akarod stb. A stílus könnyűségéről vallott elképzelés a feltörekvő polgárságnak és polgárosodni akaró nemességnek nem tetszett. Kellemetlen dolgokra emlékeztette őket: az előző század végén bekövetkezett véres eseményekre, amelyek a polgárság érdekeit is sértették. A romantizmus ideológiáját számos reakciós egyén is fejlesztette, sőt egyik megalapozója, Chateaubriand minden kétséget kizáróan a romantizmus jobb szárnyához tartozott. A romantizmus egyszerre két irányban harcolt a stíluseszmények frontján: támadta a feudális rend stíluselképzeléseit, azonban egyúttal elfordult a felvilágosodás eszméitől is. Nem kellett neki a feudális-nemesi körmondat, viszont idegenkedett a »geometrikus« stílustól is. Szét akarta törni a feudális Magyarországot, de a maga érdekeit is meg akarta védeni a negyedik rend ellen.

A megváltozott atmoszféra, az előző századvég korlátlan liberalizmusának elvetése, és azzal párhuzamosan a klasszikus hagyományok felszámolása, amely esztétikai és nyelvi vonalon is jelentkezik, mind bizonyíték arra, hogy a múlt század első negyedében, pl. a nyelvújítás körüli, kezdeti merév szembenállás és a pontosan kimért két táborra oszlás, az ortológus és neológus ellentét fokozatosan egy harmadik, kompromisszumos irányban oldódik fel. Kezdve Pápay Sámueltól, akinek 1808-ban megjelent A Magyar irodalmi eszmérete c. első magyarnyelvű irodalomtörténete csak kisebb részben foglalkozik magával az irodalmi rendszerezéssel, nagyobbik fele nyelvi vonatkozású (ezt a részét Horváth István erősen megtámadta Kulcsár lapjában, a Hazai és külföldi tudósításokban), egészen a Tudományos Gyűjteményig és az Erdélyi Múzeumig egyre erősebbek lesznek a közéletet kereső hangok. A lassan kibontakozó romantikus stílus elméleti előkészítői ezek a megnyilatkozások, hogy azután az új nemzedék, az Auróra, Kisfaludy Károly, Bajza nemzedéke a század 30-as éveiben teljesen hatalmába vege eszméivel és — ami itt bennünket érdekel — stílusával a magyar irodalmi életet.

Az új kort bevezető első megnyilatkozások egyelőre erős hangsúllyal az ortológusok és a latinizmus hívei ellen irányulnak: a deákos szellem, a régi kancelláriai gyakorlatban gyökerező stílus végkép halálra van ítélve. Sokkal érdekesebbek ennél azok a kevésbé nyílt, de azért félre nem érthető nyilatkozatok, amelyek tulajdonképp Kazinczy-nak a multszázadi, túlságosan szabadelvű stílus- és filozófiai elveit támadják. Halála előtti években Kazinczy erősen el is távolodott attól a szárnyait bontogató mozgalomtól, amely évtizedekre birtokába veszi a magyar irodalmat, mindannak ellenére, hogy még 1820 körül látszatra együttthaladnak. Az a terület, amelyen leginkább megfigyelhetjük az új stílusnak, Eötvös stílusának elvi, elméleti előkészítését, a nyelvújítás körüli viták. E vonatkozásban Pápay is, a Tudományos Gyűjtemény sok munkatársa is látszólag Kazinczy körül csoportosul; kétségkívül egyetértenek a legdöntőbb kérdésben, t. i., hogy valamennyien hívei a nyelvújításnak. A nyelvújítás mértékét illetően azonban az új iskola egyre jobban távolodik az idősebb mestertől. A viták lassan-lassan nem a deákos-ság és a magyarság körül csúszosodnak ki, mivel mindenki elfogadja az új iskola hívei részéről a nyelvújítás tényét és szükségességét, és az ortológiai irány egyre inkább az elmúlt idők és rendszerek történelmi emlékévé válik; a megújított magyar nyelv területén az újítás terjedelmét vitatják. A romantikus iskola szellemi előkészítői itt vissza-

koznak Kazinczy mellől: Kazinczy túlságos merésznek tetszik nekik. Az újak elkezdik hangoztatni az *uzus* fontosságát és támadják Kazinczy elvét, amelyet ő bámulatos ma-kacssággal hangsúlyozott egész élete folyamán, hogy t. i. a nyelvújítás mértéke az írói szabadság; az írónak tulajdonképpen mindent szabad (mindig hozzátette azonban, hogy ez a szabadság ne legyen ellentétben olyan tényekkel, amiket a magyar nyelv világosan tilt, így pl. a Tud. Gyűjt. 1819, XI. köt. 3. l.-től: Ortológus és neológus nálunk és másutt). Kazinczy ezen elvei az ő határozottan szabadelvű, világosan francia forradalmi elveire mennek vissza. Kazinczy gyűlölte a feudális megkötöttséget és ezzel az elvével mintegy biztosítékot akart arra nézve, hogy a nyelv a megkötöttségektől mentesen fejlődhessek. Egy pillanatra se gondoljuk, hogy ezzel a megállapításával a mindenféle megokolatlan szabadosságnak engedett volna szabad bejárást az irodalom berkeibe és a nyelv életébe. Egész életének nyelvfinomító törekvése és szakadatlan tevékenysége ez ellen szól. Az írói szabadságnak két oldala van: egyrészt valóban biztosíték irodalmonkívüli törekvések irodalomgátló beavatkozása ellen, másrészt ugyanakkor szolgálhatja a szükséges féket és korlátot a helytelen irányú nyelvhasználat ellen, mert aki valóban író, ebből a magatartásból, különleges műveltségéből következően tudni fogja a helyes mértéket alkalmazni. Hogy Kazinczy milyen következetes módon ragaszkodott az írói szabadság elvéhez s a rendi társadalomtól a nyelvre kényszerített kötöttségek felszámolásához, bizonyítja az a magatartása, amellyel a francia és német irodalmat megítélte. Kazinczy-ról elterjedt, de hibás vélemény, hogy a német irodalom nagy barátja volt, és ugyanakkor nem becülte a franciákat és a francia irodalmat. A probléma megoldása egész más, ha tekintetbe vesszük Kazinczy viszonyát a forradalomhoz: a szabadelvű Kazinczy valóban elég kedvezőtlenül nyilatkozik XIV. Lajos korának, általában a francia klasszicizmusnak irodalmáról, kiemelve, hogy akkor az udvar, irodalmonkívüli erők, a feudalizmus megkötötte az írók szabadságát és kényszerítette őket úgy írni és főleg olyan formában, ahogy neki tetszett, ahogy érdeke megkívánta. Kazinczy polémiája nem a franciák nagysága vagy irodalmuk értéke ellen irányul, hanem a feudalizmus ellen, a feudalizmus szülte irodalom tartalma, de elsősorban formái ellen. Rajong azonban azért a francia irodalomért, amely véleménye szerint a feudalizmus felszámolását tűzi ki feladatává, pl. Marmontéért, Báróczyért, akinek forradalmi francia kapcsolatai ismeretesekek. Ez a rajongása természetesen nem korlátozódik a franciákra, hanem áttérjed a korabeli világirodalom valóban haladó megnyilatkozásaira is. Kazinczy annyiban németbarát, amennyiben a német gondolat a felvilágosodás és a forradalom szolgálatában áll és antifeudális. Tudjuk, hogy éppen az ő fiataljában voltak rövid évtizedek, amikor Goethe és még néhányan a német irodalmi megújulás antifeudális, polgári korszakában valóban nagyot alkottak, de hogy ebből, az európai szellemmel való német találkozás szerencsés, de rövid korszaka iránti jogos tiszteletből Kazinczy németbarátságára kelljen következtetni, merőben hamis állítás.²⁴ A szabadság gondolat rendíthetetlen megvallása nyilatkozik meg nála akkor is, amikor következetesen és igen sokáig szembenáll az Akadémia megalapításával. Az Akadémiától fél, mert azt hiszi, hogy majd az irodalmonkívüli, feudális erők képviselője lesz, és a szabad írói fejlődéssel szemben fog állni. És itt szintén francia példára, a francia akadémia példájára hivatkozik, amely gúzsakötötte az írói szabad megnyilatkozásokat. Később is, amikor meggyőzők és enged merev álláspontjából, nem szűnik meg hangsúlyozni: »Minthogy minden tudós társaságot óhajt, nem merem kimondani, hogy én azt nem óhajtom . . . én csak recenziókat s literatúrbrifeket óhajtok, és azt, hogy nyelvünk szabadon műveltesék, mint a német, nem parancsolva, mint a francia akadémiától függő szolga francia.« (Mindvégig csak »tanácskoztok óhajt, nem »parancsolót«; 1808-ból). S amikor végül résztvesz az Akadémia megalapításában, leszögezi, hogy nem szabad mindenkinek szabad szót engedni, a nagy írók nyelve legyen pl. mértékadó a nyelvművelésben.

Kazinczy ezen elvei a 18. században és az ő forradalmi multjában gyökereznek. Nem csoda, hogy ezek az elvek a következő század elején a köznemesi irodalmi tábor körében kevésbé kedvelté válnak, mert túlságosan emlékezteti őket a számukra minden haladottságuk ellenére is kellemetlen francia forradalomra, amely alapvetően

²⁴ Hasonló a helyzet Bessenyeivel. Ez a tösgyökeres magyar ember is kezdetben németül próbált írni, vonzotta őt a német nyelv, mint a haladó kultúra kifejezője L. Szauder id. m. 16. l.

tisztázta a jobbágyok és a nemesség viszonyát. Azonban, bár elfordultak Kazinczytól, a deákos eszmékhez nem akartak visszatérni: annál ők is haladóbbak voltak. Kazinczy túlzásaival szemben (ami csak számukra volt az, hisz emlékezünk az olasz Baretire, aki még ezen túlmenően azt mondta, hogy írj úgy, ahogy tetszik, tehát még az írói stílus sem lehet döntő elv és norma) kitalálták az *uzus* fogalmát és részben a deákos iskola, másrészt nemkevésbé az agg mester ellen — egyszerre két fronton — a nyelvhasználat fegyverével hadakoztak. A nyelvhasználat felvetése tetszetősnek látszik, de minden nyelv művelésének egyik legnehezebb kérdése. Százötven évvel ezelőtt még nehezebb volt, mint ma. A legelső kérdés, ami vele kapcsolatban felmerülhet, az, hogy: nyelvhasználat: rendben van. De kinek a nyelvhasználat? Az *uzus* hangoztatóinak akkori hívei nagyon jól tudták, hogy ez a probléma nemcsak nyelvi, hanem politikai is. A választadás pontosan tükrözi a forradalom utáni idők köznemességének politikai nézeteit, amelyek a Kazinczy-féle túlzott szabadoosság és a főrendiek túlzott reakcióssága közt középuton helyezkedik el.

»Azt mondjuk tehát, hogy a magyar haza belső kebelében és hogy ezen földterületet néminemű meghatározással is kitegyük, szinte a Bakony erdejénél kezdve egészen az erdélyi székelyekig, az ezen két végpont között egy kerületben lakozó felsőbbrendű magyaroknak közönségesen megegyező nyelvszokása az, melyen a jó magyarságnak s az igaz írónyelvnek alkotása fundáltatik. . . . Kik légyenek pedig az itt általunk értett felsőbbrendű magyarok s melyik felekezetenél választja őket a határ az alsóbbrendűektől, azt csak általában mondhatjuk meg inkább, hogy sem szoros meghatározással bizonyos választólineát tudnánk köztük húzni, mert ez az ugrást nem szenvedő természetben teljes lehetetlenség. Elég az, hogy az ilyen különbség bizonyosan megvagyon, mely a szebb erkölcsökben, jobb izlésben, diszesebb szólásban a főrendeket, papokat, tudósokat, tisztviselőket, művészeket és várósi előkelőbb polgárokat a sült parasztságtól, amint mondjuk, elhatárolja . . . (Pápay, id. m. 91 l.)

E sorok elég világosan beszélnek; természetesen Pápayra azért rosszat nem mondhatunk. Érdemei mindenképp igen nagyok,²⁵ azért nem haragudhatunk rá, hogy nem volt korábban forradalmi gondolkodó, amikor annak is örülni kell, hogy a reakciók ellen-ségeként a haladó táborhoz tartozott.

Hasonlóképpen az *uzus* mellett tör lándzsát a Tud. Gyűjt. egy ismeretlen cikkírója 1818-ban. Lehetetlen a nyelvészeti megjegyzések mögött meg nem látni a politikai célzatosságot.

»De a természet rendes menetelét jó, úgy tartom, követnünk. A nagy erőlködés ritkán ütött jól ki; a hirtelen formálás, kivált a széles kiterjedésű s régtől fogva tartó dolgokban nem igen ért jó kimenetelt . . . ha a nyelvet egyszerre arra akarjuk által formálni, úgy az eddig voltat . . . elveszítjük, ki ért bennünket? (Tud. Gyűjt. 1818. II. 93.)

Kazinczy hangja, amellyel az új iránnyal szembeszáll, egyre jobban elhalkul, bár még a huszas évek körül is több ízben leszögezi, néhányszor a Tud. Gyűjt. hasábjain is, hogy az *uzussal* szemben az író szuverén úr. Már nagyon jól értette, hogy az *uzus* ismételt hangoztatása milyen törekvéseket fed, viszont tisztában volt azzal is mindenki, hogy az általa unos-untalan ismételt írói szabadságnak tulajdonképpen mi a valódi jelentősége.

11. Kazinczy forradalmi szemléletével szemben kialakult egy köznemesi, haladó; de nem forradalmi nyelv- és stíluszmélet, hogy ez mennyire tény, legyen szabad itt idézni Fábian Pál egészen más céllal írott cikkét²⁶, amelyben egy-két évtizeddel későbbi időből Fábian foglalkozik a nyelvművelés kérdésével és megállapítja, hogy létezett egy bizonyos nemesi nyelvszemlélet, amely a nyelv nemesítését bizonyos szűkebb keretek közt a maga osztályszemléletének megfelelően akarta megvalósítani. »A magyar nyelvet társasági nyelvvé kell tenni, olyanná, mely könnyen folyó, kellemes hangzású, a gondolatnak, érzelemnek, nyájaskodásoknak kiejtésére képes legyen. Melly nyelvet magasb, mivel társaságok nem pártolnak, nem surolnak, darabos marad az és merevedett.« — Lehetetlen e sorok és Pápay, vagy akár a második Tud. Gyűjt.-idézet közötti összefüggést félreismerni: egészen nyilvánvaló az a tendencia, hogy a Kazinczy-féle

²⁵ Még Farkas Gyula is dícsérte őt a Magyar Szellem Felszabadulása, egyébként erősen németbarát és tendenciózus művében, Budapest, 1944.

²⁶ MNY 1950. :346

szabadabb lehetőségeket leszűkítsük, anélkül azonban, hogy a hagyományokhoz visszatérnénk és a kuriális stílus szabályait elfogadnánk.

Ilyen előzmények után — miután már a tér szabadabbá vált — lép porondra a romantikus gárda. Szava az Auróra 1822. megjelenésétől egyre határozottabb lesz, esztétikája, irodalmi elvei évről-évre jobban tisztázódnak és öntudatosodnak. A romantikus prózaírók stílusválasztását az eddig ismertettétől körülmények döntően meghatározták: nem a kuriális stílushoz, sem pedig a Kazinczy-féle 18. századi, szabadelvű, geometrikus stílushoz nem folyamodhatnak ők, akiknek politikai beállítottságát és társadalomszemléletét ugyan a haladó szemlélet és eszmék, de egyúttal a forradalmiság kerülése is jellemezte. A romanticizmus a feltörekvő polgárság irodalmi mozgalma, nálunk elsősorban a polgárosodni, haladni akaró köznemességé. Ezt a haladni akaró köznemességet politikailag jól ismerjük; ebből megérthetjük ízlésbeállítottságukat is. Mit fognak csinálni, hogy fogják megoldani az égető kérdést: annak a stílusrealizációnak megtalálását, amely lelkivilágukhoz, elképzeléseikhez legközelebb áll? A magyar romantikus stílus kialakításában döntő szerepe van a nacionalista ideológia megerősödésének, de közreműködnek korabeli, idegen stílushatások, elsősorban francia utánzások is.

A nacionalista ideológia alapján politikai érv a haladó köznemesei osztály kezében; annak bizonyítására szolgál, hogy a magyarság a középkorban önálló életet élén, ehhez most is joga van. A magyar nacionalisták a középkori történelemből vett példák segítségével küzdöttek a nemzet függetlenségéért és ebből a szempontból haladók voltak. (Igaz, hogy a magyar nacionalista jelszavak használata elkeserítette a nemzetiségeket, akik — azonos indítékok hatására — szintén a multból keresték a bizonyítékokat saját nemzeti önállóságuk kivívásához, mint pl. a románok. Gondoljunk az ebben az időben Pesten működő Petru Maiorra vagy Samuil Micu-Kleinre, a latinos iskola tagjaira, akik már a románok ókori történetéből kovácsoltak bizonyítékokat a nacionalizmus nevében a magyar uralom ellen). — A középkori történelemhez vagy általában régi korok eseményeihez való visszanyúlás nem mindig szolgál haladó célokat: jelentkezhethet úgy is, mint menekülés a jelen fojtogató levegőjéből egy »jobb«, egy »szébb« világba. Párosulhat elégedetlenséget takaró, oktató mozzanattal: a multat ábrázoló író meg akarja mutatni, milyennek kellene lennie a jelennek, amely, sajnos, elrugaszkodott a »rég, szép idők«-től. Mindezt nem mondhatjuk a magyar nacionalizmusról, melynek a magyar középkorral való foglalatosságára éppen nem »menekülés« volt. — Ennek a politikai mentalitásnak megvolt a maga vetülete az irodalomban is. Felesleges, hogy közkeletű tényeket emlegessék: Kisfaludy Károly a Tatárok Magyarországon c. művétől kezdve hemzsegek a középkori tárgyú novellák, elbeszélések, epikus művek, nem is beszélve a magyar előidőkről.

Figyelmünket irányítsuk különösen a középkor iránt feltámadt érdeklődésre. Ez már a 18. század közepétől igen erősen jelentkezik. Gondoljunk itt pl. a kitűnő Schwandtnerre, aki háromkötetes művét 1746-ban adta ki. A 18. sz. végéig Anonymusnak hat kiadása jelent meg, ezenkívül két magyar fordítása is. Kovachich a századforduló körüli években és évtizedekben adja ki a magyar középkor jogi és eseménytörténetének számos felbecsülhetetlen emlékét, többek közt 1799-ben a stílustörténetileg igen nagyjelentőségű, Nagy Lajos korabeli Ara notarilis-t, a Formulae solemniss styli-t, amelyben a jogi stílusra vonatkozó igen fontos példatár van. Horváth István ezekben az évtizedekben fejti ki meglehetősen eszméit; emellett ő a magyar középkor szorgalmas bűvára is és a Tudományos Gyűjteményben nem egy terjedelmes (főleg nyelvészeti, de középkorú tárgyú) tanulmánya jelent meg. A sor természetesen folytatható: itt van Virág Benedek történelme, de különösen Fessler Ignácé, aki különös szeretettel foglalkozik, neofita protestáns létére, a középkor történetével, s még sokan mások.

Miért lenne csodálatos, ha az új stílus kialakulásában közrejátszott volna a nacionalizmus eszmevilága, azé a nacionalizmusé, amely politikai okoktól vezetve a középkor felé fordul, hogy a magyar nemzet önálló állami létére bizonyítást kapjon. A nacionalizmus divattá teszi a középkort és a középkor írásait; a középkori krónikákat, legendákat, jogi iratokat: az a haladó köznemesség, melynek a politikai életben oly nagy szerepe van és az irodalmi életben is döntő részt vesz, még kitűnően tud latinul, annak ellenére, hogy

egyébként a latin ellen fordult és a magyar államnyelv érdekében kardoskodik. Kitűnően tud latinul és élvezettel olvassa a magyar középkor latinnyelvű iratait. Miért lehetetlen elképzelni, hogy nemcsak olvasta, hanem p. el is leste, el is tanulta a magyar középkor bizonyos századaiban divatos stílusművészetet. Nem a humanista írói modort és az első krónikák kimért, száraz, rövidmondatos stílusát, hanem a Nagy Lajos után kialakult, de főleg a 15. században írt és pl. Thuróczy által szeretettel használt pompázatos, díszes, de azért nem túlságosan bonyolult ritmikus prózát, egy olyan prózát, amely az eötvösi elképzeléseknek, a fentebb olvasott eötvösi idézeteknek maradéktalanul megfelel. A középkori magyar földön írt latin prózastílusról értekezni nagyon messze vezetne. E sorok írója másutt ezt az eddig egyáltalában nem érintett, de centrális problémát kidolgozta és keresztül-kasul megvilágította nemzetközi vonatkozásaiban is.²⁷ Hogy mi a ritmikus próza lényege, azt rövidesen tárgyalni fogjuk Eötvös prózájával kapcsolatban. Vitathatatlan tény, hogy ez a stílus a középkor bizonyos, a romantikusoktól és a magyar nacionalistáktól különösen kiemelt századaiban közkedvelt volt Magyarországon is. A magyar nacionalisták ettől a középkori latin prózától tanulták el azokat a méltósággal teljes, de a kuriális stílustól mégis távolálló fordulatokat, amelyek a kor minden nagy írójánál az 1820-as évektől kezdve 30—40 éven keresztül közkeletűek voltak.

Az autochton magyar fejlődést erősítették a külföldi, különösen francia hatások. Romantikus regényíróink előtt nem volt ismeretlen a korabeli francia és angol irodalom. Nagyon mély hatást nem lehet kimutatni, de oktalanság lenne tagadni bizonyos tényeket. Eötvös Karthauzijának francia példaképét részletesen nyomon követték,²⁸ de Eötvös egyéb regényében is, ahol közvetlen hatás nincs, bizonyos francia ihletés elvitathatatlan.²⁹ A korabeli francia és angol stílus pedig szintén a ritmikus prózán, az ismétlődéseken alapszik; kimagaslik itt mindegyik közül Victor Hugo ifjúkori stílusa, amelyet elég részletesen fel is dolgoztak.³⁰

A magyar romantikus korstílus — amelynek klasszikus és kimagasló képviselője Eötvös — tehát politikai okoknak: a haladó nemesség deákos-ellenes, Kazinczy vonalától elforduló álláspontjának köszönheti létét; ehhez járul a nacionalizmus ideológiájának megerősödése, amely a középkori prózaritmusra irányította az írók figyelmét. Ebben a tendenciájukban támogatták őket a korabeli francia irodalom szolgáltatta stílusminták.

(Folytatjuk.)

Népek és nyelvek

A PALEO-SZIBÉRIAI NÉPEK ÉS NYELVEK

Írta: Hajdú Péter

Szibéria tundrás és tajgás területeinek lakói között nyelvrokonainkon a manysikon és chantikon, valamint a szamojédoikon (nyenyecéken, enyecéken, nganaszanokon, szelkupokon) kívül a legkülönbözőbb nyelvcsaládokhoz tartozó északi népeket találjuk. Szibéria lakosságának túlnyomó többségét a szláv, mandzsu, tungúz valamint a török és a mongol nyelvcsaládokhoz tartozó közösségek alkotják.

Néhány, a legutóbbi időkig a fejlődésben elmaradt kis szibériai nép nyelvéről azonban az eddigi kutatások nem tudták határozottan megállapítani, hogy milyen más nyelvekkel állíthatók kapcsolatba, s hogy melyik nyelvcsalád kereteiben tárgyalhatók. Ezeket a rejtélyes, ismeretlen eredetű nyelven beszélő népeket nevezi a nyelvészeti és néprajzi szakirodalom paleo-ázsiai vagy paleo-szibériai népeknek. A két elnevezés

²⁷ A magyar kódexpróza előzménye, a középkori latin prózastílus. Kézirat.

²⁸ Kasztner Jenő: A Karthauzi helye regényirodalmunkban, 1913. Haraszti Gyula ötlete nyomán a Karthauzit *Sain e-B u* : Voluptéjével veti össze.

²⁹ Berkovics M. B.: Eötvös József és a francia irodalom (Chateaubriand), 1924. — Novák L.: Az ifjú Eötvös és a francia irodalom, Budapest, 1930. — Elek O.: A Karthausi és forrásai, Budapest, 1934. — Muzsnyay: V. Hugo hatása a magyar regényirodalomra, Pécs, 1930.

³⁰ A Ledu: Le groupement ternaire dans la prose de Victor Hugo. Paris, Hachette, 1929.

közül nyelvészeti szempontból egyik sem helytálló, mert egy csoportba foglalja össze a legkülönbözőbb eredetű nyelveket. Amikor tehát paleo-ázsiai vagy paleo-szibériai népekről beszélünk, akkor nem egy nyelvcsaládhoz tartozó népeket kell értenünk ezen a kifejezésen, hanem az »északi népek« fogalmának egy leszűkített változatát.

Sokáig gondoltak arra, hogy ezek a paleo-szibériai népek Észak-Szibéria eredeti őslakosságának utódai, a legújabb kutatások azonban kiderítették, hogy — bár Szibériában őslakosoknak tekinthető nagy részük — szinte kivétel nélkül majdnem mindegyikük délibb vidékekről költözött mai lakóhelyére, s hogy köztük egyesek összetartoznak, egy nyelvcsaládot alkotnak, mások nem. Ilyen formán lehetségessé vált a paleo-szibériaiak bizonyosfokú, nyelvtípusok szerinti osztályozása.

1. *Jeniszejiek.* A jeniszeji népek közé számítjuk a keteket (jeniszeji-osztjákat), kottokat, arinokat és asszánokat. Az utolsó három nyelvet csak történeti forrásokból ismerjük. A jeniszeji nyelvcsalád egyetlen ma is élő tagja a ket. A ketek a Jeniszej középső folyása mentén élnek, legnagyobb csoportjuk a két Inbackoje falu¹ (Verhnye- és Nyizsnye-Inbackoje) környékén; szétszórva megtalálhatók egyes kisebb csoportjaik Turuhanszktól északra, valamint délen a Szim² és mellékfolyója, a Kasz mentén is. Számuk Kai Donner századeleji számításai szerint 1099 fő, az 1926. évi szovjet statisztika szerint 1428 fő. A kottok Dél-Szibériában Kanszk vidékén éltek (Castrén szerint 1846-ban öten beszélték ezt a nyelvet), az arinok és asszánok pedig a Szajáni szteppén éltek, nyelvük még a 18. században jeniszeji típusú volt.

A ketek főleg halászáttal foglalkozó meglepedett életmódot folytató nép. Foglalkoznak vadászattal is, és a réntartás sem ismeretlen náluk. Azonban a halászat legfontosabb és legtöbb eredeti vonást felmutató termelő águk, réntartásuk pedig idegen (első-sorban szelkup és tungúz) hatásra alakult ki. Néprajzi tekintetben sok egyező vonást mutatnak a velük szomszédos szelkupokkal és tungúzzal, s ez a hatás nyelvi téren is megnyilvánul.

A ketek nyelve szóképzésében és nyelvtani rendszerében elüt minden más ismert nyelvcsalád nyelvétől, mégis hosszú ideig részben az altaji nyelvcsaládhoz tartozónak vélték, részben pedig — a régen használatos jeniszeji-osztják elnevezés megtévesztő volta miatt — az ugorokkal hozták őket kapcsolatba. Ez a zűrzavar természetes következménye volt annak, hogy a ketek nyelve a múlt század közepéig ismeretlen volt. Castrén nevéhez fűződik annak a ténynek a felismerése, hogy a jeniszejiek nyelve sem az »altaji«, sem az ugor nyelvek közé nem sorolható.

Igen nehéz feladat lenne röviden jellemezni a jeniszeji nyelveket, de néhány olyan sajátosságát, mely a környező finnugor, ill. török nyelvektől elválasztja őket, mégis megemlíthetjük. Ilyen sajátossága pl. a ket és kott nyelvek az, hogy bizonyos ablaut-szerű jelenségek mutatkoznak benne. Ugyancsak teljesen elüt a fenti nyelvszerektől a ket igeragozás. Az igeragozásban személyragok nincsenek, az igerő tulajdonképpen változatlanul marad, s a jelentést módosító, viszonyító elemek prefixumok vagy infixumok alakjában jelentkeznek (pl. *leng* többől Sg. 1. sz. praes. *d'edeleng* 'én dolgozom'; *d'ino* 'meghaltam', *k'ino* 'meghaltál', *d'ino* 'meghalt'), a többesszám jele azonban (*n*) már az igerőhöz járul (pl. *dagafuot* 'várok', *kagafuot* 'vársz', *dagafuot* 'vár', *dagafuotn* 'várunk', *kagafuotn* 'vártok', *dagafuotn* 'várnak'). A ket névszóragozásban ugyancsak a suffixumok jutnak szerephez. A névszóragozás terén egyébként jelentős különbségek vannak a ket és a kott nyelv között. Míg a ket névszóragozás meglehetősen fejlettnek mondható (nominativus, genitivus, accusativus, dativus, locativus, ablativus, instrumentalis, prosecutivus, caritivus), addig a kottban csak nominativusról és genitivusról beszélhetünk, a többi határozós eseteket a genitivushoz járuló névutók, ill. névutószerű ragok fejezik ki. A ket és a kott nyelv között egyéb jelentős hangtani különbségek is vannak (ket *əf* — kott *d'ipi* 'levél'; ket *tuń* — kott *uńi* 'ott'; ket *ol* — kott *ful* 'nyél' stb.). A kott különbséget tesz egyes esetekben a ragozás során az élő és élettelen szavak között, ill. néha a nemek között is.

A jeniszejiek nyelvének és történetének kutatása azért is fontos, mert ezzel a nyelvcsaláddal a magyarsággal rokon szamojédok nemcsak a mai időkben állnak helyen-

¹ A Jeloguj torkolatától északra és délre.

² A Szym a Jeniszej középső folyásának baloldali mellékfolyója.

ként igen szoros kapcsolatban, hanem már az időszámításunk kezdete körüli időben is volt érintkezés közöttük. Ez az érintkezés természetesen nem Észak-Szibériában zajlott le, hanem jóval délibb vidékeken, az Irtis folyása körül, a kirgiz szteppétől északra.

Arra vonatkozólag, hogy a jeniszejiek régen mai lakóhelyüknél jóval délebbre éltek, több bizonyítékot szoktak felhozni a kutatók. A legelső észrevételek még a múlt századi Bergstadi, majd később Radloff nevéhez fűződnek. Ők mutattak rá arra, hogy a ketek mai lakóhelyétől délre gyakran található olyan folyónevek, melyeknek második tagjában a ket *ses*, *sēs* 'folyó' jelentésű szó ismerhető fel, s melyeknek első tagja is ket eredetűnek bizonyul (*Kamsas*, *Amsas*, *Sinsäs* stb.).

A jeniszejiek nyelvét vizsgálva a finn Kai Donner és B. G. Ramstedt azt is megállapította, hogy az a sino-tibeti (indo-kínai) nyelvcsaládba tartozó Si-hia nyelvvel mutat összefüggéseket, rokonságot. Ezen az alapon a jeniszeji nyelveket a sino-tibeti nyelvcsalágba sorolták.

Radloff, valamint utána K. Donner és Ramstedt azt a nézetet vallotta, hogy a mai kirgizek a jeniszejiek egyik eltörökösödött ága, s ezzel kapcsolatban hivatkoztak a kínai történeti munkáknak a kirgizekről, ill. az ezek elődeiként számontartott kien-kun népről szóló beszámolóira.

Bár a jeniszeji nyelveknek a tibeto-burmai (végső fokon a sino-tibeti) nyelvcsaládba való tartozása még nincs bebizonyítva, lehetséges, sőt talán valószínű is, hogy a kutatók ebben az irányban sikerrel fognak járni. Az a kísérlet azonban, hogy a kien-kun népben a jeniszejiek elődeit lássuk, nem tekinthető teljes egészében sikerültnek. Az erre vonatkozó bizonyítékok megrostálása után csak annyit mondhatunk, hogy a kien-kun törzsszövetségben minden bizonnyal voltak jeniszeji törzsek is, s még talán az a következtetés sem túlzott, ha azt állítjuk, hogy éppen a jeniszeji elemeknek nagy szerepük volt a kien-kun birodalomban. Ezzel a feltevéssel időben is, helyben is rögzíteni tudjuk azokat a kétségtelenül megvolt érintkezéseket, melyek az i. e. 2. és i. u. 2. század között, az Irtis középső folyása mentén a még aránylag egységes nyelvű szamojédok és a jeniszejiek közt lezajlottak.

Sz. I. Vajnsztein szovjet tudós, aki legutóbb foglalkozott a jeniszejiek etnogenetikai kérdéseivel, összegyűjtötte a ketek déli eredete mellett szóló érveket és megállapította, hogy a ketek és a kirgizek összetételében egy közös etnikai elemre lehet következtetni.

Vajnsztein bizonyítékai között a következők szerepelnek:

1. A ketek között élő hagyomány szerint valaha sokat hadakoztak a »felülről jött *kincs* néppel». A *kincs* nép ismertette meg velük a kenyeret, s ezek szorították északra őket. Vajnsztein ezt a népnevet azzal a névvel azonosítja, amellyel a tibetiek a kien-kunokat nevezték.

2. A ketek elől nyitott téli és nyári ruhadarabjai erősen emlékeztetnek a belső-ázsiai népeknél elterjedt ruhadarabokra.

3. A ket kovácsmesterség igen közel áll a sórókéhoz.

4. Ramstedt és Donner alapján figyelembe veszi a szerző a ketek nyelvének a tibetivel való hasonlóságát.

5. A ketek nyelvrokonai a 17. században a Jeniszej déli folyásánál éltek.

Vajnsztein ezek mellett rámutat még azokra az elemekre is, melyek a keteknek mai lakóhelyükre jövele alkalmával az eredeti őslakos törzsek hatásának, a velük való keveredésnek tulajdoníthatóak.

Ezek alapján a jeniszeji nyelvcsaládot a sino-tibeti nyelvcsaláddal valószínűleg rokoni kapcsolatban lévőnek ítélnéljük. Elődeik a történeti korban Dél-Szibériában, a kirgiz szteppén, a Szaján és Altaj hegység vidékén bukkannak fel, s a kien-kun-törzsszövetséghez tartoznak. Ennek a birodalomnak a bukása után a jeniszejiek egy része szétszóródik a Jeniszej folyása mentén, ezek közül a kisebb csoportok lassanként elvesztik nyelvüket, s beolvadnak a környező törökségbe. A kirgizek pedig valószínűleg a kien-kun birodalomhoz tartozott csoportoknak egy másik olyan ágát alkotják, mely délen maradt, s már az i. u. 8. századi török feliratokban török népként szerepel.

2. *Odulok (jukagirok)*. Észak-Szibéria két egymástól távoleső területén, egymástól elszigetelten élnek. Az északi csoport a Kolima torkolatától északnyugatra, az Alazeja

folyó mentén, és az Alazeja és Kolima³, valamint az Északi Jeges Óceán által határolt tundrán helyezkedik el. Déli csoportjuk pedig a Kolima felső folyásába ömlő Korkodon és Jaszacsnaja folyó mellékén él. Elhelyezkedésükből adódik nyelvjárási tagozódásuk is. A két csoport nyelve között egyesek szerint nagyjából olyan viszony van, mint a svéd és a norvég között.

A jukagírok felsorolásánál meg kell még emlékeznünk a csuvancokról is, akik az Anadir folyó mentén élnek, s valaha a jukagír nyelvet beszélték, ma azonban a nimilan (korják) vagy luoravetlan (csukcs) nyelvet használják.

Jochelson statisztikai adatai szerint a jukagír nyelven beszélők száma 433, közülük azonban csak 126 a tulajdonképeni jukagír, a többi eljukagírosodott tungúz. Az 1930-as évekből származó szovjet statisztika szerint az odulok száma 443 fő.

A jukagír név tungúz eredetűnek látszik. Ők maguk az *odul* 'hatalmas, erős' jelentésű szót használják önmaguk megnevezésére, s ebből arra következtethetünk — ezt történeti ismereteink, valamint a szájhagyomány is megerősíti —, hogy egy valaha nagytekintélyű és hatalmas, harcias nép utódaival van dolgunk. Az odulok pusztulása részben a hajdani háborúk, a kedvezőtlen életkörülmények, valamint a szomszédos tungúz és jakut népcsoportokba való beolvadás következménye. A tungúz hatás igen erősen megnyilvánul nyelvükben, életmódjukban és antropológiai alkatukban is. Nyelvük izolált helyzetű. Szókinése és alaktana nagyban különbözik az uráli és az ú. n. altaji nyelvektől, ennek ellenére Björn Collinder és Karl Bouda 1940-ben megkísérelték, hogy egyezéseket mutassanak ki az uráli nyelvek és az odul nyelv között. Minthogy azonban az odul nyelv hangtörténete és nyelvtani rendszere, kialakulásának története egyáltalán nincs feldolgozva, a finnugor és szamojéd nyelvekkel való összehasonlításához semmi alapunk nincs. Másfelől, ha egyezéseket mutat is az egyéb paleo-szibériai, valamint a tungúz, jakut stb. nyelvvel, ezek az egyezések nem rokonság, hanem kizárólag érintkezés bizonyítékai. Ilyenformán a jukagír nyelv eredetének a kérdése megoldatlan még, s megoldatlan etnikai összetételük kialakulásának kérdése is, bár biztosra vehető, hogy nem őslakosok ezen a vidéken, hanem délibb területekről költöztek északra.

Tundrai csoportjuk vándorló réntenyészítő, vadász, a Kolima-mentiek viszont elsősorban félig megtelepedett kutyatenyészítő halászok és vadászok.

A század elejéről származó leírások szerint társadalmi életükben a patriarchális nemzeti szervezetre dominál, de a matriarchátusnak igen sok csökevényes nyoma található meg köztük: házasságkötéskor a férfi feleségéhez költözik, a gyermekek néha anyjuk nevét viselik, az első gyermekek az anya nemzetiségéhez tartoznak; a zsákmány elosztását a nők végzik; az exogámiának és a csoportházasság csökevényének is megvannak az emlékei.

A kollektívizmus nyomai nemcsak a zsákmány elosztásában lelhetők fel, hanem a tulajdon-viszonyokban is. Az egyéni tulajdon u. i. csak egy bizonyos szűk körre korlátozódik, a termelőeszközök zöme társadalmi tulajdonban van.

3. *Csukcs—korják—kamcsadál csoport.* A paleo-szibériai népek közül a nimilan (korják), a luoravetlan (csukcs) és az itelmen (kamcsadál) olyan egyezéseket mutat, hogy ezt a három népet s nyelvüket is azonos eredetűnek tartják, s ezen az alapon beszélünk csukcs-korják-kamcsadál nyelvcsaládról, annak ellenére, hogy nyelvrokonságuk módszeresen megbizonyítva még nincsen.

Hogy e nyelveknek a szerkezetéről némi fogalmunk legyen, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy az ú. n. inkorporáló (bekebelező) nyelvek közé tartoznak, azaz egy szó több önálló tóvet is tartalmazhat (bekebelezhet), különböző mondatrészek töveit egy egységes mondatot kifejező szóvá egyesíthetnek. Vagyis egy grammatikai forma betöltheti a mondat szerepét: van benne jelző, tárgy, állítmány, alany, de emellett a prefixális vagy suffixális használatától függően ugyanaz a forma, mint egységes grammatikai alakulat igeiként vagy főnévként is használható.⁴

³ Mindkét folyó az Északi Jeges Óceánba ömlik.

⁴ Ilyen jellegűek Észak- és Közép-Amerika indián nyelvei is, de természetesen genetikai kapcsolat köztük és a szibériai inkorporáló nyelvek között nem mutatható ki.

A nimilanban pl. a *tükapkantüvatük* szó jelentése 'csapdát állítottam'. Ebben az alakulatban a *tü-* prefixum és az *-ük* suffixum együttesen a multidő egyszám 1. személyét jelzi, a *-kapka-* a 'csapda' jelentésű szó töve, a *-ntüvat-* pedig a *jütvatük* 'állítani' ige töve.

Az *acshachojanmatük* komplex alakulatban az *acshan* 'háj, zsír' főnév töve (*acsha-*) itt jelzőként 'zsíros, kövér' értelemben szerepel. A *-choja-* elem a 'szelíd rén' jelentésű *chojanga* főnév töve, a *-nmatük* elem pedig a *tümük* 'megölni, levágni' ige infinitivusza. Ilyenképpen az egész szóhalmaz jelentése; 'kövér rént levágni'.

A *majngüjan* szó jelentése 'nagy sátor', s a következő részekből áll: *majng-* = a *nümejüngchin* 'nagy' melléknév töve; az utána következő *-ü-* hang kötőhangzó; a *-ja-* elem pedig a *jajanga* 'sátor' főalakja. A szóvégi *-n* az abszolutívusz (alany-tárgyeset) ragja.

A főalაკok felismerését és használatát bonyolítja, hogy némelyik szónak kétféle töve is van. Pl. az egyik példában szereplő *jütvatük* 'állítani' ige szókezdő helyzetben szereplő töve: *jütvat-*, szóközépi helyzetben azonban a *-ntüvat-* tö szerepel.

A nimilan nyelv jellegzetességei közé tartozik, s ez a fenti példából is jól látható, hogy a prefixumokat és suffixumokat egyaránt használja. Legszembetűnőbb ez az igen bonyolult igeragozási rendszerben. Az *ekmitük* 'fog' ige tárgyas ragozása egyszám 1. személye 2. személyű tárgyra vonatkoztatva: *tükekmitgi* 'én téged foglak'. Ebben a szóban a szókezdő *t-* az egyszám 1. személyű alanyt jelzi, az utána következő *-k-* elem a jelenidő jele, a *-gi* suffixum pedig a második személyű tárgy ragja. Az igező: *-ekmit-*. Egy-egy nyelvtani kategóriát gyakran nem prefixum vagy suffixum fejez ki, hanem prefixum és suffixum együttesen. Pl. a névszóragozásban a társ- és eszközhatározó kifejezésére a *ge-*, *ga-* prefixum és a *-te*, *-ta* suffixum, vagy pedig a *gavun-* prefixum és a *-ma* suffixum együttesen szolgál (pl. *jajanga* 'jurta, sátor, jarang', töve: *jaja-*: > társhat. *gajajata* 'sátorral együtt'; *chojanga* 'rénszarvas', töve *choja-*: > társhatározó *gavüchojama* 'rénnel' stb.).

A nimilan nyelv ismeri a magánhangzó-harmóniát is, és egyes nyelvjárásaiban következetesen alkalmazza. A nimilan magánhangzó-harmónia azonban más jellegű, mint a finnugor nyelvekben. Ha ugyanis egy szó *i* (*e*) vagy *u* magánhangzót tartalmaz, s egy *a* vagy *o* magánhangzós szó vagy affixum járul hozzá, akkor az *i* hang *e-re*, (az *e* hang *-a-ra*), az *u* pedig *o-ra* változik. Az *a* és *o* hangot tartalmazó szók magánhangzója azonban változatlan marad, bármily más magánhangzót tartalmazó szók vagy szórészek, suffixumok járulnak is hozzá.

A luoravetlanok (csukcsok) a Csukcs-félszigeten laknak, Északkelet-Szibéria legtávolibb pontján. 3000 főt kitevő partmenti csoportjuk az Északi Jeges Óceán és a Bering-tenger partvidékén él. Az ú. n. réntartó luoravetlanok (számszerint kb. 9.000) külön nemzeti körzetben a Csukcs-félsziget belsejében laknak: az Indigirka torkolatától az Anannon fokig (Oljutor-öböl) húzott egyenestől északkeletre.

A csukcs elnevezés a *csaucsu* 'rénszarvasban gazdag' szóból ered, ez azonban csak a félsziget belsejében élő, réntartó luoravetlanok és a réntartó nimilanok megnevezésére szolgál. Saját összefoglaló nevük: *luoravetlan* 'igazi, valódi ember'.

A nimilanok (korjások) a nagykiterjedésű korják nemzeti körzetben laknak: a réntenyésztő-korjások (kb. 3700 fő) a luoravetlanok déli lakóhelyeitől kezdve a Kamcsatka-hegység nyugati lejtőig, főleg a Gizsiga folyó völgyében. Nyugati határukat a Sztanovoj-hegység gerince képezi. A vándorló réntenyésztőkkel szemben a parti-korjások (kb. 3800 fő) az Ohocki-tenger partvidékén telepedtek meg.

Önelnevezésük, *nimilan*, tulajdonképpen csak a parti-korjásokra vonatkozik; jelentése: 'teleplakó'. A réntenyésztő nimilanok *csaucsu*-nak nevezik magukat, ugyanúgy, mint a réntartó luoravetlanok. A *korják* név valószínűleg a nimilan *koraki* 'rénszarvasos' szó eloroszosított alakja.

A nimilanok és luoravetlanok etnikailag is igen szoros kapcsolatban állanak egymással. Mindkét nép két nagy csoportra oszlik: megtelepedett partlakókra és nomád réntartókra. A partlakók halászzattal, rozsmár- és fókavadászattal foglalkoznak (a jellegzetes eszkimó-csukcs típusú bőrcsónakokat, kajakokat használják). Kutyatenyésztésük igen fejlett, s kultúrájuk jellegzetes tartozéka. A kutyaikat szánjaik húzására fogják be, rendszerint 6—7 kutyaát párosával. A luoravetlanok kutyaaszánja szerkezetében teljesen

különbözik a többi szibériai kutyaszán-típustól. A kutyát a teherhúzáson kívül a vadászásban, és áldozati állatul is felhasználják.

Réntartásuk későn fejlődött ki. Azon csoportjaik, melyek ma réntenyéztéssel foglalkoznak, valaha szintén partlakók voltak. Nyájaik nagyobb (általában 600—800, de néha 3—5 ezer rén volt egy háztartás birtokában, míg kolhozaik létre nem jöttek), s a réneket húzásra, táplálkozásra, ruházkodásra használják. Bogoraz tungúz hatást lát a korják-csukcs réntartás kialakulásában, de ennek ellenére sok különbség van a korják-csukcs és a tungúz réntartás között (pl. a korjások és csukcsok általában nem hátalják meg, nem fejk a rént stb.).

A parti és a réntartó csoportok közötti kulturális különbség más területen is megnyilvánul. Így pl. az eredetibb állapotot őrző parti korjások jellegzetes lakóépítménye a földbevájt, fagerendákból épített nyolcszög alakú kunyhó, melynek elől is és a tetején is van kijárata. (Az utóbbinak részatosan kiemelkedő szélvédő falai vannak, s télen használják, amikor az elülső bejáratot befújta a hó. A tetőnyílás egyben füstnyílásul is szolgál.)

A réntartók kettős kerek bőrsátrat használnak. A nagyméretű külső sátor belsejében egy vagy több kisebb háló-sátor van, aszerint, hogy hányan laknak benne.

Társadalmuk patriarchális felépítésű nemzeti rendszeren alapul, de a matriarchátus sok csökevénye megtalálható körükben. Családi életüknek egyik legérdekesebb vonása a menyasszonyért való »megdolgozás« szokása, amely abban áll, hogy a vőlegénynek hónapokig, sőt néha évekig kell menyasszonya családjának sátrában laknia, szolgálnia kell jövődöbelijéért, erejéről, ügyességéről, képességeiről kell tanúságot adnia ezzel. A szeniorátusnak fontos szerepe van ugyan a társadalomban, de a munkaképtelen öregek elvesztik tekintélyüket (az öregeket régebben meg is ölték).

Az egyéni tulajdon fogalma legkevésbé a partlakó nimilánoknál van meg, ahol a ruházat kivételével minden háztartási eszköz, a halászat és vadászat eszközei, amuletek, állatok stb. a társadalom tulajdonát képezik. Hitéletükre a tűz, valamint a totem-állatok és a természeti jelenségek tisztelete jellemző.

A csukcs-korják-kamcsadál csoport harmadik tagja az itelmen (kamcsadál) nép. Ezek a Kamcsatka félszigeten laknak. Számuk 4200 fő, közülük mintegy 800 beszél anyanyelvén. Az itelmenek folyók mentén laknak földbevájt kunyhókban, melyek a korják-típustól annyiban különböznek, hogy elülső bejáratuk nincs, csak a kunyhó tetején lévő, s egyben füstnyílásul is szolgáló bejáraton lehet bemászni lakásukba. Nyáron ellenben — az árvizek ellen való védekezés céljából — cölöpökre épített szalmafedelű, kúp alakú építményekben laknak. Letelepedett életmódot folytatnak, elsősorban halászatból tartják fenn magukat, de fontos szerephez jut életükben a vadászat is (erdei prémes állatok, valamint foka, cet, rozsmár). Sajátos típusú szánjaikat kutyákkal vontatják.

Társadalmukban igen sok vonása maradt fenn a matriarchális berendezkedésnek. Náluk is megvan a menyasszonyért való »megdolgozás« szokása, és még egy-néhány sajátos intézmény (vendéglátással kapcsolatos hetérizmus, asszonycsere, szororátus stb.). A közös holló-óstól való származás tudata ugyanúgy él köztük, mint a nimilánoknál.

A csukcs-korják-kamcsadál csoport népei minden bizonnyal nem őslakosok mai lakóhelyükön. Nemcsak nyelvi nyomok vannak arra vonatkozólag, hogy délibb vidékekről származnak (pl. a luoravetlanok a »víz hónap« jelentésű szót használják az április kifejezésére, holott a folyók csak május végén indulnak meg a Csukcs-félszigeten), hanem ezt igazolják egyéb etnológiai és antropológiai jelenségek is. Ennek bizonyítékként tartják nyilván pl., hogy az itelmenek mitológiájában a Holló-ös levélből készült öltözéket visel. Mindhárom nép antropológiai alkatának vizsgálata (Levin, Debec) azt mutatja, hogy déli (részben szibériai kontinentális, részben délkeletázsiai) elemek mutathatók ki közöttük. Nem hanyagolható el etnogenezisük kutatása szempontjából az eszkimók őslakosságának kérdése sem. Az ázsiai eszkimók e vidék lakosságának ma ugyan már csak igen csekély töredékét alkotják, a nyomok azonban arra mutatnak, hogy ők voltak a régiségben az ú. n. Bering-tengeri kultúra képviselői, melynek a csukcs-korják-kamcsadál népek kultúrájának kialakulásában nagy szerepe lehetett.

4. *Ázsiai eszkimók, aleutok.* Az Északkelet-Szibériában lakó eszkimók száma nem nagy, mindössze 1300 főt tesz ki. A partvidéken szétszórva laknak, az Anadir-öbölből

a Czukcs-félsziget belsejébe benyúló Kreszt-öböl és a Bering-tenger partján, továbbá a Wrangel- és a Diomid-szigeteken. Sajátmagukat *juit*-nak, azaz 'igazi, valódi ember'-nek nevezik.

Az eszkimók közé sorolandó még a Parancsnok-szigeteken élő kb. 350 főt számláló aleut (saját nevén *unangan*) nép.

Az unanganok és juitok az északi sarki övben szétszóródott eszkimóság elszakadt csoportjai. Behatóbban nem is foglalkozom velük, csupán azt a kérdést szeretném megemlíteni, hogy miképpen kerültek az eszkimók Szibériába. Az amerikai tudósok az eszkimó nyelvet az indián nyelvek közé sorolják, s általában úgy vélik, hogy az ázsiai eszkimók nem régi lakói a Bering-tenger partvidékének. Az eszkimó nyelveknek az indián nyelvekkel való rokonsága egyáltalán nincs bebizonyítva, hiszen még az egyes indián nyelvcsaládok közötti rokoni kapcsolatokat is kétkedve kell néznünk. Ehelyett a szovjet kutatások (Zolotarev, Levin stb.) arra mutatnak rá, hogy az ősi Bering-tengeri vadász-kultúra hordozói a valaha nagy számban itt élt eszkimók voltak, de beolvadtak a lakóhelyükön megjelent csukcsok-korjások és kamcsadálók csoportjaiba, s ezek kulturális és etnikai arculatát átalakították.

5. *Nivhek (giljások)*. A vadászattól és halászatból élő nivhek⁵ az eddig tárgyalt népeknél jóval délebbre, az Amur folyó mocsaras partvidékén és a Szahalin-sziget északi felének partvidékén élnek. Számuk kb. 4000. A két csoport között nagy különbség van, ami nemcsak egymástól való elszakitottságukból adódik, hanem abból is, hogy az amurmenti nivhek hosszú ideig mandzsu elnyomás alatt éltek, míg a szahaliniak az idegen hatások elől jobban el voltak szigetelve. Ez a különbség nemcsak nyelvi vonatkozásban áll fenn, hanem az anyagi kultúra területén is. Pl. az amurmelléki nivhek mandzsu jellegű papírablakos faházakban laknak, a szahalini nivheknél viszont megvan még a korják-típusú félig földbevájt téli lakóhely, ill. az itelmenekre jellemző cölöpökre épített nyári kunyhó.

A nivhek erős nemzetségi szervezetben élnek. Sternberg leírása nyomán már Engels is idézi »A család, a magántulajdon és az állam eredete« c. könyvében a nemzetségi viszonyoknak azt az érdekes képét, melyet a nivhek társadalma mutat. Minden nivh férfi jogot tarthatott testvérei feleségeire és felesége nővéreire egyaránt. A csoportházasság nyelvi tükröződése pl. abban a tényben is láthatók, hogy az 'apa' jelentésű szó nemcsak a vérszerinti apát jelöli, hanem az apa férfitestvéreit is. Az 'anya' jelentésű szó pedig az apa testvéreinek feleségeire és az anya nőtestvéreire is vonatkozik. A nemzetség az apa valamennyi fiú- és nőtestvéréből, ezek apáiból és anyáiból, valamint a fivestvérek és az apa gyermekeiből áll (tehát a nemzetségen belüli házasság tilos). A nemzetség kollektív tudata még a múlt században is oly nagy mértékben megvolt, hogy a rászorulókat a nemzetség tartotta el, s az elhaltak vagyona a nemzetségre szállt.

A nivhek eredete, nyelvének hovatarozása még ma is kérdéses. Az eddigi kutatások elsősorban a régészeti és embertan területén nyújtanak útbaigazítást a nivhek etnogenezisére vonatkozólag.

Az Amurvidék és Szahalin szigete már az újkőkorból is aránylag egységes gazdasági és kulturális terület volt (megtelepedett halászkultúra), mely elsősorban Kelet-Ázsia délibb részeivel (Korea) mutat kapcsolatokat, s amellett sok egyezése van a nivhek (valamint az Amurvidék más lakóinak) kultúrájával. A bajkálmenti elemek ezen a vidéken később hatolnak csak be, s a tungúz és mandzsu nyelvű törzsek betelepülésével hozhatók kapcsolatba. Az antropológiai adatok azonban a nivhek esetében még erős ajnu hatásra is mutatnak.

Levin az antropológiai adatok vizsgálata alapján arra a következtetésre jut végéreménykép, hogy a nivhek etnogenezisében mindezekkel az elemekkel számolnunk kell, de végső fokon azon »paleoázsiai« őslakosság maradványának tekinthetők, melyek a tungúzoknak az Amur vidékére való betelepítése előtt mai lakóhelyeinél jóval nagyobb területet népesített be ezen a vidéken.

⁵ A *nivh* szó jelentése: ember.

6. *Ajnu*k. Egyesek a paleo-ázsiai népek között szokták felsorolni az ajnuakat is, úgyhogy röviden róluk is kell néhány szót szólni. Az ajnu Szahalin szigetének déli felén és a Kurili-szigeteken, továbbá Japánban: Jesso és Hokkaido szigeten élnek (számuk kb. 15—16 000). A többi szibériai és keletázsiai néptől elütően jellegzetes, erős, zömök testalkatú, dús szőrzetű, de egyben bizonyos mongolos jelleget is mutató nép. Szalmából, nádból vagy háncsból készült kunyhóban laknak, elsősorban halászatból, vadászatból tartják fenn magukat, de ismerik a kapás földművelést is. A japán hatás életük sok területén megnyilvánul (nyelv, anyagi kultúra stb.). Régebben Japán őslakóit látták bennük, de az újabb kutatások kiderítették, hogy ez a nézet erősen vitatható. Nyelvi, antropológiai s néprajzi tekintetben különböznek Szibéria minden népétől, de a környező ázsiai népektől is.

Sternberg mutatott rá arra, hogy az ajnu nem őslakók mai lakóhelyükön, s hogy őshazájuknak Ausztrónézia tekinthető. Az ausztrónéziai maláj-polinéziai eredetet Sternberg a kultúra több területén is bizonyítja. Így pl. az ajnuknál használt fahánscrúha, szövöszékük, indonéz-típusú buzogányuk, ernyős tengeri csónakjuk, ornamentikájuk stb. — melyek szomszédaiknál ismeretlenek — az ausztrónéz népeknél megtalálható.

A vallásos élet területén az *inau* (medve) és a sárkány tisztelete is Ausztrónéziára utal. Sternberg az ausztrónéziai és az ajnu nyelvek között is sok rokon vonásra mutat rá, s az ajnu antropológiai alkatát is alapjában austroid típusúnak véli, amely ezen kívül csak Ausztráliában, Dél-Indiában és Nyugat-Óceániában van meg.

Sternberg elmélete sok kérdést hagy nyitva (hogyan, mikor és miért kerültek az Ohocki-tenger szigeteire), magyarázata azonban megalapozottabbnak látszik, mint az a feltevés, amely Japán őslakosainak tekinti őket, s ezért komoly ellenvetés az ajnu ausztrónéz származása ellen még nem merült fel.

*

A paleo-ázsiaiokról szóló rövid összefoglalásban láttuk, milyen sok kérdés megoldatlan még e népek eredetével és az általuk beszélt nyelvek eredetével kapcsolatban. Ez részben abból is adódik, hogy ezeket a népeket, néptörödékeket, s nyelvüket a legutóbbi időkig alig ismerték, s alig tanulmányozták. Néprajzi, régészeti és antropológiai anyag ma már ugyan aránylag bőven áll rendelkezésére annak a kutatónak, aki a paleo-ázsiaiakkal foglalkozik, e népek egynemelyikének nyelvét azonban jóformán nem is ismerjük.

A paleo-ázsiaiak megismerésében csak akkor állott be változás, amikor a szovjet tudomány elvállalta azt a nagy és szép feladatot, hogy e kis népek multjára fényt derítsen. Az tehát, amit e népek és nyelvek eredetéről elmondhatunk, elsősorban a szovjet etnogenezis-kutatók fáradhatatlan vizsgálódásainak eredménye.

Meg kell jegyeznünk másfelől azt is, hogy mindaz, amit a Szovjetunió e kis népeinek kultúrájáról, társadalmi viszonyairól elmondunk, ma már a múlté. A Szovjetunió nemzeti politikájának az volt a célja, hogy ezeket a fejlődésben elmaradt népeket a kultúrforradalom tevékeny részesévé tegye, hogy kiemelje őket elmaradt állapotukból, hogy a társadalom fejlődésének közbeeső fokait átugorva a szocializmus építésébe őket is be tudják vonni. A Párt és a szovjet kormányzat nagy feladatra vállalkozott, amikor ezt a célt tűzte ki maga elé. Sok nehézséggel kellett megküzdeni. Meg kellett alkotni e népek irodalmi nyelvét, fel kellett számolni az írástudatlanságot, harcolni kellett a samánok és a népet kiszípolozó kulákok ellen, akik a nemzeti rendszer fenntartásával saját hatalmukat akarták meghosszabbítani.

De az éveken át tartó küzdelem a haladó-erők győzelmével végződött. E kis népeknek irodalmi nyelvük van, iskoláikban saját anyanyelvükön tanulnak gyermekeik, kórházak, egészségügyi állomások, kultúrházak épültek. Rénszarvas- és vadász-halászkolhozok jöttek létre. Megvan a lehetőségük a továbbtanulásra: egyetemre, főiskolára iratkozhatnak be, nem egy művész és tudós került ki közülük, íróikról nem is beszélve. Egyszóval: mint a Szovjetunió minden hajdan elnyomott nemzetisége, beléptek egyenrangú félként a szocialista nemzetek táborába.

VASALÁS ÉS MÁNGOLÁS

Írta: Beke Ödön

A vasalás és mángolás voltaképpen azonos művelet. Az első a másodiknak csak tökéletesítése, s ahol nemcsak vasalják, hanem mángolják is a ruhát, ott az utóbbi az előbbinek előkészítése. Céljuk: a vászon, szövet, posztó, s egyéb fehérnemű és ruházati anyag simítása, puhítása, fényesítése. A testi fehérnemű és ágyiruha érintkezése a testtel általuk kellemesebbé válik, a felső ruha, asztalnemű pedig szebb is lesz. Sőt díszítésre is fel lehet használni a vasalást, így a redők, ráncok, lerakások készítésére.

Mindkét műveletben legfontosabb mindenesetre az anyag simítása, azért némely vidéken magát a *simít* igét használják a vasalás kifejezésére. Így a MTsz szerint a Székelyföldön *simitt* 'vasal' és *simittó-vas* és *simittó-réz* 'vasaló'. Mindenesetre kár, hogy ez elnevezéseknek a helye csak ily nagy területről, s nem az egyes községek megnevezésével van megjelölve. Van azonban néhány újabb adatunk, amelyek ebben a tekintetben már pontosabbak. Így *Viski* szerint Tordán *simít* 'vasal', és *kisimít* 'kivasal' (NyF 32: 58), s Nagyszalontán *simittó* 'vasaló' (uo. 69: 41). A MTsz Zilahról is közli a *simít* igét 'vasal' jelentésben, egy újabb közlemény szerint azonban Zilah vidékén a szó így hangzik: *simít* (Nyr 28: 58). Székesfehérvárt *simáz* 'vasal' (MTsz). Zalabaksán a *simittó* egy síma deszka, melynek közepére léc van erősítve, a léc két végén fogantyú, s ezzel tologatták a ruhán a lécet (*Bódei János* szíves értesítése). Ez a primitív eljárás másúnnét még nincs följegyezve. A *simittó* különben más eszköznek is a neve. Így Győrben a takácsok *simittó*-ja, 'Reibrügel' (Nyr 11: 383), a Balatonfelvidéken a *simittó* (NyF 40: 39, 66), Tatatóvároson *simittó* (Nyr 39: 83), Szamosháton a *simittó* (*Csűrű*) a kőművesek szerszáma, hátán fogantyúval ellátott falap, mellyel a falra csápot habarcsot elsimítják. Nyitra vidékén *simít* 'mos, meszel' (Nyr 28: 497).¹ A somogy megyei Szenán *kisimitt* 'tésztát sodrófával elnyújt' (*Nyíri Antal* A zselicségi Szenna és vidéke magy. nyelvjárása 164) Szintén az eljárás megnevezése a vasaló moldvai csángó *nyomtató*, *nyomtatóvasz* neve, s *nyomtat* a. m. 'vasal' (Nyr 31: 85, 30: 109).

Hasonló kifejezéseket használnak a vasalásra más népek is. Így az északi németben *plätten* 'vasal', tkp. 'simít, lapít, egyenesít', *Plätte* 'vasalás; vasaló', *Plätteisen* 'vasaló', *Plattbrett* 'vasalódeszka', *Plattfrau* 'vasalóné'. Az irodalmi nyelvben és a déli német nyelvjárásokban használatos *Bügeleisen* 'vasaló', *bügeln* 'vasal' (régén *Biegeleisen*, *biegeln* alakban is) csak 1678 óta van följegyezve, s valószínűleg a *Bügel* 'ivalakban meghajlított vas v. fakengyel; kosár füle, foga' szóval azonos, s a *biegen* 'hajlított, hajlik' ige származéka. Az angolban *smooth* 'vasal', tkp. 'simít, síma, sík', *smoothing-iron* 'vasaló', tkp. 'simító vas', *flatt-iron* 'vasaló', tkp. 'lapos vas'. Az oroszban *gladity* 'vasal' és 'simít', a szlovákban *hladiť* 'vasal' és 'simít'.² A finn *silitää* 'vasal' eredeti jelentése szintén 'simít', *silitys* 'vasalás', tk. 'simítás', *silitys-* v. *silitin-rauta* 'vasaló' (*rauta* 'vas').

Az angol *iron* 'vas' szó igeként is használatos, s *to iron* a. m. 'vasalni'. A magyarban is használják az eszköz anyagát magának az eszköznek a megnevezésére is, s így a *vas* szó jelentheti magát a vasalót is. A népnyelvből a *vas* 'vasaló' jelentésben csak a bács-bodrogi megyei Ada vidékéről és Nagyszalontáról van följegyezve (NyF 37: 22, *vaszdeszka* 'vasalódeszka' Nagyszalonta Nyr 42: 461), de bizonyára másutt is használatos ez a név, magam is hallottam pl. Somogykéthelyen (vö. még fent: *simittóvas* Székelyföld). A vasalónak ma használatos legközönségesebb fajtája a *szenes vasaló*, amelyet Ada vidékén egyszerűen *szenes vas*-nak, a vas megyei Csákánydoroszlón *senyvas*-nak (*Csaba József*) neveznek, s izzó faszénnel hevítene. Ez a vasaló általánosan az I. világháború alatt kezdett elterjedni, azelőtt az olyan vasaló volt gyakoribb, amely szintén hegyben végződő, de

¹ Vö. *simittó* 'tapasztásra használt sárga agyag' (Vác NyF 10: 68; Zilah vidékén a sárgaföld vasas föld, amivel smezelnit is szoktak, kifestik a házat vagy kemencét, Nyr 18: 184).

² A szlovákok különben átvették a német *Bügeleisen*, *Biegeleisen* szót is: *piglajz* (Pest m. Albertiirsán *glisz* 'vasaló', *pigluyaty* 'vasal' *Bori Erzsébet*), ez pedig átment nyitrai vidéki magyarság nyelvébe *piglajz* 'vasaló', *piglajzuonyi* 'vasalni' alakban (Nyr 18: 452, 497). Rozsnyón *biglajz* (33: 222).

felső részében görbe felső réztokból és egy ebbe beleillő vasmagból áll. Csákánydoroszlón lapostetejű réztokot is használtak (*Csaba József*). Ez azért ment ki a divatból, mert a háború alatt a rezet beszedték hadi célokra. Ennek a vasalónak a neve egyszerűen *réz Zilahon és vidékén* (Nyr 14: 431; 28: 58, 232), Tordán (*Viski Károly*), a marostordamegyei Abafája és vidékén (*Inczeji Géza* 32), *simittó-réz* a Székelyföldön (MTsz). Marosvásárhelyt a *simittó rézt téglázó réz*-nek is nevezik, s a vasalónak ez a neve használatos Csík megyében és Zilah vidékén is (Nyr 26: 428; 28: 58, 232). Van dunántúli adatunk is a Bakonyaljáról: *tiéglázuóriéz* (NyF 34: 58).

Bacsó Gyula Az adavidéki nyelvjárásban a vasalónak három fajtáját említi. Az egyik a már említett *szenes vas*, a másik a *gömbölyű vas*, a harmadik a *téglás vas* (NyF 37: 22). Amint az előbb említettük, a rézvasaló gömbfelsejű, s így nem hiszem, hogy tévedek, ha kimondom, hogy az adavidéki *gömbölyű vas* csak az említett rézvasaló lehet, hisz a nép minden görbe felszínű testet, még hengert is gömbölyűnek mond. Minthogy pedig a szenes vasalón és a vasmagból meg réztokból álló vasalón kívül a négyszögletes, téglalaakú, vagy legalább is hozzá hasonló tömör szabóvasaló használatos, véleményem szerint az adavidéki *téglás vas* nem lehet más, mint a szabóvasaló. Minthogy azonban mind a *gömbölyű vas*, mind a *téglás vas* csak erről az egy vidékről s csak ebben az egy adatban van följegyezve, nagyon kívánatos volna, ha a Nyelvőr olvasói értesíteni sziveskednének, hogy ezek az elnevezések használatosak-e másutt is, s az illető vasalóról pontos leírást adnának, éppúgy mint a következőkben előadandó vasaló és mángoló eljárásokról és azok neveiről s még inkább azokról, amelyekről eddig még egyáltalán nem történt említés.

A *téglázó réz*-nek megfelel a *téglázóvas* név, amely a vasmegyei Iváncon és Szentkeresztben (*Musits Jenő*), Zalabaksán (*Bódei János*), a Zala folyó mentén (*Kertész*, NyF 9: 48), Somogy megyében (Nyr 44: 380), így Marcaliban (*Gábor Ignác*), Kéthelyen (*Fürst Ilonka*), Somogyzilben (*Kovács Vilma*), Csurgón, Alsokon, Csökölyön (*Nyiri Antal*), Baranya m. Szaporcán (Kiss—Keresztes: Ormánysági Szótár), a Duna-Tisza közében pedig Baján (Nyr 33: 531) használatos, s melyet a vasmegyei Rábagyarmaton (*Musits Jenő*) és Csákánydoroszlón *téglázu vas*-nak ejtenek (*Csaba József*). A *téglázó vas* nevet a MTsz. is közli Somogy megyéből és a bácsbodrogi megyei Kishegyesről. A somogy megyei Alsósegeden *téglázó vasaló* a neve (*Nyiri Antal*). Egyszerű *téglázó* neve használatos Tordán (*Viski*, NyF 32: 60) és Szegeden (MTsz.). Egy közlemény szerint Rimaszombatan a szabóvasaló neve *téglázó* (Nyr 15: 474), s ez az adat megerősíti azt a feltevésemet, hogy az adavidéki *téglás vas* is 'szabóvasaló'. Szegeden a timárok bőrsimító vashengere is *téglázó* (MTsz.). A szó természetesen a *tégláz* ige származéka, mely 'vasal' jelentésben a Zala folyó mentén (NyF 9: 48), a tolnamegyei Simontornyan (Nyr. 40: 330), Baján (33: 531), Tordán (NyF 32: 60), a marostordai Abafája és vidékén (*Inczeji id. m. 32*), a csikme gyei Tapolcán, Gyergyószentmiklóson, Kézdíszentléleken (*Szócs Lajos*) és Csík-Gyimes-Bükkben (Nyr 30: 544) használatos. A MTsz Zilahról, Szegedről, Dunántúlról és a Csallóközből idézi, de megvan már CzF szótárában is. Van két régi adatunk is a *téglázóvasra*. Az egyik *Farkas János* 1771-ben megjelent Ungarische Grammatikja: *téglázó vas*: Begeleisen (így idézve Nyr 32: 93), a másik *Pápai Páriz* 1708-ban megjelent magyar-latin szótárának pótlékában: *Téglázó vas*: Ferrum pressorium. Az OklSz 1597-ből a következő rejtélyes adatot közli: *Fosztan Teglázó fa* 1. A *fosztán* a NySz szerint 'Leibroch ohne Aermel', vagyis újjatlan hosszú kabát. Már az oklevél keletkezése is valószínűtlenné teszi, hogy itt vasalásról van szó. A vasalásra a NySz egyetlen régi adatot közöl a két *Rákóczi György* levelezéséből, tehát a 17. századból: *Az vasalt fejér selymet küldd ki minnél hamarább*.

A sárgaréz vasalótokba azonban nemcsak forró vasat, hanem cserepet (*sindót* Zalabaksa *Bódei János*), tégladarabot (Zala m. Karácsonyfa *Relković Davorka*, Zalabaksa *Bódei János*, Győr *Zsoldos Jenő*, Gyergyószentmiklós, Kézdíszentlélek *Szócs Lajos*), követ (Pest m. Szada *Gönyi Sándor*, Hajdúnánás *Dráviczky László*, N. Bartha *Károly*, Szabolcs m. Nyírkálás *Relković Davorka*) is tesznek. *Gönyi* szerint Szadán ezt *kővasaló*-nak hívták. *Bódei* szerint a vasaló asszony a téglá forráságáról úgy győződik meg, hogy ráköp az újjára, egy pillanatra hozzáérteti, s ha nagyot *pörccenik*, akkor jó.

A tolnamegyei Pálfán sárgaréztok nélkül is vasaltak *sindellel*, melyet a tűzhelyen megmelegítettek, s a vasalendő ruhára szép sorjában, lehetőleg szorosan egymás mellé fektettek (*Palotay Gertrúd*).

Forró követ is raktak fehérneműre. Így *Musits Jenő* értesítése szerint a vasmegyei Iváncón és Szentkereszten a vízzel meghintett fehérneműt igen szépen és pontosan összehajtogatták s téglá nagyságú és alakú, ú. n. *sóskövet* tettek rá oly forrón, hogy a ruuhát ki ne égesse. A kövekből egymás mellé többet is raktak, szép sorjába. Ezt a vasaló módot Szombathelyen is használták, s ilyenkor azt mondták: „*Mast kúve dunctulunk!*” A *sóskú* „nagyobb darab kavics, ha nincs issósíze” (Szombathely, Pápa, Veszprém Nyr 25 : 407). Szlavóniában a *sóskú* „egy nagyobb darab kavics, amivel a sőt törik” (Nyr 23 : 311). Ez az adat egyben magyarázatát is adja a név eredetének.

A vasmegyei Rábagyarmaton ruhába takart melegített téglával először végigsimogatták a fehérneműt, aztán egy darabig rajtahagyták. Ezt a műveletet *téglázás*-nak hívták (*Musits Jenő*),

Szőcs Lajos értesítése szerint egy 70 éves asszony emlékezett arra, hogy gyermekkorában *forró téglával is tégláztak*. A téglát pusztá kézzel szedték ki a tűzből, s az egyik kézről a másikba dobálták, hogy meg ne égesse kezüket. A téglát pásztánként tették a kisimítendő fehérneműre. Természetesen csak a nyakat, mellet téglázták ezzei a szaporátlan eljárással. *Bartha Károly* szíves értesítése szerint *Takács Zoltán* tanítójelölt tanítványának édesatyja a háromszéki Futásfalván látta, hogy a ruhát forró téglával vasalták. A téglát a sütőbe tették melegedni. A nadrágot az asztalra fektették, vizes ruhát terítettek rá, s mikor a téglá forró volt, egy ruhadarabbal kivették a sütőből és a ruhához nyomogatták.

Ezek az adatok egyben magyarázatát is adják a vasalás *téglázás* nevének. Tehát itt egy olyan jelenséggel állunk szemben, amikor egy régebbi művelet nevét átviszük egy hasonló célú, de más eszközzel végzett műveletre. Hasonló ehhez a cséplőgép *nyomtató-masina* neve, amely a MTsz szerint a baranyamegyei Csúzán használatos, s Wichmann is feljegyezte a moldvai északi csángóknál *nyomtató-mjészina* alakban. Ugyanitt *nyomtot* ‚treden, dreschen‘. Egy klárafalvi (Torontál m.) balladában is nyomtatnak cséplőgéppel: »Apák, anyák, én rúlam tanújzatok, A lánytokat *nyomtatni* ne hagyjátok! Véletlenül beleesik a dobba, Kezít, lábát etőri a masina!» (Kálmány: Szeged népe 3 : 10). A nyomtatás és a cséplőgéppel való cséplés közt volt még egy állomás: a cséppel való cséplés. Kétségtelen, hogy ezt is mondták valamikor nyomtatásnak, mint Comenius Januaja 1673-i kiadásának következő helye bizonyítja: »A *nyomtatóc avagy cséplőc szé-rűn csépelnek*» (NySz). A moldvai északi csángó adat is ezt a jelentést őrizte meg, mert bár Wichmann külön nem mondja, hogy a *nyomtot* ige cséppel vagy géppel való cséplést jelent, valószínűnek tarthatjuk, hogy mindkettőt jelenti, mert a német *dreschen* éppúgy, mint a magyar *csépel* ige, mindkét eljárás megnevezésére használatos, bár a géppel való cséplésre más igénk is van a népnyelvben, a Zala m. Kővágóórsön följegyzett *masináz* (MTsz), de tudomásom szerint ezt másutt is mondják, így Ojczár Margit értesítése szerint a fejemegyei Dunaadonyban is. Tehát a lóval vagy más barommal való tiportatás mesterszavát átvitték az újabb eljárásokra. A gabonát aratják, a füvet meg kaszálják, s bár ma kaszával aratnak, még se mondják, hogy a búzát kaszálják, mert eredetileg csak sarlóval arattak, de az aratás neve megmaradt a kaszával való műveletben is.

A *téglázóvas téglavas* neve CzF. szótárában fordul elő, de itt nem az egész vasaló neve, hanem csak azé »a téglához némileg hasonló alakú vasdarabé, melyet tűzben izzóvá tesznek, s rendszeren tokba zárva ruhaneműek és más szövetek kisimítására használnak.« A tolnamegyei Simontornyán a nép valóban *téglavasnak* hívja a vasaló magját (Nyr 40 : 430), Somogykéthelyen pedig egyszerűen *téglának* (*Fürst Ilonka*). Az adavidéki *téglavas* és a rimaszombati *téglázó* ,szabóvasaló adat is arra vall, hogy eredetileg csak a szabóvasalót hívták így, ez lehetett a vasaló legrégebbi alakja, s csak később kezdtek használni az üreges rézvasalót belső vasmagjával. Ez mindenesetre fejlődöttebb fokot mutat, mivel a hevített vas így nem érintkezett közvetlenül a vasalendő ruhával, nem égethette ki olyan könnyen és nem is piszkította be, mint a tűzbe tett vas, amelyet, mivel tokba zárva vasaltak vele, jobban is meg lehetett tüzesíteni. Nagyon érdekes,

hogy a franciáknak külön kifejezésük van a fehérnemű vasalására, s a szabókéra. Fehérneműt vasalni a. m. *repasser*, ruhát szabóvasalóval vasalni pedig: *passer le carreau sur . . .* A *carreau* (a latin *quadrus*-ból) a. m. „négyzög, négyszögletes lap, kőlap, kályhacserép”, tehát hasonló szemléleten alapul, mint a magyar *tégláz* ige, mert nálunk nemcsak téglával, hanem cseréppel is vasaltak. Tehát eredetileg csak a szabóvasaló neve lehetett *téglavas, téglásvas, téglázóvas*, később azonban a tokból és vasmagból álló egész vasaló átvette a szabóvasaló *téglázóvas* nevét.

A szabóvasalóhoz hasonló az a háromszög alakú, drótkengyellel ellátott vas (v. ö. a német *Bügel* nevet), amilyent a vasmegyei Rábagyarmaton a kovács készített vasalás céljára, s amelyet természetesen szintén melegítve használtak. Használtak két háromszög alakú vaslapot is a vasaláshoz melegen. Az egyik lap kbl. 4—5 kg-os, ezt a ruha alá tették, a másik kbl. 2,5 kgos, ennek közepén fagógós vasnyele volt. Téglalakú vaslapot is készítették a kováccsal, ennek vastag drótból készült a fogantyúja, melyet fagógóba húztak. De úgy is vasaltak, hogy a melegített vaslapot ruhába takarták, vagy a meleg vaslapot befődték a vasalóval ruhával, s erre órákig nehéz követ tettek (*Musits Jenő*).

Szócs Lajos értesítése szerint a csíksomlyói múzeumban van egy cserépvasaló, sajnos azonban cédulája elveszett, s így senki sem tudja, honnan való, mikori, s hogyan használták. A mai villanyvasalóra emlékeztet, vékony égetett cserép, szelelő lyukak vannak rajta, hátul kis ajtó, amelyen szemet, vasat vagy téglát tettek bele. Belseje nem füstös. Hosszúsága 25 cm, szélessége 14 cm. Színe cserépszínű, mázas, »varas«. *Bódei János* arról értesít, hogy Zalabaksán egy öregasszony elbeszélése szerint régen készítették agyagból vasalót s ezt kiegészítették.

Az eddig tárgyalt simító eljárásoknak az a fő jellemvonásuk, hogy a simítás forró tárggyal, fémvel vagy kővel történik, s első sorban ez választja el a mángoló eljárásoktól, ahol nincs szó a hevítésről. A vasaló módszerekhez kell tehát számítanunk azokat az eljárásokat is, amelyeknél a simítás, ha nem is fémvel vagy kővel megy végbe, de meleg tárggyal történik. *Szócs Lajos* a csíkszemeyi Tapolcáról közli, hogy ott régen forró vízzel megtöltött edénnyel is nyomtatták a téglázóvasalót. Itt valóban csak nyomtatásról lehet szó, mert a vas vagy cserépedény nyitott, nem lehet tehát a ruhán huzogatni, mert a víz kiömlenék. (Vö. főntebb a vasaló moldvai csángó *nyomtató* nevét).

Ennél általánosabb, mert majdnem az egész országban ismert eljárás a frissen sült kenyérral való vasalás. *Musits Jenő* szerint a vasmegyei Iváncon és Szentkereszten *dunctulás*-nak hívták ezt a vasaló módszert is. Itt is meghintették meleg vízzel a szépen összehajtogatott fehérneműt, s aztán a kemencéből kiszedett forró kenyeret fehér ruhába takartan rátették. Igen szépen vasalt. *Csaba József* értesítése szerint a szintén vasmegyei Csákánydoroszlón egy régebben elhalt öreg néni ke nagymosáskor szokott kenyeret sütni, s ekkor az összehajtogatott fehérneműre a kemencéből kiszedett meleg kenyereket rakott. Ezért megszólták a falubeliek még az unokáját is. „Igen piszkos fejrén, de nem csuda, mer a zegisz famédliájo ollan vót. Az öregamya is ollan lusta vót, hogy a ruhát soha nem mánguta meg, hanem kenyérsütisko mindig meleg kenyereket rakott rájő“. *Palotay Gertrúd* szerint a tolnamegyei Pálfán a frissen sült kenyeret szorosan egymás mellé rakták a ruhára, Rábagyarmaton meleg kenyeret húzogattak az összerakott ruhán, s néha a simára kiterített fehérneműt vasalták vele (*Musits Jenő*). *Dráviczky László* szerint Hajdúnánáson nem nagyon szerették ezt az eljárást, mert a ruhát megsárgította (*Bartha Károly* gyűjtéséből).

Lerakott szoknyák vasalására is ezt az eljárást alkalmazták. *Bartha Károly* értesítése szerint *Papp Pálné* 53 éves gyulai gazdálkodóné leánykorában vasalt így. A szoknyát előre berakták ráncba, rátették a kanapéra, leterítették egy kendővel, hogy ne legyen piszkos a kenyér aljától. Mikor ez megvölt, kiszedték a forró kenyeret a kemencéből s rárakták. Reggelig rajta hagyták, s reggel benne mentek a piacra. Mezőkövesden deszkára teszik a szoknyát, erre nedves ruhát, majd forró kenyeret tesznek, vagy a földre teszik a szoknyát nedves ruha nélkül, s csak a forró kenyeret rakják rá (*Hancsók Kálmán*). *Herkely Károly* A mezőkövesdi matyó nép élete c. munkájában írja, hogy a szoknyát apró ráncokba szedik, ezeket a ráncokat levarrják (*bejűzés*), erre meleg kenyeret tesznek és ezt egy nap és éjjel rajta hagyják, ezáltal megmaradnak a ráncok (73. l.). *Noga Tibor*

értésetése szerint a nógrádmegyei Ipolyvecén és Nagyorosziban nemcsak a lányok szövetségnyájára rakják a forró kenyeret, hanem a legények ráncos gatyájára is, s addig hagyják rajta, míg a kenyér ki nem hűl.

Somogy megyében, pl. Porrogszentpálon, *Nyíri Antal* értésetése szerint nem használnak forró kenyeret, hanem a vízbe mártott szoknyát az asztalon egy vizes ruhára kiterítik, azután kézzel ráncokba, redőkbe rakják le. Az így lerakott apró redők, ráncok az egész szoknyán körülmennel. Mikor a lerakással végeztek, akkor a lerakott nedves ruhát az alatta levő vizes ruhával együtt sodrófára tekerik, madzaggal erősen rákötik és fölakasztják száradni. A megszáradt lerakott szoknya köröskörül redős szép szabályosan. Újabbban már természetesen vannak olyanok is, akik vasalóval csinálják ezt a lerakást, de általában még ez a régi mód divatozik. A bő gatyák redőit is ugyanígy csinálják.

Zalabaksán a rakott szoknyát pokrócra igazítják, deszkát tesznek rá, s erre káposztáskövet (*Bódei János*). Rábagyarmaton fehérműre is raktak hideg köveket. A kő nem volt téglalakú, de az egyik fele lapos volt. A követ használat előtt lemosták. Vagy két deszka közé tették a fehérműt, ágyiruhát, s rá nagy követ, így hagyták órákig. Máskor meg két asszony kihúzogatta az ágyneműt, simán összerakta a szekrényben, egy nagy követ tettek rá, s az állandóan préselte. Megint más eljárás, mikor a lepedőt két szék háta közt kifeszítették, a székekre nehéz követ tettek, s aztán evezőforma léccel ütötték (*Musits Jenő*).

A beregmegyei Szernyén, *Balog Sándor* értésetése szerint, a gatyá ráncolásához egy kb. 40 cm hosszú, 2 cm széles lapos túszerű eszközt használnak, melynek az egyik végén tűfokszerű nyílás van. Ebbe húzzák a gatyamadzagot. A másik vége hegyes. Ezt a ráncoló fát bedugják a gatyá *gorcába* s vele behúzzák a madzagot. Ezt a ráncoló fát *gatyaszedőnek* is nevezik. A gatyá *gorca* kb. 3 cm visszahajtott és levarrott rész. A kimosott és teljesen megszáradt gatyának a *gorcába* beledugják a gatyaszedőt úgy, hogy az egész gatyakorc a *sedőn* van, de természetesen ez a művelet apródonként megy végbe. Az asszony ülve dolgozik. A *sedőfa* egyik végét a hasának merőlegesen állítja, míg a másik vége a térde felé felső lábszárával párhuzamosan áll. A *sedőfán* a gatyá *gorcát* sorban ráncba szedi, a *sedőfára* ráfér az egész gatyá. Természetesen nagy ügyesség kell ahhoz, hogy a gatyá *gorca* egyforma ráncokba *sedődjék* a *sedőfán*. Van asszony, aki sohasem tanulja meg szépen beráncolni a gatyát. Az ilyen titokban ebben ügyes asszonnal csináltatja meg. Mikor a *sedőfán* a gatyá *gorca* már szép sorban ráncolva áll, akkor a *sedőfa* két végét két lábának nagy és következő lábujja közé helyezi s a gatyá alsó rojtos vége az ölébe kerül. Most maga mellé helyez egy csuporban hideg vizet s ebből a gatyá bal lába felől eső egy részét gyengén meglocsolja s a *sedőfán* összetolt ráncok szerint ráncba szedi sorban ráncok szerint a gatyá szárát. Lassú művelet. Tíz-tizenkét ránc fér a bal kezébe. Egy-egy marokkal összeszorítva a térde közé helyezi s ott tartja, míg újabb marokkal tesz hozzá. Mikor a gatyá egyik szára be van ráncolva, ezt lehúzza a *sedőfáról* s a karosláda fedele alá teszi, míg a másik szárát is ilyen módon beráncolja. Ez azért történik, hogy a másik szár ráncolásának ideje alatt az előbbi szét ne úgorjék. Ehhez is ügyesség kell, mert hisz a gatyá egy darabból van, s ilyenkor az egyik rész préselés alatt, a másik pedig munkában van. Mikor az egész gatyá be van ráncolva, összefogja az egészet, mint egy harmonikát, s a madzagjával végig körül csavarja. Ilyenkor karvastagságú a gatyá, s így tartják másnapig, mikor a férfi fölveszi. Rendszerint szombaton ráncolják vasárnapra.³

A női pendely ráncolása Szernyén varrásokor történik. Ez u. i. *gorcába* már beráncolva van bevarrva, úgy hogy a pendely *gorca* síma, a *gorcába* bevarrt felső része ellenben ráncolt. Mosás és teljes megszáradás után kiverik. Ez úgy történik, hogy összefogja a ruhadarabot a *gorcánál*, s egy kartalan székhez csapdossa, majd a másik végét fogja össze s megismétli a csapdosást mindaddig, míg a kérgessége meg nem szűnik. Azután a két végét megfogva kötélszerűen összecsavarja, majd a két végét egymáshoz keresztbe téve az érintkezésnél madzagjával átköti. Így teszi el lábába másnapra. Alakja ilyenkor ilyen: 8.

³ Vö. *Luby Margit*: A parasztlelet rendje, 219. l.

Palotay Gertrúd szerint a nógrádmegyei Rimócon a nők ünneplő szövet-, stb. szoknyáikat, amint levetik, az asztalra fektetve apró ráncokba szedik (a már meglévő ráncolás szerint), s mikor kész, a szoknya megkötőjével erősen összekötik karvastagságúra, s így teszik el a ládába.

Kalotaszegen a sűrű és mély ráncba szedett *fersinget* úgy ráncolják be, hogy a fersinget az asztalon lenyújtóztatják, vizesen, aztán ráncba szedik és minden ráncot letűznek. Ha a fersing megszárad, kemény lesz és ráncai megmaradnak. A ráncoknak persze a fersing gallérjától az aljáig szabályosan és pontosan kell egymásra következniük (*Jankó, Kalotaszeg* 94).

Ezek az eljárások mutatják, hogy a nép a bonyolultabb módok és a városi lakosság által nélkülözhetetlennek tartott eszközök nélkül is megvan, mert egyszerű eljárásokkal is eléri ugyanazt. Már a nyomtatásra szolgáló kő és egyéb nehezebb is eszköz számba megy, legprimitívebb eljárásoknak tehát azokat kell tekintenünk, amelyeknél semmiféle eszközre nincs a népnek szüksége.

A mángolás és vasalás közt átmenetet alkot az üvegtárgyakkal való simítás. Azért kell átmenetnek tartanunk, mert némelyiket hidegen, másikat melegen használták. Így pl. Baranyában, ahol, mint *Baksay Sándor* 1897-ben írta, vasalót csak az újabb időben kezdtek használni, ezt az a nyakas pohártalp vagy gombaalakú üvegeszköz pótolta, melyel patyolat fehérneműt tetszetős ráncokba *sikálta* (Nyr 26 : 422). Ennek a neve *sikáló* volt. *Kiss Géza* szerint az Ormányságban *sikálóval sikáták* simára a finomabb felsőruhát. Kerek, sötétzöld színű, kicsit gömbölyű, csiperkegomba formájú üveg volt, közepéről gombaszárszerűen föllálló böckös, jól megfogható fogóval vagy szárral (324, 275 *fümöntés* a.). Zalabaksán is emlékszik egy öregasszony, hogy valami gömbölyű üveget használtak vasalásnál, de már se nevét, se használatát módját nem tudja (*Bödei János*). A nógrádvecei Ipolyvecén és Nagyoroszbiban 50 évvel ezelőtt is még üveggombával hidegen vasaltak a finom selyem holmit. Ma már nem lehet találni ilyen (Noga Tibor). Mezőkövesden a stoppolófa alakú üveget a bubosban megmelegítik, a ruhát *beszentelik*, famángorlóval a ráncokat majdnem egészen lesimítják, a szoknyát kifeszítik, a ráncokat kidörzsölik úgy, hogy az üveget nedves ruhával fogják, hogy meg ne égesse kezüket s közben a nedves ruhával meg is párázzák a szoknyát, mint a szabó vasalás közben a nadrágot (*Hancsók Kálmán*). Ezt az üvegvasalót üreges szárán át forró vízzel is meg lehetett tölteni. Hasonló alakú üvegvasaló használatban volt Finnország nyugati részeiben is (képét I. *Sirelius* Suomen kansanomaista kulttuuria II. 132), ahova Svédországból jött. Itt a Dalarna tartományban az 1800-as évek elején egy gyár készített ilyeneket. Németországban forró vízzel megtöltött közönséges üvegpalackokat is használtak e célra. (Vö. még *Nécsy* : Vászonsimító üveg, Népr. Ért. I. 97.)

Rábagyarmaton a kőművesek habarcssimítójához hasonló fogós simító deszkával is *simították*, s ezt is *sikálúnak* hívták (*Musits Jenő*).

A kézi mángorlóval való mángolás is csak a vasalás primitívebb fokának tekinthető. A somogy megyei Alsósegeden a *téglázó vasaló*-val csak a boltban vett holmikat vasalták, pl. a *kontyfüzőket*.⁴ A magukszötte ruhánakvalót csak mángolták, s ott ezt a műveletet is *sikálásnak* nevezték (*Nyiri Antal*). A kisimítandó ruhát sodrófára tekerik, vagy amint ott mondják : *összetűrik*, aztán a *lapickával sikálik*, az asztalon mögvergyük vele,« mondják. A lapicka volt egyúttal a *mosólapicka* is (*Nyiri*, A zselicségi Szenna és vid. m. nyelvjárása 140). A vas megyei Rábagyarmaton szintén *lapickával sikátok*, fölsőruhát, szoknyát, réklit is. A szoknyát simára kihúzva göngyölítették a fára, a réklinek először az ujját külön, majd a többi részét is *sikáták*. Ezt a műveletet *sikálásnak* nevezik (*Musits Jenő*). Zalabaksán szintén *sikálás* e művelet neve s ott a *lapickát sikálúnak* is nevezik (*Bödei János*.) Baranyaózdton is azt kérdik : »*Mög van-e má sikáva a ruha*« (Nyr 27 : 287). A Pálócságban a tésztanújtó alakú mángorlófa neve *sikár* vagy *sikálló* (Nyr 26 : 316), *sikálló* (22 : 79), s ott *sikárnyí* 'súrolni, mangorolni'. Borsodszemerén is *sikálófára* hajtják a ruhát és fogas sulyokkal jó keménven *sikálják* (*Kovács Albert, Hancsók Kálmán* gyűjt.). Gömör megyében *sikall* (Nyr 46 : 243).

⁴ A *kontyfüző* öt vagy több cm széles és 2 m hosszú fehér szalag, melyet kikeményítve és vasalva a *káplira* rábókdóstelek a kontykészítésnél (*Papp Juliánna*).

Óbáston *sikā(-)lok* 'mángorol' (Magyar Népryelv, I. 159). Különben maga a laskanyujtó neve is *sikárló* (Rimaszombat, Nyr 17 : 574), *sikálló* (Kassa vid. 25 : 384), *sikáló* (Mezőkövesd, *Herkely* 40), *sikárlófa*, *sikálófa* (Hegyalja, MTsz) és *sikál* 'kinyujt (tésztát)' (Kassa vid. Nyr 20 : 573, Mezőkövesd, *Herkely* uo.).

A *sikárló* 'mángorló kamra' jelentésében már egy 1693-i levélben előfordul: küldtem négy vég vásznat *sikárlóban*, azt is ... készítsétek el (LevT. 2 : 392). Más simító eszköznek is ez volt a neve. Így egy 16. századbéli szakácskönyvben olvassuk: Végy más *sikárló fát*, melynek az temérdeksége (a. m. vastagsága) és szélessége legyen három ujjnyi (*Radvánszky*, Régi magy. szakácskönyvek 287); végy gömböleg *sikálló fát* (289); végy egy *sikálló gömbölitő fát* (291). Győrben a *sikálló* a takácsok simító szerszáma (*Reibprügel*, Nyr 11 : 383), a *sikálófa* pedig nyeregyártó szerszám (*Zurichteisen*, uo. 430); a torontálmegyei Magyaritében *sikár* a takácssimító neve (8 : 487).

A *sikárol*, *sikál* jelentése eredetileg a m. simít, mint a köv. népryelvi adatok kétségtelenné teszik: *sikárlani*, *sikállani*: »Mikor a házat megtapasztják és a tapasz megszárad, annak hasadékait arra készített híg sárral bekenik, mely azokat befogja. A repedt tapaszos házat *sikárló*-val bemázolni; innét *sikárló*, marhagané, lúgzott hamu s agyagból készült híg kenedék' (Székelyföld, Tsz. 1838); *megsikárolni* 'lágú agyagpeppel megkenni és finoman homokkal beszórni a szoba földjét' (Kolozs m. Bábony MNépry. I. 52); *sikárol* 'agyaggal simára tapaszt' Csík m. Nyr 32 : 54); *sikál* 'simít tapasztáskor' (Vadr., Háromszék m.); *sikárol* ua. (Nagykükküllő m. Halmágy, NyK 31 : 398, Torda, NyF 32 : 58), *sikárol* 'másodsor tapaszt' (Koltó, *Szabó István* 58), *siká* 'mázol'⁵ (a ház fögyit először sározzák, azután *sikálik*, Szenna, *Nyiri* 163; földé *sikálik föl a pitvart* 51); *kisikárni* 'kitapasztani' (pl. a szoba földjét) (Moldva, *Rubinyi*, Nyr 30 : 174), *sikár* 'mit Lehm bestreichen (z. B. den Hausboden, die Wand, die Risse im Ofen)' (Moldva, északi csángó, *Wichmann*), *besikál* 'betapaszt (lyukat)' (Marosvásárhely, MTsz), *sikálni*, *fehértetni* 'kimeszelni (a házat)' (Zala m. Göcsej Tsz. 1838), *sikál* 'meszel' (Vas m. Őrség Nyr 3 : 283, Baranya m. Mecsekhát, MTsz 1841), *sikáló* (Őrség i. h.), *sikálu* (Csákánydoroszló *Csaba József*) 'meszelő', *sikálás* 'meszelés' (Csákánydoroszló), *sikárlani*, *sikállani*, *sikulni* 'gyalulni' (Moldva *Szarvas Gábor* Nyr 3 : 3). A szónak e jelentése megvan már a régi szótárakban: Trullisso, *Megtapasztom*, *Sikárlom*; Trullisatio, *Tapasztás*, *falsikárlás* MA. Trullisso, *Vakolom*, *Sikárlom*, *Téhelyezem*; Trullisatio, *Vakolás*, *Sikárlás*, *Téhelyezés*; Trulla, *Sikárló*, *vakoló kalán* PP.; eoniatas — *Sikárló*, *mázoló*; tector — *Sikarlo fal ziulo* Calepinus, *Sikarló*, *Falszinló*; tectorius — *Feieritő mez fal si karlo mez* (a. m. fejeritő *mész*, *fal sikárló mész*) Calepinus; *sikarlo mész*, *szinló*, *falfestőmész*, *Tectorium* MA. A *sikárol* igéből elvonás útján keletkezett a *sikár* 'agyag' szó (Komárom m. Kürt Nyr 19 : 188). A *sikárol* alapszava a *sík* melléknév, melynek eredeti jelentése 'sima, sikos' volt: *sík* 'glatt, glitschig, schlüpfrig' (Hétfalu), *sík* 'eben, flach, glatt', *síkit* 'glätten, schleifen, polieren; streicheln, kosen' (Moldva, *Wichmann*), *sikogat* 'simogat' (Moldva Nyr 9 : 531, *megsikogatnám* 4 : 336), *sikogat*, *síkitt* 'tenyérrrel vmit simít, egyenget, elken; falat, kemencét tapaszt', *síkító* 'a kőművesek simító szerszáma' (Csík-szereda *Szőcs Lajos*), *síkitt* 'simít tapasztáskor' (Csík m. Háromszék m. MTsz), *sík-mol* 'sima ruhaanyag' (*mol* 'finom batiszt' Somogy m. Szenna *Nyiri* i. m. 188, 162 *ruha* a.). Már a régi szótárakban: *sík*, *Lubricus*, *Aequus*, *Laevis*, *Planus*, *Planities*; *síkítom*, *Lubrico*; *síkos*, *Lubricus*, *laevis*, *planus*; *Laevatus*, *Sima*, *Simitott*, *Sikosított* MA; *lubricus*, *lubricum* — *Sík*, *síkamló*; *lubrico* — *Meg síkítom* Calepinus.

A somogymegyei Csurgón *Pókos Jánosné* nevű öregasszony elbeszélése szerint a *sikálás*nak egyik eljárása a következő volt: Jó hosszú és széles asztal két végére egy-egy sodrófát tettek, a két sodrófára föltekerték a ruhát, mint egyszerű sikáláskor. Mikor a ruha a két sodrófára föl volt göngyöltve, rátettek egy deszkát úgy, hogy mindkét sodrófát befördje. A deszkára súlyos követ tettek, s ekkor a deszkát úgy görgették a két sodrófán, mint a lapicák. A nehéz kő súlya a ruhát kisimitotta (*Nyiri Antal*). Ez az eljárás lényegében megegyezik a mángorló gép munkájával, amelyről később szólunk.

A vasmegyei Nagymizdón, Iváncon és Csákánydoroszlón *dörgülisnek* nevezik a *sodrófával* és *dörgülítlapickával* való mángorlást (*Musits Jenő*, *Csaba József*). A mán-

⁵ Vö. *mázal* 'a szoba földjét sárral kitapasztja' (Bihar m. Jánosfalva NyF 29 : 31, Tárkány MNy 10 : 335).

gorlófa Kemenesalján is *dörgüllő* (NyF 33 : 21), s a Bakonyalján *dörgöl(l)* 1. mángorol (fehéreneműt); 2. súrol (pl. kerék a lócsöt) NyF 34 : 91. A zalamegyei Bókaházán *ruhát dörgöl* a. m. 'egyenletesen vastag sodrófával és lapickával mángorol' (Nyr 44 : 382). A vasmegyei Rábagyarmaton felszázaz állapotban is *dörzsütik* a ruhát, s utána még kitergették száradni, s ott az eljárás neve *dörzsülés* (*Musits Jenő*). A *dörgöl* ige, 'súrol' jelentését a MTsz is közölte a zalamegyei Gelséről. A MTsz szerint Gelsén és Göcsejben *dérgál* a. m. 'mángorol'⁶, *dergáluófa* pedig Göcsejben 'mángorlófa'. Az Őrségben és Hetésben *dérgál*, 'a len bugáját leszaggatja a gerebeneden', *dérgálu* 'lenbugatisztító'. Tekintve, hogy a szó csak a nyugati nyelvjárásokban fordul elő, szlovén eredete nyilvánvaló; vö. szlov. *držati* 'reiben, wetzen, fegen'; cseh *drhati* 'den Flachs raufen, riffeln'; kisor. *derhätý* 'raufen hecheln'. Összefügghet ezekkel a nyitravidéki *derénguónyi* 'mángolni' és *deréngelyuófa* 'mángoló eszköz' (Nyr 28 : 495), s a háromszékmegyei *dorhol*, 'hengerel, mángorol' is (MTsz).

Csákánydoroszlón csak finomabb fehéreneműt, így inget, keményített női alsószojnyát és női felsőruhát vasaltak, a rojtos gatyát, törülközőt, lepedőt és általában a durvább fehéreneműt *dörgüjék*, csak újabban mondják a *dörgülést mángulásnak*. A dörgülés a konyhaasztalon történik. A ruhadarabot rendszerint a teljes megszáradás előtt veszik munkába, vagy ha száraz, meglocsolják, *befeiktullák*. Most ketten *kéz között kihuzzák*, vagyis meghúzzogatják, összehajtogatják úgy, hogy a *sodrufa* hosszának megfelelő szélességű legyen. Feltekerik a sodrufára, leteszik az asztal elejére, majd a *dörgülü lapicka* végét rászoritják és erős nyomással előretolják, miáltal a sodrufa előgördül. A sodrufát most visszateszik az asztal széléhez, s a gördítést megismétlik néhányszor, s ezzel a ruha simítása megtörtént (*Csaba József*).

A pozsonymegyei Tejfaluban (Csallóköz) is csak kézi mángolót használtak régebben, ma azonban a mángolás után még külön ki is vasalják a ruhát. Az eljárás neve itt *patéllás*, a mángorlófa neve pedig *patélló*. Ez kb. 50 cm. hosszú, 6 cm. széles nyeles deszkalap, házilag készül és készítője rendszerint ki is vési, virágokkal, cirádákkal díszíti. A *patélló* eredeti rendeltetése azonban nem a mángolás, hanem a sulykolás, s a *patélló* eredetileg 'mosófa, sulykoló lapocka' volt. A csallóközi dunamenti falvakban máig is a *hibáló-patélló* mosás-forma járja, különösen vászonzélek, zsákok mosása történik ezzel az eljárással. A ruhát kosárban viszik a folyóra, beáztatják, majd a *patéllóval* a *patélló-padon* megcsapkodják. A ruhát azután a vízben újra *meghíbalják*, majd megint a *patéllás* következik, s ezt addig ismétlik, míg a ruha tiszta nem lesz. A *patéllópad* kb. 80 cm. magas, lábakon álló, 1 méter hosszú, 30–35 cm. széles asztallap (*Csiba Lajos*). A MTsz a *patélló*-nak csak 'mosófa, mosólapocka' jelentését közli a pozsonymegyei Bácsfáról, amely szintén a Csallóközben fekszik, s az ugyancsak csallóközi Patonyszéről. A *patél* ige 'mosófával sulykol (ruhát)' jelentésben szintén Bácsfáról közli, s ezenkívül még egy csallóközi adatban.⁷ Somogy m. északi részén pedig egy adat szerint jelentése: 'a vajból a köpülés után a vizet kipaskolja' (MTsz). A (ruhát) *patél* ige megvan már *Kresznerics szótárában*, a *patélló* pedig *Kassai Szókönyvében*. Magában áll *Dankovszky szótárának patélló* 'harang nyelve' (vö. *harangütő* CzF., *harangütőjű* Csűry, SzhSz., *harangütel* Palócság Gömör m. MTsz, Rhophalu(m), pistillum — *Harang monya, ütője Szikszai Fabricius*) és *patéllani* 'eine Schlacht schlagen' adata. A szóra legrégebbi adatunk *Baróti Szabó Kisdéd Szótárából* való: *Meg patéllja* 'verni'. A szó, mint már *Tolnai* fölvetette, összefügghet a francia *battoir* 'Schlag-Instrument, Tennenpatsche, (Erd-)Schlägel; Waschbläuel', *battre*... *avec le battoir* 'blauen', *batte* 'Schlägel, Stampfe', *b. à beurre* 'Buttersstößel, Rührstock' szavakkal (Nyr 26 : 37). Természetesen föl kell tennünk, hogy a francia szó a németen keresztül jutott el Nyugat-Magyarországra, első sorban a pozsonymegyei Csallóközbe, mert csak az osztrák és a hazai németiségben válik a *b p*-re.

Nagyon valószínű, hogy a kézi mángolás eredeti módja éppen a mosólapickával, s még előbb a közönséges sulyokkal való sulykolás volt. A marik a megszótt vász-

⁶ Újabb adatok: *dérgál* 'ruhát lapickával mángol' (Zala m. Csesztreg Bödei János, Pölöskefő Pálffy László); *dergáluófa* 'mángoló lapicka' (Pölöskefő).

⁷ Újabb adatok: *patélló* 'sulyok, ruhamosásnál használt deszka, mellyel a ruhát verik', *patéllják* (Alsó-Csallóköz Nyr 29 : 590); *mosófa, patéllófa, mosászék* (Győr m. Szigetköz, NyF 38 : 29); *patél* 'gyermeket megver' (Pozsony m. Somorja).

nat hengeres sulyokkal verték egy vastag gerendán. (Képét I. *Sirelius* i. m. II. 129). Gyergyószentmiklóson és Kézdiszentléleken, akinek nem volt vasalója, sulyokra csavarta a vizes, kicsavart ruhát (de csak gatyát és durvább anyagú fehérneműt), s azon száradás közben kisimul (*Szöcs Lajos*), Hajdunánáson *Dráviczky László* szerint a mángolást *sujkolásnak* is nevezik, a mángolófát pedig *sujoknak*. A sulyok itt nehéz széles fából készült, alsó részén fogak voltak, felső részén pedig a szűzdohányt vágták. Aki értette a módját, az szebben kisimította ezzel a ruhát, mintha vasalót használt volna. A földműves osztály még ma is ezt az eljárást követi (*Bartha Károly* gyűjteményéből). Békésen *sulyok* 'ruhamosófa', a hozzátartozó ige *sűjkól* (MNépn. I. 28). Egy másik közlemény szerint ugyanott viszont *mangollóu* 'sulyok' (uo. 75, de itt valószínűleg a sulyoknak van 'mángorlófa' jelentése). A békésmegyei Endrődön a *mangolósujok* szilva-, eper-, körte-, meggy-, cseresznyefából készül, a fiatalasszony férje készíti, s oldalára rávési bicskaheggyel a felesége nevének kezdőbetűit (*Fülöp Imre*). Szentesen *Nyiri Antal* szerint szintén *sujok* a mángolófa neve, s itt súlyosabb, vastagabb, mint a somogyi *lapicka*, s fél lapja mindig domború. A somogymegyei Alsósegesden szintén domború, Csurgón ellenben mindkét oldala lapos. A MTsz is közli a *sulyok*, *sujok* 'mángorlófa' jelentését egy pestmegyei s egy ceglédi adattal. A nógrádmegyei Ipolyvecén *Noga Tibor* szerint a mángorlófa neve *suk*, de ez is csak a *sulyok* változata.

Az oroszban az említett, tkp. simítást jelentő szón kívül *utyug* 'vasaló', *utyuzity* 'vasal'. A szó más sláv nyelvben tudomásom szerint nincs meg, ellenben átmert a kazáni-tatárba *ütük*, *ütek* 'vasaló', *ütüklä-*, *vasal'* alakban (*Bálint*).^{2a} A szó etimológiája ismeretlen, de nagyon érdekes, hogy az orosz nyelvjárásokban az *utyuzity* ige jelentése még *Dal* szótára szerint: 1. *bit'* ('schlagen'), 2. *mjai'* ('kneten, treten (Lehm); brechen (Flachs); die letzte Walke geben (den Häuten); zerknüllen, zerknittern (das Kleid)'; 3. *kolotit'* ('schlagen, klopfen' (vö. *kolotuska* 'Schlagel; Handramme; Schlag auf den Kopf'). Nyilvánvaló, hogy a 'verés, sulykolás' volt a szó eredeti jelentése, tehát ez is azt bizonyítja, hogy a ruha simításának ősi eljárása ez volt. Az *utyug* főnév eredeti jelentése ezek szerint nyilván 'sulyok' volt.

A szatmármegyei Botpaládon sem használtak régen *Fürtös Sándor* szerint vasalót, hanem csak *mángorlót*. Itt a *mángorló* 60 cm. hosszú, 13 cm. széles, 4 cm. vastag téglalap alakú, felső részén faragásokkal díszített, keményfából készült eszköz volt. A hozzátartozó sodrófa neve *nyújtófa* volt. (*Nyiri* szerint Szentesen *nyújtófa*.) Mikor már jól *bemángorolták* a ruhát, a sodrófát kihúzzák a ruha közül, megvergetik vele a ruhát, s kész a simítás. Régen még az inget is mángorlóval simították, ma már csak a vászonneműt vasalják mángorlóval (*Bartha Károly* gyűjteményéből). Tehát, amikor a régi eljárások fokozatosan pusztulnak, a régi anyagnál meg megmaradnak, az új anyagokkal azonban új eljárások jönnek divatba.

Luby Margit is *mángorol* alakban jegyezte fel az igét a szatmármegyei Tunyogon és Matolcson (i. m. 219). *Csüry Szamosháti* szótárában az ige *mangurull*, az eszköz neve pedig *mangurlóu*, *mangurullóu*. Áll egy gömbölyűre csiszolt vaskos fahengerből és egy nyéllel ellátott hosszú, lapos fából, melynek egyik lapja recésen meg van faragva, hogy az asztalra lefektetett fahengert a rátekert fehérneművel hengergethesse. Mángorlóval ma kendőket, lepedőket, asztalterítőket simítanak, inget inkább vasalnak. Hasonlóképp recés *mangurlóval* *mangurolnak* a beregmegyei Szernyén. Ehhez is a *laskanyujtót* használják (*Balog Sándor*). Nagyszalontán *mángurló*, gyakrabban *mángolló* a neve, a hozzátartozó ige *mángol* v. *mángurul* (Nyr 42: 395—6). Tatatóvároson *mángolló* (Nyr 39: 77). Bakonyalján a *mángollóu*fa egy gömbölyű rúd, melyhez még egy másik lapos és széles eszköz tartozik (NyF 34: 57).

Városokban szekrényes mángorlók is vannak használatban, de néhol falun is. *Kiss Géza* szerint az Ormánságban az alsóruhát *mángolón* *mángóták*: asztalfiában két fahenger, fölötté kövekkel megrakott láda, a hengerre rátekerték a ruhát és húzagták fölötté a súlyos ládát (i. m. 324). Zalabaksán *Bődei* szerint a mángorló egy ládika tele téglával vagy kavicsal, alatta két sodrófával. Egyikre tekerődött föl, a másikkal le.

^{2a} De lehet, hogy az átvitel fordított irányú volt.

A mángorlásra nálunk a 17. századtól vannak irodalmi adatok. *Czeplédi István* Egy veres tromfosdit játszó sandal barátomnak megpricskelése c. 1666-ban megjelent vitáiratában írja: Ha *mangorlora* vonszanak is (NySz). 1679-ből: *mángorolattan vászon* (Nyr 42:363). *Berényi Györgyné Divék-Ujjalussy Klára* hozományának 1688 február 22-én kelt jegyzékében szerepel: Más fél száz réf vékony *házi vászon mangolatlan* Ötven rőf házi vászon, *meg mangolt* (*Radvánszky*: Magyar családélet és háztartás II. 379). Egy 1693-ban kelt levélben: két vég *kimangorolt abrosz*, lenből való (LevT, II. 392). 1706-ból: egy *egész vég abroszt*, a ki van *mangolva*; 1736-ból: 1 *fa mángoló* hozzá való eszközivel (Nyr 42:363). Szótározva először *Pápai Páriz Ferenc* 1708-ban megjelent magyar-latin szótárában találjuk: *mangorolni*: Telam levigare. *Mangorlott vászon, gyóltts*; Linteum levigatum. *Mongorolni*: Telam levigare, expolire, *Mongorlás*: Laevigatio, Politio telae. A *mongorolni* alakváltozatot Kriza is közölte a Székelyföldről (NyK 10:334), ahol még *mungol(l)*, *mungorol* alakban is ejtik (MTsz).

Ezekben a régi adatokban nem egyes ruhadarabok mángorlásáról van szó, hanem megszőtt vászonról. Valóban, a mángorlás elsősorban a takácsmesterség tartozéka volt eredetileg, s arra szolgált, hogy a kész vászonnak síma és fényes felszint adjon. A mángorló tehát eredetileg vászonkészítő gép volt. A magyar *mángorol* ige a német *mangeln* átvétele, melynek alapszava *Mangel* 'mángorló'. Ausztriában csak ezt a nevet használják, Németországban inkább a *Mange* főnév és *mangen* ige volt használatban. A *mangen*, 'mángorol' jelentésben először *Tucher* Haushaltbuch-jában fordul elő (1507 után), *auf-mangeln* csak a 16. sz.-ban, a *Mange* v. *Mangelpress* 1664-ben *Duez* francia-német-latin szótárában, *Mangel* és *Mandel* 'mángorló' 1715-ben. A *Mandel* és a hozzá tartozó *mandeln* ige, amelyre az első adat 1716-ból való, a német nyelvjárásokban még ma is él. A középfelnémet *mange* (a 12. században *mango*) jelentése még 'kőhajtó gép' volt, s a hasonló jelentésű középlatin *manga*, *mango*, *mangana*, régebbi *manganum*, *manganus* átvétele, amely viszont a görög *μαγγανον* 'hajtógép' szóból származik. Ez a hadiszerszám is lényegében hengerekből és deszkákból állt, s egy kővel telt szekrény lezuhánása által hajította el a kőlovedéket. A régi Nürnbergben, a német haditudomány hazájában neveztek el ez után a kővel telt szekrényvel megterhelt vászonsimító gépeket és hengereket a 15. sz. harmadik negyedében, amikor még *mang* volt a neve. Később aztán a fehérnemű simító mángorló is átvette ezt a nevet. A kézi mángorló, melynek a németben *Rolle* neve is van, (eredeti jelentése 'henger', mint *rollen* 'mángorol', tkp. 'gurít, görget, hengerit, hengerget') csak újabb találmány (vö. *Kluge-Götze*: Etym. Wörterbuch d. deutschen Sprache; *Weigand*: Deutsches Wörterbuch, 1910; *Heyne*: Körperpflege und Kleidung, 1930, 95. l.) Nyilvánvaló, hogy a szekrényes mángorlónak nemcsak a neve került hozzánk Németországból, hanem maga a készülék is az eljárással együtt.

A vasalás és mángolás műveletének alapjáná véve azonos voltát bizonyítja a *lapít* ige, melynek Somogy m. szigeti járásában s Baranya megyében Sziget vidékén 'mángorol' jelentése van (MTsz), s ez pontosan azonos német *platten* igével, amely viszont Észak-Németországban a. m. 'vasal' (vö. még *lapító* 'nyújtódeszka, sodródeszka', Kolozs m. Szucsák, Székelyföld, Háromszék m. MTsz, Nyr 34:190. Vö. ezzel főntebb a *sikáló* 'mángoló' és 'sodrófa' jelentését).

Ősi soron a vászon simává tételéhez nem tettek egyebet, mint hogy a megszőtt vásznat vízbe mártották és mosószékhez verdesték (A magyarság népr. I. 371). Ez az eljárás Kalotaszegen még ma is a *fodórvászon* készítésénél. Fodórvásznat sárga- és *mis-másvászonból* (gyapotból és kenderszálból szőtt vászon) készítenek a következő eljárással: 5—10 liter meleg vízben sót oldanak fel és ebbe beáztatják a vásznat, vagy pedig a feldarabolt vászonra lúgos és szódás vizet öntenek. A nedves vásznat azután egy lapos kővön vagy deszkán *béverik* vagy *vízbe verik*.-A *béverésnél* az asszony két kézzel fogja

* Vö. *sìgnea officina fullonica alias Festò seu Mangorlo haz dicta cum machina una majori et altera minori pressoria*. Camera in qua artifex *Mangorlo* residet. (Makovica 1688-I összeírása, MNy 3:35; a második *Mangorlo* itt 'mángorló mester'), *Mángorló mesterek háza. Mángorló szín ... Mángolás mesterségéhez való pad, rajta felüljáró, kővel terhelt faláda ... Második Mángorló szín, ennek mángorló padja és kővel terhelt ládája hasonló* (Fogarasi invent. 1691-ből, MNy 10:369; az első színben 'kővel terhelt faláda' helyett a közlő 'kivül terhelt faládát' írta).

meg az összetűrt vászon egyik végét, s úgy csapja a deszkához, hogy az *fordosan* (rétegesen) nyomódjék össze, *fordozzék*. Azután a másik végét veri a deszkához, tehát váltogatva. Mikor már jól *béjdrozott*, — egy darabot 40—50 percig vernek — szappanos vízben kimosják. A fehérített vásznat is megszapulják, majd a patakra viszik és *bétűjkölik*. A sulyok lapjával sulykolják, az élével pedig kitörik. A sulykolás a mosószeren történik, s addig tart, míg tiszta víz nem folyik ki a vászomból. A már bevett vásznat ilyenkor még egynehányszor a mosószerhez csapkodják, s a többivel együtt megszáritják (*Nagy Jenő*, A népi kendermunka műszókincese Magyarvalkón, 1938. 50—1.; vö. még *Jankó*, Kalotaszeg, 100 l.)

Rimaszécsen *Albert János* szerint a *mangolló* a *kalló'* volt, s *mangorolni* azt jelentette *'kallatni'*. A *kalló* a Rima mentén nem malom volt, hanem egy dézsaformájú edény a folyó mellett, amibe egy kis zsilipen bocsátották a vizet, s ez által benne forgó mozgásba hozódott a víz. Ebben a magyar birka hosszúszálu gyapjából szőtt fürtös szövetet mosták, puhították, s ebből készült a fürtös guba (Nyr. 23 : 32).

A beregmegyei Szernyén a zsákokat, használatban levő konyhakendőt, tarisznyát, *vonóst* (nagyobb tarisznya, melyet inkább az asszonyok hátizsákszerűen kötöznek a hátukra)⁹ egyáltalán nem *mangorolják*, csak a megszáradás után *betűrik* és egymásra rakva elteszik a ládába, azonban a következő ruhadarabokat sem mindenki *mangorolja*, hanem csak kiveri s *betűri*, azaz összehajtogatja : *férfiing*, *ingváll* (rövid, derékig érő női ing), *törülköző*, *abrosz*, *asztalkendő* (nagyobb kendő vagy kisebb abrosz, mellyel az asztalszéket terítették az evéshez), *surc* (férfi-vászonkötény), *gyermeking*, *komót-kendő* (komótterítő), *komakendő* (cifrára kivarrott vagy szedett, csíkkal bőven díszített négyzetes kendő, melyben keresztelőbe, lakodalomba ajándékot visznek) stb. (*Balog Sándor*).

Ez a művelet a következőképpen történik: A kiszapult, majd kimosott efféle vászonneműt a fejréseléd «azon kérgesen» *összeszedi*. A kimosott vászonnemű száradás közben kérgessé válik. Nem puhul és elveszti alakját. Tehát a *surc* egyik sarka pl. összezsugorodik, s ennek következtében a másik sarka lejjebb csúng. Az ily módon száradt *surc* alsó végét tehát úgy szedi össze a markába, hogy széle pontosan egyezzen. Most a már oda készített *kisszékre*¹⁰ egyik lábával rálép, hogy ne mozogjon, s a markában összeszedett s összeszorított surcot a széklap oldalához csapkodja, *veri*, ezáltal a formálatlan részek egyforma hosszúra nyúlnak, s közben az egész megpuhul, kisimul. Majd a másik végét szedi össze a markába, s megismétli a *kiverést*. Mikor kellőképpen kiverte, szétnyitja, két sarkát megfogja, s mintha poros rongyot rázna, jól kirázza, majd *összetűri*, s leteszi. Ha a vászonnemű nagyobb darab, a kiverést ugyanígy egy személy végzi, de a többi művelethez már még egy személy kell. Pl. egy zsák ha már ki van verve, egyik végének két sarkát egyik személy, másik végének két sarkát másik személy fogja meg, magasra emelik, majd hirtelen maguk felé és lefelé irányuló mozdulattal többször megrántják szemben állva egymással. Közben *meg is huzogatják*. Ez úgy történik, hogy mindkét személy előbb a jobb kezében levő sarkot meghúzza, s ugyanakkor a bal kezükben levő sarkot tágra engedik, majd fordítva kiki a bal kezében levő sarkot húzza meg, s a jobb kezében levő sarkot engedi tágra. Evvel helyrehozzák alakját. Most egyszer összetűrik, s megismétlik a *huzogást* még annyiszor, ahányszor a vászonnemű terjedelme kívánja. A *betűrést* úgy intézik, hogy lehetőleg egyenlő nagyságú darabokat kapjanak a *betűrés* után, vagy ha ez nem lehetséges, egyenlő nagyságúra tűrt darabokat, 10—12 darabot csoportosítanak össze, s helyezik el a karosládjában (*Balog Sándor*).

⁹ A *vonós* házivászonból készült rövid zsák, mely gyakran szedett-szött csíkkal van díszítve. Hosszúsága kb. 73 cm, szélessége egy *bakarasszal* rövidebb, kb. 58 cm. A zsák szája vissza van hajtvva s levarrva. Az így alakult *préme* vagy *gorcba cigánymadzag* van húzva, avvel kötik be a vonós száját. Mivel hátizsákszerűen hordják, el van látva két hosszú, vászomból készült pánttal, csak a pántok felül is a vonós széléhez vannak varrva. Ha a fejréseléd a vonóst a hátára veszi, a hosszú pántokat elül a mellén keresztül összeköti. Így a vonós nem mozog a hátán, szinte egyggyé válik testével. A vonós száját úgy kötik be, (ha egyáltalán bekötik, mert sokszor nyitva hagyják, úgylis a háthoz lapul, s nem eshet ki belőle semmi), hogy a madzagot meghúzzák s így a vonós szája ráncban összefut, azután a gorc alatt körültekerik a madzagot.

¹⁰ Minden házban van 1—3 darab *kisszék*. Ezt a gazda maga készíti, különböző nagyságúak és téglalap alakúak. A legkisebb kb. 18 × 25 cm, s 24 cm, a legnagyobb 30 × 40 cm, s 40 cm magas. Valamennyi *kisszék* négylábú. A nagyobb állandóan a tűzhely előtt áll, a kisebbek az ágy vagy az asztal alatt állnak s csak szükség esetén veszik elő. Ilyen *kisszék*eken ülve fejtik a csövestengerit, kötik a cirokseprőt, s végeznek különböző házi- vagy háziipari munkát.

A *tűr* igének 'hajtogat' jelentése másutt is megvan, pl. a somogy megyei Csurgón *étűr* 'összehajt (ruhát mángolás után)' (Nyíri Antal), *összetűr* ua. (Ua. A Zselicségi Szenna, 178), 'összegöngyöl (pl. vásznat)' (Háromszék m. MTsz). Ebből: *egy türet vászon* (Gyórszentmárton), *egy türés vagy türedék vászon v. posztó* (Székelyföld), *egy vég összehajtott vászon v. posztó'* (MTsz).¹¹ Már a régi nyelvben: *Egy türet vaszon* (1594), *egy türet vászon* (1751). *Gyolcsot egy türetben* 26 singet elloptak (1757) OklSz. *Egy ruhanak valo tafota fekete barsoni egy türetben, feier tafota mas türetben* (RMNy. 2: 149); *egy türet posztót* (Miskolci 1702.) *Egy vég hollandiai gyólts melly egy türet* (Vectigal Transylvanicum). *Egy türés temérdek gyolcs* (Kecsk. tört. 2: 54) NySz. Szótározva *Pápai Páriznál* (1708): *Türet*: Spira, Volumen. Alapszava e jelentésben már *Molnár Albertnél*: *Türöm*: Plico, Convolvo. *Türés*: Complicatio, Convolutio. *Pápai Páriznál*: *Plico*: *Rántzalom, Takarom, Özve-türöm. Tofeus Mihály* A szent zsoltárok resolútiója c. 1683-ban megjelent művében: *bé-tární, mint a kalmárok a gyolcsot* (NySz).

A *türet* tehát, amelynek eredeti jelentése egyszerűen 'hajtogatás' volt, a 'vég' jelentésben mennyiségjelző lett. Hasonló az eset a kendermunkánál. Magyarvalkón *jetűr* 'felgyűr, felgöngyölít (a megtépett szöszt)'. A megtépett szösz guzsajba türlich fel. A finomabb, a kender tövéről lekerülő szösz, az u. n. *tövi szösz*, melyet nyolc fő, vagyis fél kíta kenderről húznak le, *türetbe türlich fel*. Tehát egy kitából két türet lesz (Kalotaszeg Magyarvalkó *Nagy Jenő* i. m. 16, 15. kép. Magyarság népr. 362).¹²

A simítás különböző műveletei arról tanuskodnak, hogy a nép ugyan készségesen tanul a szomszéd népektől és a felsőbb osztályoktól, azonban leleményessége képessé teszi eredeti eljárások kitalálására. Rájön egyszerű módszerekre, amelyekhez nincs szüksége semmiféle eszközre. S amit átvesz, azt is körülményeihez, életmódjához, a táj adottságaihoz idomítja. Nem idegenkedik attól, amit jónak lát, de nem másolja le szolgailag, fokozatosan átalakítja, ahogy céljainak s izlésének legjobban megfelel. Így a vászon egyszerű csapdosásától a sulykoláson keresztül eljut a simítás különböző, többé vagy kevésbé bonyolultabb módszereihez, a mángolás és még későbben a vasalás mindenféle eszközeit igénybe vevő eljárásaihoz.

¹¹ Veszprém m. Lovászpatonán *türet* 'tekercs'; *ét türet* vászon 'egy vég vászon' (MNy 3: 284).

¹² Végezetül kedves kötelességemnek tartom hálás köszönetemet kifejezni mindazoknak, akik tanulmányom anyagának összegyűjtésében lekötelező szívesseggel segítségemre voltak.

Nyelvjárásaink

HANGFELVÉTELES NÉPNYELVI GYŰJTÉS A SÁRKÖZBEN

Irta: Hegedűs Lajos

A magyar nép a folyóktól bezárt vízállásos területet hívja általában *sárköz*-nek. Találunk *Sárközt* Szatmár megyében és a Csallóközben is. Így nevezik Tolna megyében a Dunától nyugatra fekvő síkságot és ugyancsak így a Duna másik oldalán vele párhuzamosan elterülő vidéket. Az említettek közül szoros értelemben csak a tolnamegyeit emlegetik ma így, s általában mindenki erre gondol, ha ezt a nevet hallja, mert sajátos etnikai alakulása, pompás népviselete, népművészete, kézimunkái, csipkéi, szöttesei, táncai és dalai révén országszerte ismertté lett. Sok szó esett izes nyelvről is, de valójában csak nagyon keveset tudunk róla, mert csupán Kovách Aladárnak A tolnavármegyei *Sárköz* nyelvjárása c. (Nyr 33: 267—271, 333—338.) rövid leírása tájékoztat bennünket egy félszázaddal ezelőtt s a Magyar Nyelvőrben megjelent néhány soros szöveg- és szómutatványon kívül más nem is áll rendelkezésünkre. Ez a tény késztetett arra, hogy *Sárköz* mai nyelvallapotát tüzetesebben megvizsgáljam. 1951—52-ben a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének terve szerint több ízben bejártam községeit és minden egyes falujában hangfelvételes gyűjtést végeztem magnetofonnal, majd magnetofonról az intézet Fonetikai Osztályán hanglemezeket készítettem. A hosszú

téli estéken folytatott beszélgetések teljes anyagát hangfelvételeken rögzítettem meg és eddig 100 darab hanglemez ad hiteles felvilágosítást mai nyelvi állapotukról. A következőkben majd ebből a gazdag anyagból nyújtunk mutatónak néhány kisebb szemelvényt.

I. Sárköz (1521 : Sarkez) a Sió—Koppány—Kapos vízével megbővült Sárvíznek tolnamegyei alsó szakaszán elnyúló síkság, mely a kalocsa—baja-táji Dunaszakasz jobb partján terül el és számos holtágak, »kisdunák« hazája. Nyugat felől és délről a szekszárd—bátai »hőgy«-sor határolja, keleten pedig a Duna. Régen ez nem volt közigazgatási határ, mert a Duna balpartja¹ is éppen olyan »sárköz« volt. A középkorban az Alföld felé eső terület egy része a Duna jobb partján feküdt és Tolna megyéhez tartozott, majd megváltozott a Duna medre.

A mai tolnamegyei Sárköz sajátos népcsoportja : Öcsény, Decs, Sárpilis, Alsónyék és Bata népe², mely népviseletével, szokásaival és nyelvvel különült el a környező német és magyar telepektől. Lakói a Sárköz ősi foglaloí leszármazottainak mondják magukat és sokan ma is büszkén emlegetik kún vagy besenyő származásukat. Kétségtelen, hogy már Anonymusnál olvashatunk Etéről, kinek nevét a sárközi Ete község emléke is megőrizte. Ez a középkorban oly virágzó falu 1619 és 1629 között pusztult el és csak a legutóbbi ásatások vetettek fényt múltjára.³ Ugyancsak Anonymus tesz fiáról, Ödről is említést. Árpád mindkettőjüknek a Duna mellett ad földet hűséges szolgálatukért, sőt arról is szól, hogy Őd a Sárköz szélén várat építtetett, mely Szekcső (ma : Duna-szekcső) nevet nyerte és »Vajtának is hasonlóképpen nagy földet adott a Sár felé számtalan néppel.«⁴

Az is történeti tény, hogy tekintélyes oklevélanyaggal bizonyítható besenyő telep-csoport volt a Sárvíz mindkét oldalán. A rájuk vonatkozó okleveles adatok a 13. és 14. századból keltek. »A korai besenyőségek tekintélyes kiterjedésű településterülete húzódik itt le a dunamenti mocsarakban ; központja körülbelül a mai Sárköz. A következő helynevek jelzik a hajdani besenyőség elterjedésének határait : *Besenyői-fő* Fadd mellett, *Taskony*, *Bogra-tó*, *Besnyőhát*, *Besenyő* Szekcső mellett, *Besenyő* Sükösd mellett, *Koppány*, *Baj*, *Baja* (törzsnevek?), *Besenyő* és *Besenyőfő* Monostorszeg mellett. Lehet-séges, hogy a *Bata* víznevet is ide kell vonnunk.

Az itt lakó besenyőség már a 12. század folyamán teljesen megmagyarosodhatott.«⁵

Történeti adatokból azt is tudjuk, hogy amikor I. Béla Szekszárdon a benedek-rendi apátságot alapította, a kolostornak és birtokának a védelmére ú. n. libertinusokat, azaz szabados katonaságot is rendelt, akik a Sárközben laktak. Róluk a hazai törvény-könyv is megemlékezik 1518-ban a 26. cikkelyben.

A mocsaras, vízáradasos területen a magyarság jó búvóhelyet lelt magának a tatárjárás és más veszélyek idején is, s ősi foglalkozását, a halászó-vadászó, pákász életmódot is folytathatta. Korán megkezdhatték azonban a szőlőművelést és földművelést is, amiről a középkori pápai tizedlajstromok nyújtanak bizonyítékokat. A Sárköz a török hódoltság előtti időkben már népes, mezőgazdaságilag kultúrált táj volt és magán a Sárvízen belüli területen, — a mostaniakon kívül — az elpusztult települések egész soráról tanuskodnak okleveleink : Iccse, Gyürke, Ózsák, Nyámád, Asszonyfalva — ma Szomfova pusztja, — Pörboly nevei mind a régmúlt emlékeit őrzik. Még több község pusztult el a Sárköz peremén, a Sárvíz és a szőlőhegyek közötti terraszon és az innen nyíló völgyekben : Szentmiklós — ma Palánk, — Fejérvize, Csatár, Ebes, Almás, Ete, Nyíró, Lak, Ság, Kürt, Lajvér, Lángfő, Kesztlőc, Ujfalu, Kövesd és Farkas emlékét ma már csak egyes dűlők nevében leljük fel.

Korai népsűrűségi viszonyaira fényt vet egy 1486-ból való okirat, mely egy pörös ügyvel kapcsolatosan Pörbölön 18, Mohán 24, Ságon 64, Kesztlőcön 61, Ebesen 51, Lángfőn 19, Ujfalun pedig 28 jobbágyot említ meg névszerint. Tehát 265 jobbágyot e néhány községből, amelyek a kisebb települések közé tartoztak.⁶

A török hódoltság alatt azonban Sárköz népének évszázados munkája semmivé vált. Kászon bég 1532-ben foglalja el Szekszárdot és 1544—45-től kezdve a sárközi telepek már rendszeresen adóznak a töröknek. A 16. századi állapotokról éppen a török kincstári defterek tájékoztatnak bennünket. Az innen összeállítható kép azonban igen leverő. A lakosság nagy része elmenekült vagy elpusztult és a falvak rohamosan elnéptelenedtek. Az 1573—74-es defterben Öcsény, Decs, Ete, Pilis és Nyék még népes

falvak, a század végén, ill. a 17. század elején azonban már sorvadoznak. Sárköz 1686—87-ben szabadult fel a török uralom alól s röviddel utána, 1696-ban katonai és adózó célokra számbaveszik lakosságát. A defterekben szereplő Ete község ekkor már eltűnt s a sárköziek lélekszáma csupán egynegyede annak, amely a török adóajlstromokban volt feltüntetve. Az 1573. évi defterben Öcsény, Ebes, Decs (Asszonyfalvával együtt), Ete, Pilis és Nyék 469 adózó családot tüntet fel 228 családnéven. Az 1696. évi összeírás viszont csak 127 családot mutat ki 86 családnéven. Figyelembe véve az 1573-as és későbbi összeírásokat 1777-ig, csupán 66 olyan családnévet találunk az adózók között, amely mindegyik lajstromban szerepel, amely tehát a törzslakosság biztos leszármazottjának tekinthető. Ilyen családnévek (zárójelben a változatok): Agoston, Antal (Antalfi), Atol (Atal), Azdalos (Asztalos), Balázs (Balás), Bálint, Baracsi (Barasi), Barta (Berta?), Benedek, Bíró, Bogár (Bolgár), Bóli (Bali), Borsok (Borsos?), Boros, Bóka, Csatai (Csapai?), Cseres (Csere, Csire?), Csikós, Csonkó (Csonka), Damján (Damián), Filep (Fülöp), Gergely (Gergő), Mónár (Molnár), Szél, Szondi, Tári (Tery), Vankó (Bankó?), Varga stb.

A török hódoltság alatt elnéptelenedett Sárköz a 18. században töltődött fel telepésekkel s a mai lakosság elődeinek 80%-a akkor költözködött oda. A helyzet tehát olyan volt, mint a Dunántúl egyéb hódoltsági területén. »A Sárköz azon vidékekhez tartozik, amelyeken — bár ősi lakosságának legnagyobb része kipusztult a török alatt — talán sikerrel kereshetünk ősmagyar tradíciókat, mert református lakosságának kb. egynegyede ősi lévén, a török kivonulása utáni évtizedekben kétségtelenül erős hatással volt a később — és csak fokozatosan — bevándorolt ugyancsak szinmagyar és református népeiségre. Valószínű, hogy ez utóbbiak hasonultak a már itt lakókhöz és tőlük átvették a helyi körülmények, a sajátos sárközi táj hatása alatt kialakult szokásokat, hagyományokat.«⁷

A sárközi őslakosság I. Rákóczi Ferencsel együtt tért át a kálvinista vallásra »a' Sárköziek is hozzá állottak 's az ő hitét vallották; minek következtében a' libertinusságot elvesztették, noha Rákotzytól mintegy kárpótlásul szinte szabados levelet kaptak; de ennek ellenére is a' későbbi időben jobbágyi sorsra jutottak, mellyben maig tengődnek« — írja Garay János.⁸

A múlt században megindult vízlecsapolások és ármentesítések nagy kiterjedésű földeket szabadítottak fel és tettek művelésre alkalmassá s ez a tény nagy tömegeket csábított sárközi letelepülésre. A múlt század végétől kezdve azután a beházasodó és beköltözködő katolikusok megváltoztatták Sárköz vallási képét is, s mindenütt ők kerültek túlsúlyba néhány évtized leforgása alatt, amit élénken szemléltet az alábbi statisztika is :⁹

év	Öcsény			Decs			Pilis			Nyék		
	ref	ev.	rk.	ref.	ev.	rk.	ref.	ev.	rk.	ref.	ev.	rk.
1869	1991	3	191	2035	3	273	503	1	65	879	3	108
1900	1816	149	1490	1911	114	1112	488	14	267	856	7	437
1930	1508	81	1811	1806	216	2700	422	71	434	711	19	939

Sárköz zárt települése az egyke hatása és a parasztság erős rétegződése következtében bomlásnak indult, népi összetétele megváltozott, s így nyelvjárása is a fejlődésnek egy újabb szakaszába lépett. »Ma a Sárköz népeisége (10 700) 35%-ánál semmiestre sem több az a réteg, amely egy évszázaddal ezelőtt is itt lakott.«¹⁰ Az egy évszázaddal előbbi lakosság viszont alig 20—25%-ban képviselte a hódoltság előtti magyarság folytonosságát. Így tehát olyan értelemben, mint a romantikus falulatók, természetesen nem tekinthetjük »sajátos.ősmagyar« szigetnek a Sárközt. Annál kevésbé, mert maga a református törzslakosság sem kizárólag a Sárközből házasodott. Az anyakönyvi bejegyzések tanúsága szerint a sárközi községek reformátusai elsősorban ugyan egymással kötötték házasságot, »de e mellett többé-kevésbé szoros kapcsolatot tartottak a közeli és távoli környék magyar községeivel is.«¹¹ Így 1771 és 1935 között a következő más községekből nőültek említésre méltó számban: Dunaszentgyörgy, Szekszárd, Bonyhád, Kölesd, Gerjén, Kajdacs, Váralja, Dorog, Madocsa, Hidas, Gyöng, Fadd, Paks, Tolna, Medina, Hógyész, Zomba, Pálfalva, Bikács, Bataaszék, Várdomb, Cece, Bogyszló (Tolna m.); Nána, Érsekcsanád, Dömsöd Uszód, Bática, Fajsz, Foktó (Pest m.); Nagypall, Kicsány, Beremend, Hidvézengővárkony, Pécsvarad (Baranya m.); Szeremle

(Bács m.) stb. A népi érintkezésre nézve jellemző házasságkötéseket figyelve, még ma is jelentősnek mondhatjuk a következő községeket: Bogyiszló, Érsekcsanád, Szekszárd, Szeremle, Dunaszentgyörgy, Zengővárkony, Hidas, Váralja. Ezenkívül bizonyosan megnő Bátaszék jelentősége is Sárköz életében, mert a német lakosság zöme a Felszabadulás előtt s közvetlen utána Németországba települt át, s helyüket felvidéki magyar és bukovinai székely telepes lakosság foglalta el. Így újabb, magában a Sárközben adódó kapcsolatokra nyílt lehetőség. Az elmondottakból máris nyilvánvaló, hogy a sárközi nyelvjárást a környező megyék nyelvjárása a házasságok révén több irányból is erősen befolyásolta mind a mai napig.

Sárköz gazdasági életét a régi világban főleg a vizek határozták meg. A pákász-halászság életmód felett meg legjobban a táj adottságainak. A török hódoltság idején a sárközi falvak aránylag a legmagasabb adót halászat után fizették. Ete község pl. 1566-ban vásártér, mézszárszékadó, haltized és halketted címen 2800 ákcsét fizetett. 1578-ban a sárközi khászokhoz tartozó halastavak bérlete 105 000 ákcsét tett ki a defterek adatai szerint.

Halak és vízi madarak országa volt Sárköz a későbbi évszázadokban is. Wortley törökországi angol követ felesége, Montagu Mária 1717 januárjában utazott át e vidéken s többek között így ír róla: »Hihetetlen nagy számú vadmadarat láttunk, melyek puszkától nem háborgatva csendesen, nyugalomban sokáig élnek.«¹² Peregrinus Ubaldus bécsi kapucinus pap 1780 körül kelt levelében a decsieket inkább vízi lényeknek, mint embereknek titulálja és fő eledelüknek a halat mondja: »Sequitur locus aequus in Saarkuz et vocant Tautsch. Incolae hyrogroditae inquam ac homines — hunno-tataricae originis — apprime naturam hungaricam exprimunt... Vescuntur piscibus sole aridis et et ungvento crudo. Condimentum ciborum est una rubra bestia — vocant Bobriga, sic mordet sicut Jabulus.«¹³

1771-ben a pozsonyi helytartó tanács kiadja vízszabályozására vonatkozó rendelkezését: »a Sárvíz eredetétől a Dunába való folyásáig minden mellékágával, patakjaival és vele kapcsolatos folyókkal a kisajátítás szempontjából vízszinteztessék... ezen mérnöki munkálat a Dunáig kiterjesztessék.«¹⁴ A rendelet kibocsátása után néhány évre, amikor megvalósításáról már komoly szavak hangzottak el, a »Nyéki, Pilisi és Detsi szegénység« 1774. szeptember 4-én hivatalos beadvánnyal fordult a Nemes Vármegyéhez szándéka megváltoztatása végett: »...értettük az ingeniensnek telyes szándékát azon lenni, hogy minden Dunából kiszolgáló fokok és erek el töltessenek és tellyességgel el zárassanak, ezen felül a Duna mentében oll Töltés vetessék, hogy annak ki áradása azzal meg gátoltassék és e szerint a föld az vízjárásoktól és kiöntésektől meg menekedjen. Valóban ha mind ez úgy meg történhetnék és végbe vitethetnék, talán valami hasznót lehetne remélni, de még akkor is a munkának század részét alig érhetné fel, sőt minékünk nyilvánosságos károkat és majd utolsó pusztulásunkat okozván Félelemmel várhatjuk. Mi pedig kik Gyermekségünkől fogva itt lakunk, és mind nagyobb, mind kisebb árvizeket értünk és a föld csimját is legjobban tapasztaljuk és tudjuk, mindenkor a vizeknek képesint vagy rendes áradása Hasznunkat szerzi, mert Szárazság idején bőséges kaszállást és Marha legeltetést tapasztalunk, az Halból pedig nemcsak élelműnket és ruházatunkat, hanem minden adóinkat és portió fizetésünket szerezhetjük.«¹⁵ A rendeletet természetesen a beadványok ellenére végrehajjták, és 1776-ban lerombolták a vízimalomgátakat, majd 1812—25 között megindul a Sárvíz szabályozása. A vadvíz-ország nádrengetegje lassan fogyni kezd. »Számos posványosságok termékeny rétnek és szántóföldnek változtak által« — írja Fényes Elek 1831-ben. Hátra van még azonban a Duna szabályozása, mely szerint különösen Decs, Nyék és Pilis községet sújtja és »szörnyen rongálja«. A Dunaszabályozást 1820—98 között hajtják végre, majd megindul az országút- és vasútépítés. Az árvízről felszabadult legelőket feltörlik, a parasztság újabb földterületeket vásárol meg, társadalmilag megindul közöttük az erős rétegződés: a kulákság kialakítja a volt árterületeken tanyarendszerét, ú. n. »szállásokat« létesít.

1869-ben jóval a vízszabályozási munkálatok megindítása után Sárköz 100 000 katasztrális holdnyi területéből még 40 472 hold mindig szabályozatlan ártér. Ezek a területek csak fokról-fokra szabadulnak fel:¹⁶

1869-ben volt az árterületen :		1931-ben volt ugyanott :	
Szántóföld	1,5 %		80 %
Rét	27 %		12 %
Legelő	25 %		5 %
Erdő	11,5 %		0,25 %
Nádas	11 %		1,5 %
Terméketlen terület	24 %		2,15 %

A táj képe tehát az utolsó száz évben teljesen megváltozott. A víz teljesen eltűnik, és a mocsaras, szigetekkel tarkázott erdős táj helyén a termelő szövetkezetek traktorai törik fel a földet. A kulturált, gazdagon termő vidéken hullámzó búzatáblák, sötétzöld kukoricaföldek és fehérbe öltözött gyapottenger hirdetik dolgozó népünk tájatalakító harcának újabb győzelmét.

A tóságok, fokok, lápok emlékét ma már csak a dülönevek őrzik : Luka-tó, Nyirágy-tava, Hattyas-tó, Csin-tava, Rigyó-tava, Acsád-tó, Békás-tó, Miklós-tó, Kerék-tó, Sujmos-tó, Vitárus-tó, Gyöngédi-tó, Ágos-tó, Nagy-tó foka, Tóréve, Széket-ága, Borbás foka, Pap-tava, Györkei tó, Pálinkás-tó, Borré, Szilágyi-fok, Malomfok stb.

A Sárköz népének szívéhez nőtt a régi táj és emlékeiből szívesen ragadnak ki egyet-egyét, mely a pákász-halász világ színeit vetíti elének. Szívesen beszélnek mindenről, a magnetofon mikrofonja sem zavarja őket és csillogó szemmel adják át neki emlékeiket, hogy rögzítse meg ezt a letűnt világot is s a ma élő sárközi magyarok hangját is az utókor számára :

II. »Akkor amikor még én gyerek voltam, it mék sok nádlás volt. A lapok¹⁷ mind víz alatt átok, halásztanya volt az egész. Idősebb emberek mikor megúnták a halat enni, a fejt lőváktták, csak a dörékát étték még. Mikor aszt megúnta, akkor a dörékád dopták el és a fejt főszték még. Mikor má asztán a lécsapolás kezdődöt, mékszünt ebbül a halászdabul mindén. Akkor kezdődöt nálunk asztán az, hogy nem a lapokat vitte el a víz, hanem elvitte a göröndöt¹⁸ is, mer tényleg így ált. Elvitte a göröndöt. Van nekém szép gyümölcsösöm. Ot van a Dunaszélén. Amiúta ot nincs víz, száronnak ki a fák. Hát aszt ez így mént jó darabik. Közbe gyütt a Kizsdunábó víz, kesztek éty kicsikét a fák itt levelesenni, mindén. De hát annak má nem vót értelme azér, hogy elvötte erejít, a többinek az erejít

Idehagasson, akkor mindén embér szabadon mént és halászhattott. És mit monygyak? Ujan kárászok vótak, amint a kalapnak a széle körül van. Kilós kárászok, másfél kilós kárászok voltak a tavagba, ahun máma a legjobb buza terem. Az mind elveszett, az mind eltűnt, sē hal, sē víz.

Az állattenyésztes ujan vót, kérém, hogy az uradalom, aki ittend benne ebbe a serenci birtogba, még a bograji birtogba vót, három-négy évés jószágokat kötöttek lē¹⁹ elősször, csak éccér abba a három-négy esztendőbe, akit tanítottag be ökörnek. Azokat persze azok a zottani emberek, azok lóháton hajtottag be onnand, abbul a szabad világbul, ide be a pusztákro. Akkor vót elősször lekötvel négy év alat, mék három év alatt!

Annak az uradalmi birtoknak a lapja mind víz vót. A görönygye vót csak kaszálló mind. Égygyik része asztán legelő vót, többít mék kiatták így részibül feles kaszállatra. Aszt elhörtuk mink Bográra, ide hortuk Ujberegbe, Örbóra, Betekincsre, Sárabátáro. Hortuk kocsiival. Sorompókná ott átok az illetők, együttünk, oszt mikor háromszor szénát ēhosztunk, — úgy mondom én, igaz — akkor éty sört leraktunk a magunkéná, kettőt még ēvittung be. Mégis vót ölég!²⁰

A vadakat nemcsak elmésen szerkesztett hurkokkal, fogókkal ejtették el, hanem pásztorbottal hajították el vagy pusztá kézzel fogták meg :

»Sohasē felejtēm el, éccér jöttünk hazafelé, asztá égy nyulat láttam én futni. Hát fijatal gyerek vótam, de aszontam, hogy a nyúl sē tud jobban futni, mind én! Hát az a Bikád,²⁰ ami van itten, ot kiugrot, mer ot — tuttam, hogy — a nyúlnak ot van égy lakáso. Kiugrott a nyúl. Hát én asztán elkesztem, Hörgasig ēhajtottam körösztü. Még is foktam a nyulat. Hát még asztán a Vas Miska vót akkor a cifra-gujás, av vót a gazdám, még is haragudot, mer aszontam, eszt nem adom oda. Eszt én foktam, eszt az én anyám főzi még. Hát asztá nem teccēt neki, de azér nem lēd belőle sēmmit sē. Mékfősztük. Uan nyulat foktam én akkor, mind annak a renygye!« (Elmondta: Könczöl János 72 éves földműves, Decs.)

A régi áradásokról, vizekről is el-elmondanak egy-egy emléket :

»Kin vót a nagyapám a *tanyáná*²¹ és akkor úty hozot ki neki a nagyanyikám önni. És ujan nagy csónakjik vót, szép naty csónakjik vót és lakat hozzá, hogy ami ot van Városhelön²² az a domb, mindönkinék ot vót egy nagy kerek oszlop léásva és abba az a nagy vastag lánc bele. És ahhó kikötötte aszt a ladikját nagyanyám és akkò úty mönt föl a nagyapámhò, úgy vütte fő neki az önnivalót. Miko hazagyútt, akkor oszt fölút. Mindéék csónakon, ladikon jártak haza.«

Az öregek legkedvesebb foglalkozása a halászat volt, s ezt ma is szenvedélyesen végzik. Nemcsak *vejszekkel*, ravaszon kigondolt *rekesztésekkel*, hálókka és varsákkal fogták a halat, hanem az ügyesebbek pusztá kézzel, a víz alá bukva :

»Édösapám ügön naty halászó embör vót. Annyira halászó embör vót, hogy lebukott a vízbe és képes vót ottan éty-két percik vaty hán percig és onnan fölhoszta a naty ponytyokat, válogatva, amijent akartak. Kissebbeket odé dopta, főleméte, hogy : »Es sè kò, es sè kò!«

Ot vótunk a *szálláson*,²³ mer a mi szállásunk ez, it mék főjt, — úty híjják, hoty — Kizsduna. Osztá abba mindig oan sok hal vót. Osztá akkor emönt édösapám, osztá hozott. Asztánd a tisztelendò úrnak a neévnapja löt másnap, mikor eszt én akarom mondani. »Hát maj mégajándékozom a tisztelendò urat!« — monta a nagyanyámnak. »Jāi, nē mõny sēhova, mer bajod lössz, mer tudod-è, mit szoktak mondani: Addig jár a korsó a kútra, hogy eltörik. Tē még addig mégy mindig a vízbe, hogy èccè ot maracc!« »Nēm édösanyám, majd *mégmutasztom*, hogy mijen naty halat hozok én a tisztelendò úrnak.«

Osztá akkor vesszöve beleütött annak a ponytynak oda a izéjébe²⁴ aszt a gúst, vesszö gúst, asztá akkor rádopta a hátára, asztá akkò úgy vütte be a papnak, úty húszta a földön a farkát az a ponyty, akkorát vitt. Asztá azé má *hüss*²⁵ vót akkor, hüssek vótak és abba kapta a tüdőgyulladást. Mékfázott, asztá akkò abba el is pusztút öszzel, uankor, hogy szüretötünk.

Kislán vótam én, odamöntem hozzá, asztá simogattam. *Öregapám*, nagyapám am mék karagudot, hogy : »mer nem akarsz! It vannak a napszámósok, szüretőnek, hát tēneköt kõne kösztük lönni! Hát minek fekszó?« — még mindön. Nēm akarták neki éhinni, hogy bajja van.

Ès asztá mikor este, szombat este elvégezték a szüretöt, odaütetött ú mellé, édösanyámat mék kívü,²⁶ asztá miko elgyüttünk a második tanyáig — ott a Keményék tanyájuk, asz kis alacsony, nádas tanya vót — odájig gyüttünk, akkor mégát a lóvā, osztá visszarízótt így. Kislány vótam, mégis úgy emlékszék rá! Így visszanézett, osztá mondta, hogy : »Judí, — édösanyámnak — mék kisléjányom, nēm gyüvök ám én többet ide!« Új jut eszömbe, minha most is hallanám. Nēm izs gyütt. Október nyócadikán halot vót.« (Elmondta : Kubránszky Szél Judit 77 éves, Decs.)

A zsembékok, nádak és mocsarak világa az élénk fantáziájú emberek elképzelése szerint különleges szörnyek, sárkányok és kígyók tanyája volt. Az újságok közléséből tudjuk, hogy az 1861. év őszén állítólag látott valaki egy kígyószérű szörnyeteget, amelynek »a boa constrictor csak fia lehetne, mert vastagsága állítólag közel egy lábnyi átmérőjű, hosszúsága pedig 4—5 ölnyi lehetett. Ki is mentek százan Örjebbe, de a szörnyet többé nem látták.«²⁷ Nem csoda, ha ilyenről a családi hagyományok is megőriznek egyet-mást :

»Az ezéröccázás évege történt. Az elődünkre rá vót sűtvel, a nagyapánkra, a halálbég, aki rátalál, aggyon hírt. Törökök vótak, nem is tudom, akkòr kivégzik, ha rátalálnak. Hád bñjkát a nádasogba éty kis fokossavò, éty kis baltával. Asztá nagyon sok fíjatláság eveszött ott. A nádas mellet vót éty kút, kijártak oda vízér. Sokan elvesztek. Mindēnnap hét-nyóc elveszött. Nēm tutták, hoty hova lösznek a népek. Hát osztánd ez a nagyapánk, zelödünk, égy lányt, mikor ottand a zát, kimēnt, elkapta. [H :²⁸ Mijenfajta állat vót az?] Asz monygyák ojan, ojan krokodilszerű, oan négy lábú valami. Valami naty szörnyeteg állat vót. Nēm ismerték az állatot. Úty hallottam mindik, hogy nēm is tuggyák, nēm vót ére sēhol, nēm is hallottak oan állatrú. Belevákta a fokost, baltát, kidút néki a béle, töhetetlenné vát.

Ity kapott asztá kegyelmet a zöregapánk. Ity kerút asztá Sárközbe, ity kerút Decsre az ezéröccázás évege.« (Elmondta : ifj. Lajtos Istvánné, 41 éves, Decs.)

Rideg marhákat tartottak és kint háltak a göröndökön :

»Hát valamikor még nem vót ez a vétőtés, ami körü a határunkat fogja, a vizet, elzárja tülünk most a Dunát, nem tut kiönteni, akkòr csónakon mēntünk a marhák után.

Akkò mikò egy együtt a Szengyörgy-nap, akko má ladikok is vótak, azokra raktuk, asztá akkò úty hosztuk haza az énnivalód, de aszt is megétte a márha, mer hát nèm vót más sèmmi sè.

Akkò mikò kezdett visszaszálni a víz, akkò építöttünk oda gunyhót, ha vótunk öte vaty hatan. Akko mindéggyökn csinyát magának éty helet abba körü. Nád vót, a nát termöft ám akkor! Nèm láttung Decsre sè a náttú! Akkò a fákat leallogattuk, ésszekötöttük fenn, osztá ot tűzétünk, ot fósztünk, még mindèn. Hát ot vót az embèr akkor. Hát aszt így étünk akkor. Égyig göröndrú a másakra mènt lè a jószág, úgy legètek.

Nèm így min mostan, hogy è van túlünk a víz zárvo! Ugy ezártak, hogy mék kíván-nánk Duna vizet, akkor is è kõne mennünk öt-hat kilométerre.» (Elmondta: Kõnczöl János 72 éves, Decs.)

A nádas, zombékos vad világból még a farkas sem hiányzott :

»A decsi határ vizenyös vót. A göröndökön vót csak itt-ot szántó föld. Akkor a legnagyobb része kaszálló vót. Ez az alföldi része ez nèm vót más. Egész a bátoji hëgyórig³⁰ ez mind legelõ vót. Abba az idõbe még rengeteg érdõ vót itt a Keskenyajján. Tõlõsök³¹ ujanok, hoty tizény-nyóc, húsz, huszonégy lépés körzete vót égy-éty fánok. Vót ujan fa, akinek a közepe üres vót, hoty kilenc-tíz embèr tanyázod benne, mind bëtyar.

Farkasok is vótak. Mikor a csikók kint vótak, még a borjúk a marhákkal, persze a farkas nèm bírta mèkközéletemi máskép, mer az annya vétte, fölmèntek a szalmakazalra és onnan ugrottak rá asz anyárg és úty fujtották még és úty fokták el a csikót.» (Elmondta: Fülöp Ferenc 67 éves földműves, Decs.)

Egyik-másik szállást csak csónakkal lehetett megközelíteni. Állatorvosnak hírért sem hallották ezeken a helyeken, de minden állatbetegségnek megvölt a maga orvos-sága: babonás mesterkedések, kuruzslások, ráolvasások, amelyek apáról-fiúra szálltak. Lajtós bácsi, aki maga is gulyás volt, sokat elmondott ezekbõl. Felfújódott a marha?

»Hát ha fõ vót fújóddá, akkor tötteg bele subaszórt a szájába, asztá akko asztat lèön-tötték valamivel, aszt akkò attú kapott — úty tartottuk, hoty — kérõdzõt. Hát — asztak — ity csinájja az embèr a kérõdzõt neki. Subaszórt összekevertük ojan rozsliszte, akko aszt lènyomkottuk, akkò utánna fokhajmás vizet öntöttünk. Hát vót, aki mèkfordút.³² Vagy úgyis mèkfordut vóna? Hát nèm tuttuk azd biztossan.»

»Akkor még aszt is, amit a légy bepõkött!³³ Asztá hát a zivõ kõrsóját az az embèr odatette, kitette a kút szélire, — aszt én is mèkpróbáltom — asztá ha bepõkte a sebet a légy, ahõ nèm köllõt hozzányúni sèmmif sè. Aszt a vizet odavitte az embèr, asztá itt így félszakká³⁴ odaöntötte háromszó rá, az meggyógyut, az mèk kitisztút tüle. Kihullott az a fèrèk tüle mind.

Hát jeszt én is mèktéttem. Hát ez mèktörtènt énrajtam is. Apám még annyira, hoty hajnába fõkèt, ha valamèjik fèrges vót, kukacos vót, — má úgy mondom — akkor bemènt, asztá mit tudom én, kihúzott a szõribú vagy mi. Aszt ide tötte a gatyája ráncábõ. Az mikor éveszött innen, — hát régõn az öregék így gyógyítottak! — akkor emútak azok a fèrgék is.

Eszt nèm tuttam mèktanuni tüle sohasè, mer mikor csinyáta, akkor jobban³⁵ aluttam én. Csak úty hallottam, másnak emonta asztat, miko ü ijent cselekedètt.» (Elmondta: Lajtós Mihály 69 éves volt gulyás, Decs.)

A Sárköz világot a régi idõkben szépasszonyok, »boszorkányok« és különféle állatok képeben megjelenõ rosszak népesítették be: állatlan lovak, csibék, kutyák, sõt malacok is megkísértették a »szõllõhögnyrül« éjjel hazatèrõ legényeket és embereket:

»È szoktak mõnni a legényök égyik pincèbú a másigba úty szombat este. Hát asztán lèn vótak Bucsagba, ot vót nekik éty komájuk. [H: Bucsak az egy dülõ?] Nèm. It csak lènn a templomná vót éty köz, ottan lèmönni, aszt hittág Bucsaknak. Hát úty hitták, hoty Kammós, valami komájuk vót. Hát azokná vótak asztá a pincèbe.

Mõntek haza, hát ki ère mõnt, ki arà mõnt, mindõnkí hazafelé. Hát ú a Kara sógorom-mal, a Kara Istvánnal, avval gyüttek égy uccába. Ott is laktak, még oan tesvérök, komák vótak, hogy égyik a másika nekül nèm mõnt el sèhova sè. Hát — aszonygya — mõnnek a kõssèkháza sarkáná, hát ott a híd. Ijen szélõs híd van, hát onnan gyüttek elõ kis malacok. »Fene õgye még!« De csak a Kara sógorom mindig monta, hogy: »Nisz csak hátra, gyünnek a malacok!« Asz monygya, hogy: »Gyünnek? Hács csak hagy gyüjjenek! Tudod, mi csinyá-lunk? Bemõnünk tihozzátok a naty kapun, asztá nyitva hagyjuk. Ha még oda izz begyõnnek utánnunk, akkor becsukjuk a natykaput, azd becsukjuk õket.«

Ucs csinátak. Annak az èdõsannya Kalán szüle, Kalán Judi vót az èdõsannya, am még minygyá, — mer mègèis a gyerõkõk is valahogyan hírt attak az annyuknak, — minygyá

kigyűtt mesztéláb, szoknyát kapot magára és *burító*val mind a hárommalacot leburította Leterögötte, ajtót tött a burító tetejére mindöhogyan. »Nahát mos má innen nem mén ell Gyertög be, meséjjétög ē hol, hogy mi csinátatok vaty hun vótatok, vaty honnan hosztátok a malacot!«

Míg ēmeséték, mikörra kimönte, nem vótak a malacok ēggyik sē a burító alatt ēmönte. Az uramnak szegénnek: »Istókám, el mersz mönni haza?« — pejik csak harmadik ház vót! »El mersz mönni haza?« »E. Elhāgasson ám Kalán szüle! Hon van itt ēgy balta? Aggya ide az én karomral« Baltát a karjára fokta: »Majd agyonvāgom én, csak gyűjjön ēhhozzām közell«

De nem látot sēmmit. Aszonta, nem látot sēmmit. Be is möntünk szépön, levötte a kúcsot, zárta az ajtót, bemönt szépön.«

Sokat mesélnek azokról a búbajoskodó emberekről és »vőférek«-ről is, akik képesek voltak a lakodalmas kocsik elé fogott lovakat titkos szókkal úgy megkötni, hogy a ló egy tapodtat sem akart menni, vagy elindulni addig, míg a búbajos meg nem oldta őket:

»Az unokatesvérömnek a nagymamája Kōkedrül származott ide. És osztá az a fiu unokája vót, aki vitte a mönyasszonyt, mer a mönyasszonyt kocsin hoszták. Asztá mönt a mönyasszonyé, asz fogod be, hogy: »Ēn nēnikēm, én hozom.« Nagyon gyönyörű szép lovaji vótak, két szép fekete. Asztá ijenöket, mint én is, aki hát úgy eső³⁷ rokon vót, eszt föltötték a mönyasszonyos kocsira. A kis vőféj út elő a kocsiná a kocsissal, ém mēk hátú azoknak a hátuk mögött így szömbē, mēg a két nyuszój, mēg a mönyasszō. Hát jó van. Gyūn ám most má, — elkérték a vőlegényt, — a mi vőfényünk kérte ki a vőlegént ott a másik házná. Hát most má gyūn ám, kikérték. Most má gyūn.

Hát mikō fölépött a kocsira a vőlegény, akkor fölāgaskōdott a két ló, azok a szép lovak, az az embör, — mintha most is látnám, pejik csak még akko nagyon gyērök vótam — minthogy a fehér fal, uan lött. Asztá ez a szögé uram, aki uram lött, av vót a kis vőféj, am mēg nem tutta *csigáni*,³⁸ hogy: »Ne gondojjon vele, Jōzsi bácsi! Hát nem lössz it sēmmi baj sē. Hát talán nem szokott ez, a ló ehō a sok néphō« — mēg mindöhogyan *csiget*te. De csak a lovak mindég *összetapott*ák az istrāngot.

Akkō osztá kikēt³⁹ az embör nagyon, hogy monygyák mēg! Itt az egész lakodalmi nép mögátak, nem tuttak mi csināni. Hát asztá akkō aszonta, hogy: »Mēgāj, Jōzsi bātām, maj kinizék én a zúccára!« Hát asztá sok nípek közöt kimönt szōgēn az úccára. Ūgy büt ki a sok níp között. Osztá annak *irányty*ába, ahunnan hoszták a vőlegényt, annak iránytyába vót ujan *süvénykerítés*, — hogy reģgön uant szoktak, hoty hasított vót, osztá akkor a tetejēt fonták csak mēg. [H: Hoty hífták az ijen kerítést?] Prōustya, prōustya. Ūgy. Asztán odamönt ahol az embörhō, — akit ō tutta aszt, hoty ki az, — ott āt tūfelū, a prōstyāhō vót támaszkodva, de a sok nípek között. Mer elmönte, akik nem hivatalossak vótak is, nízni a mönyasszont, vőlegént! Ott az ūcca tele vót níppe. Ot vót kōsztük az az embēr.⁴⁰ Odamönt az uram, szögé, kis vőféj vót: »Elmennék kēd innen!« Ékerítötte neki. »Mínygyā nemjō vilāgot lát kēd! Mā mēg itten katāngó⁴¹ kēd?« — mēg mindönt mondot neki. »Aj hát ide elēbem!« Oszt szögé uram odaát elēbe, osztá kihúsztā a prōstyānak ēty fājāt valahugyan, mēkfördítötte. Tuggya, sēmmit sē nem tött egyeböt, minygyā nem lēt sēmmi baja sē a lōnak! Sínán ēgy ūttek. Ēēn is rajta vótam a kocsin.« (Elmondta: Kubránszky Szél Judit 77 éves, Decs.)

Rontásokról mindenki tud beszélni sokat. Különösen tartottak a »szömverēs«-től, és füstöléssel vagy vízvetéssel háritották el a bajt:

»Mast szömverēsbe van a kicsi, mikō má nagyobbacska vót, hoty kezdett ūgy csevōgni Akkor asztán szenes vizet csinātunk. Aszt három szenet: »Konyty alá, kalap alá, pártā alá!«⁴² És akkor avval mēgmosóttatták, oszt oszt az alsō *pōndő*jükkel mēktörüték a kizsgyerököket, mēg a szájugbul bukták⁴³ a vizet a pohárba, aszt abba töttek eleven szenet,⁴⁴ osztā evvel a nevetlen ūjjukka, evvel a kettōvel így végikhúszták háromszō így a kicsikét, hogy ne ārcson neki a szöm.

Ēs tuggya, hogy mēg Decsōn máma is van ijen gyērök, a Tōcs Csanyika, aki nem tud elalunni, ha mēg nem mosóttatik szenes vízbe! Nēm tud elalunni! Mer azok annyira hittek, hotyhāt mögverik, mögverik a népek szömmel a gyērököt. Peik fenēt verik mēg! De hát ez így van. [H: És ez a Tót Sanyi ez most mekkorā?] Hát oan négy-öt évōske. Hát mēgmosóttatik, mer ūnālik mēg van ēggy uan valaki, aki ennek hisz és mēkcsināli vele és mēgmosóttatik.« (Elmondta: Bālintné Kati Ēva 60 éves, Decs.)

Hanglemezre vettük a különbözō régi hiedelmeken kívül a népszokásokat is, melyek legtöbbször már az első vilāghāborū idején eltűnt. Ilyen eltűnt szokás a legények és elādō lányok ōszi *szöllőpásztortlata* fent a *hōgyōn* a *hālō tany*ában:

»Hát ez éggy ojan kis kúrta mulactság vót. A lányok kimöntek *bandástú*, oszt akkor ütötték aszt a finom tojasos perecöt az öreg asszonyok. A lányok möntek a hötytetőn végig danóva, a legényök meg az országúton. Oszt hát a *járó borozda*⁴⁵ meg a *szürdik*⁴⁶ vót. As sohasé vót megmondva, hogy mejik tanyára mönnek a lányok. Persze a legényök a vögybü lesték a lányokat, hogy főmönnek a hötytetőn, hogy most mejik tanyáhó mönneg be, mer akkó odarontnak, mer biztos ot főzik az ebédöt vagy a vacsorát. Hád bizon jó fő köllöt nekik kötni a gatyát, aki meg akarta tunni, hogy hun főzik a lányok az ebédöt, mer a lányok mindig oan *fineszössék*⁴⁷ vótak, hogy nem a járó borozdán jártak, hanem a szürdik partyán, ahun az a *zágazs-bogas* fák eltakarják az utat előttük, hogy né lássák. Oszt akkó el-elsurrantak vagy éggyik tanyára, vagy a másikra. De hát ők is fineszössök vótak, mer akkó utóbb aszt mésztek, hogy mejik kémény füstöl. Ezöknek ez a *tanyájuk*, emezöké amaz! De hát az öregjeink is fineszössök vótak ám, mer maj mindön lányos tanyáná meg'gyullatt ám a tűz éccőre, aszt nem tutták vóna méktaláni a lányokat. Hanem asztá mikor méktaláták a lányokat, akkó vót ám szorulás! Még oszt akkó szót a citéra, a hermónika, asztá vót ám a mulacság, a dáridó, a tánc. Ebbő át a szőlőpásztorság.« (Elmondta: Perity Mihályné 56 éves, Decs.)

»Végigrakták *szómávol* a fődét. Akkor mindönki így létakarta az ú ágyát szép fehér lepűdövel, fehér dunyha, fehér vánkös. Mindön lőjännak vót ott a *hölötanyába* ágya, de a fődön, szómán! Oszt akko kimöntek a legényök is. Hát osztán vót, aki hát ott is alutt a lányokkal.« (Elmondta: Bálintné Kati Éva 60 éves, Decs.)

Legtöbb családnak megvan a maga eredetmondája, s ezt szájról-szájra adják az utódoknak. Az ilyen visszaemlékezésekből gyakran takaros kultúrtörténeti kép kerekedik ki:

»Az ősejink Kiszászijából jöttek Prága várossába. Prága várossábo letelepöttek s nagyanyámtól hallottam, hogy a *zö* nagyapja az mind bogárnarmestör úgy gyütt ide Decse és it mégnösüt. A Székszárd várossának első káplánnya esküttete meg, de ojan feltételök mellett, hogy mikor házasságot akart kötni, az édosannyanának irt levelet, ami mék talán a tesvérömné máma is mögvan őrizedbe. Aszt válaszóta neki, hogy: »Nem vagy gyermeköm. Ha vissza nem jösz Prága várossába, kitagadod gyermeköm vagy.« És ére a levélre esküttete mék Székszárd várossa. Abba a hédbe érkezött az első káplány. Tehát ojan régóta mink it vagyunk.

A mi törzsejink sátorba laktak és meséte nagyanyám aszt is, hogy azok mék halaszadból és madarászadból és a vadak húsával étek. Azokat szivarították, száritották, füstöték. Később oszt a dombos vidékőket, a göröndőket azokat kapavá, fakapavá kapáták fő és faasóvá. Úgy munkálkottak, hogy valami kis termésük lögyön.

Az első embörnek, Kardos Mihálnak, egy nyócadozs búzája termött, aszt az egész falu odajárd bámúni, hogy mijeñ sog búzájuk vót. S aszt is hallottam tüle, hogy köllöt nekik mönni robotmunkára. Asztá hajtották őket az úccán végig és kajabáták, hogy: »Nem möhetünk, mert nincs kényerünk!« Aszt az uccát, amejikön kivonútak, aszt énevezsték »Nyiszprót uccá«⁴⁸-nak.

Varga Mihálná pedig gyullat meg az első lefödött *üvegös mécs*,⁴⁹ mer azelőt csak zsros lámpát használtak. Ronygyot töttek egy bádög edénybe vaty pedig *olajat*, anná csinyáták az asszonyok, a sárközi asszonyok, — akibe akkor is oj gyönyörűjen élt a népművészet, — a *salukáterös üngöt*,⁵⁰ a *subrikái üngöt*, a rozmaringos üngöt és a zsinoros üngöket. [H: Mijeñ volt az a subrikát?] Az ojan vót, hogy a szálakat kihúszták az *ümög*ből, a vászombul és akko cérnával várogatták, úty szödögették össze éggy ojan cigára és kis virágokat, mintát csinyátag belőle.

Bizon a mi régi öregjeink maguk csinyáták a férfijaknak az üngöt! Az bizon kendörvászón vót. Bizon szép finom vót, mer akkor ujan vót. Osztán vót úty, hogy a vállá kétrétű vót s avvá kerek nyaka vót neki, nem ám oan szabot, mint most, hanem az a vászony, amijeñ széles vót, két szébe szapták. Egy vót a háta, másik pedig a *zeleje*. Nem vót ám neki gomblika, hanem madzaggá vót összekötve! Még *öregapámnak* is vót éggy ujan üngie, ami a szülükém *nagyöregapjáú* marat neki, osztá rejtögette. Aszt öregapám sokszó rá-rávötte, oszt akkó mutogatta, hotyhát mijeñök vótak a régi öregek. Hát egész maskurának tartották a régi öregeknek a viseletit. Hát a maji kor mijeñnek tartaná, ha azokat most valaki rávönné, vagy úgy látná! Az a vastak kendörvászón, bizon vót neki durva ráncaji, mer hát ha mi vállunkta talá ujan kerüne, mint férfijainknak a vállára, aszondaná, hotyhát ez összetöri, hójagot törne rajta, eszt nem lehet mégviseni.

Azután vót nekik bö gatyá. Ajis kendörvászón vód, de nem ám hoty két szél vagy éty szél, — amint most, hogy zsagba⁵¹ járnak az embörök! — hanem ajis néty szébe vót. Ojam bö vót, mind az asszonyoknak a *rokojájuk*, hogy mikor mönteg, bizon nyáron fújta a szél rajtug, de télöm bizon melegöt adot. Mer kevés nadrág vót, mer még akkó nem igön vót

nadrág! Örütek, hogy *mándli*⁵² jutott s akkor aszt a bő, vastag gatyát belegyúrták a csizmaszárbá, oszt akkor azért nem vót hideg. Akkor vót nekik kis mándlijuk, nagy mándlijuk. Bizon vót rajta jám, vótak rajta azok a *lütököl gomb*nak akit hínak, oan hogyös gombok. Aszt hiszöm, hogy még most is van. Oan fémből vót, sárgarézéből vót. Asztán akkor az a fehér futtatott *pappangomb*,⁵³ pappannak is hitták. Vót akikén vót harminckettő, huszonnyóc, ki mije vót, ki mennyi gombot tudot rá vönni. Vót akikén két sor vót, vót akikén három sor vót, de ujan is vót, akikén és sor vót, mer hát az mint pénz vót, sogba került megvönni.

Fejükön vót sapka. Bizonyos vadnak a bőrübű csinyátak sapkát, oszt akko kétféle bőrt összevártak, összetákoltak, oszt aszt húszták a fejükre, hogy né fázzon. Hajuk akkora vót, — me még az én időmbe asz monthatom, hogy ezérkilencásztizéhadba halt még égyg öreg embör, Kovács János vót ez Decsön. Kovács János, akinek a vállád borította a haja. Még ojan is tudok : a Varga Mihál bácsinak, annak még be vót fonyva a haja. Ném tudom, hán vót neki fonyva, csak it láttam elő mindik, hogy be vót neki fonyva a haja, hátú mék szabadon vót neki a sapkája alatt. Hát mind afele gyerökök, hát akko nem nagyon, máma má jobban megézném, ha ugyan kerüne elébem. Zsírra kenték a hajukat.

A lábukon vót, a legregib viselet av vót : a *kancabocskor*. Kancabocskornak hitták, mer annak csak talpa vót, aszt akkor befűzgették madzaggal, ronygyot tekertek a lábukra, oszt akkor aszt a kancabocskort ráhejöszték a talpukra, oszt akko a lábukszárát jó körös-körüfonták ronygyal vagy avval a madzaggal, hogy a ronygy lē né gyűjjön rajta. S aki menné csinosabban körü tutta tekerni a lábaszárát, azé vót a lekszőbb. Oszt mégis megöregettek, mégis mékhátak!

A nőji ruhánknak a dísze vót, az első : a *bujavászón*. Aszt a bujavásznat a magunk asszonyaji készítötték, de már akkor annyira fejlődött a nép réteg, hogy akkor már valahonna, nem tudom honnan, már ném emlékszők rá, csak úgy rátapintok gondoladbű, hogy Anglijábű vaty Franciaországbű, ném tudom, valamejik hejrű onnan kapták eszt a szövöfonalat. Tehát az égyyik szála. Már akkor az asszonyajink pamukot használtak. A másik szálát pedik finomra mékfonták. Ebbű készűt a bujavászón. De eszt azér kapta a bujavásznony eszt a nevet, mer rengeteg munka vót vele. Mer kihúszták a gyöpre és nap-nap, hetekön körösztül át öntöszte mindig az asszony, hogy fehér lögyön és finom és puha lögyön a vászö. Ebbű készűt az alsó rokoja, amit most »rokojának« neveznek. Mer má most mindönt ekörösztönek a világg. Nincs ujan, aminek nevet né aggyanak. Régön av vót a »pöndö«. A pöndö fölött amit nevesztek pedig »rokojának«, az már finomab dolog vót, mer má az gyári munka vót, vaty pedig külfödrű hosztág be azokat a szép, finom takácsvásznat vagy *gyócs* vót, vagy ném tudom ém mi, abbű csinyátak rokoját. Pöndöbe abba köllött nyóc-kilenc rőűf, a rokojába bizon köllöt tizéktettő, tizéhat, mék tizényóc métert vagy rőföt izs beleszaptak, hogy menné bőveb lögyön, hogy mikor a léján vagy a mēnyecske táncol, menné karikásab lögyön a hullámja a rokojánának, menné szélössebben kiájjon.

Hád bizö a mi asszonyajink sokad dögösztak azér, hoty szépek is, mēk csinosak is lögyenek, mint a ruhájuk, mint a fejdészük.

Amit szintén külföldi anyagbol szöttek, vót a *bodorvásznony*, aki ujan mint a *krebdesin*. De ez oja, hogy amikor kimosták, égy üngöd bele léhetöd bizon égy zsepkendöbe szépe kötni, mer akkorikára összeugrod. De mikor rátekerték a sodrófára, elővötték a lapos *mángolót*, — jó kifaragott, finom ; mindön embör faragott a feleséginek égy mángolót, késivé kismidgatta aszt a jó nehéz darap fát, — oszt asztat rátekerte a sodrófára, osztá avvá a sodrófán hajtogatta az üngöt mindaddig, míg ki ném nyút, míg csak egész sima ném lött. Tehát akkor av vót a vasalló!

Azután osztá akkor vót nekik még anná finomabb is, mind a *bodor*. Vót nekik ojan vékony, hogy amit el sē kébzēnének, hoty talá aszt is valami durva parasztaszö keze szötte : a sejem *sóti*. Am még ojan vékony, mint asz monhattuk a *nájlön* papiros, ojan vékony. Aszt is pedig asszonyaji kész szötte! Ebbül vót a legnagyobb ünneplö üngünk nyáron.»

Szinte kimeríthetetlenek, amikor a régi viseletről vagy házimunkáikról, szötteseikről beszélnek. Elbeszélésükéből azt is megtudjuk, hogy a gyöngyösbokrétákból ismert pompás sárközi viselet csak a gazdagok sajátos viselete volt. Csak az egykés nagygazdák tudtak asszonyukra és egyetlen leányukra olyan sok pénzt áldozni. A szegény lányok csak sóvárögva nézték ezeket a drága ruhákat és fejdíszeket a templomban és a lakodalmakban. Sárközben az 1930-as népszámlálás adatai szerint csupán 1348 személy rendelkezik földbirtokkal (100 holdon felül : 4 ; 50—100 holdig : 55 ; 10—50 holdig : 444 ; 1—10 holdig : 845) s így csaknem 10 000 szegény a földnélküli agrárproletáriátushoz tartozik. Szegénységükért sok megaláztatás is érte őket :

»Hát itt a fíjatalásznak régön megvót az elválasztó rétege. Az égyyik vót a módosabb réteg, a másik pedig a szögényeb réteg. Hát nállunk vótak akko nappali tánc-mulatö hejek :

az égyyk vót Tabamba,⁵⁴ a másik pedig — úgy mondvá — a kössék kocsmájába. Odajártak a gazdag legényök, a gazdag lőjányok. A szőgőn Bërta bácsi kocsmájába oda még jártak a szőgőny lőjányok még a szőgőny legényök. Hád bizon mikor a szőgő lőjányok émóntek a templombú kigyüve, émóntek azér úgy a gazdagok kocsmájába is, hébe-hóba még niszték. Monygyuk má, mink is vótunk tizőhtan őtyapjások : »Ide hágassatok, mőnynyuk fő ama kocsmába, nizzük mők, kik mőlatnak!«

Őmóntőng bizon, beátunk a karikába mink is szőpőn babázni, nótát keznyi, — hát én ők kicsit nótafa vótam, én szerettem nótát kezdeni. Igasz, hogy jó hangom is vót akkor, nēm ijen reket, mint mos, — hád bizo őccőz csak asz vóttük őszre, hogy a lekszėső intőtt amannak, osztá má ki is keritőttog bennőnkēt, má ki vótunk csapva, levátottag bennőnkēt. A két lőjány ősszefokta a karját, osztá má kikeritőttog bennőnkēt. Hát em má csak sēm misē vőd, de viszont mink is visszaattuk ám a kőccsőt, mikor lőgyűtték a mi kocsmángba! Mink is kikerekitőttük őket, nēm marattunk adóssak. Hát tik így bántok mivelőnk, mink is őgy! Visszaattuk a kőccsőt sokszor *duflán*.« (Elmondta : Perity Mihályné 56 éves, Decs.)

De nemcsak a régi őletforma kőlőnbőző megnyilatkozásairól beszélgőttőnk el. Megrőgőzítőttek azokat a beszélgőtetéseket is, amelyeket tszcs. tagokkal folytatunk s amelyek kemőny harcukról, mindennapi őletükőrl, gazdasági problémáikőrl, az őj szocialista munkárl adnak számot. A bátai »Vőrös Zászłő« tszcs. 1949-ben elhatározta:

»mők kől próbálni ős naty harcál ős nagy odaadó munkával ős őnfeláldozó munkával kől, hogy a gyapotot termeljük. Bátaji viszonyladba is mőkprőbáltuk őty hogy az első ővbe vót nekőnk tizőnt katasztėri gyapot, negyvenkilendzbe. Ezzel megőndultunk természetősen. Mők lőt őgőrvē ős, hogy mész-ammonsalėtrijumot kapunk, amit a földekre ki kől szőrni. De az oldozási idő három hōnap. Amikor mők kaptuk, kiszőrtuk ős ojan talajt vālasztottunk ki: őty kőzėpkőtőt talajt ős alső nedvel ős melek talajt. Na most ezzel mők őndultunk ős jő eredmőnyt őrtőnk el az első ővbe. [H: Voltak-e az első ővben nehėzsėgek?] Vótak ám! Sūjjal vėtőtőnk. A gėpekre ráraktuk a sūjkot, hogy mentől mők őbb kerőjőn a földbe, pedig annak csak két centimėterre szabad a földbe kerőni. [H: Na most mi lett a kővetkezemőnye ennek?] Nagyōn nehēzen kőt. Ujjainkā kapargattuk ki a földbő ős valami nagy nehēzen tuttuk csak kikapargáni. Azér mégis lēt valami belőlle, mer áldosztunk, kívāncsijak vőtunk mi is, hogy mi lēssz őbbul az őj termēzsbū, a gyapodbū, amit még nēm is nagyōn láttunk.

Hėji viszonyladba jő munkát vėgesztőnk, jő talajt kőszfőtőtőnk elő, sőt még földet is kőttem fől stanecliba, talajmintát, vagyis földmintát, hogy mijen földbe fogjuk a gyapotot vėtni akkor, amikor elkesztük. Əs mők vótak elėgedve vele ős m g vótak elėgedve azzal is, hogy annak a munkálataji dacára, hotyhát első ővbe kesztük, mijen erőssen ős őtem szerőjen mēntőnk. De ehősz kőllőt nagy agitácijős munka. Ehősz kőllőttek kizsgyőlėsők, kaptunk főlőrő brossurakat ős ismertőtük a dolgozō nēpell nap mind nap. Mindőn este vótak kizsgyőlėsők, ottan ismertőtük, házi agitácijőn kőrőszttő ős megėrtőtük a dolgozō paraszcsággal hotyhát őgőnis akkor, amikor Bátán gyapotot termelhetőnk, nēm kől nekőnk kőlfőlthőz szorulni, hogy eszt a drága anyagot, nyersanyagot onnan hozzug be, hanem őgőnis it mők tuggyuk mi termelni bēlő őrszágunk viszonylatába, azaz Bátán is mők van a lēhetőség rá. Əs mindőn dolgozō paraszcság őrcse mők, hotyhát bátaji viszonyladba vannak ojan talajok ős vannak ojan lēhetőségők, hotyhát gyapotot lēhet termelni. Fogjunk hozzá! Əs őgőnis megėrtőtte a bátaji paraszcság ős hozzá is fogott. Megyēji viszonyladba a vāndorzászłőt mők kaptuk ős elsőők vagyunk Tolna megyēben a gyapottermelēssel.« (Elmondotta : Rác Zájnos, 30 éves tszcs. tag, Bata.)

Nėpgazdaságunknak evvel az őjőnnan megőndult ipari nővėnyėvel kapcsolatban szinte őj gazdasági terminológia fejlődik ki az őrszág legkőlőnbőzőbb tájain. A szavak legtőbbje — hangtani eltérésekkel — nagyjában megegyezik, vidėkenkēt azonban bizonyōsan szőletnek őj szavak is a gyapottermesztes munkafolyamatának egy-egy mozzanatára vagy a nővėny egyes rėszėinek megnevezésére. Bátán pl. a gyapot gőbő-tartó oldalszárait *gyertyák*-nak hívják, a gyertyák ritkítását pedig *tetējölės*-nek vagy *fejölės*-nek mondják.

A termelősőzövetkezeti csoportok tagjai, akik — kiejtésük szerint — a »tėccsėghen« dolgoznak, sokat fejlődnek mind politikai ős gazdasági, mind pedig kulturális tēren. A bátai »Vőrös Zászłő« tszcs. elnőke így beszél ezekőrl a dolgokőrl :

»Kulturális szemőndbū mos már jobban fejlesztek magukat a csoport tagjai, mind az előzō ővegbe. Szóval majnēm mindőn csoportagnak vam már rádiója ős eszt halgattyák

esti órágba. Szemináriumra járunk. Csupán a csoportnak, a mi csoportunkon belül, van szeminárium politikai és gazdasági vonalon. És sokszor elhúzódik nagyon sokáig, mer hozzászónak nagyon sokan. Az elejibe, mikor mögindút a szeminárium, had bizon alik szolt hozzá éty-kettő, pláne a nők! Azok égyváltalán nem akartak hozzászólni. Most már az utóbbani időgbe a nők is sokat hozzászónak a gazdaságihoz, még a politikaihoz is. Mos már érdeklí üket, hogy huygan tudnánk többet termelni, jobbat termelni! [H: Asztán újságot olvasnak-e?] Szóval a nyári alkalomba vaty kapállásná, vagy aratásná ebédidő alatt égyg óvas, — negyvenötvenen összeülünk écs csomóba, — a többi pedik hágattya még ebédől. Még az ebédidőt is kihazsnájjuk. [H: Hát ez nagyon okos dolog!] Eszt is mégvitassuk ottam minygyá helbe. Úty hoty sokszó nagyon egésségős. A csoportnak van könyvtára, úty hogy alig vam ben könyv a könyvtárba, mindik kiviszik. [H: És mijen könyveket szeretnek így a tagok olvasni?] A szovjet kultúrát. Szóval it mindönféle könyvünk van, égyyik eszt, másik aszt ugyé, de legjobban a szovjet tapasztalatokat szeretik. [H: Az időssebbek vagy a fiatalabbak viszik inkább a könyveket?] Szóval viszik esztet időssek, fiatalok. Szóval pláne most a téli időszakba nagyon elhorták a könyveket. Pejig valami ezerkéccász forintos könyftárunk van.» (Elmondta: Molnár János, 50 éves, tszcs. elnök, Báta.)

A könyv mellett kulturális életük szerves részévé válik lassan a mozi is. A Sárköz falvaiban egymásután nyitotta meg kormányzatunk a normál- vagy keskenyfilmes mozikat, s akik a régi világban egyetlenegyszer sem voltak moziban, most eljárnak. A termelő szövetkezeti csoportok tagjai együttesen is látogatják a mozit és utána a film tartalmát meg is beszélik. Nyelvfejlődésükre tehát a filmek köznyelvi kiejtése is hatással van, és ez is elősegíti a nyelvkiegyenlítő folyamat ütemének meggyorsulását.

A »Boldog nyár« c. szovjet film tartalmát így mondta el Lovas Bálintné 37 éves ócsényi asszony :

»Régen nem jártam moziba. Most legutób Nagydorogon eméntem éty filmet megnézni. A címe »Boldog nyár« vót. Hát ot kezdődött, — mer már elkeszték az elejét, — onnan láttuk, hogy égy lány nótaszóval hajtott két ökröt. Ném is tudom, mi vót, tehen-é, ökör-é, hajtotta és a széna tetején dalóva, nótázva ott üt és éty fiatal legén még mént a kocsi után. Az ráakasz-totta a kocsira a holmiját. Égy bóröndöt, ruháját fódopta és az is ékeszte éneköni a lánya a dalt. S akkor a lány figyelmes lett ára, hogy valaki dalol, annyira mászot hátra, annyira mászot, hogy még akarta lesni a fujatalembört, és amind biccent égyget a kocsi, — éty hídon möntek körösztul, ott éty kis fojó vót, — a lány beleesött a vízbe. Hát ére a fujatalembör nagy ijeccségébe utána ugrott. Ékezdött kijabáni és a lány a végén elöp kimászot a vízbü, mint a fujatalembör. S akkö visszantegetöt neki onnan a lány. Fokta magát, ékezdöt szalanni, de azér a legény is kimászot. Hát csurom-vízessen darabig beszélgettek és akkor monta neki, hogy mos má csak igyekezzenek haza. Oszt mögmonta, hogy ő kicsoda, hova mögy. Hát végén rájöttek, hogy ismerik is égy mást.

Akkö ez a lány égyyik kolhozna a *zelmunkássa* vót, ez a fujatalembör pedig ahhol a kolhozba kerüt könyvellőnek. S hát az a lány szerelmes lett ebbe a fujába. De viszont vót ott a kolhoszelnőknek éty szintén égyg ojan *brigádvezető* lány, aki vót neki a mönyasszonyjelöltje. Valahogy annak is teccött ez a fujú. És ugyé a két lány ojan *ellentét*⁶⁵ vót. Mind a kettő ijén brigádvezető vót. Akkor égyyik-másik *ujításd be* akart vezetni ez az új könyvellő. Eszt a kolhoszelnök nem akarta. Ném tudom mér, de nem teccöt neki.

És akkor a tehenészetet keszték el, hogy tehenészetet akartak valahova telepíteni. Hát a lány nagyon örüt neki, ez az égyyik kislány, hogy ő fog oda kimenni. És hát ki is kerüt a végén. Hát nagyon szépén fejlődött az egész ot kint és a kislány nagyon örüt neki, hoty sikere vót. És hát boldog vót, hogy ő mostan hát mekkora *teljesítményt* tud muatni. És késöp hát kezdődött az aratás, hortág be a búzát, még mindönt és ez a gyors munka, ami ot mént ezzel a *gépesítöd* dógokkal, hát valami nagyon szép vói. Gyönyörü virágzó kertek, még mindönök vótak. Mikor a lányok esténkint möntek haza, nótaszóvá möntek haza a fődek-ről. Ott aratták a búzát, má rökfön csépöték is, onnan horták, minygyá mázsáták és onnan szállították el. Ugyé id *gyors ütembe* fojt a munka és nagyon szépön mönt. Hát igazán *szép eredményt érték el* és hát nagyon örültek neki, hogy mijen ügyesek.

A végén persze a kolhoszelnök is kibéküt a brigádvezető kislánnyal, mer elősször má fétékenykedött ára a könyvellőre, asz hitte, hogy aszt szereti. Hát a végén mégis csak az övé iött a kislány, a könyvellő pedig aszt a kislányt vötte feleségül, vagy annak vallot szerelmet, akivel elősször találkozott a széna tetején a kocsin, aki éneköve mönt s akit hát ot mégismert.

Szóval neköm nagyon teccött a darab, ojan ügyessön vót összeállítva. És teccöt neköm asz, hogy az a kislány, aki hát ott a tehenészedbe brigádvezető lött, az á három legrosszap tehenet kérte. Ó mekpróbájja azokat hát majt hejre hozni. S akkor jöt, nevetét rajta az a munka-vezető ottan, hogy az lehetetlen, mit tud abbol kihozni. S a végén ő is elcsudálkozot rajta,

hogy ez a lány má annyira hejrehozta a három tehenet, hogy az lőtt a végén a tehenészetnek a legjobb fejős tehene és naponta háromszor fejték. Mégis így sikerült a kislánynak. Nagyon ügyes, életrevaló kislány vót, brigádvezetőnek hát nagyon izs bevát, mer megmutatta, hogy miyen ügyes.»

Világosan kitetszik a fenti részből, hogy az új szocialista film milyen nevelő hatással van parasztságunkra. A filmeknek nemcsak a meséjét követik, de megragadják őket a helyesebb munkamódszer is. Lovas Bálintné pl. figyelmes lett a napi háromszori fejésre. A bátai tszcs. elnöke, aki szintén elmondta nekem a filmmel kapcsolatos élményeit, hosszasan elemzi a filmnek ezt a részét:

»Az égygyik férfi nem akarta bevezetni a háromszori fejést. Ujan időseb bácsinak nízött am má ki. A nők pejjig, azok aszt akarták, hogy a háromszori fejést bevezessék. Am mők séhogyansé akarta. No akko mégis a nő al löt a fejős brigádvezető s bevezette a háromszori fejést. A férfi, az ami ot vót, szóval égygyátallán nem akard beleégygyezni. Aszonygya, akkor ű emén, ot hagyja. Hát elmöhet. Akkor lősz csősz vagy éjjeliőr, — asz monták neki. Asztán utójjára mégis csag bele köllöt neki égygyezni, mer látta, hogy micsoda temenyiségöt vittge be csak égygy-égy nap...»

Neköm az nagyon teccöt, hogy micsoda szép tisztán bántak a tehenészedbe. Fejér köpenybe vótak és ijen fejer lépüdükkkel mosták a tőgyet, tisztán. Szóval eszt így akarjuk mink izs bevezetni a bátaji »Vörözs Zászló« téeccsébe. A háromszori fejést már mőkkesztük. Itt izs bevát, már a *tejhozamunk* szaporodott.

Asztán teccöt az aratás, cséplés. Lēhetēt látni *kombányokat* és autók horták onnand a búzát minygyá a kombány mel'ű s akkor vittég be oda a maktár elibe s azonnal szelēték és tiszta magok kerütek a hombárba. Űty szeretném má, hotyha itt is al lenne. [H: Lassan meglesz minden. Szemünk elöit alakul át minden. Itt is van már gépállomás!] A tavál eszten-döbe mők szóval a *gépállomás* atta ja *traktorkezelőket* a téeccségbe, de ezök nem visēték *szív-ügyüknek* úgy, mint ma má a téeccsék attag be *saját kebelügbü* emböröket. [H: A maguk csoportyából hány ember ment traktorosnak?] Szóval a mi csoportungbü három embör mēnd be a gépállomásr. De mos má hat embörünk van, mer három ujra beát a téeccsébe, akig *géptanfójamot* végesztek ott az iskolán. Most ity hat saját tagunk van.»

III. A hangfelvételek nyelvi elemzéséből kitűnik, hogy a sárközi nyelvjárás valóban az alföldi nyelvjárás területe duna—drávai csoportjába sorolható, amint azt már Balassa József⁵⁶ és nyomán mások⁵⁷ is megállapították.

1. a) Legfőbb jellegzetessége az *ő*-zés. Ez az a kapocs, mely az alföldi nyelvjárás többi csoportjaival összefűzi s ez választja el a szomszédos nyelvjárás területektől. A vele szomszédos nyelvjárások zárt *é*-je helyén vegyeshangú és egytagú szavak kivételével nagy általánosságban *ő*-t találunk. Egy fél évszázaddal ezelőtt Kovács Aladár (Nyr 33: 269) még ezt írta a sárközi nyelvjárás ezen jelenségéről, hogy: »rövid zárt *é*-t, a szónak bármely tagjában forduljon is elő, általában és *feltétlenül ő*-nek ejtik ki: még: *mög*, lé: *lő*, mēnni: *mönni*, *mögy*, *möntem*, *szöd*, *vös*, *tösz*, *öszöm* (manduco), *eszöm* (mens mea) stb.« Megfigyelése azonban már akkor sem lehetett teljesen megbízható, mert Balassa tizenhárom évvel előtte felhívta a figyelmet a nyelvhasználat ingadozására, a variánsokra: »így maga az *ő*-zés sem olyan következetes már, s gyakran enged helyét az *é*-nek« (id. m. 52. l.). A helyzet ma talán még nagyobb mértékben ingadozó, mint Balassa idejében. A hangfelvételek — hűen megőrizvén az elhangzott, eredeti nyelvi nyilatkozatot — világosan azt mutatják, hogy a beszélők egyazon szót is mindkét változatban használnak. Ugyanaz a beszélő egyszer *mög*, máskor a *még*, *möntem* — *möntem*, *tőttem* — *töttem*, *söt*: *még*, *möntem*, *tőttem* variánsokat is használja. Természetesen a variánsok használati aránya nem egyforma. Ugyanaz a beszélő egyik változatot gyakrabban használja, mint a másikat, egyik variáns statisztikai terheltsége nagyobb a másikénál. Álljon itt mutatóba egy-egy lemez lehallgatása után nyert eredmény:

név	kor	község	ő-ző alak	é-ző variáns
Kubrászky Szél Judit	77 éves	Decs	54	23
Bálintné Kati Éva	60	Decs	72	40
Borsóné Petróczki Örsze	58	Aisónyék	90	52
Mócsi Jánosné	50	Aisónyék	81	40
Lőrinczné Széki Sára	30	Öcsény	59	30
Lajtos Mihály	69	Decs	23	53
Fülöp Ferenc	67	Decs	38	52

Az *ö-ző* alakok tehát mind a két nemnél *ē-zőkkel* váltakoznak. Szilárd, következetes *ö-zésről* tehát már ma nem beszélhetünk. Ellenben érdekesen mutatja meg csupán I lemeznyi (5 perces) beszédanyag is, hogy a nőknél, mind az idősebbeknél, mind pedig a fiatalabbaknál az *ö-ző* alakok kb. kétszeresét teszik ki az *ē-zőknek*. A férfiaknál viszont más a helyzet: az *ē-ző* variánsok már az idősebbek beszédében is gyakoribbak. A 30 éven aluliaknál természetesen ez a helyzet egészen általánosnak mondható. A hangfelvételek teljes feldolgozását majd a változatok statisztikai terheltségének pontos összeállításával végezzük el. Csak ez a módszer mutat rá igazán arra a kétségtelen tényre, hogy a nyelvjárások is változnak, fejlődnek, folytonos mozgásban vannak és nem múmikus mozdulatlanságúak, amint azt eddig a nyelvjáráskutatók általában romantikusan feltüntették. A nyelvi variánsok — s nemcsak a hangtani, de alaktani, sőt mondattani, mondatszerkezeti variánsok is — a nyelv dinamikájának legérdekesebb élő tanúi. A variánsok egy része a múltba néz és a múlt régies nyelvi állapotának emlékéit őrizi, más része a jelen nyelvhasználat jellegzetességeit mutatja vagy már a jövőbe néz.

b) Ugyanezt mondhatjuk el a diftongusokról és más hangtani jelenségekről is. A kettős magánhangzók eltűnését, elsorvadását már Kovách is sejteti, amikor az *á, ó, ő* és *ü* hang kiejtéséről ír: »Ezek közül ma már csupán az *ó* és *ő* hangzik kettősen: *áó* és *éő*-nek: *táó, száó* (ellenben *szova* e h. szava), *jáó, földéő, mié néő* stb.; egyszóval általános. Az *á* és *ü* ellenben egyszerű hang, csak néhány öreg ajakán érezhető még ki az *áá* és *üü*... Az *é* helyett, bárhol forduljon is elő, szótőben, képzőben, ragban, mindig a fentebb mondott hosszú kettőshangot ejtik: *eē: közeēp, szeēp, eēn, véēgig, leēlők, néēzze, jēenyős, Garzaóéka* (Nyr 33:268).

A diftongusok használata ma már egészen kivételes. Csak a legidősebb nemzedék ejtésében fordul elő, de ott sem következetesen és igen csekély statisztikai terheltséggel. Egy decsi hangfelvételen pl. egy teljes esti beszélgetés anyagában csupán egyetlen egy diftongus fordul elő egy idős asszony beszédében, az is emfatikus helyzetben. Férfiak beszédében jóformán már fel sem lelhető.

A hosszú *é* hang sorvadó variánsaként előfordul még az: *eē, eē: nmdéēg, eēn*: hasonlóképpen *ó* variánsként: *óu: próustya, vóut*; *ő* változatként: *őü, eő: röüf, föld, jéőd*; *é* variánsként: *iē* (Alsónyéken): *ierte, törtiēnt, kiērdēz*.

c) *é-ző, ē-ző* alakok következő *í-ző* változatai lelhetők még fel sorvadó tendenciával: *egisségős, kinyér, tinyér, risz, elig, níp, níz, gyikény, marik, süviny, ippen*. A két alak közötti átmeneti állapotot jelzik a ritka, magas nyelvműködéssel képzett *é*-hangú alakok: *sütemēn, törtēnt* stb.

d) Orrhangú magánhangók is előfordulnak csekély statisztikai terheltséggel. Ilyenkor a szóvégi *n* zárja elmarad és a magánhangzóval való kapcsolata nazo-orális hangszínen oldódik fel: *Istvá, tizēhat, asszo*. Néhány szóban még az is elég általános, hogy a nazo-orális hangszín teljességgel hiányzik s helyét tiszta orális hangszín foglalja el: *aszta*.

e) Egészen kivételes eseteknek vehetjük a túlságos rövid időtartamú és szinte már bizonytalan színezetű redukált hangok használatát. Az eddig átvizsgált lemezekon csupán két *sva*-hangot figyelhettünk meg: *keveri, háromat*.

f) Az *l* mássalhangzó gyakran kiesik szóban és szóvégen, ilyenkor az előtte levő magánhangzó időtartama megnyúlik, sőt az idősebbek kiejtésében a hangszíne is megváltozik: *aszta* és *asztó* (sorvadó változat), *hāgat* és *hōgat* (sorvadó változat), *ēső 'első' és ēső, rōstēte* és *rōstēte, kiket 'kikelt' és kikēt, rōggēre* és *rōggēre, ehisz* és *ēhisz, emēcő, 'halászó háló'; ősző, jeksző, visző, tősző; vót, föld. kúd, zód*; szóvégen és ragokban; *körü, alü, földü, belü, régijektü, azokü, szörreköttyébü, malombü, abbü, lapokrü, göröndrü, Székszádrü, kezivē, ruhávó*.

g) Az *r* kiesése is gyakori szóvégen: *ēccő, háromszó, mikő, má, hama, azé, akkó*.

h) A *-hoz, -hez, -höz* ragok *z*-je gyakran kiesik, máskor meg *l* lép a helyébe: *embörhő, Dējákékhő, földhő, bāboshöl, jáhöl*.

i) Az *l, r* és *j* hangnak gyakran nyújtó hatásuk van az előző magánhangzóra, ez a jelenség azonban nem következetes, csupán esetleges: *fálba, létl, legalsó, vōrsök, törtá, èrdő, mōrzsol, rájzás*.

j) Sorvadó, ritka hangalakot találunk a következő szavakban: *terd* 'térd', *nekül* 'nélkül', *ügön* 'igen', *bukor* 'bokor', *hugyan* 'hogyan', *szüvöszek* 'szövöszek'.

k) A köznyelvi alakokkal szemben hosszú időtartamot találunk a következő változatokban: *bajja*, *karimája*, *kellés* 'kelés, gennyes seb', *élesztőjü*, *mitőlünk*, *belőle*, *ijesmjélle*, *mökcsinállom*, *könyvellő*, *termelő* szövetkezet, *segíteni*, *földeríteni*, *irányítás*, *magossan*, *kedvessivel*, *tojással* stb.

l) Egymással érintkező szavak hangjai gyakran egy artikulációs mozzanatban olvadnak össze: *av vót*, *ar röttön* 'az rögton', *mév vót*, *em most*, *ék kis*, *am má*, *méddögölt*, *ah hoszta*; de szó belsejében is: *gyakollat*, *hallak* 'hagylak'.

m) *d*-hangelemmel bővülő alakok: *ottand*, *asztánd*.

n) A határozói igenév *-va* *-ve* képzője helyett *-val*, *-vel* általános: *ütvel*, *mondval*, *eresztvel*, *leköivel*, *röndözvel*. Változatként azonban találkozunk a *-va*, *-ve* és *-val*, *-vel* hasonult alakjaival: *addá* 'adva', *ültetté*, *duggá*, *minősítte*, még *vótak esküddel*.

o) Igék jelenidejű 3. személyű tárgyias ragjaiként előfordul még az: *-i*, ill. *-ik*: *adi*, *mondi*, *hozi*, *szoríti*, ill. többesszámban: *csinálíik*, *elárulíik*, *csattogatíik*.

Hasonlóképpen megtaláljuk még a birtokos személyragozásban a 3. személy ragjaként: *-i*, ill. *-ik*: *szömi* 'szeme', *tinyeri* 'tenyere' és többesszámban: *házíik* 'házuk', *csarapájíik* 'posztó cipőjük'. Erősen sorvadnak, a köznyelvi alakok már gyakoribbak.

2. Szóhasználatukban még sok tájnyelvi érdekességet találunk. A rokonságjelző szavak közül: *ügönszüle* 'dédanya', *messziszüle* 'távolabb lakó nagyanya'. Régi nyelvből maradt sajátosság a templomnak *étyház* szóval való jelölése, *limbus* 'ingoványos hely', *cigle* 'parti fűz', *Salix viminális*, *búsz* meleg 'fülledt meleg' (már a Döbrentei-kódexben) a török *bus* 'pára, gőz' szóra megy vissza. Álljon itt mutatóba még néhány sárközi szó: *dsindzsás* 'mocsaras, süppedékes', *tóka* 'kacsa', *vizi heróc* 'vizi patkány', *zihony* 'kötél', *csarapa* 'posztópapucs', *csórag* 'husáng', *fence* 'görbe, ferde', *supella* 'szányogháló', *csiszló* 'lakodalom utáni kis mulatság, tyúkverő', *szilogy* 'apró jeges hó', *kuti* 'kőcsög, cserépedény', *eltökít* 'eltüntet, semmivé tesz', *csühörög* v. *csühörög* 'szemetel (az eső)', *hullározíik* (a hó) 'szállingózik', *buti* 'nagy fejsze', *bönygyöle* 'gyékény vastag, lisztes gyökere', *pucella* 'disznócsorda'.

A dülönevekben, de a közszavakban is bizonyosan megkülönböztethető néhány kún-beenyő és több hódoltságkorabeli török szó. A gyűjtött szókinccs feldolgozása majd érdekes fényt vet a különböző rétegek nagyságára.

Sárköz szókinccsébe az utóbbi évtizedekben számos német szó is bekerült, hisz Tolna megye számos községe német településű volt (így magában Sárközben: Bátaszék) és a községekbe is megindult a német beszivárgás. Az 1930-as népszámlálás szerint Decsen 345, Ócsényben 102, Alsónyéken 74, Sárpílisen pedig 7 német nemzetiségű és nyelvű lakos volt. Ime néhány német jövevényszó: *mándli* 'kabát' < ném. Mantel köpenyeg, *kellner* 'pincér' < ném. KeHner 'ua.', *lancmók* 'dologkerülő, csavargó' (Nyr 33: 335), *fúrhang* 'függöny' < ném. Vorhang 'ua.', *cófli* 'posztó cipő' (Nyr 33: 334), *cifertós* 'kacsázó járású' (Nyr 33: 334), *svártli* 'disznósajt' < ném. Schwarte 'bőrke, szalonna-bőr', *griffös patkó* 'sarkos, téli patkó' < ném. Griff 'patkó, köröm', *kursmitt* 'ló gyógyító' < ném. Kurschmied 'patkolókovács', *spráje* 'támasztó fa' < ném. Spreize 'támasz, dúc' stb.

Sárköz dolgozó parasztsága bekapcsolódott a termelő szövetkezeti gazdálkodásba és csoportokat alakított. A szövetkezeti és politikai életben, az állami gazdaságokban, a gépállomásokon, a kultúrtermekben mindenütt erős köznyelvi hatás alá került. A köznyelvi hatást csak erősíti az iskola, a mozgalmi élet és a rádió, amely ma csaknem minden házban megtalálható, mivel a posta vezetékes rádió készüléket szerelt fel 1951-ben Sárköz kisebb községeiben is. A nyelvjárás zártága tehát feloldódott és a hangtani, alaktani sajátosságok elvesztették szilárdságukat, s a köznyelvi sajátosságok fokról-fokra tért nyerne. Feltűnő gyorsan kerültek be az újonnan keletkezett szavak aktív szókinccsükbe: *életszinvonál*, *brigádvezető*, *élmunkás*, valamint az újabb szókapcsolatok és fordulatok, frazeológiai egységek. A tszcs.-ben dolgozók és a mozgalmi életben résztvevők nyelvében meglepő nagy számmal lelhetők fel az új szókapcsolatok és fordulatok. Álljon itt mutatóba a hangfelvételekből néhány kiragadott részlet: *jobb oldali ethajlás*-szerűen a csoport kebelébü kiestek; *vezetőposztón* ők szerettek volna lenni; *bomlasztó*

munkát végezték; az *elítársak* éberök voltak és *raftacsapásszerűen* meglátták, hogy a csoportná baj van, ezeket a csoport takságán körösztű fövilágosítászerűen és ösztönszerűen úgy az elnök, mint a többi tagok, az taksággal karöltve ezeket az elemeket kitiltotta; minden pozícióját Bátán ök töltötték be; eljött az idő, hogy igenis politikailag fejlődöttünk és tudatosabbá váltunk vagyis tudatosabbak lettünk, hogy ezek nem a mi sorajingba valók és kitéttük sorajingbul; beattuk kocsi, mindön szerszámot, ami csak létezött a taksák köribe; a tanáccsal karöltve már tárgyaltunk ezzel kapcsolatosan; negyvenkilendzbe, az első évbe példájul nekünk, mind szövetekezeti vagyis termelőcsoport, még akkor nem tutta magájéva tönni; heji viszonyladda jó munkát végeztünk, stb.

Kétségtelen, hogy a kollektív gazdasági élet, a parasztság bekapcsolása a politikai életbe a nyelvfejlődésnek is új szakaszát jelenti. A politikai és gazdasági élet új fogalmai és kifejezései bekerültek a nép nyelvbe és aktív szóincsükben foglalnak helyet. Agitátorainknak, falusi pártvezetőinknek ezért nagyobb figyelemmel kell lenniök a nyelvi kérdésekre is. Egyszerű, érthető és világos nyelven kell a néphez szólniök, mert a nép bizalommal van vezetői iránt és jóakarattal sajátítja el tőlük mindazt, amit gyűléseken vagy tanfolyamokon hall tőlük. Gördülékeny nyelvüket ne tegyék nehézkesé »színtelen és szagtalann« divatos szóhalmazzal. Fordítsanak gondot a helyes nyelvhasználatra, amint a Szovjetunióban teszik.

Sárköz nyelvjárásáról tehát megállapíthatjuk, hogy zárt egysége már régen megbomlott, hiszen a török hódoltság után szinte szakadatlanul újabb és újabb bevándorló hullámokat fogadott magába egészen a Felszabadulás utáni 1945/46-os földosztásig. Az ő-zés az egyetlen olyan nyelvi jelenség, amely még mindig komoly mértékben érvényesül a mindennapi nyelvhasználatban, bár ennek következetessége is megbomlott és a zárt ő használatának terjedése mutatja a jövő fejlődés határozott irányát a köznyelvi kiegyenlítődé felé. A diftongusok teljes sorvadásban vannak és a nyelvjárás egyéb régi sajátosságai is az újabb változatokkal vívják élet-halálharcukat. A változatok harcának pontos statisztikai felderítése mutatja majd meg ennek a belső nyelvfejlődésnek valódi dinamikáját.

¹ (Ábrahámffy János—Haag Ferencz—Mennyey József): Sárközi árvizkönyv. Kalocsa, 1862. — ² Viski Károly, Etnikai csoportok, vidékek. Bp., 1938. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. köt. 8. füzet, 7, 11. l. — ³ Csalogovits József, Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén. Népr. Ért. 29: 321—333. és korábban is: Népr. Ért. 17: 1—10. — ⁴ Pais Dezső: Anonymus, Bp., 1926, 84. l. — ⁵ Györfly György, Besenyők és magyarok. Bp., 1940, 98. l. — ⁶ Békefi Remigs. A cikádori apátság története. Pécs, 1894, 96—98. l. — ⁷ Pataki József: Adalékok a Sárköz népességének történetéhez. (Pécs), 1937. Tolna vármegye múltjából, 4. sz. 11. l. — ⁸ Garay János: Sárköz. Tudományos Gyűjtemény, 1833, X. köt., 24. l. — ⁹ Kovács Alajos: Az egyke pusztítása a Sárközben. Magyar Statisztikai Szemle, 14. köt., 11. sz., 905—919. l. — ¹⁰ Pataki id. m. 14. l. Ide azonban Bata község lélekszáma nincs beleszámítva. — ¹¹ Pataki id. m. 16., majd 20—32. l. — ¹² Pataki József: A Sárköz gazdaság- és település. földrajza. Pécs, 1936, 24. l. — ¹³ Csalog József: Talpas sövényházak a tolnamegyei Duna-szakaszon. Népr. Ért. 31: 40. — ¹⁴ Pataki id. m. 14. l. — ¹⁵ Csalog József: A Tolnamegyei Sárköz népi halászata. Népr. Ért. 32: 235—236. — ¹⁶ Népr. Ért. 32: 234. — ¹⁷ lap 'mélyfekvésű, vízállásos hely' — ¹⁸ görönd 'halom, domb; hátszerű emelkedés' — ¹⁹ kötöttek meg kötéllel először — ²⁰ dülő neve, — ²¹ tanya 'szőlőhegyen lévő ház, présház', — ²² a régi Ete község helyén lévő dülő neve, — ²³ szá á 'falutól messze eső földeken ház a hozzá tartozó gazdasági épületekkel', — ²⁴ t. i. szilványába, a feje oldalán lévő nyílásába, — ²⁵ hüvös, — ²⁶ t. i. a kocsiülésre, — ²⁷ Árvizkönyv. (Kalocsa) 1862, 7. l. — ²⁸ Hegedüs Lejos — ²⁹ hgyör 'a hegy, domb erősen kiugró része' — ³⁰ tölös 'tölgyes erdő' — ³¹ meggyógyult — ³² t. i. sebet — ³³ felszakka 'féloldalra fordulva' — ³⁴ leginkább — ³⁵ buritón 'vesszőből font csibe tartó kosárféleség' — ³⁶ első — ³⁷ csigat, csiget 'csítt, lecsendesít' — ³⁸ kikelt magából — ³⁹ az a bűbajos, kötő-öldő ember — ⁴⁰ katangol 'csavarog, kóborog, lézeng' — ⁴¹ asszonyinak, férfinak és leányinak, bármelyik lenne is a megrontó — ⁴² buk 'kiköp', — ⁴³ parázs — ⁴⁴ járó borozda 'kijárt ösvény a szőlőhegyen' — ⁴⁵ szárdik 'hegyoldalban, kiatlan-, völgyszerűen haladó bozotos út' — ⁴⁶ fimeszös 'ravasz, agyafúrt' — ⁴⁷ német: nichts Brot — ⁴⁸ lámpa — ⁴⁹ rácsos mintájú — ⁵⁰ azaz szűk nadrágokban — ⁵¹ kiskabát — ⁵² gyöngyház paplangomb? — ⁵³ Tabán neve Decs község egy részének — ⁵⁴ vetélytárs — ⁵⁵ Balassa József: A magyar nyelvjárások. Bp., 1891, 52. l. — ⁵⁶ Kálmán Béla: A mai magyar nyelvjárások. Bp., 1951, 25. l. —

NÉPI CSILLAGNEVEK GYŰJTÉSE

Írta : Beke Ödön

Kulin György a Magyar Csillagászati Egyesület 1946 november 11-i alakuló közgyűlésén előterjesztett munkatervében szerepel a magyar csillagnevek gyűjtése is. A távcső világa 1941-ben megjelent műve I. kötetében közölt is néhány száz csillagnevet, azonban csak ezek egy részét tudta közelebbi adatok híján meghatározni, legnagyobb részüknél sejtelmünk sincs, melyik csillag nevééről van szó. A népi csillagnevek gyűjtése rendkívül fontos a magyar ősvallás, néprajz, nyelvtudomány, s talán nem utolsó sorban a csillagászat szempontjából is. De nem elég csak a nevek gyűjtése. Fel kell jegyezni mindazokat a mondákat és hiedelmeket, amelyek az illető csillagnévhez fűződnek. Sajnos, régi forrásaink nem sok csillagnevet közölnek, ezért kell a népnyelvből levő neveket gyűjteni, mégpedig a feljegyzés helyének pontos megadásával, mert azt is tudnunk kell, hogy egy-egy név mely területen használatos. Ha ugyanis egy csillagnév egymástól távolos vidéken vagy az egész magyarság területén ismeretes, akkor nagy annak a valószínűsége, hogy régi csillagnévvel van dolgunk.

Sokan azt hiszik, hogy a *tejút* régi magyar név. Pedig ez a név, csak 1662-ben kerül elő a magyar irodalomban Komáromi Csipkés György Békéséges Tűrés Ösztöne c. munkájában egy jóval régebb névvel együtt : az *Egen lévő ország után, vagy téj úton*. A költő Zrínyi Szigeti Veszedelemében, mely 1651-ben jelent meg, még *Tejes-útnak* nevezi, s ez egyszerű fordítása a latin *via lactea* és görög *Galaxia* nevének. A másik névre legrégibb adatunk Szikszai Fabricius 1590-ben kiadott Latin—magyar szójegyzéke : *Ország út az égen*. Ki gondolná, hogy Arany Toldijában is ezt jelenti, mikor azt mondja a költő : Fölnézett az égre, az *országútjára*. S a Murány Ostromában is : Az ég szürke boltja keleten tiszta volt, *A nagy országútig* nem fődte semmi folt. Arany a *tejútnak* ezt a régi nevét nem említett forrásunkból vette, sem más régi szótárból, mint Molnár Albert vagy Pápai Páriz munkájából, melyekben szintén megvan, hanem a szalontai népnyelvből, ahol ma is *Országút* a *Tejút* neve. De nemcsak ott, hanem az Alföld számos helyén, így Borsod megyében Mezőkövesden, Békés megyében Endrődön, Orosháza, Csongrád megyében Kisteleken, Szőregen és Torontálvásárhelyen. Szőregen régi *Országuttya* alakjában is használatos, hasonlóképp Békés megyében, a Hortobágyon, Hajdúhadházon és Nagykovácsán.

Van egy régi magyar közmondás : *Vén, mint az országút*. Erdélyi János közölte 1851-ben megjelent gyűjteményében, s Győrött is ebben az alakban használja a nép. Rábaközben : *Vin, mind az ország uttya*. A Szamosháton : *Ojan vén, mint az országút*. Szolnok-Doboka m.-ben : *Ajan vin, mind a zországuttya*. Dugonics 1820-ban megjelent közmondásgyűjteményében : *Éppenséggel oly vén, mint az ország uttya* (2 : 328). Kresznerics 1831—1832-ben megjelent szótárában : *Régibb, mint az országútja*, Czuczor-Fogarasi Nagy szótárában : *Régibb az országútnál*, Kovács Pál 1794-ben megjelent gyűjteményében : *Régiebb az ország útnál*. Hajdúszováton : *Egy idős az országúttá*. Ez a közmondás, amint látjuk, országszerte használatos, természetesen nem is sejtik, hogy nem a földi, hanem az égi országútról van benne szó, vagyis a *tejútról*. Ezt kétségtelenné teszi egy tiszafüredi (Heves megye) mese, melynek egyik részlete így hangzik : Elment, rá is talált a vén asszonyra, *vénebb volt már az országútnál, a Sántalánnak akkor még ép volt a lába, mikor ő született*. Tudjuk, hogy a *Sántalány* a Sirius csillag neve. Csongrád megyében is : *Öregebb volt az országútnál, vénebb volt az öreg isten kertészinél*.

Mivel a *tejút országút* neve ma már csak az Alföldön ismeretes, de az idézett közmondás tanúsága szerint egykor általános volt, természetes, hogy a földi országútra vonatkoztatták. Így Tolna m. Pálfán : *Vén vagyok, mint a perkátai országút*. Hajdú m.-ben : *Vénebb, mint a mátai út*. Mikszáthnál is : *Vén, mint a palojtai országút*. A közmondás alakja megváltozik, ahol a földi országútnak más neve van. Így Zala m. Alsólendván : *Vén, mint a postaút*. Vas m. Németgencsen : *Vén vaok én má, mind e postaút*. Egy palóc mesében : Találkozik egy öregasszonnyal, aki *vénebb volt a szekérútnál*.

Csikszentmihályon a fiastyúk *hetevény* neve használatos a közmondásban : *Olyan vén, mind a hetevén. Együddős a hetevénnel*. A *hetevény* a nyár derekán jelenik meg, ekkor kezdi hányni a zab a fejét. Azért mondják ott : *Még nem pillantotta meg a hete-*

vént, azért nem fejedzik. A hetevény régiségét bizonyítja, hogy innen nagy távolságra, a baranyamegyei Ormányságban is ez a fiastyúk neve, s már Pápai Páriz Ferenc szótározta (1708).

Ismeretes a Tejút székely *Hadak-útja* neve, melyhez a híres Csaba-monda kapcsolódik. Másutt a magyarság nem ismeri sem a nevet, sem a mondát, s az irodalomban is csak a 19. század elején merül fel. Annál érdekesebb, hogy a 15. században írt Schlägli-szójegyzékben már megvan *hadi út* alakban. Magára a szóra van egy 1472-ből származó oklevélben is adatunk, még régebbről *hadút* (1417), *hodút* (1211), *hodu utu* (1055), de ezekben valóban hadiútát, katonai útát, országútát jelentett.

Természetes, hogy *Égiút* (Bars m.), *Égútja* (Alsó-Fejér m.) nevét is használja a nép, az utóbbit különben már Sándor István feljegyezte 1808-ban.

Mondák kapcsolódnak a Tejútnak köv. neveihez is: *Jézus úttya* (Szöreg), *Jézuskának az útja* (Bugac), *Isten úttya* (Nógrád m. Ságfalu), *Isten barázdája* (hol?), *Görbeút* (Vas m. Rábagyarmat), *Részegék-útja* (Baranya m. Csúza), *Részeg ember úttya* (Zala m. Arács). Egy szeged—gajgonyai monda szerint, mikor Krisztus urunk Szent Péterrel ment az *Országúton*, találtak egy nyüves kutyát. Szent Péter befogta az orrát, elkerülte; Krisztus urunk csak ment a rendes úton. Hogy továbbmentek, látja Krisztus urunk, hogy egy részeg ember dülöngél az úton, káromkodik, de éktelenül; Krisztus urunk messziről kitér előle, Szent Péter nem állhatta meg, hogy meg ne kérdezze Krisztus urunkat. Azt mondta Krisztus urunk: »Látod, Péter! Az a nyüves kutya senkit se bánt, attul nem kell félni, de az a disznó mindenkivel kiköt, az elül ki kell térni.« Azóta látszik az az út az égen, amióta kitért Krisztus urunk a *Részög embör* elül. Az elhajlás a Cepheus csillag fejénél látható, a Cepheus szeme a *Részeg ember*, mások szerint a *Nyüves kutya*, s az itt látható elhajlason Szent Péter tért ki. Egy szőregi monda szerint, mikor Szent Péter vak lovon járt, szembe jött vele a *Részög embör*, kitért előle, de a *Részög* csak összeakaszkodott vele, s a kocsijával ledörögölte a Szent Péter szekerének az egyik oldalát. Nagyszalontán azt hiszik, hogy az *Országút* azért görbe, mert egyszer az Úr Jézus kitért rajta egy részeg előtt. A kistelekiek (Csongrád m.) szerint is meglátszik az *Országúton*, hogy tért ki az Úristen a részeg ember elől.

A mondának régiségét bizonyítják a következő közmondások: *Krisztus is kitért a részeg előtt. Ganajos szekérnek, részeg embernek Isten is kitért* (Erdélyi). *Az Isten is kitért volt a részegember előtt* (Molnár A. 1621). *Terhes szekérnek, részeg embernek az Isten is kitért* (Czuczor-Fogarasi). *Részeg ember előtt mi Urunk is kitért* (Dugonics 2: 187). A népnyelvben is: *Krisztus urunk is kitért a részeg ember előül* (Szamoshát). *Részegembör elő az Isten is kitért* (Nagykanizsa). *Részeg ember előtt az Isten is kitért* (Veszprém m. Sztgál). *A részög embörnek az Isten is kitért* (Bács megye Jankovác). *Részeg ember elől Krisztus urunk is férre állt* (Maros-Torda m. Kibéd). *Részeg embert az Isten is elkerüli* (Hajdúszovát). Egy régibb írott könyvecskében: *Kettő előtt hasznos kitérni: a terhes szekér előtt és a részeg ember előtt*. Egyéb változatok: *Okos ember kitér a részeg elől* (Tamási Áron: Ragyog egy csillag). *Részeg ember elől én is kitérek*, mondja Krisztus Arany A hegedű c. víg legendájában. *Részeg embernek a szénás szekér is kitér* (Baranya m. Kisherend).

Más mondakörhöz tartozik a Tejút *Cigányok uttya* neve, melyet Maros-Torda m. Kibéden jegyeztek fel, mert az ottani néphit szerint a cigányok szórták rajta végig a szalmát, amikor Egyiptomba mentek téglát vetni. Torontál m. Klárafalván úgy lopta a *Cigány a Szűrűn* a szalmát, még pedig jócskán, s már vitte hazafelé, de észrevette a *Csőszt*, utána ment, elébe akart kerülni, de nem tudott. Amerre csak ment a *Cigány*, mindenütt elszórta a szalmát, azóta látszik az *Országútnak* nevezett tejút. A *Cigány* az Atair a Sasban, a *Csőszt* a Vége, a *Szűrű* (szérű) pedig a Hattyú orra, vagyis az Albireo körül a tejút mindkét ágát befogó, kerekalakú csillagsoport. Szamosháton lopott polyvát hullattak el a cigányok a tejúton. Göcsejben *Cigányszóomázás*, Zala m. Csesztregen *Cigányok szuoimázása* a tejút neve, mert a cigány elhullatta. Bihar m. Jánosfalván és Nagyszalontán *Szalmásút*-nak nevezik, az utóbbi helyen azonban Szent Péter hullatta el, mikor a *Göncölszekérrel* szalmát hordott az égen, de nem jól rakta föl a szalmát a szekérre, meg sebesen is hajtott. Komárom m. Fűrön is *szómasút*-nak hívják a tejutat. Baranya, m. Bánfán szintén Szent Péter potyogtatta el a szalmát a *Tejúton*. Bodán, mikor Szent Péter szalmát hordott, farkasok ugrottak az ökrök elé, ezek megijedtek,

fölfordították a szekeret, de az ökrök tovább rohantak, s a szalma szétszóródott az úton. Alsóegerszezen pozdorját vitt Szent Péter az égen, azt potyogtatta el. Szeged vidékén Szent Péter is lopni akart szalmát, s a *Nagygöncölszekéren* akarta elvinni, de a Csász rajtakapta, s nem akarta engedni elhajtani. Szent Péter erre sebesen kezdett hajtani, elszórta a szalmát, s azóta látszik az égen az *Országútja*. Egy szőregi hagyomány szerint Jézus vitte a szalmát az *Országúton*, s mindenfelé elszórta, azóta homályos az *Országút*. Más monda szerint Krisztus a *Kisgöncölszekéren* vitte a szalmát. Baranya m. Bélyén a *Göncő szekere* hullatta el a szalmát. De más népek mondáiban is szerepel szalmát v. szénát lopó ember, így a kaukázusi tatároknál és egyes balkáni népeknél, kik szerint az elhullatott szalma útja ma is látszik az égen. A krimi tatárban valóban *Saman july* 'szalma útja', a törökben pedig *Saman ogyrasy* 'szamatolvaj' a tejút neve.

Ezekkel a mondákkal függ össze a Göncölszekér *Péter szekere* neve (Vas m. Sárvár), *Szent Péter szekere* (Baranya m. Boda). Ez a név nagyon régi, megtaláljuk már Melius Juhász Péter 1564-ben megjelent Jób könyvének fordításában. A mai név is régi, s *Göncöl szekere* alakban szótározta már Calepinus (1585) és Szikszai Fabricius (1590). *Göncön szekere* alakban jelenik meg az 1577 táján keletkezett Ajtai-Böloni glosszákbán, s *Kencel szekere* a 16. század első feléből származó Gyöngyösi Szótártöredékében. Legrégibb neve a 15. században keletkezett Schlägli szójegyzékbeli *szekérhúgy*. A csillag eredeti neve *húgy* volt, pl. az említett szójegyzékben *jényeshúgy* a Vénusz, *esthúgy* az esthajnali csillag, *kaszahúgy* az Orion, *húgybanézó* az asztronómus és asztrológus. A finnugor eredetű *húgy* szó fennmaradt a népnyelvben is, még pedig Borsod m. Sátán és Nagymihályon, ahol a kaszáscsillagot még *kaszahúgy*-nak nevezik. A *Göncöl* különben a *Konrád* név becéző alakja. *Gönczöl*-re első adatunk 1584-ből való, de ugyanakkor *Könczöl*-nek is írták, 1587-ben is, *Kenczel*-nek 1466-ban (kétszer), 1355-ben pedig *Kunchul*-nek, ami valószínűleg *Küncül*-nek olvasandó. Valóban van olyan monda, mely szerint *Göncöl* az a Konrád császár, akit Lehel kivégzése előtt kürtjével agyonütött.

A *fiastyúk* (Plejades) név szintén nagyon régi. A Schlägli szójegyzékben előfordul már *fiastik* alakban. Érdemesnek tartom még *Szitástyuk* nevének említését, mert a rokon mari nyelvben is *szitacsillag* (*šoktá-šüäär*) a neve, de nem lehetetlen, hogy csuvas hatás forog itt fönn, mert a fiastyúk ott is *szitacsillag* (*alasslör*).

Befejezésül még a Sirius eddig ismeretlen *Pila* nevét említem, melyet Baranya m. Bánfán jegyeztek föl. A csillag elterjedtebb nevei: *Sánta Kata* (Vas m. Pálfa, Rábagyarmat, Zalabaksa, Somogy m., Tolna m. Kölesd, Kiskunhalas, Foktő, Endrőd, Palócság, Borsod m. Nagymihály), *Sánto Kata* (Veszprém m. Bakonyalja, Vas m. Egyházashollós), *Sánta Kati* (Nagyszalonta, Szilágy m.), sőt egyszerűen csak *Kata* (Nógrád m. Nagyoroszi), *Sántalyány* (Felsőborsod, Mátraalja), *Sántalány* (Mezőkövesd, Kecskemét, Csongrád, Szeged, Bugac, Kistelek, Szőreg, Temesköz). Nevét a göcseji nép szerint onnan kapta, mert mindig *pillogat*, villog, *lebbeliüdik*, a *Kaszások* (Orion) után *billog*, illegvebillegve viszi a szerszámot; mások szerint pislogva teregeti utánuk a lekaszált füvet vagy a fölöstökömöt, ebédet viszi. El azonban sohasem éri őket. Egyszer, mikor vitte az ebédet, elesett, kifecamította a lábát. Sántaságát onnan magyarázzák, hogy változóan, tehát sántikálva világít: egyszer erősebben, másszor gyöngébben. A rábagyarmatiak szerint is nagyon pislog, onnan nyerte nevét. Szőregi hagyomány szerint három kaszás ment a faluból kaszálni, s egy leány vitt utánuk ételt. A hátulsó kaszás elejtette a kaszáját, a leány behézagott s elvágta a lábát kétfelé. Azóta látszik, hogy a három *Kaszás* (Orion) megy elől, a *Sánta lány* meg csak úgy sántít utánuk. Kiskunhalason is olyan billegve megy az égen, mintha sántítana. Mondják is róla: Viszi mán a *Sánta Kata* az ételt az ő kaszássa után. Mezőkövesden a *Sánta lány* a *Kaszás* után a marokszedő. Billeg az étellel a *Kaszások* után. Enni visz a *Kaszásoknak* a Palócságban, Kecskeméten, Csongrádon, Szegeden, ebédet visz Borsod m. Nagymihályon, Nógrád m. Nagyorosziiban, Szilágy m.-ben, Vas m. Egyházashollósán, Zalabaksán, de itt reggelit is, vizet Csanádpalotán, Temesközben, pálinkát Endrődön, a tojást szedi a Kaszás után Nagyszalontán. Egy temesközi mesében mindön bukorba, árokba fölbukik... minden árkon-bukron körösztlümgy. A *pila* név tehát azt jelenti, hogy 'pislogó', fel is jegyezték ebben a jelentésben Vas m. Kemencesalján és Somogy m. Visnyén.

A SZOLNOKI HAJÓSOK, VALAMINT A CSONGRÁDI ÉS MINDSZENTI SUPEROK MESTERSZAVAI. III.

Irta: **Betkowski Jenő**

Óradzó v. térítőja: egy 17—18 m hosszú, megfaragott fenyőszál. A végén — éppúgy mint a lintánál — egy kb. kétméteres deszkadarab. A másik vége nyélnek faragva. Ereszkedéskor a hajó orráról kormányozzák velük a hajót.

Óradzó-talu: az orradzó végére erősített deszkadarab, mint a tutajosoknál.

Öntve: a búza hajón való szállításának egyik módja: zsákok nélkül, csak úgy a szépen kisépért hambárba öntve.

Összeeresztő fűrész (S): 1. *Nagy Karnic.*

Összeverés: az elszakadt kötelet nem kötik össze, mert a csomó útban lenne, hanem ügyesen összefonják, *összeverik*. A kötélverő is *veri* a kötelet.

Övedzeni: evezni.

Övedzés: evezés.

Övedző: evező.

Órja: 8—9 m hosszú, erős, takarásra faragott árbocféle, melyre a vontatásnál van szüksége.

Órfafészek: vastag tölgypallókból szerkesztett tok v. keret-féle. Az órfát állítják belé, ha vontatásra kerül a sor.

Órfaszeg: erős, fejes vasrudacska, mely az órfát rögzíti az órfafészekbe, hogy előre ne zuhanjon.

Pacalészta: gyönyörű vékonyra nyújtott s derelyemetszővel felszabdalt apróbb lebencsfajta.

Pajzer: a rúdról (l. ott) jobbra-balra elágazó rövidebb láncdarabok; a vontató lovak hámfáját hurkolták hozzájuk.

Pakkolás: rakodás; a szállítandó teher behordása a hajóba.

Pakli (S): ékalakra faragott fadarab, mely betölti a *bebukott* (kissé előre hajlott) oldalburkony és a hajófal közti részt. L. *kipaklizás*.

Palamár-(lánc): az anyamacska farkához kötött nagyon vastag és hosszú lánc; a hajó horgonyzó láncja.

Pallóverés: a megáradt vízen apró szigetként úszó, egybekapaszkodott ág, nádcsörmő, szemét stb.

Paránka: olyan kulcs-féle, mint amilyen a kútoszor végén van, hogy ráakasszák a vödröt; a vontatókötél fut rajta keresztül.

Paránkakötél v. paránkács-kötél: az órfa fejében levő csigán fut át, a végére van kötve a paránka, melyet így tetszés szerint feljebb lehet húzni v. lejjebb eresztetni, ahogy a part kívánja.

Partnak jár a víz v. partnak vág: a víz sodra kanyarnál a part felé megy.

Patkó (S): 1. *lefogató deszka*.

Párna (S): 1. *fejparna*.

Perge: olyan csónak, melynek orra és fara nagyon magasra kunkorodik.

Pezdül a víz: áradni kezd.

Pérő (S): pöröly; nagy, 5—6 kilós kalapács.

Pipa: a fartőkére vert sarokvas-félék; rájuk akasztják a timont, a hajó kormányát. Nevét alakjáról kapta.

Piros föld (S): piros porfesték, melynek vizes oldatában a csapózsínórt megmerítik.

Plattolás (S): a deszkavégek összeillesztésének és összeszőgésének bizonyos módja.

Pofadeszka (S): ha a fatörzs nem adja ki annyira az orrtőkét, hogy eléggé csinos legyen, az elejére még egy tönkdarabot illesztenek; ez a pofadeszka.

Pofás ék (S) v. tonka ék: rövid, köpcös ék.

Preznyák: az a kocsis, aki lovas vontatásnál a legelső lovat hajtotta. Ez a ló a rúd (l. ott) legvégére volt csatolva.

Prém-(deszka) v. zimsz: vastag deszkasor, mellyel kívülről a hajó felső széle, a pereme, szegve van; innen a neve.

Prizma: az az ismert alak, melybe a partra hordott homokot rakják.

Próbavíz: ha a hajótest készen van, mielőtt vízre eresztenék, vizet hordanak v szivattyúznak belé, hogy lássák, folyik-e valahol; ez a víz a próbavíz.

Pusztá hajó: a tetőtlen hajó egyik neve.

Rajbók (S): a nagy, kovácsolt szeg kihúzására való vasszerszám; olyan, mint egy ívben meghajlított s közepén bemetszett nagy véső.

Rajzoltatja a kötelet: a bakra szedett kötelet lassanként ereszti.

Raskéta: vaskaparó, mellyel a hajó belső falára rakódott iszapot kapargatják le.

Ráfog a gőzös a hajóra: sleppszálra (l. ott) veszi, vontatni kezdi.

Rányom: a timont erősen valamelyik oldalra fordítani, nyomni.

Rászedni a kötelet a bakra: a bakra rácsavarni a kötelet. »Rá van-i már széve?» a. m. Rá van-e már szedve? — kérdi a kormányos.

Rengő: 1. *kazalgerenda*.

Rékötél: révkötél, melyen a komp csigája szalad.

Rökafark (S): félkezi, széles, nyeles fűrész.

Rúd: hosszú, erős vaslánc. Két oldalán kiágazó rövidebb és vékonyabb láncjaihoz, a pajzerekhez, vannak hurkolva a vontató lovak hámfái. A végén van a drumó (l. ott), melyet beledugnak a lovaskötél végén levő hurokba.

Rúgó: a lovasdereglyén alul keresztbe tett erős rúd; az evező emberek neki vetik a lábukat.

Rúgótartó: a lovasdereglye két oldalán szembehelyezett két vastag deszkadarab, melyeknek mélyedéseibe a rugót dugják.

Rugtató (S): erős, rugalmas csapófa, vagyis emelő.

Sank: a jó homok tetejére lerakódott agyagos iszarréteg, melyet előbb lelapátolnak, hogy tiszta homokhoz jussanak.

Sarpán v. támasztó durung: hosszú fenyőszál, mellyel a kikötött hajó orrát és farát kitámasztják, hogy a parthoz ne verődjék.

Sas: a hajó elején, kívül a habdeszkára alkalmazott vaskapcsok; a csarnakkötelek gúzsait akasztják rájuk.

Sárkány v. sárkányfej: 1. kígyófej.

Segédhabláb v. vendégabláb: a hajó javításakor az elkorhadt habláb mellé tett új habláb.

Sifli: apró kockára vágott levestésza.

Simítóléc: 1. húzóléc.

Sleppszál: igen hosszú, erős drótkötél; vontatókötélnek használják, ha gőzös v. motor húzza a hajót.

Sniccer (S): rendszeren rossz borotvából mesterkedett, merevnyelű kés. A színvesszőt (l. ott) faragják, húzzák meg vele szép laposra.

Sormószik a víz, buzgárja van a víznek: 1. buzgár.

Sója (S): a szánkók (l. ott) alá tett erős keresztgerendák. Kulimázzal szokták megkenni, hogy könnyebben csússzék rajta a szánkó.

Spógat (S): rossz, illetve már nem használt, vastag hajókötelek beléből kiszedett sodrott szál, spárga.

Sréléc (S): 1. gérléc.

Srégmósz (S): 1. gérléc.

Srégvezető (S): 1. ler.

Srégvinkli (S): 1. gérléc.

Strudlija: az óradzó tartója; elől a hajó két oldalára pipákra akasztott 2—3 m hosszú keményfadorong.

Strudligúzs: igen erős, többszörösen sodrott kötélgúzs; a strudlifára akasztják s az óradzót dugják rajta keresztül.

Strudliszeg: a strudlija lyukaiba beleillő erős facövek. A strudligúzszt akasztják rájuk, még pedig egyszerre kettőre.

Sugár ék (S): hosszabb, vékonyra faragott ék; ellentéte a *pofás ék*.

Suha: valamikor a Tisza partját szinte végeslen-végig szegélyező bokros, bozótos, fás sűrű. Ha magasra nőtt, vagy sok volt benne a fa, tömérdek vesződséget okozott mind a gyalog-, mind a lovas vontatóknak.

Sujtás (S): ha a deszkák köze szélesen kirohad, a romlott részt kifaragják s ugyanolyan alakú deszkadarabot szabnak belé, melyet

a beszögezés után körül is varrnak (l. ott); ez a sujtás.

Super: hajóács.

Superplacc (S): a hajóépítésre v. a javítandó hajó kitekerésére alkalmas hely; a hajóácsok munkahelye.

Süket Kata: a hajó kormányának tréfás neve. A kormányt ugyanis folyton lökdösní kell, mint a süket embert s ha egyet löknek rajta, megint csak ottmarad.

Süvegfa: a hajó tetejét tartó cölöpökre (ágas v. állvány) keresztben rácsapolt széles, vastag tölgyfage enda. Két végén a két kukajárószelemen (l. *szelemen*) fit végig. Olyan hosszú, mint amilyen széles a kukajáró, melyet tart.

Süvegfás cölöp: a hajótetőt emelő cölöpök, melyeken keresztben fekszik a süvegfa.

Szaladó ár: hirtelen kerekedett áradás, mely, amilyen gyorsan jött, olyan egykettőre le is fut.

Szaladóra szegi meg a hajót: 1. megszeg.

Szaladó víz: 1. szaladó ár.

Szalajtó: a basnica felső szélére, peremére szögeztet s fölül rendszeren vaslappal borított, kb. másfélméteres tölgyfagerendácska, melyen a bakokra, járgányra szedett kötelek, valamint a palamárlánc szaladnak keresztül. Rendeltetése az, hogy megvédje a hajó peremét a rongálódástól. Általában így neveznek minden hasonló rendeltetésű gerenda- v. deszkadarabot, bárhol legyen is elhelyezve.

Szaldom: ha a vontatást valamilyen okból csak a másik parton lehet folytatni, a vontató lovakat fölpackolják a lovasdereglyére s átvezetik velük a másik oldalra. Ez a szaldom.

Szapoj: nyeles falapát-féle. A hajóba szivárgott vizet hányják vele a szekrénybe (l. ott). Ugyanilyen van a csónakokban is, csak egészen rövidnyelű.

Szánkó (S): szántalphez hasonló, hosszú, hatalmas gerendák, melyeket a kitekerendő hajó alá tolnak; hogy rajtuk húzzák ki. A kulimázzal bekent sójakon csúsznak a hajóval együtt.

Szárzatekerő (S): 1. cigánytekerő.

Szedik a macskát: a. m. húzzák fölfelé.

Szegődtetés: egy hajóúthoz szükséges bizonyos számú ember megfogadása, az anyagi ügyek elintézése stb. Ez mind a krancmajszter dolga.

Székreny: belül a hajó oldalára erősített több faladácska, melynek egyik oldala a hajódeszka. Ebbe hányják szapollyal a vizet, amely a hajódeszkán fúrt két lyukon folyik ki a folyóba. E két lyukat teher alatt begilizik.

Szelemen: a hajótető alatt, a süvegfa két végén a tető egész hosszában végigfutó gerenda, mely a tetőt, illetve a kukajárót tartja.

Szemöldökfa: a hambárablak felső harmadában keresztben fekvő vastagabb léc, mely a hambártáblákat tartja. Rakodáskor kiveszik, hogy ne legyen útban.

Szentes: a hajó fedett részének az orr felé eső végén két kis kamra-féle van egymás mellett. Az egyik a krancmajszer hálóhelye, ez az *anya-szentes*; a másik szerszámok meg limlomok raktára, ez a *viceszentes*.

Színvessző: rendszeren akácfaiból faragott, 50–60 cm hosszú, 3–4 cm széles és 3–4 mm vastag lécecske, mellyel a varrást (l. ott) befedik. Iszkákkal erősítik a deszkához.

Szirt: magas, meredek, szakadékos part.

Szirtes part: 1. szirt.

Szögszedő (S): nagy, fejes szögek kihúzására szolgáló s különböző alakú szerszámok közös neve.

Szögzűző (S): vas-szerszám, mellyel a nagy kovácsolt szögeket ki lehet ütni anélkül, hogy a hegyüket elgörbítene.

Szövés v. szövésdeszka: a basok és a víz-hányó falai, melyek a hambártól választják el őket.

Szügyes: 1. melles.

Takácskötés: két kötél összekötésének egyik módja.

Tanyázó csárda: a gojba másik neve.

Táblatartó: a hambárablakok mellé szögezett apró lécdarabok; a leszedett hambártáblákat szokták rájuk tenni, hogy a tetőről le ne csússzanak.

Tálas-(póe): a gojba falára erősített s deszkából készült tányértartó.

Táma zija a hajót; a hajót, a járón végig haladva, a támasztócsáklával tolja, hogy a vontatóknak segítsenek.

Támasztó csákllya: egy kb. 5 méter hosszú, vasalthegyű, a másik végén egy rövid, kézbeillő keresztfával ellátott tolórúd.

Támasztó csákllyarúd: 1. támasztó csákllya.

Támasztó durung: egy kb. 8–10 m hosszú, nem túlságosan vastag fenyőszál. A hátsó bas bakjához láncolják s a partra kitámasztják, hogy a hajó ne faroljon a partra.

Teher alá megy: így mondták, ha rakodni indultak valahová.

Tekerőfa (S): vastag, 5–6 m hosszú fenyőszál. A kivonókötéllal a száraztekerőre keresztbekötik, többen *ráfognak* s körben forgatják.

Telelőre köt: arra a helyre vinni a hajót, ahol teletetni akarják.

Tetes hajó: tetős hajó; a búzás hajók rendes neve.

Tetejellen hajó: 1. pusztá hajó.

Tétőlétra: a járóról a kukajáróra fölvezető létra. Van belőle hat. Három-három mind-egyik oldalon. A két szélsőről a domentátra is föl lehetett menni.

Tetőnyereg: 1. nyereg.

Téritőfa: az óradzó másik neve (l. óradzó). Nagyön kifejező és találó elnevezés, t. i. vele térítik erre-arra a hajó orrát.

Tétel (S), első tétel (S): az első réteg moha, mellyel *elfujtják* a deszkaközök varrását; utána ráverik a *második tételt* is.

Timon v. timony: a kormány.

Timonfarki csiga: a fartőke fején levő csiga. Ennek a segítségével lehet leemelni a timont a pipákról.

Timonszár: a kormányrúd, mely föl-nyúlik a gojbán keresztül a domentátra, ahonnan kezelik.

Tiszásdeszka: azok a járódeszkák, melyeket bakokon, szükség esetén, ha t. i. a parttól messze kell a hajónak lehorgonyoznia, a lovas dereglyén is keresztülfektetnek, hogy a parttal közlekedhessenek.

Tisztázás (S): valamely kinagyolt, azaz a faragó fejszével csak nagyjában kiformált holmit a faragó bárdal finoman kidolgozni.

Tolnai csat: a kötélhurkolásnak egyik módja. Pl. a vasas büszkére így csatolják rá a kötelet.

Tonka ék (S): 1. *Pofás ék*.

Toporog: lépést tartva, apró, egyenletes lépésekkel vonni a hajót, »mert így jobban kihasználódik az erő«, t. i. a minden lépésnél megújuló vonóerő egyszerre hat a kötélre.

Törőfa (S): a vādalló (l. ott) v. csapófa v. emelőrúd alá tett tuskó v. deszkadarab, mint megtámasztópont. A neve onnan van, hogy a vādalló rendszeren ott szokott eltörni.

Tőkésés (S): az építendő hajó állványának felállítására.

Turtujás: a vontatók közül a legutolsó, lovas vontatásnál szintén az utolsó ló s a gazdája v. kocsisa. Szükség esetén külön embert is állítottak turtujásnak. Kötelessége volt a suhán fennakadt vontató kötelet kiszabadítani.

Turtujáz: a turtujás kötelességét ellátja.

Tusák (S): a szánkó (l. ott) végére szögezett vasok gerendadarab, mely megakadályozza, hogy a kitekerésnél a mozgó hajó alól lemaradjon a szánkó.

Varrásra farag (S): a deszkaközöket ékalakú vályúszerűen kifaragják, hogy legyen hová verni a mohót.

Varr (S): a deszkák közét mohával beveri, színvesszővel fedi s iszkáával leszögezi.

Varrószög (S): 7–8 cm hosszú kovácsolt vas-szögek, melyekkel a plattolásokat szögezik össze.

Vasalás (S): a színvesszőnek iszkáával való rögzítése.

Vasas büszke: 1. *Bicke*.

Vasas horgas: 1. *Bicke*.

Vasas karó: 100–150 cm hosszú vasalthegyű tölgyfadorong. A fejét is vasgyűrű veszi körül. Kikötésnél perővel verik a földbe s a hajókötelet hozzákötik.

Vasrúd (S): kb. egy méter hosszú vasrúd, az egyik végén ugyanúgy van kiképezve, mint a rajbók. A nagy kovácsolt szögek kihúzására használják.

Vádall v. vadal (S): valamit csapófával (emelővel) megemel.

Vádalló (S): az emelőt nevezik így a szolnoki hajósok meg a tiszamenti superok.

Váltás: »váltunk« — kiáltja a turtujás, ha valamilyen akadály miatt a vontatókötelet le kell csatolni s megkerülni vele az akadályt.

Vendégabláb: 1. *segédabláb.*

Vendégahajó: olyan hajó, melyet hajdanában a hajótulajdonos mástól bérelt, ha a maga hajóival nem győzte a munkát.

Veres főd (S): 1. *piros főd.*

Vezető (S): drótból készült nyeles gyűrű, melyen a csapózsínort vezetik át s úgy dugják belé a vörös festékbe, hogy áthúzzák rajta.

Vezetődeszka: a fenékriglikre hosszában szögezett keskenyebb deszkasor. Közéjük rakják le a fenék-hambárdeszkat.

Vezérdeszka: 1. a hajófenék középső és leghosszabb deszkája, az építésnél ezt fektetik le legelőször; innen a neve; 2. a timon két leghosszabb deszkája, melyekhez a timonszárat erősítik.

Védlízés: 1. *fúrás.*

Viceszentes: 1. *szentes.*

Vinkli (S): az ácsok vas derékszöge.

Vizel: 1. *bevizel.*

Vizhányó: a hajótest közepén keresztben futó, kb. 150 cm. széles folyosó-féle. A hajóba szivárgó víz a vizhányóban gyűlik össze s onnan szivattyúzzák ki. Innen kapta a nevét.

Vizhányó-ajtó: a tetejes hajóban a vizhányó szövése (l. ott) a tetőig ér s rajta van két oldalt, középen egy-egy, a hambárba vezető ajtó: a *vizhányó-ajtó.*

Vizmérő léc: utazás közben, sőt egyhelyben horgonyzás esetében is a víz mélységét méri vele, hogy a *felfeneklést* elkerüljék.

Vontatás: a hajónak víz ellenében való húzatása akár emberi erővel (gyalogvontatás), akár lovakkal (lovas vontatás) v. motorral.

Vontatókötél: akkor használják, mikor emberek vontatnak. Ez a legvékonyabb. Lovas vontatásnál a lovaskötél, gőzös- v. motorvontatásnál a sleppszál van használatban. Ez utóbbi drótkötél.

Vontatóút: 1. *cugjárás*, ahol a gyalogos vagy lovas vontatók haladnak.

Vögyvellés (S): az orrtökének az a része, mely mindkét oldalán a tőke hosszában kissé homorúan (völgyszerűen; innen a neve) simul a hajó oldalához.

Záródeszka: 1. a mederdeszka melletti deszka, mert azt teszik le utoljára, tehát

vele *zárják* a feneket; 2. a hajó oldal-deszkáit a két tőkétől indulva egyszerre kezdik fölrakni. Az utolsó deszka, mely egy sort bezár, a *záródeszka.*

Zátonybul pakkol: nagyon alacsony víz-állásnál pakkol. Nem szerették, mert a hajónak a parttól messze kellett horgonyoznia s így hosszú járást kellett lerakni, meg messziről tolni a homokot.

Zimsz: 1. *prém-(deszka).*

Zsilipelés (S): az orr- és fartőke hosszanti bevésése, melybe az oldaldeszák orra illik.

Zsilipezés: a hambárdeszák széleit összeszerezgették, hogy a búzaszem vagy a homok ne hulljon a fenékre s el ne állja a beszivárgó víz útját a vizhányó felé. Ez a *zsilipezés.*

PÓTLÁS

Akarat: a vizhányó (l. ott) fölé épített gojba (l. ott) fekvőhelyének emeleti része.

András-tartó: 1. *süvegfás-cölöp.*

Antsikol: 1. *bedarabol.*

Anyaszentes: 1. *szentes.*

Átvágat: megforgat. A kifagyott (l. ott) hajón maradt búzát néha *átvágatták*, hogy a teelés hónapjai alatt meg ne dohosodjék.

Babatámasztó: kis fapecék, mely a gránit-emelő babáját (l. ott) kiemelve tartotta, hogy a felső tengely s vele együtt a kis fogaskerek lecsúszhasson a nagyobbikról s a macska fejlánca (l. ott) szabadon leszaladhasson.

Bajusz-járó: a terhelés alatt levő hajóra vezető járódeszkák elhelyezésének egyik módja.

Bajusz-kötés: a lovasdereglyének (l. ott) egyik kikötésmódja a hajó pakkolása közben.

Basalja: a hambárokknak az a része, mely a ferdek (l. ott), vagyis a bas fedélzete alá nyúlt.

Bedarabol: a megfaragandó deszka széleit bevagdalták, bedarabolták, hogy faragás közben a kelletténél nagyobb darab ne szakadjon le róla.

Berakja (a víz): homokkal borítja el a fenékre került hajót vagy egyéb holmit.

Bészirt: 1. *rigáncs-zátony.*

Bodorszáli-nak nevezték azt az akácát, melynek szála nem sima, egyenes, hanem girbe-gurba. Az ilyen akácából nem lehetett jó színvesszőket (l. ott) faragni.

Cimsz: 1. *prém.*

Cövekpézszedő: a cövekpézs (l. ott) beszedésével megbízott városi alkalmazottat nevezték így. Régebben a bérlő v. alkalmazottja volt.

Cucli: a gránitemelő (l. ott) két fogaskereke közé dugott, kőből v. kötélvégből, spógtából madzaggal arasznyi kolbászalakká formált készség. Megakadályozta, hogy a gránitemelő fogaskerekei meginduljanak.

Csapató: ha valakit meg akartak tréfálni, úgy fektették le a hajóra vezető pallót, hogy ha az illető ráment s egypár lépést tett, a pallónak a hajón levő vége lecsapódott s az áldozat a vízbe esett. Az így beállított pallót, járót nevezték csapatónak.

Csarnok: ez volt a neve néha a tetejes hajók nagyobb, parádésabb gojbájának (l. ott).

Csarnokos hajó-nak is nevezték a tetejes hajót a rajta levő csarnokról.

Csat: a gyalogos vontatók kötelének végén levő kis huroknak a neve, melybe a preznnyák (l. ott) a matak-ot (l. ott) dugta.

Csmó: a deszkákban található görcsők, melyek néha ki is esnek, különösen a fenyőfából.

Dángubapénz: az előre megállapított díj, melyet dángubáláskor az embereknek fizettek.

Dángubál: l. *dánguba*.

Dángubálás: l. *dánguba*.

Dülés: a fenék mederdeszkája alsó szélének ferde lefaragása, mely ahhoz igazodott, hogy az oldalburkonyok milyen szögben hajoltak a fenékhez.

Első derék: nagyobb hajóknál a hambárnak (l. ott) az a része, mely a basaljától (l. ott) az első rengőig (l. ott) terjedt.

Fakivonat (S): így nevezték a superok árajánlatát, melyet a hajóépíttető gazdának állítottak össze. Lényeges része a szükséges faanyag és famennyiség részletes felsorolása volt. Innen kapta a nevét.

Farkaskötés: az a kötésmód, mellyel a csarnokkötelet az őrfára (l. ott) v. a kikötőkötelet a bakokra hurkolták.

Fenekzaj: l. *szotyé*.

Fogas szögzedő (S): olyan szegek kihúzására használták, melynek a feje leszakadt.

Hajdabojda: l. *kasza*.

Hegyes mohozó: olyan helyek varrására (l. ott) használták, ahová a rendes mohozóval (l. ott) nem tudtak odaférni.

Heppám: l. *fogas szögzedő*.

Hoberkő: a tetejes hajó vízhányójának elkerített része, ahol a köteleket s a vontatás egyéb eszközeit tartották.

Hószipoly: l. *szotyé*.

Húzó karika (S): egy srófos, erős vas-karika, melynek a segítségével a nem simuló fenék- v. oldaldeszkákat húzták a burkonyokhoz, hogy oda tudják szegezni. Rúgtató (csapófa) is kellett hozzá.

»*Jár a lapta, megy a lapta*«: egy labdajáték neve.

Kampós toldás (S): a bálvány (l. ott) és a fazolin (l. ott) összetoldásának módja.

Kantárfa (S): erős gerenda, melyeket a golyófészekken (l. ott) fektettek át, a hajó hosszára keresztben. Rajtuk feküdt az épülő hajó.

Kapari: l. *raskéta*.

Kengyeles: az olyan deszka, melynek oldaléle gyöngye ívben hajlik, mivel nem egészen sudár, egyenes, hanem ferdén nőtt fából fűrészelték.

Kerekitő lécs (S): 6—7 m hosszú, keskeny, vékony, igen hajlékony lécs. A hajó vagy a csónak ívben hajló fenékvonalát rajzolták meg vele az állványon végigfektetett fenékdeszkákra.

Kiközepel (S): az állványra lefektetett fenékdeszkákra rárajzolták a fenék közép-vonalát, hogy a fenék oldaléleit szimmetrikusan lehessen megvonni.

Kipeckelik a timont: ha azt akarták, hogy a timon egyhelyben maradjon, a cuca (l. ott) végén levő kocstól (l. ott) nekivetették a domentáton (l. ott) levő keresztlécek egyikének.

Kis derék: kisebb hajók hambárjának az a része, mely a basaljától (l. ott) a rengőig (l. ott) terjedt.

Kocs: a támasztócsáklya (l. ott), a cuca (l. ott) s a kis halászevező nyelének végén levő rövid, hengeres keresztfa.

Kolonc v. övedzőtartó: egy vastag, megfelelően kifaragott s a dereglye vagy csónak belső oldalára erősített deszkadarab kötélgúzzsal, melybe az evezőt dugták.

Konyít valamerre: a. m. a csónak vagy hajó oldala, esetleg más része kissé elferdült, rossz irányba hajolt, konyult.

Koromszóró pikula: avatatlanok megtréfálására való játékszer.

Kukás-kötél: a kukázáskor (l. ott) használt vontatókötelet.

Lovas méta: régen a szolnoki fiúk kedvelt játéka volt.

Lulajozás: a jég törése a telető hajó körül. A csónakot a jégre csúszttatták s benne felállva ide-oda ingatták.

Lulajozik: l. *lulajozás*.

Mángura: a Tisza fenékén keletkező és vándorló homoktorlat, homokhát.

Második derék: a nagyobb hajó hambárjának a két rengő (l. ott) közötti része.

Megborítja a hajót a víz sodra: a hajót oldalt, keresztbe fordítja.

Nagy derék: a hambárnak a vízhányó (l. ott) és a mellette levő rengő (l. ott) közti része.

Nevelés: a búzás zsákok súlyát fölfelé kerekítették ki s így vonták le a búza súlyából. A búzatöbbltet a kormányosé volt. Ezt a búzatöbbltet meg magát az eljárást nevezték nevelésnek.

Növő zátony: l. *rigancs-zátony*.

Partél: az a vonal, melynél a folyó tulajdonképpen medre kezdődik.

Partkorona: l. *partél*.

Partnak jár a víz v. partnak vág: a víz sodra hirtelen kanyaroknál a part felé hord.

Pánvócos (S): az olyan gerendá, melyet már a faderék széléből fűrészeltek s az egyik sarka nincsen meg. A keresztmetszete kb. egy negyedkörív.

Ráfejelés: 1. fejelés.

Rigancs-zátony: olyan zátony, mely *rapcsos*, *rigancsos*, rücskös, girbe-gurba agyag-konglomerátumokkal van borítva. Nevezik *növő zátony*-nak is.

Rúgtatója: lejtősre faragott lécdarabka, melyet a járódeszka vége elé tettek, hogy a taligakerék könnyebben rákaphasson a deszkára.

Sarkal v. lesarkal (S): a bordák, gerendák éleit lefaragja.

Síftelés v. süftölés: a zátonyra futott hajón levő teher egy részének a partra szállítása, hogy a hajó megkönnyebbülve túl-juthasson a zátonyos helyen.

Sima toldás (S): 1. *plattolás*: az oldal-deszkák összetoldásának egyik módja.

Superlát: a vízhányó fölé épített gojba alvóhelyének alsó része, fiókja.

Sutú: a vásárokról, népi szórakozóhelyekről ismert körhintának, vagy amint itten nevezik: *sergő*-nek, egyik primitív mása. Egy vízszintes síkban forgó vastag rúd, melynek két végére egy-egy kötélülést kötöttek. Ketten ültek rá, a többi meg forgatta.

Sutúzás: a sutúval való szórakozás.

Szotyé v. hőszipoly: a folyó jege alatt sodródó kásás jég. Ennek a víz alatt való vonulását nevezik *fenékszaj*-nak.

Tekézés: játék. Egy nagyobb fagolyót ütöttek kampós botokkal kb. úgy, mint a golfozók.

Terhes kötél: az a vontatókötél, mellyel megterhelt hajókat vontattak.

Tulipánvas: vasrúdból készített, tulipánalakra hajlított evezőtartó, esetleg lintartó.

Ugrató deszka: 1. *rúgtatója*.

Ugrató szűrő: avatatlanokat megtréfáló játékszer.

Üres kötél: az a vontatókötél, mellyel üres hajókat vontattak.

Nyelv és iskola

ELEMZÉSI PROBLÉMÁK AZ ISKOLÁBAN

I.

1. Sztálin nyelvtudományi írásai a közérdeklődés homlokterébe állították nálunk is a nyelvtudomány és a nyelvtanítás kérdéseit. A nyelvtudományi öt éves terv sajtóvisszhangjai, az immár másodikban megtartott országos nyelvészkongresszus, a nyelvtanítási konferencia tanulságai és ösztönzései mozgósították az iskola embereit, s több kétségtelen jele mutatkozik itt is, ott is annak, hogy végrevalahára megtört a jég, s a tudomány és a gyakorlat emberei közös erőfeszítéssel igyekeznek azon, hogy nyelvünk, nyelvtudományunk és nyelvoktatásunk ügyét előbbre vigyék.

Ma már nem áttallanak nevelőink a nyelvtan, a nyelvtanítás, az elemzés kérdéseiről vitatkozni egymással a tanári szobákban. A gyakorlati nyelvtanítás mindennapi szükségletei, szakfolyóiratok írásai adják az indítást ezekhez a vitákhoz, s szerencsére akad kezdeményező, aki a megoldatlan, nyitott kérdéseket továbbítja távolabbi körökhöz, úgyhogy a vitás kérdések szélesebbkörű megbeszélés által előbb-utóbb mégis csak tisztázódhatnak.

Ezért volt számomra öröm az, hogy egyik általánosiskolai tanár kartársam, volt kedves hallgatóm a szaktanári tanfolyamon, két nem lelcinsinylendő elemzési problémával keresett fel. Legyen szabad levelét — a problémák rövid s találó megjelölése kedvéért is — teljes egészében közzétennem.

•Kedves Professzor Kartárs!

Engedje meg, hogy egy kéréssel felkeressem.

A Köznevelés november 1-i számában Kerékgyártó Imre cikke közli, hogy egyik főiskolánk hatvan elsődéves magyarszakos jelöltje közül csak egy tudta hibátlanul elemezni a *Tanár szeretnék lenni* mondatot. Az elemzés helyes megoldását a cikk szerzője nem mondja meg.

Amikor megkérdeztem magyarszakos tanár kartársaimat, azok sem elemezték — az egészen egyszerűnek látszó mondatot — egyértelműleg.

Egyesek így elemezték:

(*En*) szeretnék tanár lenni. Alany, állítmány, eredményhat. (= tanárrá), tárgy.

A mondat tárgya mellékmondatban is kifejezhető: *Szeretném, ha tanárrá lehetnék.*

Másik elemzés:

(*En*) tanár szeretnék lenni. Alany, eredményhatározó, igei-névszói állítmány.

Az első elemzést tartom helyesnek.

Egy másik elemzési probléma merült fel egy bemutató tanítással kapcsolatban. Az egyik gyerek példamondata így hangzott: *Pistának piros arca van.* A tanítást végző nevelő ezt a gyerekekkel együtt így elemezte:

Pistának piros *arca* van. Birt. jelző, tul. jelző, alany, állítmány.

A tanítást követő megbeszélésen vita indult az elemzéssel kapcsolatban. Egyes magyarszakos tanár kartársak így elemezték a mondatot:

Pistának piros arca van. Alany, tul. jelző, igei-névszói állítmány.

Az egyik kartárs szerint: a mondat grammatikai alanya: *arca*, de logikai alanya: *Pistának*.

Pistáról beszélünk s róla állítjuk, hogy *arca* van.

A vitát nem sikerült eldönteni. Én az első megoldás mellett foglaltam állást.

Kérem Professor Kartársat, közölje velem a kérdéses mondatok elemzésének helyes módját. Főbátorít erre a kérdésre az a nevelői türelem, amellyel Professor Kartárs a szaktanári tanfolyam konzultációin a legnaivabb kívánságokkal is foglalkozott, hogy a tévedéseket megvilágítsa.

Fáradtságát előre is megköszönve a tanítvány tiszteletével üdvözlö

Miskolc, 1952. nov. 16.

Jánosházi Károly ált. isk. tanár.

Válaszlevelemből közzéteszem a két felvetett problémával foglalkozó részt — abban a reményben, hátha sikerült a kérdéseket több oldalról megvilágítanom vagy éppen további vitákat elindítanom.

2. Mindkét szóbanforgó mondat elemzése valóban problematikus. Egyáltalában nem olyan könnyű és egyértelmű, mint ahogy első tekintetre látszik.

(*Én*) szeretnék tanár lenni: itt nyilván az első elemzés a helyesebb. *Én*: alany, *szeretnék*: igei állítmány, *tanár lenni*: tárgy. Ez utóbbi maga is szerkezet. Ezen belül a tulajdonképpeni tárgy: *lenni*, bővítménye: *tanár*. Ez a bővítmény vehető eredményhatározónak, mert bár arra a kérdésre felel, hogy *Mi lenni?*, ezt úgy is érthetjük, hogy *Mivé lenni?* Történetileg pedig valóban a *lenni* eredetileg annyit jelentett, hogy »válni valamivé«, így a határozói vonzata latívus, illetőleg eredményhatározó volt. A *valami lenni* kifejezést tehát régebben úgy mondták s ma is sokszor úgy értjük, hogy *valamivé lenni*.

Ez eddig eléggé világos. A probléma azonban ott kezdődik, amikor még mindehhez megállapítjuk, hogy a mondat tárgya — *tanár lenni* — igevees szerkezet, amelynek vezérigéje: *szeretnék*. Ez a szerkezet egyértékű egy tárgyi mellékmondat: *Szeretném, ha tanár lehetnék*. Az igevees szerkezet önálló mondatból keletkezett. A fejlődés kiindulópontja egy ilyenfajta mellérendelő összetétel: *Tanár leszek, ezt szeretném*. Ebből két irányban nyílt fejlődés. Egyfelől igevees szerkezetként, másfelől mellékmondatként rendeljük az összetétel egyik tagját a másik tag alá. Gyakorlati szempontból a mellékmondatot is szembesíthetjük az igevees szerkezettel, bár történetileg nincs közvetlen kapcsolat köztük. Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy a mellékmondat (*ha tanár lehetnék*) és az igevees szerkezet (*tanár lenni*) hogyan felelnek meg egymásnak, s hogyan térnek el egymástól szerkezetileg. A mellékmondat alanya rejtett, s azonos a főmondatéval (*én*), állítmánya pedig összetett, igei-névszói állítmány (*tanár lehetnék*). A mellékmondat állítmányának igei része az igevees szerkezetben tárgyi értékű főnévi igenévként jelenik meg (*lenni*), a névszói része azonban megtartja ragtalan nominatívus formáját (*tanár*). Ez utóbbit formája ellenére sem minősíthetjük az igevees szerkezetben sem állítmánynak (hiszen a *szeretnék* vezérigéje a mondat állítmánya), sem pedig alanynak (hiszen a *szeretnék* alanyiszemélye: *én* az alany). Nincs más lehetőség — úgy látszik — mint hogy határozónak minősítsük: az eredeti állítmányi névszó az igevees szerkezetbe kerülve elvesztette önállóságát, határozóvá süllyedt, s ezt a szintaktikai eltérést megkönnyíthette az a körülmény, hogy — mint már említettem — önálló használatában eredményhatározóból fejlődött.

Ez az egész azonban csak szükségmegoldásnak tekinthető. A megoldás akkor volna teljesen megnyugtató, végleges, ha a *Szeretnék tanár lenni* mondat jelentésében azonos volna a *Szeretnék tanárrá lenni* mondat. A két mondat azonban nem egészen egyértékű. Az utóbbiban *tanárrá*: kétségtelenül eredményhatározója a *lenni* főnévi igenévknek, s ezt a mondati szerepet jelezzük is a ragos alakkal, a másik mondatban azonban a *tanár* mondatrészen nem jelöljük az eredményhatározást, s nem is egészen annak gondoljuk és szánjuk. Ez inkább kész állapotot, mintsem valamivé válást fejez ki. Persze, ragtalan határozó is van a világon, s mondhatnánk, hogy a *tanár* itt ragtalan eredményhatározó vagy akár ragja vesztett eredményhatározó, ámde akár hogy csúríjuk-csavarjuk a dolgot, mégis kétségtelen a nyelvérzék számára, hogy nem teljesen azonos értékű a *tanárrá* eredményhatározóval. A *tanár (lenni)* mondatrészt egyszerű állapothatározónak sem tekinthető, mert bár inkább kész állapotot jelez, mintsem állapotba kerülést, mégsem azonos az igazi állapothatározóval: *tanárként élni, mint tanár működni* (finn *olla opettajana*).

Mindezzel csak arra szeretnék rámutatni, hogy vannak bonyolult és átmeneti, fejlődőben levő nyelvi alakzatok; s hogy nem lehet mindent egyértelműleg beskatulyázni a nyelvtani kategóriák valamelyikébe.

A lényeg ez. A *Szeretnék tanár lenni* mondatban az igevees szerkezet önálló mondatból degradálódott a vezérigé tárgyává. Az eredeti állítmány igei része tárgyi értékű főnévi igenévként jelenik meg a szerkezetben, az állítmány névszói része szintén elvesztette állítmányi

értékét, s megindult a határozóvá süllyedés útján, ez a folyamat azonban még nem fejeződött be: nem vált teljesen, alakilag éppen nem, de jelentésében sem egészen eredmény- vagy állapothatározóvá.

Az iskolai elemzésben persze sokszor meg kell elégednünk annyival, amennyit az első szakaszban írok a kérdésről. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden fokon és minden körülmények között el kellene rejtenünk a nehezebben meghatározható jelenségeket a növendékek előtt!

A *Szeretnék tanár lenni* második elemzésmódja valóban hibás. Eszerint (*Én*): alany, *tanár*: eredményhatározó, *szeretnék lenni*: igei-névszói állítmány. Tudjuk, hogy összetett, igei-névszói állítmány igei tagjaként a *szeret* ige nem állhat már csak azért sem, mert tartalmas jelentésénél fogva egymaga képes betölteni az állítmányi szerepet. Azt igazán nem mondhatjuk, hogy a *szeretnék* igealak üres jelentésű, s tulajdonképpeni jelentéstartalmát a *lenni* névszói mondattag adja meg. A nyilvánvalóan hibás elemzés mögött azonban talán az a helyes gondolat lappang, hogy a szóbanforgó mondatban valóban benne érez az elemző egy igeneves szerkezetű sűrített igei-névszói állítmányt, ahogy arra fent már rámutattam.

3. Térjünk rá a második elemzési problémára!

Arról a mondatról van szó, hogy *Pistának piros arca van*. Az első megoldás a következő. *Pistának*: birtokos jelző, *piros*: tulajdonságjelző, *arca*: alany, *van*: állítmány. Persze, egy kissé mechanikus és formális az elemzésnek ilyen módja, azonban bizonyára csak a rövidségre törekvés miatt látszik annak. Valójában bizonyára így kell értenünk ezt az elemzést: *Pistának piros arca*: alanyi rész, *van*: állítmány. Az alanyi rész szerkezet maga is. Tulajdonképpeni alany, egyben jelzett szó: *arc*, ennek birtokos jelzője: *Pistának*, s ugyanannak van tulajdonságjelzője is: *piros*. Az alanyi rész tehát egy birtokos (*Pistának arca*) és egy tulajdonságjelzős szerkezetet (*piros arc*) foglal magában (*Pistának piros arca*). Az állítmány egyszerű igei állítmány: *van*. Ha így tekintjük a fenti elemzést, azaz szerkezet szerűen fogjuk fel a mondatot, a mondatrészeket nem önmagukban tekintjük, hanem egymáshoz való viszonyukban, s egyáltalában az elemzést az értelmi összefüggések kihámozásának eszközeként kezeljük, akkor nyomban kiderül ennek az elemzésnek a gyenge pontja. Hát valóban *Pistának piros arca* volna az alany, és *van* volna az állítmány? Hát valóban *Pistának piros arcáról* beszélünk, s erről egyszerűen azt állítjuk, hogy *van*, tehát »megvan«, »létezik«? Az ilyen értelmezés nyilván meghamisítja a mondat értelmét: a mondát értelmét s azt is, amit a hallgató a szintaktikai kifejezőeszközök nyomán valóban ért a mondatból.

Hol lehet a hiba?

Az elemzés ugrópontja az, hogy a *Pistának piros arca*, illetőleg ezen belül a *Pistának arca* kifejezést birtokos szerkezetnek, tehát a két szót szorosan egybetartozónak s mint egységes egészet a *van* állítmányhoz képest alanynak minősíti. Az *arc-a* szóalak birtokos személyragja valóban *Pistá*-ra utal, mint birtokosra. *Pistának* tehát birtokos jelzője a (*piros*) *arca* birtokszónak. A két szónak egy szerkezetbe tartozását nemcsak az értelmi összefüggés mutatja, hanem a nyelvtani viszonyító elemek is. A *Pistá-nak* birtokos jelző ragja utal a birtokra, az *arc-ra* vagy *piros arc-ra*, az *arc-a* szó pedig a maga 3. személyű birtokos személyragjával vissza utal a birtokosra, ami alak szerint sem, értelem szerint sem kereshető másutt, mint a mondat *Pistának* tagjában. Úgy látszik, a két, önmagában nyitott alakzat:

Pistá-nak.....
.....*arc-a*

egy szerkezetet alkot értelmi összefüggés és az egymásra utaló alaki elemek szerint is:

Pistá-nak*arc-a*.

S mégis, bármennyire összevág látszólag nyelvi forma és logika, hibának kell lenni valahol. *Pistának piros arca van*: itt éppenséggel nem úgy beszélünk *Pistának piros arcáról*, mint például abban a mondatban, hogy: *Pistának piros arca elfehéřült*. Ez utóbbiban valóban *Pistának piros arca* a mondat alanyi része, amiről beszélünk. Azt mondjuk róla, hogy *elfehéřült*. Furcsa volna azonban a mi mondatunkat úgy értelmezni, hogy ott is *Pistának piros arcáról* beszélünk, s azt mondjuk róla, hogy az *van*, azaz »megvan«, »létezik«. A logika tehát ellene szól ennek az elemzési módnak.

Ellene szól azonban a nyelvi alak is.

Nyelvünkben a birtokos jelző ragtalan formában is állhat. Ilyenkor csupán a birtokszó birtokos személyragja jelzi a két tag birtokviszonyát. *Pistának piros arca*: ez a birtokos szerkezet így is szerkeszthető: *Pista piros arca*. A *-nak*, *-nek* ragos birtokos jelző helyettesítet, tehát ragtalan birtokos jelzővel. S valóban, ezt az átalakítást a mondat értelmének legcsekélyebb sérelme nélkül elvégezhetjük abban a mondatban, hogy: *Pistának piros arca elfehéřült* = *Pista piros arca elfehéřült*. Próbáljuk meg azonban ezt a behelyettesítést a mi mon-

datunkban! A mondat értelmetlenné válik: *Pistának piros arca van* nem egyenlő azzal, hogy: *Pista piros arca van*, amely grammatikai és logikai képtelenség.

A viszonyító alaki elemek funkciójának mélyebb értelmezése tehát megmutatta, hogy a kérdéses mondatban minden látszat ellenére sem birtokos szerkezettel van dolgunk. Ugyanerre az eredményre vezet más alakszerkezeti sajátságok vizsgálata is. Tudvalevő, a mondat-tani kifejező eszközök készlete nem merül ki a ragokban. Ott van egyebek közt a beszédtempó s a vele szorosan összefüggő pauza is. Fogjuk most vállatóra ezt a kifejező eszközt. Nyomban kiderül, hogy az ajánlott értelmezés sántít. A beszélő a hanganyag külső szerkezetét igyekszik összehangolni a gondolat-tartalom belső tagoltságával: a hangképzés folyamatában jelentkező lélekzési szünet összeesik nagyjában a beszéd értelmi nyugvópontjaival. Ha tehát — tegyük fel — *Pistának piros arca* a szóbanforgó mondatban birtokos szerkezet s egyben a mondat alánya, *van* pedig a mondat állítmánya, akkor ennek az értelmi tagolásnak ilyenfajta hangtani tagolás felelne meg: *Pistának piros arca — van*. Ki hallott valaha így beszélni? A valóság az, hogy nem a *van* előtt tartunk kisebb-nagyobb szünetet, hanem a *Pistának* szó után, így: *Pistának — piros arca van*. S ez mire mutat? Arra, hogy az egy lélekzetvétellel egybefogott *piros arca van* kifejezés alkot hangtani, egyben értelmi és mondattani egységet, nem a *Pistának piros arca*. A *Pistának* szóalak ebbe a *piros arca van* kifejezésbe már nem tartozik bele szorosan értelmileg sem, legfeljebb távolabbi kapcsolatban lehet vele, illetőleg annak egyik vagy másik elemével.

Bizonyára ezt érezte az a kartárs, aki amellet kardoskodott az elemzési vitában, hogy a mondatot így kell elemezni: *Pistának*: alany, *piros*: tulajdonságjelző, *arca van*: igei-névszói állítmány. A szerkezeti összefüggéseket jobban kitüntetve ennek az elemzésnek igazi értelme a következő volna. *Pistának*: alany, *piros arca van*: állítmányi rész. Az állítmány összetett: igei-névszói állítmány. Névszói része: *piros arca*, igei része: *van*.

Ez a magyarázat már számol a hangszakaszra tagolás tanulságaival, felhasználja azokat az értelmi tagolás, a szólamegységek megállapításában. Hibás azonban először is a magyarázatnak az a része, hogy *piros arca van*: igei-névszói állítmány. Igaz ugyan, hogy a *van* ige sokszor ües, formális mondatrész: jelentésében tartalmatlan, s csupán viszonyító — időre és személyre utaló — szerepe van. A jelentő mód jelen idő harmadik személyében azonban rendesen nincs szükségünk erre a viszonyító szóra (*van*), hiszen ezeket a viszonyokat éppen a jelölés hiánya közvetíti számunkra. *Ő a felelős*: a mondat tartalmának jelentő mód jelen idői érvényét és harmadik személyre vonatkozását az állítmány körén belül nem jelöljük külön szóval, a *van* igével, de már első személyben: *én vagyok felelős*, második személyben: *te vagy felelős*, mult időben: *ő volt felelős* vagy jövőben: *ő lesz felelős* szükség van a viszonyító elemre, s éppen ezt a szerepet tölti be a *van*, a *lesz* ige és mások. A *van*, *lesz* stb. ige ilyenkor elveszti eredeti képzettartalmát, nem állhat magában állítmányként, hanem egy olyan névszó kívánczik mellé, amely az üressé vált ige jelentéstartalmát megadja. Így magyarázhatjuk az igei-névszói állítmány kialakulását egyik oldalról. Ugyanezt a tényt ellenkező oldalról is megfogalmazhatjuk, s történeti szempontból még nagyobb joggal. Itt abból indulunk ki, hogy a magyarban a névszónak önmagában is megvan az állító ereje, magában is betöltheti az állítmányi szerepet: *Ő a felelős*. A mai nyelvhasználatban azonban a szükségesnek érzett idői és személyi vonatkoztatást külön szóval kell kitennünk: egy jelentését vesztett igével, a *van*, *lesz* stb. igék megfelelő idő- és személyalakjaival. Előfordul olykor, hogy a *van* ige jelentő mód jelen idő harmadik személyében is megjelenik összetett, névszói-igei állítmányban, azonban csak akkor, ha nyomaték van rajta. *Van ő olyan legény, mint te*: itt a *van* nyomatékos, persze, nem azért, mert a képzettartalmát akarjuk kiemelni, hiszen ilyen itt nincs is, hanem azért, hogy a személyi vonatkozást, a személyi szembeállítás, tehát a *van* viszonyító szerepét hangsúlyozzuk.

S mindebből mi a tanulság a mi mondatunk értelmezése szempontjából? *Pistának — piros arca van*: ebben a mondatban a *piros arca van* bizonyára szoros értelmi egység, de nem igei-névszói állítmány. A *van* igét ugyanis ilyenkor — jelentő mód jelen idő egyes 3. személy esetén — nem szoktuk kitenni, ha pedig kiteszük, akkor csak a nyomósítás kedvéért tesszük ki. A mi mondatunkban azonban a *van* hangsúlytalan, tehát semmiképpen sem foghatjuk fel összetett állítmányi igei tagjának.

Van azonban egy másik kérdéses pont is a vizsgált elemzésmódban. E szerint a magyarázat szerint *Pistának*: a mondat alánya. Állítólag tehát *Pista*-ról beszélünk, róla mondjuk azt, hogy *piros arca van*. Az illető kartárs az értelem, a logika jogán minősítette alanynak a *Pistának* szót a *Pistának piros arca van* mondatban. Úgy látszik, mintha nemcsak a logika, hanem sajátos nyelvi tények is igazolnák ezt a felfogást. Hivatkozhatnánk például arra, hogy az indo-európai nyelvek nagy része itt a logikai alanyt grammatikailag is alannyá, nominatívussá formálja. Figyeljük meg a német kifejezést: *Stephan hat rote Wangen*, azaz szóról szóra: *«Pista piros arcot bír»*. Vajjon nem arra mutat-e itt az idegen nyelvsszókás, hogy a magyarban is minden formai természetű nehézség ellenére alanynak kell felfognunk a megfelelő szerkezet *Pistának* szavát? Hogy nem ragtalan alanyformában áll? A ragos alak olykor funkció-

eltolódással alanyi szerepben is megjelenik. Előfordul, hogy határozó- vagy tárgyragos névszó áll alanyként. A palócban egyes helyeken a *mész* szó -t ragos alakját használják alanyként: *Ez a meszet nem elég fehér*. Ez egészen általános a román nyelvek alakrendszerének kialakulásában: a román nyelvek nominatívus -alakjai a latin accusatívus-alakokból fejlődtek. Az ilyenféle funkcióváltozás azonban azzal jár, hogy az alanyként használt ragos névszó elvesztette eredeti viszonyjelölő szerepét: a beszélők ezeket már ragtalan formáknak érzik és akként kezelik. Már pedig a mi mondatunkról nem mondhatjuk el ugyanezt. Nem mondhatjuk, hogy a *Pistának piros arca van* mondatban a *Pistának* ragos szóalak elvesztette viszonyító erejét, s a ragtalan *Pista* szóalak értékében használjuk. Helyettesítsük be a ragtalan formát a mondatba: *Pista — piros arca van*. Ez éppolyan értelmetlenség, mint a fentebbi átalakítás a birtokviszony felől: *Pista piros arca — van*.

Kiderül, hogy ez a második út sem járható. Egy darabig az az érzésünk, hogy jó úton járunk — s ez mindkét megvizsgált értelmezésre egyformán vonatkozik — egyszerre azonban látnunk kell, hogy útvesztőbe bonyolódtunk, zsákutcába jutottunk. Vissza kell térnünk oda, ahonnan kiindultunk, s új irányt kell keresnünk. A harmadik útírány önmagától kínálkozik. Induljunk ki tisztán a formából. A *Pistá-nak* ragos alak birtokos jelzői és alanyi értelmezése nem vezetett célhoz. Van azonban a -nak, -nek ragos szóalaknak egy egészen közönséges funkciója: a részeshatározói szerepe. Induljunk el hát ezen az úton! Hátha célba érünk.

Az eddigi tapogatózás biztos eredményeit felhasználva, kíséreljük meg a következő értelmezést: *Pistának . . . van*: állítmányi rész, *piros arca*: alanyi rész. Az állítmányi rész egy határozós szerkezetet foglal magában. Tulajdonképpen állítmány s egyben meghatározott: a *van* ige, ennek részeshatározója: *Pistának*. Az alanyi rész pedig egy kettős jelzős szerkezetből áll. A tulajdonképpeni alany, egyúttal a jelzett szó: *arc*. Ennek birtokos jelzője: *ő*, nincs kitéve, de birtokos személyrag utal rá: *arc-a*. Tartalma szerint ez az egyes 3. személyű birtokos azonos a mondatnak egy másik tagjával, azaz, hogy: *Pistának*. Az alanyi részben emellett egy tulajdonságjelzős szerkezet is szerepel. Jelzett szó: *arca*, jelzője: *piros*.

Ez az értelmezés megfelel a viszonyító elemek alapfunkcióinak. Nézzük azonban, a gondolatartalom logikai szerkezetének megfelelően.

Miről beszélünk, miről van szó a *Pistának piros arca van* mondatban? Valaki nek a *piros arcá*-ról. S mit mondunk erről a *piros arcáról*? Azt, hogy az *Pistának . . . van*. Ez az állítmány. Feltűnő, hogy a *van* ige a tulajdonképpeni állítmány, bár nyilván nem eredeti »megvan, létezik« jelentésében szerepel itt. Azonban nyomban hozzátéhetjük: nem is üres jelentésben, viszonyító elemként (copula), amikor egy állítmányi névszó adná meg igazi jelentéstartalmát. Itt valami olyanféle jelentése van a *van* igenek, hogy »hozzátartozik valakihez«. S akihez »hozzátartozik« valami, az részeshatározóként járul az ígéhez (*Pistának*). Ez a részeshatározó tehát hozzátartozást, birtokolást fejez ki, nem egyszerűen azt, hogy valami valakinek javára vagy kárára történik. Az ilyen részeshatározót (datívus) nevezhetjük birtokos, azaz birtokolást kifejező részeshatározónak (genitívus-datívus). S már ez az elnevezés utal arra, hogy átmeneti kategóriával van dolgunk. Ilyenkor a részeshatározó nemcsak az ígéhez tartozik értelmileg és mondattanilag, hanem kend közelebbi logikai és szintaktikai vonatkozásba lépni az alannal is. A részeshatározó alapjában megmarad részeshatározónak, az igei állítmány vonzatának, emellett azonban megindul az alannal való birtokviszony kiképzése is. Ennek a fejlődésnek külső nyelvi jeleként jelenik meg a magyarban az alany birtokos személyragja: *Pistá-nak . . . van . . . arc-a*. A finben ez az eltolódási folyamat — a részeshatározó mellett a birtokviszony megképződése — még nem jutott olyan messzire, mint a magyarban. Ott még csak gondolatilag van meg a birtokviszony, a részeshatározónak az alannal való kapcsolódása szintaktikailag nem jelentkezik. A birtokolást kifejező szerkezetekben ugyanis az alany birtokos személyrag nélkül áll: *Tapanilla on punainen poski*, szó szerint: »Pistának van piros arc«. A *Tapanilla . . . punainen poski* nem alkot mondattanilag birtokviszonyt két okból. Először: a *punainen poski* »piros arca« nem utal birtokos személyraggal a birtokosra — különben ez a rendes birtokos szerkezetben sem áll fenn: *Tapanin poski* »Pista arca«. Másodsor: a *Tapani-lla* részeshatározó alakja szerint nem azonos a birtokos jelző (genitívus) alakjával: *Tapani-n*.

Van azonban a mi mondatunkban egy másik irányú eltolódás is a részeshatározó birtokos jelző irányában történt eltolódáson kívül. Oda térek vissza, hogy a beszélő egyén olykor valóban úgy érzi, hogy a *Pistának piros arca van* mondatban *Pistá*-ról beszélünk, róla mondunk valamit, azt, hogy (*neki*) *piros arca van*. Az egyéni gondolattagolás azonban a nyelvhasználat kialakult szokásai, formái, szerkezetei által kijelölt úton halad. A nemzedékek hosszú sorának szellemi erőfeszítéseivel kiképzett, megteremtett nyelvi képletek, szintaktikai szerkezetek, formulák irányítják a beszélő egyén gondolkodását. Az egyéni szemlélet és a nyelvben megvalósított közösségi szemlélet nem egy és ugyanaz a dolog. Olykor a beszélő egyén szolgailag alárendeli magát a nyelvbéli közösségi szemléletmódnak,

máskor azonban az egyéni szemlélet igyekszik áttörni a nyelv szabta közösségi szemlélet kereteit. Kitérni ugyan abból nem képes, de a sokfajta kifejezőmód, a változatok közti válogatás s azoknak sajátos kombinációja mégis alkalmas arra, hogy a nyelvi rendszer lehetőségein belül egyénivé formálja a maga gondolatát, élményét.

A beszélő egyén tudatában tehát megvillanhat olyanféle szándék, hogy *Pista* legyen az alany, *piros arcot bír* az állítmány. Mivel azonban a nyelv kész formáiba kell öntenünk gondolatainkat, azokkal a formákkal együtt a bennük kifejezett szemléletmódot is el kell fogadnunk. Mikor tehát a magyar nyelvszokás szerint így formáljuk a mondatot: *Pistának piros arca van*, akkor ez azt jelenti, hogy az egyéni gondolatszándék (*Pista piros arcot bír*) megváltozott: az alanynak tervezett mondattag részeshatározóvá, az állítmányi rész tárgyi tagja alannyá, igei része egy más jelentésű igei állítmánnyá tolódott el. Itt tehát arról van szó, hogy az egyéni gondolatszándékot a közösségi formakészlet más irányba terelte.

Máskor az egyéni gondolatformáló szándék a rendelkezésre álló nyelvi formák sajátos kombinációjával mégis csak megvalósul. Ha a beszélő például elevenen érzi a *Pista* alany voltát, azt megőrizheti a gondolat kifejezés összefüggésében ilyenformán: *Pista, akinek piros arca van*... Tehát beépíti egy másik gondolatláncszembe, s ott alanyként szerepelteti, a részeshatározóként való kötelező nyelvi megjelentetését pedig elrejtji, mellékmondatba szorítja.

Mindez azonban már nem szorosan nyelvtani, hanem stilsztikai kérdés. Vizsgálódásaimnak nem éppen lényegtelen tanulsága többek közt az, hogy a nyelvtani kérdések — ha helyesen elemezzük őket — kikerülhetetlenül a stilsztika problémáihoz vezetnek. De hozzátehetjük: csak akkor, ha a nyelvtant nem kész formák és formulák, szabályok és kivételek tárházának tekintjük, hanem az eleven gondolat megjelenítő eszközének, élményeink formálójának.

Papp István

II.

Egyáltalán nem csodálkozom azon, hogy »egyik főiskolánk hatvan elsőéves magyar szakos jelöltje közül csak egy tudta hibátlanul elemezni a *Tanár szeretnék lenni* mondatot mint Kérégyártó Imre írja a Köznevelés 1952 november 1-i számában. Sőt arra is kíváncsi vagyok, hogy annak az egyetlen főiskolai első éves jelöltnek az elemzése hogy hangzott, mert én ezt a mondatot és még a másik, később szóba kerülő mondatot nyelvészekkel elemeztettem, s még azok is nagyon bizonytalanok voltak a két mondat elemzésében, csak egy akadt köztük, akinek az elemzése helyes volt. Mindenesetre Kérégyártó Imrét megkérdezem, hogy elemzi ő ezt a két mondatot, s akkor azt is megtudom, hogy hangzott annak az egyetlen magyar-szakos jelöltnek az elemzése.

Az első mondat tehát így szól: *Szeretnék tanár lenni*. Abban a tekintetben nem merülhet fel kétség, hogy a mondat állítmánya csak a *szeretnék* lehet, melynek személyragja magában foglalja az 1. személy névmását, az *én*-t, tehát akkor is ez az alany, ha nincs kitéve, hiszen, ha tárgyas ragozás az ige, akkor nincs szükség a tárgy kitételére sem, mégis tudjuk, hogy pl. ebben a mondatban: *Szerettek*, az állítmány *szerettek*, az alany *én*, a tárgy *téged*.

A nehézség most következik: milyen mondatrész a *tanár lenni*? Annyit mindenesetre azonnal megállapíthatunk, hogy a két szó együtt a mondat tárgya. Nyilvánvaló, hogy a *szeret* ige tárgyat kíván maga mellé: *Szeretnék szántani, hat ökröt hajtani. Szeretsz-e utazni*? Ezekben a mondatokban a főnévi igenév a mondat tárgya, éppenúgy, mint ezekben is tárgyat kíván a *szeret* ige: *Ki a virágot szereti, rossz ember nem lehet. Szeretem az édességet*.

Azonban a szóban forgó mondatban kéttagú, vagyis összetett tárgy van, milyen mondatrész azonban a *tanár*? Mint ezekben: *Orvos szeretnék lenni. Repülő szeretnék lenni. Nagy utazó szeretnék lenni, az orvos, a repülő, az utazó*. Ha ez mondatrész, akkor ezekre is lehet kérdezni. A mondatot úgy elemezzük, hogy az állítmánnyal kérdezzük rájuk. De itt az a bökkenő, hogy a *tanár-ra, orvos-ra, repülő-re, utazó-ra* nem a tárggyal álló állítmánnyal, hanem a főnévi igenévvel kérdezhetünk csak. A kérdés csak ez lehet: *Mi szeretnék lenni*? Tehát ugyanazzal a kérdő névmással kérdezek, mint az alanyra. S a *tanár* mégsem lehet a mondat alanya, mert az, mint mással megállapítottuk, csak az *én* lehet. Hát akkor mi lehet ez a *mi*? kérdésre felelő mondatrész?

Ha azt mondom: *Szeretnék csokoládét enni*, ebben is a főnévi igenév a mondat tárgya, azonban, ha azt kérdezem: *Mit szeretnék enni*? akkor a *csokoládét* nem az állítmány tárgya, hanem a főnévi igenévé. Ha azt mondom: *Nem szeretek esős időben kirándulni*, akkor az *esős időben* a főnévi igenévnek határozója. Vagyis: a főnévi igenév, bár szófajlag névszó, mégpedig főnév (amint a melléknévi igenév melléknév, a határozói igenév határozószó), eltér a többi főnévtől annyiban, hogy megtartja ige természetét is, s lehet neki tárgya, határozója, ami más főnévnek általában nem lehet (ne szóljunk az ilyenekről, mint *tejbekása, kiút* stb.).

S most még egy nehézség van. A *lenni* a *lesz* ige főnévi igeneve, de egyben a *van* igéjé is, mert ennek az igenek nincs főnévi igeneve (az ilyen, mint *vanni van*, csak újabban keletkezett

a *jönni jön, adni ad* példájára), tehát pótolja a *van* hiányzó igenevét. Ilyen eset más nyelvekben is van, s ezt a nyelvtudomány nyelvbeli kiegészülésnek nevez¹ (ilyen pl. az is, hogy a magyarban az *egy, kettő* sorszámnevét nem belőlük képezzük, hanem az *elül, más szóból: első, második: az első eredetileg elülső* volt).

Amint láttuk, a főnévi igenévnek lehet tárgya, lehet határozója, de, mert csak valamelyik személyű igei állítmánynak lehet alanya, nem lehet alanya. Hát akkor mi a *lenni*-nek a *tanár* főnév? Erre csak akkor tudunk feleletet adni, ha a *lenni* igét ragozzuk. Tehát: *Én tanár vagyok. Én tanár leszek. Én tanár voltam. Én tanár lennék.* Ezekben a mondatokban is *én* az alany, a *tanár vagyok, leszek, voltam, lennék* pedig összetett, igei-névszói állítmány. Az ilyen igei-névszói állítmányt a régi nyelvtanok két részre bontották, s a tulajdonképpeni állítmánynak csak a *vagyok, voltam, leszek, lennék* igét mondták, a mellette álló névszót akkor állítmánykiegészítőnek vagy állítmányi névszónak nevezték. Ilyen állítmányi névszó nemcsak főnév, hanem melléknév is lehetett. Pl.: *Én jó vagyok. Én jó voltam. Én jó leszek.* Az ige mellett álló melléknévet állítmányi jelzőnek nevezték. Ez az elnevezés véleményem szerint nem helyes, mert csak a névszói állítmánynak lehet jelzője (pl.: *Én jó gyerek leszek*), az igeinek nem lehet jelzője. Valójában mégsem a *vagyok, voltam, leszek* (s ilyen még a *maradok és multam* ige) az állítmány, mert hisz nem azt állítom, hogy *vagyok, voltam, leszek*, hanem azt, hogy *tanár (vagy jó) vagyok, voltam, leszek*, s az ilyen esetekben az ige csak annak kifejezésére való, hogy állításom mely időre (a jelenre, a múltra vagy a jövőre) s hányadik személyre vonatkozik, mert a névszói állítmányt ezt nem tudja kifejezni. Tudjuk azonban, hogy a jelen idő egyesszám 3. személyben nincs szükség igére: *Ő tanár. A gyerek jó.* Vannak azonban olyan nyelvek, amelyek az 1. és 2. személyben sem teszik ki az igei állítmányt, sőt van egy finnugor nyelv, a mordvin, amely a személyragokat a névszói állítmányon is kiteszi, tehát az alany személyét is meg tudja így módon jelölni. Tehát a *tanár* az adott példában az összetett igei-névszói állítmánynak névszói része.

Ezek után térjünk át a második mondat elemzésére, amely így hangzik: *Pistának piros arca van.* Nyilvánvaló, hogy az állítmány: *van*, az alany: *arca*. Az alannak *van* jelzője: *piros*. A kérdés: milyen mondatrész *Pistának*? Vagy birtokos jelző, vagy részes határozó. A birtokos jelző erre a kérdésre felel: *kinek a? minek a?* A részes határozó pedig erre: *kinek? minek?* Ebben a mondatban *Pistának* erre a kérdésre felel: *Kinek van piros arca?* Tehát nem birtokos jelző, hanem részes határozó. Azonban mégsem ilyen egyszerű a dolog, de ehhez már nyelvtörténeti, sőt összehasonlító nyelvészeti tudás kell. Az itt a feltűnő, hogy bár a *Pistának* részes határozó, az alannak mégis birtokos személyragja van. Tehát mégsem olyan részes határozó ez, mintha azt mondanám: *Pistának adok almát.* S valóban a nyelvtudósoknak is sok fejtörést okozott az a kérdés, hogy az ilyen esetekben birtokos jelzővel (genitívusszal) vagy részes határozóval (datívusszal) van-e dolgunk. Az indoeurópai nyelvek többnyire *habeo, haben* 'bír' igés szerkezetet használnak, pl. latin *libros habeo*, német *ich habe Bücher* 'vannak könyveim', de a latinban azt is mondhatjuk: *mihi sunt libri*. Ezt a szerkezetet a latinban datívus possessivusnak, magyarul birtokos datívusnak hívjuk. A magyarban ma csak ez a szerkezet használatos, de régen a másik is divatban volt, pl. Ne akarjatok *birtokot aranyat* (Müncheni-kódex). Ez *paradicsomot* csak *ő magok bírják* (Virginia-k.). Add el minden *jószágodat, melyeket bírsz* (uo.). A nagy *jót* a megboldogultak *bírják* (Nagyszombati-k.). *Bírnak örök békeségöt* (Sándor-k.). Elad mindent, *kiket bír* (Jordánszky-k.). Húsz esztendeég *birta az tisztöt* (Erdy-k.). Igen eszesen *bírá az ő tisztit* (Heltai). Tiéd vagyok mindezzel, az *mellyeket én bírok* (Károli). A lutheránusok *templomokat és kápolnákat bírnak* (Matkó).

Tehát a régi magyar nyelvben ez nem volt idegenszerűség. Sőt a régi nyelvben volt még egy 'habeo' jelentésű igénk: *váll*. Pl. Szent Ferenc *vallott tizenkét társot* (Jókai-k.). Hitvány *öltözetet vallok* (Kazinczy-k.). Semmi elmulandó *marhá nem bírnak, de ételt és italt valván és ruházatot* (Virginia-k.). Valaki az ő tulajdon atyjának *feleségét vallja* (Komjátbi). Bajviadalban *sebeket vallának* (Tinódi). Ez a szerkezet megmaradt a mai napig az ilyen kifejezésekben: *kárt váll, kudarcot váll, szégyent váll*. Hogy ez a szerkezet nem idegen eredetű nyelvünkben, bizonyítja az is, hogy legközelebbi rokon nyelvünkben, a manysi (vogul) és a chanti (osztják) nyelvben szintén használnak 'bír' jelentésű igéket. Simonyi szerint (Nyr 37: 300, 41: 345, A jelzők mondatana 153) a *-nak, -nek* rag szláv hatás alatt vált birtokosraggá, mégpedig a birtokos részes határozón (datívus possessivuson) keresztül, azonban egyetlen finnugor nyelvben sem keletkezett a datívusból genitívus. Lehr Albert (Akadémiai Értesítő 13: 614) szerint tkp. az ilyen esetekben nem is datívusszal van dolgunk, hanem genitívusszal. S valóban a rokon nyelvekben, amelyekben megmaradt az eredeti genitívusrag, genitívusszal fejezték

¹ Vö. pl. a latinban: *sum* 'vagyok', *fui* 'voltam'. Az előbbi az *esse* 'lenni' igének a praesens imperfectum 1. személye, az utóbbi eredetileg a *fore* 'lenni', *feri* 'werden, entstehen, erzeugt werden' praesens perfectuma. A németben: *ich bin, war, werde* 'vagyok, voltam, leszek', *sein* 'lenni'. A *bin* alak a latin *fio* megfelelője, a *sein, ist* 'van' az *esse*, a *war* a *Wesen, gewesen* alakokkal függ össze, a *werden* pedig a latin *vertere* 'fordít' igével.

ezt ki, így pl. a mari (cseremiszi) és mordvin nyelvben. A permi nyelvekben, a komiban (zürjénben) és az udmurtban (votjában) elveszett az eredeti genitívuszrag, s az adesszívuszrag helyettesíti, s ezekben is ez a rag szolgál a birtokos részeshatározó ragjául is (I. Beke: Über den Dativ-Genitiv in den finnisch-ugrischen Sprachen, JSFOu. 30:11). De nemcsak a finnugor, hanem a szamojéd és a török-tatár nyelvekben is genitívuszt használnak datívusz-possessívus helyett. Tehát, ha ma részes határozó is a *Pistának*, eredetileg birtokos volt, s valóban úgy értették: *Pistának piros arca — van*. Tehát a mondat szerkezeteket is történeti fejlődésükben kell vizsgálni.

Aki nyelvünk története iránt érdeklődik, olvassa el Kertész Manónak rendkívül érdekes cikkét »A finnugor birtokos személyragozás némely használatáról« (NyK 43:397—447), különösen ennek II. fejezetét, ahol erről a szerkezetéről is szó van. Kertész kimutatja, hogy ennek a szerkezetnek fontos jellemző vonása, hogy az alany határozatlan. Különbség van aközött, ha azt mondom: *Van pénzem*, s a között: *Megvan a pénzem*. Az első esetben az indo-európai nyelvek nem használnak birtokos névmást (vö. német *ich habe Geld*, francia *j'ai de l'argent*), a másik esetben igen (*ich habe mein Geld*, *j'ai mon argent*). Hasonlóképpen birtokos személyragos alannyal áll a tagadó létige: *Pistának nincs pénze*. Más igék is: *gyermek lett, fia született, maradt neki két gyermeke, kára esik, kára történt, ebből kára következett, kedve jött, híre jött*. Ezekben is határozatlan a személyragos alany, szemben az ilyenekkel: *meglett a gyereke, megszületett a fia, megmaradt a két gyermeke, megjött a kedve*.

Kertész idézett cikkében kimutatja, hogy a *van*, *lesz* és a velük rokon jelentésű igékkel kapcsolatos partitívus értelmű birtokos személyragozást majdnem minden rokon nyelvben megtaláljuk, tehát ósrégi szerkezettel van dolgunk. Beke Ödön

Az alakhosszabbító tövek kérdéséhez. Az alakhosszabbító szótövek kérdése sok tekintetben tisztázásra vár. Tanításukkor az iskolai gyakorlat több esetben zavarban van. Az eredeti alakhosszabbító tövek (*kéz ~ keze ~ kezű*)¹ analógiájára fejlődött nem etimológikus tőalak változásai nem érintik a többalakúság általános elvét (jővevény: *asztal ~ asztala ~ asztalu*). De mivel magyarázzuk a ragok közt ejtett *-a-*, *-e-* magánhangzókat: gondolataink-*a-t*, érzéseink-*e-t*? Lehetséges-e ezeket is analógiás többeli magánhangzóknak neveznünk? Lehet-e egy szónak annyi tőalakja, ahány képző, jel, rag egyenként vagy halmozva mássalhangzós kezdettel hozzájárulhat? Még élesebben vetődik fel a kérdés személyragozott határozóragok esetében: *-nek ~ neke(-m) ~ nekü(-nk)*; *-tól ~ töle(-d) ~ tölü(-nk)*. Ha a *neke- ~ nekü-*, *töle- ~ tölü-* alakokat szótöveknek tekintjük, rá kell jönnünk, hogy nemcsak az igének, főnévnek, melléknévnek, számnévnek, nemcsak a szótári szókészlet egyéb fajtabeli szavainak (*eze-k*, *azo-k*; *kike-t*, *mike-t*, *melyikü-k*; *hánya-dik*, *hányu-nkat*; *amelye-k*; *alatta-m*, *alattu-k*, *szerintü-nk*; *hogyo-s*; *jajo-d*, *jaju-nk* stb.), hanem a kötőanyagot, nyelvtani szerkezetet alkotó egyéb elemeknek, főként ragoknak is lehet tőalakjuk. A legfurcsább ebben az volna, hogy az eredeti alaknak nincs, a hosszabbított alaknak legalább formailag van önálló hangalakja: *-nek*, de *nekü(-nk)*.

Kérdés: hogyan tanítsuk ezt az iskolában? Minden mássalhangzós kezdetű képző, jel vagy rag előtt magánhangzóval hosszabbított hang- vagy betűsört tőalaknak tanítsunk-e, vagy beszéljünk egy meg nem nevezett magánhangzó-elemről, amelynek nevében nyelvtankönyveinknek meg kell egyezniük?

Az -e kérdőszó(cska). 1951-es kiadású gimnáziumi nyelvtankönyvünk egyik érdeme, hogy teljességre törekszik a nyelvi elemek rendszerezése terén. Úttörő munkájából következik azonban, hogy a rendszerezés még nem eléggé pontos. Az *-e* kérdőszó (kérdőszócska?) eddig családtalanul bolygott a szótan és a mondattan hézagai között; említett könyvünk a módosító szók csoportjába sorolta. E besorolással felhívta figyelmünket a hovatartozandóság kérdésére. Első pillantásra világos, hogy nem tartozhat a szófajok közé. Nemcsak azért, mert a tankönyvnek a szóról való meghatározása maga kirekeszti onnan, amikor a szó kritériumát az önálló hangalakban és önálló jelentésben szabja meg, hanem mert ennek az elemnek viszonyjelölő szerepe sincs. Jelentésmódosító szerepe sem több, mint a középfok, a felszólító mód vagy a többesszám jeléé. Sőt: a

¹ A gimnáziumi nyelvtankönyv gondosan kerüli a változott tőalak leírását s így bizonytalan, hogy azt a végén kötőjellel vagy anélkül írjuk. Ha tőalak, alighanem kötőjel nélkül kellene írunk, hiszen szó lévén, önálló hangalak.

közép-, a felsőfok jele nem hagyható el, míg a kérdő *-e* a beszélő (író) stílusfordulatai szerint alkalmazható vagy elhagyható a jelentés azonossága mellett. Még az eldöntendő kérdő mondatból is elmaradhat s hangsúllyal, hanglejtéssel pótolható. Fordítva is: a beszédben hangsúlyt, hanglejtést, az írásban ezek jelét pótolja, mint a felkiáltójel (!) vagy a három pont (...). Semmiesetre sincs tehát erősebb funkciója, mint egy jelnek, gyakran azénál is kevesebb. A kérdés tehát csak az, hogy a szófajokon (szótári szókészleten) kívüli jelenségek melyikébe soroljuk. Képző nem lehet, mert jelentést nem változtat. Rag sem lehet, mert a szónak, amelyhez kapcsoljuk, a mondatrészekhez való viszonyát érintetlenül hagyja. Szerepe nem több, mint a felkiáltó írásjellel ellátott felszólító mondat *-j-* jele. A mondatfajoknak a beszélő szándéka szerint való elkülönülésénél van szerepe, s így felvetődik a gondolat, hogy a felszólító mód jele mellett és analógiájára a kérdő mód (vagy egyszerűen csak a kérdő mondat) jelének nevezzük. Bármiképpen hívjuk is, kötőanyaghoz, a nyelv nyelvtani szerkezetéhez tartozik, s már-már csak esetlegesen használt, egyszerű írásjellé gyengülő irányzatot mutat.

A határozott számnevek felosztásához. Új iskolai nyelvtankönyveink az osztószámnévről nem szólnak. Ebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy az *öt* : *ötöd*, *tíz* : *tized* alakokat nem tekintik eltérő, különböző jelentőségű szóparoknak s hogy a *-d* egyszerű mondatbeli viszonyt jelölő esetleges járulékos rag vagy jel volna. Holott világos, hogy a *-d* elem alapvetően megváltoztatja a számnév értéktartalmát, tehát képző. *Öt* : 5 egységet (500%), *ötödik* : 1 egységet (100%), *ötöd* : valamely állandó vagy esetleges mennyiségnek 20%-át jelenti. A határozott számnévnek tehát nem két, hanem három fajtája van : egy tőalakú tőszámnév, egy képzett alakú sorszámnév és egy képzett alakú osztó- vagy törtszámnév. A törtszámnév elnevezés a jelentéstartalom lényegére, a mennyiség-egység töredék-voltára mutat rá s nyelvtanban, mennyiségtanban, köznyelvben egyaránt jól, félreértés nélkül használható.

Fehér Ede — Fehér Edéné

Válasz Fehér Edének és Fehér Edénének kérdéseire

1. Az alakhosszabbító tövek természetesen nemcsak a tőszavakra, hanem a képzett és jelzett szavakra is vonatkoznak. Így pl. az *igazság* szónak van egy rövidebb *igazság-* és egy hosszabb *igazságo-*, *igazságu-* töve. Az úgynevezett »személyragozott határozó, ragok«-ban nem látok semmi nehézséget. Tudvalevő, hogy itt nem ragokat ragozunk, hanem határozószókat. A *tőle* szóalakban a *től* tehát nem rag, hanem határozószó (ebből lett persze a *-től* rag is, vö. HB. : *gimilftwl*), s ehhez járul a birtokos személyrag. Így a *-től* határozószónak van egy rövidebb *től* és egy hosszabb *tőle-*, *tőlü-* töve.

2. Az *-e* kérdőszócska nyelvtani helye valóban problematikus. Egyetértek azzal, hogy inkább a toldalékok, mint a szófajok közé tartozik — legalábbis leíró szempontból. De persze nemcsak ezzel a szócskával vannak bajok, hanem az ígén, főneven, melléknéven, számnéven, névmáson és határozószón kívül úgyszólván minden »szófajjal«. A többiek ugyanis nem férnek bele a szóról való hagyományos meghatározásba (önálló hangalak és önálló jelentés), s többé-kevésbé a viszonyító elemek sorába kíváncsoznak. Az *-e* kérdőszócska problémája tehát nem szakítható el a többi »segédszó« problémájától, amely a maga egészében még megoldásra vár.

3. A határozott számneveknek leíró szempontból valóban három csoportjuk van: tőszámnévek, sorszámnévek, törtszámnévek. Történeti szempontból azonban a sorszámnévek és a törtszámnévek szorosan összetartoznak, képzőjük, a *-d*, ill. *-d(ik)* ugyanez a képzőelem. Bizonyos kapcsolatokban a sorszámnév képzője is csak *-d* : *másodvirágzás*, *harmadnap* stb. A gimnáziumi nyelvtankönyv a két csoport nyelvtörténeti összetartozását figyelembevette, ezért nem tárgyalta külön a törtszámnéveket. A törtszámnévek külön csoportba sorolásának persze semmi akadálya nincs.

Benkő Loránd

TALLÓZÁS

Folyóiratunk ismételten utalt rá (legutóbb Nyr 76 : 198—199), hogy a Párt következőtösen harcol a nyelv tisztaságáért és fontos feladatának tekinti a nyelv épségének és tisztaságának megőrzését. Elsősorban az írók kötelessége a Pártot ebben a munkájában és harcában támogatni, hiszen a Párt oktató és felvilágosító munkája mellett főképpen az írók művei nevelik és csiszolják a tömegek irodalmi ízlését és stíluskésztségét.

Bár újabban a Nyr mellett irodalmi folyóirataink is lelkesen buzgólkodnak a nyelvtisztaság ügyében, sem a kiadóvállalatok bírálói (az ú. n. lektorok), sem maguk az írók nem ügyelnek elegendő gonddal a nyelv épségére, s mindjárt hozzátéhetjük: szépségére sem, mert még mindig sok a hiba újabb műveink és sajtónk fogalmazásában és stílusában is. Fő az ép és hibátlan nyelvrész s nem egy bírálónkból és írónkból éppen ez hiányzik. Ezért nem is hanyagságuk vagy gondatlanságuk az oka, hogy a nyelvi hibák és baklövéssek csak úgy hemzsegnek az újabb irodalmi művekben, hanem pusztán az, hogy a fülük nem eléggé finom műszer a nyelvi hibák, tévedések és zökkenők érzékelésére.

Napi olvasmányaimból egész kosárra való ilyen gízgázt szedegettem össze; ezeket teregetem most ki, bírálóknak, íróknak és újságíróknak hasznos tanulságu.

1. *Nyelvújítás.* Sztálin elvtárs megállapítása szerint a nyelv folyton új szavakkal egészíti ki szókészletét. A történelemalakító forradalmi változások egész sor új politikai, gazdasági, irodalmi stb. fogalmat hoztak magukkal s az emberek belső életét is új árnyalatokkal, érzelmekkel és szenvedélyekkel gazdagították. Íróinkban még nem vált tudatossá, hogy a nyelvet ennek az átalakulásnak szolgálatába kell állítani s hogy ebben a nyelvújításban éppen rájuk vár a legfontosabb feladat. Nemcsak a gazdasági és ipari jellegű új fogalmak és gépek nevének magyarítására gondolok, mert ezen a téren már meglehetősen sok történt. A Szabad Nép az utóbbi időben (1952. V. 10, 15 stb.) valósággal tervszerűen magyarítja meg az ipari műszavakat s néha a mezőgazdaságiakat is (*árasztóvíz* a rizstáblán; a rizsföldek *halasítása*: SzN. 1952. IV. 30.). A szépirodalom azonban eddigelé javarészt főképpen a tájszók használatával igyekezett felfrissíteni az elbeszélő nyelv eddigi szintelenségét, de az írók nem ismerték fel még igazi feladatukat, hogy művészi munkájuk egyik igen fontos része a nyelv szüntelen újítása. Félős, hogy elbeszélő nyelvünk elszürkül: Déry Tiboron kívül kevés egyéni hangú írónk van. S éppen az ő példája mutatja, hogy egyéni, friss, színes, a szocialista-realista előadáshoz simuló új stílust nyelvújítás nélkül nem lehet teremteni. Hne néhány példa Déry Felelet c. regényéből: *meglányosodott, félfény, rüdtermet, rebbenékeny* stb. Persze nem minden újonnan alkotott szava és kifejezése sikerült, de az a mód, ahogyan önmagában viaskodik a tökéletesebb művészi formáért: mindig tiszteletreméltó, példája pedig feltétlenül követeendő.

2. *Szóalkotás* (képzés, összetétel). A nyelvújítás leggyakoribb és talán legkönnyebb módja éppen a szóalkotás. Sajnos, újabb szóalkotásainkban kevés a lendület és az eredetiség, meglehetősen egysíkú (*-ság, -ség* képző!), néha meg felelőtlenül vakmerő és szinte fittyet hány a nyelvhelyességre és a jóízlésre. Talán legsikerültebbek a szakmai új kifejezések és szók: a középsúlyú Tarr *erőnyerő* volt; újonnan *kinemesített* növényfajták (SzN 1951. X. 13), stb. De a szépirodalom és a kritika nyelvében valósággal hemzsegnek a fülsértő újonnan képzett szók:

monumentalizálás nélkül (UH 1952: 76); történelmi konkrétság; személyes átéltség; az emberi viszonyok egyénitetségének kifejezése (IU 1951. II. 14.; VII. 5.); a jellemzés konkrétsága; történelmi és nemzeti konkrétsággal (UH 1952: 78, 80, 85); Magyarország erdőszültsége (KU 1952. V. 4.); a tudomány nemzetek és népekközöttisége (IU 1952. IV. 10.); stílizáltság (UH 1952: 76); a képzavar a tartalom át nem gondoltságával jár (uo. 96); bonyolult ellentmondásosságban (uo. 78); harcolt a könyvmolyság ellen (SzN 1951. I. 27); kinemelgítően rendezték sajtó alá (Irodalomtörténet 1950: 30); önbizalmatlanság (D. 131); még nagyobb meglepetéssel a barát kibentéte szolgált (uo. 277). A Népstadion ülésoraira gyártott lelató, földlelató, nagylelató szavak, azt hiszem, még nem nyertek polgárjogot.

3. *Németességek.* Örökösen panaszkodunk a nyelvünkben szívósan élő németességek miatt s mégis buján burjánzanak. Kevés írónk van, akinek a nyelvrészke tiltakozik az ilyesmi ellen:

elege volt a gyarmati sorból (SzN 1951. XI. 23), helyesen: torkig volt a gyarmati sorssal; ha feladják agresszív követeléseiket (SzN 1952. IV. 24); kiabált a fejönkökkel (pöröft velük, rájuk kiabált stb. P. 143.); az ajtón frva állt (IU 1952. VI. 5.); megsértették büszkeségében (D. 389); a mögötte elfekvő hajkoszorúk (uo. 375); a szalmazsákon feküdt felállított lábakkal (uo. 75); kivan a fáradságtól (uo. 130); órák után (mulva: S. 221); a jegenyefák közt a folyó hold állott (uo. 6); gyere, ketten jobb (kettesben: uo. 178).

Megrögzött németesség az egy határozatlan névelő fölösleges, tehát helytelen használata: a hajszínét egy fekete kendő takarta (D. 278); szemefehérje egy kissé sárgás (uo. 278); egy prima ember (uo. 280); egy kis házikó, mellette egy út (uo. 191); és megint nem egy szakma (uo. 229); egy falinaptár mellett egy sárgaréz kondér forgatta a napfényt (uo. 8); egy távoli kapu előtt egy duplaország váltogatta a lábát (uo. 307); ez nem egy csip-csup ügy (uo. 349). — Ebben a csoportba tartozik a szívsósan élő *maradéktalan*, *maradéktalanul* szó, a német 'restlos' pontos fordítása. Pontosnak pontos, de a magyar észjárástól teljesen idegen az ilyen használata: a dolgozók teljesítsék maradéktalanul az évi tervét (SzN 1951. XI. 28); az író szándékát maradéktalanul megvalósító előadás (uo.); biztosít bennünket, hogy multja nyomait maradéktalanul le fogja küzdeni, hogy ... mind maradéktalanabbul teljesítse a nép művészetének feladatait (Cs 1952: 735). Ebben a stílus-rekemben több kérdés vetődik fel: hogy lehet a nyomokat leküzdeni és ha leküzdöttem őket, mi nem marad: nyom vagy küzdelem? S végül hogy lehet a feladatokat egyre maradéktalanabbul teljesíteni? Gyökerestül (nem pedig maradéktalanul) ki kell irtanunk magurkból a német észjárást a akkor ennek a csúf németességnek nyoma sem marad. — S legvégül meg kell tanulnia minden tollforgatónak, hogy ural a. m. urának tart, vall, elismer stb., nem pedig 'uralkodik'. Helytelen tehát ez: a vár uralja a vidéket, helyett: kiemelkedik, kimagaslik a tájból, vagy: hatalmaskodik, zsarnokskodik a vidéken. Helyes használata ez: Dalmácia akkor a magyart uralta. Ennélfogva kirívó helytelenségek legújabb írónkaink az effélék: az amerikai katonák uralják az utcát, a kávéházakat, az egész környéket (IU 1951. X. 11. — vagyis: ők az urak mindenütt, hatalmaskodnak, szemtelenkednek, garázdálkodnak); a török Fehérvárt uralja (UH 1952: 93); a magyarok uralták a mezőnyt (SzN 1952. VIII. 14).

4. Szinte kár is újra meg újra szóba hozni bizonyos ferdeségeket: írónk makacsul ragaszkodnak megrögzött hibáikhoz, pl. az idegen szók fölösleges használatához, érthetetlen tájszavakhoz, magyartalan szófűzéseikhez és kisebb-nagyobb modorosságaikhoz.

Megmagyarázhatatlan, miért kell ragaszkodni a *kultúrház*, *kultúrműsor*, *kultúrforradalom* szóhoz s miért kellett megalkotni a dokumentregény (Cs. 1952: 755), dokumentfilm stb. szót. Mire jó ez: a kerületi bizottság plénuma (P. 141; teljes ülése); Vajjon a *jpánér*-re nincs magyar szó? (Cs. 1952: 760). Lám a kultivátor-nak számos jó magyar neve van (*altalajtúró*, *talajművelő*, *porhanyító gép*, *ekekapa*), s mégis egyremásra használják, sőt főnevet és igét is képeznek belőle (kultivátoroz, kultivátorozás). — Mire való érthetetlen tájszavakkal meghökkeníteni az olvasót: ezen az éjszakán más gondok tarisznyáltak a figyelméből (D. 233); ő, a göré, nagyon jó ember, pedig zsidó (uo. 236); mit vigyorogsz, mint egy szajka? (S. 245); egyébként nem irodalmi szóalak ez sem: nem csömörült meg (D. 15); nekidűrtötte (uo. 15); megdűrtötte (uo. 233); hátát az ajtónak dűtve (uo. 342). — A pestiességek közé tartozik az igekötők henyé és fölösleges használata olyankor, mikor maga az alapige is teljesen és világosan kifejezi a fogalmat: tűrósrétekek beaszott kísértetei (uo. 200); előfrászserülen lelassított (uo. 208); a nagyüzemek is felcsatlakoztak (uo. 284); leállították az üzemet (uo. 255); ellenállását ki kell csomózni, felérteni (uo. 262); hamisság, amelyet a gyerek pontosan feléretett (uo. 265); lejelentkezni (uo. 412); a közlekedés leállt (SzN 1950. I. 19). — Le kellene szokni írónknak bizonyos megrögzött modorosságokról: jobb szereti a férjét (D. 147); könyörgöm, ülj le (uo. 143, 163); helyesen: könyörgök); sajátmaga (uo. 265; helyesen: ő maga, tulajdon maga); komoly műfordító pályá (Cs. 1952: 764; értékes); komolyabb sérülés (D. 310; helyesen: súlyosabb); tessék mondani (uo. 317); csúnya és szívsós pestiesség, már szinte kiírthatatlan; biztos megfázott (D. 8, 282); biztos rosszul értettem (uo. 321; bizonyosan); tényleg (uo. 364, 395; valóban, csakugyan). — Sajnos, még helyesírási hibákra is kell figyelmeztetni néha az írókat: gúnya és megvetése; ez szűli gúnyát, humorát is (SzN 1952. VI. 3); — helyesen: gúnyját; elhessegette (D. 389, kétszer is); agyonisten, fogadjisten (S. 72) — legalább is következetlenség.

5. *Stílus*. Számos író nyelvérzékének bizonytalanságára vall a helytelen szóválasztás, a hibás szóhasználat, egy-egy szokatlan és bántó fordulat és a sok képtévesztés. Példák:

Léderer és Gorove cs. és kir. kamarások bitangolták a hétezer holdat (SzN 1950. X. 15; helyesen: bitorolta); nem lenne valami nagy kereset, de amíg nem találunk neked jobbat, addig elidbábolhatsz nála (D. 412; talán: eltélibábolhatsz, ellézenghatsz stb.); oldjuk el a kerekét (D. 306: oldjunk kerekét); üres üvegek garmadája fogyasztotta a rendet (uo. 333); eldobott szűrőpapírok szemeteltek (uo.); magánélete részelt a külvilág életéből (uo. 344); megtermett zsákok (MN 1951. IX. 17); egy szabvány pofont törölök le neki (D. 186; nyilván a pofontöröl és leken egy pofont kifejezések összekeverése); pissz nélkül (uo. 34); szeretnék önnel szót cserélni (uo. 53); hangja átcsapódott a düntől (uo. 100); mértékemter voltam, bőszerű (uo. 144); a lovak csapkodtak rövid farkuk csonkjával (S. 247); a dércsipelettem veszt kereső szagát hordja a szél (uo. 6; helyesen: üröm); Guszelcsikov tábornok lövedékei tompán szólnak (uo. 35; lövegei, ágyú); magánéletében is hibáznai fog embertársai ellen (D. 176; helyesen: hibázni, vétetni). — Néhány példa a képtévesztésre: erős kézzel megdöntötték az évszázados igát (jelmondat kapuzásifészen); gyakran egész (= egészen) különös eredményeket szül az gépezet, amelyet a két nagy amerikai párt mozgat (SzN 1952. VII. 18); a francia expedíciós zsoldosok könyökig gázolnak az aljasul becsapott vietnami nép verében (Népdahserég 1952. IV. 20); a hiba forrása itt az elsőnek tárgyalt fogyatékoságra megy vissza (Cs. 1952: 762; germanizmus is, képtévesztés is); a hadifoglyatáborban végrehajtott vérfürdők (SzN 1952. IV. 24).

Végül bemutatom a fogalmazásnak, a stílusnak néhány jellegzetes ügyetlenségét, zökkenőjét, félszességét, modorosságát, érthetlenségét. A következő példákban úgy szólván minden együtt van: hibás szóhasználat, németesség, képtévesztés, henyé salangú, tekerdő és nyakatekert kígyómondat, s amit akartok. Íme:

a sátor körül megnevezett konferencia-övezet lesz (SzN 1951. X. 13.); a kínai önkénteseken már megjelentek az új téli egyenruhák (uo. X. 18.); az író a tényleges tények visszaadására szorítkozott (UH 1952: 94); (a külföldi filmek vak konkurrenciája (SzN 1952. IV. 23); üvöltött a bölömbika (P. 119); szűnyogvisítás P. 234); képzeld csak el, hogy én egy ilyen parancsnokhoz kerültem (uo. 207; ilyen férjert kaptam); a boros-

tyánszínű kenőlektől csöpögő kerekék (uo. 233); éles trágyaszag, a hervadó levelek éles szaga, a nyúl éles ugrással vetette át magát az árkon, üres gyomruk élesen sajgott, élesen sarkonfordult (uo. 128, 382, 461, 464, 489); alakja nagy gazdagodáson megy keresztül (UH 1952: 79); Ferrari Violetta elragadó sűvölvény, aki csupa csiklandozottság a kamaszkor viszketőporától (MN 1950. X. 14); a munkások zómükben még idegenkednek az írástól (SzN 1950. I. 19); saját meztelen kérdéseitől szégyenkezve Rázmjotov mosolyogni kezdett (S. 29); a templom a biztosabb (D. 112); kényes ügyben kell meginterpelláljalak (uo. 159); túl kevésbé ismerik az emberi gonoszsgót, hogysém figyelembe vegyék (uo. 175; helyesen: sokkal kevésbé...); kiméltetlen szókimondással sütött a júliusi nap (uo. 246); egy könnyázattá halvány női arc haladt el az üvegajtó előtt, egy feketesztyús kézzel s egy csöpp csipkezsébkendővel a szeme alatt (uo. 390); egyetlen jajszo nem (= sem) hagyta el (uo. 394; kit?); semilyen főnöknek nem (= sem) kellene előre köszönniük (uo. 414); valamilyen elegáns tőzsei művelet áttételén ötezer pengőt is megkeresett (uo. 178); a rektor visszakozni fog ígérteától (uo. 181); az úgy akadályokat növesztett (uo.); kihallatszott két dörmögő férfi-hang egymás fejefokába kapaszkodó keserves gajdolása (uo. 258); szükség van-e egyáltalán a többi ember teljes életnagyságbar tapadó megértésére (uo. 265); nem vágyott bármilyen testi elégtételre sem (uo. 267); mivel veri el a rosszkedvét, ha a mester részéről szó éri a ház elejét (uo. 275); ott dögöljön meg, ahol van, a kutyané (uo. 325); egy-egy sóhajjal jelezve a szfvalatti riadalmak jöttét-mentét, sűrűsödésüket, oldozásukat (uo. 331); mióta alszom? Tíz perce? Nem tovább? (uo. 331); csendesen kacagott maga elé (uo. 372); langyos eső esett, el-elállva (uo. 383); a síkság buborékiban szennyes kis indulatok sunyázkodtak (uo. 100); nem jött üres kézzel: a két kislány számára is akadt mindig valami sikongatnivalója (uo. 101); a forró kis lábszárak s a víz cseréforgalmából a hátuk egy akkora libabört árusított ki, hogy egy felnött ijedelem is bátr megvásárolhatta volna (uo. 118); a szobában melegen be volt fűtve (uo. 130); ki van zárva, hogy ez a felnött ökör be mert legyen hozzám lépni (uo. 164); kizárt dolog, hogy én ezt a csöves állatot beengedtem egy lakásomba (uo. 165); velem kitölt (uo. 255, 257); a táncsoportnak elsőpró sikere volt (SzN 1950. I. 19.) megerősítőleg kacsintott Davidovra (S. 203).

Záradéknál ideiktatok egy hosszabb részletet Déry Tibor Felelet c. regényéből (319):

„Ha az ember köznapi útján az utcán, a lakásában, a munkahelyén, amelyeket a szelid megszokás rendez be jobbadán ismerős tárgyakkal és eseményekkel, hirtelen megpillantja egy nagy emberi szenvedély feléje futó szákarú, perzselő tekintetű, veszélyes alakját, egy azonnali, önkéntelen mozdulattal félreugrik az útból: elfordítja a fejét s orrát vakargatva másról kezd beszélni. Nemcsak a maga személyes kényelmét félti, hanem az idegen szenvedély, épségét is; érzi, hogy ez legmagasabb pillanataiban kibontakozik a köztapasztalat észszerű ruházatából s egy olyan nagy, meztelen állapotot példáz, amely az emberiség leg-szebb reményeit s még szebb lehetőségeit mutatja meg.»

Nyilvánvaló, hogy az író itt bonyolult lelki folyamatot akart ecsetelni: sajnálatos: hogy stílusa nem világította meg, hanem inkább elködösítette az amúgy is bonyolult mondanivalót. Sajnálatos, hogy ilyesmi épp legkitűnőbb írónknál fordul elő, aki megküzd minden kifejezésért, mérleget minden szót és az árnyalatokig pontosan és művészi hitelességgel igyekszik nyelvileg is ábrázolni hősei vívódásait. Szocialista művészetünk elutasítja Talleyrand hazug szellemességét (a stílus arra való, hogy elleplezzük vele gondolatainkat) és a stílustól elsősorban azt követeli meg, hogy érthető legyen. Ez a szabály pedig a legszigorúbban épp legkiválóbb írónkat kötelezi.

Szyl Miklós

A használt rövidítések: SzN — Szabad Nép; Cs — Csillag; IU — Irodalmi Újság; UH — Új Hang; KU — Kis Újság; D — Déry Tibor: Felelet I; S — Solochov: Új barázdát szánt ez eke; P — Polevoj: Arany; MN — Magyar Nemzet.

Magyarázatok

MAGYAR EREDETŰ VÁNDORSZAVAK AZ OROSZ NYELVBEN

Írta: Erdődi József

Az orosz nyelvben számos, végső eredményében és adott jelentésében a magyarból eredő szót ismerünk (*huszár, hajdú, tokaj* 'tokaji bor és szőlőfajta', *mente, dobmány táska, puszta, csárdás* stb.).¹

Ezekhez a szavakhoz még többet is fűzhetünk hozzá. Az első az 1848/49-es szabadságharc idején világszerte elterjedt *honvéd* szavunk, amely *гопвѣд* alakban található az orosz nyelvben. Bár a Szovjetunióban közhasználatú idegen szavak szótára² részletesen megmagyarazza jelentését a *гопвѣд* címszó alatt, úgy látszik, közismert lehetett szabadságharcunk idején és később is, mert az orosz publicista Hercen — aki különben megmagyarazza az idegen szavak és kifejezések értelmét — megjegyzés nélkül alkalmazza emlékiratai szövegében. A Kossuthot meglátogató Hercent egy magyar ezredes fogadja, osztrákos kiejtésű német beszédjét visszaadva ékeli be az író a *honvéd* szót:

¹ Vö. Erdődi Nyr 74: 422, 76: 224. Trócsányi Zoltán Nyr 74: 305, 75: 217, Selymes Ferenc Nyr 76: 69, Fokos Dávid NyK 51: 35.

² Лёхин-Петров: Словарь иностранных слов. Москва 1949.

Zu dem Olten, zu dem Olten, — заметил, улыбаясь, гонвед 'Az öreghez, az öreghez, — jegyezte meg a honvéd, elmosolyodva'.³ — A Hercen-szövegek kiadója 1946-ban azonban már magyarázatot ad: Гонвед — защитник страны; название венгерских революционных войск 1848—49 гг. = a hon védője; az 1848—49-es évek magyar forradalmi hadseregének az elnevezése. Ljohin és Petrov szótára a гонведы címszó alatt magyarázza meg, hogy a magyar honvéd szószerinti értelme 'honnak védője' (защитник страны), majd a szó három jelentését különbözteti meg: 1. a magyar forradalmi hadsereg elnevezése 1848—49-ben; 2. a régi Ausztria-Magyarországban a magyar csapatok azon része, amely nem a közös, hanem a magyar minisztériumnak volt alárendelve; 3. a szárazföldi csapatok általános elnevezése Magyarországon.

A honvéd > гонвед szó a második világháború idején újból elterjedt és gyakran hangzott el a szovjet frontjelentések szövegében, amikor Horthyék a fasiszták oldalán bevetették a magyar csapatokat. Usakov szótára nem közli, valószínűleg idegen elemnek számít az orosz szókinszben.

Az orosz nyelvben található másik magyar eredetű szó a magyar határ szóra vezethető vissza végző forrásként. Ez az orosz хутор szó, jelentése 'tanya, major, kozák-falu'.

Míg a honvéd szó közvetlenül, a 48—49-es harcok idején terjedt el a sajtó és a házank területén járt orosz katonák révén, addig a хутор szó vándorszó, amely a Magyarországot és az orosz terület elválasztó földön át nyelvről-nyelvre terjedt tovább. Így került a szlovákba *chotár* 'Feldmark, Gebiet', a csehben szintén *chotár* ua., itt igealakban is előfordul: *chotárit* 'határolni', megvan az ukránban *chotár* 'földterület', nyj. *ch'itar* 'határ' (Berneker, Slavisches etym. Wörterbuch 386). Tudjuk, hogy a magyar *határ* szónak nem csupán 'határvonal' a jelentése, hanem az a terület is, amely egy faluhoz tartozik, amely egy birtokhoz tartozott. Amikor falun azt mondják: *kimegyek a határba*, ezen azt értik, hogy kimegyek a falu területére, a birtokhoz tartozó részbe, a tulajdonképpeni falun túl eső földekre. (Viszont *a határra megyek* 'a határvonalra megyek'.) Ez a jelentéskettség látható az északi szláv nyelvekben — a szlovákban, csehben, lengyelben — követhető még az ukránban is, vö. lengyel nyj *hator*, *hotár* 'legelő'. Az orosz nyelvbe közvetlenül az ukránból jutott a mi több nyelven átvonuló *határ* szavunk és jelentése egyrészt szűkült, mert már csak a területi jelentése maradt meg; 'föld, birtok, földterület a rajta lévő udvarházzal' — ez a jelentése már a 19. sz. elején (Usakov szótára). Tudjuk viszont, hogy ez a szó jelenti a faluból kitelepült parasztság lakóhelyét (épületekkel), ez a jelentése az ukrán nyelvben is, az oroszban is. Jelenti a tanya épületét is, ugyanígy kicsinyítő alakjai: хуторок, хуторочек. A szó régebben terjedt el az orosz nyelvben, ezt bizonyítja nagyszámú származéka, a melléknévi хуторный és хуторской 'a tanyához tartozó, tanyai', хуторянин 'tanyás, tanyai lakos', ennek nőt jelölő alakja хуторянка.

A szétszórt tanyai földek megteremtése egy időben, a reakciós sztolipini földreform idején, birtokos parasztság létrehozását célozta (vö. A Szovjetunió Kommunista Pártjának története), olyasfajta kasztot akart Sztolipin belügyminiszter a 20. sz. elején teremteni a megrendült feudális rend megtámasztására, mint nálunk Horthyék vitézi rendje volt elidegeníthetetlen telkeivel. Ezek a faluból kivont települések (хутор-ок) a szovjetkorszakban aztán a szocialista mezőgazdaság létrehozatalát, a kollektivizálást akadályozták, mert a tanyák szétszórtan feküdtek a földeken, gátolták a nagy, géppel művelhető táblák létrehozását.

Míg a хутор szó valószínűleg csak a Puskin-előtti korszakban került az orosz nyelvbe, valószínűleg a 17—18. században, jelentéskörénél fogva régebbinek tartom a magyar *harc* szó vándorútját Kelet felé, mert a hadi étellel függ össze, miként *huszár* szavunk, amelynek már a 18. századi orosz népdalokban továbbképzett, kicsinyítőképzős, becézőjelentésű alakja van (гусарушек).

A magyar *harc* szó széles körben elterjedt a szláv nyelvekben és igei származékai is kimutathatók. Az orosz nyelvbe nem közvetlenül nyelvünkől jutott, hanem lengyel, ill. ukrán közvetítéssel. Ezt a következő adatok mutatják. A magyar *harc* főnév átkerült

³ Герцен А. И.: Былое и думы Огиз 1946. 524. 1.

a velünk közvetlenül kulturális és földrajzi kapcsolatban lévő északi szláv népekhez, vö. szlovák *harc, harec* 'csata, ütközet', cseh *harc* 'támadás, megrohanás, csata'. A cseh nyelvben igei származékára is lelünk: *harcovati* 'merészen lovagolni, mesteri módon megülni a lovat, vágatázní'. Más cseh nyelvi származéka *harcište* 'küzdőtér'. A lengyel nyelv párhuzamos főnévi és igei alakjai a cseh alakokkal és azok jelentésével egyeznek: lengyel *harc* 'csetepaté, ütközet', *harcować* 'leteríteni, merészen lovagolni, éin Pferd tummeln' (1. Berneker 377 *Преображенский: Этимологический словарь русского языка*).

Mivel az igealak megvan az ukrán nyelvben és a mai, valamint a régebbi (18–19 sz.) orosz nyelvből szintén ez az igealak mutatható ki, valószínű, hogy az orosz irodalmi nyelvbe *harc* főnevünk igei származéka az ukrán nyelv végső közvetítésével jutott: ukrán *гарцувати* > orosz *гарцовать* 'lovat hajsolni, csetepatézni, lovon ügyeskedni'. Származékai *гарцование* 'lovaglás, ügyeskedés, vitézkedés', *гарцовник* 'lovas, portyázó' (Mitrák). Az ukrán harci kultúra közvetítő szerepéről lejjebb bővebben szólnunk, itt csak megemlítjük, hogy az ukránban megtalálható a *harc* 'csetepaté' főnév is. Sem Miklosich, sem Preobrazszenskij nem utal arra, hogy e szláv szavaknak végső magyar etimonja van, mindkettőn helytelenül a középfelnémet *harc* < *herzu* 'ide' határozószóból eredeztetik a szláv szavakat (1. Miklosich: Slav. Etym. Wörterb. 83). Usakov szótára közli az orosz igét és a lengyel etimont utal.

Még három, eddig teljesen ismeretlen adatra szeretnők a továbbiakban a figyelmet ráirányítani.

Az orosz irodalmi nyelv Gogol »Tarasz Bulyba« c. elbeszélésében számos olyan elemmel gyarapodott, amelyek célja a zaporozsjei kozákok életét korszerű alakban bemutatni. Gogol maga elbeszélését történeti hűséggel igyekezett megírni, ezért történeti kútfőket tanulmányozott (pl. *Мышецкий: История русов, История о казаках запорожских*), felhasználta a kéziratok krónikákat is (*Самовидец, Велико, Грабянка*), ő maga azt írta 1833-ban, hogy forrásai voltak még az ukrán népdalok is.

Az ukránjai táj és a Zaporozsjei szecsij eredeti színét és ízét megadandó, a történeti forrásokban használt, archaikus tisztségmegjelölésekből vett két szó vonja figyelmünket magára. Gogol »Tarasz Bulyba« c. művében a zaporozsjei kozákok hadseregében a dobok (orosz *литавры* < ukr. *политавры*) őrzőjének a megjelölése *довбиш* (Vö. *Двовиш вынул тотчас из кармана палки, которые он взял с собой... литавры грянули 'a dobos tüstént elöszedte zsebéből a verőket, amelyeket magához vett... Megperdültek a dobok...'*)

Ez a *довбиш* szó a mai orosz nyelvben nem használatos, már Gogol is archaizálás céljából alkalmazta, ezért az új kiadás szerkesztője Sz. Masinszkij magyarázatát is megadta.⁴

Az orosz *довбиш* minden valószínűség szerint az ukrán nyelvből származik, oda meg a lengyelből kerülhetett, vö. lengyel *dobosz* > ukrán *dobyš, doboš, doubýš* 'Trommler' (Halász Nyr 17: 301, Asbóth NyK 26: 457), hiszen a zaporozsjei kozákok seregének tisztségmegjelölései közt és egyébként is más lengyel eredetű szavakat láthatunk. Kniezsa István viszont rámutatott arra, hogy a magyar *sípos* szó megfelelője is fellelhető a lengyel nyelvben (MNy 38:344), ehhez jól hozzáillik a magyar *dobos* szó, valamint a magyar *hajnal* szó lengyel megfelelője *heynal* 'hajnali ének, hajnalköszöntő', *heynal swita* 'a hajnal világlik, hajnalodik'.⁵ A *heynal* a lengyelben hajnalköszöntő ének, toronyőrök kiáltása (miként a 16. sz-i magyar »*Hajnal vagon, Szép piros hajnal, Hajnal vagon!*«), tehát az udvari művelődéshez tartozó fogalom.

A másik szintén Gogol »Tarasz Bulyba« c. elbeszélésében fellelhető magyar eredetű vándorszó a *лементарь*, ennek jelentése 'őrségparancsnok'. Amikor az Osztap fiát meglátogatandó Tarasznak Jankel beszámol a börtönt őrzők megvesztegetéséről, akkor ezeket olvashatjuk az orosz szövegben: »*Часовые обещались, и один левентарь обещался 'Az örök ígéretet tettek, egy leventarj is elkötelezte magát', továbbá: ... пятьдесят червонцев я дал каждому, а левентарю ... 'ötven cservonyecet*

⁴ Vö. Н. В. Гоголь: *Собранные сочинения* (Москва 1949. Госиздат художественной литературы) 2: 142

⁵ Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia* 2: 32–33. Vö. még Trócsányi Zoltán: *A régi falu*. Bp 1933. 1: 22–23.

adtam mindegyiknek, a *leventarjnak* meg...' (orosz kiadás, 2: 132). A *леventарь* szó magyarozatát megadja a sajtó alá rendező: »леventарь, или региментарь — начальник охраны, azaz 'leventarj vagy regimentarj = az őrség parancsnoka'« (241). Ebben a szóban felismerhetjük a magyar *leventa*, *levente* szót, a tisztséget jelölő latin *-arius* képző orosz megfelelőjével: vö. *secretarius*: *секретарь*. Ez a különben európa-szerzte elterjedt latin képző más nem-latin eredetű orosz szavakon is látható, pl.: *столярь* 'asztalos', *писарь* 'írnok' (amelyek a német *Tischler*, *Schreiber* tükörszavai).

Bár valószínűsíthető az orosz *леventарь* 'őrségparancsnok' szó magyarból lengyelben és ukránban át való származtatása, kutatásunk hiányos ebből a szempontból, azonban reméljük, hogy a lengyel nyelvtörténetet és történetet jobban ismerők ezt a hiányzó láncszemet is ki fogják mutatni.

Meg kell jegyeznünk, hogy az orosz *леventарь* nem a mai *levente* szóból származik, hiszen az a nyelvújítás révén, Cornides és Dugonics tollából került nyelvünkbe (vö. Horger Nyr 31 : 157, Gombocz MNy 12 : 308), hanem régebbi, már a 16. században használatos *levént* szóból, amellyel a legkiválóbb vitézeket illették (I. R. Prikkel MNy 11 : 456, Ódöngő Ábel MNy 12 : 178—9). A szó az ázsiai-európai vándorszavak sorába állítható, amely a perzsából indul el — itt még 'lusta ember, szabad, független ember' a jelentése —, majd az oszmanli-török nyelv közvetítésével a hódoltság korában került hozzánk és a déli szláv nyelvekbe (vö. bolg. *levén*, *levént* 'junger, starker Mann', szerb-horvát *levénta* 'török gálya tengerésze, katona, henye gavallér', ezzel függ össze az ukrán *лєвєнєц* 'rüstiger Mann, Haidamake' (Berneker : Et. Wb. 704). A régi magyar nyelvben közismert Zrínyi Szigeti veszedelméből a *leventa* szó ; Zrínyi valószínűleg a horvát nyelvből merítette (Gombocz MNy 12 : 308). Mivel Ódöngő Ábel szerint kiválóbb vitézeket illették e jelöléssel, feltehető, hogy a vándorszó régi magyar alakja : *levént* ~ *leventa* került Keletre és így az oroszba, ahol *леventарь* lett belőle és alacsonyabb katonai tisztséget jelöl. Azonban az árpádkori *Levente* személynéveknek a fenti szavakhoz semmi köze sincs (I. Gombocz MNy 12 : 309—10, Pais Dezső MNy 17 : 159).

A Magyarországról Keletre átvitt harci szerszámok sorában ott volt a *bárd* is. A lengyelben a nyélre rösitett szekerce nevének mai alakja *berdysz*, régebbi hangalakja *bardysz*. Ez a szó magyar *bardus* > *bárdos* megfelelője, nyelvünk történetéből kimutatható. Régebben volt ilyen kifejezésünk *bárdos szekerce* (1568, NySz) és ebből keletkezhetett a *bárdus*, amelyre átvivődött a jelzett szó jelentése is (vö. *szakállas ágyú* > *szakállas, nádas hely* > *nádas*). A *bárdus* > *bárdos* szó megőrződött személynéveinkben : *Bárdos*, mint tisztségjelölő szó, majd családnév, esetleg *Bardos* ~ *Bárdos* helyneveinkben is (EtSz). A lengyel *berdysz* > *berdysz* közvetítődik az orosz hadi műnyelvbe és adja az orosz *бердыш* 'nyélre szerelt szekerce' szót, amellyel a gyalogsok fegyverét jelölték. Az orosz, ill. lengyel szó nem eredhet hangalakja miatt a német *barde* szóból, amint ezt Preobrazsenszkij hibásan véli (i. m. 23). A magyar *bárd* szó maga német eredetű : óalnémet *barða*, középfelnémet *barde* 'Beil', a magyarból terjedt el a szó a bennünket környező népeknél : román *barða*, szlovén *barða*, szlovák *bárd* (EtSz).

Ukrajnáról tudjuk, hogy a 13. századtól kezdve a lengyel pánok igáját nyögte, akik katonai hatalommal erőszakkal terjesztették katolikus hitüket, tartották fenn uralmukat. A kozákok többször felkeltek ellenük, így Tarasz Trjaszilo zaporozsjei kozákjai, mert az ukrán népnek a lengyel sljachta ellen folytatott harcában a Zaporozsjei szecsj volt a középpontja. A lengyel uralomtól Ukrajna csak 1654 táján szabadult meg, mikor is a szabadságharcos Bogdán Hmelnyickij megállapodott Alexejjel Ukrajnának az orosz államba való felvételéről. Az ukrán nép ezzel eben gubát cserélt, mert a jövőben a lengyel pánok helyett az orosz bojárok, nemesek, tisztviselők és katonák nyomták el, zsarolták, és csak az 1917-es év hozta meg a feudális, ill. kapitalista kizsákmányolástól való szabadulást.

/ Ismeretes a magyar történelemből, hogy I. Lajos (1342—1382) leánya, Hedvig, a lengyel trónra került és rövidesen Jagello litván fejedelemhez ment férjhez. Így egyesült Lengyelország és Litvánia, viszont Magyarország és Lengyelország közt szoros kereskedelmi kapcsolat jött létre. Még Károly Róbert idején 1335-ben a cseh, lengyel és magyar uralkodó közt a visegrádi kongresszuson kereskedelmi megegyezés keletkezett és áruforgalmuk Kassán és a Szepességen át bonyolódott le. Tehát szoros kereskedelmi,

politikai és személyi kapcsolat létesült, s ez nem maradhatott művelődési és intézménybeli hatás nélkül.*

Ezen az úton kerülhettek a magyar fogalmak, magyar szokások, magyar fegyverek és fegyvernemek ismerete a lengyelébe, onnan pedig folytatták keleti vándorútjukat Ukrajnán át az oroszokhoz. De nemcsak magyar bor és magyar fegyverek kerültek így Oroszországba, hanem idomított magyar lovak is, amint az az Igor-ének következő sorából kitűnik: „Szvjatopolk magyar idomított lovak közt (между венгерскими иноходцами) szállította el atyját (t. i. holttestét) Kievbe.“⁶ Az Igor-ének 1185-ben történt eseményt ír le, de a ránk maradt kézirat későbbi eredetű és valószínű, hogy a szerző ill. másolók újabb műveltségi állapotot, illetve annak bizonyos elemeit vetítették vissza a múltba. Azonban a fenti mondat mindenképp régi orosz-magyar kereskedelmi kapcsolatokról tanuskodik.

Arról is tudunk, hogy III. Iván orosz cár (1462—1505) és Mátyás király 1488-ban szövetséget kötöttek, állandó volt a követjárás a két ország között. A Moszkvai évkönyvek tanúsága szerint III. Iván megkérte Mátyást, küldjön ágyuöntőmestereket, pattantyusokat, ácsokat, ezüstműveseket, bányászokat, kőműveseket Oroszországba, hogy ott dolgozzanak és tanítsanak.

Igen érdekes még a huszárság intézményének közvetlen magyar eredete szempontjából I. Sz. Pereszvetov 16. századi nemesember, publicistának IV. Iván (Vasziljevics, 1533—1584) cárhoz írt második kérvénye, amelyben leírja, hogy János magyar királynál szolgált. Itt látott makedon mintára készült huszárpajzsokat és felajánlja a cárnak, hogy a tanultak alapján az orosz cár részére készít 300 db. huszárpajzsot nyers bőrből, vasalással. Innen eredhet Iván cár nehéz huszár lovassága.

Mindez azt bizonyítja, hogy élénk közvetlen kulturális és kereskedelmi kapcsolatok voltak Magyarhon és Oroszország között a 14—16. században is.

CSALÁDNÉVMAGYARÁZATOK

Írta: **Mikesy Sándor**

A nyelvészet a nagyközönség szemében a kevésbé érdekes tudományok közé tartozik. Talán nem csalódunk, ha ennek okát leginkább az elmúlt rendszerek lélektelen nyelvtantanításában keressük. Ezen a helyzeten nagyot változtattak Sztálin elvtársnak a Pravdában megjelent cikkei: megjelenésük óta a figyelem fokozott mértékben fordul a nyelvtudomány felé. Ennek jeleként folyóiratainkban, sőt napilapjainkban is már több nyelvészettel foglalkozó cikk és tudósítás látott napvilágot.

Természetesen a nyelvészetnek nem minden ága érdekli egyformán a közönséget. Leginkább a helyesírás, a nyelvművelés, az ejtésbeli, nyelvjárási különbségek és ezek okai, valamint a szók, nevek és szólások származása és eredeti jelentése foglalkoztatják a társadalom nyelvészet iránt érdeklődő részét. Vagyis leginkább azok a tudományágak, amelyek a mindennapi élettel leginkább kapcsolatban vannak és ezen túl a származás, eredet kérdése.

Ez a cikk a nyelvészet egyik újabban fellendülő ágából ad ízelítőt. Úgy igyekeztünk összeválogatni őket, hogy az olvasó e néhány hasábon különféle eredetű és sorsú neveket találjon, s így mélyebb bepillantást nyerhesen abba az irtatlan rengetegbe, amelynek ez a neve: névtudomány.

Achim. Ezt a nevet a békéscsabai származású Achim András és Gyóni (Achim) Géza tette ismertté. A névnek Áchim és Áckim változata is van. — Poroszországban van egy Achim nevű nagyközönség, de a vezetéknevvel ezzel nem függ össze. Illetőleg csak közvetve van vele kapcsolatban, amennyiben mindkettő a Joachim keresztnévből származik a német és szláv nyelvekben szokásos, a hangsúlyos szótag előtti hangok elhagyásával járó rövidítéssel. Mint pl. a németben Hans < Johannes, Toni < Anton, Mirko < Vladimír. Mivel a család, mint a békéscsabaiak általában, szlovák származású, a felvidéken kellett ugyanebből a keresztnévből való családnevet keres-

* Heckenast—Karácsonyi—Lukács—Spira: A magyar nép története. Bp., 1952. 60, 66, 69, 77. Vö. A. C. Орлов: Слово о полку Игореве. Москва—Ленинград 1938. 69, 80, 107. Én emeltem ki.

nünk. Pl. ha nem tudnánk *Gáspár* vezetéknevét kimutatni, akkor a *Gazsi*, *Gazsó*, *Gaskó* stb. neveknek a *Gáspár* keresztnévből való származása is bizonytalan volna. Sehol sincsen olyan nagy fontossága a származékok és a hasonlóan keletkezett nevek kimutatásának, mint a névtudományban. A névfejtés helyességét igazolja azonban az, hogy Gömör megyében valóban éltek *Joachim* nevű családok: 1652-ben Jolsván (IIa 2 : 466), 1753-ban és 1773-ban Filléren (i. h. 307). Horger Antal szerint (MNY 37 : 267) az *Ákom* vezetéknevét az *Áchim* magyarosabb alakja, szerintem inkább az *Ákim*-é. Sőt ide sorolható talán az az *Akon* ~ *Akony* név is, mely Szilágy megyében Somlyón 1774-ben fordul elő (Petri 5 : 38). Ugyanis úgy vélel, hogy a nagykörtvélyesi *Achim*, amelyből Tódor kapott Apafi Mihálytól nemességet (Kempelen 1 : 17), meg ez a szilágymegyei család azonos eredetű.

Affra. A borsodmegyei Gelejen élő család; azonban bizonyára másutt is élnek ilyen nevéek. Mező Péter, aki 1761-ben kapott nemeslevelet, nevét *Mezeő alias Affrá*-nak írta, de fia már csak *Affrá*-nak nevezte magát. Az 1754/55-i országos nemesi összeírás Szabolcsban és Zemplénben talált *Affra* nevéket. A szinnyi *Affra* család 1583-ban kapott nemeslevelet (Kempelen 1 : 37). A gömörmegyei Alsóhangonyban 1616-ban említenek egy *Affrá*-t (IIa 2 : 37). A fővárosban is élt századunkban egy *Afra* nevű család.

Az *Affra* vagy *Affra* vezetéknevét az *Afra* női keresztnévből való. A név első előfordulásai: 1386 : »domina *Affra*« (Sztáray Okl. 1 : 477) és 1408 : »puella *Afra*«, (Zala Okl. 2 : 355). 1460-ban Ramocsaházi János özvegye *Afra* (ZichyOkm 11 : 266); a Levelestár 1531-ből Putnoki *Affra* levelét közli (2 : 5). — Szent *Afrát* különösen Németországban tisztelték, mert 290 körül német földön, Augsburgban — amelynek védőszentje — szenvedett vértanúságot. Az *Afra* nevet tehát a németsegtől vettük át, de a név maga — mint viselője is volt — latin, és jelentése 'Afrikába való, afrikai'. (Az *ajer*, *ajra*, *ajrum* 'fekete' melléknév nőnemű alakja.)

Ajazó. Kiejtve *Ajadzó*. Budapesten élő család neve. Régi adataim nincsenek a névre, de bizonyos, hogy nem újkeletű. Egy ősi eszközt: a ló szájának kinyitására, felpelkelésre szolgáló szerszámot jelentett. Pápai Páriz szótárában (1708) olvassuk : *Ajazó*, *száj felajazó* : lupatum. Az *ajaz* vagy *ájaz* ige a régiségben többször előfordul, de mindig a száj kinyitásával, kifeszítésével kapcsolatban. Tinódinál : *Feláyazác* az ő száiat, Heltainál (1570) : *A' henger [= hóhér] zabolat vet szegenyeknek száiba* és *fel aiozza azokat vele* és (1575) *fel aiazác* a száiat (NySz). Faludinál *ajal* változata van : Ezeknek *fel* kellene *ajalni* szájukat (NySz). Az *Ajazó* név tehát magyar neve annak, amit szláv jövevényszóval *zabolá*-nak hívunk. CzF szerint *ajazó* »keresztzabola a kemény szájú ló számára«. A *zabola* alatt pedig megmagyarázza, hogy a kereszt- vagy feszítőzabola egy darab vasrudacskából áll, ellentétben a csikózabolával. (A szó eredetére vö. Pais, MNY 46 : 270.)

Alibán. a századforduló körüli okiratokban még így is : *Alibány*. Régi debreceni család. Elődei 260 évig visszamenően mind Debrecenben születtek és református vallásúak. Valószínűnek tartom, hogy a név s így a család is kapcsolatban van azzal az *Olyuant*-tal, akit a Debrecentől nem messze fekvő Nagylétán említenek 1300-ban (Haz Okm 7 : 320).

Az *Alibán* név igen érdekes. Nem török eredetű, ahogy Debrecenben általában gondolják, hiszen a töröknek nem *bán*-ja volt, hanem *bég*-je, *basá*-ja. Azért érdekes, mert máig fenntartott egy 12—13. századi kedvelt divatnevet.

A Nagy Károly 778-i spanyolországi hadjáratáról szóló hagyományok a 11. sz. közepén az ófrancia »Chanson de Roland«-dá kovácsolódtak össze. Az eposz elmondja, hogy amikor a francia sereg utócsapatát a Roncesvalles szorosban a pogány baszkok már igen szorongatják, ebben a végszükségben fújja meg Roland mérőföldnyire hallható *Olivant* nevű kürtjét, mégpedig olyan erővel, hogy a halántéka megreped. Nagy Károly meghallja a hívást, vissza is fordul, de már csak az ellenség tud bosszút állni. Az ófrancia *oliuant* szó elefántcsontot, illetőleg elefántcsontból való kürtöt jelent.

A középkori lovagtársadalom kedvelt tárgya volt a Roland-ének. Németre 1131-ben fordították le Regensburgban, tehát hozzánk földrajzilag is közel. Bizonyos azonban, hogy az eposz nálunk már Szent László korában ismert volt, mivel a kereszteshadak szervezése és a szentföldi zarándoklatok során nyugati lovak sűrűn megfordultak a

királyi udvarban. Bizonyítja ezt az, hogy a zobori apátság 1113-i oklevelében már szerepel »villa *Elefant*« : a mai nyitrai megyei *Elefánt*, amely — mint azt szlovák *Lefantovec* neve is mutatja, amelynek 'Elefánték, Elefánt emberei' a jelentése — egy *Elefánt* nevű férfit utal. Jóval később, a 13. sz. derekán is élt Nyitra megyében egy *Elephant*; ennek Péter és András fia 1278-ban a nyitrai káptalan előtt jelenik meg (HazOkm 6 : 235—6).

1264-ben szerepel az az *Olivant* (HazOkm 6 : 126), akinek a nevét viseli a mai zalamegyei *Alibánta* (1414 : *Otywanchfalwa* és *Oliuanchfalua*, *ch = th* !, 1438 : *Olywanthfalua*, 1464 : *Alibanthfalwa* Csánki 3 : 27, 87 ; vö. Wertner, Nyr 44 : 295). Ugyancsak Zala megyében, Nagykanizsa környékén él 1308-ban »domina *Aliwanth*« (Anjou-Okm. 1 : 164), akinek a férje *Loránd* (< *Roland*). *Aliwanth* asszony nevét talán arca színéről: bőrének sárgás-fehéres volta miatt kapta, de hihetőbb, hogy férje nevével van kapcsolatban és vele úgynevezett névpárt alkot. — 1417-ben »*Nicolaus de Alyphanth*« Bodrog megye alispánja (ZichyOkm 6 : 458, 466). Úgy gondolom, hogy a valamikori valkómezei *Alifánt*ról származhatott (1458 : *Elefanth*, *Aliphant* Csánki 2 : 290 ; vö. Wertner, i. h.). — A marostordamegyei *Libánfalva* (1453 : *Lybanfalva* Csánki 5 : 719) — nevééről Kniezsa »Keletmagyarország helynevei« című tanulmányában (Magyarok és Románok 1. k.) nem nyilatkozik, mivel nincs rá 1400 előtti adat — szintén lehet egy *Aliban* személynév őrzője a szöveleji *a*-elhagyásával (erre vö. Pais, MNY 11 : 271). Bihar megyében van *Libánpataka* (Jakó, Bihar megye a török pusztítás előtt). A név eljuthatott Erdélybe is : 1297-ben szerepel a gyulafehérvári káptalan tagjaként *Olivant* (HazOkm 8 : 390).

A 13. századi nagylétai *Olivánt*-tól hosszú út vezet a mai debreceni *Alibán* családig, de talán nem volt felesleges bemutatni. Látjuk, hogyan marad meg a 700 év előtti névdivat családnévben. Ennek a névdivatnak a maradványa a *Loránd* és *Olivér* keresztnév is. (Vö. Pais, MNY 28 : 323.)

Andics. Végződése miatt sokan szláv eredetűnek vélik, pedig régi szép nevünk. (Tudok egy *Andics* nevű református családról, akik nevüket a semmitmondó *Abonyira* változtatták.) 1554-ben a vasmegyei Balogfán találjuk *Andych* Pétert és Bálintot (nemesi összeírás). 1569-ben említik balogfai *Andich* Pétert (Balogh Gyula : Vas vármegye nemes családjai 5). A györmegyei Révfaluban 1565-ben »*Vrbanus Amdich*« (így!) említetik (U. et C. 119/1). Stb.

A név az *András* becézőneve. 1308-ban, 1347-ben és 1350-ben a csallóközi Olygán él egy *Andich* vagy *Andych* (AnjOkm 1 : 151, 5 : 152, 416, 418), akit 1309-ben *András*-nak, pontosabban latinul *Andreas*-nak írnak (AnjOkm 1 : 179). Ugyanő 1354-ben *Andush* néven szerepel (uo. 6 : 169). Olyan viszony van a szintén az *András* becézéséből keletkezett *Andocs* és *Andacs* nevek meg az *Andics* név között, mint a köznévi *gubacs* és *gubics* közt.

Proletár. Mintegy 1800 éve egy gyenge tehetségű, de jószándékú és fölöttébb szorgalmas latin író — Aulus Gellius volt a neve — avval töltötte Athénben a csendes, derült éjjelek hosszú sorát, hogy irodalmi feljegyzések, könyvkivonatok, naplójegyzetek tarka egyvelegéből könyvet állított össze. Azt a címet adta neki : »Attikai éjszakák«. Ebben a könyvben olvasható a *proletár* szó első irodalmi feldolgozása.

Gellius elmondja, hogy római házában egyszer nagyobb baráti társaság gyűlt össze. Mint máskor, most is a régi latin irodalom emlékei között böngésztek. Ez alkalommal az öreg Ennius Annalesei kerültek kezünkbe. (Mint amikor mi — teszem fel — a Zrinyi-ászt forgatjuk). Enniusban — mondja Gellius — megakadt a szemük a *proletarius* szón, de bizony — mi tőrés-tagadás — nem akadt közöttünk senki, aki értette volna ez elnevezést. Nagy volt a zavar. Csak nagysokára érkezett azután egy olyan vendég, aki megadta a kívánt felvilágosítást. Őseink — magyarázta — a legszűkösebb körülmények között élő embereket nevezték *proletariusoknak*. Azért hívták őket így, mert csekélyke anyagi képességeikből nem tellett arra, hogy az állami közterhek viselésében részt vegyenek s az államnak mindössze annyi hasznot hoztak, hogy *ivadékaikkal* (latinul : *proles*) a népességet gyarapították.

E Gellius-féle feljegyzésből nemcsak az világlik ki, mily korán és mily teljesen feledésbe jutott Rómában a *proletár* elnevezés, hanem az is kitűnik belőle, hogy ha valaki

mégis ajkára vette ezt a szót, mindennemű elitélő, rosszaló, megbélyegző szándék nélkül ejtette ki. A szónak ezt a használatát azért kell nagyon megszívlelnünk, mert amióta az ősi római alkotmányok ez a szóalkotása — Gellius könyvének olvasói révén — az újkori köztudatban helyet szerzett magának, nagyon hosszú ideig a megvetés érzése tapadt hozzá.

Ennek a szóhasználatnak az az oka, hogy az újkor a *proletariátus* megjelölést önkényes megszorítással kizárólag arra a csőcselékre alkalmazta, amely a köztársaság végén és a császárkorban ott lebzelt a római Fórumon. A római proletárokról beszélve minden történelmi iskolakönyv és minden társadalomtörténeti fejtegetés únos-untalan Juvenalis híres szatírját idézte, mely szerint Róma nyomorgó tömegének az volt egyetlen igénye és követelése, hogy az állam gondoskodjék eltartásukról és szórakoztatásukról: kényeret és cirkuszi előadásokat (panem et circenses) követeltek.

A szó, melynek jelentése Gellius társaságának annyi fejtörést okozott, így alakult át az erkölcsi züllöttség fogalatává és a *proletár* szó így azt az értelmet kapta, hogy munkakerülő, ingyenélő, semmirekellő, mihaszna.

A szónak ez a használata meglepően hosszú életű volt. Mindössze 74 esztendeje, hogy a Nemzeti Színház 1880 január 2-án bemutatta Csiky Gergely drámáját, a *Proletárokat*. Ezen a zajos sikerű színházi estén, melyet a magyar drámatörténet a hazai polgári színműirodalom születésnapjaként tart nyilván, még csak egy-két hivatásos kritikus vette észre, hogy nincs minden rendben a latin szónak avval az értelmezésével, amelyben Csiky szerepeltette. Mert kit is nevezett a költő proletárnak? Maga a dráma hőse világosít fel erről bennünket. A dráma egyik helyén ugyanis a következőket mondja:

»*Proletárok* azok, akik nem munkával keresik kényerüket, hanem embertársaiknak hol a hiszékenységét, hol az irgalmát, hol a hiúságát kamatoztatva tartják magukat felszínen. Számosan vagyunk, nagy elterjedéssel dicsekedhetünk, kik napról napra tengetjük bizonytalan létünket és élődünk a munkás társadalom testén dologtalanul, idegen nedvekből, mint a gomba a fa törzsén... A *proletárok* a mások hiúságából, együgyűségéből, a mások keresetéből vagy a levegőből élnek.«

Ez a meglepő meghatározás egyáltalán nem volt Csiky önkényes szóhasználat. Az 1870-es, 1880-as években ez az értelmezés egészen általános volt. Az akkori irodalomban Európaszerte sűrűn találoztunk olyan kijelentésekkel, amelyekből kiderül, hogy az úgynevezett »művelt nagyközönség« akkoriban proletáron az olyan bizonytalan egzisztenciákat értette, akik a magát úrnak nevező osztálytársadalom környezetében élve, komoly munkától irtózva, kétes machinációkkal tartják fenn magukat. Olvasuk el, hogyan értelmezi a szót Csehov a maga nagyszerű novelláinak egyikében, a *Semmirekellőben*. Az apa ott *proletárnak* nevezi a maga 25 éves fiát, mert ez állás és jövedelem nélkül éli a maga úri életét. »Más fiatalembernek a te korodban — mondja az elkeseredett apa — már társadalmi állása van. De neked? Mi vagy te? *Proletár* vagy, koldus vagy, terhére vagy apádnak.«

Pedig amikor a *proletár* fogalmat a polgári világ így értelmezte, már javában folyt e fogalomnak az az átértékelése, amely nem elégedett meg a *proletár* néven emlegetett egykori római tömegek viselkedésén való felháborodással, hanem felfedte azokat az okokat, amelyek Róma nyomorgó tömegeit lezüllesztették. A multnak ez az új szemlélete már az 1820-as évek óta megteremtette azt az új szóhasználatot, amely *proletariátusról* beszélve nem munkátlanságba züllött egzisztenciákra gondol, hanem azt hangsúlyozta, hogy proletárok azok, akik munkájukkal akarják létfenntartásuk eszközeit megszerezni, de igyekezetükben a fennálló társadalmi, gazdasági rendszer akadályozó erőibe ütköznek. Az 1820-as években az a csoport kezdeményezte a szónak ezt az új használatát, amely Franciaországban Saint-Simon grófnak az írásain és tanításain felbuzdulva új társadalmi és gazdasági rend ábrándos képeit szövögette.

Így végigtekintve a *proletár* szó csaknem kétezeréves történetén, összegezhetjük, hogy az ókori Rómában a polgári osztály legszegényebb tagjainak a megjelölésére szolgált, a kapitalista társadalomban a termelő eszközöktől megfosztott, kizsákmányolt osztály tagjait értették, amely szabatosan meghatározva így hangzik: »*proletár* a tőkés kizsákmányolástól megszabadított, szocializmust építő, öntudatos munkásosztály tagja«, a *proletariátus* pedig a proletárok osztálya. † *Kallós Ede*

Kiköti a szitát. Diákkoromban, ha jól emlékszem, dunántúli pajtásaimtól hallottam egy furcsa nótát, melynek számomra akkoriban érthetetlen szövege valahogy így hangzott: »Elmentem én a szőlőbe |Szitát kötözgetni,| Utánam jött János bátyám| Hátam veregetni. | Hej szita, szita, szita | Szita, szita bánat, | Neked adom galambom,| Az én szitácskám!«

Kétségeim a körül forogtak, hogy a szitakötés sohasem volt népi foglalkozás és ha volt is, nem volt női mesterség. S ha lett is volna, miért kellett ezért a szitakötő leánynak szőlőbe vonulnia, miért nem végezte otthon? S végül ha a szorgalmas leányzó egyéb dolga híjában még a szőlőben is szitát kötözgetett, miért ment utána a szigorú János bátyja, hogy megverje a hátát?

Ez irányú kérdéseimmel mindhiába ostromoltam az akkori öregeket, akik ha ma is élnek, jóval túl volnának már a száz esztendőn, egyik sem tudott vagy egyik sem akart felvilágosítást adni. Legfeljebb az történt, hogy némelyik mosolygott kérdéseimen is, meg rajtam is. Csak évekkel később derengett elmémben némi világosság ebben a dologban, amikor Thaly Kálmán Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok c. gyűjteményének egy zagyvalékos szövegű lakodalmas énekében (inkább gajd-ban) ismét szemembe ötlött a fenti nótának ez a töredéke: »Elmenék én a szőlőbe |Szitát kötözgetni, Odajöve Jankó bátyám | Engem veregetni« (2: 383.) Thaly a következő lapon ezt a megjegyzést fűzi hozzá: »Ez ének töredékei Komárom megyében ma is élnek, csakhogy a harmadik versszakot úgy dalolják: Elmentem én a szőlőbe |Szőlőt csipogatni,| Utánam jött János bácsi | Jól megveregetni stb. — Gyermekkoromban magam is elégszer dúdolgattam.«

Nos ebben már nincsen semmi érthetetlen. Amelyik gyerek azért ment a szőlőbe, hogy a zsendülő termést csipegetse, az méltán megérdemelte János bácsi haragját és hátfájdító rendreutasításait. De mivel érdemelte meg a szőlőben szitát kötözgető, tehát szorgalmasan dolgozó fiatal lányt ezt az embertelen bánásmódot? Hogy erre jó oka volt János, Jankó, Jancsi bácsinak, arra a szitakötő szónak egy régi jelentése vet világot, mely korántsem volt olyan jámbor, mint amilyen ma.

Érdekes, hogy a *szitakötő(-mester)*-t meg a libellula bogár *szitakötő* nevét nyelv-történeti szótáraink nem ismerik. Az előbbi *szitás* volt. De a *szitakötő* szónak előfordul a régiségben egy más, pajkos jelentése is. Így pl. Thaly fentebb említett gyűjteményének következő helyén: »Ez az asszony az sötártót | Balfelől kötötte, | És az rézdobosságot | Tegezben fölvette. | Jeles jó *szitakötő*, | Gyapjával kereskedő, | Parittyát hord Bécsbe, | Mikor kedve van neki: | Még sörrel is keresi, | Kobzot hordoz véle.«

Az idézett versszaknak minden sora jelképes. Ma már szólásokban is ritkán fordul elő egyik-másik. Bakonyalján még él, mint tánckurjantás: Öreganyád a sötártót Balfelől kötött (NyF 34: 159), másutt meg a gyapjával kereskedőre történik célzás: »Olyanok már minden lányok, Haja rózsza, csókra csók, Mint a szép szelid bárányok, Haja rózsza, csókra csók. Megnyiretik gyapjukat, Úgy árulják magukat. Haja rózsza, tuba rózsza, Haja rózsza, csókra csók.« (MNGy 2: 217—8).

Hogy milyen reális szemlélet rejlik mögöttük, azt e helyütt nem lehet megmagyarázni, mert »... ez ellen a morál, a társas illem egyként perorál«. Elég annyi, hogy az a bizonyos asszony módfelett erkölcsstelen életet folytatott. A *szitakötő* meg a *kiköti a szitát* nőről mondván csakugyan rosszerkölcű fehérszemélyt jelentett. Ez hebizonyul Csúzy Zsigmond Remete szent Pál szerzetebéli pap kitűnő magyarságú prédikációiból. »Falban rúgván férjét, *ki-köti a szitát*. Gyalázatos, és (merem mondani) *szitáját ki-kötő* személy« (vö. Nyr 38: 318). Megvan Baróti Szabó Dávid frazeológiájában: A Magyarság Virágiban is (1803), és onnan közli a NySz: »Szemtelen ál-ortzát függesztvén nyilván *kikössé* a rostát, *szitát*, guzsalyt, tégért; a gyönyörűségnek szabad nyereségű leányává vályyon.«

A nép nyelvében a szita kikötését gyakran emlegetik ugyan a nők laza erkölcsére vonatkozóan, de a szemérmes gyűjtők ritkán jegyzik fel, épúgy, mint a vele többé-kevésbé hasonló szemléleten alapuló szólásokat. Hogy Hódmezővásárhelyen mit szoktak mondani a rossz életre vetemedett, könnyű erkölcsű nőről, aki *bérbe adta a szitáját* (Nyr 9: 134 ezt Szatmár, Szabolcs, Ugocsa megyéből közlik, de magyarázat

nélkül)¹, arra nézve vö. Nyr 3 : 86 és Kiss Lajos : A szegény asszony élete 246 és ua. : A szegény ember élete 90 s még egyéb helyen is.

Kérdés azonban, miért kellett a nótabeli leánynak a szitát a szőlőben kötöztetni. Erre nézve egy népszokás adhat némi támasztékot: a lányok szőlőpásztorkodása. Némely bortermő vidékeken régente ugyanis az volt a szokás, hogy mikor a szőlő már zsendülni kezdett s a kutya, róka, seregély és a tolvajok rákaptak, a mezei munkával még elfoglalt férfiak helyett a lányokat küldték szőlőpásztorkodni. Éjszakára kilopóztak hozzájuk a legények s így került aztán sor a fentebb említett szitakötésre. Ezen háborodott fel az a bizonyos János bácsi, aki hamvába holt fiatalságának csintalanságait már elfeledvén, hajlandó volt a szerelmetes leánynak a hátát jól megvergetni.

Egy szalontai kiolvasó mondóka szintén említi egy János bácsit egy sejthetőleg ilyfajta haragos mívelkedettel kapcsolatban: »Elmentem én az erdőbe tölgyfatüzet rakni, Utánnam jött János bácsi, mert meg akar verni« (Nyr 43 : 126). Hogy miért volt neki ilyen oka, szándéka, azt valószínűleg a szalontai népnyelv és népszokások ismerői tudnák megmondani.

Csefkó Gyula

Lesz még a kutyára dér. Ezt a népnyelvben és a köznyelvben általánosan elterjedt, fenyegető értelemben használt szólást hiába keressük régibb irodalmunkban, régibb szótárainkban. Margalitsig nem közlik szólásgyűjteményeink sem; az ő gyűjteményébe is csak a Nyr egyik népnyelvi közleményéből került bele. Kétségtelen, hogy újabb — legalábbis ebben az alakjában és a köznyelvben újabb — nyelvfejeménnyel állunk szemben. Éppen ezért figyelemreméltó, hogy a szókapcsolat alkotóelemei a szólásban teljesen elvesztették eredeti jelentésüket. Különválasztva a szólás szavait, majd újra nyelvtani kapcsolatba hozva őket egymással, nem érthető meg igazában a szólásnak ez a közismert jelentése: 'megállj, fordul még a szerencse, kerülsz te még bajba!' Hiszen a kutya — tudjuk — nem különösebben érzékeny a hidegre. A zord, kellemetlen időjárást ezért nevezhetjük *kutyának való időnek*, és bizony csak farkasordító hidegben, zimankós, hófúvásos télen szoktuk ezt mondani: *olyan idő van kint, hogy a kutyát is vétek kiverni a házból.* A dér azonban, ami már rendszerint szeptemberben, októberben vörösre csípi a fák leveleit, nem sokat árt a kutyának. Miért érezzük mégis úgy, hogy valami rendkívüli kellemetlenség, különös megpróbáltatás vár arra, akit a címül irt szólással fenyegetünk meg?

Mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy a *kutya* szó eredetileg nem mint az ismert háziállat neve, hanem mint szidószó került bele a szólásba ilyenféle jelentéssel: 'gyalázatos, komisz, hitvány (ember)'. Ilyen jelentéssel fordul elő ez a szó pl. ezekben az idézetekben: »Korbácsollyatok-ki... pitvar szobából ama *kutya* népet« (1793, Magy. játékszín 2 : 152), »Nagyobb *kutya* lesz az még az apjánál is« (1895, Mikszáth : Szt. Péter 55). Amint azonban az átvitt értelemben használt szavak általában, úgy a *kutya* szó sem vesztette el eredeti jelentését teljesen, még ebben a használatban sem. Emberre vonatkoztatott értelemben, de mégis félig-meddig mint állatnév, egy másik állat nevét, a *béka* szót felváltva került bele címül irt szólásunknak ebbe a mult század közepén feljegyzett előzményébe: »*Lesz még a békára dér.* Fordul még a koczka ő ellene is.« (1851, Erdélyi : Magy. km. kv. 36 és Ball : TeljSz 1 : 84). A *béka* szónak a *kutya* szóval való felcserélését az indulatos beszédben való használat, a nyomósabb, erősebb kifejezésre való törekvés teszi érthetővé.

A *lesz még a békára dér* újabb változata ennek a Faludi Jegyzőkönyve óta (NySz) kimutatható, számos szólásgyűjteményünkben meglévő (Kovács P. : Magy példab. 18 ; P. Horváth, Akad kézír. 47. sz. 13 ; Kresznerics, uo. 12. sz. 16a ; Erdélyi i. h. ; Ballagi i. h.) és még a mai népnyelvben (Bakonyalja, NyF 34 : 119) is élő szólásmódnak : *bánja béka a deret* 'sajnálja vki, amit vesztett' vagy talán általánosabb értelemben is : 'megbánta már, amit tett'.

Ha ennek a régibb változatnak az eredetét meg akarjuk fejteni, vissza kell mennünk még régibb, csak a 16—17. század nyelvében élt alakokig. Sztárai Mihály egyik 1557-ben

¹ A Szamosháton Csüry ezt a szólást jegyezte fel: *Az apját megölte a szita* (= tr. törvénytelen gyermek, fattyúgyermek). A szerk.

kelt versében ezt olvassuk: »Athanáziusra szembe nem szólának, Sőt ők egyenként mind elvakarodának, Ment mondják hogy az dér nehéz a békának« (RMKT 5: 186). Egészen hasonló alakban, csak éppen szórendi cserével, de teljesen azonos jelentésben olvashatjuk ezt a szólást Pázmány Kalauzában: »Láddé, mely nehéz a' dér az békának? Az igazat sem halhattátok mi-tőlünk« (1613, Appendix 50). Valószínűleg innen veszi és rövidebb formában innen idézi »nehéz kérdésre nehéz a válasz« értelmezéssel Szabó Dávid (MVir 315), továbbá értelmezés nélkül Erdélyi János (i. h.). A 17. század nyelvében — úgy látszik — eléggé gyakori szólás volt ez olyan embereknek a kigúnyolására, akikkel azt akarták éreztetni, hogy gyengék az igazság elviselésére. Hasonló jelentéssel használja Káldi György is ezt a szólást: Az újítók »nélátlanul káromlyák a' Choda-tételeket . . . holott [azok] a' régiekhez hafonlók . . . Nehéz a' békának a' dér, mutaffanak ők bizonyosb Chodákat« (1631, Vasárn. préd. 416). Káldi egy másik prédikációs kötetében a kulcsot is kezünkbe adja a szólás mögött lappangó szemléleti háttér feltáráshoz. Ugyancsak 1631-ben ezt írja: »a' moftani Ujítók, . . . a' régi Keresztyén Anyafzentegyházban-valo Szent emeberektől lótt Chodákat . . . Ördögi fzem-fény-vesztéfnek mongyák. Nehéz a' békának a' dér; mert gyenge a' bőre, és el nem fzenvedheti« (Innep. préd. 546).

Ez a legutóbbi idézet érthetővé teszi, hogy miért hozták kapcsolatba a régiek a *deret* a *békával*, ha képes formában azt akarták kifejezni, hogy valaki nem bír el valamit, hogy valakinek gyengék a képességei valamilyen vonatkozásban, főleg arra célozva, hogy valaki értelmileg képtelen felfogni valamit, vagy hogy nem képes elviselni az igazságot. A szólás szemléleti háttére annak a megfigyelése, hogy a békák télen általában nem láthatók, mert amikor ősszel megjönnek a derek, a hidegebb idők beállnak, a békák elhúzódnak, hogy a föld alatt, rendszerint a vizek alján levő iszapba húzódvá átaludják a telet.

Nehéz a békának a dér ~ bánja béka a deret ~ lesz még a békára dér — ilyen változatok vezetnek el címül írt szólásunkhoz. A legújabb és kétségtelenül a népi nyelvben kialakult, a köznyelvben feledésbe merült, *béka* szóval alakult változatok helyébe lépő *lesz még a kutyára dér* alakot számos népnyelvi közlés ebben az alakban ismeri (Hódmezővásárhely, Nyr 5: 417; Karcag, Nyr 7: 275; Szeged, Nyr 8: 461; Debrecen, NyF 26: 37), de él ilyen változatban is: *Maj gyün még a kutyára dér* (Vác, NyF 10: 46). A köznyelvben úgy látszik ez a *jön* szóval alakult forma terjedt el inkább, legalábbis újabb szótáraink és szólásgyűjteményeink (Sauvageot, Balassa, Biró—Schlandt) így közlik.

Az ország északkeleti részének népnyelvében vagy talán az egész Tiszántúlon még itt sem állt meg a szólás fejlődése. A ritmus és a kezdő szavak azonossága, a jól csengő rím és a tartalomnak szinte epigrammaszerű ellentéte egységre kapcsolta ezzel, az adataim szerint ebben a formájában ugyancsak újabb kialakult szólásokkal: *lesz még szőlő, lágy kenyér*. Debrecenben (NyF 26: 37) és a Szamosháton is ez a változat járja: *Lesz még szőlő, lágy kenyér, lesz még a kutyára dér* (SzhSz). Ebben az alakban már az irodalomba is belekerült; így él vele az ugyancsak északkelet-magyarországi származású Móricz Zsigmond *Rózsa Sándor a lovát ugratja* c. regényében (253). Ez a változat már persze tartalmilag is többet mond, mint a *lesz még a békára dér > lesz még a kutyára dér* alak: nemcsak azt fejezi ki, hogy 'kerülsz te még bajba', hanem egyszersmind ezt is: 'nekem meg lesz még egyszer jó dolgom'. Azt, hogy a *lesz még szőlő, lágy kenyér* szólás címül írt szólásunktól függetlenül keletkezett, de hogy mai alakját talán éppen ennek a szólásnak a hatására, ritmikailag és rím tekintetében ehhez hasonúlva nyerte, arra ezekből az adatokból következtethetünk: *Nekem is lesz még puha kenyérem* (1819, P. Horváth i. m. 53), *Észék én még maj fehér cipőt is* (Bajmok, Bács m. Nyr 8: 514).

Végül megjegyzem még, hogy ha hitelesnek fogadható el Bállaginak (TeljSz 2: 204) ez az adata: *lesz még a macskára dér* — szólásunkkal kapcsolatban érdekes megfigyelést tehetünk arra vonatkozólag, hogy egyes szólásoknak, ezeknek a jelentéstani egységet alkotó szókapcsolatoknak a fejlődési folyamatában a szólást létrehozó szemlélet feledésbe merülése idején van egy olyan viszonylag nyilván rövid időszak, amikor a szólás elemei között levő szoros kapcsolat meglazul, és a szólás egyik szava egyidejűleg több szóval is helyettesíthetővé válik. Ez az állapot egyrészt a kötött szókapcsolatnak szabad szókapcsolattá válásához, vagyis a szólás teljes felhomlásához vezethet, de másrészt be-

következhet az is, ami a jelenlegi esetben is történt, hogy t. i. az időlegesen megbomlott kapcsolat valamilyen új elemmel — szólásunkban a *kutya* szóval — gazdagodva újra megmerevedik, és változott alakban tovább folytatja szólás-életét. *O. Nagy Gábor*

Röpcsi. Rubinyi Mózes a Nyr-ben ismerteti Gereblyés László Egyenes út c. gyűjteményes verskötetét (1951), elsősorban nyelvi oldaláról (76 : 303). Egyik érdekességeként említi, hogy Gereblyés már 1930- és 32-ben használja verseiben a *röpcsi* szót, amelyhez Rubinyi magyarázatként zárójelben hozzáfűzi: »A repülőgép becéző alakja«. Igaz, hogy ma a gyerekek ezzel a játékos-bizalmas hangulatú névalakkal élnek, ha a repülőgépről szólnak — bár inkább *repcsi*-nek mondják —, de ilyen értelmű használata csak az utóbbi években, a háború után terjedt el. Azelőtt, Gereblyés említett verseinek keletkezési idején aligha volt még ez a jelentése. A két szóalaknak csak a töve azonos, jelentésük eltérő. A *röpcsi* ugyanis a Horthy-korszak földalatti munkásmozgalmában *röpcédulá*-t jelentett, amelyet az elvtársak titokban terjesztettek. Ebben a mozgalmi munkában József Attila maga is résztvett (vö. József Jolán: A város peremén. 212, 214). Meg is örökíti élményeit a Külvárosi éj-ben:

Az úton rendőr, motyogó munkás.
Röpcédulákkal egy-egy elvtárs
Iramlik át.

Kutyaként szimatol előre
És mint a macska, fülel hátra;
Kerülő útja minden lámpa.

A *röpcsi* szó 'röpcédula' jelentése egyébként természetesen adódik Gereblyés versének az ismertetésben idézett soraiból: »Röppen a *röpcsi*, messze száll, hallod-e zsellér, proletár? Tüntetésünk elsején!« (Augusztus elsején.) Az 1932-ből keltezett vers jegyzete szerint a harmincas években aug. 1. volt a háborúellenes tüntetések napja; nyilván erre toborozza a dolgozó tömegeket a költő verse és — a párt *röpcédulája*.

Ami pedig a szó feltűnésének vagy első irodalmi használatának időpontját illeti, József Attila Lebukott c. híres agitációs költeményében is előfordul már. A vers ugyanabban az időben, 1930—31 táján íródott a Vörös Segély mozgalmának erősítésére. Az 1931. szept. 1-i nagy tüntetés után ugyanis rengeteg letartóztatás történt, és a bebörtönzöttek segítése a mozgalomra fokozott kötelességeket rótt. 1930 őszén kérték meg a költőt versének megírására, amely hamarosan meg is született, és ismert lett a »Lebukottak« közt, mert egyik terjesztőjét a még friss kézirattal letartóztatták. (Kardos László kiadása is az 1931-es keltezésű versek mellett közli.)

1931 nyarán maga József Attila többször szavalt a költeményt a gödi és szigetmonostori parton illegális találkozók rendező munkásfiatalok körében. (Vö. Farkas Sándor: Egy vers elindul. Sz. Nép. 1951 febr. 7. József Jolán i. m. 238—9, 256—7.) A »Lebukott« utolsó szakasza a börtönben szenvedők szabadság- és tettvágyát, forradalmi elszántságát festi:

Küzdünk híven a forradalomért.
Nem halhatunk meg, élünk kell tovább.
Zizegve várnak a *röpc* ik, a hék

S éhbérre várnak mind a burzsoák.
A mozgalom vár, munka és család,
Míg megbukik a kizsákmányolás...

Itt tűnik fel, ebben a jellegzetesen mozgalmi költeményben az akkor még argotizáló *röpcsi* szó más, hasonló jellegű szavak mellett (*lebukott*: akit letartóztattak, *hé*: rendőr(ség), nyomozó, *kübli*: edény a börtöncellákban). Ezek akkor, a munkásmozgalom forradalmi illegalitása folytán belekerültek a proletariátus szótárába. Hogy a *röpcsi*, az osztályharcnak ez a fontos eszköze, egyidőben feltűnik két költő versében is, azt mutatja, hogy az elnevezés a munkásmozgalomban akkor már általános volt.

Gereblyés másik versében, a Munkanélküliek dalában, amely valószínűleg szintén a szept. 1-i tüntetés hatását örökíti meg, az idézőjelbe tett »*röpcsi*« szóról inkább hihető, hogy repülőgépet jelent, bár szerepe a versben eléggé megokolatlan:

Fölöttünk *röpcsi*k szállanak,
Élnek rendőrök állanak!

* Közibénk spicli könyökök,
De sujt öklünk...

Azóta az elnyomott munkásosztály az ország gazdája, az üldözött és irtott kommunista párt a nép vezetője lett. A *röpcédula*, a *röpcsi* már csak a mult hősi harcainak emléke. A szó, inkább *repcsi* alakban, új jelentést vett fel. Mai gyermeknyelvi használatát azonban ne vetítsük vissza a multba.

Szent Antal tüze. Csefkó Gyula magyarázza az orbáncnak és más, helyi gyulladós jelenséggel, pirossággal járó betegségeknek fent idézett népi nevét (Nyr 74 : 182). Adalékként említtem meg ehhez Móra Ferenc önéletrajzának két helyét (Daru-utcától a Móra Ferenc-utcaig. Bp., Genius. M. F. műveinek díszkiadása). Kiskúnfélegyházi gyermekkorának emlékeiből idézi az író a *Szent Antal tüze* nevű betegséget, amely azonban a szöveg világos utalása szerint nem azonos az orbáncsal, hanem annál enyhébb, kevésbé veszedelmes. A könyv egyik szereplője, akinek fél arca dagadtan fénylett, s piros volt, mint a cékla, így adja magyarázatát ennek a »látványosság«-nak : »Csak ez van *jenevésben* már negyedik napja. *Szent Antal tüze* van rajta.« (2 : 132.) Használták tehát a később elhomályosult régi betegségnevet is (*eszi a jene*). Móra leírja aztán a Csefkó idézte orvoslást is : »S mi volt jó a *Szent Antal tüze* ellen? Persze, hogy *similem simile*. A piros gyulladást be kellett kötni piros kendővel. De persze nem olyan vadonatúj piros kendővel, amit akkor vettek a rőfösnél. Hanem olyan, amit egy szent asszonynak a fejről loptak le, akinek három napig úgy kellett tettetni magát, mintha észre se vette volna, hogy ő körülötte tolvaj járt. Negyednapra aztán hírt adtak neki, akkor elment a beteghez, leoldotta róla a piros kendőjét és ráolvasta a *Szent Antal tüze* ellen való imádságot. Az minden jó léleknek használt, s akinek nem használt, azért nem volt kár.« (2 : 134.) Más helyen egy öreg koldus ajánlja tudományát az orbáncban fekvő írónak : »Tudok én tenni az urbáncról... Rácsiholnék... Acélkovataplóval, míg a Szent Antal imádságával.« (1 : 238.)

Ettől az alkalmi adattól függetlenül, Móra kristályos tisztaságú, népi forrású, természetességében is gazdag és árnyalt nyelve mindenképpen méltó nyelvbúváraink figyelmére. K. M.

Szakállszáritó. Csefkó Gyulának erről a szóról írott érdekes cikkéhez (Nyr 76 : 289—292) meg kell jegyeznünk, hogy 20. századi íróink közül nemcsak Juhász Gyula, Herczeg Ferenc és Gulácsy Irén használja a *szakállszáritó* szót, hanem Oláh Gábor is. Oláhról tudjuk, hogy nemcsak kitűnő nyelvérzékű író, hanem — Simonyi tanítványaként — képzett nyelvész és folyóiratunk dolgozótársa is volt. Érthető tehát, ha stílusának gazdagítására ezt a szép régi magyar szót is felhasználta, még pedig ott, ahol a »végvári világ« hangulatát akarta érzékeltetni. Oláh Gergőről, török-korabeli harcos öséről írott versét (Oláh Gábor válogatott költeményei, Debrecen, 1928 ; 71) ezzel a strófavált végzi :

Én a világ vad erejének vadja,
Futok, sebbel, gyalog :

Halálhajszámat *szakálszárítóról*
Bámulják nagypipájú magyarok.

Főlemelé Kádár szemeit az égre. Csatkai Endre (Nyr 76 : 306) »népi énekből vett töredékek« nevezte ezt a már-már szólásmondássá váló verssort. Valójában azonban egy 17. századi költőnek, Ködi Farkas Jánosnak 1660-ban írt »Régi magyar vitéz Kádárról emlékezet« című históriás énekéből való. (Ezzel a címmel adta ki Thaly Kálmán : Régi magyar vitézi énekek, 1 : 161—170). A megható költemény az egyik vitéz hajdúkapitány-nak, Kádár Istvánnak hősi halálát meséli el : 1658 szeptemberében esett el a derék magyar harcos Berettyóújfalu határában, az úgynevezett »malomgátnál«, a Hajdúságot és Bihart pusztító török-tatár hordák ellen vívott küzdelemben. A költemény első sora : Szörnyű nagy romlásra készült Pannónia — ezért gondolhatta Csatkai, hogy az ének címe Pannónia. A hosszabb históriás ének közepe táján olvasható aztán az idézett versszak :

Főlemelé Kádár szemeit az égre,
Mondván : «Uram Jézus légy segít-
[ségemre !

Nosza jó katonák harcoljunk
két kézre,
Mert nem látok embert jönni
segítésre.»

A szöveg — mint az idézet mutatja — egy-két helyen kissé eltér a Csatkaitól említett Pesovár-gyűjtötte bátaszéki változattól. Ennek az az oka, hogy Ködi Farkas János verse csakhamar a nép ajkára és a »ponyvára« került, így lassankint különféle vál-

tozatok alakultak ki. Az énekről és történeti háttéréről egyébként érdekes tanulmányt írt Pap Károly a Szinnyi-émlékkönyvben (MNY 23:461—467). A cikk beszámol a Kádár-ének nagy népszerűségéről, elterjedéséről nótáskönyvekben, ponyvanyomtatványokban és a szájhagyományban. Két 17. századi krónikairó, az erdélyi Szalárdi és a debreceni Barta Boldizsár leírása alapján pontosan megállapítja Kádár István hősi halálának helyét és idejét, végül pedig megemlékezik a berettyóújfalusi malomgát környékén 1920. szeptemberében végzett ásatásokról. Az ásatásokat Zoltai Lajos, debreceni múzeumigazgató vezette, s a néphagyománytól számontartott helyen találtak is a 17. századból való csontvázakat, elesett vitézek maradványait: köztük legnagyobb valószínűség szerint a »vitéz Kádárnak« csontjait. Csatkai közlése szépen bizonyítja, hogy a hős híre egészen a Dunántúlra eljutott, s ott még a 20. században is eleven.

Billikom. »Szövegyeztetések« című kis cikkében (Nyr 57: 8) Kőrösi Sándor 1928-ban már említette ezt az érdekes jóvevényaszavunkat. Kimutatja olasz párhuzamait, magát a szót azonban középfelnémet eredetűnek tartja és a *willkommen*-ből származtatja. Valószínűbbnek látszik azonban az alnémet (plattdeutsch) eredet: az alnémetben ugyanis megvan a magyar *billikom*-hoz hangtani szempontból sokkal közelebb álló *Willekum* alak. Egy ismert német író, Ernst Jünger említi ezt a szót a második világháború alatt írt naplójában (Strahlungen. Tübingen, 1949: 460). 1943 december 28-áról való bejegyzésében megemlékezik sógoráról, aki »niedersächsisch«, tehát az alnémet nyelvjárást beszélő alsó-szász családból származott, s akinek — társas iddogálás közepette — ez volt kedves mondása: »Ihr Mannen, macht das Armbein krümm, Der Willekum geht um.« Magyar jelentése: »Ti férfiak, görbítsétek meg karotokat, A *billikom* körbejár.« Talán nem tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a szó a 16—17. század törökellenes harcaiban jutott el Magyarországra, a német császári katonákkal, akiknek sorában sok »plattdeutsch« dialektust beszélő északnémet zsoldos is volt. Az alnémet *Willekum* szóból mindenesetre nagyon könnyen magyarázható a magyar *billikom*.

Angyal Endre

Kívül arany, belül hamu. Arany János Az örök zsidó című költeményében (1860) olvashatók az örök zsidó monológjaként e sorok: »Gyümölcs unszol, friss balzsamu: Kívül arany, belül hamu...« Tolnai Vilmos Madáchból hozott rá párhuzamot s mindkét költő forrásául Byront jelölte meg. A kép legkorábbi leelőhelyeit Josephusban és Tacitusban mutatta ki (EPHK 48: 87—88; vö. még Kerényi Károly, uo. 50: 282).

Azt hiszem, Arany is, Madách is inkább Miltonban figyelhetett fel reá. Itt nem rövidlélekzetű hasonlatként szerepel, mint Byronnál, hanem hatalmas jelenet tartozéka. A Pandemoniumban a Sátán és bukott angyalai előtt megjelenik a tiltott fa, mohón esnek gyümölcsére, de hamut rágnak. »...Nagy mohón | Tépik a szemre szép gyümölcsöt, ahhoz | Hasonlót, mely a kenes tó körül nőtt, | Hol Sodom égett: még csalékonyabb ez, | Nem a tapintást — az ízlést csaló. | Éhségököt gyönyörrel csillapítani | Remélve, rágnak keserű hamut« (Az elveszett paradicsom. Ford.: Jánosi Gusztáv, X. 565—571. sor). Megvan Mistral Mirèio-jában is: »Férget nevell a fa, ha gyümölcsöt hozott, | Minden porrá málik körötted« (Ford.: Gábor Andor. Bp., 1916, 189). Egy magyar ponyva-füzet ekként használja fel: »A rózsaszín piros almának belseje, | Undorító bűzös hamuval volt telve« (Varga Lajos: Szűz Mária emléke. Jász-Ápáthi, 1894. 60). Szilágyi Ferenc drámai jelenetében — jól észrevehetően Arany hatására — Ahasver így beszél: »s a fák | Hamvas gyümölcse férges és rohadt, | Ha reszkető kezemmel feltöröm« (Ahasverus. Zsarátnok című verseskötetében. Bp., 1902. 57).

Visszafelé nyomozva az időben, a 12. században élt karaita Jehúda Hádásszinál akadunk a porbélú gyümölcsre (Eskol Hákkófer. Alf. 376.; vö. tanulmányomat: Revue des Études Juives. 108. 1948. 54—55). Milton forrása azonban kétségtelenül a keresztény legenda, amely azt tartja, hogy Szodoma földje máig, ha hoz is szemnek szép gyümölcsöt, egyetlen érintésre hamuvá omlik össze: »Olet adhuc incendio terra et si qua illic arborum poma colantur, oculis tenus, caeterum contacta cinerescunt« (Tertullianus: Apologeticus. XL. PL. I. 482—484. s a jegyzetekben adott irodalom).

Szodoma almájának legrégebbi lelőhelye nem Josephus, sem Tacitus, hanem a hellenizmus egy irodalmi terméke az i. e. 2. századból, a görögnyelvű »Salamon bölcsesége« című pszeudepigráfikus munka (X. 7.; Kautzsch: Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments. I. Tübingen, 1921. 493). A legenda-indítékot viszont már maga a Biblia szolgáltatja (Deut. XXXII. 32).

Arany János hasonlata az összetartásról. Arany János a Nép Barátja 1848-as évfolyamába írt egyik cikkében (»Ismerkedés«) a haza védelméhez szükséges egyesült erőről a következő hasonlatot használja:¹

Egy szál vékony vesszőt a gyermek is el bír törni, de kössünk egy kéve vesszőt, s az apja sem töri el.

Ennek a közismert hasonlatnak² első forrása Aesopus:³

Egy földműves gyermekei mindig civakodtak. Mindent elkövetett, hogy belátásra bírja őket, de nem hajtottak a szóra. Láttá, hogy példát kell mutatnia. Behozatott egy vesszőnyalábót. Előbb egészben odaadta nekik, hogy próbálják meg úgy, ahogy van, egyben eltörni. Akárhogy erőlködtek, nem bírták. Erre szédszedte a csomót és a vesszőket egyenként adta oda, hogy úgy törjék őket el. Ezt már könnyen megtették. Ekkor így szólt a földműves: »Gyermekeim, ez a ti példátok. Ha megegyeztek, ellenségeitek sosem bírnak majd veletek. Ha széthúztok, könnyen le fognak benneteket gyúrni.»

Az összehasonlító kutatás eddig nem ismerte a héber változatokat, amelyek szinte szósz szerint egybehangzanak:

Ha az ember egy nádköteget vesz, aligha tudja egyszerre eltörni, de ha egyenként veszi, egy gyermek is összetöri őket.⁴

Idősebb ennél a pszeudepigráf Zebúlon-végrendeletének szövege, amely az összetartás erejéről a következő képet használja:

Vizsgáljátok jól a vizet és rájöttök arra, hogy ha egy irányba áramlik, magával sodor köveket, fákat, földet és minden egyebet. Ha azonban több ágra szakad, benyeli a föld és eltűnik.⁵

Nem tartja számon a vizsgálódás Tolsztoj feldolgozását sem.⁶

A hasonlat a magyar irodalomban is nagy múltra tekinthetett vissza már Arany előtt.⁷ A Constantinus Porphyrogenitusnál (10. sz.) megőrzött Szvjatopluk-monda egy elemeként⁸ belekerült a magyar mondakincsbe.⁹ Temesvári Pelbárt latinul,¹⁰ Pesti Gábor 1536-ban magyarul¹¹ mondja el. Innen húzódik a magyar változatok sora.

Volt hát Aranynak hol rátalálnia.

Scheiber Sándor

¹ Arany János összes prózai művei. Franklin. 1949. 1249. l.

² Johannes Pauli Schimpf und Ernst. II. ed. Bolte. Berlin, 1924. p. 441. Nr. 861.

³ Aesopus, ed. Halm Nr. 103. Aisopos meséi. Ford.: Czimer József. Budapest, 1944. 152. l.

⁴ Tanchuma. Niccávím, 4. ed. Buber. Wilna, 1885. 49. l.; Tanchuma. ed. Choreb. NewYork—Berlin, 1927. 673. l.; Jálkut Simóni. Niccávím §. 29. ed. Choreb. NewYork—Berlin, 1926. 664. l.

⁵ Zebúlon végrendelete, IX. 1—2. A. Káhana: Hászefárim Háchicónim. I. Tel-Aviv, 1937. 186. l.

⁶ Gallyas Ferenc: Második orosz könyvünk. Bp., 1950. 16. l.

⁷ György Lajos: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Budapest, 1934. 104. l.

⁸ De administrando imperio, 41. A magyar honfoglalás kútfői. Budapest, 1900. 129—130. l.; Bfiborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította: Moravcsik Gyula. Budapest, 1950. 180—181. l. Párhuzamait l. 338—339. l.

⁹ Sebestyén Gyula: A magyar honfoglalás mondái. II. Budapest, 1905. 93. l.

¹⁰ Katona Lajos: Temesvár i Pelbárt példái. Budapest, 1902. 71. l.

¹¹ Foldy Ferenc: Régi magyar mesék, beszélek és erkölcsiratok. I. Pest, 1858. 83. l. Nr. LI.

Katonaforint, kangaras, bikapénz és társai. Joó János Kőszegszerdahelyről írott vázlatos monográfiájában érdekes népszokásról emlékezik meg. Mindenszentek estéjén a szerdahelyi legénykéek a temetői ájtatosság tartama alatt a régi időkben egy óra hosszát szünet nélkül harangoztak a megholtak emlékére. Harangozói díjazásukért minden portán ezzel a harsánnyal, kórusban elmondott mondókéval jelentkeztek: »Aggyanak a szegién harangozó gyerékéknek ép pár fillért, még em marok sütt gesztenyét!« Ezen az estén minden ház kertjében hagyományosan lobogtak a tüzek és mindenhol serpenyőben sütötték a tájék jellegzetes őszi gyümölcsét: a gesztenyét.

Pongrácz Mihály, a 77 éves volt pogányhegyi hegyőr közlése szerint 14—16 éves korában Kőszegdoroszlón ezzel a mondókéval járták végig a még legényné nem avatott suhancok a házakat: »Aggyanak a szegién harangozóknak *katonaforintot*, még *kangarast*!« De nem pénzt kaptak ilyenkor, hanem pár marék gesztenyét. A gazdagabbak olykor fél vékával is adtak. Az egyik legényke zsákba gyűjtötte az ajándékokat. A falu végén nagy tüzet raktak és ott sütötték meg a gesztenyét maguknak.

— Miért kértek maguk a népektől *katonaforintot* meg *kangarast*? — kérdeztem tovább Pongrácz bácsitól. — »Hát, hallja, az úgy volt, hogy a régi időkben sokat háborgatták a falusiakat a katonafogással, mert akit a bíró megfogott, annak *el köllött menni*. Hát így megegyeztek, hogy mindenki fizet minden évben egy forintot, a bíró összegyűjti, aztán azok között elosztják, akik vállalják a többiek helyett a katonaságot. Akik így vállalták a katonaságot, szegény zsellérek voltak. Megunták a koplalást, inkább elmentek katonának, a pénzzel segítettek az itthoniakon. De ezzel is csak a gazdagabbak jártak jól, mert mikor megvolt a határozat, mindenkinek kellett fizetni a forintot, szegénynek is, gazdagnak is, ha tudta fizetni, ha nem tudta fizetni, beszédtek. Sokszor kellett ám menni érte a kisbírónak, mire beszédte. Féltek is tőle, ha meglátták, hogy megint a *katonaforintért* jön. Hát a harangozók is azzal ijesztették az asszonyokat, hogy ők is a *katonaforintért* jönnek. Tudták ám, hogy jó lesz nekik néhány marék gesztenye is, de azért mindig veszekedtek, hogy „már ti is pézér gyűtők!...“ A *kangarasért* meg a kanász szokott jönni, ha meghágotta a disznót... Nem szerették az emberek falun sohasem, ha pénzért jött valaki hozzájuk.«

Pongrácz bácsi elmékedései közben eszembe jutott, hogy feleségem sem szeretin, ha jön a házmester a *szemétpénzért*, vagy az újságos az *újságpénzért*. Szombathelyen hallottam, hogy elsején elő kell készíteni a *villanypénzt*, meg a *japénzt*, a tüzelőszerre szánt részletet. A *pénz* szónak ezekben a kapcsolatokban »rendszeres járandóság, fizetni való« az értelme, tehát nem csoda, ha terhesnek találják állandóan való megismétlődését. Ez a járandóság azonban nem minden esetben volt pénz. Parragh Sándorné 75 éves dunaszentgyörgyi (Tolna m.) lakos közlése szerint a *bikapénz* a közös bika tartásáért fizetett díjat jelentette régen. A falunak volt bikája, meg kandisznója. A tartásukhoz szükséges kukoricát, meg zabot házanként vetették ki. Még annak is ki kellett adni a meghatározott mennyiséget, akinek nem járt ki disznaja vagy tehene a csordára. A kandisznókat meg a bikát a községházánál levő olakban és istállóban tartották, ott etették őket. A járandóságokat a kanász felesége szokta összeszedni; pénzt nem is fogadott el, csak kukoricát meg zabot, mégis mindig azt mondta, hogy a *bikapénzért* jön.

CzF szerint *bikapénz* »az a pénz, mely a bika hágásáért adatik a tehén birtokosától.« Átvitt értelemben »azon díj, melyet férfi fizet az általa megejtett nőszemélynek.« CzF tehát a bika (vagy kan) tartásáért fizetendő rendszeres járandóság jelentést nem ismeri, ellenben az átvitt értelmű jelentést említi. Eredetinek látszó jelentéssel a pásztorok nyelvében találjuk az első feljegyzett adatokat és ezért igen érdekes körülménynek találom, hogy másodlagosnak tekinthető, átvitt értelmű, *birság* jelentését a régi nyelvben is megtaláljuk. Az OklSz 1573-ból idézi: »Birsagium alias *bikapinz*.« Herman Ottó szerint a *bikapénz* Debrecenben és sok helyütt »a közös bika tartásáért jár.« Természetes, hogy ezért a díjért azok hágathatták meg teheneiket, akiknek költségén a bikát tartották. Szentesen *bikapénz* volt »azon pénzüsszeg, melyet a tehén megfolyattásáért fizetett ennek tulajdonosa.« (MNY 1906 : 137.) Herman Ottó az OklSz azon magyarázatát,

mely szerint a *bikapézn* bírságot jelent, helytelennek tartja. Szerinte a *bírság* büntetésként fizetendő díj, a *bikapézn* pedig a coitusért járó díjazás. Megállapításánál nem veszi figyelembe, hogy a pénz szó jelentése az efféle összetételekben »rendszeres járandóság«, ezért aztán kijelenti, hogy »a díj nem bírság, hanem taksá.« (A magyar pásztorok nyelvkincse, 390.)

A NySz adata is arra mutat, hogy a régi időkben főként a »bírság« jelentés volt használatos: »Szeleieken vöttem *bikapézn*.« Csefkó Gyula adatai szerint *bikapézn*, *kanpézn* fizettek régen a fajtalanok, parázna, csapodár legények, férfiak. Pl. Nagykőrösön 1679-ben Bosnyai Sz. Márton »Varga István leánya bikája« adott *bikapézn* 5 tallért; Máté Kovácsné latra 1682-ben 5 tallér *bikapézn* adott, stb. (MNy 1922 : 124.) Chernel Kálmán szerint Kőszegen a 17. században a megszeplőtelenítésért fizetett »bűndíj« 12 forint volt és *bikapézn*nek neveztetett (Kőszeg jelene és multja. Szombathely 1877, I : 15). Kassán és Pozsonyban is ez volt a helyzet (MNy 1918 : 203.), mégsem tudjuk megállapítani a sovány adatokból, hogy ezt az összeget milyen szempontok szerint állapították meg és milyen szemlélet alapján alakult ki az elnevezés. A szónak a népnyelvben való használata nem mutat arra, hogy a *bikapézn* akár egyenesen, akár közvetve a megejtett nőnek fizette volna a férfi, mint taksát, díjat, amint Herman Ottó gondolta. A törvény által meg nem engedett fajtalanokért nemcsak a férfinak, hanem a nőnek is járt büntetés. A bíróság által megállapított *bikapézn* összege minden esetben csakis bírság lehetett. A kérdés megoldása azonban az ismert adatok alapján nem lehetséges.

A 18. században a hegyi pásztorok nyájaikkal örökösen vándoroltak. Erdélyből rengeteg juhot hajtottak ki Romániába és Moldovába téli legeltetésre. Ezek a nyájak május havában külföldi nyájakkal együtt visszajöttek havasi legelőinkre. A vándorló nyájaktól *rováspézn* és *gépézn* szedtek. Takáts Sándor, aki irodalmunkban először közöl hiteles adatokat ennek a vándorló állattartásnak hatalmas méreteiről, nem ír arról, hogy kik, hol és miért szedték ezeket a díjakat (MNy 1907 : 207). K. Kovács László írja, hogy a juhok számbaadása a *rovás* alapján történt, azonban arra nem tér ki, hogy ennek volt-e külön díja, vagy nem (Ethn. 1947 : 206). CzF szerint *rováspézn* »bizonyos kucskaszerint kivetett adó, melyet az illetőre rárónak.« A *rovás* főképpen tartozások, számadások, átvitt értelemben adók összességét jelenti (vö. Pais Dezső, MNy 1912 : 418. »Öfelsége *rováspénze*« = adó), azaz oly anyagi jellegű nyilvántartás, amelynek adatai nyomán vagy egyszerre, vagy részletekben járandóságot, pénzt kell kifizetni. Felfogásom szerint a *rováspézn* a juhok nyilvántartásáért, számbavételéért, a *gépézn* pedig a juhok szaporításáért, szaporításáért fizetett díj lehetett, amelyet fizethettek a pásztoroknak, de fizethettek a pásztorok az őket ellenőrző és igazoló hatóságoknak is. Herman Ottó írja (i. m. 248, 291) Takáts Sándor meg nem jelölt forrásokból származó jegyzetei alapján, hogy a *gépézn* a 16—17. században »a gemeskutak használatáért (?) tőzsérek fizették marháik itatása után.«

A felvetett kérdésekre végleges válaszokat nem tudunk adni, mert adataink nem teljesekek. Talán az álszemérem is hozzájárult, hogy ilyenféle szavakkal nem nagyon foglalkoztak. A *fedeztetési díj*, mint ma hivatalosan nevezik, régebben *ménpézn* vagy *ménbér* is volt, melyet CzF szerint »akkor fizetnek, ha a mén valamely kancát meghág.« A *hágómént* a *hágatásra* újabban már állami méntelepekről hozatták és a faluban valósággal látványosságserű ünnep volt, melyet a falu apraja-nagyja megcsodált. Olyasféleképpen, mint ahogyan a *bikaszkotatást* írja le Pelsőcön egyik adatközlő (Ethn. 1906 : 124). Olvasunk még *fedeztetőpénz*ről, *szkotatőpénz*ről is, melyek mind a *kangaras* rokon jelentésű szavai (Népr. Ért. 35 : 198, 199), azonban ezek sem világítják meg jobban előttünk a felvetett problémákat.

Magyar tenger. Csatkai Endre 1796-ból való adatot közöl erről az általánosan ismert és használt kifejezésről, amelyet mindig a Balatonra vonatkoztatva használunk (Nyr 76 : 307). Ez a képletes kifejezés a 18. sz. végén keletkezett, amikor a Balaton költői tárgyként a műköltészetbe is bevonult, mint a nemzeti büszkélkedés tárgya és költői regék színhelye. Pálóczi Horváth Ádám Tsalattatás című költeményében (Orpheus 1790) használta ezt a képet: »Már a vészes magyar tenger zuhogása hallaték.« Más

munkáiban is gyakran szerepel a kép: »Nézem: mert eleven színnel rajzolta *Hazám-nak Tengeré*, mint állnak tüzes oszlopok ott az ezüst szín Víz tetején.« — »Hajókáztam *Hazám-nak tengerébe*...« — »Jer hát vig lelkeim közelebb a *Pannoni Tenger Partjai-hoz*...« — »Gyönyörködtél a *Balaton Magyarok Tengerében*.« A kifejezés népszerűvé tételét Csokonai költeményei is jelentősen elősegítették (vö. MNy 10: 364).

Hirlapi vitával kapcsolatban részletesen kifejtettem már, hogy a nevet kiváltó képzetek részben való azonossága révén a *Magyar Tenger* és az *Óperenciás Tenger* kifejezés rokonságban van egymással (vö. Nyr 72: 235). A *Balaton* szó nagy kiterjedésű, nagy vízfelszínű tavat, tengerszerű víztömeget, az *Óperenciás tenger* pedig a levegőég tengerét jelentette. A magyar nép a Balatont tekintette a maga tengerének, melynek tükre gyakran összeolvadt az égbolt végtelen tengerével (vö. Balatoni Kurir 1948 júl. 22., aug. 5. és szept. 30.), az *Óperenciás tengerrel*. A *Magyar Tenger* kifejezés megjelenésének körülményei a nemesi osztályöntudat és büszkélkedés gondolatát juttatják eszünkbe, azonban nem vitás, hogy a szemléletnek népi (tehát: ősi és biológiai) gyökerei vannak.

Dömötör Sándor

A ragadványnevek szórendjéhez. Ezzel a címmel Beke Ödön szerkesztő (Nyr 76: 300) közöl azalékokat két legújabb regényből, rámutatva, hogy a ragadványnevek a családnév és személynév után állanak (pl. *Vágó Mihály Sütő* stb.). A ragadványneveknek ezt a típusát ismerem a kolozsmegyei Vista községből. Sajnos, amikor ott jártam (1942) nem jegyeztem föl ilyen, a magyar szórendben föltűnő hármas neveket, de határozottan emlékszem, hogy a ragadványnév mindig a másik két név után áll. Rendeltetése a ragadványnévnek nem tréfás-szeszélyes játék a nevekkel, hanem fontos megkülönböztetője az egynevűeknek, akikből mindig több akad egy faluban. (Vö. még a régi rómaiak és a mai orosz nyelv hármas neveit.) Vista egyébként kálvinista, gazdag falu (szóhagyomány szerint tatár telepések leszármazottjai a lakosok!) és az egyke rendszer híve volt, vagyoni okokból. Talán ez tette szükségessé a nevek precízebb individualizálását. Egyébként arról nincs tudomásom, hogy a dunántúli Fejér-megyében, ahonnan magam is származom, hasonló típusú ragadványnevek szokásban volnának.

Punalua. Rideg Sándor, Íróink és fordítóink nyelvéhez c. cikkében (Nyr 76: 271), Palasovszky Ödön egyik hosszabb költeményét *Puna luna* névvel idézi. A verszet címe helyesen: *Punalua*. A szóhoz fűzött primitív magyarázatot persze a cikkíró, Rideg Sándor, sem idézi komolyan. A néprajzban közismert fogalom a *punalua*. A Révai-Lexikon erre vonatkozólag a következőket írja: »*Punalua*-házasság, olyan házassági forma, amelynél a házasságkötés hatálya kiterjed a házasságot kötők vérrokonaira, úgy, hogy a férj és vérrokonai a feleséggel és vérrokonaisal házassági közösségben élnek.« Engels az ősi nemzetségi szervezetről szólva a *punalua*-családot is megemlíti: »Még a *punalua* családból is fennmaradt valami a velszielnél és skótoknál egészen a középkorig az első éjszaka jogában...« stb. (Marx és Engels, Válogatott Művek, II. 283, Szikra, 1949.)

Szerusz, szerbuc, cerbusz. A Nyelvőrben (75: 363 és 76: 305) utaltam arra, hogy a *szervusz* / üdvözlő-szó a fiatalabb neinizédék ajkán ma már mint *szevasz* /, sőt *szia* /, *szii* / alakban él. Apám, Zolnai Gyula jegyzetei között most a szónak egy ötödik, népies formájára találtam. Tamási Áron egyik alakja mondja a »Szűzmáriás királyfi« (Cluj-Kolozsvár 1928) első kötetének 21-ik lapján: — No *szerusz* akkor. — Előfordul a *szerusz* Tamási Áronnak »Jégtörő Mátyás« c. kötetében is (1936, 14). — Ezt a székely nyelvi alakot nyilván az életből vette a farkaslakai születésű író. A *szervusz* szó rövidülési tendenciájának úgylátszik első jelentkezése. Mindenesetre szerényebb újítás, mint a radikálisabban szócsonkító, merész, városi, jasszos *szevasz*, amit még hozzá ajaktalan *á*-val is ejtenek.

A *szerusz* használatára és elterjedésére vonatkozólag kérdést intéztem magához Tamási Áronhoz, akitől lényegileg a következő választ kaptam. A *szerusz* a székely nép-nél él és a faluról kikerült városiak is használják. A kiindulás talán a mássalhangzó-torlódás (-rv-) elkerülése volt. Faluról származó városiak, tanultak nyelvében párhuzamosan él a *szerusz* a *szervusz* alakkal. Feszesebb, hivatalosabb beszédben a *szervusz*-t

használgák. De ha *szerusz*-t mondanak egymásnak: ez azt jelenti, hogy a beszéd népiesre fordul, otthonias, hazai »cinkosság« nyilatkozik meg a szóban. A *szervusz* csak baráti, konvencionális üdvözlés, de a *szerusz* már több mint barátság: kissé mókásan, de emlékeztet az egy-vidékről származás összetartozására. — Kovács László volt kolozsvári kritikustól és írótól azt az információt kaptam, hogy a *szerusz* a székely falvakban a fiatalok egymásközi nyelvében él. — Raffy Ádám nagyváradi származású író arról értesít, hogy az Ermelléken és a kolozsvári hóstátiaktól *szerbuc!* alakban hallotta a *szerbusz!* szót. Utóbbi mellett a *szerbuc!* bizalmasabb, fraternizálóbb. Gyakori kifejezések: *Szerbuc, komám! Szerbuc, hékás! Szerbuc világ!* Utóbbit akkor mondják, mikor valami nem sikerül, például mikor asztalosmunka közben kettéhasad a fa. Értelme körülbelül: 'a fene egye meg, ennek is vége!', 'vége van mindennek!'. — A MTsz a dunántúli Fehér megyéből *szerbuz* alakot idéz. Magam diákéveimben, a század elején, a Dunántúlon és Budán gyakran hallottam a *szerbuz* alakot *cerbusz* ejtéssel is. A szalontai nép nyelvében (NyF 69: 44): *szërbusz* 's ervusz'.

A *szervusz*, *szerbuz*, *cerbusz*, *szerbuc*, *szerusz*, *szervasz*, *szi*, *szi* alakok, mindenesetre arra bizonyítékok, hogy a hangváltozások nagyobb része átmeneti hangképzések nélkül, nem lassú ingadozással (vö. erről H. Paul, Prinzipien, 1920, 63 és Gombocz, NyF 7: 18), hanem egyszerre hangcserével vagy hangkieséssel megy végbe. Szinte fülünk hallatára játszódtak le egyikét év alatt a *szervusz* újabb átváltozásai. Ezek a differenciálódó »hangváltozások«, amint már Bréal utalt rá (Essai de sémantique⁶, 182) elősegítik a jelentésváltozásokat, tehát a nyelv gazdagodását. A pajtási *szi* már végképpen elszakadt a *szervusz*-tól és ennek más társadalmi viszonyok között létrejött feudális ösétől, a *servus humillimus* alázatossági formulától. A *szervusz* variációi esetében nem is általános hangváltozásról van szó, mint amilyen volt például a latin szövegek elhalása, hanem az egész szó változott meg, a maga mivoltában, akusztikai hangkombinációjában, a hangokkal korrelatív érzelmi értékével és társadalmi funkciójával. Egymás mellett élnek egyidejűleg ugyanannak a szónak megoszlott variánsai, amik egyúttal a beszélők hangulatát, egymásközi társadalmi, nemzedékbeli viszonyát is tükrözik. Élettelen, mechanikus változások holt anyaga helyett úgy áll előtünk a nyelv, mint tudatos eszköz: a folyton újat kereső kifejező-formáknak, jelentő szóváltozásoknak élő tenyészete.

Zabos. A Ludas Matyi c. satírikus lap 1952 júl. 23-i számában az 5. lapon van egy karikatúrás kép, amely »A hollywoodi filmvezér egy kissé ideges« címmel azt a jelenetet ábrázolja, amint a vezérigazgató, akinek csak a talpa látszik, szobájából kiakolbolítja a filmsztárokat, akik a rúgás következtében a levegőben kapálóznak... A rajz alatt ez a képmagyarázat olvasható: »Ma megint nagyon *zabos* az öreg! Ügylátszik olvasta a híreket a Karlovy Vary-i filmfesztiválról...«

Tekintettel arra, hogy a vicclapok stílusa és szókészlete igen közel szokott állni az élet pongyola, hétköznapi nyelvéhez, különösen a városi élet nyelvéhez, — nem meglepő ebben a szövegben a *zabos* szó használata, amely annyira az életből vett, hogy az irodalom nem is tud róla, sőt azt hiszem még a városi nyelvben sem közismert. Nemrégén a villamoson hallottam ezt a mondatot: »Nagyon *zabos* voltam ma reggel.« E két példából nyilvánvaló, hogy a szó értelme: 'haragos', 'dühös'. Honnan ered ez az újnak érzett szó fővárosi nyelvünkben? Kétségtelenül pestizmus, de már 1924 óta följegyezték a jász-szótárak. Íme a jász adatok:

Szirmay—Balassa, A m. tolvajny. szót. (1924): *zabos* 'mérges'. — Kálnai—Benkes, A tolvajny. szót. (Nagykanizsa, 1926): *zabos* 'haragos', 'mérges'. — Kemény Gábor, Magyar Rendőr (1937 jan. 1): *zabos*: 'mérges', 'fiatal [?]'.

A *zabos* szót ebben az értelemben köznyelvünk és köznyelvi, népnyelvi szótáraink (CzF, NySz, MTsz, Csúri SzhSz) nem ismerik. Ballagi szerint (1872) a *zabos* szónak csak két jelentése van: 'zabbal vegyes', 2. 'zabon tartott'. Azt hiszem, az utóbbi jelentésből fejlődött ki a 'haragos', 'mérges' jelentésű *zabos* szó. Van egy népi kifejezés: *zabot nyer* 'jó kedvében a földön hempereg (a ló, a csikó)' (MTsz). A *zabon tartott ló* élénkebb, mint az egyéb táplálékkal élő. Kriza Vadrozsáiban olvasható: »Ne szuszogj ojan erőssen, mindha *zabot* ettél volna« (1863, 368). F. Takáts Zoltán arról értesít, hogy Nagysomkúton, Szatmár megyében (Somcuta Mare) a makrancos, rugdalózó lóról mondják: *szúrja a*

zab a seggit. A kifejezést emberre is alkalmazzák. Egy budapesti barátomtól hallottam emberre vonatkoztatva: *zabszem van a seggiben* 'nyugtalan', 'nem marad a helyén'. Utóbbi kifejezés is nyilván népi eredetű. Magának a *zabos* 'dühös' szónak népi adata még nem került elő. A *zabos* mindenesetre azok közé a »jassz«-szavaink közé tartozik, amelyek tősgyökereken magyar eredetűek. Első irodalmi megjelenése — tudtommal — a Ludas Matyi említett száma.

Siker. Multkor az utcán egy teherautó mellett elhaladva megütötte a fülemet egy szó. Az egyik rakodómunkás mondta méltatlankodva: »Hogy én *siker* vagyok? ...« Többet nem hallottam, de rögtön meg kellett állapítanom, hogy ez a szó — a *siker* 'jó eredmény', 'tetszés elnyerése' szóval való homonimiája ellenére — ténylegesen él a pesti nyelvben, 'részeg' jelentéssel. Nyilván eufemisztikusan alkalmazta a beszélő, nem akarván önmagát a közönségesebbnek és pejorativabbnak érzett *részeg* szóval jellemezni. Egy más társadalmi rétegben talán *spicces* lett volna a megfelelő enyhítő szó ... A *siker* és változatai több mint félszázad óta föl vannak jegyezve a jassz-szótárakban. Íme az adatok:

Jenő—Vető, A m. tolvajny. (1900): *sikker* 'részeg'. — A m. tolvajny. szót., kiadja az államrendőrség (1911): *schicker, schikker, schickoren, sikker* 'részeg'. — Kabdebó, Pesti jassz-szótár (1917): *sikker, sikeres* 'részeg'; *sikerálni* 'becsíteni', 'berugni'; *almasiker* 'józan' [vö. *Alma c.* cikkemet, Nyr 76: 298]. — Szirmay—Balassa, A m. tolvajny. szót. (1924): *siker* 'részeg'; *sikerálni* 'részegeskedni'; *besikerálni* 'berugni'. — Kemény Gábor, Magyar Rendőr (1937 jan. 1.): *siker, schicker* 'ittas'.

A szó távoli jiddisch eredetére már Jenő és Vető (i. h.) és Bárczi Géza (MNy 27: 294, 1931) utalt. Közelebről azonban a rotwelsch, a német tolvajnyelv volt a közvetítő. Polzer (Gauener-Wörterbuch, München 1922) a német tolvajnyelvnek következő idevonatkozó szavait regisztrálja: *schicker* 'betrunken'; *schickern, schikkern* 'trinken, sich betrinken'; *sich beschickern* 'sich betrinken'; *beschickert* 'betrunken'. — A bécsi rendőrség szótárában (Wb. der Gaunerspr., 1854): *schicker* 'betrunken'. — Fr. Kluge (Rotwelsches Quellenbuch, Strassb. 1901, 241) egy Rotwelsche Grammatik (1755) c. kiadvány 1755 és 1770 közötti kéziratossá bejegyzéseiből idézi: *schicker* 'betrunken'.

Egy modern zsidó-zsargon szótár (Ed. Naschér, Das Buch des jüdischen Jargons, Wien 1910) szintén közli a szót: *schicker* 'herauscht'; *der Schickernik* 'Trunkenbold'.

A magyar *siker* őse nem maradt meg a jiddisch és a német tolvajnyelv szűkebb keretei között. A Sprach—Brockhaus (1935) ugyan nem tud róla, de Kluge és Götze etimológiai szótára (1934) fölveszi német szóul és idézi középnémet és alnémet nyelvjárásokból, ahová a zsidó-németből jutott. Megvan a berlini familiáris nyelvben is: *schicker* 'részeg' (Ürögdy György szíves közlése). Állítólag bejutott a megfelelő tárgyú német regényirodalomba, erre azonban nincs közelebbi adatom. (A magyar fordító, ha találkozik vele, nyugodtan meghagyhatja a magyar szövegben!)

A *siker* végső eredetije a héber *šikkör* 'betrunken', 'részeg', amely a *šāchár* 'sich herauschen' 'megrészegülni' igének participiuma (Kluge és Götze, i. h.). Avé—Lallemant (Das deutsche Gaunerthum, 1862, 4: 597 és 469) rotwelsch és jiddisch adatokra hivatkozik: rotw. *schicker* 'betrunken'; *schickern, sich beschickern, sich anschickern* 'sich betrinken' < jiddisch *schikkor, schikker* 'der Betrunken'; *schikkern* 'trinken, sich betrinken'; *sich anschickern* 'sich betrinken' stb.

Lokotsch (Etym. Wb. 1927, 1787), Ernout—Meillet (Dict. étym. 1932), Meyer—Lübke (Röman. Et. Wb. 1911) és Dauzat (Dict. étym. 1946) a héber szó európai útját görög-latin földön is megrajzolják. Görög közvetítéssel (*σίκερα*) a szó átment a latinba (*sicera* 'részegítő ital'). Innen származik az olasz *sidro, cidro* 'gyümölcsbor', az észak-francia *cidre* 'almabor' stb. A szavak különös hanyódására és vándorlására jellemző, hogy a héber szó a román nyelveken át bekerült másodsor is a német nyelvbe, — *Zider* 'Apfelwein, Obstmost' alakban (Sprach—Brockhaus) — sőt a hollandba és az angolba is.

Mindent összefoglalva: a magyar-jassz *siker* kapcsán egy többezeréves szóra mutathatunk rá, amely két alakra oszolva, egyik vagy másik formájában (a németben kettősen) ma is él a román nyelvekben, a zsidó zsargonban, a német irodalmi és népnyelvben, a berlini familiáris beszédben, a német tolvajnyelvben és a budapesti irodalom-alatti szókinszben.

Zolnai Béla

Kinn hál az idő. A Nyr 76. évf. 309. lapja közli a Szabad Nép nyomán Túrkevéről ezt a szólást: »*kinn hál az idő*«

A szólás Túrkevéen valóban ismeretes. Szécsi Anna II. éves főiskolai hallgató szerint Mindszenten (Csongrád megye) is általános használatú. Általában mondható, hogy Szeged környékén kiváltképpen a tanyavilágban élő kisparasztok szólás-mondása.

E szólást magam is hallottam Szatymaz községben Fráter György szőlősgazda szájából. Akkor szokták e szólást használni, amikor a hajnali órákban lehül a levegő és a megszokottnál hidegebb van. Ennek rövid rögzítésére előadom tanyai élményem:

Fráter gazda egy igen hűvös nyári reggelen azzal kopogott be lakásunk ablakán: »Jó lesz a gyerekeket melegebben felöltöztetni, mert az éjjel *kinn hált az idő*.« E szólás-mondás igen megragadta figyelmemet és még ma is visszaemlékszem arra az erős lehülésre, ami a szólás után valóban bekövetkezett.

Használatos e szólás Szeged környékén Ó- és Újszentivánon is. Ennek igazolására előadom e kis történetet:

Fodor Péter Pál nyolcgyermekes kisparaszt minden reggel négy óra körül már emmi ad tehenének, lovanak és sertéseinek. Ő az első, aki a reggeli erősebb lehülésre felfigyel, mert ha a lehülés a megszokottnál erősebb, a levegőt hidegebbnek találja a kútból felhúzott víznél, akkor mosdás után jobban a fejébe húzza a báránybőr-kucsmáját, felveszi az irhamellényét és figyelmezteti később kelő népes családját ékeppen: »Öltözzetek kabátba is, mert az éjjel *kinn hált az idő*.« A ház apraja nagyja melegebb ruhákba öltözve készült fel a mindennapi munka elvégzésére.

E szólás Békésszentandráson is hasonlóképpen az erősebb reggeli lehülés meghatározására szolgál.

Általában e szólással tulajdonképpen népi nyelven azt fejezik ki, hogy az éjjel a megszokottnál erősebb volt a levegő lehülése, tehát a reggeli órákban is jóval hidegebb van, mint más reggelen, mert az éjjel *kinn hált az idő*. *Ferenczy Margit*

Cigányutcára ment. A Nyr 75 : 153 adatokat kér a *cigányutca* jelentésére és elterjedésének helyére. A szó 'zsákutca' értelemben valóban ismeretes Érsekújvárott. Ugyancsak használják a *cigányutcába* vagy *cigányutcára ment* kifejezést 'lélekzöcsöbe ment' értelemben. A kifejezés eredete nyilvánvalónak látszik az alábbiak ismerete alapján.

Az érsekújvári vár falainak lebontása előtt az egyik bástya tövében terült el a várbeli cigány kovácsok lakótelepe. A vár falainak lebontása után, a város gyors fejlődése következtében a cigányok telepének nem volt terjeszkedő lehetősége, s így a fokozódó lakásszükségletnek a cigány lakosság csak úgy tudott eleget tenni, ha az építkezésnél a rendelkezésre álló helyet — az utcák szabályosságának rovására is — kihasználta. Így alakult ki, mintegy kétszáz év alatt, a mai Törökszalasztó-utca (régebben Cigánybástya) környékén az egymás hegyére-hátára épített házakból álló cigánynegyed, ahol az ismeretlennek bizony nem volt könnyű eligazodni. A városi cigány lakosság mellett itt találtak menedéket a koldusok és a város kétes hírű elemei. Maga a városi hatóság sem tudott tájékozódni az apró, görbe utcák összevisszaságában, ezért ha valami idezést kellett kézbesíteni stb., a hatóság képviselői a *cigánybíró*hoz fordultak, aki aztán segítségükre volt az eligazodásban. A cigánybíró szerény fizetést is kapott ezért a munkájáért.

Magát a cigánynegyedet Érsekújvárott *Péror*-nak hívják, s ez a név egy szólásba is belekerült. Egy elmeháborodott, magát Krisztusnak tartó koldus lakott itt a város elesettjei között. A gyerekek csúfolódása elől lakása felé, a cigánynegyedbe szokott menekülni, ahol aztán eltűnt a gúnyolódók szeme elől. Innét ered a szólás: *Eltűnt, mint Krisztus a Pérorban*. Jelentése: elnyelte a föld, nyoma veszett. *Csulák Mihály*

Rákháton jár a segítség. E kifejezés magyarázatával Nyíri Antal foglalkozott (Nyr 75 : 134). Magyarázatához adatokat közölt a NySz-ből, Baróti Szabó Dávidtól és Zrínyi Szigeti Veszedelméből. Gyöngyösi István Kemény János emlékezete című művében szintén találunk néhány érdekes adatot. Talán nem felesleges, ha erre az újabb forrásra az alábbiakban rámutatok.

Kemény János a töröktől szorongatott helyzetében — amint Gyöngyösi műve alapján ismeretes —, a német császárhoz fordult segítségért. A követként elküldött Bánffi Dénes megérkezését nagy »ohajtással várják«. »De folyván a dolgok ott várako-

zással», nem adnak gyors választ a kért segítségre. Hogy miért nem, arra a következő idézet adja meg a világos feleletet :

'Nil cunctando' ez volt Pompejus tartása,
Azért volt sokakon nagy uralkodása ;

A méltóságoknak más mostan szokása,
'Omnia cunctando' : rák hátán járása (140).

Ez a rákháton járó segítség nem azt jelenti, hogy nem érkeznek meg soha, — amint Nyíri állítja —, hanem dolga »köszvényes lábbal ballag«, lassan, vontatva, mint a rák. Az elkésett, nem a kellő időben érkezett segítség: eső után köpönyeg. A német császár rákháton járó, késlelkedő segítsége Kemény János szorult helyzetében annál is inkább veszedelmes, mert a »Török ellenség . . . gyorsabb lábón jár« (140), Izmael pasa, a vezér pedig »nem rák hátán lát vala dolgához« (141).

A rákháton járó segítség esetében valóban későn, lassan vagy vontatva érkezett segítségről van szó, és nem 'soha meg nem érkezett segítségről', bizonyításképpen hadd idézzem még az alábbi sorokat Zrínyi Török Áfium-ából :

»És ha szintén ad is segítséget, az mint elhiszem hogy ad is valamit, hogy az vagy derekas legyen vagy continuálendő, hogy az elegendő léssen megmaradásunkra, hogy az a mi nehézségünk nélkül léssen, hogy az nyér mit, magának ne akarja tartani azt, hogy az *in tempore* legyen, a kit rákháton mondanak a magyarok hogy jár« (Magyar Könyvtár, 19.)

Az ilyen, nem a szükséges időben érkező segítség bár sohase érkezne meg, még rákháton járva se, mert az ilyen semmit se ér.

De Gyöngyösi fentebb idézett művéből a következő rész szintén emellett tanusodik :

Siető dolgokban árt a' késedelem,
Következik onnét gyakor veszedelem,
Nem osztogat Laurust a' szép győződelem,
Az hová későn jut a' várt sege 12. em . . .

Ne ülljön útával mászó rák hátára,
Tekenős békának se lépjen mögyára,
Hanem ráró szárnyat ragasszon vállára,
Ugy mennyen s'-repüllyön siető dolgára (185).

Ez az utóbbi versszak — a szembeállítás nyilvánvaló — egyúttal igazolja Nyíri azon állítását, hogy ez a kifejezés a hadi életben a gyorsan járó, lóháton száguldó segítség ellentétképpen keletkezett. Ezek az adatok is azt tükrözik, hogy a rákháton jár a segítség szó — amint Nyíri is helyesen állapítja meg — a »méltóságok«, az uralkodók körében keletkezett, és azoknak szokását, uralkodói ravaszságát és gondolkodását tükrözi.

Dobcsányi Ferenc

Ki hallotta ki olvasta?

Orosz példa az írástudatlanság csökkentésére 1735-ből. »Vajha ezt tselekednék a Magyarok-is, inkább tarthatnának barátságot a régi meg-hólt Jámborokkal!«

Igy fejezi be egy orosz példamutatásra hivatkozását Tséri Verestói György, a 18. század egyik felvilágosodott, polihisztor református prédikátora, »a Kolosvári Reformátum Kollégyiomban először Filozófiát és Mathésist, annak utánna Theológiát tanító nagy Tudományu Professor; végezetfe pedig az Erdélyi Nagy Fejedelemségben lévő Reformata Ekklésiáknak Püspökje.« Halotti beszédei külön-külön is megjelentek nyomtatásban s halála után, 1783-ban »Holtakkal való barátság« címen gyűjteményesen is, két kötetben (946 lapon).

Egyszerre három halott: Kemény László, Péter és Kata felett tartott halotti beszédében (1735) arról elmélkedik, hogy az ember társalkodhatik halottakkal, régi idők embereivel, ha tud olvasni. Aki akár a maga restsége, akár a mostoha szerencse miatt nem tanult meg olvasni, »nem tarthat társaságot a' régi meg-hólt Jámborokkal. . .«

E halotti beszéd tendenciája az, hogy az írás-olvasás tanulására buzdítson. Világtörténelmi példákra hivatkozik az írástudás hasznáról, köztük első helyen orosz példára s utána a »hires Philosophus Zeno«-ra, a »széles tudományu Arragoniai Király«-ra, Alphonsusra stb., akik mind tudtak társalogni halottakkal, mert a régiek írását el tudták olvasni.

Az orosz példadásról szóló rész a következő:

»Itt csak alig tartoztatom én megmagamat hogy a' Magyar Nemzetnek nevét fekete szénnel nem írrom-le; mert majd egy Nemzetben sinsenek olly sok Irás-tudatlan emberek, mint a' Magyarok között. Ez előtt nem sok esztendőkkel a' Muszka Nemzetet tartották paraszt Nemzetnek az Europai Nemes Nemzetek között, de már ez a' Nemzet szinte le-törli a' maga nevét a' Parasztságnak Laistromából: mert ama Hatalmas Imperatornak *Petrus Alexovitziusnak* parantsolatlya szerint tartozik minden Muszka taníttatni a' maga Gyermekeit, a' *Scholai* Tudományokra, *sub amissione Capitis et Bonorum*, Fejének és Jóságainak el-vesztések alatt. Vajha ezt tselekednék a' Magyarok-is, inkább tarthatnának barátságot a régi megholt Jámborokkal!« (267.)

Petrus Alexovitzius, a hatalmas imperator, nem más, mint a nagy oroszreformátor, Pjotr Alekszejevics, az utókor által nagynak nevezett I. Péter cár (1672—1725). Ukázai, melyekben a nemesi származású gyermekek kötelező iskoláztatását és elemi iskolák felállítását elrendeli, 1714-ben és 1723-ban keltek. A Petrus Alexovitzius névalak azt mutatja, hogy Verestói valamilyen latinnyelvű újságból, folyóiratból vagy könyvből meríthette értesülését.

Verestói az írástudás kérdésében nem korabeli német, francia vagy más nyugat-európai nemzet példájára hivatkozik, hanem, ami e korban meglepő, orosz példára, s annak az óhajtságának ad kifejezést, hogy vajha követnék az orosz példát a magyarok is.

Verestói óhajtsága a 18. században jórészt megvalósult. Zoltai Lajos: »Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli működése, termékei« című értekezéséből tudjuk, hogy a 18. században, csak a debreceni nyomdában száznyolc különféle könyv. 1,188,619 (egymilliószáznyolcvannolcezerhatszáztizenkilenc) példányban jelent meg. (L. még a 18. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszámai c. értekezésemet, Magyar Könyvszemle 1941, 22.)

Tséri Verestói Györgynek nem ez az egyetlen orosz hivatkozása. Bánffi Sámuel felett mondott halotti beszédében a Tudományos Akadémiákkal kapcsolatban hivatkozik mint tekintélyre az orosz Tudományos Akadémiára. Figyelmezteti filozófus kortársait a' Tudós Társaságokra, mint megannyi tündöklő és ut-mutató Pharusokra, a' melyeket némely KORONÁS FELSÉGEK azért állítottanak fel, . . . , hogy azok a' Természetnek titkait vizsgálják«. »Minémüek nevezetesen a' LEOPOLD Tsászártól fundáltatott Társaság Német-Országban, a' Florentzai Etruriában, a' Londinumi Angliában, a' Pári'si Frantzia-Országban, a' Pétervári Muszka-Országban, és a' Berlini Brändenburgiában« (813). Ezek a tündöklő fátylát hordozó tudományos társaságok a mágiát, a fegyver ellen való orvosságot nem igazolták, »Commentariusaikban ilyen próbatételt nem olvasunk« (818).

Az 1725-ben alapított pétervári Tudományos Akadémiát húsz év múlva, 1755-ben a haladó irányú kolozsvári matematikus és filozófus professzor, később erdélyi református püspök már Európa legnagyobb tekintélyű »Tudós Társaságai«, a tündöklő, útmutató világitótoronyok közt említi.

A pétervári Tudományos Akadémia kiadványait láthatta éppen valamelyik hazai vagy külföldi könyvtárban, oroszul azonban nem tudott, s azok átolvasására nem volt módja. Ezért a mágiáról kapcsolatos negatív, általánosító megjegyzését, mint a fenti adatát is az írástudatlanság csökkentéséről, valamelyik külföldi, latinnyelvű folyóiratból való átvételnek kell tekintenünk. Latinnyelvű forrásra mutatnak a Petrus Alexovitzius, a Londinumi, a Brändenburgiai szóalakok.

Az orosz példákra való ezek a hivatkozások nem véletlenek. Verestói többnyire értekezéseinek tekinthető prédikációiban. Átlagos magyar tudós műveltségét meghaladó, európai műveltségű, nagy olvasottságú akadémiai professzor és pap volt, amint azt nemcsak a klasszikus írókból vett idézetei, hanem, amint fentebb láttuk, az európai országok és népek kulturális életéből és történetéből vett példák, azonkívül mesei, mondai hivatkozások, idézetek és anekdoták is bizonyítják. Összehasonlításokat tett a hazai állapotok és a külföldi állapotok között, sokszor — mint a fent idézett példákban is láttuk — elismerve egy-egy külföldi állam előbbrehaladottságát.

Az írástudásban való lemaradottságunk mellett nyilatkozott Verestói nyelvünk, pallérozatlanságáról is. Etikai kérdésekről, a virtusokról, melyeket magyar szóval még

nem tud kifejezni, elmélkedvén, hosszadalmasan magyarázza, mi az az »Extraordinaria Virtus«, a »rend-felett való virtus«, a »Heroica Virtus« (585), »amely igen nagy jó, és a' mely igen nagy hasznára szolgál, vagy a' Hazának vagy a' Vallásnak, vagy mind a kettőnek« (587). Hosszú magyarázatának az a lényege, hogy a Heroica Virtus a hazáért, a »Közönséges Társaságért« (a társadalomért), dolgozó, kimagasló közéleti szereplő, államférfi szorgalma, becsületes törekvése, tökéletes erénye. Ezzel kapcsolatban azt írja Verestói 1746-ban mondott prédikációjában:

»Nem könnyen lehet pedig e' fényes Virtust a' Magyar Nyelven illendő nevezettel ki-fejeznünk; minthogy a' Magyar Nyelv nintsen olly fényessen meg-palléroztatva, hogy azon minden rend-béli Scholai Tudományokat egyenlő könnyűséggel lehetne taníttatnunk: A' mely mindazáltal semmi kissebségére nem szolgál a' Magyar Nyelvnek és a' fényes Magyar Nemzetnek; mert még amaz Ékesen szállásnak böltis Áts-Mesterei-is a' Deákok, a' kiknek pompás és trágyázott nyelvek már régtől fogva sok nemzetek között est vehiculum eruditionis, a' Tudománynak mintegy hordozó Szekere, e' fényes Virtust a' magok Nyelveken illendőképen ki-nem fejezhetvén kénytelenítettek költsön venni szót a' Görögöktől, és kénytelenítettek e' fényes Virtust Görög módon nevezni Heroica Virtusnak: a' mely költsön vett nevezettel minékünk-is Magyaroknak meg-kell elégednünk« (586).

Ebből az idézetből kiderül, hogy Verestói — bár a magyar nemzetet »fényes Magyar Nemzetnek« nevezi és, bár minden prédikációja patrióta-szellemű, és bár nagy halottaiban magasztalja a hazafiasságot — nem esik a nacionalizmus hibájába, nem magasztalja a magyar erényeket más nemzetek rovására, beisméri a magyar fogyatkozásokat, sőt — amint a fenti, Oroszországgal és Nagy Péterrel kapcsolatos hivatkozása is bizonyítja — a nagy nemzetek helyes példamutatásának követésére buzdítja a magyar nemzetet.

Trócsányi Zoltán

A diáknyelvhez (Nyr 76 : 157). A *dárdás, kápsálás, a brugó, a kis- és nagybotos* a régi debreceni diákeletnek közismert szavai. A *dárdás* a kollégium gimnáziumi tagozata alsó osztályaiba (I—VI. o.) járó szegény tanuló volt (aki erre önként vállalkozott), aki a kollégiumban bentlakó nagyobb diákok (tanítóképzős, teológus, jogász) szobáit takarította és oda vizet hordott. Ezért a szolgálataért a kollégiumban ingyenes lakást s ebéd és vacsorából álló étkezést kapott. A reggeliért való boltba lemenés azonban nem tartozott a kötelességéhez, azt esetleg csak szívésségből tette meg. A *dárdást* Jókai is többször említi.

A kollégium konviktusában étkező minden diák kapott az ebédhez és a vacsorához egy félbarna pékpipót, ezt hívták a diákok *brugónak*. Finomsága nem sok dicséretet érdemelt. — *Brugó* volt a neve a zenekari nagybögőnek is; a rajta játszott pedig *brugónak* hívták.

Kotró. A debreceni kollégium *dárdását* nevezték ritkábban *kotrónak* is. Az azonban tévedés, hogy akkor seperte volna a diákok hálószobáját, mikor azok lementek reggelizni, mert a diákoknak nem volt hálószobájuk; azok 5—12 személyes lakószobában (coetus) laktak a szobafőnök felügyelete alatt, s ott töltötték az egész napot. Reggelizni sem mentek, mert a konviktus reggelit nem adott, arról minden bentlakó maga gondoskodott, s azt a coetusban fogyasztották el. A konviktus csak ebédet és vacsorát adott, sőt a nyári remanensek egyenesen csak ebédet kaptak, vacsorát nem; csak a déli *brugó* volt nyáron nagyobb adag, hogy vacsorára is jusson belőle. *Kotrónak* Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón a kéményseprőt nevezik.

H. Fekete Péter

Népnyelvi adatok az újságokban. A Szabad Nép munkatársai gyakran fölkeresik dolgozóinkat munkahelyükön: a gyárban, a bányában, a mezőn stb., s érdekes leírásokat adnak munkájukról, amelyben nem egyszer értékes nyelvi anyagot is közölnek. Így a Szabad Nép 1953. január 3-i száma Téli halászat a Balatonon című közleménye szerint a Balaton Halászati Vállalat halásztelepeit látogatta meg az újságíró Balatonszemesen, Fonyódon, Keszthelyen és Tihanyban, s leírta a halászbrigádok munkáját. Ebben a közleményben is több érdekes tájszóra akadtunk.

1. *akadó*: „A földvári, szárszói és tihanyi »nagyakadók« köves fenekére kötélbojtokból készített tizezernyi »fészket« helyeztek. Egy-egy fészken 60—70 ezer ikra is

összegyűlt. Ezt azután a 24 méter hosszú teknőalakú betonkádakban kikeltették és 1952-ben 34 millió parányi süllőivadékot engedtek a Balaton vizébe.“ — Az *akadó*-k Herman O. szerint a Körös mellett földdel töltött fűzfakosarak, amelyeket a halaszvíz örvényes helyein, ahol a hal tartózkodni szeret, hosszú gallyaknál fogva május elején elsüllyesztenek, hogy ott hálóval halászni ne lehessen. Kérjük olvasóinkat, érdeklődjenek, hol és milyen jelentésben használják a szót a halászok, mert a körösi és a balatoni *akadó* jelentése nem azonos.

2. *aluszik*. „A szürke felhők mögött most emelkedik fel a napkorong. Úgy tartják: ez hidegét hoz. »Aludni kezd a víz« — mondják a halászok a hártvásodó vízre.“ — A MTsz csak egy adatban közli a Székelységből a *megaluszik* igét 'megfagy' jelentésben: Csendesen folyó víz télben *megaluszik* (MNGy 3 : 159). Használják-e a szót másutt is ebben a jelentésben?

3. *hízik*. „Amikor azután 12—15 centiméter vastagra »hízik« a jég, megkezdődik a halászat a Balaton jegén.“ A szót 'vastagodik' jelentésben nem közli a MTsz, de műveltető alakja megvan a következő szólásban: *hízalják a jéget* 'átjáró készítése végett a folyónak még nem elég erős jegére szalmát raknak és öntözik, hogy mind jobban és jobban összefagyjon' (Bács m. Ókanizsa vid.). Mindkét szónak erre a jelentésére kérünk adatokat.

4. *tanya*. „Az almádi-fürdői »tanyánál« állnak meg. Tanyának nevezik a halászok azokat a területeket, ahol sok évi tapasztalatok alapján a legjobb szákmányra van kilátás.“ — Herman Ottó szerint általánosan használják a *tanya* szót a következő jelentésben: 'a víznek a húzóhálóval egy vetésre meghalászható része'. Kérünk pontos jelentést és helymegjelölést.

B. Ö.

Irodalom

KOSSUTH LAJOS 1848/49-BEN. I. KOSSUTH LAJOS AZ UTOLSÓ RENDI ORSZÁG- GYŰLÉSEN 1848/49.

Magyarország újabbkori történetének forrásai.

Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Barta István.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951.

Barta István műve nemcsak az államférfiú Kossuth Lajos egyéniségének értékeléséhez nyújt becses adatokat, hanem egyszerűen alkalmas arra is, hogy Kossuthnak, a szónoknak, a stilsztának, a nyelvésznek jelentőségét is teljesen megbízható, hiteles szövegek alapján vizsgálhassuk. Kossuth egyik munkájának, az *Irataim az emigrációból* című hatalmas műnek kiegészítéséül, évszázadunk elején az Athenaeumnál megjelent Hirlapi cikkek s Beszéd kiadását ugyanis szövegkritikai szempontból kielégítőnek egyáltalán nem tekinthetjük. Ez a kiadás ugyanis a hirlapi cikkeket s a beszédeket csak olyképen közli, amint a cenzura vizsgálatán keresztülmentek. A kihagyott, törölt részekre tájékoztatót egyáltalán nem nyújt, s jegyzetek útján nem jelöli meg azokat a helyeket, ahol Kossuth szavaiban a cenzura intézkedéséből hiányosság mutatkozik. Emellett azonban a közlések sajtó alá készítői más tekintetben sem jártak el azzal a gondossággal, amely Kossuth Lajosnak minden írását feltétlenül megilleti. Ezzel szemben Barta István kiadása — hogy egyebet ne említsünk, mégcsak helyesírás tekintetében is pontosan ragaszkodik az eredeti kéziratokhoz illetve az egykorú közlésekhez; úgyhogy munkáját filológiai tekintetből is pontosnak mondhatjuk.

A Könyvbíró Hivatalnak 1847. évi egyik utasításából láthatjuk, milyen szempontok szerint kellett a cenzoroknak az országgyűlési tudósításokat felülvizsgálni. Az utasítás szavai szerint ugyanis »egyedül az igazató és lázító, továbbá kormányt és személyeket sértő illetlen kifejezések-et kellett törölni« (296). Barta István lelkiismeretes szövegközléséből megállapíthatjuk, hogyan értelmezték a cenzorok ezt a »kötelességüket«. Barta ugyanis a közlésekből annak idején törölt részeket szögletes zárójelbe foglalva illeszti belé Kossuthnak megcsönkített alkotásaiba, s így visszaállítja a művek épségét. Így tudjuk meg, hogy Kossuthnak 1847. évi november 22-én elmondott első válaszfelirati beszédéből ezeknek a mondatoknak

¹ Az idézetek mellett található számok az ismertetett mű lapszámait jelzik.

közlését tiltotta meg a cenzura : »... az országgyűlés pedig sértett törvények orvoslásával vesződve, perekhez, de nem törvényhozáshoz illő ügyvédi harcokat kéntelen vívni constituált hatalmak korlátai felett, [és a papír malasztok halmazát új papír szeletekkel támogatva, szétoszlik, három évig nézi a sérelmek folytatásait, majd ismét újra kezdendő az orvoslás sisiphusi munkáját. Ez nyomorúság t. RR., még a nyomorúságnál is rosszabb, mert gúny, mintha rólunk írták volna a Danaidák regéjét.] (315.)

A Részek visszacsatolásáról, 1848 január 14-én elhangzott nagyhatású beszédből pedig többek közt az itt következő mondat sem láthatott annak idején napvilágot : [»Mert valóban, t. RR., ez egy oly könnyelmű játékküzés a magyar kir. korona jogaival, oly szét tiprása csak a törvény szentsége iránti bizalomba gyökerező rendszeretnek, hogy ily tényekkel szemközt a polgárok legtürelmesebbjének is kétségbe kell esni a törvény oltalma felett, pedig ahol ezen érzés lábra kap, ott szentségtelen kezekkel szaggattatnak szerzte a rendnek minden kötelékei, s a polgári társaság morális állapota sarkalapjaiban meg van ingatva.] (454).

A csonkítások megismerésével nemcsak a szerkezetbeli hiányokat tudjuk kiegészíteni, hanem képet alkothatunk Kossuthnak erkölcsi bátorságáról, lelki nagyságáról, amely igaz meggyőződésének őszinte s leplezetlen kinyilvánításában félreérthetetlen módon megmutatkozott. Következetes maradt mindvégig a Pesti Hírlap első számának bevezető cikkében Felsőbüki Nagy Páltól idézett eme szavaihoz : »Sem a hatalmasok komor tekintete, sem polgártársaink heve soha el nem tántorít.«

Másik kiváló tulajdonsága még ennek a kiadásnak, hogy Kossuthnak több olyan írását s beszédét is tartalmazza, amely a harcok hevében s hatásuk alatt hirtelenében született, s így Kossuth ösztönszerű, rögtönző írói s szónoki készségének megismerésére is megbecsülhetetlen anyagot kapunk. Érdekes ebből a szempontból az 1848. márc. 14-i országgyűlési beszéd. Barta közlése itt is részletesebb, hivebb, mint az Athenaeumbeli kiadása. Becsességet kölcsönöz a beszédnek Kossuthnak ez a néhány kijelentése : »... az eseményeknek csak egy pár perccel az ülés előtt megtudása által kénytelenítette, nem lehettem azon helyzetben, hogy — a mi különben is, de különösen az ilyen körülmények között, szoros hazafizói kötelességem lett volna, — nem csak párt elvbarátaimmal, hanem — istennek hála! miután reményem, hogy már most pártkülönbség köztünk nem leend, hanem mindnyájan hazafiak s hazafiságunk érzetében egy párt vagyunk — tisztelt követőtársaimmal az iránti előlegesen értekezhessem, és véleményeket kikérhessem« (650). »Egyébiránt most jelen percben szónokolni nem akarok, hanem a főnforgó tárgyra nézve röviden mondom meg nézeteimet« (654).

Kétségenkívüli rögtönzések még : az 1848. febr. 8-i, az adminisztrátori (főispáni helyettesi) tisztség kérdésében tartott országgyűlési beszéd, a Bécsből visszatért küldöttség fogadtatása alkalmával, 1848. márc. 17-én tett közlés, a kormánynak Pozsonyból Pestre érkeztek, Vasvári Pál üdvözlő szavaira, 1848 ápr. 14-én adott válasz. A küldötlet nélkül mondott három beszédnek mindenike mutat Kossuth szónoki egyéniségére jellemző érdekes tulajdonságokat. Az első beszéd tervének elgondolása közben Kossuth azt is célul tűzte ki, hogy tárgyalása során összeveti Mária Teréziának a főispánok részére 1770-ben adott utasításait, valamint az ugyanebben a kérdésben megjelent 1845. évi rendelkezést. Már végefelé járt beszédének, amint észrevette, hogy szándékáról megfeledezett, s nem tette meg a célul kitűzött összehasonlítást. Amde gyakorlott szónok volt, s gondolatmenetét minden tétovázás nélkül kissé visszafordította ezzel a közbevetéssel : »Bocsássanak meg a RR, hogy improvizálván, az eszmékben tökéletes rendet nem tartok, s a mondottakra vissza megyek« (529). A második beszédnek pedig az egyszerű szavakban jelentkező határozott öntudatosság a jellemzője. »Meggjöttünk Bécs falai közül, hol az absolutismusnak századokon keresztül tartogatott rendszere összedőlt. (Harsogó öröm kitérések.) Testvéri szeretettel fogadtattunk azon nép által, mely a szabadság kivívásának tetteire Pozsony falai közül kapta a biztató szót. (Sokszoros éljen!) A mi közlegésünknek híre Austria számára az alkotmány megadásának perce volt« (662). A harmadik beszédnek egyik főgondolata : »Pest a nemzet szíve, s a nemzet testében a vér akkint kering, mikint ereibe a szívből ömlik — rohan, ha a szívben for, nyugodtan folyik, ha a szív nyugott. Gyönyörű szerep a szív szerepe, de roppant felelősséggel jár, ha öntudatosan lüktet« (739).

A kötet közleményei között találjuk Kossuthnak Wesselényi Miklóshoz intézett, nagyrészen politikai vonatkozású, közvetlen hangú, változatos két levelét. Egyik a Részek visszacsatolása érdekében tervbe vett teendőkről szól, a másikban pedig Kossuth mozgalmasságát országgyűlési képet fest. A közügyek tárgyalása során jellemző adatokat közöl önnönmagáról, egészségi állapotáról, fárasztó elfoglaltságáról, családi helyzetéről. »... még irigyelnek is — míg én görcsösen vonaglom éltem köz és magány súlya alatt, s az ő ügynevezett dicsőségüket, még egy pár életév reá toldásával is örvendve adnám oda egy nyugodt óráért. Azonban hagyjuk ezt ; én majd csak húzom az igát, míg bírom. De ne volnék csak olly balsa, hogy ezt a szegény hazát olly mondhatlanul szeretem ; — beh oda dobnám nekik e dicsőség kinjait, melyet egyfavágó becsületes álmáért marokkal adnék cserébe« (560). A levelek közlésmódjában ott találjuk azonban Kossuthnak beszédeiből jól ismert néhány kiváló sajátosságát is.

Itt is drámaiságtól lüktetnek például szavai. »A kővári követek, ha önmegyéjük, ha a részek, ha a haza ügye szívükön fekszik, ne jöjjenek, hanem repüljenek, s eljövén, hozzánk csatlakozzanak« (427). De ami Kossuth írásaiban teljesen szokatlan: a tréfálkozás elevevége is felvillan leveleiben. Kisebbségi fiának, Lajos Tódornak, Wesselényi keresztfiának jellemzésére megjegyzi 1848. febr. 17-én kelt levelében: »... csak úgy bugyog az ész belőle, nem győzőm előle elzárni a tudományt, a mellett izmos, mint Toldy (de nem Schedel-Toldy) Miklós fattyu korában« (562).

Említsük még meg, hogy Barta közléseit mindvégig módszeresség jellemzi. A különféle emlékekben található összefüggésekre, kapcsolatokra állandóan rámutat és utalásaival elősegíti, hogy az olvasó lehető egységességükben láthassa a szóbanforgó eseményeket, jelenségeket. Ezt a célt szolgálja a több, mint egy sűrű ivre terjedő részletes tárgymutató is. A gondos utalások során, alkalomadtán Barta arra is rámutat, hogy Kossuthnak egyes ismételt előforduló gondolatai, érvei hogyan alakulnak, fejlődnek tovább, míg aztán beszédeiben is előkerülnek.

A kötet élén tartalmas bevezető tanulmányt olvashatunk. Ebben Barta a lelkiismeretes történetíró tárgyilagosságával rajzolja meg azt a korszakot, melyet közleményeinek anyaga, elsősorban Kossuth személyével kapcsolatosan, megvilágít. Előadásmódja nyugodt, folyamatos, csupán tartalmával igyekszik hatni. Nyelve egyszerű, világos, keresetlen. A tárgyilagosság kedvéért rá kell azonban mutatnunk, hogy a síma folyású, természetes fejtegetésekben közben-közben nyelvi idegenszerűségek is mutatkoznak. Nem helyesen használja Barta a képez igét. »Csanád megye túlnyomó része a királyi kamara tulajdonát képezte« — írja a 107. lap egyik jegyzetében. Helyesen: Csanád megye túlnyomó részben a királyi kamara tulajdona volt. »A törvény megszövegezésénél — az uralkodóval lefolytatott felirat-, illetőleg leirat-váltások után — csak olyan szövegrészek jöhetnek szóba, amelyek a feliratokban szerepeltek — írja a 613. lap egy másik jegyzetében. A -nál, -nél ilyen kapcsolatban németesség. A mondatot magyarosan így kellett volna szerkeszteni: A törvény megszövegezése során... , vagy a törvény szövegezésében... A le igekötő használata felesleges az e helyeken előforduló igealakokban: Mind Kossuth cikkeit, mind Széchenyi munkáját újra leközli Viszota Gy. (132); az Ellenőr leközölte a költőnek... hosszú leveleit (279). Elegendő a közöl is. Sajnálatos, hogy a kötetben súlyosabb sajtóhibák is maradtak; pl. a 315. lapon, a lap első felében található bekezdésben egy sor kétszer van szedve, egy másik sor pedig teljesen hiányzik. A kötet nagy értékét az említett hiányosságok alig csökkentik. Állíthatjuk, hogy ez a kiadvány is növeli Barta Istvánnak Kossuth művei sajtó alá rendezésével szerzett kétségkívüli nagy érdemeit. Jöleső érzéssel állapítjuk meg ismételten, hogy a mű alapján Kossuth nyelvének tanulmányozói is gazdag tanulságokat szerezhetnek. Epp ezért érdeklődéssel várjuk a sorozat további köteteit, s egyszersmind azt az időt, amikor Kossuth nagy jelentőségű írásai a maguk teljességében végre rendelkezésünkre állnak.

Dénes Szilárd

A DIALEKTIKUS ÉS A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS KÉRDÉSEI I. V. SZTÁLIN NYELVTUDOMÁNYI MUNKÁIBAN

Szikra. Budapest, 1952. 385. l.

Sztálin elvtárs nyelvtudományi tanítása (I. A szovjet nyelvtudomány kérdései, Marr-vita, Szikra, 1950. ismertette Nyr 75: 229—233.) új korszakot nyitott nemcsak a nyelvtudomány történetében, hanem az egész tudományos élet fejlődésében is. Az előttünk lévő könyv a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetének kiadásában jelent meg Moszkvában 1951-ben, Alekszandrov, Konsztantyinov, Csesznokov és Csertkov szovjet tudósok szerkesztésében. E műben azok a jelentős tanulmányok vannak összegyűjtve, amelyek Sztálin elvtárs zseniális nyelvtudományi munkáit magyarázzák és alkalmazzák az emberi gondolkodás egész területén. A gyűjteményben foglalt cikkek elemzik és jellemzik a dialektikus és történelmi materializmus azon kérdéseit, melyeket Sztálin nyelvtudományi munkáiban felvetett és megoldott. Jugyin tanulmánya (111—135) Sztálin nyelvtudományi munkáinak jelentőségét tárgyalja a társadalmi tudományok fejlődése szempontjából, Csesznokov a marxizmus-leninizmus álláspontját fejt ki az alapról és a felépítményről (136—178), ugyancsak az alap és felépítmény szerepéről a szovjet társadalomban ír Glezerman (179—215), míg Szytyepanyan a tudományos kommunizmus elméletének néhány kérdését fejt ki Sztálin nyelvtudományi

* A Toldy Ferenc nevéhez fűződő hasonló tréfálkozást érdekes módon Petőfinek Aranyhoz intézett egyik levelében is megtaláljuk. Azt írja Petőfi Aranynak 1848. jan. 29-én: »En most Lehel from elbeszélő költeményben, röviden, de egész életét Azsiából az akasztófaig olyan nyolc soros alexanorinusokban, mint a te Schedel, vagy Toldyd. Arany pedig egy héttel később, febr. 6-án kelt levelében ily megjegyzést tesz Petőfi évődő szavaira: »Mindn dolgok előtt: én nem irtam Toldyt. Hanem (ez már más szó, tehát jó rim) Toldit« (Arany Ö. M. 11: 128, 130.).

munkájának fényében (216—252), Csertkov Sztálin nyelvtudományi munkájának fényét a dialektika néhány kérdésére vetíti (253—309). Hogy Sztálin nyelvtudományi munkássága mit jelent a természettudomány története s a természettudomány szempontjából, azt Makszimov (310—327) és Trosin szovjet tudósok kiváló tanulmányaiból tanulhatjuk meg.

E nagyjelentőségű, világos és alapos fejtegetéseket megelőzi *Kammari*-nak I. V. Sztálin a marxista nyelvtudományról c. (7—48) és a már nálunk is oly jól ismert *Vinogradov*nak alapvető értekezése, melynek címe: »A szovjet nyelvtudomány fejlődése I. V. Sztálin nyelvtudományi tanításának fényében« (49—110).¹ *Kammari* értekezésének gerince Sztálin nyelvtudományi munkájának azt az igen jelentős részét fejtegeti és magyarázza, amely szétzúzza a marrizmus hamis rendszerét. Utal arra, mint cáfolja Sztálin zseniális fejtegetése a nyelvnek felépítmény voltát, osztályjellegét, a szakaszossági elméletet, a nyelv hirtelen, robbanászerű forradalmainak lehetőségét, mint bizonyítja Sztálin a nyelv hírhedt marri négy elemes analizisének, valamint a nyelvbeszédet megelőző taglejtéses nyelv önállóságának abszurditását. Szépen kifejti a sztálini nyelvtudománynak amaz alapvető gondolatát, amely a nyelv életét két oldalról világítja meg: a szótári készlet és a grammatika oldaláról. Járulunk hozzá *Kammari* alapvető fejtegetéseire ezúttal néhány részlet-adattal. A nyelvnek hízhetetlen erős ellenállására minden erőszakos beolvasztó tendenciával szemben jó példa egy magyar nyelvjárasterület, a moldvai csángóké, amely az évszázadokon át dült régi feudális, majd kapitalista világbeli román törekvések ellenére is megmaradhatott. A nyelvkereszteződésekhez érdekes volna az albán-török problémának kifejtése. Az anyanyelv és iskolai tanítása a sztálini nemzetiségi elméletnek politikai és tudományos szempontból egyik legjelentősebb része. Végül igen érdekes *Kammari* fejtegetései során annak megállapítása, hogy a reakciós, idealista Bogdanov hatására Marr arra a tudománytalan burzsoá állításra vetemedett, hogy »az angol nyelvnek kell a közös világnyelvvé válnia«, s ezzel v. sz. saesett a világnyelv problémája tekintetében arra az álláspontra, amelyet már közel félévszázada megcáfoltunk (vö. A világnyelv kérdése, 1907, németül 1913).

Vinogradov tanulmánya a nyelvtudomány elméletének és gyakorlatának, a mult hibái és a jövő feladatai felsorolásának olyan gazdagságát tárja elénk, hogy annak részletes megismerését a nyelvtudomány minden munkása számára kötelezővé tennők. A tájékoztatásnak és a gondolatébresztésnek e valóságos tárházából e helyen arra a tizenkét tételre óhajtok röviden utalni, amelyek körül a Szovjetunióban az általános nyelvtudomány problematikája kialakult, és a munka folyik is. Ezek: 1. A nyelv lényegére és funkcióira vonatkozó problémakör további kiépítése, az azt Csikobava prof. elindította. 2. A nyelv szerkezete, maradandó alapja, szótári szókészlete. 3. A nyelv társadalmi lényegéből és struktúrájából következő általános törvényszerűségek. 4. A nyelvjárások és osztályzsargonok törvényszerűségei a társadalom, a nép történetével kapcsolatban. 5. A népi és irodalmi nyelv közötti kapcsolat, kölcsönhatás és viszony a társadalom történetének különböző szakaszaiban. 6. A szépirodalom nyelve, az író nyelve az egész nép által használt nyelvhez való viszonyában. 7. A nyelvcsaládok, a nyelvrokonság problematikája. 8. A népi nyelvek történelmi fejlődése, mint a nyelvészek és történészek közös feladata. 9. A szocialista nemzetek nyelvéjlődésének törvényszerűségei (orosz hatások a Szovjetunió népei által beszélt nyelvek szótári szókészletére). 10. A nyelvtudomány különleges módszereinek kidolgozása. 11. A nyelvtudomány struktúrája a sztálini nyelvtudomány fényében, a lexikológia, szemaziológia, fonetika stb. új funkciói. 12. A nyelvtudomány helye más társadalmi tudományok sorában, a nyelvészet kapcsolatai az irodalomtudománnyal a szépirodalmi nyelv és az írói stílus tanulmányozását érintő kérdésekben.

A 6. és részben a 12. témakörrel kapcsolatban Vinogradov ezt írja: »Az irodalmi műalkotás nyelve ugyanakkor, amikor az egész nép által használt nyelv stiliztikájára támaszkodik, szervesen összefügg a szerző eszmei mondanivalójával, képvilágával és a mű kompozíciójával (72). Erre példa a most megjelent Puskin-Szótár s nálunk egy programcikk (Nyelvsztétika, 1908), amelyben Petőfi fiatalágával és forradalmiságával kíséreltük meg megmagyarázni a költő vér-metáforáit. (Ez az eszme hatja át a Mikszáth-szótár idevágó megállapításait is.) A 9. témakörnél önkéntelenül is Turgenyev: Költemények prózában c. művének az orosz nyelvre vonatkozó, gyönyörű prózában írott versére gondolunk. Ugyane téma körbe vág, a nyelvi hatásokkal szemben való szívós ellenállásra, szinte áthatolhatatlanságra vonatkozó megállapításhoz, az a magyar nyelvtörténeti tény, hogy egyetlen esetben sikerült ugyan a ható nyelvnek a magyar költőszók rendszerébe való behatolása, de ez is egy, az ország területén kívül élő nyelvjárásban, a csángókéban történt, ahol egyes esetekben a *hogy* kötőszót a román *ke* (ca) kiszorította (*mondattán ke* ... azt mondotta, hogy ...). Nem feledkezik

¹ Itt említjük meg, hogy a fordítók (Terényi István, Surányi Magda, Varga Iván, Szarka János, Tolnai Pál, Bródi Ferenc, Botos Imre, Szabó Klára) és a szerkesztőség jó munkát végeztek, a könyv magyar stílusa az eredetihez méltóan világos, magyaros és a szovjet irodalom magyar nyelven való közlésének fejlődésében, különösen egyes szépirodalmi művek fordításaival szemben, örvendetes haladást jelent.

meg Vinogradov azokról a problémákról sem, amelyek még feldolgozatlanok. Ilyenek : a nyelv és gondolkodás, a nyelvek geneológiái osztályozása, a nyelvek alakítási típusai, az analitikus szerkezet képződése, a nyelv átmenete egyik minőségből a másikba, forma és tartalom a nyelvben, a jelentés, a lexicológia, a hangtan és a fonetika és határvonalai, a nyelvek és népek eredete stb.

Sztálin nyelvtudományi munkái, Vinogradov fejtegetései, azt bizonyítják, hogy a marxizmusban, amely szüntelenül fejlődik és tökéletesedik, halhatatlan alkotó erő rejlik. Az alkotó marxizmus minden élő tudomány alapja. Ez az egész kötet megcáfolhatatlan bizonyítéka Vinogradov szavainak : »A nyelvtudomány történetében nem volt rá példa, hogy egy gondolkodó nagy műve ilyen gyorsan és döntő módon új utakra vitte volna ezt a tudományt a világ valamennyi haladó országában. A nyelvtudomány története nem ismer még egy munkát, amely ilyen hihetetlenül egészséges hatással lett volna a nyelvészeti gondolkodás haladására.«

Rubinyi Mózes

MEG JEGYZÉSEK AZ ÚJ ÁLTALÁNOSISKOLAI NYELVTANKÖNYVHÖZ.¹

Az iskolai oktatás eredményesebbé tétele érdekében kormányzatunk hatalmas áldozatokat hoz azzal, hogy állandóan fejleszti az iskolakönyvek színvonalát, új, egyre jobb könyvekkel siet segítségére a tanulóknak. Rövid idő alatt most² jelent meg a második általánosiskolai nyelvtankönyv (I. rész), amely jó eszköznek ígérkezik arra, hogy segítségével az eddigieknél nagyobb eredményeket érjünk el az általánosiskolai nyelvtanításban.

Megjegyzéseinket azzal a céllal tesszük, hogy egyrészt rámutassunk a könyv kiváló értékeire, amelyeket jó tudatosan látni pedagógusainknak, másrészt azzal, hogy felhívjuk a figyelmet bizonyos nehézségekre, amelyeknek a megoldása a tankönyv írójának távolabbi feladata lehet. A nehézségeknek a kiküszöbölése az új iskolai évben pedagógusainkra hárul, és ugyancsak az ő feladatuk lesz az, hogy az itt felvetett problémákat a tanításuk gyakorlatában szerzett tapasztalataik nyomán kiegészítsék. Észrevételeink két alapvető, végső fokon egymással összefüggő szempontot vesznek figyelembe. Az egyik : milyen tárgyi problémák merülnek fel a könyvvel kapcsolatban. A másik : az anyag közlésének módszeressége, különös tekintettel a pedagógiai szempontokra.

A könyv új felosztásban adja a leíró nyelvtant : hangtan, jelentés, alaktan, mondat- (ez utóbbit a közeljövőben megjelenő második rész fogja tárgyalni). A kb. egy évvel ezelőtt megjelent középiskolai nyelvtankönyv felosztása : hangtan, szótan, mondat. Az általános iskolai tankönyv alakítási része lényegében ugyanazokat a kérdéseket tárgyalja, mint a középiskolai nyelvtan szótani része, kivéve a jelentést, mely most önálló fejezetet kapott, ott pedig beolvad a szótanba. Szerintünk vitatható lenne az általánosiskolai tankönyv új felosztásának helyessége kétféle okból is. Egyrészt nem látjuk megnyugtatónak a szótan teljes beolvasztását más fejezetekbe, másrészt nem megnyugtató pedagógiai szempontból sem az, hogy a középiskolában az eddig ismert felosztástól eltérő felosztással ismerkednek meg a tanulók. Természetesen itt nem csupán terminológiai kérdéssről van szó, hanem a nyelvtannak és a szótannak, ill. szókészletnek a viszonyáról, az egész nyelvi tananyagának rendszerezéséről, sorrendezéséről, mely részleteiben és egészében eddig még a nyelvtannak tisztázatlan problémája. Kár, hogy a könyv az általa követett felosztást nem okolja meg, amint ezt pl. a középiskolai nyelvtankönyv a Nyelvtani alapfogalmak című fejezetében (6. lap) — szerintünk elsősorban didaktikai szempontból nagyon helyesen — megteszi. Ugyanis az általánosiskola V. osztályában a rendszeres nyelvtan oktatásának elindításához több nevelő által sikeresen alkalmazott eljárás a nyelvtan egységes rendszerének, felosztásának bemutatása, majd annak a későbbiek folyamán állandó felszínen tartása azzal a céllal, hogy a tanulók kapjanak a nyelvtani anyagról átfogó szemléletet, mely megkönnyíti számukra a tájékozódást. Ehhez a tankönyv nem nyújt segítséget.

Az anyag elrendezésére, arányosságára nagy gondot fordítottak a szerzők és ezt nézünk szerint igen sikeresen oldották meg. A könyv rövid mondatnyi bevezetőt ad, mely alkalmas arra, hogy segítségével a tanulók felelevenítsék és rendszerezék az általánosiskola alsóbb osztályaiban tanultakat. A mondatnyi bevezető után a hangtant tárgyalja a könyv az eddigi nyelvtanoktól eltérő alaposan és különösen nagy gondot fordítva a hangtannal összefüggő gyakorlati helyesírási kérdésekre. Külön egységek foglalkoznak a rövid és hosszú magánhangzók, a rövid és hosszú mássalhangzók helyesíráásával, továbbá a részleges hasonlással, az összeolvasztással kapcsolatos helyesírási sajátosságokkal, a *j* hang kétféle jelölésével, az elválasztással. A következő fejezet a jelentést. Ez a rész a szavak jelentése, az azono-

¹ Ez az ismertetés 1952. augusztusában készült.

² A magyar nyelv tankönyve I. rész. Az általánosiskolák V—VI. osztálya számára. Az V. osztály anyaga Rácz Endre és Takács Etel, a VI. osztály anyaga Weber Mihály munkája. A szerkesztést Kálmán Béla és Imre Samu végezte.

alakú, rokonértelmű és hangulatfestő szavak című egységeket tartalmazza. Az alaktan a szós fajok ismertetésén kívül tárgyalja a képzők, ragok, jelek szerepét; a megfelelő szófajoknál az igeragozást, a birtokos személyragozást; továbbá a szóalkotást (összetétel, képzés) és végül röviden a szócsalád-elméletet. Külön egységekben foglalkozik az alaktannal kapcsolatos helyesírási kérdésekkel.

A következőkben néhány részletkérdéshez fűznénk rövid tárgyi megjegyzést.

A hangtanban nehézségek mutatkoznak a hangkapcsolatokból eredő hangváltozások tárgyalásában, a hasonulás és az összeolvadás kérdésében. Úgy látszik, hogy a szerzők itt nemcsak az egyetlen figyelembejehető szempontot vették alapul, hogy t. i. a valóságban végbemegy-e a hangváltozás, hanem azt is, hogy helyesírásunk jelöli-e vagy nem jelöli az illető hangváltozást. Mondani sem kell, hogy a magyar helyesírás alapelveiből következő helyesírási sajtóságiok alkalmasak arra, hogy éppen ezt a kérdést rendkívül bonyolulttá és bizonytalanná tegyék. A részleges, a teljes hasonulást, valamint az összeolvadást a könyv a szokásos módon definiálja. Az összeolvadás definíciójához azonban hozzáteszi kiegészítésként: »A mássalhangzók összeolvadása úgy is végbemehet, hogy az egyik mássalhangzó beolvad a másik mássalhangzóba«. Nem tekintve azt, hogy más szavakkal mondja el a könyv, egyenlőségjelet tehetnénk az idézett megállapítás és a teljes hasonulásról szóló definíció első mondata közé: »Ha a két egymás mellett lévő mássalhangzó közül az egyik teljesen hasonlóvá válik a másikhoz, akkor teljes hasonulásról beszélünk«. Erre példa: *tervezzük, géppel*. Az előbbire: *nehézség*. Az összeolvadással kapcsolatban a könyv szabályban rögzíti, hogy azt helyesírásunk nem tünteti fel. Nyilván ezért került a *nehézség* az összeolvadás példái közé. (A teljes hasonulásról viszont azt tanítja, hogy ezt helyesírásunk is feltünteti.) Az összeolvadás példái között szerepelnek így különböző helyeken a *bátyja, anyja, ábrázolja, figyeljete, hagyja* szavak is. Még bonyolultabb lesz a kérdés, amikor a felszólító mód helyesírás szabályaiban ezzel ellentétes szabályt ad a könyv. A *t* végű igék felszólító módjának helyesírásával kapcsolatban (*halasszátok, lássátok, kövessétek*) ezt mondja: »Helyesírásunk ezt a mássalhangzó-összeolvadást is feltünteti«. Itt valóban egy régebbi bonyolultabb hangváltozás eredményeképpen összeolvadás történt, de ezzel a szabállyal megbontja az összeolvadásról adott általános szabályt. Bizonyára a helyesírás tanítás gyakorlati szempontjai vezették a szerzőket a kérdés ilyen felvetésében és megoldásában. Nem vagyunk azonban meggyőződve afelől, hogy ebben a kérdésben helyesen jártak el és arról sem, hogy a helyesírás tanításában ez a megoldás könnyítést jelentene, legfeljebb azt, hogy ha a tanuló megtanulja a helyesírást, akkor ennek segítségével felismeri az egyes hangváltozásoknak hovatartozását a könyv által ismertetett alapokon. — A 24. lapon: »A mássalhangzók azonban csak valamelyik magánhangzóval együtt szoktak szerepelni egy szótagban«. Megjegyezném itt, hogy a magyar nyelvben, vagy: több, köztük a magyar nyelvben is. — A 81. lapon: a *megfagysz*, a 47. lapon: az *egyszerű* ejtése nem feltétlenül *megfacc, eccerű*, hanem lehet *megfatysz, etyszerű* is.

Figyelemre méltó eljárása már a középiskolai nyelvtannak és most az általánosiskolai nyelvtannak is az, hogy a szófajok rendszerezésében a módosító szók csoportjapak bevezetésével és az általánosiskolai nyelvtankönyv a névutóknak és az igekötőknek a határozószók közé sorolásával a szófajok osztályozását egyszerűsítette. Ha ezzel kapcsolatban maradnak is bizonyos kérdések (az indulatszók talán sajtóhiba folytán kerültek a szófajok összefoglaló táblázatában a módosító szók közé, hiszen a tárgyalás során nincs közéjük sorolva, szerintünk helyesen, ha figyelembe vesszük, hogy teljesértékű mondanivalót fejeznek ki; továbbá a névelőknek és a kötőszóknak a módosító szókhoz való viszonyának a kérdése), ez az új rendszerezés számottevő kezdeményezést jelent tudományos és didaktikai szempontból egyaránt. — Nem látjuk azonban világosan az igenevek külön szófaji kategóriaként való kezelésének értelmét. Szerencsésebbnek találjuk ezen a téren a középiskolai nyelvtankönyv megoldását, mely a főneveknél, a mellékneveknél és a határozószóknál tárgyalja a megfelelő igeneveket, és az igeről szóló részben összefoglaló képet ad az igenevekről.

Az alanyi és tárgyias igeragozás kérdését igen alaposan és célravezetően fejti ki a könyv. Itt csupán a tárgyias igeragozás használatának szabálya nem látszik elég pontosnak a határozott és határozatlan tárgy elhatárolására: »Határozott a tárgy akkor, ha a beszélő és a hallgató ugyanarra a személyre vagy dologra gondol« (87). A határozatlan tárgyra felhozott példák: *Irásk számítandólgazatot*. — *Nem érték egy kérdést*. Ezekben is (főleg az első mondatban, de esetleg a másodikban sem tud többet a beszélő sem a tárgyról) ugyanarra a dologra gondol a beszélő is, a hallgató is. Viszonylag jobbnak látjuk a kifejtés során adott meghatározást: »Tárgyas ragozást akkor használunk, ha pontosan tudjuk, hogy a szóbanforgó tárgyon mit kell értenünk, más szóval, ha a tárgy határozott«. Jegyzetben említi a könyv, hogy el is maradhat a határozott tárgy az ige mellől, ha azt az előzményekből már ismerjük. Nézetünk szerint a fejtegetés ezen a ponton jár legközelebb a határozott tárgy helyes fogalmának kialakításához, melynek alapvető ismertetőjele az, hogy az előzményekből, körülményekből ismert dologról

vagy személyről van szó (a fajtának egy meghatározott egyedéről, vagy a nem egyik fajtájáról: a nem egyedéről). Ezt az általánosságban érvényesnek elfogadható megállapítást az előzmény, a körülmények szerepének szempontjából nem korlátozám csupán arra az esetre, amikor tulajdonképpen stilisztikai szempontú nyelvtani szabályt mutatunk be, mint a könyv ebben az összetett mondatban: *Mielőtt beadják dolgozataikat, még egyszer átnézik*. Itt a főmondatban azért maradt és maradhatott el a tárgy, mert a megelőző mellékmondatban szó volt róla. Valóban itt is beszélhetünk előzményről, de a mellékmondat határozott tárgya is azért határozott, mert az előzményekből, körülményekből pontosan tudjuk, miről van szó: a a tanulók iskolai dolgozatairól, melyeket megírás után be szoktak adni stb. Nem ártott volna még hangsúlyozni ebben az egységben legalább a névelőnek, mint egyik jellemző nyelvi megkülönböztető elemnek a szerepét.

Hasonlóképpen gondolni lehetne a névmásokkal kapcsolatban is az előzmény szerepére. Ahogy a birtokos névmás definíciójában a könyv utal arra, hogy a »birtokos névmás olyan szó, amely *ismert* birtokviszonyt fejez ki, úgy általában is el lehetne mondani, hogy az ismert előzmények, körülmények teszik szükségessé és lehetővé használatukat.³ — A visszaható névmás szerepének a bemutatására felhozott négy példa közül kettőt nem látunk helyesnek: *Magaddal hozd a fűzetedet? Engedj magad elé!* Ezekben a mondatokban a cselekvés alanya és tárgya nem ugyanaz, mint ahogy a könyv mondja. Lejebb bemutatja, hogy a *maga* névmás személynévmás helyett is használható. A fenti mondatokban hasonló a helyzet, azzal a különbséggel, hogy a határozóval esik egybe nyelvíleg a személynévmásként használt visszaható névmás (*magaddal* = te veled).

Megnyugtatóan eddig még nem tisztázott kérdései közé tartozik a nyelvtannak az igék osztályozásának kérdése is. Az igék felosztása jelentésük szerint és az igék felosztása az alany szempontjából természetesen keresztezi egymást. A könyv a cselekvést, történet, létezés kifejező igék tárgyalása után a következőkkel vezeti be az alany szempontjából cselekvő igéket: »a *mos* ige azt fejezi ki, hogy az alany (Erzsi) cselekszik, s a cselekvés valami másra (a fehérműre) irányul. A *mos* ige cselekvő értelmű. — Cselekvő igék: *ír, kér, táplál, nevel, megy, marad, esik, él, van* stb.« Nyilvánvaló, hogy a kifejtés és a felhozott példák nem fedik egymást kielégítő módon. A *megy, marad, él, van* igékben a cselekvés nem irányul másra. Az összefoglalásban a cselekvő igről ennyit mond a könyv: »A cselekvést az alany végzi«. Ebben már belefér a *megy* ige is, de a *marad, él, esik* igék már kevésbbé, a *van* ige pedig egyáltalán nem, hisz megállapította már a könyv és a tanulók megtanulták, hogy ez létezés, tehát nem cselekvést kifejező ige. Kétségtelen, hogy itt a *cselekvő ige* műszó is zavart okoz, de talán ez a terminológiai zavar is arra mutat, hogy ez a nyelvtani kérdés nincs kellőképpen tisztázva. Kétféle megoldást látnék az oktatásban minden valószínűség szerint bekövetkező zavarok elkerülésére. Vagy a *cselekvő ige* fogalmi tartalmának kibővítését azzal, hogy a történetnek az alanyon való végbemenését vagy az alanyok egyszerű létezését is kifejezheti. Vagy az igéknek az alany szempontjából történő felosztásában mellőzni lehetne a történet és létezés kifejező igéket, illetve ezeket az alany szempontjából cselekvést kifejező igéktől függetlenül kellene vizsgálni.

Figyelmet érdemlők a könyvnek a nyelvtani műszók terén tett módosításai. Bevezet néhány új műszót: *bizonyító szó, valódi határozószó; folyamatos-, befejezett-, beálló melléknévi igenév*. Egységesíti az *alanyi-, tárgyas-* stb. összetételek elnevezését: *alanyos-, tárgyas-* stb. Nem látjuk szerencsésnek a *jelentő mód* helyett a *kijelentő mód* használatát, hisz nem az a lényeg, hogy *kijelentjük*, hanem, hogy a cselekvés tényleges történést, megtörténtet vagy bekövetkezését állapítja meg, amint ezt a könyv is kifejti.

A nyelvtan tárgyalásába szervesen épül bele a helyesírási elmélet kifejtése. A helyesírás egyes kérdéseit sikeresen építi rá a könyv a nyelvtan megfelelő tételeire. A módszeres szempontból is kitűnően megszerkesztett helyesírási fejezetek, a jól megfogalmazott, világos szabályok rendkívül gondos és alapos munkára vallanak. Ezzel kapcsolatban csupán egy gyakorlati megoldásra tennék ajánlatot a *t* végű igék felszólító módjának helyesíráásával kapcsolatban. A könyv a következő két csoportra osztott, de még többre felbontható szabályt adja, mely röviden összefoglalva ez:

I.	{	hosszú magánhangzó + t + j	= ts (teljesítetek)
		mássalhangzó + t + j	= ts (rontsátok)
		st + j	= ss (példám nem ad; egy példa van: fest)
		szt + j	= ssz (halasszátok)
		lát és bocsát	= ss (lássatok)
II.		Rövid magánhangzó + t + j	= ss (hallgassatok).

³ A középiskolai nyelvtankönyv az előzmény szerepét a szórend (*sorrend*) tárgyalásában is tekintetbe veszi, és folynak vizsgálatok arra vonatkozóan is, hogy a hangsúly kérdésében is fontos szerepe van az előzménynek, ill. az újnak.

Amint látható, a szabály elég bonyolult és a *lát*, *bocsát* igék, sőt az *st* és *szt* végű igék helyesírásai is a kivételek közé tartozik. Gyakorlati szempontból sokkal megfelelőbb lenne a következő egyszerűbb szabály: a *-t* végű igék felszólító módját *ts*-sel írjuk, ha *cs*-vel ejtjük; és *ss*-sel vagy *ssz*-szel írjuk, ha ugyanígy *ss*-sel vagy *ssz*-szel ejtjük. Tudtunkal ebben kivétel sincs, és mindenképpen könnyebben tanulható, célravezetőbb. Igaz, hogy kevésbé látszik tudományosnak a könyv által adott rendszerésnél, de gyakorlatilag talán megfelelőbb. Az ajánlott szabály mellé lehetne természetesen adni olyanféle megnyugtató magyarázatot, hogy a *-t* végű igéknek a felszólító módjában a magyar nyelvnek egy régebbi korszakában olyan hangváltozás ment végbe, melynek eredményeképpen ma *cs*, *ss* és *ssz* hangot ejtünk ezekben az igékben a *-t + módjel* helyén. Helyesírásunk pedig a fenti módon rögzíti ezt.

A nyelvhelyesség kérdéseinek rendszeres tárgyalására nem vállalkozik a könyv, azért — nagyon helyesen — a tapasztalatból ismert, legkirívóbb nyelvhelyességi botlásokra (a *-va*, *-ve* képzős határozó igenév használata; a felszólító mód használata; *mondának* — *mondának* típusú igealak használata stb.) felhívja a figyelmet.

Módszeres szempontból, a tanulók gondolkodásra nevelése szempontjából nagyjelentőségűnek látjuk azt, hogy a könyv az eddigi gyakorlatnál tudatosabban és mélyrehatóbban alkalmazza az anyagközlésben a tudományos megismerés marxista elvét, amelynek a lenini megfogalmazásban a következő mozzanatai vannak: »az eleven szemlélet-től az absztrakt gondolkodásig és attól a gyakorlatig: íme, ez az igazság megismerésének, az objektív valóság megismerésének dialektikus útja« (Szoboljev: A lenini tükröződési, elmélet; Szikra, 9, 14). Minden egység a konkrét nyelvi tényekből (szemléltető szöveg) indul ki, amely tartalmazza az illető nyelvi jelenségeket, majd lépésről lépésre haladva (jelenségek megfigyelése, összehasonlítása, rendszerezése) eljut a szabályosságok, törvényszerűségek felismeréséhez, megállapításához és rövid nyelvi szabályban való lerögzítéséhez. Az ezt követő gyakorlatok, feladatok a nyelvi törvény ismeretében annak további tudatosítását, alkalmazását szolgálják.

A nyelvtani anyagot módszeres egységekként tárgyalja a könyv. Szinte minden egység olyan, amit egy órán jól el lehet végezni.⁴ Ez az eljárás módszeres szempontból igen nagy értéke és érdeme a könyvnek. A nevelők eddig sok értékes elméleti segítséget kaptak módszeres kérdésekben (az anyag helyes felosztása a tanítás egységeire; a jó szemléltetés; a gondolkodásra nevelés; a törvényszerűségek önálló felismertetése, a szabályok önálló elvonása, alkalmazása stb.). Most ez a nyelvtankönyv gyakorlati segítséget nyújt nevelőinknek, több tekintetben is: amellett, hogy útbaigazítást ad a tanítandó egységek kifejtéséhez szükséges módszeres lépéseket illetően, jól felhasználható szemléltető anyagot, kitűnő szabályokat, gyakorlatokat, feladatokat közöl. Erdemes talán egy kissé közelebről is megvizsgálni ezeket.

A szemléltető szövegek összegyűjtése, ill. megszerkesztése rendkívül nagy és gondos munka eredménye. A jó nyelvtankönyvnek egyik leglényegesebb feladata az, hogy jó szemléltető anyagot nyújtson. Akkor tudjuk csak igazán méltányolni a szerzők munkáját ezen a téren, ha figyelembe vesszük, hogy a szemléltető szövegekkel szemben igen sok követelményt támasztunk: 1. rövid, 2. összefüggő, 3. nevelő hatású szövegek alkalmasak igazán szemléltetésre, azonkívül szükséges, hogy 4. jól tartalmazzák a — gyakran nem is kevés — szóbanforgó nyelvi jelenségeket. Megállapíthatjuk, hogy a szemléltető szövegek túlnyomó részben teljesen megfelelnek a fenti követelményeknek. Ezeken felül jól simulnak a tanulók érdeklődési köréhez, irodalmi olvasmányaikhoz. Végeredményben tehát konkrét segítséget jelentenek nevelőink számára egyik legnehezebb feladatukban, mert jól felhasználhatók, és ugyanakkor jó példákat adnak a szemléltető szövegek helyes kiválasztására, összeállítására. A pedagógiai gyakorlatban olyan fontos szemléltetést a nyelvi anyagon kívül nagy sikerrel, de kellő óvatossággal alkalmazza a könyv több szemléltető képpel, ábrával, táblázattal.

Nagy hibája volt az eddigi nyelvtankönyveknek az, hogy megelégedtek a nyelvtani tények kifejtésével, és csak nagyon ritkán adtak az egyes nyelvtani tételekről jól tanulható, összefoglaló szabályt. Ezt a hiányt a most megjelent általános iskolai könyv kiküszöbölte jól megfogalmazott, az általános iskolai tanulók számára jól megérthető és tanulható szabályjával.

A feladatok, gyakorlatok mindegyike jól átgondolt, és ez szintén jelentős segítség a nevelők számára. Összeállításuk tervszerű munkáról tanuskodik. Arra is igen nagy gondot fordítottak a szerzők, hogy a feladatok ne csupán a nyelvtani szabály begyakorlását, elmélyí-

⁴ Az alanyi és tárgyaz ragozás tanítását talán szerencsésebb lenne azoknak párhuzamos tárgyalásával bevezetni, mely mindjárt összehasonlításra adna lehetőséget. Az elmélyítés és a helyesírási vonatkozások tárgyalása már történhetnék külön is. — Külön egységekbe kívánkoznék a köznevelés és az igekötők helyesírásának tanítása is. — A képzők szerepét bemutató elvont példákat (ifjúság, tanulás) megelőzően olyanokat adnék, amelyek még kézzelfoghatóbban mutatják a képzők szerepét új szavak alkotásában (asztalos).

tését szolgálják, hanem alkalmasak legyenek arra is, hogy fejlesszék a tanulók kifejező képességét. Az igen ötletes és változatos gyakorlatok és feladatok (szövegek átalakítása; hiányzó részek pótlása; ellentétes jelentésű szavak gyűjtése; fogalmazás hangutánzó szavak alkalmazásával: »Vihar az erdőben«; szövegben bizonyos jelenségek felismerése, kikeresése; nyelvtani alakzatok behelyettesítése a kihagyott, megfelelő helyekre; szógyűjtés; helyesírási jelenségek gyűjtése stb.) eleve biztosítják a tanulók érdeklődését is, ez pedig elsőrendű feltétele annak, hogy a feladatokat jól oldják meg, és ezzel elmélyítsék nyelvi ismereteiket. Külön kiemelném azt, amikor — és ez elég gyakori — táblázatba foglalást követelnek a feladatok a tanulóktól. Ezek igen alkalmasak arra, hogy az általánosiskolai tanulók gondolkodó és rendszerező képességét kifejlesszék.

Nem járnánk el helyesen, ha nem emelnénk ki a könyv fogalmazásának szabatoságát, világosságát és a könyv igen jó technikai szerkesztését, amely a tankönyvkiadó jó munkáját is dicséri. Nem lehet szó nélkül hagyni azt sem, hogy a könyv szinte a nullára csökkentette a sajtóhibák⁵ számát.

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a könyv általában mind tudományos, mind didaktikai módszeresség szempontjából példamutatóan oldotta meg feladatát és nagy lépést jelent az általános iskolai nyelvtankönyv színvonalának emelésében. Ez a sikertült iskolakönyv még egy igen fontos tanulságra is felhívja a figyelmünket; arra, hogy amint jelen esetben is, sikerrel járt a nyelvtudománnyal foglalkozó szakemberek és a sok gyakorlati tapasztalattal rendelkező pedagógusok együttműködése, úgy általában is eredményesnek ígérkezik a tudományos szakemberek és a gyakorló pedagógusok közös munkája az iskolai könyvek megírásában.

Keresztes Kálmán

A Nyelvőr postája

Túrkevi, 1952. nov. 11-én.

Kedves Barátom!

Nagy örömmel vettem sorait — akárcsak a Nyelvőr számaint. Igyekszem is valszolni s ezáltal is bekapcsolódni a Nyelvőr munkájába.

A Nyelvőrré óhajtok pár megjegyzést tenni:

(76 : 306.) *Felémelé Kádár szemeit az égere*, nem más, mint idézet. Kődi Farkas János 17. századbéli költő híres, korában, de később is nagyon népszerű, a népköltésbe is lehatolt Vitéz Kádár István Eneke c. (1657?) művéből való. Az éneket Kanyaró Ferenc ismertette (I. r. Tört. Közl. 1893), legrésztelenebb, filológiai igényű elemzését és kiegészített teljes szövegét Deák Farkastól ismerjük ugyancsak az Irodalomtörténeti Közlemények hasábjairól. A költeményt töredékesen, más hasonló tárgyú költeményekkel összekeverve a Tiszántúlon még ma is ismerik. Egyes részei kedvelt koldusénekek. Különösen ismert része: »Fölemelé Kádár szemeit az égere, [Mondván: Uram Jézus, jöjj segítségemre!] Nosza vitézkedjünk katonák két kézre, [Mert nem látunk embert jönni segítségre.] — Kádár István vitézségéről híres hajdúkatona volt s Rákóczi György 1657-i lengyel hadjáratában esett el. Egyik legutóbbi vonatkozásaként a szatmári származású, a népköltészetet kiválóan ismerő és motívumait lépten-nyomon felhasználó Gellért Sándor egyik költeményét ismerem (Csak egy picit várok; A bál udvarában Bp. 1942 : 140.

(76 : 309.) Egy ismeretlen szólas címen idézi a Nyelvőr Csontos Gábor hajdúnáisi származású újságíró »Tavasz Túrkevéen« c. riportjából a »kinn hál az idő« mondást. A mondás nem helyi nyelvmotívum, hanem az egész Tiszántúlon a cikkben való értelmezésben ismeretes.

Végezetre csak ennyit: mindig örömmel olvasom a Nyelvőrt, mindig akad benne valami új, valami izgalmas és a tanításban felhasználható. Lassan az egész országra kiterjedő »nyelvfizsgáló szolgálatot« fog kiépíteni. Szerintem ezt a hálózatot még alaposabban ki kellene bővíteni. A hálózat révén rengeteg új adat kerülne felszínre, de

⁵ Sajtóhibák: 59. lap utolsó sor: *gondatlan* helyett helyesen: *gondatlan*. — 91. lap alulról 5. sor: *mezéltáb* helyett: *mezittáb*. — 129. lap 6. sor: 18 helyett: 15. — Technikai hibák: az igemódok fejezetében (89) 4. sor: *vigyáznál szó-nál* végződését vastagon kellett volna szedni; 73. lap 14. sor: *meg* szót ugyanígy; 13. lapon alulról 2. sor: *bóvítmeny* szót dőlt betűvel.

éber figyelem kísérné az érdeklődők kérdéseit is. Ebben a munkában szívesen veszek én is részt. Kérem szíves választát, útbaigazítását.

Baráti szeretettel üdvözlöi:

Dankó Imre gimn. igazgató.

Tisztelt Szerkesztőség!

A Magyar Nyelvőr néhány cikkéhez, illetve szómagyarázatához szeretnék egy-két megjegyzést tenni.

A Nyelvőr 1952. 1. számához.

Nehéz esztendő című regényemben előforduló *megszentül* igét a Nyelvőr így magyarázza: »... akárhogy is erőlködök, ha megfeszülök is.« Szerintem ennek az igének más jelentése, illetve értelmezése is lehetséges. Mégpedig a csodatevéssel van kapcsolatban. Ugyanis, a szentekhez valami csodatevés is fűződik. Ha érzékem nem csal, nálunk — Balmazújvároson — ebben az értelemben is használják, hogy: »Ha csodat tudnék tenni, az se segítene.«

Egy nyomba. Nem csak azt jelenti, hogy megállás nélkül, hanem azt is, hogy ugyanarra a helyre. Pl.: A szekercét belevágjuk a fába és utána még kilencvenkilencszer abba a vágásba, nyomba vágjuk. Ezt sokkal nehezebb megtenni, mint százszor egymásután fába vágni a szekercét anélkül, hogy ügyelnénk a nyomra.

Kucusu. Kismalacot, esetleg süldőt hívnak ezzel a szóval. (Öreg disznót nem.) »Cc... cc... kucusu... kucukám.« Néha a malac helyett is használják. »Jól laktál, kis kucukám?« — rendszerint ezekkel a szavakkal vakargatja meg a malac hátát az olyan asszony, aki egyetlen malacát dédelgetve, szinte babusgatva »neveli.«

Pocos. Nemcsak »csupasz, tollatlan« jelentése van. Felénk nem is ebben az értelemben használják. Ez a kifejezés a gyenge madárfióka lágy, puha, csaknem eleven csőrére vonatkozik. Ugyanis a madárfióka csőre körül puha, sárgaszínű párnával van övezve. Szókták mondani az olyan gyerekekre is, akinek szájsarkát a nyál kiáztatta az elevenig és seb keletkezett rajta. (A szájszélen keletkezett hólyagok, sebek — amelyek attól lettek, hogy »valami kilökte az ember száját« — nem azonosak a *poc*-cal. A *poc* csak kizárólag a szájszögletben keletkezett seb.)

Veszők. Abban az értelemben használják, hogy 'sajnálatra méltó', 'sajnálni való'. Szánakozást fejezünk ki vele. *Veszők* ember, ott fagyott meg az úton. Vagy: *Veszők* feje, ott fagyott meg az úton.

Böte. A nehézmozgású emberre mondják: *böte lábú*. Nem azonos a lomha fogalmával. A böte lábú ember azért esetlen mozgású, mert egyik lába bizonyos mértékig béna, amelyet nem tud úgy mozgatni, mint az épet, ezért mindenbe belebotlik. Használják az erősen X lábú emberre is.

Hussan. Oly gyorsan repül el valami az ember füle mellett, hogy nem látja, csak a repülés zaját, hussanását hallja. A szárnyak által okozott hangot utánozza. Hangutánzó szó. Abban az értelemben nem ismerem, ahogyan Makai, A csendes Don fordítója használja. Ott azt jelenti, hogy a nagy sürgés-forgásban fel-feltűntek a kozákcsoportok vagy egyes kozákok és újra eltűntek a szem elől.

Kaszra. Annyit jelent, hogy: ferde. »Ez az asztal *kaszrán* áll.« »A szekrény jobb oldalát alá kell póckolni, mert így *kaszrán* áll.«

A Nyelvőr 1952. 4. számához.

Pászog. Azt a jelentését, amelyet a Nyelvőr közöl, nem ismerem. Nálunk abban az értelemben használják, hogy: 'Fúj a szél'. *Pászog a szél. Hideg szél pászog észak felől.* Nem alkalmazható azonban bármilyen erősségű szélre. Csak a lengedező, mérsékeltén fújó szélre mondhatjuk, hogy *pászog*.

K. Nagy József

Kérdés. A Szabad Nép 1952. dec. 26-i számában a szentesi Felszabadulás tsz. tervszerű munkájáról érdekes képeket közöl. A második kép aláírásában ezt olvashatjuk: »Télen a közeli bővízü ártézikút vizével *telítik meg* a jókora medencét, amely egyúttal a téli csapadékot is összegyűjti.« Nekem furcsán hangzik a *telítik* szó, amelyet különben mostanában gyakran lehet olvasni. Nem jobb-e helyette: *megettöltik*?

Felelet. Teljesen igaza van. A *telít* igét a nyelvújítók alkották; a NyUSz első előfordulását 1842-ből mutatta ki. A vegyészek mindjárt felkapták, s 1843-ból és 1844-ből

is van rá adatunk. Ez a fölösleges ige, sajnos, fönmaradt, de szerencsére elpusztultak testvérei: *teletni*, *telletni* (1843), *telülni* (1833), a hírhedt Bugát alkotásai, s nem élte túl megszületését Fogarasi *teledni* (1836) szüleménye sem.

Kérdés. A Szabad Nép 1952. dec. 29-i számában olvasom: »Ez a keskeny *vágánypár* az egyedüli kapcsolat a nagyvilággal — máshogyan megközelíthetetlen... A *vágány* mellett hancúrozva futottak le a szorospataki gyerekek az iskolába« (2. lap 1. hasáb). Az 1953. jan. 4-i számban: »A néparuló Figl—Schärf-kormány amerikai parancsra *háborús vágányokra* állította Ausztria gazdasági életét« (4. lap 1. hasáb). Tudom, hogy a *vágány* a. m. sín. Melyik a helyes magyar szó? *Elek Béla*

Felelet. Természetesen a *sín* a helyes. Igaz, hogy ez német eredetű jövevényszavaink közé tartozik, de már nagyon régi átvétel, s eredetileg természetesen nem a vasúti sít jelentette, hanem a kocsikerék vasalása is *sín* volt. Sőt a régi *sing* mértéknév is azonos vele, a végén levő -g a magyarban keletkezett járulékhang, s jelentése 'róf' volt. A *singsont* összetételben is ez a szó van. A *vágány* a nyelvújítás alkotása. Vasúti sín jelentésben 1843-ban a szótáríró Ballagi használta először. Maga a szó már régebben keletkezett, s pl. Molnár János 1777-ben 'a csavar vágott része' értelemben használta, Dugonics mennyiségtani műszóként használta »A tudákosság« (azaz matematika) könyveiben (1. kiad. 1784, 2. kiad. 1798) az 'abscissa' fogalmára, Sándor István a *vágány* vagy *vágóvány* szónak 'sectum, caesum, incisum' jelentést adott, sőt Fábchich és Guzmics a caesurát nevezte el *vágány*-nak (NyUSz). A szó ellen képzés szempontjából nem lehet kifogást tenni, hisz olyan képzés, mint pl. a *kötény*, *foszlány*, s a népi nyelvben meg is van, de egészen más jelentésben. A jó *sín* szó teljesen feleslegessé teszi. Gyakran a *vágány* a két sít akarja jelölni, de erre megvan a *sín* szó, sőt elég, ha *sín*ekről beszélünk. Nem ártana, ha a Nyugati-pályaudvar mellett elhúzódozó *Vágány-utca* nevét megváltoztatná a főváros, valamint a *Reáltanoda-utca* nevét, amely az iskola nyelvújításkori *tanoda* nevét őrzi. Ma persze már nem beszélünk *tanodáról*, miért kell egy nemcsak rossz képzésű, hanem a használatból is kiment szót egy utcanévben megörökíteni? Különbözik ma már nemcsak *tanoda* és *reáltanoda*, hanem *reáliskola* sincs, csak gimnáziumok, technikumok. A főváros tanácsa helyesen tenné, ha ezt az utcát Riedl Frigyesről, a reáliskola egykori tudós tanáráról nevezné el, a későbbi egyetemi tanárról és akadémikusról, Arany János és Petőfi Sándor életrajzában kiváló szerzőjéről.

Van különben abban a cikkben más magyartalanság is: »Elővette zsebéből a jó házai tölteteket, betette a lyukba. Hivatta a *lőmestert* — *lőttek*.« Bányáról van szó, ott nem lőnek, hanem robbantanak, tehát aki robbant, az nem is *lőmester* (helyes magyarsággal: *lövőmester*), hanem *robbantómester*.

Kérdés. A Szabad Nép 1953. jan. 4-i számának 4. lapján egy kép alatt ez a szöveg áll: »Ez a kép a »Newsweek« című amerikai lap 1952 december 1-i számában jelent meg. Kikuj-törzsbeli asszonyokat ábrázol, akik letartóztatott *férjeik* után mentek. A rendőrök botokkal kergették szét az asszonyokat.« Ugyanebben a számban Elisa Branco hős brazil békeharcos asszony a Népek Békekongresszusán elmondott beszédében pedig a következő részlet olvasható: »Azok az emberek, akik bánatot, szerencsétlenséget és keserűséget okoznak más embereknek, akik nagy hasznot húznak a halállal folytatott kereskedelemről, nem elégednek meg a Koreában már elkövetett gyilkosságokkal, hanem el akarják szakítani tőlünk fiainkat, *férjeinket*, bátyáinkat, *völégényeinket*.«

Nem hiszem, hogy a függetlenségükért hősiessé küzdő kenyaik még matriarchatusban élének, tehát az asszonyoknak több férjük lenne, s még furcsább, hogy a brazil nőknek nemcsak több férjük, hanem több *völégényük* is van. Véleményem szerint helytelen ezekben az esetekben a többszám használata. Kérem erre nézve a Nyelvőr szerkesztőségének a véleményét.

Bakos Éva

Felelet. Teljesen igaza van. A magyar nyelvnek, de a rokon nyelveknek is egyik ősi sajátossága, ha több személyről van szó, akiknek mindegyiküknek csak egy-egy birtokuk van, akkor nem használunk többszámot, mint pl. az indoeurópai nyelvek, hanem csak egyszámot. Ez a jelenség a különböző népek különböző gondolkozásmódjával függ össze, tehát, amint Sztálin elvtárs mondta, a nyelv a gondolat külső burka, a nyelv szoros kapcsolatban van a gondolkozással. A magyar pl. azt mondja: *Mindenkinek*

kalap volt a fején. A *kalap* tehát egyesszámban áll, mert minden fejre csak egy kalap való, s természetes, ha több emberről van szó, akkor több is a kalap. Egy indoeurópai nép azonban azt mondja: hiszen több a kalapok száma, tehát én a kalapot többeszámba teszem.

Az ilyen ősi sajátóságok teszik egyénivé az egyes nyelveket, s a nyelv szelleme ellen vétünk, ha beszédünkben erre nem ügyelünk.

Kérdés. Több társam nevében kérem a Szerkesztőséget, szíveskedjék választ adni arra, hogy a *nyilallik* az igék melyik csoportjához tartozik. Én úgy érzem, hogy mozzanatos ige, viszont csak igéből lehet mozzanatos igét képezni, pl. *lővell (lő), juvall (jú), rivall (ri), sívall (si)*. A *nyilallik* igének pedig nem lehet más alapszava, mint a *nyil* főnév.

Mária Bêláné, a bpesti Pedagógiai főiskola hallgatója.

Felelet. Balassa József: A magyar nyelv szótára szerint a *nyilall(ik)* ige jelentése: 1. 'éles fájdalmat érez; pl. *nyilallja az oldalamba, nyilall az oldalamba; nyilalló fájdalom; nyilallást érez*; 2. átv. *Szívébe nyilallott az a szó.*

A Nyelvtört. Szótár is a *nyil* szó származékának tartja a *nyilallik* igét, de csak két adatot közöl rá: Az fejem is két felől igen *nyilalt* (MonIrók 18:36). Főnek *nyilalló* fájdalma (Pápai Páriz: Pax corporis). A *nyilallás* főnévre azonban sok adatot közöl, a legtöbb adatban egy *l*-el. A legrégebbi adat, amely még nincs meg a NySz-ban, a 16. sz. első feléből származó Gyöngyösi szótártöredékben fordul elő: *Cardia, quidam morbus cordis pulsus: et dicitur a cardan, quod est cor: Zü fajás: nylallas* (3890. olv. szű fájás, nyilallás). Szikszai Fabricius 1590-ből való szójegyzékében: *Pleuritis — Szure valo esees, nylallas* (169).

Kétségtelen, hogy a *nyilalik* eredetileg nem volt mozzanatos ige, sőt nem is visszaható ikes ige, hanem a *nyil* szóból képzett tárgyas *nyilal* ige, amelyre a NySz csak az igekötős *felnyilal* adatot idézi, pl. *Subcuneaei postes: Felnyilaltt ajtó-jelek* (Pápai Páriz latin-magyar szótára, 1708). A garádics alatt lévő gerendákat *felnyilaltattuk* (Nyr 14:218). A *nyilal* tehát eredetileg olyan képzés volt, mint *szegelel, fűrészelel, gereblyélel, dobolel, furulyálel, dudálel, hegedülel* stb.

Eredetileg csak rövid *l* volt a képző, s csak a *kéklilik, fehértlik, piroslik, sárgállik* (már Pápai Páriznál: *Luteolus: Sárgálló*) hatása alatt vált ikes igévé, s az *l* képző megnyúlása után vette fel a mozzanatos jelentést a többi hasonló alakú mozzanatos ige analogiájára.

Kérdés. Ugyancsak a Szegények szerelmében olvasom: Az ötödik lány, aki mindig vele van a csapattal, Szabó Mari, a kis »*vízfordó*«. Angolkóros volt kicsi korában nagyon sokáig és akkor még nem nagyon ismerték a csukamájolajat, nem is igen hittek benne és nem is igen volt pénzük rá, . . . úgyhogy a Mari kislány majdnem elpusztult és éppen csak hogy nyomorék nem lett. Később, amikor kilépett az angolkórból, egészséges, életrevaló gyerek lett, de a lába nagyon görbe maradt, a teste rövid és a lépése döttyögő (63). Mit jelent a *vízfordó* szó?

Felelet. A kép az állatokról van véve. Az egyivású malacok v. más apró házi állatok között a legsatnyább, növéseben a többtől elmaradottat nevezték így pl. Tízet fiadzott, de egy csak olyan *vízfordó* (Szentés). Malacai közt ez a *vízfordó*. Pipéi közt kettő a *vízfordó* (Háromszék m. MTsz).

Kérdés. Jókai regényeiben használja a *juhászul, juhászodik* szót 'megszelidül, lecsillapul, lehiggad' jelentésben. Pl. Midőn magánál idősebb embert látott, egyszerre *meg szokott juhászulni* (Nemzeti Kiadás 9:331). Már öcsém, te dobd ki, szólt neki *juhászodva* (uo. 22:65). Mi ezeknek a szónak a tulajdonképpeni jelentésük és eredetük?

Felelet. Nemrég írtunk erről Levélszekerünkben (73:401). A szónak valóban az a jelentése: 'csillapul, lecsillapszik, lehiggad, megszeliidül, megengesztelődik, megbékül,' s a régi *joh, juh, jonh* 'belsőréssz, szív' szó származéka. Móríc Zsigmond is használja a következő változatokban: Nem állom én az italt, — szólt Péter, *megjuhászva* az anyja szívességére (Magyarok 51). Még azt is elmondta, hogy ahányat lát, annyit szeret. Fiatal a még, idő kell, míg *megjuházik* (A boldog ember 278). A barátságos szóra azonnal *megjuházta* (Forr a bor 2:82). — A szép lány *megjuhászodik*, lecsendesül, megszeliidül (Magyarok 27).

Nyelvművelés

Szyl Miklós: Tallózás 123

Magyarázatok

- Erdődi József: Magyar eredetű vándorszavak az orosz nyelvben..... 125
- Mikesy Sándor: Családnévmagyarázatok 129
- † Kallós Ede: Proletár..... 131
- Csefkó Gyula: Kiköti a szitát..... 133
- O. Nagy Gábor: Lesz még a kutyára dér..... 134
- K. M. Rőpcsi 136. — Szent Antal tüze..... 137
- Angyal Endre: Szakállszárító, Fölemelé Kádár szemeit az égre. 137. — Billikom 138
- Scheiber Sándor: Kívül arany, belül hamu 138. — Arany János hasonlata az összetartásról 139
- Dömötör Sándor: Katonaforint, kangaras, bikapénz és társai 140. — Magyar tenger 141
- Zolnai Béla: A ragadványnevek szórendjéhez. Punalua. Szerusz, szerbuc, cerbusz 142. — Zabos 143. — Siker..... 144
- Ferenczy Margit: Kinn hál az idő..... 145
- Csulák Mihály: Cigányutcára ment..... 145
- Dobcsányi Ferenc: Rákháton jár a segítség..... 145

Ki hallotta, ki olvasta?

- Trócsányi Zoltán: Orosz példa az írástudatlanság csökkentésére 1735-ből..... 146
- H. Fekete Péter: A diáknyelvhez..... 148
- B. Ö.: Népnyelvi adatok az újságokban..... 148

Irodalom

- Dénes Szilárd: Kossuth Lajos 1848/49-ben. Magyarország újkori történetének forrásai 149
- Rubinyi Mózes: A dialektikus és történelmi materializmus I. V. Sztálin nyelvtudományi munkáiban 151
- Keresztes Kálmán: Megjegyzések az új általánosiskolai nyelvtankönyvhöz 153

A Nyelvőr postája

- Dankó Imre levele 157
- K. Nagy József levele 158

Kérdés — felelet: Telít 158. — Vágány — sín. Férjeik 159. — Nyilallik. Vízholdó.

Juhászul, juhászodik 160

Ára: 9,— Ft

Évi előfizetés: 18,— Ft

A közölhetőség követelményei:

1. Szabványos A/4 nagyságú (21 × 29 cm) papírlapokra kell írni. Ellenkező esetben a szerző költségére újra gépeltetjük a kéziratot.
2. Csak a pápiros egyik oldalára szabad írni, a hátlap üresen hagyandó.
3. Csak fehér pápiros használható.
4. A szöveget írógéppel kell írni fekete írógépszalaggal.
5. Csakis első vagy jól olvasható másolati példány adható a nyomdának.
6. A gépelt sorok hossza az egész kéziratban azonos legyen (az írógép betűmértékének rögzítésével).
7. A kézirat sorait a javítások és az olvashatóság érdekében ritkítva kell gépeltetni.
8. Minden lapra ugyanannyi sor irandó, mégpedig a szabványnak megfelelően 25 (60 betűs) sor.
9. Minden új bekezdést beljebb kell kezdeni.
10. Egy lapon a betűhibák kijavításán kívül legfeljebb öt sorban lehet utólagos javítás, azonban nem a margón, hanem a hibás szavak áthúzásával és a helyes szöveg olvasható föléírásával.
11. Nyomtatott kézirat A/4 nagyságú pápiros közepére felragasztandó.
12. Klisék helye lehetőleg beragasztott levonattal, ennek hiányában félreérthetetlenül megjelölendő a kéziratban.
13. A kézirat lapjainak számozása: cikkenként 1-től végig, minden lapon felül középre írva. Beszúrás esetén azt a lapot, amelyhez pótlás történik, már »a« betű-jellel, az utolsó pótlapot a betűjelen kívül »vége« jelzéssel kell ellátni. (Pl. 74/a, 74/b, 74/c vége)
14. A kézirat lapjaihoz esetleges pótlásokat, helyesbítéseket ragasztással és nem gombostűvel vagy gemkapocccsal kell csatolni.
15. A szabályzatnak meg nem felelő kéziratot a nyomda nem köteles elfogadni.
16. A szövegben csak a régi és tájzavakat húzzuk alá, neveket, címeiket ne.
17. A folyóiratok évszámait és az évszázadokat arab számmal írjuk, ne rómaiival. Az évfolyam és a lapszám közé kettőspontot teszünk.
18. A kézirat végére tesszük ki a pontos címet, s a névtelen cikkek végén zárójelben legyen ott a szerző neve és címe.
19. A levonatokba ne írjunk újabb szövegeket, mert ez költségtöbbletet okoz s a szám megjelenését késlelteti.
20. A hasábos levonatot postafordultával küldjük vissza a szerkesztőnek, hogy a számot minél előbb tördelthessük.

Előfizetési díj 1 évre 18.— forint

Megjelenik kéthavonként 5 ív terjedelemben. Ára példányonként 4.50 forint.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó Budapest, V., Alkotmány-utca 21.

Távbeszélő: 424-595, 424-589, 113-823, 420—538

Felelős kiadó: Mestyán János

Terjeszti a Posta Központi Hírlapiroda Vállalat

Budapest, V., József nádor-tér 1. Telefon: 180-850

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: József nádor-tér 1, üzlethelyiség. Telefon: 183-022

Lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlap Iroda Ujságboltjában
Budapest, V., József Attila-utca 3.

A kiadásért felelős: Mestyán János

Műszaki felelős: Tóth Ferenc

A kézirat beérkezett: 1953. V. 7. — Terjedelem: 14 (A/5) ív. — Nyomott példány: 2200

Akadémiai nyomda, Gerliczy-u. 2. — 24672 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

Magyar Nyelvőr

A TARTALOMBÓL

<i>Nyiri Antal :</i> Kertész Manó emlékezete	161
<i>Herczeg Gyula :</i> Eötvös József körmondatai	165
<i>Dénes Szilárd :</i> Adatok Móricz Zsigmond írói nyelvének kialakulásához	179
<i>Deme László :</i> Gondolatok a »Pályamunkások« nyelvéről	183
<i>Prohászka János :</i> A nagyítás és túlzás kifejezésmódjai nyelvünkben	196
<i>Lőrincze Lajos :</i> Az ikes igeragozás kérdéséről	208
<i>Imre Samu :</i> Többi, többiek	212
<i>Kovalovszky Miklós :</i> Egy új nyelvi járvány	223
<i>N. Bartha Károly :</i> Tyukodi népeleti és népnyelvi adatok	235
<i>Erdődi József :</i> Az orosz nyelv hatása a magyar nyelvre 1945 után	295

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: BEKE ÖDÖN

TECHNIKAI SZERKESZTŐ: PROHÁSZKA JÁNOS

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, XIV., VOROSILOV-ÚT 19. TELEFON: 297—426

TARTALOMJEGYZÉK

»Emlékezzünk régiekről...«

Nyíri Antal: Kertész Manó emlékezete 161

Íróink nyelve

Herczeg Gyula: Eötvös József körmondatai 165

Dénes Szilárd: Adatok Móricz Zsigmond írói nyelvének kialakulásához 179

Deme László: Gondolatok a »Pályamunkások« nyelvéről 183

Benkő László: Veres Péter írói nyelvéről 192

A. J. Jefimov: Az irodalmi nyelv szókincse 194

Nyelvművelés

Prohászka János: A nagyítás és túlzás kifejezőmódjai nyelvünkben 196

Lőrincze Lajos: Az ikés igeragozás kérdéséről 208

Imre Samu: Többi, többiek 212

Tompa József: Oldal és lap, vagy pedig lap és levél? 218

Kovalovszky Miklós: Egy új nyelvi járvány 223

Elekfi László: Az ország határai 227

a f: Egy gondolat bánt engemet »is« 228

Kovalovszky Miklós: Nyelvművelő cikkek sajtószemléje 229

Nyelvjárásaink

N. Bartha Károly: Tyukodi népeleti és népnyelvi adatok az Ecsedi-láp idejéből 235

Bálint Sándor: Rokonságnevek és kapcsolatok Szegeden 241

Bálint Sándor: Vörösmarty és a szegedi tájszólás 245

Vita

Mikesy Sándor: Asbóth Oszkár nevééről 246

Csongor Barnabás: Az ázsiai nevek és szavak írásáról 248

Péter László: Válasz Lőrincze Lajosnak 250

Lőrincze Lajos: Zárószó a népdal-vitához 252

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

77. ÉVFOLYAM * 1953 MÁJUS—AUGUSZTUS * 3—4. SZÁM

„Emlékezzünk régiekről...”

KERTÉSZ MANÓ EMLÉKEZETE

Írta: Nyíri Antal

A múlt év áprilisában volt tíz éve annak, hogy meghalt Kertész Manó, a kiváló tanár, a magyar nyelvtudomány szerelmese és gazdag eredményű művelője. A Magyar Nyelvőr, melynek Kertész Manó 1901-től a folyóirat 1940-beli betöltéséig hűséges munkatársa volt, már nem emlékezhetett meg róla, mert elnémitotta a német járomba fogó elnyomás. A Kertész Manóról való megemlékezés a felszabadulás éveinek lett kötelessége, mikor már szabadon szárnyalhat a szó a tudósról és az emberről.

Kertész Manó Orosztonyban, egy kis Zala megyei faluban született 1881 okt. 15-én. Apja földhözragadt szegény, tanulatlan, de rendkívül eszes mészáros volt. Nagyon nehezen nevelte fel 11 gyermekét, de korán észrevette 3 fiának kiváló képességeit. Szegénysége ellenére elhatározta, hogy taníttatja őket (egyik fia jogi doktor lett, másik pedig orvos). Családjával Keszthelyre költözött és itt a premontreiek iskolájában végezte el Manó a középiskolát. Tanárai már az első osztályban felfigyeltek kiváló képességeire, és mindenképpen segítették, hogy a középiskolát elvégezhesse. Nemcsak tanult, nemcsak az iskola legkiválóbb tanulója lett, hanem osztálytársait is tanította, hogy szüleit segíteni tudja. Színjeles érettségije után tanárai segítségével Budapestre, az egyetem bölcsészeti karának magyar-latin szakjára került, ahol rövidesen a magyar nyelvtudomány egyik kiváló művelője és Simonyi Zsigmond egyik legtehetségesebb tanítványa lett. Már másodéves korában akadémiai ösztöndíjjal járta az országot, és a magyar nyelvjárásokat tanulmányozta. Egyetemi éveit alatt tanult és tanított. Kiténtetéssel tette le vizsgáit, és állandó tudományos kutatásai mellett minden segítség nélkül tökéletesen megtanult németül, franciául és angolul.

A tanári oklevél elnyerése után 2—3 évig nem jutott álláshoz, és megint csak óradásból tartotta fenn magát meg családját. Végre a Rottenbiller-utcai fiú polgári iskolába került a magyar nyelv tanáranak.

1912-ben a belvárosi reáliskolába (a későbbi Eötvös-reálgimnáziumba) nevezték ki rendes tanárrá, és itt tanított 1942-ben bekövetkezett kényszernyugdíjaztatásáig. Állandó tudományos munkája mellett itt kibontakozott kiváló pedagógiai érzéke is: szívvel-lélekkel tanár, tanítványainak vezetője és barátja is. Nem ismerte Makarencót és a modern szovjet pedagógia alapelveit, de ösztönösen ezen az úton haladt. Szoros kapcsolatot tartott a szülőkkel, a tehetséges proletárgyerekek szüleit állandóan látogatta otthonukban, és egyengette gyermekeik továbbtanulásának útját.

1912-ben nősült, ugyanebben az évben nyerte el az Akadémia Sámuel-díját. A későbbiek folyamán még két akadémiai pályadíjat kapott.

Az első világháború elején bevcnult, néhány hcn p múlva nagyon súlyosan megsebesült, hónapokig kórházban feküdt, végül — mint helyi szolgálatos — Kassára került, és itt maradt a háború végéig. Innen olyamodott magántanári habilitációért. Két szavazáson a bizottság egyhangúan megszavazta kérelmét, de a harmadik szavazásra már nem került sor.

A Horthy-korszak elején a Nyelvtudományi Társaság kizárta sorából; később gyakran hívták vissza, és kérték tudományos cikkeit (még a második »zsidótörvény« után is jelentek meg könyveiből szemelvények a hivatalos iskolakönyvekben), de ő nem ment, és csak könyveiben, valamint a Magyar Nyelvőrben jelentette meg tudomá-

nyos kutatásainak eredményeit. Ebben az időben választotta meg a Finnugor Társaság levelező tagjává és élénk levelezésben állott finn tudományos körökkel.

1942 februárjában került sor kényszernyugdíjaztatására. Sértezte önérzetét, és nagyon fájt neki, hogy ott kellett hagynia szeretett tanítványait. Egészsége megrendült, és az izmos, addig egészséges férfi, aki 35 év alatt alig néhány napot hiányzott munkahelyéről, hat napi rettenetes szenvedés után 1942 április 3-án 60 éves korában meghalt.

Kertész Manó kiváló tanár volt, aki nemcsak gazdag ismereti anyaggal ajándékozta meg tanítványait, hanem nevelte is őket. Aranyt és Petőfit, legkedvesebb költőit, de irodalmunk többi nagyságát is úgy ismertette meg növendékeivel, hogy azok egész életükre való gazdag tanítást nyertek belőle etikai és esztétikai tekintetben egyaránt. A gondolatkozó és eszékész, a nyelvről elmondott mindent, ami a helyes nyelvészlelet kialakítását előmozdította, a jó és szép stílus szóbeli és írásbeli gyakorlatát megvalósította. Ő maga is mestere volt a nyelvnek, szépen beszélt magyarul, így hát tanítványai nemcsak a nagy írók műveiből tanulhatták meg a gondolatközlés szabatos és szép módját, hanem nagy nevelőjüknek, Kertész Manónak szép szavaiból is tapasztalhatták.

Kertész Manó szenvedélyes híve volt a tudományos igazságnak, még akkor is, ha az az ő véleménye vagy korábbi megállapítása ellen szólt. Megtörtént egyszer, hogy valamilyen nyelvészeti kérdésben nem egyezett véleménye Csefkó Gyuláéval, de közben olyan adat került a kezébe, amely Csefkó Gyulát igazolta. Kertész diadalmasan lobogtatta a saját véleménye ellen szóló adatot, és azt mondotta Csefkó Gyulának: »neked volt igazad«.

Mi is meglöbögatjuk most Kertész Manó munkáinak sok száz lapját, és azt mondjuk: Kertész Manónak volt igaza. Kertész Manó tudományos munkáinak nagy értékét jutalmazott pályamunkáinak egész sora bizonyítja. 1905-ben jelent meg »Analógia a mondatszerkesztésben« c. jutalmazott egyetemi pályamunkája; 1914-ben az Akadémia Marczibányi-díjjal illették a Finnugor jelzős szerkezetek c. értekezését (NyK 43: 1—101); 1922-ben ugyancsak a Marczibányi-díjjal tüntették ki legismertebb könyvét, a Szokásmondások c. szép munkáját. Nagyjelentőségű cikkeinek se szeri, se száma. Érdeklődésének köre átfogta a történeti mondattant, a helynévkutatást, a szótörténetet és a szólástörténetet.

Bizonyító eljárásában mindig a nyelvi tények sokaságából indult ki, ezért megállapításai maradandó értékűek. Kertész Manó avatott tudósa volt nemcsak nyelvünk jelenének és múltjának, hanem jól ismerte a rokonnyelveket is.

A Finnugor jelzős szerkezetek c. akadémiai pályadíjjal kitüntetett tanulmányának megállapításai, pl. magyar, manysi, chanti, komi, udmurt, mari, mordvin nyelvi adatokra épülnek, ezért szilárdak és alaposak a szerző végső megállapításai, melyeknek legnagyobb eredményeit két tételben foglalhatjuk össze: 1. A magyar nyelvnek finnugor sajtásága, hogy a főnév tulajdonságjelzője lehet egy másik főnévnek, pl. *gyermekleány*. Ez a sajtáság magyarázza meg sok magyar főnévnek melléknévvé váltát, pl. *ravasz, fiatal, dús* stb. — Ez a magyarázata annak is, hogy a »változatlan anyagnév jelzőül állhat még akkor is, ha jelzett szavától melléknév választja el (vörös *bárony* hosszú suba)«. Ezért van az is, hogy »a mértékszó valóságos jelzője azon anyag nevének, amelynek részét vesszük (egy *pohár* jó borral, ném. mit einem Glas guten Weines)«. 2. A finnugor nyelvekben, tehát a magyarban is megelőzi a jelző a jelzett szót. E szerint az *István öcsém, Duna folyó* szerkezetekben a tulajdonnév a jelző, hasonlóképpen jelző a vezetéknev is.

Saját szóláskutatásait a nyelvtudományi irodalom addigi eredményeivel kiegészítve Szokásmondások c. művében foglalta össze 1922-ben, melyet, mint már említettük, az Akadémia Marczibányi-díjjal tüntetett ki. Kertésznek ez a munkája átszakította a szakemberek szűk körét, és nagy elismeréssel fogadták országszerte mindenütt. Nemcsak azért, mert a művelődéstörténet ismert tényeivel világított rá nyelvünknek olyan jelenségeire, melyeknek művelődéstörténeti kapcsolatai eihomályosultak, s e kapcsolatok mivolta a nyelvtudatból eltűnt, hanem azért is, mert Kertész kitűnő logikájú értekező volt és kiváló stilisztá, aki jól értett a figyelem lekötéséhez és az olvasó érdeklődésének állandó megtartásához.

Kertész a magyar nyelv művelődéstörténeti emlékeit 15 tárgykörbe foglalta, s e tárgyköröket a társadalom életfenntartó foglalkozásai különböző módjának és fokának

a hatókörébe sorolta. Kiindult a halászat, a vadászat, a földművelés körébe tartozó szólások magyarozatából, tehát a legősibb termelő ágaknak a szólásaiból, melyeket a feudalizmus zárt le; utána áttért a konyha, a népszokások, a vitézi élet szokészetének fejtegetésére, melyek mind tükrözik a feudalizmust is, vagy annál fejlettebb társadalmi rendszert (de sokszor a fejletlenebbet is). Ezután következnek a céhek, az ipar, a kereskedelem világának szólásokban megnyilatkozó jelenségei, a pénzügy, a számvetés, a játék és az igazságszolgáltatás nyelvi kapcsolatai.

Láthatjuk, Kertész Szokásmondások c. művének szerkezetében a fejlődés elvét vallja, és átfogja a magyar nép életének egész vízszintes és függőleges világát, ha nem magyaráz is meg mindent (de ez lehetetlen is volna, nem is volt célja).

A multnak és a jelennek ehhez az átfogásához sokoldalú tudás szükséges: Kertész ismeri is az életnek minden nyelvi jelenséggel kapcsolatos megnyilvánulását, és a nyelvi jelenségeket együtt magyarozza a gondolati tartalommal meg a társadalom történetével.

Találón mondja Kosztolányi Kertész könyvéről írtában: »Mondd kérlek, mi vagy te tulajdonképpen, halász, vadász, paraszt, kukta, boszorkamester, vitéz, szűrszabó, cserzővarga, kalmár, királyi rovó, kártyás vagy bíró? Aztán hol élsz te, a jelenben-e, vagy a multban is?«

Aki nyelvünk művelődéstörténeti emlékeit magyarozza, aki a magyar nép szólásainak titok-zárjait nyitogatja, annak tudnia kell mindent, amit tudott és tud a magyar nép, annak ismernie kell nemcsak a nyelv hangtörvényeit, alaki sajátosságait, mondat-szerkesztésének szabályait, a jelentésváltozások szövevényes útjait, hanem a mult és jelen egész életét, úgy, mint Kertész Manó. Kertész Manónak minden során érzik nemcsak gazdag tudása, hanem szeretete is a magyar nép iránt, melynek nyelvét mindig ihletett szenvedéllyel magyarozta.

1932-ben jelent meg Kertész Manónak az udvarias magyar beszéd történetéről írott könyve Szállok az úrnak címmel. Ez a könyve is a haladó magyar nyelvtudományt gazdagítja. Az udvariassági kifejezéseket is együtt tanulmányozza és fejtegeti a szerző a társadalom történetével, ezért nem fakultak el megállapításai a marxizmus-leninizmus világánál sem. A Sztálin tanításai által megújított nyelvtudomány is elfogadja Kertésznek azt a megállapítását, hogy eredetileg a hatalom birtokosainak udvaroltak, tehát az udvariasság kifejezései általában az alárendeltségi viszonyból keletkeztek. Maga az *udvarol* szó is a fejedelmi udvarra utal, ahonnan kirajzott az udvariassági kifejezések jó része. Hangsúlyozza Kertész, hogy az udvariassági kifejezések legnagyobb része európai közvagyon. Rámutat arra, hogy a társas érintkezés nem egy kifejezésének évezredes multja van, és hogy ezek »hajdani társadalmakban az alattvalónak uralkodójához, a harcban legyőzöttnek a győzteshez való viszonyából sarjadtak« (2. l.).

Az úr és a szolga egykori viszonyának emlékét őrzi a szimbolikus udvariassági formák egész sora. A másik előtt való meghajláskor »a győző vagy a fejedelem előtt való meghódolás külső kifejezésének, a földreborulásnak egy csökevény mozdulatát« tesszük. A leányoknak bemutatkozáskor való térdhajtásában az uralkodó előtti térdreomlás meg rövidült mozdulatai őrződnek, tehát ennek eredete is a királyi, fejedelmi udvarba viszen; a kalap megemelésében »hajdani hadifoglyok megalázott sorsának elfakult emlékét kell látnunk« (5. l.).

Fontos megállapítása Kertésznek, hogy »a kezdetleges törzs-szerkezetben minden ember közvetlenül érintkezik a főnökkel, tehát az iránta való hódolat és ragaszkodás kifejezései mindenkinek egyformán tulajdonai. De fejlettebb, tagoltabb társadalomban csak a legfelső rétegnek van alkalmja a fejedelemmel szemtől szembe lenni, tehát az iránta való hódolat és ragaszkodás szokásos kifejezései is *eredetileg* csak ennek az osztálynak ajkán élik életüket. (Később persze a kisebb uraknak is szólnak e hódoló kifejezések.) Primitív társadalmakban is megfigyelhető — mondja tovább Kertész, — hogy az uralkodót illető hódolat kifejezései más hatalmassal vagy hatalmasnak tetsző idegennel szemben is alkalmazzák...« Így pl. a földi feudális társadalmi rend szokása szeript képzelik el a mennyország társadalmi szokásait is, s az angyalok »koronkéd az áldott szent három Úristennek szép tikörös szent színét látják, és ő *jelségének* szentetlen *udvarnak*« (ÉrdyK 553).

Éles szemmel követi Kertész a magyar udvariassági kifejezések multjának minden mozzanatát, társadalmi értékének minden változását.

Fejtegetései értékének szemléltetésére bemutatom Kertésznek az *úr* és a *szolga* szó társadalmi szerepéről szóló gazdag nyelvi anyagon nyugvó megállapításait.

Az *úr* szó (eredete ismeretlen) a 12. században az uralkodásra következő előkelőt jelentette. »Mekockáztathatjuk azt a föltevést — mondja Kertész — hogy a szláv eredetű *király* szó meghonosodása előtt a nemzet elsejét, Árpádot és a vezérségben őt követőket tisztelték az *uram* nevezettel« (17). — A 14. században már nem a trónörököst jelentette az *uram*, hanem a kíséretében lévő előkelőket tisztelték e szóval. — A 16. században már a várbeli nemes tiszteteknek is jár az *uram* megszólítás. A 17. században a főrangúak előkelő udvari emberei az *urak*. Az *úr* megszólítás a városi élet megindulásával, fellendülésével (a 16. századtól kezdve) egy más irányú fejlődés eredményeképpen megilleti a polgárság gazdagabb részét is. Helyesen mutat rá Kertész e jelentésváltozás gazdasági okára a következőképpen: »... sokszor fordulnak a nemesek a városok tanácsához, egyes polgárokhoz fontos gazdasági kérdésekben szívességért, támogatásért, s az ilyen természetű érintkezésben nem lehetett megvonni ezt a megtisztelő nevezetet ettől az alacsonyabb rétegtől sem.« A meggazdagodott és a hatalomban is szerephez jutott polgárság részt kapott formálisan is, a megszólításban is a társadalmi kiváltságban, a földesurak kénytelen-kelletlen megtisztelték a tekintélyes polgárokat azzal a megszólítással, mely voltaképpen csak az uralkodó főnemesei társadalmi osztályt illette. Az *úr* szónak ezt a lefokozódását a főnemesség hatalmának gyengülésén kívül »elősegítette az a körülmény is, hogy a magyar asszony a kódexek tanúsága szerint már a középkorban *urának* nevezi a férjét«. Otrokocsi Főrös Ferenc a 17. század végén ezt írja e szó használatáról: »A mi magyar asszonyaink, bármilyen hiten vannak is, akár nemesek, akár nemtelenek, a férjüket tisztesség okáért *uruknak* szokták nevezni.« Persze, nem éppen »tisztesség okáért« nevezik uruknak az asszonyok a férjet, hanem azért, mert a feudalizmusban igen kevés joga van a nőnek. Megjegyzi végül Kertész azt is, hogy az *úr* megszólítás használata bizonyos körülmények között sértő hangulatú is lehetett.

A feudális és kapitalista társadalmi rendnek az *úr* szón kívül (sok egyéb mellett) hű jellemzője még a *szolga* szó magyar nyelvbéli használatának története is.

A *szolga* szó eredetileg az úrral való alárendeltségi viszony kifejezője, maga a szó szláv eredetű. A 16. században pl. *szolga* mindenki, aki bármilyen tisztet visel akár magánemberről, akár királytól. Ezért »szegény *szolgája*« Batthyány Ferenc a Habsburg uralkodónak, viszont Nádasdy Tamásnak meg Bezerédj György, Senney Ferenc, Nádasdy Márton a *szolgája* sok más nemessel együtt, mert Nádasdy Tamás váraiban, birtokain és udvarában éltek. A főurak udvarában nevelkedő nemes ifjakat és leányokat is *szolgáknak* hívták. A feudális társadalmi rendben a királyon kívül mindenki *szolga*, csak vannak roskadozó terhű *szolgák* (a jobhágyók) és könnyű terhűek (a főurak), akik a maguk terhét is áthárítják az elnyomottakra.

Kertész Manó megfigyelte, hogy már a 16. század magyar leveleinek záradékában is ott van az *alázatos szolgája*, és azt is észrevette, hogy ezt az *alázatos* szót nagy társadalmi távolság, vagyis anyagi függőség adta a levélíró tollára.

Azt tapasztalhatjuk, hogy a *szolga* szó korán, már a 16. században kezd az érintkezés pusztá formai elemévé válni. A 17. században már arról értesülünk, hogy az *alázatos* is tartalmatlanná válik, mert a nagy urak is *alázatosak* — papiroson. A 18. században találkozunk már a *legalázatosabb szolgája* kifejezéssel is, és ez megvan még a mult századbéli családi levelezésben is. Virágkorát ez a kifejezés a Bach-korszakban éli, »mikor az uralkodóval kapcsolatban a rendelkezés és folyamodványok folyton ismétlődő szava lesz«. — A 19. században az egy társadalmi szinten lévők *köszönő szava* az *alászolga*, de a nép nyelvében sohasem tudott meggyökeresedni, köszönésformának a Horthy-korszakban sem használták, s a nyelvjáráásokban nyoma sem volt sehol.

Gazdag nyelvi anyagon fejtegeti Kertész a *tekintetes*, *nagyságos*, *méltóságos* stb. címet, a *nemes*, *kegyes*, *tisztelt* jelzőt, a *maga*, *ön*, *kegyed* történetét, az *alászolga* köszönésen kívül a *kezit csókolom*-ot.

Ennyire társadalmi vonatkozású nyelvészeti munka addig nem volt a magyar nyelvtudományi irodalomban, s Kertésznek egyik fő érdeme éppen az, hogy finom elem-

zésével tudatosította az emberekben a nyelv és a társadalmi élet szoros kapcsolatát. Kertésznek oly nagyok a tudományos eredményei, hogy érdemei kisebbitése nélkül beszélhetünk itt-ott lévő tévedéseiről is.

Tévedés pl. az a megállapítása, hogy »A nép nem termel kulturális javakat, csak átvesz és átalakít« (8. l.). Abban is téved Kertész »A magyar helynévadás történetéből« c. dolgozatában, hogy a nominativusban lévő személynevek (pl. *Nyék, Megyer, Gyarmat, Tarján, Jenő* stb.) azért lehetnek egyúttal helynevek is, mert »az azonos név embernek és földnek a lélekben való tökéletes azonosítását jelenti« (Nyr 68 : 33). Ebben a kérdésben Moór Elemér találta meg a helyes megoldást, aki úgy magyarázza e névadást, hogy ez olyan korban keletkezett, mikor még a magyarok nomád életet éltek, és csak személyeket lehetett felkeresni, nem pedig a személyek állandó lakóhelyét (vö. Westungarn im Spiegel der Ortsnamen 216.), tehát akkor még csak *Nyékhez* mehettek, a személyhez, nem pedig *Nyék földjére*.

Mindez azonban — mondom — nem halványítja el Kertész Manó életművének és tudományos működésének értékét.

Kertész Manó sokrétű nyelvtudományi munkásságának gazdag eredményei, művészi módon megírt könyvei és dolgozatai kitörölhetetlenül bevészték nevét a magyar nyelvtudomány történetébe. Megállapításainak legnagyobb része állja a kritika tűzét. Legszebb cikkei az iskolakönyvekben is hirdetik írójuk nagyságát, s munkái, problémamutatásai, megjegyzései további kutatásra ösztönöznek a sztálini nyelvtudomány fényénél. Ezért él az ő emléke elevenen barátainak és tisztelőinek szívében, ezért állunk meg most, 10 évvel halála után sírjánál, ezért a szó a tudósról és az emberről.

Íróink nyelve

EÖTVÖS JÓZSEF KÖRMONDATAI

Írta : **Herczeg Gyula**

1. Eötvös romantikus prózájának alapja a ritmikus próza: ennek lényege pedig bizonyos erős kötöttség és rend, amely a legnagyobb pontossággal szabja meg a mondatrészek elhelyezkedését. A ritmikus próza ellentéte a zürzavarnak: óhajtja a szintaktikai rend megvalósítását a terjedelmes mondattesteken belül. Lényege abban áll, hogy azonos mondatrészek azonos helyen és helyzetben helyezkednek el: tehát pl. az alanyok több mellérendelt mondaton keresztül, — amennyiben az alany már az első mondatban a mondat elején állt, — végigmegtartják helyüket. Ha az első alanyhoz mellékmondat kapcsolódott, akkor általában valamennyi alanyhoz hasonlóképp mellékmondat fog kapcsolódni. Ha az első alanynak értelmező bővítménye volt, általában értelmező bővítményt fog kapni valamennyi alany. Az elmondottak az alanyra vonatkoztak, de választhattam volna példának bármely más mondatrészt is. A romantikus próza, szemben a klasszikus próza kaotikus, alárendelő szerkesztésével, rendre törekvő, mellérendelő típus: a mellékmondatokat nem szereti, a lineáris mondattestben rendszeren csak a prózaritmust létrehozó mondatrészhez kapcsolódó, jelzői mellékmondatot enged meg. Itt általában nincs szekundér mellékmondat, szekundér mellékmondatból kiinduló harmadfokú mellékmondat vagy a szekundér mellékmondatból párhuzamos, a főmondatból származó második vagy harmadik szekundér mellékmondat. A ritmikus próza s következőképp Eötvös prózája is, nem bonyolult, csak az első pillanatra, mert bár való igaz, hogy terjedős mondatokban ír, a nagy mondatok valójában egyszerűek, mert áttekinthetőségük egyetlen princípium: az azonos elhelyezkedésű mondatrész felismerésén múlik. Ez a mondatípus a Kazinczy-féle rövid mondat és a Zrínyi-leveél kuriális hosszú mondata közt helyezkedik el, megtartva az utóbbinak terjedelmességét, de ugyanakkor vigyázva, hogy az előbbi világosságát és áttekinthetőségét is megőrizze.

Eötvösnek a Vojnovich-kiadásban megjelent minden művét átolvastam, négy regényéből valamenyi, az őt jellemző ritmikus-prózában írt mondatot kiírtam. Az érté-

kelés tehát regényein alapszik, de a többi művében található mondattípusok azonosak a regényeiből kiválogatott és az alábbiakban feldolgozásra kerülő típusokkal. A regényeiben található példamondatok így oszlanak meg: Karthauzi 123, A falu jegyzője 51, Magyarország 1514-ben 36 s végül a Növérek 25. Ezen adatok számszerű felemlítése igen fontos: kiderül ugyanis, hogy Eötvös írói pályája kezdetén, fiatalabb éveiben sokkal inkább élt a romantikus stílussal, mint élete második felében vagy élete vége felé, bár soha nem távolodott el tőle, vagy soha nem írt más stílusban (még élete vége felé írt, természetesen könnyebb nyelvezetű Naplójában is előfordul). Feltűnő a Karthauziból gyűjtött példák igen nagy száma, amely több, mint Eötvös másik három regényében található példák összesen. A leghosszabb ritmikus példák is a Karthauziból származnak. Egészen feltűnő a példák számának fogyása aszerint, milyen időrendi sorrendben jelentek meg maguk a regények; a Magyarország 1514-ben c. regényében kevesebb a ritmikus példa, mint A falu jegyzőjében, mert az utóbbit Eötvös néhány évvel előbb írta.³³

2. Rátérve magára a mondattípusokra: Eötvöst szinte jellemzi az olyan összetett, prózaritmikus mondat, amelyben több alany azonos helyzetben (a mondat elején) egyetlen állítmánnyal rendelkezik, amely viszont a mondat legvégén áll. Az alanyok legtöbbjének jelzői mellékmondat bővítménye van, amelyek — ha nem is nagyon terjedelmesek, mégis annyira elválasztják az alanyoktól az állítmányt, hogy gyakran szükség van valamilyen pótló szóra, amely a sok szétdobott alany értelmét mintegy megegyeszer, utoljára összefoglalja az állítmány előtt. Idézünk egy aránylag egyszerű felépítésű mondatot, amely azonban nagyon jellemző Eötvösre:

Aggodalmi, főképp az utolsó napokban, növekedtek. *Zápolya közelgő hadai; az engedetlenség, melyet seregeinél tapasztalt; a gyávaság, mellyel azok, ha Báthori Temesvárból kirohanást tett, utolsó időben mindig visszavonultak; a mindvégig növekvő szökések, melyek miatt a betegségek által tizedelt tábor naponként néptelenné vált, szóval minden mutatá, hogy közel áll az előrelátott katasztrófa* (Magy. 2: 462).

Szemléltetően felírva s ezt egyszer s mindenkorra tesszük helykímélés szempontjából: a jövőben csak dőlít betűvel vagy ritkítottan fogjuk jelezni a ritmus szempontjából fontos elemeket:

Zápolya közelgő hadai;
az engedetlenség, melyet seregeinél tapasztalt;
a gyávaság, mellyel azok, ha Báthori Temesvárból kirohanást tett, utolsó időben mindig visszavonultak;
a mindvégig növekvő szökések, melyek miatt a betegségek által tizedelt tábor naponként néptelenné vált, szóval minden mutatá, hogy közel áll az előrelátott katasztrófa.
 Vannak példák, amikor a hasonlóan felépített mondat szerkezetben egy alanyhoz nem egy jelzői mondat csatlakozik, hanem kettő, három, sőt az alábbi példában négy is:

Egy gyáva fejvertelen csoport, mely gyermekege óta remegni tanult urainak pálcáitól; e gyülevész sokaság, melyet vallásos vakbuzgalom vagy munkakerülés az ország minden részeiből összehozott, s mely, tíz különböző nyelven szólván semmi kötelet által össze nem tartatik, melyet papok vezetnek, s melyre még az ellenség is csak könnyűléttel nézend: Magyarország fényes nemességének miként válhatnak veszélyre? (Magy. 138.)

Megfigyelhettük: *e gyülevész sokaság* alanyhoz négy mellékmonda kapcsolódik: *amely, amelyet (2), amelyre* kötőszavak révén.

3. Helyenként, nyilvánvalóan a példák természetéből folyóan, amikor az író erősebb egyéni emóciókat akar kifejezni, a mondat végén az állítmány helyett állítmányt tartalmazó körülírást találunk, azonban a szoros összefüggés a bevezetőben felsorolt alanyokkal megszakadt, rendszeren a mondat tartalom affektív jellege következtében, tehát egyfajta anakolut jött létre.

Apja, kit e megvakított nép bosszúja tárgyául kijelölt, s ki távol családjától most talán hasonló üldözéseket szenved; Ártándi, kit a nehéz idő búcsú nélkül ragadott ki karjai közül; a háznép, melynek közelében növekedett s most a legnagyobb veszély

³³ A zárójelben közölt lapszámok az egykötetes Révai-kiadás szerint keresendők vissza.

között elhagyott, a nerre gonfolatai fordulnak, csak bús sejdítéseket talál és végre Orbán... (Magy. 1:208.)

Hasonló anakolut keletkezik akkor is, amikor a főmondat befejezésekor az író, mintegy elvesztvén a fonalat a rendkívül hosszú felsórolás után, kiesik a szerepéből és nyelvtanilag illogikusan folytatja, ill. rekeszti be a mondatot s az alanyokból, amelyek alakjukra és értelmükre valóban azok is, hirtelen és gyors mozdulattal tárgyat csinál. Elég ehhez egy rövid, tárgyesetben álló mutatónéymás közébeélése. A legszebb példa erre, a költőnég is megkapó kép, mindjárt az első lapon A falu jegyzőjéből:

A messze elnyúló legelők, melyeknek változatlanságát csak itt-ott váltja fel egy vedertelen gémeskut vagy telig kiszáradt láp körül sétáló golya, s a rosszul mivelt szántóföldek, melyeknek tengerijét s buzáját Isten után csak az őrzi meg, hogy a lopás is némi fáradtságba kerül; itt-ott egy magányos tanya, hol bozontos kuvaszok ugatva a birtok szentségét hirdetik, s a mult évről fölmaradt fölötté sok takarmánya vagy igen kevés marhája van; — ezt látta, midőn szemeit behunyta, ezt, midőn azokat ismét fölnyitá (Fal. 1:3.)

Az anakolut az ezt szócska becsúsztatásával jön létre: keletkezését elősegíti az alanyok nagy száma és az a körülmény, hogy az állítmánytól aránylag igen távol helyezkednek el.

Az anakolutképződésnek ismét más módja az, amikor az író, ironikus vénájától indítva, retorikai kérdés formájában fejezi be a mondatot. Elsorol egy csomó sajnálatos dolgot, aztán megkérdezi olvasóit, mit szólnak mindehhez; az alanyok tulajdonképpen nem állnak szabályos felépítettségű mondatokban. Nyilván az író azt akarja mondani (idézek a még csak alább következő példából), hogy földművelésünk állapota, törvényeink, közlekedőeszközeink, törvénykezésünk, mindez mélyen elszomorítja az embert. Csak kifejezésmódja más egy kissé, mert ironizál.

Földművelésünk állapotja, s a törvények, melyek azt előidéztek; közlekedési eszközeink, akár vizen, akár szárazon; iskolai rendszerünk; azon szabadság, melyet mi nemesek élvezünk, s melyet hazánkban még másoknak hasonló szabadsága sem korlátoz; polgári s büntető törvénykezésünk — lehet-e valami mind ennél költőibb? (Fal. 2:424.)

4. Nem egy példa van arra is, hogy a mellékmondatok jellegében változás áll be a mondatszövevény során; a mely-lyel bevezetett mellékmondatok sorát megtöri egy-egy hogy-os mellékmondat. Az ilyen hogy-os mellékmondat értelme azonban magyarázó: *hogy tudniillik*; és feladata az, hogy az előzményhez, az egyik alanyhoz okadó és kifejtős magyarázatot fűzzön. (L. nagyon röviden kifejtve Klemm: MTM 451.) Két példát idézünk, mely rövidebbet és egy hosszút: mind a kettőből nyilvánvaló az okadatoló hogy-os mellékmondat rokonsága a jelzői, milyenséget feltüntető mellékmondattal.

Természetes szenvedélyessége; a véltlen, mi által vetélytársának veszélyes helyzetére figyelmessé tétetett; a meggyőződés, hogy boldogságának egyetlen akadálya az adott szó, mely kedvesét Fruzsinaéhoz köti; Erzsébet beszélgetései; szóval minden közremunkált, hogy ilyen gondolat támadjon lelkében (Magy. 210).

A tisztelet azonban, melyben a királyi hatalom még a lázadók előtt is állott; a többek által kifejezett aggodalom, hogy seregeik a királyi lak ostromára magokat vezéreltetni nem engedik; azon természetes féltékenység, mellyel sokan szükséges veszélyeket is a lehetőségig távolra halasztanak; mindenek fölött Dózsa fejessége, ki választott tervét megváltoztatni nem akará, s ki, mielőtt nagyobb célok kivételéhez fogna, előbb Alsó-magyarország valamely nagyobb városát, Szegedet vagy Temesvárt, akará hatalmába keríteni — a bátor plébános tanácsát visszavetették (Magy. 1:239).

Figyeljük meg az utolsó példában a gondolatjellet az alanyok hosszú sora és az alanyoktól nagyon messze esett állítmány közt; a gondolatjelnek itt feladata a hiányzó összefoglaló szót pótolni. Az utolsó példában még megemlítendő az egyik mellékmondatba beékelődő szekundér mellékmondat: *Dózsa fejessége, ki... s ki, mielőtt nagyobb célok kivételéhez fogna; az ilyen beékelődések, melyek a kuriális stílusra jellemzőek, Eötvösnél ritkák, s ha vannak is, nagyon rövidék. Kiemelem az alábbi mondatot:*

A rögtöni átmenet az erdő sötétéből ezen majdnem máglya-nagyságu tüzekkel világított térre, a csend után e váratlan zaj és zibongás, a roppant tölgyek, melyek a helyet körül fogák s melyeknek alsóbb ágait a tüzek világíták, míg sudaraikra a holdvilág önté

ezüst sugarait, mintha minden egyes fán a természet szelid világitása a vörös fényvel küzdene meg, melyet emberek gyujtanak, maguk a téren hemzsegő alakok az egésznek különös regényes szint adanak (Magy. 2: 301).

Az idézett példában különös figyelmet érdemel a *roppant tölgyek* kezdetű szerkezet, amelybe mellékmondat, majd abból kiinduló mellékmondat, ismételtlen pedig az új mellékmondatból is újra kiinduló másik mellékmondat ékelődik. Érdekes még ebben a példában az is, hogy az alany maga nem egy szó csupán, melyet azután a mellékmondatok bővítenek, hanem főnevekből álló, határozót képező egész nominális szintagma: *a rögtöni átmenet az erdő sötétéből ezen majdnem máglya-nagyságú tüzekkel világitott térre* és ugyanez a helyzet a második alannyal kapcsolatban is, ahol még hozzá a sorrend kissé fel is borul: nem azt találjuk: *a váratlan zaj és zszibongás a csend után*, ami szintén elképzelhető lenne, hanem a magyar fülnek egy fokkal mégis jobban hangzó inverzió: *a csend után a váratlan zaj és zszibongás*.

Változata a fenti típusnak az, amikor a *mely-es* és a *hogy-os* mellékmondat egy s ugyanazon alanyhoz kapcsolódik. Az ilyen (kevés) példa úgy keletkezik, hogy a *hogy-os* mellékmondat előtt valami kimarad vagy oda értendő. Az idézendő példában, mint látni fogjuk, az az mutatónévmás elmaradása következtében áll be a szoros kapcsolódás a megelőző *mely-es* és a kimaradás folytán szorosan következő *hogy-os* mondat között.

Az, mi közte s Frusina között reggel történt; *a fölgerjedés*, melyben a háztól távozott, s hogy őt most ellenei között és nem mint foglyot, hanem fegyveresen találá; *egyes szavak*, melyek Márton által mondattak; *Orbánnak egész magaviselete*, igazolni látszék a gyanút (Magy. 2: 445).

5. Az egyezésre vonatkozóan megfigyelhető, hogy Eötvösnél igen nagy az ingadozás: egyesszámban álló alanyok után, hol egyszám áll, hol pedig többes. A magyaros nyelvhasználat szerint ilyenkor az állítmány is egyesszámban áll, bár jó frók nál is van az ellenkezőre példa. Az állítmány egyesszámban áll:

A bájoló vidék, a nyugalom, mely után vágyódott, *maga az*, hogy férje kedvéért vidámságot színelni nem kelle, s hogy magát szabadon átengedheté ábrándjainak, jól esett szívének (Növ. 2: 157).

Az állítmány többesszámban van:

A leereszkedő mód, mellyel a törvényszék minden tagjai s főképen a báró... ki mégis csak szinte mágnás... vele az egész napon át szóltak, *a fontos megyei, sőt mondhatni országos feladat*, melyet ez nap teljesített, *a bámulatra méltó találatekonyság*, melyet minden dolgoknak célszerű elrendezésében tanusított, s melynek híre kétségen kívül messze száll, önzemei előtt, — noha az érdemes férfi magát soha lenézni nem szokta — mintegy kettőztetékek becsét (Fal. 2: 328).

Az író ingadozik az olyan esetekben is, amikor az alanyok közül egyesek egyes, mások pedig többes számban állnak. A magyar nyelvérzék ilyen esetben azt kívánja, hogy a számbeli egyezés az állítmányhoz legközelebb álló alanyhoz igazodjék. (Csak ha különböző személyű alanyokról van szó, akkor történik az egyezés a legelől álló alanyhoz igazodva: Te és mindazok, kiknek baráti részvételére számítok, gyamolítani fogtok, Klemm, MTM: 149). Eötvösnél az utolsó alanyhoz igazodó egyezésre és nem egyezésre egyaránt van példa. Az első esetre:

A vastag falak, a régi tölgybutorok, mi kett Káldory részint itt találva, összeigazított, részint nagy költséggel szerzett; *a nagy családi képek*, melyek közül néhány a kor által annyira elsötétült, hogy a várurnak vagy asszonyinak halvány alakja, csak miután a képet hosszabb ideig néztük, vált ki kísértetként az őt környező homályból; *minden*, mi e házat elkomorítá s másra talán kellemetlen hatást tett volna, Margitnak most jól esett (Növ. 2: 225).

A második esetre: Az egyházi szertartás... a réthalmi templomban ment véghez; csak *a virágok*, melyekkel a plébános templomát felékesíté, *az örömkönnyek*, melyek annyi szemben ragyogtak, *a meglegedés*, mely minden arcon sugárzott, *szebbiték* az ünnepejt (Növ. 1: 152).

6. Az alanyok azonban nem csak főnevek lehetnek: eddig kétségekívül ilyen példákkal találtuk szemben magunkat; a példák legnagyobb része valóban főnévi alanyo-

kat tartalmaz. Azonban elvétele akad igei (főnévi igeneves), sőt melléknévi igeneves alany is. Példa az előbbire:

Átkozni a napot, h a fölkel, m e r t világot terjeszt a földön, s üldözömet nyomomra vezetheti; *remegni* minden madártól, m e l y az ágat csörögteni; *ellenséget látni* minden fatőben, h a este az erdőn átmegegyek; *futni* az emberektől, k i k e t szerettem, s az erdő vadjai közt *tölteni* napjaimat, h o g y mindezen kinok után éjjel akasztófáról s hóhérokról álmodjam, — ez életem; hidd el Peti, nincs rajta mit féltennem (Fal. 1 : 63).

Az infinitívuszokat minden további nélkül helyettesíthetjük elvont, deverbális főnevekkel: a nap átkozása, a remegés a madaraktól, ellenséglátás, emberek elől való futás stb.: ez életem. Csakhogy így nem beszélünk magyarul, ezt legfeljebb valamelyik román nyelven mondhatnánk így. A magyarban a nomen feloldódik infinitívuszra.

Az idézett példához hasonló az alábbi kettő:

Lemondani mindenről, m i n egykor függött, *kiszakítani* szívéből mindent, m i azt egykor eltölté, még emléket is; *búcsút venni* az élet örömeitől, *elhagyni* pályát, m e l y e n egy dicső cél után haladhatna, *odavetni* nevet, szívet, a dicsőséget, az egész világot egy asszonyért; s miután végre jövendőjét egy pillanatért, a világot egy szívért, hitének minden igéit egy halk igenért odaadá, *látni*, h o g y csalódott. — Ez a szerelem (Karth. 1:62).

Az utolsó ritmikus, alany-értékű igei tagot megelőzi egy előrevetett mellékmondat, amely szintén ritmizált: *jövendőjét egy pillanatért, a világot egy szívért, hitének igéit egy igenért*, mégpedig kettős, Eötvösnél ritkán előforduló, egy mondaton belüli fokozással, amikor is nemcsak a tárgyak, hanem ugyanakkor a határozók is ritmikusán helyeződnek el.

A most sorra kerülő példa egyike Eötvös legtömöttebb mondatainak, bár felépítése világos. Az első ritmikus, alanyt helyettesítő igei tagot három, ritmikusan elhelyezkedő tárgy követ, amelyeknek megvan a maguk mellékmondati bővítmenyük. Maguk pedig a ritmikus, alanyértékű igei tagok igen nagyszámúak; *nyolc*, egymáshoz párhuzamosan álló igei tagot számolhatunk meg, amelyek közül mindegyiknek mellékmondatos bővítmenye van; az első igei tagnak a mellékmondatos bővítmenyei pedig nem is egyenesen az igei taghoz kapcsolódnak, hanem a parallelisztikusan elhelyezett tárgyakhoz.

Hányszor nem néze fényes termeiből vágyódva a szerény polgári lakra, mely ellenőkben áll; ő boldog lehetne körében. *Látni* egy házi kört, m e l y r e léte boldogságot áraszt; férjet, k i t az egész világ gondokkal terhel, de nem annyira, h o g y nejjének mosolygása nem felejtetné gondjait; a zajgó gyermekcsoportot, h o l minden arcon annyi remény, s o l y nyájas emlékek mosolyognak az anya elébe; *osztani* kedvesinek örömeit s gondjait, *vigasztalni* kisdédét, h a bábja eltörött, s a férjt, k i t éltének reménye megcsalt; *tűrni* mosolyogva, *ápolni* minden szenvedést, *eltagadni* magától szükségeit, h o g y több öröm viruljon kedveseinek utjain; *gyűjteni* garasonkint, h o g y a nehezen felhalmozott kincs, h a ő majdan nem lesz, kedveseit boldogítsa; *egyesíteni* annyi gyönyört s bánatot, annyi nagyot s csekélyt az egy szerető kebelben, m e l y néha könnyekben árad el, de soha semmit el nem taszít magától, soha nem mondja: elég, többet nem bírok; *anyagá lenni* e kis menyországnak, m e l y e t maga alkotott; egy áldásként *lebegni* a nyugodt ház fűzhelye körül, m e l y e t áldozatival oltárrá szentele: *szeretni*, egyszóval ez az, m i után szíve vágyódik, miről éltének első percétől mostanig álmodozott (Karth. 1:62):

Melléknévi igeneves alanyt egy-kettőt találtunk, ezek idegen, francia ihletése erősen érzik. Melléknévi igeneves párhuzamosságok fellelhetők, ha nem is nagy számban, Eötvös minden írásában: csakhogy azok a példái a melléknévi igeneves szerkezetet határozóként tartalmazzák, nem pedig alanyként. Az idézendő példánál nehézség nélkül el tudnánk mondani a francia mintát.

Nyájas emlékek! hisz ő zsidó volt; ez élettörténete. *Születve*, h o g y családja nyomorúságát ossza, anyja ápoló karjai között, *feltartva*, h o g y már zsenge gyermekkorán a világ igazságtalanságával megismerkedjék, *elhagyva* szülői házát, h o g y szabadság helyett egész elhagyatottságát érezze, *küzködve* mindennapi kenyeréért, nem becületes munkával, m e r t hisz attól a zsidó etiltatott, de fortélyal s csalfasággal, földön *csúszva*, mint a hernyó, *melyet* az átmenő gondatlanul eltapos, *gyűlöltetve*, *üldözötve*: — ez az, m i t a zsidó multjában talál, ez az, miről e rab emlékei szoltak (Fal. 2 : 484).

A melléknévi igenevek eredetileg francia múltidejű főnévi igeneveknek felelnek meg; azokat másképp Eötvös nem tudta magyarrá tenni: születve: *être né* stb. és a végső záradék: *ez az, mit: c'est cela que* stb.

Végezetül, ezen típus ismertetésének utolsó példájának szánunk egy olyan példát, amely, bár főneve alanyt tartalmaz, minden eddig idézett példától különbözik: az alanyok (mindössze kettő, egy főnév és egy névmás, nem állnak olyan szorosan egymás mellett, mint az eddigi példákban. Nemcsak (mellékmondati) bővítményeik iktatódnak egymás közé, hanem szintaktikailag is elválasztottabbak: *akár... akár* szókapcsolat révén választó szintagmává alakulnak át. Ugyanakkor teljes anakolut szerkezettel van dolgunk: az író tökéletesen elvesztette a fonalat, ami nem is csoda, mert a mondat-estetet jócskán megtöltötte beékelődő mellékmondatokkal.

Benne... a jegyző ellen csakugyan gyanu támadt; de a kár azon félelem, mely a szegényebbet oly országban, hol, mint nálunk, személyes bátorsága a törvény által tökéletesen biztosítva nincs, tartóztat, hogy valami hatalmasabb ellen fellépjen; akár az, hogy Macskaháznak halálát oly nagy szerencsétlenségnek nem tartá, mely végett a jegyzőt, kinek maga is köszönettel tartozott, háborgatni érdemes volna: *Ferkó egyszersmind elhatározá, hogy semmit, mi által a jegyzőre gyanu háromolnék, mondani nem fog* (Fal. 2: 397).

A befejező részben elmaradt valami: a félelem stb. arra indította Ferkót, hogy egyszersmind elhatározza stb., vagy az egészet másképp kellett volna fogalmazni: a félelem hatására stb., továbbá annak hatására, hogy stb. — A nagy stílusoknál gyakori eset és egyúttal mélyen jellemző is az anakolut. Anakolutikus szerkezetek pl. gyakoriak a régi olasz prózában, amely tudvalevőleg a világirodalom egyik legbonyolultabb és leg-hatalmasabb prózája.

Az Eötvös-próza egyik legfontosabb képződménye, mint láttuk, az állítmány-azonosság az alanyok különbözősége és párhuzamossága mellett. Az alanyok azonos helyzetben vannak, általában mondattal bővülnek; egész sor érdekes konfiguráció jön létre, mivel terjedelmességük ellenére, mégis nagy mértékben elkülönülnek állítmányuktól.

7. Azonban parallel elhelyezkedésre nemcsak az alanyok képesek, hanem elvileg végeredményben bármely mondatrész. Ilyen esetben azonban az alany és az állítmány viszonya a parallelizmus szempontjából nem érdekes: hisz a parallelizmus nem a mondat eme két legfontosabb tagja, hanem két akármilyen mondatrész közt jön létre. Megjegyzendő, hogy ezek az esetek jóval ritkábbak az eddig tárgyaltaknál.

Mintegy átvezetnek ebbe az új kategóriába az olyan példák, amelyekben az a mondatrész, amelyhez a rendszeren mellékmondati bővítmény csatlakozik, az értelmező. A szerkezetlenség benyomását keltik s tulajdonképpen az előző mondatához is meglehetősen szerkezetlenül kapcsolódnak.

Perényi Ferencnek jelleme, amennyiben t. i. tizenhat éves ifjúnál jellemről szólhatunk, egészen igazolá a szeretetet, mellyel iránta mindenki viseltetett. *Nyílt és egyeneselkű*, könnyen felgyűlv a mindenért, mit jónak, nemesnek ismert, bizalommal simulva az emberekhez, s mégis korához képest ritka tapintattal választva barátait; *büszke*, de a büszkeségnek azon nemével bíró, mely, hogy felsőbbsege elismertessék, azt másokkal éreztetni szükségesnek nem tartja; dicsőség után vágyódva, de megvetve a hízlegők dicséretét; szóval oly ifjú, kibe a természet minden jónak s nemesnek magvait oltotta, s kire az agg nádor méltó büszkeséggel tekinthetett (Magy. 2: 368).

Nagyon megfigyelendő az idézett példákban a határozói igenév szerepe. Értelmező szerepű igeneveket jelzői használatban Klemm nem ismer. Ellenkező bizonyítékig — tehát régi magyarból származó esetek felmutatásáig — fenntartom, hogy ezek a példák Eötvösnél idegen, francia hatásra mennek vissza. Ott nagyon is elképzelhetők az ilyen szerkezetek. A fentihez hasonló példa, de nem igenévvvel, hanem mellékmondati bővítménnyel:

A kis köpcös emberke... nem más, mint báró Sóskuty őnagysága. *Valódi gavallér*, mint az asszonyok hirdetik, Magyarország legderekkab *mágnása* a férfiak ítélte szerint, kinek társaságában senkinek eszébe sem jut, hogy mágnással van dolga, olyannyira, hogy a debreceni vásár alatt egyszer csakugyan szappanosnak tartották (Fal. 1: 103).

Azt mondtuk, hogy elvileg bármely mondatrészhez kapcsolódhat mellékmondatos vagy bármilyen bővítmény parallelisztikus rendben. Gyakorlatilag ez a megállapítá-

sunk arra korlátozódik, hogy megfigyelésünk szerint majdnem kizárólag hely- és módhatározóhoz kapcsolódó mellékmondatok azok, melyek Eötvösnél szerepelnek. Tárgyhoz kapcsolódó parallelisztikus mellékmondat nagyon kevés van.

... ha e három hónap történetét elmondom, oly bálákat írhatnék le, melyeknek leírásánál szép olvasóném szívöket dobogni... érzének. *Bálákat*, mondom, *olyakat*, melyek a szegények számára tartattak, s melyekből, mindent levonva, harminckét forint tizenkét krajcár tiszta jövedelem az inség enyhítésére maradt; *egyet*, mely a kisdedévó intézet javára adatott, s melyből, ez intézetre nézve anyagi haszon ugyan nem, de annival nagyobb morális jó háramolt, miután egy földesasszonynak gyereke, azalatt, míg anyja idegen kisdedek javára táncolt, meghalván számárhurutban, a kisdedévás szükségé az egész megyében elismertetett; *bálákat*, mondom, melyek a polgári kaszinó termeiben tartattak, s melyekben felvilágosodott századunk szelleméhez képest az egész nemesség résztvett, noha a nemes kaszinó polgári meghívóitól soha ezen megtiszteltetés viszonzását nem kívánta meg (Fal. 2: 459).

Megfigyelhető a meglehetősen bonyolult mondatképlet, főleg a mondatszövevény közepén, ahol a második tárgyhoz: *egyet*, két egyenrangú mellékmondat kapcsolódik. A második mellékmondatból szekundér mellékmondat nő ki *miután* kötőszóval bevezetve. De ebbe a szekundér mellékmondatba még egy harmadfokú mellékmondat is ékelődik: *azalatt, míg anyja idegen kisdedek javára táncolt*. A bonyolultság, a hivatalos, kuriális stílust utánozni akaró összetettség, mégcsak növeli az ironikus hatást, hiszen Eötvös itt stílusiróniával él: a vármegyét a saját jelvényével gúnyolja: latinizáló stílusával. Eötvösnél semmi sem történik véletlenül: ez a tudatos stílusművész eszközt lát a mondatban éppenúgy, mint egész íróművészetében és témáiban.

Az erősen lírai Karthauziban, ahol a legbonyolultabb és a legösszetettebb mondat-szövevények találhatóak egyébként, van néhány olyan mondat, amelyben a mellékmondatok vokatívuszokhoz kapcsolódnak. Végeredményben elvitathatatlanul egy alany felbontásáról van szó. A fenti példákhoz képest azonban a részalanyok nem a mondat első részében foglalnak helyet, hanem éppen ellenkezőleg: mint értelmezők, az egyszer megemlített alany: *nagy természet* után következnek. Az állítmány felszólító módban van, az alanyt a vokatívuszban álló részalanyok felbontják, mintegy részletesen kifejtik az összefoglaló alany minden porcikáját.

Elzárva a világtól, messze zajától s küszködéseitől, csak te légy boldogságom tanuja, *nagy természet! ti bércek*, melyeknek látásánál a gyermekszív egykor vágyakkal telt; *te dörögve lezúgó hegyptak*, melynek hatalmas szava túl nem fogja hangozni az öröm érzetét, mi e szívben felzajog; *te virágzó mező*, mely soha nem hazudtal még, s minden tavasszal meghozád virágodat! (Karth. 2:229).

A rendkívül kevés határozós eset közül egyet idézünk: a többi néhány példa is ennek a mintájára jött létre:

A természet ez iljút nagy adományokkal ajándékozta meg. *Elmével*, mely nem annyira ragyogó, mint világos, minden tárgyat tisztán felfog, s ha működései által kevesebb bámulatot gerjeszt, annival hasznosabb; *szívvel*, mely minden nemes érzemé yért hevülni tud; *lelkülettel*, mely a legnagyobb feladat kivételére képes, mert türni tud, de cselekedni is, s célját kijelölve, a veszelyel nemcsak bátran szembeszáll, de vele megküzd, nemcsak magát feláldozni, de győzni képes. (Magy. 2:447).

Az utolsó határozóhoz kapcsolódó mellékmondat nem olyan egyszerű, mint a többi. A *mely*-es mellékmondatba okhatározó szekundér mellékmondat ékelődik, majd pedig annak a befejeztével megjelenik egy, a *mely*-es mellékmondatmal egyenrangú (de bevezető kötőszó nélküli) mellékmondat, melynek több párhuzamos állítmánya van: *szembeszáll, megküzd, feláldozza magát, győz*.

Idetartozik még a határozó igenes szerkezetek legnagyobb része. A határozói igenév elsőrendű funkciójára nézve határozót helyettesít, így nem kelthet meglepetést, ha minden regényében van nem egy példa határozó igenes mondatokra, amelyek párhuzamosan helyezkednek el, úgyhogy magából az igenévből, ill. szintagmájából mellékmondat indul.

Rábírva hiuság által, hogy a keresztes hadnak vezérletét magára vállalja; részint gyengeségből, részint a nemesség iránti gyűlölségből, *eltürve* seregeinek első kicsapongásait, *engedve* Lőrinc befolyásának, ki a korlátlan nagyravágyást, mely

keblében lappangott, arra használta, hogy a férfiút, ki csak hatalom után sóvárgott, a szabadság bajnokává emelje: Dózsa lépésről-lépésre tovább haladott a nem maga választott pályán (Magy. 2:461).

A határozó igenevekhez kapcsolódó mellékmendatok különböző típusok, az utolsó mellékmendatból két egyenrangú szakúndér mellékmendat indul ki s ez a mendatszövevényt meglehetősen bonyolulttá teszi.

A most idézendő példában a határozó igenevek értelme okhatározói; érdekesség a párhuzamosságon kívül az igenevek azonossága is.

Meggyőződve tudománya hasznairól, mint *meggyőződve* csak az lehet, ki belőle évenként háromszáz forint biztos fizetést, szabad lakást és a látleteknél nem egy szép melékkeresetet hűz, *meggyőződve* tudománya valóságáról, mint ki iskolakönyvein kívül az orvosi tudományokról mást nem is olvasott, s ki a biblia ellen felhozott kételyeket félig sem tartá oly vétkeseknek, mintha valaki amazok ellen szólt: Serer mondhatatlan bosszúval s megvetéssel tekintve maga körül, főkép az öreg Jánosra, kinek örömeiben... egész képe ragyogott (Fal. 1:209).

8. Az első nagy kategóriát ezzel le is zárjuk: itt alapképlet volt az egyetlen állítvány mellett több alany. Ezzel az eredeti figurációval kapcsolatban vizsgáltuk azokat az eseteket, amelyekben nem az alanyok, hanem a mendat valamely más mondatrésze ismétlődött parallelisztikusan. A második nagy kategóriában a parallelisztikus elhelyezkedés megvalósítója bármely mendat legfontosabb része: az állítvány lesz. Tehát az ismétlődések, mégpedig az azonos helyzetben, azonos feltételek mellett végbemenő ismétlődések, most az állítványhoz fűződnek. Ige már ismétlődött az első nagy kategória egy-két típusában: azonban az ige a fenti esetekben infinitívuszban állt és mondatbeli funkcióját tekintve alany volt. Itt az ige nem lesz közel sem olyan mozdulatlan, sztatikus szerepre ítélve, mint a fenti esetekben: élni fog, mert állítvány, ellátva személy- és számjelekkel. Ami a hozzátartozó alany sorsát illeti, az már az egyes típusokon belül más és más lesz. Lesznek esetek, melyekben az alany épúgy parallelisztikusan ismétlődik, mint az állítványok és ismét lesznek esetek, de jóval kisebb számban, melyekben az alany változatlan marad.

Gyakorlati és leíró nyelvtani szemponttól vezetve, a kisebb számban előforduló példákat elemezzük legegyszerűsöd, ugyanis a változó alany — változó állítvány típusa főleg és Eötvösre jellemzően mellékmendatokban fordul elő, míg azonos alany melletti változó állítvány, ezzel szemben, leginkább főmondatokban. Természetes, főmondatban is van azért változó alany — változó állítvány és mellékmendatban is azonos alany melletti változó állítvány. A legegyszerűbb típusnál a főmondatoknak alig van mellékmendati bővítményük.

Küzdjenek mások a babéért, *örvendjenek* a tapsnak, melyet aratnak, *gondolják* hatalmasoknak magukat; elfeledve, hogy egy rágalom semmivé teheti hatalmukat (Karth. 2:204).

De vannak hosszabb, ill. bővebb mellékmendatos példák is:

Legyenek mások a tömeg bálványai, *örüljenek*, ha az ingadozó hullámzat, mely a legkönnyebbet szokta legmagasabbra emelni, őket is felkapá; *álljanak* azok sorába, kiket a sokaság éppen azért tisztel, mert hódolók; *bocsássák vásárra* meggyőződésüket egypár felzajgó éljenért: én nem vágyódom e fény után (Karth. 2:204).

Fáradjanak mások a terméketlen babér után, *mázoljanak* halhatatlanságot maguknak, *izzadjanak* reggeltől napestig szegény műveik fölött, mint ha a vászon nem lett volna szebb s tisztább, minnek előtte rá egy gyáva emberarc mázoltatott; *jűgjenek* arany rámbakban, márvány galériákban, én nem irigylem sorsukat (Karth. 2:211).

Az állítványok jelentő módban vannak:

Ki tudja, mi ócska könyvekből talán egy szép árkádi boldogságot szedett össze képzeletében; ... ő *nem tudja*, hogy a szerelem kis mustármagjából néha fa nő, oly nagy s magas, hogy magunkat felakaszthatnók rá; *nem gyanítja*, hogy a házasság csak épen bekötése szerelmünknek, mely által, mint minden könyvkötésnél, verve s körülmetélve a könyv észrevehetőleg kisebbé válik; *nem hallotta* soha boldog házastársaktól a csodálatos tapasztalást, hogy ugyanazon szerelmi nap, melynek hajnala oly szép vala, ha végre házassági egünkön feljő, oly fényesen ragyog, hogy ránéző szemünk könnyekkel telnek: megengedem, mindez ismeretlen, hihetetlen előtte (Karth. 2:233).

Mindezen példákban az állítmányok változnak, de azért megfigyelhettük, hogy bizonyos összefüggés van közöttük, nem teljesen vaktából kerülnek együvé. Az állítmányok egy értelmileg determinált jelentésskála egy-egy fokozatát, egy-egy árnyalatát képviselik és egy nagyobb képzet felbontásával az egész jobb és világosabb megértését kívánják elősegíteni. Feltűnő az állítmányok felszólító módja: tapasztalati tény, hogy Eötvösnél e típus állítmányai többnyire felszólító módban állnak. Az alanyok változatlanul egy s ugyanazon személy vagy személycsoport: az író által elképzelt emberek, akikről az író sajnálkozva vagy lenézőleg nyilatkozik. Ez a lelki atmoszféra is döntő: csak ilyen lelki feltételek mellett jön létre ez a típus, eltérően rokontípusától, ahol azonban az alanyok is változnak.

Oh nézd őket, kiket oly boldognak véltél, szomorú vigalmaik között; nézd, miként küszködnek az unalom ellen, mennyit fáradnak, csak hogy e pár napi élet valamivel rövidebbnek látszassék, hallgasd beszélgetéseiket, melyek a tegnappal továbbra vissza, a holnappal előbbre nem terjeszkednek; nézd őket házi körökben, hol magukat otthonosoknak nem érzik, hová szívet nem hoznak, hol szívet nem találnak: s mondd, vajjon kívánczol-e még e körbe (Karth. 2: 192).

Az idézett példa azért érdekes, mert a fenti típusnak egy bonyolultabb változatát képviseli. Az állítmány maga annyira erősen paralelisztikus szerkesztésű, hogy három esetben ismétlődik és ezzel átcsap a tanulmányunk végén tárgyalandó harmadik nagy kategóriába. Ezen túlmenően a példamondatban megjelenik magának a kategóriának egyik altípusa, a mellékmondatban előforduló paralelisztikus *alany-állítmány* elhelyezkedés, melyről a 9 pontban lesz szó. a) *miként küszködnek — mennyit fáradnak* és b) *hol magukat otthonosoknak nem érzik — hová szívet nem hoznak — hol szívet nem találnak*. A ritmikus mellékmondatos altípusban is az alanyok azonosak az állítmányok különbözősége mellett.

Nagyon ritka típust képvisel az alábbi, a most idézettekkel rokon példa: az állítmányok különbözőnek, értelmileg mégis összetartoznak, az alanyok azonosak. A példában az állítmányok verbcnominálisak, tehát az igével együtt alkotnak egészet. Az igei alkotóelem azonban két helyen elmarad, csak odaértendő.

Kis szülővárosában ő volt a lányszász, az egyetemen ő az első, testvérei közt ő, kitől legtöbbet vártak (Magy. 1: 234).

Nagyon kevés példánk van főmondatban a különböző alany- és megfelelően a különböző állítmány-típusra. Ebben az esetben természetesen nemcsak az állítmányok képviselnek egymással rokon értelmet, hanem az alanyok is: s ez nem könnyű szerkezet. Az idézendő példában az értelmi párhuzam megvan, de a szintaktikai elhelyezés nem szabályos, a két inverzió: *harangok — öröklámpa* azonban a jelenet szándékolt fenségét, éppen meglepő fordulat által, mégjobban kiemelik.

Elhagyatva áll az istenház, mint egész környéke; elköltöztek a hivek, kik szent falai között össze szoktak gyűlni; a harangok némán függenek magas állásukon, rég elhervadtak a koszorúk, melyeket ájtatos kezek aggatának a templom előtt álló feszületre, s az öröklámpa nem önti fényét a színes ablakon át (Magy. 2: 326).

Az alábbi példa egy hosszabb mondatzövevény első fele, igen érdekes a párhuzamos mondatok egyik tagjának azonosossága és az azonos tagnak állandó helye az egymást követő mondatok elején. Annyira mesterkéltné és nehéz ez a szerkezet, hogy hozzá hasonló kevés van Eötvös prózájában:

Évezredekig dolgozott e nem, hogy felépítve társaságát, kinzó eszközöket gyártson önmagának; évezredekig fáradt milliányi elme, hogy e szép világodnak bus értelmet találjon, hogy kinzóvá tudja tenni a szerelmet, melyet boldogságunkra teremtél, csalóvá a barátságot, önszívünket gyűlölvé; évezredekig iparkodott büszkeségében, hogy e bájító természeted közepett, hol minden hinni kényszerít, kételkedni tanítson (Karth. 2: 89).

Érdekes az idézett példában: a középső tagba négy rövid párhuzamos célhatározó mellékmondat ékelődik, melyek közül kettő előtt nincs kötőszó: nyilván azért, hogy a monotónia megszűnjen, a szerkezet, éppen tartalmi erőssége foly'án most nyelvtanilag, mondattanilag is még pregnansabban emelkedjék ki. Egyike ez az Eötvöst jellemző rendkívüli tudatosságnak, amely a korstílus adott képleteit oly sokszor variálja a contextus által inspirált, finom érzékkel megsejtett ötletekkel.

A fenti példával kapcsolatban idézünk egy hasonlót, amely tulajdonképpen nem ebbe a csoportba tartozik, mert az alanyok egyezők. Az állítmányok közt azonban párhuzamosság áll fenn; a mondatok élén, éppúgy mint az előbbi példában, állandóan visszatérőleg ugyanaz a szó található.

Erről ábrándozott, midőn a vadak ellen apja ivével lesben állott; erre gondolt, midőn apja ekéjével kis földét szántogatta; erről álmodott éjszakákon át, mintha apjának véres árnya fel s alá járna házában s bosszura nivná fel gyermekét (Magy. 2: 426).

9. Eötvös stílusára nagyon jellemző, elsősorban azonban a Karthauzira, az alanyok és állítmányok párhuzamossága a mellékmondatokban. Ennek a típusnak több alcsoportja van. Azt mondhatjuk, amennyire jellemző volt Eötvös életének második felében az általunk elemzett első kategória alkalmazása a három utóbbi regényében: az alanyok párhuzamossága egy állítmány mellett, éppannyira jellemző életének első felében, egészen fiatal korában a bőség az állítmányi parallelizmusban is. Teljes határozottsággal állíthatjuk, mivel az állítmányi parallelizmus esetében — különösen mellékmondatban — meglehetősen bonyolult szerkezetekkel kell számolni (amint rövidesen látni is fogjuk), hogy Eötvös stílusfejlődése az egyszerűsödés felé haladt, megmaradva azonban mindig abban a stíluskeretben, amit első regényétől kezdve magáévá tett s ami a korstílus is volt.

a) Első helyen említjük mint alaptípust az olyan példákat, amelyekben az alany végig azonos és ugyanakkor nem más, mint maga a vonatkozó névmás: *aki* vagy *ami*.

Ő, ki esejdítve, hogy nemének hivatása nem mulattatni e világon, más után vágyódik; ki át nem tudja látni, hogy minden ösztönök és tulajdonságok között, melyek kelet a természet által felruházott, csak szíve haszontalan; ő, ki érzi, hogy keble, melyet annyira hidegnek s érzéketlennek mondanak, mint a szikla kemény fölszíne, viszhangot adna, ha szavaddal feléje fordulnál; hogy szeretni, boldogítani tudna ő is, mint mások, hogy szívében bajló virágzás rejtezik, mely terméinek gyertyavilága alatt nem fejlődhet, de mely megnyílnék az első meleg sugárnál, — neki mit nyújt társaságunk? (Karth. 2: 186).

Több szempontból érdekes példa. Az alanyi mellékmondatok közül az egyikbe: *ő, ki érzi* kezdetűbe *hogy*-os tárgyi mellékmondatok ékelődnek, mégpedig nem akár-hogyan, azok is parallelisztikusan helyezkednek el: *hogy keble ... visszhangot adna*, — *hogy szeretni ... tudna ő is*, — *hogy szívében bajló virágzás rejtezik*: a mondat-szövevény tehát, többek közt, példa arra a kategóriára, amelyből egy-két példát dolgozatunk végén fogunk idézni (nincs sok belőle), hogy ízelítőt adjunk a vegyes típusokból: milyen az olyan mondat, amelyikben két vagy több alapképlet, amelyek rendszeren külön fordulnak elő, összefonódnak. — Mindezek fejében még, nyilván, mert a mondat relatíve bonyolult, a főmondat anakolutikus: — *neki mit nyújt társaságunk*, a helyett, hogy: *ő nem találja fel magát a társaságunkban*, olyan záradék, amely nyelvtanilag szabályos befejezése lenne a nagyon régen elkezdődött főmondatnak.

Érdekesek azok az *(a)ki*, *(a)mi* vonatkozó névmással bevezetett alanyi mondatok, amelyekben a mellékmondatok parallelisztikus elhelyezkedése olyan formán törik meg — (a törést rendszeren észre sem vesszük) — hogy az eredetileg alanyként álló *ki*, *mi*-ből hol tárgy lesz, hol pedig részeshatározó. Ilyen esetekben nyilván új alany támad a tárgyi vagy részeshatározói vonatkozó névmással bevezetett mellékmondatnak.

Ő, ki e házban született s növekedett, ki e falak közt szorítá apját utolszor keblehez, ki mióta az meghalt, s őt hivatalában követé, itt tölté életét, ki t a faluban minden ház, a temetőn minden sir olyanokra inte, kiknek ő volt legjobb vigasztalója, s ki a pálya vége felé közeledve érzé, hogy emlékei közt más keserűek nincsenek, mint meyeeket a halál hagyott: — miként álmodhatott más szerencséről (Fal. 1: 28).

Az idézendő mondatban a mellékmondatok alanyai nem azonosak, és mégis parallelizmus jön létre köztük. Azonban segít a constructio ad intellectum. Az alanyok a feltételes mellékmondatokban tulajdonképpen teljesen különböznek, mert hisz *veszélyek* — *mi* — *test*, a három alany szorosán vett értelem szerint meglehetősen távol áll egymástól; azonban a kapcsolat mégis megvan, mert a határozók révén értelem szerűen tudjuk, hogy a párhuzamos mondatok saját magukra vonatkoznak.

Az anyagi fáradtság legjobb vigasztalója fájdalomainknak, ... nem engedi, hogy bánatunk is végtelen legyen; s ha fejünk fölött kikerülhetetleneknek látszó veszélyek lebegnek, ha keservünkben minden vigasztalást elutasítunk magunktól, ha a test remegve vagy zokogva elfáradott, a halálra ítélt gonosztevő... az anya gyermeke ravatala mellett, feltalálják nyugalmukat (Magy. 2:271).

b) A parallelisztikus mellékmondatok közt leggyakoribb azonban a feltételes mellékmondat-típus: ilyenből nemcsak a Karthauziban, hanem Eötvös egyéb regényeiben is szép számú példa akad. A feltételes mondatok vagy beékelődnek a főmondatba, vagy mondatkezdők és a főmondat csak utánuk következik. Ritka a fordított megoldás:

S bámulhatunk-e, ha mint társai, ő is előbb-utóbb a zoológiára veti magát, s lovakat vesz s kutyákat, s ezeknek adja egész szeretetét, egész barátságát, ha büszkesége az, hogy lovai jobban futnak, vizslái feszesebben állnak; ha nem is vágyódik más kör után, mint melyet istállóban talál, hol barmai közt legalább magasabb lénynek érezheti magát (Karth. 2:183).

c) Gyakori az az eset, amikor a feltételes mellékmondatok nem a főmondat után állnak, hanem előtte, úgyhogy a rendszerint rövid főmondat zárja a mondatösszevényt. Az idézendő példában anakolut van, mert a főmondat rövid szónoki kérdés, mely úgy jön létre, hogy az előzmények (a feltételes mondatok) súlyos affektív tartalmának hatására az író mintegy nem fejezi be a mondatot a logika szabályai szerint, hanem szükségesnek tartja rendkívüli csattanóval kifejezni a szív és a lélek emotív telítettségét. A mellékmondatokba, különösen a végsőkbe, egy-egy újabb mellékmondat ékelődik s ugyancsak a végső mellékmondatoknál, főleg ott, ahol a beékelődött új mellékmondat kötőszava elhelyezkedik, a *ha* kötőszó elmarad.

... oly boldognak éri magát, mint eddig soha életében. S ha végre a vész kitört, ha minden vágyát s érzelmét egy tárgyba pontosítva, iju lelkének egész hatalmával egy kedves lényt fogott körül; *ha* egy asszonyt, nem, — *ha* egy angyalt talált, k i t határtalan képzetének kincseivel fölruházott, s leborulva bálványa előtt, minden gyönyört s bánatot, mindent, mi szörnyű s fenséges életünkben, egyszerre, egy pillanatban éreze; *ha* Istennek s elátkozottnak gondolva magát, egy pillanatban bánat s örömeinek terhe alatt lesüllyedt, s ami keblét tölti, több, mint hogy magába rejteni, nagyobb, minthogy kimondani tudná: ki találna szót ezen érzélmé leírására?! (Fal. 1:158).

Figyeljük meg azokat a mondatokat, amelyekben elmaradt a *ha* kötőszó: a) *s (ha) leborulva bálványa előtt ... egyszerre ... éreze*, b) *s (ha) ami keblét tölti, több ... nagyobb*. Különösen a második példában jól érthető a *ha* elmaradása a vonatkozó kötőszó közvetlen megjelenése miatt.

Az előbbi constructio ad intellectum példaktól bizonyos értelemben különböző az, amit most idézünk. A parallelizmus itt is megvan, de a párhuzamosságot mintegy a történelmi háttér, az időbeli szukcesszivitás és még amaz mellett a földrajzi térbeli egymásmellettség is — adja, mert egyébként jelentésében a távolság igen nagy. A mondatösszevényt egyébként egyike Eötvös legbonyolultabb mondatainak, mert tele van beékelődő szekunder mellékmondatokkal, melyek még hozzá egymás közt bizonyos párhuzamban is vannak; számukkal még inkább bonyolítják a mondatot:

Ha a hajdani görög hazájának derült ege alatt az olympi játékoknál, midőn a babéért küszködő ifjakat nézé, kiket a játék hősöknek készíte; midőn hallá költőinek halhatatlan dalait s körültekintve látá nemzetét, mely e helyen összegyülekezett, — s magát akkor meglegedve éreze: nincs mit csodálnunk; — *ha* az otthonos hollandi kis termében kevés barátjait összegyűjtve, dohányfelegek közt meleg tűzhelyének s a kevés, de hív barátoknak, kikkel multjáról szólhat, örül: az is természetes; — de vajjon, *ha* szük termeinket látod, s bennök az izzadó csoportot, a komoly képeket, melyekkel a táncolók bizonyos lépésekben fel s alá tipiskélnek, a szüntelen hajlongást s kényszerített nyájasságot, az ízetlen beszélgetéseket semmi fölött, csak hogy épen el ne aludjunk, egyszóval az egész rendbeszedett bohócságot, e szisztematizált unalmat, melyből társas vigalmaink állnak: vajjon *ha* senki nem mondaná, eszedbe jutna-e, hogy kiket látsz, mulatnak? (Karth. 2:251).

A mondatkolosszus megértéséhez szükséges észrevennünk, hogy az első részben, mely tart: *az is természetes* — főmondatig, nemcsak a feltételes mellékmondatok közt van párhuzam, hanem a mellékmondatokhoz kapcsolódó főmondatok közt is. Az első

feltételes mellékmondat: *Ha a hajdani görög... magát akkor megelégedve érzi* bevégződésekor nem következik hasonló elhelyezkedésű mellékmondat, hanem a főmondat jön: *nincs mit csodálnunk*. Ez után a főmondat után indul meg egy újabb, egyébként a fentivel párhuzamos feltételes mellékmondat: *ha az otthonos hollandi... örül* s most jön az ehhez tartozó főmondat: (amely az előbbi főmondatral is párhuzamos): az is természetes. Végezetül a harmadik parallelisztikus feltételes mellékmondat zárja be a mondatösszevetést, melyet egy *de vajjon* még nyomatékosít; közvetlenül a befejezés előtt még egy, a főmondat értelmét jól kiegészítő ellentétes jelentésű egész rövid feltételes mondat: *ha látod és ha senki nem mondaná* ékelődik az utolsó főmondat és az utolsó tulajdonképpeni mellékmondat közé. Ezt az utolsó mellékmondatot nagyon megterheli a tárgyak egész sora, melyek közül egyesekhez még mondatok járulnak: *komoly képeket, melyekkel a táncolók... fel s alá tipiskélnek* stb.

A feltételes mondatok egészen túlnyomó többsége azonban könnyen áttekinthető, három tagú, egyetlen főmondatos, a feltételes mondatához csak nagyon redukált számban csatlakozó szekundér mellékmondatos szerkezetekből áll, amelyhez még azt kell hozzátennünk, hogy a parallelisztikus mellékmondatok alanya rendszeresen azonos és elég gyakori a constructio ad sensum szerű alanycsere: általában ritkábban van alany és állítmányi párhuzamosság egy időben; a párhuzamosság azonban még ilyen esetekben is kimutatható.

d) Ha most megvizsgáljuk a feltételes mellékmondatoknál jóval szerényebb számban szereplő egyéb mellékmondati típusokat, — jobban mondva, ha szemügyre vesszük azt az egy-két időhatározó, okhatározó, képes helyhatározó, tárgyi és néhány jelzői mellékmondatot, mert másfajta mellékmondat nincs, látjuk, hogy az egyszerűsége törekvés észrevehetően igen erős. A jelzői mellékmondatok nagy része pl. általában a nagyobb mondatösszevetény belsejében helyezkedik el szerény körülmények mellett. Gyakran ezek a beékelődő szekundér, sőt harmadfokú mellékmondatok valamilyen bővítmény kiegészítői. Általában ritka eset az, ha önálló, pl. mondatkezdő helyzetben feltételes mondaton kívül másfajta mellékmondattal találkozunk.

Miként a nyugvó tenger egyszerre felforr, ok nélkül, egy titkos erő által emelve, *miként* csendes éjszakakon a lomb csörögve megindul, *m i n t h a* álom lejtene át az ágakon s felszökkenve hallgatunk, s ismét csendes minden, s nem tudjuk, *m i* szakítá félbe a nyugalmat: úgy vannak pillanatok, melyekben a szív is mozogni kezd (Karth. 2: 206).

Jellegzetes típusai az egyéb mellékmondati kategóriáknak a *hol* kezdetű, képes helyhatározó mellékmondatok, melyeknek tulajdonképpen jelzői értelmük és szerepük van. Sokszor azonban időhatározó mellékmondat helyettesítheti őket. A *hol* kezdetű mellékmondatok időhatározó értelme (képes helyhatározói értelem helyett) nyilván erősen francia hatás Eötvösnél s más magyar romantikus írónál és tükrözi a francia *où* kötőszó s egyéb román nyelvű hasonló kötőszó analóg használatát. Mindezen problémákról Klemm Mondattanában nem szól. A *hol* által bevezetett mellékmondatok időhatározói értelmével kapcsolatban nem helytálló: »*Időt* jelentő szók mellett *mikor* helyett németes; Nyr 45:252: azokban az időkben, a *hol* fegyver csattogott. (Kárm. Fejv. 132)«. Nem német hatásról van szó, hanem sokkal inkább franciáról; magában a német nyelvben is gallicizmus ez a szerkezet. Érdekes lenne tudni, mikor terjedt el a magyar nyelvben, azonban kronológia nélkül nem merjük határozottan kijelenteni, bár úgy gondoljuk, hogy a romantikus korban. Egyetlen példát idézünk, bár a szerkezet aránylag eléggé elterjedt a nem nagy létszámú főkategórián belül.

Nem tudom, voltál-e valaha szerelmes; ... de ha voltál, emlékezzél vissza az időre, *hol* komoly arcod még érzeményeid lángjában égett, *hol* egy tekintet tőled vala az egész világnál, egy kézszorítás több az egész emberi nem dicséreténél; *hol* minden szó egy örömvilágot alkotta benned, s mintegy meghalva a földnek, mennyországot éltél szerelmedben (Karth. 35).

Figyeljük meg az idézett mondatban a *hol*-os mellékmondatok közti párhuzamosságot: az alanyok és állítmányok különböznek, — a különbözőség nagyon jellemző a párhuzamos mellékmondati kategóriára; egy esetben a nyomaték, az érzelmi telítettség kedvéért elmarad a *hol* kötőszó.

A most következő példamondatban a *hol*-os mellékmondatnak egy-egy rövidebb mellékmondat bővítménye van. Az alany tulajdonképpen általános: *az ember*, de

helyettesítheti, ha akarom, az egyik mondatban előforduló szó: a szív, mely nyilván konkrét értelemben áll.

Boldog kor, *hol* a szív még vétkesnek tartja magát, h a azt, m i t később tapasztalt, csak gondolni merté; *hol* szerelmének asszonya még ragyogva áll képzeete előtt; *hol* nem tudja, h o g y asszonyok nyájasan tudnak mosolyogni, s meleg szavakkal szólni, s remegve kezét szorítani, s csalni mindamellet (Karth. 1 : 57).

— Megfigyelendő az utolsó *hol*-os mellékmondatba ékelődő egész rövid, négy tárgyi mellékmondat.

A *hogy*-os tárgyi mellékmondatok sorsa az, hogy legtöbbször szekundér vagy harmadfokú, rövid mellékmondatként a mondatközébe beékelődve szerepeljenek. Egészen kivételes az az eset, amikor a *hogy*-os tárgyi mellékmondat pl. önálló, mondatkezdő helyzetben található: a magyar nyelv szelleme ettől meglehetősen idegenkedik. Klemm mondattanában nincs szó erről az inverziós típusról, pedig megvan (az irodalmi nyelvben). Az idézendő példa egyike Eötvös legnagyobb szabású mondatainak: a *hogy*-os, mondatkezdő tárgyi mellékmondatok nagy tömegben az egész rövid főmondat előtt foglalnak helyet.

De *hogy* anyámat csak most ismerteti meg velem, *hogy* m i d ő n első gyermekéveimben szeretve simulék ápolómhoz, nem mondá soha, h o g y anyám keblén pihent szívem; *hogy* m i u t á n a jámbor szív törötten halt meg, soha sem vezete sírjához, s nem mondta: itt anyád fekszik, anyád, k i évekig ápolva nem nevezhete egyszer gyermekének; k i nőni látott, s mosolygani, k i kis karjaidnak öleléseit, gyermekszívednek vonalmát érezve nem hallhatá egyszer az édes szót: anyám, ajkaidról; nem éldeheté azon gyönyörteli büszkeséget, m e l l y e l az anya gyermekére mutat; nem nézhete másképp, mint remegve a jövőbe, m e l y ő t gyermekétől meg fogja fosztani, s e viszonyt örökre elszakítja, m e l y a dajkát s ápolót egykor növendékéhez köté: — *hogy* nem hinthetem virágokat s könnyeket dombjára; *hogy* nem nevezhettem őt imádságaim közt, nem folyamodhattam emlékéhez keserveim között, nem vágyódhattam utána, m i k o r örültem, hogy boldogságomat megosszam: ezt bocsássa meg az ég; én csak sirhatok. (Karth. 1:139).

Jobban szemügyre véve a mondatközébe, az első pillanatban feltűnő bonyolultságáról keletkezett érzésünk később eloszlik, mert hamar megtaláljuk felépítettségének kulcsát. A *hogy*-os tárgyi mellékmondatba szekundér mondatok kerülnek: ezek között azonban az egyiknek a tárgyi mellékmondatába harmadfokú sorozatos jelzői mellékmondat épül be: *ki évekig . . . , ki nőni látott . . . , ki kis karjaidnak . . . , nem éldeheté . . .* (itt elmaradt a bevezető *ki*), *nem nézhete másképp . . .* (itt is elmaradt a bevezető kötőszó). A bonyolultság fokozódik, amikor észrevesszük, hogy a harmadfokú jelzői mellékmondatok közül az utolsóba: *nem nézhete másképp* stb. először negyedfokú jelzői mellékmondat: *mely . . . e viszonyt örökre elszakítja*, majd pedig az idézett negyedfokú jelzői mellékmondatba még egy ötödfokú ugyancsak jelzői mellékmondat is ékelődik: *mely a dajkát s ápolót egykor növendékéhez köté*. Az idézett ötödfokú mellékmondat után minden átmenet nélkül bekövetkezik a visszakanyarodás a tárgyi mondatok vonalára: *hogy nem hinthetem . . .* Az emotív tartalom következtében több tárgyi mellékmondat elől: *nem folyamodhattam . . . , nem vágyódhattam . . .* elmarad a *hogy* kötőszó.

A jelzői mellékmondatokra nem idézünk példát, mert volt alkalmunk belőlük eleget látni mint a főmondatba vagy a primér, ill. szekundér mellékmondatokba beékelődő párhuzamos szerkezetek.

10. Az utolsó, harmadik fő kategória egyike a legnehezebb szerkezeteknek konstruálás szempontjából. Az előző kategóriáknál láttuk, az egyezésnek megléte elegendő volt, hogy ritmus jöjjön létre egy alany vagy egy állítmány mellett. Bizonyos esetekben a párhuzamosság létrejötte is alkalmas, ill. képes volt a ritmusteremtésre. Még tökéletesebb ritmus jön létre azonban akkor, amikor párhuzamos elhelyezkedésű mondatokban az alanyok és állítmányok teljesen azonosak. A kategória tisztán nem igen fordul elő, a harmadik, negyedik párhuzamos tagnál már megszűnik az alany és állítmány együttes, teljes azonossága és elfoglalja helyét egy rendszerint az alanyok azonosságán és az állítmányok párhuzamosságán felépülő szerkezet. Az alábbi példa is ilyen természetű.

Add el magadat, ez hangzik fülebe, mihelyt az utcára lép; *add el* szép testedet (itt megszakad a teljes azonosság), fogd körül ifju karjaidal az elaggott korhelyt, melegítsd

csókjaidal remegő ajkait, szinlelj szeretetet, hogy elgyengült érzékei felhevüljenek (Karth. 2: 234).

11. Végezetül meg kell említenünk azt a 8—10 példát, amelyben az eötvösi körmondatos stílus a legteljesebb tökéletességet éri el, amelyben teljes ragyogással bontja ki előttünk a maga romantikus, pompás színeit. Ezekben a példákban látszik meg igazán, milyen mestere volt Eötvös a prózának, milyen gonddal és hozzáértéssel, — mint a mérnök a legcsodálatosabb épületet — úgy építette ő fel jól proporcionált, arányos, a logika legélesebb szabályai szerint megszerkesztett mondatait. Ezekben az eötvösi értelemben bonyolult mondatokban az eddig elmondottákhöz képest új nincs: az elemek, amelyek a többi példánál tisztán vagy kevés idegen elemmel vegyesen fordulnak elő, ezekben az esetekben a legnagyobb bőségben, összefonódva és egyesülve, igen nagy mértékben megtalálhatók. Elsősorban a Karthauzi az, amely ilyen típusú mondatkolosszusokat tartalmaz. Két példát idézünk: az elsőben a harmadik nagy kategóriába tartozó alaptípusú mondat: az alanyok és állítványok egyaránt azonosak. Ebbe az alapképletbe szövődik be primér, szekundér, harmadfokú mondatok egész serege. A primér, szekundér, harmadfokú mellékmondatok egymás között is párhuzamosak. Mindehhez a stílus-emelkedettséghez járul a mondatok tartalmának valóban nemes, fenséges volta.

Oh *gondold át* emberi létedet: az első pillanatoktól, mikor a gyermeknek még jaja kiáltásain kívül szava nincs, mely el érzeményeit kimondhatná, azon végsőkig, midőn kínágyán élete fájdalmas vonaglások közt megszakad; *gondold át* e létet, melynek boldogsága csalódások, valója kín, melyben minden remény egy éldeletet, minden éldelet egy reményt elront; melynek kevés fénypontjai, mint éji égen a csillagok ragyognak, hogy vágy töltse szivedet, de örök távolban, hogy küszködésed hasztalan legyen; melyben azon kevés pillanathoz is, mikor magadat boldognak érezhetéd, mint a mozlim szent városához, csak hosszú pusztaság után juthatsz; melynek egyetlen kincse e sötét aknáknak aránya, a szerelem, annyi idegen földi anyaggal vegyülve nyújtatik, hogy az idő olvasztótálában a salak között néha alig lelheted drága ercedet: *gondold át* ez életet, az ifju kintzó reményeitől az agg kintzobb reménytelenségéig, azon napoktól, midőn boldog nem lehetél, mert tenni akartál, azokig, midőn boldog nem lehetsz, mert nincs semmi tennivaló: s vajjon kételedhetsz-e halhatatlanságodon? (Karth. 2: 316).

A mondat a bonyolultságon túlmenően még egy szempontból érdekes: van benne ugyanis Eötvösnél aránylag ritka antitézis, ellentétpár, az erősen mesterkéltszerű stílus sajátja. Nem állítjuk, hogy Eötvösnél soha sincs antitetikus játék, ellentétek díszje, de ritkán van. Ebben a mondatban azonban összeszámolhatunk néhányat: *gondold át a létet, melynek boldogsága csalódások, valója kín, — minden remény egy éldeletet, minden éldelet egy reményt elront.*

A másik példamondat két részre tagolható. Az első rész sorozatos feltételes mondat ismétlődése, amelyeket egy főmondat követ; a második részben szintén feltételes mellékmondatok vannak, azonban minden egyes feltételes mondat után következik annak főmondata, úgyhogy végtére is a főmondatok közt is parallelizmus keletkezik. Az utolsó, záró főmondatban ezen felül szintén parallelizmus található. Mindezekhez kiegészítésül meg kell említeni, hogy a *ha* kezdetű feltételes mellékmondatokba természetesen ékelődnek be szekundér- és harmadfokú mellékmondatok is.

Ha a városból visszatérve új ruhát vagy más ékességet hoztam magammal, s minden adományaim között ez vala legkedvesebb, *ha* új köntöst véve a tükörhöz ment, onnan hozzám, tiszter kérdezve, *hogy áll, s ismét vissza a tükörhöz* gyermeki örömmel nézve új piperéjét: egy szóval, *ha* úgy viselte magát, *mint minden leánynak ily helyzetben szokása, a hároméves kisdettől, ki selyem szalagjában büszkélkedik, a jegyesig, ki cifra nászköntösében a tükör előtt még jegyesét is elfelejti: ő hiú, gondolnám maganban; ha kikocsiztunk, s nem örül semminek inkább, mintha sok emberre akadtunk, hogy látassék: — ő büszke, vala itélem: ha minden kívánatomnak hódolt, ha most naponként többször visszatérő rossz kedvetem nyugodtan türte, s mindenben ellenmondás nélkül kedvemre járt: *tette volna-e ezt elé* is, még mikor szegények vélt? *igy elné edém maganban.* — s nem a legönösebb, legalávalóbb számítás-e talán ez engedékenységek? vagy *ha* végre a szerencsétlen épen azt mondá, *hogy* első találkozásom óta többnek vélt, mint minnek látszottam; *hogy* épen azon uriaság tetszett neki rajtam, mely minden mozdulatomból kitűnt; vagy azt, *hogy* nénye előre jósolta jövőjét, mindig mondva, *hogy* majd szép hintókban fog járni, inasok-*

kal, a legszebb ruhákban a gyöngyökkel: *akkor minden, mit Werner mondott, bizonyosnak látszott*, csatlavta gondolám magamat, vagy legalább meg valék győződve, hogy Betty engem, ha azon időben, midőn még deáknak gondolt, egy gazdagabb ifjú ajánlkozik, elhagyott volna; s szinte megvetéssel néztem e szegény leányra, ki nem gyanítva semmit, nyugodtan elmondá boldogtalan beszédeit (Karth. I: 239).

Dolgozatunknak végére értünk: igyekeztünk minden típust kimeríteni, ügyelve arra, hogy minden pontosságra törekvésünk ellenére ne vesszünk el a részletekben. Eötvös művészete részleteiben is előttünk áll. Megismételjük, amit több alkalommal mondtunk már: körmondatalkotó stílárís magatartása a romantikus koré, amelybe beleszületett és amelyben művészete gyökeredzik. Több-kevesebb művészettel így írnak a 19. század második negyedében és még később is. Ez nem azt jelenti, hogy mindenki pontosan egyformán szerkeszti meg körmondatait: vannak írók, akiknél ez vagy az a típus túlteng, viszont több olyan kategória, ami Eötvösnél nagyobb számban fordul elő, számos más írónál esetleg hiányzik. Ezért fontos továbbra is az egyes írók nyelvének monografikus feldolgozása, mert, noha tagadhatatlan, hogy az írói nyelv alapját, leglényegesebb sajátosságait a korstílus alkotja — s ez kielemezhető és kimutatható — az egyéniség, helyesebben az író sajátos, csak rá egyedül jellemző törekvése, elképzelései, magatartása is rányomja bélyegét — változó mértékben: egyeseknél jobban, másoknál kevésbé — a stílusra.

Az Eötvös-pátosz tehát a kor stílusirányából táplálkozik. Helytelen lenne azonban azt mondani, hogy a kor stílusával teljesen azonos. Úgy véljük, és végezetül ki is mondjuk, hogy az eötvösi körmondat, az Eötvös-pátosz ennek a romantikus korstílusnak legmagasabb fokú és elképzelhető legerősebb intenzitáú kifejeződése egyúttal azonban semmi mesterkéltég, semmi barokkos, semmi játékosan-dekadens nincs benne. Kemény stílus ez, amely tele van nemességgel és méltósággal, teljes áradással; olyan férfiu stílusa ez, aki tisztában van kötelességeivel, tudja, hogy kötelezettségei nagyok, nehezék, de azokat a becsület érdekében mindenek felett vállalja. Ez a szemlélet az, amely legerősebben hat rá, amikor ír: meg kell győznie saját magát és embertársait, hogy bár a feladat nehéz, de a tét is magas, amely kockán forog és érdemes érte harcolni. A legnemesebb eszközt használja fel, hogy célját megvalósítsa: a zengő nyelv adta minden lehetőséget, és felépít egy sereg oly csodálatosan harmonizált mondatszerkezetet, amely méltán érdemi ki nekünk, kései utódoknak bámulatát és hálás megemlékezését,

ADATOK MÓRICZ ZSIGMOND ÍRÓI NYELVÉNEK KIALAKULÁSÁHOZ¹

Írta: Dénes Szilárd

1. Móricz Zsigmond irodalmi alkotásai sorában jelentős helyet foglal el az Életem regénye. Ez a munka stílus szempontjából is érdekes megfigyelésekre ad alkalmat. A nagy realista író előadásával, a közlés módjával is igyekszik művei egységes hatását fokozni. Nyelve mindig alkalmazkodik tárgyához; annak a vidéknek, társadalmi rétegnek beszédmódját tükrözi, amely kérdéses alkotásában előttünk él, cselekszik, szavát hallatja. Az Életem regénye az író gyermekkori családjának körében, Szatmár és Szabolcs megyében játszódik le, s ez az egyik magyarázata, hogy ez a műve, az imént említett írói gyakorlatánál fogva nyelvi tekintetben is legkitünőbb alkotásai közé tartozik. Érezzük olvasás közben, hogy az élete végéhez közeledő Móricz Zsigmond alkalomadtán még mindig hazajár szülőföldjére, hogy mélységes ihletet szerezzen az írásra. Az egyetemes magyarsághoz állhatatosan ragaszkodó írónak szívéhez egy fokkal mégis csak közelebb van a Felső-Tisza vidékének népe. Mindvégig büszke rá, hogy ennek a földnek a szülőtte. Önérzettel hangoztatja: »... Erdösi Sylvester óta mi adtuk a magyar nyelv gerincét s színét az irodalomnak. Az iskolában a mi nyelvünket tanulták meg a más dialektust beszélők. S erre igen büszkék voltunk mi Szatmár megyeiek.« — Ámde

¹ Móricz Zsigmond: Életem regénye. Szépirodalmi Könyvkiadó 1953. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Magyar Klasszikusok sorozatának kötete.

azért Móricz Zsigmondot ezen a ponton sem hagyja el tiszta látása, azt is elismeri: »Minden magyar író a saját szülőföldje nyelvét tartja a legszebbnek, ami különben összefüggésben van a magyar nemzeti önérzetekkel (Életem regénye 111). Saját nyelvjárásának, vagy mondjuk beszédje módjának már nyolc éves korában annyira öntudatos ismerője, hogy amint Istvándiból Pthrégyre kocsin viszi egy szabolcsi ember, feltűnik neki az övétől eltérő sajátos kiejtés. Szokatlanul üti meg fülét, hogy a szekeres gazda, *cükornak* mondja, ami az ő tudomása szerint *cukor*, a *torony* is másképpen hallatszik az idegen szájából, mintha csak azt mondaná: '*torom*'. Íme a nyolc éves fiúcskát már ilyen megfigyelések foglalkoztatják.² Ugyancsak nyolc éves korában azt is megérzi, hogy Laci bátyja, anyjának testvére nem olyan mindennapi módon közli mondanivalóját. Ilyesmik hangzanak szájából: »Az én lelkem temploma«, »maga volt a megtestesült jóság«, »galamb-lelkű, szelid asszony«, »kicsordul belőle a jóság«. Ez a nagybácsi még nevét is, a Pallagi László nevet, úgy mondja, hogy csak úgy dalolta hozzá a szót. (152. 1.) Megállapítja aztán Móricz Zsigmond, hogy egyéniségének kialakulására, anyját is ideszámítva, elsősorban a négy Pallagi-testvér hatott. Nemrégiben hallottuk Kodály Zoltántól, mit jelent az anya, gyermeke nyelvérzékének fejlődésében: »... a gyermek többnyire anyjától tanul beszélni, s a nyelv állapotának jóra vagy rosszra fordulása sok tekintetben a nőknél áll.« (A nyelvművelés elvi kérdései. Vitauülés a M. T. Akad. nagygyűlésén 1951. dec. 12. I. Osztályközlemények 448.) Móricz Zsigmondnak gazdaglelkű, irodalmi műveltségű (Jókai eszményi világában élő) anyja pedig a maga tartózkodó természetével s egyszerű beszédével is példaképpen hatott családjára. Finom közvetlenség, halkszavú megfontoltság csengett ki a másik testvérnek, Pallagi Gyulának behelzélő, kedves beszédéből. Két éven át tanárom volt Kisújszálláson; számtanra és természettanra tanított bennünket. Több mint egy félévszázaddal ezelőtt már az a szempont is érvényesült tanításában, hogy a tanárnak mindegyik tárgy körében tiszta magyar nyelvre, világos beszédmódra is rá kell nevelnie tanítványait. Hadd mutatok rá, őmaga mily módon tudta, és szokta mondanivalóit közölni. »Rajzok a természet köréből« címen (1899-ben a Lampel cégnél) megjelent kis könyvének előszava ekkép kezdődik: »Mint a tükörrel a gyermek, úgy van az emberiség az irodalommal: magát óhajtja benne látni folytonosan. S bizony nehéz a helyzete annak, aki egyszer-mászor megkísérelte, hogy másfelé vonja a tekintetét. Mégis akadnak, újra meg újra akadnak ilyen kísérletezők. És ezeknek a sorába álltam ezzel a három miniatüre monográfiával magam is.« Pallagi Gyula elsősorban az ifjú (18—20 éves korbeli) Móricz Zsigmondra tudott, természetesen nyelvi tekintetben is, közvetlenül hatni; mert hisz diákpályája utolsó három évében, nemcsak az iskolában tanította, hanem saját lakásában otthont is ő adott neki. Az »okleveles gépészkovács« nagybácsi, Pallagi László annyira ura volt a nyelvnek, hogy akárhányszor az istvándiak csudálkozására gyűlésen is szót emelt. »... Az emberek csak csóválták a fejüket — s mint az Életem regénye továbbhat mondja, elragadtatásuk, ámuló csudálkozásuk emígyen jutott kevés szóval, de annál nyomatékosabban kifejezésre: » — ez a Pallagi úr... « (152.). A harmadik nagybácsi, a cipészmeister Pallagi József, szintén eredeti egyéniség volt, mégcsak társalgása módjában, kifejező készségében is. Móricz Virág Apám regénye c. kitűnő munkájában több levelét is közli Pallagi Józsefnek. Mindegyik természetes humortól duzzad és keresetlen hangjával tesz tanúbizonyságot a könnyed elbeszélésbeli érzékről. Móricz Zsigmond atyjának állandóan vagdalkozó, pattogó beszéde is bizonylatossá volt az író stílusának fejlődésére. De még két gazdag hatóerőre kell emellett gondolni: egyik az iskola, másik az irdalm. Mindkettőnek befolyását érzi maga az író is. Az Életem regényében elmondja egy helyt (173), hogyan köti le figyelmét hét éves korában, egy Zsuzsika nevű tanuló társa. »... csak annyit akarok mondani, hogy megdobbann a szívem, ha ilyen kis Zsuzsika-típus kerül elélem... S most már tudom, honnan van az írásaimban a paraszt naiva. Én ezt nagyon szeretem és rendkívül könnyen tudom írni. Azok a bájos butaságok, azok a bölcs bambaságok, az a különös parasztnyelvi virágbaborulás, ami mindig elragad, ha ezt a falut írom, ez mind onnan jön: Istvándiból és Zsuzsikából... Már nem tudom emlékezet alapján visszaidézni, hogy ő

² A népnyelv figyelgetése, tanulmányozása, szeretete aztán végigkísérte Móricz Zsigmondot pályájára való készülődésétől hivatásának betegeződéséig.

hogyan beszélt? de föltétlenül, már abban a hat éves kislányban benne volt a bátorságnak, a naivságnak és tréfás szófordulatoknak az a varázsa, amely engem egész életemre megtöltött, . . . » Az irodalomnak Móricz nyelvére tet hatásáról az író közvetlen vallomásaiból, nyilatkozataiból nem igen tudunk következtetni, csak a Tavasz szél c. novella kötetnek egyik elbeszéléséből, Az atyafiságból, van módunk megállapítani, kiknek az olvasásával erősödött természetadta, határozott, jellemző, ösztönszerűen eredeti nyelvi előadókészsége (Nyr 75 : 318).

2. Ennek a stílusnak, mint kezdő szavainkban már rámutattunk, nem egy erősségével találkozunk az Életem regényében is. Ha Móricz írásmódjának főbb tulajdonságait szemléltetni akarjuk, könnyen megtalálhatjuk itt is az odaillo, a találó példákat. Rámutathatunk nyelvének természetességére, mesterkéletlen egyszerűségére. Móricz elbeszélése úgyszólván ösztönösen halad előadásának folyamán. Tárgya önmagától megtalálja a közlés hangját és módját. Amint elbeszélésének anyaga képzeletében kialakult, ugyanakkor egyszersmind már a nyelvi forma is szavakba öntődik. Anyjának benső jellemző tulajdonságaival s ezzel egyszersmind nevelő módszerével, keresetlen, egyszerű módon így ismertet meg bennünket: » . . . Nem volt pietista és nem volt szemforgató és túlzó. Ő csak éppen egyszerűen nem engedte, hogy a tisztaságot elfelejtjük. Az embernek van erre érzéke, csak ezt kellett neki egészségesen nevelni s fenntartani velünk. Még azt sem mondta: „Ugyan fiam . . .“ Elég volt, ha ránk nézett, a szeme mindent elintézett» (290). Apróra kidolgozott megfigyeléseit ilyen mesterkéletlenül s művészi ösztönösséggel tudja közölni: »Leült hozzá, szétvetette rettenetes hosszú lábait, kivette a biciskáját s szelt. Egy idő múlva kért még egy kis kenyeret ahhoz a faláshoz, ami a kezében van, akkor a kenyérmaradékhoz szelt még egy harapás sonkát, akkor ami sonka maradt, ahhoz újra egy kis kenyeret s így, míg csak azon nem vették észre, hogy elfogyott a kenyér s elfogyott a sonka. Jó ételű ember vót szegény» (140). A Kende-kastély épületét s parkját szemlélgető fiúcska rajza is kiváló bizonyítéka Móricz előadó művészetének. A megkapó látványban gyönyörködő gyermek szemlélődése, az emlékeknek az elbeszélő íróra való hatása együttesen nyilatkozik meg elbeszélésében. Másutt pedig ugyanezekből az időkből való események felidézése közben beszél: »A kivágott erdő helyén oly sűrű bozót nőtt, hogy be se lehetett menni. Ez nekem félős volt, mert vadállatok, kígyók és mindenféle képeskönyv-szörnyetegek lappangtak a sűrűben, de viszont bizalmas is volt a táj, a szép ligetes szabad területekkel, mintha szobák volnának a mezőségen» (217). Az utolsó mondat egyesíti magában a képeskönyvekben szemlélődő fiúcskának észleleteit és a későbbi ifjúsági írónak munkája végzése közben tett tudatos megállapításait.

A stílus művészi hatását számtalan apró eszközzel tudja könnyedén biztosítani. Egy-egy igekötő elegendő neki, hogy mondanivalója élezzetesen jusson kifejezésre, s csattanó ellentéttel tegye világossá előadását: »Laci bátyám jobban szeretett felolvasni, mint olvasni. Én pedig jobban szerettem hallgatni, mint meghallgatni» (172). Hogy ezután még csak egynéhány ily erősségére mutassunk rá, hivatkozzunk pl. kifejező, újszerű, váratlanságukkal megkapó jelzőire. Ime egy ilyen mondat állításunk igazolására: »Szép őszi napok aranyfényére emlékszem s arra a csodálatos hősi kövér dicsőségre, ahogy engem az iskola fogadott» (125). Édes apjának két jellemző tulajdonságára tud ezzel a szójátékkal rávilágítani: »Az apámnak is jó hangja volt, első énekes és legelső dühös, ha megdühödött» (6). Az ő alkalmazásában az úton-útfélen előkerülő szóhasználatok is eredeti módon, újszerűen hatnak: »Most is megvan a ház, én azt hiszem 1922-ben láttam utoljára. Nagyon is szépek s rendben találtam. Jó gazdája volt azóta, aki egy kicsit összepofozta» (238). Nyelvalkotó ösztöne lépten-nyomon szemünkbe tűnik; »Soha egész életükben egyetlen sort sem írtak semmiféle levelemre válaszul, sohasem üzentek, meg nem hívtak: de ha valaki odakerült, szívélyesen látták, bárkikünket» (64—65). A tárgyilagosság azonban kötelez bennünket, hogy számot adjunk arról is, hogy Móricz Zsigmond egy-egy alkalommal fejlett stílusának rovására szembekerül a megállapodott s a magyar nyelv szellemét tükröző magyaros nyelvhasználatokkal. Nem helyesen alkalmazza pl. a *szemben* határozószót ebben a mondatában: »Ez az oka, hogy bár valóban a legnagyobb szeretet van bennem velük szemben, s több a belém-nevelt áhitaton túl, de hiányzik már az a féltékenység, ahogy a gyereket parányi korától

kezdve eltíltják a szülők attól, hogy őket megfigyelje s kritizálja» (39.) Itt a nyelv-
szokás az *irántuk* használatát ajánlja. Helyes a *szemben*, ha azt mondjuk: ellen-
félként állottak egymással szemben; vagy vita közben felsoroljuk előbb a kétségesse-
tett állítás mellett szóló érveket, de ezek befejeztével ekkép fűzzük tovább szavainkat:
ezzel *szemben* pedig arról sem szabad megfeledkezni... A *szemben* tehát egymás elle-
nében helyezett személyekre, körülményekre céloz, az egymásfelé közeledést, vonzalmat
az *iránt* fejezi ki. Ugyanílyféle felfogás érvényesül abban is, hogy a távolságnak a kezdő-
pontját *-tól-től* ragos határozószóval, a közelséget pedig *-hoz -hez* raggal tesszük érzékel-
hetővé. Erre gondolva, nem mondhatjuk szabatosan Móricznak ezt a mondatát: »Cséce
a gróf Barkóczyak birtoka volt s mivel a kastélyhoz, Jánkhoz nagyon messze volt,
robotra nem járt, hanem dézsmával szolgált« (25). (Helyesen: a kastélytól, Jánktól
nagyon messze volt.) A 'létezik' igének ily értelemben való használata sem emeli a stílus
fzlességét: »Az nem létezik, hogy még kérjen valaki, ha megkapta a maga porcióját.
Ha megteszi, akkor sem kap...« (243). (Mondhatjuk inkább: az nem fordulhat elő...)
Több példát találunk Móricznál az egy határozatlan névelőnek túlzott aggodalomból
eredő, de mégis hibás elhagyására. »Akkor haraptam meg Erzsit, valami kis rokonlányt,
akivel alkonyatban *kosár répát* cipeltünk« (129). »Itt viszont a legmélyebb szinten
kellett kezdenie. *Fillér* nélkül, jóformán élelem nélkül, tökéletesen ellenséges hangulat-
tal szembe állva kellett hozzáfogni a jövőhöz« (311). Még mindig nem vesztette el
időszerű éjét Arany Jánosnak Kis polémia címen, a Szépirodalmi Figyelőben megjelent
cikke (Ö. M. 10: 324). Ebben mondja Arany János kedves humorral önmagáról:
»Hiába, szegény, megszokta, még gyermekkorában, *egy* kis kenyeret kérni, 'egy királyról'
mondani tündérmesét, nem is álmódva, hogy *németül* beszél, mert apja sem tudott,
noha, magyar földműves létére, derék *egy* ember volt (s nem *kettő*)«. Nem szívesen lát-
juk íróknál a *behöz* igének idegenszerű használatát, még akkor sem, ha arra gondolunk
is, hogy ezt ma már elévült hibának tartják. »Mindig szerettem volna én is megtenni
ezt a virtust, mert én is vesztettem egy évet, az elsőt kétszer jártam s illett volna, hogy a
Pallagi Gyula öccse behozza« (71). A *behöz*nak ilyenmő alkalmazása helyett Simonyi
ezeket a törülmetszett, kifejező, magyaros igéket ajánlja: helyrehoz, kipótol, helyreüt
(Helyes magyarság³ 119). A helyes magyarság barátai magyarázat nélkül is érezni
fogják, miként lehetett volna ezeket a mondatokat a nyelv szellemének megfelelő módon
fogalmazni: ... jött be Laci bátyám a szobába, ebédelni s míg lemosdott, törülközött,
dörögve ömlött a szájából a felháborodás (154). S hogy az úri lét mennyire s mily tökéle-
tesen át- meg átjárja, abszorbeálja és végzetesen *uralja* az embert, az itt az istváni kis
népészaházban sokkal tisztábban megvilágosodik előttem (159). A realista írónak
nyelvi kérdésben jelentkező felfogása nyilvánul meg a következő mondatban: »Szé-
gyeltem magam, hogy engedtem, hogy így kibabráljon velünk a szeretett s egyet-
len nagynéném.« Mi azonban szívesebben olvasnánk itt ezt a szerkezetet: hogy kifog-
jon rajtunk, hogy *gúny* tárgyává, nevetségessé tegyen bennünket. Bár meg kell
jegyeznünk, hogy a *kibabrál* szót is azok közé sorolhatjuk, amelyekben erősen él
az a törekvés, hogy az egyetemes köznyelvbe is bejuthassanak. Említsük még meg,
hogy a Móricz írásában a nép szájába adott szavak olykor nem éppen hüek; előfordul,
hogy az író emlékezetében hibásan rögződik meg a nyelvjárási alak. Bármennyire sűrű
jelenség is a Felső-Tisza vidékén az *l* hang kiesése, mégis kételkednünk kell benne,
hallani-e ilyesmit: ez a nagyapám július 11-én *jút* a Tiszába (98). Vagy mondhatott-e a
pthergyi (szabolcsi) ember ilyesfélét: — De a zojan vaskalaposz vót? (221).

Ezek az észrevételek azonban korántsem tudják (s nem is akarják) azt az általános
képet s mélységes hatást megzavarni, amelyet az Életem regényének olvasása kelt ben-
nünk. Hangsúlyozzuk ismételtelen, hogy az érdekes könyvnek minden lapja élénken
tanúskodik Móricz Zsigmondnak erőteljes, hatalmas nyelvalkotó művészetéről.
S nyugodtan merjük állítani, az Életem regénye hosszú ideig fokozza az olvasóban a
magyar könyvnek s emellett a magyar nyelvnek szeretetét.

A mű a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Magyar Klasszikusok sorozatában
jelent meg. Bevezetésül Erdei Ferenc tartalmas, gondolatébresztő rövid tanulmányban
tekint végig Móricz Zsigmond irodalmi pályáján. A mű kiállítása a Szépirodalmi Könyv-
kiadó fzlését dicséri.

GONDOLATOK A »PÁLYAMUNKÁSOK« NYELVÉRŐL

Írta: Deme László

A nyelv, és nem utolsó sorban az irodalmi nyelv kérdései Sztálin elvtárs irányító nyilatkozatai nyomán örvedetesen előtérbe kerültek az utóbbi években nálunk is. Több vita lefolyt a Nyelvörben és a Csillagban az írói nyelvhasználat kérdéseiről általában és egyes problémáiról tüzetesebben is; majd ez utóbbi folyóirat külön állandó rovatot is nyitott a felmerülő nyelvhasználati kérdések megvitatására. A kisebb-nagyobb hibák kiküszöbölésének, az ellenük való küzdelemnek feladatát az irodalmi kritikusok és a nyelvtudósok együttműködése egyre jobban ellátja már. — De a szovjet irodalom- és nyelvtudomány fejlődése, — különösen a moszkvai íróknak a múlt évben lefolyt pártkonferenciája, de Jugov, Taraszenkov, Ozsegov, Jermilov, Vinogradov, Golubkov és mások tanulmányainak sora is — arra figyelmeztet bennünket, hogy az elvégzendő munkának ez még mindig csak az egyik része. Nem kisebb ugyanis a hibák vizsgálatánál az az inkább már pozitív jellegű feladat, hogy »a nyelvet annak *művészi funkciójában* tanulmányozzuk, mint az irodalom képletes eszmei tartalmának kifejező eszköze» (Golubkov). Hálás ez a feladat, — ha nehéz is — egyrészt mert sok tanulsággal szolgál mind az íróknak, mind az olvasónak az írói nyelv megértésében; másrészt, mert itt a vizsgálat nem kénytelen a helytelenre szorítkozni, sőt a nem-követendőnél sokkal hálásabb tárgya a követendő, a jól sikerült mű.

Ilyen követendő, sok tanulsággal szolgáló példának érezték a kritikusok, megjelenésekor mindjárt, Veres Péternek Pályamunkások című írását. Fekete Sándor — röviden, de nagy elismeréssel — így ír a mű nyelvéről: »Élvezetessé teszi a különben eléggé szétesőre szerkesztett elbeszélést az a stílus is, amellyel Veres Péter, az élőbeszéd sajátos törvényeinek megfelelően, akárcsak egy plebejus Mikszáth, adja elő mondani-valóját.« De hasonló volt a mű többi bírálójának véleménye is.

Talán nem lesz haszontalan ezt az egyöntetű elismerést egy-két ponton »aprópénzre váltanunk«, vagyis megpróbálnunk rámutatni: miért is szép itt Veres Péter nyelvhasználata, mi is a jó, a művészi benne; s megkeresni: m.k. az erényei s mik a korlátai.

1. Az a népi, de nem népies, egészséges nyelvjárási alaphang, amely ennek az írásnak egyik legfőbb jellemzője, a gyakorlatban veti fel és oldja meg a nyelvjárási elemek irodalmi felhasználásának elméletben már nem egyszer megtárgyalt problémáját. Ezt az alaphangot érthetővé tenné egymagában az is, hogy Veres Péter maga paraszti sorban nőtt fel és paraszti sorból nőtt ki irodalmi életünk jelentős alakjává. Érthetővé tenné, de nem tenné egymagában feltétlenül széppé is. Széppé és főleg helyénvalóvá az teszi, hogy ez az alaphang pontosan simul a tárgyhoz és a szereplőkhoz: a paraszti eredetű és paraszti kapcsolatukat mindvégig megtartó pályamunkásokhoz és kubikusokhoz.

Írói egyéniségéből és tárgyválasztásából egyaránt érthető tehát az, hogy a mű nyelvhasználatának nyelvjárási, népi az alaprétege. De vajjon azt jelenti-e ez, hogy Veres Péter nyelvjárásban ír, mint ezt Prohászka mondotta róla a Nyelvörben egy vita során, — e megállapítását éppen Veres Péternek egyik állásfoglalásával szegyezve szembe, mely így hangzott: »Én a nyelvjárásban-írást ellenzem!«? Mit használ Veres Péter? A balmazújvárosi nyelvjárást, vagy a magyar irodalmi nyelvet? S ha ez utóbbit: milyen értékűek, súlyúak és szerepűek az írásaiban s így a Pályamunkásokban is fellelhető nyelvjárási sajátosságok?

Veres Péter, illetőleg a művében szinte elejétől végéig az író helyett beszélgetett Balogh János, anyanyelvjárása szerint *i-ző* lenne; így mondaná tehát: *szip, kik., níz*. De Veres Péter a valóságot nem szolgáljaan másolni akarja, hanem művészi érzékeltetni; s így a nyelvjárásoknak ezt a legjellemzőbb, de éppen ezért legkirívóbb és az irodalmi nyelvhasználatától legjobban elütő sajátágát összesen talán kétszer használja fel: egyszer a *kolompír* szóban, egyszer ebben: az ég *roggyik* rá.

Ami a nyelvjárási kiejtésből ebben az írásban megmarad, nem több bizony, mint a valóban négi mása; annyi csak, amennyi a valóság érzékeltetésére éppen itt szükséges, — de elegendő is. Ilyeneket találunk: *mink, tik, ötet, hónapra* (holnapra), *jányokról*,

megállott, tán (talán) stb. — S a szavak ragozásában is kevés az eltérés az irodalmítól: *megyen, elfogyik*, s az említett *roggyik*. Ide sorolható a szokásostól eltérő birtokos ragozás: *raktárját, szegje, sorja, sebje, köpönyegjük*, ami az irodalmi nyelvben szokásosabb *j nélkül*; s a *gyékénysáto*rt és *halastó*t tárgyeset a köznyelvben járatosabb *gyékénysátra*t és *halas-tava*t helyén. — De mindez nem kirívóan nyelvjárási, s mégcsak nem is egyik vagy másik nyelvjárás jellemzője. Ezeknek a szóalakoknak nagy részét használja a köznyelvet beszélő ember is a maga mindennapi beszédében; érteni meg azonnal megérti minden magyarul tudó. S valahogy a kubikus Balogh János, meg a többi kubikus és pályamunkás szájából jól hangzanak, az élőbeszédnek az irodalmilag szabályos szóalakoknál meggyőzőbben keltik fel az érzését.

Az irodalmi nyelvhasználattól a kiejtés és ragozás területén található eltérések tehát nem annyira nyelvjárásiak, mint inkább egyszerűen az élőbeszédből valók. A mű megértésében nem gátolják az olvasót, de különleges hangulatot képesek teremteni. Fokozottan így van ez a szóképzésben, az újonnan, az irodalomban szokásostól eltérő módon alkotott szavak használatában. Egyik-másikról nehéz is lenne megállapítani, hogy e szavak nem köznyelvi, nem meglevők-e, csak éppen ritkák; hogy nyelvjárásiak-e, vagy az írónak saját teremtő erejéből született sikeres alkotásai. Ilyen az *úrkodni* a szokásosabb *uraskodni* helyén; s a hozzá hasonló *érsekeskedő* szó. Ilyen a *dőjl* a szokásosabb *dőfköd* értelmében; a *küldöz* a *küldözget* helyén; az *állingózik* az *álldogál*, *ácsorog* megfelelőjeként. Igen szemléletes ez a kifejezés: »egyszer-egyszer már *fagyogatott* is«, amely rámutat arra, hogy egyelőre csak kisebb és időszakos, de már vissza-visszatérő fagyok voltak. Akár tájszók ezek, akár meglevő, csak ritka köznyelvi, akár pedig az író alkotásai: egyrészt azonnal érthetők mindenki számára, másrészt viszont éppen nemmindennapi voltokkal igen jó szöközők a különleges hangulat és az olvasó számára nemmindennapi környezet érzékeltetésére.

Sokszor nem is a szóalkotás maga új, csak az a kapcsolat, amelyben az író alkalmazza a szót; s e nem mindennapi alkalmazás teszi újjá, művészivé. Ilyesfélék: *lihegős* munka, *karmos* feleség, *zsörtös* vénember, a munka *fogósa*, *fogós* ember, *falós* tréfa. — Különösen sokat tud belesűríteni az író egy-egy szokatlanabb igekötős kapcsolatba. Az, hogy a vasúti híd téglalapja *megomlott*, egymagában megmutatja, hogy nem omlott ugyan le, de már omladozni kezdett. Az, hogy *meghamvadt* a tűz, érzékelteti, hogy még nem hamvadt el egészen, de már hamvadásnak indult. Aki a kannából *ellocsolta* a maradék tüzet, az locsolással elblította; aki meg vén ökörnek *kiabálja le* az embert, az kiabálva leszidja. Mindezek a példák azt mutatják, hogy az igekötőknek a köznyelvitől esetleg eltérő kapcsolása művészi kézben olykor éppen nem helytelen, hanem ellenkezőleg: érdekes árnyalat kifejezője, vagy hosszú mondanivaló szemléletes összsűrítése. — Ezekhez hasonló a ragozott igealakoknak alkalmi főnévként való felhasználása is: »Valamikor annak a *külddki-hívde*-je volt«; »egyelőre olyan *szaladj-ide*, *szaladj-oda*«; »ott volt aztán csak »ne húzd a hajam«. Egy-egy ilyen szerencsés főneveztés értelmileg igen sokat sűrít össze, de megtétezi ezt érzelmi és hangulati telítettséggel is.

A kiejtésben meg a szóragozás és szóképzés területén tehát szinte egyetlen olyan példát sem találunk a Pályamunkásokban, ahol a »népiesség« önmagáért való volna, vagy ahol a megértés rovására menne. Az író addig a határig megy csak el, ameddig az ilyen elemek használatát a szélesebb értelemben vett köznyelv megengedi; gyakran az elemzés sem tudja kideríteni, hogy egy-egy szóalakja köznyelvi-e, nyelvjárási-e vagy az írónak sajátja-e.

De azok, akik a parasztírókra szeretik rásütni a »nyelvjárásban-írás« bélyegzőjét, nemcsak a kiejtési és nyelvtani, hanem a szóhasználati sajátosságokat is gyakran tanulják. Nézzük hát meg a Pályamunkások tájszavait: valóban, nyelvjárásban-írottá teszik-e a művet?

Az első réteget azok a szavak teszik, amelyek a köznyelvben ismertek ugyan, de itt a szokásostól eltérő jelentésben találhatók meg. Ilyenek: »... a piacon ezernyi ember volt, *örölt*, keringett a sok nép...«; »... lassan *letapogatnak* a lépcsőn«; »... a birka lenn *kereskedik* a földön« stb. A nyelvtudomány ezeket jelentés szerinti tájszavaknak nevezi, mert alakjuk ismeretes a köznyelvben is, csak jelentésük más. — Azt látjuk itt, hogy Veres Péter mindig vigyáz: az ilyen jelentés szerinti tájszavakat úgy

alkalmazza, hogy abból értelmi zavar ne keletkezzék. A felsoroltakat mindenki megértheti szokatlan alkalmi jelentésükben is. Ha meg valami kétség lenne, a szöveg összefüggéséből kiolvasható a szó helyi jelentése. Ilyen eset pl.: »Átmenni egyik se akart: egymásra utáltak. — Miért mink menjünk? Menjén a másik pár.«

Veres Péter tulajdonképpeni tájszavai, vagyis azok, amelyek a köznyelvben nem ismeretesek, szókincsének igen népes rétegét alkotják. Ennek ellenére sem válik az elbeszélés tájszógyűjteménnyé. Sőt: a szavak bármelyik csoportját nézzük is, mind-egyiken látni azt, hogy az író tekintetbe veszi a könyvnek más vidékről származó, más foglalkozású, más gondolkozású, s így részben más nyelvezetű olvasóját is.

A tájszavak egyik csoportja hangutánzó vagy mozgást festő. Egy részük ismerős már többé-kevésbé az irodalomból vagy a köznyelv perifériáiról; de amelyek nem ismertek, az őket tartalmazó környezetből azok is érthetők, vagy jelentésük legalábbis érezhető. Ilyenek: *tébláboltunk*, *kuncsorgás*; *rizsikelt* a tüdője, *hergett* a tüdője, *huhukol*, *kehelés*. Nézzünk példát arra, hogyan magyarázza ezeket környezetük: »... mint egy buta kakas, aki kotlónak is udvarol, ott *sertepertélt* körülöttük«.

A nem hangutánzó vagy mozgást festő tájszavak általában szintén megmagyarázódnak környezetükből. Ilyenek: »Ha a fejünk alá tesszük, összetörök a kenyér és *szétmárjad* a szalonna«; »... a verőcsapat úgy *beleizeledett* valami jó beszédbe«; »...nem bírnak evvel a szemtelen írkokkal, mindig *lapogatja*, fogdossa őket«. Ezek mind-egyike cselekvés, amelynek jelentéskörét a környezete nagyjából meghatározza.

Konkrét tárgyat keveset nevez Veres Péter tájszóval, s azokat is rendszerint ismét olyan környezetben, ahol ez nem zavarja a megértést. Ilyenek: »... egy *fenyődurángot* vagy gerendát...«; »... a harmadiknak a tarisznyája vagy a *szeredása* gördült le az árokba«; »...elmentek a gémek a tiszai *morotvákba*«. — Tájszói eredetű jelzői meg nagyrészt olyanok, amelyeknek, ha számunkra pontos jelentésük nincs is, hangulatuk mindenképpen van, és itt ez a fontosabb. Ilyenek: »*vékonyka*, *gérbic* ember volt«; »*csajja* kalapot«; »egy-egy darabka *tukarcos* dohányt nyom ide«; »a *habókás* úrtól meg különösen fél mindenki«; »a cséplés porától *murcos*«. Ha fontosnaktartja a tájszó pontos megértését, ott helyben megmagyarázza: »... még az utcán is *gólyalábakon*, fából csinált lépegetőn lehetett járni«; vagy: »A déli oldalon az szokott teremni (t. i. kásafű), az északon meg *perje*, vékonyszálú selyemfű...«.

Találunk azután idegen eredetű szavakat is. Ezeknek egy része országszerte ismert és elismert, így hát a megértést nem igen zavarja: *derogált* nekik, *ártézi kút*, nagy *kontója* volt a *restiben*. Néhány idegen szó meg tájszóként használatos, s mint ilyen, többé-kevésbé ismeretes a köznyelvben is: *früstükkor*, *früstökölni*, egy *pakli* gyufára, egy *porció* pálinka, a *plattan* lassan kisütötte a tepertőt, *meztromfolni*.

A tájszók tehát legnagyobb részét nem igazán tájiai, de még csak nem is népiek a népiért. Legtöbbjük a mindennapos beszélt nyelv eleme, csak új kapcsolatban, szokatlanabb összetételben, az általánostól elütő felhasználásban. Ami meg valóban ismeretlen a köznyelvben, azt környezete magyarázza; s ezek közül talán nem egy éppen ezen az úton terjed el és gazdagítja majd az irodalmi nyelvet. Az olvasónak végig az az érzése, hogy parasztember beszél, érdekesen használja a szavakat; — de beszéde nem kirívóan paraszti és főleg nem valamelyik nyelvjárásra jellemző. Így fogadja meg Veres Péter Gorkijnak azt az intését, hogy az író ne valamelyik nyelvjárásban írjon, hanem a közös nemzeti nyelven; — összeegyeztetve a nyelvjárási elemek helyénvaló felhasználásának azzal a lehetőségével, amelyet Tolsztojtól Ozsegovig, nálunk meg Aranytól a mai kritikáig mindenki elismer.

2. A falusi életkörülmények és a népi előadásmód azonban még a népi kiejtés és szóhasználat igénybevételénél is jobban tükröződik Veres Péternek ezen az írásán. — Igen érdekes az a fordulat-készlet, amellyel az író az elbeszélést élénkíti. E fordulatok legnagyobb része valóban népi, a köznyelvben mint kész klisé ismeretlen, s így szokatlansága folytán is különösen szemléletesen hat. Érthető, világos mindegyik; alkalmazásuk ismét inkább csak az élőbeszéd könnyed menetét érzékelteti az olvasóval. S éppen szemléletes, sikerült voltak magyarázna meg, sőt tenné kívánatosná egyiknek-másiknak meghonosodását is. Ilyenek: még akkor is *vertük a munkát*; mindenki a *munkát hajtja*; a váróterem előtt *gyűrtük a munkát*; *állja az időt*; *tették a törvényt* az írkokról és Szóke

Eszti esetéről stb. Ezek az elbeszélés élénkítésére, szemléletessé tételére valók: az, hogy a *váróterem előtt gyűrtük a munkát*, sokkal többet mond, mintha így fejeznék ki: *a váróterem előtt dolgoztunk*.

Szinte külön tanulmányt kívánnának Veres Péter hasonlatai. Majdnem mindegyikről külön el lehetne gondolkozni; de ha erre nincs is most módunk, érdemes tárgykörük szerint csoportosítani őket.

A hasonlatok egy tekintélyes csoportja a falusi élet egyes mozzanataihoz kapcsolódik. Ez természetes itt, hiszen a hasonlat nem más, mint az új ismeret elhelyezése gondolkodásunkban a régiek közé, azok segítségével, azok mintájára; s vajjon honnan vehetné Balogh János a maga hasonlatainak anyagát, ha nem életkörülményeiből. Ilyenek: »Úgy van ezzel is az ember, mint amikor hosszú aratás, cséplés után hazakerül, és először néz széjjel az udvaron...« — A falusi gyerekek szokásaiból vett hasonlat: »Nem jött ki az alkalom, hogy közelebb férközzünk Viktor úrhoz és fészkén fogjuk meg a verebet.« — A fiatalok szokásaiból: »... mindig az új osztálymérnökökről beszéltek, mint a lányok az új szeretőikről és a vasárnapi táncról.« — A falu kovácsműhelyéből: »... lyuk volt és azon úgy fújt be a szél, mintha kovácsfűjtatóból hajtották volna.«

Természetesen igen sok hasonlat van a háziállatok köréből; százhoz jár közel a száma az ilyeneknek: »... úgy van az ember evvel is, mint kutya a vackával, mindig arra a helyre szeret feküdni.«; »Úgy éreztük bizony magunkat napokon át, mint az idegen kutya a más ajtófelén...«; »Én nem szeretem, ha szolongatnak a munkában, mint a rossz lovat...«; »Kívülről úgy láttuk, hogy a pályamunkások nem nagyon szaggatják az istrángot...«; »Mink nem mehetünk neki, mint bolond tehén a fiának.«; »... Lezuhandt, mint láztól részeg tyúk az ülről.«

Helyet kap természetesen a hasonlatok közt a mezőgazdasági munka is: »Egészes nöcseléd úgy szüli a gyereket, mint a jó föld a kukoricát: egy szemből két cső.«; »Piszkálás, vacak munka, úgy utáltam, mint gyermekkoromban hangyás bokrokból apró kolompért szedni.«; »... volt otthon pár hold földje, tehene és a vasúti napszám jó lett volna mellé, mint jolt a zsákra.« — És helyet kap a hasonlatok közt a mezei munkának legújabb formája is: »... a haját kavarta, libegtette a szél, mint a motoros jányoknak.«

A természet jelenségei is anyagot szolgáltatnak néhány hasonlathoz: »... vagy a barakkba háltak, vagy itt-ott az állomásokon, mint az égi madár a jákon.«; »... elsodort volna bennünket, mint árvíz az egeret.« — És ide tartozik Veres Péternek talán legszebb hasonlata is: »Olyan a szegényember lánya, mint szikes földön a virág. Rövid ideig virít, de csak kinyílik.«

A reális tapasztalatok mellett a népmesei anyag is megjelenik a hasonlatokban, pl. így: »... ha felöltöztött volna, elmehetett volna a mesébe Tündér Ilonának«; »... már a nyelvünket is kinyújtottuk kinunkban, hogy úgy ne járjunk vele, mint a béka a karónmászással, aki mindig a legtetejéről csúszott vissza.«

A szólások csoportját leginkább az országszerke ismertek képviselik, ilyenek: jobban szorít a csizma; ha szorul a kapca; köröm közé fogta a garast; eltört a méceses stb. Közismertek az ilyen általános bölcsességet kifejezők is: »Huncut az ember, míg eleven.«; »Na dehát addig téved az ember, amíg dolgozik, amíg mér és amíg közben pálinkát iszik.«

A fordulatok, és főleg a hasonlatok azt mutatják, hogy Veres Péternek — mint a könyv szereplőinek is — a természeti környezet, a falusi munka és a falusi szokások a feltétlenül ismertek; ehhez kapcsolódik az új, ez szolgál annak összehasonlítási alapjául. A hasonlatok azonban ezen túlmenően az író művészi készségére, a valóság jó megfigyelésére és szemléletes megjelenítésére is sok jó példát adnak. S nem kevésbé fontos mindezeknél az, hogy ezt olyan környezetben alkalmazza, ahol ez nemcsak szép, hanem helyénvaló is: paraszti gyökerű kubikus szájából halljuk ezeket, aki ugyancsak paraszti eredetű pályamunkásokról beszél, vagy olykor azokat beszélgeti.

De az előbeszéd, különösen a népi elbeszélő stílus fordulatai is élénkítik a mű nyelvét. Az író — mint tudjuk — szinte az egész történetet egyik szereplőjével mondatja végig. Ez, sok előnye mellett, magában hordozza bizonyos fokig az egyhangúság veszélyét is, hiszen így sokkal kevésbé beszélgetheti a többi szereplőt, sokkal többet kell az elbeszélőnek a harmadik személyt használnia, mint a szokásos regényformában. Veres Péter azonban elhárítja ezt a veszélyt is. Fölhasználja a népmeséknek azt a szokásos

mesterfogását, amely gyakran közvetlen idézet formájába öltözteti a nem-közvetlen idézetet is. Ilyen példák: »Nem szeretnénk, ha mások előtt azt mondaná, hogy *tik nem kellett.*«; »Szarka István. . . be-bekiabált az ajtón, hogy *na, mégis alszotok?*«; » . . . nehogy az ezüstsillagos úr ránkkialtson, hogy *na mit bámul, mért nem dolgozik.*«

S jellemzően a népmese, a népi elbeszélés sajátága az is, hogy az elbeszélő rengeteg közbevetést használ; mondata gyakran elkanyarodik az egyenestől és kitér apró részletekre. Ilyenek például: »A cölöpöket — *olyan 10 méteres-formák voltak* — úgy vertük le, hogy volt a vasút mellett egy magas állvány, azon csüngött kötélen — *nem dróton, mert az nem jó ehhez* — egy öt mázsás vastuskó — *úgy hítták kos* — és azt rá-rázuhanítottuk a pilótacölöp végére, ami erős vasabroncsba volt fogva, hogy *szét ne hasadjon az ütés alatt*; »Azért meri megtenni, mert tudja — *hiszen ő csinálja* —, mert az úr *soha se lop, ha cipekedni kell, még azt is a munkásokkal csináltatja* —, hogy a pályafelügyelő úr egész fuvar kimaradt anyagot adott el.«

Az ilyen közbevetések gyakran igen fontos részleteket tartalmaznak a dolgozók nehéz munkájáról. Egy-egy ilyen közbeszúrás minden leírásnál ékeesebben beszél: »Kilátszott a kicsit kérge, mert *sokat térdeltek a kavicságyon*, de azért takaros, kerek térdük.« — Az ilyen apró részletek elmondása gyakran arra is jó, hogy az elbeszélés életszerűségét, hitelét emelje. Olyan részletekről értesül így az olvasó, amelyek meggyőzik őt arról, hogy ennek az elbeszélésnek minden szava valóság. Ez is a népi elbeszélés sajátága. Ilyen pl.: »Amikor ebbe is beleszórtak . . . nyolc talpfát kellett cserélni. Hogy aztán vitték-e tovább, nem tudom, mert *Varga sógort kinevezték pályáörnek és nem járt többet haza a Gyepsorra.*«

Az élőbeszéd sajátosságainak talán már túlzott alkalmazása azonban az, hogy az elbeszélés hevében az író — vagy helyesebben az egész eseményt végigmondó Balogh János — alkalmaz olykor nyelvtanilag tökéletlen fordulatokat is. Főleg az alany és állítmány számbeli egyeztetése területén találunk ilyen példákat. Ezeknek a légtöbbsége is megérthető ugyan, de mégsem kifogástalan. Ilyenek: » . . . *mink új emberek csak bámultunk, mint a birka.*« A következőes egyeztetés bizony többszámúban kívánná a *birka* szót is. — »Olyankor aztán meg *voltak* veszve a gazdájával együtt.« Ebben a grammatikai alany, ha az állítmányt nézzük, többes számú, mert ez illik a *voltak* alakhoz. Pedig ha ezt a szót nézzük: *gazdájával*, az állítmánynak egyes számúnak kellene lennie. — A következő kettő is szabálytalan az irodalmi nyelv normái szerint: » . . . kifacsartuk nagynehezen *azt* a dögvastag ujjasokat; » . . . már mind kivagdalták a *sok* emberek, a nyárnsnak valókat.«

Az egyeztetések tehát nem mindig szabályosak, ha rendszerint így vagy úgy megérthetők lennének is az élőbeszéd sajátosságaiból. A beszélt nyelv pongyolaságai, a szerkezetek keveredéséből előadódó csiszolatlanságok ezek. Hasonló hozzájuk az a stílushiba, amikor egy mondaton belül háromszor is megtaláljuk ugyanazt a szót: » . . . a Szarka István *sógora*, aki ott a *sógora* után olyan fő-hangadó volt, mert ha nem volt jelen a *sógora*, őt bízta meg a csapat vezetésével.«

3. A nyelvhasználat e nyelvjárási alaprétege mellett azonban van egy másik réteg is, amely kisebb ugyan nála, de fontosságában mégsem sokkal marad alatta. A Pályamunkásoknak paraszti eredetűek, falusi szemléletűek a szereplői; de foglalkozásukra nézve mégsem parasztok már, hanem pályamunkások. A fő tárgy a pályamunka. Az író, mint a szocialista realizmus kialakításának harcosa, nem is ábrázolhatta volna szereplőit másképpen, mint — Krajevskij sz. vaival — munkájuk közben, munkaeszközeik közt, munkafolyamatok közepette. Így a népi alaphang mellett jelentős helye van az elbeszélésben a pályamunka szakszókincsének is. — S van e nyelvhasználatnak még egy rétege: a munkás-nyelvi szavaké. Ennek a nyelvhasználati formának érdekes az útja. Eleminek nagy része eredetileg tolvajnyelvi volt; de az elmúlt korszakban átvárogattak ezek a kis- és nagypolgári zsargonba, a familiáris, mindennapi beszélt nyelvbe, sőt általában mindenhová, ahol az emberek tartósabb közösségbe gyűltek egybe: munkahelyekre, gyárakba, hivatalokba, iskolákba, katonasághoz. A »proletkult« felszabadulásunk után — mint Karinthy pl. egy önkritikában maga elmondja — ezt a nyelvhasználati formát a munkásosztály jellemző nyelvallapotának tekintette, pedig ma már aligha jellemezhető ezzel más — ezt vallja Oszegov is —, mint

legfeljebb a munkásosztálynak öntudatában elmaradottabb kisebbsége. Annál inkább jellemezhető azonban vele, megfelelő mértéktartással, a régi világnak félproletár, csekély öntudatú pályamunkása, aki a várossal főleg az emberpiacokon való ácsorgáson, a zsibvásáron, meg a hozzá hasonló félparaszt évadmunkásokon (kőműves segédmunkás, szállító stb.) keresztül érintkezett csak.

Az író által felhasznált tájszóknek — mint láttuk már előbb — egy része országosan ismert, csak éppen nem köznyelvi; más része nem ismert ugyan, de az adott környezetben elég csak érezni, sejteni a jelentését. A szakkifejezéseknek azonban nagy része teljesen ismeretlen az egyszerű olvasó számára, jelentésük pusztán sejtése pedig semmiképpen sem lenne elég a mű megértéséhez. Ezek a munka szavai, az eszközök és alkatrészek nevei. Ha ezeket nem értjük, nem értjük a munkát és így a munkát végző embert sem. Ezek az olvasó számára mindenképpen magyarázatra szorulnak. Veres Péter helyzetét itt megkönnyíti az az említett körülmény, hogy Balogh János beszél helyette, s így sok lehetősége van az egyes szakkifejezések megmagyarázására. E lehetőséggel azután él is, és szinte egyetlen olyan szakkifejezés sincs, amelyet valamilyen módon meg ne magyarázna.

Egyes esetekben közvetlen leírást ad: »A *krampácsok* nehezebbek, mint ezek a mi csákányaink, mert azoknak a fél végén ott vannak a tömőbunkók. Amíg meg nem kopnak, úgy hét, nyolc kilósak;«. . . Legfelső alátétnek alátettük a *rukkolóvasakat*. Ezek erős gömbölyű csőrudak voltak és ha megolajoztuk, úgy csúszott rajtuk a nagy hídgerenda. . .« — Máskor közbevetve adja meg a magyarázatot: ». . . Még ha a *heppányért* (ez egy vasaltvégű emelőrud, evvel emelik ki a vasutat mindenestől a kavics ágyból), vagy a *macskáért* (ez meg az emelőtuskó, erre fektetik a heppány vasalt végét) küldték. . .«; »Még a legjobb azok a csavarkulcsok, amelyeket Csóka István *megagyusztált*, vagyis reszelővel és kalapáccsal csinálta meg a száját.«

Ismét máskor a szövegből derül ki a szó pontos jelentése; vagyis úgy magyaráz Balogh János, mintha nem is magyarázna. »Szentmiklós *anyagtároló és elosztó állomás* volt, innen küldözték a többi szakaszokra is a sineket, váltókat, keresztvezéseket;« »Na gyereink *heppányra*. — A vasalt végű emelőruddal aztán megemeltük. . .« — Egyszer még a szó származását is megadja: »Azt mondják, németek csinálták az első vasutat, és ők *mittel*-nek nevezték a középső talpfát és arra vaslemez taktak. A magyarok aztán *miklát* csináltak a mittelből. A *kismikla* meg a közép és az ütköző közt való talpfa lett. . .«

De nemcsak szerszámnevek, hanem a munkával és a vasutal kapcsolatos egyéb szavak is találhatóak jelentésüket magyarázó környezetben. Ilyenek: ». . . megjött a *pályafelvigyázó* is, akit ma már pályamesternek hívnak. . .«; ». . . Jó munka volt, mert sok volt a *hujja*, a pihenő.« — De megmagyaráz politikai fogalmakat is, amelyekről az gondolható, hogy a mai kubikusok, helyesebben a mai olvasók esetleg már nem értik meg: »Az *Ostenburg-csapatban* is volt, és a tiszték bedugták a vasúthoz pályafelvigyázónak. (Tudjátok tik, ki volt az az Ostenburg? Ezek akarták visszahozni Károly királyt, az első háború után.)« — S itt találkozunk a magyarázatnak még egy újabb formájával, a közbevetett kérdésre való felelettel: »— Mi a fene volt az a *Kansz* meg a *Mansz* — kérdezte hirtelen Cseke Jani, aki különben kevés szóval élt. — A *Kansz* öcsém, az állami tisztviselő urak szövetsége volt, a *Mansz* meg az úriasszonyoké.«

Látjuk: a művészi, gyakran szinte észre sem vehető magyarázatok tökéletesen áthidalják azt a nehézséget, amelyet egyrészt a szakkifejezések alkalmazásának kényszere, másrészt a viszont az érthetőség követelményének szemmeltartása okozhatna. Így kerüli el az író azt a veszélyt, amire Gorkij figyelmeztet: hogy a lakatosokról ne úgy írjunk, hogy csak lakatosok érthessék meg.

Ami pedig a familiáris, illetőleg munkásnyelvi kifejezések használatát illeti, az író itt ismét határon belül tud maradni. E sajátos szóanyagának elsősorban azokat az elemeit használja fel, amelyek különös hangulati tartalmukat magukon hordják még, de már szinte minden köznyelvet beszélő ember számára ismeretesek és érthetőek. Ilyenek: *potyát* dolgozni; *bagó* napszám; *kalamajka*; kezdődött a *circusz*; a vasút nem *dedő*; a *fejések* egymásközt; az *öregék*; az ilyen öreg *mókusok* stb. — Ezek egyike-másika szinte köznyelvi már, fejlődésben van afele, hogy elveszítse származása hélyegét

S Balogh János nem stílustalan, ellenkezőleg: éppen stílusos és tárgyyszerű, amikor a pályamunkások közösségének légkörét ezeknek a nyelvi eszközöknek a felhasználásával is szemléletesebben érzékelteti.

4. Ne gondoljunk azonban valamiféle típus-nyelvre akkor, amikor ezt a népi alaphangból, jól válogatott szakkifejezésekből, meglévő elemekből és újonnan alkotott fordulatokból sajátos művészettel összegyúrt írói nyelvhasználatot jellemezzük. Ahogyan az írásmű szereplői nemcsak pályamunkások, kubikusok és vasúti urak, hanem valamennyien egyéniségek, élő emberek; úgy nyelvhasználatuk sem valamiféle közös egyenruha rajtuk. Akár tudatos, akár ösztönös művésziességgel — erről csak az író tudja számot adni — de mindenképpen jó sikerrel különbözteti meg egymástól az író nyelvhasználatukban is azokat a típusokat, amelyek közt különbségeket találunk az életben is.

Nem akarunk mesterséges tipizálást, erőszakolt csoportosítást adni itt az elvileg lehetséges nyelvhasználatbeli csoportokról és a várható különbségek jelentkezés formáiról. De magából a műből kikiváncozik néhány ilyennek a megmutatása és a kérdéssel kapcsolatban egy-két további probléma felvetése is.

Az első mindjárt az a kérdés, hogy a művet nem Veres Péter mondja végig a maga nevében az események krónikásként, hanem egyik szereplője, Balogh János. A Pályamunkások keretes elbeszélés; az író maga csak a keretben szólal meg és ott beszélgeti a szereplőket közvetlenül. Az írásmű nagy részének Balogh János a krónikása, és ő szólaltatja meg itt a szereplőket is. Ez a megoldás Veres Péternek megadja azt a lehetőséget, hogy — mint Balogh János — az élőbeszéd teljes frissességével, a népi elbeszélő stílus minden lehetőségét felhasználva, talán az íróknak megengedettnél is közvetlenebb alaphangot üssön meg. Ugyanakkor azonban lehetővé teszi azt is, hogy az író, mint a keret krónikása, Balogh Jánosnál egy árnyalattal mérsékeltébb, irodalimbib hangot használjon, — s mindezt a hitelesség veszélyeztetése nélkül.

Nagy eltérést Veres Péter és Balogh János nyelvhasználata között természetesen nem találunk; egyet azonban érdemes megvizsgálnunk, mert igen jól szemlélteti azt: mit enged meg Balogh Jánosnak az író olyat, amit sajátmagának már nem. Ez a példa: a *krumpli* és a *kukorica* elnevezésének használata. Tudjuk, hogy e két növény irodalminak tekintett, hivatalos neve: *burgonya* és *tengeri*. Veres Péter anyanyelvjárásában azonban *kolompér*, illetőleg *kolompír* az egyik és *tengeri* a másik. Az író tehát a maga eredeti nyelvhasználatát nézve ezeket érzi nyelvjárásinak; viszont az eltérés elve alapján a *krumpli* és a *kukorica* elnevezéseket köznyelviékné. Így nem meglepő hát, ha a keretben, vagyis Veres Péter saját szövegében, *krumpli* a burgonya és *kukorica* a tengeri, hiszen ezeket érzi ő köznyelviékné. Balogh János viszont mindig *kolompér*-ről vagy *kolompír*-ről, és mindig *tengeri*-ről beszél, hiszen az író ezeket érzi nyelvjárásinak. — S hogy az író valóban törekszik bizonyos fokú »önmérsékletre«, ha talán nem egészen tudatosan is: azt mutatja az, hogy a néhány *i*-ző nyelvjárás alak véletlenül sem a keret szövegében fordul elő; hogy a használt tájszóknek a keretben aránytalanul kisebb a száma, mint az elbeszélésben magában; hogy a szokatlan összetételek, az élőbeszéd pongyolább szerkesztésformái és hasonlók, mind Balogh János szövegében találhatóak, s a keretben legfeljebb elvéve egy-egy.

De Balogh János nemcsak beszél, hanem beszélget is. Ez a körülmény színezi is, gátol is. Színezi, mert a pusztá krónika helyett másokat is megszólaltat; de gátol, mert a paraszti szereplőket Balogh János aligha jellemezhetné másképp, mint nagyjából a saját nyelvhasználatával. Sem a kiejtésben, sem a ragozásban, de még a tájszavak használatának mértékében sem találunk lényeges eltérést Balogh János nyelvhasználata és az általa megszólaltatott pályamunkásoké között. Ők is parasztian beszélnek, mint Balogh János; s nagyjából azonos náluk a nyelvjárásai sajátosságok felhasználásának mértéke is. Az övéhez hasonlók ragozási sajátosságai, szavaik, hasonlataik: *jöjjék mán; állják arrébb; tanuljuk; a jó malom mindent megőr; kiontom a béledet; kifog rajtatok az a rongyos sánszál stb.* Hasonlataik is ugyanazokból a tárgykörökből valók: »*Ganéjba nem lehet szeget verni, nincs ennek a zürzavarnak se eleje, se hátulja;*» De nekik olyan nagy hely kéne, *mint a Csatáry csődörének.* Ahhoz se lehetett közel állni, mert rátáncolt az emberre, nem nézte, van-e ott valaki.«

Élénkebb, színesebb ennél a keret szereplőinek nyelvi jellemzése. Ezeket Veres Péter nem Balogh Jánoson keresztül beszélteti, hanem közvetlenül, a maguk nevében. Itt érezhető már a különbség a fiatalabb és az idősebb kubikusok között. Ami a fiatalabb kubikusok nyelvhasználatát illeti, ez legfeljebb annyira népi, élőnyelvi csak, amennyit Veres Péter magának, mint írónak is megenged. Legfeljebb ilyen szóalakokat találunk benne: *mink, mán, jányok*, de sokkal gyakoribb a *lányok*, a *holnap*, a *volt*, azaz az irodalmi forma. Az irodalmi nyelvhez igazodnak már a fiatalok a szavak ragozásában is; szinte kéri a környezetből, mikor az egyik fiatal kubikus — igaz, hogy itt is az egyik öreghez — így kiált oda: »*Jöjjék mán!*«; sőt: »*Jöjjik mán!*«

A keret idősebb szereplőinek nyelvhasználatában ennél jóval több a nyelvjárási sajátosság; több még annál is, amennyit Balogh János használ. Itt gyakoriak az ilyenek: *idesapám; idesanyámnak; István király hetiben; a fene ette volna meg őket; igaz a', vót* (öbbször is); *jányok*; stb. Ritka viszont náluk az irodalmihoz igazodó *lányok, földön-féle* szóalak. Tájszavaik is következetesebbek, régiesebbek: *kicsüzdött a tengeri; kolompér és kolompír* stb. A Veres Pétertől irodalminak tartott *kukorica* szó helyett az öregek — mint említettük is — mindig *tengeri-t* mondanak. Hasonlataik is olyan tárgykörűek, amilyenek Balogh Jánoséi: »Olyan vót, mint a rossz tehén, amelyik cseppenként adja a tejet...« — A keretben tehát az író nyelvhasználatukkal is megkülönbözteti a fiatalabb és az idősebb nemzedék képviselőit.

Míg a pályamunkásokat az író általánosságban paraszti nyelvhasználatukkal jellemzi, melyet nem itatott át túlságos mélyen sem a szakszókincs, sem a tolvajnyelv, egyetlen rétegüknel mégis más eszközökhöz nyúl.

Néhány éles vonással külön jellemzi a pályamunkásoknak azt a rétegét, amely már vagy nem paraszti eredetű, hanem például bakterfiú; vagy paraszti származású ugyan, de már előmunkás, tehát meg akarja magát különböztetni a többi pályamunkástól. Ezeknek főleg az iszákoskodás »bratyizó« argójából jut néhány jellemző szó: »Lajos bácsi, ne hozzak egy kis *nyakolajat?*«; »...gyerük k mán be a *restibe, lötyintsünk le egy fütyülővel*«; »...odakiáltott a szegező Csókának, aki nagy kártyás volt, hogy Pista bátyám, *jöjjék mán, rántsunk le egy blattot*.« — S igen érdekes az, amikor az egyik előmunkás előkelően kezdi a mondatot, de a paraszti közbevetésre mérgében maga is a népi nyelvi alakhoz tér vissza: »De Szarka István már nagyon türelmetlen és kiabál: — Öntetek rá *petróleumot*, hadd marja le a rozsdát! — Nincsen *petró* — szól vissza Molnár Bálint. — Nem? Miért nincs? Te, Jóska, te tekergő, az anyád ne szült volna (mondhatja, mert a huga, különben nem szokott anyázn), miért nincs itt a *petrós-kanna?*«

Az »egyéb-szereplők«-nek utolsó kategóriája a Balogh János elbeszélésében szereplő »urak«. Természetes, hogy ezek még akkor sem beszélhetnek a pályamunkásokkal vagy a kubikusokkal azonos módon, ha nem maga Veres Péter beszélteti őket, hanem csak Balogh Jánoson keresztül szólaltatja meg. Ők egy idegen és ellenséges osztály látható képviselői, akiknek egészen más a viszonya a dolgozók bármelyikéhez, mint azoknak egymáshoz. Más a származásuk, más a műveltségüknek nemcsak foka, hanem iránya is. — A pályamunkások csak úgy ismerik ezeket az urakat, mint parancsolókat, mint az uralkodó osztály képviselőit, mint hajcsáraikat, akiket mindig »odaes a fene«, hova nem kellene, s akik semmit, sem tudnak, csak parancsolgatni. Ez tükröződik nyelvhasználatukban is.

A felszólító mód a pályamunkások közt használatos *állják, jöjjék* helyett az urak nyelvében nem is felszólító, hanem parancsoló: »*Fetrakni* még hét fát!« »*Hozzáfogni*«. — Kifejezéseik is általában eléggé »irodaszaguak«, »kincstáriak«, másrészt parancsolgatók és fenyegetőzők. »Na, *majd adok én nekik sztrájkot!*«; »*Majd én rendet csinálók, hogy megemlegetik!*«; »*De majd gondoskodni fogok róla, hogy számontartsák ezeket az embereket!*«; »*Micsoda beszéd ez?*«; »*Menjen az egész! Ki veliük!*«; »*Sárga Úr! Ezt az embert távolítsa el a vasútról! Azonnal! Menjen a cirkuszba röhögni! Itt nincs cirkusz!*« — Jól jellemzi ezt a stílust az, amit Balogh János ehhez a legutóbbihoz fűz: »Ilyen sebes aprózott módon beszélt.« — Valóban: a fesorolt szerkezeteket aligha használná egyetlen paraszt vagy pályamunkás is; a rövid, csattogó mondatok meg inkább vezényszavak, mint egyszerű gondolatközlések.

Ez a parancsolgatás tele van olyan durvaságokkal, amilyenek a pályamunkások közt nem fordulnak elő. A szavakon, a mondatokon érezni lehet, hogy az, aki kiejti őket, nem egyenrangúval gorombáskodik úgy, hogy azt bármelyik pillanatban visszakaphatja; hanem »lefele« gorombáskodik, és semmiféle feleletet nem vár és nem tűr. Nézzük csak meg ezeket: »Fogja be a száját! Micsoda *pojázás* ez itt?«; »Már megint *pojázik*? Ennek is utalványt, hadd menjen!« — És természetesen megjelennek a szinte kizárólag csak lefelé használható úri jelzők: »*Pimasz! Disznó!*« (ez utóbbi többször).

Egymás között az urak természetesen nem ilyenek. Sárga Elemér, a pályafelügyelő, még gondolatban is megurazza Kereszthy főfelügyelő urat, sőt a pályamunkások előtt saját magát is: »... megemlegetitek még Sárga Elemér pályafelügyelő urat« mondja nekik maga magáról. De egymás között azért megengednek maguknak néhány bizalmasabb kifejezést is. Az urak egymás közt »az öreg«-ként emlegetik a főmérnököt; a pályafelügyelő pedig bizalmasan így szól az írókhoz, amikor a lányokkal való szemtelenkedésen kapják: »Ahá, Viktor, hát *csibehús* kellett volna magának, mi?«

Ez a Viktor úr, az iskolából kibukott írnök, a kamasz úriíű egyébként külön típus, vagy talán külön egyéniség az urak között is. Mivel ő kamaszsága minden hevével a pályatesten dolgozó lányok felé fordul, sajátos szókincsét is erről az oldalról ismerjük meg: »Gondolta tán, mert hallotta már, hogy majd milyen könnyű lesz a parasztlányokkal boldogulni, egykettőre *leadják neki a tejet.*«; »... sokat mesélt nekik a szerdahelyi lányokról és a csudaszép fiatal *csirkéről*, Szőke Esztiről.« — S hogy Balogh János, mikor ilyeneket mond róla, valóban az ő nyelvén igyekszik beszélni, azt mutatja a következő idézetben látható közbevetése is: »... miket mesél ez a hozzá hasonló írnököknek és gyakornokoknak arról, hogy micsoda derék lányok — ahogy ő szokta mondani: *stramm tyúkok* — vannak Szerdahelyről az ő keze alatt és neki hogy s mint *leadják a tejet.*« — És Viktor úr egész gondolkodása benne van ebben a hasonlatában: »... csak bejöttem a kocsiba, az meg kiugrott *visítva, mint egy hisztérika*...«

5. Nézzük át röviden: mit szűrhetünk le tanulságul az elmondottakból.

Veres Péternek ez az írása valóban mesteri mű a nyelvhasználat szempontjából. S a nyelv pusztá szépsége mellett felvet egy másik tanulságos kérdést: a tartalom és nyelvi forma összhangjának annyit vitatott kérdését is. A Pályamunkások nyelvvezete nem önmagáért szép és művészi; hanem azért, mert szorosan simul a tárgyhöz: a leírt környezethez, a bemutatott munkához, az ábrázolt alakokhoz; tipizál és egyénít, hatásosan és meggyőző erővel hangzik; s rámutat arra is, hogy az író szereplőinek melyik rétegét szereti és melyiket ábrázolja gyűlölettel.

Alakjait úgy beszélgeti az író, ahogy azok valóban beszélnének; de ez nem megy el a naturalizmusig, a valóság pusztá másolásáig. A legtöbb felhasznált nyelvi eszköze olyan, amit az irodalomból vagy az élőbeszédből ismerünk már, ami tehát az olvasó passzív nyelvkincsének periferiáin megvan, s így jól érzékelteti a miliőt anélkül, hogy érthetlenné válnék. A tárgyszerűség és az érthetőség követelményeit egyébként is jól összeegyezteti az író azzal, hogy csak ott használ tájszókat, ahol a pontos megértés helyett elegendő a jelentéskör nagyjából való megértése. Ahol meg a tárgyszerűség szakkifejezések használatára kényszeríti, ott művészi magyarázattal küszöböli ki az érthetlenség veszélyét. Az elbeszélésben szereplő paraszti eredetű réteg nyelvhasználatát egyébként csak kevéssé próbálja külsőségeiben megjeleníteni (kiejtés, ragozás), sokkal inkább gondolkodásmódjának, fogalomkörének, képzetvilágának felhasználásával (pl. hasonlatok, közbevetések stb.).

Nagy érdeme tehát Veres Péternek az, hogy nyelvvezete ebben az írásában valóban népi, de nem népies; hogy szemléletes és az élőbeszéd követelményeinek megfelelő; hogy mikszáthi, de plebejus, — amint ezt róla kritikusai mondták. De ez azért érdeme csak, mert mindezen sajátosságai szorosan simulnak, jól illenek tárgyhöz és szereplőihöz is. A szépét igazán széppé a helyénvalóság teszi. S amilyen művészi ez a nyelvhasználat itt, annyira szokatlan lehetne például egy olyan regényben, amely, mondjuk, a régi műszaki értelmiség becsületese részének a szocialista építésbe való fokozatos beilleszkedését mutatja meg egy gyár életén belül.

S itt értünk el a Pályamunkások nyelvhasználatának korlátaihoz is. »A szovjet irodalom nyelve — írja Taraszenkóv — az egyik legfontosabb norma, példakép, amelyhez

olvasónk igazodik.« Veres Péter nyelve bizony aligha alkalmas erre a szerepre. Bármily művészi, bármily szép is ez a nyelv: nem mintája, nem követendő példája a nemzeti irodalmi nyelvnek; sőt még a mai, már átalakuló parasztság irodalmi megjelenítésének sem. Kissé megrekedve, a fejlődés távlataira rá nem mutatva, zártan és elhatároltan a Horthy-korszak elszigetelt parasztjainak és félproletárjainak nyelvhasználatát ez, még e korántsem szélsőséges formájában is. Lírai költő nem énekelhetne, gyárak, bányák krónikása aligha írhatna ezen a nyelven. — Amilyen stílusos és helyénvaló tehát ez itt, az adott műben az adott témához választva, — annyira kevésbé kovácsolja a Veres Péter által is kívánt »egy magyar nyelv« egységét. S így amennyire figyelemre és követésre méltó módszertani és művészi szempontból — annyira egyszerű, korhoz, helyhez és alkalomhoz kötött a konkrét megjelenésforma maga.

Ha tehát a Pályamunkásokat követendő példának, jó tanulságokkal szolgáló műnek tartjuk a fiatal írók számára, ez nem azt jelenti, hogy ők most hasonlatait készen vegyék át, fordulatait másolják le, tájszavait használják fel, s általában ezt a népi hangot próbálják meg műve kben utánozni. Aligha vehetnék át sikerrel Veres Péterrel konkrét *nyelvhasználatát*, mint kész klisé-anyagot. Nem ezt kell megtanulniuk tőle (ez szűken tárgyhoz kötött), vagy legalábbis nem ez a legfontosabb, amit átvehetnek. Az igazi érdem, az igazi példa: *a nyelvvel való bánás módja*, az a törekvés, hogy a nyelv szorosan a személyekhez és a tárgyhoz simuljon, s az a mód, az a sok apró mesterfogás, amely hozzásegíti az írónt ennek megvalósításához. Erre — s a konkrét megvalósulási forma zártasága miatt inkább csak erre — igen jó példa Veres Péteré.

VERES PÉTER ÍRÓI NYELVÉRŐL

Írta: Benkő László

»Szólj! — s ki vagy, elmondom...« visszhangzik felénk másfélszáz év távolságából is a nyelvújítás nagy mesterének játékos csengésű, de komoly igazságot rejtő szava.

Amit Kazinczy még jobbára ösztönösen érzett, azt mi — Sztálin elvtárs útmutatásai nyomán — most már tudatosan látjuk: az író nyelvhasználatát nemcsak azt mutatja, mennyire felel meg a nyelv természetének, felépítésének, milyen nyelvi fordulatokat használ fel az író műveiben, hanem rávilágít egész egyéniségére, világnézetére, érzés- és gondolatvilágára, emberi magatartására is.¹

Irodalmi és nyelvi elemzéseinkből egyaránt hiányzott eddig a költői nyelvnek ily szempontú vizsgálata. Pedig a nyelvhasználatnak, a költői kifejezéseknek, szavaknak az ilyen összefüggést néző elemzése rendkívül érdekes és tanulságos. Érdemes egy példával rávilágítanunk.

Mennyire mást jelent Ady »fehér csöndje« és Juhász Gyula »hangja selyme«. Pedig teljesen azonos költői nyelvhasználatról van szó: kétféle érzéklésű fogalmakat egy jelzős kifejezésbe illeszt össze a költő. A »fehér csönd« mégis messziről szembetűnő kép; olyan, amelyet lehetetlen észre nem venni; olyan, mint az a költő, akinél minden mondanivaló saját egyéniségével együtt, eggyé válva jelentkezik, akinél az én anyyi, mint a nép. Juhász viszont szerényen visszahúzódik. Egyéniségét — miként kifejezéseinek különleges szépségét, erejét is — első pillanatban észre sem vesszük, olykor még a zárójel mögé is elbúvik.

Mit árul el Veres Péterrel az író nyelve? — Ha nem ismernénk, könnyebb volna a jellemzés, nem hatna közhelyként: Olyan ember szava szól hozzánk, aki a parasztságnak tökéletes ismerője, azzal teljes egészében azonos, maga is egy a népből. De ezt a népet nemcsak ismeri, hanem rajongva szereti is.

Ezt a néppel való teljes egységet, a nép és a haza iránti szeretetet lehetne-e *nyelvileg* jobban, tökéletesebben érzékeltetni, mint a »Gyepsor«-nak ezekkel a végtelenül egyszerű, mégis az eszei mondanivalót híven tolmácsoló, kiemelő szavaival: Én nem mehetek el innen soha-sehova. nekem nincs útlevelem, nincs gazdag rokonom, nincs pénzes barátom, millió sárbaragadt paraszt a szomszédom, ezeknek a sorsa az enyém, s az is marad örökre.

¹ Vö: Krajevskij. A szépirodalmi művek nyelvének elemzéséről. Nyr 76: 5. sz.

Az író szavaiból nemcsak népünk természetes egyszerűsége, nyílt egyenessége, tiszta jelleme tűnik szembe, hanem — ugyancsak a legegyszerűbb nyelvi eszközök alkalmazásával — a törhetetlen, forró patriotizmus, a nagy világba, az egész emberiségbe tartozás érzése is :

Hogy szép-e a mi hazánk, szebb-e mint másoké, nem tudom, nem is keresem: ...? Napunk közös a többiekkel, de a mi csiráinkat is felébreszti, ... ide kell hoznunk a nagyvilágot, ide kell hoznunk mindent, ami szép, ami jó, ami nemes és amit érdemes. (Húsz év. Bp. 1947:20.)

Dé nagyon helytelen volna, ha a nyelv »népi« jellegét csupán a közérthetőségre, az egyszerűsége korlátoznánk. Ellenkezőleg, »bármely író nyelvének gazdagsága attól függ, milyen mélyen ismeri, és milyen szélesen, célszerűen alkalmazza azokat a végtelen lehetőségeket, amelyeket a népnyelv magában foglal... A nyelv, amely olyan élő, mint maga az élet, minden pillanatban gazdagodik, bonyolultabbá válik, a nép életének gazdagodásával, bonyolultabbá válásával együtt« (Krajevskij, i.m.: 323).

A nyelv gazdagság kiaknázása legközvetlenebbül a szókincs használatában nyilvánul meg. A szókincs alakítására, színessé, változatossá tételére önként kínálkozó eszköz — népköltő számára — a tájszavak, tájnyelvi fordulatok alkalmazása. Persze ennek rengeteg árnyalata van. Veres Péter fel is használja. Szerencsés és helyénvaló, ha az író a mondanivaló hangulati aláfestésére alkalmaz egy-egy tájszót: (A nedves, nyirkos szobában felébredt Dankó), fehér, illetve piszkosfehér sapkáját feltolja, mert nagyon *átszivalkodott* (Húsz év, 145). (A kaszásnak arra kell törekednie), hogy egyenes legyen a rendláb fala, ne *zizmálja* össze a vágatlant az utána következő kaszásnak (Szegények szerelme, 215.)

Néha már halmozza is a tájszavakat, fölöslegesen és kissé erőltetetten: »A föld és természet... újra elvadul: *licium, csalán, bürök, beléndek, cigánymogyoró* ver rajta tanyát...« (Húsz év: 26. — Veres Péternek ezt az öncélú tájszóhalmozását Karinthy F. is kifogásolta. Szabad Nép, 1951 máj. 6.)

Az idézőjelbe tett szó vagy kifejezés még jobban kiemelkedik: »ő csak *markirozza* a dolgot«, »aféle *betyár fajttyú volt*« (Szegények szerelme: 416, 534).

Néha — fölöslegesen — meg is magyarázza a tájszó jelentését: »nem szeretik a munkáséletet, esetleg, paraszti nyelven, *'rossz a vérök'*, vagyis nem szeretnek dolgozni« (Húsz év, 27).

Szerencsések az írónak népnyelvi, újalkotású szavai, kifejezései. Ilyen a már sokát emlegetett »*kivagyiság*« vagy »*jött magyarok, lett magyarok*« (Karinthy, i. h. — Húsz év: 25).

Azt a lehetőséget, hogy az író a nyelvhasználattal, a beszédmóddal jellemezzen, Veres Péter még nem aknázza ki eléggé. (Krajevskij szép példákat idéz erre a szovjet irodalomból). Ilyen nyelvi jellemzést még csak kezdetlegesebb formáiban találunk az író legújabb regényében, a »Szegények szerelmében« is. Ilyen pl. Csatók Pista tizedes kaszárnya nyelve (Szegények: 342). De már a főszereplők, a regény legtöbb parasztalakja túlságosan egyívású, sablonos, egyéniségtelen, közmondásos nyelven beszél. Legjellegzetesebb példaként idézhetjük Varga Julcsinak Janihoz írt levelét, mint amelyben legjobb alkalom lett volna az egyéni megnyilatkozásra (Szegények: 424). De ez a levél szintelen, túlságosan »bakalevé« ízű. Pedig Varga Julcsinak egész lényéből sugárzó, magatartásában, szegényes öltözetében is megnyilatkozó finomsága, választékossága írásában, fogalmazásában is kellene, hogy visszatükröződjék. Hasonló a többi szereplő megnyilatkozása is: »Csak jobb a magunkfajtája közt dolgozni, mint szolgálni a gazdagok portáján« — érezte Balogh Jani. — »Annyi baj legyen, majd kerül másik. Könnyebben akad arra ember, mint a szikre tengericsós.« — mondta Kis Gábor és Balogh János (Szegények: 208, 213). Természetesen nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy nagyobbára még kiforratlan egyéniségű, fejletlen parasztalakokról lévén szó, nyelvükben sem követelhetünk fejlettségüket meghaladó fokozatot. De a parasztság nyelvi jellemzésére Móricz Zsigmond már sok szép példát mutatott. A »Próbatétel« vagy a »Pályamunkások« egyik-másik nyelvjellemzése is sokkal sikerültebb. E téren még sokat várunk Veres Pétertől.

Az igazi »népi« író, a népnyelv tolmácsolója számára legdöntőbb feladat: hogyan tudja költői nyelvben kidomborítani a népnyelv jellegzetességeit, megóvni és felhasználni

szépségeit; de ugyanakkor maradjon mentes mindenféle tájnyelvi izeskedéstől, népnyelvi modorosságtól; végül költői nyelvvel egyszermind a kialakuló közös nyelv létrejöttét is segítse elő. Tehát meg kell találnia a ma még különváló népnyelv és köznyelv helyes, előrelendítő szintézisét.

E tekintetben is komoly követelményeket támasztunk Veres Péterrel szemben, hiszen e feladat elvégzése nem kis részben éppen órá vár. Rá kell mutatnunk arra is, hogy költői nyelve egyes sajátágaiban aligha helyesirányú alakulást mutat.

Veres Péternek a III. Békekongresszuson elhangzott komoly, szép beszéde csupa bonyolult szerkezetű körmondatból áll. Ezt a körmondatos, gondolatjelekkel teletűzdelt előadásmódot alkalmazza a »Szegények szerelmében« is. Bárhol ütjük fel a könyvet, mindenütt ilyenféle mondatzövevényekkel találkozunk: »Mert — és ez az, amiből tán még a legnagyobb tudósok is nagyon keveset tudnak: hogy hogyan és miért — Varga Julcsi szikár és takaros kis emberfiók lett.« — »Ő volt a 'felelőtlen elem', aki vagy bölcsen az ujját szopta, vagy nyugósködve kenyeret kért, vagy pedig önállóan rosszkodott a komót, a láda, a konyhapadka, az edénypolc, vagy éppen — ha nem volt éhes — de ez ritka eset —, a kiscsirkék, kislábák vagy kismacsák körül« (9, 11). Lapozgassuk csak az író régebbi műveit! Találunk összetett mondatokat itt is, ott is, de sokkal ritkábban. Beszéde szép, egyszerű mondatokban gördül. Még összetett mondatai is simábbak, természetesebbek, mellérendelések.

A szavakban, kifejezésekben is találunk kivetnivalót. Szemünket, fülünket sérti az ilyenféle magyartalanság, mint »sok pereik«, »több szocialisták«, »alján a csomagnak« (670, 653, 477). De egyenesen vészolyogtató az ilyen nyelvhasználat: »hogy jön haza, nem-e keze-lába nélkül«, »átbeszélte vele az egész szakasz dolgát« (453, 475), vagy a (sajnos, köznyelvünkben is elburjándzott) *lássá, láthassa*-féle felszólító módú igealak lépten-nyomon való használata a kijelentő *látja, láthatja* helyett.

Jellemző az efféle nyelvhasználat a népnyelvre? — Kétségtelenül. De vajjon a költői nyelvre nem érvényes-e a »tipikusnak« malenkovi értelmezése? Nem kell-e a költői nyelvben is érvényesülnie az előremutató erők hangsúlyozásának?

A nyelvtudományi kongresszus, a nyelvtanítási értekezlet legújabbban is bizonygatóan arra, hogy úgyszólván egész kultúrforradalmunk »arccal a nyelvi tisztaság és helyesség felé« fordult. Főlősleges hangsúlyozni, hogy milyen szerep vár ebben a harcban az írókra, az irodalmi művek nyelvére. Az az iránymutatás sem újszerű már, amely — pl. ennek a kísérletszerű kis tanulmányának a hivatkozásaiban — Sztálin és Krajevskij cikkei mellett Kazinczyhoz és Ady Endréhez is elvezetett. A szovjet irodalom útmutatása és haladó hagyományunk tanulsága egyaránt rendelkezésre áll íróinknak. Az ő szavuk — kultúrforradalmunk szép, nagyszerű győzelmeként — ma már százezreknek és millióknak szól. Szocializmust építő, emberségben mélyülő, kultúrában gyarapodó s ezért nyelvben is tudatosodó népünk írójának a feladata nem lehet az, hogy polgárjogot biztosítson a felburjándzott nyelvi helytelenségeknek, hanem ellenkezőleg az, hogy a gyomok irtásával segítsen, és példát mutasson — mint életünk minden területére — az izes, szép magyar beszédre is.

AZ IRODALMI MŰ SZÓKINCSE

(Részlet.)

A népi beszédből vett elemek irodalmi felhasználásának ügyét a Nyr állandóan szem előtt tartotta és több munkatársa foglalkozott evvel a nyelvészeti és irodalmi szempontból fontos kérdéssel.

A. J. Jefimov — »Az irodalmi művek nyelvének tanulmányozásáról« (1952) szóló könyvében — az író szókincsét a sztálini tanítások fényében vizsgálja és egyebek között szól a nyelvjárási sajátosságok alkalmazásának szükségességéről és határáról is. Reméljük, hogy tanulmányának itt közölt részletével hozzájárulunk a kérdés tisztázásához. Az egész mű ismertetésére később kerítünk sort. A szerkesztőség.

Térjünk rá a nyelvjárási szókincs kérdésére. I. V. Sztálin utal arra, hogy a nyelvjárássok, melyeknek megvan a saját nyelvtani szerkezetük és alapszókincsük, a nemzeti

nyelv történeti fejlődésének folyamán a nemzeti nyelvbe ömlenek bele és benne el is tűnnek. Ebből az következik, hogy az orosz nép nyelvének, majd később, midőn a nemzet kialakul, a nemzet nyelvének fejlődése folyamán a nyelvjárási szókincs (lexika) lépésről-lépésre felőrlik. Ennek következtében mindaz, ami a nyelvjárásokban életrevaló és tipikus, ami a nyelv számára — mint a társadalom fejlődésének, harci és érintkező eszköze számára feltétlenül szükséges — átveddött ezekből a nyelvjárásokból az általános népi (nemzeti) nyelvbe. Az orosz nemzeti nyelv kialakulásának idejére ez a folyamat alapvonásaiban befejeződött. A nyelvjárásokban csupán azok a szavak maradtak meg és őrződtek meg, amelyekre az egész néptől használt, széltében-hosszában ismert szinonimák alakultak az általános nemzeti nyelvben (vö. валенки és катанки 'téli nemez-csizma', брюква és калера 'karórépa'). Így pl. a глаза 'szem' (tsz.) szóval nem versengetnek nyelvjárási szinonimái: шары, талы, буркала, зенки, amelyeket V. Dal idéz szótárában. Sőt még a nyelvjárásokban is gyakran a nemzeti глаза szó mellett lépnek fel és annak képszerű egyenértékű párját adják ezek a nyelvjárási szinonimák.

A fentmondottak után érthetővé válik Puskin, Scsedrin és más írók gyakorlata, akik kerülték a nyelvjárási sajátosságok alkalmazását. Ugyanúgy érthetővé válik Gorkijnak az a felfogása, hogy »az írónak oroszul kell írnia, nem pedig vjatkaiul, sem pedig balahonszkiul«.

Ilyeténképpen a 19. század és a mai kor orosz irodalmában a nyelvjárási szó-és kifejezéskincs már nem annyira az irodalmi szótár feltöltésének tartálya, mint inkább az írásmód stilizálásának és a megfelelő személyek beszéde megteremtésének anyaga, amint ezt Solohov és más modern írók alkotásaiban megfigyelhetjük. Gorkij megérdemelten és szigorúan elítélte Panfjorovnak azt a kísérletét, hogy a helyi szavacs-kákat felhasználja, és az irodalmi használatba bevigye.

Az irodalmi mű nyelvében a nyelvjárási sajátosságokat funkciójuknak megfelelően kell tanulmányozni: a funkcióknak megfelelően alakul állományuk, jelentésbeli jellegzetességük, az irodalmi nyelv rokonértelmű szavaihoz való viszonyuk, valamint a mű személyeinek megalkotásában és megrajzolásában játszott szerepük.

A szó művésze, mestere állandóan kapcsolatban áll a népnyelv végtelenül gazdag szó-és kifejezéskincsével. Ha azonban az író — mivel elvesztette mértéktartó érzékét — az irodalomba olyan nyilvánvalóan felesleges, nem teljesértékű szavakat hurcol be, amelyeket csak az orosz nép jelentéktelen része ismer, akkor nyilvánvaló, hogy ennek következtében művének stílusa szenved. A nyelvjárási szókincs (lexika) felhasználására vonatkozólag már Puskin idejében határozott szempont alakult ki. Puskin a nyelvi eszközök megválasztásában a következő elv vezérelte: a szerzői beszédben¹ a népnyelvnek csak azon szavait szabad beiktatni, amelyeket az egész nép ismer, amelyekről bilinák, dalok, mesék, évkönyvek tesznek tanúságot, tehát történeti létjogosultságuk van és nem kívánnak fordítást, illetve magyarázatot. Puskinat megrögtta egy kritikusa nyelvi »szabadságáért«; a költő válaszában a folklorra utalt, mivel ebben jól ismertek az általa használt szavak. Puskin »Kritikák cáfolata« c. cikkében Jevgenyij Anyegin nyelvét és stílusát illetően a következőket írta: »De legjobban ez a sor dühítette fel (t. i. a kritikust).

Людскую моль и конский топ [Emberek hangját és lovak dobogását.]²

Mi, akik a régi nyelvtanok alapján tanulunk, így fejezzük ki gondolatainkat? Szabad-e így keréketörni, elcsúfítani az orosz nyelvet? — írja a kritikus. Ezt a versoromat aztán kegyetlenül kigúnyolták az »Európa hírnöke« c. folyóiratban is. Pedig a топ 'dobogás' szó ugyanannyira használatos a топот 'id.' helyett, mint a шип szó 'sziszegés' a шипение 'id.' helyett (következésképpen a хлоп szó хлопание helyett egy cseppet sem mond ellent az orosz nyelv szellemének.)

Hogy még tetéződjék a baj, a verssor nem is az enyém, hanem teljes egészében a Бова Королjevics (Бова Королевич) c. orosz meséből vettem át: »и вышел он за

¹ A szerzői beszéd (авторская речь) szakkifejezés az irodalmi mű azon részét jelöli, amelyben az író leír, ábrázol. Ennek ellentéte a szereplő személyek sajátos beszéde. (A ford.)

² S van ... *Nyerítő hang és emberi»* (Bérczi Károly ford.), »Vegyül emberszó, patazaj« (Mészöly Gedeon Anyegin-fordításában). V. fej. 17. szakasz. (A ford.)

ворота градские и услышал конский топ и людскую моль — 'és kiment a város kapuján túlra és lópaták dobogása és emberek beszéde ütötte meg fülét'.³

A régi dalok, mesék és ehhez hasonló művek tanulmányozása feltétlenül szükséges az orosz nyelv jellegzetes sajátságainak ismeretéhez. Kritikusaink oktanul vetik meg őket.³

Azonos elv vezérelte A. M. Gorkijt a közös népi nyelvből az irodalmi nyelvbe átveendő szavak kiválasztásában. Így beszélt: »A forradalom előtti irodalom vitathatatlan érdeme abban áll, hogy Puskindól kezdve klasszikusaink a nyelvi zűrzavarból a legpontosabb, a legvilágosabb, a legnyomósabb szavakat válogatták ki és így hozták létre azt a »nagy és gyönyörű nyelvet«, amelynek további »fejlesztésére és szolgálására« Turgenyev Tolsztojt kérte.⁴

Az irodalmi nyelv beszennyeződése akkor következik be, ha derüre-borura alkalmazzuk a helyijellegű szavakat és kifejezéseket, valamint a helyijellegű nyelvtani alakokat és a kiejtési sajátságokat. Ezért nem bocsátotta meg Gorkij Panfjorovnak, hogy »irodalmi selejt«-et készített (поедим eh. поедем 'utazzunk', тружильный eh. двужильный 'makkegészséges', пыжжай eh. поезжай 'utazz el').

Gorkij ezt írta: »Nálunk olyan területek vannak, ahol ezt a szót поезжай milliók helyesen ejtik, van olyan terület, ahol пезжай-t ejtenek; mondják aposztroffal (hiatusszal) is: пезжай. Országunk beszédszeszélyei ilyen változatosak. A komoly íróember feladata éppen abban áll, hogy kiszűrje a feleslegeseket, illetőleg kiválassza ebből a káoszból a legpontosabb, a legtartalmasabb, a legjobbban hangzó szavakat, és ne kápráztassa el őt ilyen értelmetlen szavacsokk kacatja, mint pl. подъялькивать, базынить, скукоживать stb.)⁴

Fordította: Erdődi József

³ А. С. Пушкин: Полное собр. соч. 5: 127.

⁴ М. Горький: О литературе. 1935, 130.

Nyelvművelés

A NAGYÍTÁS ÉS TÚLZÁS KIFEJEZÉSMÓDJAI NYELVÜNKBEN

írta: Prohászka János

Czuczor—Fogarasi Nagy Szótára több szó — leginkább melléknév — jelentésének értelmezésében, használatának ismertetésében azt írja, hogy az illető szót »nagyítólag szólva«, »nagymondó«, »nagyotmondó« beszédben, mint »nagymondható szót« »nagyításra használják.« Közlebről nézve ezeket a »nagymondható« szavakat, ráeszmélünk, hogy voltaképpen nem egyebek, mint a népnyelvben — főleg a népmesében —, de a köznyelvben, az indultatos beszédben is úgynevezett fokozó jelzőként használatos szavak: *iszonyú, szörnyű, rémes, rettenetes* stb.

A túlzott fokozás, a kifejezések nagyítása népi jellemvonás, s különösen a népmesének egyik igen jellemző sajátsága. A népmesékben egymást érik a nagyító, túlzó kifejezések, de elég bőven találunk ilyeneket a népnyelvhez közel álló költői művekben, pl. Petőfi János vitézében és Arany Toldijában, valamint népi költőinknek a mai társadalom fegyelmezettett, objektivitásra törekvő gondolkodása s ezzel kapcsolatban az érzelmek szándékos háttérbeszorítása igyekszik a nyelvbéli kifejezés formái és eszközei közül fokozatosan kiszorítani és hovatovább egészen kiküszöbölni. Ez azonban mitsem változtat azon a feladaton, hogy a nép nyelvével foglalkozva meg ne állapítsuk a nagyotmondó, túlzó kifejezésmód fontos szerepét, meg ne vizsgáljuk nyelvi eszközeit, s össze ne állítsuk az ennek a stílári sajátságnak szolgálatában álló szavakat s használatuk módját.

A nagyító, túlzó kifejezések használata a népmesében érthető. A nép mesemondó fia, a paraszti mesélő, e nagyotmondásaival, túlzó kifejezéseivel, a jelzők fokozott formáinak használatával öntudatlanul is stilisztikai célt szolgál: az elképzeltetést, szemléletessé tevést. Nyelvének, kifejezéseinek nem mindennapi voltával igyekszik lekötni hallgatóit. Így ragadja ki a köznapiságból, és így vezeti át őket a mese sajátos, külön világába. E cél szolgálatában állnak a közismert mesekezdetek is, az »egyszer volt, hol nem volt«, »az óperenciás tenger«, »a hetedhét országon túl« stb. kifejezések. Ezek mint kezdő, megindító mozzanatok céljuknak megfelelően megragadják a hallgató képzeletét, amely legott a mese külön világában kezd működni, ahol már nem egyszerű emberek, állatok, dolgok szerepelnek, hanem »gyönyörűséges szép tündérlányok«, »iszonyú hétfejű sárkányok«, »kacsalábon forgó aranypaloták« stb. Ebben a csodás világban a mesemondó nem elégedhetik meg a mindennapi használatú *szép, jó, nagy* stb. jelzővel, hanem nagyítania, túloznia kell, fokozó, nagyító jelzők alkalmazásához kell folyamodnia. Ez magyarázza meg pl. a leggyakrabban előforduló tulajdonság-ogalomnak, a *szép* melléknévnek a népmesékben előforduló sokféle fokozott kifejezését, túlzó körülírását (vö. Nyr 71 : 81).

A mindennapi használatban, a köznyelvben is számtalan túlzó kifejezést használunk, olyanokat, amelyek túlon túl is többet mondanak, mint ami a valóságnak megfelelne, pl.: *térdig elkopik a lába ; kibújik a bőréből ; meghasad a szíve ; az ördög elviszi elevenen ; kiolvassa a szemét ; a kisujjáról is megismerem ; még az apját is megcsalná ; holtra dolgozza magát ; kő van a szíve helyén ; fát vághatsz a hátán ; elveszi a fejét ; hajaszála sem görbült meg ; minden hajaszála az égnek meredt ; a félfogára sem elég ; a világ minden kincséért sem stb.*

A régi polgári társadalom szenzációra éhes közönségének kielégítésére a túlzás az újságírásban, különösen a riporterek nyelvében is igen otthonos volt. A hatásosnak szánt riportcikkekben egymás hegyén-hátán hemzsegték az *égbekiáltó*-típusú túlzó kifejezések: *égbenyúló torony, világraszóló botrány, egetverő éljenzés, falrengető taps, földrengető léptek, vérlázító kegyetlenség, vérfagyasztó látvány, észvesztő csönd, velőtrázó sikolás, fülsiketítő zaj, nyaktörő mutatvány, orrfacsaró bűz, hátborzongató, hajmeresztő, fogvacogtató, idegtépő* stb. (vö. Nyr 54 : 22). Balassa Józse szerint az ilyen riport-kifejezéseket a nagyizolás vágya is terjeszti. A riportter mindig valami nagyot akar mondani. Ha a rendőr kétszer rálött a m nekülö betörőre, már *szitává lötte ; az eltörött autó pozdorjává zúzódott* stb. (Nyr 63 : 96).

Petőfi is szereti az ilyenfajta kifejezéseket: *kebeltépő sóhaj, szívrepesztő bánat, léleksújtó vész, életlő fájdalom* (NyF 58 : 28). — Mikszáthnál is találunk ilyeneket: *idegreszkettető csaholás, földreszkettető éljenzés, égreszkettő vivát, idegbántó, idegjesztő, idegzsongató, égreakiáltó* stb. (Rubinyi: Mikszáth Kálmán nyelve 96, és Szótár). Egy mai regényben olvassuk többek között a következőket: *orrfacsaró bűz, orrfacsaró levegő, hátborzongató kép, júlszaggató üvöltés, a világforgalom lélekzetelállító sodrása ; ágyúdörgés sém okozhat egetverőbb zajt* (Ember György: Hámor a hegyek között. Szépir. Kiadó, 1952.).

A túlzás kifejezéseinek létrejöttében nagy szerepe van az indulatnak, amely általában fontos tényezője a nyelv fejlődésének, és sok szó jelentésváltozásának okozója. Simonyi az indulatos szóhelyettesítés legismertebb példájául hozza föl azt, hogy az egyszerű *nagyon, igen*-féle fokozó, nagyító szókat ilyen kkel helyettesítjük: *borzasztó, iszonyú, szörnyű, rettentő, rettenetes* (Jelentéstan szemponatok 5). A népmesékben csakugyan a *borzasztó, iszonyú, szörnyű*-féle túlzottan fokozó jelzők helyettesítik leggyakrabban a *nagyon, igen*-féle fokozókat, s ez valóban az indulat működésével magyarázható. A mesélőt magával ragadja a nagyság, mérhetetlenség, számtalanság iránt való hajlam, s felindult lelkiállapotában szertelenül túloz: nem elégszik meg a mindennapi használatú fokozatózókkal, hanem a rendkívülit, a túlzottan fokozót használja.

A stilisztikában *hiperbola* néven nevezett költői nagyítások, túlzások is elsősorban és főképpen azoknak a költőinknek stílusában találhatók, akik a népi gondolkodás-és előadásmód, a népi nyelv és stílus kifejezői, hű tolmácsolói. Petőfi János vitéze és Arany Toldija híven tükrözi a népi nyelvnek, a népi gondolkodásnak, kifejező formáinak jellemző sajátosságait. Mindkét költeményben garmadával találjuk nemcsak a nagyot-

mondás, túlzás kifejezéseit, hanem a népmesékre olyannyira jellemző túlzó, fokozó jelzőket és határozókat is. Ez az állításunk nem szorul bővebb bizonyításra, hiszen Szarvas Gábor már nyolc évtizeddel ezelőtt megállapította, hogy a nagyság, mérhetetlenség, számtalanság, a fogalom magasfokú ágának kifejezése a népnyelv egyik fontos saját-sága, és ezt a megállapítást éppen Petőfi János vitézének nyelvéből vett bizonyítékokkal támasztotta alá (Nyr 1: 23). Lehr Albert is bőséges, gazdag anyagot talált a nagyotmondó kifejezésekhez kommentárja számára Arany Toldijában, amelyben csakúgy hemzsegnek a népi túlzások. Ime néhány példa Petőfitől: *tenger virág nyílik körülötte*; *a basa még él mennykő nagy hasával*; *meghusángolt istenesen*; *rútul a szeme közé néz*; *csunyaül védelmezték magukat*; *ezer a szerencséd, te gonosz mostoha stb.*; — Aranytól: *elhülnétek látva rettenetes pajzsát*; *hármán sem bírnátok súlyos buzogányát*; *nincs egy árva fűszál a tórs közt kelőben*; *még a csecsszopó is átmélikodik rajta*; *tüvé tettem érted ezt a tenger rétet stb.*

Szembetűnő, hogy a leggyakrabban előforduló tulajdonságfogalmak (*szép, csúnya, jó, rossz, nagy, kicsi*) a népmesékben úgyszólván alig találhatók meg egyszerű, mindennapi alakjukban. A jelzőül használt melléknevek alapfokban maradnak ugyan, de különféle fokozójelzőkkel és határozókkal úgy bővítve, úgy nyomósítva, úgy túlozva, hogy mindegyik ilyen alak nagyobb, több, rendkívülőbb, mint a felsőfok *legszebb, legnagyobb, sőt a túlzófok legeslegszebb, legeslegnagyobb* formája. Ezeket a túlzottan fokozott jelzős használatokat — mint általában a nyelvi túlzásokat — a mesemondónak már említett indulata hozza létre. A mesélőt semmi sem korlátozza; a mesélés magával ragadó extázisa sokszor szertelenségekre, logikátlanságra hajtja. Így jönnek létre a *gyönyörű szép* és *iszonyú rossz* logikus túlzások mellett a *borzasztó szép* és *iszonyú jó* logikátlan túlzások is (vö. Balassa—Emlékkönyv 114). Mi gátolja meg a mesélőt, hogy a *szörnyen megijedt* logikus túlzás mellett ne használja a *szörnyen megőrült* logikátlan túlzó kifejezést is? S miért ne mondhatna ilyeneket: *iszta piszok* (Radványi Kálmán: Ipolyszalkai nyj. 31) vagy: *jaj de iszonyú szép* hangja van a kisasszonynak (Somogy, Simonyi: Jelzők 91).

Alább betűrendbe szedve összeállítjuk azokat a leggyakrabban előforduló mellékneveket és igeneveket, amelyek jelzőként vagy határozóként a nagyítás, túlzás szolgálatában állnak. Az összeállításban található melléknevek majd mindegyikénél megfigyelhetni, kimutathatni, hogy a tér- és számbeli nagyság, a mérhetetlenség fogalma vagy a tulajdonság hatásának kifejezése bámulatot, csodálkozást, félelmet kelt bennünk, és éppen ezért eredetileg elsősorban a *rossz* fogalmának körébe tartozó tulajdonságok kiemelésére szolgáltak: *átkozott, kegyetlen, istentelen, iszonyú, borzasztó, rémítő stb.*, és csak később kerültek abba a szerepkörbe, hogy általában mindenféle, tehát még a *»jó«* tulajdonságoknak rendkívüli voltát, nagyfokúságát, túlzott mértékét is jelölik: *rémítő szép, szörnyű boldog, iszonyú jó stb.* (vö. Nyr 18: 245). A jelentésváltozás eme folyamatának már Ponori Thewrewk Emil ilyen magyarázatát adta: *»Ami rendkívüli, ismeretlen; ami ismeretlen, meglepi az embert; félelmes, amennyiben még nem tudjuk a hatását. Innét van, hogy a nyelv félelmet jelentő szóval olykor a rendkívüliséget is kifejezi«* (EPHk 11: 294).

A legtermészetesebb és leggyakoribb erősítő, fokozó *nagyon* és *igen* fokhatározóval külön nem foglalkozunk, csak megjegyezzük, hogy a mesélő ilyen egyszerű, mindennapi alakjukban meglehetősen ritkán él velük, hanem fokozásul legalább megkettőzteti őket: *»Vót egy városba egy igön-igön gazdag ember«* (Nyr 2: 130); *»Menegetnek nagyon, nagyon messi«* (uo. 370). Egyszerű alakjukban rendszerint már csak valami fokozó jelzővel ellátott kifejezés elé kerülnek: *igen gyönyörűséges szép, igen szörnyű meleg.*

A túlzás szolgálatában álló szavak összeállítása előtt még rá kell mutatnunk arra is, hogy túlzó kifejezéssel nemcsak a dolgok rendkívüli nagyságát, hanem rendkívüli kicsinységét is ki lehet emelni, pl. a nagykörösi nyelvjárásban: *»egy szikra (egy szikrányi), é szöm (egy szemnyi), é csöpp (egy csöppnyi), é falat (egy falatnyi), ém mákszöm (egy mákszemnyi), ezek az illető dolog kevés voltát vagy nem létezését fejezik ki«* (NyF 57: 30). A 'semmi' fogalmának nagyon sok erős, hatásos fokozó kifejezése, körülírása van a népnyelvben: *nem ér egy jabatkát, egy hajtófát, egy pipadohányt stb.* Ezt a kifejezőmódot a túlzó kifejezések használatára hajlamos Petőfi is nagyon szereti, pl.: *»Pipa-*

dohányt sem ér az élete», »Ott kinn hagyott három bojtárt, egy sem ér egy hajtófát.«
 »Hogy kimúlj, szikrát se fárassz magad.« »Te is leány vagy, édes angyalom, egy szikrával sem jobb a föbbinél.« »Egy sziporkát sem felel a gúnyra.« »Egy kukk dicsőséget se hoz.«
 »Egy szó kevés, de annyi sem jöhetett ki az ajkán« (I. NyF 58:22). A Magyar Tájékoztató idézi az Érmellékről: »egy mákot se 'egy cseppet sem'«. A Toldi Estéje 3. énekében írja Arany: »Sárga csizmáján nincs egy mákszemnyi sárga.«

Most pedig bemutatjuk a leggyakrabban használt fokozó, túlzottan nagyító — Czuczor—Fogarasi szerint »nagymondható« — szavakat; és mindegyikhez hozzáfűzünk néhány példát.

Átkozott: »Ó ugyan tē átkozott gonosz állat« (Nyr 3:228). »Átkozott komisz kölyök!«
 »Átkozott rossz gyerek«. — Az *átkozott* szóról beszélve megemlítjük azt a hihetetlennek látszó nyelvtudományi megállapítást, hogy az *átkoz* ige — melynek egész nagy irodalma van — az *áld* igének származéka. Ez a megállapítás kétségtelen hang- és jelentéstani bizonyítékokra van építve; de egyébként sem ritka jelenség a nyelvben az, hogy egy és ugyanaz a szó a használatban két ellentétes jelentést vesz föl (vö. Simonyi: Jelentéstani szempontok 16; Nyr 45:215; MNy 1952:61). — Ellentéte: *áldott jó*.

Borzasztó: Ennél a szónál világosan láthatjuk a fokozatos jelentésfejlődést. A NySz adatai szerint a 16. század végén népiesen *hajborzasztó* volt, tehát még igazán csak borzadást okozó dolgokra alkalmazták. Czuczor—Fogarasi már kiemeli, hogy a »köznyelvszokás néha csekélyebb dolgok nagyítására is használja: *borzasztó piszkos* stb.« Mivel pedig ebben a használatban a szó jelentése 'nagyon, szerfölött', ebből természetes fejlődés a *borzasztó jó*-féle használat, melyben a *borzasztó* ugyancsak a nagyság, túlzás kiemelésére van szánva, és ugyanazt jelenti a *jó* mellett, mint a *rossz* mellett (vö. Balassa-Emlékkönyv 114). Pl.: »*Borzasztó* sok katonaság egrece'rozik« (Gömör m. Nyr 19:525). »Égy bornyasztó naty forga^o sze^l félkáptá já gáját« (uo.). »De ére már osztáⁿ borzasztó nagy dübe jött« (Zilahvidék, Nyr 28:420). »Igen sok melléknév fokhatározó jelentésben egészen közönséges: *irtószató* ... *borzasztó* kicsi stb.« (Zilahvidéki nyj. Nyr 28:63). »A rendkívüliség, nagyság kifejezésére állanak más mellékneveket megelőzőleg ezen jelzők: *borzasztó*, ... *Börzasztó jó* ez a leves!« (Váci nyj. NyF 10:44). »*Borzasztó jó* kenyér« (Kisújszállás, id. Simonyi: Jelzők 91). »*Borzasztó* történet, *irtóztató* nagy kin, amilyen még soha meg sem esett senkin« (Népballada, Hódmezővásárhely, Nyr 6:95). Még nyelvészeti értekezésben is találkozunk vele: »*borzasztóan* gazdag aranyozás« (Kulcsár Gyula: A magyaros írásművészet NyF 54:17).

Csoda, csuda: E főnév fokozójelzői melléknévként való használatát, a *csodaszép, csodajó*-féle túlzó kifejezéseket már összeállítottam, és fejlődésük magyarázatát megkíséreltem (Nyr 72:59).

Disznó: Fokozójelzőként való használatában jelentése 'nagy, rendkívüli', pl. *disznó szerencséje* van¹; Petőfinél: *disznó* forró. — Binder Jenő szerint »az oly kifejezésekben, mint *fene sikk, disznó* forró, *mennykő* nagy, az első tag értelme már annyira általánosult, hogy voltaképp nem is összehasonlítás szolgál a kiemelés alapjául, hanem az egyszer megszokott jelzés, alkalmasint a „fene rossz, disznó csúnya, mennykő gonosz”-féle kifejezések révén általánosabb használatú lett« (Nyr 18:248).

Csúnya: Már Lehr Albert rámutatott Toldi-kommentárjában, hogy a *csúnya* meg a *fertelmes* szó valaminek szerfelettségét is kifejezheti. Jelentésük ilyenkor 'szörnyű, roppant, rendkívüli'. Pl.: »... *csúnya* üvöltés ...« (Arany, Toldi 6. é.n.). »Védelmesték azok *csúnya*ul magukat« (Petőfi, János vitéz). »Ráncha szedte őket nagy *csúnya*ul« (Petőfi).

Égedelem: *Égödelöm* rossz, *égödelöm* kegyetlen, *égödelöm* jószívű. Jelentése 'rendkívül, képzelhetetlenül rossz, kegyetlen, jószívű' (Kecskemét, Kiskúnhalas, MTsz). »A mezőbíró maga elé tesz egy *égedelem* nagy könyvet« (Móra F.: Ének a búzamezőkről 2:53). »Ott nincsenek erdők, csak *égedetlen* nagy vizek vannak, mög füzes sömlyékök« (i. m. 1:90). — Az *égedelem* szó voltaképpen főnév, melynek jelentése Czuczor—Fogarasi sze-

¹ A *disznó szerencse* kifejezés, mint Kertész Manó Szokásmondások című könyvében kimutatta, a kártyajátékból vette eredetét (215), mert a *disznó*-nak van a legnagyobb ütő ereje. A nép azt is mondja: *disznaja* van, *disznóban* van (Szatnár, Nyr 9:135). A szerk.

rint: »Mintegy égő mérég vagy bosszúság, szorongató helyzet. Székely szólás: Hol az *égedelőmbe* (vagy *Isten haragjába*) voltál? (Kriza János).«

Fene: A *csoda* főnévhez hasonlóan ez a főnév is gyakori a népnyelvben fokozójelzőként. Leggyakrabban a *nagy* melléknév előtt (néha utána is) használatos, de más tulajdonságnevek előtt is, pl.: »A fija má ott várta s égy *fene nagy* méghát medvét tartott a markába« (Esztergom, Nyr 9: 233). »Mingyā még is ültek a *fene nagy* lákodálmát« (Gömör m. Hanva, Nyr 20: 143). »Mijen *fene nehéz* ez a zsák« (Nagybánya, Nyr 8: 465). »Eccé csak látta a zördög, hogy a szegény emberé mijen *fene nehéz*« (Kisküküllő m. Szőkefalva, Nyr 14: 473). »*Fenye szíp* furuglád van« (Kemenesalja, NyF 33: 42). »Na, asztán hogy így főkészütek, *naf-fene* nótaszóvá háromszor körükerülték a pincét« (Aszfő, NyF 40: 49). »*Fene szük* körülötte a hely és mind szűkebbnek érzi« (Asztalos István: Szél fúvatlan nem indul 55). »A fiatal tanító egy *nagy fene* asztalt cipel« (i. m. 97). »Annak *fene nagy* marka van« (Körössényi János: Vándorevek 28). »*Fene nagy* hegyek« (i. m. 63). — A *fene* melléknévi használatára sok példát idéz Lehr Albert (Toldi Estéje 285), s ezt a magyarázatot adja: »A *fene* melléknévként a régi nyelvben azt jelentette 'vad, kegyetlen dühös, szörnyű', a mai nyelv már csak egy-két kapcsolatban használja így, pl.: *fenevad*, a *fenegyilkosok* (Vadr.). Különben vagy valamely fogalom fokozására alkalmazza, vagy 'furcsa, különös, rendkívüli, borzasztó' stb. értelemben, s többnyire tréfásan él vele: *fene* meleg van, ez ugyan *fene* kevés, *fene* keserű, savanyú, *fene* nehéz, *fene* messze laktok.« — A *fene* roszs-féléket l. még: Binder Jenő, Nyr 18: 246. — Czuczor—Fogarasi szerint: »*fenésen*: a fenétül megrongálva, emésztve. Köznép nyelvén némely tájakon annyit is tesz: igen, nagyon, pl. *fenésen* dolgoztunk.«

Förtelmes, *fertelmes*: Czuczor—Fogarasi szerint: »leghatályosabb szavaink egyike, melylyel, mint némely más hasonlókkal, a közszokás, elég hibásan, csekélyebb tárgyak körül is él.« CzF tehát a »csekélyebb tárgyak« mellett való használatát hibáztatja, pedig a népnyelvben e használata nem ritka. Pl.: »Majném a lölküket elveszesztették a *nagy förtelmes* éktelen káromkodásban« (Őrség, Szalafő, Nyr 7: 88, NyF 4: 15). »*Fertelmes* zaj. Csúnya és *fertelmes* szavaink valaminek szerfelettségét is kifejezhetik, jelentésük 'szörnyű, roppant, rendkívüli'« (Lehr, Toldi 6. é.). — »Na má maga *förtelmes* éggy embör«. Itt a. m. 'különös' (Nagykanizsa, NyF 48: 31, 33).

Gyönyörűség, *gyönyörű*: Fokozójelzőként csak a *szép* fogalmának erősítésére, nyomósítására, túlzására szolgál (vö. Nyr 71: 81).

Hatalmas: Leggyakrabban a *nagy* fogalmát erősíti. Petőfi nagyon szereti az ilyen *hatalmas*, *szörnyű*, *rémes*-féle erős hatású melléknveket; fokozójelzőül és határozóul is gyakran alkalmazza őket (vö. NyF 58: 21).

Idétlen: Lehr Albert szerint a nép gyakran használja 'rendkívüli, roppant' értelemben; pl. *idétlen nagy* répa, tök, ökor, hó stb. (Toldi Estéje 134); »*idétlen* kemény föld«, »*idétlen* sáros, hideg, drága, buta« stb. (uo.). A szónak Lehr adta értelmezése helyes, de nem emelte ki, hogy az *idétlen* szó a fölhozott példák mindegyikében egy másik melléknév fokozójelzőjeként áll.

Idomtalan: Csak a *nagy* melléknév fokozójelzőjeként találkozunk vele. A Magyar Tájszótár is ebben a használatban ismeri: »*édomtalan nagy*, *irbontalan nagy*, *irdomtalan nagy*, *irgontalan nagy*: otromba nagy, szertelen nagy« (Somogy m.; Pest m. Künszentmiklós; Abaúj m. Szikszó; Háromszék m.).

Irdatlan: Szintén a *nagy* melléknév fokozójelzőjeként szokott állni. Simonyi is ebben a szerepben emlékezik meg róla: »... számos esetben melléknév szolgál fokozó jelzőül melléknév mellett: gyönyörű szép, ... *irdatlan nagy*, ... stb.« (Jelzők 89). A Tájszótárban is ezt találjuk: »*irdatlan nagy*: otromba nagy, rengeteg nagy (Balaton vid., Debrecen)«. — *Irdatlan nagy* fazék« (Szántó György: Esze Tamás talpasai 169). »Azú tán olyan *irdatlan* cseléhdodályban laktunk« (Rideg Sándor: Tűzpróba 6). Az utóbbi idézetben a szó a *nagy* melléknév nélkül is 'nagyon nagy, rendkívüli nagy' jelentésben áll. Ugyanebben a jelentésben Mikszáthnál is előfordul: »A palojtai hegy úgy fcketedett a fávolban, mint egy *irdatlan* koporsó« (Rubinyi: Mikszáth-szótár 166). »Valami *irdatlan* szörnyeteg, aki eléje volt fogva a házikóknak« (uo.). — Beke Ödön szerint (Nyr 75: 310) a népnyelvi *irdatlan* szót 'nagy' jelentésben Arany vitte be az irodalomba a Buda halála XI. énekében: »Lábat aá mingyár' kötnek erős tengelyt,

Irdatlan kereket, guruló nagy hengert». A költő külön jegyzetben azt írta: »*Irdatlan*. A népmesék e szava nem oly *irdatlan* szó, mint látszik. Betűcserével annyi, mint *irg-atlan*, a régi *irg* (jorg) töből, tehát a. m. *irgalmatlan* (nagy). Azt gondolná az ember: szemét, pedig lám: *kincs*.« Beke az *irdatlan* szót az *irt* ige származékának magyarázza, de nem az *irtatlan* alakból, hanem az *irt* ige gyakorító *irdal* alakjából, az *irdatlan* összevonásából. Az *irdal* jelentése: 'egy rövid törformával a kukoricacsőről hosszában egy-egy sor szemet leszurdal, miáltal a csövön fehér vonalak állnak elő, s aztán a csőről a többi szemet egy kis darab csutka segítségével könnyebben le lehet fejteni'.

Irgalmatlan: Eredeti jelentése 'keményszívű, kegyetlen, könyörtelen', de fokozó értelmében a. m. 'rendkívüli, szertelen'. Czuczor—Fogarasi szerint ez a használat »tréfás: *irgalmatlan nagy* csizmát visel, *irgalmatlan rossz* bor. — Az *irgalmatlan* szót leggyakrabban a *nagy* melléknév fokozójelzőjeként használjuk, s nemcsak előtte, hanem utána is szokott állni, pl.: »Eccer egy *nagy irgalmatlan* lepődöt, akkorát mind egy falódalá, férándítnak« (színpadi függőnyt, Széke yudvarhely, Nyr 7: 378). Az *irgalmatlan* melléknév ma inkább *-ul, -ül* ragos határozóként használatos fokozásra a nyomósított jelzőként alkalmazott melléknév k előtt. Pl.: »A Bimbónak az árnyéka is *irgalmatlanul nagy* volt a nyárfasorban« (Szabó Pál: Őszi szántás 147). »Mind n gyűlés úgy indul, a sok, *irgalmatlanul sok* hallgatás után minden emberben felszabadult a szó« (i. m. 172). »*Irgalmatlanul hosszú*« (Sásdi Sándor: Éneklő élet 219). »*Irgalmatlanul szomorú* volt« (André Stil: Az első őszzecsapás, Révay József ford. 129).

Irtó, irtóztatós, irtóztató: Czuczor—Fogarasi szerint: »*irtóztató*: oly tárgyakról mondjuk, melyek megrázkódtató s egész valónkat borzadással töltő félelemre gerjesztenek«... »Nagymondható szavaink egyike, melylyel némelyek kisebb benyomasú tárgyak hatását is szokták kifejezni *igen, nagyon, jólötte* helyett.« CzF magyarázata is erősíti a miénket, mely szerint az ilyen fokozó melléknéveket először csak a félelemgerjesztő, kellemetlen hatású tulajdonságok fokozására használták, s csak később vitték át a közömbös, majd a kellemős hatású tulajdonságok (*szép, jó*) fokozására. Pl.: »*Irtóztató nagy* tűz vót« (Vas m., Rábagyarmat, Dunántúli Szemle 8: 410). »*Irtóztató nagy* mahuméd embër« (Vác, NyF 10: 44). »Monták *irtóztatós sok* kárcs csenál« (Kisbáron, Ethnogr. 55: 140). »[A kutya] megcsóválta *irtóztató nagy* farkát« (Szabó Pál: Őszi szántás 151). »Bod Pál jurátus vala, talpig magyarban, *irtóztató hegyesre* fent bajusszal« (Bernát Gá: pár adomáiból idézi Tóth Béla: Szájrul szájra 61). »*Irtóztató távol* van az a hely innét« (Petőfi, id. Nyr 9: 308).

Istenes, istentelen, úristenes: Ez a melléknév is leggyakrabban a *nagy*-nak fokozójelzőjeként fordul elő, de szép számmal találjuk egyéb fokozó, túlzó kifejezésekben is: »Ősszel éjszakánként *istentes nagy* tűz mellett melegedtek« (Kalotaszeg, Nyársza, Ethnogr. 55: 145). »Ha ién en *nagy istentelen* dombra főmehetnék« (Gönczi Ferenc: Göcsej népkölt. 226). »Egy görbe kard vót a jobb kezébe, az eminentésbe pejigmög egy nagy körösz, rajt egy *istentelen nagy jézuskép*« (Nyr 9: 281. Érdekes, hogy a jézuskép istentelen!). »Az oroszlány olyan *uristenes ügyesen* ellopta ezen az éjen is a bölcsöt« (Nyr 35: 340). — Az *istentes, istentelen, úristenes* jelzőként használva a *nagy* melléknév nélkül is 'fokozottan nagy, rendkívül nagy' jelentésű: »Egy *istentelen sunkát* vennik fejem vánkósának« (Gönczi Ferenc: Göcsej népkölt. 226). »Ójan *uristenes meleg* árasztott, hogy az annya a nagy forró melegtől s a szonnyuságtól egészen eltikkatt« (Kisküküllő m. Pócsfalva, Nyr 39: 287). »*Uristenes szerencsével* János lett a győztes« (Kisküküllő m. Kibéd, Nyr 37: 368). »S aharról tovább vederede egy felé az uton, ójan *uristenes csudaszerencsével*, hogy eccer csak a szépséges arany léján állott előtte« (uo. 371). »Hát egy *uristenes fazék* húst a tűzhez készít a délebédre« (uo. 368). — Az *istentes, istentelenül* határozó is meglehetősen gyakori 'nagyon' jelentésben: »*Istenesen* elbántam vele, *istentesen* elhanyagoltam, *istentesen* megmosta a fejit: 'nagyon, alaposan'« (Marostorda m., Halmágyi Viktor közlése). »De még *istentesen* meg is szkukurálta (megrakta) a két zsebét« (Kisküküllő m., Nyr 35: 340). »Legalább most az egyszer kiénekelte magát *istentesen*« (Szabó Pál: Őszi szántás 87). »Célbaveszem *istentesen* a figurát« (uo. 90). »Hát csak ekeszté *istentelenül* dobány (ütlegelni) a hátát« (Göcsej, Páka, Nyr 1: 418, NyF 4: 14). — Az *istentelen nagy* kifejezéssel vö.: »Szomjaim *krisztustalan nagyok*« (Petőfi: Vízét iszom).

Iszonyú, iszonyatos, iszonytató: Czuczor—Fogarasi ezt a melléknevet is »nagymondható szavaink« közé sorolja, »melylyel közbeszédben oly tárgyakat is szoktak jelezni, melyekről legfőlegb *sok, nagy, rendkívüli* jelzőket kellene használni, pl. *iszonyú sok* pénze van, *iszonyú rossz* bor stb.« Ilyen használatok pl.: »*Iszonyú sok*« (Szeged vid., Nyr 1 : 377). »*Iszonytató nagy*« (Hont m. MTsz.). »*Iszonytató nagy* láрма« (Orosháza, Nyr 5 : 421). — Maday Gyula is megemlíti, hogy a Hajdúságban a jelző értelmének nyomósítására többek között az *iszontató* melléknév is használatos (A hajdúk beszéde, NyF 56 : 26). Ugyancsak Maday írja: »*Iszonyú* elverte rajta a port. A módhatározó rag elhagyása sűrjen előfordul« (uo. 23). — Fosztóképzős alakban is megvan a népnyelvben, ugyancsak a túlzás szolgálatában: »*Iszonytalan sok* ember« (Csallóköz, MTsz). — Ma inkább módhatározó raggal használatos a melléknévi jelzők erősítésére, fokozására, pl.: »*Iszonytatóan nagy* és még *iszonytatóbban erős* ember« (Sásdi Sándor: Éneklő élet 217). »*Iszonytatóan sovány*« (uo. 11). — Nagy Sándor írónknál a logikus *iszonyú ricsaj* mellett megtaláljuk a logikátlan *iszonyú kedv*-et is: »Az udvaron négy jókedvű orosz katoná táncolt *iszonyú ricsajjal*« (Az Úr jó vitéze 61). »*Iszonyú kedvvel* csináljuk« (uo. 102).

Jó: Ez a melléknév az általános 'bonus'; gut' jelentésén kívül fokozó értelemben is nagyon gyakori használatú, mégpedig nemcsak a népnyelvben, hanem a köznyelvben, a mindennapi beszédben, az irodalomban is; sőt a régi nyelvben is megvolt ez a használata határozók előtt. — Czuczor—Fogarasi a *jó* melléknévnek erről a használatáról ezt írja: »Jelent nagyságot, sokaságot, kiterjedést; s határozók előtt a. m. *nagyon, igen*.« — Veres Ignác Petőfi mellékneveiről szóló értekezésében ezeket a példákat idézi: »Az óra *jó későre* jár.« »*Jó soká* voltunk bolondok.« »Ő kegyelme már *jó tova* jár« (Nyr 9 : 308). A melléknévnek a határozó előtt álló eme fokozó használatát magyarázva így ír: »Midőn . . . Petőfi az ő kortásait 'jó soká' volt bolondoknak nevezi, etkint a hosszas idő *jó* voltától és egyedül ennek fokozott hosszúságára gondol« (uo. 309). »*Jó tova* a. m. fölötté tova« (uo.). — A Rákosi Mátyás egyik beszédéből idézett *jó három esztendeig* kifejezés magyarázatában Beke Ödön régi nyelvi adatokat is idéz a NySz-ből (Nyr 76 : 309). — A *jó* melléknévnek fokozójelzőül való használatáról Simonyi (Jelzők 90) így vélekedik: »Fokozó jelzőül legtöbbször ez a kettő fordul elő: *nagy és jó* . . . A *jó* jelzőnek korlátolt a használata, inkább csak bizonyos hangulati értékkel fordul elő (»a beszélőnek v. annak érdeke szerint, akiről szó van«; l. Lehr: Toldi 318 és Halász Ignác, Nyr 12 : 25). — »Meglátja az ember Szatmár tornyait egy *jó órai* távolban« (Petőfi: Úti rajzok). »*Jó szép* kérdés« (Arany). »Újdivatú nyakravaló készül most számotokra, nem cifra, de *jó szoros*« (Petőfi: A mágnásokhoz). »37 levél van benne . . . de látszik, hogy *jó egynehány* hiányzik is már belőle« (Nyr 34 : 50). — A *jó* a népnyelvben sokszor el is vesztí eredeti jelentését, s tisztán fokozó értékű, pl.: Biz e *jó roszdás, jó poros* stb. »*Jó rossz* már ez is« (Hont m.).

Kegyetlen: Általában a 'rossz' kifejezésére szolgál. A Tájosztár értelmezése szerint: »*Kegyetlen (kegyötlen)*: rossz (idő, ember, ló), vásott, pajkos, szófogadatlan (gyerek), Tolna m.; Dráva mell. Kopács; Baranya m. Csúza«. — Fokozójelzőül is elsősorban a *rossz, gonosz, vad* melléknevek mellett használatos: ». . . *kegyetlen vadul*« (Arany, Toldi 11 : 6); de úgy látszik, a népnyelvben a *jó* melléknév fokozására sem ritka. Legalább is erre vall Maday Gyula állítása, aki a Hajdúk beszéde című tanulmányában a *kegyetlen* szót »a jelzők értelmét nyomósító jelzőként« mutatva be ezt írja: ». . . *kegyetlen jó* ember (nagyon elterjedt)« (NyF 56 : 26). »*Kegyetlen sárga*« (Váci nyj., NyF 10 : 44). »*Kegyetlen nagy öröm* fogta el Danit« (Móricz Zsigmond: Sárarany, Nyugat-kiadás 96).

Kietlen: Jelentése 'wüst; vastus; zordon, vad, visszataszító' (Vö. Simonyi Nyr 2 : 199), a népnyelvben a MTsz tanúsága szerint mégis csodálatosképpen a *szép* melléknév fokozására szolgál: *kietlen szép* a. m. nagyon szép. Pl.: Ó biza, *kietlen szép* hal vót!« (Eszék vid.). »Zsófi nemem *kietlen szép* teshölállót vett a Jucikának« (Baranya m., Kopács). — A köznyelvben a régi nyelvhez hasonlóan leginkább csak a *kietlen nagy* kapcsolat járja.

Komisz: Régebben gyakrabban, ma már ritkábban hallani ezt a szót a *rossz* fogalom fokozására: *komisz rossz* a. m. nagyon rossz. — »*Komisz erős vmi v. vki*« (Zilahvidéki nyj., Nyr 28 : 63). — Érdekes ennek a német jövevényszónak a jelentésfejlődése.

Nyilván a régi közhadseregbeli katonyanyelv honosította meg a *komiszkenyér*, *komiszruha* elnevezés kapcsán. A német *kommisz* (a latin *commissus*-ból) a német értelmező szótárak tanúsága szerint a katonaság számára nagy mennyiségben rendelt áruk megjelölésére szolgált. Maga a melléknév *kommisz*, *kommiszmäszig* 'katonai; szabályszerű, normális' számos német összetételben használatos. Eredeti jelentésében került át nyelvünkbe a *komiszkenyér* ('katonakenyér'), a *komiszruha* ('katonaruha'), a *komiszbakancs* ('katonabakancs') stb. Vö. »Édesanyám, ha bejön Egerbe, ... Ott lát engem *komisz bakaruhába*« (Népdal). Mivel a katonaság részére szállított áru a készítőik és szállítók profitélsége miatt rendszeren rossz minőségű volt, a magyarban kifejlődött a *komisz* melléknévnek 'rossz minőségű' jelentése. A jelentés továbbfejlődésével aztán emberről is mondjuk: *komisz* (rossz). (Vö. Balassa József, Nyr 47:44). — Végül a 'rossznál is rosszabb' értelemben kezdték használni a mai *komisz rossz* fokozó, túlzó kifejezést. (Vö- még Loványi Gyula. MNY 47:79 49:95.)

Kutya: Ki ne hallotta volna: jaj, de *kutya meleg* (hideg) van!; *kutya rossz* dolga van; *kutya jó* kedve van stb. Ezekben s a hasonló kifejezésekben a fokozójelzőül használt *kutya* főnév melléknévi szerepet tölt be s jelentése 'szerfölött nagy v. nagyon, túlságosan'. Simonyi A jelzők mondattana című munkájában a *kutya* szó jelzői használatáról ezt írja: »... sok főnévnek a közbeszédben is egészen közönséges a jelzői használata, különösen bizonyos tulajdonságnak vagy mennyiségnek nagy fokára, vonatkozóké: *kutya, jene, marha, ... tenger, mennykő* ... stb.« (34). — *Kutyául* 'nagyon, túlságosan'. Pl.: »Az ellenfél is kezd mozogni, *kutyául!*« (Nagy István: Nincs megállás 61).

Marha: A mindennapi beszéd túlzásai közt mind gyakrabban hallani: *marha nagy*; sőt ma már divatba jött a *marha jó* is, pl. »De *marha jó* nő ez a Marika!« (Nagy Sándor: Az Úr jó vitéze 189). Simonyinak a *kutya* főnévnel idézett megállapítása erre a szóra is vonatkozik. — A *nagy* melléknév meg is előzheti a *marha* főnevet az ilyen túlzó kifejezésekben: *nagy marha* ember, *nagy bika* ember, *nagy mahomet* ember stb. (vö. Lehr: Toldi Estéje 199).

Mennykő: Ez a főnév melléknévi használatában leggyakrabban a *nagy* melléknév fokozójelzőjeként használatos. Pl.: »Já zötögyik még a tüzet piszkája já *me'nke* *nagy* tajtompip-bá já b'igné'ttyävák« (Gömör m. Runya, Nyr 19:525). »*Ménkü nagy* ember« (Nép, Lehr: Toldi Estéje 199). »*Mennykő nagy* hasával« (Petőfi, id. Simonyi: Jelzők 35). Somogyi tájszók közt olvastuk: »*ménkü* (melléknév): óriási, rendszerint együtt a *nagy*-gyal használják: *ménkünagy* állat« (Krausz Miklós, Vasí Szemle 5:98). Ezt a *ménkünagy* összetételt Szántó Györgynél is megtaláljuk (Esze Tamás talpasai 167). A *nagy* meg is előzheti: »Környékezte is már egy *nagy menkő* guta« (Arany, id. Simonyi: Jelzők 35).

Örült: A mindennapi beszédben lehet hallani ezt a túlzó kifejezést: *örült sok*. Jelentése 'nagyon sok, szerfelett sok'. Divatos szólás ez is: »*Örült jól* mulattunk«, azaz 'nagyon jól'. Ezt az *örült jól* kapcsolatot több más, hasonló kifejezéssel együtt már Simonyi is 'izléstelen nagytítás'-nak mondta (Helyes Magyarország 79). — Az *örült* szó nemcsak fokozójelzőként, hanem önmagában is előfordul a nagyság, a sokaság kifejezésére. Így már Jókainál: »... a divatnak minálunk, művelt nemzeteknél *örült* változandósága van« (Az aranyember. Révai-kiadás. 1913. 1:167).

Pogány: Czuczor—Fogarasi és Lehr Albert értelmezése szerint ez a szó 'kegyetlen, vad' jelentésben is használatos. Ebben a jelentésben besorolhatjuk a túlzás szolgálatában álló szavak közé. Pl.: »*Pogány idő* a. m. igen rossz, kemény, hideg« (CzF). »Iszonyú *pogány harag* sötétellett a király homlokán« (Arany: Toldi 12. é.) — Petőfi is nyilván a túlzás szolgálatába állítja a *pogányul* módhatározót e mondatban: »Átkozott a göröcsös fütykös somnye, mélyel engem oly *pogányul* csépele« (Szeget szeggel).

Rengeteg: A tér- és mennyiségbeli nagyság túlzásának kifejezésére szolgál: *rengeteg nagy*, *rengeteg sok*. »Az a *rengeteg nagy* palota« (Kisküküllő m., Nyr 37:369). »*Rengeteg sok*« (Zilah vid. Nyr 28:63). — Leggyakrabban az *erdő* szónak jelzőjeként találkozunk vele a népmesékben, ahol annak a nagyságát akarja túlozva kifejezni. Pl.: »Egyszer egy *rengeteg erdőben* egy kastélyra talált« (Nyr 4:528). »Vigye el egy *rengeteg erdőbe*« (Nyr 12:524). »Megérkeztek a *rengeteg erdőbe*« (uo. 525). — A túlzásnak még további erősítésére, fokozására a *nagy* melléknév is lehet a *rengeteg* jelzője: »Ményén,

ményen é nagy rengeteg erdőn keresztül (Csík m., NyF 4 : 82). — Petőfinél még a szakáll is lehet rengeteg: »Rengeteg szakálla széles hosszan úsza« (Nyr 9 : 308). — Rideg Sándornál: »Egy ízben megláttam a rengeteg rézpénzt« (Tűzpróba 13).

Rémes, rémű, rémséges, rémitő, rémisztő, réműletes: E fokozójelzőül használt melléknévsoportból a rémes a köznyelvben és az irodalmi nyelvben is igen elterjedt. A rémű, a népnyelvben fordul elő 'rémitő' jelentéiben: *rémű sok* ember vót ott, *rémű rossz* az út, *rémű bor* lesz a Szárhegyen stb. (MTsz). — A rémséges Czuczor—Fogarasi szerint »nagyítólag« a. m. 'szerfőlötti'. Pl.: »Egyszer hátranézek, látok egy rémséges nagy ludat« (Makád, Csepelsziget, Ethnogr. 55 : 148). »Egyszer csak találunk egy nagyon rémséges nagy erdőt« (Nyr 2 : 370). — A rémitő Czuczor—Fogarasi szerint »nagyító, bámulást gerjesztő kifejezés, melylyel a közszokás néha kisebbnemű ijesztés helyett is él: *rémitő sok, rémitő nagy, rémitő drága*«. Ilyenek pl.: »Nézte azt a rémitő magos fát« (Ugocsa m. Tamásváralja, Nyr 14 : 375). »Nemsokára gyűtt a királyfi . . . egy rémitő nagy kislített« (Orosháza, Nyr 4 : 476). »Rémitő sok urak akarnak idegyűnni bála« (Somogy m. Szentmárton, Ethnogr. 11 : 421). »Rémitő szép palota« (MNGy 2 : 447, 393). Viszi a lovast a paripa rémitő bátran, szörnyű sebesen« (Petőfi, Nyr 9 : 698). — Maday Gyula is a jelző értelmét nyomósító jelzők között említi a hajdúk beszédében a *rimsíges, rimítő* melléknévet (NyF 56 : 26). — A leggyakoribb népnyelvi alak ezek közül a *rémisztő*, amely a *rémitő* + *borzasztó* alakok kombinálásából jött létre (vö. Nyr 19 : 498); pl.: »A dörögő úr rémisztő nagy beteg« (Veszprém m. Csetény, Nyr 18 : 375). »Egy rémisztő nagy sárkány« (Nyr 4 : 423). »Mégáldott a zisten új bundává meg rémisztő sok pénzzé is« (Somogy m., Nyr 8 : 520). »Rimisztő hatalmas kiráj« (Nyr 7 : 185). »Akkó aztám má rémisztő mérgesék lettek« (Veszprém m. Csetény, Nyr 28 : 280). — Határozóul is gyakori. Pl.: »Rimisztően összeveszték« (Orosháza, Nyr 6 : 371). »Ez még könyörgött neki rémisztően« (Nyr 4 : 279). »A kocsmáros rémisztőn megijett« (Veszprém m. Csetény, Nyr 26 : 280). — A réműletes is előfordul a nagyságot túlzó jelzőként: »Egy réműletes nagy mezőre ért« (Ugocsa m., Nyr 14 : 376). »Réműletesen szép láivány« (Mikszáth; egyéb példákat is idéz Rubinyi: Mikszáth K. nyelve 212). — A szalontai népnyelvben *rimtelen* is járatos a *rémitő* értelmében: »Rimtelen soká jön« (NyF 69 : 40). — Néha egy-egy fokozó túlzó kifejezés elterjedését a divat is segíti. Ezt láthatjuk pl. a *rém* szó esetében. Csapodi István Stílus és divat című cikkében (Nyr 41 : 407) ezt írja: »Egyszerre (1880 táján) *rém-nagy, rém-jó, sőt rém-szép* lett minden. Aztán, úglátszik, német hatásra azzal kezdtek szertelenkedni, hogy minden *óriásilag* tetszett és *óriási* lett minden.« — Egyébként ez a *rém*-féle fokozás ma is elő-előkerül nemcsak a mindennapi, pongyola beszédben, hanem még az irodalomban is, pl.: »Most teljesen egyedül vagyok ebbe a *rém nagy házba*« (Nagy Sándor: Az Úr jó vitéze 179).

Rettentő, rettenetes: Eredetileg ezt is csak kellemetlen tulajdonságok mellett használták (vö. Simonyi: Jelzők 90). Később leginkább a nagyság és a sokaság fokozott, túlzott kifejezésére szolgált a népnyelvben, pl.: »Míneyő réttenteő nagy aóra van a toromjába!« (Eger vid., Nyr 4 : 49). »Még látott messzirű egy tüzet, abban ott ritt egy réttentő nagy kigyó« (Nyr 3 : 227). »Arra esztá kigyótt réttenteő sok pap gyertyávaó« (Eger vid., NyF 4 : 49). »Rám zúdaú a réttenteő sok német« (uo. 50). — Népies írónknál is gyakori: »Rettentő okos ember« (Gárdonyi, Pesti Hirlap 1906. IV. 1.). »Nagyon jól tudom, ki vagy te, egy réttentő nagy színlelő« (Nagy Sándor: Az Úr jó vitéze 160). »Az ilyen vén embőr réttentő halandó« (Tömörkény István: Vándorló földek. Ifj. Kiadó 1953. 30). »Rettentő ocsmány pálinka« (uo. 39). »A munkát is réttentő nagyon birta« (Sásdi Sándor: Éneklő élet 15). »Mert itt a réttentő sok cseléd« (Mikes: TLev. 138). — Radványi Kálmán az ipolyszalkai nyelvjárás ismertetésében ezt írja: »Rettentő éhes vagyok; ilyen pusztán okozó értelmű melléknév sok van: borzasztó jó, iszontató sok stb.« (31). — A rettenetes a NySz tanúsága szerint már régen használatos volt fokozójelzőül: *rettenetes* magas, mérges, sivár stb. Czuczor—Fogarasi szerint a »rettenetes: rettenetet okozó, igen félelmetes, borzasztó, rémitő, réműletes. Mindezek, valamint a szörnyű, szörnyűséges, rettentő, irtóztató, iszonyatos a nagyító kifejezések osztályába tartoznak, melyekkel a közbeszéd kisebbfokú értelemben is él, s ekkor általában annyit tesz, mint *nagyon, gen*, pl. a népdalban: illik neki *rettenetes*, hogy egy kicsit himlőhelyes.« — A *rettenetes*

a népnyelvben, de az irodalomban is, igen gyakori fokozójelző; használatára elég egy-két példát idéznünk: »*Rettenetes szépen és jól* fogadták« (Rétköz, Magyarságtud. 1: 14). »*Megint kiölti rettenetes nagy* nyelvét, a papírt *nálazza*« (Szabó Pál: Őszi szántás 193). »*Rettenetes naiv hülye* vagy« (Nagy Sándor: Az Úr jó vitéze 159). »*Rettenetes hamis* hangon énekelt« (Magyarosan 1: 125). — A *rettenetes* jelző főnevek előtt is a túlzás szolgálatában áll. Pl.: »*Rettenetes* baj, minden kínok kínja« (Kisfaludy K. Víz besz. 49). »*Rettenetes* vitéz támadott belőle« (Arany: Toldi 12. én.). »*Rettenetes* jókedv« (Ember György: Hámor a hegyek között 75. Szépir. Kiadó 1952). — Gyakran alkalmazott túlzó határozó a *rettenetes*: ez a használat Simonyi szerint 'igen, nagyon' jelentésű és ugyanolyan fokhatározó, mint maga az *igen, nagyon, erősen, fölülte, ugyancsak* stb. (NyF 1: 23). Pl. »*Rettenetes*en jól érzi magát« (Asztalos István: A számár 100). »*Rettenetes*en muszáj« (Gárdonyi: Ida regénye 375). »Az ember *rettenetes*en megszegyenülve érezte magát« (Abonyi Lajos: Munkái 14: 247). »Egy *rettenetes helytelen* nyelvhelyességi szabály« (cikk címe; Magyarosan 1: 125).

Roppant, roppantott: Kertész Manó a magyar katonai nyelv történetéből yett Roppant című tanulmányában kimutatja, hogy ez a ma nagyságot jelentő melléknévek fokozójelzőjeként vagy egymagában is a nagyság kifejezőjeként használt szó hogyan jutott mai jelentéséhez. Szerinte a *roppant* nagy, erős, magas, *roppant* vagon, *roppant* soka: ág kifejezésekben első tekintetre is nyilvánvaló, hogy a *roppant* a *roppan* igének melléknévi igeneve, de kimutatásra szorul, hogy ez az igenév hogyan jutott az alapszavához viszonyítva rejtélyesnek látszó mai jelentéséhez, mert a mai *roppant* nagy, *roppant* sok kapcsolatot nyelvünk hetvenöt évvel ezelőtt még nem ismerte. Eredetileg a 'roppant sereg' kifejezés a sűrű tömegbe rendezett, nehéz fegyverzetű katonaság mozdulatainak, harcainak nagy robaját fejezte ki, tehát a *roppant* sereg a. m. 'robogó, ropogó' sereg, amely sűrűsége következtében jár ilyen zajjal. A zárt tömegű hadak szemlélete adta az akusztikai érzékterületre vonatkozó *roppant* szónak a 'sűrű' jelentést. A 17. században kezdték használni városok, épületek jelzőjeként abból a szemléletből, hogy a nehéz, sűrű tömegű, szabályos négyszögben felállított had szilárd épülethez vagy épületsorhoz hasonlít (Nyr 63: 65). — Czuczor—Fogarasi is így magyarázza a szót: »A maga nemében igen nagy terjedelmű, nagyszerű, temérdek nagy: *roppant* város, ház, templom. Leginkább épületekről vagy épületekből álló egészről mondják, szélesb értelemben más nagyságokról is: *roppant* erő, erőlködés, *roppant* birodalom, hatalom, gyülekezet.« — Népnyelvi s irodalmi használatára néhány példa: »*Roppant* vagy *roppantott* erőss valami vagy valaki« (Zilahvidéki nyj., Nyr 28: 63). »*Roppant* ki vagyok állva« (Hajdúság, NyF 56: 23). »*Igen nagy roppantott* lakodalmat tartottak« (Zalavidék, NyF 9: 53). »Nem bírja a szeme azt a *roppant* szertelen ragyagást« (Kisküküllő m. Pócsfalva, Nyr 32: 403). — Nyelvészeti értekezésekben is találkozunk túlzó jelentésű használatával: »Gótstilű templomban a barokk oltár *roppant* fonák módon hat reánk« (Kulcsár Gyula, NyF 54: 17). »*Roppantul* hántó« (uo.). »A szó új jelentéséhez annak *roppant* kifejező volta miatt hozzátörődünk« (Nyr 38: 156). »Nyelvünk is *roppant* mértékben művelődött és gazdagodott« (Négyesy: Stilisztika 178). — »*Roppant* széles egy ember« (Asztalos István: A számár 53). »*Roppant* izgalmos dolog egy barbár, tudatlan, vallás nélkül nevelkedett embert kiemezni« (Nagy Sándor: Az Úr jó vitéze 158).

Rút: Rendszerint fokhatározóként járatos *rútul* alakban, pl.: *rútul* becsapta 'nagyon, csúnyául'. »Az úr a kocsisát *rútul* összeszidta« (Brassai: A bővített mondat 45).

Szertelen: Lehr Albert szerint jelentése: »a rendes mértéket meghaladó, mód nélkül való nagy (sok), rendkívüli, roppant, temérdek, iszonyú, szörnyű (t. i. nagy), rengeteg (immanis, ingens, insolens)« (Toldi Estéje 175). Használatára több példát idéz a régi nyelvből is.

Szörnyű: Czuczor—Fogarasi szerint »nagyotmondó beszédben a. m. a maga nemében igen nagy, fölülte meglepő: *Szörnyű* jó kedve volt. *Szörnyű* módon sírt. *Szörnyű* szép, *sörnyű* csúnya. *Szörnyű* sok, nagy...« — A népnyelvben fokozójelzőként a *jó, rossz, csúnya, szép, sok, nagy* melléknév előtt igen gyakori: »Az *sörnyű* jó asszony« (Eszék vid., Nyr 7: 278). »*Szörnyű* jó« (Szentés, Nyr 9: 94). »Hát a mind ott sirongát, gyütt onnan ki esz *sörnyű* csunya vén banya« (Aszód, Nyr 1: 275). »Hanem esz *sörnyű* nagy ember van a fekete város előtt« (Veszprém m., Nyr 26: 236). »De miért van ilyen

szörnyű nagy szád? (Grimm-mesék. Ifj. Kiadó 105). — »*Szörnyű sok* helyett *szörnyűhetetlen sok*« (Veszprém m., Várpalota, MTsz). — A *szörnyű* nemcsak fokozójelzőként, hanem egymagában is elég gyakori 'igen nagy, rendkívüli nagy' jelentésben, pl.: »ltt ez a *szörnyű* puszta l.éty« (Veszprém m., Nyr 15 : 90). A mesélő ez utóbbi példában nyilvánvalóan a hegy nagyságát akarja fokozottan kiemelni, erre mutat ugyanott kevéssel alább ez a mondat : »A városon kívül a *naty helyt*«. »Agyarkodik *szörnyű* méreggel az ördög felesége« (Kisküküllő m., Nyr 39 : 286). — Arany Toldijában is nagyon gyakran találkozzunk ilyenekkel : »*Szörnyű* vendégoldal reng araszos vállán«. »Aprómarha nyáj közt van *szörnyű* ítélet«. »Rángatá a csehet *szörnyű* erejével« stb. Lehr Albert szerint azt, hogy a *szörnyű* jelentése 'nagy', az is bizonyítja, hogy *szörnyít* 'erősen állít, bizonyoz, nagyít, tódít, túloz' : »*Szörnyíti* erősen a csodás híreket« (Toldi Estéje 3. é.n.). Tárgyatlanul is : »Hanem a hír, amint távolodik, *szörnyül*« (Toldi Szerelme 6. é.n. 'nő, nagyobbodik', vö. Lehr : Toldi Estéje 190). — A *szörnyű* már a régi nyelvben is előfordul 'valde ; sehr' jelentésben, pl.: »A füzfa *szernyű hamar-nő*« (Apáczai Csere : Encycl. 233). »A tükla *szernyű hamar nő*« (uo. 239). — A *szörnyen* határozót is gyakran találjuk a régi nyelvben az 'atrociter, tetre' jelentés mellett 'valde, nimis ; sehr' jelentésben is (példákat idéz rá a Nyelvtörténeti Szótár Molnár Albert, Bercsényi, Faludi stb. munkáiból). A népnyelvben úgyszólván lépten-nyomon találkozzunk vele ebben a használatban. Czuczor—Fogarasi is úgy értelmezi, hogy a *szörnyen* »nagymondó beszédben a. m. igen, nagyon, fölötté : *szörnyen* nevettem rajta, *szörnyen* szereti a bort«. — »A menyé haragudott is rá *szörnyen* (Gömör m., NyF 4 : 48). »A kiráfi *szörnyen* örüt« (Heves m., Parádn, Nyr 22 : 477). »*Szörnyen* tibusít ezen a fürdő királfi« (Esztergom, Nyr 9 : 234). »Ébúslakodott ezen *szörnyen* a felesige meg a leginy fija« (uo. 231). »Azok tagadtak *szörnyen*« (Heves m., Nyr 16 : 57). »A *szörnyen* mögijett banya evezette ét tóhoz« (Békés m. Újkigyós, Nyr 4 : 233). »*Szörnyen* szaporán beszít a királ leginyfija« (Esztergom, Nyr 9 : 235). »*Szörnyen* erőssek az én fiaim« (Mátra vid., Nyr 22 : 384). »*Szörnyen* szeip lyányé vályik« (Heves m. Parádn, Nyr 22 : 477). — Arany Toldijában is gyakori : »Nagy meredt szemei *szörnyen* kidagadtak« (5. é.n.). »Nehogy a zőrejre *szörnyen* felriadjon« (6. é.n.). »Magszorítá *szörnyen*« (11. é.n.). Jellemző példa ez : »*Szörnyen* rájuk bizza« (Toldi Estéje 4. é.n.) — »És megnézé a kocsis a gyereket, de hát igen *szernyűképen* megsajnálá« (Gyergyószentmiklós, Nyr 8 : 229). Vö. »*Szörnyűképen* szolgál neki a szerencse« (Arany : Toldi 7. é.n.). »A gyermek *szernyű nagyképen* megmosojgá magát rea« (Nyr 8 : 230). — Czuczor—Fogarasi szerint nyelvünk a *szörnyűsleges* szót is alkalmazza mint »nagymondó kifejezést kisebb tárgyakra.« Ilyen pl. »Botorkáltak a *szörnyűsleges*en végtelen barázdákon« (Rideg Sándor : Tűzpróba 6).

Tenger : Ezt a főnevet Simonyi is azok közé sorolja, amelyeknek »a közbeszédben is egészen közönséges a jelzői használata, különösen bizonyos tulajdonságnak vagy mennyiségnek nagy fokára vonatkoztatva« (Jelzők 34). Lehr Albert e szó jelzői használatára sok példát idéz Toldi-kommentárjában (112). Petőfinél, Aranynál nagyon gyakran találkozzunk vele a nagyság, sokaság túlzó kiemelésére : »Tüvé tettem érted ezt a *tenger* rétet« (Toldi 4. é.n.). »Őszvegyül a *tenger* néző hinni a csodába« (Szent László). »*Tenger* nép az utcán« (Gyulai). — »*Tengersok* pénz« (Ember György : Hámor a hegyek között 209. Szépir. Kiadó 1952). — A népnyelvben föl se tűnik már az ilyen »Mi *tenger* nép vóut ott! Mennyi *tenger* idejig oda vóutál« (Csűry : Szamosháti Szótár). »Hát osztánan mit véssz annyi *tenger* pénzért?« (Kisküküllő m., Nyr 32 : 402). »Idesapja s jóu anyjának *tenger* méj bánata« (Magyarvalkó, Kalotaszeg, Ethnogr. 53 : 139). — Érdekes adat : »*Tengerségű sok* gabonája« (Bukovinából áttelepített székelyek, Kakasd, Tolna m., Ethnogr. 61 : 191).

Teméntelen, töméntelen : Balassa József A magyar nyelv könyve című munkájában azt írja, hogy »vannak kihalt névszók, melyek továbbképzett alakban megmaradtak : a *temény*, *tömény* (eredetileg a. m. tízezer, később : nagyon sok) szó csak *teméntelen*, *töméntelen* alakban maradt meg« (126). A *töménytelen* csakugyan a már teljesen kihalt *tömény*, *temény* szó származéka, mely a régi nyelvben az *ezer* számnévvel alkotott összetételben volt használatos : *teményezer*, *töményezer*. A *töményezer* szót a mai 'millió' helyett is használták, de általában 'sok-sok ezer' volt a jelentése, mint a Nyelvtörténeti Szótár számos adata bizonyítja, pl.: »*Temény ezer* a büntetis raytunc« (Bornemisza Péter 1577).

A *tömény* honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszó. A *töménytelen* alighanem két szó keveredéséből jött létre: a *töményezer* és a *számtalan* rekonjlesztésű szavak vegyültek össze benne. (Vö. Horger Antal: Magyar Szavak, 173). — A *teméntelen* szót már a kódexek korában megtaláljuk a nagyság, a sokaság nyomósított, fokozott kifejezésére (vö. Nyr 18: 243), és azóta is meglehetősen gyakori a népnyelvben meg az irodalomban is. Pl.: »Be is takarították egy nap alatt még a helyét is a *teméntelen sok* takarmánynak« (Csinosomdiága. Magyar népmesék 132). »Amikor éjjélkor kiáltott a császár, akkor már meg volt éve a *sok töméntelen* marha« (uo. 181). »A szomjas ember már megitta a *sok töméntelen bort*« (uo. 182). »*Töméntelen nagy* fekete madárraj volt az ott együtt« (Gárdonyi: Az én falum 1: 129). »A tavon *teméntelen sok* a vadkacsa« (Garin: Utazás a Távolkeleten 88).

Temérdek, tömérdek: Elsősorban a sokaságot jelenti: »Kincse volt *temérdek*« ('roppant sok', Arany: Toldi 2. én.). »Körülhordva szemét a *temérdek* népen« (Toldi Estéje 2. én.). »A *temérdek sok* ember nem fért a kössig házába« (Szécsény vid., NyF 4: 54). »Elővette az aranypácát, lecsavarta rúlla a gombot és parancsolt *temérdek* katonát« (Arad m. F.-Varsánd, Nyr 13: 574). — De nemcsak sokaságot, hanem nagyságot is kifejezhet 'roppant nagy, szerfölött nagy' jelentésben: *tömérdek* egy ökör, *tömérdek* kerék van ezen a kúton, *tömérdek* messzire van az még ide, *tömérdek* mély stb. (l. Lehr: Toldi Estéje 177).

Tiszta: A népnyelvben járatos fokozó jelzőként. Pl. *Tiszta piszok* ez a gyerek (Radványi Kálmán: Ipolyzalkai nyj. 31). A mai mindennapi nyelvben is fölkapott divatszó, különösen a *hülye* fokozójelzője gyanánt: *Tiszta hülye* vagy! — »Ez már *tiszta örület!*« (Nagy Sándor: Az Úr jó vitéze 156).

Tündér: A *szép* melléknév mesei fokozója a népnél és különösen Petőfinél. Egy mese címe: »Tündérszép Majlona« (Nyr 37: 185).

Végtelen, véghetetlen; Czuczor—Fogarasi szerint »köznyelven, nagyítólag szólva, ami a maga nemében igen nagy, terjedelmes, nagyon sok: *végtelen* sokaság, *végtelen nagy* város stb.« *Vígtelen nagyon* haragudott az ember« (Orosháza, Nyr 4: 324). »Megdicsírte az apja mindegyiket *víghetetlen nagyon*« (uo. 423). »Haragudott magárol a kiráji *véghetetlen nagyon*« (Nyr 7: 183).

Világ: Nagyító, túlzó szólásokban gyakori: *világgá megy, világlátott* stb. Fokozójelzőként is használatos: *világszép, világnagy*: »A gazda hejlett kijött egy *világszép* leány« (Ugocea m. Tamásváralja, Nyr 14: 376). »Hát hogy vigyen ő haza akkora *világnagy* szálfákat a hátán« (Kisküküllő m., Nyr 32: 50). A *világszép* összetétellel vö. »A kisebbik (királylány) *világra szóló szépség* volt« (Nyr. 4: 280). »Volt ennek a királynak egy *világra szóló szépségű* lánya« (Nyr. 6: 370). — A *világszép*, mint Becke kimutatta (Nyr 76: 470), eredetileg birtokos összetétel volt, tehát ebből rövidült: *világszépe*, mint *világsújja* stb.

A népies túlzásnak a fokozójelzős használaton kívül igen jellemző jelentkezési formája a már többektől több helyen is kiemelt *szépséges szép* kifejezés. Pl.: A boszorkánybul esz *szépséges* szép leány lett« (Aszód. Pest m., Nyr 1: 276). »Elnyerjem anak a *szépséges szép* jányának a kezét« (Gömör m. Runya, Nyr 19: 524). — A fokozó ketőztetések, az erősítő ismétlések (sok példa: Nyr 60: 48), a nyomósító figura etimologica (vö. Simonyi: Jelzők 147; Fokos Dávid, Nyr 60: 47; 61: 5, 8, 10) szintén a népies túlzás gyakori szolgálói. Ugyancsak sajátágos kifejezésformái a túlzásnak a *szébbnél-szebb, nagyobbnál nagyobb*-féle alakok (Nyr 1: 459, pl. Petőfinél: »*Szébbnél szebb* tájakon járok« Úti lev. 5: 387), továbbá az ilyen jelzőkettőztetések: *sok-sok, hosszú-hosszú, nagy-nagy* stb., valamint az ilyenféle fokozó, erősítő kifejezések: *közepes közepén, tetős legeteje* stb. (vö. Fokos Dávid, Nyr 60: 106).

A számnévek használatával is foglalkoznunk kell. Nem a *hétfejű, tízertkétfejű* sárkányra, a *hétzedhét* országra, a *hétzerte szebb* leányra gondolunk, hanem a *száz* és az *ezer* számnévnek határozatlan számot helyettesítő ilyen nagyító használatára: *ezer* ('nagyon sok') *bajjal küzdeni*, továbbá a népnyelvben mindenütt járatos, s az indulatos beszédben gyakori, ilyen, számokban kifejezett túlzásokra: *százszor, ezerszer* ('igen sokszor') *mondtam*, hogy el ne menj! (Mondják ezt is: *számtalanszor*, meg ezt is: *milliószor* (Pl.: »Van nekem százesztendő fonalam« (Göcsej, NyF 4: 13). »*Ezer* a szerencséd, te

gonosz mostoha» (Petőfi : János vitéz). »Ha száz lelke volna, mégis elhallgatna« (Arany : Toldi). »Ezer lelked volna, mégis megölnének« (uo.). »Egyszerre lelkemet ezer mennykő csapása érte« (Petőfi). »Mária fogadta, egyedül várt rája. Egyedül ? Nem! együtt ezer szépségével« (Petőfi : Szécsi Mária). »S milyen fény! Százezer villám nyargalózik körülém« (Petőfi). »Mikorra a patak vize tükörré lett, Melybe ezer csillag ragyogása nézett« (János vitéz ; Petőfiből további példákat l. NyF 58 : 22). »Mintha ezer éhes farkas marcangolná egymást az utcákon« (Herczeg Ferenc : Pogányok 151). »Mintha ezer farkas szuka gyászolna a kölyke véres teteme felett« (uo. 258). »Ezerráncú szoknya« (Rubinyi M.: Mikszáth 141). A határozatlan számnévnek a határozott helyett való e használatát a stilisztika *szinekdochének* nevezi.

A köznyelvben, a mindennapi beszédben is vannak ilyen számnéves túlzások : a *tizenket.edik* órában, *százzszázalékos* eredmény (az utóbbinak ma konkrét jelentése van), *százzszorosan*, *ezerszeresen* visszafizette neki stb.¹

Befejezésül utalunk még az olyan túlzásokra is, amelyek sokszor kirívó, sőt néha lehetetlen hasonlatokban, hasonlító és következményes mellékmondatokban jelentkeznek, mint pl.: *hallgat, mint a sír ; szegény, mint a templom egere ; beillenél sodrófának, olyan sovány vagy ; olyan éhes, hogy a vusszeget is megenné ; olyan szép, hogy az már nem is lehet igaz ; ojjan nagy a söticcsig, hogy akár bicskával lehetne vagdanyi* (Nyr 9 : 232) ; *olyan szíp lett, hogy alig lehetett rá nízni* (Oroszáza, Nyr 7 : 183) stb.

Az ismertetett nyelvi túlzások, túlzó kifejezések korántsem merítik ki a népnyelvben, a köznyelvben és az irodalomban egyaránt használatos stílusbeli nagyításokat, fokozásokat, fokozójelzőket, fokhatározókat, nagyító szólásokat. Rajtuk kívüli nyelvünk — főleg az ilyen kif. jezéseket kedvelő népnyelv — még sok más módon, sokféle nyelvi és stilisztikai eszközzel ki tudja fejezni a mindennapitól eltérő, rendkívüli tulajdonságokat, nagyságot, sokaságot, mérhetetenséget, s.épséget, jóságot stb.

AZ IKES IGERAGOZÁS KÉRDÉSÉRŐL*

Írta : Lőrincze Lajos

Mindnyájan tudjuk, hogy nyelvünk nem örö től fogva olyan, mint ahogy ma ismerjük, s hogy mai állapotában sem fog az idők végtelenségéig megmaradni. Mint minden a világon, nyelvünk is állandóan változik.

Ezt a változást a múltra nézve általában mindnyájan tudomásul vesszük, s egész természetesnek is tartjuk. Nem ilyen közömbösek azonban számunkra azok a változások, amelyek a közelmúltban folytak le, s különösen azok nem, amelyek még a jelenben is észrevehetően folynak. Nem nézzük közömbösen a réginek és az újnak előttünk folyó harcát, hanem vagy így vagy úgy, de állást foglalunk mi is — tanultságunk, izlésünk, meggyőződésünk szerint. S mi több, igyekszünk a magunk igazáról másokat is meggyőzni, hol szép szóval, hol erősebb eszközökkel.

Talán nem lesz minden tanultság nélkül való, ha ma egy ilyen évszázadokkal ezelőtt megindult, de még most is folyó nyelvi változást vizsgálunk meg abból a szempontból, milyen módon is kell a nyelvi változásokat megítélnünk, milyen legyen állásfoglalásunk, magatartásunk, ha sem a szemellenzős maradiak, sem a túlzók, a nyaklónélküli újítók táborába nem akarunk tartozni.

1. Van-e közöttünk valaki, akit helyre ne igazítottak, rendre ne utasítottak volna már, amikor egy ikés igét iktelenül, vagy iktelent ikésen használt? Aligha lehetnek sokan. Vizsgáljuk meg tehát ezt a kérdést, az ikés igék ragozásának a kérdését : hol is az igazság az egymással mereven szembenálló ikésen és iktelenül ragozók vitájában.

Az ikés ragozás mibenlétéről nem kell sokat beszélnünk, mindnyájan tudjuk, tanultuk már az elemi iskolában, mi is a lényege. Azokat az igéket, amelyek a jelentő mód

¹ Idetartozik a *százzszorszép* (Bellis perennis) virágnév. Megvan már Pápai Páriz latin magyar szótárában : »Bellis : Százzszor-szép nevű virág«. Comeniusnál : »százzszor-szép virág« (NySz). Német neve : Tausendschön. A szerk.

*A Rádió »Édes anyanyelvünk« című sorozatában 1953. júl. 21-én elhangzott előadás.

jelen idejében az egyesszám harmadik személyében *-ik* ragot kapnak, *ikes* igéknek nevezük. Ezeknek az igéknek ragozása néhány (összesen nyolc) esetben eltér a többi ige ragozásától. Hasonlítsuk csak össze például az *iszik* és a *vág* igét, azonnal szembetűnik a különbség:

iszom, iszol, iszik, — de: *vágok, vágsz, vág*; *innám, (innáf), innék* — de: *vág-nék, (vágnál), vágna*; *igyam, igyál, igyék* — de: *vágjak, vágj, vágjon*.

Az *ikes* igék legfeltűnőbb sajátága tehát az első személy *-m*, a második *-l*, a harmadik *-ik*, illetőleg *-k* ragja.

2. Van-e azonban valaki is közöttünk, aki azt állítaná magáról, hogy ő szabályosan használja az *ikes* igéket? Mielőtt jelentkezik, tegyünk próbát. Mit szólna ahhoz az íráshoz, amelyben ilyen mondatok vannak:

»Barátom, te hazudol, de majd elbánom én veled! Most elválom tőled, elbújom néhány órára. Ha hiszesz nekem, holnap addig nem teszesz semmit, míg meg nem jelenel nálam. Remélem, rendes emberré válot» stb. stb. Bizony ebben a mondatban minden igét ki kell javítanunk, pedig nagyon pontosan, az igeragozás szabályai szerint vannak mondva. Az *ikes* igék *ikes* személyragokat kapnak: *hazudik—hazudol, elbánik—elbánom, elvállik—elválom, elbújik—elbújom, jelenik—jelenel, válik—vállol*; az *iktelenek* ugyancsak a megfelelőt: *hisz—hiszesz, tesz—teszesz*; a *hiszel, teszel* ugyanis »szabálytalan«, *ikes* ragozás lenne.

3. Ezzel a példával nem akartam egyebet bizonyítani, csak azt, hogy a kérdés nem olyan egyszerű, mint igen sokan látják.

Az *ikes* és *iktelen* ragozásnak az a tiszta rendje, amelyről sok laikus (és valljuk be: igen harcias) nyelveműelő álmodik, már nagyon rég nincs meg. Sok *igénk*, amely ma *-ik-re* végződik a harmadik személyben, valamikor *iktelen* volt.

Ma már mindnyájan azt mondjuk: *álmodik*. Ady Endre is azt írja: *álmodik* a nyomor. Csokonainál viszont még találunk ilyen sorokat: »S tudd meg, hogy fektébe Rólam *álmod-é*.« A *hazudik* igét sem ismerjük *iktelenül*. Petőfi még *iktelenül* használta: »... vagy *ál munk is hazud*« — írja a Jövendölés-ben. Ugyanígy Arany János is: »A támadó nap burka nem *hazud?*« — A *folyik* ige is szokatlan már így, hogy: *foly*. Pedig klasszikus költőink nem is irták másként: »Megered lassanként, s valamint a patak | Mennél messzebbre *foly*, annál inkább dagad.« — Vagy itt van a *vágyik* *igénk*. Régen csak a *vágy* alakját ismerték. Gondoljunk csak Petőfi versére: »Azt üzeni az uraság, mert lefeküdt, alunni *vágy*.« Ezt az igét ma a közhasználat és a közízlés általában kétféleképpen is jónak tartja: *vágyom — vágyol — vágyik; vágyok — vágysz — vágy*. Az utóbbi, *iktelen* alak egyre ritkább. — Ugyancsak *tétovázunk* abban is, hogy a *tétováz* ige — amely egykor *iktelen* volt — ma *ikes-e* vagy *iktelen*. Így volt ezzel már Arany János is. A Toldi egyik sora így hangzik: »Minden alszik, Miklós sem *tétováz* sokat.« A másik viszont így: »Csak úgy *tétovázik* keze a kilincsen.«

Vannak olyan *igénk* is, amelyek régen *ikesek* voltak, ma pedig *iktelenek*. A *küzd, térdepel, bujdokol* pl. valamikor *küzdik, térdeplik, bujdoklik* volt. Mikszáth tréfás könyvcíme: Mindenki *lépik* egyet — régen igen komolyan hangzott volna, mert a *lépni* ige — valóban *ikes* volt, ill. van nyelvjárásunk, amelyben ma is *ikes*.

Az *ikes* és az *iktelen* ragozás összekeveredésére eddig csak a jelentő módból hoztunk példákat. Pedig itt szabályosnak mondható a ragozás, s a felsorolt példákat kivételeknek tekinthetjük. Az igazi összekeveredés a feltételes és a felszólító módban van!

Petőfi versében még így kiált fel Csokonai Vitéz Mihály: »Ihatnám pajtás! — S a válasz így is hangzik: »No ha ihatnál, hát majd ihatol.«...» Mi valószínűleg már *ihatnék*-ot mondanánk, de az *ihatol*-t mindenképpen furcsának, régiesnek éreznénk, a mi fülünknek már az *ihat*sza megszokott, s ezt is tartjuk helyesnek. — Az irodalomban szokásosabb a régi, szabályos forma, de az is gyakori, hogy íróink egyikkel is, másikkal is élnek. Illyés Gyula Ifjúság című versében ezt olvassuk: »... mintha más világból | emlékezném önmagamra. Néhány sorral később: »... ha hogy már | láttam volna s csak emlékeznék.«

A felszólító módban, az első személyben (*igyam, vágjak*) az — irodalmi nyelv eléggé határozott különbséget tesz a kétféle igeragozás között. Sőt, köznyelvünk is meg

lehetősen tartja magát a szabályhoz. Az *egyek, igyak* legtöbbünk fülének szokatlan, táji jellegű.

A második és a harmadik személy (*igyal, vágj*) már nem ilyen egyszerű. Itt bizony azt kell megállapítanunk, hogy az *ikes* igét is ragozzuk iktelenül, s az iktelent is *ikesen*. Mégpedig nemcsak a köznyelvben, hanem az irodalmi nyelvben is. Azt mondjuk: ettől az embertől *óvakodj*. A plakátok arra intenek a gyárakban: »Baleset ellen *védekezz!*» Hogy ez mennyire nem rossz nyelvérvék dolga, legjobb íróink igen meggyőzően bizonyítják. »*Nyúgodj!* rajtad üzé dolyfét a csalfa szerencse« — írja Kisfaludy. »Szél barátom, ne *kutyázkodj*, Megütöm a kezedet« — mondja Petőfi. Idézzünk Aranytól is: »Fordulj be és *aludj* Uram, László király«. A nótában egyszerre fordul elő az *ikes* és *iktelen* alak is: »*Aludj* babám, *aludjál*, Csillagokkal *álmodjál*.«

A felszólító mód harmadik személyére ugyancsak Aranytól: »De a többi hová legyen? Földbe *bujjon*, elsüllyedjen?« (Rege a csodaszarvasról). Petőfi viszont így ír: »*Ördög bújjék* az uradba, | Te pedig menj a pokolba.« Vagy nézzük az újabb magyar irodalom legjavát. József Attila azt mondja a Regös ének-ben: »*Váljon* szénájuk szalmává...« Illyés Gyula az *esik* igét használja iktelenül: »...nem volt elég, hogy el ne *essen*« (Nem volt elég). Benjámin Lászlótól is idézhetünk: »mekkora fény kell még — hogy mindenütt *beléütközzön* hunyorgó szemünk?« (E kisvárosban).

Csak találomra idéztünk néhány példát.

Az eddigiekből azt láttuk, hogy az *ikes* és *iktelen* ragozás egykori szabályos különállása megbomlott, s hogy az *ikes* ragozás visszaszorulóban van.

Aki csak ezt a tényt látja, könnyen arra a következtetésre jut, hogy nyelvünk romlik, szegényedik, meg kell tehát akadályoznunk a romlást, állítsuk vissza a régi rendet.

Akik így gondolkoznak, azok csak a halált látják, a pusztulást, de nem látják az abból sarjadó új életet.

Mert az *ikes* igék kétségtelen visszaszorulása, a kétféle igeragozás összekeverése — csak egyik része a valóságnak. Nekünk meg kell látnunk azt is, mi jó származik ebből a nyelvre, milyen új lehetőségeket kap egy régi törvény felbomlása által arra, hogy feladatát, hivatását jobban betölthesse.

Mi tette azt lehetővé, hogy igeragozásunk régi szabályos kettőssége felbomlott. hogy egyik csoportból a másikba átsaphatnak az igék, s hogy ugyanazt az igét sok esetben így is, úgy is használjuk?

Ennek legfőbb oka — azt hiszem — az volt, hogy az *ikes* és az *iktelen* igék között eltűnt minden funkcióbeli különbség, s ez utat nyitott a nyelvben működő egyéb, hatékonyabb erők érvényesülésének. Ezek az erők pedig abban az irányban akarják fejleszteni a nyelvet, hog egyszerűbb, világosabb, egyértelműbb, de ugyanakkor árnyaltabb, gazdagabb is legyen. Szeretném bebizonyítani, hogy ez valóban így is történt, illetőleg történik.

Nézzük meg mindjárt az első kérdést, a szegényedés kérdését. Formailag valóban szegényedés történik akkor, ha az *ikes* és *iktelen* ragozás különbsége eltűnik. De ez a szegényedés csak formai, mert maga a különbség már nem jelentett a nyelvi kifejező-
lehetőségekben valóban többletet. Másrészt pedig minden ilyen egységesülés egyben gazdagodást is jelent, mert feleslegesnek érzett különbségek eltüntetésével célszerűbbé, egyszerűbbé, világosabbá válik a nyelv. Milyen zavart okoz pl. sokszor, hogy a feltételes módban az *iktelen* ige első személye és az *ikes* harmadik személye egybeesik: Én is *enném* húst, ha *vennék*, s ő is *ennék*, ha *venne*. Ennél nyilván egyszerűbb, világosabb, ha azt mondjuk: én is *ennék*, ha *vennék*, ő is *enne*, ha *venne*.

Vagy hallgassuk meg ezeket a mondatokat, tudjuk-e pontosan, mit akarnak jelenteni:

»Könyvünkről szóló ismertetésem igyekszik rövid, világos, áttekinthető lenni, anélkül, hogy tudománytalanná *válnék*.« »Ahogy ránéztem, kitaláltam a gondolatát: milyen szívesen *innék* egy kis tejet!«

Továbbmenve: Az *ikes*—*iktelen* különbség elhalványulása helyenként utat enged egy fontosabb nyelvi funkció, a tárgyias és tárgyatlan ragozás erősödésének, határozottabb kidomborodásának. Az *ikes* igék ugyanis 1. személyben nem tesznek különbséget tárgyias és tárgyatlan ragozás között. Tehát: *iszom, innám, igyam* egy kis vizet, *iszom, innám,*

igyam a vizet, pedig az iktelen ragozás megkülönbözteti: *ját vágok, vágnék, vágjak*; — de: *vágom, vágnám, vágjam* a fát. Tehát nem ok nélkül s nem feleslegesen alakult ki az ikes igéknél sem ez a kettősség rendszerszerűen: *innék — innál — inna; innám — innád — inná*.

De egyéb tényezők is érvényesülnek az ikes és az iktelen igeragozás régi egységének megbontásában. Igen fontos ilyen tényező pl. a szép hangzás. A szabályos igeragozási lendben mutatkozó hézagokat felhasználta a nyelv arra, hogy kiküszöbölje a kellemetlenül ható, nehezen kiejthető hangkapcsolatokat. Ezért lett a *teszesz, leszesz, veszesz, ássz, véssz*-ből (az egyhangúság megszüntetése, illetve a nehezen kiejthető *s/sz* kapcsolat kiküszöbölése céljából,) *teszel, leszel, veszel, ásol, vésel* — tehát iktelenből ikes. De alighanem ugyanilyen okból, az egyhangúság megszüntetésére lett másfelől az ikes *vától, múltól* is iktelen *válsz, múlsz* stb.

Az ikes és iktelen igeragozás felbomlásával az a helyzet is előállt s előáll ma is, hogy ugyanazt az igealakot hol ikesen, hol iktelenül használjuk. Illetőleg egyikünk így, másikunk úgy, vagy néha így, néha úgy. Baj ez a kettősség? Nem baj. Nem baj azért, mert egyrészt a kiegyenlítődés ilyen vagy olyan formában úgyis csak idő kérdése. Másrészt ha a kettősség tartósan fennmarad, előbb-utóbb valamilyen szerepet kaphat a nyelvben.

Nézzük meg, milyen gazdagodását jelentette nyelvünknek az, hogy ugyanazt az igét ikesen is, iktelenül is ragozzuk.

Finom jelentésárnyalatot különböztet meg pl. a *hajol-hajlik* alakpár. Azt mondja a népdal: »Érik a szőlő, *hajlik* a vessző.« Viszont így mondjuk: Az anya gyermeke bölcsője fölé *hajol*. Ady Endre is iktelenül ragozza ilyen értelemben: »Utolszor *meghajlok* előtted« — írja Az ős kaján-ban.

Erősebb jelentéskülönbséget mutatnak a következő példák: kenyeret *eszik* — *esz* a méreg (Arany is azt mondja a Bolond Istókban: engem *esz* a *lug*, ha fejed mosom); *ledldozik* a nap — *feldldoz* valakit; *múlik* az idő — *felülmú* valakit; jól *bánik* vele — mindent *megbán*; *megbízik* benne — *megbí* valakit; keveset *dolgozik* — *feldolgoz* valamit: *haboz* — *habzik*; *hall* — *hallik*; (fel-) *virágok* — *virágoz* stb.

Még nagyobb jelentőségűnek tartom azt a gazdagodást, amely — az ikes-iktelen ragozási rendszer felbomlása következtében — azáltal jön létre, hogy a felszólító mód második személyében az igék ikes és iktelen alakja is használatos. Tehát azt is mondjuk, hogy *nyugodj*, azt is, *nyugodjál*. De nemcsak az ikes igék esetében szokásos ez a kétféle használat! Ikteleneknél ugyanígy előfordul: *légy*—*legyél*; *hozz*—*hozzál*; *adj*—*adjál* stb. Az az érdekes, hogy a felszólító módnak ezzel a két formájával a felszólításnak kétféle árnyalatát tudjuk kifejezni. A rövidebb forma a szigorúbb: a parancsolás; a hosszabb pedig az enyhébb: a kérés. Ez a megkülönböztetés a magyar nyelvjárásoknak igen nagy területén él, s a köznyelvben is terjedőben van. Sokan magyartalannak tartják, pedig semmi okuk sincs rá. Igen régen megvan ez már a magyar nyelvben. Hallgassuk meg Csokonait: »Jer, kies tavasz! *bocsássál* | Éltető lehelletet, | Hogy kihalt mezőnkbe *lássál* | Újra vídám életet« (A tavaszhoz). Vagy egy másik versében: »Csak te is *hívedre nézzél*, Kedvesem | Csókra új csókot *tetézzél* | Szívesen« (Két szerető dalja). — Reméljük, nem sikerül visszaszorítani sem a magyartalanság, sem a pestiesség vádjával. Nagy hasznára, gazdagodására lesz nyelvünknek.

4. Foglaljuk össze röviden az eddig elmondottak lényegét.

Az ikes és iktelen ragozás szigorú és következetes megkülönböztetéséről ma már nem beszélhetünk. Nincs meg sem mai köz- és irodalmi nyelvünkben, sem nyelvjárásainkban. S ez a változás nem újabb keletű, már évszázadokkal ezelőtt megindult. Erre nagy íróink, klasszikusaink műveiben is találunk példákat. Ezt a jelenséget nem könyvelhetjük el kizárólag veszteségnek, hiszen láttuk, hogy a régi rend felbomlása új lehetőségeknek nyitott utat.

5. Azt is kérdezhetné most már valaki: mi hát a szabály az ikes és az iktelen igék használatában? Vagy nincs is semmi szabály? De van! Csakhogy nem olyan merev, mint sokan vallják, s kivétel is akad szép számmal.

Nézzük meg röviden ezeket a szabályokat!

A jelentő módban—néhány szórványos kivételt nem tekintve—szabályosan megkülönböztetjük az ikes és az iktelen igéket. Megjegyzendő, hogy az *s*, *sz*, *z* végű iktelen igék a második személyben ikes ragot kapnak: *teszel*, *leszel*. Az *l* végű ikes igék pedig ugyanebben a számban iktelen ragot kapnak: *válsz*, *illesz* stb.

A feltételes módban az ikes igét is ragozhatjuk iktelen ragokkal: *innék*, *innál*, *inna* — *dolgoznék*, *dolgoznál*, *dolgozna*. De ragozhatjuk ikesen is. Vigyázzunk, hogy az első személyben ne mondjuk és írjuk azt, hogy *innák*, *dolgoznák*, *állnák*, *várnák*. Ez a köz- és irodalmi nyelvben kerülendő nyelvjárási használat.

A felszólító módban ugyancsak megengedhető mind a kétféle ragozásmód. De az első és a harmadik személyben még a köznyelvben is eléggé járatos az ikes forma.

Az ikes igék ragozásának ez a most ismertetett szabálya nem új dolog: elég régóta így tanulják már ezt az iskolában is a tanulók.

6. Befejezésül még azt jegyezzük meg, hogy az ikes igék használatában az irodalmi nyelv némileg eltér a mindennapi beszédétől, a beszélt köznyelvtől. Írásaikban, különösen a versekben általában jobban ragaszkodnak az írók a régi formákhoz, a szabályos ikes ragozáshoz, mint a közbeszédben. Ez természetes is: a magyar klasszikus költészet nyelve a mai köznyelvnél pontosabban megkülönböztette az ikes és az iktelen ragozást, íróink tehát ezt a hagyományt ápolják, mikor a régi szokáshoz tartják magukat. De azt az iktelen ragozást, amelyet fentebb a beszédben megengedtünk, írásban sem kifogásolhatjuk.

Azt kérdezhetné valaki: nem jár ez az engedékenység azzal a veszéllyel, hogy mai irodalmunk elszakad a klasszikusokra támaszkodó nyelvi hagyományaitól?! Továbbá: Hogyan fogják a most felnövők érteni és élvezni Aranyt, Petőfit, ha nem úgy követeljük meg a z igeragozást tőlük, ahogy e régi példaképeink, a magyar nyelv mesterei használták?

Ezt felelhetjük erre az aggodalomra: ingadozások, átcsapások a múlt század költői nyelvben is voltak. Az iskolákban pedig mindig meg fogjuk tanítani a szabályos ikes igealakokat, még akkor is, ha egyáltalán nem fogjuk őket beszédünkben használni. Arany és Petőfi megértésében egyáltalán nem fog tehát senkit zavarni, ha a mai nyelv kissé eltér az ő nyelvüktől. Mennyi minden van Arany és Petőfi verseiben, aminek már csak az emléke él: mennyi régies igealak, régi szó, s hatásukat ez még em csökkenti. Ami pedig azt illeti, hogy a mai irodalmi nyelv az ikes ragozás terén esetleg eltávolodik a régi példától — ez már bizonyos fokig valóban be is következett. De ezt a mai író, aki aának szól, aligha kerülheti el. A múlttól kissé eltávolodott — de a jelenhez közelebb került. S ez — valljuk meg — nem egészen közömbös az írónak sem.¹

¹ L. Simonyi Zsigmond: Helyes Magyarság; Simonyi Zsigmond: Az ikes ragozás története. Magyar Nyelvőr 34. Nyelvészeti Füzetek 28.; s különösen: Nagy J. Béla: Hogyan ragozzuk a magyar igét? Magyarosan, 4. kötet. Előadásunkhoz főként az utóbbi cikk anyagát használtuk fel.

TÖBBI, TÖBBIEK

Írta: Imre Samu

Többi szavunkkal kapcsolatban számos fejtegetés jelent meg már eddig nyelvészeti folyóirataink hasábjain. Ezek a tanulmányok elsősorban a *többi i*-jének az eredetével foglalkoztak.

Melich János gazdag példaanyaggal meggyőzően mutatja ki (MNy 12:118—22; 14:245), hogy a *többi i*-je harmadik személyű birtokos személyrag (a. m. *többje*), s *e > i* változás eredménye.

A *többi* alaktani fejlődésénél nem kevésbé érdekes kérdés mondattani szerepének a vizsgálata. A *többi*-nél ugyanis az utóbbi 2—3 évszázad folyamán ezen a téren is jelentős változást találunk.

A Nyelvtudományi Intézethez több alkalommal érkezett már kérdés arra vonatkozóan, hogy a *többi* után a jelzett szónak egyes- vagy többesszámban kell-e állnia. Ez a kérdés felmerült a Magyar Újságírók Országos Szövetségének egyik nyelvemlékvédelmi ankétján is.

Ebben a cikkünkben elsősorban erre a kérdésre szeretnénk feleletet adni. Egyúttal azonban bemutatjuk a *többi* használatában a nyelvtörténet folyamán beállott változásokat is.

1. A *többi* használatára vonatkozólag már Budenz József megjegyzi: »Most közönséges magyar nyelvhasználat szerint ilyeneket mondunk: a *többi könyvek*, a *többiek*: tehát a *többi* szót mind valóságos melléknévnek vesszük, mind főnevesítve valóságos tőszónak használjuk, melyhez a többes szám ragja járulhat. Ez ilyen nyelvhasználat nem tudom mióta áll, de annyi bizonyos, hogy a *többi* szónak egy sajátos félreértésén alapul...« (MNyszet 6: 49).

Budenz azonnal rá is mutat a nyelvtörténet szerint helyes használatra: »...a'hol melléknévi attributum kell főnév előtt, ott 'a' *többi*-nek van helye; megint a'hol más főnév nélkül járó 'ceteri, die übrigen'-t akarjuk mondani, ott a *többi* vétetik használatba« (uo. 50).

S valóban, ha régi nyelvünket vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy jelzőként csak a *több* alak volt használatos, s a *többi* jelzői használata aránylag újabb keletű. Kertész Manó ezt a kérdést vizsgálva így ír: »...a *többi*-nek ilyen használatát, egészen a 17. század végéig — ameddig a sorsát figyelemmel kísértem — nem lehet felfedeznie Nyr 42: 453.¹

Hogy a *többi*-t mikor kezdik melléknévként használni, s mikor kezdí kiszorítani a *több*-et, ma még pontosan nincs eldöntve, az azonban kétségtelen, hogy a *többi* jelzői használata nem a nyelvújítás terméke, mint ahogyan Horger véli Budenz nyomán (MNy 4: 199). Simai Ödön ugyanis már 1742-ből s az utána következő évekből közöl erre vonatkozólag adatokat (MNy 4: 367). Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagában is bőségesen találunk már adatokat a *többi* jelzői használatára a 18. sz. második feléből.

Mivel a Nyelvtörténeti Szótárban, amely a nyelvemlékeket részletesen a 18. sz. közepéig dolgozta fel, a *többi* jelzői használatára nem találunk példát, célszerűnek látjuk a 18. sz. második feléből rendelkezésünkre álló adatokat közölni. 1754: »És a' *többi emberek*... még sem tértek meg az ő kezek tsinálmányától« (Bárány György: Új testamentom 446). »... mindenben önnön magokat keresik,... hogy a' *többi emberektől* m'g-külömböztethessék« (uo. 438). »Állítjátok-é, hogy ezek... bűnösbekek voltak volna, mind a' *többi Galileabélieknél*« (uo. 317). »A *többi dolgok* tsak Ceremoniák« (Szent-Illónay-Rippel: Anyaszentegyháznak ceremóniai és szertartásai 173). »... a' *többi Ceremoniákat*... Sz. Gergely Pápa...« (uo. 92). »...a' *többi idő* Poenitentziának ideje...« (uo. 104). »...miért nem adott a' *többi Püspököknek* jó példát?« (uo. 254). »Még elég üdönk vagyon, hogy a' *többi rendekről*, és fel szentelésekről szólhassunk« (uo. 256). »... neki kell... a' *többi Papokra, Tisztekre*... jó vigyázással lenni« (uo. 259). »... miért müllyá, és haladgya fellyúl a' *többi Egyházakat?*« (uo. 314). »...a' *többi Egyházi Rendeknek*... (uo. 293) »... és úgy a' *többi napokat* egész Szombatig...« (uo. 408). — 1755: »...a' *többi halgatói* közül...« (Pinamonti I. P.: Magános pusztában lévő kereszténye 321). »... annak utánna mind a' *többi Tanévtványok* meg-vetésére juta« (uo. 375). »... hasonlót uttal az életnek mind a' *többi részei* el érkeznek« (uo. 556). »... a' *többi egyéb rosz indulatok* az élet idejével el-fogynak« (uo. 659). »Mélto tehát... valamint a' *többi Tekéletességi*, ugy az ő Igassága legnagyobb szeretetre« (uo. 745). — 1757: »...senki a' *többi Püspökök köztül* véle nem társalkodna« (Gotti: Az igaz utnak megválasztása 251). »... imádkozván azonban a' *többi Apácák* három Mi Atyánkat és Üdvözetlet...« (n. n.: Kortonai Szent Margitnak megtérése 152). »...a' *többi Angyalokat*-is nagy tisztelettel illette« (uo. 112). — 1765: »Minek utánna pedig a' *többi fiai* meg-beszélhették volna Jákobnak, hogy...« (Galgóczy: Első Ferencz ditsérete 20). »...a' *többi királyok*-is tsendes-

¹ L. még Kertész Manó: »A finnugor birtokos személyragozás némely használatáról« (NyK 43: 422).

ségben voltak... « (uo. 34). — 1781: »A' kutya is tsontot kapván, a' többi ebek kőrskörül morognak ellene« (Patay: Régi Indusok 347).

A rendelkezésünkre álló adatok alapján tehát *többi* szavunk melléknévi használatának a kezdete körülbelül a 18. sz. második negyedére tehető. A *több* és a *többi* jelzőként természetesen még hosszú ideig párhuzamosan él egymás mellett, s a *többi* csak lassan szorítja ki a *több*-et.

2. Melich János a *többi*-ről írva megemlíti, hogy Mikes Leveleiben még *több nemzetekről* van szó (MNY 12: 118). A *több* jelzői használatban azonban még jóval későbbi időkben is megtalálható. Gyakori még a 18. sz. utolsó negyedében is.

1781: »... a' több szerszámimat is hozd elő« (Patay: i. m. 42). 1789: »A' több állatoknak jók lesznek a' vizek« (Fekésházy: Férgéről 115).

1790: »... a' több napoknak munkái...« (Aranka György: Anglus és magyar igazgatás 39). »... a' több városokat maga hatalma alá hódítja« (Pétzeli: Alzir 115). 1794: »A' Perúiak a' szerént már nem-voltak e'kor olyan vadak és durvák, mint a' több Amerikaiak« (Gyarmathi S.: Ifjabbik Robinson 81). »... Mint egygy Attya és kezdete a' több betűknek« (Bőjthy A.: A' nemes magyar nyelv írásának és szólásának tudománya 17). 1796: »Abban különbözik e' földő a' több Budai földő házaktól...« (Vályi A.: Magyarországnak Leírása. I. 333). — Megtalálhatjuk még Faludinál: »... hogy a több hadinép öszvekulcsolt kézzel csak hivalkodva nézett volna reá...« (Faludi Ferenc Minden munkái 15). — Gyakori még a Debreceni Grammatikában: »... a több elő nem számlált rendbélieket is mind lehet...« (47). »... a több Névmássai pedig mind Mássalérthetők...« (48). »... mivel azokkal a több indulatok is kijelenthetőnek...« (75). »Így a több Módookban is« (200). — Megtaláljuk Csokonainál is mind versben, mind prózában: Csak hogy szabad legyen so'ba | A több rabokkal me'ni (Az én vagyonom). A baglyok civódtak a több malarakkal (Drottyao II.). Kelmedet is invitálván | Hogy a több frekvencia elérkezvén | Jelenjen meg örvendezvén (Ván, vén). »... micsoda kétségbeesett rettegéssel vonultak el a te több társaid...« (A bagoly és a kócsag).

Használatos jelzőként a *több* még a 19. sz. első felében is. 1800: »A' több hidegebb hónapokra mind együtt tsak egy tized részt veszünk...« (Nyulas: Radna vidéki Borvizek 2: 26). »... a' fő, has nőnek, a' több tagok fogynak...« (uo. 3: 67). 1807: »... a' több Virágok' Tábora hajtsa fejét előtted« (Nagy F.: Ólák 136). 1818: »A' Magyar nyelv számára alkotandó szótár készítésében a' több nemzetek által eddig tett fáradozásokat sinor mértékül sok részben használhatjuk ugyan, de azokhoz rabszolgai módon magunkat nem köthetjük (AkadÉrt. 10: 52). 1832: »... más asztaloknál széllyel tanyázott a' több vendég« (Fáy A.: A Bélteky ház, 1: 3). 1839: »... a több mennyiségek mint fent...« (Athenaeum 1: 653). 1844: »... mikép engedheti szeretett rokonát a több hölgyek közt hátrább állani?« (Obernyik K.: Örökség I. felv. 3. jel.)

A 19. sz. második negyedében azonban a *több* jelzői használatban végérvényesen háttérbe szorul, s helyét a *többi* foglalja el.

3. A *több*-bel és a *többi*-vel kapcsolatos szerkezetekben egy másik érdekes megfigyelést is tehetünk. A *több* után a jelzett főnév szinte kivétel nélkül többesszámban áll. Ezt látjuk a fent idézett példákban, de ezt látjuk Budenz idézeteiből is: a' több nagy urakat; a' több tatárok; az több tengerek; a' több tagait (MNyszet 6: 49); a' több egerek; az ő több társai; az ő több minisztereinek; minden több szolgálai között. De megtalálható egyszámmal is. a' te több vezéreddel (MNyszet 6: 388—9).

A *többi* mellett jelzőként való használatának a kezdetén a jelzett szó általában szintén többesszámban állt, mint a fenti példák és Simai Ödön idézetei (MNY 4: 367) is bizonyítják.

Korán jelentkezik azonban már az egyszám is. 1754: »... a' többi idő Pöenitentziának ideje...« (Szent-Illónay-Rippel: i. m. 104). Megtaláljuk az egyszámot a Debreceni Grammatikában: »... ebből a többi Ejtést könnyű kitsínálni...« (41).

Az egyes- és többesszámú alakok váltakozva fordulnak elő ugyanannál a szerzőnél is már a 18. sz. végétől szinte napjainkig.

Csokonainál: A többi állatok merülvén álomba... (A tél)... e nem esmért határt a | Többi bölcsék nyoma után ő egészen feljárta (Horváth Ádámhoz). Sétál az első pár a

többi darvakkal (Dorottya II.); de: A rendet a *többi új ház*as követte (uo.). Eris sem henyéle a *többi társával* (i. m. III.) — Kőlcseynél: »... a csűr a *többi épületekkel* ugyanazon művésztől alkotva« (Válogatott művei 123); »... a *többi ablak*, mind a két szobában fatáblákkal van bezárva (i. m. 121). — Arany Jánosnál: »Ez a sor szebb volt a *többi soroknál*« (Elveszett Alkotmány I.); »Jobb fizető is, mint a *többi szakállas uracsok*« (i. m. IV.). »... hiszi, hogy követendi a *többi legénység*...« (i. m. I.). — Petőfinél: »... ezután a *többi lapokba* is írhatok«. (Arany János hátrahagyott iratai 64). »... azután a *többi munkáidra*, ennek a kelete szerint szívesen alkuszik« (i. m. 120); »... eljárom vele a *többi könyvárushoz*« (i. m. 120—1). »... mikor már összeveszttem a *többi szerkesztővel*...« (i. m. 64). — Vörösmartyánál: »Nem látná, hogyan elmaradunk a *többi nemektől*« (Eger); »Csakhamar a szeretők elválnak a *többi családától*« (Zalán futása); »Nagy s izmos vállal magasabb a *többi seregnél*« (Cserhalom). — Mikszáthnál: »... amit a *többi házak* fedeleiből lát« (Különös házasság 94). »Még a *többi Horváthok* is« (i. m. 86). »... olyan szegény ember, mint a *többi kollégák*...« (i. m. 85); »A *többi úri vagyon* vagy karddal van összehordva vagy jeggyűrűvel« (i. m. 83), »Nézzük most már a *többi másvilágot*« (i. m. 48). — Adyánál: »...Európából s Európá *többi földrészeiből*...« (Jóslások Magyarországról 21). »... Zalántól, s a *többi* nem hiteles személyektől elvették ezt az országot« (i. m. 43). »...a *többi*, állítólagos *tradíciók* mellett« (i. m. 79); »Hát a *többi* idegen feudális úr...« (i. m. 90). »Hát a *többi* áruló és lakáj?« (i. m. 90). — Móra Ferencnél: »... ahol a *többi csillagállatok* is található« (Válogatott elbeszélései 48—49). »Ilyenkor aztán nevetek könyökölték oldalba az oroszlanetetőt a *többi udvari cselédek*« (i. m. 86); »A *többi* gyerek, ahogy megkapja részét az ingyentejből, elbánik vele mindjárt a helyszínén« (i. m. 65). »Míg a *többi osztályban* egész esztendőn át csattogva, puffogva, ordítva, jajgatva, folyt az ember-szelidítés, minálunk olyan csend volt, amilyen csak egy kirgiz jurtában lehet, mikor az egész sátoralja gyerek körülüli a mesemondót« (i. m. 95). — Veres Péternél: »Amikor mások, a *többi parasztemberek* elmentek munkára...« (Szűk esztendő 53) »...mennyi baja van a szolgálatban a *többi pályáörökkel, elmunkásokkal és pályamunkásokkal*« (i. m. 53); »... neki is, mint a *többi úrnak* az a főgondja...« (i. m. 17). — Darvas Józsefnél: »...magába merülve üldögélt itt, beszorítva a *többi katonák közé*« (A törökverő 47). »Ő se szentebb a *többi papoknál* — felelte Márton« (i. m. 85); »Ördögél cimborázó — suttogta mellette riadt borzongással a *többi katoná*« (i. m. 50). »Az urakkal pedig nem lehetett beszélni sem erről, sem a *többi* őket igazító *dologról*« (i. m. 8).

Az egyes- és többesszám használatának ilyen ingadozása megtalálható nyelv-járásainkban is, pl. a moldvai csángóknál: »... nésték onnét, hogy mit csánnak a *többi embérek*« (Hegedüs Lajos: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések 90); »... a *többi gyerekeknek* nincs mit mongyak« (i. m. 112). »*Többi ruháját* mékkapta éggy »Isten-nebe«... (i. m. 193).

Megfigyelésem szerint napjainkban ez a *többi* használatával kapcsolatos ingadozás, az egyesszám és többesszám párhuzamos használata kezd kiküszöbölődni, s bár még mindkét használat él, az egyesszámú alak már gyakoribb, s a többesszámú alak használata kezd háttérbe szorulni.

Móricz Zsigmondnál például már nincs ingadozás. »A boldog ember« című regényében következetesen használ a *többi* után egyesszámot: »A *többi* jóú utánam jött« (15). »Mindig csak lefeküdni a *többi* gyerekekkel a kukoricásba...« (15). »... olyan vót, mint a *többi* jány« (53). »A *többi* vénasszonyal együtt ült a tókéke« (135). »Gedeon is csak annyí már, mint a *többi* úr« (156). »En dógoztam meg a *többi* földet...« (160). »... a *többi* kis iskolással...« (185). »Megharagszik erre Páva Gyuri, meg a *többi* cigány...« (200). »... mert a *többi* jóú is akart vele táncolni« (215). Így lett a *többi* házával is« (257). Egy alkalommal használ ugyan többesszámot is: »... azután meg a *többi* tábornokok tizenhárman...« (219); de szerintem az is tudatos, stiláris jelentősége van, egyik falusi mellékszereplő szavai. — Csak egyesszámot használ Nagy Sándor is »Megbékélés« című Sztálin-díjas munkájában: »... oázisként vált el az illimányi határ *többi* részétől« (16). »... Gabciz Annának, Király Jucinak, és a *többi* menyecskének« (25). — Következésképpen egyesszámot találunk több iskolakönyvünkben is. Az új középiskolai Kálmán—Benkő-féle Magyar Nyelvtanban: »Ez azt jelenti, hogy a *többi* nyelvjárás *é*-je helyén itt *ő*-t találunk

(245). »... fokozatosan magába olvasztotta a *többi itáliai* nyelvet...« (221). »... a *többi lang* mind azonos...« (14). A kapitalizmus politikai gazdaságtana (tankönyv a közgazdasági középiskolák I-II. osztálya számára): »... védővámnal őrzi a *többi tőkés állam* versenyével szemben« (178). »Hasonló volt a helyzet a *többi tőkés országban* is...« (166). »... a *többi országgal* való békés együttműködést akarja...« (164). »... de a világ *többi részén* még fennmaradt a kapitalizmus« (164). — Napilapjainkat vizsgálva is úgy látom, hogy az egyszámú alak használata már szinte általánosnak mondható. A Szabad Nép 10/104. számában pl. a következő szerkezeteket találjuk: »A megye *többi helységében* szintén nagy tömegek...«; »A megye *többi városában* és községében is...«; »... az US Steel és a *többi nagy acélipari tröszt profitját* fenyegető sztrájkveszélyt...« Ugyancsak a Szabad Népnek a 11/86. számában: »Az októberben letartóztatott *többi kommunista ellen* még mindig nem tűzték ki a tárgyalást«; »... egyre több község határában kerül földre határidő előtt az árpa, a zab és a *többi növény* magja«. »A *többi otthonmaradó asszonynál* is hasonló a helyzet«. »Amikor a brigád *többi tagja* értesült arról, hogy...« De ritkán többesszámmal í: »... egyéb bűnös cselekedeteket hajtsanak végre a Szovjetunió, valamint a Kínai Népköztársaság és a *többi népi demokratikus országok ellen*«. A Népszava 80/118. számában: »De a *többi versenyszámban* is...«; »Így azután a vezetők figyelme a *többi szakosztály* felé fordult«: »... építőipar, elektrotechnika és a *többi szakág* területéről.

A fenti példákból is láthatjuk, hogy a *többi*-vel kapcsolatos jelzős szerkezetekben a jelzett főnév számára vonatkozólag nem lehet levonni egészen határozott szabályokat de bizonyos tendenciákat megállapíthatunk.

Mai nyelvhasználatunkban a számot, mennyiséget jelentő szavak után a jelzett szó általában egyszámban áll: *öt könyv, sok ember, az iskola minden tanulója, néhány épület* stb. A régi nyelvben azonban ez egyáltalán nem volt ilyen általános, sőt igen gyakori volt a többesszám.

Klemm Antal ezzel a kérdéssel kapcsolatban így ír: »Régi irodalmunkban latin mintára fordul elő gyakran a többesszám. Régi nyelvtaníróink közül Sylvester megőröje a többes számot... Molnár A... és követői helyeslik mindkét szerkezetet, a logikus Geleji Katona csak a többest helyesli... De Verseghytől kezdve nyelvészeink rosszalják (Magyar történeti mondattan 292). A nyelvújítás kora óta az egyszám fokozatosan ki is szorítja a többesszámot, s az legtovább a határozatlan számnevek (*minden, sok, több* stb.) után marad meg. A *minden* ilyen használatával gyakran találkozunk Petőfinél, Adynál, sőt megtalálhatjuk mai íróiknál is. Ez utóbbiaknál azonban a többesszámnak már csak stílárius jellege, bizonyos pathetikus színe van. Sőt előfordul a köznyelvben is ebben a kifejezésben *minden körülmények között, s a mindenszentek* szóban.

A *többi* jelzői használatban a 19. sz. második negyedében már kiszorítja a régebben használt *több*-et, és a *sok, minden* stb. sorába csatlakozik. Hasonlóképpen a nem sokkal régebben keletkezett *összes* is, s a többesszám e két utóbbi mellett maradt fenn legtovább, sőt él ma is — egyszámmal váltokozva.

Láttuk azonban azt is, hogy a mai nyelvhasználatban az egyszám a *többi* után már jóval gyakoribb, mint a többesszám, s így valószínűleg rövidesen a *többi* is teljesen beleilleszkedik a határozatlan számnevek sorába.

4. A régi nyelvben, mint erre már Budenz József is rámutat (MNyszet 6:50), a *többi* szót általában akkor használták, ha személyeknek, vagy dolgoknak egy meghatározott részéről a beszéd során már szó volt, s csak a hátralevőket említették összefoglalóan. Ezekben a mondatokban a *többi* mellett álló állítmány a régi nyelvben mindig többesszámban áll (vö. Budenz, i. h.; Melich, MNY 12:119—121).

Az ilyen szerkezetű mondatokra bőven találunk példát még a 18. sz. második felében is: 1770: »A *többi* is keztek legottan próbálni«; Kónyi J.: Gellért professzornak erkölcsös meséi (7) 1785: »... a 'mellytől' eredtek a *többi* minnyájan...« (Mihálcz I. Tertullianus 47). »... már a *többi* egyszer elhaltak...« (Kónyi J.: Nevető Democritus 1 12). 1794: »... jóllehet a *többi* nem változtathatnak Személyekre« (Bőjthy A.: i. m. 73). 1794: »E'kor hírtelenséggel bé-rántotta egy bokorba, hogy a' *többi* ne láthassák« (Gyarmathy S.: i. m. 131).

Égészen a mult század közepéig gyakran találkozunk a *többek* többesszámú alakkal is, mind a mai 'többen', mind a mai 'többiek' jelentésében. Pl.: »Találd meg, minémi kővek vadnak a vizekben többek? Felelet: Többek vannak vizesek« (NySz); »Edgyikűnc meg fizet az többekért« (NySz). »... kinek Munkája a' *többekhez* képest leg-erányosabbnak találatott« (Debreceni Grammatika IX.). Megtalálhatjuk Csokonainál: »Maga volt a vezér, a *többek* követték« (Dorottya II.). »Eresszük ezt a bort a *többek* útjára« (i. m. I.). »... miként sok vén dada, *Többektől* kiválva a széken kushada« (i. m. II.). Dugonicsnál: »Levetették a' királyi székűl, sőt: életének meg-hagyássában se egyezhettek — meg a' *többek*« (Szittyai Történetek 1: 179). Arany Jánosnál: »Inte a *többeknek*, s mindannyi leánnyá...« (Elveszett alkotmány II, 3).

A *többek* alakot ma is megtaláljuk nyelvjárásainkban, de megtaláljuk a köznyelvben is még ebben a névutós szerkezetben: *többek között*. Ezt a szerkezetet ugyan a sajtóban mindinkább kezdi kiszorítani a *többi között* kifejezés azzal a megokolással, hogy a *többek között* csak személyekkel kapcsolatban használható, s azt jelentené, hogy *több ember között*. Ez a megkülönböztetés — szerintem — nem állja meg a helyét, ugyanis nyelvtörténeti adatokkal nem igazolható, s tudtommal nem tesznek ilyen megkülönböztetést mai nyelvjárásaink, sőt nem tesznek az irodalmi nyelv sem.

Petőfi pl. »Tisza« című versében így ír: »*Többek között* szoltam én hozzájuk, Szegény Tisza, miért is bántjátok«. Itt a *többek között* kifejezés minden kétséget kizáróan azt jelenti, hogy beszélgetés közben, *sok egyéb mondarivalója között* a költő arra is kitért, hogy miért bántják szegény Tiszát. A Szabad Népek ez a mondata: »Mi, magyar tudósok, mondja *többi között* a határozat...« (10/104), vagy: »A *többi között* ezen az ülésen határozta el, hogy...« (11/86) semmivel sem világosabb, szabatosabb, jobb s egyáltalán nem mond mást, mintha így hangzanék: »... mondja *többek között* a határozat...«, vagy: »*Többek között* ezen az ülésen határozta el, hogy...«. Szerintem az utóbbi szerkezet még jobb abból a szempontból, hogy nyelvünknek egy régebbi fordulatát őrzi.

5. A *többi*-vel kapcsolatban még egy kérdéstről kell beszélnünk. Mint említettük, a *többi* *i*-je eredetére nézve 3. személyű hirtokos személyrag. Az *i* eredetének az elhomályosulása következtében azonban a *többi*-ben ma ugyanazt az *i* denominális melléknévképzőt érezzük, mint a *házi*, *vidéki* szóban, s a *házi*—*háziak*, *vidéki*—*vidékiek* analógiájára a többesszáma: *többiek*.

Nagyjából ugyanabban az időben, amikor a *többi* jelzői használatban felbukkan, jelentkezik a *többiek* alak is. (A jelzőként használt *többi*-re az első adat 1742-ből való, a *többiek* első adata 1750-ből.)

1750: »Mellyet jöllehet a' ... Palatinusi Electorok, szintén úgy, mint a' *többiek*, által láttak: mind azon által...« (Kovács J. Krónika 63). 1754: »... azon... Méltóságban a *többiek* mindnyájan részesültek« (Szent-Illónay-Rippel: i. m. 264). 1781: »Jelen volt ott a' farkas a' ki a' *többiektől* igazságot szeretőnek mondatot« (Patay S.: i. m. 342). — Megtaláljuk Kölcseynél: »Gyilkos! — visszhangozták a *többiek*« (Vadászlatk 10). — Katona Józsefnél: »A *többiek* köröskörül a fal mellett levő padokra telepednek...« (Bánk bán II). — Arany Jánosnál: Így a *többiek* is (Elveszett alkotmány IV).

Többi szavunk »ceteri, die übrigen« jelentésben ma is használatos. A mai nyelvhasználat azonban már bizonyos különbséget tesz a szó használatában aszerint, hogy a *többi* személyeket, illetve nem személyeket jelentő fogalmakra vonatkozik-e. A szó használatában mutakozó különbség ma még nem általános, de a tendencia már határozottan felismerhető.

Személyekkel kapcsolatban ma többnyire a *többiek* többesszámú alakot használjuk, pl.: »... hogy a Jóó Györgyök, meg a *többiek* legyenek boldogok...« (Móricz: A boldog ember 5). »A *többiek* is mind bizonyították...« (Mikszáth: Küönös házasság 9). »... hogy meg ne lássák a *többiek*« (Veres Péter: Szűk esztendő 14). »A *többiek* jót nevettek a dühösködésén« (Darvas József: A törökverő 54). »A *többiek* széles karéjban haladnak mellettük...« (Illyés Gyula: Két férfi 18). »... csak a VIII. osztályos tanulókkal törődnek, elhanyagolják a *többieket*« (Szabad Nép 10/119). »Mire a *többiek* kiérttek, már valahogyan ment a dolog« (i. h. 11/86). »Váltótársával... igen szép példát mutat a *többieknek*« (i. h. 11/86). »... Veres Péter, Illés Béla, Szabó Pál, Rideg Sándor és a *többiek*

(Irodalmi Ujság 3/9). »Mikor azok, a *többijék* kimennek . . .« (Hegedüs : Moldvai csángó népmesék és beszélgetések 224). — A többesszám használata azonban nem általános. Pl.: » . . . én nem iszom a pájinkát, csak a *többi* helyett kérem« (Móricz : i. m. 102). » . . . éppen olyan buta lesz, mint a *többi*« (Móricz : i. m. 241). »A *többi* is csakúgy rászorul, mint te . . .« (Veres Péter i. m. 30). »Gabinak kutya baja, meg a *többinek* is« (Veres Péter : i. m. 51).

Nem személyt jelentő fogalmakkal kapcsolatban inkább az egyesszámú *többi* alak használatos, pl.: » . . . amelyik orvosságnak jobb az íze . . . azt beveszi, a *többit* meg kiköpi« (Veres Péter, i. m. 51). »Hazavittem a lovat, kipányváztam a *többi* közé« (Móricz : i. m. 138). » . . . s a bal kezén csak két ujjá volt, a gép levágta a *többit*« (Móricz : i. m. 145). »Ha egy tyúk úszni tudna, a *többi* is eltanulná« (Közm.). »A *többi* vagy hangfestő . . . vagy finnugor eredetű. (Benkő—Kálmán: Magyar nyelvtan 333). » . . . éppen a hangtani rész kidolgozása elnagyoltabb, mint a *többié*« (Bárczi: Tihanyi alapítólévél 7). »A *többit* most vetik« (Szabad Nép 11/86). »Hétköznap, látszólag olyan, mint a *többi*« (Új Világ 5/18).

Összefoglalva az elmondottakat a *többi* használatára vonatkozólag nyelvhelyességi szempontból a következőket állapíthatjuk meg:

1. Ha *többi* szavunkat jelzőként használjuk, mellette a jelzett főnév egyes- és többesszámában is állhat, a mai nyelvhasználatban azonban az egyesszám már gyakoribb;
2. ha a *többi* (vagy megfelelő ragozott alakja) a mondatban alany, tárgy vagy határozó, használatáról a következőket állapíthatjuk meg:

a) ha személyt jelölő fogalommal kapcsolatban használjuk, egyesszámában is, többesszámában is állhat; a többesszám azonban ma gyakoribb;

b) nem személyt jelölő fogalmakkal kapcsolatban ma általában az egyesszámú alak használatos.

OLDAL ÉS LAP, VAGY PEDIG LAP ÉS LEVÉL ?

Írta: Tompa József

Az Akadémia Nyelvművelő Bizottsága 1953. III. 25-i ülésén foglalkozott a kérdéssel. A jelenlévő tagok véleménye megoszott. A Bizottság nem akarta pusztán szótöbbséggel eldönteni a kérdést, először szeretné megismerni másoknak a nézetét és gyakorlati tapasztalatait is. A szerkesztőség ezért arra kéri folyóiratunk olvasóit, írják meg a problémával kapcsolatos megjegyzéseiket, hogy a Nyelvművelő Bizottság figyelembe vehesse őket döntésében.

1. A nemzeti nyelv kialakulása általában minden népnél együtt szokott járni a szókészlet tudatos gazdagításával és a szóhasználat egységesítésével, szabályozásával. S ez természetes is. Hiszen a nyelv, a gondolatcsere eszköze — egyebek közt — csak akkor töltheti be jól a maga társadalmi hivatását, ha alkalmas szavakkal világosan meg tudja nevezni a valóságnak ismeretessé váló elemeit (és ezekről alkotott fogalmainkat), ill. ha a meglévő szavak használatában jelentés és hangalak tekintetében megvan a szükséges egyöntetőség, viszonylagos egység.

Ha aztán utóbb akár régi mulasztások, akár az ismeretek gazdagodása vagy egyéb okok miatt ismét hiányzik egyes dolgoknak, fogalmaknak az alkalmas neve, vagy pedig a szóhasználat pontatlansága, ingadozása zavarja az egyértelmű közlést, akkor a nemzetek fejlett szellemi életéhez elengedhetetlenül hozzátartozó nyelvművelésnek kell gondoskodnia — mégpedig mennél gyorsabban — a zökkenők eltüntetéséről.

Az alábbiakban nem szókincsünknek valamely hiányáról, hanem szóhasználatunknak egy olyan régikeletű zavarosságáról szeretnék beszélni, amely ma is számtalanszor megnehezíti munkánkat, gondolataink szabatos kifejezését; amellyel nyelvművelésünk már többször — de szerintem nem egészen helyes alapon s részben ezért kevés sikerrel is — foglalkozott.

2. Mindenekelőtt : miről is van szó ?

Előttem hever egy cédula : füzetből kitépott papírhártya, 'folium, Blatt'. Nevezhetem-e ezt — a beszélt nyelv szokása szerint — papírlap-nak is ? S ha éppen az egyik

síkjára írok, hogyan jelöljem meg ezt a felszínt: a *lap* vagy az *oldal* szóval? Ha a cédulának az egyik síkja *lap*, hogyan emlegessem az egészét, a mellső és a hátsó »lapot« együtt? *Levél* néven? Azt ebben az értelemben — egy-két nyelvészen kívül — ma már aligha ismeri valaki. Legyen ez is, az is: *lap*? Beszélhetünk a *raflap*-nak két külön *lap*-járól? Megértheti ezt pl. a kisdíák? Hiszen akkor ezt: *három lap terjedelmű* — ezután is kétféleképp ('3 Seiten' és '3 B.ätter') értelmezheti a hallgató (olvasó). Vagy kövessük az újságok, nem nyelvészeti folyóiratok, könyvek általános szokását: legyen a 'Seite des Blattes' jelentés kifejezője az *oldal*, a 'Blatt' értelemé pedig a *lap* szó? De a mértani testnek más a *lap*-ja, más az *oldal*-a; sőt vannak *oldallap*-jai is, meg olyan *lap*-jai is, amelyek nem *oldallap*-ok.

Látni való, hogy szóhasználatunk e téren valóban zűrzavaros, s ez az összevisszaság a gyakorlatban rendkívül kellemetlen jelenség. Homályt, félreértést okoz, egymásnak ellentmondó szerkezetekre vezet; ha egész szabatosan akarunk beszélni, esetleg hosszadalmas körülírásra fanyalodunk stb. Márpedig a műveltség, az írásbeliség mostani nagyarányú terjedése miatt a jövőben hihetőleg csak még nagyobb szükségünk lesz arra, hogy ismert, külön-külön jó szavunk legyen egyrészt a cédulának, a füzet, a könyv egy-egy hártájának az egészére ('Blatt'), másrészt a cédula, hártya felső és alsó síkjára ('Seite'). A mai pénzforgalom is kárát látná, ha teszem közös neve volna a tíz- és a húszforintos bankjegynek (ahogy ma egyesek a *lap* névvel illetik a cédulának egy-egy felszínét is, meg az egészét is); vagy ha egy szűkkörű csoport a húszforintost, a közösségben ma más értelemben használatos szóval, pl. *jegy*-nek nevezné (amint néhányan ma a könyv egy-egy hártáját *levél*-nek mondják).

3. Lássuk mármost, hogyan, milyen történeti fejlődés során alakult ki ez a zavaros szóhasználat!

A középkori nyelvállapotról nem sok világos adat maradt ránk. A 'papírhártya; Blatt' értelmet — úgy látszik — már a kódexek korában *levél* szavunkkal kezdtük kifejezni (l. NySz); ez a szókép egyébként pontosan tükrözi a latin *folium* és a német *Blatt* szóban megfigyelhető jelentésváltozást. — 'A hártya egyik síkja; Seite' értelemre viszont első szótáraink többnyire az előttem homályos utótagú *levélszál* összetételt ajánlották. A két, egymást szükségképpen kiegészítő szó közt azonban nem lehetett elég világos és éles a különbségtétel, mint ahogy a latin megfelelők használata sem volt egészen következetes. Murméliusban (1533) pl. még minden *levél*: »Scheda—Level«; »Schedula — Kis level«; »Pagina — Kőnue levele«; »Pagella — Kis level«; »Semipagina — Fel level« (értsd: fél levél). Calepinus (1585) viszont már így ingadozik: »pagina — Level zal«; de: »paginula — Leveletske«. Átvettük azonban magát a latin *folium* szót is (alakvált.: *foliom*); pl. Molnár Albert 1611-i kiadásában: »Pagella, Egy level az könyben«; »Pagina, az Papyros foliomnak mind ket-jelől valo rebe Levelfal«; »Paginula, Level-balaczka«.

A nyelvújítás korában ezt a kezdeti ingadozást teljes káosz követte. Elsősorban mind *lap*, mind *oldal* szavunk ekkor jutott 'Seite des Blattes' jelentéséhez. Tudjuk pl., hogy Baróti Szabó Dávid 1787-ben már egyazon könyvében váltakozva használta ilyen jelentésben a *lap*, az *oldal* és a *levéloldal* szót: »A' 8ldik levél-ótdalonn...«; »...a' 8dik laponn...«; »A' 99dik ótdalonn...« (Nyr 32: 164). A *lap* ilyen alkalmazására Beke Ö. (Nyr 74: 151) és a NyÚSz szerint Baróti Szabónak egy 1786-i könyvéből való a legrégebb adatunk. Molnár János azonban már 1783-ban is így ír: »...az 5dik lap végéig...« (Könyvh. 1: 301); s nyilván ez volt Baróti Szabó forrása. Kettőjük kapcsolatára l. MNy 47: 236. Ponorí Thewrewk Emil szerint ugyan a »lap, t. i. pagina-féle értelemben... Bartzafalvi-féle szó« (A helyes magyarság elvei 59), de bizonyító adatok híján erre az állításra nem támaszkodhatunk; vö. még Nyr 31: 27 és 33: 275 is. — Az *oldal* szóra ilyen értelemben Freckay János (Nyr 28: 31—32) már 1782-ből is idézett példát, a Pápai Páriz — Bod szótárból. Itt u. i. a latin rész még a hagyományos magyarázattal közli a *pagina* szót (a *papiro*s *folium*nak mindkét jelöl való része. *Levél*); a magyar részben azonban már ez olvasható: »levélnek egyik oldala, pagina. Die Seite eines Blattes.« (Én magam nem láttam ezt a forrást.) — Márton József 1811-i szótárában egyébként a *lap*, az *oldal*, a *levél* és a *levéloldal* egyaránt előfordul 'Seite' értelmezéssel. A *lap* szót u. i. Márton itt először *oldal*-nak magyarázza, majd így folytatja: »...a' könyvlevél lapja,

die Seite». A *levél* szónál viszont ezt az értelmezést közli: »*levéloldal, a' Könyvlevélnek oldala, die Seite. A' 15dik levélen, Auf der 15ten Seite*«. — Kazinczy láthatólag helytelenítette a *levél* szónak 'Seite' értelemben való használatát: »Te nálam négy lapot (nem *levélet*, mint te hívod, mert az Blatt és nem Seite) írtál«—hangoztatja (l.P. Thewrewk: i. m.).

A bonyodalmat aztán az tetőzte be, hogy a 18. század vége óta már a *lap* szó sem csupán 'Seite des Blattes' értelemben élt, hanem emellett még megkapta a 'Blatt eines Buches, Papierblatt' jelentést is. Legrégibb adatom, 1798-ból, még eléggé egymagában áll: »De miért forgatom az ó könyvek *lapit*, Holott találhatok példát mindennapite (Mátyási J.: Vers. 262). Jósika M. 1843-ban szintén így ír: »...e' részben igazad van, barátom, de vegyük *a' lap másik oldalát*« (Sziv. rejt. II, 170). 1848-ban pedig már Arany-nak Petőfihez írt levelében is előfordul: »... sajátkezűleg összeöltve *lapjait*, ime küldöm...« [a Toldi estéjét] (Lehr: Toldi estéje II).

Az új jelentés terjedésével párhuzamosan persze a *levél* szónak 'Papierblatt; Blatt eines Buches' értelemben való használata nyomról nyomra visszaszorult. Ez pedig szerintem azért volt hasznos fejlődés, mert a polgárosuló gazdasági és társadalmi élet, de még az irodalom is egyre jobban megterhelte *levél* főnévünket alapjelentésén fölül 'Brief; írott levél' értelemben is. 'Újság' jelentésben valaha szintén járta a *levél*; p. 1794-ből idézem: »A' Stokholmi *hetes levélben*, gyakran olly gyermekek jegyeztettek fel...« (Rosen—Domby: Orv. tan. 605). Ehelyett a 19. század 2. harmadától szintén inkább a *lap* (*hetilap, hírlap* stb.) lett divatos. A régi *homloklevél* szót pedig a *cimlap* váltotta fel. A *levelez* is fokozatosan megrikult 'blättern (im Buche)' jelentésében, mikor megszületett erősebb versenytársa: a *lapoz* ige (l. NyÚSz). Érthető: a *levelez* szót a 'korrespondieren' jelentés (meg eredeti értelme: 'levelet hajt') éppen eléggé megterhelte; a (könyvben) *forgat* szerkezet pedig nehezkesebb, kevésbé szemléletes, mint a *lapoz*.

4. Nyelvművelő irodalmunk a nyelvújítás óta elég sokszor foglalkozott ezzel a furcsa fejlődéssel.

Első közbeszólására nem lehetünk nagyon büszkéek. A Debreceni Grammatika (1795) nem is próbálja tisztázni a gyakorlat nehézségeit; ehelyett minden új, átvitt értelmű használatot eleve rosszal. Okoskodását azzal kezdi, hogy a könyvnek csak két *lapja* lehet: a felső meg az alsó. Maga a birtokos személyrag nélküli *lap* jelentése 'símaság, egyenesség': ezért »a 20dik *lap*, a 20dik *lapon*« még hibásabb kifejezés, mint a ragos: a »*könyv lapja*«. »Ez sem igen jó, a könyv levelének jelentésére: *oldal*; mert a könyvnek, a mint ugyan most kötik, tsak *hat oldala* *vagyon*, alsó felső külső belső, jobb és bal; hogy értené hát valaki ezt: lásd a könyvnek 100dik *oldalán*? valamint ennek sints jó értelme: lásd a könyvnek 100dik *lapján*, hanemha száz szegeletre volna a könyv kötve, mert úgy a *lapja* is igazán száz lenne. — Ha ez jó volna: ezen könyvnek *száz lapja* *vagyon*; mivel a minek *lapja* *vagyon*, *lapos* az; tehát ezt is mondhatnám arról a könyvről: *ez száz lapos könyv* / vagy: *ez száz lapú könyv*. Mitsoda értelme lenne pedig ennek? Hamar másra érhetnék.« (314—15.)

Kazinczy joggal bosszankodott az orto'ógus grammatikusoknak erre a vaskalapos »debreczenyiségére«; de azért alábbi jóslatának részleteiben neki sem lett teljesen igaza: »Bizony Debreczen mondhatja a' mit akar, de a' Secretárius csakugyan örökkön örökké Titoknok marad, . . . s a pagina lap, vagy oldal, Debreczennek a' Grammatikusai protestálhatnak, a' hogy nékiek tetszik. Azt nyerik vele, hogy elmaradnak, s későn veszik fel, mint a' — módít.« (Szentgyörgyi Józsefhez, Lev. 3: 172.) A *titoknok* u. i. a módi változásával bizony mégis *titkár*-ra csinosult! Viszont a 'pagina; Seite' — sajnos — valóban máig is »*lap vagy oldal*«, s éppen ez a vaglyagos használat a jelenlegi zavar egyik oka. (A *lap* 'folium; Blatt' vagy 'pagina; Seite' értelmű vegyes használata a másik ok.)

A ködöt másképp is meg-megkísérelték eloszlatni. Így pl. kettős szóhasználattal 1807-ben: »... tsak *hat levélből* az az tizenkét *lapból* áll« (Haz. Tud. I, 241); magyarázattal 1843-ban: »Egy *levelnek* legyen az papiros- vagy viráglevel, két *lapja* van« (Áthen. I: 98) stb. — De azért igen gyakran nem is tudni, milyen értelmet akart kifejezni az író (fordító) a *lap* szóval; vö. pl. 1863-ban: »[Julia] legalább is négy *lapnyi* választ küld...« (Sand-Greguss: Ant. 137); stb.

Más forrásainkban azért látszik szabatosabbnak a szóhasználat, mert vagy valóban nem ismerik, vagy legalább is elhallgatják a *lap* szó 'Blatt des Buches, Papierblatt'

értelmét. Kunoss pl. Gyalulat-ában (1835) még csak a 'pagina' jelentésű *lap*-ot (meg az *oldal*-t) tartja számon a nyelvújítás alkotásai közt; CzF (1861—76) a *lap* címszónál szintén nem közli a 'Blatt eines Buches, Papierblatt' értelmet (csak az *oldal* címszónál). Ellenben Ballagi Teljes szótára (1873) a *lap* címszónál már előbbre veszi a 'Blatt', mint a 'Seite' jelentést.

A fejlődést jól mutatja, hogy Frecskay János, szakszókincsünk kiváló ismerője, 1899-ben már ezt írja: »Az összes nyomdák... a levelet nevezik *lapnak* és a *lapot oldalnak*« (Nyr 28 : 31—32); ő épp ezért hajlandó helyesnek elfogadni az új jelentéseket, annál is inkább, mivel szerinte »a *levél* ugyancsak a német Blatt vagy a latin folium magyar másolata.« Szerinte a fejlődésnek az ismeretében már »a *lapnak oldallá* való visszafejlesztése lehetetlennek látszik.« Három évvel utóbb azonban Hodács Ágost már nem ilyen türelmes és előrelátó, s csakis a *lap* 'Seite des Blattes' — *levél* 'Blatt' használatot tekinti helyesnek (Nyr 31 : 266—67). S ez a felfogás aztán többé vagy kevésbé éles megfogalmazásban szinte dogmává merevedik nyelvművelésünkben. Ezt vallja Simonyi Zsigmond is (HM³), bár a súlyos megrovást kifejező † jelet nem teszi oda a helytelenített jelentésű *oldal*, ill. *lap* szó mellé. Annál hevesebb Gárdonyi Géza hangja (Magyarul így! 212): »A könyv *levelei* helyett ma a lapja járja... *Lap* helyett meg persze azt mondják: *oldal*. Merthát a német is így beszél, éshát germán ragály ellen nincsen szérum.« Ő még a *levelezőlap* helyett is a *levélkártya*-t ajánlja; rossznak nevezi a *lapoz* 'blättern' igét stb. Érdekes, hogy Balassa József a maga nyelvművelő kézikönyveiben nem is foglalkozik a kérdéssel; egynyelvű szótárában (1940) azonban az *oldal* 'Seite des Blattes' jelentést elhallgatja. Kelemen Béla és Dengl János (meg a Magyar Nyelvvédő Könyv) szintén nem érinti a vitás kérdést. Ellenben a heveségéről ismert Tiszamarti Antal a Horthy-korszakban épp úgy harcol a szerinte németes használat ellen (Szeplőtlen magyarság 152), mint a felszabadulás után a megfontolt Horváth János (Msn. 17 : 3) és N. J. B. uo. 96). A legutóbb Beke Ödön szerkesztő szintén a *lap* 'Seite' és a *levél* 'Blatt' használatot ajánlotta (Nyr 74 : 151—52). Rubinyi Mózes ugyancsak ezzel kezdte egy cikkét: »A magyar nyelv ismer *lap*-ot, levelet...« (uo. 203); folytatásában azonban mintha 'Blatt' értelemben mégsem a *levél* szót tartaná jónak, hanem arra is a *lap*-ot: »Az az érv, hogy más az *oldal* és más a *lap*, nem számít. Nyomdatechnikai szempontból a különbségtétel felesleges.« Mondanom sem kell, hogy az utóbbi megállapítását sem tartom megnyugtatónak: még az iskolában is sok-sok zavart okoz, hogy a *lap* szó mindkét értelemben előfordul. (Rosszolja az *oldal-lap* megfelelést még Rubinyi Nyr 75 : 368 és Révay uo. 438 is.) — Érdekes, hogy Rubinyi azt is érvként említi, hogy az *oldal* rövidítése *old.* azaz három betű, holott a *lap* szóé csak egy: *l.*; tehát »a takarékoság szempontjából is jobb a *l.*, mint az *old.*« Ezt azért furcsállom, minthogy én az *oldal*-t inkább *o.* rövidítéssel ismerem; az akadémiai helyesírási szabályzat 1950-i kiadása pedig hallgat róla.

Mindezeknek a helytelenítéseknek szerintem két nagy gyöngéjük volt.

Először is többnyire valahogy úgy nézték a kérdést, hogy eredetileg kialakult a magyaros *lap* — *levél* szóhasználat, s ezt aztán, a »német metely« hatására zavarta meg az *oldal* — *lap* használatnak a terjedése. Ez — láttuk — nem igaz. A nyelvújításig is volt elég zűrzavar, hisz a *levélszál* 'pagina; Seite' és a *levél* 'folium; Blatt' megfelelése egyáltalán nem volt világos és következetes. (A *levél* 'Papierblatt' ugyan tükörkifejezésnek látszik, de ez nem volna nagy baj, hiszen a szókép maga a magyarban is természetes.) A nyelvújítás elején előbb az *oldal*, utóbb a *lap* szó is divatba jött a 'Seite des Blattes' értelem kifejezésére, a homályos utótagja miatt amúgy sem szemléletes *levélszál* helyett. Az első nyilván valamivel kevésbé magyaros: a *Seite* tükörszavának látszik, holott a *lap*-nál az új értelem a 'lapos; lapos hely' jelentésből a mi nyelvünkben önállóan fejlődött ki. Vö. 1793: »Gabona' 's fű-termő *lap* helyet tsinálnak« (Horváth Á.: Hol-mi 2 : 157); 1801: »Lángban úszik rét, domb, *lap*« (Kisfaludy S.: Kes. szer. 147). Csakhogy ez az új ízű *lap* még a 18. században fölvette a 'Seite des Blattes' jelentés mellé a 'Blatt des Buches' értelmet is, szintén egészen magyar fejlődés útján: a résznek a neve — szinckodchéval — az egésznek a nevéként is használatba került. Ezáltal pedig a *levél* régebbi tükörszó fölöslegessé vált, s ez, láttuk, ugyancsak inkább hasznos fejlődés volt.

A másik — ezzel összefüggő — baj pedig az, hogy többnyire csak kis mértékben vették figyelembe a gyakorlati szükségletet, ill. a modern ismeretanyagot és a szó-

kincsnek a kívánatos kapcsolatait: t. i. ott, ahol ez az ő malmukra hajtotta a vizet. Viszonylag sokszor kiemelték pl., hogy az *oldal* 'Seite des Blattes' jelentés zavaró, hiszen *lapszámozás*-ról beszélünk, s a késnek, kardnak is a *lapját* emlegetjük. Nem hivatkoztak azonban arra, hogy a kartotéklap, kartonlap, a kártyalap, a levelezőlap, a fémlap, ostyalap, rajzlap, irkalap stb. szintén közkeletű szavak, s az utótagnak ezekben ismert értelme viszont ellene szól annak, hogy a *lap*-nak egy-egy síkját szintén a *lap* szóval fejezzük ki. Sokszor utaltak arra, hogy a most tárgyalt *oldal* német tükörszó; de hallgattak arról, hogy a régi *levél* 'Papierblatt' is hihetőleg latin (német?) mintára született meg. S arról is, hogy sokszor inkább a *lap* használata látszik németesnek, amikor t. i. a német *Blatt* főnév is 'Seite; pagina' értelmű (l. Sprach-Brockhaus stb.). Pl. 1835: »más *lapra* tartoznak« (Jósika: Vaz. 74); 1860: »Klió, te készítsd legdicsebb *lapod*« (Arany: Széchenyi emlékezete); 1882: »Nevezetes annak nagyapja, dédapja | A történelmünkben eljut minden *lapra*« (Mikszáth: Eszterházy 3); 1952: »Gajdár Timurja... a könyv *lapjairól* az életbe lépett« (Új Hang 4, 23); »[Zola] épp legjobb *lapjain* vált hűtlenné ehhez a programhoz« (SzN. IX. 29.); de vö. u. itt: »[Zola] nap mint nap pontosan három *oldalt* ragasztott készülő művéhez.«

Nem volt szokás említeni azt sem, hogy az *oldal* sokszor feltűnőbben kölcsönzött jelentésben is él nyelvünkben, s ez ellen már nem igen harcolunk ma. Pl. a dolgok jó vagy rossz *oldaláról* beszélünk; a folyóvíz két *oldalát* ('partját') említjük stb. Van Erdélyi János közmondásai közt (1851.) egy bizonyosan nem régi, de igen találó bölcsesség: »Minden dolognak két *oldala* van« (308); azt hiszem, a papírlapot, fémkorongot, lemezt stb. sem volna okos kirekeszteniünk a »minden dolog« köréből azzal, hogy annak csak két fele, lapja stb. van.

5. Mindezek alapján perújrafelvételt kérek az *oldal*—*lap* kérdésben vallott nyelvhelyességi »ítélet« dolgában, s azt javaslom: fogadjuk el az újabban kialakult egyértelmű használatot: legyen az *oldal* a 'pagina; Seite des Blattes', a *lap* pedig a 'folium; Blatt eines Buches, Papierblatt' értelem kifejezője. Ne bolygassuk már a *lapoz*, *lapozgat* 'blättern (im Buche)' szót, s ne bántsuk a különféle *ürlap*, *étlap*, *fémlap*, *levelezőlap* stb. összetételt sem. A *levél*, *levelez* stb. szót ellenben hagyjuk meg a természettudomány és a korrespondencia műszavául. Ahol pedig lehet és kell, ott egyeztessük ennek megfelelően az új szóhasználatot, hogy a lehetőség szerint végre kiküszöböljük a félreérthető formákat.

A *lapszám* helyett pl. már Verseghy 1818-ban (Felelet 314) élt az *oldalszám* szóval; beszéljünk tehát *oldalszámozás*-ról. A *lapalji jegyzet* helyett ma is használatos a *lábjegyzet*; ez a jövőben is beválhat, hisz az *oldal*-nak is a *lábánál* van, nemcsak a *lap*-nak. A *lapszéli jegyzet*, *oldaljegyzet* helyett a rövid és ugyancsak jól ismert *széljegyzet* szót ajánlanám. Nagyobb nehézséget okoz a *cimlap* szó. Ez ugyan valaha a *homloklevél* »jogutóda« volt, s így valóban nemcsak »a címet tartalmazó oldalt« jelölte; de ma már mégis csupán ilyen jelentésben él. Ha tehát ezután visszakapná eredeti értelmét, némileg erőszkolnini kellene a szaknyelvben a *cimoldal* szó használatát is. A könyv *borítólap*-ja, *borítéklap*-ja, viszont úgysem 'oldal'-t jelölt, úgyhogy éppen most, tervezetem szerint ismernénk el szabályosnak a jelenlegi értelmét.

Nem tudok javaslatot tenni az *oldal* és a *lap* szónak a testmértanban kialakult műszói alkalmazására vonatkozólag. Azt gyanítom azonban, hogy itt nem is kellene változtatnunk a szokáson — ha t. i. ez szakszempontról eddig egyértelmű és áttekinthető volt.

Az ajtó, az ablaküveg, a fal stb. külső és belső *lap*-ja helyett ismét egyértelműbb volna, ha *oldal*-áról, *sík*-járól, *felszín*-éről beszélnénk. A szövetnek, kelmének eddig is inkább *színét* és *fonákját* ismertük; ezt ezután is ízesebbnek tarthatjuk, bár az sem lehet »hiba«, ha olykor a bolyhos vagy a síma *oldalát* említjük. A vízszintes lemez (pl.: asztal-lap, a konyhaasztalt borító *bádoglap*, eternit-lap) felső síkját nyilván eztán is sokszor nevezhetjük *lap*-nak: hiszen amit erre a sík felszínre teszünk, azt egyben a deszka- (bádog-, ebonit- stb.) *lapra* is tesszük. A kard, penge, kés *lapja*, a *kardlapoz* szóban általában szintén nem okozna nagy bajt, ha a *lap* nem a fémlemez egyik vagy másik fel-színét, hanem magát a lemezt jelentené; stb.

Jól tudom: nyilván maradna a *lap*-nak s az *oldal*-nak még ezenkívül is egypár olyan alkalmazása, amelyben meg kellene gondolnunk, hogyan biztosíthatnánk a zavarok

teljes eltüntetését. A legnagyobb nehézségeket azonban — úgy hiszem — csak ezen az úton tudjuk elhárítani. Igaz, hogy nyelvhelyességi álláspontunkban változtatást javasolok: látszólag »megalkuvást«, »engedékenységet« a »hibás« alakok iránt; csakhogy ez az álláspont nem alapult egészen helyes történeti szemléleten, s nem szolgálta eléggé az életet. Azt is elismerem, hogy az *oldal* 'Seite des Blattes' használatot magam sem érzem ma stilisztikailag annyira választékosnak, irodalmiasnak, mint a *lap-ét*; az utóbbi, finomabb hangulatú szóval azonban tanári munkámban nem tudtam elhárítani a zavart. S azt is jól tudom, hogy ha ezentúl nem mondjuk rossznak az *oldal* szó ilyen alkalmazását, akkor hamar el is veszti irodalmiatlan hangulatát. Móricz Zsigmond és más újabb nagy íróink, költőink úgyis következetesen éltek és élnek ezzel a megbélyegzett szóhasználattal. S azt se feledjük el: a nyelvművelésben sem ismerhetünk el pusztán tekintélyi alapon »megváltoztathatatlan következtetéseket és tételeket«. (A szovjet nyelvtud. kérd. 242.)¹

EGY ÚJ NYELVI JÁRVÁNY

Írta: Kovalovszky Miklós

Néhány év óta lépten-nyomon hallunk, bármerre járunk, falun, városban egyaránt, egy új nyelvi sajátsgot, amely régebben csak némely vidék nyelvjárában volt ismeretes. Nemrég körkérdest intéztek az ország különféle iskoláiban működő nevelők-höz, hogy milyen nehézségek mutatkoznak a magyar nyelvtanításban. A válaszok szerint a legtöbb bajt az okozza, hogy a tanulók a kijelentő mód helyett következetesen felszólító módot használnak bizonyos esetekben. Így pl. azt kérdezik, hogy ki *tanítsa* a számtant, a helyett, hogy ki *tanítja*. Ilyeneket mondanak: Ezt mi nem *tudhassuk*, e helyett: *tudhatjuk*. Reggel *megetessük* az állatot, holott *megetetjük* a helyes alak.

Nem árt tehát, ha ezzel a veszedelmesen terjedő nyelvi hibával foglalkozunk, bár irodalmi nyelvünkbe még nem férközött be.

A Magyar Nyelv c. folyóirat 1908-i évfolyamában egy olvasó levelet intézett a szerkesztőséghez, hogy budapesti gyerekektől gyakran hall ilyen felkiáltásokat: *engess !, engessetek !, engesd el !* Furcsálja, hogy ezt a -d végű igét, amelyet a hasonló *feled* igével együtt így kell ragozni: *ne feledj el !, engedj !; feledjük el, engedjük el ; feledjen, engedjen stb.*, mégis úgy ragozzák a felszólító módban, mint pl. a -t végű *kerget* igét: *kergessetek ! ne kergesd !, kergessük !*

Ez a levél az egyik első nyom arról, hogy egy nyelvi szabálytalanság, vagy ha úgy tetszik: hiba, amely addig csak a nyelvjárásokban volt ismeretes, feltűnik a budapesti lakosság körében is, tehát behatol a korunkban főként városi gyökerű köznyelvbe.

Miféle nyelvi jelenségekről van szó voltaképpen?

Az, hogy *engessük, engessen* nyelvjárási alakok bukkannak fel a városi nyelvben *engedjük, engedjen* helyett, ez maga is csak másodlagos tünet. A lényegét kissé messzebb kell keresnünk.

A múlt század eleje, de főleg közepe óta vannak adataink arra, hogy némely nyelvjárásban, különösen a székelységben, a -t végű igék tárgyias ragozásában felszólító alakokat használnak jelentő mód helyett, mintha parancsolnának, pedig többnyire egyszerűen csak mondani, közölni akarnak valamit. Ilyen mondatokat jegyeztek föl: Az úr *hivassa* kédet [e helyett: hivatja]. Itt *töltsük* hiába az időt [e h.: töltjük]. Szívesen *lássuk* [e h.: látjuk]. Azt nem *mondhassa* [e h.: mondhatja]. A jövődőt nem *tudhassa* senki [e h.: tudhatja]. Majd mi *megszoktassuk* [e h.: megszoktatjuk].

Ez a nyelvszokás hatott aztán a -d végű *enged* ige gyakran használt felszólító módjára, amelyet a *kergessük* mintájára *engessük*-nek kezdtek mondani, *engedjük* helyett, talán mert ezt nem érezték eléggé felszólító alaknak, mivel egyezik a kijelentővel.

Az egész jelenségnek kiinduló pontja ugyanis az, hogy az igék nagy részének tárgyias ragozású kijelentő módbeli jelen ideje és felszólító módja több alakban azonos. Így pl. a mélyhangú igéknek egyes számú harmadik személyében és egész többes számában, a magashangú igéknek pedig csak többes első személyében. Figyeljük meg az igealak egyezését a következő kijelentő és felszólító mondatpárokban: A villamost *várja*.

¹ A felhasznált irodalmi adatoknak egy része az Akadémiai Nagyszótár, ill. Értelmező Szótár gyűjtéséből való.

Várja meg a postát! — Ezt gyakran *mondjuk*. *Mondjuk* meg az igazat! — A ruhát *mossátok*? *Mossátok* meg a kezeket! — Egész nap a hegyeket *másszák*. *Másszák* meg azt a hegyet! — A képeket *nézzük*. *Nézzük* meg a kiállí ást!

Ez a gyakori azonosság, valamint a felszólító alakok hangsúlyosabb, erősebb és hatásosabb volta magyarázza meg, hogy a felszólító mód alakjai a kijelentő mód helyébe léptek olyan igék ragozásában is, amelyeknek az előbb felsorolt alakjai nem azonosak, csak hangzásra hasonlók.

Így terjedt át először egyes nyelvjárásokban ez a parancsoló szándék nélküli felszólító alak a *t* végű igékre, ideértve az *-it* képzősöket, a ható igét, valamint az *sz*t végűeket és az egyetlen *st* végűt, a *fest* igét. A *sz*eret, *bánt*, *tanít*, *láthat*, *elmulaszt* igével pl. ilyen mondatokat hallhatunk: Ezt mi nem *sz*eressük. Nem *bánt*sa ez a füledet? Majd ő *megtanít*sa. *Láth*assátok, hogy milyen. Nem *n*ulasszuk *el* megnézni. (Sőt, mint láttuk, a *kerget*, *nevet*-féle igék felszólító alakjának (*ker*gessen, *ne*vessük) hatására a *-d* végű *enged* felszólító alakjai is ezekhez hasonlultak.)

Ez a nyelvjárási sajátosság a főváros — mint ipari és gazdasági központ — felé törő nagy belső népvándorlás folytán a század eleje óta felbukkan a pesti nyelvben is. Hosszabb ideig nem teszik szavá, úgy látszik, csak szórványosabb jelenség volt. A 30-as évek óta azonban felhangzik és erősödik a megrovás hangja, nyilván a nyelvsvokás terjedésének jeleként. A felszabadulás utáni hatalmas társadalmi és népességi változások során ez a *tudhassuk*, *tehessük*-szerű igeragózás, illetve beszédmód, amelyet jellemző hangzásáról tréfásan *suksük*-nyelvnék neveztek el nyelvész körökben, néhány év alatt szinte általánossá lett.¹ Ma már Pesten is lépten-nyomon ilyen mondatokat hallunk: Majd *me*glássátok, mindjárt *kinyissák* az üzletet. Hiába *jár*asszuk magunkat, és csak *tölt*sük itt az időt. Az ember nem *tudh*assa, mért nem *tartsák* be a szabályokat. Ha jól *be*osszuk a pénzünket, *fuss*a mindenre.

A mozgalmi és szervezeti életben résztvevő hatalmas tömegek számára sok alkalom adódik előszóbeli megnyilatkozásra, és ez járványszerűen terjeszti a *suksük*-nyelvet. Ma már értelmiségiek százából sem ritka a *mondhassuk*, *sz*eressük, sőt rádióbemondóink beszédében is többször megfigyeltük, s bevalljuk, hogy »mi ezt nem *sz*eressük«. Ezt a hibát egy lapunk is szóvá tette rádióbírálatában. Mindez mutatja, hogy a ragály mennyire veszélyes. A rádió felelőssége különösen nagy, mert az éteren át való fertőzés a legveszélyesebb, hiszen a hallgatók hitelesnek és nyelvi szempontból is helyesnek tekintik azt, ami a rádióban elhangzik. Az ú. n. helyszíni közvetítések életszerűségének nem szabad tehát feláldozni a nyelvi helyességet. Az olyan megnyilatkozások, amelyek elrettentő példatárjai a nyelvi hibáknak, s főleg a *suksük*-ragozásnak, minden természetességük és hitelességük vagy jelentőségük ellenére kétszeresen elhibáztak: a kényesebb fülű hallgatót elrettenti a megfogalmazás kezdetlegessége, az egyszerű emberek nagy átlagát pedig nemhogy szép, művelt beszédre nevelné ezzel a rádió, hanem megerősíti őket hibáikban a maga tekintélyével. A rádióban tudvalevőleg egészen ritka a rögtönzés; módot kell és lehet találni, hogy nyelvhibákat ne terjesszen a mikrofon.

Akik a *suksük*-nyelven beszélnek, azoknak nem hivatásuk vagy rögeszméjük a parancsolás, mégis mindig felszólító módot használnak. A hiba az, hogy nem érzik vagy nem ismerik a kijelentés és a felszólítás nyelvtani, alakj különbségét. A rossz szokás pedig ragadós. Akin k gyenge, nem eléggé tudatos a nyelvérzéke és kicsiny az olvasottsága, az könnyen belesik ebbe a már gyakori hibába, még ha eredeti nyelvjárázásában vagy gyermekkori nyelvhasználatában ismeretlen is az effajta ragozás. Iskoláinkban a tanulók nagy része így beszél, nyilván az otthoni környezet hatása alatt, és a nevelők szinte reménytelenül küzdenek ellene. A nyelvtani ismeretek elmélyítésével, a helyes és a

¹ A *suksük*-nyelv kifejezést először Győrten hallottuk Dece László kartársammal 1951-ben. Lakatos László gimn. tanár használta nyelvüvel előadásunk utáni hozzászólásában. A tréfásan ható kifejezés általános derűtséget keltett, amittől arra következtethettünk, hogy a felszólalón kívül e kifejezést mások nem is érték, a teljes újság ingerével hatott a jelenlévőkre. A győri közönségtől tetszéssel fogadott szót — ha először szokatlan volt is hallani — mi is rendkívül szerencsés leleménynek tartottuk: a ragokból (*láthassuk*, *sz*eressük) alkotott szó tömören utal a lényegre. Nyelvész körökben eztán a győri előadás után a mi révünkön terjedt el, s íme, most bevonul a nyelvtudományi irodalomba is. *Fábián Pál*

hibás igehasználát különbségének megfigyelésével és megértetésével, példamutató irodalmi olvasmányok és megfelelő gyakorlatok, helyes szoktatás útján azonban meg kell találni az orvoslás módját.

A tanulók beszédét következetesen javító, hibáikat ostromozó nevelők hatása néha azonban az ellenkező hibába vezet, akárcsak az ikes ragozásnak néhány évtizeddel korábbi erőszakolása idején. Akkor túlzott igyekezettel — az iktelen igét is ikesen ragozva — ilyeneket mondtak azok, akik finom, művelt módon, »szabályosan« akartak beszélni: »Mindent megtesz, hogy *boldogulhassék*«. Sőt általánossá vált ez az udvarias alázattól csöpögő szó: *könyörgöm*, a helyes, de teljesen fölösleges *könyörgök* helyett. Akadnak már ma is olyan bizonytalanokdó óvatosak, akik a *süksük*-ragozást úgy akarják elkerülni, hogy felszólításban is kijelentő módot használnak, így: »*Hallgatjuk* csak meg! Ne *halasztjuk* el!«

Mások viszont, akik különben rendesen ragozzák az igéket, nyilvánosság előtt a *süksük*-nyelven beszélnek, mert ebben valami »proletár« igeragozást látnak. Helyesen kel ki egy hetilapunk a túlzó majmolók és a reakciós csúfondároskodók ellen: »Vannak, akik tudják, hogy hibás és helytelen a *tudhassuk, láthassuk*, mégis ezt használják, mert azt hiszik, hogy ezzel »tyű, de proletárok lettünk«, »hijnye, de paraszti sarjak vagyunk«. Erőszakolt és átlátszó áarc ez, mely gyanút kelt, cinizmusa visszataszító. Vannak aztán olyanok is, akik ugyancsak tudják, hogy a *tudhassuk, láthassuk* helytelen, mégis minduntalan, sőt kacékkodva használják, mert ezzel egyet csípni akarnak, gúnyoskodni igyekeznek, hogy no most jól megadjuk az új kádereknek.« (Béke és szabadság 1953. márc. 1.) Ha pedig valaki pusztán utánzásból vagy tréfából beszél így, vigyázzon, mert a tréfa megbosszulhatja magát, és valóban hibává, helytelen szokássá rögződhet.

Az irodalomban természetesen csak elvétve találkozunk a *süksük*-ragozással; az irodalmi nyelvhasználat szigorúan elkülöníti a két mód alakjait. Arra azonban néha felhasználja az író a *süksük*-öt, hogy szereplőit ezzel a beszédmóddal is jellemezze. Móricz Zsigmond Úri muri-jának egyik főalakja, Csörgő Csuli, a parlagi dzsentri fölényes korlátoltságával ezt mondja a kisvárosba tévedő könyvügnöknek: »Ha nem is vagyunk olyan nagyon kultüremberek, ... azért mink is *szeressük* Jókait« (19). Így beszélteti pl. gyakran a kozákokat a Csendes Don fordítója, hogy nyelvükbe tájshólási ízt vigyen. Ami néhány példát sikerült találni a látszólag helytelen használatra, azokban is többnyire meg tudjuk magyarázni, hogy miért használta az író vagy a költő a felszólító mód alakját kijelentő helyett, a két igeragozási rendszer keveredésének ugyanis belső nyelvi oka van.

Vörösmarty Fóti dalában üti meg szemünket ez a sor: »No de se baj, máskép leszen | Ezután, | Szóval, tettel majd *segítsünk* | A hazán.« A költemény mondanivalójából következik, hogy igen sok benne a felszólító igealak. Ezek sorába illik a *segítsünk* is, amely nemcsak fogadkozás, hogy »majd *segítünk*«, hanem inkább egyúttal felhívás, biztatás a magyar néphez. — Petőfi leírja, milyen »A pusztá télen«: »De még a csárdák is ugyancsak hallgatnak, | Csaplár és csaplárné nagyokat alhatnak, | Mert a pince kulcsát, | Akár *elhajtsák*, | Senki sem fordítja feléjük a rudat.« Itt is egybeolvad a megállapítás, hogy a kulcsot akár el is *dobhatják*, és a tréfás felszólítás, amellyel a költő mintha magukhoz a csárdásokhoz szólna: Ugyan, *hajtsátok* el azt a pincekulcsot, hisz úgyse jön vendég! Jókai regényeiben is találni ilyen kétarcú, sűrített tartalmú mondatokat. Egy helyütt pl. ezt olvashatjuk: »[A házigazda] a poétának lapokat ad, melyekben tulajdon munkáit *olvashassa*« (Egy magyar nábob, 2: 59). Itt két gondolat olvadt egybe az író tudatában. Az egyik: a lapokban a költő saját munkáit *olvashatja*. A másik: a házigazda azért adta vendégének a lapokat, hogy *olvasson*, ill. *olvashasson*. A kijelentő és a célhatározói mondat igealakjai azután egybeolvadtak. Egy másik regényében ezt írja: »Az öreg gróf valami olyat szalasztott ki a száján, hogy amint az a házasság meglesz, akkor a Koczurt is majd *félretegyük* valami csendes kis hivatalba. Értsd: útilaput *kössünk* a talpára.« (Kik kétszer hálnak meg 2: 197). A mondat a közepén átcsap idézetbe: mintha az író helyett a gróf kezdene beszélni, többes első személyben.

Másutt arra a hírre, hogy egy ifjú valósággal beteg a szerelmétől való elszakításba, azt mondja fölényes gúnnyal egy előkelő úr: »No majd *kigyógyítuk* belőle.« (A kőszívű ember fiai 1: 135). Ez a mondat a Fóti dal példájához hasonlóan fogadkozó ön-biztatást

fejez ki. — Arany János ezt mondatja a Szentivánéji álom fordításában a varázslatból ébredő Zuboly takáccsal: »Nincs élő teremtés, ki *megmondhassa*, mi voltam én« (3: felv. 1. szín). A kifejezés azonban itt nemcsak az egyszerű iparos népies beszédmódjára jellemző: a »*nincs, aki megmondhassa*« felszólító igealakja az óhajtott, a kívánatos lehetőség tagadását fejezi ki, s ebben a finom árnyaló szerepben általános (pl. nincs, aki *megtegye*; nincs, ami *csábitsa*; stb.).

Következő példánk némileg más jellegű: nem a felszólító árnyalatnak a mondatba való beleolvadása magyarázza a *süksük*-alak használatát, hanem egyszerűen a népi beszédmód, illetve a pongyolább köznyelvi szokás hatása.

Arany — aki versben nem igen mondana ilyen különös ok nélkül — ezt írja egy levélben: »[Sárosy] albumát igen dicsérik — majd *mejlássuk*.« Bizonyos nyomatékos, szólásszerű használatban a *lát* ige felszólító alakját gyakran mondjuk így, anélkül, hogy felszólítást akarnánk vele kifejezni. Pl.: *No lássa!* Ez már szinte megszokott, elfogadott kifejezés. (Voltaképpen csak akkor helyes a *lássa* igealak, ha pl. a hivatali vezető ráírja valamely ügyiratra: *Lássa* X. Y. előadó.) — Az Adynál fellelhető hasonló igealak más jellegű: Álmodik a nyomor c. versében a proletár-ifjú álombeli vágya: »Kevesebb vért a köhögésmél, | És a munkánál több erőt, | S hogy ne *kellessen* megjelenni | Legalább tíz-húsz esztendeig | az Úr színe előtt.« A *kellessen* (*kelljen* helyett) a *lehessen* hatásának látszik, de nem az, hanem a *kell* ige nyelvjárási, népies *kelletik* alakjából való. A költő finom stílusérzékével a legény álombeli sóhájának népies ízt ad, s a hosszabb szóalakkal egyúttal vágyának szerény, szinte alázatos voltát érezteti; mint aki csak ennyit kér az élettől.

A kijelentő és felszólító igealakoknak gyakori egyezése vagy hasonlósága, ami pl. kiténik az ismert nótából is: »Ha *meghallják*, *hadd hallják!*«, vagy ilyen mondatból: »Nem elég az, hogy *tanítjuk* a helyes beszédet, *tanítsuk* is meg rá növendékeinket!« — mindez nem egyedüli magyarázata a *süksük*-nyelv kialakulásának és terjedésének. Az ok gyakran magának a mondatnak tartalmában és a lélektani helyzetben rejlik, amint azt irodalmi idézeteinkben is láttuk.

Vannak mondatok, amelyekben az ige módalakja dönti el, hogy egyszerűen kérdezzünk-e, vagy pedig, félig-meddig burkoltan, a cselekvés szándéka, illetve felszólítás árnyalata olvad-e a kérdésbe. Ilyen különbség van pl. ezekben a kérdésekben: Mikor *vetjük* el a borsót? Mikor *vessük* el a borsót? — Hová *szállítjuk* a gépet? Hová *szállítsuk* a gépet? Egy termelési értekezleten egy felszólaló, miután rámutatott bizonyos módszerek alkalmazásának hasznosságára, ezt mondta: »Ezzel *segítjük* elő jó munkánkat.« Ez a nyomatékosító mondat még hatásosabb lett volna ezzel a betűnyi változtatással: »Ezzel *segítsük* elő jó munkánkat!« A *segítsük* igealakban ugyanis — a *segítjük*-kel ellentétben — a meggyőzésen kívül benne van a biztatás, buzdítás, a cselekvésre felhívás is. A két gondolati árnyalat gyakran egybekapcsolódik, és mikor a nyelvi kifejezésre kerül a sor, ösztönösen az erősebb, nyomatékosabb, hatásosabb felszólító alakot használjuk. Az ilyen mondatok mintájára aztán terjed a *süksük* ott is, ahol semmi szükség rá.

Az eddigiekben feltártuk egy újabb keletű, erősen terjedő helytelen nyelvi változás főbb okait, s ezek alapján most már dönthetünk a helyesség kérdésében. Minden nyelvi jelenségnek van természetesen *oka*, de nincs mindig *célja*, azaz nem feltétlenül valami újszerű mondanivaló vagy új árnyalat kifejezésének szüksége hozta létre. Akkor pedig nem szolgálja a nyelv gazdagodását, tökéletesedését. Nyelvhelyesség dolgában nem vallhatjuk a francia közmondást, hogy megérteni már annyi, mint megbocsátani.

A mi esetünkben a lényeges kérdés az: származik-e előny abból, akár a kifejezés egyszerűsége, akár a tartalmi pontosság, árnyalati finomság tekintetében, ha bizonyos ígék használatában nem különböztetjük meg a kijelentés alakját a felszólításétól?

A kérdésre már az eddigiek alapján is határozott nemmel felelhetünk.

Alaki tekintetben látszólag egyszerűsödik az igeragozás rendszere azzal, hogy két módalak helyett csak egyet használunk. Igen ám, de ez az egybeolvadás, a kijelentő mód szerepének átvállalása az ígéknek aránylag kis csoportjában ment végbe, s másutt nem igen lehetséges. Ha tehát, tegyük fel, a cél az igeragozás alaki egyszerűsítése, egységesebbé válása, ezt nem érjük el a *süksük* révén. A rendszer kettőssége továbbra is megmarad,

sőt ráadásul eltorzul, megzavarodik, felemás lesz, anélkül, hogy a változás bármilyen előnyvel járna.

Nyilvánvaló az is, hogy az igemódok azért fejlődtek ki, mert szükség volt rájuk. A különböző igealakok a beszélő mondanivalójának, szándékának pontos, árnyaltos kifejezésére szolgálnak, őrizzük meg tehát őket. Ez ellen vehetné ugyan valaki, hogy a *suksük*-ragozás a nyelvnek természetes okokkal magyarázható jelensége, és nem okoz nagyobb zavart a megértésben, mert a mondat egésze és más nyelvtani eszközök az esetleges félreértés lehetőségét ellensúlyozzák. Ez az ellenérv is csak részben igaz. Ezt a mondatot pl.: »Mennyibe számítsa?« — ha a piacon halljuk, nyilván nem fogjuk felszólításnak érteni, mert a helyzet világossá teszi, hogy kérdésről van szó. De ha azt kérdezi tőlem valaki »*suksük*-nyelven«, hogy »Mikorra *halasszuk* az értekezletet?«, akkor a magam nyelvérzéke szerint úgy értem a kérdést, hogy véleményemet, döntésemet, hozzájárulásomat kéri az új időpont megállapításához. A dologból félreértés is lehet, mert *suksük*-nyelven csak egyszerű tudakozó kérdésről van szó, arról, hogy mikorra *halasztjuk* az értekezletet. Ugyanazt a mondatot tehát másként érthetik a beszélők, aszerint, hogy melyik ragozás pártjához tartoznak. A zavar elkerülhető, ha megőrizzük a meglevő alaki különbséget kijelentő és felszólító mód közt, és élünk is vele.

Egyéb nyomós okok és érvek is támogatják tiltakozásunkat a *suksük* divatja ellen, azt a törekvésünket, hogy visszaszorítsuk növekvő uralmát. Dolgozó népünk a nemzeti műveltség, az irodalmi nyelv örököse és birtokosa lett. A műveltségi kiváltságok megszüntetése az *án* nem jelentheti azt, hogy terjedni engedünk, esetleg szentesítünk nyelvi hibákat. Gondoljunk csak arra, hogy ha a *suksük* elterjedne, mennyi nehézséget okozna a fiatalabb nemzedéknek klasszikusaink, sőt mai íróink olvasása is. Irodalmi nyelvünk ugyanis szigorúan ragaszkodik a *-t* végű igék kijelentő és felszólító módjának világos, pontos alakbeli megkülönböztetéséhez mint hasznos nyelvi eszközhöz.

Az iskola elsősorban a nyelvtani ismeretek alapos tanításával, megfelelő mondat-szerkesztő, mondatátalakító és — mondatelemző gyakorlatokkal, helyes szoktatással kell hogy javítsa a tanulók beszédét. Ha valaki jól megfigyeli és megérti, mi a hibás és mi a helyes ragozás, és ha a különbségre ügyel, leszokhat a *suksük*-ről. Sokat használ a jó írók figyelmes olvasása is. Mindenképpen meg kell kísérelnünk, hogy elsősorban az iskola munkájával, a rádió nevelő hatásával, az irodalom és a népszerűítő nyelvtudomány segítségével a szó az élőszónak a közösségi életben annyi alkalmat találó példamutató lehetőségeivel útját szegjük ennek a helytelen jelenségnek. Népünk hatalmas lendületű művelődése és tanulásvágya erre reményt és módot nyújt.

AZ ORSZÁG HATÁRAI

Írta: Elekfi László

A Nyelvőr 1951. évi utolsó számában (75 : 480) Oldal Géza felveti a kérdést: helyes-e a címül választott kifejezésben a *határ* szó többes számát használni? Hogy ezt megnyugtató módon eldöntsük, előbb utána kell néznünk, milyen alakban és jelentésben használja a *határ* szót a mai köznyelv, hogyan használták nagy íróink a múlt században, és milyen jelentésben nem használatos a szó többes száma.

A szó mai használata a következő hat fő jelentésváltozatot mutatja: 1. az a vonal, mely valamely területet elválaszt valamennyi többi, szomszédos területtől: *Magyarország határa*; 2. két szomszédos terület közti választóvonal: *a Duna egy darabja határ Magyarországot és Csehszlovákia közt*; 3. valamely terület szélével érintkező másik terület: *Magyarország északi határa Csehszlovákia*; 4. falut, várost körülvevő és ahhoz tartozó terület: *kint van a határban*; 5. átvitt értelemben választóvonal: *az élet határa* (a halál); 6. korlát, melyen túl vmi nem mehet: *nem ismer határt*. Ezen kívül a népnyelvben és az irodalomban is találkozunk a szó 'rakás' jelentésével (*egy határ kavics, nagy határ papiros*).

A felvetett kérdéssel kapcsolatban első sorban az 1. és a 2. jelentést kell jobban szemügyre vennünk. Ha a 1. jelentésben használjuk a szót, akkor valóban nincs többese, amint a körnek sincsenek kerületei, hanem csak kerülete van. De ha a *határ* 2. jelentésére

¹ A szerkesztőség választát l. a Nyelvőr postája rovatban: 76 : 480.

A szerk.

gondolunk, akkor kiderül, hogy Magyarországnak vagy pl. egy megyének nemcsak határa van, hanem határai is vannak, még pedig lehetnek természetes és mesterséges határai, hiszen a más-más szomszédos területtől elválasztó egyes vonaldarabok mind megannyi határok. Nagyon helyesen látta meg Oldal Géza, hogy pl. a magyar—román határ nem más, mint az egész magyar határnak egy szakasza. De észrevételéből nem vonta le azt a következtetést, hogy akkor ebben az értelemben az országnak *határaitól* (t. i. határszakaszairól) is beszélhetünk.

Való, hogy a szó többes száma ebben a jelentésben csak az utóbbi évtizedek folyamán kezdett elterjedni. Mult századi klasszikusainknál nem találjuk e szó többesét. 1896-ban Mikszáthnál találunk egy többesszámú adatot, de ott nem a tárgyalt konkrét, 2. jelentésben, hanem a 6. helyen említett átvitt értelemben: *a tapintat határai* (Katángy 107—108). A NySz egyetlen adata a szó többes számára hasonló átvitt értelemben jóval korábbi: 1673-ból való.

Az is igaz, hogy átvitt értelemben (az értelmezésünk szerinti 5. és 6. jelentésben) ma is gyakoribb a szó többese, mint konkrét értelmű használatban: *szűk határok között mozog; határok közé szorít; képességének határai vannak*. És feltehető, hogy az 5. jelentés a 2.-ből fejlődött. Többes száma pedig azért gyakori, mert ki akarjuk vele domborítani azt, hogy itt több különböző irányban történő elhatárolásról vagy korlátozásról van szó. Ezt a jelentésmozzanatot ('több szomszédos, különböző irányba eső területtől elválasztó több, különböző irányban húzódó vonal') akarjuk kifejezni bizonyos esetekben akkor is, amikor a *határ* szót konkrét jelentésében tesszük többesbé. Amikor tehát a *Szovjetunió távolkeleti határai*-ról olvasunk, akkor nem az 1. jelentésű *határ* helytelen többesével találkozunk, hanem a 2. jelentésű *határ*-ral, melynek természetesen van többese.

Czuczor—Fogarasi szótára még nem idéz egyetlen példát sem a *határ* többesére. A szó értelmezésében azonban ad olyan jelentést, mely nem zárja ki a többesszámú használatot: »2. Ezen elválasztó vonalat kimutató jel, pl. fa, halom, kerítés.« — 1887-ben (Nyr 16: 13) Bélyky Kálmán így fogalmazza meg azt a jelentést, melyet cikkünk elején 2. helyen említettünk s mely Czuczor *határ* szócikkében az 1. helyet foglalja el: »két középponttal bíró térrész elválasztó helye«. Ebből az értelmezésből még világosabban következik az, hogy ha a szót nem pontosan ebben az értelemben használjuk, nem csupán két »térrész« v. terület határáról beszélünk, vagyis nem arról a vonalról, mely egy területet egyetlen másiktól elválaszt, hanem azokról a helyekről vagy vonaldarabokról, amelyek egy területet több más területtől elválasztanak, akkor nyugodtan beszélhetünk annak a területnek különböző határaitól is.

Összefoglalva a lényegét: a *határ* szó jelentése a mult század óta némileg bővült, és ezért a mai nyelvhasználat szerint az országnak van határa is (mint a körnek kerülete van) és vannak határai is (mint a négyszögnek oldalai vannak).

Arra azonban ügyelnünk kell, hogy az ország határaitól csak akkor beszéljünk, ha ki akarjuk emelni az egyes határszakaszok különböző irányát és különböző jellegét. Hiba, ha csupán pongyolaságból vagy divatból használjuk a szó többesét. Főlöleges és ezért hibás a többes szám használata ebben: *kicsempésztek a valutát a határokon túlra*; de helyes, ha ezt mondjuk: *a rendelkezés pontosan kijelöli a megye határait*.

EGY GONDOLAT BÁNT ENGEMET »IS«...

Villamosaink lépcsőjénél néhány hét óta ott díszleg egy figyelmeztető felirat: *A rend és tisztaság érdekében, lejárt villamosjegyét is dobja a személygyűjtőkosárba!* S nekem azóta se éjjelem, se nappalom; mind csak azon töröm ezt a szegény sovány fejemet: hogy »is« értsem az idézett jótanácsot.

Mert hát »a rend és tisztaság érdekében« én »is« mindenre kész vagyok, s elhasznált villamosjegyeimtől valóban egy-egy papírkosárnál szoktam örök búcsút venni. »A rendet és a tisztaságot« azonban (hadd javítsak mindjárt ennyit a fogalmazáson!) a gondolkodásban és a vele szorosan összefüggő nyelvi formákban is sokra tartom, megszoktam és elvárom; így a fönti intelmet is igyekeztem »az észnek szerkesztő tudományával«, »az igazat a hamistól elválasztó tudománynak módjával« — azaz mai nyelven: *logikusan* értelmezni.

Nem kicsinyesen, szörszálhasogató pedantériával. Nem akadtam fönn pl. azon, hogy én többnyire az »elhasználta« vagy a »főlöleges« villamosjegyem dobom el, meg sem várva a jegy lejártát. (Az átszállóval u. i. még bizvást utazhatnak tovább is, *nem járt le*; de én már a célomnál vagyok, tehát leszálok, s a jegyet sem őrzöm addig, míg *valóban lejár*, s — a felhívásnak megfelelően mint »lejárt« villamosjegyet dobhatom el.)

Csak az az »is«, csak azt tudnám feledni! Mert hogy is érthetném másként, mint hogy előzőleg valami egyéb, fontosabb dolgomat kell a szemégyűjtőkösárba vetnem, csak aztán, befejezésül: a villamosjegyemet »is«. (Ahogy ifjúkorunk indián hősei nyomós kijelentéseik után még odatették: *Howgh!*) De mi lehet ez az egyéb holmim, eldobásra ítélt egyetmásom? »Lejárt villamosjegyét is«: ez elé odagondolhatom pl. a »le nem járt« villamosjegyemet. Node miért dobjam el, ha még hasznáhatom!? Csak nem veszek napon-ta új hetikátyát azért, hogy *ne csupán a lejárt jegyem* dobhassam el! Vagy az akatás-kámat kéne a szemégyűjtőkösárba csapnom a lejárt jegy előtt?! Már engedelmet kérek...

Egyszóval: nem értem, sehogysem értem. S így én csak egy dolgot dobhatnék a szemétre a lejárt jegyen kívül: a szóban forgó hirdetményt. Azt nem is sajnánám, bár a papírtakarékoságnak nyilván nem hasznánánk vele, ha új, értelmesebb, »is«-telen feliratot kellene készíttetni helyette, de »a rend és a tisztaság érdekében« meghozhatnánk ezt az áldozatot »is«. Csak az a baj, hogy ezt a hirdetményt én, az utas, nem dobhatom a papirkösárba, mert megbüntetnek. Ezt magának a vállalatnak kell elrendelnie; ha már elmulasztotta a szövegezésnek idejében való ellenőrzését, ne röstelje utólag!

Persze, ha ez a felirat nem a villamoskocsin meredne elénk, hanem pl. a terek papírkösarain, akkor »is« köztöszóval is érthetőbb volna a szöveg: aki pl. tízóraijának a papirosát beleveti, gondoljon arra, hogy nincs-e a zsebében eldobnivaló villamosjegy »is«.

S még egy szót: vajjon miért van vessző a célhatározó (»A rend és tisztaság érdekében«) végén? Igaz, beszédben egy kis szünettel jelezzük, hogy itt új szakasz kezdődik; írásban azonban túlzás volna ezt vesszővel jelezni, úgysem érti senki a *lejárt* szó célhatározójául az előbbi szakaszt ilyen képtelen módon: »A rend és tisztaság érdekében lejárt...« De ha a »szerző« mégis ettől tart, más szórenddel is elkerülheti a veszélyt, pl.: *Elhasználta (lejárt) villamosjegyét a rend és a tisztaság érdekében...* a. f.

NYELVMŰVELŐ CIKKEK SAJTÓSZEMLÉJE

Nyelvművelő irodalmunknak a felszabadulás utáni hullámozó lendülete, majd átmeneti pangása az újabb időben mintha örvendetes javulást mutatna.

Az írószövetség különféle munkaközösségeiben, osztályaiban és folyóirataiban többször felmerült, megvitatás és bírálat tárgya volt a nyelv, természetesen az írói nyelv kérdése. A napilapok azonban, amelyek nagyobb körhöz szólnak, még mindig meglehetősen érdektelenséget mutatnak a helyes nyelvhasználat kérdéseiről, a rádió pedig — széleskörű hatása ellenére — szinte évekig mellőzte műsorából a rendszeres nyelvújítást. Mindebben azonban legalább ugyanennyire hibásak maguk a nyelvészek is, akik távolmaradtak a gyakorlati és a népszerűsítő munkától.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának újjáalakulása és tervszerű irányító munkája, valamint a Nyelvtudományi Intézet közreműködése remélhetőleg javít majd a helyzeten. A jelek máris mutatkoznak: egyrészt a szaporodó nyelv-művelő cikkekben, másrészt abban a tényben, hogy a rádió 1952. őszén újból nyelv-művelő előadássorozatot indított, s ezzel bizonyára felkelti majd egész dolgozó népünk érdeklődését a nyelvi műveltség kérdéseiről. A nyelvész szakemberek eleven és lelkes munkáján fordul meg aztán, hogy ezt az érdeklődést fokozzuk.

De lássuk az elmúlt év (1952) nyelv-művelő irodalmának termését.

Az **Irodalmi Újságban** **Karinthy Ferenc** két cikket írt. A *Diszpécser és társai* (ápr. 24) nyelvünk felesleges idegen szavairól szól. A szovjet mintára használt egyszerű, ügyes számoló szerkezet, a *szcsoti* = *számvető* megmagyarosításának példájára helyes javaslatot tesz a *diszpécser* (munkairányító), *dekád* (tíz nap, harmad), *instruktor* (oktató stb.), *konzultáció* (tanácskérés stb.), *likvidál* (megszüntet stb.) szavakra. Tiltakozik az egyre-másra alakuló ipari és kereskedelmi egyesülések *tröszt* neve ellen. Igaza van, mert ha a *kombájnt*-t már-már elfogadják a bonyolult *aratócséplőgép* helyett, mert »van valami

egészséges politikai zamata», a *tröszt*-re valóban elmondhatjuk, hogy igen rossz »politikai« íze van, azon kívül, hogy idegen szó : a legmohóbb monopolkapitalizmus terméke. Miért ne lehetne tehát az új szerv nevéül elterjeszteni jó magyar szót (pl. *érdekeltség, egyesülés* stb.)?

Kevésbé, hasznos és termékeny *Karinthy* másik cikke: *Sernevát és Ermellér* (máj. 8.). Igaz, hogy nehezebb, tisztázatlanabb kérdéshez nyúl: a szórővidítéket és az így képzett intézmény-neveket bírálja, illetve támadja. Sajnos, úgy látszik, a szerző nem olvasta a tárgyról szóló eddigi tanulmányokat (Fábián Pál és Deme László; Nyr 74.), mert nem szól a kérdés lényegéről: hogy t. i. mért jöttek létre az ilyen szavak, s van-e szükség rájuk. *Karinthy*nak csak elítélő szava van, legalább is ami példáit illeti, de nem mondja meg, mi a rossz bennük, mi a hiba általában, s hol keressük a jó megoldást. A szellemesség ilyen kérdésekben nem pótolja az alaposságot, s ezért a cikk nem is old meg semmit, inkább zavart kelt. Egyetlen pozitív javaslata az, hogy az Akadémiát vagy az Írószövetséget (?) ajánlja tanácsadónak minden új szóalkotás esetében. Ez is utal valamiféle központi »nyelvhelyességi szolgálat« szükségére.

A nyári hónapokban örvendetes módon szinte egymást érték a nyelvvédő cikkek az Irodalmi Újságban. *Rátkai Károly: Bürokrata tolvajnyelv a hivatalokban* c. cikke (jún. 9.) a mozgalmi élet és a szocialista termelés új szókincsének és sokat hánytorgatott nyelvi hibáinak gyűjteményét adja, de a helytelenítés mellett helyesbit, javít is. Ez cikkének érdeme, és ebben fejlődést mutat más hasonló tárgyú íráskozhoz képest.

Komlós Aladár cikke *Névutó-vész* (a lapban durva sajtóhibával: *Névmutató-vész*; júl. 7.) címétől eltérően egészen vegyes tartalmú. Szól a vonatkozó névmások használatáról, a *döntő* melléknév elhatalmasodásáról és a *jelé, keresztüül, számára* névutók elterjeszkedéséről.

A júl. 31-i szám hozzászólást közöl *Komlós* cikkéhez, jórészt más, aprólékos kérdésekről, de ez is az érdeklődés jele.

Somlyó György Fordítás helyett fordítás (aug. 14.) címmel *Imecs Béla* Aragonfordítását bírálja, és leleplezi értelmetlenségeit, hamisításait. Bár nem szorosan vett nyelvhelyességi kérdésekről ír, felhívja a figyelmet általában arra, hogy a fordítói munka lelkiismereti kérdés, és tömördeket árthat magának a nyelvnek is.

Lőrincze Lajos friss, eleven, könnyedhangú *Frissen lött vadak* c. cikke (aug. 28.) a feliratok, cégtáblák, hirdetések furcsaságait, értelmetlenségeit és magyartalanságait, valamint helyesírási zűrzavarát gyűjti tarka csokorba. Felhívja ezzel a figyelmet arra, hogy a nyilvánosság elé kerülő és a közönség nyelvzérékét, nyelvhasználatát fertőző szövegeknek, közleményeknek kérdése valami módon egységes, központi, hivatalos rendezésre szorul.

Szept. 25-én jelent meg az Irodalmi Újságban az utolsó nyelvi tárgyú cikk *Miért nem írnak magyarul?* (Tallózás a hivatalos levelek dzsungeljében) címmel. Írója, *P. L.*, vállalatok és hivatalok levelezéséből vett idézetekkel mutatja be a bürokrata tolvajnyelv elrettentő burjánzását az egyszerű, világos, tömör magyarságú stílus rovására.

Az *Új Hang* kezdettől fogva biztató jeleit adja a nyelvi kérdések iránti érdeklődésének, főleg *Rosta* c. rovatában. Tanulságosak a *Mérleg* c. rovat bírálatai is fiatal írók műveiről, mert rendszerint részletesen kitérnek a nyelv és stílus hibáira.

Az 1. szám *Rosta*-ja az Írószövetség lektorátusának munkáját bírálja, a 2. számban *Kulcsár Ödön* az üzemi újságok nyelvéről szól, és azoknak magyartalanságaira hívja fel a szerkesztők figyelmét, a következőben *Gál Zsuzsa* az új dalszövegek közhelyeit teszi rostába, a 4. szám is inkább stilisztikai kérdéssel foglalkozik: a költői képzavar példáit idézi (e. i.: *Harapjuk ketté a vadat*). Az 5. szám az önbírálat dícséretes őszinteségével »a maga portájának rostál, azaz a lap közleményeiből gyűjt össze egy csokor hibát, részben nyelvit is.

Az olvasók és a fiatal írók bizonyára érdeklődéssel és tanulsággal olvassák a *Rosta*-t. A kezdeményezés tehát helyes és hasznos, de nyelvi szempontból több szakszerűsége és irányításra volna szükség. *Kulcsár* cikke pl. csak összegyűjti a hibákat, de alig ad útmutatást kijavításukra vagy elkerülésükre. Nyelvész-hajlamú és képzettségű munkatársakat kellene tehát bevonnani a folyóirat dícséretes kezdeményezésének további fejlesztésébe.

Modoros hangja és némi erőltetettsége ellenére is ügyes és hasznos a 9—10. szám *Rosta*-cikke (*H. L. : Zebra be szép csikos állat*). *Lőrincze* idézett cikkéhez hasonlóan sorra

veszi ez is mindazokat a sérelmeket, amelyek a nyelvi tekintetben érzékeny járókelőt jobbról-balról érik, kezdve a közlekedés rendjére oktató hangszórón egészen az egyszerű zacskóig, amelyen ott büszkélkedik nyomtatva: »Forgalomba hozza (t. i. a benne lévő árut) a Vegyicikkeket Kiszerező Vállalat«: vagy: »Csomagolta: Élelmiszer Kiszerező Vállalat«. Valóban ideje már szóvátenni ezt a nagyképi értelmetlenséget. Ha a szóbanforgó vállalat szégyenli, hogy árucikkek csomagolásával foglalkozik, és nem akarja magát *Csomagoló Vállalatnak* nevezni, keressen valami értelmes címet, mert tevékenységének semmi köze ahhoz a fogalomhoz, amelyet a *szerez* ige jelent.

A cikk egyébként tarka kaleidoszkópként tárja elénk az utcai hirdetések és feliratok logikai és nyelvi zűrzavarát. A cikk írója — nagyon helyesen — nem vesztí el türelmét, hanem csipős hangon ugyan, de minden esetben megmagyarázza, mit kellett volna írnia a felirat szerzőjének. Kívánatos lenne, ha az »illetékesek« is tudomást szereznének e megjegyzésekről, mert a nyelvrontás nyilvános terjesztésének valóban véget kellene vetni.

A **Csillag** hasonló rovatot nyitott 6. számában *Fegyvervizsga* címmel. Első közleményét *Bóka László* állította össze. Szerinte írónk nyelvét már nem annyira a németesség, hanem a képzavar és a mozgalmi zsargon hibái fenyegetik. Idézi a helytelen szóhasználat néhány példáját, köztük a *viszonyul* divatjának túlzásait, s rámutat a szó használatának helyes szemléleti alapjára, a kölcsönösségre.

A következő számokban a Fegyvervizsga rovat állandósult és gazdagodik. Júliusban ugyancsak *Bóka László* mutat rá példákban a költői és kritikai stílus sutaságaira, felszínességeire, a képzavar kísért, veszedelmes csapdáira. Augusztusban stílushibákról, az idegen szavak felesleges használatáról ír, elsősorban az írói nyelvhasználat szempontjából, mindig megtalálva a közvetlen, szellemes formát tanulságos megjegyzéseihez.

A júliusi szám rovatában *Füsi József* szól a »komoly és döntő hibákról«, azaz jelzőink értéksökkenéséről. Kár, hogy kissé felszínesen. Alaposabb és hasznosabb cikkének másik része, amelyben megvilágítja a *tűnik* és a *feltűnik*, a *rajtunk fordul meg* és a *nem rajtunk múlik* különbségét. Ő is szóvát teszi a *számára* és különösen a *felé* névű elburjánzását. Eljárása helyes: nemcsak megrója a hibákat, hanem meg is magyarázza, miért helytelen valamely kifejezés, és hogyan mondjuk jól.

Füsi megjegyzéseihez *Lőrincze Lajos* ad bővebb anyagot és módszeres kiegészítést az augusztusi számban a *felé* divatjára vonatkozólag. Másik cikke a *szabadna* használatáról szól, amelyet sok nyelvész is helytelenít. A közlemény példája a helyes módszerű, eleven nyelvművelő cikknek, mert nyelvtörténeti megalapozottsága, gazdag anyagismerete határozott irányítást ad az olvasónak, és eloszlat nyelvhelyességi babonákat.

A 10., októberi számban *B. L.* gyűjt össze vezető folyóiratainkból egy csomó fejcsóválható képzavart. Példái azt mutatják, hogy nemcsak bírálóink és tanulmányíróink stílusában állnak gyakran tótágast a fogalmak a képes beszéd jóvoltából (ez talán érthető, ha nem is megbocsátható), hanem költeményekben is. E gyakori hibának oka — az író tehetségének vagy mesterségbeli tudásának fogyatkozásain kívül — érzésünk szerint a nyelvi szematizmus fertőzése. — Ezen a »szervi« hibán kívül más, szorosan vett nyelvtani hibákra is rámutat a cikk, így pl. a *-nak, -nek* rag nélkül szerkesztett birtokosjelzőnek értelemzavaró voltára (pl.: az író *élete* legnagyobb műve), a ragok helyébe terpeszkedő névutók felesleges használatára (*felé, kapcsolatban* stb.) s ezzel általában a tömörség hiányára. »A jó író egy félmondatnyi kurta időre sem hagyja bizonytalanságban olvasóját« — ebben összegezi *B. L.* az írói munka lényegét. A következő, novemberi számban *Deme László* ugyanezt a kérdést tárgyalja *Az olvasó szempontjából* . . . c. cikkében. A jó stílusnak az iskolában tanult kellei közt is legelső a világosság. Ez megköveteli, hogy »az olvasónak az első olvasásra, zökkenő nélkül és árnyalatnyi pontossággal ugyanarra kell tudni gondolnia, amire az író gondolt a mondat leírásakor.« *Deme* az írói stílushibák és botlások, félreérthető mondatok egyik forrására és egyúttal elkerülésük módjára hívja fel a figyelmet. Az író fogalmazás közben természetesen »hallja« is mondatait, érzi bennük az élőbeszéd árnyaló, kifejező hangsúlyát, hanglejtését, szüneteit. Az írás eszközei azonban szegényesebbek; a hiányt a fogalmazás eszközeivel kell pótolnunk. Az olvasóban még így is sokszor kétség támad. Mielőtt tehát az író kiadná kezéből kéziratát, olvassa át az olvasó szemével is, és minden félreérthető helyet javítson ki.

A Csillagnak ugyanebben a számában *Tompa József* ír figyelemkeltő cikket Sza-

vaink gondos megválasztásáról címmel az írói szóhasználat szabatoságáról. Mondataink viágossága vagy félreérthetősége fordít meg azon, hogy pontosan ismerjük a szavak jelentésének tartalmát, határait, árnyalatát és használati körét. Különösen a fordítói munkában fontos a mindkét nyelvben való tökéletes jártasság. A cikk felhívja a figyelmet a régebbi írónkban, iskolakönyvek irodalmi szövegeiben előforduló elavult, régi és táj-szavaknak helyes értelmezésére, jegyzetben való megmagyarázására. Mindkhez nagy segítséget nyújt majd a készülő *Értelmező Szótár*, de szótárirodalmunknak következő feladatai közé tartozik egy irodalmi és stíluszótár, valamint a rokonértelmű szavak szótárának elkészítése.

Régi hagyományát követve, bár szűkebb keretek közt, a **Magyar Nemzet** is foglal-kozik alkalmasszerűen nyelvhelyességi kérdésekkel. A *Rádióbirálat* c. állandó rovatban gyakran foglalkozik a másorral kapcsolatos nyelvi kérdésekkel. Így pl. szóvát teszi a lap, hogy »a magyar rádió, az ország legfontosabb nyelv-védője, olyan bemozdót is szere-peltet, akiről elmondhassuk«, hogy így beszél: »Möst már lássuk, hogy . . .« (febr. 22) Másutt a *lepattant* és a *lepattint* összekeverését helyesbíti (ápr. 26.). Helyteleníti Peterdi Pál *Hajrá, fiatalok!* c. sportvígjátékának »bemozdásait« és pesti jasszkifejezéseit (*leégtem, jól beolvasott neki, rám megy ki a pakli, pancser bíró* stb.). A szerző ezzel akart hiteles sportpálya-levegőt éreztetni, de ez a levegő, sajnos, fertőzött. A rádiónak éreznie kell nevelő szerepének felelősségét (jún. 12.). Üdvözlí a lap a rádiónak »Édes anyanyelvünk« címmel megindult nyelvművelő sorozatát, és méltatja jelentőségét, idézve Kodály Zoltán bevezető előadásából (okt. 18.).

A *Tollhegygel* c. kis rovatban is találunk nyelvi megjegyzéseket, egy-egy hiba gombostűreszúrásával. Bírálja a lap újonnan létesült ipari vállalatok nehézkes, helytelen elnevezését: *Késgyártó és javító, Bőrönd és táskakészítő, Minőségi Bútorgyártó Vállalat* elnevezést az egyszerű, megszokott és világos *Késes, Bőröndös, Műbútorasztalos Vállalat* helyett. »Nyelvrontás új és gyorsan népszerűvé váló intézményeknek magyartalan nevet adni — kicifrázni egyszerűségében szép nyelvünket, és ezt a cifrázást az új intézmények segítségével széles körben terjeszteni« (máj. 20.). Szóba kerül a tanfolyam *beindulásá-nak* helytelensége (máj. 25.), és az Orsz. Filharmóniának *Cifra zúr* címmel rendezett előadása, amely az izléstelen paródiastílus emlékét idézi (aug. 2.).

Megjelent még néhány más nyelvi vonatkozású cikk is a lapban. Sz. D. A *balett* — *ballet* — *ballett* változatok közül a *balett* helyességét bizonyítja a gyakorlat példáival (febr. 22.). Az *olvasó írja* c. rovatban (febr. 28.) *ifj. B. J.* döntést kért az Akadémiától a *Gogol — Gogoly — Gogolj* írásmód ingadozárának megszüntetésére. (A helyesírási szabályzat szerint: *Gogol*.)

A Madách-gimnázium diákjainak Bánk-Bán előadásáról írt beszámolóban (*Első gimnazista Gertrudis és negyedikes Bánk*. Márc. 22.) A. G. kitér a szereplők szinte általános hibájára, a nem magyaros kiejtésre. »Igen jó lenne, ha a magyar órákon és az irodalmi szakkörökön a diákok — s természetesen nemcsak a színjátszócsopprt tagjai! — többet foglalkoznának a *helyes magyar beszéddel*. A színjátszócsopprt egyik fontos feladata, hogy helyes magyar beszédre nevelje a gimnázium minden tanulóját.«

Makai György cikke: *Falesz Mihály és a papanyidák* (jún. 20.) a Közoktatásügyi Kiadó egy számtani kiadványának bírálata során megdöbbsentő tárgyi baklövéseket, értelmi zavart és egy csomó új leiterjakabot leplez le a könyvben. Mindennek a forrása az, hogy a fordító sem az orosz, sem a magyar nyelvet nem ismeri becsületesen, a matematikához pedig nem ért. Félő, hogy hasonló felelőtlenség másutt is előfordul a fordításokban, s ezen fokozott ellenőrzéssel, megfelelő szakemberek képzésével és az anyanyelvi műveltség terjesztésével, mélyítésével kell segíteni.

Új rovat is nyílt a lapban az év nyarán, Arany Jánostól kölcsönözve címét: *Tücsök és bogár nyelvünkben*. Ez igényességre kötelez. A rovat írója, *Vargha Balázs* főként irodalmi stílushibákat pellengérez ki, bíráll, magyaráz és helyesbít. A helytelen szóhasználat, képzavar, közhelyek, értelemzavaró szórendi és nyelvtani hibák: ezek teszik cikkeinek anyagát. A bírálónak jó a nyelvérzéke, felfigyel minden sutaságra, de fejtegetései nem mindig elevenek, közvetlenek, s ez az efféle írásoknak fő követelménye. A már említett módszertani hibát is elköveti: néha annyira magától értődőnek tartja a hiba helyesbítését, hogy az olvasóra bizza, s ezzel sokszor éppen bizonytalanságban hagyja.

Tárgyuk szerint e rovatban a következő cikkek jelentek meg: *Claquehutes Frigyes és fia* (júl. 6.): az újságírói közhelyekről. *A néző kortársa* (júl. 13.): a birt. jelző -nak, -nek ragjának újabban divatozó, de gyakran értelemzavaró elhagyásáról. Ebben a mondatban pl.: »A néző kortársa teljes művészi képmását akarja látni a darabban« — az olvasó alanynak tekintni első olvasásra a *néző kortársa* szókapcsolatot, holott csak a *néző* az alany, aki *kortársának* képmását akarja látni. *Jó bornak jó cégér kell* (júl. 17.): a Könyvterjesztő Vállalat ismertető füzetének kezdetleges, zavaros fogalmazásáról. »Könyvkiadó vállalatunk új könyvei megérdemelnék, hogy értelmes, tartalmas és szép mondatokat írjanak róluk.« *Keresett és keresetlen képzavar* (aug. 31.): egy irodalmi tanulmány stílushibáiról. *Viharos előszó* (szept. 21.): Eötvös József Magyarország 1514-ben c. regényének a Magyar Klasszikusok közt megjelent kiadáához írt bevezetés képzavarairól, fellelős nyelvéről. Tartalmasságával kitűnik *Hubay Miklós* cikke *Móricz Zsigmond nyelvéről* (aug. 24.). Móricz stílusában az ember egyik fő jellemzőjének, az élő nyelvnek, az élet tükrének az irodalomba való bevonulását értékeli nagyra. Idézi Móricz egy naplójegyzetét, amely azonban a nagy író első korszakának parasztrómantikájára, jellemző: »Nekem, az írónak, végtelenül fontos kincs az életben a nyelv. A magyar nyelvet, az igazi s a tökéletes, a törülmetszett magyar nyelvet csak ott találom meg, ahol a szegénység még zárt körben tartja az embereket. Nyelvében él a nemzet: akkor csak ők a nemzet.« Ez a nézet ellentétben áll a fejlődéssel, amely Móricz eszménye szerint is a nép nyelvének irodalmivá való emelése, nemesítése. Ezt élvezi régi irodalmunkban, és ezért lelkesedik, amikor felfedezi Bornemisza Péter Elektráját, amely példa arra, »mint válik a közvetlen élő beszéd irodalomná«. Móricz harcolt a »bármilyen helyzetben használható elkoptatott kifejezések, a nyelvi sematizmus ellen«, s azért támadta a Horthy-rendszer iskolapolitikáját, mert az élő beszéd színes gazdagsága helyett egy mesterkélt könyvnyelv sivárságába kényszerítette a tanulókat.

E cikkek eleveneége, friss megfigyelései és ötletes megjegyzései mindig felkeltik az olvasó érdeklődését. Az efféle aprólékoságban is van nevelő érték, ha mindig megmondjuk azt is, hogy mi a helyes, és nem elégszünk meg a felsőbbeséges megrovással.

Az olimpián is nagy sikert aratott az év nyarán megjelent ötnyelvű Sportszótár. Ennek az eredeti elgondolású műnek szerkesztési problémáival és a velük kapcsolatos szakmai és nyelvi kérdésekkel foglalkozik a **Népsport** cikke: *A magyar sportnyelv egyes kérdéseiről* (ápr. 27.). Szerzője (*F. I.*) rámutat az eddigi jelentős eredményekre de a még mindig felbukkanó következetlenségekre is. Helyes érzékkel és hozzáértéssel bírál néhány újabban ajánlott műszót, kiemelve azt, hogy olyan nagyarányú és széles körhöz szóló munkában, mint amilyen a sportnyelv magyarítása, fokozott a felelősség is.

A **Kis Újság**, ha nem is rendszeresen, de foglalkozott néha nyelvi kérdésekkel is. Aug. 10-i számában *Tamá Ernő* cikkét közli: *Színházaink és a magyar nyelv*. Színpadi beszédművészetünk mai állapotát veti össze a multtal, s megállapítja, hogy a tiszta, helyes tagolású és hangsúlyú beszéd még mindig gyenge oldala sok színészünknek. A cikkben kissé túlteng a történeti visszatekintés, sok benne az általánosítás, mintha restelné személy szerint is bírálni színészeinket, pedig ezzel használna igazán.

Ugyanebben a számban egy másik kis cikk a mai divatos szóhasználat, a túlzott és felesleges korszerűsködés ellen szól *Caliban: Nyelvünk »meghibásodása«* c. cikke. A mozgalmi és hivatalos nyelv fattyúhajtásain kívül felhívja a figyelmet a villamos- és autóbusszvállalat új nyelvi ötletére, a *kocsi- és toloajtómeghibásodás*-ra. Sajnos, a cikkíró inkább csak dohog és szellemeskedik, ahelyett, hogy megmondaná, mi volna a megfelelő, helyes kifejezés minden esetben.

Dicsérettel említhetjük az Úttörő Mozgalom **Pajtás** c. hetilapját, amely folytatta 1951-ben megindított *Nyelvcsiszoló* c. rovatát a tanulók helyesíró készségének és helyes magyar nyelvérzékének fejlesztésére (1, 2, 3, 4, 5, 6. sz.). A rovatban feladatok jelentek meg, amelyeket a pajtásoknak versenypályázatként ki kellett dolgozniuk vagy megfejténiük. Ezek meglehetősen szerény igényűek voltak, s megvolt az a veszélyük, hogy néha hibás szövegeket tártak a tanulók elé, ezt pedig kerülni kell, főként alsó fokon. Vátozatos, pozitív jellegű feladatokkal jobban szolgáljuk a célt.

Más lapokban csak elvétve jelent meg nyelvművelő cikk.

A Sztálin-tanulmányok évfordulójára írt és a szorosan szakmai érdekű cikkeken kívül a **Szabad Népb**en csak egy munkáslevél szólt a nyelvhasználat kérdéséről. *Haltrich Ferenc: Beszéljünk tisztán, szépen magyarul* c. cikkében (jún. 20) egy pártmunkás mond megszívlelendő igazságokat a politikai tárgyú előadások, oktató füzetek nyelvi műveltségéről és fogyatkozásairól. A társadalmi igazság tételeit úgy kell tanítani, olyan világos, egyszerű, szemléletes nyelven, izes szavakkal, hogy ezzel is közel jussunk az olvasók vagy hallgatók értelméhez és szívéhez.

A **Világosság Csata Irén** szellemes kis cikkét közli: *Vegyük az irányt vagy ne vegyük?* (febr. 28.). A szűk keresztmetszet, a *súlypontváltalat* és más új divatkifejezésekkel kapcsolatban a bürokrata tolvajnyelvet támadja. »A tanácsok dolgozóinak olyan nyelven kell beszélni, amely mindenki előtt tolmács nélkül is érthető.«

Az **Esti Budapest** *Egy megelevenedett beszámoló* c. rajzsorozatában (szept. 15.) szintén az új közéleti nyelv elkoptatott és torz közhelyeit figurázza ki (*átülteti a kapott szempontot, rávilágít a hiányosságokra, behozzák a lemaradást, irányt veszek, a dolgozókra építünk stb.*).

Érdekes lehetőségre mutat rá az **MDP Agitációs és Propagandaosztályának** *A faliújság az agitáció szolgálatában* című füzete, arra, hogy a gyárak és intézmények számtalan faliújságja általában is kitűnően felhasználható a tömegek nyelvi műveltségének fejlesztésére, nyelvének gondosságával, de külön nyelvvédő rovattal vagy cikkekkal is. Megemlíti a füzet, hogy nagy sikere volt egy gyár faliújságjában a »Beszélj magyarul« rovatnak, különösen a rajzok tetszettek az *élére állított kérdésről* és az *élelmiszer-kiszereletről*. A füzet tanácsot ad a faliújság-szerkesztőknek: »A faliújság legyen olvasmányos, könnyen érthető. Faliújságjaink járjanak élen a szép, magyaros beszédért vívott harcban. Kerüljék a felesleges idegen szavakat. És ha használnak idegen szókat, használják helyesen, írják mellé esetleg a szó helyes kiejtését, magyarázatát. Ne használjanak olyan magyartalan, rettenetes szavakat és kifejezéseket, mint *kiértékelni, átpolitizálni, irányt venni*. Nyithat a faliújság *Beszéljünk magyarul* rovatot is, itt megmagyarázhatja, melyik idegen szóra milyen szép, helyes magyar kifejezés van« (19).

A le tartalmasabb elvi tanulmányt a nyelvmuvelésről a romániai magyar írók lapja, az **Útunk** közölte, *Nyelvművelő feladataink* címmel (máj. 30.). Szerzője, *Szabédi László* Sztálin nyomán új elvi szempontból nézi és fejtegeti a kérdést. Magyarul ugyan minden magyar tud a maga életkörüének és szükségletének megfelelően, de a kulturális forradalom célja az, hogy a nyelvi műveltséget is gazdagítsuk, és a dolgozók birtokukba vegyék a nyelv egész gazdagságát, az irodalmi nyelvet.

A politikai változással együtt új mozgalmi, gazdasági, műszaki szó- és kifejezés-készlet került használatba, s ez romlásnak tetszett sokak előtt. Ha vannak is hibák, a nyelvvédelem helyes módja a nyelvmuvelés, azaz a védekezés legjobb eszköze nem a javítás, hanem a hibák megelőzése.

Ebből következnek a legfőbb teendők is: 1. a dolgozók nyelvtudásának forrásait kell megtisztítani, elsősorban az iskolai nyelvtanítás megújítása, tökéletes magyarságú iskolakönyvek szerkesztése, az iskolai könyvtárak felrússítása, klasszikus íróink új kiadásai révén; 2. a felnőtt dolgozók nyelvi műveltségének ápolása és fejlesztése terén hatalmas feladat vár a felnőttek különféle oktatásformáira és a dolgozók szervezeteire; minden előadó, aki a nyilvánosság elé lép, legyen a nyelvmuvelés katonája; 3. még jelentősebb nevelő szerepe van a sajtónak, faliújságnak, filmnek és rádiónak, törekedniök kell tehát, hogy nyelvi tekintetben is mintaszerűek és példamutatók legyenek.

Az **Útunk** dec. 5-i számában *Szabó György* ismertetése ad hírt *Márton Gyulának*, a kolozsvári egyetem magyar nyelvész-tanárának nyelvmuvelő kézikönyvéről: *Írjunk, beszéljünk helyesen!* A munka a sztálini tanulmányok ösztönzésére jött létre, azoknak tanulságait használítja céljának megállapításában és anyagának kiválasztásában. Márton Gyula elsősorban a dolgozók művelődési forradalmát akarja szolgálni könyvével, ezért a helyes nyelvhasználat időszerű kérdéseivel foglalkozik. A nyelvhelyesség szempontjai közül az irodalmi nyelvhasználatot tekinti irányadónak. Könyve három főrésze tagolódik: a magyar helyesírás, a helyes fogalmazás és a fordítás nyelvének kérdéseit tárgyaló fejezetekre. Az ismertetés különösen az utóbbinak jelentőségét emeli ki. A könyv példamanyaga egészen friss, többségben a napisajtóból és az élő nyelvhasználatból merítette a szerző. Ez különösen figyelemreméltó, mert a nyelvmuvelő szakmunkák példái meg-

lehetősen elavultak. A könyv fogyatkozásaként említi az ismertetés, hogy a szerző nem szól a magyarországi nyelvújító munkáról, annak alapelvéről, céljairól, s így nem tudni, mennyire van meg a szükséges összhang a könyv anyaga és a hasonló tárgyú magyarországi munkák közt. Ebből a szempontból valóban kívánatos volna az együttműködés és Márton könyvének közelebbi ismerete.

Összefoglaló tanulságként a következő szempontokat állíthatjuk követelményként a nyelvújítók elé:

1. A nyelvújító cikkek főkéllé a szakszerű alaposág, a szóbanforgó kérdés sokoldalú, elsősorban nyelvtörténeti szemlélete, a fejlődés szempontjának figyelembevétele.

2. A cikkek ne csak hibagyűjteményt adjanak, hanem irányítsanak is; magyarázzák meg, miért helytelen valamely kifejezés, és javítsák ki: mondják meg a helyes megoldást.

3. Az alaposág és szakszerűség párosuljon eleven, szellemes formával, ötletes frissességgel, pedagógiai érzékkel, hogy a cikk valóban elérje célját: érdeklődést keltsen és neveljen.

A MTA Nyelvújító Bizottságának megbízásából összeállította

Kovalovszky Miklós

Nyelvjárásaink

TYUKODI NÉPÉLETI ÉS NÉPNYELVI ADATOK AZ ECSEDI-LÁP IDEJÉBŐL

Írta: N. Bartha Károly

A hajdani Ecsedi-láp nádas rétsége 50.000 kat. hold területet borított be vízzel, ezenkívül magasabb vízálláskor mintegy 20.000 kat. holdnyi ártere úszott vízben.¹ Az észak felé folydogáló Kraszna vize ugyanis szétterült a parttalan síkságon kezdve Kismajténytől föl Nagyecsedig, de bőségesen táplálták e mocsárvilágot a környékbeli patakok, folyók. Nagy szerepe volt köztük a Szamosnak is, amikor áradáskor magasabb vízállásával visszaszorította, visszafelé-folyásra kényszerítette a beléje ömlő Krasznát. Régi feljegyzések szerint az ecse di vár biztonságának fokozására emberi kéz is hozzájárult a természet munkájához a láp területének megnövekedésében. A nádrengetes tengernyi vízben a lápszigetek, lápi erdők, ingólápok világában a Krasznának már sem medrét, sem folyását nem lehetett felismerni.

A lecsapoló munkálatok már a 18. század elején megkezdődtek, teljes sikert azonban csak az 1896—98. évi vízszabályozások hoztak. Ettől kezdve évről-évre sorvadt a láp, otthonát veszítette a madárvilág, eltűntek a végelethetetlen nádasok, a nagy kiterjedésű zombékosok, gyékényesek, s kihalt az évszázadokon át széles körben folytatott népi halászati ág, a csikászat, egyben befellegzett a láp életével kapcsolatos többi népéleti foglalkozásnak is. Mert a víz, a tengernyi bőséges víz volt éltető eleme a lápnak, s ezért indítja — a jelenségek lényegére mutatva — ma is a szájhagyomány a láp hajdani viruló életéről emlékezéseit ezzel a gyakran ismétlődő mondással: »Mikor a víz megvőyt...«; »Mikör a víz ement...«

A halálra ítélt lápi élet sorvadó pusztulását szemtanúi, érdekeltjei különbözőképp ítélték meg. Voltak siratói, kik fájlalták hazánk egyik legnagyobb nádasrétségének, az alföldi ősi természeti képek utolsó maradványának eltűnését.² Szirmay is gondosan kiemeli monográfiájában a lápszéli községek ismertetése során, mit jelentett nekik a láp, pl. Nagyecsedre vonatkozóan így: »Nádja, hala, tsikja és szénája bőven vagyon.« Viszont másik régi ismertetője a »a szathmári szép vidék ostorának, termő-föld-nyelő, levegőrontónak, és talán vég veszélyt is hozandónak« nevezti az Ecsedi-lápot, s »az ecse di irgalmatlan láp okozta teméntelen károk«-ra hivatkozik.⁴ Más feljegyzés felszabadult állapotja meg, hogy az az óriási kolosszus, mely évszázadokon keresztül ráfeküdt a vármegye testére, már kihalt.⁵ A néphit azt tartotta, hogy feneketlen mélységű, hogy vize soha be nem fagy, s hogy elnyelt egynehány népes községet. E néphit nyomai megtalálhatók Szirmay monográfiájában is.⁶ Jánosi község is a láp ingoványaiba süllyedt, lakói Tyukodra költöztek.⁷

E század elejével tehát lezárult az ősj mocsárvilág élete. Odalett mindenestül, eltűnt nemcsak a vadmadarak csodálatos paradicsoma, hanem magával vitte a multba vesző lápvilág mindazt, ami a növények, állatok gazdag változatosságából, sőt a körülötte élő nép évszázadok hosszú során át kialakult életnyilvánulásából vele kapcsolatban volt. A természeti állapotában kénye-kedve szerint uralkodó víz hatalmát megtörte az emberi akarat, s a mocsárvilág helyét a haladó idő követelményeinek megfelelően mezőgazdasági kultúra foglalta el. Megérthető azonban, hogy a láp környékén élő földtelen nép mélyeséges keserűséggel nézte végig a láp pusztulását, még sokáig visszasírta egykori zavartalan vízi világát, mert az eltűnt láppal sok mindent elvesztett, ami megszokott életrendjéhez tartozott, élelmét, megélhetését, keresetét biztosította; viszont a lecsapolás után a felszabadult földek nem a szárazra vetett népréteg kezébe jutottak, hanem akik idejekorán olcsó pénzen összevásárolták. Szántáskor az eke még mai napig is el-elakad, s kihúzza a földből a 10—15 méteres égerfákat, a lápi égererdők maradványait, amelyek valamikor a lápba süppedtek, de törzsüknek belseje még máig sem korhadt el.

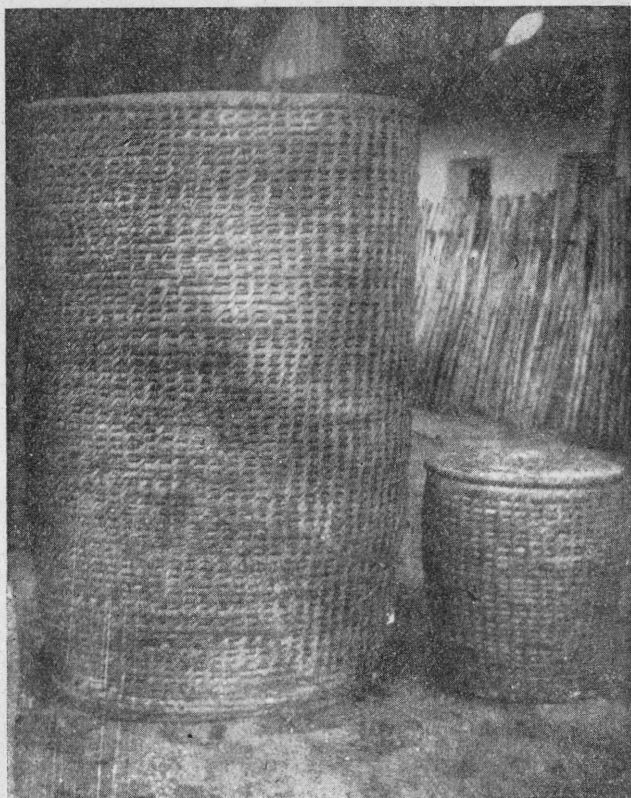
Az Ecsedi-láp természeti és népéleti világának utolsó hivatott megfigyelője volt a láp még zavartalan életének végső szakaszában Lovassy Sándor, aki 1886—89 között a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából végzett részletes helyszíni vizsgálatokat, s már ismételtlen idézett könyvében megörökítette az Ecsedi-láp emlékeit.

A láp kiszáradásával alapjaiban megváltozott e vidék egész állat- és növényvilága, vele a népéleti jelenségek egész sora. A magyar természeti és népélet eme letűnt korszakának képe híven és színesen él ma még a lápszéli községek legidősebb nemzedékének emlékeztéseiben. Éltük alkonyához érkezett, előregedett emberek utolsó közvetlen ismerője a láp világának, a rétészélet rejtelmeinek, végső hordozói az ezekről szóló szájhagyományoknak. Apáiktól sok érdekes értesülést vettek át és adhatnak tovább még nekünk, de velük ezek az emlékezések már örökre sírba szállnak. Itt közölt népi adataim nagyobb részben 80. év körüli tyukodi magyarok szájából vettem.⁸

Öreg közlőink száján megelevenednek a gyermek- és ifjúkori emlékek, mikor ők is élték még a rétész-életet. »Még puja vóutam, tizéves csak, mikör a rétet jártam. Útyuttam hájtani a hajóut, zubogott. Nyomtám a csájkját.« Tüzetes részletességgel ismertetik, hogyan készítette Dobi István *móunár mesterembër* a rétészeknek a *hajóut* (a. m. 'rétész-csónak'). Aprójára felsorolják a *rétészöüüzet* darabjait, elbeszéli a *nátkut*, *lápi kut* készítés-módját, használatát, a nádtüzelésre szolgáló egykori *sátorkemence* rakását, szerkezetét, mikép építették a réten a *kunyhóu-t*, rakták a csikgátat (*csiggát*), miként folyt le a csikászat, halászat, vadfogás. Ők még látták, hogy édesapjuk egy éjtszaka 30—40 véka csikot is fogott. Névszerint ismerték a Szatmárról idejáró *csikoskóú*-kat, akik a mai faluszélét jelentő *Dinnyefüü*-ön a halászok kikötőjénél várták a hajókat, s akármilyen mennyiséget elhordtak Erdély felé Nagybanáig vagy fel Munkácsig. Emlékeznek, hogy édesanyjuk nem süttött kenyeret, mivel ezek a csikoskóúak hozták cserébe akkora kenyereket, hogy belepte az asztalt. Már *papóu* a neve (igen öreg embereket szólítanak így) annak az emberünknek is, aki gyermekkori kedves emlékeként idézi föl, hogy apja darut is tartott a háznál. A rétről szedett darutojást tyúkkal keltette ki. Az felnevelte. A daru aztán szárnyra kelt, otthagya a kotlót, kiment a mezőre, de este hazajárt a háztetőre. Télen meg az istállóban hált meleg helyen. Másiknak az anyja nevelt tojásból vadlibákat. Megszoktak, hallgattak a szóra. Mikor ment a kútra — akkor még a falun keresztül kellett menni jó vízért — beszélt nekik: »*Itthon maraggyatok, nehogy utánnam jöjjetek!*« Mikorra a kútra ért, a libák már oda-repültek, s mikor hazajött, otthon várták. »*Csak repülve szerették az életet.*« Van, akinek öreg fejje is mosolyra húzódik az arca azon, hogy milyen gyönyörű volt az üvegedényben tartott *csikkiráj* (világossárga színű, ritka csik): »*Edesapám nem atta el, örült neki, mi is, puják, mi jé szépenn jáccik.*« Lovassy írja a *Farkasoségër* nevű lápi erdőről nevének magyarázataul, hogy a régi tyukodiak sok farkaskölyket hordtak onnan haza.⁹ Mintha csak igazolni akarná a mult századbeli feljegyzést, egyik öreg is elmeséli, hogy apja a Peres nevű réti dombon mikép találta rá a farkaskölykekre, s otthon a kölykes kutyájával mikép neveltette fel. Másik is felelegeti, hogy apja három farkasfiat fogott, az istállóban tartotta. Egy éjjel megellett a tehén, reggelre a farkaskölykek megették a kis borjút.

Ők még részt vettek a réteszek tojásszedéseiben, amikor a hajót teleszedték vadmadártojással. *»Utóujára mekfáratt a térgyem, annyi vóyt. Fűjstük, mint a kolompért. Ettük. Anvāl éltünk, tojással, hussal.«* Adott a rét húst is bőven. *»Hosztak 15—20 kiló halat is, édesanyám naty tepsikbe meksütötte a kemencébe. A puják körülülték, aszt ették kenyér nélkül. — Vadrucát foktunk eccer annyit, hogy gyalokszánon nyóuc embër huszta. Anyám olvasztott belöülle két naty szülke zsirt. A többit megtakarítottuk, felaggattuk a hászijába, oszt megfagyott. Önnan szettük. Vóyt, aki mekjüstölte, mint a disznóyhust.«* — A kamarából hoznak elő 200 éves lisztesputton-t is (gyékényből font edény) teljesen ép állapotban.

1. ábra

a) Buzásputton : 186 cm magas; Magos József kosárkötő készítménye; b) lisztesputton.

»Ebbe nem ment bele az egér, ez befedődött ; nem rágja eszt ki az egér.« De mutatnak embermagasságot meghaladó buzásputton-t is, amelyikbe belemegy 5 q búza (1. sz. ábra).

A lápszéli 17 község sorában Tyukod egyik legjellegzetesebb lápi község volt református magyar népével, ehhez mérten érdemel a tyukodiak szájhagyománya különösebb figyelmet. Tyukodnak volt e községek közt egyik legnagyobb nádas lápi területe, égererdőkkel, ingóláp-kaszalókkal, sásos-pocsolyás legelőkkel vegyest. Némi szántó-földje csak a községtől északra és keletre volt. Walther leírása Tyukodot még 'lápi félsziget'-nek mondja.¹⁰ Becző Zsiga kosárkötő beszéli el, hogy kinek abban az időben egy kis fejbbfőjgye volt, vetett búzát. De már burgonyáért is feljártak dolgozni Gebére, Vallajra. Egy napi munkabér fejében kaptak egy vékával. *»Az édesapám testvérje vóyt Becző Ignác.«* Róla mondták a faluban :

*»Hova mész te, Becző Náci?
A Nyírre kolompért vájni.«*

*»Egy véka kolompér egy napra,
Gönczi a hēségünk papja.«*

Az öreg tyukodiak is felemlégetik: »Mikőr mekházassottam, még nagy vóút a rét. Itt a kertekek alatt nád vóút, víz vóút a faluba is. Hajóú járt itt.« — Ma is így mondják: »X. Y. a Sáncparton lakik«. — A Dinnyefőüd ma a falu egyik szélének a neve. Régen: »a hajóúval kijötték a Dinnyefőüd ajjára. Ott vóút a halászköknak a kikötőü. Vóút úgy, hogy husz hajóú is vóút ety sorba.« — Napjainkig éneklék Tyukodon:

Kis Józsi meg Kócsi Pista
Elináúttak ety hajóúba.
A bürgeszdi lápra n.éntek,
Sok jóú gyéként elégettek.

Ó, emberek, kosárkötőük,
Gyékén vágni hova mentek?
Van még gyékény a nagy lápon,
A nagy épejt¹¹ uszom-mászom.

A község népének életrendje is a láp természeti viszonyaihoz igazodott. Csak másodrenden voltak szántóvetők. Elsőrenden azzal foglalkoztak, amit a rét nyújtott nekik: halásztak, csikásztak, vadásztak, tojást szedtek, jöszágot legeltettek, nádat meg gyékényt vágtek, s azt dolgozták föl. Csak amikor a láp kiszáradt, tértek át a földművelésre, s a falu lakossága is akkor duzzadt föl nagyobb lélekszámra. Erről tanúskodnak a mai öregek vallomásai is:

»Apám mindennap kiment a rétre, este hazajött. Mikőr megindült a viziféreg (a csik járása), három nap nem jött haza.« — »A rébe jártunk halászni, csikászni, vadat fogni. Későübet földműveléssel foglalkosztunk.« — »Apám halász-csikász vóút, földművelőü is. A legnagyobb gazdák is így vóúttak. Muszáj vóút halászni, csikászni, nádat vágni.« — »Gyermekkoromba a kosárkötést (értsd, gyékény munkát) az egész falu csinálta, kivéve a nagygazdákat, kinek jóügyük nem vizes hejjen vóút, de ijen csak négy-öt vóút. A többi mind halász-csikász vóút, kosárt kötött, nádat vágott.« — »Apám idejébe, mikor a víz megvóút, az egész falu, még a pap is tulta csinálni a kosárkötést.« — »Apámnak is ott vóút a gujája, 40—50 darab márha. Vóút a réten ojan domb, nem vóút víz, kaszálták. A jöszágot a vizen keresztül háúttatták ki, hun uszott, hun lábonn állt. Vóút, aki esüjgett. Félnapokig kinlöttak, míg ki túttak emelni. A jöszág kinn vóút állandóúan, télbe is. Ott fejték, hajóúval hozták be a tejet. Nádból csináltak istállóú. Fedele is nád vóút, az ódalát köröülták nádból. Apám kinn élt, csak akkor jött haza, ha elfogyott az élelemje, s tisztálkodni. A jöszág ott legelt, a víztől nem tudott kijönni. Télen közbe vákta a nádat. A kunyhóúba hált; éccaka felébrert, két csuszó (kígyó) is vóút mellette.« — »1885 táján 88 ház vóút Tyukodon, 60 család.«

A tyukodiak elsőrendü, izigvérig lápi emberek voltak. Lovassy magasztalva és jól vezetőjéről, Nagy Tamás tyukodi csikásról, »aki bőséges madárismeretével az összes lápjáró emberek közül messze kimagaslott és kiváló lápi helyismeretével nagy segítségére szolgált.«¹² Emlékezete ma is megelevenedik a nép száján: »Mindig két ember halászott, mindig cimborába vóúttak. Apám Naty Tamás bácsival vóút cimborába.« Vén Nagy Gáspárról is felemlégeti előregedett fia: »Nagy vadász vóút. Pestről is jöttek az urak, felkeresték, ojan nagy rétész-vadász vóút.« — Különösebb jussot is tartottak a tyukodiak az egész lápra. Ma is fel-felhozzák, hogy voltaképp »Tyukodi-láp« lett volna az igazi neve, nem »Ecsedi-láp«.

Tyukod régesrégi település, 1219-ből okirat említi (Thyjud). 1514-ben »a' Tyukody Nemesek a' pártos Keresztes parasztokhoz állottak, és azért a' jöszágok Báthory Andrásnak adatott.«¹³ Az öreg asszonyok beszédéből ma is kiütökzik a tyukodi virtuskodás: »Valamikor hős kösség vóút Tyukod. Vóúttak azok a tyukodi ónosbotosok, sokat verekettek követválasztáskor is.« — Ma a lakosság lélekszáma közel já a 4.000-hez, túlnyomó részben földművesek. A falu szélén áll a tábla: **TERMELŐSI ÖVETKEZETI KÖZSÉG**.

A közszájon forgó falucsúfoló mondások e vidék községeit ilyenformán tréfálják: »a pörsalmiak csontosok«; »az uraiak góújások« (menyasszonyt vittek Tyukodról Urába, s a tyukodiak tréfából döglött gólyát tettek a szekérkasba); »a börvejek meglették a fenepityegőü!« (óra volt, nem tudták, mi csoda; felvették: »Nézzed má, mi féle fenepityegőü!); »a pátyodiak imátkosztak a villanyd tnak« (nem tudták elképzelni, mi morog benne; letérdepeltek, imádkoztak, hogy valami csapás ne jöjjön a községre); a tyukodiakra meg ez járja: »a tyukodiak cellások«.

A Nyelvör régi évfolyama közli éppen Tyukodról: »cella a nád kinövése, újjulása tavaszon, melyet az Ecsedi láp mellett lakók nyersen is esznek, sőt megfőzve kedves eledelük.«¹⁴ Ez mint egyetlen adat belekerült a M. Tájisz táriba s onnan más szótárainkba.

Nyilván hibás, felszínes magyarázat, mert egyik tyukodi öreg így magyarázta el: »A gyékény tövén vóut a vízbe valami fijatál hajtásjele, cellának hitták, igazi neve cellatú, cellafasz vóut. Alsókarvastagságú. Aszt a töviről leszakasztottuk, a héját vaty kettőt lefordítottuk. Belőül fejr vóut, édesropogós, aszt megettük. Ezér hitták a tyukodiakat cellásoknak. Csuf-ságoltak vele.« Különállóan egy javakorbeli kosárkötő azt füzte hozzá, hogy a gyékény szálanként nő, mint a nád; a fiatal, egy méter gyékényhajtás rövid közepe, amiről a külsejét lehántják, az a cella. »A gyékénytőnek van 10—12 szála, a középsőü a legerősebb. A középsőü száiba van a cella, mindig benn a víz alatt a tövénél. Mikör elvágjuk, kicsuszik belőülle. Ehető része kb. 12 cm, ojan vastag, mint a ceruza. Mikor megnő, akkor alsókarvastagságú, de akkor má nem jó enni. Csak nyersen ették. Ma is eszik. Úgy eszik a gyermekek, mint a cukrot. A közepe édes.«

Beszélgetések során az Ecsedi-láp következő helynevei jöttek szóba: Bagjos, Bokornád, Búrgezd, Cigányok-siralma, Debrecenyi-láp, Égres, Farét, Görzse' gér, Halásztóü, Károji-kaszállóü, Kecskés, Kisjakab-rét, Kisnyáros, Kóúróús, Körtétova, Nagyjakab-rét, Nattykaszállóü, Nagynyáros, Pártosér, Peres, Ravasztérhát, Sárosérhát, Szárvadi-kaszállóü, Szilfáshalom (7 szilfa volt rajta, 7 községnek ment rá a határja), Szilonta, Sijjett, Tiszpallag, Varádistó, Vén-Karasznya, Zohogóü.¹⁵

A nép nyelvén a rét jelenti összefoglalóan mindazt, amit az irodalmi »láp« jelentéstartalma felölel: (Megyek a rétre. — Mikör a rétet jártam . . . — Hetekig nem tudott rétre menni.) Használják a »láp« kifejezést is, de szűkebb értelemben. »Lomball állott az egész rét.« (Nád, sás, gyékény stb. együtt volt a lomb.) A kopóükutya kikereste a vadat a lombbul. — Vóut egy ojan hosszú róna, márharóna. Bejárt a márha, asz taposta. Annyi vadruca jött ki a rónából embermagasságig, hogy engem a ruca legázolt a lombrá. A társam fogott meg. — A náat köszt járások vóútak, hajóüjárások. Ott nem vóut nád ety szál se, mert kivagdálták. A járás mind a vájásra ment. A víziféreg is. Ott csikásztak.« A vájás a réten a víznek kivájt medré.¹⁶

A rétesz, réteszember az volt, aki a rétet járta, aki a rétből élt; jelentése tehát ugyanaz, mint pl. a sárrétiak »pákász« szavának, ez utóbbi kifejezéssel azonban a tyukodi ember nem él, nem ismeri.

Réti öütözet. Rendes gatyára húztak bokáig érő posztónadrágot. Ez pászos volt, lehetett benne hajlani összevissza. Arra jött a vászonnadrág, olyan anyagból, mint a zsáknak való vászon, olyan szabású, mint a pantalló. Nem pászos volt, bővebb. Korca volt, szíjat húztak bele. Ha beszakatt az ember, a vászonnadrág mekfagyott, mint a csuka; csukává fagy a vászon (a csukát kihajítják a jégre, oszt megfagy).

A hegyesorru bírbocskör-t maguk csinálták csizmaszárból. Vászonzkapcát meg tippanszénát tettek a bocskorra. »Hijába szakattunk be derékig, sose jázott a lábom.« A kapcát és a nadrágszárát a bocskor madzágjával kötötték körül, lekötötték. Nádfedélkötéshez is bocskor kellett. »Héj, sokat mászott ez a hásztetőüre! Montuk is: héj, bocskör, bocskör, meg ne mocskoj!« — A bocskorra jött a jékaptkóü (jégaptkó). Kovács csinálta vasból. A lábfej közepére tették, kendermadzaggal kötözték fel a bocskorra. A jégaptkónak alul négy körme van. Ha nagyon sikos tükörjég volt, mind a két lábra tettek jégaptkót, különben csak a jobb lábra.

A bírbocskorra fabocskört húztak a nádvágók, »hogy a nátorzs a bürt el ne hörgya. Átszurta a bürt; a lábat is, hetekig nem tudott rétre men i.« Csinált mindenki magának fűzfából. Madzaggal vagy szíjjal kötötték fel. A fabocskort kézben vitték a jégen. Csak akkor húzták fel, mikor már a nádat vágták.

A felső testre a rendes vászoningre vették a posztólajbit végig begombolva (»egész fel nyakas lajbi vóut«), arra a rövid posztókabátot, az ujjas-t. Aztán jött a bundaköce szőrivel befelé. »Sárgapiross vóut a büre, feketé bürrrel beszegve. Azon vóútak a bürbül kötött gombok, bürbül az akasztója. Ujja vóut, térgyig ért, testhez álló vóut, harangajjal.« Arra jött még egy károji guba, barnafekete, bokáig érő. A gubát és a köcét csak télen vették fel. »Mikör a hajóü hajtotta, csak könnyedesen vóut. Egy ing és a lajbi vóut rajta, úgy is megizzatt.«

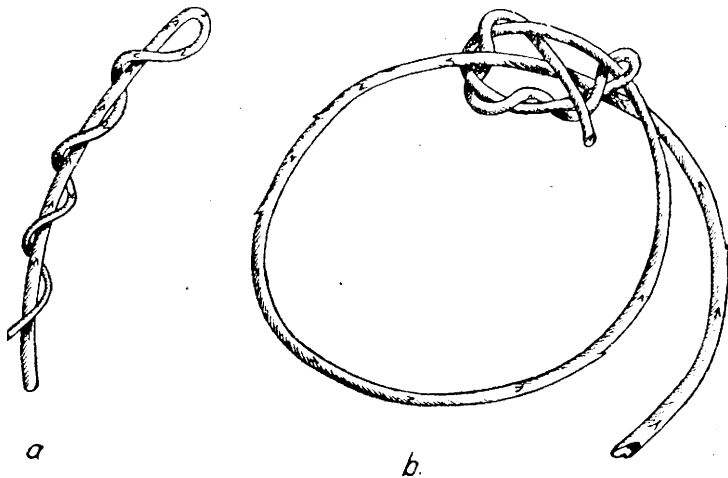
A kosárkötők öütözete volt az augusztusi gyékényvágáshoz: »a bírbocskor, a vászonnadrág, s a lajbira a killi.«¹⁷ Ez hosszú vászoning volt, lejjebb ért a faránálk.

Azok a népi foglalkozások, amelyek hagyományos összekapcsolódással a lóp világhoz fűzték a lápszélieket, főleg így csoportosulnak: a halász-csikász, vadász foglalatosságok; a nádvágás és nádmunka; a gyékényvágás és gyékényfeldolgozás; az utóbbinak összefoglalóan *kosárcsőtés* a népi neve.

A nád és gyékény mellett a *rekettye* (*Salix alba*) volt a rétnek legkedveltebb növényi terméke. Bár a vesszőfonás munkáját általánosabban inkább Börvely népe végezte, a rekettyét a lápszéli ember általában igen sokféle módon felhasználta. Szerszámainak jöfőle tartós nyelet abból készített, halász-csikász készégeinek faanyagát ez szolgáltatta. Vesszejét télen vágják nádvágó *gorzsá*-val, kévébe kötötték, háton hozták haza, a vastagabbját gyalogszánon vagy lóval húzták haza. Otthon a vesszót megtekerték, *bakkját csináltak*: ülő helyzetben bal lábbal rálépett egy szál vessző végére, kezével megtekerte, hogy rugalmas legyen, két kézzel úgy *kötötte a bakkját*¹⁸ (2. sz. ábra). Ezeket a vesszőkarikákat felfűzték egy szál vesszőre, mint a peracet, feltették a padra száraz helyre. Amikor kellett nádfedélhez, mihez, onnan vettek, beáztatták.

A hosszú *csapáng-rekettyéből* (4–5 méteres husáng) fonták a *sövény*-t, a disznóolat; vékonyából a *csikkast*, avval korcolták össze a *nádrekesz* (nádkerítés) közepét,

2. ábra

azt használták fel a *nádfedélkötés*-hez, a réten a *kunyhó* építéséhez; rekettyenyárs volt a rétész *sütője*, mire a halat felnyársalta. Régen a szekérhez sem kováccsal csináltatták vasból a *ferhéc*-et, hanem rekettyegúzsából tekerték, amint a szán orrához a rudat lánc helyett rekettyegúzsral csatolták fel.

De bármilyen közkedvelt volt is a rekettye, messze elmarad a nád és a gyékény jelentősége mellett.

¹ Lovassy Sándor: Az Ecsedi-láp és madárvilága fennállása utolsó évtizedeiben. Budapest, 1931. 14.

² Lovassy Sándor: i. m. 3. — Magyarország Vármegyéi és Városai. Szatmár megye. X—XII. — Debreceni Szemle 7: 412.

³ Szirmay Antal: Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérte. Buda, 1809—10. 2: 66.

⁴ Waltherr László: Porcsalma és az ecsedi tó. Tudománytár. IX. 136, 155.

⁵ Magyarország Vármegyéi... Szatmár megye. 26.

⁶ Uo. 26—27. és 161.

⁷ Lovassy S.: i. m. 21.

⁸ Orosz Nagy Bálint 85 éves rétész, földműves; Makkai Sándor 86 éves, földműves; Kócsi Sándor 84 éves nádfedélkötő (azóta már elhunyt); Harsányi Lajos 80 éves, földműves;

ROKONSÁGNEVEK ÉS KAPCSOLATOK SZEGEDEN

Írta : Bálint Sándor

A szegedi család (régiesen *csalárd*), szűkebb értelemben a szülők és gyermekek, tágabb, de máig élő és elfogadott értelemben még a nagyszülők és unokák, tehát a vér szerint együvé tartozók közössége. Még ma is sokszor beletartozik azonban a *bérös* és *szógálló* is, akinek joga van korának megfelelően tegezni is a gazdát, gazdasszonyt, gyermekeket, illetőleg elvárni, hogy ők kendezzék, magázzák. A cseléd sokszor a nemzetség szegényebb vagy elárvult tagja. Tanyán sok lelencgyermekkel is találkoztunk, akik a gazdát, gazdasszonyt olykor *apjuknak, anyjuknak* hívják.¹ Ha a cseléd, vagy lelenc hosszú ideig ott szolgál és jól viselkedik, gondoskodnak a kiházásáról, sőt olykor *jussol*, vagyis örököl is. Akárhányszor örökbe is fogadják, néha még akkor is, ha saját gyermekeik vannak. Gyermektelen házaspár főleg fiúgyermeket fogad örökbe, mert — mint mondják, — *nem akarják kutyára hanni a nevüket*. Innen a szólás is: *kutyára hatta a nevit*, vagyis úgy halt meg, hogy nem volt fiörököse. Az örökbefogadásnak erről az ősi szegedi hagyományáról Kálmány Lajos is beszámolt:

»Seholsem láttam annyi örökbefogadottat, mint Szajánon (a mult század elején Szeged népéből települt torontáli falu) és tájékán. Náluk megszokott még a nem árvákat is örökbe fogadni. Ha gyermektelen család fogad örökbe valakit, akkor az *örökös* mind végig az örökbefogadónál marad, törvényileg is örökösnek mondatja ki és a vagyont öröklí. Ha pedig vagyoniilag tehetős, de gyermekes a felfogadó, akkor az örökbefogadott *nem egész örökös*. Fölneveli, kiházasztja az örökbefogadottat, ad neki valamit örökségül és ezzel elválnak egymástól. Mind a két esetben a gyermek mind végig *születlennek, dajkánknak*, illetőleg *apámnak* szólítja fölnevelőjét, ez pedig *gyerökömmnek, lányomnak*.

Nagyon természetes, hogy az örökbefogadottnak jól megy dolga az örökbefogadónál és ez is egyik oka, hogy oly sok örökbefogadás történik. De az örökbefogadó is megvan a fogadottjával elégedve, neki dolgozik, haszonkereső. Legjobban szeretik örökbe fogadni a fiúkat, mivel több hasznukat veszik, mint a lányoknak. A haszonkeresést tartva szem előtt, népünk többre becsüli a fiút a lánynál. Ha a gyermekeinek ad örökséget, a fiúnak többet juttat, mint a leánynak. Okoskodása oda jut ki, hogy a fiú többet keresett a háznál, mint a leány, és hogy a fiú a család nevét fenntartja, a leány pedig férjhezmenetele után elveszti.«²

¹ Az első világháború előtt elterjedt szokás volt a szegedi gazdák, de főleg iparosok között, hogy elemi iskolás gyermekeiket délvidéki sváb családokhoz vitték, amelyek a maguk gyermekeit cserébe adták, hogy azok meg magyarul tanuljanak meg. Ezek voltak a *cseregyerökök*, akik *apjuknak, anyjuknak*, illetőleg *fatter, mutter* néven szólították ideiglenes magyar, illetőleg német gondviselőiket.

² Kálmány Lajos: Szeged népe, Arad, 1882. 2: XVIII.

Harsányi Bálint 78 éves földműves, szövetkezeti pénztáros; Tokodi Zsigmond 60 éves kosárkötő; Beczó Zsigmond 50 éves kosárkötő és mások.

⁹ Lovassy S. i. m. 30.

¹⁰ Waltherr L. i. m. 136.

¹¹ *Épely* 'híg sár' MTsz.

¹² Lovassy S. i. m. 41.

¹³ Szirmay A. i. m. II. 126–127. — Magyarország Vármegyéi... Szatmár m. 161. — Lovassy S. i. m. 21.

¹⁴ Nyr 11: 284.

¹⁵ E helynevek egy része, valamint több itt nem szereplő helynév megtalálható a Lovassy S. i. munkájához csatolt térképen: Az Ecsedi-láp és környéke 1896-ig. — Vö. Morvay Péter: Helynevek az Ecsedi-láp környékéről. MNY 33: 258–260.

¹⁶ Vö. Nagy Vajás, Tyukodi Vajás Lovassy S. i. m.-hoz csatolt térképen. — »Folytatott a lápi csatornák kivájtása és szélesítése 1784 ik évben is...« Waltherr L. i. m. 177.

¹⁷ SzhSz: *kittli* a. m. női blúz, vö. német *Kittel*.

¹⁸ SzhSz: *bakk* »kötél végén a hurok szemje, melyen a kötél végét áthúzzák, hogy létrejöjjön a hurok».

A *cseléd* szó nemcsak alkalmazottat, hanem gyermeket is jelent: *három cselédöm van, két gyerekek, egy lány*. Ugyanakkor a *család* is kettős értelemben használatos. A köznyelvi 'familia' jelentés mellett jelenti a házasságból született gyermeket is: *három családom van, két gyerekek, egy lány*. Ilyen értelemben járja még a *kiscsalád* 'kisgyermek'; *nagycsalád* 'felnőtt gyermek'; *nevelt család, örökbűfogadott, örökbűtartott család* 'adoptált gyermek'; *mustohacsalád* 'mostohagyermek'; *neveletlen család* 'még meg nem háziasított gyermek'. Szabatosabban is: *legénycsalád* 'legénnyé serdült gyermek'; *vőlegénycsalád* 'olyan legényfiú, aki most vőlegény'; *újembőrcsalád* 'aki most házasodott meg'; *embőrcsalád* 'fiúgyermek, aki már házasságban él'; *lánycsalád* 'lánygyermek'; *menyasszonycsalád* 'aki most menyasszony'; *újasszonycsalád* 'aki most ment férjhez'; *mönyecskecsalád* 'aki nemrég ment férjhez'; *asszonycsalád* 'aki már meglelt asszony'; *özvegycsalád* 'olyan, már házasságban élt gyermek, aki megözvegyült'.

A béressel, szolgálóval bővült családnak *házicsalád, háznép* vagy egyszerűen csak *ház* a neve. Lakodalomba nem személyeket, hanem házat szoktak hívní, amelybe természetesen a cseléd is beletartozik. Ő is jogosult a lakodalmi mulatságra, de neki ajándékot nem szükséges vinnie, mert ez a gazdáék dolga. Ha már a lakodalomnál vagyunk, említsük meg, hogy a lakodalmi meghívásba beleértendő a meghívott házaspár minden neveletlen gyermeke, a még vele élő apja és anyja, unokája, alkalmazottja. A házas gyermekekre — ha szüleivel együtt lakik és *egykinyeres* velük — szintén érvényes az öregeknek szóló meghívás. Ha azonban nem a szülei házában lakik, vagy ha ott lakik is, de már a *maga szögénye*, azaz önálló háztartásban él, akkor külön meghívás illeti. A legényfiak és eladólánygyermek már előzőleg kijelölik azt a lányt vagy legényt, aki egyébként nem volna hivatalos és akit a vőlegény köteles a lakodalomban párjukal meghívni. A meghívás egyedül őket illeti, családjukat már nem. E meghívás elől való kitérés halálos sértés, egyébként csak erre az egy alkalomra szól, többre nem kötelez. Ilyenkor a lánynak illik valami csekélyebb ajándékot vinni.

Néptünk egészen az újabb évtizedekig szigorú endogámiában élt, amelynek ereje még ma is sokszor érvényesül. Ritkaság volt tehát alsó- és felsővárosiak között a házasság. Ezt a korlátozást először a gazdag parasztok és ipari munkások törték át. Alsóvárosiak a városrész területén kívül csak onnan vagy oda házasodtak, ahol kirajzott alsóvárosiak élnek. Ilyenek a *Móráváros*, népiesen *Újváros*, továbbá *Szentmihálytelek, Röszeke, Alsótanya, Újszeged*. Felsővárosiaknál hasonló népmozgalmi jelenségek alapján *Rökus*, régebben *Felsőtanya*. Valamikor, a múlt század folyamán ezek az endogamisztikus kapcsolatok néhány nemzedéken keresztül a Délvidék szegedi településeivel (Szóreg, Kübekháza, Ószentiván, Rábé, Törökkanizsa, Magyarkanizsa, Földeák stb.) is fennállottak. Ami a tanyai népet illeti, a múlt században még elég élénk volt az idegenkedés a dorozsmai tanyák másfajú, eltérő nyelvjárású népével való házasságtól. Újabbán ez kezd ugyan tűnedezni, de kiegyenlítődéssről még nem lehet beszélni. A már létrejött házasságoknál általában a szegedi jelleg és nyelvjárás kerekedik fölül.

Mondanunk sem kell, hogy más nyelvűekkel, más vallásúakkal, *gyüttmönöttekkel* régebben nem házasodtak. A hagyomány bomlása itt is a szegedi társadalom leggazdagabb, illetőleg legszegényebb rétegeinél következett be. A város autonómiájának megszűnése (1872), továbbá az árvíz (1879) után bevándorolt tisztviselők, egyéb tanult emberek, vasutasok szívesen nősültek jómódú polgár-, illetőleg parasztcsaládból, amelyeknek lányai ezt társadalmi emelkedésnek érezték. A tanult fiúgyermek pedig sokszor választottak maguknak szegénysorsú, de úri családból való feleséget, bár a középosztályba való asszimilációjuk elég nehézkesen ment. Ezzel természetesen mindkét részről a társadalmilag gyökértelenek, lebegők seregét szaporították. A szegénysorsúaknál szintén hasonló folyamatokkal találkozunk. A városba elég sok délvidéki (német, elnémetesedett francia, román, szerb, bolgár, bunyevác) vándorolt be, hogy itt ipart tanuljon, altisztként, munkásként helyezkedjék el, vagy itt járjon iskolába. Sokszor éppen azoknak a tősgyökeres szegedi családoknak segítségével teremtett egzisztenciát magának, amelyeknek a lányát azután elvette. Főleg innen volt a belvárosban olvasható sok idegennevű cégtábla.

Külön kell *Tápéről* megemlékeznünk, ahol az endogámia ereje máig töretlennek mondható. A falun kívül házasság csak a *gyevi* tanyákra, *tápai* rétre kirajzott helybeli

családok között jön létre. A falu szaporasága következtében és a birtokállomány védelmének érdekében közeli rokonok, sokszor első unokatestvérek lépnek egymással házasságra, ami más szegedvidékieknél nem fordul elő. Elég gyakori itt a mostohatestvérek, vagyis az egymással házasságra lépett özvegyember és özvegyasszony gyermekei között kötött házasság is.

Ki kell térnünk a *vadházasságra* is, amely a szegedi parasztság körében, főleg a külső tanyarészeken fordul elő. Amíg a városban és a környező falukon az *összeállítás*, *bagolyhit* (*bagóhit*), *cigányhit*, *disznóvátynál való esküvő*, *lófejön való esküvés*,³ aránylag ritkán fordul elő, legfőképpen nyugdíjas özvegyasszony áll így össze, hogy a nyugdíját el ne veszítse, addig a tanyákon elég sokan élnek így. Ennek több oka van, amelyek lényegükben gazdasági és földrajzi körülményekben gyökereznek. A jelenségek részletezése azonban messzire vezetne bennünket. Itt még megemlítjük, hogy a *mögesótt lány* magzatának *fattyú*-, *szerelóm*-, *őrozvakótt*-, *szemétönszödött*-, *volontér*-,⁴ *hadi*-, *zabgyerök* a neve.

A házasságból született gyermek szüleinek lehet: *gyerökija*, *legényfia*, *vőlegényfia*, *újembörfia*, *embörfia*, *özvegyfia*, illetve *gyeröklánya*, *eladólánya*, *ménnyasszonylánya*, *mőnyecskelánya*, *újasszonylánya*, *asszonylánya*, *özveglánya*. Ezeket szüleik keresztnevük becéző használata mellett *magzatom*, *virágom*, *madaram*, *csillagom*, *gyönyörűm*, *gyerököm*, *fiam* (lánynak is), *lányom* stb. kedveskedő névvel illetik. A kicsinyeket még *fortelmes*, *csúnyaság*, *szemét* stb. néven is szólítják, amiben talán még mágiikus szorongás emléke lappang. A gyermekek egymásnak *testvérei*, *édőstestvérei*, együttes nevük *testvérség*. A *bátyám*, *öcsém*, *néném*, *húgom* hátuk mögött *testvérbátyám*, *édősbátyám*, *mustohabátyám* stb. megkülönböztetés ma is általános. A *gyeröktestvér*, *lánytestvér* még eléggé ellenáll a finomkodó *fivér*, *nővér* megjelölésnek. A testvér lehet *édős* ('vérszerinti'), *mustoha* ('nem, vagy csak félig vérszerinti'), *égytestvér* ('édestestvér'), továbbá *legény*-, *lány*-, *embör*-, *asszonytestvér* (a családi állapotnak megfelelően). Természetesen itt is megvan a további *asszonynénem*, *embörbátyám*, *lányhúgom* stb. megkülönböztetés. Van *pójás*-, *kis*-, *nagy*-, *üdőstestvér* (a kornak megfelelően), továbbá *neveletlen testvér* ('aki még nincs kiházásítva'). Régebben már az 5—6 évvel idősebb testvéreket is *Imre bácsi*, *Örzsé néni* stb. megszólítással illették és természetesen kendezték, magázták. A fiatalabb fitestvér tegezhetette a nénjét, de a bátyját már nem. A lánytestvérek régen mindkettőt meg kellett becsülnie, vagyis bácsinak szólítania és kendeznie. Hasonlóképpen valamikor a lánynak a legényt is. A *tejttestvér* fogalmat ismerik ugyan, Szajánon *kocatestvér* a neve⁵, de egyéb kapcsolatokról, sajátos hiedelemekről nem tudunk.

Bizonyára még ősi hagyományokban gyökerezik a testvérré fogadásnak az a formája, amely a Szeged népéből kirajzott Magyarszentmárton mesevilágában maradt fenn. Ez a *vérint való testvérség*.⁶ Egyik mesében ezt olvashatjuk: »*Vágja mög a kisújját, eressze félig a poharat vérrel! Kölesnek (a mese hősnének) is mondja, hogy vágja mög a kisújját, eressze félig a poharat vérrel, öntse tele borral ús (= ő is), mög Köles is és igyák mög egymás vérit, lögyenek vérint való testvérok... Mikor itták, fogadták, hogy vérint való testvérok lösznek... Igy osztán bátyja lött neki Zöd Imre.*«

A gyermek ezt a szót: *szüleim* nem használja. Helyette ezt mondja: *apám*, *anyám*. Apját a használat sűrűségének sorrendjében *édősapám*, *apám*, *kedvesapám*, csak legújabbban, de nem általánosan *apukám*, *apuskám*, *apuka*, anyját pedig *édősanyám*, *anyám*, *kedvesanyám*, újabban *anyukám*, *anyuka*, *anyuska* (régebben *édősdajkám*, *édősszülém*) megszólítással illeti. Tápén *écsapám*, *ércsapám*, *edeapám*, illetve *écsám*, *écsám*, *écsanyám*,

³ Kálmány Ethn. 1912: 102. Az ilyenekre tréfásan még azt is mondják, hogy *összekötötték a madzagot, balkézrű esküdtek, küfálnál esküdtek, fúzja alatt esküdtek, hódvilágnál esküdtek*, továbbá, hogy nem *ura*, *felesége*, hanem *emböre*, *asszonya*, *balkézről való ura*, *felesége* a másik félnek. Lehetséges, hogy a köfálnál, holdvilágnál, fúzja alatt való esküvő még a török hódoltság paphiányára, emberi elhagyatottságára és kényszerűségeire utal.

⁴ Virányi Elemér: Volontér. MNy 1933: 311.

⁵ Kálmány Lajos: Hagyományok Szeged, 2: 476, 1914. Mint Kálmány még megjegyzi, Kunágotán arra, aki másnak, nem anyjának tejét szopta, ezt mondják: *kocán nevelődött*.

⁶ Kálmány Lajos: Hagyományok Vác, 1914, 1: 196. Vö. még Kálmány Lajos: Vérint való testvérek, Ethn. 1912.

éricsanyám, edeanyám megszólítás is előfordul. Mostohagyerek, vő, meny a mostoháját, ipát, napát legtöbbször *apám, anyám*, újabban *tata, mama* néven szólítja. A nagyapának *öregapám, nagyapám, nagytata*, a nagyanyának *szülém, öregsülém, öreganyám, nagyanyám, dajkám, nagymama* megszólítás jár. A nagyszülő szüleinek *dédöregapám, dédöreganyám*, régiesen *nagyöregapám, nagyöreganyám*, nagyszüleinek pedig *üköregapám, ükőreganyám* a neve. Azt a nagyszülőt, aki nem lakik a családdal egy városban, egy faluban vagy a közelben, *messzeszülém, messzeöregapám* néven emlegeti a kisgyerek. Ezeknek még *máskanyó, máskapó* elnevezését is hallottuk, de ezek már kihalt megszólításoknak tekinthetők. Egyesek szerint az élő dédszülőket is nevezték így.⁷ A szülőket, nagyszülőket *kend*, újabban *maga* megtisztelési illeti, tegezésük még nem tudott tért hódítani.

Az unokáknál is van *gyerök-*, illetőleg *legény-, lány-, embör-, asszonyonoka*, együttes összefoglaló néven *onokagyerök*. Olykor sor kerül, főleg női ágon, a *dédonoka, ükonoka* használatára is. A *mostohaonoka* a mostohagyermek gyermekét jelenti. Megemlítjük még azt is, hogy a szülők fitestvére a *nagybátyám, bácsi*, a lánytestvére *nagynéném, nagynéni*, Tápén még *nene* is, inkább azonban keresztnevükön szólítják őket. A testvérek gyermekei *onokatestvérök, elsőonokatestvérök, onokák, első onokák*, unokái pedig *második-onokatestvérök, második onokák, dédunokái harmadik onokatestvérök, harmadikonokák*. Ez utóbbiak azonban ritkán hallhatók. Az unokatestvérek egymásnak *onokabátyjai, onokaöccsei, onokanénjei, onokahúgai*.

A házasgyermekek egymás szüleit általában úgy szólítják, ahogy a házastárs a magáét szólítja. Tehát a maga anyját esetleg csak *anyámnak* mondja, a napát pedig *édősanyámnak*, mert a házastárstól így hallja. Hallottam a szülőknek *édősapám, édősanyám* megszólítása mellett a házastárs szüleinek *édsapám, édsanyám* megkülönböztető megszólítását is, de ez nem általános. Egyébként ezeknek hátuk mögött *ipam, napam*, legújabbban *apósom, ipósom*, illetőleg *anyósom* a neve. A házastestvér ipát, napát fiatalabb testvérei Tápén *öregapjuknak, szüléjüknek* szólítják. A szülők egymást *nász, nászom, nászuram*, illetőleg *nászasszony, nászasszonyom* néven szólítják és a kapcsolat következtében kendezik, magázzák egymást, mégha egykorúak és együtt is nevelkedtek föl. Itt azonban már van valami lazulás, ami olykor a tegezésben és a keresztneven való megszólításban mutatkozik. A ná-z, nászasszony élő apját az *öregnász, élő anyját pedig az öregnászasszony* megszólítás illeti.

A szülőnek *édősgyeröke* mellett *veje, mőnye* van. A mostohagyerek házastársának *mostohavő, mustohamőny* a neve. A lányunoka urát a nagyszülők *onokavő, onokavejem*, a fiúnoka feleségét pedig *onokamőnyem* névvel illetik.

A feleség a férjét *uram, a mi apánk, gazdám, az embör, ez az embör, az én emböröm, apjukom, apjuk, apja, páram*, tréfásan *embörpajtás* néven emlegeti. Régebben kendezte, magázta, ma már tegezi. Valamikor, még a századforduló táján nem egymás mellett, hanem egymás után mentek az utcán. Az ember elől, az asszony meg követte. Ha az asszony megelőzte urát a szobába lépésben, ezzel támadtak rá: »Hát tē az uradat a hátadon hordod, tē?» Egyébként a férj a feleségét *feleségöm, az asszony, az én asszonyom, ez az asszony, anyjukom, anyjuk, anyja*, tréfásan *asszonypajtás*, Tápén még *kontyos, zsandár* megszólítással, utalással illeti. Mint már említettük, a vadházasságban élő férfinak nem felesége, hanem *asszonya*, a nőnek pedig nem ura, hanem *emböre* van. A férj bátyját a feleség régebben *örebik uram*, öccsét pedig *kiszebbik uram* néven szólította és kendezte, magázta, ezek pedig az asszonyt keresztnevén szólították és tegezték. Ismertünk olyan családot, ahol az asszony idősebb volt urának bátyjánál és mégis ez a szigorú megszólítási rend járta közöttük. A bátya feleségét *asszonyom, ángyomasszony, sógorasszony*, illetőleg közvetlenebbül *ángyó, ángyika, ángyikám, édsángyikám* néven állik szólítani. Ez utóbbi megszólítást a leszármazottak és unokatestvérek is használják. Általános a *sógor*, a vér szerint való nőrokon urának megszólítására. Olykor a vezető-, illetőleg keresztnevet is hozzá mondják: *Balogh sógor, Pista sógor, Kónya ángyó* (ez nem az urának, hanem magának a lánykori neve), *Julis ángyó*. A házastél nőtestvérenek házastársát sokszor *testvér-sógor* néven emlegetik. Az unokahúg urának *kissógor*, az unokaöccs feleségének *kis-*

⁷ Kovács János: Szeged és népe Szeged, 1901. 178.

⁸ Kovács: i. m. 180.

sógorasszony neve is hallható. A sógorság távoli fokozatára utal ez a szólás: »Sógorság, komaság nem nagy atyafiság«. Itt említhetjük meg, hogy az olyan családtagnak, rokonnak, aki nem lakik helyben, hanem tanyán, más helységben, esetleg a városnak messzebb részén, efféle megnevezései is hallhatók: *messzeszülem, messzívó, messzesógor, messzeanyó, messzekörösztyánym* stb.

Övegség esetén egészen természetesnek tartják, hogy az özvegy férj hamarosan megházasodjék, mert parasztoknál a gazdasszonyra nagy szükség van. Asszony már nehezebben adja fejét a férjhezmenésre. Legények szívesebben vesznek el özvegyasszonyt, mint amilyen szívesen lányok mennek özvegyemberhez. A családos özvegyember második felesége számára szerződésben biztosítani szokott egy bizonyos összeget vagy ingatlanrészt, nehogy gyermektelenség esetén a *második asszony* öregségére, özvegyiségére minden nélkül maradjon. Ennek *móring* a neve és Tápén akkora, mint az első asszonytól való egy-egy gyermekre eső örökség.

Itt mutatunk rá arra, hogy ha a fiatal asszony gyermektelenül hal meg, akkor az atyafisága megegyezik a férjjel. Vagy a férj gondoskodik a tisztas temetéséről, de akkor felesége ingóságai nála maradnak, vagy megfordítva: az atyafiság fizeti a temetés költségeit, de akkor visszakapja az asszony holmijait. Ilyenkor azonban valami emléket is hagynak a férjnél. Ez az általános hagyomány, de eltérés is akad. Különösen, ha egyetlen lányról van szó, a férjet — ha ez megtiszteltetés és támogatja volt ipát, napát — még akkor is vejüknek tekintik, ha másodszor is megházasodik és *hagyni* szoktak neki valamit. Az is előfordul, hogy öregségükre — más híján — a volt vó tartja el őket. Ilyenkor aztán ő az örökös.

Említsük meg, hogy a vér szerinti családnál tágabb kapcsolatok megjelölésére a *rokonság, nemzetség, had, atyafiság, familia*, gúnyosan *pereputty, retyerutya, seggevége (seggömvége* stb. csak személyragos alakban) szó szolgál. Az egyes szavak között a mai nyelvhasználatban csak árnyalatbeli, halvány eltérések vannak. A fogalom jelenti a második unokatestvérig ágazó közösséget, beleértve természetesen a házastársakat is. Mindezeknek joguk van a lakodalmi meghíváshoz, itt az asszonyoknak régebben a fejrevaló selymekendőhöz, temetésen a gyászkendőhöz és a gyertyához. Kötelességük viszont a gyerekágyashoz való ételvités. A család erejét meghaladó munkafeladatok (aratás, gabonahordás, paprikaültetés stb.) elvégzésében a szomszédok mellett a nemzetség tagjai természetes készséggel, a viszonzás biztos reményében szoktak résztvenni. Kamattalan kölcsön formájában egymást ház-, földvédelmének, lakodalom esetén anyagilag is támogatják.

VÖRÖSMARTY MIHÁLY ÉS A SZEGEDI TÁJSZÓLÁS

Az a'abbiakban Vörösmarty Mihálynak egy ismeretlen, de nagyon jellemző megnyilatkozására szeretnénk a kutatás figyelmét felhívni. Bevezetőül azonban szükséges egyet és mást előrebocsátanunk.

A szegedi születésű Szabó Mihály (1825—1903)¹, a szegedi tanítóképző intézet igazgatója, többek között nyelvészeti munkákat is írt, amelyek azonban már megjelenésük idejében sem feleltek meg a tudomány módszeres követelményeinek. A magyar nyelv eredete c. művét (Szeged, 1889) tiszteletpéldányul elküldötte Osztrovszky Józsefnek (1818—1899), a 19. századbeli Szeged egyik legnagyobb fiának, aki a reformországgyűlésen egyébként Szeged liberális követe, a szabadságharc idején kormánybiztos volt, majd Josefstadtnban raboskodott, a kiegészés után pedig a Kúria másodelnöke lett. Osztrovszky Szabó figyelmét levélben köszönte meg, amely a Szegedi Híradó 1889. évi 170. számában megjelent (A szögedi nyelvről. Levél Szabó Mihályhoz) és amelyből a következő, Vörösmartyra vonatkozó részlet különös érdeklődésre tarthat számot.

Osztrovszky először is kéri Szabót, »igyekezzék oda hatni, hogy a mi szögedi tájszólamunk a magyar irodalmi nyelvben minél tágabb tért foglaljon el«, mert szerinte

¹ Szabóról Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1909. 13: 250.

valamennyi magyar tájszólám között a valódi őseredetű és egyszersmind legszebb hangzatú a szögedi és hogy a nyelvünket ékesítő *é, ő, ü* hangokat a szomszédos szláv befolyás szorította ki és árasztotta el a szertelen *e* és *i* hangokkal... így ragadt ez el kisebb-nagyobb mérvben a döbröcöni (pardon: debreceni) s más tájbéli magyarokra is...» Ezután betűi és szó szerint így folytatja:

«1849-ben Vörösmartynak (a debreceni persze Veresmartynak mondja) beszéltem erről s ő is teljesen osztozott véleményemben.

De még mást is közöltem vele, a mi rendkívül meglepte. Elmondtam ugyanis neki, hogy a szögedi dialektus igehajtogatás tekintetében gazdagabb a magyar irodalmi nyelvénél. Azzal cáfolják ugyan a szögedi embert, hogy: *azi mondi, hogy nem adi, inkább a sárba tapodi* e helyett: azt mondja, hogy nem a²ja, inkább a sárba tapodja. — Vörösmarty, aki ezt még nem hallotta, mosolyogva kérdezte:

Es csakugyan így beszélnek Szegeden?

Igen — felelém — a nép így beszél, és pedig szerintem igen helyesen. Mert ne gondold ám, hogy a szögedi embert nem ismeri a *mondja, adja, tapodja* sat. Igéket, csakhogy a kellő helyen, t. i. a parancsoló mód 3-ik személyére alkalmazza, például: *Mondja kend mög annak az embornek, hogy oda ne adja, hanem inkább tapodja a sárba*. Ellenben a jelenidő 3-ik személyére: *mondi, adi, tapodi, kapi, parancsolí* sat. kifejezésekkel él, míg az ország többi részeiben — néhány község kivételével Abauiban,³ ahol a mint hallottam, éppen úgy hajtogatnak, mint nálunk — s az irodalmi nyelv is a jelen időt is parancsolómóddal fejezi ki, a mi minden esetre nyelvzűgényességről tanúskodik.

Vörösmarty komoly arccal hallgatta beszédemet s midőn bevégeztem, lelkesülve kiáltott föl: Józsi öcsém, hiszen ez egy elveszett nemzeti kincsnek újra megtalálása; s az érdem Szeged népeé, nem azért, hogy azt fölföldözze, hanem: hogy megőrizze a végenyészettől; mert hiszen kétségtelen, hogy a nyelvét nem külön magá csinálta, hanem örökségképp vette át őseitől és így kétségtelen az is, hogy az volt a valódi és általános ősmagyar nyelv, a melyet ma is beszél; s míg annak legszebb hangzású részét és gazdagságát idegen nyelvfajok szomszédosságába települt magyar törzságazataink elvesztették, a szegedi nép megőrizte. Mert hát igaza volt Csathó Pálnak, midőn azt írta, hogy: nem a tudósok csinálták a nyelvet, hanem a nép alkotta azt.

No — úgymond — ha Isten éltet és ebből a mostani nagy bajunkból szerencsésen kimenekülünk, legelső dolgom lesz erről, a miről most beszélünk, vagyis a szegedi nép nyelvéről, értekezést írni s azt a tudományos Akadémiának betérjeszteni.

Ez volt a szándéka Vörösmartynak, de nem volt ideje teljesítenie. A világi katasztrófa után elborul a lelke, csak hattyudalát, «A vén cigányt» írta meg. Azután elköltözött testileg örökre, nagy szellemének örök kincseit hagyva mi reánk.

Így gondolkozott és ítél Vörösmarty a mi szegedi népünk nyelvéről.»

Osztrovszky végezetül buzdítja Szabó Mihályt a szegedi nyelvjárás búvárlására.

Bálint Sándor

² Vö. Szekő Aladár: Egy abaujmegyei őz nyelvjárás. Nyr 33: 29.

³ Szabó Mihály: Visszhang Osztrovszky József kirial tanácselnök úr fölhívására jelgével A magyar nyelvrendszer címen a Szegedi Híradó 1889. évfolyamában cikksorozatot közöl, amelynek azonban csak tudománytörténeti jelentősége van. A cikkek: I. Mit jelent a magyar szó? (178. sz.). II. Adi, dobi, vári... (184. sz.). III. A szögedi szókiejtés (190. sz.). IV. A rovás (111. sz.). V. Somogyi Antal (214. sz.). Egyéb nyelvészeti érdekű munkái a szegedi Somogyi Könyvtár anyaga nyomán: Tudományos magyar nyelvtan természetbölcsészeti alapon. Szeged, 1890. A szegedi nyelvjárás története. Szeged, 1898. A szopós kised anyai nevei. Szeged, 1898. A ked és kend tájszók története. Szeged, 1898. Philosophia. Görög és szitia-nyelvtani alapon. Szeged, 1899. A magyar nép őshazája. Szeged, 1899.

Vita

ASBÓTH ÖSZKÁR NEVÉRŐL

Tavaly volt száz esztendeje híres szlavistánk születésének és ebből az alkalomból Angyal Endre hosszabb méltató cikket írt róla folyóiratunkba (Nyr 76: 407—19). Tartozunk azonban az igazságnak azzal, hogy az érdemes dolgozatnak a család eredetére vonatkozó tévedését helyreigazítsuk.

I. A családi hagyomány — amelyet aztán Szinnyi, M. Írók tesz széles körben ismertté és Angyal is elfogad — egy 16. századi angol protestáns vitézttől származtatja magát. Ez azonban merő kitalálás, amelynek semmi történeti alapja nincs. Ezzel együtt természetesen elvetendő mindaz, amit Angyal hozzáfűz a reformáció «plebejus» balszárnyáról és a merevedő anglikanizmussal való szembekerülésről. Az Asbóth-család nevével együtt magyar eredetű!

Az Asbóth nevű családok nem mind ugyanegy vérségi eredetűek, azaz nincsenek rokonságban egymással, ahogyan nevük alapján gondolnók. Az Asbóth vezetéknev ugyanis az *Osvát* keresztnévből származik — mint azt «Az Oszvald keresztnév magyar vezetéknevi származékai» című négy éve kéziratban fekvő cikkemben adatokkal bebizo-

nyitottam — és így a 15-16. században: a vezetéknevek kialakulásának, illetőleg megszilárdulásának korában Sopron és Vas megye több helyén is keletkezhetett ilyen családnév. Van e vezetéknevek *Ezsbát* (zárt *ë*-vel) alakváltozata is, Felsőőrön, amely természetesen nem közvetlenül az *Asbót*-ból magyarázandó, hanem úgy, hogy mindketten egy *Osbált* ~ *Osbolt* alakpárra mennek vissza, illetőleg az *Ezsbát* és *Asbót* (*Asbóth*) név ennek az alakpárnak más-más irányú fejlődése révén jött létre.

Az az evangélikus magyar család, amelyből *Asbóth* Oszkár származott, a 18. század elején került Sopronba és ott izlés, szokás meg életmód tekintetében a helybeli német polgársághoz hasonult. Ezért van az, hogy *Asbóth* Oszkár 1735-ben született dédapjának — hazai viszonylatban főként a németeknél szokásos módon — két keresztnéve van; ezek közül is az első az akkor divatos Gottfried. Dédapja és nagyapja németnyelvű irodalmi munkásságot is fejtett ki. A családban persze az elődök és a németiség kapcsolatának emléke élő lehetett. Oszkár is tudhatta, hogy öregapja meg annak édesapja jobban tudott németül (és latinul) mint magyarul és bizonyára családját — nevével együtt — német eredetűnek vélte. Ennek a »vélemény«-nek, sejtésnek a nyomát látom abban, hogy nevét hosszú időn keresztül *Ásbóth*-nak írta.

A család a reformkorban visszamagyarosodik, Napjainkban az *Asbóth* név világhírű teniszbajnokunk, *Asbóth* József neve által szerez dicsőséget szocializmust építő hazánknak.

2. Nem tartom minden tanulság nélkül valónak, hogy a Nyr olvasói előtt — ahogy mondani szokták — »megszellőztessük« kissé azt a kérdést, hogy honnan is ered, hogyan keletkezhet egy ilyen családi legenda. A család- és névkutatók előtt jólismert az a jelenség, a letűnt feudális társadalmi rend folyománya, hogy a csak kissé is magasabb műveltségi vagy társadalmi szintre emelkedett családok előkelő, de legalábbis új rétegbe tartozó őseit vagy rokonokat igyekezzenek keresni, vagy, ha ez nem sikerül, teremteni maguknak. Mindenki ismer a maga tapasztalatai köréből eredethistóriákat, amelyek rendszerint így kezdődnek: »A családi krónika szerint . . . « A krónika azonban nincs meg, mert a múlt iránt kevésbé fogékony nagybácsi vagy unokaöccs hanyagságából elveszett. Esetleg elégett az összes irományokkal együtt. Valójában a családi krónika nem veszett el, mert nem is volt soha. A családtörténet bizonyíthatatlan feltevéseit szokás így »hitelesíteni«.

Ismerek egy érdemes családot, a *Sajóhelyieket*, akik családjuk s nevük eredetét így »tudják«: Ősük Erdélyből vándorolt ki Bajorországba és ott anyagilag gazdag emberré lett, társadalmilag pedig Ritter-ré emelkedett. Nevük természetesen elváltozott kissé, de hazatérve ismét régi magyar alakjában kezdték használni. Bizonyítható ebből azonban csak annyi, hogy Sajóhelyi Frigyes tanár, a Természettudományi Társulat egykori titkára atyjának *Scheichel* volt a neve és a század derekán fűszerüzlete volt Pesten. (Az nem zavarta az ismeretlen krónika szerzőjét, hogy a katolikus Bajorországban nem igen ajándékoztak lovagságot evangélikusoknak, különben is az erdélyi magyarság nem lutheránus. Azt sem vette észre, hogy a Ritter-ség kitalálásával a családot tulajdonképpen társadalmilag csúszásba hozta.) A fő az, hogy a fenti mesével a magyar család eredete és nemesi származása igazolható. — Egy másik kedves ismerős család — világos etimológiájú *Jantsits* nevét félretéve — francia eredetűnek tartja magát azon az alapon, hogy az első ismert őse neve, aki Pesten élt, és katona volt (természetesen tisz), 1685-ben *Janschiz*-nak van írva. A *Jean* a. m. francia *Jean*, a *schiz* a. m. német *Schütz(e)* 'lövész'. S mindez a nyakatekertség csupán azért, hogy ne kelljen nevüket illetőleg magukat horvát származásúaknak vallaniok. Horvátországban rengeteg *Jancsics* élt és él.

Az *Asbóth*-ok angliai eredetének meséje bizonyára az ugyancsak nyugatdunántúli híres Nádasdy-család angol származásáról keringő, de genealógusaink által megcáfolt koholmányok hatásaként keletkezett.

3. Nem kevésbé érdekli a névkutatót jeles tudósunk keresztnéve sem. Ha még most — ezután végzendő — tüzesebb vizsgálódás hiányában nem is tudjuk megmondani, hogy mikor és kinek adták hazánkban először az *Oszkár* keresztnévet, igen valószínűnek kell tartanunk, hogy *Asbóth* az elsők között volt. Mindenestre — sajnos, gyér — adataim szerint 1860—65 közt már tudok néhány névadásról. Később mindinkább szaporodnak, 1880—1890 körül pedig virágkorát éli nálunk az *Oszkár* név divatja.

(A »virágkor« persze viszonylagosan értendő, azaz az e névre való keresztelésekhez mérten s nem az egész keresztnévállományt tartva szem előtt, amelynek ekkor is csupán néhány ezrelékét tehetjük.) A keresztnevek divátja is olyan, mint a járvány: szórványosan jelentkezik, majd rohamosan terjed, végül némi nyomok hátrahagyásával visszahúzódik. Így az *Oszkár* név sem divatos ma többé, s ha itt-ott előfordul is véle való elnevezés, az már nem divatból, hanem kegyeleti indítékból: az apára vagy még inkább nagyapára való tekintetből megemlékezéséért történik.

1765-ben jelentek meg Macpherson Jakab kiadásában — valójában tollából — »Osszián összes művei«. Az ősz kelta dalos rendkívüli hirt szerzett magának. Egymásután fordították le, mindenütt sikert aratott. Kedvelt olvasmánya volt Napoleonnak is. Fél van jegyezve, hogy a piramisok lábánál felütött sátrában is Ossziánt olvasta. Napoleon Osszián-kultuszából aztán természetesen folyik, hogy amikor barátjának, Bernadotte francia tábornoknak 1799. július 4-én fia született, a keresztapa, Napoleon az *Oszkár* nevet adta neki. Oszkár, »a kardok fejedelme« igen szimpatikus hős, bátor, erős, ügyes és szeretetreméltó; Osszián fia, akinek halálát az agg dalos a »Temora« című költeményben beszéli el. A fiatalon, orvul meggyilkolt Oszkár szerelmese, Malvina lett Osszián kézvezetője, midőn öregségére megvakult. Mikor Napoleon keresztfia I. *Oszkár* József Ferenc néven Svédország királya lett, a germán országokban megindult az *Oszkár* nevek áradata. *Oszkár* király utóda fia, II. *Oszkár* Frigyes, annak fia szintén *Oszkár*, így a svéd királyi házban és általában a skandinávoknál nemzeti névvé vált.

Azt hiszem, hogy ennek a Németországban is erős divathullámnak a hatását kell Asbóth keresztnevében látnunk. Én, legalábbis úgy gondolom, hogy a szabadságharc táján adott *Oszkár* nevek már nem annyira a közvetlen irodalmi élmény, mint inkább a közvetett névdivat hatására jelentkeznek, hiszen addigra az Osszián-láz már elmúlt hazánkban. Az *Oszkár* névben is az Asbóth-családnak a németiség felé, ennek is északi, vallásilag evangélikus csoportja felé való fordultságát látom.

Mikesy Sándor

AZ ÁZSIAI NEVEK ÉS SZAVAK ÍRÁSÁRÓL

Angyal Endre cikke (Nyr 76 : 341) és Oldal Géza levele (Nyr 75 : 392) után úgy érzem, hozzá kell szólnom a címben megjelölt kérdéshez, minthogy szakom szerint keleti nyelvekkel foglalkozom, és megállapításaitak nem találok alkalmasnak arra, hogy hozzájáruljanak a kétségtelenül nem könnyű kérdés tisztázásához. Hogy helyesen lássunk, véleményem szerint megállapodásra kell jutnunk az ázsiai nevek és szavak magyar átírásának némely kérdésében, elvi kérdéseket kell tisztáznunk.

Az ázsiai nevek és szavak magyar átírása azért jelent külön problémát, mert több ázsiai népnek nem latin betűs írása van. A latin betűvel írt ázsiai nyelvek neveit és szavait (így pl. a vietnamiéit) változatlan alakban átvehetjük, legfeljebb a magyar ábécében idegen ékezeteket és mellékjeleket hagyjuk el. A kínainál, koreainál, perzsánál stb. más a helyzet: ott nem egy latin betűs írást kell latin betűsre áttenni. Átírásuknál általában az a gyakorlat alakult ki, hogy a kiejtést kell alapul venni, a kiejtés szerint kell a neveket és a szavakat a magyarban átírni. Ez a kérdés azonban nem olyan egyszerű. Ezek a nyelvek számos olyan hanggal rendelkeznek, amelyek a magyarban nincsenek meg, következőleg jelölésükre a magyar helyesírásnak sem betűje, sem betűkapcsolata nincs. Az természetesen magától értetődik, hogy a magyar átírásban e neveket csak magyarosan írhatjuk, azaz a nevek magyarosan ejtendők; nem használhatunk tehát átírásukhoz *w-t*, *ch-t* vagy *v* vagy *cs* értékben stb. A magyar átírásnak tehát hanghelyettesítéssel kell élnie, azaz azokat az idegen hangokat, amelyek a magyar nyelvben nincsenek meg, a hozzájuk még aránylag legközelebb álló magyar hangok betűivel kell jelölni.

Példát szeretnénk hozni arra, milyen félreértéseket okozhat, ha a keleti nyelvek szavait nem magyar helyesírás szerint írjuk át. Elégé elterjedt *Mao Ce-tung* nevének helytelen *Mao Cse-tung* ejtése, olykor, elég sajnálatos módon még a rádióban is hallani. Ennek a helytelen ejtésnévnek az alapja az ugyancsak helytelen *Lao-cse* ejtés, amely Kosztolányi kínai versfordításában is helyet kapott (helyes ejtése *Lao-ce*), ennek az

alapja pedig nyilván az, hogy ez az utóbbi név eredetileg a németes *Lao-tse* átírásban terjedt el. További félreértések elkerülésére megjegyezzük, hogy a kínai nyelvnek van *ce* és *cse* szótagja is, nem mindegy hát, mit frunk át.

A hanghelyettesítés módszerét alkalmazzák más nyelvek is. Így az oroszban *Petőfi* nevét *пѣтѣфи*-nek írják, mivel az orosz nyelvben *ő* hang nincs. Az átírások megalkotásakor azonban más szempontokra is tekintettel kell lennünk. A hanghelyettesítések alkalmazásán kívül ügyelnünk kell arra is, hogy az illető idegen nyelv fontos hangkülönbségeit lehetőleg tükrözze az átírás, mivel a hanghelyettesítés alkalmazása amúgy is egyszerűsít. Nem jó továbbá, ha az átírási rendszer túlságosan ellentétbe kerül az illető nyelvből való egyes neveknek a magyarban már meghonosodott hangalakjával. Ezen kívül, mivel az átírás javarészt olyanok számára szükséges, akik orosz, angol stb. írásos alakokból teszik át magyarra az illető neveket, törekedni kell arra is, hogy a magyar átírás a magyar helyesírás és ejtés adta kereteken belül lehetőleg emlékeztessen némiképp az orosz, angol stb. átírásra is.

Amint a fentiekből láthatjuk, sok szempontnak kell szerepet játszania egy keleti nyelvnek magyaros, következetes, minden igényt lehetőleg kielégítő átírásának megalkotásakor. A kínai átírásban az orosz átírást pl. azért nem követhetjük, amint azt Oldal Géza követelte, mert az az orosz hangrendszerhez illeszkedik, nem pedig a magyarhoz. Azért ragaszkodnánk az általa helytelenített *Mao Ce-tung* alakhoz, mert ha az orosz átírás átbetűzésével *Mao Cze-dun*-nak íránk, akkor először is a magyar átírás hagyományával kerülnénk ellentétbe, amely a kínai szókezdő *c*-nek *cz*-vel való átírását nem ismeri (oroszban viszont ez az utóbbi a hagyomány), — továbbá akkor pl. *Mao Tun* nevét *Mao Duny*-nak kellene írunk, ami megint csak orosz fül szerint áll közel a kínai ejtéshez. Az orosz átírásban ugyanis a kínai szóvégi *-n* és *-ŋ* különbségét *нь*-nyel és *н*-nel érzékeltetik, tekintve, hogy orosz fül szerint a hátrább ejtett *-ŋ* »kemény«, az előrébb ejtett *-n* pedig »lágy«. A magyarban viszont az *ny* egészen más hangot jelöl és amellet a szóvégi *-ŋ* jelölésére a magyarban megvan a hagyományos *-ng* betűkapcsolat. Azzal persze számolnunk kell, hogy például a kínai kiejtést, egy, a sajtóban és szépirodalmi munkákban használatos népszerű, tehát magyaros átírásból lehetetlen érzékeltetni, annyira különböznek a kínai nyelv bizonyos hangjai a magyarétól. Az átírás megalkotásakor a fentiek alapján világos, hogy a kiejtés pontos visszaadására irányuló igényekkel fellépni nem lehet.

Ami Angyal Endre problémáját illeti, hogy t. i. németnyelvű újságokban *Mos-sadegh*-et találunk a magyar újságok *Moszadik* alakjával szemben, *Li Szin Man* helyett *Syngman Rhee*-t, *Szöul* helyett *Seoul*-t, ezen, azt hiszem, világos, hogy segíteni nem lehet. Nincs mód arra, hogy világviszonylatban megteremtjük az egyes keleti nyelvek egységes népszerű átírásait; amellet az átírások fentebb tárgyalt alapelveinek alapján világos, hogy ez lehetetlen is volna elvi okokból is. A magyar sajtót nem kötelezhetjük arra, hogy írni, koreai stb. neveket pl. németesen írjon át, mert olvasói nem tudják kiejteni őket. A jelenlegi helyzetben melleleg nem nagyon látjuk értelmét, hogy pl. a perzsa vagy a birmani nyelv magyar átírási rendszerét kidolgozzuk, tekintve hogy perzsa vagy birmani nevek elég elszórtan jelentkeznek eddig a magyar sajtóban, a dolog nem érné meg ez esetben a fáradságot. Ami a kínai nyelvet illeti, nemrég jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában a Kínai nevek és szavak magyar átírása c. szabályzat, amely — kötelcző lévén — remélhetőleg segíteni fog a még ma is tapasztalható következetlenségeken a kínai szavak átírásában.

A koreai nevek és szavak átírása nehéz kérdés. Kétségtelen, hogy ezen a területen is sürgősen rendet kell teremteni és egy kicsit el is késtünk vele, és hogy itt a felelősség elsősorban a koreai nyelvhez értő keleti nyelvész szakembereké. A fő problémát az okozza, hogy például a koreai helynevek maguk is többalakúak, és az orosz, angol, francia, németnyelvű sajtóban hol egyik, hol másik alakjukban jelentkeznek, aszerint, hogy a neveket tartalmazó közlemény szerzője milyen forrásból merített. A többalakúság amellet, hogy némely koreai helység japán vagy kínai névén szerepel időnkint, onnét adódik, hogy Észak- és Délkorea közt nyelvjárási különbségek vannak és ez a hely- és személynevekben is visszatükröződik. Az Angyal Endre említette *Phenjan* (helyesen *Phengjang* lenne) és *Panmindzson* északkorea; *Fenjan* (*Fengjang*) és *Panmentien* pedig dél-koreai

alakok. Hasonlóképpen észak-koreai a *Li Szin Man* alak (helyesen *Li Szing-man*), szemben a nyugati sajtó *Syngman Rhee*-jével (ejtsd *Szingman Ri*), amelyben a családnevet nyugatiasan hátrateszik. Egységes átirást tehát csak úgy lehetne megalkotni, ha kiköt-nénk az egyik nyelvjárás mellett (a magunk részéről itt az északkoreait javasolnánk) és rendelkezésünkre állnának a koreai nevek eredeti írással. Csongor Barnabás

VÁLASZ LŐRINCZE LAJOSNAK

Nem érezném szükségesnek, hogy Lőrincze Lajos vitacikkére még egyszer — bármi röviden is — válaszoljak, hiszen cikke végén olyan álláspontot foglalt el mondanivalója summájaként, amellyel — egy kis hangsúly-különbséggel — én is egyetérték, s hozzá-szólásomban magam is azt vallottam. Több dolog készlet mégis a rövid válaszra: az egyik, hogy ne hagyjam említetlenül azt a Lőrinczéhez is méltatlan, gúnyolódó, lenézően vállveregető hangnemet, amellyel »a« tudós akarja leckéztetni »a« laikust; a másik, hogy ne hagyjam magamon azt a látszatot, amelyet mondanivalóm félremagyarázásával a nyakambavarrt, s a harmadik, hogy újból megfogalmazzam álláspontomat, amelyet ő eltorzított.*

Mondanivalóm lényege itt is — mint a Deme Lászlóval való hasonló vitánkban az irodalmi nyelv nyelvjárásossága tekintetében — annak hangoztatása: ne ijesszük el íróinkat, színészeinket, kórusainkat a tájnyelv »mértékkel és a maga helyén« való használatától irodalomban, színpadon, énekkultúrában olyan következtetésekkel, amelyeket ugyan helyes tudományos alaptételből (a nyelvjárások fejlődésének törvényszerűségéből) vontunk el, de túlságos ész-okoskodással s túlságosan hamarra vonatkoztatva. Azt állítottam, hogyha ilyen »tudományos« és politikailag »vonalas« állásfoglalással elriasztjuk őket, s a tájnyelvet már most a paraszti maradiság csökevényeként ítéljük el, kárt okozunk, mert irodalmunkat, népkultúránkat ma még értékes és hatásos vonásától fosztjuk meg. Deme is, Lőrincze is csak egyik részen látja a veszélyt: a narodnyikizmus, a göregáboroskodás felől, s ebben nemzeti kultúránk egységét látják fenyegetve. Én meg azt mondom: kétoldali a veszély, s kétfrontos harccal kell a helyes utat itt is megtalálnunk. Ha ártalmas az erőltetetten archaizáló vagy éppen gúnyolódás-számba menő népieskedés, hasonlóan ártalmas lehet művészi szempontból, ha racionális okoskodásból lemondunk a tájnyelv érzelmi, esztétikai többletet jelentő hatásáról. Ezért — s csak ezért — emeltem szót Deme és Lőrincze fölfogása ellen, mert náluk a másik oldalról jövő egyoldaliságot láttam kifejeződni, s attól tartottam, hogy az ő tudományos tekintélyük, s hivatali helyük irányító hatalma ezt az egyoldaliságot emeli normává. Ez a veszély most is megvan; bár mindkettejük álláspontja helyet hagy a tájnyelvnek irodalomban is, énekkultúrában is, de ahogyan ezt »megengedik«, kétségtelenül úgy hat az irányító szóra várók számára, hogy inkább lemondanak róla. Ami biztos, az biztos: ha nem használják, semmi bajuk sem lehet — ha használják, ki tudja...

Nézetem szerint is az lenne a föladat, ha konkrét esetek kapcsán, minél több egyes példából általánosíthatva szűrhetnők le elvi álláspontunkat. Akkor kiderülne, hogy ez alig különbözik egymástól. Mert azt csak inszINUÁCIÓNAK tudom fölfogni, hogy Lőrincze is a »nyelvjárásban írás« követelését tulajdonítja nekem, s így próbál neveltségessé tenni. Minthogy ezt s a kérdésnek az irodalommal kapcsolatos részét Deme Lászlóval másutt vitatjuk meg, ezzel nincs is értelme itt külön foglalkozni. Csak azt kell megismételnem, hogy amit erről Lőrincze velem vitázva ír, teljesen alaptalan.

Ami a népdalok tájnyelvének kérdését illeti, itt is egyetlen megállapítással kirekeszthetjük a vitából Lőrincze állításainak tetemes részét. Én ugyanis, a vita ere-

* Időközben került kezembe Lőrincze Lajos: *Nyelv és élet* (Művelt Nép, 1953) c. kötete, amelybe némi változtatással fölvette velem vitázó cikkét (127) — kissé elszietve. Tárnyilagosan meg kell állapítanom, hogy cikkének itteni változata — nyilván Nagy J. Béla mérséklése folytán (vö. 13) — nem személyeskedő, hanem valóban elvi alapon, becsületes hangon fogalmazza meg mondanivalóját. Annál inkább nehezményezem azonban, hogy nemcsak egy szakfolyóirat hasábjain, de egy 5000 példányos népszerűsítő tanulmánykötetben s *hamisan nekem tulajdonított nézetekkel* vitázik.

deti fölfogásához híven, egy kukkot sem szóltam arról, hogy a népdalok hogyan terjednek országszerte, hogyan variálódnak szövegükben, dallamukban, tehát hogyan dalolják a másvidéki nótákat pl. Szőregen vagy Szentgálon. A vitában, s így hozzászólásomban is, kizárólag a népdalok *előadása* során mutatkozó problémáról van szó, ami — ha nem is választható el (következményeiben, a kultúrforradalom céljait tekintve) az előbbtől — egészen más! Az előadótermek dobogóin a népdal már nem változékony, ott — mint művészeti alkotás — lezárt, egyszeri. S ha mi arra biztatjuk népi együtteseinket, hogy a kultúrversenyeken minél több helyi anyaggal, helyi táncsal, helyi gyűjtésű dallal szerepeljenek, akkor föltétlenül szembe találjuk magunkat a problémával — s *erről* szólt hozzászólásom. Lőrincze az én »szűk látóköröm« akarja lekicsinyelni, amikor azt mondja, hogy szűkebb pátriám befolyásol álláspontomban. Ezen nincs is mit tagadnom, hiszen ez mutatja, hogy az országban mindenütt, ahol csak él még nyelvjárás, időszerű és eleven a probléma, s kiki a maga nyelvjárása szemszögéből próbálja megoldani, persze anélkül, hogy nemzeti kultúránk egysége bármily kis mértékben is veszélybe kerülne. Éppen itt van állásfoglalásom kulcsa: én nem azt javaslom, hogy Balatonberényben is a szeged-alsóvárosi változatban adja elő a népi együttes az »Édesanyám édes teje« kezdetű dalt, hanem azt, hogy Szegeden a szegedi változatban, Balatonberényben az ottaniban. Ez persze kitűnik hozzászólásomból is, épp ezért csudálkozom, hogy Lőrincze mégis szükségesnek érezte a dal összes eddig ismert változatainak felsorakoztatását, ami nem bizonyít semmit ellenem, csak azt, hogy a dal eleven, országszerte, sok változatban, sok tájszólásban ismert. Változatlanul úgy érzem, hogy a szegedi kultúrversenyen, szegedi kultúracsoporthoz ajkáról szebben, eredetibben, élményszerűbben hangzik ez a dal a szegedi változatban (melyet egyébként, ha Katona Imre ki is felejtette bibliográfiájából, kiki megtalálhat Bálint Sándor: Szeged népe c. népdalgűjteménye [1933] 51. lapján), mint köznyelvre átirtnak. Mert ha így is válik majd közkinccsé esetleg, mégsem tartom helyesnek a népdalok szövegébe-dallamába való mesterséges belenyúlást, mert ez nem vezet jóra. A múlt században volt divatos eljárás, hogy a népdalokat »irodalmivá« »csinosították«, hol már a gyűjtők, hol a különféle kiadványok szerkesztői, s tudjuk, hogy a dalok meghamisítása lett belőle. A dal valóban változik, de nem az előadók, hanem a nép ajkán, s azt — ha valóban népdalt éneklünk, s nem bevallottan népdalokból készített átirást — nincs jogunk megváltoztatni. Így vagyunk a dallammal is: nem kétlem, hogy a mohácsiak jól éneklék a *maguk* dallamát, ha *savanyút* is mondanak, hiszen a dallam úgy variálódik, hogy dallama, ritmusa alkalmazkodik a szöveg változásához is. De ha a szegedi dallamot is megváltoztatnánk (márpedig ott meg kellene, ha a szöveget megváltoztatjuk), az ismét nem vezetne jóra. A dallamok terén még nagyobb a veszély, hogy önkényes változtatásokkal meghamisítsuk őket. Pedig a dallam is változik, sőt folyton változik; de más az, ha a nép ajkán változik, s más, ha az előadók változtatják. Ott társadalmi érvényű változásról, alkotó jellegű variálódásról van szó, emitt — még ha látszólag (művészileg vagy politikailag) előnyös is a változás — nincs társadalmi érvénye, kontrollja, hitele. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy nincs jogunkban egyáltalán változtatni a dalokon (pl. népdalszövegek analógiájára új szakaszokat költeni vagy szavakat helyettesíteni be stb.). Van, mintahogy erre a kulturális tömegmozgalomban szükség is mutatkozik. De ezt nem szabad egyértékűnek, azonosnak tekinteni a »sokan, sokáig« dalolás Bartók által meghatározott ismertető jeleivel rendelkező igazi népdalokkal.

Két lapnyi hozzászólásomat Lőrincze Lajos épp tíz lap válaszra méltatta, de ebben fölösleges teret foglalt nem odatartozó, senki által nem érintett kérdések tárgyalására. Egyetlen komoly, meggondolásra készítő része cikkének, ahol Bárdos Lajost idézi. Bárdos véleménye kétségtelenül figyelemre méltó, de még akkor sem föltétlenül perdöntő. Nem is általánosságban beszél a kérdéstről, csupán a fővárosi énekesek szempontjából nézi: érdemes-e nekik megtanulni a tájszólás szövegét, szükséges-e a tájszólás »erőltetése«? Valószínűleg igaza van: nem szükséges. De az vitatható, hogy megengedhető-e. Úgy vélem, ha egy-egy dal nyelvi anyaga lehetővé teszi, s sikeresen meg is tudják valószínűsíteni, az nem árt, de használhat. Erről azonban csak konkrét esetek kapcsán lehetne vitázni, sőt: szavazni. Mert a szubjektív véleményalkotásnak arról, mi a szép, tág tere van itt. Éppen ezért helytelen lenne ezt objektívnek tűnő normákkal szabályozni. Ter-

mészeten az eltévelyedéseket, amilyen Lőrincze Lajosnak is volt alkalma tapasztalnia, ki kell javítani, de ne úgy, hogy a mosdóvízzel együtt a gyereket is kiöntjük, ne úgy, hogy mostmár teljesen lebeszéljük őket egy-egy dal tájnyelvi előadásáról.

Ha így lehet a fővárosi énekesek esetében, mennyivel inkább a vidékieknél, akik — még a városiak is — maguk is beszélnek a nyelvjárást. Jellemző, hogy ez a törekvés érvényesül is. A szegedi kultúrversenyen pl. a Szegedi Kenderfonógyár énekkara a szegedi népdalokat szegedi nyelvjárásban adta elő, s ezt pozitívan értékelte a megyei művészeti előadó, Rátkai János is a megyei pártlapban, mint helyi jelleget erősítő vonást, s ugyanígy fogadta a bírálóbizottság zöme is, köztük Szeghy Endre főiskolai tanár, Szathmáry Géza zenekonzervatóriumi tanár. S ha támadt is vita e körül, azt cikkével épp Lőrincze Lajos keltette! De e vitából az is kiderült, hogy mennyire érzik mások is a tájnyelv affektív szerepét, amellyel érzelmi többletet ad az előadásnak. Szathmáry Géza pl. kijelentette, hogy az ő »Viharsarki csárdás«-át, melyet környékbeli népdalokból komponált, nem is engedné másképp előadni.

Mint mondtam, végső összefoglalásul Lőrincze nagyjából elfogadhatóan summázta a kérdést, csak a hangsúly még mindig inkább a tájnyelv ellen élezi ki fölfogását. Azzal azonban, hogy a tájnyelven beszélők számára ő is »engedélyezi« a népdalok előadásában is a nyelvjárást, elfogadható alapot ad álláspontjaink egyesítésére: Vidéken ugyanis a legtöbb ember kétnyelvű, tehát tájnyelvi is, így a vidéki együtttesek, akiket legfőképp érint a kérdés, még az ő fölfogása alján is bátran dalolhatják tájnyelven dalaikat, ha arra valami okuk van (a szöveg kívánja, vagy a jelenet népi jellege teszi szükségessé stb.). A fővárosi énekkarak esetében is osztom Lőrincze végül megfogalmazott álláspontját: »Ne ragaszkodjék a népdalok előadásában a különleges tájnyelvi — főként hang- és alakitani — sajátosságokhoz, ha ezek köznyelvi formákkal is könnyen helyettesíthetők (a rím, ritmus megsértése nélkül).« Ez semmivel sem kevesebb, mint amit én mondtam, s azt hiszem, Lőrincze is elismeri, hogy ehhez a *ha*-hoz, ehhez a *föl*-tétélezéshez nem jutott volna el, ha hozzászólásom erre nem mutat rá. Az agyoncsepült álláspont tehát akarata ellenére is érvényesült, s így győzött. Még inkább azt kell mondanom, ha összefoglalása harmadik pontját olvasom, amelyben »a legfelsőbb művészi fokon, mintegy művészi produkcióként« szintén engedélyezi a tájnyelvi jelenségek alkalmazását. Ki kívánt ennél többet?

Most már csak az szükséges, hogy *ezt* a summázott, hárompontos állásfoglalást pozitívan, igenlően terjesszük énekkaraink között, s egyaránt figyelmeztessük őket *mindkét* véglét veszélyére. De vigyáznunk kell, hogy ne csak a tájnyelv ellen, de mellette is szóló álláspontnak is tűnjék. A magam részéről ezt tettem a Csongrád megyei pártbizottság lapjaiban «Énekkaraink tájnyelvi előadásmódjáró» c. cikkemben (Viharsarok, [Délmagyarország], 1953. febr. 23.) épp Lőrincze véleményének ismertetése kapcsán.

Péter László

ZÁRÓSZÓ A NÉPDAL-VITÁHOZ

Környű Jenne Péter László fenti cikkét módszeresen összehasonlítani az előzővel, amelyet most értelmezni, magyarázni, igazolni igyekeznek; egymás mellé állítani, mit irt le akkor s hogy érti most. De ebből a munkából aligha származnék az ügyre jelentős haszon; inkább azt nézzük meg, ami előbbre vihet bennünket.

Örülök, hogy végül is egyetértünk a vitatott kérdés lényegében. Nem változtat ezen Péter Lászlónak az a megállapítása sem, hogy ő eredetileg is az általam summázott tételeket vallotta; továbbá hogy — mint mondja — az ő agyoncsepült álláspontja akaratom ellenére is érvényesült, s így »győzött«; s végül, hogy cikkemnek »egyetlen komoly, meg gondolásra készítő része« van: ahol Bárdos Lajost idézem.

Egyetérték Péter Lászlóval abban is, hogy kétoldali a veszély, s a helyes utat kétfrontos harccal kell megtalálnunk. Egyoldalúsággal aligha vádolhat Péter László: a dogmatizmussal szemben való állásfoglalásomat eléggé világosan kifejtettem (vö. Nyr. 75: 390; 77: 111; a MTA. I. Oszt. Közl. 2: 417; Nyelv és élet 36—8 stb.).

Ami cikkem hangnemét illeti, őszintén sajnálom, ha valóban méltatlan, kiméletlen, sértő volt. Ez nem volt szándékomban. Mentségemül szolgáljon, hogy nyomdabáadás előtt több kiváló néprajzos, zene-folklorista, nyelvész elolvasta a cikket, de semmi olyast nem találtak benne, amit Péter László kifogásol. (Nagy J. Béla sem, aki igazán Pilátusként került Péter László krédójába.) Az persze tagadhatatlan, hogy cikkem hangjában volt némi csípősség. De azt hiszem, maga a tárgy is megkövetelt néha bizonyos iróniát. Mert lehet-e, sőt szabad-e komolyan válaszolni pl. olyan állításra, hogy a *Fel-szántom a császár udvarát — pesties?! S ezt — ne vegye gorombáskodásnak Péter László — nem laikus mondta, hanem volt nyelvész tanársegéd, azonfelül jónévű néprajzos, múzeumigazgató, népdalaink szakértője. Vagy: felróható-e az a — kétségtelenül irónikus célzattal tett — megjegyzésem, hogy Péter László »nemes egyszerűséggel nihilistának nevezte. Folytathatnám a sort.*

Persze lehet, hogy Péter László ezeket az állításait sem úgy gondolta, ahogy mondta. De az olvasó nem ismeri az író »érzéseit«, csak az írásból következtethet egyre-másra. Készséggel elhiszem pl., hogy Péter László »változatlanul« úgy érzi, hogy a vitatott dal (Édesanyám édes teje) »szegedi kultúrversenyen, szegedi kultúr csoport ajkáról szében, eredetiben, élményszerűbben hangzik... a szegedi változatban« (a kiemelés tőlem való: L. L.) De azt, hogy ez az előző hozzászólásából is kitűnik, még mindig kétkem. Ítéljen az olvasó. Betű szerint azt írta: »Tegyük át... irodalmi nyelvre ezt a kedves szegedvidéki népdalt: Édesanyám édes teje.... Mindenki érzi, milyen hangulati különbséget veszítene el dalunk, ha köznyelvre írva dalolnák énekkaraink.« (Nem térek ki most arra az esetre, milyen komplikációkat jelentene cikke egyéb részeiben, ha a vitatott részletnek valóban az ő utóbbi értelmezését tartanánk hitelesnek.)

Sajnos nekem nem áll módomban Péter László gondolataival és érzéseivel vitázni, csak azzal, amit leírt. S azokat a megállapításokat nagy részükben cáfolnom kellett, noha — állítása szerint — végeredményben egyetértünk.

Több olyan megállapítás van még Péter László mostani hozzászólásában, amely legalábbis erősen vitatható. De a további vita aligha kecsegtet sok eredménnyel: részben ismételnem kellene az előzők folyamán már elmondottakat; részben olyan kérdésekről kellene vitázunk, amelyek aligha tartanak számot általános érdeklődésre, tehát inkább magánlevélbe valók; több alkalommal pedig jobban át kellene nyúlnom a folklor elméleti kérdéseinek területére, s ezt szívesebben hagyom a szakemberekre.

Azt hiszem végül, hogy Péter Lászlónak szubjektív megjegyzéseire sem vár választ tőlem az olvasó.

Lőrincze Lajos

Nyelvtudomány és nyelvtanítás

NYELVTUDOMÁNYI ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1953. ÉVI NAGYGYŰLÉSÉN

Akadémiánk ez évi nagygyűlésének keretében május 27-én és 28-án került sor a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály előadásaira az Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában. A kétnapos ülészak első napján nyelvtudományunk kiváló képviselői számoltak be az elmúlt másfél év tudományos eredményeiről és kiemelkedő eseményeiről, s egyben kijelölték a következő év legfontosabb tennivalóit.

A délelőtti ülészakon elhangzott előadások a magyar nyelv ügyével foglalkoztak, a délutániak pedig a Szovjetunió nyelvtudományával való együttműködés jegyében adtak időszerű beszámolókat.

A magyar nyelvtudományi munkálatok terén elért eredményekről és a tapasztalható hiányokról *Pais Dezső* akadémikus számolt be *A magyar nyelvtudomány időszerű kérdései* c. elnöki megnyitójában. Megemlékezett arról, hogy csaknem három éve jelent meg Sztálin Marxizmus és nyelvtudomány c. első nyilatkozata, mely döntő fordulatot adott a magyar nyelvészet ügyének is. Hangsúlyozta a Sztálintól ránk maradt örökség

egyik fontos elvét: az elmélet és gyakorlat egységét előtérbe állító marxista realizmust.

Ennek az irányelvnek a jegyében kezdte meg előadását Pais Dezső a múlt év novemberében Szegeden megtartott II. országos nyelvészkongresszus jelentőségének megemlékezésével, ennek jegyében tért ki Mód Aladár ismeretes cikkének (Társadalmi Szemle 1953: 51—57) főképpen órá vonatkozó néhány magállapítására, melyek termékeny elméleti vitára adtak alapot.

A gyakorlati eredmények ismertetése során mint nevezetes kiadványt említette meg a múlt évben megjelent Ormánysági szótárt, majd rátért a fontosabb akadémiai nyelvtudományi tervmunkákra. Kiemelte a nyelvművelés jelentőségét, hangoztatta, milyen szükséges lenne nyelvhelyességi lektorok kinevelése és hogy máris jó hatást várhatunk Lőrincze Lajos *Nyelv és élet* c. kötetétől. Ertelmező szótárunk előrehaladott állapotban van, a további munkálatok irányítását Bárczi Géza vállalta el. Nem áll ilyen kedvezően a nyelvatlasz ügye, mert a gyakorlat gyűjtők egy részének alig van módja ezzel a feladattal foglalkozni, bár az eddigi közléseknek új magyar tájszótárrá való feldolgozása öröndetesen halad. Ugyancsak jól haladnak a nyelvtörténeti szótárral kapcsolatos műveletek, és a nyelvtörténeti adattárhoz is megindult a végleges gyűjtés. A Nagyszótárnak egyelőre nincs megfelelő személyi és anyagi kerete, de az anyagrendezés és az elvi kérdések tisztázása, ha mérsékelt ütemben is, állandóan folyik. Nehézségekkel küzd a »Magyar szókészlet finnugor elemei« c. tervmunka is. Viszont a Nyelvtudományi Közlemények mutatójának az elkészülését a közeli jövőben várhatjuk.

Pais akadémikus rámutatott nyelvtudományi életünk néhány hibájára, majd ezekkel a szép, buzdító szavakkal fejezte be megnyitó előadását: »A tudomány az életért van, — és a mi életünk legyen a tudományért!«

Még a délelőtti ülészakon került sor *Tompa József* kandidátusnak, a leíró nyelvtan támafelelősének *Anyanyelvünk leíró nyelvtana* c. előadására.

Tompa József vázolta a magyar nyelvtanítás történetét, majd a készülő akadémiai leíró nyelvtan problémáit elemezte. Különösen kiemelte azt, hogy az Akadémia nyelvtanának a feladata a művelődésbe bekapcsolódó dolgozó tömegek nyelvhasználatának egységesítése, tudatosítása és csiszolása lesz. Ezt szem előtt tartva a leíró nyelvtanban mindenestre a 20. századi és ezen belül is a legmagabb élő beszéd formáit kell rögzíteni, de nem szűkíthetjük ezt a szempontot annyira, hogy kizárjuk a vizsgálatból a legnagyobb 19. századi íróink nyelvét. Figyelembe kell vennünk a 19. század második negyedétől kezdve megjelent klasszikus, múltbeli remekeink nyelvét is, de kisebb mértékben, mint a ma beszélt magyar nyelvet. Nemcsak a szépirodalom nyelvét kívánjuk vizsgálni, hanem figyelemmel kell lennünk a politikai és az újságnyelvre, sőt a széleskörű olvasóközönség igényeihez szabott tudományos irodalom nyelvére is. Nem hagyjuk ki a vizsgáladásból a mai művelt nyelvhasználatnak inkább csak élőszóban ismeretes elemeit sem.

Részletesen foglalkozott Tompa a leíró és a történeti szempont helyes egyeztetésének kérdéseivel. A mai magyar nyelvet nem mozdulatlanul merevnek, hanem a fejlődés törvényeit követő mozgásban kívánjuk ábrázolni. Ezért rá akarunk mutatni nyelvünk legősibb sajátosságaira. Ahol önként kínálkozik, megmutatnánk nyelvünknek egyes belső fejlődéstörvényeit is. Pl. a névutók tárgyalásakor utalnunk kell arra, hogy ragos névszókból ma is alakulnak névutók, mint *számára*, *részére*, melyek még sejtetik a főnévi eredetet, de mégis inkább névutók már, mint pl. a *javára*. Egyes — ma szabálytalannak látszó — jelenségeket szintén úgy magyarázhatunk meg legkönnyebben, hogy röviden megmutatjuk történeti előzményeiket. Általában azonban nem szabad céltalan és fászsztó történeti fejtegetésekbe bocsátkoznunk. A nyelvtani kategóriák megállapításában a történeti elvet csak akkor alkalmazhatjuk helyesen, ha ez az olvasónak valóban megkönnyíti, nem pedig megnehezíti a mai nyelvi jelenségek közti eligazodást. A névszótövek tárgyalásában Tompa affelé hajlik, hogy inkább következetesen leíró módszerrel tárgyaljuk őket. Nem tartaná célszerűnek, ha történeti alapon pl. hangrövidítő tőnek neveznénk a *fa-ját* típust, hangnyújtónak a *kéz-kezet* típust, vagy ha a ma már egységes *bokor-bokrot*, *álom-álmot* töcsoportot kettéválasztanánk hangvesztő és hangtoldó csoportra.

Össze kell egyeztetni a szigorú tudományosság és a népszerű feldolgozás, a gyakorlatiasság követelményeit. Az anyagot az átlagos középiskolai képzettségű olvasókhoz mérjük. A nyelvtudományban folyó viták közül érdemes egy-két tanulságosat bemutatni, hogy megláttassuk: a nyelvtudomány is az ellentétes nézetek harcában fejlődik. De általában nem a viták, érvek és cáfolatok fontosak itt, hanem az elfogadható eredmény. Az egyes nyelvtani jelenségek közt nincs éles határ. Elsősorban mégis az egyértelműen meghatározható, tiszta példákkal kell foglalkoznunk, nem pedig az átmeneti és kevert jelenségekkel.

A nyelvtan anyagának, tagolásának kérdése után Tompa József példák egy-egy csoportjával világította meg azokat az eseteket, melyek az öröklött nyelvtani szabályok gazdagodását, tökéletesedését mutatják a világosabb, egyértelműbb közlésre való törekvés folytán. Így pl. a névelőnek különféle jelentésein kívül elválasztó szerepe is kezd kifejlődni, hogy általa az állítmányos szókapcsolatot megkülönböztessük a jelzéstől, pl. *kék a ruhája*, szemben ezzel: *kék ruhája*.

A továbbiakban Tompa a nyelvtannak egyes elvi kérdéseivel kapcsolatos nehézségekre mutatott rá. Ismertette, de egyúttal bírálattal is illette Papp István mondattani értekezéseit (MNY 48:89—102 és NYR 76:99—107). Bővebben kitért az alany és az állítmány fogalma körül felmerülő nehézségekre, majd röviden célzott a mondattan kétféle felfogásának, t. i. a szó szerkezetek rendszerére és az egyes mondatrészekre alapított feldolgozásának előnyeire és hátrányaira. Végül röviden foglalkozott a készülő nyelvtan normatív jellegével és ezzel kapcsolatban általánosságban rámutatott arra, mennyire szükség van korszerű nyelvművelésre és különösen a helyes ejtés szabályozására.

Tompa József beszámolóját élénk vita követte. Ennek során Bárczi Géza akadémikus és Benkő Loránd kandidátus különösen a történetiség jelentős érvényrejuttatását kívánta hozzászólásában.

Bárczi Géza akadémikus kiemelte, hogy az aktuális nyelvi tények között az összefüggés néha csak a múlt nyelvi történések világánál érthető meg. A szótövek kérdésében nem tartja szerencsésnek, ha a leíró nyelvtan ugyanarra az összefüggésre ellentmondó műszavakat használ, mint a nyelvtörténet. Nem szabad tehát kötőhangzokról beszélnünk, mert az történeti valótlanság. Némi magyarázattal már az általánosiskolában is meg lehet érteni, miért »hangnyújtó« a *kéz-kezet* és miért »hangrövidítő« a *fa-fát* névszótípus.

Bár az elvi kérdések tisztázására feltétlenül törekednünk kell, az anyaggyűjtéssel és a munkálatok megszervezésével nem szabad addig várni, míg minden elvi kérdés nem tisztázódik, hiszen ez rövidesen nem remélhető. Tökéletességre törekedni kell, de az elérhető tökéletesség mindig viszonylagos. Végleges eredmény a tudományban ritka dolog, s a vita a nyelvtan megjelenése után is bizonyára folyni fog. Bárczi Géza éppen az alany és állítmány fogalma körül felbukkanó nehézségek bemutatásával világította meg, mennyire nem tehetjük függővé egy normatív nyelvtan megjelenését a vitás elvi kérdések előzetes tisztázásától. Örömmel üdvözölte Tompa javaslatát a kiejtési versenyek felújításáról, és hangoztatta, milyen nagy várakozással tekint a készülő akadémiai nyelvtan elé a magyar pedagógia is.

Kovács József miniszterhelyettes annak a kívánságának adott kifejezést hozzászólásában, hogy az új nyelvtan minél több olyan elvi kérdést oldjon meg, amelyeknek tisztázatlansága zavar a a nyelvi oktatás egységességét és eredményességét. Nem szabad, hogy a pedagógusok hangja a tudományon kívülről jövő hang legyen, s ne hallgassák meg.

Benkő Loránd kandidátus általánosságban egyetértett Tompa József beszámolójával, csupán a nyelvtörténeti megvilágítás nagyobb szükségességét emelte ki.

Lőrincze Lajos kandidátus a nyelvművelés kérdéseivel kapcsolatban fűzött kiegészítést Tompa József előadásához. Nyelvművelésünk Sztálin cikkei óta minőségi változáson ment keresztül. A régi nyelvművelés központja a nyelvvédelem volt. A mai nyelvművelés célja a nyelvi kultúra közkinccsá tétele, a gondolatközlés eszközeként minél finomabb és hathatósabb eszközzé való kiművelése. A mi nyelvművelésünk célja nem egyes szavak irtogatása, hanem a nyelvi kultúrának nagyobb távlatokat nyitó emelése. Ezt

szolgálja a szavak jelentését pontosan megmagyarázó terjedelmes értelmező szótár, az új helyesírási szabályzat, a leíró nyelvtan és a modern stilsztika, szóval a nyelvtudományi tervünkben készülő jelentős alkotások. Végül csatlakozott Lőrincze Tompa Józsefnek és Bárczi Géának a magyar kiejtés ügyében elhangzott fejtegetéseihez.

Papp István kandidátus a történeti és a leíró szempont kérdéseivel foglalkozott. Ő is rámutatott nyelvtani terminológiánk néhány ellentmondására, de Bárczi Géza és Benkő Loránd felfogásával szemben a leíró szempontú osztályozásnak kelt védelmére. A mai nyelvtudat szempontjából a ragok alakváltozásainak felsorolását és rendszerezését látja célszerűnek, pl. a rövidebb típusú *-n* mellett a hosszabb típushoz tartozó *-on*, *-en*, *-ön* változatokat. Az elméleti alapok tisztázása során lényegesnek tartja a nyelvi funkciók rendszerének vizsgálatát. Szükségesnek tartja megkülönböztetni a nyelv két fő funkcióját: a logikai funkciót, azaz a nyelv szerepét a gondolat realizálásában, és a közlő funkciót, azaz a nyelv szerepét az egymással való érintkezésben.

Sulán Béla kandidátus azt hangsúlyozta hozzászólásában, hogy még mindig nem tettünk eleget azért, hogy Sztálin útmutatásai szerint dolgozzunk, még nem eléggé következetes a kritika és az önkritika. Javaslatokat tett a munka megjavítására. Behatóbban foglalkozott az egyetemi nyelvészeti oktatás, valamint a nyelvtudományi munkásság egyes személynél és tárgyi feltételeinek kérdésével. Körültekintő és őszinte szavai jelentékeny mértékben előmozdították a felfogások tisztázódását és a kívánatos együttműködést a tudományos élet és a felsőoktatás között.

Tompa József a hozzászólásokra adott válaszában köszönetét fejezte ki, és annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a lezajlott vita tanulságainak figyelembe vételével a leíró nyelvtan ügye előbbre jutott.

Pais Dezső elnöki zárószóban foglalta össze a vita tanulságait. Helyesnek tartja, hogy a leíró nyelvtan előadója nem tűzi ki az abszolút tökéletesség, a »véglégesség« normáját a tervezett munka elé. Egyelőre meg kell elégednünk a megfelelő színvonalú, ha nem is minden ízében tökéletes átmeneti megoldással. Az elvek tisztázása megindult, és az elhangzottak alapján optimisták lehetünk a további előrehaladásra nézve.

A délutáni ülészakot *Németh Gyula* akadémikus nyitotta meg *A szovjet turkológia* c. előadásával. Kiemelte, hogy a magyar őstörténet török vonatkozásainak kutatásában mennyire fontos a szovjet turkológia ismerete. Közölte azt az elhatározását, hogy a honfoglaló magyarság kialakulása szempontjából rendszeresen át akarja tanulmányozni ezt a nagy terjedelmű és számos kutató előtt ismeretlen irodalmat, majd jellemzést adott a szovjet turkológia elvi problémáiról. Hangsúlyozta, hogy a Szovjetunióban a turkológia is az élethez közel álló tudomány, mert a legszélesebb néprétegek kulturális életéből sarjadt. A forradalom előtti Oroszországban élő török népek jelentékeny része nem jutott el még az írásbeliség fokára sem. A szovjet tudománynak jutott az a feladat, hogy e népeknek ábécét adjon és irodalmi nyelvet teremtsen.

E gondolat alapján *Németh Gyula* először is áttekintő képet adott — *Baszszakov* tanulmánya nyomán — a Szovjetunió egyes török népeinek statisztikájáról, e népeknek az írásbeliség és a nemzetté válás foka szerint elkülöníthető három csoportjáról. Felolvasásának második részében ismertette az egyes mai török népek történetével foglalkozó legfontosabb szovjet irodalmat, jellemezte e népek nyelvének szótárait és leíró nyelvtanait, majd a felolvasás harmadik részében tért rá az előadó a magyar vonatkozású részére: a szovjet turkológia történeti eredményeire.

Az előadást *Czeglédy Károly* kandidátus és *Rásonyi Nagy László* kandidátus hozzászólása követte. — *Czeglédy* felhívta a figyelmet a Szovjetunióbeli török népekre vonatkozó mohamedán forrásokra. Példákat hozott fel arra, milyen munka folyik a Szovjetunióban e források kiadása és feldolgozása terén. *Rásonyi László* a hozzászólásban a török összehasonlító nyelvészet szovjet vonatkozásainak a fontosságára tett néhány megjegyzést. A török nyelvek 5/6 része a Szovjetunió területén él. Természetes tehát, hogy se szeri, se száma a Szovjetunióban megjelent török szótáraknak, szövegközléseknek és nyelvtanoknak. Ezek kiadása ma erősebb mértékben folyik, mint valaha, hiszen megnőtt a kutató gárda is, és önálló irodalmi nyelvek fejlődtek ki, melyeken sok újabb munka jelenik meg. Kitért a hozzászóló még a török tulajdonnévkutatásra, végül rámutatott arra, hogy a magyar őstörténeti vonatkozású szovjet turkológiai irodalom összefoglalá-

sara a magyar orientalisztika haladó hagyományai is Németh Gyulát jelölik ki, akinek éppen egy orosz turkológiai mű ismertetésével kezdődött meg a tudományos munkássága 43 évvel ezelőtt.

A nagygyűlést Lakó György levelező tag beszámolója fejezte be *Tanulmányutam a Szovjetunióban* címmel arról az útról, amelyet 1952 őszén tett a Szovjetunió fővárosában és a Szovjetunióban élő finnugor népek tudományos központjaiban. Ezúttal nem adott képet Lakó György a szovjet nyelvtudományról (ez a beszámolója június 15-én hangzott el az I. osztály nyilvános ülésén), csupán úti élményeit mondta el megérkezésétől kezdve egészen a mordvin nyelvtudományi kongresszuson való részvételéig. Tanulmányútja azért jelent különösen nagy értéket számunkra, mert a múltban alig szerezhettünk tudomást a Szovjetunióban élő nyelvrokonainkról s nyelvüket, életüket nem tanulmányozhattuk a helyszínen.

Beszámolt Lakó György arról, milyen nagy élmény volt számára Moszkvának a megismerése, mennyire lenyűgöző a város hatalmas forgalma és szépsége, a Lenin-könyvtár óriási méretei és látogatottsága. A nagyarányú építkezések közül a sok gyönyörű új munkásház és az új egyetem épülete ragadta meg a figyelmét. Aránylag rövid moszkvai tartózkodása alatt megismerkedett a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének szervezetével és munkálataival. — Kétheti moszkvai tartózkodás után, mely persze csak általános tájékozódásra volt alkalmas, a Komi Autonóm Köztársaság fővárosába, Sziktivkarba utazott. Sziktivkar újonnan fejlődésnek indult csinos kis város Moszkvától 9 órányi repülőtávolságra északkeletre. A cári világban ott még híre sem volt semmiféle kultúrának. Ma ott működik a Szovjet Tudományos Akadémia Komi Fiókja. Ennek munkatársai előtt Lakó György beszámolt a hazai nyelvtudományi munkálatokról, Innen Moszkván és Leningrádon keresztül Petrozavodszkba, a Karjalai-Finn Szövetséges Köztársaság fővárosába utazott. Ott leginkább a kommunizmus óriási arányú építkezése lepte meg: ez a 200 000 lakosú város jelentékeny részben 10 év alatt létesült, mert nagy része elpusztult a háború alatt. 1940 óta a városnak van egyeteme, állandó színháza és akadémiai fiókja. Ellátogatott Tallinnba, az Észti Szövetséges Köztársaság újjáépített régi alapítású fővárosába, majd az észtek régi egyetemi városába, Tartuba. Tíz napot töltött Leningrádban is. A szakmai elfoglaltságok miatt azonban kevés ideje maradt arra, hogy a várossal jobban megismerkedjék. Meglátogatta Mordóvia fővárosát, Szaranszkot is, és ott részt vett a három napig tartó mordvin nyelvtudományi kongresszuson. Gazdag szakmai tapasztalatokkal tért vissza Moszkvába, hogy ezzel rövidesen be is fejezze három hónapos tanulmányútját.

A beszámolót Hajdú Péter és Kálmán Béla kandidátus egészítette ki a velünk rokon nyelvet beszélő népek életére vonatkozó néhány adattal. *Elekfi László*

A II. ORSZÁGOS NYELVÉSZKONGRESSZUS

(Szeged, 1952. november 14—15—16.)

A Magyar Nyelvtudományi Társaság a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával 1952. nov. 14—15—16-án Szegeden rendezte a II. Országos Nyelvészkongresszust. A kongresszuson a magyar nyelvészek szinte teljes számban résztvettek. Ott volt, és az előadásokhoz hozzászólt számos pedagógus is. A kongresszus vitáiba a magyar irodalomtörténészek és a magyar írók is bekapcsolódtak.

Bárczi Géza akadémikus, mint a Nyelvtudományi Társaság elnöke megnyitó szavaiban hangsúlyozta, hogy a kongresszusra fontos nyelvtudományi feladatok megoldása vár. A jelen kongresszus célja és feladata — mondotta —, hogy megvizsgáljuk, hol állunk azon az úton, melyet Sztálin jelölt ki számunkra. Számba kell vennünk haladó hagyományainkat, az utóbbi években elért eredményeinket, meg kell szabnunk jövőbeli új feladatainkat. Meg kell vizsgálnunk egyetemi és középiskolai nyelvészeti és nyelvtani oktatásunk helyzetét is.

Az első előadást Zsirai Miklós akadémikus tartotta *A magyar nyelvtudomány haladó hagyományai* címen. Megállapította, hogy komolyan számbaveendő nyelvtudósaink Sylvestertől Munkácsi Bernáig szinte mind a tudományos haladás ügyét szolgálták.

Utalt Sylvester János úttörő kezdeményezéseire, majd Sajnovics és Gyarmathi korszakalkotó munkásságára. E két nyelvtudósunk nemcsak nyelvünk finnugor rokonságának hirdetésével, hanem a nyelvrokonság mibenlétéről vallott világos felfogásával is maradandó érdemeket szerzett az egyetemes nyelvtudomány fejlesztése terén. Az előadó kijelölte Révai Miklós helyét a magyar nyelvtudomány történetében, majd Reguly, Hunfalvy és Budenz korszakalkotó nyelvtudományi működését méltatta. Meleg szavakkal emlékezett meg Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond munkásságáról. Befejezésül megállapította, hogy elődeink a nyelvtudomány terén is rendkívül becses örökséget hagytak ránk, amelyhez ragaszkodnunk kell, de emellett folyton keresnünk kell a feljebb emelkedés új útjait is.

Zsirai Miklós előadását több hozzászólás követte.

Bárczi Géza Kempelen Farkas nagyjelentőségű fonetikai kutatásait, valamint általános nyelvészeti munkásságát emelte ki. Az előadóval egyetértésben jelölte ki Révai Miklós helyét a magyar nyelvtudomány történetében, majd a múlt század második felének jeles nyelvészei közül Riedl Szendét méltatta. Foglalkozott a 900-as évek elején kialakult ú. n. budapesti iskolával, amelyet nyelvészeti realizmus jellemzett. Az 1920-as, 1930-as években elmaradtak ugyan a nagy szintézisek, a kutatók inkább az egyes részletkérdésekkel foglalkoztak, de a Sztálin hozta felszabadulásba véleménye szerint a magyar nyelvtörténészeknek nem nehéz beleilleszkedniük, mert hagyományaink már régóta a haladás irányába mutattak. — *Beke Ödön* hozzászólásában Simonyi Zsigmondról mint a magyar nyelvtudomány egyik mártírjáról emlékezett meg. Méltatta Simonyi nyelvészeti munkásságát, rámutatott azokra a nehézségekre, amelyekkel Simonyinak származása, haladó gondolkodása miatt meg kellett küzdenie. Simonyit sok támadás érte helyesírási reformtervezete miatt, valamint azért is, hogy a Tanácsköztársaság idején is megtartotta egyetemi előadásait. Szemére vetették a Magyar Nyelvőrben 1918 őszén Az úri igeragozás címen írt cikkét, melyben Simonyi helytelenítette, hogy irodalmi nyelvünk méreven ragaszkodik egyes igék ikes ragozásához. Beke szerint is helytelen az ikes ragozáshoz való ragaszkodás a mai haladó korszakban. *Mészöly Gedeon* hozzászólásában egyetértett Beke Ödönnek Simonyi Zsigmondot méltató szavaival, de szerinte az ikes ragozásnak az irodalmi nyelvben való alkalmazása — mint Petőfi művei is mutatják — összefér a haladó szellemmel, létezése nyelvünkben nem reakciós jelenség. — Ezután vita alakult ki az ikes ragozás kérdéséről. *Lőrincze Lajos* hangsúlyozta, hogy a kétféle ragozás nyelvünkben nem különül el teljesen egymástól, s az ikes igealakok a magyar nyelvjárásokban is előkerülnek. *Pataki Szilveszter* arra hívta fel a figyelmet, hogy az irodalmi nyelv és a köznyelv között másutt is van különbség alakitani tekintetben, például a németeknél is. — *Beke Ödön* válaszában utalt arra, hogy az újkeletű nyelvi fejlemények elől nem szabad elzárkóznunk. Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond sem üldözte a már közkeletűvé vált idegenszerűségeket sem, nem kívánja ő sem az ikes ragozás kiirtását.

Az ikes igék körül kirobbant vitával haladó hagyományaink megvitatása mellékvágányra terelődött, viszont megmutatkozott az, hogy a nyelvhelyességi kérdések nagy mértékben kezdik érdekelni a magyar közönséget.

Az első napon a második előadást *Ligeti Lajos* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke tartotta *Az uráli és altaji nyelvek viszonyának kérdése* címen. Bevezetőül megállapította, hogy a szovjet nyelvtudósok, bár rámutattak az összehasonlító történeti módszer egyes hiányosságaira, mégis védelmükbe vették a kutató módszert és a nyelvtudományi historizmust. Véleménye szerint a helyesben alkalmazott összehasonlító történeti módszer nemcsak egyes részletkérdések tárgyalása, hanem a függőben maradt nagy problémák megoldása során is szükségünk van. Ezek közé tartozik az ú. n. urál-altaji nyelvrokonság kérdése is. Az urál-altaji nyelvrokonságot több kutató kezdetben a részletek ismerete nélkül, a bizonyítékok mellőzésével próbálta igazolni. A finnugristák (Setälä, Paasonen, Szinnyi), valamint egyes altajisták (Ramstedt, Pelliot) elvetették e rokonság gondolatát. Németh Gyula úgy látta, hogy az uráli és altaji nyelvek közti kapcsolat szoros, rokonságszerű. Az előadó szerint az uráli és a török nyelvek bizonyos egyezéseik ellenére sem rokonok. A köztük lévő

alaktani és szóképzési egyezések igen régi kereszteződés emlékei. Az uráli és az altaji nyelvek rokonítása terén mutatkozó tévedések egyik főforrása egyes nyelvészek ahistorikus szemléletmódja. A nyelvi kölcsönzések rétegződésére a jövőbeni kutatások során igen nagy súlyt kell vetnünk.

N. Sebestyén Irén hozzászólásában kifejtette, hogy az elfogadhatónak tartott szövegezetések s az ezekből levont hangtani tanulságok szilárd alapul szolgálhatnak a további kutatások számára. Végső megállapítása az volt, hogy az altaji nyelvek hangtörténetének eredményei alapján lehet majd megoldani az urál-altaji nyelvviszony problémáját. — Kálmán Béla szerint az ősi ugor-török érintkezéseket valószínűnek kell tartanunk, s talán nem zárkozhatunk el az ősi finnugor—törökségi érintkezés gondolatától sem. — U. Köhalmi Katalin hozzászólásában azt fejtegette, hogy a fegyvernevek és a haditechnikai kifejezések kölcsönzése az altaji nyelvek között két főcsoportra oszlik. Ezek közül az egyik a mongol és török nyelvcsoporthoz, a másik viszont a mongol és a mandzsu nyelv közötti érintkezéseket bizonyítja.

A kongresszus második napján, november 15-én délelőtt Sulán Béla egyetemi főosztályvezető tartott előadást *Egyetemi nyelvészeti oktatásunk helyzetéről és feladatairól* címen. Ismertette az iskolai anyanyelvi és az egyetemi nyelvészeti oktatás helyzetét s megállapította, hogy az eredmények nem kielégítőek, sőt a hallgatók az egyetemen még mindig lebecsülik a nyelvészetet. Ennek okai messzire nyúlnak vissza. A felszabadulás előtt az egyetemen nem tudták megszerettetni a nyelvtant, nem tudtak érdeklődést kelteni a nyelvészet iránt. A felszabadulás után a marrizmus és a pedológia hibájából — eleinte még csak rosszabbodott a helyzet. Fordulat csak a sztálini cikkek megjelenése óta következett be, a tantervben azonban még mindig kevés a nyelvészeti órák száma az irodalmiakhoz viszonyítva. Az előadó szerint az egyetemi nyelvészeti oktatás ki nem elégtő eredményeinek fő okait a nyelvészeti tananyag hiányosságaiban, továbbá az egyetemi oktatás fogyatékságaiban kell látnunk. Hibás a jelenleg érvényben lévő, 1951 nyarán kidolgozott egyetemi tanterv, hibák vannak a tananyagban is. Sztálin nyelvészeti tanításai és útmutatásai még nem váltak egyetemi nyelvészeti oktatásunk alapjává. A programok nem egységesek, ezért nyelvészeti oktatásunkban még ma is nagy mértékben érvényesül a burzsoá egyetemeken szokásos tervszerűtlenség és rendszertelenség. Az egyetemi nyelvészeti tananyag összeállításában, az anyag tárgyalásában bizonyos formalizmus mutatkozik. Helytelennek tartja a tudományos kádereképzés szembeállítását a tanárképzéssel. E hiányosságok kiküszöbölésére az előadó javasolta a magyar és általában a nyelvszakos tanárképzés tantervének felülvizsgálását, új nyelvészeti programtervezetek kidolgozását, vitatülések tartását. A Nyelvtudományi Társaság folyóirataiban közöljön cikksorozatot a sztálini nyelvtudomány egyes kérdéseiről.

Az előadás után megindult vita során Rácz Endre a pedagógiai főiskolák nyelvészeti oktatásának helyzetét ismertette. A főiskolákon a nyelvészeti órák száma elégséges ugyan, e tekintetben jobb a helyzet, mint az egyetemeken, de még nincs meg a főiskolákon sem az egységes nyelvészeti program. A fiatal oktatószemélyzet túlnyomó többsége még nem eléggé jártas a nyelvtörténetben, főleg az általános nyelvészet kérdéseiben vannak hiányosságok. Ezek kiküszöbölésére több javaslatot tett. — Bárczi Géza szerint az egyetemi nyelvészeti oktatás egyes fogyatékságainak oka nagyrésztben a KM egyes rendelkezéseinek tervszerűtlenségében keresendő. Az egyetemi oktatószemélyzet megfeszített erővel dolgozik. Súlyos hiba az egyetemi vizsgák elaprózása. A legnehezebb megoldatlan kérdés az, hogy hogyan lehet előadni az egész vizsgaanyagot. Szerinte is helytelen a tanárképzés és a tudósképzés szembeállítása. Növelni kellene a szemináriumok szerepét és jelentőségét. — Tamás Lajos azt fejtette ki, hogy nem lehetetlen az egész vizsgaanyag előadása. A program sem megkötöttséget jelent, hanem csak kijelöli az oktatás útjait. Az előadás tudományos színvonala nem fog csökkenni, ha az egész anyagot előadjuk. — Klemm Imre arról beszélt, hogy a nyelvtani oktatás folyamán a mondatrészeknek és a szófajoknak a megkülönböztetése nehézségeket szokott okozni. Ennek az oka, hogy a mondatrészek mivolta a nyelvtanokban nincs megfelelően meghatározva. — Baróthi Dezső, a szegedi egyetem bölcsészeti karának dékánja megállapította, hogy az utóbbi években a szegedi egyetemen javult a nyelvészet iránt érdeklődők arányszáma. Szerinte az egyetemen jobban össze kellene kapcsolni a nyelvészeti és az

irodalmi tantervet. A nyelvészet és az irodalomtörténet együttműködése nélkül nem lehet megoldani az irodalmi oktatás feladatait sem. — A budapesti magyar szakos tanárjelöltek nevében *Szépe György* szólt hozzá az előadáshoz. Nagy hiányosság szerinte az, hogy a tanárjelölteket nem készítik elő eléggé a középiskolai tanítási gyakorlatra. Megemlítette még több részletkérdést, s a minisztérium segítségét kérte a meglévő hibák kijavításához. — *B. Lőrinczi Éva* középiskolai tanár azt hangsúlyozta, hogy a középiskolai tantervben kevés a nyelvtani órák száma. Átmeneti megoldásként *D. Bartha Katalinnal* együtt azt javasolta, hogy ideiglenesen — de esetleg véglegesen is — oly módon kellene megosztani a magyar nyelv és irodalom tanítását az általános iskolák felső osztályaiban és a középiskolákban, hogy külön irodalom- és külön nyelvtan-tanárok tartanak az irodalom, illetőleg a nyelvészeti órákat. — *Mód Aladár* elvtárs is felszólalt. Szerinte a nyelvészek feladata az, hogy kellő érdeklődést keltsenek az anyanyelv ügye iránt. A reformkorban, a magyar nép nemzeti fölemelkedésének első nagy történelmi szakaszában nagy volt az érdeklődés anyanyelvünk kérdéseiről. A nyelvújításnak (általában a nyelvtudománynak) a polgári átalakulás és a nemzeti függetlenségért vívott harc idején közvetlen gyakorlati, politikai és nagy ideológiai, nemzeti jelentősége volt. A szocialista forradalom idején a nyelvtudomány jelentősége még nagyobb. Ma egész népünket be akarjuk kapcsolni a politikai és társadalmi életbe. A tömegeknek meg kell tanulniuk a nyelv tudatos használatát, ezért a nyelvtanításnak a jelentősége a szocialista forradalom viszonyai között megnövekedett. Napirendre kell tűznünk a ma élő magyar nyelv tanulmányozását és minél előbb meg kell alkotnunk a mai magyar nyelv leíró nyelvtanát. — *Ligeti Lajos* a tanárképzés és a tudósképzés kérdésével kapcsolatban megemlítette, hogy a kettő közt lévő, korábban megoldhatatlannak látszó ellentétet ki tudjuk küszöbölni. Megfelelő tankönyvek, kézikönyvek szerkesztése szükséges, és ha ilyenek lesznek, akkor a középiskolai tanárok szakmailag továbbképezhetik magukat. Az általános nagy pedagógiai követelmények mellett az egyetemi oktatásban érvényesíteni tudjuk a tudomány jogos érdekeit és helyes módszereit. — *Takács Etel* általánosiskolai nevelő azt hangsúlyozta, hogy a leendő tanároknak a tudományos ismeretek megszerzésén kívül a nyelvtanítás módszerével is meg kell ismerkedniük. Helyesnek tartaná, ha az egyetemek megvizsgálnák a pedagógiai főiskolákon folyó didaktikai oktatást s ebből átvinnék azt, amit helyesnek látnak. — *Pásztor Emil* szegedi egyetemi tanárségéd hozzászólásában annak a szükségességét emelte ki, hogy a magyar szakos hallgatóknak már elsőéves korukban meg kell ismerkedniük anyanyelvünk leíró nyelvtanával. Az előadásokhoz kapcsolódó szemináriumokon legyen minél több mondattani és szótani elemzés. — *Beke Ödön* azt hangoztatta, hogy tudományos oktatás nélkül nincs középiskolai tanítás sem. Az a középiskolai tanár, aki az egyetemen nem ismerkedik meg a maga szakjának tudományos eredményeivel, elmarad és nem halad. Mindent meg kell tennünk a nyelvészet megkedveltetése érdekében. Szükség lenne olyan nyelvtudományi munka megírására, amilyen *Simonyi Zsigmondnak* „A magyar nyelv” című műve volt.

Az előadásban felvetett kérdések a jelenlévő nagyszámú hallgatóság körében igen nagy érdeklődést keltettek, s még számosan jelentkeztek hozzászólásra, a vitát azonban az idő rövidsége miatt le kellett zárni. Írásban még számos hozzászólás érkezett, a kongresszus anyagában ezeket is közé fogják tenni.

Az elhangzott hozzászólásokra válaszolva *Sulán Béla* megállapította, hogy egyes egyetemi oktatóink még most sem látják a döntő különbséget az egyetemi oktatás mai és régi jellege és feladata között. Tudatában kell lenniük annak, hogy ma az egyetemen a tanítás és a tanulás nem magánügy. Ma minden végzett tanárra szükség van, s ezért nem közömbös, hogy több ezer egyetemi hallgatónból lesz-e és mikor lesz jól képzett szakember. Az a helyzet, amiben egyetemi nyelvészeti oktatásunk ma van, nem rózsás. Mégis hinnünk kell, hogy a meglévő hiányosságokat egyetemi tanárainkkal, oktatóinkkal együtt nyíltan megvitatta meg tudjuk majd szüntetni.

Az ülést az elnöklő *Kniezza István* akadémikus zárta be. Hangsúlyozta, hogy meg kell teremteni az irodalomtörténet és a nyelvészek közötti szoros együttműködést. *Mód Aladár* a vitában való részvételével azt juttatta kifejezésre, hogy a magyar nyelvészet ügye nemcsak a nyelvészek ügye, hanem közügy, az egész népi demokrácia egyik

központi problémája. A nyelvészetből, sőt az egész magyar tudományból 1918 után hiányzik a kritika. Ezen feltétlenül segíteni kell. A kritikára szükség van a nyelvészet területén is, vita, kritika nélkül a nyelvtudomány sem mehet előbbre.

A délutáni ülésen *Pais Dezső* akadémikus *A magyar irodalmi nyelv kialakulása* címen tartott előadást. Az idő rövidsége miatt előadásának első felét csak vázlatosan ismertette, s még a második rész teljes anyagának bemutatására sem volt elegendő ideje. Ezért semmiképpen sem vállalkozhatunk arra, hogy akár csak vázlatos áttekintést is nyujtsunk erről a rendkívül jelentős beszámolóról. Reméljük, hogy ennek az úttörő előadásnak teljes szövege rövidesen sajtó alá kerül, és mindenki számára hozzáférhetővé válik.

Az előadó az ősmagyar nyelv egységének és nyelvjárásosságának kérdéséből kiindulva soravette azokat a történelmi tényezőket, amelyeknek — megítélése szerint — legfontosabb szerepük volt vagy lehetett az egységes magyar irodalmi nyelv kialakulására vezető folyamatban. A királyság létrejötté, az írásbeliség, az udvari kancellária, a humanizmus, majd pedig a könyvméretű magyar írásbeliség szerinte még nem tette szükségessé és lehetővé országos érvényű irodalmi nyelv kibontakozását. E tekintetben a legfontosabb körülmény a reformáció és az ellenreformáció korának tömeges magyarnyelvű írásbelisége. E korban azonban még nincs kialakult, egységes magyar irodalmi nyelv, sőt még a 17. század folyamán jelentkező, viszonylag egységesebb nyelvtípus sem tekinthető mai értelemben vett irodalmi nyelvnek. Ezt csak később alakítja ki és szilárdítja meg a rendszeresebb magyarnyelvű iskolázás, a felvilágosodási mozgalmak és a hozzájuk fűződő nyelvújítás, a magyar reformkorban megélenkülő irodalmi és társadalmi élet s nem utolsósorban az a gazdasági és társadalmi fellendülés, amely a reformkort általában jellemzi. A döntő körülmény a magyar nyelvnek államnyelvvé való tétele, a 48-as forradalom által megteremtett sajtó tömeges elterjedése, az állami iskolázás bevezetése, majd a magyar nemzeti irodalmi nyelvnek az Akadémia által történt nyelvtani, szókincsbeli kodifikálása. Ekkor válik a magyar írásbeliség nyelve nemzeti irodalmi nyelvvé. A következő évtizedekben ennek a nyelvnek továbbcsiszolása és tökéletesítése folyik. Az előadó legfontosabb elméleti jelentőségű megállapításai közül ki kell emelnünk azt, amely szerint a mai értelemben vett irodalmi nyelv a nemzettévalás korának születte. Az írásbeliség nyelve ugyanis nem tekinthető bármely korszakban irodalmi nyelvnek, hanem csak akkor, amikor a nemzeti nyelv főtípusává, vagyis a közös nemzeti műveltségnek egyedülként elismert hordozójává válik. Kialakulásában jelentős tényező a társadalom anyagi és szellemi fejlődése. Ami a magyar irodalmi nyelv és a nyelvjárok viszonyát illeti, erre nézve az előadó megállapítása az volt, hogy irodalmi nyelvünk — ellentétben a francia vagy olasz irodalmi nyelvvel — nem egyetlen nyelvjárásból alakult ki, hanem több nyelvjárásból, azok finom ötvözeteként.

Az előadás után számos hozzászólás hangzott el.

Pais Dezső előadását írónk közül *Illyés Gyula*, *Veres Péter* és *Déry Tibor* is meghallgatta. *Veres Péter* az előadáshoz hozzászólva azt emelte ki, hogy ma, amikor a falvakban, üzemekben és termelőcsoportokban százazreket tanítunk irodalmi és tudományos ismeretekre, nagyon nagy szükség van a világos fogalmazásra. Nagy munka vár ránk a tudományos és a szakmai műnyelv megújítása terén. Egyetért *Pais* professzorral abban, hogy ma, a szocialista realizmus korában, a szépirodalom nyelve nem lehet tájnyelv. Szerinte a legfontosabb a nyelvérzék fejlesztése, s ebben a realista irodalmat tartja a legigazibb segédeszköznek. — *Illyés Gyula* az előadáshoz azt fűzte hozzá, hogy a prózai és a költői nyelv között igen jelentős a különbség. A prózába könnyebben behatolnak a nyelvi helytelenségek, magyartalanságok, hibák. A vers sokkal hívebb a nyelv belső szelleméhez. Szerinte hivalkodás, ha valaki feleslegesen használ tájzavakat. A parasztot helytelen és sértő lenne tájnyelven beszéltetni. Arra azonban szükség van, hogy egy-egy tájzso bekerüljön az irodalomba. Sürgeti a magyar nyelv értelmező szótárának mielőbbi kiadását. A maga részéről felkínálja az írók baráti együttműködését a nyelvészekkel együtt végzett közös munkában. — *Bárczi Géza* módszertani szempontból szövegezté hozzá az előadáshoz. A francia irodalmi nyelv kialakulásának példája azt mutatja, hogy irodalmi nyelvről akkor beszélhetünk, amikor az írástudók körében már kialakul valami új, közös nyelv, amely felette áll az egyes nyelvjárásoknak. A nyelvi egységre való

törekvés hazánkban szerinte a 16. századtól kezdve jelentkezik. Drágffy János például a mohácsi csata előtt írt végrendeletében eleinte teljesen kerüli az íző alakokat, de végrendeletének második felében már előbukkannak az íző formák. Az efféle jelenségekről arra lehetne következtetnünk, hogy ebben az időben a királyi udvarban kialakulófélben volt egy nyelvjárások fölötti nyelvváltozat. — *Kniezsa István* hangsúlyozta, hogy az előadás úttörő jelentőségű volt. A magyar irodalmi nyelv kialakulásának kérdésével Magyarországon eddig még senki sem foglalkozott. A maga részéről a magyar helyesírás történetére vonatkozó kutatásai alapján úgy látja, hogy Magyarországon, akárcsak a legtöbb európai országban, így például Lengyelországban is, a királyi udvarban, a kancellária nyelvéből alakult ki valamiféle köznyelv. A kancelláriák nyelve hivatalos nyelv, s így írott nyelv is volt, tehát nemcsak beszéltek az udvarban, hanem írtak is rajta. — *Mészöly Gedeon* szerint helytelen a magyar irodalmi nyelv kezdetét abban látni, hogy az írott nyelv egy bizonyos kortól kezdve hangtanilag és helyesírásában bizonyos egységességet mutat. Az irodalmi nyelv már régen kialakult, amikor az epikus és lírai költők még a maguk tájnyelvének hangtana és szókincse szerint írtak. — *Mód Aladár* elvtárs úgy látta, hogy bár az előadó helyesen ragadta meg a magyar irodalmi nyelv kialakulásának kérdését, az irodalmi nyelv fejlődésének problémáit a magyar társadalom fejlődésének, a társadalmi küzdelmeknek a problémáival szorosabb kapcsolatban kellett volna tárgyalnia. A magyar nemzeti nyelv megizmosodása a legszorosabb összefüggésben van a magyar reformkor politikai és társadalmi küzdelmeivel. Az előadó viszonylag kevesebbet foglalkozott a jelen kérdéseivel, pedig célszerű lett volna felvetni a jelen problémáit, mindenekelőtt mai alkotó irodalmunk olyan kérdéseit, amelyekre a nyelvészetnek kell feleletet adnia. Veres Péter felszólalása szerint helytelen volt abban a tekintetben, hogy az ösztönös nyelvérzékre appellált, s ezzel akaratlanul is lebecsülte a nyelvtan, a nyelvtanítás szerepét. — *Bóka László*, a budapesti bölcsészkar dékánja szerint örömmel kell üdvözlönnünk azt aényt, hogy nyelvészeink a nyelvi fejlődés megrajzolása során felvetik a társadalmi harc kérdéseit is, mint erre Pais akadémikus előadásában példát mutatott. Szükséges, hogy az irodalomtörténészek és nyelvészek közösen fogjanak az egyes problémák megoldásához. Nézete szerint különösen a stilisztika kérdései azok, amelyek a nyelvészeket és az irodalomtörténészeket egyformán érdekelhetik. Helyes lenne, ha a nyelvészek mielőbb hozzáfognának a stilisztika alapproblémáinak felderítéséhez. — *Tolnai Gábor* szerint Pais akadémikus előadásában olyan alapvető komplex kérdéseket vetett fel, amelyeknek a megoldása egyformán feladata az irodalomtörténészeknek, a nyelvészeknek és a történészeknek, a társadalomtudományokkal foglalkozó összes marxista—leninista tudósoknak. Engels, mint ismeretes, több tanulmányában is foglalkozik a polgárosodás történetével. Lenin úgy látja, hogy a polgárosodásért vívott harcnak három szakasza van: a 16. századi, valamint a 17. századi angol polgári forradalom, továbbá a 18. századi nagy francia polgári forradalom. Ennek a tanításnak a figyelembevételével szerinte például Tótfalusi Kis Miklós életművét úgy kell tekintennünk, mint az angol polgári forradalom eszméi nyomán folyó polgárosodásért vívott harc második szakaszának megfelelő állomást. Nem tud egyetérteni azzal a megállapítással, hogy az irodalmi és a köznyelv minden esetben a királyi udvarban alakult ki. Az olasz irodalmi nyelv keletkezése ugyanis semmiféle királyi udvarhoz sem kapcsolható.

Pais Dezső a hozzászólóknak adott válaszában utalt arra, hogy a nyelvészek a legmészebbm módon számítanak az írókkal és az irodalomtörténészekkel való együttműködésre. *Mód Aladár* megjegyzéseire válaszolva utalt arra, hogy előadása elsősorban az idő rövidege miatt nem volt teljes. Előadásának körülbelül a felét nem tudta felolvasni. A fel nem olvasott részben foglalkozott volna a feudalizmus magyarországi szerepével, a nyelvjárások kialakulásával és egyéb kérdésekkel is. Sajnos, arra sem jutott idő, hogy az irodalmi nyelv mai kérdéseivel ennek az előadásnak a keretei között behatóbban foglalkozzék. Fontosnak tartja azonban, hogy a legújabb magyar irodalmi nyelv kérdéseit ne csak a nyelvészek, hanem az írók és mások is napirendre tűzzék. Nézete szerint aligha valószínű, hogy a királyi kancellária révén nálunk köznyelv fejlődhetett volna ki. *Bóka Lászlóval* egyetért abban, hogy helyes lenne komplex témák felvetése és közös feldolgozása.

A délutáni tárgyalásokat az ülés elnöke, *Ligeti Lajos* akadémikus rekesztette be.

November 16-án, vasárnap délelőtt a szegedi egyetem aulájában a nyelvészeti term munkák megvitatásával folytatódott a kongresszus.

A bevezető előadást *Lőrincze Lajos* tartotta *Nyelvtudományunk mai helyzete és feladatai* címen. Ismertette és értékelte eddig elért eredményeinket, rámutatott a tervezésben, valamint a szervezésben mutatkozó egyes hiányosságokra, majd kijelölte az új feladatokat.

Kálmán Béla *A magyar nyelvátlasz munkálatairól* tartott beszámolót. A nyelvtani kérdőfüzet 750 kérdését 1952. október 1-ig 148 községből gyűjtötték fel, tehát elvégezték a gyűjtés 45%-át. A szóföldrajzi kérdőfüzet körülbelül 700 kérdését 92 községben gyűjtötték fel, tehát a kutatópontok 56%-ában. Elmondhatjuk tehát, hogy már van is nyelvátlaszunk, most csak a munka további tökéletesítése folyik.

Tompa József *A leíró nyelvtan kérdéseire* című referátumában néhány vitatott leíró nyelvtani kérdést ismertetett. A leíró nyelvtan készítése során szerzett tapasztalatok azt mutatják, hogy tömegével vannak még fontos általános és részletkérdések, amelyek megoldásra várnak. Szükség lenne a nyelvtan felosztásának megvitatására is. Jelenleg új példák gyűjtése folyik. A példatárat elsősorban mai újságnyelvi anyagból állítják össze. A tüzetesebb leíró nyelvtanhoz még bővíteni kell majd ezt a példaanyagot.

A magyar szókészlet finnugor elemeit jelölő term munkát Hajdú Péter ismertette. A gyűjtő munkálatok 1950-ben indultak meg 1952. október 31-ig körülbelül 82 000 cédulát gyűjtöttek össze. Ez az anyag mintegy 23 000 etimológiát tartalmaz. Remény van arra, hogy az adatgyűjtést a kitűzött határidőre, 1954 végére be tudják fejezni.

A készülő *Értelmező Szótár*ról *Országh László* számolt be. 1952. november közepén az adatgyűjtés és a rendezés teljesen befejeződött. A nyers kézirat 90%-ban már készen áll. 1953. elején megkezdődik az előszerkesztés, 1953. végén pedig a kézirat lektorálása. Remény van arra, hogy 1954. végére megjelenik nyelvünk modern értelmező szótárának két testes kötete.

Az *Akadémiai Nagyszótár* munkálatait *Gáldi László* ismertette. Elmondotta, hogy egyelőre a több mint 3 millió cédula rendezése folyik. A nagyszótár ügye jelenleg választáson van. Dönteni kell abban, milyen anyag kerüljön a nagyszótárba, másfelől pedig, hogy az anyag milyen korbeli határokig terjedjen. Az eddig gyűjtött anyagból a mai magyar irodalmi nyelv szótárát csak akkor lehet kialakítani, ha az eddigi, 1772-től 1900-ig terjedő szótári anyagot kiegészítjük 20. századi anyaggal. Ehhez azonban új gyűjtésre lenne szükség.

Az *egyéb nyelvtudományi term munkákról Imre Samu* számolt be. 1954-re van tervezve a nyelvtörténeti szótár pótkötetének kiadása. Ez a kötet a szójegyzékek és a glosszák anyagát ölelné fel. A történeti személynévtár eddig gyűjtött anyagának feldolgozása a tervek szerint 1953-ban indul meg. A nyelvtörténeti adattárhoz jelenleg próbagyűjtéseket végeznek. Az új magyar tájszótárhoz eddig mintegy 120—130 000 cédulát gyűjtöttek. Az anyag rendezése 1953-ban kezdődik.

Az idő rövidsége miatt nem kerülhetett sor e beszámolók részletes megvitatására. *Sulán Béla* hozzászólásában hangsúlyozta, hogy sürgősen meg kell majd vitatni a nyelvtan felosztásának kérdését. Javasolta, hogy a hozandó határozatokban hívja fel a kongresszus a figyelmet újabbkori nyelvtani irodalmunk kritikájának megírására.

Ezután a kongresszus határozatainak felolvasására került sor. A kongresszus a határozatokat egyhangúan elfogadta. Ezzel a kongresszus véget is ért. *Fodor Gábor*, a szegedi egyetem rektora intézett búcsúbeszédet a kongresszuson résztvevőkhöz, majd *Bárzsi Géza*, a Nyelvtudományi Társaság elnöke foglalta össze röviden a kongresszuson elért eredményeket. Tanulásként leszögezte, hogy helyes volt a fölvetett kérdéseknek országos kongresszus keretében való megvitatása. Most újult erővel munkához kell látunk, hogy megvalósulhasson mindaz, amit e kongresszuson magunk elé tűztünk.

A kongresszus rendezése — mint ezt a Nyelvtudományi Intézetben rendezett megbeszélésen, valamint a Nyelvtudományi Társaság választmányi ülésén többen is hangsúlyozták — megfelelő volt. A jövőre nézve azonban tanulságként megállapíthatjuk, hogy egy-egy napra tanácsosabb csupán egyetlen előadást másorra tűzni, s az elhangzott beszámolókat kívánatos még több hozzászóló részvételével minél alaposabban

megvitatni. Az idő rövidsége miatt ezúttal a nyelvszakos pedagógusok, valamint a fiatalabb nyelvész-nemzedék tagjai nem kapcsolódhattak bele eléggé a kongresszusi vitákba.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a szegedi II. Országos Nyelvész-kongresszus az elhangzott értékes előadások és hozzászólások révén fontos határállomást jelent nyelvtudományunk fejlődésében. A hozott határozatok évekre kijelölik a kövendő utat a magyar nyelvtudósok számára.

Balázs János

A II. ORSZÁGOS MAGYAR NYELVÉSZKONGRESSZUS HATÁROZATAI

A felszabadulás óta népi demokráciánk nyelvtudósi immár másodízben gyűltek össze országos találkozóira, hogy a magyar nyelvtudomány eddig elért eredményeiről beszámoljanak, az időszerű kérdéseket megvitassák, a hiányosságokat, hibákat feltárják, s a jövő fejlődés útját kijelöljék.

E kongresszusunkra történelmi időpontban, a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja XIX. kongresszusának befejezése után rövid pár héttel került sor. Ez a körülmény tanácskozásainkat még jelentősebbé, felelősségünket még fokozottabbá teszi. Napjainkban az imperialista tábor az emberi kultúrát megsemmisítéssel fenyegető, esztelen, új világháború kirobbantására törekszik. A világ népei azonban, s köztük mi is, tisztában vannak azzal, hogy ezt a világkatasztrófát el lehet kerülni, ha a békeszerető népek szervezeten összefognak a háborús uszítók ellen. Ilyen körülmények között minden magyar nyelvtudósunk kötelessége, hogy tudásával, tehetségével, minden erejével sikra szálljon a béke megvédésének szent ügye mellett.

Akkor, amikor felszabadult dolgozó népünk az ötéves terv döntő évében erejét megfeszítve munkálkodik a szocializmus építésén, a magyar nyelvtudósoknak is fokozottabb részt kell kérniük a békés alkotó munkából, hogy ezzel is erősítsék a Szovjetunió vezette béketáborát, az emberi haladás táborát.

Népünk ezt méltán el is várhatja tőlünk. Népi demokráciánk ma a Magyar Dolgozók Pártjának kezdeményezésére hatalmas összegekkel támogatja a tudományos kutatásokat. A folyó évben kormányzatunk nyelvészeti kutatásokra kb. ötvenszeresét fordította az 1940-ben juttatott összegnek. Újjászületett a Magyar Tudományos Akadémia, a tudományos intézeteknek egész sora létesült. A Párt gondoskodása lehetővé tette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének megteremtését és fokozatos fejlesztését. Egyetemeink új nyelvészeti tanszékekkel gazdagodtak. A magyar nyelvészet fejlesztése érdekében, multbeli mulasztásaink pótlására bőkezűen támogatott hatalmas arányú termunkálatok folytak. Népi demokráciánk olyan erkölcsi és anyagi megbecsülésben részesíti tudósainkat, s köztük nyelvtudósainkat is, amilyenről a Horthy-fasizmus idején nem is álmodhattunk.

Államunk gondtalan megélhetést biztosít minden tudományos dolgozónak, és azokat, akik tudományos munkájukkal kiemelkedő eredményeket érnek el, tekintélyes jutalmakkal tünteti ki. Nyelvtudósaink között számos akadémikust és Kossuth-díjast találhatunk. Az aspirantúra intézménye, továbbá az új rendszerű doktori, valamint a kandidátusi fokozatok bevezetése szintén jelentős eredmény. Bízást elmondhatjuk tehát, hogy a magyar nyelvtudomány munkásai olyan anyagi és erkölcsi támogatásban részesülnek, mint nyelvtudományunk történetében még soha. Különösen hangsúlyoznunk kell ezt akkor, amikor jól tudjuk mindannyian, hogy a tőkés országokban csak azok a tudósok részesülnek támogatásban, akik elárulva a tudományt, a háború előkészítésének szolgálatába szegődtek.

Fel sem tudjuk becsülni azt a hatalmas segítséget, amelyet Sztálin korszakalkotó nyelvtudományi művei a tudomány számára jelentenek. Sztálin útmutatásai teszik lehetővé számunkra is azt, hogy a magyar nyelvtudományt felvirágoztassuk azáltal, hogy a szovjet nyelvtudomány példáját követve meghonosítjuk szaktudományunkban a marxizmust, s e munkánk során eltüntessük az idealista polgári nyelvtudomány maradványait. Legújabbban a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával arra is sor kerülhetett, hogy a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese, Társaságunk főtítkára a

Szovjetunióba utazhassék, a Szovjetunió nyelvtudósaival személyesen is megismerkedhessék és a szovjet nyelvtudomány módszereit a helyszínen tanulmányozhassa. Meg vagyunk győződve arról, hogy utazása, amelyet az elkövetkezendő években hasonló tanulmányutak fognak követni, a szovjet és a magyar nyelvtudomány közti kapcsolatok elevenebbé tétele, s ezáltal nyelvtudományunk további fejlődése szempontjából igen eredményes és gyümölcsöző lesz.

De tanulni akarunk a testvéri népi demokráciák nyelvtudományától is. Bizonyos, hogy a Szovjetunió és a népi demokratikus testvérállamok nyelvtudósaival együttműködve, nyelvtudományunk a marxizmus—leninizmus szellemében újult erővel, új módszerekkel s még eredményesebben folytathatja munkáját.

E kongresszusunkat a magyar nyelvtudomány fejlődésében fontos állomásnak tartjuk. A kongresszuson elhangzott előadások, hozzászólások és a velük kapcsolatosan tartott viták eredményeinek összefoglalásaként, valamint általában a magyar nyelvtudomány újabb fejlődésének vizsgálata alapján a következőket állapítjuk meg.

1. A szovjet nyelvtudomány, a marxizmus—leninizmus megismerése

A sztálini útmutatásokat, a szovjet nyelvtudomány segítségét, valamint a Párt és népi demokratikus államunk támogatását felhasználva, nyelvtudósaink az elmúlt években hozzáfogtak ahhoz, hogy alkalmazzák a marxizmus—leninizmus szempontjait nyelvtudományunkban, és lerakják hazánkban a marxista-leninista nyelvtudomány alapjait. Nyelvtudósaink mind eredetiben, mind pedig fordításokban behatóan tanulmányozzák Sztálin elvtárs nyelvtudományi műveit, valamint a zseniális sztálini útmutatások nyomán készült újabb szovjet és népi demokratikus nyelvtudományi műveket. Ki kell emelnünk a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Közleményeit. E sokszorosított kiadvány a Szovjetunió és a népi demokratikus országok nyelvtudományi eredményeinek közvetítése terén az elmúlt években fontos szerepet töltött be.

Szükségesnek tartjuk azonban, hogy a Szovjetunió és a népi demokratikus országok nyelvtudományának kiemelkedő alkotásai könyvalakban, nyomtatásban magyarul is minél előbb megjelenjenek, hogy a nyelvtudomány ügye iránt érdeklődők számára hozzáférhetővé válhassanak.

2. Bírálat, önbírálat, elvi viták, szakmai ideológiai tanfolyamok

A sztálini nyelvtudomány alapvető kérdéseinek megvitatása szempontjából hasznos kezdetnek tartjuk azokat az előadásokat, amelyeket az elmúlt két évben a Magyar Tudományos Akadémia, valamint Nyelvtudományi Intézete rendezett. Hiányoljuk azonban, hogy ezekkel kapcsolatban nem bontakozott ki egészséges vitaszellem, és nem érvényesült bennük a tudomány éltető levegőjét jelentő kritika és önkritika. Meg kell állapítanunk azt is, hogy nyelvtudományunknak még mindig egyik fő fogyatékosága az elméleti kérdések és általában az általános nyelvészet elhanyagolása. A marxista—leninista filozófia terén nyelvészeink még nem eléggé tájékozottak. Az e téren mutatkozó hiányosságokat fel kell számolnunk és nyelvtudományunkban az elmélet és gyakorlat egységét meg kell teremtenünk. Ennek érdekében halasztást nem tűrő feladatnak tartjuk olyan szakmai ideológiai tanfolyamok rendezését, amelyeken nyelvtudósaink, megismerkedve a marxizmus—leninizmus elméletével, behatóan tanulmányozzák annak alkalmazását, konkrét nyelvészeti kérdésekben. Ezeknek a tanfolyamoknak a megrendezéséről a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának kell gondoskodnia.

A sztálini nyelvtudományi művek megjelenése óta egyetemi és főiskolai nyelvészeti oktatásunkban értünk el bizonyos eredményeket. Ezek az eredmények azonban távolról sem kielégítőek. Míg a pedagógiai főiskolák tananyagát a főiskolai oktatók egyre inkább a sztálini tanítások alapján építik fel, egyetemi nyelvészeti oktatásunkban e téren komoly lemaradás mutatkozik. Sok javítanivaló van egyetemi nyelvészeti oktatásunkban a módszerek terén is, és nem vetnek elég súlyt a tanárképzés különleges igényeinek kielégítésére sem.

A kongresszus felhívja a Közoktatásügyi Minisztérium figyelmét az egyetemi nyelvészeti oktatásban tapasztalt súlyos hiányosságokra, és kéri azok minél előbb való kiküszöbölését.

Nyelvtudományunk egyik hiányossága az, hogy még nem honosodott meg eléggé tudományunkban a kritika és az önkritika. Pedig a nyelv-tudomány terén is szükség van komoly bírálatra és önbírálatra, elvi vitákra, a vélemények szabad harcára, mert — mint Sztálin elvtárs is mondotta — semmiféle tudomány, s így a nyelv-tudomány sem fejlődhet a vélemények harca s a kritika szabadsága nélkül.

A kritika és önkritika meghonosítása, az egészséges vitaszellem kifejlesztése és ébrentartása a Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságainak, Társaságunk minden egyes tagjának és minden nyelv-tudományi intézményünknek állandó feladata.

3. A magyar nyelv-tudomány története, haladó hagyományaink

Népi demokráciánk büszkén vállalja magát multunk értékei örökösének, nemzeti nagyjaink munkássága egyes folytatójának. Ez arra kötelez bennünket, hogy az eddiginél többet foglalkozzunk a magyar nyelv-tudomány multjával, haladó hagyomány-nyaival. Példaképeink azok a haladó tudósaink legyenek, akik felismerték koruk társadalmának előremutató törekvéseit, és tudásukat, egész életüket azok szolgálatába állították.

Elérkezett az ideje annak, hogy az eddigi kutatások eredményeinek felhasználásával, új adatok feltárásával, mindenekelőtt haladó hagyományaink számbavételével megírjuk a magyar nyelv-tudomány történetét.

4. Az irodalmi nyelv vizsgálata

Ma, a szocializmus építésének korában, amikor kulturális forradalmunk egyik legfőbb feladata dolgozó népünk, a népből kifejlődő új értelmiség nyelvi műveltségének, anyanyelvi kultúrájának emelése, úgy látjuk, hogy irodalmi nyelvünk kifejező eszközeinek, szókincsének, nyelvtani rendszerének vizsgálata mindennél előbbrevaló feladatunk és kötelességünk.

Ezért igen jelentős kezdeményezésnek tartjuk, hogy kongresszusunkon irodalmi nyelvünk kérdéseit nyelv-tudósaink, íróink és irodalomtörténészeink együttesen megvittatták. A magyar irodalmi nyelv kialakulásának és fejlődésének kutatása alkalmat nyújthat a különféle tudományok művelőinek, a nyelvészeknek, irodalomtörténészeknek és történészeknek nélkülözhetetlen, eredményes és alkotó együttműködésére. Nyelvészeink készséggel segítséget nyújtanak íróinknak is ahhoz, hogy történeti, vagy népi tárgyú műveik nyelvi szempontból is minél hitelesebbek, tökéletesebbek legyenek.

Ezzel kapcsolatosan halaszthatatlan feladatnak tartjuk a magyar nyelvi és irodalmi stílus fejlődésének irodalomtörténészekkel és íróinkkal együtt való vizsgálatát, továbbá a mai irodalmi stílus kutatását, nagy íróink nyelvének tanulmányozását is.

5. Szókincs, szótárírás

Mai irodalmi nyelvünk és köznyelvünk szókincsének lerögzítése szempontjából egyik legfontosabb teendőnk a Magyar Értelmező Szótár megalkotása. E szótár elkészítésével nyelv-tudományunk egyik régi adósságát törlesztjük. Népi demokráciánk rendkívül bőkezű támogatása lehetővé teszi, hogy e szótárunk még az ötéves terv folyamán elkészülhessen.

Mindent meg kell tennünk, hogy az Értelmező Szótár, amelynek nyers kézírata hatalmas anyaggyűjtés és évekig tartó feldolgozás után javarészt már el is készült, minél előbb sajtó alá kerülhessen és kellő időben megjelenhessék.

Öröndetesnek tartjuk azt is, hogy a Magyar Akadémiai Nagyszótár munkálatai ezév őszén újból megindulhattak. Kívánatos, hogy az eddig gyűjtött hatalmas és rendkívül értékes anyag rendezése és kiegészítése a jövő évben fokozott ütemben folytatódjék.

A két- és többnyelvű szótárak, valamint a szakszótárak szerkesztése és kiadása terén népi demokráciánk az utóbbi évek során számottevő eredményeket ért el. E hatalmas arányú gyakorlati szótárírói munkának hiányosságát jelenti azonban az, hogy nyelv-tudósaink nem foglalkoznak eleget a szótárírás elméleti kérdéseivel. Szükséges tehát a lexikológia elméleti és gyakorlati kérdéseinek tudományos megvitatása, a Szovjetunió és a népi demokratikus államok szótárírói közti tapasztalatcseré.

A szótárírás elméleti kérdéseinek megvitatásával egyidejűleg elő kell készíteni egy kisebb terjedelmű, népszerű értelmező szótárnak, egy tudományos, történeti alapon nyugvó magyar szólásgyűjteménynek, a magyar rokonértelmű szavak szótárának, valamint későbbi időpontban egy magyar stíluszótárnak a szerkesztését is.

6. Nyelvtanítás

Megállapíthatjuk, hogy nyelvtudományunk a feudál-kapitalizmus utolsó évtizedeiben a nyelvtanítást is elhanyagolta. E téren sürgősen szintén sokat kell tennünk, hogy a multbeli mulasztásokat pótoljuk.

Minél előbb meg kell alkotnunk a magyar nyelvtani rendszerrel kapcsolatos kutatások új szintézisét.

Sürgősen meg kell írni egy tudományos színvonalú, kisebb terjedelmű leíró-nyelvtant, amelyre az egyetemi nyelvészeti oktatás színvonalának emelése végett halaszthatatlanul szükség van.

Örvendetesnek tartjuk, hogy máris folyik az anyaggyűjtés egy korszerű tüzetes magyar leíró nyelvtan megírásához. Kívánatos, hogy e munkálatok ne lankadjanak el, és minél előbb eredményesen befejeződjenek.

7. Nyelvjáráskutatás

Irodalmi nyelvünk legfontosabb és leggazdagabb forrásának, a magyar nyelvjárásoknak tudományos vizsgálatát, a magyar nyelvatlaz elkészítését szintén népi demokráciánk támogatása teszi lehetővé. Továbbra is minden módon biztosítani kell, hogy e nagyarányú munka, melynek befejezése nélkül a magyar irodalmi nyelv kérdését nem lehet megoldanunk, minél előbb elkészülhessen és megjelenhessék.

Tovább kell folytatni nyelvjárási kiadványok közzétételét és minél előbb ki kell adni az új magyar tájszótárt.

Meg kell kezdeni nyelvjárásaink történetének tanulmányozását is.

8. Nyelvművelés

Fokozottabb figyelmet kell fordítanunk a nyelvművelés kérdéseire. E téren jelentős kezdeményezésnek tartjuk az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának megalakítását, valamint a Magyar Tudományos Akadémia 1951. decemberében rendezett nyelvművelő ankétját.

Kívánatosnak tartjuk a mai magyar nyelvművelés elvi és gyakorlati szempontjainak további megvitatását, olyan művek kiadását, amelyek útbaigazítást nyújtanak a művelt magyar beszéd, a helyes fogalmazás és a helyes ejtés időserű kérdéseiben.

Szükség lenne arra is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának folyóirata legyen.

9. Helyesírás

Ki kell küszöbölnünk helyesírásunk még meglévő egyenetlenségeit, fogyatékosait, s haladéktalanul sajtó alá kell rendeznünk az Akadémiai Helyesírás Szabályainak újabb, javított és teljesebb kiadását, egy bő, korszerű anyagot tartalmazó szójegyzékkel együtt.

10. Nyelvtörténet

Tudjuk, hogy a jelent a mult ismerete alapján lehet igazán megérteni. Nyelvünk jelene is csak akkor lesz világos előttünk, ha minél jobban elmélyedünk multjának tanulmányozásába, nyelvemlékeink bűvárlatába. Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkei nyelvtörténeti kutatásaink megújításához és elmélyítéséhez hatalmas segítséget nyújtanak. Sztálin elvtárs rámutatott arra, hogy a nyelv történetét nem lehet az azt beszélő nép történetétől elválasztva vizsgálni. A magyar nyelv történetének kutatása terén nyelvtudományunk tiszteletreméltó eredményeket tud felmutatni. Az összehasonlító nyelvtudomány művelése terén is megelőztek nyelvtudósaink sok más nemzetet. Ezek mellett az eredmények mellett, amelyekre méltán büszkék lehetünk, tudatában kell lennünk azonhan annak is, hogy e kutatások a nyelvtörténetnek csak bizonyos kérdéseire derítették fényt.

A mi feladatunk az, hogy elődeink eredményeit és megállapításait a marxizmus—leninizmus szempontok alapján megvizsgáljuk és megállapítsuk, mi bennük az időtálló, mi az ingatag, az idejétmúlt és elvetendő.

Itt van az ideje, hogy megalkossuk a magyar nyelvtörténet új szintézisét.

Örvendetes, hogy a Nyelvtörténeti Adattár kiadásának előkészítése révén a történeti alaktan és mondattan kiadásához szükséges előmunkálatok már meg is indultak.

Nyelvünk multjának eredményesebb tanulmányozása végett feltétlenül kívánatos nyelvemlékeinknek hozzáférhetővé tétele is. Elsősorban facsimile kiadásokra, továbbá az egyes nyelvemlékek monográfiászerű tudományos feldolgozására van szükség. Ez utóbbi téren máris mutatható fel eredmény.

Szükség van a Nyelvtörténeti Szótár anyagának minél előbbi kiegészítésére. Tovább kell folytatnunk a magyar szókincs egyes elemeinek, különféle jövevényszavainak eredetére vonatkozó kutatásokat. A legközelebbi jövőben közre kell bocsátanunk a Szófejtő Szótár újabb, bővített kiadását.

11. Finnugor történeti-összehasonlító nyelvészet

A finnugor nyelvészet terén elért jelentős eredményeink közé számíthatjuk a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával az utóbbi évek folyamán megjelent szövegkiadványokat.

Kívánatos, hogy minél több finnugor nyelvészünk menjen tanulmányútra a Szovjetunióba, hogy ott a helyszínen tanulmányozhassa az egyes finnugor népek nyelvét és műveltségét.

Szükséges, hogy az anyaggyűjtés lezárása után mielőbb megindulhasson a tudományos szempontból oly fontos finnugor etimológiai szótár szerkesztése.

Fontos feladatnak tartjuk a további szövegkiadványokat, egyes rokon népek szótárainak elkészítését, valamint elhunyt nagy finnugor nyelvészeink hagyatékának feldolgozását.

Finnugor nyelvészeinknek a közeljövőben újból összegeznüik kell a finnugor nyelvrokonságunkra vonatkozó eddigi kutatások eredményeit.

12. Szlavisztika

A hazai szlavisztika terén számottevő eredmény a magyarországi szláv nyelvemlékek most megindult kiadása, valamint a magyarországi szláv nyelvatlasz készítése. Sikerral folyik a magyar—szláv kapcsolatok kutatása. Szükség van a magyar—orosz nyelvészeti kapcsolatok történetének megírására is.

Hiányosságnak tartjuk azonban, hogy egyes szláv nyelvekkel csak egy-két nyelvudósunk foglalkozik. Kívánatos, hogy fiatal kutatóink hozzáfogjanak több szláv nyelv elmélyült tanulmányozásához is. Szükség lenne szlavistáinknak a baráti, szlávnyelvű demokratikus államokba való kiküldetésére.

13. Turkológia

Mindent meg kell tennünk, hogy világhírű turkológiánk kellő utánpótlást nevelhessen és továbbfejlődhessék.

14. A nyelvtudomány eredményeinek közzététele, terjesztése, népszerűsítése

Hogy nyelvtudományunk eredményei minél szélesebb rétegekhez eljuthassanak és formájában nemzeti, tartalmában szocialista kultúránk fejlesztéséhez minél nagyobb mértékben hozzájárulhassanak, szükségesnek tartjuk az alábbiakat:

A Nyelvtudományi Társaság az Akadémia segítségével fejtsen ki széleskörű tudománynépszerűsítő munkát.

Nyelvészeink fordítsanak fokozottabb figyelmet a mozgalmi élet, a sajtó és a rádió nyelvének vizsgálatára. Az ilyen irányú kutatás azonban nem lehet öncélú szemlélődés, mert a nyelvudománynak elő kell segítenie nemzeti irodalmi nyelvünk fejlődését.

A magyar nyelvtudomány művelőinek az eddiginél szorosabban együtt kell működniök pedagógusainkkal, hogy közösen megoldhassák az egyetemi, középiskolai és általánosiskolai nyelvtanítás és nyelvművelés időszerű kérdéseit.

Biztosítani kell, hogy nyelvészeti folyóirataink a jövőben rendszeresen megjelenjenek és tervszerűbb munkával segítsék elő nyelvészeti szakirodalmunk fejlesztését.

Minél előbb el kell érniünk, hogy nyelvtudományi ötéves tervünk teljesítésével és túlteljesítésével, eddigi eredményeink népszerűsítésével, az új kutatások előkészítésével s mindenek előtt a marxizmus—leninizmusnak nyelvtudományunkban való meghonosításával nyelvészeink meghálálják azt a hatalmas erkölcsi és anyagi támogatást, amelyben őket népi demokráciánk, a Párt részesíti.

ORSZÁGOS NYELVTANTANÍTÁSI KONFERENCIA

(Budapest, 1952. november 28—29.)

Sztálin elvtárs nagyjelentőségű nyelvészeti munkái-nemcsak a nyelvtudomány életében, hanem az iskolai nyelvtantanításban is fordulatot idéztek elő. Mind az általános-, mind a középiskolákban felemelték a nyelvtanórák számát, új tankönyvek, módszertani útmutatók és kiadványok jelentek meg. Ahhoz azonban, hogy a nyelvtantanításban megfeleljünk mindazoknak a követelményeknek, amelyeket Sztálin elvtárs útmutatásai alapján a szocialista pedagógia támaszt, szükségessé vált, hogy egyrészt a nyelvtudomány, másrészt a pedagógia szakemberei és gyakorlati munkásai konferenciára jöjjenek össze, hogy közösen vitassák meg a nyelvtantanítás problémáit és ugyancsak közösen jelöljék ki a közeli és távoli feladatokat.

A kétnapos konferencián az ország különböző részeiből több mint 300 nevelő vett részt, köztük több tanyai iskolai tanító, általánosiskolai alsó- és felsőtagozati nevelő, valamint középiskolai tanár. A résztvevőket a megyei oktatási osztályok egész évi tanítási munkájuk alapján jelölték ki. Így biztosították, hogy majdnem minden megyéből a nyelvtant legjobb tanító nevelők vegye ek részt a kérdések megvitatásában. A konferencia előtt a küldöttek a nevelőtestületekben, járási székhelyeken értekezleteket tartottak, így a konferencián elmondott véleményük nemcsak egyéni nézet volt, hanem egy-egy nagyobb közösség állásfoglalását is képviselte. Jelen volt a kétnapos konferencián nyelvtudományunk több képviselője is.

Az értekezőlet első napján *Iskolai nyelvtantanításunk helyzete és feladatai* címmel Kovács József miniszterhelyettes tartott referátumot, amelyben részletesen elemezte a sztálini cikkek fényében azokat az eredményeket, amelyeket az utóbbi években a nyelvtantanítás területén elértünk, s azokat a feladatokat, amelyeket a legsürgősebben meg kell oldani. A múlt bűne, hogy egyes nevelők szakmai felkészültsége hiányos. Sokan nem látják világosan az iskolai nyelvtantanítás célját sem, kissé öncélúan szobatudósokat nevelnek, s elfelejtik, hogy a nyelvtantanítás legfőbb feladata a tanulók helyesírásának, helyes beszédének, logikus gondolkodásának és fogalmazó készségének, egyszóval nyelvi kultúrájának az emelése. Sok visszaélés tapasztalható a nyelvtani szemléltetésben is. Vannak, akik többre értékelik a színes ábrákat, különböző ládákat, mint az alakilag és tartalmilag egyaránt helyes példamondatokat és példaszavakat. Küzdenünk kell az elemzés mechanikussága ellen is. Nem szabad megelégednünk azzal, hogy a gyermekek pl. gépiesen aláhúzzálgálják az egyes mondatrészeket; az elemzés során észre kell vétetni velük a mondatrészek közötti összefüggéseket is. A legsúlyosabb hibák a helyesírásban jelentkeznek. Minél hamarabb szükséges az új helyesírási szótár megjelentetése, de legalább ennyire fontos, hogy az iskolában ne csak a magyar szakos nevelők törődjenek a tanulók helyesírási hibáinak a javításával. A helyes nyelvtantanítás kultúrforradalmunk egyik legfontosabb fegyvere, általa tanulnak meg a jövő szakemberei helyesen gondolkodni, és gondolataikat szóban és írásban helyesen kifejezni.

A referátumot igen élénk vita követte, a kétnapos konferencia nem is volt elégséges arra, hogy mindenki sorra kerüljön, aki hozzászólásra jelentkezett. A hozzászólók gyakorlati munkájuk tapasztalata alapján elemezték a nyelvtantanítás helyzetét, részletesen foglalkoztak azokkal a feladatokkal, amelyeknek megoldását az eredményesebb tanítás érdekében a nyelvtudomány képviselőitől várják. Az Oktatásügyi Minisztérium a nyelvtantanítási konferencia referátuma és hozzászólásai alapján részletes módszertani útmutatót dolgozott ki *Nyelvtantanításunk helyzete és feladatai* címmel (Szocialista Nevelés Könyvtára 67. szám).

A nevelőkön kívül *Cseterki Lajos* a Pedagógus Szakszervezet nevében szólalt fel a konferencián. Megígérte, hogy a Szakszervezet minden segítséget meg fog adni a nevelőknek ahhoz, hogy a nyelvtanítás színvonalát emelhessék. *Pais Dezső* professzor a nyelvtudomány képviselői nevében tett ígéretet arra, hogy a nyelvtudomány el fogja készíteni mindazokat a munkákat, amelyekre az iskolai tanításnak szüksége van (leíró nyelvtan, helyesírási szótár, értelmező szótár). *Mód Aladár*, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének tagja, hozzászólásában a konferencia egyik legnagyobb értékeként emelte ki, hogy a résztvevők élesen, minden lepezés nélkül vetették fel a problémákat, de megvilágították a hibák kijavításának útját is. Hangsúlyozta, hogy a nyelvtanítás segítségével fejleszteni kell a tanulók logikus gondolkodó képességét, mert a szocializmus építéséhez logikusan gondolkodó, és a helyes gondolkodás alapján cselekvő emberekre van szükségünk.

A kétnapos konferencia a nyelvtanítás színvonalának emelése érdekében határozatokat hozott. Ezekben a határozatokban a konferencia megállapította azokat a feladatokat, amelyeket a nyelvtudománynak, a módszertannak, a tanügyigazgatásnak és a gyakorló nevelőknek kell végrehajtaniok.

Kerékgyártó Imre

AZ ORSZÁGOS NYELVTANÍTÁSI KONFERENCIA HATÁROZATAI

Sztálin elvtárs a nyelvet az emberi társadalom legfontosabb érintkezési eszközeinek, a fejlődés és a harc eszközeinek nevezi. Ebből az következik, hogy iskoláink növekedésüknek úgy kell elsajátítaniuk a nyelvet, mint a szocializmusért folyó harc egyik fegyverét. Két és fél évvel ezelőtt jelentek meg Sztálin elvtárs útmutatásai, de ha az azóta eltelt időben nagy utat tettünk is meg anyanyelvünk nyelvtanításának területén; nem értük el azt az eredményt, amelyet dolgozó népünk, államunk tőlünk joggal elvárhatott volna. Értekezletünk kétnapos vitái során feltártuk nyelvtanításunk multbeli káros örökségét és jelenlegi helyzetét, s ezekből kiindulva kerestük azt az utat, amelyen a jövőben kívánunk haladni, hogy megvalósíthassuk azokat a feladatokat, amelyeket Sztálin elvtárs útmutatásai közoktatásügyi hálózatunkra, a minisztériumra és a tanácsokra, valamint gyakorló pedagógusainkra rónak.

A nyelvtanítás helyzetének felmérése és megvitatása után ezeket a feladatokat összegezve az alábbi határozati javaslatot terjesztjük az értekezlet elé azzal, hogy határozatunk egyes pontjai irányítsák és segítsék nevelőinket a nyelvtanítás, tanítványainkat pedig a nyelvtanulás színvonalának emelésében.

1. Iskoláinkban az általánosiskola alsó tagozatától kezdve egészen az érettségi vizsgáig megfelelő helyet kell biztosítanunk a nyelvtan tanítására. »A nyelv éppen a nyelvtan segítségével kap lehetőséget arra, hogy az emberi gondolatokat anyagi, nyelvi burokba öltöztesse« — tanítja Sztálin elvtárs. Nevelőinknek, de az irányító szerveknek is világosan kell látniok, hogy a nyelvtan eredményes tanítása éppen azért közoktatásügyünk központi kérdése, mert a nyelvtanítás színvonalának emelése szükségszerűen egész oktatásunk színvonalának emelkedését vonja maga után. Felül kell tehát vizsgálnunk jelenlegi tanterveinket, s a tanítás minden fókán megfelelő óraszámot kell biztosítanunk az anyanyelv szókincsének és nyelvtani rendszerének tanítására. Ugyanakkor biztosítanunk kell, hogy a tantervben előírt nyelvtanórákat minden iskolában az órarendben feltüntessék, s megtartásukat igazgatóink, szakfelügyelőink fokozottan ellenőrizték.

2. A nyelvtanítás jelentőségének felismerése szükségessé teszi, hogy világosan és egyértelműen megállapítsuk az iskolai nyelvtanítás célkitűzését. Nevelőinknek világosan kell látniok, hogy bár tanításunknak a legalsóbb foktól kezdve a tudomány eredményeire kell épülnie, az általános- és középiskolákban nem a nyelvészeket, hanem a szocialista társadalom sokoldalúan képzett újípusú embereit neveljük. Tanításunknak szilárd ismereteket kell nyújtania a nyelv építőanyagáról és nyelvtani rendszeréről tanítványainknak, de gondosan kerülnie kell minden olyan felesleges részproblémát, amely csak nehezé, szárazzá és szükségtelenül bonyolulttá tenné a nyelvtan tanítását.

A szilárd ismeretek nyújtása mellett nyelvtanításunk döntő jelentőségű feladata, hogy ifjúságunkat felvértezze azokkal a készségekkel, amelyek a jövő nagy fel-

adatainak elvégzésére képesítik őket. Nyelvtanításunk gyakorlati célja a tanulók logikus gondolkodásának, kifejezőképességének és helyesírásának kialakítása. Ezt a célt pedig csak akkor tudjuk elérni, ha a tanításban az elméletben megismert ismeretek gyakorlati alkalmazására megfelelő időt biztosítunk.

Az iskolában elválaszthatatlanul együtt élnek, s együtt hatnak az oktatás és nevelés céljai. Nyelvtanóráinkon példákon és feladatokon keresztül a szocialista ember legkiválóbb tulajdonságait állíthatjuk napról-napra követendő példaképpen gyermekeink elé. A nyelv szépségének, gazdagságának és erejének megismertetésén keresztül fokról-fokra mélyíthetjük hazaszeretetét, hisz a nyelv, amely száz és száz nemzedék erőfeszítésének eredménye, a legszorosabb kötelekekkel fűzi őt nemzetének, népének harcaihoz, kultúrájához, hazájához.

3. A nyelvtan jelentősége támasztja azt a követelményt, hogy egyetemeink, főiskoláink és tanítóképzőink a nyelvtant jól tudó és hibátlan helyesírású nevelőket biztosítsanak iskoláinknak. A nevelőtől joggal elvárhatjuk, hogy többet tudjon, mint tanítványai, egyetemeink nyujtsanak tehát magasigényű tudományos képzést, fontos azonban, hogy eközben a tanárképzésről ne feledkezzenek meg. Szükségesnek tartjuk ezért, hogy a magyar szakos jelöltök a szakmai anyag mellett megfelelő módszertani előadásokat is kapjanak, s hozzájuk hasonlóan a szaktanárképzésben résztvevők anyagában is megfelelő helyet biztosítsanak a módszertani kérdéseknek. Tekintettel arra, hogy a helyesírás, a helyes beszéd közügy, szükséges, hogy a más szakosok legalább az első két évfolyamon kötelezően vegyenek részt nyelvtani és helyesírási előadásokon.

4. Működő pedagógusaink szakmai tudásának fejlesztésében döntő feladat hárul a továbbképzésre. Ezen a téren azonban meg kell kívánnunk, hogy azok az alsótagozatos nevelők, akik a felső tagozatban magyart tanítanak, kötelezően vegyenek részt a magyar szakos továbbképzésben. A továbbképzés anyaga az 1953/54. iskolaévtől kezdve három éven keresztül a magyar leíró nyelvtan legyen, úgy, hogy az egyes fejezetekkel párhuzamosan foglalkozzunk a módszertani kérdésekkel. A továbbképzés feladata legyen az, hogy a nyelvtanítás vitás, le nem zárt kérdéseiben a Magyar Tudományos Akadémia megfelelő bizottságával együtt a didaktikai szempontok figyelembevételével egyértelműleg döntsön.

Nevelőink továbbképzése, a nyelvtan jelentősége teszi szükségessé, hogy az értekezlet azzal a kéréssel forduljon Pártunkhoz és kormányzatunkhoz, hogy a nyelvtanítás módszertana számára biztosítson egy önálló folyóiratot, amelybe egyrészt az iskolai tanítást közvetlenül érintő nyelvészeti kérdésekről írnának legjobb tudósaink, másrészt a módszertan kérdéseiről legjobb pedagógusaink.

5. Sztálin elvtárs tanítása szerint a nyelv a gondolatcsere eszköze. Ebből következik, hogy a nyelvtanítás a gondolkodás fejlesztésének fontos eszköze. Éppen ezért küzdenünk kell a nyelvtanórákon ma még nagy szerepet játszó kérdeve-kifejtő módszer ellen, az eldöntendő kérdések helyét el kell foglalnia a valóban gondolkodtató kérdéseknek. A mechanikus gyakorlatok helyett változatos, gondolkodást kívánó gyakorlatokat kell állítanunk. Végül meg kell követelnünk, hogy tanítványaink tudásukról összefüggő feleletekben számoljanak be.

6. Az alaktan és a mondattan a nyelvtannak két egyformán fontos fejezete, bár összefüggnek egymással, az alaktan tanításakor az alaktani, a mondattan tanulásakor pedig a mondattani elemzést kell elsőséggben részesítenünk. A mondatok elemzésekor észre kell vétetni az egyes szavak közt fennálló mondattani viszonyt, az elemzésben azonban nem szószerveket kerestetünk, hanem egy-egy szóból álló mondatrészeket. Általában küzdenünk kell azonban az elemzések mechanikussága ellen, nem elégedhetünk meg azzal, hogy a gyermekek aláhúzzák vagy megnevezzék az egyes szófajokat vagy mondatrészeket. Az elemzéseket mindig fel kell használnunk a tanult szabályok ismétlésére és új meg új oldalról való szemléltetésére is.

7. Ma már mindenki látja, hogy a tudományos rendszer és a gyakorlat szempontjából egyaránt a hangtan — szótan — mondattan sorrend a helyes. Ezen belül világos az is, hogy a hangtani ismeretekre is szükségük van a gyermekeknek. Ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy a hangtani ismeretek tanításának a célja a helyesírás és a helyes

kiejtés tanítása. Hangtani óráinkon a fonetikai gyakorlatok helyét sürgősen ezeknek kell felváltaniok.

8. A nyelv szókincse a nyelv legfontosabb építőanyaga. Minél gazdagabb a szókincs, annál tökéletesebb a nyelv. Igen fontos feladatunk tehát a tanulók szókincsének fejlesztése. Irodalmi és nyelvtanórákon egyaránt be kell vezetnünk az új, n. szótári munkát: rokon és ellentétes értelmű szavak gyűjtését, az előforduló szavak értelmezését. Tanítványainknak fokozottan meg kell ismerkedniök a magyar nyelv szókincsével, s ezzel irodalomtanításunkat is segítenünk kell a szemantizmus leküzdésében.

9. Nyelvtanításunk színvonalának emelése feladatokat hárít a tudományra is. A nyelvészettől a legsürgősebben a következőket várja az iskola:

a) A Helyesírási Szabályzatnak új, következetes, inkább egyszerűsítéseket, mint újításokat tartalmazó kiadását, mégpedig olyan példányszámban, hogy minden tanuló megszerezhesse,

b) a nyelvtudománynak egésze által megvitatott és elfogadott tudományos leíró magyar nyelvtant,

c) Értelmező Szótárt, amely figyelembe veszi azt a szókincset is, amely a középiskolai könyvek szépirodalmi anyagában van,

d) Rokonejtelműszavak Szótárát,

e) s végül, de ezt a legrövidebb időn belül: az egységes nyelvtani terminológiát.

A módszertannak a következő kérdéseket kell megoldania:

a) a szókincsfélesztés módszertana,

b) a logikus gondolkodás fejlesztésének módszertana,

c) a szemléltetés szerepe a nyelvtanórákon,

d) a helyesírás tanításának módszertana,

e) a nyelvtanítás és az irodalomtanítás kapcsolata,

f) az elemzés gyakorlata,

g) a múlt kritikai értékelése.

10. A képzők és a technikumok sajátos helyzetükben a középiskolai nyelvtankönyv alapján a nyelvtanítás céljait megoldani nem tudják. Éppen ezért a legsürgősebben önálló nyelvtankönyvet kell készíteni gyakorló technikumi tanárok bevonásával a szak-középiskolák számára.

Ugyanakkor fel kell vetnünk azonban az általános gimnáziumi nyelvtanítás kérdését is. Általánosiskoláink egyre javuló munkája ugyanis szükségessé teszi, hogy a középiskolai nyelvtanításnak új programot adjunk, ezért az általánosiskola anyagának mechanikus ismétlése nem biztosítja tanítványaink fejlődését.

Sztálin elvtárs rámutatott, hogy a nyelv, különösen szókészlete, állandóan változik, fejlődik. A nyelv fejlődését csak akkor lehet megérteni, ha a társadalom történetével, fejlődésével szoros kapcsolatban tanulmányozzuk. A középiskola új tantervében a magyar leíró nyelvtan rendszeres átismétlése mellett biztosítanunk kell, hogy a tanulók megismerkedjenek a nyelv történetének legfontosabb kérdéseivel. Emellett szükséges az is, hogy a nyelvtanórákon biztos stilisztikai ismereteket szerezzenek, írónk, költőink szépirodalmi nyelvét elemezni tudják. Javasoljuk, hogy a középiskolai nyelvtanítás új tantervét megfelelő szakemberek bevonásával a KM ezeknek az irányelveknek figyelembevételével dolgoztassa ki.

11. A nyelvtanítás a helyesírás tanításának az alapja. Valljuk, hogy a helyesírásra jó módszerekkel és megfelelő gyakorlással mindenkit meg lehet tanítani. Éppen ezért kívánjuk leszögezni a sokoldalú és megfelelő mennyiségű gyakorlás jelentőségét. Ki kell dolgoznunk iskolafajokra és osztályokra körülhatárolva a helyesírási normát, hogy minden nevelő világosan láthassa, mennyi az, amennyit az egyes osztályokban tanítványaitól megkövetelhet. Ezzel párhuzamosan ki kell dolgoznunk a helyesírási szókincset, vagyis a nehéz helyesírási szavak tanítását és gyakorlását arányosan el kell osztanunk az egyes iskolaévek között.

12. Tekintettel arra, hogy a konferencia az ország valamennyi magyar szakos nevelőjét érdekli és érinti, biztosítanunk kell, hogy az értekezlet teljes anyaga el is jusson hozzájuk. Javasoljuk ezért, hogy a nyelvtanítási konferencia anyagát a KM nyom-

tatásban jelentesse meg, az értekezlet tapasztalatait és határozatait pedig a következő hónapokban a nevelők megyei és járási ankétokon vitassák meg.

A KM a konferencia határozatainak érvényesítésére az 1952/53. iskolaév második felére Módszertani Levelet adjon ki az iskolai nyelvtantanítás színvonalának emelésére.

Végül kérjük a KM-t, hogy a mostanihoz hasonlóan egy év múlva újból hívja össze a nyelvtantanítási konferenciát.

Irodalom

Lőrincze Lajos: *Nyelv és élet. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 173 lap. Kodály Zoltán előszavával.*

1. Kétszeres örömmel fogadjuk Lőrincze könyvét. Nemcsak mint a nem túlságosan sűrű cikkek méhdongása után a nyelvművelő irodalom »első fecskéjét« a felszabadulás óta, hanem azért is, mert ez a kötet — mint Kodály Zoltán írja — annak az »új mozgalom«-nak első eredményes jelentkezése, amely az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának tevékenysége és a Nyelvtudományi Intézet munkája révén bontakozott ki. Egy fecske nem csinál tavaszt, — de hisszük, hogy ez a kezdeményezés megpezsztí az érdeklődést, amely többé-kevésbé mindenkién ott szunnyad a nyelv kérdései iránt, bizonyára vitákat is támaszt (legalább is a részletkérdések körül), s nyomában kivirágzik nagymultú nyelvművelő mozgalmunk és irodalmunk.

A meglehetősen hosszú, de csak átmeneti pangás okaira Kodály Zoltán is utal. A 30-as, 40-es évek táján a nyelvművelő mozgalom hivatalos vezetése a politikai korszaklelem sugallta túlzásokba tévedt, s e miatt megcsappant a hibás útra jutott törekvés hitele, főként a nyelvész-szakemberek és az elfogulatlan hozzáértők előtt. Ennek az lett a következménye, hogy amikor a felszabadulás után a nyelvművelés is éledezni kezdett, sokan a közelmúlt »rosszemlékű, reakciós és sovíniszta irányzatának újjáéledési kísérletét látták benne. A gyanakvó ellenszenv és közömbösség következtében az első próbálkozások, minden becületlen jószándékuk ellenére, elsorvadtak. Része volt ebben talán annak is, hogy népünket a felszabadulást követő első években, történelmének talán legsújtóbb megpróbáltatása és legdöntőbb fordulata után létfontosságú, jövőjét megalapozó feladatok kötötték le, úgy hogy kevés tudatos figyelmet szentelhettünk a nyelvnek, amely életünknek olyan természetes és éppen ezért szinte észre sem vett eleme, akár a levegő. Pedig éppen a szocializmus világába való bekapcsolódásunk hatalmas életformaváltozása, társadalmunk rétegcsumamlása és osztályváltása, amely az addig alul rekedt, a műveltségéből kizárt százazrek és milliók előtt nyitotta meg a felemelkedés útját, nagyon is fontos és időszerűvé tette a műveltség általánossá válásával és a nyelvünk életében is bekövetkezett forrongás, gazdagodás szabályozásával kapcsolatban a korszerű, helyes elveken nyugvó nyelvművelés kérdését.

Sztálin nyelvtudományi cikkei irányították rá egész népünk és a hivatalos körök figyelmét a nyelv fontosságára a társadalom életében és fejlődésében, és így a nyelvművelés is megkaphatta méltó helyét és szerepét népünk felemelkedésének, művelődésének szolgálatában.

Ennek az új szemléletnek jegyében, megerősödött céltudatossággal indult meg újra a nyelvművelő munka, egyelőre inkább csak a tervezés, elvi alapvetés lépéseivel, a szükség-szerű s talán legfontosabb mindennapi aprómunkának, majd az összefoglaló rendszerezésnek előfeltételeként. (Ebben a késedelemben, illetve hiányosságban része van nyelvtudományi folyóirataink kedvezőtlenül kialakult viszonyainak is, de remélhetőleg ez az akadály eltávolítható a fejlődés útjából.) Eredményt azonban máris felmutathat az újjászületett mozgalom a Kodály Zoltán hivatott vezetése alatt működő akadémiai Nyelvművelő Bizottság irányító tevékenységében, a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának elméleti és gyakorlati munkájában, most pedig Lőrincze Lajos kötetében.

2. Mi a lényege az új mozgalomnak, miben különbözik a régebbi törekvésektől, főleg a felszabadulás előtti hivatalos iránytól? Az elvek rövid kifejtését maga Lőrincze megadja abban az előadásában, amelyet az Akadémia 1951. évi nyelvművelő ankétján tartott »A nyelvművelés elvi kérdései« címmel.

A nyelvnek, illetve a nyelvet beszélő társadalomnak változása nyilvánvalóvá teszi, hogy a nyelvhelyességi elvek nem maradhatnak örökké állandók, hanem időnkint felül kell vizsgálnunk őket. Különösen időszerűvé vált ez a felszabadulás után. Meg kellett szabadulni elsősorban az elmúlt korszak nyelvművelésének terhes örökségétől, a gőgös faji öntúlértékelés, szűklátókörű elzárkózás és hangoskodó sovínizmus világnézeti alapjától s az ebből sarjadó

erőszakos, megfontolás és komoly tudományos érvek híján fölényeskedő, gúnyosan megbélyegző szövegeket hangoztató módszertől. Ez a felfogás nyelvünk ősiségét s ezzel mintegy változatlanságát hangsúlyozva romlásnak tartott mindent, ami új, fejlődő a nyelvben, minden előre mutató változást.

Ezzel a magyarkodó, de a magyarságnak csak egy szűkebb rétegére szorító, szinte öncélú mozgalommal szemben azt valljuk, hogy »a nyelv-művelés... nem a nyelvért van, hanem, mint a nyelv maga is, az emberért, a társadalomért... A nyelv ápolása, fejlesztése, gazdagítása, »tisztogatása« nem azért történik, hogy ezzel azt az idegen szennnytől, salaktól megtisztítsuk, hanem azért, hogy minél megfelelőbb eszköze legyen az emberek érintkezésének, a gondolatközlésnek, minél használhatóbb fegyvere a társadalom harcának, minél alkalmasabb hordozója és terjesztője a nemzeti műveltségnek.

Természetszerűleg változik ezzel a nyelv-művelés területe és módszere is: nem a minden áron való irtogatás, nem az idegen szavak minden áron való üldözése a cél és módszer, hanem a pozitív nyelv-művelés, a nyelv kultúrájának és a nyelvi kultúrának minél magasabbra emelése» (156).

3. Ezeket az elveket Lőrincze az idegen szavak kérdésének megoldásán igyekszik bemutatni és igazolni. A nyelv-művelésnek és a nyelvhelyességi irodalomnak — régi hagyomány beidegzéseként részben még ma is — ez a legnépszerűbb, mert látszólag a legkönnyebb feladatokat és a legolcsóbb sikereket nyújtó területe (nyelvvédelem, nyelvtisztítás, purizmus).

Használhatunk-e idegen szavakat vagy lehetőleg mindent magyarul kell mondanunk? — e körül hullámzottak évtizedeken át a legádázabb harcok. Lőrincze a nyelv fejlődése szempontjából nézi a kérdést: minden nép szükségszerűen átvesz nyelvbe idegen elemeket, s ez a tény magában még nem rontja, nem szennyezi be sem a nyelvet, sem a nép becsületét, és nem ok sem a tiltakozásra, sem a fölháborodásra. »Felfogásunk szerint úgy kell feltenni a kérdést, hogy az idegen szó jelent-e gazdagodást, többletet, új nyelvi eszközt az eddigiekhez; továbbá, hogy nem veszélyeztet-e az érthetőséget, tehát hogy alkalmasabb teszi-e, illetőleg nem gátolja-e a nyelvet funkciója betöltésében« (161). Ez utóbbi szempont különösen a teremtés, a különféle szakmák, iparágak sajátos szókincsében fontos.

A helyesség feltételeit Lőrincze a szókincsre vonatkozólag a következőképpen határozza meg (ezeket azonban nyilván általánosíthatjuk, kiterjeszthetjük a nyelv szerkezeti elemeire is): »Első kérdésünk... minden új szóval kapcsolatban az, hogy szükség van-e rá, milyen hiányt pótol. Mi az a többlet, amelyet az eddigi hasonló szavakhoz, szókapcsolatokhoz képest ad, mivel teszi kifejezőbbé, pontosabbá, gazdagabbá a nyelvet? A másik fontos kérdésünk az, hogy beleillik-e az új (kölcsönzött vagy csinált) szó, szókapcsolat nyelvünk rendszerébe, amely a változó szókincssel ellentétben éppen a viszonylagos állandóságot, nyelvünk egységét jelképezi« (21).

4. A kötet fejtegetéseinek végigvonuló elv tehát a fejlődés szempontjának figyelembevétele. A nyelvhelyesség régebbi, ú. n. normáiról nem szól bővebben, csak Gombocz Zoltán tételére hivatkozik; »a mindenkorai nyelvszokás a döntő«, azzal a megszorítással, hogy haladásellenesnek tartja a nyelvjavításoknak mintaképekül vételét, és a helyességet az egységes, irodalmi nyelvhasználat szempontjából tekinti.

A fejlődés elvével a legszorosabban összefügg a szerző magatartása az új nyelvi tényekkel szemben. Azokkal a régebbi nyelv-művelőkkel ellentétben, akik a régiségben, a nyelvi hagyományban látták a helyesség mértékét, arra törekszik, hogy kiküszöbölje — mégpedig többnyire az élő nyelv javára — a valóságos nyelvhasználat és az írott normák közti ellentétet. A változások okának és a fejlődés lényegének, irányának feltárással látja megszüntethetőnek az eltérést a valóságos nyelvhasználat és a »hivatalos« használat közt; ezzel az ingadozás is eltűnik. A hagyomány és az élet követelményei közt zajló harc arra figyelmeztet bennünket, hogy »el kell ismernünk a nyelv fejlődését nemcsak a múltra, hanem a jelenre is, természetesen a nyelv belső törvényszerűségei által megengedett határokon belül« (169). A fejlődés tényéből és elvéből logikusan következik a nyelvhelyességi dogmákra vonatkozó új felfogás: »A nyelv... változik, így a helyesség mértéke, normája sem maradhat változatlan. A változásokat időnkint kötelesek vagyunk tudomásul venni, mert különben menthetetlenül... elmarad a dogma az élettől. Pedig a tapasztalat azt mutatja, hogy ilyen esetekben az élet szokott győzni« (153). Némi kiegészítésre szorul azonban az a megállapítás, hogy »a nyelv régi állapota nem irányadó a jelenkorra vonatkoztatott helyesség vagy helytelenség eldöntésében« (168). A régi nyelvhasználat mint mértéket azonban Lőrincze nem veti el egészen, mert a sokféle eredetű és sokszor kétes vagy vitatható értékű új fejleményekkel szemben mégis csak a régiség őrzi és fejezi ki a nyelv eredeti, ősi szellemét, sajátos törvényszerűségeit. Ha nem esküszünk is tehát mindenben a régi nyelvhasználatra, feltétlenül figyelembe kell vennünk — számolva azonban a fejlődés tényével is —, amikor az új nyelvi fejlemények helyességét, azaz nyelvünk szerkezetébe való beilleszthetőségét vizsgáljuk. Ezt a követelményt a szerző alkalmazza is vizsgálati módszerében.

5. Itt említjük meg, hogy Bárczi Géza vitába szállt Lőrincze ismertett előadásának több részletével s általában némileg szorosabbra vonja a nyelvi helyesség határait. A Lőrincze tetteit összefoglaló néhány sorban azonban, amelyet Bárczi Géza írt tájékoztatóul a Magyar Nyelv 1952. évi kötetében közölt hozzászólásának szövege elé, a sűrítettség miatt valóban túlzottnak tűnik fel Lőrincze »szabadelvéssége«, s már-már a »minden jó lehet« szabadoságával látszik határosnak. Ugyanott közölt válaszában (19) Lőrincze nem azonosítja magát mindenben ezzel a tömör, s éppen ezért kielezett tartalmi összefoglalással, mert mereven megfogalmazottnak érzi. A nézeteltérés oka nyilván az, hogy elvéinek kifejtésében Lőrincze ösztönyszerűen erősen hangsúlyozza a régi felfogástól való eltérést, s ez mintegy a hagyománnyal való szakítás látszatát adja fejtegetéseinek. Tárgyilagosan meg kell azonban állapítanunk, hogy többször is (161, 167; továbbá válaszában az ankét végén) tiltakozik az ellen a félreértés ellen, mintha minden idegenszerűségnek vagy helytelenségnek polgárjogot kellene kapnia a nyelvben, csak azért, mert új jelenség, tehát a nyelv fejlődésének elve alapján feltétlenül a tökéletesedés eszközének lehet tekinteni.

Abban azonban helyes és jogos volt Bárczi Géza kiegészítő megjegyzése, hogy hiányolta Lőrincze előadásában a stilisztikai szempont érvényesítését. Ez többé-kevésbé könyvnek egésze is áll. Több helyütt, de inkább csak alkalmyszerűen, nagy általánosságban, hangoztatja a helyesség mérlegelésének fontosságát a szavak, kifejezések megválasztásában és használatában (pl. 15, 27, 29, 84 -6, 88, 90, 159, 160, 164, 170), azaz hogy nem lehet minden nyelvi alakot önmagában helyesnek vagy helytelennek mondani, és hogy minden jó lehet a maga helyén, de hibás, ha rosszul, stílustalanul alkalmazzuk. Lőrincze a nyelvet értelmi oldaláról, mint a gondolat kifejezés eszközét vizsgálja, noha Bárczi felszólására adott válaszában hivatkozik arra, hogy amikor »a nyelvben rejlő lehetőségek minél alaposabb kiaknázásáról s a gondolat legfinomabb árnyalatainak minél pontosabb kifejezéséről, a beszéddel és írással szemben való igényességről« szól (170), akkor nem a pusztá megértésre, hanem a nyelvi közlés esztétikai hatására is gondol. Ez nyilvánvaló, de az utalásokon túl alig megy, pedig a »pozitív nyelvművelés« jelszava éppen ennek kifejtését és alkalmazásának bemutatását kívánna. E hiányosságot azonban részben megmagyarázza a cikkekből, előadásokból álló, tehát kevésbé szerves összetételű kötetben az írói nyelvvél, a művészi nyelvhasználattal foglalkozó részek csekély aránya s a szorosabban vett nyelvészeti, nyelvtani szempont uralgó jellege.

Nyelvművelő mozgalmunknak és nyelvhelyességi irodalmunknak általában fájó fogyatkozása a stilisztikai és esztétikai oldal elhanyagolása vagy mellőzése. Pedig kétségtelen, hogy a nyelvhelyesség, a nyelv helyes, lehető tökéletes használata nemcsak nyelvtani, hanem nagy mértékben stilisztikai kérdés is. Ha csak a nyelvtani szabályokhoz való szemellenzős alkalmazkodással beszélünk és írunk, mondatunk nyelvtani szempontból kifogástalanok, magyarosak lennének, de egyszerűen merevek, élettelenek, nehézkesek, csikorgók, sőt néha nevétségesek, mert stílustalanok vagy pontatlanok, félreérthetők. Azt, hogy a nyelvnek valamely elemét jól választjuk-e meg és helyesen használjuk-e, nem pusztán a nyelvtan dönti el, hanem egy sereg egyéb tényező együttes hatása: végeredményben az, hogy mit, hol és mikor, milyen környezetben, minek a kifejezésére és kihez szólvá használunk. A nyelvvél való helyes élésnek ezt a követelményét a nyelvművelésnek és a nyelvhelyesség elméletének feltétlenül figyelembe kell vennie, amint Bárczi Géza is hangsúlyozza idézett felszólásában: »A nyelvművelés voltaképpen a nyelven mint művészi anyagon dolgozik... A nyelvi tudat fejlesztése, a nyelvhelyesség építése a nyelvi ízlés, ízlés általánában az ízlés fejlesztésének kérdése« (420). Úgy hisszük, nem helytelen és fölösleges ezt Lőrincze könyvének ürügyén is elismételünk, hiszen az elmélet ilyen irányú kidolgozatlanosságával nyilván összefügg egy korszerű stilisztika hiánya, kizorolása az iskolából, a fogalmazás-tanítás régóta panaszt, sőtétben botorkáló ötletszerűsége s ezzel összefüggésben a tanulók kifejezőképességének gyatrasága vagy lassú fejlődése. Innen ered főleg fiatalabb íróink és költőink felszínessége a mondanivaló művészi, tökéletes kifejezésében, kritikánk káros érdektelensége a nyelvi és stílus-kérdések iránt s végeredményben irodalmunk formai oldalának elsatnyulása, a kifejezés művészetének háttérbe szorulása az étellel, a fejlődéssel lépést tartó tartalom és eszmei mondanivaló mögött, ez pedig éppen az irodalom hatását és társadalmi nevelőértékét csökkenti.

6. Lőrincze könyvének elvi vonatkozásaival foglalkozunk bővebben, mivel az új nyelvművelésnek első, a nagy nyilvánossághoz szóló, programmszerű jelentkezése, és újsága éppen elveiben van; a részletek ezeknek alkalmazását, gyakorlati példáit adják.

A Bevezető a kötet felépítését és azokat az elveket ismerteti, amelyekben az új irány célja és munkamódszere különbözik a régebbi nyelvműveléstől: harc a nyelvhelyességi babonák ellen, a hamis tilalomfák eltávolításáért, a tények tárgyilagoss vizsgálata, megvitatása, a fejlődés elvén alapuló pozitív nyelvművelés.

A kötet anyagát is két elvi cikk, ill. tanulmány fogja keretbe: a Sztálin útmutatásának visszhangjaként született cikk (Nyelvünk tisztasága és a nyelvtudomány felelőssége),

és az utolsó fejezetként közölt előadás (A nyelvművelés elvi kérdései). Mindkettőben az idegen szavak és idegenszerűségek kérdése került kissé egyoldalúan előtérbe a kifejtett elvek próbaköveként. Ezt az aránytalanságot azonban a könyv többi része szerencsésen és sokoldalúan ellensúlyozza.

A nyelvtanítási konferencián elmondott terjedelmes hozzászólás az iskola és a nyelvművelés kapcsolatát fejtegeti. A nyelvi műveltség egyetemessé tágitásának feladata egyúttal a nyelvismeret elmélyítését is kívánja. Az iskolai nyelvi oktatás munkájának át kell fognia a nyelv egészét s ne csak alkalmi vagy vesszőparipa-problémákon (pl. idegen szavak üldözése) nyargaljon. Itt utal ismét a szerző (de csak utal!) az irodalmi szövegek nyelvi elemzésének, vagyis a stilisztikai oktatásnak jelentőségére. Igen sok jó elvi-gyakorlati javaslatot és tanácsot ad a nyelvtanítás életszerűbbé s ezáltal kedveltebbé, eredményesebbé tételére, és megvilágítja az irodalmi nyelvet tanító iskolának a nyelvjárásokhoz való helyes viszonyulását is.

A rádió nyelvével foglalkozó cikk voltaképpen a rádió tisztviselői és beszélői számára tartott előadás. Kiemeli a »legnagyobb iskola«, a rádió szerepének fontosságát, de felelősségét is az egységes magyar irodalmi nyelv alakításában, terjesztésében s főként a szép előbeszéd, a beszédkultúra fejlesztésében. A rádióban elhangzott különféle szövegek nyelvi elemzésével és a beszélők előadásmódjának, kiejtésének vizsgálatával sok kiküszöbölhető hibára és megszívlelendő tanulságra mutat rá, így pl. a sajtó és hírközlés nyelvében meggyökerezett száraz, hivatalos ízü fordulatokra, a szemléletesség hiányára, a hallgatókhoz való alkalmazkodás szükségére, főleg a falurádió anyagában és előadásmódjában, de ugyanakkor óv az erőszakolt s a legtöbbször elhibázott, stílustalan népieskedéstől, a legjobb szándéknak is hitelét veszítő, elriasztó múmagyarkodástól.

A tömegek nevelőjének, a sajtónak a nyelvvel foglalkozó cikkben a Tartós Békéért, Népi Demokráciáért! c. hetilap nyelvhasználatáról olvasunk bíráló-javító fejtegetéseket. Az frásjелеk használatán kezdve, a megfelelő szó vagy kifejezés helyes megválasztásának bemutatásán át egészen a mondat szerkesztés különféle, gondosan mérlegelendő változatáig minden területről bő és tanulságos példatárt kapunk sajtónknak, főleg politikai jellegű lapjainknak jellemző sajátosságairól és nyelvi vagy stílushibáiról. A megvizsgált cikkek természetéből adódóan elsősorban a fordítás veszélyeire hívja fel Lőrincze a figyelmet; rendszerint ezen az úton csúsznak be a szövegbe helytelenségek, hibák, nehézkes mondat szerkezetek. A mondani-valónak más nyelvi anyagból való megformálása különös gondot, képességet, érzéket kíván.

Szorosan ehhez a tárgykörhöz csatlakozik a mozgalmi nyelvünk kérdéseiről tartott terjedelmes pártfőiskolai előadás. Annak a gondoskodásnak, amelyet dolgozó népünk vezetője, a Párt tanúsít anyanyelvünk helyes használata és fejlesztése iránt, egyik jelentős megnyilvánulása az, hogy a Párt vezető tagjainak és irányító tisztségviselőinek képzésében, fontosságának megfelelően, helyet kap az anyanyelvnek, »a fejlődés és harc eszközeinek« oktatása, a szó helyes és hatásos kezelésének nélkülözhetetlen ismerete is. Bevezetőben Lőrincze szemléletes példákkal bizonyítja a nyelv alapos elsajátításának nagy jelentőségét, a szó hatalmának szerepét a dolgozó nép, a munkásosztály életében, beszél a nyelvtan ismeretének fontosságáról, általános stilisztikai, szerkesztési szabályokról.

Az előadásnak tehát csak egy része szól az ú. n. mozgalmi zsargonról, amelynek helytelenségére maga a párt mutatott rá Révai József eltéltő szavával a MDP II. kongresszusán. Kétségtelen, hogy a társadalmi fejlődés és a történelmi átalakulás szükségessége tesz egy sereg új szót, kifejezést. Nem mindegy azonban, hogy olyanokat használunk-e, amelyek a tömegek, az egyszerű emberek előtt érthetetlenek vagy zavaróan bonyodalmasak. Ennek a bürokrata tolvajnyelvnek másik veszélye, hogy első elriasztó hatása ellenére is igen gyorsan terjed, mivel használója ezzel a beavatottság látszatát kelti. Az agyonhasznált kifejezések hamar elvesztik értéküket, tartalmatlanná kopnak, és gyakran már csak a semmitmondás, a gondolat-hiány leleplezésére szolgáló üres vázként zörögnek. Lőrincze Dimitrovot idézi, aki a Kommunista Internacionálé VII. Kongresszusán felszólalt annak hangsúlyozására, hogy a kommunisták propagandája és agitációja csak akkor lesz eredményes, ha érthető, egyszerű, világos nyelven szólnak a tömegekhez.

7. A Helyesírási kérdések c. fejezet 3 cikket foglal magában. Az első rövid, de jól megokolt válasz arra a kérdésre, miért nem írjuk az idegen tulajdon-(pl. személy- és földrajzi)-neveket kiejtésük szerint. A kiejtés nehézségeit, bizonytalanságát vagy ingadozását hangsúlyozó érvelést kiegészíthetnők azzal, hogy a név eredeti írott alakjában viselőjének jellemző egyéni tulajdona, s azon — a kényszerűséget, pl. más írásmódot használó nyelvek esetét kivéve — nincs jogunk önkényesen változtatni. Az írott névalak egyébként is sokkal biztosabb azonosító eszköz, és az írásbeliség szerepének növekedésével egyre jelentősebb. Szemünk és agyunk a neveknek lépten-nyomon eléni bukkanó írott képét jegyzi meg, és azonosítja a személyvel. Alig ismertem rá pl. egy párisi magyar ismerősöm nevére, amikor levele borítékján ezt láttam: *Alexandre Vadleveux (Vadtövő Sándor)*. Az efféle átírás a franciák kedvéért, hogy a nevet nagyjában eredeti hangzása szerint, jól tudják kiejteni, voltaképpen torzítás,

amely meghökkent, mert úgy érezzük, hogy nem magyar emberről van szó. Még az is zavaró, ha az idegen keresztnév és vezetéknev megszkott sorrendjét felcseréljük, és a hátrattett keresztnévet magyar alakjában használjuk, néhány, már megszokott név kivételével (Tolsztoj Leó, Verne Gyula, Wagner Richárd stb.). Újabb idegen nevek hasonló »magyarításával« talán csak Illyés Gyula próbálkozott, érezhetően játékos ötletként, Csizma az asztalon c. könyvében. A *Villon Ferenc, Ortega József, Valéry Pál, Hugó Győző, Renan Ernő* és *Baum Viktoria* név viselőjét az első pillanatban szinte magyarnak érezzük.

Nehezebb kérdést tárgyal »A magyar helyesírás kitagadottja«-ról, az abc-ben jelöletlen zárt *ē* hangról szóló cikk. Bár ezt a hangot a magyarság nagy része ismeri és ejti, írásban való pontos és következetes jelölése nem csekély nehézségbe ütköznék. Az *ē*-zés (a zárt *ē* használata) ugyanis nem egységes sem a nyelvjárásokban, sem a köznyelvben, s a jelek szerint kétféle (nyílt és zárt) *e* hangunk kiejtése erősen közeledik egymáshoz. Lehetséges és valószínű tehát, hogy a nyelv fejlődése során magától megoldódik a vita. Igazuk van azoknak, akik éppen a nyílt *e* hang egyre növekvő arányától féltik nyelvünk dallamosságát, és azt kívánják, hogy legalább a biztosan megállapítható, egységes köznyelvi *ē*-zést rögzítsük pl. a készülő helyesírási vagy az értelmező szótárban. Ez aztán alapja lehetne az iskola, rádió, film és színház közvetítésével e különbség megőrzésének, amely kétségtelenül változatosabbá, szebbé teszi nyelvünk hangzását. Lőrincze a kérdést teljes alaposággal és tárgyilagossággal megvizsgálva, számot vetve pedagógiai vonatkozásaival, mégis a mai frásdmódot javasolja a két hang várható teljes kiegyenlítődésére hivatkozva, bár azt csak a jövő dönti el.

A »Frissen lőtt vadak« tréfásan furcsa címe alatt egy sereg nyelvi és helyesírási hibát találunk, fővárosunk cégtábláiról és utcai feliratairól összegyűjtve. A könnyedhangú, szellemes cikk, amely mintája lehet az effajta nyelvművelő írásoknak, felveti a nyilvánosság elé szánt szövegek ellenőrzésének szükségét.

8. Nyelvünk fejlődése szempontjából lényeges, időszerű kérdést tárgyal a Nemzeti nyelvünk egységért c. fejezet. Hazánk szocialista átalakulása, a társadalmi változások és a nyomokban járó műveltségbeli, nyelvi fejlődés felveti az egységes magyar köznyelv és az irodalmi nyelv szerepének és viszonyának tisztázását a nyelvjárásokkal szemben. Mikor és milyen mértékben használhatók nyelvjárási sajátosságok, tájszavak irodalmi szövegben, hogyan adják elő énekesek a népdalokat: feljegyzésük helyének tájnyelvi kiejtése szerint vagy köznyelven? — ezek a fő kérdések.

Az utóbbi váltotta ki a legélénkebb vitát: a hitelesség kérdése körül. Lőrincze sokoldalú okfejtéssel érvel az ellen, hogy az énekkarok mindenaron az eredeti nyelvjárásban adjanak elő minden népdalt. Ez nyilván túlzó követelmény is volna, mert előzetes hosszas nyelvjárási és fonetikai tanulmányokat kívánna. Így is bizonyára hamisnak, erőltetettnek, múmagyarkodónak hatna az előadás, hiszen egy pesti együttes aligha kísérelhetné meg sikerrel pl. a göcseji, a nógrádi, a szatmári és szegedi népdalok egyaránt »hiteles« tolmácsolását a neveltségesség veszélye nélkül. Népdalaink legfőbbje azonban országszerte él, de szövege és gyakran dallama is a helyi jellegzetességet viseli magán. Ha pedig a népdal ennyire egyetemes nemzeti kincs, és egyre inkább az, nincs különösebb értelme egy bizonyos táji változathoz ragaszkodni, hiszen a többi változat épp olyan hiteles. Bátran előadható tehát akármelyik népdal az egységes magyar köznyelven, s akkor mindenki magáénak, sajátjának fogja érezni. Igaz azonban, hogy városi fülrre a nyelvjárási szövegnek és kiejtésnek sajátos hangulati hatása van, s lehetne érvelni azzal, hogy erről kár volna lemondani. A dal értéke és hatásának titka azonban nyilván nem az ilyen külsőségekben van. Persze helytelen és túlzás volna az is, ha egy népi együttes csak azért is köznyelven tanulna be egy falujukbeli népdalt, mert az egységesülés felé haladó nemzeti nyelv és a nemzeti műveltség egyetemessége így kívánja. Ha a tájnyelven beszélők a maguk módján adják elő dalaikat, ez a legtermészetesebb és a leghelyesebb, amit tehetnek.

Magában áll a *szabadna* ígealak használatáról írott cikk, amely e sokak által helytelenített újabb nyelvi fejlemény védelmében a szerző ismertetett nyelvművelő elveinek alkalmazását mutatja be mintaszzerű alaposággal, gazdag anyagismerettel, nyelvtörténeti felkészültséggel, ami nélkülözhetetlen eszköze a helyes nyelvi értékelésnek és állásfoglalásnak. Lőrinczének ez a cikke módszer tekintetében is példát mutat: teljes rendszerbe állítja a tárgyalat jelenséget. Helyes lett volna ehhez csatolni a mozgalmi nyelvőről szóló előadásnak a *felé* névű újabb divatózó használatára vonatkozó részét.

9. A kötet tartalmi ismertetése csak kevésbé érzeti anyagának sokoldalú gazdagságát, mert az egyes fejezeteken belül a szerző számos nyelvi jelenséget mutat be példaként, főleg a mindennapi nyelvhasználat vitás, ingadozó eseteit. A könyv tehát előre el nem tervezett, szinte alkalm szerűen összeállt, mozaikra emlékeztető szerkezete ellenére is meglehetősen átfogó képet ad nyelvünk időszerű kérdéseiről, a helyesírástól kezdve az irodalmi nyelv és a nyelvjárások viszonyáig, a részleteknek több-kevesebb bőségével. A munka élvezetes és tanulságos olvasmány a maga tarkaságában, de az efféle könyvet az olvasó nyilván gyakran

forgatja, utána néz benne egyik vagy másik kérdésnek. Mivel azonban hiányzik belőle a nyelvtani váz vagy más rendszer, amely köré az egyes nyelvi tények csoportosulnának, nehéz megtalálni a keresett tárgykört vagy szót. A használhatóság érdekében tárgy- és szómutatóra lett volna tehát szükség. Az anyag rendszerezése is kívánatosabbá tett volna néhány átcsoportosítást, egyes fejezetek egymáshoz kapcsolását az alcímekkel való széttagolás helyett. (Igy pl. egymás mellett volna a helye az első és utolsó fejezetnek, összetartoznék a nyelvművelésnek a széles tömegekhez való viszonyát tárgyaló négy nagyobb előadás a kötet elején). Ezek azonban a külsőségeket illető megjegyzések, épp úgy, mint a szövegbe csúszott egy-két apróbb nyelv- és sajtóhiba megemlítése, a nyelvészeti s főleg a nyelvművelő kiadványok fokozott követelményei miatt. Emeljük ki inkább a könyv világos, természetes előadásmódját, nyelvek ötletes fordulatosságát, sőt ízes magyarságát. Mindezek az erények alapossgággal, szakszerűséggel és az anyag sokrétűségével párosulva a nyelvtudomány népszerűsítésének és a nyelvi műveltség emelésének hasznos eszközévé teszik Lőrincze könyvét, amely találó címe szerint valóban élet és tudomány termékeny kapcsolatát példázza.

Kovalovszky Miklós

Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 204 lap.

Ez a nyelvész-körökben régóta türelmetlenül várt munka igen jelentős nyeresége a magyar nyelvtudományi irodalomnak. Széles, évekre terjedő adatgyűjtésen alapszik, határozott és tárgyilagos kritikával áll az eddigi kutatásokkal szemben, melyekben különben a szerzőnek jelentékeny része volt, s ahol szükségesnek látja, saját régebbi álláspontját is módosítja. Nem vesz bele a részletekbe, ami ilyen természetű munkában állandóan fenyegető veszedelem, hanem a részletek pontos számbavétele mellett mindig az egészet tudja látni, hatalmas anyagán biztosan uralkodva a rendszer keletkezését és módosulásait vizsgálja. Fölepipíti a kancelláriai helyesírás egész fejlődésvonalát, eredményesen fűsüli szét a kódexek látszólag zavaros helyesírásváltozatait, s e téren semilyen számottevő, átfogó előmunkálatra nem számíthatva megállapítja a rendszereket és összefüggéseiket. Közben számos részletet tisztáz, sőt fölhasznált nyelvtörténeti adatai mögött is sok kutató munka rejlik: szépszámú helynév azonosítását végezte el a szerző és ezeket az eredményeit is itt adja először.

Kniezsa a magyar helyesírás történetének középkori szakaszát első szórványemlékeinktől a kódexekig a kancelláriai helyesírás fejlődésében látja, s fejtegetéseiben a könyvhelyesírásnak alárendelt szerepet juttat. A kancelláriai helyesírást négy korszakba osztja, és az egyes korszakok emlékeinek a helyesírását néhány olyan, jól megválogatott jelölésen vizsgálja, mely egyrészt a magyar helyesírásra jellegzetes, másrészt változásnak, módosulásnak legjobban van kitéve, pl. az *š*, az *s*, a *c*, a *č* stb. jelein. Az első, legrégebbi korszakba a Tihanyi Alapítólevélnek (1055), a Dávid dux adományáról szóló oklevélnek (1090), a pannonhalmi apátság birtokai összeírásának (1093) és a veszprémi völgyi apácák alapítólevele renovációjának (1109) helyesírását sorolja. E helyesírás eléggé kezdetleges, de meglehetősen egységes, noha az általános jelöléstől eltérő változatok sem ritkák benne. — A második korszak a zobori oklevelektől (1111, 1113) a tatárjárásig terjed. E korszak helyesírása már közel sem egységes, a forrongás, átalakulás képét mutatja, s ezért a szerző több alcsoportba osztja. Jellemzője az új utak keresése, a helyesírás tökéletesítésére való törekvés. E cél megvalósítását azonban elágazó utakon, különféle megoldásokkal keresik, s ezek között belső újítások és idegenből átvett vonások egyaránt érvényesülnek tarka változatosságban. A harmadik korszakban — a tatárjárástól az Anjou-kor végéig — az ekkor már kifejlődött kancellária és hiteles helyek helyesírása ismét az egyöntetűség irányában halad, noha a változatosság és ingadozás még elég jelentékeny (pl. a *č* hang jelölésében az uralkodó *ch*-n kívül előfordul *chi*, *chy*, *c*, *s*, *sch*, *cz*, *chz*, *csz*, *x*, *z*, *ts*, *tch*, *tsch*, *dch*), és az előző kor racionalizáló törekvései nem minden ponton érlelődtek gyümölcse, sőt eltérő hangok azonos jelölése néhány esetben állandósul (pl. $z = s \sim z$, $ch = c \sim č$, $s = s \sim ž$). — A negyedik korszakban, mely a mohácsi vészig tart, a helyesírás egvöntetűsége végre számottevő mértékben megvalósul, noha a hangjelölés pontosságának még jelentékeny fogyatékoságai vannak. A négy korszak helyesírásrendszereinek jellegzetességeit Kniezsa nagy anyagon, nagy alapossgággal vizsgálja. Főleg az első két korszakban nem annyira a helyesíráshagyomány kétségtelenül kihámozható töretlen vonalára és a fejlődés tendenciájára veti a fősúlyt, mint inkább az eltérésekre, a változatosságra; összehasonlításainak alapjául ezek szolgálnak.

A kancelláriai helyesírás eredetét vizsgálva legrégebbi nyelvemlékeinkben az újabb nézetekkel megegyezve ő is kiegyenlítődet lát több eltérő eredetű helyesírási rendszer között, s e vegyes rendszer alapjának, legfontosabb összetevőjének a német helyesírást tekint. Ez utóbbi nézetben nem tudok vele osztozni. Véleményem szerint helyesírásunk különféle népek latin kiejtésén alapszik, s benne az olaszos latin ejtésnek nagyobb fontosságot tulajdonítok, mint a szerző.

Foglalkozik Kniezsa kisebb, nem kancelláriai eredetű emlékeknek, így Anonymusnak, a Halotti Beszédnek, az Ómagyar Mária-Siralomnak, a 14–15. századi kisebb szövegemlékeknek, valamint a szójegyzékeknek és glosszáknak a helyesírásával is, s ezeket különféle korszakbeli kancelláriai helyesírásokkal veti egybe, belőlük származtatja, egymáshoz azonban nem viszonyítja őket és a magyar könyvhelyesírás kialakulásának és fejlődésének kérdését háttérben hagyja.

A könyvnek csaknem a fele a kódexek helyesírásával foglalkozik. Minden kódexet alaposan végigvizsgál és helyesírásukat három nagy csoportba osztja; ezek: 1. a mellékjel-telen helyesírás, 2. a mellékjeles helyesírás, 3. a keverék helyesírás. Minden egyes csoportban négy altípust különböztet meg a *c ~ ě* hang jelölése alapján és valamennyi kódexünket besorolja egy-egy típusba. Részletesen foglalkozik az egyes típusok keletkezésével és fejlődésével, a kancelláriai helyesíráshoz való viszonyával. Különösen érdekes a mellékjeles, ú. n. huszita helyesírás eredetének és történetének ismertetése. A kódexek helyesírásának szentelt fejezetben a szerző saját kutatásainak értékes eredményeit tárja elé nagy meggyőző erővel. A helyesírásváltozatok kialakulásának kérdésével kapcsolatban megvizsgálja, milyen az összefüggés az egyes típusok és azok között a szerzetesrendek között, melyek kebelében a kódexek készültek. Ez a vizsgálat nemcsak pozitív megállapításaival — ezek szükségszerűen csak néhány ponton döntik el a kérdést —, de negatívumaiban is fontos, mert tisztázva a keletkezés problémájának ezt az oldalát, felhívja a figyelmet arra, hogy a helyesírásváltozatok kialakulásának nyilván összetett okai lehettek, s ezeknek földerítése és fontosságuk megmérése a későbbi kutatás feladata lesz.

Egy rövid fejezet összefoglalja a könyv fontosabb eredményeit. Három mutató pedig a könyv kezelhetőségét segíti elő.

Sajnálattal állapítható meg, hogy a szerző nem bocsátkozik olyan helyesírási tények vizsgálatába, melyek összefüggnek a hangfejlődés kérdése vel. Kétségtelen, hogy e kérdések beleillettek volna a helyesírástörténet tárgyalásába, s a szerzőnek ezekkel kapcsolatban is lett volna mondanivalója. E hiány ellenére, melyet a szerző tudatosan vállalt, Kniezsa István könyve előkelő helyet érdemel tudományos irodalmunkban, s a nyelvtörténet kutatóinak mindennapos, megbízható munkaeszköze lesz.

Kniezsa István: A magyar helyesírás története. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest, 1952. 29 l.

Kniezsa István helyesírástörténete egyetemi tankönyvnek szánt rövid összefoglalás, de, mint általában az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek eddig megjelent számai, a szakember számára is hasznos szintézis, mely nemcsak a kutatás jelenlegi állásáról ad világos, jól áttekinthető képet, de e képet a szerző saját kutatásai alapján ki is egészíti, sőt e műben az önálló kutatások eredményei szokatlanul nagy helyet foglalnak el és különösen értékessé teszik e könyvecskét.

A Bevezetés rámutat a helyesírástörténet fontosságára, megállapítja, mely hangok változó jelölésén figyelhető meg helyesírásunk fejlődése, majd kijelöli a helyesírástörténet három fő szakaszát: 1. a könyvnyomtatás koráig, 2. a Magyar Tudós Társaság első helyesírási szabályzatáig (1838), 3. ettől napjainkig.

A középkori helyesírással foglalkozó fejezet rövid összegezése a szerző nagy munkájának, mely *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig* címen a közelmúltban jelent meg. Egészen röviden vázolja Kniezsa a kancelláriai helyesírás külső történetét, és egy-két hang Arpád-kori jelölésének megemlékezésével igyekszik érzékeltetni a fejlődés hullámozó vonalát, majd a kancelláriai helyesírás 15. századi rendszerének fő vonásait foglalja össze. Azután röviden helyesírásunk eredetére vonatkozó nézetét sűríti egy-két mondatba. A szerző a német helyesírásban látja a magyar helyesírás alapjait. Véleményem szerint ez legalábbis erősen vitatható. Csak néhány sort szentel a nem kancelláriai eredetű emlékeink helyesírásának, s a kódexek helyesírására terve át kissé részletesebben csak a mellékjeles — az ú. n. huszita — helyesírással foglalkozik.

A középkori helyesírással foglalkozó fejezet, úgy ahogy az itt nyomtatásban megjelent, nem Kniezsa eredeti elgondolását tükrözi, ezt, mint a könyv lektora, annak idején láttam és föltette sajnálatosnak tartom, hogy a többi lektor kívánságára a szerző az eredeti, igazán kitűnő összefoglalást ilyen vázlatosra rövidítette, talán vázlatosabbá, mintsem maguk a lektorok kívánták. Egyetemi tankönyvben általában nem helyesítható az ilyen minimalizmus, mely lehetetlenné teszi, hogy a hallgató a dolgok valódi állásáról tájékozódjék, s csupán egy könyv nélkül való megtanulásra szánt, és a legszűkebbre lecsökkentett compendiumnak is sovány valamire szorítkozik, de még kevésbé szerencsés ilyesmi a szakember szempontjából, ki futó tájékoztatásért gyakran fordulna az egyébként kitűnő könyvecskéhez, ez azonban ebben a fejezetében cserben hagyja. Helyesebb lett volna a helyesírás fejlődéséről valóban

minden lényegeset tartalmazó összefoglalást belefoglalni, helyesebben benne hagyni a könyvben, éppen, mivel ez az egyetemi hallgatóknak szól; esetleg megfelelő nyomdai megkülönböztetéssel lehetett volna rámutatni arra, hogy ez nem megtanulni való anyag, hanem olyan tájékoztató, melyhez a hallgató nyelvtörténeti tanulmányai során hozzányúlhat, minthogy ilyen útbaigazításokra szüksége is van, s nem kényszerül Kniezsa nagy munkájához folyamodni, melynek zsúfolt anyagába beleveszhet, és melynek a szakemberekhez szóló fejtegetései esetleg kedvezőtlenül hatnak rá. Jó példa ez arra, hogy az oktalan minimalizmus hogy vezet maximális megterheléshez. Tankönyvről lévén szó, szívesen láttunk volna egy rövid fejezetet a mű elején, mely a rovásírásról is megemlékezett volna, és a görögbetűs hangmegjelölésről is tájékoztatót volna.

A második nagy fejezet, az újkori helyesírásról szóló, mutatja meg, milyen volt és milyennek kellett volna maradnia az első fejezetnek is. Kniezsa itt a kívánatos tömörséggel és világossággal, részletek mellőzésével, de minden lényeges feltárásával mutat rá a helyesírástörténet újabb szakaszának eseményeire: hogyan alakul ki a kancelláriai helyesírásból, Sylvester rendszeréből és a krakkói nyomtatványok gyakorlatából Heltai helyesírásán keresztül a protestáns helyesírás, melyek az egyes elemek gyökerei, mi a könyvnyomtatás szerepe stb.; hogyan alakul ki kissé később a katolikus helyesírás; hogyan lép föl a 17. században az új, származott elv (melynek ugyan bőséges nyomai megvoltak már régebben is, de amely felülkerekedni nem tudott és formulázáshoz nem jutott); hogyan keveredett a katolikus és protestáns helyesírás a 18. században, majd az így keletkezett zűrzavar hogyan kezdett lehangadni az ypsilonista és jottista háború során s Kazinczy tekintélyének súlya alatt a jottista irányzat győzelmével. Az egész nagy fejezet (10–21) nagyrészt a szerzőnek saját kutatásain, megfigyelésein alapuló új rendszerezés, a fejlődés vonalának, irányának új feltárása. Az előadás világos és élvezetes, mert nem hagy hiányérzetet. Noha csak a lényegre szorítkozik, de ezt a maga teljességében adja, kevés, de valóban megvilágító példával elevenítve meg mondani-valóját.

A helyesírástörténet utolsó korszakával foglalkozó fejezet »Az Akadémia helyesírása« címen vázolja a Magyar Tudós Társaság első helyesírási szabályzatának (1832) fontosabb vonásait. Majd ez újabb korszakban érvényben lévő helyesírásunk elveit foglalja össze: 1. a hagyomány, 2. a kiejtés, 3. a szóelemzés elveit, melyekhez negyediknek járul az egyszerűsítés elve, s mindegyikükhöz fűz néhány érdekes megjegyzést. Elhárítja azonban az analógia elvét, melyet Simonyi iktatott be szabályzatába, mert ezt nem a helyesírás, hanem a kiejtés területére tartozónak érzi. Úgy vélem, hogy egyes esetekben az analógia jelegzetesen a helyesírásban jelentkezik, de ez esetek nem gyakoriak, s elvégre a kiejtés elve alá is sorozhatók. — Végül jellemzi a helyesírási reformokat, melyek az említett négy elv arányának valamilyen megváltoztatására törekednek, de főleg az egyszerűsítés irányában, s egyben e törekvesek bírálatára is kiter a rendszer logikusságának szempontjából. — Egy rövid fejezetben a helyesírás felülvizsgálásának szükségességét és az ezzel kapcsolatos feladatokat fejt ki. Majd utolsó, igen érdekes fejezetében összeállítja az egyes hangok mai jelölésmódjának eredetét és rövid történetét, valamint a ma érvényben lévő helyesírási elvek multját.

Kniezsa kis könyve nemcsak rendkívül élvezetes olvasmány, de helyesírástörténeti ismereteinket is igen lényegesen előre viszi, annak főleg egy, mindmáig legkevesebbé fölkatartott szakaszát, a 2. korszakot önállóan dolgozva föl. Noha első nagy fejezete a hiányosságig szükséztől, az egész könyv nyelvtudományi irodalmunk komoly nyeresége, s egyetemi oktatásunkban is jó szolgálatokat fog tenni.

Bárzsi Géza

Zsirái Miklós: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1952. 54 lap.

A szerző Finnugor rokonságunk című alapvető összefoglaló művében összeállította volt tudományunk e szakaszának történetét, bő teljes bibliográfiai apparátussal. Most, az előttünk lévő munkában, amely egy sorozat első kötete, alapos adatfeldolgozással és az egyszerűbb érdeklődő számára is könnyen érthető stílussal (viszont a célnak megfelelően nem kimerítő bibliográfiai anyaggal) teszi közzé tudományunk alapvető mestereinek: Sajnovics Jánosnak és Gyarmathi Sámuelnek életrajzát, munkásságuk beható ismertetését. Az egész mű a felszabadult tudós lélek haladó szellemiségét tükrözi, az »előítéletek kemény kérgének«, »a nyelvi vagy faji sovinizmus végzetesen hóbortos hibájának« megvetését és a haladó hagyományok örvendetesen korai jelentkezését a magyar nyelvtudományban. Vázolja a hőseit megelőző magyar grammatikusoknak azt a törekvését, hogy nyelvünket a latin grammatikai rendszer Prokrustes-ágyába igyekeztek belenyomorítani Sylvestertől fogva, jelzi az első tapogatódzásokat a finnugorság felé, s aztán következik Sajnovics János és Gyarmathi Sámuel életének és munkásságának beható elemzése. Itt megragadó a szerzőnek az a megállapítása, hogy Sajnovics megérezte azt, amit kortársai éppen csak hogy sejteni kezdtek, azt, amit Sztálinnak 180 év múlva sikerült klasszikus szabatosággal kifejtienie s ami a nyelv nyelvtani szer-

kezete lassú változtatására, és számos korszakon keresztül való aránylagos maradáóságára vonatkozik (28).

Talán a Gyarmathi-rész az előbbit is felülmúlja szinte drámaian érdekes népszerű előadásával, a Nyelvmester fejtegetésével s avval, mint áll be Gyarmathi Sámuel életében Göttingában a nagy-pálfordulat, mint keletkezik az Affinitas, a finnugor összehasonlító nyelvtudomány ez alapvető műve, és a Vocabularium, ez a kitűnő magyar etimológiai szótár-kísérlet, amely ma is helytálló művelődés- és nyelvtörténeti elveket érvényesít fejtegetései során. A tudós alaposságot és a népszerű jelleget szerencsésen egyesítő műre vonatkozólag legyen szabad a következőket megjegyezni. Bopp és Grimm iránykezdő munkásságának a mű elején közölt helyes és igaz fejtegetésével nincs összhangban az a Schmidt József művéből vett idézet, amellyel a szerző művét befejezi. E sorok írója Zsirai fejtegetésének álláspontján van. Érdekes lett volna és Zsirai műve szellemi-éjének is megfelelt volna Gyarmathi egyéniségének jellemzésében felhasználni azt a Hajnóczy Józsefhez, a későbbi Martinovics-féle összeküvés tagjához intézett levelet, amelyre a Nyr 74 : 4. lapján van utalás. Ugyancsak Gyarmathi érdekes egyéniségének teljességéhez tartozik több gazdasági kezdeményezése, melyek Zsirai rövid utalásánál, éppen a népszerűsítő jelleg miatt, talán több helyet érdemeltek volna. A széles értelemben vett olvasóközönséget talán az is érdekelte volna, hogy a Nyelvmester kiadása költségeinek egy részét Aranka György, a bécsi udvar ellenére a »honfiúsítás« aktusánál lefizetett összegekből fedezte (MNy 7 : 10). A Donatus-féle latin grammatikának csaknem végzettszerű hatására s itt Sylvester lángeszű mentőszerepére vonatkozólag legyen szabad utalnom a Sylvester és Donatus c. tanulmányra (Irodalomtörténet 1913. 321). A mű stílusára vonatkozólag apróbb megjegyzések : a 10. lapon a *visszanyesni* szó szemléletes, bár talán *lenyesni* volna jobb. Kedves a *finnugrászat* szónak (28.1.), amelyet eddig diák-szónak éreztünk, műszóvá emelése. A helyes népszerűsítő szolgálatába állította szerzőnk Döbrentei Gábor szavát, a *szóegércsélés-t* (48. 1.).

A mű tudománytörténeti irodalmunknak igen örvedetes gazdagodását jelenti, folytatását a megérdemelt érdeklődéssel várjuk. Rubinyi Mózes

Félévszázados manysi (vogul) nyelvemlékek

Mióta Reguly Antal a legmásképp évre (1843 decemberétől 1845 márciusáig) terjedő Urálon-túli útjáról oly időbecsülhetetlen értékű nyelv- és néptudományi anyagot hozott magával, magyar és finn szakembereket állandóan vonzott Észak-Szibériának ez a roppant kiterjedésű tája, mely, mint Reguly gyűjtése mutatta, a finnugor tudomány szempontjából mérhetően jelentőségű kincseket rejtett. Így indult útnak — ezúttal csak a manysi-kutatók körében maradván — a finn Ahlqvist a múlt század ötvenes éveiben, majd a mi Munkácsink 1888-ban, végül pedig az ugyancsak finn Kannisto Artúr, ki a helsinki Finnugor Társaság céltudatos tudomány-politikájának érdeméből kerek 5 esztendőttől tölthetett a manysik között.

E hosszú idő alatt Kannisto igen nagy mennyiségű szótári anyagot és szöveget gyűjtött. Sajnos, mint az obi-ugorság oly sok kutatója, ő is meghalt, mielőtt életművét a tudomány közkincsévé tehetné volna. A kiadás munkáját ugyan megkezdte, s a szövegek első kötetének levonatát még maga javította, de megjelenését már nem érthette meg. Ennek a kötetnek végső gondozása is kiváló tanítványának és éveken át hűséges munkatársának, Liimola Mattinak műve, s rá hárul a többi kéz. ratos szöveg-kiadány, valamint a szótár kiadásának kegyelletes gondja is.

Kannisto több mint fél évszázaddal ezelőtt, 1901 végén indult legközelebbi nyelvrokonaink, a manysik (vogulok) közé. Kutatásait a nyugati nyelvjárásoknál kezdte, s 1903 őszéig bejárta a Pelim, Vagilszk és Lozva vidékét. Ez utóbbi folyó mentén 3 nyelvjárást különböztetett meg (más-más az Alsó-, Középső- és Felső-Lozvánál), de mindhármát Nikitovdelben, ebben az orosz aranyás faluban tanulmányozhatta. Egyik legértékesebb nyelvmestere itt Tatjana Alekszejevna Szotyinoва volt (közép-lozvai származású, de elsajátította a felső-lozvai nyelvjárást is), akit Munkácsis is letehetségesebb közlőjeként emlegetett és néltatott.

A nyugati nyelvjárások után a déli, tavdai következett. Ennek anyagát három faluban mintegy fél év alatt dolgozta föl Kannisto. Mint a Finnugor Társasághoz írt úti beszámolójában említi, a Tavda-vidéki manysik erősen eloroszosodtak. Népi mivolt kból alig őriztek meg mást, mint nyelvüket, de az ifjú nemzedék kezdő már ezt is elfelejteni. Így aztán a Tavda mellől csak kevés szöveget tudott gyűjteni, főleg mesét és találós kérdést, melyek túlnyomó része azonban orosz eredetűnek látszik.

Sokkal örvedetesebb volt a keleti, Konda melléki nyelvjárások állapota. Ez a vidék Kannisto véleménye szerint, a manysi népesség központi területe. Az eloroszosodás, legalább a nyelvet illetően, nem oly rohamos, mint a nyugati nyelvjárásokban. Érdekes és jellemző

bizonyítéka az itteni manysi nyelv életerejének, hogy a környék oroszai is túlnyomórészt folyékonyan beszéltek manysiul, sőt, mint Kannisto írja (JSFOu. XLIV/3:3), az öregek, halászatról vagy vadászatról beszélve, még egymás között is szívesebben használják ezt, mint anyanyelvüket. Hogy e megállapítás nem túlzott, azt meggyőzően igazolja az a tény, hogy Kannisto az orosz Platon Jegorovics Popovot választotta egyik közlőjéül, aki épp olyan jól beszélt manysi nyelven, mint bármelyik született manysi nyelvmestere. — E kedvező körülményeknek köszönhető, hogy a Konda v. dékről alig egy év alatt (1904 márc. utól 1905 februárig) igen gazdag és terjedelmes szöveg-gyűjtést hozhatott. Az anyag legjellemzőbb és legértékesebb darabjai a hosszú harci- és hősmondák; ezzel szemben a medvedalok és medveünnepi színjátékok aránylag kis számmal vannak képviselve.

Az északi manysi nyelvjáráásokat szintén majd egy évig tanulmányozta, 1905 augusztusától 1906 jún. usáig. Az ősi népköltészet itt őrződött meg legjobban, innen van tehát a legváltozatosabb tartalmú szöveg-anyag is: szellemek és mítikus lények mondái, áldozati imák, igéző énekek, medvedalok, medveünnepi játékok, hősmondák, sorsénekek, találós mesék stb.

Sok lelkesedést és áldozatos tudomány-szeretetet kívánó hosszú útjáról Kannisto 1906 végén tért vissza végleg hazájába. Fáradtságot nem kímélő munkájának eredményeként gazdag szótári anyagot (11 nyelvjárásból 30.000 címszó-címűdala, példamondatokkal, mely így mor. d. ittani kutatásokra is alkalmas) és szöveggyűjtést (mintegy 60 nyomtatott ivnyi terjedelemben), továbbá 150 fonográfra vett dallamot (a Szcszva, Pelimka és Konda v. dékéről), körülbelül 650 néprajzi tárgyat, és 200-on fölül fényképfelvételeket hozott magával. Ez. nkívül az elsők pontos, részletes adatokat a manysik számára, életmódjára, szokásaira, gazdasági és szociális viszonyaira stb. vonatkozólag. A nagyszerű tudományos zsákmány 5 év fáradságának, nélkülözésének, nem egyszer életveszélyének (ott-járta alatt két ízben is hosszan elhúzódó himlő- és tifusz-járvány dúlt a manysi földön) méltó eredménye.

Sajnos, hazatérte után nem foghatott mindjárt teljes erővel kiadásához, így az elhúzódott annyira, hogy anyagának csak egy kis részét láthatta nyomtatásban, megpedig a dallamokat. Ezeket A. O. Väisänen, Karjalainen chanti dallamaival együtt »Wogulische und ostjakische Melodien« címen kiadta (MSFOu. LXXIII) 1937-ben. A többi részre nézve azonban a munka befejezetlen maradt. Kannisto halála után a Finnugor Társaság Liimolát bízta meg a gyűjtés kiadásával, ki ézt a főadatot teljesen Kannisto elgondolása és tervezete alapján hajtja végre.

A nyelvi anyag feldolgozását Kannisto a szövegekkel kezdte, melyek első kötete éppen a kezünkben lévő 1951-ben megjelent »Wogulische Volksdichtung I. Band, Texte myth'schen Inhalts« című, XLII + 483 lap terjedelmű munka, a helsinki Finnugor Társaság kiadásában (MSFOu. CI). Tartalma: terjedelmes előszó, mely részletesen tájékoztat Kannisto gyűjtő útjának és a gyűjtés feldolgozásának körülményeiről; jel- és rövidítés-jegyzék; igazítások és kiegészítések; szövegek: I. Teremtésmondák; II. A szent tűzözn; III. A világkép; IV. Eredetmondák; V. Védő szellemek és mítikus lények; VI. Áldozati imák, varázsdalok és idéző igék; továbbá bő tárgyi és nyelvi magyarázatok; végül pedig hangletés-görbék.

Mint az előszóból megtudjuk, Kannisto a szövegeknek csupán egy részét fordította le közlővel együtt, útjáról hazatérve tehát legfontosabb feladatának tartotta, hogy az egészhez finn fordítást készítsen. A finn szöveget fordították aztán németre, de már Kannisto életében, úgy hogy ő maga ellenőrzhette ezt a munkát. — A finn fordítás Liimola szerint igen hű és pontos, s anélkül, hogy az érthetőség rovására menne, megőrzi a manysi nyelv jellemző fordulatait. Ezzel szemben a német fordítók (Schmidt Gusztáv és Fuchs D. R.) kénytelenek voltak több szabadságot megengedni maguknak. Különösen a daloknál volt nehéz a helyzet, hol a német nyelv mondattani szabályai miatt sokszor lehetetlen volt megtartani a verssorok eredeti sorrendjét: ilyen esetekben a fordítók a manysi eredetinek megfelelően megszómozták a sorokat. — Olvasva mindezeket a nehézségeket, őszintén sajnáljuk, hogy nem kaptuk meg a manysi szövegek Kannistótól származó finn fordítását. Kétségtelen ugyan is, hogy egy indoeurópai nyelv — természetszerűleg — nem tud oly híven visszaadni egy finnugor nyelvi szöveget, mint az ugyancsak finnugor magyar vagy finn nyelv. Ez pedig föltétlenül mind az eredeti szöveg, mind a fordítás tudományos használhatóságának rovására megy. Ezéft elvleg ki kellene mondani, hogy finnugor szövegek kiadása mindig ellátandó finnugor nyelvű (azaz magyar vagy finn) fordítással is.

Az első kötet szövegei, mint a címlap is elárulja, mítikus tartalmúak. A teremtésmondák közt (mindössze 3 rövid elbeszélés) azonban hiába keresnénk olyan színes, gazdag költői tartalmú és nyelvű darabokat, mint Munkácsi gyűjteményében. Az eredet-mondák is sokszor zavarosak, s a töredékesség, befejezetlenség hatását keltik. E hatás létrehozásához nyilván hozzájárul a kötetlen, meg nem állapodott nyelvi forma, a próza is. Hogy a formának milyen

nagy szerepe van a költői hatás előidézésében, azt mutatják az áldozati imák és idéző igék, melyek kötött verses formája magától adja és szinte kényszeríti az előadót a hagyományos költői fordulatok, az ősi gondolatritmus, s a kezdetleges költészet egyéb eszközeinek alkalmazására.

A »Védő szellemek és mítikus lények« cím alatt összefoglalt mondaszerű elbeszélések közt van néhány tartalmilag érdekes. Ilyen pl. a 31. sorszámú, Konda-v. déki »Der W. n. d. Alte lässt seinen Sohn erfrieren« című rövid regé. A Szél-örög fia nem hallgat apja tilalmára, hanem elmegy fújni. Az öreg haragra gerjed, fagyos szélként eléri a fiát, de az jól fölötözött, nem tud hozzá térközni. Végül is a száján keresztül hatol beléje, s belülről fagyasztja meg. A közlő szerint »ősi szölként mondják, ha északi szél támad: (a szél) arról a tájékről fúj, ahol a fiát megette.« (100—101. l.) Ez azért nagyon érdekes, mert magyarázatát adja a chanti »f.ú-fagyás-irány« kifejezésnek, melynek jelentése 'észak, északkelet' (l. NyK 52: 199).

Egy másik, ugyancsak a Konda mellékén följegyzett hosszadalmas, többször ismétlődő mozzanatokkal teli elbeszélés érdekessége az, hogy az alv. lág-járás ősi, Orpheus és Vergil. us óta köz smert motívumát manysi fölfogásban adja elő. A regehős különböző kalandok után (és minden megokolás nélkül) behatol az alv. lágba, ahol bűneikért bűnhődő emberekkel találkozik. Különösek, és részben jellemzők, az okok, melyek miatt ezeknek az embereknek szenvedn. ök kell. Először három hátra felé futó férfit lát, akiket három leány hajszol: ezek, mint az »alv. lág. emb. r.« mondja, életükben túlságosan csak saját érdekeik után futkostak. Azután egy kunyhó körül taladó férfi szólítja meg, kinek teste vérzik a h. degtől: ez életében nem engedte be az embereket kunyhójába. Egy másik férfit kézi malomban örölnék: ez nagyon kímélte életében a saját kézi malmát. Egy harmadik tejet öntözget ide-oda: ez életében mindig v. zet öntött a tejbe, am. t. eladott, azért addig kell így öntözgetnie, míg el nem választja ezt a vízmennyiséget az eladott tejtől. Végül találkozik egy csónak aljához ragasztott emberrel: ez életében ellopta az emberek csónakbéli szénáját, és nem is fog megszabadulni szenvedéseitől (122—3).

Világosan fölismerhető az 1001. éj egyik motívuma az 41. sz. darabban, melynek tartalomjegyzékbeli címe »Ein Mann behandelte einen Alten liebevoll und wird belohnt« (127—130): Egy házaspár igen barátságos egy idegen öreg ember iránt, aki v. szonásul meghívja a férfit magához vendégségbe. Az elmegy, jól érzi magát, s másnap dusan megajándékozva hazamegy. Csak nehezen eri el sátrát, s az ajtón belépve, két ismeretlen ember talál ott. Feleségétől tudja meg, hogy ezek az ő fia, s hogy vendégeskedése az öregnél 30 év g tartott. — Az 1001. éj egyik köz smert meséjében ugyanez történik, csak természetesen mohamedán v. szonyok közt. Egy szultán nem akarja elh. nni, hogy Mohamed, Allah rendeletéből, megjárta az eget annyi idő alatt, míg egy töröt korszóból a víz kifolyt. A derv s, hogy igazát beb. zonyítsa, egy tál v. zet hozat s fölszólítja a szultánt, hogy mártsa bele s rögtön emelje ki belőle a fejét. A szultán megctsi, s abban a pillanatban eltűnik körülé a fényes udvar, egy tenger partján találja magát, teljesen elhagyatva. Sok szenvedés, v. szontagság, s évtizedeken át tartó bolyongás után egyszer megint eljut a tengerpartra. A vízre hajol, hogy lemossa arcát — s amint fejét fölemeli, ismét ott áll tronusa előtt, a tál víz mellette. Haragjában meg akarja öletni a derv st, de a körülálló udvari nép bizonyítja, hogy ebben a pillanatban mártotta be fejét a vízbe. — Nem érdektelen megjegyezni, hogy ez a regé az erős tatár hatás alatt álló tavdai nyelvjárásból való.

A Steinitz ugor etnogenézis-elmélete óta általánosan ismert mo. s-nőkről és por-nőkről szóló elbeszéléseket mind a Szoszva mellékén jegyezte föl Kannisto. Eredetiség ezekben s ncs sok, ellenben egyik-másik jellemzően mutatja, hogyan v. vődnek át ősi, már elhomályosult értelmű tartalmak és nevek új mese-motívumokra. A 69. számú, »Die Mo. s-Frau und die Por-Frau« (227—238) c. regé a Hőfehérke—gonosz mostoha ellentétet a mo. s-nő és por-nő közti ellentété alakítja át. Az eléggé zavaros elbeszélés veleje az, hogy a szép és jó mo. s-nő ártatlanul szenved a gonosz por-nő miatt, míg végül is ez utóbbi a hagyományos lótarokra kötetéssel (a manysban pontosabban: két lóhoz kötetéssel) elnyeri méltó büntetését.

E hosszúra nyúlt ismertetés is mutatja, milyen nagy jelentőségű e félévszázados manysi szöveg-kiadvány nyelvi és néprajzi szempontból egyaránt. Sőt mintha Kannisto maga a folklorisztikai szempontot akarta volna hangsúlyozni, Munkácsihoz hasonlóan tartalmuk szer. nt csoportosította a szövegeket. Tervzete szer. nt a II. kötet harci és hősmondákat fog tartalmazni, a III. meséket, a IV. medvedalokat, az V. medveünnepi színjátékokat, végül a VI. sorsénekeket, gyermekv. rseket, találós meséket és vegyes darabokat. Érdeklődéssel várjuk mind e köteteket Liimola szakavatott gondozásában, s reméljük, hogy a páratlan jelentőségű manysi szótár kiadására is hamarosan sor kerülhet.

Sz. Kispál Magdolna

Ököbe szorított szó.¹ A magyar nép válogatott közmondásai és szólásai. Összeállította és bevezetéssel ellátta: Békés István. — Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 84 l.

Nyelvtudományi irodalmunkban igen régi és gazdag hagyománya van a közmondás- és szólásgyűjtésnek. Mivel azonban több mint hatvan éve, Almásy János Magyar közmondásai óta (1890), nem jelent meg olyan gyűjtemény, amely szélesebb körű olvasóközönség számára közölte volna közmondásaink és szólásaink legjavát, rendkívül időszerű volt a Művelt Nép Könyvkiadónak az a vállalkozása, hogy a gyakorlati életben is használható szólásmondás-gyűjteményt tegyen a magyar olvasók asztalára. Amit Békés István könyve előszavában a felszabadulás óta keletkezett szólásokról és közmondásokról mond, hogy t. i. »ezek nagy része alkalmas arra, hogy tanítsa és nevelje a tömegeket, hogy segítséget nyújtson a dolgozó népnek az új élet építésében« — ez megállja a helyét nemcsak legújabb, hanem régebbi szólásainkra és közmondásainkra vonatkoztatva is. Ezek a színes, rendszerint képes és ezért a hallgató érzelmvilágát is megmozgató kifejezések sokban hozzájárulnak ahhoz, hogy a kimondott vagy leírt szöveg mélyen behatoljon az emberek tudatába, megragadja őket, és nyilvánvalóvá tegye számukra, hogy a beszélő vagy író valóban az ő gondolkozásuk szerint, a népi tömegek nyelvi igényeinek megfelelően fejezi ki gondolatait. Az az érdeklődés, amely Békés István gyűjteményét fogadta, bizonyítja, hogy ma már széles rétegek ismerik a szólások és közmondások nyelvi szerepét, jelentőségét.

Ha ezzel a megvalósítható cél szempontjából jelentős kiadvánnyal kapcsolatban azt a problémát vetjük fel, hogy milyen szólásgyűjteményre van szüksége annak a mai embernek, aki szépen, magvasan és a nép eszejárásának megfelelően akarja gondolatait kifejezni, a következő kérdésekre kell megfelnünk: 1. mik legyenek a szólások, közmondások összeválogatásában a vezető elvek; 2. mit vár az olvasó a szólások, közmondások pusztán közlésén felül egy ilyen kiadványtól; és végül 3. hogyan rendezze el anyagát a gyűjtemény szerkesztője.

1. Az első kérdésre válaszolva, mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy minden ilyen jellegű kiadványnak végső fokon nyelvi kultúránk emelését kell céljául kitűznie. Olyan szólásokat és közmondásokat kell tehát adnia, amelyek hozzásegítik az olvasót ahhoz, hogy gondolatait szemléletesen, tömören és úgy fejezze ki, hogy hallgatói vagy olvasói pontosan azt értsék, amit mint beszélő vagy író ki akart fejezni. Ebből először is az következik, hogy szólásaink, közmondásaink közül csak azokat érdemes a nem szakemberek kezébe szánt kiadványba felvenni, amelyek szóláskincsünk javát alkotják, amelyek mind tartalmukat, mind pedig formájukat tekintve idők folyamán a közhasználatban kerek, tömör, határozott és kikristályosodott alakú nyelvi egységekké forrtak.

Régebbi szólásgyűjteményeink súlyos fogyatékosága, hogy összeállítói olyan kifejezéseket is felvettek beléjük, amelyek formájukat vagy tartalmukat tekintve hasonlítottak ugyan a tulajdonképeni szólásokhoz, közmondásokhoz, de valójában mégsem azok voltak, hanem csak alkalmi szókapcsolatok vagy alkalmi fordítások. Mivel későbbi szólásgyűjteményeink szerzőinek tekintélyes része sem az élő nyelvből, nem több egybevágó adat tanúsága alapján válogatta össze anyagát, hanem itt-ott megtoldva és megrószálva az elődök gyűjtését, de pusztán csak közmondásgyűjteményekből, szótárakból merített, ezek az ál-közmondások, ál-szólások évszázadok során megőrizték sivár papír-életüket, anélkül persze, hogy elterjedtek, az élő használatban meggyökeresedtek volna. Éppen ezért nagyobb kritikával kellett volna használnia a régi gyűjteményeket kiadványunk összeállítójának. Ilyenféle idegen nyelvekből fordított, és a nép között nem élő szállóigéket nyugodtan kihagyhatott volna, mint pl.: »A dülő egék sem vehetnék ki szívért« (25), »Nagy mester a példa« (32), »Ha a kutya árnyékhoz kap, elejti a koncot« (41), »Sok csepp kívázza a követ« (43.) stb. Ugyancsak semmi közük a magyar közmondáskincshez az ilyen, tartalmilag talán igaz, de az élő beszédben sohasem használt, a közmondások tömörségével szemben feltűnően hosszadalmas »aranymondásoknak«, mint pl.: »A nagy folyóvizek csendességgel folynak, a záporok pedig lármával rohannak« (42), »Ha minden álmok bételnének, avagy kívánságok igazra fordulnának, kevés apáca volna a földön« (78) és az ehhez hasonlóknak.

A másik szempont, amire figyelemmel kell lenni, az, hogy mivel a beszéd mindig megértésre számít, csak olyan közmondásokat, szólásokat használhatunk, amelyek közkeletűek, jelentésük mások számára is világos, magyarázat nélkül érthető. Nincs értelme tehát nem tudományos jellegű kiadványba olyan közmondásokat és szólásokat felvenni, amelyek régen talán közismertek voltak, ma azonban már teljesen elavultak, nem használják és sokszor nem is értik meg őket. Naivság lenne azt hinni, hogy ezeket egy szólásgyűjtemény felújíthatja, újra közkeletűvé teheti. A nyelvi fejlődés olykor ugyan valódi értékeket is kivet magából, de termel helyette sokkal több újat, sokkal nagyobb értéket is. Ezek közül az élő, közismert

¹ A könyv címét a szerkesztőbizottság nem tartja szerencsésnek: nem derül ki rögtön, mit takar.

közmondások és szólások közül kell tehát válogatnunk, és ezek közül kell egy mai gyűjteménybe azokat felvenni, amelyek tartalmi és formai szempontból is megállják a helyüket. Nem érhetünk tehát egyet Békés Istvánnak azzal az eljárásával, hogy — mint maga mondja egyébként tartalmas bevezetésében — nagy számú kevésbé ismert közmondás és szólás mellett sok közismert mondat is bevettünk csoportjainkba, viszont sok ismert mellőztünk» (17). Az elavult, nem közkeletű, sőt egyáltalán nem használt és manapság már nem is értett közmondások nem szolgálhatják azt a célt, amit Békés könyvének szánt: »hogy olyan szólás-mondásokra hívjuk fel a figyelmet, amelyeket népközelünk és propagandistáink mindennapi munkájukban eredménnyel használhatnak fel» (18). Ime rövid tallózás eredményeként egy csokor ezekből az elavult és legfeljebb csak történeti jellegű gyűjteményben helyénvaló szólásokból és közmondásokból: »Sári-vári labanc!« (27), »Igen rossz malom az, amelyre ostorral csapják a vizet« (36), »Ha madárra tárgyalysz, ijjadat ne pengesd!« (38) »Ne melleszd, amit meg nem fogtál!« (40), »Neki szokott, mint molnár a dézsmának« (42), »Markába szakadt a hazugság« (46) stb.

2. A második kérdésre adható válasz egyszersmind felelet lehet arra a kérdésre is, hogy mi értelme van csupa olyan közmondást és szólást összegyűjteni, amit úgymint mindenki vagy legalább is a mai emberek nagy többsége ismer és használ. Egy korszerű igényeknek megfelelően készült, közhasználatúnak szánt modern szólásgyűjteménytől azonban nemcsak azt várjuk, hogy pusztán szólások és közmondások felsorolását tartalmazza, hanem azt is, hogy adja meg ezek pontos jelentését, utaljon arra a stílusrétegre, amelyben az egyes kifejezések használhatók, és esetleg nagy íróink, kiváló szónokaink műveiből vett szemelvényekkel mutassa is be használatukat. Ha esetleg utal a gyűjtemény a történetileg magyarázatra szoruló szólások eredetére is; ezt, mint a könyvet érdekesebbé és vonzóbbá tevő ráadást, szívesen veszi tőle az olvasó. De természetesen akkor, ha ilyen alkalmoszerű művelődéstörténeti magyarázatokkal, mint kalácsba kevert mazzalával, akar kedveskedni a szerkesztő az olvasónak, rendkívül vigyázni kell arra, hogy ne Dugonics-féle naiv adoma-magyarázatokot adjon, hanem csak olyan eredményeket, amelyek a szólástörténeti kutatások mai állásának megfelelnek, tudományosan megállják a helyüket, illetve a nyelvtudomány által elfogadottnak tekinthetők.

A szólások értelmezésének szükséges voltát itt-ott kiadványunk szerkesztője is látja, de sajnos sokkal kevesebbet ad ebben a vonatkozásban, mint amennyit adnia lehetne! Teljesen értelmezés nélkül maradnak pl. ilyen egyébként sem a gyűjteménybe való közmondások, mint: »Nem jó úgy elnyelni a kuvaszt, hogy kiálljon a farka a szájadból« (39); vagy: »A reményiséget se hóra ne fektesd, se nádra ne támaszd!« (uo.) stb. Néha pedig helytelen vagy nem pontos értelmezést fűz a szólásokhoz. A »Köti az ebet a karóhoz« szólás »makacsokodik: csak azért is!« (60) magyarázata helyett pl. helytállóbb lett volna ez: »nagyon erősen fogadkozik vagy ígér valamit, de kétséges, hogy fogadkozásának, ígéretének helytáll-e?«. »Hogy a rák a vetésre ne menjen!« nem »esztelen - hasztalan beszéd vagy cselekvés« (uo.), hanem »a népnyelvben főleg gyermekek kérdézősködésére adott tréfás kitérő válasz, a kérdésre adható felelet megtagadása?«. A szólásokhoz fűzött gyér magyarázatok közül is csak kevés állja meg a helyét. A »sült paraszt« szólásnak pl. semmi köze sincs »Dózsa György vastrónusához« (7), régebben sokkal gyakoribb volt a »sült« melléknév »teljesen, egészen« jelentésben ilyen kapcsolatokban, mint »sült vakmerőség, sült balgatagság, sült bolond« stb. (NySz. vö. a népnyelvben is: »sült-rossz: egészen rossz MTsz.). Ennek a szóláshasonlatnak: »éledik, mint Toldi Miklós lova a szemében« — semmi köze sincs a »Toldi estéjé«-ből ismert »képa«-hez (79), sokkal régebbi Arany művénel, már 1791-ből van adat rá (Kresznerics: Vál. km. Akad. kézír. 12. sz. 73 b).

3. Ami végül a szólások és közmondások elrendezését illeti, helyesebbnek, célravezetőbbnek látom a mindig erőltetést kívánó és az egyes adatok megtalálhatósága szempontjából is nehézkes értelem szerinti elrendezés helyett a szólásoknak, közmondásoknak vezérszavak szerint való csoportosítását. Ballagi és Erdélyi óta ez a rendszer honosodott meg nálunk a Dugonics-féle kezdetlegesebb »szakok« szerinti csoportosítással szemben. Ennek ellenére járható útnak látnám az *Ökölbe szorított szó* beosztási módját is, ha egészen következetes, végiggondolt és egymáshoz kapcsolódó logikai rendben következne egymás után a közmondások, szólások jelentésük szerint csokorkba szedett csoportjai, és nem volna ezek között pl. ilyen semmitmondó csoport is, mint »Ha... akár... csak...« (59). Az értelem szerint való csoportosítás esetén kívánatosnak látszanék azonban a kiadvány végén az egyes szólásokra legfontosabb szavuk szerint utaló szólás- és közmondásmutatót is közölni. Ennek azonban természetesen csak akkor volna értelme, ha pontos jelentésmagyarázattal értelmezett kifejezésekre történnék az utalás.

Mindent egybevetve: az *Ökölbe szorított szó* kiadója fontos és szükséges cél megvalósítására vállalkozott ezzel a kiadványával. Hisszük, hogy ezt a kötetet több hasonló is fogja követni, most már olyan, amelyik a felvetett szempontokat is mérlegeli, és komoly hozzájárulást fog jelenteni nyelvi kultúránk emeléséhez.

O. Nagy Gábor

Halász Előd: *Német-magyar szótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1952., két kötet. XXXI, 696 és 827 lap. Félvk. - 230, - Ft.

Ahogy ez év április 8-án a M. T. Akadémián tartott szótári ankét megállapította, hazánkban az utóbbi négy-öt évben a kétnyelvű szótárak készítése terén jelentős mennyiségi és minőségi fellendülés észlelhető. Fél évtized alatt húsznál több szótár jelent meg. Ezek között vannak úttörő jelentőségű műszaki szótárak a különféle szakmák és tudományágak területéről, valamint általános (könyvelvi) szótárak nyolc-tíz nyelvről, illetve nyelvre. Az új szótárak bizonyos vonatkozásokban új típust képviselnek. Korszerűbbek, igényesebbek és terjedelmesebbek, mint a régiek voltak. Ez a számottevő arányú és eredményű szótárkészítő tevékenység több tényezőnek köszönheti létét. Egyfelől az idegen kultúrákhoz és az idegen nyelvek tanulásához való megváltozott viszonyunknak, másfelől a szótárkészítést irányító és egységesítő új tudományos és szervezeti kereteknek, nem utolsósorban az Akad. Kiadóvállalatnak, mely a legtöbb új típusú szótárunk szerkesztését és kiadását lehetővé tette.

Az új szótárak közül már terjedelmével is kitűnik a Német-magyar szótár. E tekintetben már a múltban is számottevő eredményekre tekinthetünk vissza, Ballagi Mórnak (1854), Simonyi-Balassának (1899), Kelemen Bélának (1901) és Thienemann Tivadar-nak (1941) sok nemzedéken át sok kiadásban megjelent nagy szótárait. Halász Előd szótára 1523 lapjával jóval nagyobb anyagot ölel fel és sok újat hoz mind szóanyagban, mind annak feldolgozásmódjában. Címszavainak száma felül van a százezeren. Ez a nagy szám megokolt is, hiszen a német nyelv az összetételnek és a szóképzésnek igen változatos eszközeivel rendelkezik. Helyet kapott a szótárban a második világháború, az új találmányok, a sport, a társadalmi—gazdasági átalakulás, a mozgalmi élet, a marxista—leninista elmélet szókincse is. A történeti teljesség kedvéért megfelelő minősítéssel a náciizmus ismertebb szavait is regisztrálja. Kiterjeszkedik olyan területekre is, melyek régebben a szakszótárak illetékességébe tartoztak. A műszaki és természettudományos szaknyelv szavai aránylag gazdagon szerepelnek, hiszen a társadalmi fejlődésben ezek a területek egyre nagyobb súlyt kapnak. Ugyanakkor nem hiányoznak a haladó szellemű régebbi irodalomra jellemző, régies szavak, sőt fontosabb tájszavak sem.

Szótárak elbírálásánál a nyújtott szóanyag jellege fontos, de egymagában nem döntő. Halász szótáránál ki kell említeni ennek kerek, jól kiegyensúlyozott voltát. Felesleges szinte semmi sincs benne (hacsak ilyen szavakra nem gondolunk, mint *Maschinenbackengewindbohrer* vagy *Handfortschaufelungssofen*, melyek már inkább a legközelebbi jövőben megjelenő német műszaki szótárba tartoznak), s hiányzó szó is alig. Az alapszókincs állománya teljes, a periférikus elem gazdagon szerepel. Bizonyára csak a terjedelmi korlátozottság miatt maradtak ki olyan szavak, mint *Aussenstelle*, *Dulag*, *Feinregelung*, *Fernsaal*, *Frontleitstelle*, *Marschenheit*, *Reihenw'rfer*, *Schadmateriál*, *Sonderführer*, *Stalag*, *Sturmbannführer*, *Sulke*, *verkehrsschwach*, *verkehrsstark* stb.

A szótár címszóanyagának értékei közé tartozik a jelentős személy- és helynévanyag, mely megközelítően teljes (bár *Nösnerland* és néhány nyugatmagyarországi falunév hiányzik). Értékes a nagyszámú betűrövidítés, mely a szótár fő szövegébe van beépítve. Figyelemre-méltó terjedelmű az irodalmi nyelv alatti rétegek (argot és a bizalmaskodó tónusú szavak) feldolgozása, mely nélkül az élőnyelv és bizonyos prózátípusok nem érthetők. Az illetlen szavak viszonylag kimerítő tárgyalásával a szótár a Ballagi által teremtett, nem mindenben haladó hagyományhoz nyúl vissza.

A szótár előszava utal arra, hogy a német szóanyagot a megadott keretek között természetesen nem volt módjában kimeríteni. Ez a feladat a távolabbi jövőben elkészítendő német-magyar nagyszótárra vár. Ctt kell majd helyet találni az igekötős igék és általában a származékok sokkal nagyobb számban való tárgyalásának. Egy nagyszótár tágabb keretei között lesz majd mód minden címszó szófajának megadására is, ami a jelen műből sajnálatosan hiányzik.

A német szavak magyar megfelelőinek megadásában gondosan jár el. A jelentésárnyalatokat pontosan elkülöníti. Mivel a szótár kizárólag a magyar használó számára készült, a jelentésnek német nyelven való újra meghatározását, amit nálunk a Kelemen-szótárnak Thienemann-féle 1941-es átdolgozása vezetett be, elkerüli, hogy több teret nyerjen a magyar értelmezések számára. Ezek korszerűek és általában pontosak. Egész kivételesen érezzük csak közelebbi, precízebb meghatározás szükségességét (*Schwäbische Türkei*, *hundskrank*). Pontatlanság szinte alig fordul elő (*Beeftee*, *Einweckglas*). Nem nevezhető szerencsésnek az igék magyar jelentésének főnévi igenévi alakban való megadása. Jó gondolat volt azonban a lefordíthatatlan szavak jelentés-magyarázatát tipográfiailag megkülönböztetni a szabályos jelentés-megfeleléstől.

A szótár egyik legnagyobb értéke az alapszókincs szavainak a mindennapi használatban, gyakori szószervezetekben, szólásokban, klisékben, példamondatokban való bemutatása. Ilyen vonatkozásban minden eddigi német szótárunkat messze felülmúlja. E modern lexiko-

gráfiai elvnek megvalósítását szerencsésen támogatja a példaanyag találó, eleven, magyaros fordítása.

A szótár újításai közé tartozik minden címszó főhangsúlyának jelzése, valamint a szabványos német kiejtéstől eltérő szavak kiejtésének megadása az APhI jelzésrendszerével. A szótári információ könnyű fellelhetőségét lehetővé teszi a címszavak szigorú ábécérendje. Halász szakított Thienemann »bokrósító« eljárásával, mely az azonos többi képzett szavakat az alapszó után csoportosította, ami által az abécérendben egymást keresztező »szóbokrokban« egy-egy szó megtalálása néha hosszadalmassá vált. E tudományosabb szándékú rendszer helyett helyes gondolat volt a gyakorlatibb és egyben hagyományosabb alfabetizáláshoz visszatérni.

A szóhasználat stílári rétegemek jelölésében a szótár sokkal messzebb megy, mint elődei. Ez csak helyeselhető. Még helyesebb lett volna szótárhasználati tájékoztatóban egyes idevágó rövidítések kapcsán bizonyos elveket bővebben kifejteni, hogy az egymáshoz közelálló, a szótárban néha összekeveredő megjelölések (mint: *közbeszédi, bizalmas, közönséges, argó*) világosabban elkülönüljenek.

A szótárban aránylag csekély a sajtóhibák száma. A könyv az apró betűtípus ellenére áttekinthető és könnyen kezelhető. Még könnyebben volna azonban kezelhető, ha egy-egy hasámban valamivel kevesebb sor lett volna. Ez azonban pár ívvel megnövelte volna a már így is 97 íves szótárt.

E kitűnő német-magyar szótár alapján érdeklődéssel és nagy várakozással tekintünk a készülőben lévő magyar-német rész elé, mely feltételezhetőleg legnagyobb és legjobb szótárunk lesz e nemből.

Országh László

Országh László: Magyar-angol szótár. Akadémiai Kiadó. Budapest 1953. 1444 l. Félvk. 280. Ft.

Megjelent Országh László angol nyelvi szótárának második, magyar-angol része. Hatalmas munka. Inkább a nagy, mint a középszótárak csoportjába sorozható; 88 000 magyar címszót ölel fel és ezeknek sokszoros angol jelentését adja meg. A fordítók, szakemberek és ezer meg ezer angolul tudó honfitársunk várva-várták a mű megjelenését, mert Yolland Artur 58 000 címszavas, 1924-ben megjelent magyar-angol szótára óta nem akadt kiadó, aki egy angol középszótár kiadásának költségeit vállalta volna. Országh László szótárának terjedelme meglepetésszerűen hatott, mert nem vártunk nagyobb munkát, mint amilyen a négy évvel azelőtt megjelent angol-magyar szótár.

Alapos búvárkodás után megállapíthatjuk, hogy a második rész várakozáson felül sikerült. Országh főszerkesztő és munkatársai nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is nagy művel gyarapították szótáriródmunkát.

A szótárszerkesztő egyik fontos, sőt kényes feladata a felölelendő szókincs megállapítása. Nem a teljességre való törekvés a fontos. Teljes szótár nincs és nem is lehetséges, mert egy-egy nemzet egész szókincse kimeríthetetlen és folyton változó. B. M. Watts nyelvész szerint (Modern Grammar at work, p. 303) Websternek New International Dictionary-je 615 000 szót értelmez, míg az Oxford English Dictionary 425 000 címszót magyaráz meg. De a nagy szótárak egyike sem állítja magáról, hogy teljes.

A szerkesztőnek nincs szabad keze munkájában: neki előre megszabják a keretet azok, akik a szótár előállításának költségeit fedezik. Célkitűzésének olyannak kell lennie, hogy azt a megadott keretben meg is valósíthassa. Országh világosan elénk tárja munkája előszavában célkitűzését: »A könyv szókincse köznyelvünknek a 20. sz. közepén szóban és írásban használt leggyakoribb anyagát tartalmazza«. Ezt a célkitűzést teljesen megvalósította. A könyv magában foglalja tehát a mindennapi nyelvet, valamint a modern magyar irodalom szókincsét, de tartalmazza a gazdasági és politikai változások, a haladó civilizáció, a tudomány és sportágak terjedése következtében beállott nyelvi változásokat is. Nem hagyja figyelmen kívül a második világháború és következményeinek nyelvförmálító hatását sem. Találunk a szótárban a szocializmus építésével kapcsolatos sok száz új szót és nagy számban olyan műszaki és szaknyelvi szavakat is, amelyek ma már a köznyelv részei. Nem férnek a mű keretébe elavult szavak, mert ezeknek beiktatása pazarlást jelentene, de nem is kutatna utánuk senki egy modern gyakorlati szótárban. A szerkesztő annál több közgazdasági, kereskedelmi, társadalomtudományi szót és kifejezést iktathatott szótárába. Az alapszókincs állománya teljes. Feleslegesen szinte semmi sincs benne és hiányzó szó is alig van. A nevezetesebb magyar helynevek mind megtalálhatók a címszók között, a belőlük képzett melléknevekkel együtt.

A szerkesztő a szófaji megjelölést és a címszó ragozott alakjait az idegen ajkúak miatt minden címszó után megadja (*hó, havat, hava — bokor, bokrot, bokra — enni, ettem, evett, gyermek, gyél, gyék*).

A címszavak jelentéseinek számokkal való tagolása világos és logikus; igen helyes, hogy hosszú szócikkekben új jelentés kezdetét és a főnévi címszó ragozott alakjainak új csoportját külön jel jelzi. Külön kiemelem a szótári rövidítések kiválóságát: világosak, elmések és nagy megtakarítást jelentenek. Figyelemre méltó a zárójelben lévő angol szöveg magyarázata és a magyar szöveg a címszó értelemárnyalatára is utal; ugyancsak zárójelben találjuk az angol szónak stiláris vagy szaknyelvi rétegéhez való tartozására utaló magyar szót is.

A magyar címszó angol megfelelője pontos, a jelentéssorrend fokozatos és azonos hangulati, stiláris rétegű, mint a címszó. A lefordíthatatlan fogalmakat (túrós csusza, barátfüle, flekken, görögptóló) szerencsés körülírással fejezi ki.

Országgh magyar-angol szótárának főerőssége a nagy számban felsorakoztatott példamondat, szókapcsolat és szólásmód. Az angol szinonimák száma általában felette nagy és a szótárhasználó azok dzsungelében szinte tehetetlen volna, ha a megadott példák nem támogatnák. A tágabb értelemben vett szinonimákkal fejezzük ki az értelmi és árnyalati különbségeket. A jó szótárnak ezek az ismertető jelei.

Országgh szótára bővelkedik példákban és szólásmódokban, bár még több még jobb lett volna. A főszerkesztőnek is ez a véleménye (1. Előszó, melynek különösen kitűnő angol-szággal megírt angol változata igen értékes). De a szótár így is páratlan a maga nemében. A logikai sorrendben adott példamondatok nem elcsépeltek, nem mesterkéltek, hanem élnek nyelvünkben, napjaink irodalmában és a napi sajtóban. A szólásmódokat rokon angol idiomákkal adja vissza és ebben a tekintetben sem találtam kifogásolni valót.

A magyar fordítónak egyik fő nehézsége az angol prepozíciók helyes használata. Szótárunkban mindenütt ott találjuk a szó vonzatait. Ennek fontosságát nem tudom eléggé hangsúlyozni.

A közhasznú rövidítéseket (BESZKÁRT, HÉV, OTI, MEFTER) a címszók között és külön függelékben is megtaláljuk: ez szinte teljesnek mondható.

Szerkesztés-technikailag a szótár egységes, az utalások pontosak, az azonos fogalmi kategóriákba tartozó szavak kidolgozása szimmetrikus. A számok, rövidítések, írásjelek, betűtípusok, jelek használata következetes és a címszavak betűrendje kifogástalan. Feltűnően kevés benne a sajtóhiba; ilyenre alig is bukkantam (384. l.: fél²: belive, thiengs — 831. l.: magyarosan: speak).

Országgh munkája valóban *opus magnum*-és büszkesége szótáriródmunknak.

A nyomdattechnikai külső kiállítás tetszetős: papírja középfinom, a szöveg betűtípusa apró, de ily hatalmas anyagnak egy kötetbe való zsúfolása miatt nem is lehet más; kötése is tetszetős. Mégis azt kell mondanom, hogy ilyen nagyértékű munka szebb és jobb köntöst érdemel: a papír nem elsőrendű, nem erős, a nyomás színe szürkés és ez az apróbetűk olvasását megnehezíti, kötése pedig nem bőr és vászon, hanem vászon és papír. Ára felette magas és intézményeinken kívül kevesen tudják majd megfizetni. Reméljük azonban, hogy a második kiadás papírja finom, könnyű és mégis erős lesz, kötése pedig bőrkötés és így a könyv anyagi része is méltó lesz ily kiváló szellemi alkotáshoz. Kundt Ernő

Szeberényi Lehel »Hét nap«-ja, és az írói nyelvhasználat néhány kérdése

A munkásosztály ábrázolása egyik legfontosabb kérdése fejlődő szocialista realizmusunknak. Központi, de még megoldatlan probléma. Míg a parasztságnak élete és munkája apróságai közben való reális ábrázolására általában elég sok a többé-kevésbbé sikerült kísérlet: a szocialista realizmus követelményeit a munkásosztály ábrázolása terén kielégítő, vagy legalább is a célkitűzést megközelítő művel, igen kevéssel dicsekedhetik irodalmunk. Már ezért is fontos Szeberényi Lehelnek az a kísérlete, hogy a munkásosztályt ábrázoló írások számát ne csak éppen szaporítsa egyvel, hanem megpróbálja megoldani egyben a műfaj néhány nehéz és mind-éddig vajdó kérdését is. — Irodalmi méltatását nyilván elvégzik arra hivatottabbak: magam csak nyelvhasználatáról szólnék néhány szót.

A szocialista realizmus azt követeli az írótól, hogy a valóságot mutassa be; de nem egyszerűen lemásolva, hanem sűrítve és a fejlődés távlatába állítva. A szocialista író nemcsak krónikása a mának, hanem ezáltal egyben építője is a holnapnak. A máat bemutatva semmi esetre sem azt kell kiemelnie belőle, ami a tegnaptól maradt benne; hanem azt, ami már a holnapnak csírázó eleme. S ehhez a nyelv is eszköz a kezében, ha jól forgatja. Szereplőjének nemcsak cselekedeteivel, hanem nyelvhasználatával, »nyelvi szintjével« is éreztetheti annak a fejlődésben elfoglalt helyzetét; és viszont: a nyelvhasználat bizonyos szintjeiről is jól éreztetheti értékelő ítéletét azzal, hogy milyen típusú, milyen fejlettségű szereplőnek adja a szájába, azaz mire tartja jellemzőnek.

Szereplőinek nyelvhasználatában Szeberényi helyesen alkalmazza azokat az eszközöket, amelyek a jellemzéshez az író rendelkezésére állnak. Túljutva a kizárólag »melő-s nyelvhasználat«-val, lényegében naturalista munkás-ábrázoláson, a beszélt nyelv alsó szintjébe tartozó szavakat és fordulatokat az egyes szereplők fejlettségi fokának tükrözőjeként használja.

Ezzel a familiáris, sok esetben jasszos eredetű, jellemzően a múltból maradt, »külvárosi«¹ fűz nyelvi formával nem a munkásosztály egészét kívánja jellemezni, mint előtte sokan, de szerintünk helytelenül próbálták; hanem fokozataiban szereplőinek egyéni jellemzésére használja. Ezzel éri el, hogy típusokat mutat be, akik mégis egyéniségek; hogy szemléletesen eleveníti meg a szereplőket; hogy érzeteti velük szemben való állásfoglalásában többek között azzal is, hogy kinek milyen nyelvhasználatot ad a szájába.

Kaló Pistát és Simon Pistát, az öntudatukban még elmaradott, a fejlődés élcspatátóját — legalábbis a regény elején — még távolabb álló, felfogásukban gyakran a szociáldemokrata demagógia határát súroló munkásszereplőket például valóban jól jellemzi az a mondhatnánk »lumpenproletári«² nyelvhasználat, amelyet az író a szájukba ad. A valóság helyes megfigyeléséből fakadó ügyes ötvözete ez a széles elterjedtségű zszargonnak (*gyúrte az ipart, azért szűrt ki, tőkmindegy, stréber vagy, kiveri a bathét*), a familiáris stílus elemeinek (*eredj már, egykomám, minek ez a církusz, maga volt a dögrovás*), bizonyos nyelvjárási sajátosságoknak (*gyűitők, megiszok, megdolgozok, eridj, találna, vartyogja, kedviért*), s a szokásos káromkodó szokincsnak (*az isten aki kitanálta, isten nyavalyája, ott egye a jene*). Olyan ez a nyelvhasználat, mint maga Kaló Pista: egy kicsit a múltban, egy kicsit a faluban még, de mégis már az üzemben, csak egyelőre még kissé a társadalmi közösséget kívülről nézve. Sűrítve megtalálható az egész nyelvhasználati típus, de az egész embertípus is egy-egy ilyen részben: »...A munkás megdögölhet. Itt melőzünk, elvtárs, étlen, szomjan, tizenkét órát. Ezt írja meg, elvtárs! A hasamra van száradva a nadrág». Remek ellentét itt a *melőzünk* multba mutató hangulata, a *megdögölhet* durvasága, a *hasamra van száradva a nadrág* szemléletes népiessége egyrésztől, s a jövőbe mutató *elvtárs* szó másrésztől. S ez az ellentét nem bántó; ellenkezőleg: érdekes tükröződése a szereplő emberi fejlődése bizonyos fokának is.

S ez a nyelvhasználat nagyjából helyénvaló Simonnál, Kaló árnyékánál; s még Koncsonánál, a Kalónál fejlettebb, de sok visszafelé húzó tulajdonsággal terhelt brigádvezetőnél is. Persze csak nagyjából helyes, mert olykor még e szereplőkhöz viszonyítva is túlzásnak érezhető. Kalónak az előbb idézett szociáldemokrata jellegű demagóg hazugságában helyénvaló a sűrítés; s szemléletes az ilyenfajta morfondírozásokban is: »Gyűjjön az a pálinka és égjen meg, júljon meg az egész mindenség. Pukkadjon meg a világ ... Őiet egy nő se érdekli, vartyoghat, s mit akar! Ott rohadjon meg, amennyi van, forduljanak fel maguknak.« — De talán azokban a részekben, ahol nem ilyen lélektani mélypontok fejeződnek ki, felesleges az alantasabb stílus elemeinek ilyen sűrítése; s főleg az a sűrű istenelés és szentségtelenség, amelyet az író nem mér fuká kézzel.

Látszik, hogy e nyelvhasználatról az író maga is érzi: nem az egész munkásosztályra jellemző, nem előre mutató, s nem is eléggé pozitív. Ennek művészileg jól sikerült jele az, hogy a regény végén az öntudatra ébredő Kalónak — bár szinte észrevétlenül — finomodik, nemesedik nyelvhasználata is, fokozatosan tisztul meg attól, ami korábban jól jellemezte, de új életébe már nem kisérheti el. — S alighanem e minősítő értékelés eredménye az is, hogy a párt, az élenjáró csapat képviselői nemcsak nézeteikben nem osztoznak Kalóékkal, hanem nyelvhasználatukban sem. Főleg Jakab Sanyi és Csépanyi tartozik ide; ez utóbbinak beszéde megragadó a maga egyszerűségében, de tisztaságában, például itt: »...Nézd, azt mondom, hamarmunka... Igaz, hogy két évnél nem bír többet ez a kohó, ez igaz. De akkor se bírna, ha hónapokig csiszolnánk össze a téglákat. Hazai anyaggal dolgozunk, mit tagadjuk, nem olyan jó, hamarabb tönkremegy. A külföldi anyag rengeteg pénzbe kerül, s nekünk takarékoskodni kell... Másutt fogjuk meg, amit itt elvesztünk. Két évig él a kohó? Felépítjük kilenc-tíz nap alatt. A munkásosztályon nem lehet kifogni...« Ebben a nyilatkozatában is benne van az élőbeszéd frissesége, az egyszerűség és közvetlenség meggyőző ereje. Távol áll a vezércikk-től, pedig semmi »melősnyelvi«³ nincs benne: maga a stílus, a szerkesztés egyszerűsége teszi munkás szájába illővé. Itt is látszik, hogy az író maga is érezte azt, ami nekünk meggyőződéssünk: a »melősnyelv«, a zszargon használata az öntudat, a fejlettség fokának szinte negatív mérője lehetne; arra jellemző elsősorban, aki a »proli«⁴-múltból egyebekben is sokat hozott még magával.

A határok persze nem merevek. Ennek a zszargon-elemekkel telt, familiáris, mintegy alantasabb stílusréteget jelentő nyelvhasználatnak egyes elemei megtalálhatók a regényben olyan szereplők beszédében is, akik pedig már nem a tegnapiak, hanem a mának, vagy éppen a holnapnak képviselői. Elsősorban Bendula és Jakab beszédében akad egy-két odatévett *beijedni, klappol, kacsázol, befiróltak*. Nem nagy számú ez itt, s így kismértékben talán nem is felesleges.

Összefoglalva: ez a maga helyén és kellő mértékkel használt, a munkások fejlettségi foka szerint más-más arányban vegyített, más-más formájúvá gyúrt nyelvi ötvözet, a maga értékelő állásfoglalásával, de művészi megoldásával is, jelentős lépés a szereplők nyelvi jellemzésében a naturalizmustól a szocialista realizmus felé; jelentős nemcsak az egyének nyelv-

használatának kialakításmódjában, hanem abban is, hogy a határok rugalmasak, s így a megoldások nem válnak valamiféle sablonná.

Az írónak mint krónikásnak nyelvhasználata szellemes, fordulatos, sok helyen magávalragadó szemléletességében, egyszerűségében, hatásosságában. Egy dolgon azonban alighanem elcsodálkozik az olvasó, különösen az elmondottak után. Szeberényi ugyanis éppen azt a nem-irodalmi s nem is kifinomult nyelvhasználati formát, amellyel szereplői közül Kalót és Simont jellemezte, vallja magáénak s használja olyan mennyiségben, hogy az egyébként lelkes, őszinte és melegen együttérző ábrázolást néha túlságosan is könnyednek kell éreznünk. Nem vagyunk a humor ellen, nekünk is tetszik sok szemléletes kifejezés és fordulat: *rávert a normára; ráérés nyugalom; lehajintja... mintha nyelv se lenne a torkában; medvefésőség; medvenyugalom; mocorog benne a felelősség*; stb. De sokszor kénytelen az olvasó úgy érezni, mintha a regény nem is hősköltevény volna, pedig valójában az, hanem valami »bratyizás« a »melósokkal«. A felhasznált nyelvi eszközök nagyobb része vagy túlzottan táji ízű (*bőfékelve, bazsajog, röhincsel, csücsörti, gambás*), amit az olvasók egy része meg sem ért pontosan; vagy túlságosan kényes hangulatú, erősen beszélnyelvi (*felemelte a nagy pénzt, el van anyátlanodva istenesen, megtudják a keservest, kinnal bélett bölcsesség, átejtette*), ami egyes szereplők szájába talán illenek, de az íróba aligha; vagy idegen szó (*fixen, kipucolódik, hecceli*), amit kár az irodalom útján terjeszteni.

Talán vannak mások is, akik olyasformán érzik, ahogyan én, — de ahogyan egyébként maga az író is. Hogy ez a nyelvhasználat a mult öröksége, s nem is a legértékesebb; hogy a hatalmat megragadó, az országot építő, az irodalom, a művészet, a tudomány várát vívó, a haladó hagyományokat mindenben magáénak valló s tovább is építő munkásosztályt, *mint osztályt*, egészében és általánosságban, aligha lehet, sőt aligha szabad ezzel a nyelvhasználati formával jellemezni. Talán még akkor sem, ha a többségre nézve ez ma még valóság. Félő, hogy a valóságnak ilyen másolás-szerű megragadása a naturalizmus határára jár. Nem kellene inkább úgy beszélnie az írónak a munkásosztályról, ahogyan saját öntudatos alakjait beszélgeti, s ahogyan nyilván ő is szeretné, hogy lassan az egész munkásosztály, az egész művelődő nemzet beszéljen: *a nemzeti irodalmi nyelven?* Félő, hogy így a közönség nyelvhasználatának bizonyos lesüllyesztését szolgálja az író, éppen annak felemelése helyett. Kár, hogy Kaló Pista nyelvhasználatát fogadja el az író magáénak, s nem például Csépanyiét. Pedig állásfoglalása szerint ő is azokhoz tartozik, akik a holnapba mutatnak, azt építik! Ha attól fél az író, hogy amúgy hamisításba keveredik: ne féljen! Nem hamisítás ez, csak annak kiemelése, annak hangsúlyozása a maiból, ami a jövő csirája már a jelenben. Ha szemléletében, állásfoglalásaiban úgyszólván az elől haladókkal tart, miért ne tarthatna velük nyelvhasználatában is?! Miért választja azt a nyelvhasználatot a magáénak, amely ilyen sűrített formában saját állásfoglalása, s a mi érzésünk szerint is inkább csak az elmaradottabb szereplők szájába való? A munkás-környezet érzékeltetésének talán mégsem ez az egyetlen, s mégcsak nem is a leghatásosabb eszköze; s kár az írónak saját nyelvhasználatával lerombolnia azt az eredményt, amit alakjai nyelvhasználatában már elért. Alighanem érdemes lenne itt is megtennie azt a lépést, amit fejlett szereplőinek jellemzésekor sikeresen meg is tett: mellőzni a környezet-felüléző hatás olcsóbb eszközeit; nehezebb, de épp ezért művészebb megoldásokat választani; s ezzel művészebb fokra: a szereplő öntudatának jellemzőjévé emelni magát a »melős-nyelvhasználatot« is.

A munka és az eszközök ábrázolása a szocialista realizmus irodalmának másik, az előbbinél nem kisebb problémája. A munka tárgya és menete a legszorosabban hozzátartozik az ember ábrázolásához. A szocialista realizmus nagy írónak és kritikusainak egyöntetűen az a véleménye, hogy az embert, annak tevékenységét, jellemét és fejlődését csak munkája közben, szerszámai között érthetjük meg igazán.

Itt is a naturalista megoldás lenne persze a legkönnyebb. Az, hogy az író — Gorkij példájával — úgy írjon a lakatosokról, hogy azt azután csak a lakatosok értik meg. De ezzel nemzeti irodalom helyett csak valamiféle »szakmai« irodalom keletkezne, ami nem jobb, mint az a tiszta tájzólásban írt, nyelvilleg naturalista parasztregegy, amit legfeljebb néhány falu népe ért meg. Szeberényi művészi eszközöket talál arra, hogy a naturalizmus e csábító veszélét elkerülje. Nem teszi szakszótárrá a regényt, mégis megmagyaráz, mintegy »menet közben«, jónéhány kifejezést; úgy, hogy mégse legyen magyarázat-jellege, hanem a munka leírásába illeszkedjék. Például: *«A nyugaszpáncél olyan, mint egy óriási dészsa. A körállás a feneké.»* Vagy itt: *«Az ácsok a solnit szereklik. Gerendákat kapcsolnak össze óriási U-szögekkel. Nő-nő, tör a magasba a gerendatorony, fel a kohó tetejéig. Ebben a toronyban fut majd le s föl három csille, akár a lift, viszi fel a téglát és habarcsot, meg amire szükség van.»* Másutt: *«A misung kátrány, koksz és grafitkeverék jól ledöngölve a fenéksor alatt, abba egye magát a medve.»*

Alighanem ez a célravezető módja annak, hogy az olvasónak észrevétlenül elmondjunk a munkáról magáról annyit, amennyi a megértéshez kell. De — nem receptnek, csak ötletnek

szánva — felvetném: nem lenne-e jó még szaporítani az ilyesféle magyarázatokat; vagy például akár egy rövid művezetői értekezleten, akár egyéb módon nagyjából előre vázolni az egész munkamenetet; hogy ott a résztvevők akár hozzászólás formájában megadhassák, akár kérdés formájában kérhessék egy-egy nehezebb rész vagy bonyolultabb tárgy magyarázatát. Az olvasó így mintegy előre látná a feladatot, jobban értené a problémákat, s nem a tárgy vagy eszköz tizedik-huszedik említésekor kapna róla felvilágosítást. — A megoldás persze az író dolga; de a szükségletet itt az olvasó érzi jobban. Nem az a fontos, hogy hogyan; az a fontos, hogy valahogyan akárhogyan, de kellő mértékben beavassa az író az olvasót a munka menetébe. — Ha a regény könyvalakban megjelenik, talán segíthetné az olvasót a megértésben egy-két jól sikerült rajz is. Nem szakszerű ábrára gondolunk; de az olvasó képzeletét alighanem jobban kielégítené rajzzal kísérve, pl. ez a rész: »Elkezdik a vízvezeték-szerelők fönt, jönnek lefelé a nagy körvezetékekkel, szerelik lefelé, kiszereklik a hűtőlapokat, fejük felett a Bajusz-brigád már tépi le az aknapántokat... fent a tetőn Sós Jóska vezényszavai pattognak, szedik ott már szét az adagolóberendezést, a harangot, a tölcserít, a koszorúöntvény ott marad pucéran. Lent a rakodón berreg a villamosvonó...« és így tovább.

S talán az érthetőség és a művészi szint érdekében, a hamisítás veszélye nélkül, jó néhányat ki lehetne cserélni a sok idegen eredetű műszó közül is. Miért ne lehetne *ferdefelvonó* vagy *pusztán felvonó* a *solniból*; miért ne *tisztíthatnák* a regényben azt, amit *pucolnak*, miért ne *rakodhatnak* a *bepakolás* helyett. A téglákat is lehetne *összeilleszteni*, nem *összepakasztani*; az igazgatóságnak *jelenthetnek* a dolgokat, vagy *beszámolhatnak* *referálás* helyett; s a munkások is aligha ennék rosszabb étvágygal a *párolt* káposztát, mint a *dinsztellet*.

A regény nyelvhasználatának mérlege tehát pozitív. Tökéletesnek nem mondható; de jelentős lépés előre. Érdemes lenne a továbbiakban még jobban kifejleszteni a helyeset: szaporítani a szakkifejezések magyarázatát; s visszafejleszteni a feleslegest: a »melósnyelvet« az író saját nyelvhasználatában. Talán akad, aki úgy látja, hogy az elvenséget és könnyedséget az írói szövegben a »melósnyelv« használata biztosítja; s így attól fél, hogy a fentiek érvényesítése elvenné az előadás sajátos íztét. Akadhat, aki a szakkifejezések jobb kifejtésétől a leírás lendületét félti. Mi nem osztjuk ezeket az aggodalmakat. Kétségtelen: nem könnyű feladat az író számára feladni a viszonylag olcsóbb eszközöket. De nem hisszük, hogy a szellemességnek az alantasabb stílus, s a lendületességnek a nehezen érthetőség feltétlen velejárója. S az írónak az eszmei nevelés mellett nevelnie kell az olvasót a kifejezésbeli igényességre is — nem utolsó sorban a saját példájával. *Deme László*

Vilisz Lácisz: Zúg a vihar. Sztálin-díjas regény. Fordította: Görög Imre. Új Magyar Könyvkiadó. I. köt. 1950., II. és III. köt. 1952. — 503 + 592 + 324 = 1419 lap.

Vilisz Lácisz kiváló lett írónak ezt a hatalmas regény-trilógiáját orosz eredetiből Görög Imre fordította, aki műfordítóink között előkelő helyet vívott ki magának kiváló átültetésekkel. Eddigi fordítói munkásságának mintegy koronájául tekinthetjük ezt a regény-fordítást, mely nemcsak mennyisége, hanem minősége tekintetében is figyelmet érdemel. Folyóiratunkban már egyszer rámutattunk azokra a fordítói eredményekre, amelyek Görög Imrét feleségével, Beke Margittal együtt jellemzik (75:450). Hatásának titka, hogy az idegen nyelv rejtett szépségeit tökéletesen vissza tudja adni magyarul. Erre igen gazdag szókincse teszi képessé, mely nyelvének minden elemét magában foglalja: a régi nyelv, a népnyelv, a különböző csoportnyelvek szavai, a legmaibb politikai, gazdasági, ipari stb. kifejezések, kifejezésbeli árnyalatok, szinonimák, magyaros szólások mind megvannak fordítónk szerszám-tárában s e szerszámokat pompásan tudja kezelni. A nyelv kifejező eszközeinek ügyes felhasználása magyarázza meg, hogy ezt a hatalmas, csaknem másfélszer lap terjedelmű regényciklust elejétől végig lankadatlan érdeklődéssel tudjuk olvasni és sehol sincs az az érzésünk, hogy idegen mű fordítása van a kezünkben.

A regény Lettország történetének tíz évét eleveníti meg: az 1939-1948 közti idők eseményeit vetíti az olvasók elé, drámai elevenséggel, mozgalmassággal. Az I. rész a fasiszta Ulmanisz-kormányzattal küzdő földalatti mozgalmat mutatja be, a II. rész a német megszállás idejével, a lett partizánok és a Lett Hadosztály hőstetteivel foglalkozik, a Moszkva alatti harcoktól Lettország felszabadulásáig, a III. rész pedig a szocialista újjáépítés korszakát ismer-teti. A tíz esztendő szerteszéjjel ágazó, sok-sok eseményének számos hőse, szereplője van, akik részint rokonszenves, részint gyűlöletes tevékenységükkel szemünk előtt bonyolítják a történéseket. Ennek a sok cselekménynek magyarnyelvű tolmácsolásában, valamint a számos regényhős, hősnő, meg a kisebb szereplők drámai lendületű párbeszédeinek hű visszaadásában Görög Imre mindig megtalálja a megfelelő hangot, beszédstílust, s a legtalálhatóbb szavakat és kifejezéseket adja mindegyiknek a szájába. Nincs terünk rá, hogy ezt a megállapításunkat a sokféle szereplő beszédéből vett idézetekkel bizonyítsuk, csak arra hivatkozunk, hogy a haladó értelmiség választékos stílusától a kikötőmunkások mindennapi kifejezésekkel tarkított beszédmódjág mindent megtalálunk a regénytrilógiában.

A fordítás nyelvében egyik legszembevetőbb sajátosság a *való* igenév széleskörű alkalmazása. Lépten-nyomon beleütközünk az ilyenekbe: sürgős *megbeszélőnivalójuk* van; nem fogyott ki a *mondanivalóból*; mi *nevetnivaló* van abban? helyzete nem volt *irigylentelő*; nem talált *tennivalót*, *eligazítanivalót*, *megjavítanivalót*; sok *elintéznivalóm* van itt; nincs több *beszélőnivalónk*; a legjámborabbakban is találunk *kívetnivalót*; *megvetnivaló* alantas teremtmény; már se *megnézni*-, se *elmesélnivaló* nem volt több; *harapnivalóért* a lakosokhoz kellett betérni; — de az ilyen, főnévi igenévvel kapcsolt *való* mellett sok az emilyen is: *szemrevaló* asszony; *jóralvó* gazdalan; megkeresem a *kenyérrelvalót*; becsomagolt egy egész *kosárrávalvaló* jófajlatot; a kunyhó sarkában száradt a *tedőrevaló* zsindegy; az utolsó *villárrávalót* is felhánnya [a boglyarakásnál]; hiába próbáltam *hozzámvaló* élettársat formálni belőled; nem *hozzádvaló*; étel sincs más, mint ez a *kutyánakvaló*; únja már ezt a *kutyánakvaló* életet; van *magáhozvaló* esze; *előbbrevaló* volt neki végigjárni a szobákat; a szemrehányás jogos és *helyénvaló* stb. Kellemesen hatnak az ilyen *való*-s szerkezetek, mert Petőfi- és Arany-reminiscenciákat keltenek föl bennünk: Húzd rá cigány, húzzad jobban, *Táncolni való* kedvem van (Falu végén kurta kocsmá); — Összeszedte magát s fölegyenesedvén valahogy erőt vett *rini való* kedvén (Toldi 6. é.).

Görög Imre magyaros, zamatos fordításából már csak azért is első helyen említjük a *való* sűrű használatát, mert Lőrincze Lajos értesítése szerint az utóbbi időkben szerkesztőségi berkekben az a babona terjedt el, hogy a *való* magyartalan. Vajjon a Görög fordításából idézett *való*-s mondatok kinek a nyelvérzékét bántják? Ki érzi közülünk bármelyiket is magyartalan-nak? A dolog mélyére tekintve ennek a babonának okát abban leljük, hogy a *való* használata az utóbbi évtizedekben túlságosan divatba jött, túlzott mértékben lábrakapott s lépten-nyomon fölöslegesen élnek vele olyan alkalmazásban is, melyben semmi keresnivalója nincsen. Balassa József már 1937-ben fölemelte szavát a *való*-nak fölösleges és szükségtelen használata ellen (Nyr 66 : 19, 83). Megrótta és hibáztatta az ilyeneket: »A népi nyelv művészi magaslata *való* emelése«, vagy »A költemény...«, melyet még Pozsony felé *való* vándorlásában írt. Mindenki előtt világos, hogy az ilyen mondatokban a *való* fölösleges és el kell hagyni. Balassa szerint a *való* helytelen használatának három módja van: 1. Ott használják, ahol semmi szükség nincs rá, tehát egyszerűen elhagyandó, pl. A könyv franciául *való* megjelenése. Párizsba *való* visszatérése stb. 2. Olyan helyen használják, ahol a szörend megváltoztatásával fölöslegessé válik, pl. Újra felüti fejét a behozatali engedélyekkel *való* úzerkedés (úzerkedés a behozatali engedélyekkel). »A létért *való* küzdelem« (küzdelem a létért) stb. 3. Olyan helyen használják, ahol más szóval kellett volna helyettesíteni v. másképp kellett volna szerkeszteni a mondatot, pl.: »Egyik vezére a magyar földért *való* küzdelemnek« (a földért *folyó* küzdelemnek). »B. professzor klinikáján *való* utolsó látogatásom óta« (B. professzor klinikáján *történt* utolsó látogatásom óta, vagy: utolsó látogatásom óta B. prof. klinikáján) stb.

Balassa fejtegetésének visszhangjaként Kertész Manó rámutatott arra (Nyr 66 : 110), hogy Balassa a magyar nyelv egyik ősi törvényével száll szembe, amikor a »létért való küzdelem« helyett ezt ajánlja: »küzdelem a létért«. Hiszen a magyarban, mint minden finnugor nyelvben a jelző megelőzi a jelzett szót s a határozós szerkezet is azért lesz a *való* segítségével melléknévi természetű, hogy így a jelzett szava elé kerülhessen. A régi nyelvben a *való*-nak ez a szerepe nagyon gyakori, s a nyelvtörténet adatai szerint még a 16. században is sűrűn olvashatunk nemcsak »gyakorta való hírekről«, »vérent való rokonokról«, »távol való helyekről«, »föld alatt való pincékről«, »tengeren túl való földekről«, hanem »szemre való hanyásról«, »nagyra való vágyásról« is. A *való*-val szerkesztett jelzős kapcsolatok nagy elterjedését bizonyítják a belőlük kiszakadt főnevek és melléknévek: *fülbevaló*, *nyakravaló*, *zsebbevaló*, *enni-való*, *semmirevaló* stb. Kertész további fejtegetése szerint igaz ugyan, hogy már a 16. század nyelvben is érezhető az a törekvés, hogy a *való*-t hátrébe szorítsák (*gyakorta való* h. *gyakori*, *távol való* h. *távol*, *itt való* h. *itteni*; *messze való* h. *messze*, *jelen való* h. *jelen* stb.), de bármennyire igyekeztek is a *való*-tól szabadulni, a jelzőül álló határozóit mindig a jelzett szó előtt hagyták, hogy ezt az ősi törvényt parancsolja. Stílustörténeti fejtegetésében igazat ad Balassának abban, hogy a mondatot sokszor nehézkessé tevő *való* használatában mértéket kell tartani, de a szörendben nem helyesli a jelzőül alkalmazott határozó hátravetését.

Ebből a vitából is az derül ki, amit a NySz is számos adattal igazol, hogy a *való* a régi nyelvben igen széleskörű használatnak örvendett, s már csak azért sem adhatunk helyet annak a babonának, hogy magyartalan; de kiterjedt használata a mai népi nyelvben is éppen az ellenkezőt bizonyítja. Pl. csak egyetlen nyelvjárásból, a rábaköziéből, idézték a következőket: *világrovaló*, *ölbevaló* (kis gyermekről), *ölrevaló*, (fa: 1. ami egy ember ölébe befér, 2. ami egy ölnyi tért tölt meg), *sütnivaló* (1. illesztű: élesztő, 2. ész), *semmirevaló*, *jábovaló*, *tűzrevaló* (1. főnév: tüzelő, 2. melléknév: rossz, gonosz, ami tűzhalált érdemel), *rajtavaló* (pl. a rajtavalóujja se ja zűjjé: a ruha sem az övé). Főnévi igenévvel: *ennyivaló* (1. ételnemű, 2. kedves, szeretetreméltó), *inyavaló*, *harapnivaló*, *tanúnivaló*, *látynivaló*, *tunynivaló*, *mondanyivaló*, *keresnivaló*, *szerenivaló* stb. (Nyr 37 : 354).

A *való* magyartalanságáról elterjesztett hit alaptalanságát legjobban bizonyítja az, hogy ez a *való* igen sok szavunkban már a képzőszerű *-beli, -féle, -szerű* végzetekkel teljesen azonos természetű. A NySz-ban a *való* összetételei közt pl. erre mutatnak az ilyenek: *alávaló, alattvaló, fölfejjvaló, lábravaló, nyakravaló, nyilvánvaló, útravaló* stb., meg az ilyen főnévi igeneves összetételek: *ennivaló, innivaló, látmivaló, tudnivaló* stb. A *való*-t már Szarvas Gábor ama szók közé sorozta, amelyek »a mellett, hogy önállóan is járatosak, már egészen a zon a fokon vannak, hogy bele lépjenek a képzők birodalmába«. Ilyenek: *szer* névszó, pl. se szere, se száma; *képző*, pl. egyszer, kétszer; *kor* névszó, pl. a régi kor emberei; *képző*, pl. jókor, múltkor: *való* névszó, pl. ez nem való, való igaz; *képző*, pl. örökkévaló (Nyr 20 : 33).

A *való* használata nem magyartalan, ellenkezőleg régies, népies. Nagy költőink is éltek vele, ezért kellemes hatása, ha — természetesen csínnal használva — stílusélnékvítő eszközül alkalmazzuk, mint ahogyan Görög Imre is teszi fordításában. Semmi esetre sem kifogásolható a használata, ha azt jelenti: vmiből való, valamire, valahová való; továbbá, amikor a főnévi igenévvel kapcsoljuk össze. Viszont a fölöslegesen, pongyolán, gondatlanul használt *való* kirí a szövegből s ezért kerülni kell.

Görög Imre fordítása stílusának magyarosságát hatásosan fokozza a *neki-* igekötős igék helyén alkalmazott gyakori használata is. Ilyenek: *nekiül* a reggelinek, *nekifog* a munkának, arra *nekibátorodott*, elvette a kenyeret; alig várta, hogy *nekiláthasson* a munkának; a festő egyre jobban *nekitüzesedett*; nem mertek *nekivágni* az útnak; K. megint *nekividámódott*; belsőleg *nekigyürkőzött* stb.

A fordításban gyakran találkozunk az ikerszók változatos fajainak használatával is, pl. *tett-vett, robbant-lobbant, recsegett-rofogott, ázott-fázott, zúgott-búgott, irult-pirult, izgott-mozgott, rengett-döngött*, folyton *jövök-megyek, csűr-csavar, csurran-cseppen, húz-von, ütök-verik, ugrabugrált, apró-cseprő, szőröstül-bőröstül*, nagy *sebbel-lobbal, szedett-vedett* öltözék, *hányódik-vetődik*, minden *lépten-nyomon, mézes-mázos, szerit-számát* se tudja, *gidres-gődrös*, megünnepeljük egy kis *eszem-iszomlat, hébe-hóba, hébe-korba* stb.

Fordítónknál a rokonértelmű szók használata is mindig helyénvaló, s árnyalati különbségüket fokozásra is értékesíti. Ilyen mondatokat olvasunk a regényben: akárhogy *hajlongsz, bókolsz, hasoncsúszol*, nekik ez mind kevés; *nekifogtak, húzták, vonták, taszigálták* a holmit a raktár távolabbi sarkaiba; akkor *vitatkozhat, magyarázhat, bizonyíthat, meggyőzheti*; *elapya-bugyáljuk, ellátjuk a baját*, én is *rajtaleszek, hogy megkapja a részét; pucoljunk innen, kotródjunk!* stb.

Számos népnyelvi szót is felhasznál a fordító a jellemzés céljára; egyik öreg lett paraszt szájából még ilyet is hallunk: »*Te asszony* (= feleség), ne *adigálj* az udvaron, *eriggy be* a házba». A törülmetszett, magyar szólásoknak pedig se szeri, se száma, csakúgy ontja őket a regény. Lapokat tölthetnénk meg velük, de csak egy pár jellemző példát idézünk: az ilyesmi *elevenbe vág* (fáj); most *veri a mellét* (henceg); ott a ravasz öreg rókák úgy az *ujjuk köré csavarnak*, hogy azt se tudod, merre áll a fejed; részeg emberrel ne *akaszkodj össze*; mit *ütöd bele az orrodad*; jól *megmosták a fejemet*; jól *lehordott; kerekét oldott; orrómnál fogva vezetesz*; egyelőre még senkinek se kell az *orrát lógatni*; még *nem érték fel ésszel* a nagy fordulatot; *nem gyerek-játék* a miniszterség; egyetlen hekus se *szegődik a nyomába*; tyűh, barátom, hogy *köpi a markát!* *nem fér a fejembe; borsot tör* a gazdák *orra alá* stb. — Persze a »vagányok«, a »szabványos vagánytipusok« nyelve egészen más. Ezek így beszélnek: Elhallgass, mert *képentörüllek!* *Tudja a fene*, mitől ilyen *zabos* (dühös). De én aztán *beleköptem a tálba!* *Fütyülök rájuk!* *Pucolj innen!* *A fejesek annyira elbizakodtak!* Te jó barátságban vagy a *nagyfejúekkel*. Van egy kis *nője* is. Ti is egy *madzagon vagytok velük* (egy húron pendültök). Hol *kapja ő a gubát* (pénzt). A nők minden hazugságnak *bedőlnek*.

A politikailag képzett pártfunkcionáriusok, ipari, gazdasági vezetők, katonák stb. nyelve és stílusa viszont a legmaibb, ideológiai kifejezésekkel, szavakkal és szólásokkal van telve. Ezekből nem is idézek; ilyen ismert szólásokat találunk bennük: *gazdasági vonalon* az én ajánlásom a nullával egyenlő. S itt, az úgynevezett »pártzsargon« megemlítésénél teszem szövé Görög Imre helytelen, magyartalan szavait, kifejezéseit is. Ilyen kiváló fordítónak és stilsztának nem szabad foltokat hagyni munkájában, nem szabad így írnia: nálunk *magadhoz jössz* (magadhoz térsz); *egy hét után* a főnök lakására hívta (egy hét múlva); hol a *begett* arany (megigért)? *leállították* a munkát, *leállítják* az üzemet; bátyja négy éve börtönben ül és még közel hat éve van hátra (csaknem, majdnem); *össze-vissza* huszonhat éves (mindössze, csak) stb. — Meggyőződésünk, hogy Görög Imre minden nehézség nélkül kitisztíthatja az ilyen foltokat fordításának egyébként szép, tiszta szövegéből; nincs szüksége neki a *gürc, gürcöl, dicsfény, dicskőr* (szeretnék lefosztani a fejéről a *dicskört*), *kiköpött* stb. szavakra sem, gazdag szókészletében akad ezek helyett is megfelelő, jó magyar szó.

Pierre Courtade: Jimmy. Regény. Szépirodalmi Kiadó, 1952.

A Nyr az utóbbi időben két ízben is rá rányitotta a figyelmet Révay József fordításainak jelességeire (76 : 25 és 222). Most megint egy kiválóan sikerült fordítását élvezhetjük a című irt francia regény olvasásakor, mely eleven mozgalmasságával és fordulatoságával részben Amerikába, részben Párizsba vezeti az olvasót. M. n. d. két helyen számos jellegzetes amerikai meg francia alakkal találkozunk (kommunisták, kommunista-ellenesek, faszták, a társadalom különböző rétegeihez tartozók). A sokféle alaknak nemcsak egyéni gondolkodásmódja, érzelmevilága van, hanem mindegyiküknek saját jellemző beszédmódja, stílusa is, s ezt Révay sikerült fordításában úgy adja vissza magyarul, mintha a regény eredetileg magyarul íródott volna. Mint Révaynak minden fordítása, ez is bőségesen ontja az eredeti, zamatos magyar kifejezéseket, szólásokat, amelyek mindenütt összevagnak a beszélő egyéniségével és beleillenek a beszélőt jellemző egyéni stílusba.

Mindjárt a regény első mondata is figyelmet érdemel: Sunny-Hilltől félóra volt az út a hivatalához legközelebb eső *autó-várakozóhely* (7). Az *autóvárakozóhely* sikerült magyar megfelelője a ma szélében használt *autópark*-nak. Révay e szót nem ötletszerűen használja, mert a regényben több helyütt is következetesen *autóvárakozóhely* (112) vagy egyszerűen csak *várakozóhely* van: beállította kocsját a *várakozóhelyre* és gyalogszerrel megindult a Providentia felé (9, 35). Jó a szó, mert a gépkocsi csakugyan ezen a helyen *várakozik* a gazdájára, (nem *parkoz*, sőt *parkíroz*!). S ha már az autóról van szó, megemlíthetjük, hogy az ucska autót találóan fordítja Révay *tragacs*-nak (31); mindennapi nyelvünkben ez már csaknem szentesített használat. — A *takarítónő* és a *bejáró takarítónő* helyett a regényben *takarítóasszony* és *bejáróasszony* szerepel (96, 100).

A Révay-fordításokat olyannyira jellemző zamatos, törőlmetszett szólásokból izeltől bemutatunk egy kis böngészetet:

Vannak a regényben amolyan *teddide-teddoda emberek* (99), *fajankók* (101), *tökmagjancsik* (95), *kóficok* (88), *tökkelütött hülyék* (30, 149); vannak, akik *felkapaszkodtak az uborkafára* (75), akik *fütyültek az egész világra* (33). Van, aki *legény a gáton* (21), *ember a talpán* (193) és *állja a sarat* (120), akármilyen *nagy fába vágta a fejszéjét* (127); ha *kenyértörésre kerül a dolog* (80), *nem török bele a bicskája* (81). Az ilyen embernek van *mersze* (111, 130, 169), *nem száll inába a bátorsága* (188), *nem »gyullad be«* (= nem ijed meg, 188), *nem iszkol el* (231); ha kell, *barának a tyűkszemére hág* (81), különösen, ha *felütött a garatra* (241); *nem bánik kesztyűs kézzel avval* (131), aki mindenbe *beleüti az orrát* (135, 190); az *ilyet kutyába se veszi* (192), *csakazértis* (34) *képentörüll* (225), *fenéken rúgja* (190), *farbarúgja* (80, 163, 191), *rákiált: coki!* (9.), *kuss!* (194), *fogd be a pofád! fogd be a bagólesődet!* (110, 194, 195). — De vannak a regényben *tudós és tudákos* (69) *alakok*, *pofák* is (58, 85, 97, 106, 115, 167, 179), akik *összehordanak tücsköt bogarat* (170), *elvetik a sulykot* (235), *falrengető számarásokat* mondanak (66), s bár mindenki *átlát a szitán* (29), az ilyenek *a tetejébe* (99, 191) még *heherésznek* is (93).

Az ilyen és ehhez hasonló pompás szólások csakúgy hemzsegnek a kitűnő fordításban. De felhívjuk Révay figyelmét arra, hogy míg a helyenkalkalmazott szólás, képes kifejezés kéri a stílust, addig a túlságosan sokszor használt szólás az elcsépeltség hatását kelti az olvasóban. Így vagyunk például ebben a regényben a *faképnél hagy* kifejezéssel, mely igen sűrűn, únos-úntalan előfordul olyan mondatokban is, ahol szemet szúr, kéri a szövegből. Pl. helyénvaló a szólás használata ebben a mondatban: Erre egyszerre csak azon vette észre magát, hogy a lány valahol a *faképnél hagyta*, de előbb kifosztotta a pénztárcáját (21), ellenben a következő mondatban inkább azt kellene írni: *ott hagyta*: Félévvel ezelőtt *faképnél hagyta* az egyetemet és bevonult (uo.). Ugyanígy nem való a kifejezés ebbe a mondatba sem: ... úgy cselekedjék, mint azok az emberek, akik *faképnél hagynak* mindent és elindulnak Nyugatra (97, inkább: *itt hagynak* mindent). A szólás helyes és helytelen használatát még több helyütt megfigyelhetni (pl. 55, 111, 114, 151 stb.); az *itt hagy* és a *faképnél hagy* kifejezés keveredik ebben a mondatban: ... itt a tragacsom ... nem valami híres, de nagyon fájna neki, ha ilyen napon, mint ez a mai, *itt hagyánám a faképnél* (114).

Még a legszebb kifejezéseket is *ronggyá koptatja* a gyakori, szükségtelen használat, mint azt a regényben is olvassuk egy helyütt: »De haragudott magára, mert nem talált megfelelő szavakat és minduntalan visszakanyarodott azokhoz a szólamokhoz, amiket itt-ott olvasott. Új nyelvet kellett volna kitalálni. Ez a mostani már *ronggyá koptott*. Az ember már a szerelmes szavakat sem merte kimondani, mert valamennyinek rádió- meg mozi-szaga volt!« (12). Vagy másutt: »Azok a szavak, amelyeket az öreg kerepelt, már túlságosan ismerősek voltak, hiszen ezerszer meg ezerszer lenyomták az újságokban, felkérődztek a rádióban. Csak jelképek voltak már ...« (61). — A franciában gyakran használt *mon Dieu! bon Dieu! grand Dieu! juste Dieu!* kifejezést se kellene talán mindenütt az unalomig a *jóságosisten* kifejezéssel visszaadni (18, 27 stb.). A regényfordításban előfordul ugyan *jóisten* (14), *boldogisten* (8), *uramisten* (34, 146) is, de nincsen pl. *szentisten*.

Említésre méltó a fordításban a *neki-* igekötős igék talpraesett alkalmazása, mint pl. *nekilelkessedt* (28), *nekividámódott* (17), *nekiveselkedik* (91). — A stílus elevenségének bemutatására idézem az és kötőszó halmozásának egy sikerült alkalmazását: A lány olyan komolykodó és huncut arcot vágott, amilyent a moziban látott hasonló helyzetekben. Huncut volt és komolykodó és megértő és vakmerő és máris diadalmaskodó, és minden együtt, sőtval az, mit rejtélyes mosolynak szoktak nevezni (40). — Még egy ilyen sikerült halmozást idézek, ahol pompás jelzők sorakoznak fel egymás után: Híre sem volt itt a sok *dühösen kérődző, almarágó, magköpködő, morgó-dörögő, mindig támadástól tartó és mindig ugrásra kész* pofának: ezek jómodorú és tisztességes emberek voltak, amilyen milliószámra, sőt tízmilliószámra van Amerikában (97).

Végezetül azt mondhatjuk a divatos *hiba nélküli* kifejezés elkerülésével, hogy az ismeretett regény fordítása majdnem *hibátlan*, aminthogy Révay is legtöbbször a fosztóképzős alakokkal helyettesíti a *nélkül* névutóval vagy annak *-i* képzővel megtöltött *nélküli* formájával összekötött kifejezéseket, mint pl. *családtalan* (100), *dologtalan* (15), *parttalan* (250), *étvágytalan* (180), *tudattalan* (59) stb. — A fordításban találkozunk a *tudatosít* igének mai jelentésben való használatával is (241, 268). Ez is tudatosítja bennünk azt, hogy nem mindegy, nem *édesmindegy* (267), hogy hogyan fordítunk. De nem ám! Ez nem *egykutya!* (195, 236).

Prohászka János

Magyarázatok

AZ OROSZ NYELV HATÁSA A MAGYAR NYELVRE 1945 UTÁN. I.

Írta: Erdődi József

Hatás hangrendszerünkre, helyesírásunkra, szóképzésünkre

a) A magyar nyelv hangrendszere az orosz hangrendszer majd minden hangját vissza tudja adni. Nehézséget a mássalhangzók közül csupán az úgynevezett kemény *ж* és a *х*, a magánhangzók közül az *ы* és a *а* átvétele, illetve helyettesítése okozott. Minden esetben hanghelyettesítéssel oldódott meg a kérdés. A kemény *ж* helyébe a sajátos magyar *l* került, mely *с а k n e m* azonos az orosz lány *ль* hanggal, bár a magyar *l* hang bizonyos helyzetben, abszolút szóvégen, veláris mássalhangzó után (pl. *lakol*) megközelíti, de el nem éri az orosz *л* hangzását.¹ Az *ы* hang helyébe egy ideig írásban *ü-t* helyettesítettek be, s ez helytelen, hiszen a magyar *ü* hang ajkunk előrecsücsörítésével, a szájüreg elülső részében képzett (ú. n. labiális) magánhangzó, viszont az orosz *ы* a szájüreg kö z é p ő részében, felső nyelvállással képzett illabiális hang, amelynek a magyar hangzórendszerben nincs pontos megfelelője. Mivel ez a hangzó egy bizonyos fokig szófonetikai jellegű az orosz hangkövetkezések rendszerében, azaz csak kemény mássalhangzó után következhetik, felesleges egy labiális *ü* hanggal átírni, helyesebb és megfelelőbb *i*-vel való helyettesítése. Bizonyítéka ennek, hogy a hallomás útján átvett szavakban, nevekben ez a »népi« hanghelyettesítés történt a »tudós« *ü* helyettesítéssel ellentétben, pl. *Bikov, csaszi* <or. *Быков, часы*.²

Az orosz *a* betű rövid illabiális, a szájüreg hátsó részében ajkaink előrecsücsörítése nélkül képzett hangot jelöl: *á*, ezt a hangot régebbi szláv, olasz, német jövevényszavaink hanghelyettesítő eljárásának megfelelően (vö. *iskola, szerda, alt, basszus, piac*) szinte kizárólag rövid labiális *a*-val helyettesítettük, néhány szó kivételével, ahol az orosz hangsúlyos helyzetben valamivel hosszabban ejtett *á* hang helyébe *á* lépett (pl. *Sztálin, szpáty, bárisnya, kulák*).

Csak egy hang esetében lett volna mód a magyar hangzórendszer némi gazdagítására, ez az orosz *х* hang esete (fonetikai jelölése *χ*). Ez a hang megvolt nyelvünkben némely idegen eredetű szó kiejtésében (*technika, pech*) mássalhangzó előtti vagy szóvégi helyzetben, néha intervokális helyzetben is (*peches*). Viszont a *mechanika* szóban két

¹ Nem értünk egyet Au. Sauvageot-val abban, hogy a magyarban veláris mássalhangzó után az orosz kemény *л*-lel egy *y e z ő* hang van. L. Esquisse de la langue hongroise. Paris 1951. 14. l.

² Erdődi József Nyr 73: 326, 327.

magánhangzó közt már *h*-val helyettesítettük. Azonban új helyesírási szabályzatunk összeállítói úgy vélték, hogy felesleges ezt a hangot az írásképp nyomán terjeszteni, mivel a kiejtésben a múltban és jelenben más hanggal helyettesítődik: *h*-val vagy *k*-val (vö. *bakter*, *silbak*, *pekk*, *cekk*, *sakk*, *karos*, *kleb*)³. Ezért az átírásban is *h* betű, illetve ennek nyomán a kiejtésben az ennek megfelelő *h* gégehang jelent meg: *szovhoz*, *kolhoz*.

Ebből megállapítható, hogy a magyar hangrendszer elég gazdag volt az orosz hangrendszer tükrözésére és ez nem gyarapította új hangokkal a magyar kiejtést. Tudjuk viszont, hogy a német hangrendszernek az orosz eredetű szavak helyes kiejtésére bővítenie kellett a németben nem létezett palatalizált mássalhangzókkal (*d'*, *l'*, *n'* stb.).⁴ Ugyanígy szaporodott meg némely szovjetunióbeli török nyelv hangzórendszere az orosz nyelv hangzórendszerének *k ő z v e t l e n* hatására és bővült új hangokkal, amelyeket a régebbi korszakban más hangzókkal helyettesítettek. Így pl. a kazak, karakalpak, nogaj nyelvben régebben hiányzott a teljes képzésű, keskeny ejtésű *i*, *u* hang, de az orosz szókincsből átvett szavakkal egyidejűleg elsajátították *e* hangok ejtését is. Az orosz *e* és *o* hangnak nem volt megfelelője a tatár és baskir nyelv vokalizmusában, viszont megjelentek az Októberi Forradalom után az orosz nyelv hatására. A török nyelvek mássalhangzórendszerében is láttunk ilyen változásokat, mert többségükben felléptek az eladdig ismeretlen *f*, *v*, *c* hangok. Így a kazak, karakalpak nyelvben megjelent az *f*, *v*, *c*, *cs*, *š* *š'* hang és a jakutban az *f*, *v*, *c*, *š* *š'*, *š*, *ž*, *z* hang. Sőt a hangkapcsolatok rendszerére is hatott az orosz nyelv. A török nyelvekben hat szótag-típus volt: *a-*, *ba-*, *ab-*, *bab-*, *barb-*, *arb-*.⁵ Ezek mellett most már új szótagtípusok jelentek az oroszból átvett szavak hatására: *bra-*, *brab*, *brarb*- és így tovább.⁶

Ezek a változások a török nyelvek hangzórendszerének és szavai fonetikai szerkezetének tökéletesedését jelentik az orosz nyelv kulturális hatására. A fent jelzettek alapján megállapíthatjuk, hogy hasonló jelenséggel a magyar nyelv hangzórendszerében az 1945. év után nem találkozunk. Jelentős eredményként tekinthetjük azonban azt a tényt, hogy helyesírásunkban igyekeztünk a magyar hangzórendszer bővítése nélkül, a lehető legnagyobb mértékben megközelíteni az orosz ejtést, kiküszöbölni mindazokat az ingadozásokat, amelyek az orosz szavak, tulajdonnevek irodalmi ejtésének elterjedését gátolták (pl. régi *Potemkin*, új *Patyomkin*, régi *Herzen*, új *Gercen*, régi *Dosztoevszki*, *Dosztojevszki*, *Dosztoevszkij*, új *Dosztojevszkij*, régi *Csernyisevszkij*, új *Csernisevszkij*, régi *Lüsenkó*, *Lüsenko*, *Lyszenko*, új *Liszenko*).⁷ Ez a fejlődés történeti változások, az orosz nyelv jobb ismeretének szélesebb elterjedésével kapcsolatos.

b) Orosz művek fordításakor fordítóink és nyomukban újságíróink néha átveszik az orosz helyesírás egyik-másik sajátosságát. Az orosz helyesírási szabályok szerint a névszói állítmányos mondatokban — mintegy a »hiányzó«, de nyelvtörténetileg sohasem alkalmazott létige helyén — ú. n. *tire* (or. *тире*), azaz gondolatjel látható, pl. *Москва — столица СССР*. Ennek helyes magyar fordítása és írása: *Moszkva a Szovjetunió fővárosa*.

³ Szentkirályi Albert 1875-ös Revizor-fordításában *Klesztakovot* ír, Mészöly Dezső 1951-ben már *Hlesztakovot*. — L. Balassa József: A magyar nyelv könyve (1943) 87. Moór Elemér *Acta Linguistica*. II, 3. 2. jegyzet; NyK 53: 85. Ez utóbbi helyen Moór azt írja, hogy »ma meggyökerezőfélben van a *ch* (*č*).« A fentiekből következik, hogy a tények ennek a megállapításnak ellene mondanak. Még a *technika* szóban is gyakran hanghelyettesítéssel *k* hallható, főképp tisztántúliak beszédében: *teknika*.

⁴ W. Steinitz: *Die Neue Gesellschaft* 1948. Nr. 4. 66—71; Erich Diehl, *Russischunterricht* 1948: 50—57; R. Olesch: *Russischunterricht* 1948: 99—103; H. H. Bielefeldt, *Russischunterricht* 1949: 60—63.

⁵ Ezekben a sémákban az *a* betű egy magánhangzót, a *b* betű zöngétlen mássalhangzót, *r* zöngés mássalhangzót jelöl.

⁶ Vö. Баскаков cikkét *Вопросы языкознания* 1952. 3: 35. — A magyar nyelv régi fokán a környező szláv népek kiejtésének, a nyelvükből átvett jövevényszavak hangalakjának hatására honosulhatott meg nyelvünkben az addig ismeretlen, a magyar hangzórendszerben nem alkalmazott *cs* és *zs* hang (vö. Moór i. h.). A régi magyar kiejtés ugyanúgy nem ismerte a szókezdő mássalhangzócsoportokat, miként a fentemlített török nyelvek sem, de a latin, szláv és német hatás nyomán jövevényszavainkban megjelennek a szókezdő mássalhangzócsoportok, pl. *krajcár*, *krumpli*, *trombita*, *spriccer*, *spriccel*, *kvint* stb.

⁷ Vö. Nyr 73: 476.

Ámde oroszos írásmódra is akadunk: »A szovjetek — a proletariátus diktatúrájának közvetlen kifejezése« (o: kifejezései) (LK. 151).⁸ »A kulák — ellensége a szovjethatalomnak« (uo. 384). »Az állam — gépezet az uralkodó osztály kezében« (uo. 44). »... a proletárállam — gépezet a burzsoázia elnyomására« (uo. 44). »Ez az erőd — a tudomány« (Sztálin: Művei 11: 83). »Iván — ember, Zsucska — kutya, az egyes — ellentéte az általánosnak« (Lenin: Marx, Engels, marxizmus. Moszkva. 194. 27. 1.). L. Korabelnyikova nyilatkozatában a fordító így kopirozza az orosz helyesírást: »... a jól végzett munka — a dolgozó embert szolgálja« (SzN. 1953. VI. 29. 3.).

Előfordul a gondolatjel helytelen alkalmazása nemcsak fordításokban, hanem eredeti magyar szövegekben is, pl.: »A bírálat — fejlődésünk hajtóereje« (Pártépítés 1952. febr. 10. 8.). »... a Borsodi Vegyi művek, a Földalatti Gyorsvasút — népünk alkotóerejének megannyi büszke jele« (SzN. 1953. III. 29. 3.). »Jövedelmező munkánk — jólétünk alapja« (SzN. 1953. VI. 29. 3.). »Egyetemi ifjúságunk legfőbb feladata — a fejletlen tanulás« (SzN. 1952. XI. 11. 1.). »Az állattenyésztésben dolgozó nők — a jalu új életének harcosai« (SzN. 1952. X. 23. 1.). »A fasiszta Titó-banda — a bolgár nép esküdt ellensége« (SzN. 1952. X. 23. 4.).

Az alábbi példában is teljesen felesleges az orosz szöveg helyesírásának mintájára átvett gondolatjel: »A gazdasági fejlődés egész menete — a jobbágyság megszüntetését sürgette« (Dobroljubov: Az orosz realizmus. 18. Szikra 1950.).

A magyar helyesírás szabályainak megfelelően a gondolatjelnek el kell a fentebbi esetekben maradnia, mert helyesírási rendszerünkben más a rendeltetése (szünetet, meglepetést, nem várt ellentétet, fokozást jelöl). Ezért helyes a gondolatjel alkalmazása az alábbi mondatokban, ami arról tanúskodik, hogy újságíróink ismerik megfelelő alkalmazását is: »Jó munkánkért a tanács többször megdicsért bennünket — jízetsínról azonban megfélekedtek« (SzN. 1953. VII. 4. 2.). »Ne csak intézkedjenek — lelkiismeretesen intézzék el a vezetők a dolgozók ügyeit« (SzN. 1953. VII. 4. 2.).

Egy bizonyos idő óta egy másik oroszos helyesírási sajátosság is feltűnt ideológiai és napisajtónkban: ez két melléknévnek szorosabb egységbe való kapcsolása kötőjellel, pl.: »Az erkölcsi-politikai egységéről« (or. морально-политическое единство) (SzN. 1952. dec. 21. és 1953. V. 22. 3.); »... eszmei-alkotói feladat...« (or. идейно-творческая задача) (Nyr 76 322. P. D. Krajevskij tanulmányának fordításában); »... a szovjet társadalom erkölcsi-politikai egységének... erősödése...« (G. M. Malenkov: A Központi Bizottság beszámolója az SzK(b)B XIX. Kongresszusának, Szikra 1952. 80.); »... gazdasági-szervező és kulturális-nevelő munka...« (uo. 77); »... s a tipikus megfelel az adott társadalmi-történeti jelenség bélyegének (uo. 73) (or. общественно-историческое явление »... oktató-nevelő munka...« (Köznevelés 1953: 157) (or. учебно-воспитательная работа); »... eszmei-politikai nevelés...« (uo. 172) (or. идейно-политическое воспитание). Az orosz nyelvben ezeknek a típusoknak olyan melléknévpárok felelnek meg, amelyeket összetételeknek mondhatunk, az e.ső ta. végén ott van az orosz összetételek jellegzetes szóvége, az o (e) hang, pl. морально-политическое единство; учебно-педагогическая работа; идейно-политическое воспитание stb.

A két jelző szorosabban egybefügg, mintha csak ezt írnök: моральное и политическое единство, éppen ezt a specifikus egységbekapcsolást óhajtják fordítóink avval kifejezni, hogy a két jelzőt nem különítik el egymástól vesszővel (erkölcsi, politikai egység), ill. nem fűzik egybe és kötőszóval (erkölcsi és politikai egység), hanem az orosz ideológiai irodalom nyomán megkísérik a kötőjel alkalmazását (pl. Nagy Imre beszédében: »... erkölcsi-politikai egység...« (SzN. 1952. X. 7. 2.).

Mivel ennek az egybekapcsolásnak van kifejezendő tartalma és hagyománya, úgy véljük, hogy ez a helyesírási formának létjogosultságát is megadja.

V. Jermilov: A művészet bölcs barátja a cikkének magyar fordításában sorozatosan fordulnak elő az ilyen egybekapcsolt jelzők: bogdanovista-buharinista burzsoá áltudomány; proletkultoss-rappista elmélet; lenini-sztálini szeretet; a szocialista-realista művészet igazi hősei stb. (SzN. 1953. III. 30.).

Az ilyen példasorozat mutatja, hogy a jelzőpárok újfajta, optikai módon való szoros egybekapcsolása szoros összetételt ad. Ilyen összetételekben az első tag nem

⁸ LK. = A leninizmus kérdései; SzN. = Szabad Nép.

szűkíti a második jelző értékét (mint pl. a *világoszöld* összetételben), hanem a két jelző egyenrangúként, de együttesként szerepel.

Az orosz helyesírás sajátossága nycmán a következő példákban szintén helyesírási hatás mutatkozik, mivel a gyakran együttesen előforduló személyneveket gondolatjellel foglalják egybe. Azonban sajtóknkben egy másik módozat is látható: gyakran előforduló személyneveket — főleg a marxizmus klasszikusainak nevét — vessző választja el egymástól. Amennyiben csak két névről esik szó, néha és kötőszóval kapcsolják őket egybe, több név esetén pedig rendszerint az utolsó kettő közé kerül az és kötőszó. Sorakoztassunk fel párhuzamosan néhány példát:

Gondolatjellel kapcsolva:

»... elsajátítani Marx—Engels—Lenin—Sztálin mindent legyőző, világot átalakító forradalmi tanítását...« (SzN. 1953. VII. 11. 3.)

»Körünkben Marx — Engels — Lenin — Sztálin nagy tanítása világítja meg az egész emberiség számára a világcivilizáció fejlődésének az útját.« (SzN. 1952. X. 8. 4.)

»... Lenin—Sztálin pártjának...« (SzN. 1952. XI. 7. 21.)

»Marx—Engels tanításának alkotó alkalmazása...« (SzN. 1952. X. 8. 4.)

»Lenin—Sztálin zászlaja alatt előre.« (SzN. 1952. X. 7. 4.)

»Marx—Engels—Lenin—Sztálin zászlaja továbbra is büszkén fog lobogni.« (SzN. 1952. X. 16. 3.)

Vesszővel elválasztva, ill. és-szel kapcsolva:

»Marx, Engels, Lenin, Sztálin tanításának alkotó elsajátítását sok esetben dogmatizmussal és talmudizmussal helyettesítették.« (SzN. 1953. VII. 11. 3.)

»... azok az eszmék és tanítások képezik, melyeket Marx, Engels, Lenin, Sztálin dolgoztak ki.« (SzN. 1953. VII. 12. 2.)

»... a szocializmus nagy tanítómesterei, Marx és Engels.« (SzN. 1952. XI. 7. 2.)

»Marx, Engels, Lenin és Sztálin nagy tanítása...« (SzN. 1952. X. 14. 3.)

»Nagy tanítóink, Lenin és Sztálin szerepe...« (SzN. 1952. X. 8. 4.)

»Éljen Marx, Engels, Lenin nagy és győzhetetlen (0: legyőzhetetlen) zászlaja!« (LK. 576.)

A példák számát szaporíthatnók, de csak azt bizonyítanák, hogy ugyanabban a lap-számban, ugyanabban a beszédben, ugyanabban a műben a fordító, ill. a szerző nem alkalmazza következetesen ugyanazt az írásmódot, tehát nincs meg a helyesírási egység ebben a kapcsolatban.

A magyar helyesírás hagyománya szerint az *egy* embert jelölő két tagból álló vezeték- (család-) neveket kapcsoljuk kötőjellel egybe, pl.: *Magyari-Kossa*; *Erdey-Grúz* stb. A fentebbi példákban azonban külön-külön emberekről esik szó, tehát megsértjük a magyar helyesírás egyértelmű kapcsolásmódját, ha kötőjellel (*Lenin-Sztálin*) foglaljuk egybe ezt a két vagy több nevet.

Ellenérvül felhozhatnók, hogy más esetben is alkalmazzuk a kötőjelet személynevek (ill. általában tulajdonnevek) közt: amikor mérközésről, szövetségről stb. szólnak. Ilyenkor így kapcsolunk optikai, nyomdai eszközökkel az ellentét vagy egyesülés kiemelésére: »Ma folytatják a Szabó—Kotov játszmat« (SzN. 1952. X. 15. 4.); »A Belgrád—Athén—Ankara provokációs háromszög« (SzN. 1952. X. 17. 4.). Ezekben a kapcsolatokban a kötőjel alkalmazása megfelel a magyar—orosz, jugoszláv—görög kapcsolásmódnak (kötőjellel és nem gondolatjellel), mélyebbre nyúlik tehát a gyökere, más a jelentősége. Azonban gondoljuk el: írónk-e valaha: *Petőfi-Arany* költészete; *Kossuth-Széchenyi* korszaka stb. — és rögtön szemünkbe ötlük a Lenin-Sztálin írásmód tarthatatlansága a mai magyar helyesírásban (pedig még könyvcímbe is előfordul: Lenin-Sztálin: Párt és pártépítés. Bp. Szikra 1948).

Ennek a helytelen használatnak és ingadozásnak úgy vethetünk véget, ha visszatérünk a hagyományos, magyaros írásmódhoz: *Éljen Lenin és Sztálin nagy pártja!*
c) Kérdés, hatott-e nyelvünk szóképzésére az orosz nyelvvel való szorosabb kapcsolatunk?

Megfigyelhetjük, hogy a magyar nyelvben régebben is használt latineredetű *-ista* képző (*gimnazista, pártarista, szeminarista, naivist, nimolista*) éppen a felszabadulás után újból feléledt az orosz *-ист* képzős, foglalkozást jelentő szavak átvétele során.

traktorista <or. тракторист; *tankista* <or. танкист; *trockista* <or. троцкист; *karrierista*⁹ <or. каррьерист; *bundista* (PT. 220)¹⁰ <or. бундист; *Zubátovista* (PT. 33) <or. зубатовист, *revansista* (SzN. 1953. VII. 14. 4.) <or. реваншист (de francia *revanchard*!), *francoista* stb.

Közben olyan szavakat is képeztünk a magyarban evvel a képzővel új fogalmak jelölésére, amelyeknek nincs meg az -ист képzős etimonja az orosz nyelvben, pl. m. *leninista*: or. ленинец, *sztahanovista*: or. стахановец, *timurista* (vö. »A könyv nyomán megszülettek a *timuristák* ezrei).¹¹ Malenkov beszédének fordításában olvashattuk: *marxista—leninista politikai gazdaságtan* (SzN. 1952. X. 8. 4. 1.). Helyes fordítása: *marxi—lenini*; pl. az egyéniség történelmi szerepének marxi—lenini értelmezése (SzN. 1953. VII. 11. 3. 1.). Azt azonban nem tapasztaltuk, hogy 1945 után magyar szóból képeztünk volna *-ista* képzővel újabb szót az egy szál *horthysta* kivételével, amely az 1945. év előtti korszak szülötte, és a *d.szista* (Szabad Ifjúság 1953. szept. 12. 1. l.), amelynek mintája az orosz комсомолец.

Fellépett azonban egy ellenkező törekvés: igyekeztünk ezekben a szavakban is az idegen eredetű szóhoz magyar képzőt függeszteni és ezáltal a szót jobban b. ágyazzuk szókincsünk struktúrájába. Így alkalmazza jeles műfordítónk Kardos László¹² *tankista* helyett a *tankos* szót: »Három *tankos*« (or. три танкиста) (55), másutt is *tankos* (58, 125). Termelészövetkezeteinkben dolgozó parasztjaink is felcserélik a *traktorista* alakot a magyarhoz közelebb álló *traktoros* alakokkal, így pl. Túrkeve szövetkezeti városban a *rontatós, normás, talajos* 'talajjavító munkás', *gépes* 'gépekkel dolgozó ember', *aktatáskás* 'hivatalnok' szó analógiájára.¹³ 'Közösök' a termelészövetkezetekben dolgozók' (vö. »Idáig azt fújták, sepegették, hogy a *közösök* csak küszködnek...« (SzN. 1953. VII. 17. 3. 1.), *zsáros, kazalós* (Bakonyszentmiklósról, uo.). Az orosz комбайнер 'a kombájn vezetője' szót ebben az alakjában nem vettük át a magyar nyelvbe, hanem *kombájnvezető* lett belőle (tudomásom szerint *kombájnista* igen ritka: pl.: a *kombájnisták* versenyé [SzN. 1953. VI. 21. 4.]) Azonban a *traktoros, talajos, vontató* mintájára megszületett ez évben a *kombájnos* és most ez a magyarabb, rövidebb alak küzdelembe szállt a *kombájnvezető* alakokkal (ez a *gépkocsivezető* és *aratógépevezető* mintájára keletkezett) és előttünk most a formák harca zajlik le, amelyben az egyik oldalon áll a *traktoros* és *kombájnos*, a másikon a *traktorista* és a *kombájnvezető(nő)*. A különböző alakok elterjedésében az élőszon kívül igen nagy osztályrész jut a napisajtónak, elsősorban a Szabad Népek. Csakhogy az újságírók nem döntöttek: melyik alaknak nyujtsák a pálmát és váitogatják őket, még egy cikkben belül is! Vessünk egy pillantást 2—3 hét híryanagára: A Szabad Nép VI. 26-án *kombájnos*-t ír, de VII. 4-én *kombájnvezető* van egy cikk címében, magában a cikkben a *kombájnos* ötször, a címben feltüntetett *kombájnvezető* nyolcszor, *kombájnvezetőnő* pedig egyszer fordul elő. Július hó 2-án *kombájnvezető* ismételten nyolcszor, *kombájnos* csak háromszor olvasható, ugyanezen hó 7-én *kombájnvezető* négyszer, *kombájnos* ötször, 9-én pedig *kombájnvezető* ötször, *kombájnos* négyszer olvasható. Megemlíthetjük még, hogy Rákosi Mátyás a budapesti pártaktíva előtt mondott beszédében a *traktorista* és *kombájnvezető* alakokat alkalmazta (vö. SzN. 1953. VII. 12. 2.). A jelek arra mutatnak, hogy a népiesebb *kombájnos* és *traktoros* alakok vannak elterjedőben, bár a nyelvi tények jövődjét illetőleg sohasem jósolhatunk teljes bizonyossággal. A formák harca az egyértelmű integráció és a nemzeti jellegű alak elterjedésére mutat, vö.: »*Kombájnosaink, aratógépekezelőink, traktorosaink* jórésze valóban megértette, milyen felelősség nyugszik rajta« (SzN. 1953. VII. 11. 1.).

Az irodalmilag alkalmazott orosz szavak sorában előfordul az *oblomovcsina* 'az Oblomov-féle tétlenkedés, renyhesség',¹⁴ *okurovcsina* 'Okurov városka kispolgár lakosainak módján való élés'. Illés Béla egy előadás alkalmával megkísérelte ez utóbbit *okurovizmus*-sal helyettesíteni, de ezt az orosz-latin hibridet nem fogadhatjuk el. Az *oblomovcsina, okurovcsina* szavakat a művelt magyar olvasó analizálni tudja, mert ismeri az Oblomov,

⁹ Kazakevics: Csillag. 1948. 88. 1.

¹⁰ PT. = Párttörténet.

¹¹ Fehér Klára, Irodalmi Újság 1952. nov. 20.

¹² Tvardovszkij Vaszilij Tyorkin c. művének fordításában (1952).

¹³ Dankó Imre Nyr 76: 356.

¹⁴ Hadrovics—Gáldi: Orosz-magyar szótár (1951) közli.

Okurov tulajdonnevet és a *-scsina* <or. -щина képzőhöz a megfelelő megvető stilisztikai árnyalatot asszociálja. Viszont a *barscsina* (PT. 6.) vagy *obscsina* 'faluközösség' (Sztálin és a tudomány, 1950. 206.) közszót a magyar olvasó nem tudja felbontani elemeire, ebből egyelőre nem képes kielemezni az alapszót és képzőt. Előfordult még az *aracksejvscsina* 'reakciós önkényuralom' (vö. Rätz Kálmán: Oroszország története, 1943. 147.), de ezt teljesen kiszorította az *aracksejevi rezsim* аракчеевский режим szókapcsolat (1950-től). Lehetséges, hogy több tulajdonnévből származó *-scsina*-képzős orosz szó átvétele után ez a képző, mint más idegen eredetű képzőnk (pl. az ugyancsak szláv eredetű *-nok*, vö. *tárnok*, *bajnok*) kiválik és magyar szavakhoz is járulhat.

A betűszavak, szótagszavak régóta használatosak nyelvünkben. 1945 után használatuk a sok viharsebeseen keletkező, fejlődő intézmény, vállalat megjelenésével nagyon elterjedt. Van ezek közt aszavak közt orosz eredetű rövidítés, betűszó, szótagszó is. A párt szervezeti felépítéséből ismeretes az *agit-prop* osztály, *agit-prop* felelős. A rövidítés az *agitációs* és *propaganda* szavak megkurításából keletkezett, min'ája az orosz nyelvben lelhető meg (агитпроп = отдел агитации и пропаганды 'agitációs és propaganda osztály'). Ugyanilyen a műfordításokban előforduló *revkom* 'forradalmi bizottság',¹⁵ melynek mintaképe az orosz ревком (= революционный комитет). Találkozunk még a *Polit-büro* 'politikai iroda' (pártszervünk jelölése) megjelöléssel alapja az orosz политбюро (= политическое бюро). Az egyetemi és tudományos életben használják a *polit-ekonomia* szót vagy ennek magyarosított és megjobban kurtított alakját *polgazd* 'politikai gazdaságtan' jelentésben. Mindkettő mintája az orosz политэкономия = политическая экономия. A magyar sporttömegmozgalom betűkből álló jelölése *MHK* (= Munkára, harcra kész) szovjetorosz mintából ered, miként maga a mozgalom is. Az orosz jelölés ГТО = Готов к Труду и Обороне. Végül, tréfásan bár, alkalmazzuk a *maszek* szót *magánszektor* helyett, ennek etimónja nincs még rövidítve az orosz nyelvhasználatban, csak a teljes alakkal találkoztam (частный сектор). Talán az orosz nyelvben is tréfásan alkalmazott индюк 'pulyka' szó hatására gondolhatunk, u. i. evvel jelölték az egyéni gazdálkodó parasztot a 30-as évek körül, mintha a szókezdő инд- az индивидуальный 'individuális, egyéni' szó rövidítése volna. Feltehető, hogy a Szovjetunióban élt politikai emigránsaink beszédjében keletkezett ez a tréfás rövidítés az ugyancsak tréfás orosz индюк '1. pulyka, 2. egyéni gazdálkodó' szó ismeretében, az инд- 'egyéni' rövidítés nyomán.

Az orosz nyelv hatása az ország felszabadulása után jelentkezik tehát írásbeliségünkben is: helyesírási sajátosság, képzések, összetétel jelölése és rövidítések alakjában.

KATONAI MŰSZAVAKRÓL¹

Írta : † Kertész Manó

1. *Tisztartó* a szó eredeti jelentése szerint az, aki valamilyen 'tisztet tart', akinek valamiféle tiszte, hivatala, méltósága van, például a Weszprémi K. szerint »Pilatos a czazarnak tisztartója« (NySz). Ismeretes, hogy ennek az összetételnek ma már egyetlen területre szűkült a jelentése: nagyobb rangú mezőgazdasági tisztviselőt nevezünk vele. E jelentésszűkülés magyarázatát nyilván a 16. sz. magyar életében kereshetjük, amikor a legtöbb szó az olyan tisztartóról esett, aki valamelyik végvárat, mint Perusit Gáspár Csanád várát »tisztől tartja vala« (RMKT 3: 22). Se szeri, se száma azoknak a katonai emlékeknek, amelyek igazolják, hogy a 16. századi magyar a *tisztartó* szót hallván első-sorban várkapitányra, vagy valamilyen katonai parancsnokra gondolt: »Nekeom ada az feolsegeos cызар buday tyszarthosagoth« (BudBasLev. 1: 7). »En Ruztem pasa Budanak tizt tartoia es feiedelme« (uo. 11). »Paxy Jánosnak komaromy tyztartatonak« (uo. 8.) »Myolta

¹⁵ *Szovdep* 'szovjet képviselő, tanács' I. A. Tolsztoj: Golgotha (2: 22); *revkom* I. uo. és Osztrovszkij: Az acélt megedzik (119) magyar fordításban.

¹ Kertész Manónak, 10 évvel ezelőtt elhunyt kiváló nyelvészünknek ezt az érdekes cikkét érdemesnek tartjuk újból leközlölni, tekintettel arra, hogy egy nem könnyen hozzáférhető műben jelent meg: Emlékkönyv Heller Bernát professzor hetvenedik születésnapjára. Szerkesztette Scheiber Sándor dr. Budapest, 1941.

fogvan ez mastani *tiszt tarto* az egyr *tisztben jvűe* (uo. 136). »Az *bakabaniay tiszt tarto* akaratiabol tyzen ki jűttenek uolt» (uo. 190). »Az időbe gyermek *tiszt tartoja* és bánja vót *Fejervárnak*, Thewrek Bálint» (Verancsics, MonScript. 3 : 127). »(Szigetben) Horvát Markó az *tiszt tarto* vala» (RMKT 6 : 132). Am ezeknek a vitéz várbeli *tiszt tarto* kapitányoknak a várhoz tartozó birtokok dolgát is intézniök kellett és ha az idők békésebbre fordultak, legfőbb gondjuk ez volt. Szondy György Drégely »*tiszt tartoja*» mint az esztergomi érseknek mai értelemben vett *tiszt tartoja* tette nevét örökemlékezetűvé. Hiszen maguk a kisebb végvárak sem honvédő céllal épültek, hanem egy-egy nagyobb birtok középpontjában a birtok oltalmául szolgáltak gonosz szomszédok vagy rabló-támadások ellen.

A *tiszt viselő* eredetileg egy jelentésű a *tiszt tarto*-val ; ma polgári, köz- vagy magán-hivatalnok jelölésére szolgál és az olyan katonákéra, akik *tiszt* rangban hivatásszerűen nem arcvonalbeli szolgálatot teljesítenek. Am régen valóságos katonatisztet is jelentett a szó, hiszen »fő-fő kapitán, hadnagy emberek, mint 300 fő-fő személyek«-ról írja Bethlen Gábor, hogy »azok is az nagy *tiszt viselő* urak megfutamtanak» (TörtTár 1879. évf. 210) ; másutt a *tiszt viselő* és a *közlegény* szembeállításával találkozunk (Hadtört. Közl. 5 : 97, 1663-ból). Még 18. századi katonai rendtartások is »*officir*ok avagy *tiszt viselő*«-ről beszélnek és azt rendelik, hogy »az ki *tiszt viselő* jenek . . . ellent áll, életit el veszti» (uo. 4 : 570—71, 1734-ból) ; nyilván akkor kezd e szó polgári térre szorolni, mert katonatisztról mint »*had*i *tiszt viselő*«-ről beszélnek (uo. 574, Fáber : HadiEOkt. ajánlás 1759-ből) és az egykorú szótár is a *tiszt viselő*t 'Amtmann'-nak értelmezi (PPB 1767).

Am a *tiszt tarto*, *tiszt viselő* összetétel jelentését az eredetileg 'officium, munia, functio' jelentésű előtag már a 17. sz. közepe táján kezdi magabaszívni és ettől kezdve a *tiszt* szó két jelentésű : »A mely *tiszt* peng hadának nem mér vagy nem akar parantsolni, *tisztét* vesztesse el» (TörtTár 1882. évf. 397, 1682-ből). »Minden *tisztet* *tiszt* ki vete» (Liszny : Krón. 284, 1692-ből, NySz). Bár Thököly és Rákóczi szabadságharca idején és az utánuk következő évtizedekben jobbra *tiszt*-ről, *felső* és *alsó tiszt*-ről (Hadtört. Közl. 5 : 277, 1710-ből), *al tiszt*-ről (Éble : Károlyi F. gr. és kora 1 : 264, 1735-ből) esik szó, azért, amint láttuk, a *tiszt viselő*, *haditiszt viselő* is járja. A *tiszt* szó új jelentése csak a 18. sz. végén válhatott általánossá ; erre nézve érdemes megjegyezni, hogy a PPB-féle szótár magyar része még csak az eredeti 'honos, officium, magistratus ; Ehre, Amt' értelmezést adja és csak a latin részben fordul elő az új jelentés ebben a kifejezésben : »valakire voksolni, hogy *tiszt* légyen» (*nominatio* alatt).

2. A 'közkatona' a 16. században *legény* vagy *ember*, minden jelző nélkül : »Sok jó *legénnyel* Losonczy eljuta» (RMKT 3 : 310). Kűltnk uala kj ualalmj eötuen *legent* az mj magunk *emberjben* az utak eörzenj» (BudBasLev. 1 : 494). A 'gregarius' jelentésű *közlegény* szót, amely a 17. században kel szárnyra (Takáts : EmlEl. 159, NySz), először PPB szótározza, a *közember* pedig, amely elemei szerint is eredetileg azt jelenti, aminek még PPB értelmezi : »alávaló köz emberek : *capite censi*«, a 18. század elejétől fogva használatos 'közkatona' jelentésben (LovReg. 1722. Hadtört. Közl. 13 : 138). A 'Mannschaft' jelentésű *legénység* szót csak az 1809-i felkelés számára kiadott Regulamentumból ismerem.

Míg a *közlegény* szó csak a 17. századtól fogva ismeretes, addig a *főlegény* (latinul : capitalis persona) már a 16. sz. első felében katonai műszó : »Istuanfi Istuan és Kis Farkas *fő legényök* leuen, ket zaz louaggal zaguldottak volt Hydvegy palank ala» (BudBasLev. 1 : 168, 1579-ből). »(Az egri kapitány) Barciai Janos neuó egi *fő legent* zaz louval többel föl kezit es ciatara kűld» (uo. 191, 1579-ből). »Egy heán száz drabantot ott hagyának, azok előtt négy *fő legent* hagyának» (RMKT 3 : 119). »Nemes, nēmzetes és vitéző kapitány, hadnagy, vajda, zászlótartó, *főlegény*, tizedes, *közlegény*, lovas és gyalog végbeli sereg» (Takáts i. m. 159, 1621-ből). Takáts a rangszerinti felsorolás alapján a *főlegényt* huszárkáplárnak tartja. Am az adatok azt mutatják, hogy a *főlegény* rangja nem volt ilyen pontosan megállapítva ; mert igaz, hogy vannak *főlegények*, akik csak 10—12 lóval járnak, vagy 20—25 drabantnak parancsolnak, de a száz lovas élén száguldó *főlegényt* káplárnál mégis csak többnek kell tartanunk. Nyilván a helyi körülmények és az egyéni rátermettség szerint változó hatáskörű lovas altiszt volt a *főlegény* ; a hatáskörnek ezt a nem pontosan megállapított voltát tanúsítja az is, hogy a 17. sz. elején

»fő-fő legények«-ről is olvasunk (Hadtört. Közl. 3: 115, 1606-ból), Thököly pedig tisztekről és »főbb legények«-ről szól (MonScript. 18: 137, 1678-ból). Verancsics említ »egy fő legényt Morvay Jánost, kinek annyi böcsületi vót a fejérváriaknál, hogy a két vicebán után és az udvarbíró után másod személynek tartották« (uo. 3: 165).

3. Az 'ifjú' jelentésű *legény* szónak katonai műszóvá válása megvilágítja *hős* szavunk jelentésfejlődését is. E két szavunk eredeti rokonértelmű voltát szemléltetik a következő adalékok: »A'kik házasság nélkül vadnak és ifjú legénységben élnek« (Rákóczi Nem. Társ. Szab., Rummy: Mon. 1: 193). »Nőtlen, rideg, avagy *hős legény*: caelebs seu innuptus« (Com., NySz). A népnyelv Zala és Vas megye némely vidékén ebben a jelentésben ismeri (MTsz). Az 'ifjú' jelentésű *hős* szó, amely Molnár Albert szerint kéro't, völegényt is jelentett, a 16. században valóságos katonai műszó lett, amelynek azonban ekkor még nincsen igazán kitüntetö, dicséro értelmi árnyalata; azaz van, de csak annyi, mint a *legény* szónak ezekben a szólásokban: *legény a talpán, legény a gáton, ki a legény a csárdában?* és annyi, amennyi a katonás magyar nyelv szinte minden katonai nevezetének már nyilván eredetileg is értelmi velejárója (*vitözül, katonásan, huszárosan*). A *hős* katonai műszó voltának igazolására íme néhány 16. századi adalék: »Jutának terek varjasi mezöre, Temesvárból kijöttek *hősek* ez hírre« (RMKT 3: 51). »Sebes *hősek* kimentek csatára, egy farka tereket hányának szablyára« (uo. 80). »Kérlek végbeli *hősek* meghalljátok, igaz nyereséggel, zsolddal lakjatok« (uo. 306). »Az jó Nyári Ferenc szölla *vitözöknek*: mint jámbor *hősöket* én titöket kérlek« (uo. 293). »(Mátyással) vele valának az ö baráti, az iambor alföldi *Hősec* és ama régi gyakorlot *vitözec*, kik sokszor az ö attyáual együtt vitanac vala« (Helt.: Krón. 119). Mindezekben a mondatokban a *hős* szöt könnyen helyettesíthetnök a *legény* vagy a *vitöz* szóval. Am a régiségben a *vitöz* sem dicséro jelző, — csak fokozatosan lett azzá — hanem határozott fogalom kifejezője; amint kimutattam (NyK 50: 195 s köv.), a középkorban páncélos lovagot, a 16. században már általában csak lovas katonát jelentett, söt még a 17. század elején Bethlen Gábor is szembeállítja a »vitöz rend«-et a »gyalog«-gal (Lev. 163). A NySz tehát késöbbi állapotot vetit vissza a 16. és 17. századba, mikor e szónak 'heros, Held' jelentést tulajdonít. Bizonyító ereje van e kérdésben annak a körülménynek, hogy még az 1676-ból való PPB szóár is szavunkat csak 'futurus, procius, sponsus' jelentésben ismeri, a latin-magyar részben pedig *heros* a mitológiai jelentésen kívül 'fö-ember, nagy nemzetes ember', de nem *hős*. Szavunk 'heros, Held' jelentését először Sándor István (1808) szötározza. Ezzel szinte egyidöben történik először említés azokról, akik »*hősi halállal* haltak meg« (Haz. Tud. 1813. 324).

4. *Ostrom* szavunk a német *Sturm* magyarja; magyarföldi életet a 15. század közepétöl számíthatjuk, amikor a hazai latinságban először bukkán föl ilyenformán: »Prompta erant omnia paramenta ad *sturmam*... ut hodie *sturma* fieret« (Lukács egri prépost Jajca elfoglalásáról. Thallöczy: Jajca tört. 31). Ez a *sturma*, éppen úgy mint hajdan az *ostrom* szó, nem egészen azt jelenti, amit ma, hanem csak a váróvásnak utolsó mozzanatát: az embereknek a falakra támadását, szóval azt, amit ma rohamnak neveznek (*Sturm*). A váróvás egyes mozzanatainak ezek a régi kifejezései: »Dauid meg *szöduán* az várast, erősen *löteté* és *vitata* aszt« (Helt.: Krón. 162). »Erössen kezdé azt *löttetni* es minden képpen *vitatni*« (uo. 138). »Az Fejervárat barát *megszöllatá*, huszad napig *vívá*, *lötteté*, *rontatá*, de népét *ostromnak* ö ott sem bocsátá« (RMKT 3: 31). »Mivel látám haszontalannak minden addig *lött lövöst*... *ostrommal* próbálnám« (Kemény: Önéletír. 341). *Ostromol* tehát eredetileg annyi, mint 'rohamot intéz', ezért a 16. sz. nyelvhasználat szerint nemcsak a megszállók ostromolhatták a várat, hanem a várbeliek is a megszállókat: »Várbeliek kit hamar elrontának, éjjel az l.kon *el-kiostromlának*« (RMKT 3: 139).

5. *Szembeszáll* a régi magyar hadiélet szava és amint kimutattam, a 16. sz. szö=használatá szerint csak azt jelenti, hogy a sereg az ellenség szemelättára táborban vagy táboron kívül megtelepszik (Balassa-Eml. 79); a *szembeszállás* tehát még nem ellenséges cselekedet, nem támadás, nem ütközet, csak az előkészítö mozzanata; söt néha az sem, mert olvashatni olyan hadról is, amely »szembeszállt« ugyan az ellenséggel, de nem ütközött meg vele. Érdekes, hogy magát az ütközetet kifejező 16. századi fordulatokban is gyakran ott találjuk a *szembe* határozót: »Utokban a kunok reájok találának, *viadalt* vélek ott *szembe állának*« (RMKT 8: 186). »*Szömben* terekkel ott erősen *vívá*« (uo. 3: 47).

»Illike a frigyheöz, hogy az folsegtek uegbeli kapitanyay nagy haddal utokat meg hallyak és reayok mennyenek es ueleök *szömben uiyonak*« (BudBasLev. 1 : 439). »Azért pogá-nyokkal ti *szemben vittatok*, soha azok előtt háta nem adtatok« (RMKT 8 : 41). »Indula, hogy *szömben vivjon Kazulva*« (uo. 3 : 255). »Hadnagyoknak tanulság, mikor terekkel *szömbé* akarnak *ökletni*« (uo. 3 : 251). »Inasa az urnak az Godocsi vala, ki Deli Kobátval *szömben öklelt vala*« (uo. 2 : 291). »Jézust kiáltván indítani akarám az én seregemet, hogy *szemben ökleltetném* az ellenséget« (Kemény : Önéletír. 373). »Oly igen erősen *szemben öktezzetek*, mely igen erősen soha nem öktezzetek« (RMKT 8 : 41). *Szembe viv, szembe öklel, szembe ütközik* — sajtáságos kifejezések az ugyanilyen jelentésű régi *megviv, meg-öklel, megütközik* mellett (NySz). Abban a korban, amikor a leshányásnak, cselvetésnek olyan nagy szerepe van, amikor »az útaknak lese kemény harcok helye« ; amikor általános gyakorlat az, hogy a színleg megfutamodó magyar vitézek hirtelen megfordulnak s »üzőt gyakran megvernek«, alig lehet ennek a *szembe* határozónak egyéb szerepe, mint éppen a csellel, a leshányással való ellentét kiemelése, az ütközet nyílt voltának hang-súlyozása.

Leborulok a nemzet nagysága előtt. Ismeretes, hogy amint Kossuth Lajos 1848 júl. 11-én a háderő megajánlása ügyében mondott beszédét már csaknem befejezte, s még néhány szóval a minisztérium indítványát újra meg akarta okolni, a képviselőház tagjai a mindvégig drámai erővel s páratlan szónoki készséggel előadott fejtegetések hatása alatt a szónokot előadásában megakasztották, s lelkes egyhangúsággal kiáltották: »Megadjuk!« A még ezután is egyre fokozódó érzelmi megnyilvánulásra Kossuth mely meghatódottsággal szólott egy pár mondatot, s közben ezeket a szavakat is hangoztatta: »Önök felállottak, mint egy férfiú, s én leborulok a nemzet nagysága előtt.«¹ Ezt a fel-emelő jelenetet Vajda János is végignézte, s napló-jegyzeteiben ekképen számol be a látottakról: »Midőn szónoklatában (Kossuth) odáig ért, hogy a haza megmentése kétszáz-ezer katonát kíván, a képviselőház nem állhatta ki tovább: nem várhatta, hogy beszé-dét, vagy bár e mondatot bevégezze, közbekiáltva: »megadjuk!«, mint egy test fel-állott, a karzat éljenviharba tört ki, s néhány percig tartott a lázas jelenet, mely a magyar országgyűlések történetében a legritkébbek egyikének s a forradalom egyik legneveze-tesebb mozzanatának mondható. A nemzeti egyetértés e nagyszerű nyilvánulása min-denkit átvillanyozott, örömkönnyek csillogtak a szemekben, képviselők, hallgatók egy-mást átölelték, mintegy bizonyosnak tartva, hogy a haza meg lesz mentve. Azt hívők, hogy a szónoki hatást ennél magasabbra vinni lehetetlen. De csalódtunk. Kossuth szónoki ereje határtalan volt. Nagysokára a zaj lecsillapulván, a mély csöndben Kossuth a meg-hatottság lágy hangján mintegy elfordítva magától az őt illető kitüntetést, *szerényen meghajlotta magát*,² mondván hogy, ezennel meghajlik a nemzet nagysága előtt!« Vajda Jánosnak ezek a szavai arra az érdekes megállapításra adnak alkalmat, hogy Kossuth ama kijelentése, hogy »leborulok a nemzet nagysága előtt«, nemcsak szólam volt, hanem amit mondott, bizonyos módosítással, meg is cselekedte. *Meghajlással* is kifejezést adott érzelmeinek.

Ehhez a szállóigévé vált kijelentéshez azonban még egy más érdekesség is fűződik. A Pesti Hírlap 1848. évi júl. 12-i számának egyik közleményében (a »Nem hivatalos rész« elnevezésű rovatban) így írja le ezt az elragadó eseményt: »És állának a képviselők fel-tartott kezekkel; ismétlék egyhanggal határozásukat; a karzat égett a lelkesedés láng-jában, aztán egy pillanatra csend következék... és Kossuth a meglepő látványnál keresztbe tévé kezét, s töredezett mély hangon mondá: »Önök fennállanak, és én lebor-ulok e nemzet nagysága előtt.« A július 11-i beszéd befejező (második) részét a P. H. csak a harmadik napon, júl. 13-án közli, s itt is ezt a szöveget találjuk: »... de Önök felállottak; s én leborulok e nemzet nagysága előtt.« Teljesen ugyanebben a szövegezésben olvashatjuk ezt a mondatot a hivatalos jellegű Közlönynek 1848. júl. 12-i számában is. A képviselőházi beszédeknek ebben az újságban közölt szövege, mint Barta István,

¹ Így közli pl. a Kossuth Iratainak 11. köteteként megjelent Beszédék. Első kötet. 1832—1849, továbbá az élő Kossuth c. mű. Szerkesztette és bevezette Katona Jenő.

² A kiemelés tőlem. D. Sz.

Kossuth művei kritikai kiadásának gondozója írja, hivatalosnak tekinthető. (Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. Első rész 1848. szept.—december. Akadémiai kiadó. Budapest, 1952.)

A kérdéses mondatot tehát forrásaink ebben a kétféle szövegben közlik :

..önök felállottak; s én leborulok Önök felállottak, *mint egy férjü,* s én
e nemzet nagysága előtt. leborulok *a* nemzet nagysága előtt.

(Az eltérést a vitás szavak szedése szemlélteti.) A pontos szöveg megállapításának ma már több nehézsége van. Barta István szíves közlése szerint a júl. 11-i beszéd kézírata nem maradt fenn. De ha rendelkezésre állana is, kérdésünk eldöntését ez sem segítené elő. A beszéd végén jelentkező nagy elragadtatás s az ennek hatása alatt váratlanul lefolyt szavazás következtében Kossuth megváltoztatta zárószavait, s néhány rögtönzött mondatot is hozzá kellett kapcsolnia a fervevett befejezéshez. Könnyű megállapítani: ilyen rögtönzés a *leborulok* kezdetű mondat is. Így hitelességének megállapítása végett elsősorban a sajtó szövegére vagyunk utalva. Ennek figyelembevételével pedig a baloldalon olvasható mondatot kell Kossuth szavai hűségének tekintenünk. (Csengery Antal az események megtörténtét követő rövid pár év múlva, Adalékok Kossuth jellemzéséhez c. 1851-ben írott értekezésében így idézi a szóban lévő mondat: »Önök mindnyájan fölállottak, és én leborulok e nemzet nagysága előtt!«) Hogy a Beszéd gyűjteményében közölt, elterjedtebbnek tartható szöveg mikor s hol jelentkezett először, arra nézve még nem volt alkalmam tájékozódni. A szöveg módosulását azonban úgy képzelhetjük el, hogy ezzel az alkalommal is az történt, ami a szállóigévé váló hatásos szavak sorsában csaknem általános, t. i. a mondás szájról-szájra adás közben csiszolódik, vagyis kisebb-nagyobb mértékben megváltozik: még lüktetőbb, még numerózusabb lesz.

Kossuthnak nemcsak erről az egy mondasáról állapíthatjuk meg ugyanezt. A »Tengerre magyar!« szólás egy vezércikk címének megrövidült alakja. A Hetilap 1846. é. 8. számában közölt vezércikkének címe: Tengerhez magyar! el a tengerhez!; ez alakult át a fentiszövegű szállóigévé. A Kossuth-hoz fűződő »Törpüljön el a minoritás!« szintén egy terjedelmesebb mondatnak csattanós, határozott megrövidülése. Eredetileg az 1848. é. júl. 20-án mondott képviselőházi beszédében tette Kossuth a következő szenvedélyes kijelentést: »...törpüljön el az olyan minoritás, mely így viólentálni akarja a dolgokat.« Ezt a mondatot is bizonyára a sűrű idézgetés, a szájról-szájra adott közlés rövidítette meg a fenti módon. Arra is találunk példát, hogy a már elébb alkalmazott szólásnak csiszolatását, határozottabbá, kifejezőbbé tételét — többszöri használata folyamán és sajtó fogalmazásában — maga Kossuth végzi.

A fogságból való kiszabadulás után, Pest vármegye gyűlésén 1840. jún. 9-én tartott beszédében Széchenyi jellemzésére ezeket a szavakat mondja: »... egy nagy és fontos téren a setétséget útálni már megtanultuk volt fényvillogással ama férfiunál, kinél századokra ható eredményekben se nem többet, a nemzeti újonszületésén sikeresben munkást, egy szóval kinél *nagyobb magyar* nemzetem évkönyveiben nem ismerek.« A következő évben Széchenyi Kelet Népére írott Feleletében azonban nagy ellenfelének jellemzését — sokkal rövidebben, határozottabban s élesebben — már ilyképen fogalmazza meg: »Újjait a kornak úterére tevő és megértette lüktetéseit. És ezért, egyenesen ezért tartom én őt *legnagyobb magyarnak.*« Itt tehát már végleges alakjában olvassuk a szólást.

Nem folytatjuk tovább a Kossuth beszédeiből, írásából életre kapott szólások felsorolását. Már ennyi is bőségesen elegendő annak eldöntésére, helytállónak lehet-e tartani Csengery Antalnak idevágó alábbi megállapítását: Hasztalan keressük beszédeiben Mirabeau és Chatam rögtöni kitöréseit, melyeket mintegy az ihlet sugall; azokat a rövid mondatokat, melyek villámként gyujtanak és sujtanak; a mondatokat, melyek a válság pillanatában érkezve, határozó befolyással voltak a nagy kérdések eldöntésére; a mondatokat, amelyek azonnal példabeszédekké válnak, amelyeket még most is mindenki idéz: mindazonáltal Kossuthnak is voltak néha szerencsés ötletei, nevek és frázisok, amelyek nagy hatást idéztek elő. (L. Csengery Antalnak Összegyűjtött Munkái között a Történeti tanulmányok és jellemrajzok kötetben Adalék Kossuth jellemzéséhez címen közölt értekezését. 1884. 402). De még néhány számbeli adattal is rávilágíthatunk a való-

ságra. Tóth Bélának Szajrul-szajra c., nagy szorgalommal összeállított érdekes munkája hat, Deák Ferenc alkotásából eredő szállóigéről tud, Széchenyivel összefüggésben hét ilyen mondást közöl, Kossuthtal kapcsolatban pedig 13-at. Ezek a közlések is igazolják, hogy mégis csak voltak (s szép számmal voltak) Kossuthnak olyan mondásai, megállapításai, amelyeket még ma is mindenki idéz, s bizonyára még ezután is beláthatatlan hosszú ideig fog idézni.

Kossuth Lajosnak egy érdekes szórendi használata. Heves Kornél a Nyr egyik régebbi kötetében (29:567) — könyvismertetés során — egy érdekes szórendi vétséget tesz szóvá. Megemlíti, hogy kivált politikusok a *nemcsak, nem csupán* határozó szókat nem a mondat élére helyezik, hanem a szokástól eltérően, mondatuk legvégére vetik. Megfigyelése szerint ezt a szerkesztésmódot Apponyi Albert beszédeiben is megtaláljuk. Hadd mutassunk rá, hogy a szóbanlévő sajátos szórend már Kossuth Lajosnál is előkerül. Így a haderő megajánlásáról szóló s 1848. júl. 11-én elmondott beszédéből két példáját is közölhetjük: »Alig voltunk a kormányon, sőt még csak össze sem jöhettünk mindnyájan, már a leghitelesebb tudósításokat vettük arról, hogy a pánszláv izgatások a felvidéket nyílt lázadásba borítani szándékoznak *nemcsak, hanem* a napot is kitűzték már, mikor törjön ki Selmecen a lázadás;». . . én abban a véleményben vagyok, hogy azon határozattól, melyet a ház mostani indítványomra hozand, e nemzetnek jövője függ *nemcsak, hanem* nagy részben függ attól a módtól is, amellyel a ház a határozatot hozandja.« Igen érdekes a harmadik idézetem. Hentaller Lajos Verrózsák c. kötetében, Kossuth Lajosnak előszóbeli előadása alapján közli (Kossuthnak) Metternichel való ifjúkorabeli beszélgetése anyagát, valamint tanácskozásuk lefolyását. Hentaller ugyanis Turinban meglátogatta Kossuthot. Több napig tartózkodott már ott, s egyik alkalommal mondotta el neki Kossuth ily tárgyú visszaemlékezését. Hentaller szerint, Kossuth — Metternich szavaiként — ezt a mondatot is idézte: »A népszenvedély kitorése által létesített alkotmánynak biz ő nem barátja. *Nemcsak, de* ezeket megveti, mert a szabadság karrikatúráinak tartja.« (L. még a következő munkát is: Kossuth. Írások Kossuth Lajosról. Szépirodalmi Könyvkiadó 1952. 36. l.) Jegyezzük meg, hogy az idézet közlésének módja, illetve a mondatok közé helyezett írásjelek arra mutatnak, hogy Hentaller nem értette teljesen Kossuthnak valószínűleg gyorsírással lejegyzett szavait. Nem vette észre, hogy a *nemcsak* határozószó az első mondatba tartozik, s hogy Kossuth ezt a szót itt is régi szokásának megfelelően helyezte el elbeszélése folyásában mondata végére. De ez a kis íráshiba megnyugtató épp azért, mert megállapíthatjuk, hogy Hentaller egyébként hűségesen közölte Kossuth szavait. Pest vármegyének 1847. évi s nagyrészt Kossuth készítette követi utasításában olvassuk az alábbiakat: »(Szükségesnek tartjuk)... a szellemi elv és érdek szempontjából: A népnevelést, és e tárgyban utasítandóknak veljünk mindenek előtt követ urakat, miszerint a nemzetnek a köz oktatásbani befolyás kétségtelen jogát valósítsák *nemcsak, de* hogy e joggal viszonyos kötelességének kellőleg megfelelni lehessen, . . .« (Barta István: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen I: 181). Megtaláljuk ezt a szerkesztésmódot Degré Alajosnak Visszaemlékezéseiben is a következőképen: »Akik ettől idegenkednek, vagy egyáltalán a magyar ügyet szolgálni vonakodnak, huszonnégy óra alatt biztonságban és sértetlenül elhagyhatják a magyar sereget, *nemcsak, de* még útiköltségül a távozóknak egy-egy havi fizetésök azonnal folyóvá tétetik.« (Közli a fent említett Kossuth c. könyv 84. l.). Megjegyzem még, hogy Simonyi A magyar kötőszók c. munkájában (I: 164) magyarázatát adja a *nemcsak*-kal fűzött ellentétes mondatnak, de az itt említett szórendi sajátásról nem emlékezik meg.

A tárgyalt szerkezettel más írónál, mint Kossuthnál, még alig találkoztam, s így sem eredetére, sem továbbfejlődésére határozott véleményt nem nyilváníthatok. Legfeljebb feltevéséről adhatok számot. Azt tartom, hogy a július 11-i beszédből idézett első mondat eredetileg, terv szerint, ilyképp fejeződhetett ki szavakban: Alig voltunk kormányon, sőt még össze sem jöhettünk mindnyájan, már a leghitelesebb tudósításokat vettük arról, hogy a pánszláv izgatások a Felvidéket nyílt lázadásba borítani szándékoznak, [nemcsak nyílt lázadásba borítani szándékoznak,] hanem, a napot is kitűzték már, mikor törjön ki Selmecen a lázadás. Metternich szavainak közlésekor pedig gondolatban ez a szövegezés lebeghetett Kossuth előtt: A népszen-

vedély kitorése által létesített alkotmányának biz ő (Metternich) nem barátja, [nemcsak, hogy nem barátja,] de ezeket megveti, mert a szabadság karrikatúrájának tartja. A végleges szövegezéskor azonban a szögletes zárójelbe foglaltaknak új mondatban való ismétlése elmaradt, mindössze is a mondat één volt *nemcsak* kötőszó került a szavak kapcsolódásába. A végleges szövegben így magáramaradt, és az eredetileg új mondat éére szánt *nemcsak* kötőszó kénytelen volt tehát az előző mondatához tapadni, s így legvégére helyeződni. A mondat ismétlésének fokozás lett volna a célja, ezt a funkciót azonban ebben a módosult szerkezetben az egyik mondat végére került *nemcsak* kötőszó lett hivatott teljesíteni.

Katonát rak. Jó néhány évtizede, egyetemi hallgató koromban, szülőföldemen, Kisujszálláson, egyik nyári szünetben történt, hogy testvérnéném, az alább következő közléssel jött haza a szomszédból. Elbeszélte, hogy J. E.-ék kis lánya egyszerre csak elkezdett siránkozni, hogy mennyire éhes, s türelmetlenül ennivalót kért. Az anya, gyermeke kérésének teljesítésére saját anyjához (tehát gyermeke nagyanijához fordult), mégpedig ezekkel a szavakkal: »Ugyan anyám, *rakjék neki katonát!*« Testvérnéném elmondta aztán, hogy a nagyanya leszelt egy karéj kenyeret, apró darabokra vágta, s mind-egyikre egy-egy picike szalonna-szeletkét tett. A szép sorjában elhelyezett kenyérszeletkéket aztán az éhes kun csemete jóízűen nyeldeste. Erre a kis eseményre hosszú időn át egyáltalán nem gondoltam, míg az elmúlt év tavaszán valamennyi szereplőjével és minden kedvességével fel nem elevehedett emlékezetemben. A készülő Értelmező Szótár nyers kéziratában olvasom ugyanis, a *katoná* címszó alatt ezt az adatot »*Katoná* (a gyermeknyelvben:) kenyér darabkára helyezett szalonnaszeletke«. A Nyelvtudományi Intézetnek a fenti adatot közlő dolgozótársa azt a tájékoztatást adta, hogy nem tudja megmondani, hol vagy hovávaló embertől hallotta ezt a szóhasználatot, de ez a jelentésváltozat többfelől is ismeretes előtte. A Nyelvtudományi Intézetben való kérdezősködésemre Martinkó András, O. Nagy Gábor s Újváry Lajos kartársaim adtak a szóhasználatra érdekes tájékoztatást. O. Nagy Gábor szerint Debrecenben a kis kockákra vagdalt kenyérdarabkákat két sorba rakják, s így helyeznek a gyermekek számára minden darabkára egy-egy szelet szalonnát. A kenyérdarabkáknak elhelyezése, elnevezése nyilván azt is célozza, hogy a gyerekekben nagyobb kedvet keltsen az étel elfogyasztására. Ismeri még ezt a szokást s elnevezést Újváry Lajos is felesége révén Tolna megyéből. Martinkó András értesítése szerint a katonának nevezett szalonnás kenyeret Szuhogy Borsod megyei községben *kuszka* névvel jelölik. Bozsik Erzsébet jászberényi születésű ismerősöm az említett szóhasználatról ezt a közlést adta: »Falatokra vágják a gyerekeknek a kenyeret, s minden falatra egy-egy szeletke szalonnát tesznek«. Ismeretes ez még a Kisujszállás szomszédságában lévő másik kun városban, Túrkevíben is. Szilágyi Dávid ott lakó barátomnak helyénvaló magyarázata szerint az elnevezés bizonyára onnan ered, hogy az ízlésesen egymás mellé rakott szalonnás kenyérdarabkákkal a gyermekeket sorban álló katonákra akarják emlékeztetni. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy aki valamikor *katoná* néven nevezte el az így elkészített ételt, jól ismerte a gyerekeket, ügyesen tudott a képzeletére hatni, s felkeltette benne egyszersmind az étvágyat is. A Kisujszálláson használatos *katonát rak* talpraesett szólásmód pedig egészséges nyelvalkotó ösztönre mutat¹.

Dénes Szilárd

Elytvárs. Örvendetes tény, hogy e fontos szó történetével és a reá vonatkozó első adatokkal a Magyar Nyelvőr újabban többször is foglalkozott. Legutoljára Zsoldos Jenő vizsgálta meg újra a kérdést. Szerinte: »Kossuth hozta közvetlen értelmi összefüggésbe az *elybarát* és a *társ* szó tartalmát. . . Eddigi tudomásunk szerint *elytvárs* szavunkat első

¹ Cikkecském megírása után olvastam Móricz Zsigmondnak Életem regénye c. művében a következőket: »Még a katoná pirítósa volt a kedvencem. Ez pedig azt jelentette, hogy a tüzes kályhán megégettük hamar a kemény fekete kenyeret s gyorsan bemártani hideg vízbe és megsózni. Így csinálták a katonák s nekem, azt hiszem, a neve miatt tetszett annyira.« (Életem regénye. Szépir. kiadó, 1953. 153. l.) Ez az adat is azt mutatja, nem alaptalan az a feltevés, hogy a fentebbi módon elkészített szalonnás kenyérnek a gyermekek körében való közkedveltségét elnevezése is fokozza.

izben Kossuth Lajos írta le 1847-ben« (Nyr 76 : 47). Zsoldos megállapításai kétségtelenül érdekesek, azonban az Akadémiai Nagyszótár adatainak világánál úgy látjuk, hogy Kossuth és más ellenzéki politikusok legfeljebb csak népszerűsítettek, közkeletűvé tettek egy olyan szót, amely valamivel hamarabb keletkezett. A Vachot Imre szerkesztette Országgyűlési Almanachban (1843) ugyanis a következőket olvassuk: »Beöthy Ödön . . . még saját felekezete barátai iránt sincs tekintettel, mit . . . Bezerédj István *elvtársa*, 's a leghumánusabb ember iránt valóban gyöngédtelenül bizonyítja be« (13). Ezzel az adattal kiegészítettük Zsoldos Jenő közlését, azonban készséggel elismerjük, hogy a szó, amint ő helyesen tételezte fel, valóban »ellenzéki politikusok körében keletkezett« (Nyr 76 : 47). Beöthy Ödön ugyanis a biharmegyei szabadelvű párt alapítója volt (Szinyei, Magyar Írók 1: 890), Bezerédjről pedig ismeretes, hogy Tolna megyében szintén a szabadelvű ellenzékét szervezte meg (i. m. 1039). *Elvtárs* szavunk tehát egy töröl sarjad az *elvbarát* és *elvrokon* összetételekkel, de valamennyi kifejezés eredetileg azokra vonatkozott, akiknek valóban voltak elveik — mégpedig a haladás szolgálatában. Hogy egyesek elveik érvényesítését még a baráti kapcsolatok ápolásánál is előbbrevalónak tartották, az Vachot fenti nyilatkozatából világosan kitűnik. Gáldi László

Kivágja a rezet. Feltűnő, hogy ennek a pusztaán csak átvitt, szólásszerű jelentésben használt szókapcsolatnak — legalábbis tudomásom szerint — még senkisémet kísérelte meg a magyarozatát. A valószínűleg újabban keletkezett (szótároza: SimB., az irodalomban: Mikszáth óta) és a népnyelvben is elterjedt (Nyr 16:522, 21:510; MTsz; SzhSz) szólásnak a jelentését mindenki érti, de teljesen feledésbe merült a szólás alapjául szolgáló szemlélet: első pillantásra bajos volna megmondani, milyen vonatkozásban, milyen eredeti jelentésben használták szólássá merevedése előtt ezt a szókapcsolatot, és milyen változás útján kapta meg ez a kifejezés mai jelentését.

Azt hiszem, nem járok hibás nyomon, ha azt kísérelém meg bemutatni, hogy a *kivágja a rezet* szólás ugyanabból a használati körből származik, ugyanolyan művelődéstörténeti háttere van, mint a vele teljesen azonos jelentésű *kitesz magáért* kifejezésnek. Ez utóbbi »szokásmondás« eredetét Kertész Manó (Szokás.m. 205) kétségtelenül helyesen azoknak a régi kocka- vagy kártyajátékosoknak a nyelvéből származtatja, akik a játék elengedhetetlen feltételének tartották, hogy azt az összeget vagy tárgyat, amire a játék folyt, mindegyik játékos kitegye az asztalra vagy a földre. A *kitesz magáért* kifejezés mai formája 'megmutatja, hogy mire képes, mit tud' jelentése tehát ebből az eredeti jelentésből származik: 'pénz vagy más értéktárgy kitevése által a játékhoz való jogát megszerzi'.

A *kitesz* szóval egyik jelentésében rokonértelmű a *kivág* szó. Különösen a kártyázók nyelvében lehetett gyakori a szónak ilyen értelemben való használata. Elsősorban nyilván a kártyalapoknak vagy egy lapnak, főleg az ütőkártyának erős mozdulattal az asztalra csapását vagy egy másik játékosnak már kihívott lapjaira való dobását jelentette, és jelenti némelykor ma is, a *kivág* ige. Petőfi így ír: »Kártyája jön . . . megnézi . . . ki akarja *vágni*, hogy nyert« (1846. Havas kiad. 5:127); Mikszáthnál ezt olvassuk: »Gregorics erre a tromfra a maga tromfját *vágta ki*« (1895. Szt. Péter es. 119). Itt ugyan már a *tromf* szó átvitt jelentésben szerepel, de hogy 'adu' jelentésben vett *tromfra*, meg általában jó kártyára, nyerést biztosító lapokra is használják a *kivág* szót, azt ennek a szóláshasonlatunknak a külön magyarozatra nem szoruló eredeti jelentése is mutatja: *úgy kiváglak, mint a huszonegyet*.

De nemcsak kártyalapokat, hanem pénzt is szoktak *kivágni*, azaz 'erőteljes, határozott mozdulattal kitenni'. Jókai pl. így használja ezt a szót: »A bíró . . . *kivágott* egy koronás tallért« (1856. M. nép adom. 159). Vas Gerebennél: »...mikor a zene szól . . . akkor *vágd ki* az utolsó fillért is« (1858. ÖM. 5:167). Tolnai Lajosnál: »Nem is igen alkudt az árendában, csak *kivágott* ötszáz forintot« (1867. Besz. 2:115). Mindezekből joggal következtethetünk arra, hogy a kártyások nyelvében az idézett jelentéssel gyakran használt *kivág* igét a kártyások körében ugyancsak szokásos mozdulatra, a megtett pénzösszegnek vagy az ezt alkotó egyes pénzdaraboknak a játékos anyagi erejét vagy merészségét hangsúlyozó mozdulattal való kitevésére is használták.

A szólás másik szava, a *réz* ezek szerint eredetileg nyilván 'rézpénz → pénz' jelentéssel szerepelt a szókapcsolatban. Az ugyancsak a vert pénz anyagául is szolgáló *vas* anyagnévnek 'vasból való pénz → pénz' jelentése mai köznyelvünkben, különösen familiáris használatban, egészen általános (vö. pl. *nincs egy vasam se, az utolsó vasát is odaadná, egy vasa se maradt* stb.), de néhány adattal azt is lehet bizonyítani, hogy ha szűkebb körben is, de magán a *réz* szón is végbement ez a jelentésváltozás. Valószínűleg 'rézpénz' jelentése van a *réz* szónak Erdélyinél (1851. M. km. kv. 419) ebben a közmondásban: »Aranyat adott, *rezet* nyert«, és kétségtelenül ebben a jelentésben használja Arany Aristophanes-fordításának ezen a helyén: »...minap vert nyomorú | Rézzel élünk, melynek a leghitványabb az érczevegy« (1880. 2: 261). A 'vert pénz anyagául szolgáló érc → pénz' jelentésváltozás egyébként általános nyelvi jelenség. (Vö. pl. orosz *медь* 'réz → aprópénz'; fr. *argent* 'ezüst → pénz'; ném. *gold* ~ *Gulden* 'arany → vert pénz, holland forint' stb.)

Ezek szerint tehát azt, hogy *kivágja a rezet* eredetileg arra a pénzben, mégpedig kisebb összegű pénzben, különösen rézpénzben játszó kártyázóra vagy más szerencsejátékos játékos emberre mondták, aki némi fennhéjázással, de mindenesetre széles mozdulattal, mások figyelmét magára terelve vágta ki a pénzt játékos társai elé. Az ebben a használatban még szabad szókapcsolatnak szólássá fejlődéséhez az első indíték az lehetett, hogy a szemlélet a pénznek ilyen módon való kitevésében az anyagi erő megmutatásának a mozzanatát találta jellemzőnek. Az 'anyagi erő' fogalmából a szólás további fejlődése folyamán csupán az 'erő' fogalma maradt meg, és akkor a szólásnak ez lehetett a jelentése: 'megmutatja az erejét; megmutatja, mit tud'. A szólás mai jelentésében ehhez még a 'valami nagyot, jelentőset tesz' fogalma is hozzájárul, ami első pillanatra úgy látszik, mintha nem lenne összeegyeztethető a szólás most bemutatott eredetével. Hiszen aki csak rézpénzt vág ki, az nem komoly, nem jelentős tettet hajt végre. Hogyan válhatott mégis a kis értéket jelentő rézpénz éppen a jelentős, a valaki erejétől kitelhető legnagyobb cselekedet jelképévé?

A kérdésben adott látszólagos ellentét magától feloldódik, ha behatóbban szemügyre vesszük a szólás használatának a körét. Mindenekelőtt kétségtelen az, hogy a *kivágja a rezet* szólást igazán nagy tettekre nem szoktuk használni. Egészen szokatlan lenne pl. valamelyik kiváló politikusnak egy különösen jól sikerült beszédéről vagy egy népek háború folyamán megnyilatkozó hősies magatartásáról azt mondani hogy a kiváló államférfi vagy az illető nép *kivágta a rezet*. Ezzel szemben jól szemléltetik a szólás használati körét ezek a Mikszáth-idézetek: »Az asszony érezte, hogy most *ki* kell *vágni a rezet* s már jóval éjjel előtt elkezdte szőlőgtatni a kártya-asztalhoz telepedett urát« (Noszty 1: 155); vagy: »...szerette volna erre az alkalomra derekasan *kivágni a rezet*. Valami nagy lojalitást akart, de ami mégis olcsó legyen« (Munk. 25: 94). Különösen ez az utóbbi idézet mutatja jól, hogy a szólás ismertetett eredetének megfelelően a használatban igen gyakran az a mozzanat a meghatározó, hogy aki *kivágja a rezet*, az vagy csak *mutatni* akar valami nagyot, vagy pedig ez a »nagy tett« csak egészen viszonylagos nagyságú, csupán az illető kis vagy legfeljebb átlagos képességeihez viszonyítva »nagy«. Ugyanerre mutat az is, hogy igen gyakran tréfásan használjuk a szólást, úgy értjük, hogy valaki nagyot, jelentőset akart tenni, de mi legfeljebb csak a humor szintjén vagyunk hajandók tettének a nagyságát elismerni. A szólás használati körének ezt a jellegét egészen érthetővé teszi az, hogy a szólás népi környezetben, szegény emberek körében alakult ki, és kezdetben valószínűleg olyan emberre mondták eredeti értelmében a szókapcsolatot, akinek nem volt több vagy nem volt más pénze, mint rézpénz, és ezért »nagyot« tett, amikor azt játékos-társai elé *kivágta*. Ezzel megtette a tőle telhető legnagyobbat, de abszolút értelemben sokkal többet tett volna, ha nem a rezet, hanem az aranyat vagy a bankókat vágja ki.

Itt említtem meg azt, hogy a *kivág* ige még másik két szólásunkban is szerepel, mégpedig valószínűleg nem függetlenül a *kivágja a rezet* szólástól. Zala és Somogy megyéből közli a MTsz ezt a szólást: »*kivágja az ingujját*: gavalléroskodik«. Nyilván onnan ered ez a kifejezés, hogy amint vásárláskor a szűrujjában (vö. Kertész i. m. 187 és Tolnai, MNy 19: 99), úgy talán alkalomadtán bizonyos vidékeken az ingujjban is tartották szegény emberek a pénzüket. A *kivág* szó egyébként vagy ugyanabban a jelentés-

ben szerepel itt is, mint a *kivágja a rezet* szólásban, vagy pedig eredeti jelentésében kell értenünk.

A másik szólás: *kivágja a becsületet*. Erre a következő adataim vannak: »*Kivágtu a becsületet, hogy egy csep sem maradt*. Ha valaki becsületszavára tett fogadását megszegi, arra illesztik e mondást«. (Szeged, Nyr 1:179); 1885: »Lázás sürgés-forgás támad, mert mindenről gondoskodni kell. A falu *becsületét ki kell vágni*.« (Mikszáth: Loh. fű. 16). 1888: »Ha a pandur csinált hibát, akkor a delinquens *vágta ki a becsületet*« (uő. Club. 18). Azt hiszem, ez a kifejezés szőröstül-bőröstül a *kivágja a rezet* hatására keletkezett: a nyelvtudatban feledésbe merült a szólást létrehozó eredeti szemlélet, különösen a *réz* szó vált értelmetlenné, és ehelyett a szólás egésze által felkeltett egyik jellegzetes fogalom (a 'becsület') nevét illesztette be a nyelvalkotó készség a homályosnak érzett kifejezésbe.

O. Nagy Gábor

Áldott szép Pünkösdnék . . . A Borivóknak való (In laudem temporis) c. költemény a legismertebb Balassi-versek közé tartozik. Az anyagi világ szépségére, az ember és természet eleven kapcsolatára ébredt renaissance-költő így kezdi benne a pünkösdi tavasz leírását:

Áldott szép Pünkösdnék gyönyörű ideje,
Mindent egészséggel látogató ege,
Hosszú úton járókat könnyebbítő szele!

(Balassi Bálint Összes Művei 1: 68. Akadémiai Kiadó Bp. 1951.)

Első olvasásra sokan bizonyára úgy gondolják, hogy az első sor *Áldott szép Pünkösdnék . . .* kifejezésében az *áldott* a *pünkösöd* jelzője épen úgy, mint a *szép* is, azaz a *pünkösdnék* kettős jelzője van: *áldott* és *szép*. Az *áldott* pedig természetesen azt jelenti, hogy 'benedictus, gesegnet'. Az igazság azonban az, hogy az *áldott*-nak itt tulajdonképpen jelentése nincs is, csupán fokozó funkciója, mintha azt mondanók: drága szép, gyönyörű szép, csudaszép, remekszép stb. *pünkösdnék*.

Lehet-e ezt igazolni is? Kétségtelenül. Simonyi Zsigmond A jelzők mondattana c. munkájában (88—9) részletesen szól a magyar nyelvnek arról a sajátosságáról, hogy a jelző (a határozó és a névmás is) kaphat olyan jelzőt, mely a vele jelzett szó (a valóságos jelző) tartalmát ragtalan formában, mintegy határozóként fokozza (pl. *drága jó, ritku szép, csuda finom, szent igaz, édes kevés, irdatlan nagy, holt részeg*; a régiségben még számtalan más szó is szerepelt ebben a funkcióban: *jeles, nagy, jó, szép* stb.). Simonyi a magyar költők gyakorlatából sok szemléltető példát is ad, — de útbaigazításait a tankönyvírók nem ismerik, vagy figyelmen kívül hagyják. Simonyi példáit — az ilyenféle szerkezetek kialakulásának magyarázatával együtt — modern anyaggal egészíti ki Prohászka János a Balassa-Emlékkönyvben.

Az általuk emlegetett példák közt azonban nem szerepel az *áldott* szó. Nem, de Binder Jenő, aki a magyar fokozásnak mindezideig legalaposabb vizsgálója (Nyr 18. évf.), a régiségből ilyen példákat idéz (244): »*aldot zeep dychőseeges zyneet*« (ÉrdyK. 13). »*aldat zeep teremő wr*« (uo. 87). Ha ez nagyon régi, közelebb is találunk példát: »Oh kedves pamlagom | Be *áldott puha* vagy!« (Petőfi, Ö. M. 2: 81). Meg aztán a mai nyelvben is egészen közönséges az *áldott jó* kapcsolat: *áldott jó szíve van, áldott jó ember*.

Érdemes megfigyelni az ilyesféle kifejezések sorsát a nyelvi fejlődés során.

A tulajdonképpeni jelző tartalma (mely rendszerint a jóság, szépség v. más előnyös tartalom) belesugárzódik a fokozó jelzőbe s maga az utóbbi fejezi ki a jelentéstartalmat. Az átmenetet jól megfigyelhetjük az ilyen példákon: »Három álló napig vala egykor épen [Jutka asszony] E csókolni való *áldott jókedvében*« (Arany: Jókai örd. II.); »*Áldott jó* hiszemünkben kimondtuk, hogy extra Hungariam non est vita« (Vas G.: Ö. M. 8: 37).

A következő példák már a jelentésnek az *áldott* szóba való sűrűsödését mutatják: »Kegyelmes bég, ily *áldott kedvében* lévén . . .« (Jókai: Ö. M. 2: 180). »Majd: . . . szerette jó királyom *áldott szívét* . . .« (Bánk bán 111). »Pedig *áldott ember* Jókai, mint a friss vaj« (Arany, uo.). »Olyan *áldott nép* ez, hogy . . .« (Arany, Nagyid. c. IV, 82). »Köszönöm, *áldott asszony* . . .« (Jókai: Ö. M. 14: 200).

Nagyon valószínű, hogy a ma is használatos *minden áldott nap* s hasonló kifejezésekben az *áldott* szintén ilyen, igazi jelentés nélkül való nyomósító funkcióban szerepel, és semmi köze az eredeti 'benedictus, gesegnet' jelentéséhez. (Vö. abban a *szent* minutumban,¹ *nagy* sokára, *egy jó órába* került, stb.)
Martinkó András

Sok szívet nem lőne vétetlen, vak valván. Eckhardt Sándornak kritikai Balassi-kiadásában tett egyik szövegigazításáról megírtam (Nyr 76:49), hogy az elfogadhatatlan, mert hibás. Kifejtettem, hogy a közlés alapjául szolgáló kézirat meg annak kiadásai (Szilády, Dézsi, Varjas) helyesen írnak *uetetlen-t* (*vétetlen*, jelentése 'el nem vétve'), tehát nem szabad ezt íráshibának minősíteni, mint Eckhardt teszi.

Eckhardt az én észrevételem után is kitart véleménye mellett, vagyis hogy az ő Balassi-kiadásában 54. szám alatt közölt, Az Dobó Jakab énekeellen szerzett ének XLVI. c. vers 3. versszakában ki kell javítani a *uetellen* szót (olvasd: *vétetlen*, értsd 'el nem vétve') erre: *vétetlen* (értsd: 'mit sem sejtve, inopinanter').

Eckhardt nagy jelentőségű munkát végzett Balassi verseinek kritikai kiadásával, ismeri is Balassi költészetének minden vonatkozását, de ebben a kérdésben téved. Ez mindjárt kiténik, ha Balassi versét összehasonlítjuk Eckhardt cikkével meg az enyémmel (Nyr 76:49; MNy 48:175).

Nem akarom megismételni egyszer már előadott okfejtésemet, de azt elmondom, hogy a »*uetellen*« szó helyes olvasására, jelentésének pontos megállapítására »Az Dobó Jakab éneke ellen szerzett ének LXVI« (Eckhardt kiadásában 96. l.) *maga* adja meg a vitathatatlanul helyes és végérvényes választ.

Ennek a versnek így hangzik a gondolatmenete: Nagy bolondság volt Cupidót gyermeknek ábrázolni (mint ahogy — gondolom — Dobó Jakab írta elveszett énekében a klasszikus hagyomány szerint), mert nem gyermek az, kinek császárok, királyok, bölcsek, jó vitézek vannak hatalmában. Vaknak sem mondhatják őt, mert ha vak volna (a vers szövegében: *vak valván*, azaz 'vak lévén'): »Sok szívet nem lőne *vétetlen*«, azaz elhibázás nélkül. Az egész következő 4. versszak magyarázza a 3. versszaknak és a vitás »*vétetlen*« szónak a jelentését:

Látjuk, minden szívet mely igazán talál,
Kit célul arányzott lőni mérges nyíllal,
Hát nem vak, sőt jól lát szémevilágával.

Ezért lő Cupido *vétetlen*, azaz: el nem vétve, el nem hibázva.

Az sem lehet, mondja tovább a vers, hogy szárnya van Cupidonak, mert Cupido már rég a költő szívében hever, ott szítja a szerelem tűzét. Nem is meztelen, mert »nem szükölködik az, ki ennyi sok jót oszt, jókkal vagyon közi, nem kedveli a rosszt«.

Nyilvánvaló, hogy ebbe a gondolatmenetbe nem is illik bele az említett helyen a *vétetlen* 'mit sem sejtve' kifejezés. Az, hogy Balassinak egy másik költeményében megvan a *vétetlen* 'mit sem sejtve', nem bizonyíték arra, hogy itt is annak kell lennie; ezt már említett cikkemben világosan kifejtettem.

Eckhardt arra alapítja a maga szövegigazítását, hogy »a NySz szerint a *vétetlen* csak 'innocens, unschuldig' értelemben fordul elő, holott a sokat nyilazó, lövő magyarság irodalmában ez a szó bizonyára számos példával szerepelne, ha meglelt volna. A tölem idézett párhuzamos hely (t. i. Eckhardt kritikai kiadásában és cikkében) viszont bizonyítja, hogy a *vétetlen* meglő kapcsolat élt a költő nyelvében és a NySz tanúsága szerint más fegyverekkel kapcsolatban is divatos volt« (MNy 48:175).

Erre azt mondom: ha a NySz-ban nincs is meg a *vétetlen*-nek 'el nem vétve' értelme, abból még nem szabad azt következtetni, hogy e szónak ez a jelentése ismeretlen volt a régi magyar nyelvben. Hiszen garmadával tudnék olyan szavakat idézni, vagy ismert szavaknak olyan jelentésváltozatait, melyek nincsenek meg az NySz-ban, de azért megvoltak a régi magyar nyelvben.

¹ A *szent* az ilyenekben: *szent percben*, *szent pillanatban* eredetileg így hangzott: *szempercben*, *szempillanatban*, s népetimológiával magyarázták az előtagba a *szent* melléknevet, s ezek hatása alatt keletkezett a *szent nyomban*, *szent helyen* stb. kifejezés (vö. Nyr 75:72, 77, 146, 362).

De meg aztán: ha megvolt a régi magyar nyelvben a *vét*-nek 'eltéveszt, elhibáz' jelentése — már pedig megvolt —, akkor meglehet ennek *vétellen* képzett alakja is, ha nincs is benni a NySz-ban.

Balassi említett verse, versének gondolatmenete kétségtelenné teszi, hogy adat-szerűen is megvan a *vétellen*-nek 'el nem vétve, el nem hibázva' jelentése is: ne tagadjuk ki tehát régi magyar nyelvünkéből csak azért, mert nincs benne a NySz-ban.

Olvassuk tehát Balassinak Eckhardt-kiadásbeli 54. versének 3. versszakát Balassival, Sziládyval, Dézsivel, Varjással továbbra is így:

Vaknak sem mondhatja őt senki igazán,
Aki megkóstolta mérges nyilát magán,
Sok szívet nem löne *vétellen*, vak valván.

Nyiri Antal

Tulaj > **tulajdon**. *Tulajdon* szavunk a R. *tulaj* 'maga egyedül' szóval hozható kapcsolatba. A R. *tulaj*-ra csak egy adatunk van: JordK. 912: »Ky ne feellyen teghed fels-seeghes wr es fel nem magaztallya az te zent newedet, mert *twlay* csak te vagy kegyes: solus sanctus es« (NySz). 1641-ből való adatban előkerül még *tulajság* 'proprietas, Eigenschaft' jelentésben: Irat: Perk. 87.: »Végezetre *tulajságok* ez azoknak, az kik nem igazán hisznek, az ő értelmeik szerént itilni« (NySz). E származék nagymértékben emeli az előbbi magános adat hitelét és értékét. Ennek alapján aligha lehet kétségbe vonnunk, hogy volt a régiségben egy *tulaj* 'solus; allein' jelentésű szavunk. Mármost felmerül a kérdés: összefügg-e a szóval *tulajdon* szavunk, s ha igen, hogyan származott, fejlődött belőle? A NySz *tulajdon* címszavának jelentései között böngészve; szemünk megakad a szó ötödik jelentésén: »5. [solum, tantum; nur, allein]«. E jelentésre a legrégibb példák: NagyszK 27: »Kyk *tulaydon* čak az isteni io akaratbol függenek« | JordK 154: »Hogy *twlaydon* csak ennen maganak zolgalnatok: ut serviretis ei soli« | Uo. 267: »*Twlaydon* csak te melletted vagon« | Uo. 280: »Izrael byzwan lakozyk es *twlaydon*: habitabit Israel confidenter et solus« | Uo. 363: »*Thvlaydon* csak hew neky zolgal« stb. (NySz). A *tulajdon* ezekben s a későbbi adatokban is kétségtelenül határozószó. Erre vall az is, hogy rendszerint *csak* áll utána, s ennek társaságában aligha fogható fel másnak, mint határozószónak, s jelentése valóban: 'egyedül, csupán, csak'. Más esetekben viszont a *tulajdon* szó melléknév, s jelentése: C. »proprius, privus, privatus« | MA.: »genuinus, specialis, peculiaris« | PPB.: »eigen, eigentlich«; ismét máskor pedig főnév s ekkor jelentése 'proximus; der Nächste'; továbbá: 'peculium, proprium; Eigentum'; illetve: 'proprietas; Eigentümlichkeit'. Az aligha kétséges, hogy szavunk melléknévi jelentéséből fejlődött a főnévi. De hogy viszonylik mindezekhez az utolsóul adott határozószói jelentés? Melyik az eredetibb?

A melléknévi aligha, hiszen a határozói jelentésű alakilag teljesen megegyezik vele. Márpedig a melléknévből csak úgy lesz határozószó, ha raggal látjuk el. Ragos határozószóból viszont minden alaki változás nélkül is válhat névszó; melléknév épűgy, mint főnév. Simonyi a Budenz-Albumban százával hoz fel erre példákat.

Az tehát a valószínűbb, hogy a *tulajdon* eredetileg határozószó volt, s mivel mint módhatározónak jelentése 'csupán, egyedül', ragja a szokásos *-n* mód-, illetve állapot-határozói rag.

Ezután önként kínálkozik az a feltevés, hogy *tulajdon* szavunk nem más, mint a R. *tulaj* szó mód-, illetve állapot-határozóragos alakja. Csakhogy ebben az esetben alakjának *tulajon*-nak kellene lennie; a *-d* tehát még mindenképpen külön magyarázatra szorul.

Úgy hisszük azonban, hogy e rejtélyes *-d* elem nem más, mint képző, s minden valószínűség szerint azonos azzal a *-d*-vel, mely az afféle ikerszó-szerű szavakban szerepel, mint: *égyes-egyedül*, *merődön-merő*, *csupádon-csupán*, *telisede-teli*, *körödös-körül* stb. (NySz; MTsz; vö. Nyr 42: 184—5). E képzőnk jelentése meglehetősen szétfolyó. Eredetileg talán kicsinyítő, illetőleg becéző-képző lehetett, majd személynévképzőn át helynévképző lett; kimutatható emellett az is, hogy — egyebek között — a valamivel való ellátottságot is jelölte (vö. Bárczi Tih. Al. 149). A fent idézett ikerszavakban, illetve ikerszó-szerű szókapcsolatokban talán kicsinyítő-képzőnek fogható fel. Az ikerítés egyik

sajátságossága ugyanis az ikerített szó tövének játékos megismétlése. A játékos elem ebben az esetben a *-d* képzőben rejlik, olyanformán, mint a *-sdi* képzőbökörben is, mellyel mint ismeretes, gyermekjátékok nevét képezhetjük.

Azt mondhatná azonban valaki, hogy a *tulajdon* nem sorozható a fentiekhez, hiszen ikerítve nem fordul elő. Ez igaz ugyan, de a fentiek sem állnak mindig ikerített alakjukkal együtt, hanem előkerülnek másként is, mint pl. *csupádon való* (vö. *csupán való*) (NySz), s — ha idesorolható — *egyedül*. A *tulajdon* is előkerül a *tulajdon való* szókapcsolatban: ÉrdyK. 60: »Masod rend hely newezetők vannak, kyk tulaýdon valok« | Com: Jan. 134: »A mesterséggel vetélkedő némellyeket *tulajdon-való* printzipiumokból tagadhatatlan erősségekkel megmútogat« (NySz).

A *tulajdon való* ~ *csupádon való* párhuzamossága alapján — úgy hiszem — joggal állíthatjuk, hogy: 1. a *tulajdon* szó eredetileg valóban határozószó volt; 2. a R. *tulaj* szónak ugyanolyan származéka, mint a *csupá*-nak a *csupádon*, a *merő*-nek a *merődön*.

Hogy a magyar R. *tulaj* és a lapp *tuola* 'törvényes, igazi' egyeztetése helyes-e (vö. SzófSz.), arra nem tudok felelni. De a fentiek talán e kérdés megoldását is elősegítik.

Balázs János

Cserepár. Dégh Linda A szabadságharc népköltészete című könyvében (A MTA Tudományos Ismeretterjesztő Sorozata 1—2. sz.) közli a következő kis népdalt (106. l.):

Honvéd voltam, azért lettem *cserepár*;
Jogtalanul sorozott be a császár.
Ha még egyszer magyar honvéd lehetnék,
A németnek *cserepárja* soha többé nem lennék.

(Gógós Dániel, 80 éves földmunkás, Veszprém m. Dabrony).

A könyv olvasóinak legnagyobb része előtt ismeretlen a kis dalban előforduló *cserepár* szó. Dégh Linda a szöveghez fűzött jegyzetében ezt írja róla: »*Cserepár* eredeti értelme: határőrvidéki katoná. A dal kiterjeszti értelmét általában az osztrák katonára« (185). Az olvasó ebből a jegyzetből csak azt tudja meg, hogy a *cserepár* szó eredeti értelmében határőrvidéki katonát, kiterjesztett jelentésében pedig általában osztrák katonát jelent, arra a kérdésre azonban, hogy ennek a katonának a neve miért *cserepár*, nem kap felvilágosítást. Akaratlanul is a *csere* és a *pár* tagokból összetett szót látja benne s arra gondol, hogy talán a magyar honvédet egy osztrák katonával cserélték ki: így lett a csere következtében a magyar honvéd és az osztrák katoná egymásnak *cserepárja*.

A *cserepár* szó azonban nem összetett szó és semmi köze sincs sem a *csere*, sem a *pár* szóhoz, hanem a szerb nyelvből való átvétel. Az Etimológiai Szótár értelmezése szerint ez az 1825-beli első előfordulásából ismert szó a szerb *čarapar* 'harisnyát viselő, rövidnadrágos' jelentésű szó átvétele; a régi osztrák hadsereg magas bokavédőjéről. — A szót a Magy. Tudós Társaság 1838 évi Zsebszótára is ismeri: »*Cserepár*, fn. ein Infanterist mit Gamaschen (spottweise)«. E szerint a szót az osztrák gyalogságra gúnyosan alkalmazták. Ez derül ki a Czuczor—Fogarasi-féle Nagyszótárból is; szerinte a *cserepár* szó »gúnyos nevek az austriai örökös tartománybeli gyalogoknak, kik egykoron fehér nadrágon fekete harisnyát viseltek. A viselet megszűnván, a név is elavul. Ugyan az a szerb *tsarapár* szóval, mert *tsarapa* szerbül am. harisnya«.

A *cserepár* szó a múlt század elején a népnyelvben is járatos volt. Erre mutat, hogy már a Magyar Tudós Társaság 1838-ban kiadott Tájjszótára is szótározta Kemenesaljáról. Szarvas Gábor a szóról megállapította szerb jövevény voltát, így írva róla: »...a Tájjszótárban található: 'cserepár: fekete kapcás katoná (Kemenesali szó)', amelyet Bácskában szintén ismernek, hasonlóképpen a szerb nyelvből került át hozzánk s a már említett szerb *čarapa*: 'harisnya' szónak a származéka: 'čarapar: 1. textor aut negotiator tibialium, Strumpfwirker, Strumpfhändler; 2. miles braccis decurtatis, der Gamaschenträger' (Kar.). Eredeti jelentése tehát nyelvünkben annyiban módosult, hogy sokkal szűkebb körű, amennyiben az 1. pont alatti értelemben teljesen ismeretlen s a 2. is nem általában 'harisnyaviselő'-t, hanem csakis 'harisnyás katoná'-t jelent« (Nyr 21 : 278).

A *cserepár* szót a Szinnyei-féle Magyar Tájszótárban is megtaláljuk: »*Cserepár* (*csripár* Székelyföld): gyalog katona (fekete harisnyás) (Vas m., Kemenesalja Tsz.)«. — A szó irodalmi előfordulását említi Rubinyi Mózes: »... Valami *cserepár* főhadnagy...« (Eötvös Károly: Egyetértés 38 : 290; Nyr 33 : 508), és Mikszáth-szótárában is szerepel-teti: »A szép kis tornyos kastély megtelt *cserepárokkal*« (i. m. 125).

A szerb *čorapar* 'harisnyát viselő, rövidnadrágos' szó alapszava is használatos népnyelvünkben. Szarvas Gábor A sláviai tájszólás c. cikkében már idézi a *csorab*, *csarap* 'harisnya, botos' szót (Nyr 5 : 11). Ezt az adatot a Magyar Tájszótár is fölvette. Ugyancsak a MTsz-ban találjuk a *csarapa* szót 'posztó félcipő' jelentésben (Tolna m. Bätta, Nyr 18 : 501). Szabó Lajos a *csarapa* szót 'elhasznált tutyi, papucs' jelentésben idézi Nagykanizsáról (NyF 48 : 61). Balassa József a szlavóniai nyelvjárásról írt tanulmányában a ruházat elnevezései között sorolja fel a *csáráp* szót 'az asszonyok harisnyája' jelentésben és a horvát *čarapa* szóval egyezteteti (Nyr 23 : 308).

Nyilvánvaló, hogy a *čarapa* 'harisnya' szóból képzett *čorapar* 'harisnyát viselő' szó a szerb nyelvből került át nyelvünkbe. Gúnyos használatában a magas, harisnyához hasonló lábszárvédőt (nem bokavédőt, mint az Etimológiai Szótár mondja) viselő osztrák katonát jelentette; később népetimológiával a *cserepár* alakot vette föl, jóllehet sem a *csere*, sem a *pár* szóval semmi kapcsolatban nem áll. A szó használata akkor volt virágjában, mikor a szabadságharc leverése után a honvédeket büntetésből besorozták az osztrák hadseregbe és 8—10 évre elvitték Galíciába, Csehországba, Dalmáciába, Stájerországba és egyebüvé. Az idézett dal is ebben az időben született. Mivel ma már ezzel a lábszárvédős viselettel együtt maga a szó is egészen ismeretlenné vált, Dégh Linda, a szóhoz fűzött magyarázatában megemlíthette volna jövevény voltát és használatának gúnyos értelmét.

Prohászka János

Duttyán. H. Fekete Péter és Péter László írt folyóiratunkban legutóbb a *duttyán* szóról (Nyr 76 : 395): az egyik a szó hajdúböszörményi használatára hozott 18. századi adatokat, a másik azt bizonyította, hogy a szó a mai szegedi népnyelvben szintén ismeretes. H. Fekete idézi Györffy István véleményét is, aki a szót a boltot jelentő török *dukjân*-ből magyarázza. Ehhez a magyarázathoz azt szeretnők hozzátenni, hogy a szó a szerb-horvát nyelvben is használatos, mégpedig *dućan* alakban. Iveković és Broz nagy horvát szótára (Rječnik hrvatskoga jezika Zagreb, 1901. 1 : 270.) a *dućan* szó 'der Laden, taberna' értelmezéssel közli. Még alaposabb értelmezést ad Ivan Filipovi horvát—német szótára (Neues Wörterbuch der kroatischen und deutschen Sprache Kroatisch—deutscher Teil. Agram, 1875). Itt a *dućan* jelentése a következő: 'das Gewölbe Verkaufsgewölbe, Handlungsgewölbe, der Laden, Verkaufsladen, die Krambude, die Halle'. Ehhez a jelentéssorozathoz jól illik a *duttyán*-nak mind a hajdúböszörményi 'bolthajtásos raktárhelyiség', mind a szegedi 'lacikonyha' jelentése. A szerb-horvát *dućan*-t magyar fül könnyen hallhatta *duttyán*-nak,¹ s az sem véletlen, hogy a szót éppen Hajdúböszörményben és Szegeden találjuk meg. Tudjuk, hogy mindkét alföldi városunknak délszláv lakosai is voltak az elmúlt századok folyamán. (Hajdúböszörményt sokáig Rác-Böszörmény néven emlegették). A *duttyán* tehát — ha végső fokon lehet is török eredetű, hiszen a szerb-horvát nyelvben sok a török kölcsönszó — délszláv közvetítéssel került át a magyar nyelvbe.

Röpcsi. Erről a 'röpcédula' jelentésű, az illegális munkásmozgalomból származó szóról Szántó Tibor és Erdődi József közölt néhány tanulságos megjegyzést (Nyr 76 : 479). Van azonban példa a szónak irodalmi használatára is, legnagyobb proletárköltőnknek, József Attilának *Lebukott* című szép versében. Ez a vers az ellenforradalom börtöneiben sínylődő kommunistáknak állít emléket, s egyik versszaka így kezdődik: »Küzdünk híven a forradalomért, | nem halhatunk meg, | élünk kell tovább, | zizegve várnak a *röpcsik*, a hék | s éhberre várnak mind a bufzsoák«. (Akad. kiadás 2:47). — A *hék* egyébként a »hekusokat« jelentik, a forradalmi harcosokra vadászó rendőröket.

¹ Eredeti alakja bizonyára **dutyán* volt s csak később ikerítődött a *ty*. Vö. *gatyu* < szerb-horvát *gaće*. A szerk.

Erdődi József hozzászólásához még az a megjegyezni valónk, hogy a *rőpcsi* a gyermeknyelvben igenis jelentheti a repülőgépet is. Sokszor lehet ebben a formában is hallani. *Repcsi* és *rőpcsi* ebben a jelentésben csak olyan illabiális-labiális alakpár, mint a *fel* és a *jöl*, a *veder* és a *vödör*, vagy akár a *repül* és a gyakran használt *röpül*.

Rohattsarok. A *disznó-szugla*, *Kata szeglete*-féle kifejezésekkel kapcsolatban a szerkesztő (Nyr 76 : 392) utal Zsirai Miklós egyik feljegyzésére, amely szerint a sopronmegyei Mihályiban *rohattszög* v. *rohattszöglet* névvel jelzik az égboltnak azt a részét, ahonnan az eső jönni szokott (MNy 9 : 428). Diákkoromban — 1925 és 1930 közt — gyakran hallottam Nagykanizsán hasonló értelemben a *rohattsarok* kifejezést. Itt körülbelül az északnyugati irányt jelntette, amerre a homokkomáromi hegyi templom fekszik, s ahonnan leginkább jött a rossz idő. Szabó Lajos a nagykanizsai nyelvjárásról írott, különben igen szép és tanulságos dolgozatának szókincs-fejezetében (NyF 47) nem említi a *rohattsarok* szót.

Ingben, glóriában. Tréfás értelemben szokták manapság leginkább használni ezt a szólást, a »vulgárisnak« érzett *ingben*, *gatyában* helyett és annak az értelmében. A jelentésváltozás igen érdekes esetével állunk itt szemben: a kifejezés ugyanis eredetileg nem tréfás, hanem inkább fájdalmas hangulatú volt. Reviczky Gyula »Imakönyvem« című szép költeményéből származik, ahol a tragikusorsú költő anyjára emlékezik vissza, aki valójában csak mostohaanyja volt, mégis édes gyermekeként szerette a kis Gyulát. A vers így kezdődik:

Aranykötésű imakönyvet
Hagyott rám örökül anyám,

Kis Jézus *ingben*, *glóriában*
Van a könyv első oldalán.

Hogy-hogy nem, az évtizedek során a vallásos-érzelmes hangulatú *ingben*, *glóriában* szókapcsolat eredeti tartalma elhomályosult, s ma már tréfás értelemben használatos. Zolnai Béla megállapítását (Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged, 1939 : 167) igazolja ez a nyelvi folyamat: »...kifejezheti ugyanaz a hangzás a legellentétebb érzelmi elemeket, mint ahogy ugyanazzal a széllel oda és vissza lehet vitorlázni.«

Angyal Endre

Hetesvászon (Nyr 76 : 304). A *hetes vászon* kifejezést ismerik Kézdiszentkeresztben s (Erdély) és értik rajta azt a durvaszövésű kendervásznat, amelyet hetes bordában szöttek.

Hetes bordának székely földön azt a bordát nevezik, amelyiken egy centiméterben hét nád- vagy acélfog van. Így a szövésnél egy centiméterre hét szál: *mejjék* kerül. Ezt a sűrűségű vásznat *hetes vászonnak* mondják.

A borda sűrűsége mindig változó. Pl. a posztót 10-es, a zsáknakvalót 8-as, a lepedőnekvalót 9-es, a szalmazsáknakvalót (*surdé*) 7-es bordában szövik. László Imr-

Zsidó bor. Volt alkalmam rámutatni arra, hogy a *vágott bor* a Bibliáig visszavezethetően vízzel vegyített bort jelent (Nyr 76 : 65). Maga a 'vág' ige (*mhl*) rokonságot tart a circumcisiót jelentő igével (*mul*). Innen érthető, hogy a bor vegyítésére azt is mondják: *megkeresztelik a bort* (természetesen szerepe van itt a keresztvíz képének is).

A fentiekből következik, hogy a *zsidó bor* 'jó bor (amely nincs »megkeresztelve«, azaz vízzel föleresztve)'. A MTsz a Nyr 27 : 95 alapján egyetlen példát hoz rá Jászberényből. Megvan azonban Nagy Ignácnál a 19. sz. első felében: »Három messzely *zsidó bort* [kérünk] ... *keresztelt bort* még sem akarunk inni« (Árgyus királyfi. Budán, 1840. 30). Ugyanígy értelme van a *zsidó pálinkának* is. Jósika Miklós ezt írja: »...a' *zsidó pálinkát* csak amúgy ivó poharakkal öntötte le« (Egy magyar család a forradalom alatt. 3 : 78—9. Braunschweig, 1852.). Ez a jelentése a közmondásban is: »A jó bor legyen katolikus, református, zsidó és lutheránus«; azaz: erős, mint katolikus a hitében; tiszta, mint a református vallás; keresztetlen, mint a zsidó; se hideg, se meleg, mint a lutheránus (vö. Flesch Ármin, Az IMIT. Évkönyve. 1908. 183—184.). Scheiber Sándor

Kívül arany, belül hamu. Utoljára Scheiber Sándor foglalkozott Arany e szólásának hátterével (Nyr 77 : 138—9). Megállapítja, hogy Milton Elveszett paradicsomának egy nagyobb jelenete szolgált forrásául. A képet az egyház tyákgig nyomozza és több magyar irodalmi példát hoz reá. Ezzel bővíti és igazítja Tolnai Vilmos korábbi megállapításait (EPhK 48 : 87—88).

Kiegészíthetjük a fentieket a következőkkel. Arany előtt már 130 évvel, 1730-ban, használja magyar író a *kívül arany, belül hamu* fordulatot.

Az Országos Széchenyi Könyvtár kéziratárában (Quart. Hung. 122) található Kiss Istvánnak, Rákóczi nádor udvari titkárának »Magyar Philosophia« című munkája. Ezt a filozófiai jellegű munkát Thaly Kálmán figyelmeztetésére Alexander Bernát ismertette a Kisfaludy-Társaságban (Budapesti Hírlap 1906. 296. szám).

A munka kitűnik tiszta és erővel teljes magyarságával. Elmékedési illusztrálására széleskörű olvasmányából választja példáit. Ezek között szerepel a következő: »Vagyon néműnemű igazság az hamis Politicusokban, vagy udvariakban is, de homályos orczájoknak, beszédeknek külömböző fedele ; *Gomorrhái Sodomai alma : kívül megérettnek látszik, belől tüzes hamuú, ha Szorittják porrá lesz*« (11. l.).

Amint látható, Kiss István ismeri és használja a mese-elem műszavát is (*Sodomai alma*).
Schmelczér Imre

Ígrül-igre. Kiss Géza — Keresztes Ormánysági Szótárában közöl egy *ig* főnevet 'körülményesség, részletesség' jelentéssel, melyhez a szótár szerkesztője szögletes zárójelben hozzáfűzi: »ragozatlan alakban ritka.« Valóban a szerencsére közölt két példamondatban csak az *igrül-igre* 'tövérol-hegyire' szólásban fordul elő: *Emondot mindönt igrül-igre. Igrül-igre emonta*. Erre közbevág a másik: »*Nem kell ahó nagy ig!*« Tehát ragtalan alakjára csak ez az egy adat van. Nyilvánvaló, hogy a szó jelentését maguk sem érezték világosan, s nem is sejtették, hogy az *ig* nem egyéb, mint az elavult 'szó, kijelentés' értelmű *igéből* való elvonás. Ezt az érdekes szólást a MTsz nem közli, de régiségét bizonyítja a NySz: *Meghagatac ygerewl ygere* : exaudierunt de puncto ad punctum (EhrK). *Regulat ygerewl ygere* tartanak : regulam ad literam servant (uo.). *Sok volna eet mostan ky yelenty ygheröl ygheere* (ÉrdyK). *Ygheeröl ygheere sok volna meg yrnya* (uo.). Ime a bizonyíték, hogy mennyi régiség rejlik még nyelvjárásainkban, első sorban a sziget- és határnyelvjárásokban. Sürgős tehát a munka e téren, hogy megmentsük, ami még megmenthető.

Rákháton jár a segítség (Nyr 75 : 134, 77 : 145). Földessy Gyula a szerkesztőségnek írt megjegyzéseiben kételkedik a szólás hitelességében, s szerinte a kifejezés eredeti alakja *ráklábon jár* lehetett, amint Csokonai is ezt a kifejezést használta Kazinczynak 1803 február 23-án kelt levelében: »*Ráklábon és teketóriával megy nálunk minden*« (Harsányi—Gulyás kiadás, II. 2 : 757). Mindenesetre nagyon érdekes a szólásnak ez a változata, de ebből nem következik, hogy ez volt az eredetibb alak. A kettő egymástól kétségkívül függetlenül keletkezett. A *rákháton* szemben áll a *lőháton* szóval. Az utóbbi a gyors segítséget bizonyítja, az előbbi nemcsak a rák lassú járását fejezi ki, hanem azt is, hogy az semmiféle segítség, mert hisz a rák még csak nem is előre, hanem hátrafelé megy, tehát sohasem ér oda. A *rákháton* hitelességét bizonyítja, hogy Zrinyi többször is használja, azonkívül megvan Gyöngyösinél és Baróti Szabó Dávidnál is.

Türet vászon. Dömötör Sándor a Dunántúl 1953. 4. számában két kemestaródfai (Vas m.) tréfás népmesét közölt. Az elsőben kérők jöttek a házhoz, s a leány apjától megkérdezték, mit ad hozományul. A leány apja azt felelte: »*Nem kap bizony mást, csak egy tulipányos ládát meg egy türet vásznat.*« (52). Meg is magyarázza a közlő, hogy a *türet* a »vég« — mértékegység — helyi elnevezése. Az adat nagyon becses, mert kevés adatunk van rá. A régi Tsz a Székelyföldről és a Bodrogközéből közli: *Egy türet vászony* az új MTsz Györszentmártonból: *Egy türet vászon* 'egy vég összehajtott vászon'. Már az a körülmény is bizonyítja a szó régi voltát, hogy egymástól ennyire távoleső területeken használják, de a régi nyelvből is van rá több adatunk: *Egi türet vászon* (1594, 1751).

Gyolecot egy türeben 26 singet elloptak (1757) OklSz. Egi ruhanak valo tafota jekete barsoni egi türeben, feier tafota mas türeben (RMNY 2 : 149). Egy türet posztót (Miskolczi 1702). Székelyföldön azt is mondják : Egy türedék vászon v. posztó. Egy türés vászon v. posztó (MTsz). A türés 'vég' jelentésben szintén megvan a régi nyelvben : Egy türés temérdek gyolec (Kecsk. tört. 2 : 54 NySz).
Beke Ödön

A Nyelvőr postája

A Magyar Nyelvőr Szerkesztőségének, Budapest.

1. A végülis megérkezett és nagyon gazdag 1953 évi 1—2. számnak az utolsó lapján egy olvasó a Szegények szerelméből idézve kérdi, hogy mit jelent a *vízhordó* szó. A szerkesztőség azt a magyarázatot adja, hogy a szó az állatvilágból származik, mert a malacok és csirkék közt is *vízhordónak* hívják az elmaradottat, a kicsit.

Nem. A *vízhordó* kifejezés a társas munkából származik, ahol általában a legkisebbet, a leggyengébbet küldik vízért, aki anélkül bírja az egyenlő erejű kaszásokkal vagy kapásokkal pihenés, változtatás nélkül az ütemes, versengős munkát. A vizeskorsót vagy a csobolyót viszont elbírja, nem kell érte teljes értékű munkaerőt kiállítani a sorból. Innen származtatták át a malacra és a csirkére is. Jellegetesen szegényparaszti fogalomképzés, csak gyerekekre, malacra és baromfira vonatkozik, borjút vagy csikót nem igen hívnak vízhordónak. És az is jellemző, hogy legjobban az alföldi részesmunkások és a kalákázó székelyek használják.

2. A *lesz még a békára dér* helytálló magyarázatából hiányzik, hogy miért nehéz a békának a dér. Mert t. i. megdermed, tehetetlenné válik, nemhogy ugrani, még mászni is alig tud, ha megeste a hátát a dér. Értelme abban van, hogy aki béka, ne hagyja el a saját életelejét, a vizet és az alján levő iszapot.

Ezekről jut eszembe, hogy a régi tájszótárak értelmezéseit érdemes volna általános felülvizsgálat alá venni. Egyrészt sok a már eredetileg sem pontos értelmezés, másrészt azóta nagyon sok és sokféle jelentésváltozás, jelentéstágulás vagy jelentésszűkülés történt, sőt az az érzésem. sok-sok új tájszó is született az elmúlt évtizedekben, a két világháború és a forradalmak hatása alatt. Mert ha a nemolvasó emberekre új és új események, élmények, fogalmak zúdulnak, akkor — szükségből — maguk teremtenek szavakat, fogalmakat és kész fordulatokat.

De ezt csak felvetem mint gondolatot, sem időm, sem kedvem nincs hozzá, hogy alaposabban megnézzem, mi az igazság.

Budapest, 1953. szeptember 29-én.

Veres Péter

Válasz Veres Péter levelére

Hogy lapunk az idén, szokásunktól eltérőleg, oly nagy elkéséssel jelent meg, az a szerkesztőn kívül álló okokból történt, s mindent elkövetünk, hogy a késést helyrehozzuk, s a jövőben hasonló eset ne forduljon elő. Ebben az évben úgy segítünk a dolgon, hogy csupa kettős számot jelentetünk meg.

Megjegyzéseit mindig nagy örömmel és köszönettel fogadjuk, még akkor is, ha nem mindig azonosítjuk magunkat vele. Az olyan íróknak, akik népünk nyelvét, természetesen elsősorban szülőföldjük nyelvét, oly kitűnően ismerik, mindig van és lesz mondanivalójuk a nyelvészek számára is.

Abban teljesen igaza van, hogy régi tájszótáraink részben elavultak, részben hiányosak. Azonban azok megjelenése óta is nagy népszerű gyűjtés folyt, amelyek vagy a nyelvészeti folyóiratokban, vagy különálló füzetekben jelentek meg, s már csak ennek az anyagnak a szótározása is rendkívül fontos volna. Ezenkívül azonban a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében is nagy gyűjtő munka folyik

egyrészt egy magyar nyelvatlasz, másrészt az új tájszótár érdekében. Remélhetőleg ezek nemsokára olyan állapotban lesznek, hogy kiadásuk is megtörténhetik a közel jövőben.

Ami a két szólásra vonatkozó megjegyzést illeti, nagyon tetszetős az a magyarázat, hogy *vizhordónak* előbb a gyenge, satnya embert nevezték el, mert az ilyenre bízták a legkönnyebb munkát, s róluk vitték át a fejlődésben elmaradt háziállatokra,¹ de én azt hiszem, erre nézve csak állatorvosok tudnának biztos magyarázatot adni. Valami élettani oka lehet annak, hogy az ilyen állatok a *vizhordó* nevet kapták. A dolog a nyelvészeket rendkívül érdekli, azért állatorvosokhoz fordulunk, talán ők meg tudják adni az elnevezés magyarázatát.

Ami pedig a *lesz még a békára dér* szólást illeti, annak magyarázatát világosan megadta O. Nagy Gábornak Káldi prédikációiból vett idézete: *Nehéz a békának a dér; mert gyenge a bőre és el nem szenvedheti.*

A Magyar Nyelvőr Szerkesztőségének, Budapest.

A Magyar Nyelvőr 1953 évi 1—2. számát nagy érdeklődéssel, helyenként valóságos izgalommal olvastam. Elhatároztam, hogy ezután egyetlen sorát sem hagyom olvasatlanul. Két közleményhez szeretnék egy-két szóval hozzászólni, illetőleg velük kapcsolatban kérdést feltenni.

1. Erdődi József: »Magyar eredetű vándorszavak az orosz nyelvben« c. cikkéhez. A közelmúltban orosz nyelven olvastam Frankonak, a múlt század derekán élt kiváló ukrán forradalmi írónak néhány elbeszélését. Az orosz fordítás sok galíciai ukrán tájszót eredeti alakjában használ és jelentésüket jegyzetben magyarázza. Az elbeszélésben több ízben szerepel a *gazda* szó, s a magyarázat szerint jelentése: 'hozzain', vagyis gazda, parasztgazda'. Már ekkor elgondolkoztam rajta, vajjon a *gazda* szó a magyar nyelvből ment-e át a galíciai ukrán nyelvbe vagy fordítva.

2. Nem vagyok nyelvész, nincsen nyelvészeti szakképzettségem, de úgy érzem, hogy a *vágány* szóval kapcsolatosan adott válasz kissé túlló a célon, hisz a felelet írója azt is megjegyzi, hogy nem helytelenül képzett nyelvújí áskori szóról nyilatkozik ilyen ellenségesen, s a német eredetű *sín* szót részesíti előnyben. Ami engem illet, én arra szavazok, hogy maradjon meg békében mindkét szó nyelvünkben, ne szegényítsük nyelvünket azzal, hogy az egyiket kiebrudaljuk. Érzésem szerint a *sín* és *vágány* között jelentéskülönbség is van. Azt hiszem, mindenkinek furcsán hangzanék, ha a Nyugati pályaudvar várótermében a hangosanbeszélő az kiáltaná: »Személyvonat indul Szegedre 30 perc múlva a negyedik sínről«. Véleményemet megismételve várom a választ, de még sokkal jobban a Magyar Nyelvőr következő számát.

Budapest, 1953. szeptember 25-én.

Szöllősy Viktor

A szerkesztő válasza

Az 1. ponthoz nincs semmi hozzátennivalónk, csak annyi, hogy rendkívül hálásak vagyunk, hogy fölhívta figyelmünket Franko galíciai forradalmi ukrán íróra, s az elbeszélésben használta *gazda* szóra.

¹ Hasonló véleményen van Varga Sz. Sándor kaposvári olvasónk, aki levelében ezt írja: »A nagy mezőgazdasági munkák idején (kapálás, aratás, cséplés) a munkások mellé az uradalmakban vízfordókat is fogadtak, hogy a munkaidőt minél jobban ki lehessen használni. A vízfordók gyerekek vagy valamiféle fogyatkozás miatt más munkára alkalmatlan felnőttek voltak, s a többiek bizonyos lekicsinyléssel bántak velük, már csak azért is, mert nem kaptak teljes napszámot vagy részt. Innen ered, hogy *vizhordónak* nevezik mifelénk a gyengébbeket, a nem teljes értékű munkát végző embert, aki hátul kullog. *Vízfordó* a legkisebb is a testvérek közül. De használatos a mi vidékünkön a legfiatalabbnak, a gyengének megjelölésére egy másik szó is, amely valóban az állatvilágból való: *fészekjentyő*. Eredetileg a *legposzkább* madárfiókat jelentette. Ma már a jelentése teljesen megegyezik a *vizhordó*-éval.

A vágányra vonatkozólag megjegyzésünk a következő: Az, hogy a *sin* szó német eredetű, nem változtat azon, hogy ez már nyelvünk alapszókincséhez tartozik. Nemcsak *vasúti sint* jelent, hanem *keréksint* is, sőt a régi *sing* 'rőf' jelentésben ugyancsak a *sin* szóval azonos, megtoldva a -g járulékhanggal (mint a *rozmaring*-ban), és a Székelyföldön *singes*-nek hívják a rőföskereskedőt (MTsz). A régi nyelvben a kerékvasat egyaránt hívták *sínvas*-nak és *singvas*-nak (l. Nyr 71 : 10). A *singsont* szóban is ez a *sing* van. A Székelyföldön egy adat szerint a vasúti vágányt *sineg*-nek hívják (MTsz). Mind-ebből látható, hogy a *sin* és *sing* szónak nyelvünkben milyen múltja, története van. Tehát teljesen fölösleges volt új szót alkotni még akkor is, ha képzése szabályszerű. S a nép nem is használja, mert nincs rá szüksége. De a *vágány* tkp. nem is annyi, mint *sin*, hanem a *sinpár*-t akarja külön szóval megnevezni. Néha nem is fontos *sinpár*-t mondani, elég ha a *sin* többesszámát használjuk. 'Abban igaza van olvasónknak, hogy nem jelezhetik a vonat indulását úgy, hogy Szeged felé a negyedik sínről indul a vonat, de azt igenis kiálthatja a hangszóró: »Személyvonat indul Szeged felé a negyedik *sinpárról!*«

Igen tisztelt Szerkesztőség!

Levelemhez csatolok egy nemrég megjelent újságcikket. Az aláhúzott kifejezést, amely — véleményem szerint — helytelen és magyartalan, egyre gyakrabban olvasom és hallom.

A cikk többek között azt írja, hogy a Nemzetközi Olimpiai Bizottság elnöke — *tehát 1 személy* — sajtóértekezletet tartott.

Szerintem 1 személy egybehívhat, üdvözölhet, megnyithat, tájékoztathat értekezletet, tarthatja a beszámolót, de *egy személy értekezletet nem tarthat*. Értekezlethez legalább néhány személy szükséges. Még megbeszéléshöz is legalább két személy kell. Értekezlethez még több.

A mozgalmi nyelvnek ezt a hibás kifejezésmódját segítsenek kiküszöbölni, amíg nem lehet azzal védekezni, hogy »nyelvténnyé« vált, meggyökeresedett.

Palatinus

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK

Akadémiai Kiadó. Arany János Összes Művei. IV.—V. 1953. Sajtó alá rendezte Vojnovich Géza. — József Attila Összes Művei. I. II. Sajtó alá rendezte Waldapfel József és Szabolcsi Miklós. 1952.—Kodály—Gyulai: Arany János népdalgyűjteménye. 1952. — Kodály-Emlékkönyv. Zenetudományi tanulmányok. I. Szerkeszti Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. 1953. — Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa. 1952. — Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgűjteménye az 1813. évből. Kritikai kiadás jegyzetekkel. Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József. 1953. — Dégh Linda: A szabadságharc népköltészete. (Tudományos Ismeretterjesztő Sorozat. 1—2.) Kiadja a M. Tud. Akadémia. — Horváth János: A reformáció jegyében. 1953. — Zsirai Miklós: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi. — Hajdu Péter: A magyarság kialakulásának előzményei. (Nyelvtudományi Értekezések 2.) — Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. (3.) — A kínai nevek és szavak átírása. 1952. — Manysi (vogul) Népköltési Gyűjtemény. III. Medveénekek. II. rész. Az obi-ugor medvetisztelet. Tárgyi és nyelvi magyarázatok. Szómutató. Munkácsi Bernát hagyatékának felhasználásával sajtó alá rendezte Kálmán Béla. 1952. — Eckhardt Sándor: Francia-magyar szótár. 1953.—Hadrovics—Gáldi: Magyarország szótár. 1952. — Halász Előd: Német-magyar szótár. I. II, 1952. — Országh László: Magyar-angol szótár. 1953. — Tamás Lajos: Albán-magyar szótár. 1953. — Elekes Lajos: Hunyadi. 1952. — Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. III. IV. Sajtó alá rendezte Barta István. — Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerkesztette Székely György. Írta: Fügedi Erik, Györffy György, Mályusz Elemér, Székely György. 1953. — Ranovics: A hellénizmus és történeti szerepe. — Mutatvány a Magyar Nyelv Kézi Szótárából. Szerk. a MTA Nyelvtudományi Intézetének munkaközössége. 1953. (Kézirat.)

Academia Scientiarum Fennica. FF Communications. 88. 99. M. Haavio: Kettenmarchenstudien. I. 1929. II. 1932. — 95. H. Honti: Volksmärchen und Heldensage. 1931.—96. K. Krohn: Übersicht über einige Resultate der Märchenforschung. 1931. — 118. 119.

W. Liungmann: Traditionswanderungen Euphrat—Rhein. Studien zur Geschichte der Volksbräuche. I. 1937. II. 1938. — 129. 131. W. Liungmann: Traditionswanderungen Rhein—Jenissei. Eine Untersuchung über das Winter- und einige Todaustragen und einige hierhergehörige Bräuche. I. 1941. II. 1945. — 128. Volksmärchen aus Südost-China (Sammlung Mr. Ts'ao Sung-yeh). Bearbeitet von W. Eberhard. — 134. 135. 143. A. V. Rantasalo: Der Weidegang im Volksaberglauben der Finnen I. 1945. II. 1947. III. 1953. — 137. G. Ränk.: Die heilige Hinterecke im Haushalt der Völker Nordosteuropas und Nordasiens. 1949. — 145. S. Haltsonen: Verzeichnis der Veröffentlichungen Uno Holmberg-Harva's. 1953.

Vikings Fund Publications in Anthropology. 19. M. N. Porter: Tlatilco and the pre-classic cultures of the New World. New York. 1953. Published by Wenner-Green for anthropological research, incorporated. — Litkin: Drevnyepermszkij Jazik. Akagyemija Nauk. SzSzsZr. Moszkva. 1952. — K Voproszu o vokalizme permszkij jazikov — Ob udarenii v komi-permjackom jazike. Trudi Inisztituta Jazikoznanyija AN SzSzsZr. 1952. I. — A. J. Joki: Die Lehnwörter des Samojedischen Helsinki 1952. MSFOu. 103. — Paasonen: Mischärtatarische Volksdichtung. Übersetzt und herausgegeben von E. Karahka. MSFOu. 105. — Ramstedt: Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. II. Formenlehre. Bearbeitet und herausgegeben von P. Aalto. Helsinki 1952. MSFOu. 104: 2. — Ramstedt: Studies in Korean Etymology, II. Edited by P. Aalto. MSFOu. 95: 2. — Studia Fennica. VI. Helsinki 1952. — Virittäjä. 1952. 4—5. 1953. 1—3. Helsinki. Kotikielen Seura. — Sanastaja. 1953. N:o 64. — Voproszi Jazikoznanyija 5—6. 1952. 1—4. 1953. — 1. 1953. Akagyemija Nauk SzSzsZr. Moszkva. — Izvestnyija Akagyemii Nauk SzSzsZr. Otyyelenyije Literaturi i Jazika. XI. 4—6. XII. 1—4. Moszkva. 1952—1953.

Akadémiai Értesítő. LIX. 495—498. LX. Rendkívüli szám. A Magyar Tudományos Akadémia gyászülése. — LX. 500. 1953.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. III. 1—2. 1952. 3. sz. 4. sz. 1953. IV. 1—2. sz. (A MTA. Nyelv- és irodalmi osztályának 1953. évi akadémiai nagygyűlési előadásai.)

Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. I. 2—4. 1952. II. 1—4. 1953.

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. II. 1. 2—3. 1952.

Dunántúl. Pécs 1952. 3. 4. 5. sz.

Magyar nyelvjárások. I. Szerk. Bárczi Géza. Debrecen. 1951.

A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. Szerk. Bárczi Géza. 31. Sulán Béla: Szempontok az i-zés vizsgálatához. 1952. — 32. D. Bartha Katalin: A szlavóniai nyelvjárás szóképzése. 1952. — 33. Lőrincze Lajos: Szempontok és adatok személyneveink újabbskori történetéhez. 1952.

Szikra. Rákosi Mátyás: A szocialista Magyarorszáért. 1953. — Lenin Művei. 27—29. kötet. 1952—1953. — A dialektikus materializmus kérdései. 1952. — Engels: A természet dialektikája. Teljes magyar kiadás. 1952. — Kedrov: Engels Frigyes »A természet dialektikája« c. művéről. Marxista Ismeretek Kiskönyvtára. 166. 1952. — Kolbanovszkij: Szerelem, házasság és család a szocialista társadalomban. 1952. — Molnár Erik: A magyar nép őstörténete.

Tankönyvkiadó. Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. 1952. — Zsoldos Jenő: Magyar nyelv tan. (A Szakérlettségi Tanfolyamok könyvei.)

Világirodalmi antológia. Szerk. Trencsényi-Waldapfel Imre. I. Ókor. Szerkesztette: Szilágyi János György és Trencsényi-Waldapfel Imre. 1952.

Művelt Nép Könyvkiadó. Lőrincze Lajos: Nyelv és élet. 1953. — Ökölbe szorított szó. A magyar nép válogatott közmondásai és szólásai. Összeállította és bevezetéssel ellátta Békés István. — A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza. I. 1919—1930. Szerkesztette Balázs Béla. (A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.) 1953. — Burszov: Gorkij »Az anya« c. műve és a szocialista realizmus kérdései. 1953. — Stil: A szocialista realizmus felé. — Gereblyés László: Henri Martin. Verses színjáték egy felvonásban hat képben. (Színjátékok könyvtára.)

A kultúra mesterei: Kurilenkov: Szerafimovics.

Nagy magyar írók: Fövény Lászlóné: József Attila.

Forradalmárok: A. I. Herzen: Emlékezések. Elmélkedések. 1953.

Ifjúági Könyvkiadó. Fazekas Anna: Öreg néne őzikéje. — Fehér Klára: Őrségen. — József Jolán: A város peremén. — Komjáthy István: Szürke nyúl országa. — Méhes György: Verőfény. — Murányi-Kovács: A Rákosi-zászlóért. — Németh Imre: Őserdők mélyén. Palotai Boris: Sztálinvárosi gyerekek. — Tersánszky J. Jenő: Misi mókus kalandjai. — Tömörkény István: Vándorló földek. — Batrov: José barátunk. — Dunajevszkij: Hívatus. — Ganyejzer: Folyó a sivatagban. — Ketlinszkaja: Az ifjú város. — Liksztanov: Egy kis

tengerész kalandjai. — Majakovszkij: Gyerekeknek. — Marsak: Kölykök a ketrecben. — Noszov: Jóbarátok. — Oszejeva: A varázsige. — Prisivin: Erdősongás. — L. Tolsztoj: Három medve. — Trifunov: Diákok. — Tyihonov: A bátor partizán. — Vaszilenko: Csillagocska. — Szovjet népmesék Leninről és Sztálinról. — Creanga: Fehér szerezsen. — Sadoveanu: Háborús történetek. Borsószem királyfi. — B. Silová: Papírfigura. — I. Newerly: Visszanyert emberek szigete. — Grimm: Legszébb mesék. — Öveges: Játékos fizikai kísérletek. Mozgások és erők. — Teknős Péter: Mi leszel, pajtás?

Népszava: A nyíltszívű Tyimofej.

Szépirodalmi Könyvkiadó. Ember György: Hámor a hegyek között. — Bátori Irén: Kemény lecke. — Feleki László: Tizenhat nap. — Gábor Andor: Válogatott versek. — Hunyady Sándor: Hávasi legelőn. — Illés Béla: Honfoglalás. II. — Illyés Gyula: Fáklyaláng. — Móricz Zsigmond: Rokonok. (Magyar Klasszikusok. Sajtó alá rendezte Czine Mihály.) — Életem regénye. (Magyar Klasszikusok. Sajtó alá rendezte Kiss József. Erdei Ferenc bevezetésével.) — Elbeszélések. I. 1900—1912. II. 1913—1915. (Móricz Zsigmond Összegyűjtött Művei.) — Nagy István: A legmagasabb hőfokon. — Rubin Szilárd: A partizánok szigetén. — Homeros: Ilias. Devecseri Gábor fordítása. Trencsényi-Waldapfel Imre bevezetésével. — Kedros: Felsőeség nép. — Ma Feng — Hszi Zsung: A lüliangi hegyekben. — Balzac: César Birotteau nagysága és bukása. — Farge: Egy szó. — Zola: Igazság. — Burns Válogatott versei. Szerkesztette Kéry László és Kormos István. Kéry L. bevezetésével. — H. Fast.: Az erőszak napja. — Thackeray: Henry Esmond története. — M. Andersen Nexö: Elvesztett nemzedék. — Cseh és szlovák költők antológiája. —

Szépirodalmi Kiskönyvtár. 57. Kaffka Margit: Hangyaboly.

Új Magyar Könyvkiadó: Csernobrivec: Felszabadult föld. — Gorkij: Hárman. — Karavajeva: Haza. III. Otthon. — Kimonko: Ahol a Szukpáj folyik. — Liszavili: Kechoveli. — Sahov: A tűzmadár nyomában. — Szergej-Censzkij: A szív nem felejt. — Sztjelmah: Kiterjedt rokonság. — Tyihonov: Válogatott versek.

Szépirodalmi Kiskönyvtár: 55. Kuprin: Ribnyikov főhadnagy.

Szovjet Kisregények. Toka: A pásztor szava.

M. Gyóni: La tranchumance des vlaques balkaniques au moyen âge (Byzantino-lavica. Tome XII. Prague. L'Institut Slave). — J. Harmatta: Studies on the history of the Sarmatians. (Magyar-görög tanulmányok. 30. 1950.) — A hun birodalom felbomlása. (II. Osztályközlemények II/2.) — Péter László: A Makói Múzeum József Attila-kéziratai. — Az ő-zés kérdéseiről. (A Makói Múzeum Füzetek. 1—2.) — 1952. Scheiber Sándor: Newly-Found Jewish Tombstones at Buda. (Acta Orient. Hung. II. 1.) — Vértes O. András: Bevezetés a fonetikába. (Második, bővített kiadás.) A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola jegyzetei. Kézirat. Bp., 1952.

Toivonen: Suomalais-ugrilaisia alkukodista. (Commentationes Instituti Fenno-ugrici «Suomen Suku» XVII. Helsinki 1953. — Protolapin ongelmasta. Eripainos Esitelmät Pöytäkirjat. 1949. — Tunkelo: Karjala ja karjalaiset — sanain muunkieliset vastineet. Societas Scientiarum Fennica. Vuosikirja XXIX. B. 7. — Nousu-jalaskupainollinen jälkilause hämäläismurteissa. Eripainos Virittäjästä no 3, 1951. — T. I. Itkonen Albert Hämäläinen. Sonderabdruck aus den Sitzungsberichten der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1950, Helsinki 1951. — Kutsu kuulemaan niitä esitelmä jotka Helsinkiin yliopiston slavilaisen filologian professori Eino Vilho Kalervo Nieminen ja suomen kielen professori Lauri Pekkan Hakulinen pitävät virkaanastujaisissaan huhtikuun 1 päivänä 1953. Helsinki 1953.

A kiadásért felelős: Mestyán János — Műszaki felelős: Tóth Ferenc
A kézirat érkezett 1953 VII. 15. Terjedelem 14 (A/5) lv. Példányszám: 1200. Ábra: 2 db

Akadémiai nyomda, Gerlőczy-u. 2. — 26901/53. — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

Nyelvtudomány és nyelvtanítás

<i>Elekfi László</i> : Nyelvtudományi előadások a Magyar Tudományos Akadémia 1953. évi nagygyűlésén	253
<i>Balázs János</i> : A II. Országos Nyelvészkongresszus	257
A II. Országos Nyelvészkongresszus határozatai	264
<i>Kerékgyártó Imre</i> : Országos Nyelvtanítási Konferencia	269
Az Országos Nyelvtanítási Konferencia határozatai	270

Irodalom

<i>Kovalovszky Miklós</i> : Lőrincze Lajos: Nyelv és élet	273
<i>Bárczi Géza</i> : Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig	278
<i>Bárczi Géza</i> : Kniezsa István: A magyar helyesírás története	279
<i>Rubinyi Mózes</i> : Zsirai Miklós: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi	280
<i>Sz. Kispál Magdolna</i> : Félévszázados manysi (vogul) nyelvemlékek	281
<i>O. Nagy Gábor</i> : Ökölbe szorított szó	284
<i>Országgh László</i> : Halász Előd: Német-magyar szótár	286
<i>Kundt Ernő</i> : Országgh László: Magyar-angol szótár	287
<i>Deme László</i> : Szeberényi Lehel »Hét nap«-ja, és az írói nyelvhasználat néhány kérdése	288
<i>Prohászka János</i> : Vilisz Lácisz: Zúg a vihar	291
<i>Prohászka János</i> : Pierre Courtade: Jimmy	294

Magyarázatok

<i>Erdődi József</i> : Az orosz nyelv hatása a magyar nyelvre 1945 után	295
† <i>Kertész Manó</i> : Katonai műszavakról	300
<i>Dénes Szilárd</i> : Lebórulok a nemzet nagysága előtt 303. — Kossuth Lajosnak egy érdekes szórendi használata 305. — Katonát rak	306
<i>Gáldi László</i> : Elvtárs	306
<i>O. Nagy Gábor</i> : Kivágja a rezet	307
<i>Martinkó András</i> : Áldott szép Pünkösdnek	309
<i>Nyíri Antal</i> : Sok szívet nem löne vétetlen, vak valván	310
<i>Balázs János</i> : Tulaj, tulajdon	311
<i>Prohászka János</i> : Cserepár	312
<i>Angyal Endre</i> : Duttyán. Röpcsi 313. — Rohattsarok. Ingeben, glóriában	314
<i>László Imre</i> : Hetesvászon	314
<i>Scheiber Sándor</i> : Zsidó bor	314
<i>Schmelczér Imre</i> : Kívül arany, belül hamu	315
<i>Beke Ödön</i> : Ígrül-igre. Rákháton jár. Türet vászon	315

A Nyelvőr postája

316

Beküldött könyvek

318

Ára : 9,— Ft
Évi előfizetés : 18,— Ft

A közölhetőség követelményei :

1. Szabványos A/4 nagyságú (21×29 cm) papírlapokra kell írni. Ellenkező esetben a szerző költségére újra gépeltetjük a kéziratot.
2. A papirosnak csak az első lapjára szabad írni, a hátlap üresen hagyandó.
3. Csak fehér papiros használható.
4. A szöveget írógéppel kell írni fekete írógépszalaggal.
5. Csakis első vagy jól olvasható másolati példány adható a nyomdának.
6. A gépelt sorok hossza az egész kéziratban azonos legyen (az írógép betűmértékének rögzítésével).
7. A kézirat sorait a javítások és az olvashatóság érdekében ritkítva kell gépelni.
8. Minden lapra ugyanannyi sor írandó, mégpedig a szabványnak megfelelően 25 (60 betűs) sor.
9. Minden új bekezdést beljebb kell kezdeni.
10. Egy lapon a betűhibák kijavításán kívül legfeljebb öt sorban lehet utólagos javítás, azonban nem a margón, hanem a hibás szavak áthúzásával és a helyes szöveg olvasható föléírásával.
11. Nyomtatott kézirat A/4 nagyságú papiros közepére felragasztandó.
12. Klisék helye lehetőleg beragasztott levonattal, ennek hiányában félreérthetetlenül megjelölendő a kéziratban.
13. A kézirat lapjainak számozása : cikkenként 1-től végig, minden lapon felül középre írva. Beszúrás esetén azt a lapot, amelyhez pótlás történik, már »a« betűjellel, az utolsó pótlapot a betűjelen kívül »vége« jelzéssel kell ellátni. (Pl. 74/a, 74/b, 74/c vége)
14. A kézirat lapjaihoz esetleges pótlásokat, helyesbítéseket ragasztással és nem gombostűvel vagy gemkapoccsal kell csatolni.
15. A szabályzatnak meg nem felelő kéziratot a nyomda nem köteles elfogadni.
16. A szövegben csak a régi és tájszavakat húzzuk alá, neveket, címeket ne.
17. A folyóratok évszámait és az évszázadokat arab számmal írjuk, ne rómaival. Az évfolyam és a lapszám közé kettőspontot teszünk.
18. A kézirat végére tegyük ki a pontos címet, s a névtelen cikkek végén zárójelben legyen ott a szerző neve és címe.
19. A levonatokba ne írjunk újabb szöveget, mert ez költségtöbbletet okoz s a szám megjelenését késlelteti.
20. A hasábos levonatot postafordultával küldjük vissza a szerkesztőnek, hogy a számot minél előbb tördeltezhessük.
21. A szerzők beküldött kézírataikról föltétlenül készítsenek másolatot, hogy a postán vagy a nyomdában előfordulható elkallódás esetén legyen cikküknek egy példánya a kezükben a korrekktúránál, mivel a levonattal a kéziratot az említett okból nem küldjük vissza.
22. Lapunk 1954 évi 1. száma január 31-én jelenik meg, s azután minden második hónap utolsó napján. Lapzárta a lap megjelenése előtt 2½ hónap.

Előfizetési díj 1 évre 18.— forint
Megjelenik kéthavonként 5 ív terjedelemben. Ára példányonként 4.50 forint.

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó Budapest, V., Alkotmány-utca 21.

Távbeszélő : 424-595, 424-589, 113-823; 420—538

Felelős kiadó: Mestyán János

Terjeszti a Posta Központi Hírlapiroda Vállalat

Budapest, V., József nádor-tér 1. Telefon : 180-850

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: József nádor-tér 1, üzlethelyiség. Telefon : 183-022

Lapunk régebbi számai kaphatók a Posta Központi Hírlapiroda Ujságboltjában
Budapest, V., József Attila-utca 3.

A kiadásért felelős: Mestyán János

Műszaki felelős: Tóth Ferenc

A kézirat beérkezett : 1953 VII. 15. — Terjedelem : 14 (A/5) ív. — Nyomott példány: 2200

Akadémiai nyomda, G. r. léczy-u. 2. — 26901 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

Magyar Nyelvőr

A TARTALOMBÓL

<i>Kálmán Béla:</i> Budenz József	321
<i>Cs. Faludi Ágota:</i> Magyar kutatók a Szovjetunió finnugor nyelvű népeinél	323
<i>Hajdú Péter:</i> Reguly Antal	327
<i>Sz. I. Ozsegov:</i> A moszkvai Nyelvtudományi Intézet Nyelv- művelő Osztályának feladatairól	331
<i>Dénes Szilárd:</i> Érdekes jelenségek a számnevek használatában	336
<i>Keresztes Kálmán:</i> A személyragos főnévi igenév használatáról ..	340
<i>Prohászka János:</i> A birtokos összetételek kettős ragozásáról	352
<i>Szabadi Béla:</i> Szenvedő igék, szenvedő magyar nyelv	357
<i>Beke Ödön:</i> Ujságaink nyelvéről	364
<i>Dankó Imre:</i> Túrkevei család- és ragadványnevek társadalmi vonatkozásai	375
<i>Ország László:</i> A magyar nyelv új szótáráról	387
<i>Gáldi László:</i> Az Akadémiai Nagyszótár ügye	408

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LÓRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: BEKE ÖDÖN

TECHNIKAI SZERKESZTŐ: PROHÁSZKA JÁNOS

TARTALOMJEGYZÉK

»Emlékezünk régiekről...«

<i>Kálmán Béla</i> : Budenz József	321
<i>Cs. Faludi Ágota</i> : Magyar kutatók a Szovjetunió finnugor nyelvű népeinél	323
<i>Hajdú Péter</i> : Reguly Antal	327

Nyelvművelés

<i>Sz. I. Ozsegov</i> : A moszkvai Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő Osztályának feladatairól	331
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Ozsegov cikkének magyar tanulságai	334
<i>Dénes Szilárd</i> : Érdekes jelenségek a számnevek használatában	336
<i>Keresztes Kálmán</i> : A személyragos főnévi igenév használatáról	340
<i>Prohászka János</i> : A birtokos összetételek kettős ragozásáról	352
<i>Szabadi Béla</i> : Szenvedő igék, szenvedő magyar nyelv	357
<i>Radó György</i> : Egy műfordító megjegyzései	361
<i>Beke Ödön</i> : Újságaink nyelvéről	364
<i>Deme László</i> : Az apróságok is fontosak	370
<i>Benkő Jenő</i> : Televízió és plasztikus film	373
<i>Csatkai Endre</i> : Zeneszerzők számai	374

Nyelvjárásaink

<i>Dankó Imre</i> : Túrkevei család- és ragadványnevek társadalmi vonatkozásai ..	375
---	-----

A magyar nyelvtudomány műhelyéből

<i>Országh László</i> : A magyar nyelv új szótáráról	387
<i>Gáldi László</i> : Az Akadémiai Nagyszótár ügye	408

Irodalom

<i>Révay József</i> : Az új magyar Ilias 414. — <i>Láczter István</i> : Hadrovics—Gáldi: Orosz-magyar és Magyar-orsz szótár 430. — <i>Herczeg Gyula</i> : Az új albán-magyar szótár 432. — <i>Rubinyi Mózes</i> : Marx—Engels: A német ideológia 436. — <i>Dénes Szilárd</i> : Kozocsa Sándor: Móricz Zsigmond irodalmi munkássága 437. — <i>Turchányi Ágota</i> : Magyar irodalomtörténet az ált. gimnázium IV. osztálya számára 438. — <i>Prohászka János</i> : Dégh Linda: A szabadságharc népköltészete 442. — Ifjúsági könyvek 444. — <i>Révay József</i> : Az új Gogol-fordítások bírálatához	448
---	-----

Imre Samu

(1917-1990)

„Emlékezzünk régiekről...”

BUDENZ JÓZSEF (1836—1892)

Írta: Kálmán Béla

Budenz József a német föld szülötte volt ugyan, de a magyar nyelvtudomány egyik úttörő munkása, a mai tudományos finnugrisztika megalapítója, a magyarországi összehasonlító nyelvtudomány felvirágoztatója, aki magyar tudósokat nevelt, és a magyar tudománynak szerzett elismerést és megbecsülést külföldön is.

Ma élő tudósaink közül egy sincs, aki személyesen ismerte volna, tanításait hallgatta volna, de hatása, szelleme ma is érezhető, hiszen közvetlen tanítványai átoltották szeretetét, megbecsülését az utódokba is. Tanítványai között találjuk Halász Ignácot, Simonyi Zsigmondot, Szilasi Móricot, Szinnyi Józsefet és Zolnai Gyulát, akik egyetemi katedráról adhatták át Budenz örökét saját tanítványaiknak, vagy Munkácsi Bernátot és Vikár Bélát, akiknek ugyan nem jutott egyetemi katedra, de műveik szinte éppen olyan serkentőleg hatottak a későbbi kutatókra. Budenz tanítványai közül Simonyi, Munkácsi és Szinnyi kapcsolja össze leginkább a finnugor nyelvészet első professzorát és a ma élő idősebb nyelvész-nemzedéket.

Budenznek személyes varázsán kívül művei teszik nevét halhatatlanná a nyelvtudományban: legtöbb munkáját még ma is gyakran és nagy haszonnal forgatjuk. Joggal mondja Zsirai Miklós a Budenz születésének 100. évfordulójára írt megemlékezésében a Magyar—ugor szótárról: „Több, mint félszázad múlt el a MUSz megjelenése óta, s ez idő óta nagyot fordult a világ. Bőséges megbízható nyelvi anyagra tettünk szert, sokkal jobban megismertük a nyelv életjelenségeit, számottevő mértékben tökéletesedett a vizsgálati módszer is, ám Budenz szótára ennek ellenére sem szorult a történeti emlékek múzeumába. Ma is ott áll íróasztalunkon, legtöbbet forgatott könyveink szenioraként, s ha valami finnugor etimológiai gondolatunk támad, legelőször ő hozzá fordulunk tanácsért, döntésért” (MNy 32: 157).

Valóban, szinte megdöbbentő, hogy olyan sovány és gyarló nyelvi anyag alapján, ami Budenznek rendelkezésére állt, milyen határozott biztonsággal tudta kiválogatni a finnugor szövegek megdönthetetlen és vitathatatlan törzsanyagát. Nézzük csak a manysi nyelvi anyagot! Nem lehetett még ismeretes előtte Munkácsi és Kannisto páratlan gazdagságú gyűjtése. De meg Ahlqvist elég sovány szójegyzéke is csak egy évtizeddel a MUSz. megjelenése után látott napvilágot. Így Budenz a manysi anyagban csak a Hunfalvytól megfejtett Reguly-féle szövegekre és a nagyon pontatlan és megbízhatatlan biblia-fordítások nyelvi anyagára volt utalva. Mégis tréfás panaszképpen hangzik el időnként finnugor nyelvészeink szájából, hogy nehéz ma már jó finnugor etimológiát csinálni, mert Budenz már mindent megírt.

A MUSz jelentőségét egy mondatban így foglalhatnánk össze : maig is szókincsünk finnugor elemeinek leggazdagabb tárháza.

Ugyanezt mondhatjuk töredékben maradt utolsó nagyszabású művéről : Az ugor nyelvek összehasonlító alaktanáról is. Ha fellapozzuk az újabb összefoglaló munkákat, amelyek a finnugor vagy az uráli szóképzésről szólnak (pl. NyH.7, Györke J.: Die Wortbildungslehre des Uralischen, Tartu, 1935, Lehtisalo T.: Über die primären uralischen Ableitungssuffixe MSFOu. 72), lépten-nyomon megtaláljuk az UA-ra való utalásokat. Természetes, hogy ebben a munkában is vannak tévedések, túlságosan merész egyeztetések, vannak a rendelkezésre álló nyelvi anyag sovány volta miatt hiányosságok, mégis Budenz Ugor Alaktana alapköve marad a finnugor alaktannal, különösen a szóképzéssel foglalkozó további munkálatoknak.

Budenz azonban nemcsak a finnugor szókincs és alaktan vizsgálata terén alkotott maradandót, hanem meglepően gazdag tartalmú tanulmányokban fejtette ki a magyar igekötő-rendszer keletkezését és néhány gyakoribb igekötőnk (*meg-, el-*) jelentésárnyalatainak történetét is. Művei tulajdonképpen vitacikknek Zahourek és Brassai állításaival szemben, de vita közben részletesen kifejti saját álláspontját (NyK 2, 3, 5). Meglepő, hogy német anyanyelvű létére (amit Brassai szemére is vetett) milyen otthonosan mozog igekötős igéink finom jelentésárnyalatai között, és milyen mintaszerűen vezeti le a mai absztrakt jelentéseket az eredetileg konkrét irányt jelöltő határozószavakból.

A fentiekben csak egészen röviden utaltam Budenz néhány olyan művére, amelyek még ma is élő forrásai tudományunknak. Tudománytörténeti jelentősége azonban nem merül ki ebben. Az ú. n. ugor-török háborúban, amely közte és Vámbéry között zajlott le, a vita tüzeiben szilárdította meg a magyar nyelv finnugor eredetének tételét. Nem akarjuk természetesen kisebbiteni Sajnovics és Gyarmathi érdemét, akik a finnugor rokonságot először bizonyították be tudományos módszerességgel. Ők még a minden nyelv rokonságával, vagy a magyar-héber, magyar-keleti nyelvek rokonítgatásával szemben mutatták meg józan, tudományos érvekkel, hogy a magyar nyelv nem társtalan ugyan, de nem is a héberrel vagy más keleti nyelvekkel rokon, hanem csak a finnugor nyelvcsalád többi tagjaival.

Mégis, még a múlt század ötvenes éveiben is, sokan voltak nálunk, akik a magyar-török nyelvrokonságot vallották, sőt a kor legnagyobb nyelvészei is az urál-altaji rokonság hívei voltak. Azt vallották, hogy a magyar nyelv nemcsak a finnugor, hanem a török nyelvekkel is rokonságban van. Így vélekedett kezdetben Hunfalvy és Budenz is, sőt Budenz a 60-as évek elején a magyar nyelvet a finnugor és török nyelvek közé helyezte, de a törökséghez közelebb. Éppen ennek a megállapításnak következményeképpen kezdett a török nyelvekkel behatóbban foglalkozni, majd Hunfalvyval megosztva a munkát, Reguly csuvas és finnugor hagyatékát is feldolgozta. Valószínűleg ekkor érlelődött meg benne az a meggyőződés, hogy előbbi állásfoglalása helytelen volt. Ezt a tévedését a 60-as évek végén be is ismerte, és a tanulmányozott finnugor nyelvi anyag segítségével több, mint nyolcszáz finnugor etimológiát állított össze. Így bebizonyította Gyarmathiénál sokkal gazdagabb anyag alapján a magyar szókincs alaprétegének finnugor voltát.

Vámbéry kezdetben Budenz munkássága nyomán a magyar nyelvnek a finnugorsággal való közelebbi rokonságát hangoztatta, és a török nyelvi „rokonságot” csak újabbnak, másodfokúnak tartotta. Összeállított egy összehasonlító magyar—török szójegyzéket, amelyben ezt a másodfokú rokonságot igyekszik

bizonyítani. Budenz kimutatta ennek a szójegyzéknek súlyos módszerbeli hibáit (NyK 10 : 67—135). Ilyen az, hogy Vámbéry nem tesz különbséget ősi egyezés és későbbi jövevényszavak közt; hogy sokszor önkényesen igazítja a magyarhoz hangalakban vagy jelentésben a török szavakat; hogy hangutánzó szavakat, vagy a törökben nagy számmal előforduló arab és perzsa jövevényszavakat rokonít — ha másodfokon is — a magyarral.

Vámbéry csaknem tíz évig várt válaszával. Nála Budenzcel ellentétes fejlődést látunk. A másodfokú török rokonságot elsőfokúvá lépteti elő, és támadással felel a bírálatra. Megtámadja a MUSz-t, majd az eddiginél terjedelmesebb anyaggal igyekszik igazolni a magyar-török rokonságot. Budenz pompás feleletében kimutatja Vámbéry rosszhiszeműségét, csalárd játékait a számokkal, majd „Vámbéry úrnak török nyelvújítása“ című cikkében leleplezi Vámbéry hibás idézeteit és a magyarhoz önkényesen hozzáidomított török szavait (NyK 17 : 450, 18 : 1).

Az ugor-török háború Budenz teljes győzelmével végződött. A tudomány győzelmet aratott a dilettantizmuson. A babonák azonban szívós életűek. Még ezután is föl-fölbukkantak hasonló, sőt még Vámbérynél is kevésbé szakavatott emberek tollából olyan írások, amelyek a finnugor nyelvtudomány eredményeit tudományos babonának, dogmának minősítették. A marrizmus rövid hazai pályafutása alatt Budenz neve kezdett hovatovább rosszcsengésűvé válni. Ezen nem is csodálkozhatunk. Hiszen Marr és követői a legfőbb tüzet az összehasonlító nyelvtudományra irányozták, a mai magyar—finnugor összehasonlító nyelvtudomány pedig Budenz munkásságából sarjadt ki.

Sztálin elvtárs tanulmányai — tudjuk — visszahelyezték jogába a történeti-összehasonlító módszert. Ma már senki sem gondolhatja komolyan, hogy minden elvetendő, ami Marr előtt a nyelvtudományban történt. Haladó hagyományaink tisztelete Budenz megbecsülésére kötelez. Ma már szabadon tisztelhetjük benne a magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb alakját, és munkánkban értékesíthetjük eredményeiből mindazt, ami helyes és maradandó.

MAGYAR KUTATÓK A SZOVJETUNIO FINNUGOR NYELVŰ NÉPEINÉL

Írta : Cs. Faludi Ágota

A múlt század a tudományos földrajzi és néprajzi expedíciók korszaka volt. A térkép fehér foltjainak felderítésében dicső részük volt a magyar utazóknak : Kőrösi Csoma Sándor, Benyovszky Móric, Magyar László, Teleki Sámuel, Biró Lajos és mások elévülhetetlen érdemeket szereztek távoli világrészek bejárásával, térképezésével, néprajzi leírásokkal.

A magyar tudományos élet számára mégis azok a kutatóutak jelentették a legnagyobb segítséget, lendítőerőt, amelyeknek nyomán nyelvrokonainkról való ismereteink gyarapodhattak.

„Nincs gyarmatunk, tengerünk“ — írja az Akadémiához szóló előterjesztésében az első finnugor nyelvész-utazó, Reguly Antal, — „ahová tudományos expedíciókat küldhessünk, . . . hogy bámulatra és tiszteletre bírjuk a népeket irántunk. Eredetünk és nyelvrokonaink azon sarok, melly körül tehetünk s csak mi tehetünk felfedezéseket, s ha mindent nem akarunk idegenektől várni, — s várni siker nélkül — tennünk is kell.“

A múlt század második felében végleg bizonyossá vált a magyar tudományos közvélemény előtt, hogy vannak és hol vannak a magyar nyelv rokonai. Mind — a lappok egy részét kivéve — egy hatalmas, kissé titokzatos és félelmes, félig európai, félig ázsiai birodalomban éltek : a finn fenyvesek fája, az Ob hála és az irtatlan erdők vadja után egyaránt a fehér cár adószedői, hivatalnokai, pópái szedték az adót.

A finneknek már volt ébredező nemzeti irodalmuk, de a többi, rokonsági fokban közelebbi finnugor nyelvről csak kétes értékű szójegyzékek, orosz pópák készítette bibliafordítás-töredékek alapján alkothattak maguknak fogalmat a kutatók.

Ilyen hiányos anyag természetesen korántsem volt elegendő ahhoz, hogy valóban magas színvonalú kutatómunkával, megbízható eredmények közzétételével harcoljon a magyar tudomány a „keleti rokonság” csalóka eszméjének bódulata ellen. Sajnovics és Gyarmathi igazát csak úgy lehetett — korszerű formában — igazolni, ha újabb, megbízhatóbb anyagközlésekre épül fel az akkor még gyermekcipőben járó finnugor összehasonlító nyelvtudomány.

Reguly és az ő nyomdokában haladó kutatók a cári Oroszország kis népeinél jártak, akiket az adóterhek, a kulákok, kereskedők és samánok kizsákmányolása, a tudatlanságuk következtében terjedő járványok és a lelkiismeretlenül terjesztett pálinka átka a pusztulás felé kergetett. Ma, hála a lenini—sztálini nemzetiségi politikának, kizsákmányolóiktól megszabadulva, nemzeti öntudatukban megerősödvé, újra virágzásnak indultak a hatalmas Szovjetunió testvéri családjának finnugor nyelvű népei is.

Ha végigtekintünk a magyar kutatók utazásainak történetén, számos példáját látjuk annak, hogy orosz tudósok és az orosz Akadémia segítette őket nehéz, áldozatos munkájukban. Az a sokrétű támogatás, útmutatás, anyagi és erkölcsi segítség, amit a magyar utazók az orosz tudósoktól kaptak, ékes példája az évszázados orosz—magyar kulturális kapcsolatoknak.

Az első, aki elindult a nagy útra, hogy ma is felbecsülhetetlen értékű anyaggal járuljon hozzá a finnugor összehasonlító nyelvtudomány felépítéséhez, Reguly Antal volt.

A fiatal jogász északi tanulmányútja során vetődött el Stockholmba, onnan a finn nemzeti ébredés egyes harcosainak hívására ment Helsinkibe. Finnek keltették fel érdeklődését a magyar nyelv eredetének és rokonságának kutatása iránt. Tudomást szerzett hamarosan a keleti finnugorságról és arról, hogy a magyar nyelvnek alighanem ott, Oroszország belsejében vannak közelebbi rokonai. Megérlelődött benne a terv: el kell mennie az Urál és a Volga vidékére, gyűjtenie kell rokonaink nyelvi kincseit.

Első útja Szentpétervárra vezetett. A cárok székhelye az orosz tudományosság központja is volt: a Katalin cárnő alapította Akadémia, a múzeumok, levéltári gyűjtemények legjava ott volt. 1841 nyarától több, mint 2 esztendőt töltött Reguly Pétervárott. A múzeumok, könyv- és irattárak vonzották. Jól megtanult oroszul, megismerkedett — könyvből — a rokon nyelvek egész sorával, sőt a csuvasal és a tatárral is. Közben várta, mit felel lelkes felterjesztésére a Magyar Tudományos Akadémia: tudja-e, hajlandó-e erkölcsiekben és anyagiakban segíteni keleti útját.

Az orosz Akadémia tudósai — köztük is elsősorban Ber etnográfus-antropológus, Sjögren nyelvész, valamint Szavics, Köppen, Schmidt és mások — rokonszenvvel figyelték munkáját, segítették tanáccsal, útmutatással, ajánlásokkal. Sőt, amikor a fiatal magyar kutató már szinte kétségbe esett az Akadémia támogatásának késése miatt, azt is felajánlották neki, hogy az orosz Akadémia egy expedíciója tagjaként kutassa fel a tervbevett területet. Ber akadémikus cikket írt róla a Petersburger Zeitungban, melyben nemes törekvéseit Kőrösi Csoma művéhez hasonlította. Cikke nyomán még a „legfelsőbb körök” szíve is megnyílt Reguly számára. Igaz, hogy az érdeklődés inkább a fiatal tudós lelkes, romantikus személyének szólt — egy tudáskereső nagyhercegnő magához is rendelte —, kutatóútjához azonban innen nem ajánlottak segítséget, — az orosz Akadémia és az akadémikusok személyesen annál készségesebbek voltak.

Reguly — nemzeti büszkeségből — visszautasította a támogatást. 1843 őszén végül mégis megérkezett a magyar Akadémia segítsége; azzal, valamint Ber akadémikus baráti kölcsönével kutatónk elindult az Urál vidékére obi-ugor, mordvin és nyenyec, valamint a Volga mellé mari és csuvas tanulmányokra. (A csuvasokat is finnugoroknak vélték akkor.) Több, mint három évig gyűjtötte anyagát a füstös jurtákban, — nyáron moszkitók kínozták, télen sarkvidéki fagy dermesztette. Szövegeket, szójegyzékeket, nyelvtani formulákat és néprajzi megfigyeléseket vetett papírra, közben — inkább csak saját céljaira — térképezte is útját, hiszen olyan vidéken járt, amelynek nagy része még „terra incognita” volt az orosz geográfusok számára is. Saját megfigyeléseit és az ottani lakosok közléseit vázolta fel, — a messze földeken nomadizáló réntenyésztők, vadászok, halászok

meglepően pontos, részletes adatokat szolgáltatottak, bár távolságmegjelöléseik nem haladták meg a „kutyaugatásnyi“, „nyíllövésnyi“ megjelölések kétes pontosságát.

Betegség, fejfájás, idegláz kínozta, anyagi helyzete is fölöttébb bizonytalan volt. Későbbi kutatók leírásából, leveleiből is tudjuk, hogy milyen költséges volt az utazgatás, kutatás az Urál vidékén, még ha a kutató meg is elégedett a legprimitívebb közlekedő eszközökkel és lakáslehetőségekkel. (Igaz, aki kényelemre vágyott, nem is utazott akkor az Ob mellékére!) Az anyagi nehézségekkel küzdő magyar Akadémia segélye nem csurrant, legfeljebb csöppent, gyakran erősen késett, Reguly többször is megszakította volna útját, ha Berék nem segítette volna baráti kölcsönökkel.

1846-ban, fáradtan, kimerülten, de nagy kincsel tarsolyában, visszatért kiindulópontjára, Pétervárra. Ott éppen egy geológiai expedíció készült az Urálba. Az orosz Földrajzi Társaság, Köppen és Struve révén, felkérte Regulyt, készítse el útja térképét, — ezzel az útra készülő Hofman-expedíció munkáját jelentősen megkönnyítene.

Valóban, Reguly el is készítette az Urálvidék térképét. Nagy területről van szó: 12 szélességi (58°—70°) és 17 hosszúsági foknyi (72°—89°) része ez Szibériának. A közölt tereptárgyak és helynevek tömege igen nagy mértékben segítette a Hofman-expedíciót, melynek minden tagjánál megvolt a térkép egy-egy litografált példánya. Az expedíció kiadványának II. kötetében Hofman, az expedíció vezetője, melegen emlékezett meg a Reguly-térkép nyújtotta segítségéről. Persze, az expedíció szakszerű munkája nyomán a térkép részleteiben módosult, de úttörő jelentősége ezzel nem csökkent.

Sajnos, az 1846-ban kiadott térkép maradt Reguly útjának egyetlen olyan eredménye, amely még életében napvilágot látott, kivéve még az Akadémian előadott értekezését, amelyben Gützlaff dzungár-elméletét bírálta nagy tudományos felkészültséggel. Hazatérte után, egészen 1858-ban bekövetkezett haláláig, élete már csak testi és szellemi hanyatlás volt, nem volt képes arra, hogy hozott kincseit feltárja. A lelkes ifjú tudós erejét felőrölte az éveken keresztül, mostoha körülmények, izgalmak között végzett nehéz munka. Szinte teljesen magyarázatok, fordítások nélkül való, gyakran ceruzával írt, elmosódott feljegyzései, melyeknek nagyobb része olyan nyelvek anyagát közölte, amelyekről még alig volt a tudománynak megbízható adata, mások feldolgozására maradtak.

Szibéria népei különben minden „oroszforma“ (vagyis nem bennszülött) embert gyanakvással fogadtak. Mi mást akarhat az orosz ember, mint katonát vagy adót szedni, — vagy éppen keresztelni. Már pedig az ilyesminek korántsem örültek... Az obi-ugorokat különben a cári időkben, gyenge szervezetük és alighanem vélt értelmetlenségük miatt, nem tartották alkalmasnak a katonáskodásra, — ezt a lebecsülő végzést szibériai rokonnaink privilégiumnak tartották. Félték, hogy a hozzájuk látogató „oroszforma“ ember ezt a — valójában nagyon megszegényítő — „privilégiumukat“ akarja megszüntetni. Ma, egészséges életkörülmények között, természetesen az obi-ugorok is méltókká váltak arra, hogy fegyvert foghassanak nagy szovjet hazájuk védelmében, ahogy ez minden szovjet polgárnak szent joga és kötelessége...

Reguly a haladó tudós és az igaz ember biztonságával mutatott rá arra egy Toldyhoz írt levelében, hogy a manysik szellemi eltompultsága korántsem az égövi hatások következménye, „hanem oly hatásoké, melyek alapja a társadalmi élet viszonyai-ban keresendő. Ha tehát a népeket műveletleneknek, vadaknak hívogatjuk s ez elnevezéseknek bizonyos értelmet és tartalmat kívánunk tulajdonítani, az csak az lehet: hogy az emberi táplálkozásnak és így magának az életnek alapja alacsonyabb és fejletlenebb, amennyiben bizonytalanabb... nem pedig mintha az egyes ember s annak érzés- és gondolkodásmódja volna vad“. Reguly véleménye lényegében a becületes materialista gondolkodás eredménye.

Reguly kutatóútjának emléke a manysik között is fennmaradt. Munkácsi Bernát közel félévszázad múlva még hallotta, milyen szeretettel emlegették az öregek azt a kedves, „oroszforma“ férfit, aki szintén meséltette, énekeltette őket, mint Munkácsi tette.

Regulyval talán hővebben foglalkoztunk, mint amennyit egy rövid cikk keretei elbírnak. De Reguly úttörő volta, haladó és hazafias gondolkodása, valamint az a tény, hogy a következő két kutató, Munkácsi és Pápay az ő nyomában, az ő tapasztalatain

okulva járt nyelvrokonaink között, érthetővé teszi, hogy ezzel az igen rokonszenves, tragikus sorsú tudós-egyéniséggel bővebben foglalkoztunk.

Amikor Reguly, 39 éves korában, de már megtört aggastyánként, meghalt, hagyatékának legbecsesebb része, manysi és chanti gyűjtése szinte kibogozhatatlan írászövedék volt, fordítás és jórészt jegyzetek nélkül, sorokra tördeletlenül, megmagyarázatlan átírással. Hunfalvynak igen nehéz munka árán sikerült a manysi gyűjtések egy részét jól-rosszul, de inkább rosszul, értelmezni és kiadni (1864), aztán nem volt további út.

Budenz József biztatására egy fiatal tudós, Munkácsi Bernát vállalkozott több mint félévszázada arra, hogy bejárja Reguly útját és ott, a helyszínen megfejtí a kéziratok rejtélyét.

Munkácsi okult Reguly tragikus végzetén, ezért elhatározta, hogy mielőtt olyan nagy fába vágja fejszéjét, mint a manysi szövegek megfejtése, előbb, mintegy hasznos kísérlet és gyakorlat céljából, könnyebb területen gyűjt. Ezért első útja a jobb életkörülmények és tűrhetőbb éghajlati viszonyok között élő udmurtokhoz vezetett (1885), onnan visszatérve sajtó alá rendezte anyagát és csak 3 év múlva indult a manysik közé. Oda már társat is vitt magával, az antropológus-etnográfus Pápai Károlyt, hiszen egy ember nem lett volna képes oly nagy területen többféle kutatást egyedül végezni.

Mindkét útjának kiindulópontja Kazán volt, ahol különösen Szmirnov történész professzorról és Ilyminkij-jel, a kazáni nemzeti tanítóképző haladószellemű igazgatójával kötött barátságot. Második útja előkészítésében már a pétervári Akadémia is részt vett: különösen a híres turkológus, Radloff fáradozott azon, hogy Munkácsi útját nyílt kormányrendelet könnyítse meg. Baudoin de Courtenay, az észti Weske és más neves tudósok is készséggel segítettek. Az alsóbb hatóságok hol nagyon készségesek voltak, hol feleslegesen akadékoskodtak. A nyílt kormányrendelet nem egy esetben nem várt tekintélyt kölcsönözött az utazónak és úgy járt, mint Gogol polgára, akit revizornak nézett a tisztviselők kara. Egy pápa például annyira megijedt tőle, hogy lekenyerezésére egy meglehetősen értékes chanti evangélium-fordítást ajánlott fel neki. Igaz, volt is oka ijedségre: manysi „hívei” igen tekintélyes panaszlistát állítottak össze hatalmaskodó, kapzsi papjuk ellen. Egy udmurt faluban meg éppen meg akarta cenzúrázni gyűjtéseit a pápa.

Munkácsit is megszerették az udmurtok és a manysik. Az utóbbiak kedveskedve *ēri-zum*, *mojt-zum*-nak „az ének embere, a monda emberé”-nek nevezték el. Munkája nem volt könnyű: a manysik életkörülményei nem javultak meg Reguly óta, amellett az a nyelvjárás, amiből elődje nehezen értelmezhető gyűjtése származott, nem volt megtalálható. Mégis sikerült megfejtene az addig zárt titkot, sőt új gyűjtésekkel is gazdagította a magyar tudományt. Reguly szövegei kemény fejtörést okoztak Munkácsi legértelmesebb, legjobb adatközlőjének, Tatjana Szotyinovának is, aki méltán kiáltott fel egyszer-másszor: „Drága uracskám vagy, de nem értem; akár a fejemet is levágod, ezt a szót nem értem.”

Társa, Pápai Károly, kutatásainak természeténél fogva elválva Munkácsitól, nagyobb területet járt be. Útjában csatlakozott egy orosz geológiai expedícióhoz; ez az együttműködés, valamint a hatóságok, tudósok és műkedvelők segítsége — úti jelentése szerint — sokat lendített munkáján. Az orosz Néprajzi Gyűjtemény is felajánlotta Pápai Károlynak, hogy gyűjtéseit megvásárolja.

A két kutató hazatért Magyarországra. Gyűjtéseik eredménye évtizedekre adott — és ad ma is — bőséges anyagot a finnugor nyelvészeknek.

De hátra volt még a legnehezebb rész: Reguly magyarázat, fordítás, sőt kellő tagolás nélkül, elmosódott írással lejegyzett chanti szöveggyűjtése, nyelvtudományunk hét pecséttel lezárt titka. Megfejtésére már más fiatal kutató vállalkozott a század végén (1893): Pápay József.

Pápay Pétervárot, majd Kazánban végezte előtanulmányait. Mint elődeit, őt is szívesen segítettek az orosz tudósok, különösen Szmirnov és Katanov. A fiatal kutató széleskörű érdeklődése abban is megnyilvánult, milyen lelkesen írt azokról az orosz városokról, amelyeket látott, különösen Kazánról.

Útja különben hasonló körülmények között folyt le, mint Munkácsié. A hatóságok, pópák hol segítették, hol akadályozták. A megfélemlített, elnyomott chantik féltek tőle, alig mertek mesélni, énekelni neki, míg csak rá nem akadt legjobb közlőire.

A munka bizony meghaladta a tanulatlan chantik erejét: Reguly feljegyzéseinek szövevényeit nehéz filológiai munkával kellett kibogozniok. Legjobb közlője, Mikolka is elkeseredetten fakadt ki: „Ha ezt tudtam volna, dehogy szegődtem volna hozzád. Ha azt a fehér subájú, fehér botosú istenfia hajfonatos fejedelemhöst a bére nagy bérével szerződtetted volna, az talán ezt a négyféle nemzetség embere beszélte sok szót megértené, köldöke vágott osztják emberfia osztják-oroszféle úrral együtt hogyan is tudná azokat összehozni.”

Pápay is sikerrel tért haza: megfejtette Reguly szövegeit. Kiadásukat is megkezdte, de be már nem fejezhette, — korai halála után Fazekas, majd Zsirai adja ki hagyatékát.

A Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának támogatásával indult útjára 1911 nyarán Fokos Dávid, a komik kutatója. Rövid utazását 2 év múlva megismételte. Úti jelentésében nem annyira élményeiről, mint néprajzi és társadalmi megfigyeléséről írt — így például arról, hogy a komi értelmiség, abban a korban, rohamosan oroszosodott —, de ugyanakkor ébredezett nemzeti öntudatuk is...

A magyar nyelv hovatarozásának tisztázása Reguly gyűjteményének köszönhető: a magyar finnugrisztika atyja, Budenz, onnan vette hatalmas bizonyító anyagát a Magyar és finnugor nyelvbeli szóegyezések, a Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár és az Ugor Alaktan számára. Azóta is nagy haszonnal forgatjuk a távoli kutatóutak eredményeként kiadott hatalmas köteteket, akár nyelvészeti, akár néprajzi problémára várunk választ.

A népköltészeti szövegeken, fonetikus feljegyzésű szójegyzékeken kívül ma már számos nemzeti irodalmi nyelvű könyv, brossúra, folyóirat, kézisztár szolgáltat anyagot a rokon nyelvekről. A régi gyűjtések mégis becsesek, mert részben az irodalmi nyelvtől távolabb eső nyelvjárásokból, általában régiesebb anyagot találunk bennük.

A Felszabadulás után újra megindult a régi gyűjtések kiadása. Ezt a kiadói tevékenységet nagy örömmel fogadta a finnugor nyelvtudomány és néprajz, — csak azt a kérésünket kell itt is kifejeznünk, hogy jó lenne még gyorsabban kiadni az évtizedek óta hozzáférhetetlen nyelvi kincseket.¹

REGULY — A NYELVÉSZ*

Írta: Hajdú Péter

A magyar nyelvtudomány történetében Reguly Antal munkássága új korszak kezdetét jelzi. Vele, és elsősorban az ő általa megszerzett rokonnyelvi anyag alapján indul meg hazánkban a finnugor összehasonlító nyelvtudomány művelése.

Reguly fellépése előtt nyelvészetünk egy helyben vesztegelt. A finnugor rokonság gondolatának első, a maguk korában szakavatott képviselői, Sajnovics és Gyarmathi gyökeres fordulatot hoztak ugyan nyelvészetünkbe, kiszakítva azt a romantikus álmódosások útvesztőjéből, munkájukat azonban nem folytatták oly mértékben, hogy tervszerű kutatómunka indulhatott volna meg a magyar nyelvnek a finnugor nyelvekkel való

¹ A magyar nyelvészek utazásairól I. bővebben:

Regulyról: Toldy Ferenc, Reguly-Album V CXXIX; Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk 515–521; Uő.: MNy 39: 400; Vajda László: Nagy magyar utazók.

Munkácsi Bernátról: Budapesti Szemle 40 k.; Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk 550–2; Munkácsi Noémi: Egy nagy magyar nyelvész 1943.

Pápai Károlyról: Földrajzi Közlemények 26. k.

Pápay Józsefről: Budapesti Szemle 1905; Ethnographia 24: 257; Osztják Népköltési Gyűjtemény (bevezetés).

Pápay Józsefről és Regulyról: Osztják hősénekek I. (bevezetés).

Fokos Dávidról: Keleti Szemle 12. és 16. kötet.

* Előadás a Magyar Földrajzi Társaság IX. vándorgyűlésén, Zircen 1953. szeptember

összehasonlítása terén. E korszakra visszatekintve el kell ismernünk Hunfalvy Pászavainak igazságát: „... Sajnovics ólta, ... Gyarmathy ólta ... csak az egy Réva: tudott derekasan a' nyelvtudományhoz: de annak sem voltak se társai se utódjai“ (Hunfalvy—Reguly, A vogul föld és nép 43).

Ha Sajnovics és Gyarmathi eredményeit külföldön elismeréssel fogadták is, idehaza különösebb hatását nem tapasztalhatjuk munkásságuknak. „A finn rokonság — írja Toldy Ferenc — ha alapos cáfolókat nem is, de hasonszenvet sem támasztott, az újabb történetíróktól könnyeden elvettett vagy érintetlen hagyatott, az iskola s az élet által pedig teljesen mellőztetett“ (Reguly-album XXI).

Ugyanakkor viszont a külföldi nyelvtudomány nagy lépésekkel halad előre. Vosztokov, Humbolt, Bopp, Grimm fellépése az általános nyelvtudomány fellendülését idézik elő. Kezdenek kifejlődni az összehasonlító nyelvészeti módszerek, a nyelvrokonság megállapításának most már valóban tudományos vizsgálati módszerei.

Ilyen körülmények között egyre sürgetőbbé vált az a feladat, hogy a Sajnovics és Gyarmathi óta elejtett fonalat valaki újra felvegye, s megvizsgálja a magyar nyelv finnugor rokonságának a kérdését.

Ez a szerep Regulynak jutott, eleinte nem is annyira tudományos megfontolásból — hiszen Reguly pályája kezdetén nem is volt képzett nyelvész — mint inkább attól a romantikus ifjú hévtől vezéreltetve, mely őt Észak felé vonzotta. Amikor azonban megismerkedik Sajnovics és Gyarmathi munkáival, észreveszi az ügy fontosságát és aktualitását: „... a' kérdés igen nyomósnak látszék hazánkra nézve, miszerint a' munka nemcsak érdemel, hanem nemzeti ügy lévén, követel is folytatást“ (Hunfalvy—Reguly, A vogul föld és nép 44).

Ez indítja arra, hogy Finnországba utazzék, s hogy ott megszerezze a kutatásaihoz szükséges ismereteket. Értzi nyelvészeti képzettségének hiányát, s iparkodik is ezen segíteni. Nagy hévvel lát neki nyelvészeti studiumainak. Észreveszi, hogy „nincs ... biztosabb és alaposabb mód népek rokonságának megmutatására, mint nyelvük tudománya és összehasonlítása“ (Pápay, Reguly 4).

Azt a feladatot tűzi maga elé, hogy megvizsgálja, a finnugor nyelvek összehasonlítása alapján megállapítható-e vajjon ezeknek a nyelveknek a rokonsága, s hogy az összes finnugor nyelvek megismerése és tudományos kutatása révén visszavezethetők-e ezek a nyelvek egy hajdani közös, egységes alapnyelvre, melyből a mi nyelvünk is származik. A nyelvrokonságnak ilyen felfogása határozott előrehaladást jelent a korábbi szerzők véleményével szemben, mely nyelvrokonainkban az eredeti hazában visszamaradt magyarokat kereste. Ez a felfogás romantikus és idealista, nem veszi tekintetbe a nyelvek fejlődésének törvényszerűségeit, nem ismeri fel a nyelvrokonság mibenlétét. Reguly szakít e hagyományos elképzeléssel — minden bizonnyal a külföldi nyelvtudományi irodalommal való megismerkedése hatásaképpen — s hazai nyelvészeink közül elsőnek képviseli azt a mai összehasonlító-történeti nyelvtudomány által is elfogadott felfogást, mely a rokonnelveket egy közös alapnyelvre vezeti vissza.

Reguly határozottan kijelenti, hogy tanulmányainak s kutató útjának nyelvészeti célja van: „linguistikai utat kellett ... meglépnem“ — mondja (Pápay i. m. 5). Elfogulatlanul, elfogultságtól mentesen kezd hozzá kutatásaihoz. Az igazságot kívánja elérni, nem a rokonság minden áron való bizonyítását: „... beállok a' munkába, mint kincskereső, ki nem tudja ugyan, mit fog találni, de ki, ha eredmény nélkül dolgozandik is, legalább azt mondhatja majd földieinek: ott ne keressetek, ott nem találtok semmit“ (Hunfalvy—Reguly i. m. 45).

Célja megvalósításához sokat kellett tanulnia. Nagynevű kortársának, Castrénnek szellemében ő is azt vallja, hogy a nyelvek összehasonlításához nem elegendő az addig összegyűjtött igen hiányos nyelvi anyag ismerete, hanem feltétlenül szükséges az élő nyelvek elsajátítása, új, megbízható nyelvi anyag gyűjtése.

Ez a felismerés indítja arra, hogy rövid idő alatt elsajátítsa a finn, az észti és a lapp nyelvet, s ez készíti a többi finnugor nyelv helyszíni kutatására is. Jó érzékkel veszi észre, hogy a manysi és a chanti nyelvről kevés megbízható adat áll rendelkezésre, „... de a' mit tudunk, az nyelvtani és szótári tekintetben legnagyobb nyomosságúnak látszik“ (Hunfalvy—Reguly i. m. 47), s ezért választja legsürgősebb feladatának az

obi-ugor nyelvek kutatását. Ezt a feladatot sikerrel meg is oldotta. Alaposan megismerkedett a manysi és a chanti nyelvvel, s egy régen letűnt világ emlékeit mentette meg a tudomány számára a manysi és a chanti néphagyomány gyűjtésével.

Regulynak szándékában állott a többi finnugor nép nyelvével is megismerkedni. Ez a terve azonban nem vált teljes egészében valóra. Szibériai kutatóútja után a marik és a mordvinok, valamint az akkor még finnugor eredetűnek vélt csuvasok nyelvével ismerkedett meg, a permi nyelvek közvetlen tanulmányozására azonban részben az anyagi hiánya, részben romlott egészségi állapota miatt nem került sor.

E vizsgálódások célja az volt — mint mondtuk —, hogy fény derüljön az újonnan egybegyűjtött anyag segítségével a magyar nyelv rokonságára. Reguly másik fő feladatának, a finnugor népek történetére vonatkozó további kutatásoknak előfeltételét látja a nyelvrokonságra vonatkozó eredmények kidolgozásában, és nyelvi gyűjtésével egyidejűleg rokonnépeink életének is minél alaposabb megismerésére törekszik, néprajzi és történeti adatokat gyűjt.

E célkitűzéseken kívül Reguly kutatásait gyakorlati célok is irányították. Egyik jelentésében t. i. arról ír, hogy a magyar nyelv eredetének és kifejlődése menetének nyomát követve „a jelen kétes kérdései kifejtésére tanácsot nyerhetnénk“ (Pápay i. m. 4). Regulynak e kijelentését eddig nem méltatták kellő figyelemre, pedig oly gondolatot vet fel, mely mai nyelvtudományunknak is sarkalatos pontja. Nevezetesen a nyelv fejlődésmenetének a vizsgálata, s annak a nyelv művelésében való felhasználása az elmélet és gyakorlat összekapcsolását jelenti, s Reguly érdeme, hogy ezt a nyelvészet szempontjából oly fontos tényezőt észrevette, ha következetes alkalmazására nem is kerített sort.

Az eddigiekben megpróbáltuk vázolni, milyen célok vezették Reguly Antalt abban, hogy erejét nem kímélve, állandó anyagi gondok között hajtsa végre vállalkozását rokonnépeink tanulmányozására.

Ezekután felmerül az a kérdés, milyen eredménnyel járt utazása, milyen haszon származott belőle a magyar nyelvtudományra?

Útja eredményes volt, mert új, nyelvészeti és néprajzi szempontból egyformán jól használható anyag birtokába juttatta a tudományos világot. Manysi és chanti nyelvi gyűjtése teszi hagyatéka zömét és legértékesebb részét. De sok értékes feljegyzést hozott magával a mari, a mordvin, a csuvas és a nyenyec nyelvre vonatkozólag is. Feljegyzéseinek nagy részét szövegek (mondák, medvénekek, hősénekek, igézetek, medveünnepi színjátékok, dalok, példamondatok), továbbá szójegyzékek, nyelvtani jegyzetek alkotják. Gyűjteményével az volt a terve, hogy megírja a manysi, a chanti, a mordvin, a mari és a csuvas nyelv nyelvtanát és szójegyzékét, s hogy kiadja e népek közt gyűjtött szövegeit. Új feldolgozásban akarta közzé tenni a „nyugati finn“ (azaz a finn, észt, lapp) nyelvek nyelvtanát, s tervevette — ha nem is saját gyűjtése, de egyéb írott források alapján — a permi nyelvek ismertetését. Életművét egy néprajzi munka és utazásainak leírása zárta volna le. Az előző kötet egyik részében az egész finnugorságot, a másik részében pedig az obi-ugorokat ismertette volna. Külön tanulmányt is tervezett, melyben saját filozófiai nézetét fejtette volna ki a nyelvek „szervezetéről“ általában.

Sajnos, mindezekből a tervek közül semmi sem vált valóra. A hazájába visszatért Reguly testileg és lelkileg ronccsá vált, akiben csak olykor-olykor lobbant fel az alkotás láza, de meggyötört teste akkor is lehetetlenné tette számára terveinek még csak részben való megvalósítását is.

Hogy mégis a finnugor összehasonlító nyelvtudomány magyarországi megteremtőjét ünnepeljük benne, annak oka az, hogy az ő munkássága és példája nyomán indultak meg hazánkban a finnugor összehasonlító nyelvészeti kutatások, és az, hogy mindezek a kutatások nagyrészt az ő általa hozott nyelvi anyag alapján váltak lehetségessé.

Hagyatékának feldolgozása és közkinccsá tétele állandóan foglalkoztatta a nyelvtudomány művelőit. Még életében sokat biztatták jóbarátai, elsősorban Toldy Ferenc és Hunfalvy Pál, hogy minél előbb lásson hozzá szövegeinek fordításához és sajtó alá rendezéséhez.

Először manysi gyűjtését kezdte rendezgetni, s Hunfalvy közreműködésével dolgozott élete utolsó két évében a szövegek fordításán. A munka befejezését azonban Reguly-

nak 1858 augusztusában bekövetkezett halála megakadályozta. Az Akadémia megbízásából Hunfalvy vette gondjába Reguly hagyatékát, s 1864-ben meg is jelent A' vogul föld és nép c. kötet, mely a manysikra vonatkozó történeti és nyelvi anyag első rendszerező kifejtését, s azonkívül a Reguly által gyűjtött manysi szövegeket fordításukkal együtt tartalmazza. Hunfalvy már előzőleg 1859-ben is kiadta és magyarázta a teremtésről szóló manysi mondát, s e két munka azért is nevezetes, mert ezek az első eredeti, manysi nyelvű hiteles szövegközlések. Hunfalvy azonban teljes egészében nem tudta feldolgozni Reguly hagyatékát, még manysi hagyatékát sem. E hiányosságokat később Munkácsi Bernát jeles Vogul Népköltési Gyűjteményében pótolta.

Csuvas, mari és mordvin példamondat-gyűjteményeit, szövegeit, nyelvtani jegyzeteit és szójegyzékeit, valamint szamojéd szótári feljegyzéseit Hunfalvy tanítványa, Budenz József adta ki. Mostohább sors jutott osztályrészül chanti szövegeinek. E páratlan értékű s jelen viszonyaink között is leggazdagabbnak mondható feljegyzések soká heverték megfejtetlenül kéziratban, míg századunk küszöbén a jeles nyelvtudósunk, Pápay Józsefnek sikerült megtalálnia Reguly szövegeinek kulcsát. Pápay azonban csak egy részét adhatta ki az általa megfejtett és átírt szövegeknek, munkáját halála után mások folytatták, de Reguly anyagából még így is tekintélyes mennyiségű anyag áll kiadatlanul, részben már közlésre is készen.

E szövegkiadások nem várt mértékben termékenyítették meg nyelvtudományi irodalmunkat. Páratlanul gazdag anyaggyűjteménye lendületbe hozta a finnugor tudományok fejlődését, ez indította meg összehasonlító nyelvtudományunk felvirágzását.

Reguly anyaga alapján megbizonyosodtunk arról, hogy az obi-ugor nyelvek állanak a magyarral legközelebbi rokonságban, s ez tette lehetővé az utódok számára több finnugor nyelv tudományos kutatásának megindulását.

Munkálkodása nagyban hozzájárult a finnugor nyelvek osztályozásának lehetővé tételéhez, annak ellenére, hogy az ő osztályozása ma már nem teljes mértékben helytálló.

Igen fontosak a nyelvrokonságról vallott nézetei, mely szerint a rokon népek egymástól elszakadva különböző külső behatások alatt megváltoznak, s így rokonságuk megállapítását egyedül nyelvük összehasonlítása teszi lehetővé.

Nagyjából ma is helytáll az urál-altaji nyelvrokonságról vallott nézete is. Szerinte u. i. e két nyelvcsalád között csak ú. n. „rendrokonság“ vagy „osztályrokonság“ áll fenn, melyen az értendő, hogy az uráli és az altaji nyelvek lényegében egy típust alkotnak (agglutináló nyelvek), de származási, genetikai kapcsolat nem áll fenn közöttük (I. Hunfalvy—Reguly, Vogul föld és nép 47). Ez a nézet különösen akkor tűnik fel igen modern színben, ha tudjuk, hogy Reguly korában, különösen Castrénnek, a nagynevű finn kutatónak a munkássága következtében nagy hatása volt az urál-altaji rokonság gondolatának.

Reguly csak egyetlen egy nyelvtudományi vonatkozású munkájának megjelenését érthette meg. Ez is kisebb jelentőségű, s Gützlaff Károly kínai misszionáriusnak a dzungár-magyar rokonságról vallott, s akkoriban nagy port felvert nézeteit cáfolja.

Ha nyomtatásban megjelent műveinek száma csekély is, s ha nyelvészeti képzettsége kisebb volt is, mint nagy hírű kortársáé, a finnugor tudományok másik nagy hőséé, Castréné, mégis hervadhatatlan érdemeket szerzett Reguly általa, hogy több nemzedék hasznosította az általa összegyűjtött anyagot, s hogy munkássága következtében kiszabadult nyelvtudományunk a hosszas egyhelyben veszteglésből s megindult azon az úton, mely a finnugor rokonság teljes tudományos bizonyításához, a finnugor összehasonlító nyelvészet megteremtéséhez vezetett.

Őt tarthatjuk a modern nyelvtudomány első képviselőjének hazánkban, nemzetközi viszonylatban pedig a finnugor összehasonlító nyelvészet egyik megindítójának.

Reguly Antal 110 évvel ezelőtt lépte át az Urál hegységet, hogy szibériai nyelvrokonaink között búvárkodjék. A sok nélkülözés és viszontagság felőrlötte egészségét, munkakedvét és sírba szállt, mielőtt bármit is fel tudott volna dolgozni nagybecsű gyűjteményéből. Teljesítményei ennek ellenére őszinte tiszteletet ébresztenek a nyelvtudomány minden művelőjében, s a magyar nyelvészet történetének kiemelkedő alakjává avatják finnugor kutatásainknak e tragikus sorsú hőst.

Nyelvművelés

A MOSZKVAI NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET NYELVMŰVELŐ OSZTÁLYÁNAK FELADATAIRÓL*

írta : Sz. I. Ozsegov

1952 augusztus 29-én a Szovjetunió Tud. Akadémiájának Elnöksége határozatot hozott, amelynek értelmében az Akadémia Nyelvtudományi Intézete kebelében nyelv-művelő osztályt kell szervezni. A „nyelvművelés”¹ fogalmával kapcsolatos kérdések körét tudományosan még nem határozták meg. De az elnevezést meghonosító szovjet közönség tudatában egészen világos tartalma van. Mivel a beszélt és írott nyelvben a kiejtés, a helyesírás, a szóhasználat terén sokféle ingadozás és helytelenség észlelhető, a szovjet embereket elsősorban az érdekli, hogyan kell helyesen beszélni és írni. A nyelvtudósoktól várnak feleletet arra, hogy melyek a mai orosz irodalmi nyelvnek s a többi szovjet nép irodalmi nyelvének szabályai, hogy egyáltalán mit értünk nyelvi szabályon, mik az okai a szabálytól való eltéréseknek, s hogy miben is állnak a beszé-
dünkben előforduló helytelenségek és hibák. Ezzel szorosan összefüggenek a beszélt és írott nyelv stilisztikai problémái, a szabatos és szemléletes kifejezésnek, a nyelv tisztaságának és sajátos jellegének kérdései. A nyelvtudósoknak az a feladatuk, hogy a mai nyelv élő jelenségeinek gondos és mindenre kiterjedő tanulmányozása alapján elméletileg megalapozott és a nép számára könnyen érthető kézikönyveket írjanak a nyelvi műveltség emeléséről.

Nem mondhatjuk, hogy a nyelvtudósok eddig elhanyagolták a nyelv szabályozásá-
val kapcsolatos témákat. A közönség köréből érkező kérdésekre választ kellett adni, s ezért a nyelvtudósok, sőt gyakran nem nyelvészek is — a nyelvművelés előharcosai — idevágó témákat is feldolgoztak. De az irodalmi nyelv szabályozásának és a stilisztikai eszközök rendszerezésének kérdéseit távolról sem oldották meg mindig kielégítően : a forradalom előtt ez a problematika nem tartozott a nyelvészeti kutatás hagyományos tárgyai közé, az arakcsjevi rendszer uralma alatt pedig — jóllehet a szovjet közönség óriási érdeklődést tanúsított a nyelvi műveltség emelése iránt — háttérbe szorították mint nem tudományos feladatot. Ezért a nyelv szabályozásával és a stílus kérdéseivel foglalkozó munkák — kevés kivétellel — empirikus jellegűek voltak, nem volt történeti alapjuk ; ez pedig azt eredményezte, hogy szelvében-hosszában terjedtek a purista nézetek és egyéni ízlésből fakadó ítéletek, amelyek semmivel sem viszik előbbre a nyelvi normák kérdésének megoldását.

Azoknak a határozatoknak a szellemében, amelyeket a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusa hozott a tudományos elméleti kutatás fejlesztéséről és elmélyítéséről, a Nyelvművelő Osztály figyelme legfőképpen a nyelv és a stílus szabályozásának kérdéseivel kapcsolatos alapvető elméleti problémák kidolgozására irányul. A legközelebbi évek fő feladata az, hogy megállapítsuk, milyen elveket kell érvényesí-
tenünk a szovjet népek irodalmi nyelveinek s mindenekelőtt az orosz nyelvnek a szabályo-
zásában. Meg kell alapoznunk és határoznunk a nyelvi normának, mint olyan történetileg kialakult jelenségnek a fogalmát, amely a belső törvények által igazgatott nyelvi fejlődés történeti törvényszerűségeire támaszkodik. Ha nem tudjuk helyesen megoldani ezt a sarkalatos kérdést, akkor sohasem jutunk túl a merőben önkényes ítéelkezéseken és a nyelv empirikus vizsgálatán.

Igy pl. az orosz irodalmi kiejtés szabályozása terén egy sereg kérdéssel zsákutcába kerülünk, ha nem oldjuk meg elméletileg és történetileg a kiejtésbeli ingadozás miben-
létének kérdését. Még nyelvész körökben is igen elterjedt az a vélemény, hogy az ú. n. moszkvai ejtés normái, amelyeket 1928-ban D. N. Usakov írt le „Az orosz ortoepia és

* Megjelent a »Voproszi jazikoznanyija« 1953 évi 1. számában.

¹ Szó szerint: »a nyelv kultúrája« (kultúra recsi). A továbbiakban a »nyelvművelés« és a »nyelvi műveltség« kifejezések az orosz »kultúra recsi« megfelelőiként váltakoznak. A ford.

ennek feladatai“ c. közismert cikkében, a mi időnkben is mértékadó. Akik azt hirdetik, hogy ezeket a szabályokat teljes tisztaságukban meg kell őriznünk, hajlanak arra, hogy holmi egyetemes, időtől független kategóriát lássanak bennük, míg a tőlük való eltérést a nyelv beszennyezésének vagy a helyesírás káros hatásának minősítik. Rendszerint a Kis Színházra hivatkoznak, mint ahol tisztán őrzik ezeket a normákat. Holott a moszkvai kiejtés, az orosz nyelv hangrendszerében számos korszakon át végbement fejlődés terméke lévén, maga is történelmi kategória, amely éppúgy, mint a nyelv minden oldala, fejlődik, és az új történelmi viszonyok között fokozatosan megváltozik.

Számos történelmi okból kifolyólag az orosz irodalmi nyelv mélyrétegeiben fejlődése során mindig igen sok kiejtésbeli változat élt; ezeket néha stilisztikai megfontolások teszik érthetővé, mégpedig hol bizonyos köznyelvi jelenségek kifejlődése, hol az irodalmi kiejtés hagyományai, amelyek valamelyik nyelvjárás nyelvsvokásán alapulnak. Sok változat keletkezett így: a melléknevek tövégi, posztlingvális kemény, ill. lágy mássalhangzója (*sztrogij*, ill. *sztrogaj*), a kemény, ill. lágy *sz* a visszaható igékben (*milsza*, ill. *milszja*), az *s*-hangok után a hangsúlyos szótag előtt álló magánhangzó minősége (*sagi*, ill. *sigi*), a palatális mássalhangzó előtti mássalhangzó palatalizálódása, nem teljes palatalizálódása, illetve a palatalizálódás elmaradása (*eszteszivenno*, ill. *esz'tesz'tvenno*) és sok más. A 18. sz. elején felmerült az a kérdés, hogyan ejtendőek az idegen eredetű szavak, nevezetesen az, hogy idegen szavakban keményen vagy lágyan ejtendő-e az *e* előtt álló mássalhangzó (*renegat* vagy *r'en'egat*). A 19. sz. derekára alakult ki az a kiejtésbeli rendszer, mint irodalmi norma, amelyet több „moszkvainak“ neveztek el. Azok a kiejtésbeli változatok azonban, amelyek nem honosodtak meg a 19. századi moszkvai normában, nemcsak hogy tovább éltek, hanem a helyesírás hatására kezdtek túlsúlyba kerülni (ez az írni-olvasni tudás széleskörű elterjedése folytán teljesen érthető), és mint új normák meggyökeresedni az irodalmi nyelvben.

Hogy az egységes irodalmi nyelvben észlelhető ejtésbeli ingadozás egyes elemei ősdiakek vagy pedig haladók, az egészen objektíven eldönthető, ha elmélyülten tanulmányozzuk az orosz irodalmi kiejtés fejlődésének történeti törvényszerűségeit.

Ugyanezt mondhatjuk az orosz hangsúlyozás szabályozásáról is. Nálunk eddig még jóformán nem is irtak olyan általánosító, elméleti jellegű munkákat, amelyek az orosz hangsúlyozás fejlődésének történeti törvényszerűségeit vizsgálták volna. A szláv hangsúlyozás rendszerének feldolgozása — sajátos, külön feladatai lévén — csak részben mozdítja elő azoknak a törvényszerűségeknek felderítését, amelyek a népi nyelv és a nemzeti nyelv kialakulásának korszakában érvényesültek az orosz hangsúlyozásban. A hangsúlybeli ingadozásokat sok esetben csak akkor magyarázhatjuk meg, ha az egész orosz hangsúlyrendszer fejlődésének történeti törvényszerűségeit felderítjük. Így pl. azt, hogy a hangsúlyviszonyok ingadozása nagyobb arányúvá nőtt, a hangsúlyeltolódás gyakoribbá, ill. ritkábbá vált, nem kis mértékben befolyásolta az a harc, amely az ógyházi-szláv és az orosz köznyelv hangsúlyozó hagyományai között, valamint az északi és déli nyelvjárások hangsúly-jelenségei között folyt az egységes irodalmi nyelv keretében a 18—19. sz. folyamán. Ezen az alapon alakult ki az orosz hangsúlyozás fejlődésének némelyik sajátos törvényszerűsége, többek közt az, hogy a hangsúly a szótóhoz kötődik, hogy a prepozíciós névszói szerkezetekben a hangsúly a főnéven állapodott meg, holott azelőtt a prepozícióra esett, s még sok más. Meg kell vizsgálnunk, milyen hatással volt a kötött hangsúly megszilárdulására a szókészletnek származékszók révén történt gyarapodása; tanulmányoznunk kell azokat a nemzeti jellegű tendenciákat is, amelyek a jövevényszók átvételkor a hangsúlyozás terén érvényesültek a 17—19. században; kétségtelen, hogy egy ilyen stúdium leleplezné, mennyire elhibázott az a még ma is dívó kozmopolita „elmélet“, amely szerint az idegen szavakban meg kell tartani azok eredeti hangsúlyát.

Nem dolgoztuk még fel a szóhasználat szabályozásának problémáit, továbbá a szókészlet azon rétegeiben végbemenő történeti változások problémáit, amelyek nincsenek közvetlen és szemmel látható kapcsolatban a nép életkörülményeinek változásaival. Ezzel kapcsolatosan ki kell bogoznunk az irodalmi nyelv alapvető stilisztikai kérdéseit. Ha nem tanulmányozzuk a nemzeti irodalmi nyelv stílusrétegeinek és az ezeken alapuló szépirodalmi stílusrétegeknek történeti fejlődését, akkor a mai irodalmi nyelv stílus-

normáinak kérdését sem vehetjük fel. Ezzel kapcsolatosan újból felmerül a rokonértelmű szavak és a kifejezőkészlet tanulmányozásának kérdése. A mai irodalmi nyelv szókincsbeli szabályozásának problémáival összefügg a szakszókincs kérdésköre is. Az afféle, valóban elméleti problémákkal egyidejűleg, mint a „szakkifejezés“ fogalmának meghatározása, mint annak tisztázása, hogy egy-egy szó milyen körülmények folytán válik szakkifejezéssé, olyan fontos kérdések is felmerülnek, mint a szakszókincs tökéletesítése és tisztázása során érvényesítendő elvek megalapozása, a szakkifejezések szerkesztésének problémája stb. A szakszókincs tökéletesítésének elméleti megalapozása érdekében feltétlenül szükséges, hogy ne csak a Szovjetunió Tud. Akadémiájának tudományos-technikai terminológiai bizottságával, hanem a szövetséges köztársaságok akadémiai terminológiai bizottságaival is fenntartsuk a kapcsolatot, mivel ezek is gazdag anyagot gyűjtöttek össze az elméleti általánosításokhoz.

A Szovjetunió Tud. Akadémiájának Nyelvtudományi Intézetében létesített Nyelvművelő Osztály elméleti kutatásai az elkövetkezendő évek során két irányban folynak majd. Előkészíti az Osztály a „Voproszi sztyilisztiki“ (A stilisztika kérdései) című, elméleti kérdéseknek szentelt cikkgyűjtemény első kötetét. Ezenkívül az osztály számos gyakorlati segédkönyvet fog kiadni. Megindulnak az orosz nyelv helyesírási szótárának munkálatai. E szótár szerkesztése során használják majd fel azt a nagymennyiségű anyagot, amelyet az Akadémia gyűjtetett össze a korábbi években. A szovjet korszakban a helyesírási szótár munkálatai a harmincas évek elején indultak meg; a munkálatok első szakasza azzal zárult le, hogy megjelent — kézirat gyanánt — Sz. P. Obnorszkij szótára. Ezután a „Mai orosz irodalmi nyelv akadémiai szótárának“ cédulaanyaga alapján összeállítottak egy terjedelmes szójegyzéket a helyesírási szótár számára. A Nyelvművelő Osztálynak azonban nemcsak a korábban összegyűlemllett anyagra kell támaszkodnia, hanem nagyarányú új adatgyűjtést is kell végeznie. Az új nagy helyesírási szótár szerkesztőelveinek kidolgozását a helyesírás elméleti és gyakorlati kérdéseinek szakértőire bízták. Az általános helyesírási szótár mellett elkészülnek a földrajzi nevek és személynevek helyesírási szótárai is.

Új kezdeményezés az orosz nyelv helyesejtési, ortoepiai szótárának megírása. A korábbi nyelvészeti szakirodalomban nem történt kísérlet efféle szótár írására. Az ortoepiai szótár szerkesztőelveinek kidolgozása most van folyamatban; a szótár a mai orosz irodalmi kiejtés és hangsúlyozás szabályait tükrözi majd. Előre el kell dönteni a szótár felépítésének és anyagának kérdését. Mielőtt a szótár megírására sor kerülne, tisztázni kell az irodalmi kiejtés szabályait, s ezeket a szótár bevezetésében kell majd összefoglalni.

Hamarosan megindul egy orosz kifejezés-szótár (frazeológiai szótár) előkészítése. A kutató itt még több megoldatlan kérdésbe ütközik, mint az ortoepiai szótár szerkesztésekor. V. V. Vinogradov akadémikus munkáit nem számítva, az orosz kifejezőkészlet területén nem folytak a tudomány mai igényeinek megfelelő elméleti kutatások. Ezért egy ilyen frazeológiai szótár szerkesztését nemcsak széleskörű adatgyűjtésnek kell megelőznie, hanem a rendszerezésében érvényesítendő módszertani elvek kidolgozásának is. Elsősorban azokat az elméleti kérdéseket kell felvetnünk, amelyeknek a megoldása előmozdítja, hogy helyes elveket alakítsunk ki a frazeológiai szótár felépítésére és anyagára vonatkozóan. Így pl. rendkívül fontos azoknak az elveknek a kidolgozása, amelyek a voltaképpeni kifejezőkészlet osztályozásában, valamint az értelmi egységet alkotó állandó szókapcsolatok különféle típusainak osztályozásában érvényesítendőek. A Nyelvművelő Osztály jövő tervében egész sereg munka szerepel a stilisztika és az irodalmi nyelv szabályozása köréből, így többek között a rokonértelmű szavakat összegyűjtő orosz szinoníma-szótár szerkesztése is.

Ahhoz, hogy ezeket a terveket mind megvalósíthassuk, széleskörű tudományos bázist kell teremtenünk. Meg kell szerveznünk a módszeres anyaggyűjtést. Tervszerűen egybe kell hordanunk a szókincsbeli (tehát a szóhasználat terén mutatkozó) szabályokat, a nyelvtani szabályokat, a kiejtés és hangsúlyozás szabályait, valamint a tőlük való eltéréseket; tervszerűen egybe kell hordanunk azokat az új szavakat és kifejezéseket, amelyek a mai orosz nyelv szókészletének fejlődésében érvényesülő törvényszerűségeket jellemzik; leltározunk kell a publicisztikai, a szónoki és a szépirodalmi nyelv szó-

kincsét és kifejezőképességét a mai orosz irodalmi nyelv fejlődésében ható stílusbeli törvényszerűségek vizsgálatához. Ezek az adalékok alkotják majd a szakosított céduanyag alapját.

Az irodalmi nyelvek szabályozásában és stilisztikai kérdéseinek rendezésében érvényesítendő elvek elméleti kidolgozásán s tudományos munkák írásán kívül az Osztály legfőbb feladata az, hogy széleskörű propagandát fejtsen ki a nyelvi műveltség minden olyan kérdése körül, amely tanulságos lehet a szovjet emberek számára, továbbá, hogy segítséget nyújtson mindazoknak a szervezeteknek, amelyek közvetlenül érdekeltek a nyelvi műveltség emelésében. Ezzel kapcsolatosan az Osztálynak ki kell bővítenie s el kell mélyítenie tematikáját. Így pl. a színház és a rádió számára nemcsak az fontos, hogy megállapítsuk, melyek az irodalmi kiejtésnek vagy — ingadozások esetén — a helyes hangsúlyozásnak kötelező szabályai, hanem az is, hogy kidolgozzuk az intonációk, a színpadi ejtémódok, az énekbeli kiejtés kérdéseit. Az Osztály feladata, hogy a színpadi nyelv tanszékével karöltve napirendre tűzze e kérdések tudományos feldolgozását. Az iskolai nyelvműveléssel kapcsolatos tudományos ismeretek propagálása érdekében rendkívül fontos, hogy az Osztály kapcsolatba lépjen az OSZFSZK Neveléstudományi Akadémiájával.

A Nyelvművelő Osztály új típusú osztály. Munkatársai hivatottak kidolgozni azt a problematikát, amely közvetlenül a szovjet nagyközönség igényeit elégíti ki. Ez fontos és megdöbbentő feladat. A nyelvművelés elméleti kérdéseinek és gyakorlati feladatainak kidolgozása is egy láncszem a szovjet nép szocialista kultúrájának emelésében. Az orosz nyelvművelés körébe vágó munkák előmozdítják majd, hogy a Szovjetunió minden népe számára kidolgozzuk az irodalmi nyelvek szabályozásának, a stilisztikai eszközök rendszerezésének elveit. Hogy az Osztály megoldhassa a rá váró feladatokat, széleskörű segítséget kell kapnia a társadalmi szervezetektől s mindazoktól a nyelvész-szakemberektől, akik támogatni tudnák az Osztályt az egyes termunkálatok végrehajtásában.

Fordította: Szóke István

OZSEGOV CIKKÉNEK MAGYAR TANULSÁGAI

Írta: Kovalovszky Miklós

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézetében létesült új nyelvművelő osztály munkaterve sok fontos és hasznos tanulságot sugall magyar vonatkozásban is.

Elsősorban annak a példamutató jelentőségét kell kiemelnünk, hogy a szovjet Akadémia Nyelvtudományi Intézete külön osztály létesítésével elismeri a nyelvművelő munka tudományos jellegét és ugyanakkor gyakorlati fontosságát, hivatását a szocialista társadalom nyelvi műveltségének kialakításában. Természetesen nem az afféle műkedvelő nyelvészkedésnek és vaskalapos vagy izgága nyelvcsöszködésnek tudományá avatásáról van szó, hanem arról, hogy az élvonalbeli nyelvtudósok és a nyelvészet hivatott munkásai ne tekintsek a nyelvművelést mellékes határterületnek és magukhoz méltatlan munkának, hanem vegyenek benne részt. Ennek többszörös előnye és haszna lesz: 1. megadja a nyelvművelő munka hitelét és tudományos alapját, 2. termékeny egységbe olvasztja az elméletet és a gyakorlatot, élő anyagot szolgáltat a kutatás számára s nyelvtudományunkat közelebb viszi az élthez, 3. hozzásegít azoknak a jelentős tudományos, elvi kérdéseknek elméleti tisztázásához, amelyekre Ozsegov utal.

1. Ezek közül legfontosabb az, hogy a tisztán gyakorlati, felszínes és egyéni szempontok helyébe kidolgozzuk a nyelvi jelenségek értékelésének történeti alapon nyugvó, a nyelv fejlődésének belső törvényszerűségeit kielemező és figyelembe vevő normáit, amelyek az önkényességet a tudomány elvszerűségével váltják fel. Ez nyilván helyes mederbe tereli majd a még mindig szívós, sokszor elfogultán túlzó, egyoldalúságba csapó purista törekvéseket is.

2. Ezzel a feladattal s általában a nyelvművelés munkájával a legszorosabb kapcsolatban áll az irodalmi nyelv jellegének, mibenlétének, határainak megállapítása,

egyszóval normalizálása és az ezen alapuló további stíluszabályozás, amelynek az iskolai oktatástól kezdve a közélet, a sajtó és az irodalom nyelvhasználatáig mindenütt éreztetnie kell irányító, fejlesztő hatását.

3. Megerősíti Ozsegov cikke azt az egyre határozottabb hazai nézetet és törekvést is, hogy a nyelvművelésnek, mint az irodalmi nyelv szabályozásával kapcsolatos tevékenységnek, elsősorban stílusfejlesztésnek kell lennie. Teljes erővel hozzá kell fognunk tehát az elhanyagolt, tisztázatlan stilisztikai kérdések feltárásához, rendszerezéséhez és a változott történelmi viszonyoknak megfelelő korszerű megoldásához. Magyarán: megfelelő előmunkálatok és részlettanulmányok után sürgős feladat egy korszerű magyar stilisztika elkészítése, amely alapja lehet anyanyelvi oktatásunknak. Ebben a munkában hasznosítani kell nyelvünk két gazdag forrását: nyelvjárásainkat és klasszikus íróink örökségét; ezért sokkal nagyobb gondot kell fordítanunk mindkettő tanulmányozására és termékenyítő, gazdagító erejük kiaknázására. Irodalmi kritikánknak is el kell tüntetnie az utóbbi évek gyakorlatára jellemző fogyatkozását: sokkal nagyobb figyelmet kell szentelnie az írói alkotások formái, elsősorban nyelvi szempontból való elemzésére, értékelésére.

4. Az élő irodalmi nyelv szókincsének szabályozásában nagy jelentőségű lesz a készülő Értelmező Szótár. Ez azonban jellege és terjedelme miatt csak részben pótolhatja majd a nagyon hiányzó rokonértelmű szótárt és kifejezés- vagy stílus-szótárt, amelyek a szóhasználat árnyalatos pontosságát és változatosságát hivatottak szolgálni.

5. A stílus-szótár készítése felveti viszont egy új, korszerű, elsősorban gyakorlati jellegű nyelvhelyességi kézikönyv sürgős szükségét, amely az eddigi anyag megrostálásával, elavult nyelvhelyességi babonák elosztatásával és a nyelvfejlődés elvének érvényesítésével alapul szolgálhat a stílus-szótár anyagának bíráló minősítéséhez és a helyes használat irányításához, az új leíró nyelvtanok és az iskolai nyelvtanítás révén.

6. Az élőszó hatalmasan megnövekedett szerepe és jelentősége nálunk is halaszt-hatatlaná teszi a Kodály Zoltán kezdeményezése nyomán fellendült, de az utóbbi években vétkesen elhanyagolt munkát, nyelvünk egyik legjellegzetesebb életmegnyilvánulásának, szívverésének, lélekzésének: a szép magyar kiejtésnek ápolását és védelmét. A felszabadulás óta földrajzi és társadalmi tekintetben egyaránt lezajlott hatalmas arányú népkeveredés, az iskolázás hatványozott kiterjedése, a műveltség behatolása a dolgozó osztályokba, a színház és film hatókörének megsokszorozódása, népiünknek a közéletben való tömeges részvétele megköveteli a helyes irodalmi kiejtés megállapítását, szabályozását a nyelvjárások és a nyelvtörténet tanulságai alapján. Az új kiejtési norma terjesztésébe pedig be kell vonni minden lehető eszközt és alkalmas tényezőt az iskola munkájától, az ejtési versenyektől kezdve a rádióon át a színésznevelésig.

7. Az így kialakított egységes irodalmi kiejtés kell hogy alapja legyen az új helyesírási szabályzatnak és szótárnak is, amelynek anyagát széleskörű gyűjtéssel kell kiegészíteni az utóbbi években jelentősen megnövekedett szókincs területéről.

8. Ennek az új anyagnak tetemes része a különféle elméleti és gyakorlati ismeretágak szakszókincséhez tartozik. Fontos, a társadalmi termelés és fejlődés érdekét szolgáló feladat a szakszókincs egységesítése, tökéletesítése, szoros együttműködésben az Akadémia megfelelő szakbizottságaival. E szabályozásnak alapja az újonnan keletkező szavak, kifejezések rendszeres regisztrálása, gyűjtése és tudományos elbírálása. Ezt a munkát természetesen ki lehet terjeszteni más területekre is, elsősorban a sajtóra, a politikai és mozgalmi nyelvre, egyrészt mert e megelőző módszerrel érhet el legbiztosabb eredményt a nyelvvédelem, másrészt pedig mivel ez a tervszerű gyűjtőmunka alapvető, értékes anyagot ad a helyesírási szótár állandó bővítéséhez s nyelvünk új fejlődési irányának és törvényszerűségeinek vizsgálatához.

9. A nyelvi műveltség eredményes ápolásához és fejlesztéséhez azonban szükség van az egész nyelvi közösség minél tevékenyebb részvételére ebben a munkában. Az iskolának, sajtónak, rádióknak, kiadóknak, színházaknak, hivataloknak és intézményeknek sokkal többet és megértőbben kellene foglalkozniuk a helyes és szép nyelvhasználat kérdéseivel, s ennek több időt, teret, erőt és lelkesedést áldozni.

Ezzel a szervezett kezdeményezéssel felébresztenék a szinte minden emberben ott élő vagy ösztönzés nélkül csak szunnyadó érdeklődést a nyelvi kérdések iránt, s megtermékenyítenék a nyelvművelő mozgalmat, visszhangjukkal megsokszoroznák erejét és hatását.

10. A feladatoknak ez a sokoldalú, hosszú évekre szóló programja azonban felveti végül a leglényegesebb kérdést: ki fogja ezt a hatalmas, szerteágazó, egyszerre tudományos, elméleti és gyakorlati, szervező, propagáló munkát elvégezni? Folyóirat erre egymagában nyilván nem alkalmas. Az Akadémia Nyelvművelő Bizottsága csak alkalomszerűen tevékenykedik, vitás kérdésekben döntésre törekszik, elvi irányítást ad és javaslatokat tesz, de sem az intézkedés hatásköre, sem a szervezés anyagi és szervezeti lehetőségei nem állnak rendelkezésére. Ha azt akarjuk, hogy a fogatkozások nyomán ne csak panaszok, a segítség fel-feltöbbszöröző lelkes szándékából ne csak tervek szülessenek, le kell vonnunk Ozsegov cikkének végső s legfőbb következtetését: szükség van nálunk is olyan állandó tevékeny szervre, amelybe összefutnak a nyelvművelés sokágú munkájának szálai, amely mint hivatalos szervező, irányító és tanácsadó központ állandó kapcsolatot tud tartani a közönséggel és a különféle hatóságokkal, intézményekkel egyaránt. Erre a feladatra nyilván nálunk is az Akadémia Nyelvtudományi Intézete hivatott, megfelelő szervezeti lehetőségek teremtésével és önálló nyelvművelő osztály minél előbb való létesítésével.

ÉRDÉKES JELENSÉGEK A SZÁMNEVEK HASZNÁLATÁBAN

Írta: Dénes Szilárd

A nyelv élete a fejlődés során az egyes nyelvi képződményeknek, nyelvalakoknak kijelölte hivatását. Így a számnévnek s egyes fajainak, a tő- és a sorszámnévnek is. Az újabb évtizedekben azonban egyre azt tapasztaljuk a köznyelvben, hogy a sorszámnevek használata bizonyos tekintetben korlátozódik; rövidsége törekvésből, vagy sokszor inkább kényelemszeretetből eredő hibás nyelvszokás miatt kénytelenek helyüket olyankor is tőszámnévnek átengedni, amikor a nyelvnek már kialakult rendszere sorszámnevek használatát kívánja. Ennek a folyamatnak legrégebb megnyilvánulása az időszámításban, az év megjelölésében jelentkezik. Már a kódexirodalomban ilyen példákra bukkanunk: Irnak vr zvljetety vtan *hat zaz es evt* eztendevben (CornK 193b). Mikor irnanak ziletet vtan *1552* eztendébe (LevT. 1 : 93).

A fennmaradt régi magyar nyelvű levelekben, okiratokban igen sok esetben latin nyelvű kelteztést látunk. Ezekben az esztendőt mindig sorszámmal jelölik. Apafi Mihálynak itt következő keltezésében nemcsak a római számjelzés, hanem egyszersmind a szerkesztésmód is igazolja, hogy sorszámnevet kell az összefüggésbe illeszteni: „anno domini MDCLXXI. die vero 6. mensis julii, data“. I. Rákóczy György egyik levelében pedig az évszámnak szóval való megjelölése határozottan eligazít bennünket az e tekintetben uralkodó szokásra nézve: „Datum in arce nostra Fogaras die decima septima Martii, anno domini *Millesimo sexcentesimo quadragesimo tertio* (L. I. Rákóczy György és a porta. Levelek és okiratok. Szerkesztette Beke Antal és Barabás Samu. Bp. 1888. Akad. 613).

A latin nyelvű keltezésben az *anno domini* kifejezéshez igazodó szerkesztésmód feltétlenül sorszámnev használatát kívánja. Érdekes jelenség azonban, hogy még ugyanaz a levélíró is, ha a keltezt magyarul fogalmazza, az év megjelölésére már alapszámnevet illeszt az összefüggésbe. Ez magyarázza ugyancsak I. Rákóczy Györgynek ezt a kelteztésmódját: „Iratott Beszterczei városunkban Mindszent havának huszonhatodik napján *Ezerhatszáz harminczhárom* esztendőben. (Szilágyi Sándor: Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez 171). Deák Farkasnak M. Hölgyek Leveli Bp. 1879. c. kiadványából vesszük a következő adatokat: „Szentgothardi Gaspar mester az Szántói kereszttyeneknek lelk(i pásztor)“ Révay Ferencné Paxy (olv. Paksi) Annához intézett levelét ekképp keltezi: „Szántón adatott *ezer öt száz és ötven* esztendőben“ (14). Ugyancsak Paxy Annának ír „frater Josa szent domokos szerzetebeli“ Páduából ezzel a

kelettel: „Ez levél kelt Paduába Szent Lukács evangélista napján. *Ezer ötszáz ötven egy esztendőbe*“ (Uo. 17. l.)

Vizsgáljuk meg Tinódi Lantos Sebestyén néhány énekének a záró szakaszban található évmegjelölését: „Lón ennek írása az jó Kolozsvárban, | Tinódi Sebestyén egy iratos házban | Lette Krónikáját ott nyomatásában, | Két karácson közben írta *ötvenháromban*“ . Így fejezi be Tinódi Erdéli Históriaját. A Losonczi Istvánnak haláláról szóló vers így végződik: „Tinódi Sebestyén ír könyvében, | Nagy Bódogasszony napján énekében, | Mert jó Losonczi szánja ő szívében, | *Ezer ötszázban és ötvenkettőben*“ . Ilosvai Selymes Péter História Alexandri Magni c. művét e sorokkal végzi: „Régi krónikákból ki ezt kiszede, | Énekben hat részre szépen rendelé, | Utolsó részében nevét bészerezé, | *Az ezer ötszáz negyvennyolcz esztendőben*“ . Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről és bajnokságáról való história ekkép fejeződik be: „Az ki ez dolgokat szerzé bé versekbe, | Az régi dolgokról lón emlékezetben, | Neve versszerzőnek nagyon versejekben, | *Az ezer ötszázban hetvennégy esztendőben*“ .

A fejlődésnek már a 16. és 17. században megfigyelhető iránya természetesen vezetett a mai helyzethez. S valóban Arany Jánosnak kevés híján száz éve, 1855-ben írott Önéletrajzi levele mutatja, hogy ekkor már teljesen kialakult a keltezésnek ma használatos módja, valamint a történés idejének (évének, napjának) tőszámnév segítségével való megjelölése. Lássunk egynéhány időbeli meghatározást Arany fogalmazásában: „Születtem Nagy-Szalontán Biharban *1817-ben*“ . „E hivatal, melyben a magyar s latin grammatikai osztályokat tanítam, *1839* tavaszáig tartott...“ . „*1840* novemberében, 23 éves koromban, megházasodtam...“ .

Az időpont meghatározására nézve még csak annyit akarunk megemlíteni, ha napjainkban hivatalos összeírás céljaira személyi adatainkat, illetve születésünk idejét kéri, általában ezt a kérdést intézik hozzánk: Mikor született? Feleletünk pedig ekképpen hangzik: *Ezerkilencszázöt febr. huszonkettő*. Nagy ritkán legfeljebb így is lehet hallani: *Ezerkilencszázöt febr. huszonkettőikén*. Mindössze ennyire szorítkozik manapság az évszám-beli időmeghatározásban a sorszámnév használata. Csaknem teljességgel a tőszámnév lett fölötté úrrá. Ez a rövidsége való törekvéssel igazolható szerkesztésmód mostmár teljesen megszokottá, általánossá vált, és így ellene senki szót nem emelhet.

Ilyesféle jelenséggel találkozunk aztán még a közéletben, a törvénykezésben, a törvényhozásban, továbbá a közigazgatásban is. Hogy saját tapasztalataimra hivatkozzam, tisztviselői pályámon, amikor a magyar népoktatásnak az Eötvös-féle alaptörvényéről volt szó, igen ritkán említettük ezt 1868. évi XXXVIII. tc. néven, hanem röviden 68—38-nak mondtuk. Amint hogy beszélgetés során a középiskolai törvénynek sem 1883. évi XXX. tc. volt a megjelölése, hanem ezt meg 83—30 névvel illtük. Kossuth Lajos beszédeinek olvasgatása közben úgy látom, hogy ez a szokás már egy évszázaddal ezelőtt is megvolt. Erre lehet következtetni Kossuth beszédeinek ezekből a helyeiből: „Én a főispánt a törvényből úgy ismerem, hogy az a megyei szerkezettel egy, annak zárköve, kit a megyétől elválasztani nem lehet, kinek az 1723 : 58 szerint a megye határozata ellen cselekedni nem szabad“ . (Kossuthnak 1848. febr. 8. napján elmondott országgyűlési beszédéből.) Ugyanebben a beszédében mondja Kossuth: „... a helytartó tanács legyen... az 1790 : 10 értelmében valóban független főkormány-szék. E helytartó tanácsnak kötelessége az 1790 : 10 felett örködni, s a törvénytelen rendelet ellen felírni“ . Igen természetes aztán, hogy levélben és saját maga részére készült vázlatos irataiban annál inkább használja Kossuth a törvény megjelölésének ezt a módját. Szentkirályi Mórichoz 1847. febr. 5-én intézett levelében olvassuk: „az 1790 : 10-et semmi esetben fel nem adjuk“ . Nemcsak a törvényeknek, hanem a rendeleteknek megjelölésében is találkozunk aztán a tőszámnévnek ilyenmő használatával. Az iskolabá-járás kötelezettségének teljesítése ügyében hozott 1921. évi XXX. tc. végrehajtá-sára kiadott 1922. évi 130 700. sz. rendeletnek a tisztviselői életben röviden csak 130 700 vagy 130 700-as volt a neve. Tölem is kérdezték: van egy 60 000/1924 számú szabályzatod? (Iparostanuló iskolai szervezet.)

Ugyancsak a tisztviselői nyelv egyik sajátja volt, hogy a sorszámnévvel jelölt fizetési osztályokat általában tőszámnévvel neveztek meg. „Végre bekerültem a *nyolcba*“ — lehetett hallani előléptetések után. A középiskolai tanárokat a helyettesi

idő elteltével a IX. fizetési osztály 2. fokozatába nevezték ki. Ezek tehát, mint akkor mondták, a *kilenc-kettőben* voltak. A tisztviselők körében senkinek sem okozott fejtörést az ilyesmik megértése: 1930-ban kerültem a *hétbe* (a VII. fizetési osztályba), eszerint 1933-ban a *hét-kettőbe* (a VII. f. o. 2. fokozatába).

Soha nem felejttem el, egy ízben egy tanár jött hozzám a közoktatási minisztériumba. Elmondta, találkoztam a folyosón egy volt tanítványával. Kérdőzködésére, hogyan kerül a minisztérium épületébe, volt diákja azt felelte: itt vagyok az *egyben*. Kartársam ámuló arccal ismételte — igen, így mondta: itt vagyok az *egyben*. Megnyugodott, mikor tájékoztattam, az illető azt akarta vele közölni: itt tisztviselőködöm a számvevőség első osztályában.

Az ügyosztályokat hivatalosan sorszámnevvel nevezték el, de kivált, ha a számjelzés mellett még betűmegjelölés is volt (VIIa, VIIb), az illető osztályokról leginkább így beszéltek: *hét-a*, *hét-b*. Amikor pedig valaki ügyének állása iránt érdeklődött, az osztály irodájában elővették az iktatókönyvet, s a bejegyzések alapján így tájékoztatták: az ügyirat érkezett *3 hó 20-án* (a hónap megjelölése tőszámmal), tehát márc. 20-án, az előadó kapta *3—22-én*; a másoló *3—24-én*, s az elintézészt póstára adták *4 hó 3-án*. Bizonyos, hogy nem minden érdeklődő fogta fel azonnal, hogy „*3—22-én*” harmadik hó (tehát márc.) 22-ét, s *4—3-án* ápr. 3-át jelent.

A sorszámnev háttérbe szorulását látjuk a lakáscím megjelölésében is. Nem ritka eset, hogy a kérdőzködővel érdeklődésére közlöm, a Rákóczi-úton lakom. De még pontosabb adatot várnak tőlem, s megkérdik, *hány szám alatt; 16.* — szól a felelet. A kérdést helyesen úgy kellene feltenni, *hányadik szám alatt*, vagy *hányadik számú házban*, s eszerint felelni is ugyancsak sorszámmal kellene: a 16.-ban (a tizenhatodikban), vagy a 16. (tizenhatodik) számú házban. Ez a szokás most már akképp fejlődik, hogy a kerület nevét is tőszámmal mondják. Ilyenféléket lehet hallani: Hosszú ideig a *hat* kerületben laktam, de most a *nyolcra* költöztem. Mikor valaki címét megadja, ilyképp kezdi a diktálást: XI (tőszámmal: *tizenegy*) s aztán Kőköresin-utca *4* (*négy* tőszámmal). Már ilyen kérdéseket is hallunk: a Thököly-út *hány* kerület? A hónap napjainak számolásában szintén megtaláljuk ennek a szokásnak nyomát. Ha valaki ezt a kérdést intézi családjának tagjaihoz: *hányadika van ma?* a felelet nagyrészt bizonyára így fog hangzani: *tizenkettő, huszonhárom*. Érdekes, hogy ezzel a szokással már az irodalomban is találkozunk. Babits Mihály egy költeményének címe ekképp hangzik: *Május huszonhárom* Rákospalotán (közli: a Szabadság. Magyar írók antológiája c. mű. Szépirod. Könyvkiadó 1951. 65).

A felsorolt esetekben azt láttuk, hogy tőszámmal lép a sorszámnev helyébe. Sűrűn előfordul aztán, hogy a sorszámnev helyébe nem pusztán tőszámmal kerül, hanem a tőszámmal -s képzővel továbbképzett melléknévi alak illeszkedik be az összefüggésbe. Bérházakban, a lakásnak folyosói bejárójára (ajtájára) helyezett kis jelzőtáblák mutatják a lakás sorszámát. Ahol egy-egy emeleten sok a lakás, s a lakók egymás nevét vagy nem tudják pontosan, vagy pedig rövid megjelölést akarnak rájuk alkalmazni, lakásuk száma szerint nevezik meg őket. A 15-ik lakás bérlője aztán beszélgetés közben a *15-ös*, szomszédja a *16-os* elnevezést kapja. Hallani még, hogy a bérlő családját röviden a *15-ösök*, a *16-osok* elnevezéssel illetik. Feleségét pedig a folyosón *15-ösnek*, vagy *16-osnak* tisztelik. Kórházban is az a szokás, hogy a betegről ágyának száma szerint beszélnek, s a kórházi személyzet vagy a betegársak meghatározása szerint a *négyes* (4-es), *ötös* (5-ös) jelzéssel különböztetik meg őket egymástól.

Újabbban terjedez az a nyelvszokás, hogy sorszámnev -i képzővel alkotott melléknév helyett tőszámmal -s képzővel továbbképzett melléknévi alakot használnak. Nem a 48-i bécsi forradalomról, s nem a 96-ik évről, vagy folyóiratnak nem az 1903-ik évfolyamáról beszélnek, hanem ezek helyett ilyesmiket olvasunk: „... megmutatja a forgatókönyv Semmelweis tevékenységét a 48-as bécsi forradalomban” (Szabad Nép 1952. VII. 30. 4. l.). „Legjobban a *kilencvenhatos* év gazdagította ismeretemet a gazdák felől” (Gorkij: Irodalmi tanulmányok 275). „Gárdonyinak ez a munkája a *Jövendő 1903-as* évfolyamának 1—29. számaiban jelent meg.” (A kiadó megjegyzése a Gyermekkor emlékeim kiadására vonatkozóan.) Az 1867. évtől épp egy félszázadig két évszámmal volt szokás a polgári politikai pártok irányát, felfogását megjelölni.

Egyik irány azt vallotta magáról, hogy az 1848. év törekvéseinek megvalósításáért munkálkodik, a másik pedig az 1867. évszámot tekintette jelszavának, illetve az 1867. évben kötött kiegyezés fenntartásában látta politikai végcélját. Az egyik irány képviselője volt a *48-as*, a másiké pedig a *67-es* párt. A '*48-as*' és a '*67-es*' szóalak aztán sokféle jelentésárnyalattal s kapcsolatban volt használatos. *48-as* és *67-es* pártok, pártárnyalatok, töredékek; *67-es* szellem, *48-as*, *67-es* kerület: ilyen szóhasználatok voltak. A 67. évi kiegyezésnek általában *67-es kiegyezés* volt a neve.

A hivatalos életben is sűrűn lehetett hallani, hogy a sorszámnev helyett a tőszámnevnél -s képzővel ellátott melléknévi alakját használták. A közökt. minisztérium V. ügyosztályát *ötös* ügyosztálynak is nevezték. Az iskolai évnél számmal való megjelölésében a régi nyelvszokás szerint beszéltünk az 1904/5. (*ezerkilencszáznegy-ötödik*) iskolai évről, ma pedig leginkább ilyesmiket hallunk: befejeztük az *52—53-as* iskolai évet; elvégeztük az előkészületeket az *53—54-es* iskolai év megkezdésére.

Az évtizedet manapság leginkább így szokás megjelölni: *20-as*, *30-as*, *40-es* évek. Ez a szerkezet bizonyára félreértés elkerülése végett terjedt el. Első pillanatra azt lehetne hinni, hogy '*4-ik* évtized' s '*negyvenes* évek' azonos értelmű megjelölések. Márpedig a mostani századnak negyedik évtizede az 1931. évtől az 1940. év végéig tartott, a negyvenes évek meghatározáson pedig az 1940. év elejétől az 1949. év végéig terjedő időt kell érteni.

Említsük meg végül azokat az eseteket, amikor pusztán tőszámnévvel kellene használni, de helyette -s képzős alak kerül a beszéd folyamatába. Van ugyanis több hasonló hangzású, ezért gyakran egyformán érthető számneveink. Az *egy* és *négy*, *két* és *hét*, *negyven* és *hetven* számnevet olykor elég nehéz tisztán érteni. Kivált telefonban még jól halló emberek is kénytelenek egymásnak hangsúlyozni, hogy nem *egy*ről, hanem *négy*ről van szó; nem *két* óraker, hanem *hét*ker lesznek odahaza. A szándékunknak megfelelő, helyes megértést telefonbeszélgetéskor gyakran olyképp biztosítjuk tehát, hogy 1, 4, 7, 40 helyett azt mondjuk: egyes, négyes, hetes, negyvenes stb. Kisebbségi magánüzletekben, ahol ellenőrző (fizető) számológép és külön pénztáros nem volt, az árusító így közölte a vevővel a vásárolt áruért fizetendő összeget: *14-es* Forint, *24-es* fillér. Megfigyeltem egyes kereskedőket, hogy már a tételek összegezése közben pl. 27, 14, 37 fillért így adtak össze: hetes+négyes+hetes összesen tizennyolcas. A számneveknek ily alakban való használatát aztán annyira megszokták a kereskedők, hogy papírpénzüket is saját maguk tájékoztatására így számolták össze: tizes, harmincas, ötvenes, hetvenes, kilencvenes. A kereskedelem szervezetében, a felszabadulás óta előállott átalakulás következtében a számolásnak erre a módjára s a hasonlóan hangzó számneveknek ily módon való megkülönböztetésére ma már mind kevesebb szükség van, s így a '*hetes fillér*', '*négyes forint*'-féle szerkesztésmódok észrevehetően szűkebb térre kezdenek szorulni.

Számneveink mozgalmas életében a *két* és a *kettő* küzdelméről se feledkezzünk meg. Azt tanítjuk az iskolában, hogy a *duo*-nak magyar egyértékese melléknévi használatban *két*, főnévi használatban pedig *kettő*. Világosan szemlélteti a helyes használatot az itt következő népdal: Nagy Abonyban csak *két* torony látszik, | De Majlandban *harminc-kettő* látszik. | Inkább nézném az abonyi *kettőt*, | Mint Majlandban ezt a *harminckettőt*. A félreértésnek, tévedésnek elkerülése végett azonban — legtöbbször túlzott óvatosságból — egyesek szóhasználatában már alig halljuk a *két* alakot; igen gyakran az a benyomásunk, mintha egyesek szókincséből már teljesen kihalt volna. Az élelmiszerüzletben *kettő* kiflit, *kettő* deci(liter) tejfelt vásárolnák. Az ilyenek nagy óvatosságból már a villamoson is *kettő* átszállójegyet kérnek, noha nem hiszem, volt már rá eset, hogy a kalauznak olyan irányú kétségei voltak, hátha nem *két*, hanem *hét* átszállójegyet kell az utas kezébe számlálnia. Ennek a már ennyire túlzásba menő nyelvszokásnak mértéktelen terjedését az is elősegítette, hogy a *két* és *hét* számnév betűvel írott alakja is nagyon hasonló egymáshoz. A *két* szót nagyon könnyű olyképen átformálni, hogy *hét* váljon belőle. Pénzügyi okiratokban (nyugtatványokban, elismervényekben, kötelezvényekben) már régtől fogva látjuk ezt a fogalmazást: átvettem 200, azaz kettőszáz Forintot. Ez ellen a fogalmazásmód ellen nem is lehet szót emelni. Csak sajnálatos, hogy az ilyenemű óvatosság

annyira szélsőségbe csapott, hogy szinte már attól lehet tartani, hogy a két számnév teljesen háttérbe szorul a *kettő* elől.

A tőszámnévnek sorszámnév helyett való mértéktelen használata teljesen a legújabb nyelvben terjedez. Már az is erre mutat, hogy ezt a nyelvi hibát csak két újabb mű tárgyalja: Dengl Jánosnak 1937-ben megjelent Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus c. könyve (180), s Balassa Józsefnek 1943-ban megjelent A magyar nyelv c. műve (163). Az iskolára vár az a feladat, illetve annak elősegítése, hogy a sorszámnév újra elfoglalja a nyelvszokásban az őt megillető régi helyét s véget vessen a számnévek használatában egyébként is — elég sűrűn — tapasztalható többi visszásságnak is.

A SZEMÉLYRAGOS FŐNÉVI IGENÉV HASZNÁLATÁRÓL

Írta: Keresztes Kálmán

A Magyar Nyelvvédő Könyv, mely az elmúlt évtizedekben az iskolák nyelvhelyességi gyakorlatának legfőbb irányítója volt, a következőt mondja a főnévi igenév személyragozásáról: „A *kell*, *lehet*, *lehetetlen*, *nincs*, *szabad*, *van* mellett álló főnévi igenévhez a magyar nyelv személyragot tesz: *el kell mennem*, *nincs mit ennie*, *nem szabad kimenünk*“ (23). Valószínűleg ez a szűkszavú megjegyzés is oka lehet annak, hogy többen helytelenítik mind az élőbeszédben, mind az írásban a főnévi igenév ragtalan használatát ilyen esetekben: *Erzsinek el kell menni*. Ezt a mondatot kifogásolja a személyrag elhagyása miatt egy levél, mely az Akadémia Nyelvtudományi Intézetéhez érkezett. A levélíró a maga álláspontjának igazolására hivatkozik a rádióra is, ahol mindig a személyragos formát hallja, pl. *Adenauernek be kell látnia*. Erre a kérdésre szeretnék ebben a fejtegetésben feleletet keresni. Melyik a helyes: *menni*, *látni* vagy *ménnie*, *láttnia*?

Már Simonyi Zsigmond megjegyezte, hogy az élőbeszédben a főnévi igenévről gyakran elmarad a személyrag, sőt észrevett hasonló jelenséget az irodalomban is (Nyr 54: 93—94). Simonyi nyomán Melich János megállapítja, hogy a főnévi igenév személyragos alakjai elavulóban vannak (NyK 50: 268). Hogy az élőbeszédben régen milyen mértékben maradtak el a főnévi igenév személyragjai, arra vonatkozóan biztosat nem tudunk. A szépirodalomban pedig, amint azt alább látni fogjuk, hosszú idő óta nem tapasztalható olyan jelenség, mely a főnévi igenevek személyragos alakjainak pusztulására engedne következtetni. A választékos stílust követő értekező prózánk meg egyenesen a személyragos főnévi igenevek következetes alkalmazására mutat.

1. Nézzük meg a személyragos főnévi igenév használatának kérdését a régi magyar nyelvben. Az mindenesetre igaz, hogy a régiségben sokkal szélesebbkörű használata volt a főnévi igenévnek, mint mai nyelvünkben; olyan esetekben is személyragos alakokkal találkozunk, amikor ma nem használunk ilyeneket, sőt használatukat helytelennek éreznénk. Így pl. gyakran előfordul az *akar*, *kíván*, *tud* és még sok más szóval kapcsolatban: *Azert akarok neky tennem gyg kerdest* (JókK 15); *Smonda az hews Elyas nem akar en hazam yewnye* (uo.); *tartozwnk gonast ten-nvnk* (SzékelyudvK 164); *mert nem tucz loffan czergetned* (JókK 14). Gyöngyösinél is többször fordulnak elő olyan személyragos főnévi igenévi szerkezetek, melyek mai nyelvhasználatunkban már ismeretlenek: *Kévántam régen olly emberre akadnom*; *Alig tudom helyre hoznom életében; kész leszek felkelnem melletted*; *Ha szódat nem fogod itt tovább is szánnod*; *Mert nem tudunk tőle másként elszakadnunk* (Erkel J. Szende, Nyr 27: 389). — Ugyanakkor mind a kódexekben, mind Gyöngyösinél ugyanilyen esetekben gyakran elmarad a személyrag. Pl.: *Azert nem akarom ewtet bantany* (JókK 15.); *Ha akarz tekelletel leny* (uo. 6); *kyuanyauata frater Bernaldot latynya: auagy yftenrewl zolot hallany* (uo. 12) stb.

A régiségben gyakran előforduló, de ma már nem használatos személyragos főnévi igeneves szerkezetekről Babics Kálmán ezt mondja: „A régi magyar nyelvben a viszo-

nyos inf. széleskörű alkalmazása (a 'főlemelven szavokat és kezdének sírniok'-féle) — a participiumok nótájára keletkezett idegenszerűség volt, nem tösgyökeresség, mint Névy Toldi után mondja" (Nyr 7 : 260). Megállapítását nem bizonyítja. Nehéz is lenne megfelelő idegen mintát kimutatni, hiszen az európai nyelvek közül mindössze a portugálról tudjuk, hogy használ személyragos infinitívust (Nyr 49 : 49). Mészöly ezt írja a személyragos főnévi igenévről : „Nyelvi emléke a nem abstract, hanem concret gondolkodásnak. A -ni képzős főnévi igenév kifejezte fogalomnak nem általános, nem elvont voltát, hanem concret esetül voltát jelzi a valakihez vagy valamihez kapcsoló személyrag. Ősibb lelki és nyelvi állapot emléke" (Nyelvtört. fejtegetések, 17). Ez a megállapítás olyan felfogást sejtet, mely szerint a magyar nyelv legrégebb korszakában minden főnévi igenév csak személyragos lehetett. Persze, bizonyítani ezt nem lehet, de elképzelni is nehéz. Egyrészt a főnévi igenévnek valakihez vagy valamihez kapcsolását a nyelv más úton is megvalósíthatta, és nyilván meg is valósította, pl. személynévmásokkal, amelyek később személyragokká váltak. De megvalósíthatta a *nekem* névmással és a személy megnevezésével is. Másrészt a „konkrét" gondolkodás idején is kellett lennie olyan beszédhelyzetnek, amelyben a főnévi igenév személyhez kötése éppen a személy ismeretlen volta miatt nem volt szükséges, sem lehetséges (*kell fogni* pl. vadat). Mindamellert nyelvemlékeink személyragos főnévi igenevei megengednek olyan következtetést, hogy a főnévi igenévhez bármilyen igével kapcsolatban járulhatott személyrag, ha az igenévben kifejezett cselekvés végzője ismert személy volt. Elgondolásom az, hogy a személyragos főnévi igenévnek az a széleskörű alkalmazása, melynek nyomait kódexeinkben még megtalálhatjuk, analógiás okokra vezethető vissza. A főnévi igenévhez illesztett személyragnak csak akkor volt funkciója, ha az igenév személytelen igék, kifejezések mellett fordult elő (amilyenek a mai nyelvünkben a *kell, lehet, szabad* stb.; talán a régi nyelvben a személytelen igék száma még nagyobb volt, esetleg az *akar* igének lehetett személytelen használata is, vö. a mai tréfás hangulatú *akaródzik; nem akaródzik elmennem, elmenne* stb.). Mivel a nyelvhasználatban a *személytelen ige + személyragos főnévi igenév* gyakran előforduló szerkezet volt, a személyrag analógiás úton áterjedhetett olyan igenevekre is, melyek nem személytelen igék mellett fordultak elő (a *kell* *látnom* mintájára a *jöttem látni-ből : jöttem látnom*). A személyragos használat így az esetek nagy részében csupán formális volt, és ez lehet az oka annak, hogy kódexeink óta állandóan végighúzódik nyelvhasználatunkban az ingadozás a főnévi igenév használatában. Mai nyelvünkben csak személytelen igék mellett fordul elő a személyragos főnévi igenév, de az ingadozás ma is megvan. Ennek oka hasonló lehet : az, hogy meg van-e jelölve más szóval a főnévi igenévben kifejezett cselekvést végző személy. (Pl. *nekem el kell menni — el kell mennem*; ennek a párhuzamos használatnak az eredménye lehet a *nekem el kell menni ~ mennem* féle ingadozás.)

A személyragnak a gyakori funkció nélkülisége magyarázza meg azt is, hogy a 3. személyű személyraggal ellátott főnévi igenév kerülhetett az 1. és 2. személyű helyére. (A NádorK.-ből : *ha akaryaloc meg tanulnia* 683; *mel'eket zoctanac vala tennie* 686; Gyöngyösinél : *Akik tengerre mennie készülnek; Pokol fenekéről származott furia, ki nem szántál engem így megrontania* Nyr 27 : 389; Pázmánynál : *Méltatlan forgatod azért én-ellenem, hogy az vitézek nevét bé kel az Regestomba irryia. . .* Összes munkái 2 : 629; a szlavóniai nyelvjárásban : *Mágunk szokájuk ástát tennie; Azok tunnák danólnia* Nyr 5 : 62). Ez csak úgy történhetett meg, hogy a személyrag az említett okból kifolyólag bizonyos mértékig értékét veszítette, ill. egyértékűvé vált a személyragtalan alakkal, s átvette annak szerepét. Ilyen ragtalan szerepben megrekedt személyragos alakok a nyelvjárási *innya, kérnye* félek is (Mészöly G.: i. m. 18). — Hogy ez nem történt így a testesebb 1. és 2. személyű személyragos alakokkal, csupán a 3. személyben, annak részben hangtani oka lehet, másrészt pedig az, hogy a 3. személy sokkal gyakrabban szerepelt feleslegesen, formálisan, mint az 1. és 2. személy. Közrejátszhatott ebben még az is, hogy a *neki kell adni(a)* dativuszos szerkezetben rejlő kétértelműséget a személyrag sem szüntette meg, s így ebből a szempontból is közömbös volt bizonyos esetekben a ragos használat, mert a beszédhelyzetre hártotta a nyelv a kétértelműség kiküszöbölését, esetleg más nyelvi formával oldotta ezt meg (*sámára; részére; hogy-os mellékmondat*). Az 1. és 2. személyben ugyanis a kétértelműségre kisebb lehetőség van, amint azt alább látni

fogjuk. — (Az *azok tunnak dānolnīa*-val kapcsolatban vö. még Balassa : Nyr 23 : 263 ; Horger : A magyarság néprajza 3 : 416).

Valószínűnek lehet tartani, hogy a személyragos, ill. ragtalan főnévi igenévnek nyelvemlékeinkben is megmutatózó következetlen használata bizonyos mértékben mindig fennállott. Kódexeinkben az ingadozó használat egészen szembetűnő. Ha a kódexek kora előtt a személyragos igék melletti személyragos főnévi igenév (*akarok mennem*) erős mértékben következetes használata megvolt is, annyi bizonyos, hogy a középmagyar korban ezek már pusztulóban voltak.¹ Ha lehetséges az, hogy a régebbi korokban több személytelen használatú segédige volt a magyarban, akkor a személyragos alakok bomlási folyamatának egyik megindító tényezőjét láthatnók abban, hogy a személytelen igék személytelenségének megszűnése okozta a személyragos igenevek funkciójának csökkenő mértékét s ezzel együtt elavulásukat. Arra, hogy személytelen használatú igéink elveszthetik személytelenségüket, vannak példánk a nyelvjárásokból. Ilyen az *én el kellettem menni* féle szerkezet, amit általában német hatásra keletkezettnek szoktak tartani. Simonyi is hajlik erre (Nyr 19 : 243), bár lehetének tartja azt is, hogy az *én kénytelen voltam elmenni ; én el akartam menni* félek hatására keletkezett. Pusztasomorján (Győr-Sopron m.) a *kell* igének nem szokásos a személytelen használata. Mint segédigének, kifejlődött az alanyi mellett a tárgyas ragozású alakja is : *mék köllöm venni, mék köllöd venni, mék kölli venni, mék köllük venni, mék köllíték venni, mék köllik venni* (1953. évi feljegyzésem). Esetleg a *kell* segédige személytelenné válásának kezdeti fokát mutatja az ugyancsak Sopron megyében használatos : *én el köl menni*, továbbá a moldvai : *én el kell mennem a templomba ; én kellett minden adósságot megfizetnem* (Nyr 19 : 243). Arra gondolok, hogy a *nekem* (dativus) helyett az *én* (nominativus) használatának elterjedése indíthatta el a *kell* segédige személytelen használatának megszűnését. Az *én el kell mennem* után az *én el kellek mennem*, ill. az *én el kellek menni* következhetett, melyek párhuzamosan is egymás mellett élhettek, mint a kódexekben az *én el akarok mennem* mellett az *én el akarok menni* típus. Az ugyancsak Sopron megyei Rőjtők községből közölnek hasonló használatot a *lehet* igével kapcsolatban : *két ember be lehetett vóna fekkenni ebbe a gödörbe* (Nyr 19 : 243). A Rábaközben pedig a segédigei funkciót betöltő *szabad*-nak él az igei használata : *Nem szabadottam elmenni*.

A kódexekben az olyan személytelen igék, szavak mellett, melyekkel kapcsolatban mai nyelvünk is használ személyragos főnévi igenevet, előfordul a gyakoribb személyragos alak mellett a személyragtalan alak is. Tehát a *fyetek, mert huzzu vlat kel tennem* (NySz); *Ennekem kel megkeresztelkednem* (NySz) használat mellett a személyragtalan : *nem kel ítent embernek elhadny valamel teremtettert* (JókK 10) ; *keluala ew zerzetének nagy lokafagban teryedny* (JókK 13); *Enek igy kel lenny* (NySz); *Illesnec èlozèr èl kel iqni* (NySz).

A 16. századtól kezdve a személyes használatú igék mellett — úgy látszik — végérvényesen elmaradnak a személyragos főnévi igenevek. Feltűnő, hogy Gyöngyösinél többször előfordulnak még ilyenek. Heltai Gáspár Háló című munkájában (29—91) viszont csak két esetben találkoztam vele a *kész vagyok* kifejezés mellett : *kész vagyoc meg tagadnom* (76); *Készec vagyunc minden kegyelmességünket hozád megmutatnunc* (72). Ugyanakkor a 3. személyű *kész* alak mellett el is marad a személyrag : *ezokaért kész mindeneket söt többeket vallani* (80). — Olyan esetekben, amilyenekben a mai nyelvhasználatunk is ingadozik, Heltai is majd kiteszi, majd pedig elhagyja — főleg a 3. személyben — a személyragokat. Erre mutatnak az idézett helyről vett következő példák : *Mú nekünc kel vigyaznunc* (57); *Kiknec kesseruesb à halálnal, Hogy ott czupa mezitelen kel allanioc az latroc elöt* (87); *nagy atándékokat kelle nekic offeralnioc a Pápai szent széknec* (60); *Vadaszoknac Haloiaba be kel körülnioc* (77). Viszont személyrag nélkül : *ò nekic kelet maso[kat] meg tisztítani* (47); *Bezeg hatrab kellett à tób rendeknec vlni* (55); *Ott szollani és felelni kel szegennec* (83); *Es à szegény fogolynac mindanekre kel felelni* (74).

¹ Lehetséges, hogy a kódexek korában az élőbeszédben még nagyobb fokú ingadozás volt a személyrag nélküli alakok javára (elsősorban a személyragos igék melletti főnévi igenevekben!). Ez esetben a kódexek személyragos alakjainak nagy részét az irodalmi választékosság bizonyos jeleinek tekinthetnők.

Lehetséges, hogy a kódexekben gyakori, a mai nyelvhasználatunktól eltérő személyragos főnévi igenevek elavulása kihatott a személytelen kifejezések mellett előforduló főnévi igenevek személyragjaira is. Ennek a feltevésnek az igazolására azonban sokkal több anyagot és több írónak a nyelvhasználatát kellene megvizsgálni ebből a szempontból. Mindenesetre pl. Pázmány Péternél (Összes munkái 2:511—572) alig tudnánk idézni személyragos főnévi igenevet olyan esetben, amikor annak használata mellőzhető (hasonló ehhez később Kemény Zsigmond nyelvhasználata; 1. alább). A következő példákat jegyeztem ki Pázmány idézett soraiból (ezek is 3. személyű alakok; hasonló használatban nem talákoztam az átnézett helyen 1. és 2. személyű alakokkal, így annak használatára vonatkozólag nincsenek adataim): *az házas embernek nem szabad fogadása ellen más házas társat keresni* (562); *én meg nem foghatom elmémbe, miért volna szabad a papnak megházasodni* (562); *okoson cselekedék Constantius Chlorus . . . , mert meg akarván próbálni, kikhez kellene neki bízni . . .* (562); *. . . mentül inkább szabad az anyaszentegyháznak azt rendelni, hogy . . .* (560); *mivelhogy azt tanították, hogy szabad embernek hitit megtagadni* (520); *a hit dolgába senkinék sem szabad hazudni* (520); *. . . mert a hittel kötött fogadást is szabad nekik az ő vallások szerint felbontani* (541); *. . . minémű lelki vakságban kell azoknak lenni, kik ily szörnyű tudományokat elhisznek* (572).

Ezeket kívül gyakran találunk mind Heltainál, mind Pázmánynál olyan személyragtalan alakokat, amelyekben mai nyelvérzékünk feltétlenül személyragos főnévi igenevet kívánna. Heltainál: *meg tanyittyác à tanut, Mit kellyen à szegény fogolyra vallani* (i. m. 82); *nem tehete egyebet benne, Hanem be kelle hozatni à szegény jámbor István Mestert* (55). Pázmánynál: *azt nem taníttya a Gyölekőzet, hogy nem kel az eretnekeknek [eretnekek számára] megtartani fogadásukat* (549); *ellehet írjú-nékül az asszonyállat, mert ha el nem lehetne és mindazáltal férhez nem menne, kétség-nékül házasság-kívül kellene fajtalanzkodni* (568).

2. Mai nyelvhasználatunkban leggyakrabban a *kell* igével kapcsolatban fordul elő személyragos főnévi igenév. Ezenkívül a következő személytelen igékkel, kifejezésekkel kapcsolatban találkozunk még személyragos főnévi igenévvel: *lehet* (nem ~ megbocsátanom); *szabad* (ezt nem ~ megtennem); *sikerül* (~t megszöknie); *illik* (~részt vennem); *fáj* (~kimondanom), *van, nincs, lesz mit, kire, kiben, miért* stb.; (van mit hallgatnom, van miért sírnia, van kire számítania, van kiben bíznia, nincs mit bevállania, nincs miért elkeserednie, lesz mit hallgatnia, lesz kire támaszkodnom, lesz miért félnie); *jól esik* (~ elmondanom); *rosszul esik* (~ tapasztalnom); *sokba kerül* (~ kiváltania); *hiábavaló, korai, késő* stb. *lenne, volna* (hiábavaló lenne ellene szegülnöd); *kár* (~ lemondanod róla); *öröm* (~ hallanom); *csoda* (ritkán; ~ ilyet látnunk); *szükség* (ritkán; nem ~ zokon vened); *könnyelműség, badarság, számárság, gorombaság, gyöngédtelenség, lehetlenség, helytelenség* stb. (volt, lenne, lett volna; pl. könnyelműség lenne kifizetnem helyette, számárság lett volna visszautasítanunk, lehetlenség bevennünk a várat, helytelenség volt félremagyaráznunk jószándékát); *elég* (~ volt látnia); *sok* (~ elbeszél-nem); *érdemes* (~ megnézned); *felesleges* (~ elmondanom); *fontos* (~ kipuhatolnia); *helyes* (~ megtartanod); *helytelen* (~ így nyilatkoznod); *jó* (~ hallgatnod); *kellemes* (~ itt lennünk); *könnyű* (~ megértened); *nehéz* (~ belátnom); *kötelező* (~ gondoskodnia); *lehetetlen* (~ be nem látnod); *bajos* (~ elmondanom); *fájó* (~ neki azt hallania); *szükséges* (~ iparkodnom); *szükségtelen* (~ itt ácsorognod); *tilos* (~ bemennünk); *tanácsos* (~ lesz hallgatnod); *bölcs dolog* (nem ~ elhanyagolnod); *buta dolog*; *szép dolog*; *csúnya dolog* stb.; *mi haszna* (~ elmondanom); *ideje* (~ elmennem); *kötelessége* ritkán.²

A felsorolt személytelen igék, kifejezések nem döntenek el, hogy a velük kapcsolatos főnévi igenévben kifejezett cselekvést kinek vagy minek *kell, lehet, szabad* stb. végezni. Ennek a megjelölésére szolgálnak a főnévi igenév személyragjai. Az *adni kell* nem mondja meg, hogy ki az, akinek a cselekvést végeznie kell. Az *adnom, adnod, adnia kell* viszont megjelöli a személyt, aki ad. A nyelvhasználatban gyakran megjelöljük a személyt külön szóval: *-nak, -nek* ragozó szóval vagy a *nekem, neked, neki, nekünk, nektek, nekik*

² Az *ad* (adj ennem), *enged* (engedj elmennem), *hagy* (haggy aludnom), *segít* (segíts kihúzni) ige mellett a személyragos főnévi igenév tárgya a mondatnak; dolgozatunkban ezekkel nem foglalkozunk.

névmással: *nekem mennem, neki mennie, Sándornak mennie kell*. A *-nak, -nek* ragos szót, és a *neki* névmást, ha ezek azt nevezik meg, akinek a cselekvést végeznie kell, *logikai alany*nak mondjuk. Az ilyen mondatokban kétszer van megjelölve a cselekvést végző személy (külön szóval és személyraggal): *neki mennie kell*. Az ilyen mondatokkal kapcsolatban vetődik fel a kérdés, hogy szükséges-e használni a személyragot a főnévi igenéven: *Neki el kell menni* vagy *mennie*. *Erzsinek el kell menni* vagy *mennie*.

Irodalmunkban is általában vegyesen fordulnak elő akkor, amikor felmerülhet a kérdés, hogy a személyragos, vagy a személyragtalan alak-e a helyes. Vass Bertalan a Zrinyiász nyelvéből példákat közül a személyragos főnévi igenév használatára (Nyr 12:549). Személyragtalan használat: *Az melyeket teneked nem lehet tudni; Ifjantan kelle veszni szegénynek; Nem dicséretes neked halált kívánni*. Személyragosak: *Nem is kell oly messzi nekünk jegyverkezniünk; Jobb lett volna néked vesztesz lenned; De nekem nem szabad ilyeneket szólnom; Jobb tehát nekem nem tusakodnom*.

Szegledi István írja Arany János főnévi igenév-használatáról: „A *kell* mellett álló főnévi igenevek mutatják egyúttal azt a *szeszélynek* (kiemelés tőlem K. K.) mondható változatosságot, hogy a nyelv majd kiteszi a személyragot a főnévi igenéven az ilyen szerkezetekben, hova a *-nak, -nek* ragos cselekvő vagy szenvedő személy vagy dolog odagondolható, majd pedig nem teszi ki. Sőt egymás után következő, ugyanazon *kell* állítmányhoz tartozó főnévi igenevek közül is egyiket kiteszük, a másikon nem, pl. Most úgyesen kell szólnotok, s oly érvet hozni fel... gyengét nem mondani Arist. 3:212.“ Ebben az Arany-idézetben nem tartanám feltétlenül *szeszélynek* azt, hogy egyszer személyragos az infinitívus, máskor személyragtalan, de általában véve valóban *szeszélyesnek* tűnhet a személyragos főnévi igenéven a rag használata vagy elhagyása nemcsak Arany Jánosnál, hanem más íróknál is.

Megvizsgáltam a személyragos főnévi igenév használatát Kemény Zsigmond, Eötvös József, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Aczél Tamás, Földes Péter és Veres Péter egy-egy munkájában. Egyenként kb. 80—100 lapnyi anyagot néztem át. Kemény Zsigmond kivételével, aki a kétféle lehetőség közül szinte kivétel nélkül a személyragtalan igenevet alkalmazza, mindannyian vegyesen használják. A külön szóval is megnevezett *logikai alany* esetében az egyes íróknál a következő százalékban maradnak el a főnévi igenév személyragjai: *Kemény*: 94% személyragtalan alak (Zord idő 2:1—83); *Veres P.*: 75% (Három nemzedék, Szolgaság 57—107); *Mikszáth*: 68% (A Noszty-fiú esete... 1—125); *Eötvös*: 66% (A falu jegyzője 1:83—121; 205—263); *Jókai*: 65% (Az arany ember 50—120); *Földes P.*: 65% (Kanyargós Dráva 230—326); *Aczél T.*: 50% (A szabadság árnyékában); a napi sajtónk becslésem szerint a vagylagos esetek közül 1—10%-ban használ személyragtalan alakokat; viszont a nyelvjárások általában még a köznyelv mindennapi társalgási nyelvénél is magasabb százalékban mellőzik a személyragos formákat. A személyragtalan alakok százalékszámát a nyelvjárásokban igen magas lehet; a nyelvtani nyelvatlaszgyűjtés során végzett feljegyzések szinte (az ország különböző részein) kivétel nélkül erre vallanak.

3. A *Sándornak adnia kell, neki adnia kell* féle mondatokban többször felmerült a két értelműség kérdése. A probléma az, hogy a *-nak* raggal ellátott személy vagy a *neki* névmással jelölt személy nem csupán a cselekvés részese lehet (aki a cselekvést végzi, tehát *logikai alany*), hanem a cselekvés eredményének is részese lehet (részes-határozó). Tehát: *Sándornak adnia kell* jelentheti azt, hogy 'Sándor adni köteles' és ezt is: 'ő köteles Sándor számára adni'. Ragtalan formában: *Sándornak kell adni* ugyancsak kétféle jelenthet.

Vizsgáljuk meg a *hoz* és *érez* ige paradigmáit ebből a szempontból:

<i>nekem kell hoznom</i>	<i>nekem kell éreznem</i>
<i>neked kell hoznom</i>	— — —
<i>neki kell hoznom</i>	— — —
<i>nekünk kell hoznom</i>	— — —
<i>nektek kell hoznom</i>	— — —
<i>nekik kell hoznom</i>	— — —

nekem kell hoznod	—	—	—
<i>neked kell hoznod</i>	neked	kell	érezned
neki kell hoznod	—	—	—
nekünk kell hoznod	—	—	—
nektek kell hoznod	—	—	—
nekik kell hoznod	—	—	—
nekem kell hoznia	—	—	—
neked kell hoznia	—	—	—
<i>neki kell hoznia</i>	neki	kell	éreznie
nekünk kell hoznia	—	—	—
nektek kell hoznia	—	—	—
nekik kell hoznia	—	—	—
nekem kell hoznunk	—	—	—
neked kell hoznunk	—	—	—
neki kell hoznunk	—	—	—
<i>nekünk kell hoznunk</i>	nekünk	kell	éreznünk
nektek kell hoznunk	—	—	—
nekik kell hoznunk	—	—	—
nekem kell hoznotok	—	—	—
neked kell hoznotok	—	—	—
neki kell hoznotok	—	—	—
nekünk kell hoznotok	—	—	—
<i>nektek kell hoznotok</i>	nektek	kell	éreznetek
nekik kell hoznotok	—	—	—
nekem kell hozniok	—	—	—
neked kell hozniok	—	—	—
neki kell hozniok	—	—	—
nekünk kell hozniok	—	—	—
nektek kell hozniok	—	—	—
<i>nekik kell hozniok</i>	nekik	kell	érezniök

A *hoz* igének lehet részeshatározó vonzata. A paradigmán feltüntetett 36 eset közül 30-ban félreérthetetlenül részeshatározó a *neki* névmás (a cselekvés eredményének a részét nevezi meg), nem logikai alany. A logikai alanyt itt a főnévi igenév személyragja jelöli meg, mely eltérő személyű a részeshatározótól. Abban az esetben, ha a főnévi igenév személyragja azonos személyű a *neki* névmással, akkor a *neki* lehet logikai alany és részeshatározó is. A dőlt betűvel szedett első és második személy pl. a *nekem kell hoznom* jelentheti azt, hogy 'én vagyok köteles hozni' és azt is, hogy 'a magam számára vagyok köteles hozni'. Ez utóbbi jelentés azonban inkább csak elméletben van meg, mert ezt a jelentést ritkán fejezzük ki ilyen módon. Sőt, ez a jelentés maga is nagyon ritka, mivel ugyanaz a személy nem igen részesíti magát valamiben. Így pl. az *ad* igével kapcsolatban ez a jelentés elő sem fordulhat: *nekem* (magam számára) *kell adnom*. Itt a *nekem* tehát csak logikai alany lehet. A vastag betűvel szedett harmadik személy az előbbi két jelentésen kívül (melyekből a második itt sem számottevő), még egy harmadik jelentést is hordozhat: 'az ő számára köteles hozni vki' (aki a főnévi igenéven személyraggal van megjelölve). Tehát a *neki* névmás lehet logikai alany és részeshatározó is. Az *érez* és még sok más igének (*tanul, lát, elműlik, szeret, figyelmeztet, nevet, visszatér, elhagy* stb.) nincs részeshatározó vonzata, így a velük szerkesztett főnévi igenéves szerkezetben félreértés nem lehetséges; a *-nak, -nek* ragos szó és a *neki* névmás csak logikai alany lehet (*neki figyelmeztetnie kell*).

Aszemélyragos főnévi igenévvvel kapcsolatban már Brassai is felveti a kétértelműség kérdését. Helyteleníti a személyrag használatát akkor, amikor „a mondatban világos szóval ki van fejezve a személy, akire vonatkozik az infinitívus . . . P. o. *Ezt s ezt magamnak kell leírni*: ebben a 'magamnak kell' világosan kijelenti, hogy ki írja le az írandót. Elemezve: 'az én kötelességem, hogy leírjam'. Úgy de ha ezt: '*magamnak kell leírnom*' amaz előbbi formával egyetérővé tesszük, egy más értelmet, t. i. 'a magam számára kell

leírnom' kifejezhetetlenné tesszük; holott az én szabályom szerint a *magamnak kell leírnom* imezt fejezi ki" (Akad. Értesítő 1863. 3: 398).

Brassai szabálya tehát — ha jól értelmezem — a főnévi igenév személyragjára még egy funkciót hárít: a cselekvő személyén kívül jelezzé azt, hogy a mondatban szereplő *-nak, -nek* ragos szó vagy *neki* névmás *részeshatározója*-e a mondatnak, ill. a *cselekvés eredményének* vagy nem. Tehát az ő szabálya szerint a *nekem kell leírni* azt jelentené: 'én írom le', *nekem kell leírnom* = 'a magam számára írom le'. Ilyen funkciója azonban sohasem volt a személyragnak. De a 3. személyben még egy ilyen mesterséges szabály sem segíthetne a félreérthetőségen. Pl. *neki kell leírnia* még mindig kétféle jelenthet, 1. 'a maga számára írja le ő maga'.² 'ő írja le neki (az ő számára)'. Másrészt arra sem gondolt Brassai, hogy pl. a *neki meg kell mondani* nemcsak azt jelenti, hogy 'ő köteles megmondani', hanem azt is: 'valaki köteles megmondani számára (neki)', mert nem is tudunk személyragot tenni a főnévi igenévhez, ha még nem ismerjük a személyt, aki vki számára a cselekvést elvégzi. Simonyi Brassainak a magyarázatához röviden azt jegyzi meg, hogy „a *személyrag nélküli* (kiemelés tőlem, K. K.) igenéves szerkezet mindig kétértelmű lehet, ha datívussal járó főige van benne, pl. *ezeknek az embereknek sok pénzt kell fizetni*" (Nyr 54: 93). Amint fentebb láttuk, a személyragos alak éppúgy kétértelmű lehet, mint a ragtalan. Simonyi példájában is fennáll a kétértelműség, ha kiteszük is a személyragot: *ezeknek az embereknek sok pénzt kell fizetniük*.

Nézzük már most meg azt, hogy ha ilyen feloldhatatlan nyelvi kétértelműségről van szó, vajjon miért nem fejleszthet ki a nyelv olyan szabályt³, nyelvhasználatot — mondjuk ahhoz hasonló, amit Brassai ajánl —, amely a félreértést eleve lehetetlenné teszi.

Megfigyeléseim eredményeképpen azt mondhatom, hogy a valóságban nagyon kevés veszély van arra, hogy a személyragtalan vagy személyragos főnévi igenévek egyező személy esetében [*neki kell hozni(a)*] kétértelműek legyenek. (Ez vonatkozik az irodalmi nyelvre majdnem olyan mértékben, mint a mindennapi társalgás nyelvére.) Ennek oka az, hogy a beszédhelyzet, a körülmények, melyben a beszélgetés elhangzik, vagy a közlés történik, nem engedik meg, hogy félreértés lehessen. Figyeljük meg pl. ezt a két beszélgetést:

X.: Sanyinak elfogyott a pénze. Kellene számára Gyurkától kölcsönkérni.

Y.: Gyurka most nem adhat Sanyinak, mert a lakótársa, Feri igen nagy pénzzavarban van, és most *neki kell kölcsönözni(e)*.

X.: Már egy hete nincs egy fillérem se. Pistától kellene kölcsön kérni.

Y.: Tudod mit? Jóskának most van pénze. Kérj tőle! Ő már sokszor kért tőlünk, de még sohasem adott. Az egyszer *most neki kell kölcsönözni(e)*:

Ebből láthatjuk, hogy a *most neki kell kölcsönözni(e)* mást jelent az első és mást jelent a második esetben. Tehát sem a ragtalanság, sem a személyragozottság nem dönti el ebben az esetben azt, hogy a lehetőségek közül melyiket jelentse a szerkezet. Mégsem érthető félre. Mi dönti el a jelentést? A beszédhelyzet, a körülmények döntenek el.

Nézzünk néhány irodalmi példát is.

A következő mondatnak az előzménye a regényben az, hogy jelentést kell Belgrádba küldeni. Ennek a módjáról beszél a szereplő: *Személyesen kell elvinnie valakinek, és mindjárt a szájukbarágní* (Földes, 300). Lehetne személyrag nélkül is: *elvinni*. Azt, hogy a *valakinek* itt nem azt jelenti: valaki számára, nemcsak a szájukbarágní mutatja, hanem a helyzet, az előzmények is. Egy másik mondat: *Magának csak panaszkodni kell, siránkozni, mint egy gyászvitéznek, annyi még a maga ocsuval telt fejéből is kitelik, remélem!* (Földes, 252). Itt is rész-

³ Ilyennek gondolható a nyelvjárásokban a már említett: *Én el köllök mennyi* stb. *én nek köllöm vényi* stb., *én el kell mennem a templomba* stb. — Továbbá a *Nekem el kell mennem* helyett az: *én el kell, hogy menjek* v. *én el kell menjek* féle szerkezet különösen az erdélyi nyelvjárásokban (vö. Nyr 18: 561; 25: 359; 30: 278; NyF 32: 35 stb.). A magyar nyelvterület legnagyobb részében és a köznyelvben a *kell* sze mély telen használatának elveszése nem történt meg. A *hogy*-os, alanyi mellékmondatos szerkezet pedig a magyar nyelvet beszélők nagy többsége számára ismeretlen, szokatlan forma. Az említett írók közül Földesnél találtam ilyen 4 esetben. Pl.: ... „hogyha már magát el kellett árulja ...“ (i. m. 285).

letesen volt már arról szó, hogy mi lesz az illető feladata, és a mondat befejező szakasza is rámutat erre. Tehát a *magának* nem azt jelenti, hogy a *maga számára*. Ha mindezek a körülmények nem világítanak meg a dolgot kellőképpen, a személyrag sem tenné ezt meg, továbbra is kétértelmű maradna a mondat. Vagy egy másik mondat: *Úgy ám, de a vendég táskáját nekem kellett behozni* (Mikszáth, 93). A *nekem* itt nem jelentheti azt, hogy számomra, hisz az idézett mondat Kopereczky báró dorgáló szavaiból való, aki Bubeniyk írását szidja, hogy az nem várta őt és nem segédkezett, mikor ő vendégével hazaérkezett. — Más helyen Kopereczky ismerteti újonnan fogadott titkárával az ő leendő feladatait: *Mindenekelőtt egy szép beiktatási beszédre van szükségem. Ezt önnek kell megcsinálni* (Mikszáth, 73). Tehát véletlenül se lehet arra gondolni, hogy az *önnek* ezt jelentené: az ön számára. — Vagy Eötvösnél: *A parasztnak hajtani kell* (t. i. a nyulat). Nyilvánvaló itt: nem arról van szó, hogy a parasztnak hajtani vki vmit, hanem arról, hogy a paraszt kötelessége hajtani. — Vagy Jókainál: *Az arany embernek hazudni kellett, mindig hazudni* (55.). Az előzmények itt is nyilvánvalóvá teszik: nem arról van szó, hogy az arany ember számára kellett hazudni. — Vagy Aczélnál: *Ezt a villamost is rendbe kellett hozni valakinek, és voltak akik megcsinálták* (198). Tehát nem 'vki számára', hanem a *valakinek* arra utal, hogy volt valaki, aki megcsinálta. — Vagy ez: *Annak is örülök, hogy az öreg Krancznak sikerült a múlt héten szalonját felhozni vidékről, különben felkopna az állunk* (190). Tehát itt sem arról van szó, hogy Krancz számára, hanem arról, hogy Krancz hozta. — Veres Péternél: *menni kell hát neki is szolgálatot keresni* (76) nem azt jelenti, hogy valaki megy az ő számára (neki) szolgálat után, hanem hogy ő megy (akire a *neki* szóval utal a mondat), s ez is a körülményekből, a helyzetből derül ki.

A példákból szándékosan közöltem olyanokat, melyek személyragtalanok. Ezek azt mutatják, hogy azt a véleményt (l. Simonyi nézetét fentebb), mely szerint a személyragtalan datívusz vonatú főnévi igenév mindig kétértelmű lehet, nem igazolja feltétel nélkül a természetes nyelvhasználat. Ez a tétel többnyire csak olyan mondatokra érvényes, amelyeket kiszakítunk abból az összefüggésből, helyzetből, amelyben elhangzanak. Az ilyen mondatok természetesen a levegőben lógnak, s ilyenek a nyelvhasználatban tulajdonképpen nincsenek. A társalgásban a természetes beszédhelyzet eleve kiküszöböli a félreértés lehetőségét, ha meg szükséges, kiegészítéseket tesz a beszélő, ami a társalgásban könnyűszerrel megy. Írásban pedig a gondos fogalmazás, a beszédhelyzet pontos leírása hártja el a kétértelműséget. Csak ez lehet a magyarázata annak, hogy a nyelv nem fejlesztett ki olyan szabályt, mely az elméletben valóban meglévő kétértelműség veszélyét elhárítsa. A személyragos alakokra, amelyeknél elméletileg szintén fennáll a kétértelműség, az elmondottak éppúgy érvényesek, mint a személyragtalanokra. Erre csak egy példát hozok fel: *sikerült neki néhány pengőt összekaparnia* (Aczél, 185). Ennek a mondatnak az értelme is csak az összefüggésben világosodik meg: vagyis, hogy 'sikerült számára (neki)'-e, vagy 'sikerült maga magának'...

Természetesen a nem körültekintő fogalmazás okozhat zavarokat ezen a téren, ott azonban a ritkább eset az, hogy személyrag kitételével lehet elkerülni a kétértelműséget, sokkal inkább egyéb úton.

Pl. Aczél Tamásnak ebben a néhány sorában kétértelműség van (egy gyárigazgató beszél mintegy önmagához): »De hogy a csodába mondja meg a munkásoknak, hogy ismét túlórázniok kell, mert a rendelést október végére le kell szállítaniok. Harminckét új szerszám kell hozzá, *Krancznak át kell szólnia a szakszervezetbe*, hogy küldjenek ide négy vagy öt szerszám-lakatost, mert maguk nem győzik« (233). Itt valóban nem tudjuk, hogy magának teszi-e kötelezővé, hogy szóljon Krancznak, aki az üzemi szakszervezetben talán vezető. Lehetne erre gondolni, mert így folytatódik: Az ablakon át lekiáltott az udvarra:

Krancz elvtárs!

Az öreg felnézett.

Nó mi kell?

Jöjjön csak fel egy percre! Krancz intett, hogy azonnal jön.

A továbbiakban nem derül ki semmi: ad-e Krancz négy vagy öt szerszám-lakatost, vagy mint szakszervezeti vezető megy-e a központba emberekért, vagy hát mi lesz végül. A »küldjenek ide négy vagy öt szerszám-lakatost, mert maguk nem győzik«, része a mondatnak talán azt sejteti, hogy az utóbbiról lehet szó.

A személyrag megléte nem dönti el a kérdést, az sem döntené el, ha elhagynánk a személyragot. A kérdést az oldaná meg, ha az egész helyzet gondosabban lenne leírva, a mondanivaló nagyobb körültekintéssel lenne szerkesztve.

Talán nem is annyira félreérthető, mint inkább félremagyarázható a következő két mondat, ahol a személyrag hiánya okozza a félremagyarázhatóságot. Itt a *-nak* ragos szók nem logikai alanyok, hanem részeshatározók, a logikai alanyok pedig a részeshatározótól eltérő személyűek. Így a rag használata tehát a félremagyarázhatóságot is eleve kiküszöbölné (a hiányzó ragot kitesszük zárójelben):

Ezért van, hogy olyan sok tavaszon éppen Húsvét után való napon vernek ki (t. i. kezdik kihajtani a jóságot a legelőre a parasztok), mert akkor csak Pünkösdre kell a pásztornak kalácsot sütni(ük) (Veres, 78; t. i. a kettős ünnepkor kalács járt a pásztornak, tehát nem a pásztor süt). — Vagy ez: Atyus! nem volna-e jobb a bort s az ökröt a lakoma többi kellékével együtt Dorkának ajándékozni(nunk) (Kemény, 75; tehát nem Dorka ajándékozik).

4. Mielőtt megkísérelnénk a személyragos főnévi igenév használatának a megfogható szabályszerűségeit számbavenni, nézzük meg az eddigi véleményeket erre vonatkozóan.

Brassai felfogását már láttuk. Simonyi szerint az élőbeszédben „még rendesen mondjuk: *dolgoznom, dolgoznod, dolgoznunk, dolgoznotok kell*, de már a 3. személyt inkább rag nélkül mondjuk: *őneki dolgozni kell*, szegényeknek sokat *kell dolgozni*. Az irodalmi nyelvben más megszorítását tapasztalhatni a szabálynak: úgy látszik pl., hogy csak határozott főnév mellett használnak személyragos igenevet, pl. a hibának itt *kell lennie*, e. h. itt hibának *kell lenni*; szokatlan ez: Itt hézagoknak *kell lennie*“ (Nyr 54:93). — Először is a *dolgoznom kell* stb. sort ki lehet egészíteni a 3. személyű alakokkal: tehát *dolgoznom, dolgoznod, dolgoznia, dolgoznunk, dolgoznotok, dolgozniok kell*. Így magában, természetes, hogy személyragozva mondjuk. Tehát az „élőbeszédben, a harmadik személyű alak is személyragozva fordul elő, ha más szó nem jelöli a logikai alanyt, viszont az első és második személyű is gyakran személyragtalan, ha pl. a *nekem* névmás is megjelöli a cselekvőt (logikai alany). A *nekem* névmás el sem maradhat, ha az *is* szócskával bővül a mondanivaló: *nekem is dolgozn(om) kell*. Aini az irodalmi nyelvet illeti, szintén nem tapasztalható a „más megszorítás“. Amint arról már számadatokat közöltem, igen gyakori a személyragtalan forma: *Miért kell nekünk ennyire bujkálni* (Földes, 305); *Nekik nem kell még a falu térképét sem ismerni* (uo. 251); *S nekem ma azt kell legelőbb észrevenni?* (Kemény, 12); *... melyen nekem járni kell* (uo., 32); *Mindenegyéb, mi velünk történéhetik, vagy mit nekünk kell megtenni, oly kétséges...* (uo. 22); *... a törökkel neki folytonos viszonyt kell fenntartani* (uo. 3); *... neki kell megfizetni a kárt* (Veres P., 96); *... a nagyobb bojtárok ugyancsak az átvétellel vannak elfoglalva, mert nekik is tudni kell, mi jön a kezük alá* (uo. 83); *Hm, gondolta Bubenyyk, a két pecsérke már együtt ül, nekem se szabad kézni* (Mikszáth, 110); *... úgy itélem a helyzetet, hogy nekünk is tenni kell valamit* (uo. 89); *... könnyű neki hú férjnek lenni* (Jókai, 51); *... neki is naponként háromszor kellett öltözni* (uo. 75). Természetesen személyragos példákat is lehetne ugyanilyen esetekre felhozni, de nem többet, mint a személyragtalanokból. Tehát nem lehet azt mondani, hogy az irodalmi nyelvben merőben más a helyzet, mint az élőbeszédben.

Simonyinak a másik megállapítását sem igazolják a példák, azt t. i., hogy csak határozott főnév mellett használnának személyragos főnévi igenevet. Íme „határozott főnév“ mellett személyragtalan alakok: *A konferenciának kezdődni kelle* (Eötvös, 111); *Az arany embernek hazudni kellett...* (Jókai, 55); *Mihálynak el kell menni valahová tengeri fürdőre...* (Jókai, 106); *... a beszédnek pedig meg kell lenni* (Mikszáth, 161); *a bizottsági uraknak elég volt a gyűlölt alispán kínos feszegetését látni* (Mikszáth, 180); *... már csak ennek a napnak kell elmúlni, hogy hozzáfoghasson célja megvalósításához* (Földes, 280); *A saját fiainak helyt kell állni, ha az ég leszakad is* (Veres, 88); *... jönni kell már az asszonyoknak* (uo. 65). Tehát a „határozott főnév“ nem teszi feltétlenül szükségessé a személyrag használatát. Viszont a nem határozott főnév mellett is többször találunk személyragos főnévi igenevet (Simonyi szerint szokatlan ez: *itt hézagoknak kell lennie*, e. h. szokottabb: *itt hibának kell lenni*); *Tóthné szellemi egyénisége hasonlatos volt valamely edényhez, melyen bizonyos ponton repedésnek vagy nyílásnak kell lennie...* (Mikszáth 3:167); *Hogy rossz hasonlattal éljek (de talán nem is rossz), ha egy ruhának azt az illúziót kell keltenie, hogy...* (Mikszáth, 3:191); *... ha minden Kopereczky ilyen lett volna, hány feketé gyöngynek kellett volna lennie a Kopereczky Orsolya főköbőjén, hogy...*

(Mikszáth, 102); *Eszébe jutott, hogy ma nagyobb acélszállítmánynak kell érkeznie* (Aczél, 235); *Személyesen kell elvinnie valakinek, és mindjárt a szájukbarágni* (Földes, 300); *... valami felsőbb lénynak vagy elvnek mégis kell lennie, mely a világot rendben tartja* ... (Illyés Gy.: Pusztagó népe, 38). — A középiskolai nyelvtan Simonyiéhoz hasonlóan foglalást a személyragos főnévi igenév használatát illetően.

Dengl (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus, 161) csak akkor engedi meg a személyrag elhagyását, ha nincs határozott logikai alany (vagyis, ha nem tudjuk, hogy ki végzi a főnévi igenévvel megjelölt cselekvést). Természetes, hogy ilyen esetben nem is tudjuk megjelölni személyraggal a cselekvőt, t. i. ha nem ismerjük. Minden egyéb esetben ki kell tenni szerinte a személyragot.

Nem tesz említést az olyan esetekről, amikor a logikai alany külön szóval van megnevezve, ill. példából az derül ki, hogy ilyen esetben is használni kell a személyragot így: *valamennyiöknek helyt illik állniok; A gazdasági érdekeltségeknek tudomásul kell adniok*. Amikor azonos számú és azonos 3. személyű a logikai alany és a részeshatározó, akkor — Dengl kissé szűkszavú megfogalmazásából ez derül ki — nem szabad a *-nak, -nek* ragos szóval megjelölni a részeshatározót, hanem a *számára* szóval vagy *hogy-os* mellékmóndattal kell megszerkeszteni a mondatot. Nyilván a kétértelműség elkerülése végett állapítja meg Dengl ezt a szabályt. E szerint: *A gazdasági érdekeltségeknek tudomásul kell adniok* csak ezt jelentheti: 'a gazdasági érdekeltségek adják tudomásul'. Ha azt akarom kifejezni, hogy a gazdasági érdekeltségek számára kell tudomásul adják a többes 3. személyű személyek, akkor így kell formálni a mondatot: *A gazdasági érdekeltségek számára tudomásul kell adniok*, vagy: *A gazdasági érdekeltségeknek tudomásul kell, hogy adják*. A *-nak, -nek* ragos részeshatározónak a használatát természetesen a logikai alanyétól eltérő szám vagy személy esetén megengedi: *A gazdasági érdekeltségeknek tudomásul kell adnia*. — Ezekből az következik, hogy a *Pistának kell megmondani* csak azt jelentheti, hogy 'Pista számára köteles vki megmondani'; *A Pistának kell megmondania* viszont nem jelentheti 'Pista számára köteles ő megmondani'. Ezt a merev szabályt a társalgás nyelve — figyelembe véve a mai nyelv szokást — nehezen tudná megvalósítani. De sok példát láttunk arra, hogy a szépirodalmi nyelv sem tartotta és tartja magát ilyenféle szabályhoz. A kétértelműség elkerülésére (?) ajánlott megoldások közül a *számára* sok esetben nehézkes lenne, a *hogy-os* mellékmóndat pedig a magyar nyelvet beszélők többsége számára szokatlan. A Dengl által adott szabály még kevésbé lenne célravezető a költői nyelvben. Az a szabály, amelyben Dengl a személyrag használatát követeli minden olyan esetben, amikor határozott logikai alanya van a főnévi igenévnek (akkor is, ha ez külön szóval meg van nevezve), leginkább az értekező próza nyelvhasználatát tükrözi, amelyre még visszatérünk.

5. Most az általam megvizsgált irodalmi művek nyelvhasználata alapján megpróbálom összefoglalni a személyragos főnévi igenév használatának valóban mutatkozó szabályszerűségeit. Ezek a szabályszerűségek elsősorban a könnyedebb stílusformákra (az élőbeszéd, a szépirodalmi próza, költészet) érvényesek.

A) H a s z n á l n i k e l l a s z e m é l y r a g o s f ő n é v i i g e n e v e t :

a) A dolgozatunk elején felsorolt személytelen szavak mellett általában akkor, ha a cselekvést végző személy határozott, viszont más szóval (*-nak, -nek* ragos szóval vagy *neki* névmással) nincs az illető megnevezve. Pl. ha minden előzmény nélkül bejelentem: *Most el kell mennem; Az apósomnak kétezer forintot kell küldenem* (Mikszáth, 95). — *Személyesen akartam átadni nagyságodnak Deák István és Dániel uraimék egy levelét, mely kézről-kézre vándorolván tegnap érkezett hozzám s hogy a kutya törökök fel ne tartóztassanak, paraszt subába kellett öltöznöm* (Kemény, 3). — Ezek a példák mutatják egyúttal a személyrag használatának valódi szerepét.

b) Az előbbi esetnek megfelelően használni kell akkor is a személyragot, ha az előző mondatban szó volt arról, akire a következő mondathat a főnévi igenév vonatkozik: Pl. *Fölmentek a szobájukba, de az alvástól még messze voltak. Csordultig ki kellett éltvezniök a vidéki mulatság minden ízét* (Mikszáth, 24). — *Nagy visszaéléseket fedeztek fel az ottani folyamszabályozásnál s a főispán volt a szabályozás kormánybiztosa. Buknia kellett* (uo. 58).

Néha az ehhez hasonló esetekben el is maradhat, ha az előzményekből természetszerűen kitűnik az, hogy ki vagy mi végzi a főnévi igenévben a cselekvést. Pl.: *Hála Istennek! De akkor most már menjünk! Egy percet se szabad veszteni* (Mikszáth, 41). — *Már ez a Bubenyk is a nyakamra kezd nőni. Már őt is el kell csapni* (uo. 93).

Viszont előfordul, hogy ilyen esetben a személyrag elmaradása pillanatnyilag zavart okozhat. Pl. *Ezen az őszön nagyapó elhatározta, hogy a Hor alsó folyásának vidékére megy vadászni. El is ment, de többé nem tért vissza. Azt beszélték, hogy a tajgában halt meg. Nagyanyó teljesíteni akarta az öreg régi kívánságát, hogy hozzák vissza a Szukpájhoz, ha meghal. Több mint kétszáz versztányira kellett érte menni a Horon lefelé és nagyanyó csak két hónap múlva került haza a befagyott folyón. Senki sem tudta, miképp húzta a szánt, amelyen öreg cédrusja-koporsóban feküdt jó gazdájának holtteste* (Kimonko: Ahol a Szukpáj folyik, 40). Amint a későbbiekben kiderül, a *menni* csak nagyanyóra vonatkozik, hisz senki más nem ment vele. Ezért ki kellett volna tenni a személyragot, mert egy pillanatra arra gondolhat az olvasó, hogy mások vagy mások is mentek érte.

c) Használni kell általában abban az esetben is, ha az összetett mondat elején már meg van ugyan nevezve a személy vagy ott már volt szó róla, de a következő tagmondatban nincs az illető közvetlenül megnevezve, s így a személyragnak utalnia kell rá. Pl. *Ősszel aztán egy kis késéssel újra iskolába ment és a tanító olyan jó volt hozzá, hogy nem kellett ismételnie, átengedték a harmadik osztályba* (Veres, 76). — *Megmagyaráztam volna neki, hogy nem szabad megtennie* (Földes, 291). — *... egyiknek a lábán tályog támad... s nem mehet elébbe... a másoknak epekövei vannak, otthon kell ülnie,...* (Mikszáth, 89). — *Ahhoz, hogy egy tudomány önálló lehessen, önálló tárggyal kell rendelkeznie* (Laziczius Gy.: Ált. nyelvészet, 114). — Különösen fontos a személyrag használata akkor, ha a mondat több tagmondból áll, s az utóbbi következő tagmondatok főnévi igenévének elhomályosulna egyébként az előbb megnevezett logikai alanyra való vonatkozása. Pl. *A kommunisták kijelentették, hogy a pártbizottságoknak bátrabban kell a vezető pozíciókba emelniök fiatal, fejlődő munkásokat, i ö r e k e d n i ö k kell az idős és fiatal káderek felhasználásának összehangolására, különös figyelmet kell szentelniök a női káderek kiemelésére és nevelésére* (Szabad Nép 1952. okt. 13. 3. lap, 4. bekezdés).

Példa arra, hogy ilyen esetben a személyrag elmaradása zavart okozhat: *A vezetőknak okulniok kell az elkövetett hibákból. Következelés harcot kell folytatni az ütemterv pontos betartásáért⁴. Erre kell mozgósítsák minden erejüket* (Szabad Nógrád 1953. április 29. 3. lap, utolsó hasábj). Tehát itt a *folytatni* szó a vezetőkre vonatkozik és ezért a személyraggal erre utalni kellett volna. Ha a szerző el akarta esetleg kerülni a *-niok* előfordulását kétszer közel egymáshoz, akkor inkább az *okulniok* szóból maradhatott volna el.

d) A személyragnak lehet kiemelő, a cselekvőre nyomatékosan rámutató szerepe. Pl. *Nekünk itt kell harcolnunk, néne! Meg kell változtatnunk a sorsunkat, a magunk sorsát!* (Földes, 292). — *Mіндеgy, akárhogy is van, meg kell tudnia, ki kell derítenie az igazságot* (saját magával szemben támasztott követelmény; uo. 289); *A demokráciáért dolgoznunk kell szaktársak, értsék meg* (Aczél, 239.).

e) Kell használni a személyragot megszólítás után. Pl. *Pirnyák, most segítenie kell, egyforma bajban vagyunk* (Földes, 302).

B) El kell maradnia a személyragnak:

a) Ha nem ismerjük a személyt, aki a főnévi igenévvel megjelölt cselekvést végzi, vagy az általában mindenkire vonatkozik (a főnévi igenév alanya általános alany). Pl. *Meg kell tudni, mi történt...* (Földes, 305); *... arról beszéltek, hogy ki kell hajítani a gazdagokat* (uo.). — *A tömegekkel való érintkezésben meg kell találni a megfelelő hangot.* — A többes szám első személy is kifejezhet általánosítást. Ez különösen az értekező prózára jellemző. Pl. *Az utóbbi kiadást kell tehát hitelesnek tekintenünk.*

b) A részben vagy teljesen kötött formájú közmondásokon kívül a szólásokban, bizonyos fordulatokban gyakoribb a személyragtalan forma: *Bocsánatot kérek, az üzleti életben mindig számolni kell ilyen esetre* (Mikszáth, 40). — *Miért nem alszik? Éjjel aludni kell!* (Kimonko: Ahol a Szukpáj folyik, 107). — *Lopni, azt ügyesen kell* (Földes,

⁴ Helyesen: megtartásáért, teljesítéséért.

259). — *Tudja mért kapta?* (T. i. a szobafogságot). *Majd megtanulja, hogy a haza üdvéért a legsavanyúbb bort is fenéig kell üríteni a pohárból* (uo. 348). — *A tanulópenzt mindig meg kell fizetni* (uo. 290). — *Él kell viselni a fõviseket.* — *Komolyan kell venni.* — *Nem lehet kiverni a fejébõl.* — *Semmiire sem lehet menni.* — *Mit lehet tenni.* — *Nagyítás nélkül el lehet mondani.* — . . . *csak keresni kell.* — . . . *ne kelljen többet mondani.* — *Mondani sem kell.* — *Meg kell adni . . .* — *Nem kell félteni az ördögöt . . .* — *Ezen már el lehet indulni.* — *Ki kell a kigyó mérgejõzõt venni, ha alkalom van rá.* — *Öröm volt hallani.* — *Titokban kell tartani.* — *Hejh, hogy mindennek el kell múlni . . .*

c) Vannak olyan esetek, amikor a hangsúly szemmeláthatóan a fõnévi igenéven van és a személy, aki a cselekvést végzi, csak másodlagos fontosságú, ezért ilyenkor a személyrag használata el is szokott maradni. Pl. *Idefigyelj, Dzsanszi — mondta apám.* — *Vedd elõ a sítalpakat és indulj felfelé. Figyelmeztetni kell Jatut és a többieket, hogy óvakodjanak a betegségtõl* (Kimonko, 71). — . . . *neked is lesznek gyermekeid s azokra is hagyni kell valamit* (Mikszáth, 102). — *De mindegy, ezen már át kell esni a jövendõ boldogsága érdekében* (t. i. Kozsehubának; számára ugyanis lelki izgalmakat okoz a váltó bemutatása az indulatos Stromm lovag elõtt, akinek a nevét Noszty a váltó alá hamisította; Mikszáth, 43).

C) Azokban az esetekben, mikor a fõnévi igenévben kifejezett cselekvést végzõ személy *-nak, -nek* ragos szóval vagy *neki* névmással meg van nevezve, igen gyakran fordul elõ a szépirodalomban a személyragos mellett a személyragtalan forma is. Erre már több példát láttunk, most csak a *neki* névmással kapcsolatban hozunk fel néhány ragos és ragtalan használatú példát: . . . *neki kell megfizetni a kárt* (Veres, 96). — *Tudta már, hogy neki el kell mennie a háztól* (uo. 63). — . . . *neki is naponként háromszor kellett öltözni, mint Timéának* (Jókai, 75). — . . . *neki kellett megkapnia az elsõ nyeresémet* (uo. 71). — *Azt gondolja, hogy ennek így kell lenni* (uo. 70). — . . . *neki nem szabad megtudnia* (uo. 62). *Hm, gondolta Bubenik, a két pécserke már együtt ül, nekem se szabad késni* (Mikszáth, 110). — *És ezt nekem szóról-szóra be kell magolnom* (uo. 73). — *Neked kell elcsinálnod a dolgot* (uo. 52).

Tehát a könnyedebb stílusban, nemcsak a társalgás nyelvében, hanem a szépirodalom nyelvében is vannak olyan esetek, amikor egyaránt lehet személyragos és ragtalan fõnévi igenévet használnunk. Semmi esetre sem lehet azt mondanunk, hogy a személyragtalan alak helytelen. Hisz kódexeinktõl kezdve állandóan kimutatható, sõt gyakori a fõnévi igenév ragtalan használata irodalmunkban. A *neki* névmással, mint logikai alánnyal kapcsolatos fõnévi igenév vegyes használatát a középiskolai nyelvtankönyv is megengedi. Ebben egyet is értünk vele, csupán annyival egészítenék ki, hogy a szabályt csak az említett könnyedebb stílusformákra korlátoznánk feltétel nélkül. E tekintetben teljesen más gyakorlatot látunk a magasabb értekezõ próza és a közérdekû irodalom nyelvhasználatában (sajtó stb.). Több szórányos megfigyelésen kívül tüzetesen megnéztem Horváth János: *A magyar írásbeliség kezdetei* címû könyvét és Lazicius Gyula: *Általános nyelvészet* c. munkáját. Megfigyeléseim eredménye az, hogy szinte véletlennek tekinthetõ az ú. n. vagylagos esetekben a személyragtalan fõnévi igenév használata. Ez nyilván arra mutat, hogy a személyragos alakokat ma választékosabbnak érezzük. Tehát a közérdekû irodalomban és az értekezõ prózában a személyrag használata (minden lehetséges esetben) kötelezõ szabályszerûségnek mutatkozik. Ennek oka valószínûleg a tudatos nyelvhasználatban és az iskolai nevelésben gyökerezik.

Ha már most így áll a helyzet, hogy a személyragos alakokat választékosabbnak érezzük, miért nem mondhatjuk mégsem azt, hogy az *Erzsinek el kell menni* helytelen, s miért nem fogadhatunk el olyan szabályt, hogy használjuk minden lehetõ alkalommal a személyragos alakot. Elsõsorban azért nem, mert ez a nyelvi szabály szembe találna magát a magyar nyelvet beszélõk döntõ többségének nyelvzokásával, nyelvhasználatával. Valószínûleg hiábavaló lenne a harc a személyragtalan alakok ellen. Nem igen tudnánk találni olyan személyt, aki mindennapi nyelvhasználatában minden lehetséges esetben személyragos alakot használna. Pl. *nektek el kell menni* helyett: *nektek el kell mennetek* stb. Amint láttuk, hasonlóképpen van a szépirodalomban is. A könnyedebb stílus legalább annyi esetben megengedi a ragtalan használatot, mint ahányszor nem. Ha pedig a kötött szövegû irodalomra gondolunk, ott a költõnek a forma szempontjából

is a legváltozatosabb eszközökre van szüksége. Nem valószínű, hogy költőink könnyen lemondanának a választás lehetőségéről. Eszerint az ilyen nyelvi formában jelentkező verset helytelenség vádjával kellene illetnünk, vagy a nyelvi helytelenséget megbocsátóan a költői szabadság természetes következményének kellene tulajdonítanunk: *Igen keserves annak élni, kinek nincsen már mit remélni és mégis élni kell* (Csokonai).

Számtalan példán lehetne bemutatni, hogy a költői nyelvben igen hasznos szabály az, hogy adott esetben a költő élhet akár a személyragos, akár a személyragtalan alakkal. Arany János a már említett verssorában valószínűleg nemcsak a szótagszám kedvéért, hanem a jóhangzás szempontjából is szívesen mondott volna és mondott le a személyragos alakról az egymáshoz közel előforduló két főnévi igenév egyikében: *Most ügyesen kell szólnotok s oly érvet hozni fel* (Arist. 3: 212). A jóhangzás is egyik követelménye a választékosságnak. Nem merném állítani, hogy Kemény Zsigmond és Jókai alkövetkező helyeken tudatosan használták volna a jóhangzás kedvéért egyszer a személyragos, máskor a személyragtalan alakot, de nem is lehetetlen: *... az udvarmesternőnek kellett figyelmeztetni e, hogy ily gyászos napon a királyné kíséretében senkinek sem szabad könnyelműnek lenni...* (Kemény, 8.). — *Azonban nem kételkedett, hogyha Elemért vissza követelni nem sikerülhet, akkor keresztyéni kötelességből is okvetlenül ki kell váltania* (uo. 3). — *... természetes dolognak tartották, hogy ilyenkor Timárnak őket el kell hagynia. Hiszen neki is kenyérkereset után kell látni* (Jókai, 70). — *Mikor megtudad, hogy nem szeret a nő, mert egy harmadik alak áll kettőtök között, nem kellett volna gyáván elfutni, hanem oda kellett volna menned ahhoz a harmadik emberhez...* (uo. 111). — Néha a sajtóban, az értekező prózában is felmerül a jóhangzás kérdése. A legtöbb esetben gondos körültekintéssel el lehetne kerülni az egyhangúságot. Biztos vagyok benne, hogy a következő két mondatban nem szenvedett volna csorbát sem az érthetőség, sem a választékosság, ha csupán a jóhangzás kedvéért nem fordulnának elő bennük sűrűn a személyragos alakok. A példákban könnyű lesz megítélni, hogy valóban lehetett volna ezen segíteni: *De termelőszövetkezeteinknek a kapásnövényekből is nagyobb termést kell betakarítaniuk, mint az egyéni gazdáknak. Ki kell használniuk minden lehetőségét, igazolniuk kell a nagyüzemi gazdálkodás fölényét* és ezzel is vonzóvá kell tenniük a szövetkezetet, a közös gazdálkodást az egyénileg dolgozó parasztok előtt, meg kell könnyíteniük számukra a szövetkezethez vezető utat (Szabad Nép, 1953. jún. 10. 1. lap, 2. hasáb). — *Ez a kiejtécsere nem is valami nehéz, mert az é-vel beszélőnek nem kell más tenni e, csak mindenütt nyílt e-t mondania a eredeti kiejtésének zárt é hangjai helyett* (MNY 37: 90).

Kitűnik az elmondottakból, hogy a főnévi igenév személyragozásának kérdésében nem állíthatunk fel merev szabályt. A kétféle használatnak az oka is nyilvánvaló: egyrészt a funkció nélküliség miatti ingadozás, másrészt amint láttuk, hasonló vagy azonos nyelvtani szerkezetekben egyszer feltétlenül szükséges, máskor pedig nem is lehet személyragot használni. Így a nyelvérzék számára egyaránt megszokott mindkét forma. Ez a magyarázata annak, hogy olyan esetekben, amikor nincs a személyragnak funkciója, a nyelvhasználat hol az egyik, hol a másik formát választja. — Mindenesetre az is nyilvánvaló, hogy a személyragos főnévi igenévvvel kapcsolatban felmerülő szempontok, problémák megkívánják, hogy írásainkban gondos körültekintéssel használjuk vagy ne használjuk őket.

A BIRTOKOS ÖSSZETÉTELEK KETTŐS RAGOZÁSA

Írta: Prohászka János

Sok szó esik napjainkban a nyelv szótári szókészletének folytonos változásáról, napról-napra történő gyarapodásáról, bővüléséről. A szókincs gyarapodásának a legtermészetesebb módja az, amikor a nyelv a saját erejéből alkotja meg az új fogalmak jelölésére szükségessé vált új szavakat. Új szavak alkotása a meglévőkből közismerten kétféle

⁵ Helyesen: felsőbbrendűségét.

módon történik: szóképzéssel és szóösszetétellel. Mindkét csoportban sok olyan jelenséget találunk, amelyek érdekességükkel az avatatlanokat is le tudják kötni. Ezúttal a szóösszetételek egyik fájának használatában tapasztalható érdekes jelenséget mutatunk be: a birtokos összetételek kettős ragozását.

Birtokos összetételnek nevezi a nyelvtan azokat az összetételeket, amelyekben az összetétel két tagja alárendelés viszonyában áll: az első tag birtokosa a második tag-nak, vagyis a második tag birtoka, hozzátartozója az elsőnek. Pl. a *háztető* összetételt ennek a birtokos szerkezetnek rövidítéséül tekinthetjük: a *ház[nek a] tete[je]*, vagy a *kenyérhøj* összetétel ennek a rövidítése: a *kenyér[nek a] høj[a]*. Az ilyen rövidített birtokos szerkezet tulajdonképpen csak akkor igazi összetétel, ha a birtokviszony jelölője, a birtokos személyrag hiányzik. Csak kevés összetett szavunkon jelöli meg a birtokos személyrag világosan az összetétel két tagjának viszonyát, pl. *barátfüle*, *fejelágya*, *hónalja*, *lábjeje*, *napkelta*, *vásárfia* (l. Tüzetes Magy. Nytan 362). A népnyelvben ez a viszony gyakrabban meg van jelölve, pl.: *kezejeje*, *kezenyele*, *papsajtja*, *fődfeneke*, *háztalpa*, *házfőgye*, *faluvéje*, *kürtűszája*, *ingujja* (Németi Sándor: A domokosi nyelvjárás, Nyr 42: 67); *asztalszéje*, *istenbáránnya*, *júhaszna*, *kezeháta*, *talpasztive* (Gencsy István: A gergyói nyj., Nyr 34: 191); *szájaszile*, *fogaina*, *jülocimpájo*, *kezeszaro*, *tiérdékaláccso*, *lábomkásájo*, *kálhavállá*, *pincetorka*, *keménceszája* (Grábler Ida kéziratoss gyűjtése: Vas m. Közeghegyalja, a MTA. Nytud. Intézetében).

A birtokos összetételek az összetételeknek légelevenebb fajtái, folyton folyvást keletkeznek újak meg újak. Körükben igen érdekes jelenség a kettős ragozás. Ez akkor áll be, ha az összetétel valamely másik szóval birtokviszonyba kerül. Ilyenkor a kettős birtokviszony következtében az összetétel sokszor szétválik, alkotó elemeire bomlik. Pl. a *szemfény* birtokos összetételt újabb birtokviszonyban így ragozzuk: *szemem fénye*, *szemed fénye*, *szeme fénye* („szemünk fénye, a gyermek“). Itt tulajdonképpen az összetétel megszűnt, két tagja szintaktikus szerkezetbe lépett egymással, s úgy illeszkedik bele a mondat egyéb viszonyaiba. Simonyi szerint ez a fölöldás a könnyebb érthetőség kedvéért történik: a nyelv t. i. világosan meg akarja jelölni, hogy az első tagot lépteti új birtokviszonyba, nem pedig a másodikát (Nyr 4: 246).

Ügyszólván minden pillanatban találkozunk ilyen fölbomlott összetételekkel: *atyafi*: atyám fiai, *csizmasark*: elkopott a csizmám sarka, *hajszál*: minden hajam szála az égnek meredt, *háztáj*: elkerülöm a házatok táját, *kézírás*: „áldott a keze írása“ (Arany), *könnyhullás*: „de sűrűbb két szeme könnyének hullása“ (Petőfi), *névnap*: holnap lesz a nevem napja, *szekérrúd*: kifelé áll a szekerem rúdja, *szempillantás*: „mint a barna éjjél szeme pillantása“ (Arany), *szűrujj*: be van az én szűröm ujja kötve, *vállcsont*: „de mikor egy dárda vállá csontját érte“ (Arany), *baltanyél*: „baltája nyelére támaszkodva mondja“ (Petőfi), *gatyaszár*: „varrad meg a gatyám szárát“ (Népdal), *cipőtalp*: kilyukadt a cipőm talpa, *ingujj*: elszakadt az ingem ujja, *háztető*: házunk tetejére felszállott a gólya, *lábnyom*: „lábád nyomán kinyílik a virág is“ (Népdal), *szívdobogás*: „szíved dobogását hallgatom“ (Petőfi), *ujjhegy*: csak az ujjam hegyével érintettem meg; és még számtalan sok ezekhez hasonló.

Mihelyt az ilyen, újabb birtokviszonyba lépett birtokos összetételeknek használatában észrevették, hogy felbontva is, felbontatlanul is előfordulnak, legott fölmerült a kérdés, melyik használat a helyes. A kérdésre a nyelvűveléssel foglalkozók az első pillanattól kezdve mindmáig általában egyértelműen úgy nyilatkoztak, hogy csak a felbontott alakok a helyesek, ezek felelnek meg a magyar nyelvérzéknek, ezeket szentesítette a nyelvcsokás.

Szarvas Gábor már 1866-ban, a pozsonyi gimnázium értesítőjében megjelent *Magyartalanságok* című, első jelentős nyelvészeti tanulmányában helytelennek mondja az *agyvelöm*-féle alakokat, s azt állítja, hogy a birtokviszonyos *agyam veleje* a helyes. Majd a Nyelvőr megindítása után állandóan megrója a föl nem bontott, csak a végén személyragozott birtokos összetételek használatát. Megrovásai közül csak egyet említünk meg, azt, amikor egy Nemzeti Színházbéli előadásról írva megállapítja, hogy a színészek gyakran a szerző ellenére rontják is, javítják is a nyelvet, s hivatkozik arra, hogy egy háromszor megnézett színdarab előadásán következetesen így hallotta: — „Lendvainé: Hisz ma születésnapod van. — Szigeti: Születésem napja?“ S ehhez a következő szellemes

megjegyzést fűzi : „Nem tudjuk, hogy a darab fordítója-e az új magyar» vagy Lendvainé; hanem hogy az a születésnapod, művelt nyelven szólva, *füldobunknak* irgalmatlanul fáj, arról *kebelmélyünk*ből jövő sohajtásunk eléggé tanúskodott“ (Nyr 1 : 144). Ugyanitt helytelennek mondja az *agyvelőd, hajszála, szívadobbanása* alakokat az *agyad veleje, haja szála, szíve dobbanása* helyett (145). Azt is írja, hogy a „*gondolkozásmódomnál* fogva“ helyesen így van : „*gondolkozásom módjánál* fogva“ (1 : 389).

Volf György is egy véleményen van-Szarvassal, amikor ezt a mondatot : „ittas állapotban összeveszett az *életpárjával*“ így javítja ki : *élete párjával* (Nyr 1 : 236).

Ugyanezt a szigorú fölfogást vallja Simonyi is, amikor 1872-ben így ír : „Az összehozott főnevek ragozására nézve, ha köztük birtokviszony van, meg kell jegyeznünk, hogy kettős birtokviszony beálltával mind a kettő fölveszi a személyragokat ; még pedig a közvetetlen birtok az illető személy ragjait, a közvetett pedig a 3. személyét, pl. *agyvelő*, annyi mint az *agynak a veleje*; ez egyszerű birtokviszony. Ha most még egy újabb birtokviszony áll be, ha t. i. meg akarom mondani, kié ez az *agyvelő* = *agynak a veleje*, okvetlenül az *agy*-at is kell személyragoznom. Tehát : megrázkódott az *agyam veleje*, nem pedig az *agyvelőm*“ (Nyr 1 : 196).

Brassai Sámuel is germanizmusnak mondja az *észjárás* alakot az *eszejárása* helyett a Nyelvújítás és Ballagi című, 1881-ben megjelent munkájában, amikor Ballaginak a nyelvújításról írt következő mondatát hibáztatja : „A nemzet felkarolta az újításokat s magáénak vallotta, mert azokban saját szellemére, *észjárására* ismert“ s azt írja : „A magyarnak *eszejárása*, nem pedig *észjárása* (germanizmus) van“ (i. m. 11., Nyr 75 : 403).

Simonyi az 1872-ben vallott fölfogását később is fönntartotta. A Helyes Magyarság 3. kiadásában (78) így nyilatkozik : „A *névnap, születésnap* birtokos személyragokkal helyesen így van : *nevemnapja, nevenapja, születésnapja*, nem pedig : *névnapom, névnapja, születésnapod*. Így *lábamszára, eszejárása, fizetésünk rendezése* (nem : *fizetés-rendezésünk*)“.

Ugyanezt a felfogást tükrözi Szinnyei megállapítása is, aki „a nem idegen földről behurcolt, hanem az idehaza támadt bajok“ közé sorolja és „nyelvtani hibá“-nak minősíti a *magatartásom, magaviseletem, névnapom* alakokat a *magamtartása, magamviselete, nevemnapja* helyett (Magyarosan 2 : 77).

Számos más hasonló megállapítást idézhetnénk még, e helyett azonban rámutatunk arra, hogy az ilyen birtokos összetételek birtokos használatában a felbontott és fel nem bontott alakok között az ingadozás elejétől fogva megvolt, hovatovább mind nagyobb lett, s ma már majdnem oda jutottunk, hogy a föl nem bontott *névnapom, születésnapod, magatartásod, magaviseleted*-félék csaknem teljesen kiszorítják a régebben egyedül helyesnek tartott *nevemnapja, születésnapja, magadtartása, magadviselete*-féléket. Ma már szinte feltűnik, amikor folyóiratunk egyik régi, gondos, szép, választékos stílusú munkatársának írásában ezt olvassuk : „Szereplő személyeinek egyénisége nemcsak cselekedeteikben, *maguktartásában* jelentkezik, hanem *beszédjük módja* is jellemzi őket“ (Nyr 75 : 372). Feltűnik, mert ma már általában inkább azt mondják és írják : *magatartásukban, beszédmódjuk*.

A birtokos összetételek újabb birtokviszonyba lépésekor tapasztalható ragozási ingadozásra már Czuczor—Fogarasi rámutatott, mikor a Nagyszótár Előbeszédében „az állati, nevezetesen emberi testnek egymással szoros viszonyban lévő részei“ jelentő „öszvetett szók“-ról (pl. *fejtető, hajszál, szőrszál, agyvelő, nyakszirt* stb.) tárgyalva megállapítja, hogy birtokragozásuk különféle, „ugyanis a) némelyekben mindkettő fölveszi a birtokragot, ú. m. *fejmeteteje, fejedteteje, fejeteteje, fejünk teteje* stb. és így *hajamszála, szemeszöre, szájamöble, nyelvemhegye, hónomalja, kezédhegye, orrahegye, kezemujja, térdemkalácsa, lábamfeje, szívemcsúcsa*; b) némelyeket a nyelvszokás kétféleképp birtokragoz : *hátgerinczem* v. *hátamgerincze, szempillám* v. *szempillájá*, és így *szemhéjam, szemgolyóm, fülcimpám, orrcimpám, állkapcsom, állkaplásom, nyakcsapom, szájgyűrűm, mellcsontom, csecsbimbóm, vállperczem, lábszárom, térdkalácsom, lábikráj, szívkamráj*; c) némelyekben csak a második ragoztatik : *agyvelőm, nyakszirtom, foghúsom, fartóm, oldalbordám, a madár farktolla*“ (1 : 146). Erre a „különféle birtokragozásra“ biztos és eligazító szabályt nem tud adni. Véleménye szerint ez olyan „különösség“, amelyet „leginkább

a nyelvszokásból tanulhatni meg, oly öszvetett szókra nézve is, melyek első alkatrésze cselekvő okot vagy eszközt, a másik pedig művet vagy cselekvényt jelent, pl. *agyaszüleményed* v. *agyadszüleménye*, *lábamnyoma*, *tollvonásom* v. *tollamvonása*, *kezeirása* stb.“ (uo).

Czuczor—Fogarasinál tehát nincs meg a fölbontott alakok használatával szemben az elutasító álláspont, de Lehr Albert is enged már a szigorúságból, amikor az Arany használta *fülhegye*, *szemvilága*, *életpárja* helyett jobbnak tartja ugyan a *füle hegye*, *szeme világa*, *élete párja* használatot, de hozzáteszi, hogy „*agya veleje* helyett ma inkább azt mondjuk : *agyveleje*“ (Toldi Estéje 151).

Rámutatott erre az ingadozásra már 1873-ban Simonyi is, azonban ő a föl nem bontott alak már föntebb említett jogosságának hangoztatásával természetesen hibáztatja a *fejtetóm*, *fejtetőd*, *fejteteje*-féle alakokat : „Képtelenség azt mondanunk : *fejtetóm*, mert . . . a nép nyelve (a legfőbb tekintély) ilyen alakot nem ismer. A nép azt mondja : *benőtt a feje lágya* ; *ha a fejed tetejére is állsz* ; *száradjon el a kezed szára* ; *eltörte a lába szárát* stb. Nagyon természetes. Az észjárás-ban a *járás mindig az észé*, sohse másé ; nem helyes hát az ilyen, a melyet minden nap olvasunk : *furcsa észjárásuk* van (e. i. *furcsa az észük járása*), de helyes : *Esze járásának* prókatori kanyarodásait (Borsszem Jankó)...“ (Nyr 2 : 314).

Beke Ödön a finnugor nyelvek összetételeinek közös sajátosságait tárgyalva gazdag magyar anyagot is fölhasznál megállapításai támogatására (NyK 42 : 416), és szintén rámutat a birtokos összetételek kettős ragozására. Fejtegetése szerint nyelvünk a *hajamszála*-féle alakot kedveli, míg a rokon nyelvek a *hajszálam*-félét. A tanulmányban fölsorakoztatott számos példa, melyeket Kovács Márton (Simonyi) is megtold egy csomó hasonlóval (Nyr 43 : 190), azt mutatja, hogy a magyarban a népnyelv és az irodalom is mind a két alakot használja, sőt a két szerkezet összezavarása sem ritka, amikor pl. az összetétel mindkét tagjához ugyanazt a személyragot teszik, pl. *nevemnapom*, *nevednapod*, *nevenapja*, *lábadszárad*, *hajadszálad* (Konsza Samu : Nagybacon nyelvjárása, Nyr 45 : 113). Magam s minden *atyámfiaim* (Levelestár 2 : 385). *Házok népeknek* sem adhatnak enniek (Telegdi : Evang. 1 : 117). Értekezéssel *lelked ismérteodről*, *vádol-e* (Faludi Ferenc Munkái : 583, id. Nyr 43 : 191).

Balassa József is kiemeli, hogy „A *névnap*, *születésnap* szavak ragozva mindkét alakban használatosak : *névnapom*, *születésnapom* vagy *nevem napja*, *születésem napja*. Épígy ingadozik a használat a *magaviselet*, *magatartás* szavakban : *magaviseletem*, *magatartásom* vagy *magamviselete*, *magamtartása*, de az előbbi alak a szokottabb“ (A magyar nyelv könyve 352).

A Magyarosan című nyelvművelő folyóirat Üzenetek rovatában két ízben is foglalkozik Nagy J. Béla a *névnap*-féle összetételek kétféle ragozásával (10 : 160, 12 : 30), s ez arra mutat, hogy a kérdés az olvasók körében is érdeklődést keltett. Nagy J. Béla megállapítása helyes, hogy a nyelvtörténet a mellett szól, „hogy előbb mondogatták az ilyen birtokos szerkezeteket : *nevem napja*, *neved napja*, *neve napja* stb., s ezekből vonták el utólag a *névnap* összetételt“. E szerint tehát a *névnapom*, *névnapunk* újabb fejlemény. „Sok ilyen szerkezet van nyelvünkben : *ágya szalmája*, *eszejárása*, *feje teteje*, *keze feje*, *keze vonása*, *ujja hegye*, *atyafia*, *cipője talpa*, (csirkének) *mellehúsa* stb. Ezek ellen nem lehet azzal érvelni, hogy a *mellkas* főnevet így ragozzuk : *mellkasom* nem pedig : *mellem kása*, tehát „egyszerűbb és logikusabb“, ha így beszélünk : *névnapom*, *névünnepem*, *születésnapom*, *ágyszalmája*, *észjárása*, *fejteteje*, *kézfeje*, *kézvonása*, *ujjhegye*, *atyafia*, *cipőtálpa*, (csirkének) *mellhúsa* stb. A nyelvekben nem az egyszerűség és a logikusság az úr. Minden nyelvben nagy változatosságot találunk, sőt gyakran szeszélyességet is. Néha a kétféle szerkezet kétféle jelentéssel párosul, pl. más a *tyúkszemem*, más a *tyúkom szeme*“ (12 : 31).

A nyelvtörténet is, a népnyelv is számos adattal bizonyítja s kétségtelenné teszi, hogy a birtokos összetételek új birtokviszonyba kerülésekor eredetileg az volt az általános használat, hogy az első tagot látták el az új birtokos személyragjával, vagyis az összetétel fölbomlott, kettévált és világosan mutatta az összetétel alkotórészeit : *lábszár* : *lábam szára*, *szájjz* : *szájam íze*, *csizmatalp* : *csizmám talpa* stb. Az összetétel tagjainak a gyakori használat következtében szorosabbá válása azonban azt eredményezte, hogy az előbbieket mellett kezdtek az ilyenek is terjedni : *lábszárom*, *csizmatalpam* stb.

A nyelvérzék aztán a gyakran használt összetételekben lassankint szétbonthatatlan egységet kezdett látni, mivel a tagok külön jelentése az együttes használatban hovatovább teljesen feledésbe ment.

Az összetételek fejlődését megalkotásuktól kezdve további használatuk folyamán vizsgálva valóban azt állapították meg, hogy két szó mondattani kapcsolatából jönnek létre, s e kapcsolatból előbb csak laza, még világosan érezhető összetétel lesz, majd az alkotórészek fokozatos elhalványulása következtében a kapcsolat mind szorosabbá válik közöttük, úgyhogy a nyelvérzék az összetett szót végül is teljesen önálló, egységes szónak tekinti. Az összetétel létrejötte után tagjai még jó ideig csak laza kapcsolatban állnak egymással; még világosan látszik köztük a mondattani viszony (a mi esetünkben a birtokviszony), s ezért használat közben még könnyen el is válnak egymástól. A gyakori használat következtében az összetétel tagjai között a kapcsolat aztán mind szorosabbá válik, alak és jelentés tekintetében is elvesztik önállóságukat, idővel egyik vagy másik, esetleg mindkét tag eredeti jelentése teljesen feledésbe megy, elhomályosodik, ennek következtében az összetétel fölbomlása mind ritkább lesz, végül teljesen megszűnik (vö. Simonyi: Tüzetes m. nyelvtan 355).

Ebből a megállapításból világosan következik, hogy a nyelvünkben még meglévő régi és a napról-napra születő új birtokos összetételek használatát a nyelvhelyesség szempontjából nem köthetjük szigorú szabályokhoz. Nem mondhatjuk ki kategórikusan, mint régebben tették, hogy új birtokviszonyba kerülésük esetében egyedül csak a szétválasztott alak a helyes. Ma már nem állíthatjuk föl általános érvényű szabályul azt, hogy a *névnapom*, *születésnapod*-féle alakok helytelenek és csak a *nevemnapja*, *születésnapja*-féle formák a helyesek. Nem mondhatjuk, hogy csak az *agyam veleje*, az *asztalod fiókja* jó, az *agyvelőm*, az *asztalfiókod* rossz. Mind a két alakot jónak kell mondanunk, mert az egyiket a régi- és a népnyelv szentesíti, a másikat meg az élő, folyton ható, állandóan fejlődő nyelvszokás szentesíti. Az ilyen birtokviszonyba tett birtokos összetételek használatának helyes vagy helytelen volta tekintetében már csak azért is nehéz minden esetre egyformán érvényes szabályt fölláttani, mert tagjaik nem egyforma erősen kapcsolódnak egymáshoz. A lazább kapcsolatúak, amelyekben a tagok eredeti jelentése még élénkebb, könnyebben szétbomlanak, a szorosabban egyesült tagok, mivel eredeti jelentésük az összetételben kapott új jelentéssel szemben többé-kevébbé elhomályosult, együtt maradnak. A szét nem bontott alakok használatának megrovása helyénvaló lehetett akkor, amikor ezek az összetételek még laza kapcsolatúak voltak, de mai nyelvérzékünk már semmi kivétnevalót nem talál bennük, sőt egyes esetekben gyakori használatuk következtében éppen őket érzi helyesebbnek.

Tehát ma már nem hibáztathatók az ilyenek: *agyvelőm*, *állkapcsom*, *arcszíned*, *ásónyelem*, *csizmatalpam*, *csizmaszárad*, *fejtetőm*, *hátzetőm*, *hónaljam*, *kapufélfám*, *lábfejem*, *lábszáram*, *lábujjam*, *ládakulcsom*, *nadrágzsebem*, *sebhelyem*, *szempillám*, *vállperecem* stb. — Sőt vannak a birtokos összetételek között olyan szoros kapcsolatban állók is, amelyek szétválasztása már szinte elképzelhetetlen, és csak a végükön ragozhatóak, pl. *gomblyuk*, *életrajz*, *hajnalcsillag*, *tűzhely*, *virágszál*, *sátorfa*, *hajfűrt*, *kerékvágás*, *szemfödél* stb.

Ma már nemcsak az *agyvelőm* alakot mondhatjuk helyesnek az *agyamveleje* helyett, hanem nyugodtan használhatjuk élőszóban és írásban egyaránt a régebben megrótt, helytelennek tartott ilyen alakokat is: minden jót kívánok *névnapodra*, *születésnapodra*, *névnapjára*, *születésnapjára*; nagyon vékony a *lábszárad*; nem vagyok megelégedve a *magaviseletteddel*; elítélem a *magatartásodat*; milyen hajlott szegénynek a *hátgerince*; golya fészkel a *hátzetőtökön*; *családtagjaival* együtt ment el; jól elverlek a *nadrágszítjammal*; eltöröm rajtad a *pipaszáramat* stb.

Természetesen a fölbontott használatokat sem hibáztathatjuk, különösen az olyanokat, amelyek ritka előfordulásuk miatt voltaképpen még nem is váltak igazi összetételekké, mint pl. „Beteg az én *szívem tája*“ (nem: *szívtájam*), vagy azokat, amelyek csak egyes szólásokban használva megcsontosodott kifejezésekké lettek, mint pl. az *eszed tokja!* (nem: *észtokod*), az *eszed veleje!* (nem: *észvelőd*).

Szólnunk kell még a szétbontott birtokos összetételek írásmódjáról is. Az *agyamveleje*, *fejemeteteje*-féleket a főntebb idézett helyeken is hol egybeírva, hol két szóba írva találjuk. Ez arra vall, hogy egyesek a laza összetételű szavakat hol összetételnek érezték,

hol különállóknak tartották. Mai helyesírási szabályzatunk szerint a *névnap, születésnap, atyafi, hazafi, szemfény* személyragozva egy szóba irandó: *nevemnapja, születésnapja, atyafija, hazánkfia, szemükfjénye*. — Érdekes, hogy már Czuczor—Fogarasi fölvetette a kérdést: „A kettősen ragozott öszvetett szók együvé, vagy elválasztva irassanak-e? Nézetünk szerint öszveirandók, mert ezek között tulajdonkép nem birtoki, hanem belviszonyi, s csupán személyi v. tárgyi öszveköttetés van. Tehát úgy öszvetehetők, mint ez ilyenek: Pestvárosa, Budavára, Bánfalva, Bakonyerdeje, Balatontava, Mátrahegye. . . stb.; mert ezekben is nem a birtok, hanem az elnevezés viszonya rejlik. Igaz ugyan, hogy sok helynévben a birtokviszony az eredeti, pl. *Péterháza* helység onnan vette nevét, mert Péter nevű személy birtoka volt, de utóbb pusztá elnevezéssé vált, s ennél fogva öszvetéttetik. . . Tehát ezen hasonlókat szerint írhatjuk: *fejemteteteje, szemedfjénye, lábaszára* stb.“ (Nagyszótár: Előbeszéd 147).

Ügylátszik az ingadozás mind a használat, mind a helyesírás tekintetében még ma is kísért, hiszen a most készülő Értelmező Szótár C-betűs próbafüzetében a *cipőtalp* címszó alatt ezt találjuk: „Birtokos személyragos alakban inkább így: *cipőm talpa, cipőd talpa*“.

Ez a *cipőtalp* eszembe juttatja a birtokos összetételek kétféle birtokos használata helyes és helytelen voltának vitatásában többször hangoztatott „kétértelműséget“. Ezt azonban ma már senki komolyan nem hozhatja föl érvül az egyik vagy a másik birtokragos alak használatának hibáztatására. Mindenki érzi közöttük a különbséget s el is kerüli, ha szükséges. Nem mond senki *lovam lába* helyett *lólábam-at, tyúkom szemem* helyett *tyúkszemem-et, szamaram feje* helyett *szamárfejem-et*, hanem mindenki az értelemtől megfelelő alakot használja. Mikor a cipészhez bemegyek, s azt mondja: „Nem vállalhatom el a cipőt talpalásra, mert nincs *cipőtalpam*“, értem, hogy nincs *talpbőre*, s egy pillanatra sem gondolom azt, hogy a saját cipőjének nincs talpa, vagy hogy a lábának a talpán nincs bőr. Viszont nagy esőben azt mondom: „Nem mehetek ki, mert átázik a *cipőm talpa*“, de kétértelműség veszélye nélkül nyugodtan mondhatom azt is: „Átázik a *cipőtalpam*“.

Egy szó mint száz: ma már idejétmúltnak tekinthetjük a birtokos összetételek újabb birtokba kerülésekor a felbontott alak egyedül helyes használatának hangoztatását.

SZENVEDŐ IGÉK, SZENVEDŐ MAGYAR NYELV

Írta: Szabadi Béla

A szenvedő igék magyaros vagy magyartalan használata nyelvhelyességi irodalmunknak körülbelül 150 év óta újra meg újra felvetődő, sokat vitatott kérdése. Már ez igék elnevezésével is baj van. A *szenvedőige* ugyanis tükörszó, a latin *verbum passivum* szolgai fordítása.

Az első kérdés: van-e szükség nyelvünkben szenvedő igére vagy, helyesebben szólva, szenvedő mondat szerkezetre? Első pillantásra úgy látszik, hogy nincs, hiszen a tanuló apja kérdésére azt felelheti: *nagyon megdicsért a tanító bácsi*. — De ha azt feleli: *nagyon megdicsértek (engem)*, azt emeli ki a fiú, hogy mi történt és kivel történt. — A másik feleletben viszont: *nagyon megdicsért a tanító bácsi* — ha nem is első helyen, de elárulja azt is, hogy ki adta a dicséretet, ki cselekedett valamit. Igaz, hogy ez csak árnyalati különbség, de a nyelv nem mondhat le semmiféle árnyalatról sem.

A második kérdés az: milyen eszközökkel fejezi ki a magyar ezeket a történéseket? Erre azt válaszolhatjuk, hogy különféle, de nem egyenlő értékű eszközökkel. Ezek közül legrégebb az *-atik, -etik, -tatik, -tetik* képző, mely már nyelvemlékeinkben is sűrűn előfordul és még egy pár évtizeddel ezelőtt is ez volt hivatalos nyelvünk leggyakrabban használt igealakja. Hogyan értékeltük ezt az igealakot? A népnyelv már 150 éve sem használta, s ezért ajánlotta a Debreceni Grammatika ennek helyébe az alföldi és erdélyi nyelvhasználat alapján az *-odik, -ődik* végződésű visszaható igét. Tehát: *adatik* helyett *adódik*-ot, *iratik* helyett *iródik*-ot és *befejeztetik* helyett *befejeződik*-et. Hogy még régebben mi volt a helyzet, azt nem tudjuk. Klemm Antal szerint „a közönséges beszéd-

ben ma nagyon ritkán fordul elő, s bizonyára régen sem kedvelték nagyon, egyrészt mert érezték benne a műveltető szerepet, mely a szenvedő alannal nem fér össze . . . , másrészt mert legtöbbször nincs is rá szükség, más szerkezetekkel is ki lehet fejezni“ (Magyar történeti mondatlan 58). Nyelvemlékeink és bibliafordításaink telve vannak ugyan ezzel a *-tatik*, *-tetik* végződésű igealakokkal, de ez nem bizonyítja, hogy a velük egykorú népnyelv is élt vele. Hiszen legrégebbi nyelvemlékeink nem eredeti művek, hanem latinból készült fordítások és a fordítók egyetlen törekvése a szöveghűség volt. Nem csoda, hogy nyelvük tele van latinizmusokkal. Szinte egyetlen kivétel ebből a szempontból Pesti Mizsér Gábor csonka bibliafordítása, melyben a *-tatik*, *-tetik* végű szenvedő ige helyét némelykor a mai közkeletű általános alany foglalja el. Ő pl. így ír: „Immáron az szerkercét is az fa gyökeréhez *tötték*. Azért minden fát, ki jó gyümölcsöt nem terem, *kivágnak* és a tűzre *tesznek*“ (idézi Horváth János: A reformáció jegyében 110), pedig előtte is, utána is ezt ilyenformán fejezték ki: „Immár pedig a fejsze a fáknak gyökerekre vette-tett. Minden fa azért, valamely jó gyümölcsöt nem terem, *kivágattatik* és a tűzre vette-tik“. Mindezek alapján a múlt század elején Verseghy is latinizmusnak tartotta ennek az igealaknak a használatát, s a század vége felé megszületett az a jelszó, hogy „*-tatik*, *-tetik* a magyarban nem használtatik“. A jelszó el is végezte a maga munkáját. Ma már hivatalos nyelvünkben is csak ritkán és elvétve fordul elő egy-egy irmagnak meghagyott *-tatik*, *-tetik*.

Pedig nyelvészeink és íróink között voltak olyanok, akik védelmükbe vették ezt az igealakot. A régebbiek közül Kazinczy és Révai állott ki mellette, főleg stilisztikai okokból. Kazinczy pl. ezt írja Szentgyörgyi Józsefnek 1806-ban: „Még most is mosolygom, hogy annak az asztalnak a gazdája, ahol Téged egyszer találtalak, hogy vitatta, hogy nem úgy kell mondani: *festetett*, hanem így: *festődött* . . . S a bölc Grammatica szerint a magyar nem él passivummal, és így nem jól van mondva: *elvégeztetett*, hanem a Krisztusnak, ha magyarul szólott volna le a keresztfáról, ezt kellett vala mondani: *elvégződött*. S osztna ne nevéssen, ne bosszankodjék az ember! Debrecen, Debrecen!“ (Ruzsiczky Éva adatgyűjtéséből.)

Újabb időkben a hivatásos nyelvészek és irodalomtörténészek sem ítélték el mindenféle használatát ennek az igealaknak, sőt Négyesy László még 1918-ban is védelmébe vette. Szerinte a *-tatik*, *-tetik*-es szenvedő igének „nem az a baja, hogy magyarul, hanem hogy elavult . . . Az irodalmi nyelv és a hivatalos nyelv még élhet vele, s ha él, nem esik a magyartalanság, legfeljebb az archaizmus hibájába“ (A magyar szenvedő igéről. Szily emlékkönyv 42). Szinnyei József ugyanezt az igealakot nem tartja teljesen idegenszerűnek — hiszen a manysiban is van szenvedő ige — de fájlatja, hogy nagyon elburjánzott a hivatalos nyelvben (Jó magyarság. Magyarosan 2: 57—59). Juhász Jenő latinosságnak tartja ugyan a *-tatik*, *-tetik*-et, mégis oda lyukad ki, hogy vallásos nyelvünkben helyénvaló a használata. (Egy *-tatik* sem használtatik? Magyarosan 7: 63—64).

Egyik-másik nagy költőnk elvétve élt is ezzel a szabadsággal, különösen Arany és Ady. Arany elméletileg is foglalkozott ez igealak használatának kérdésével. „Némely író . . . — úgymond — tartózkodva él a szenvedővel, de nem lévén zsinórmértéke, inkább a véletlenre s pillanatnyi szorultságára bízta, hol kerülje a passivát, hol ne. Mindennek a magyar syntaxis, a magyar stilisztika művelése, még pedig az élő, romlatlan nyelv-érzékre alapított művelése vetne véget“ (Visszatekintés. Franklin-kiadás 6: 352).

Ilyen stilisztikánk még ma sincs, de annyi így is nyilvánvaló, hogy a *-tatik*, *-tetik*-es igealak egyrészt régies, másrészt ünnepélyes, főként vallásos hangulat felkeltésére alkalmas. Amikor Arany azt írja: *Adassék a levél Hunyadi Mátyásnak* — akkor egy régi kor hangulatát idézi fel. Viszont ünnepélyes hangulatot támaszt bennünk a *Dalnok bújának* ez a néhány szenvedő igealakja: „Fényes, magasztos korban élni, Büszkén emlékezni s remélni Tinéktek *adatott!* . . . Tinéktek *adatott* a gyenge Lant húrjain játszani s zengve Éltetni az Erőt! . . . És *adatott* vala tinéktek Teremteni új nemzedéket Az elhúnyt sírjain.“

Nyilván erre az ünnepélyes, főként vallásos hangulatra törekedett Ady is, amikor egyik-másik versében használta ezt az igealakot, így pl. az Áldással emberi Verejték címében és refrénjében és *Az Anti-Krisztus útjának* ebben a sorában: „Bűnös nagy

példám a Jövő S az Időben megszenteltessék“. Vagy a *Nótázó vén bakákban*: „Fátum és dal népe, ha voltak Sirok: te megbirtál a véggel, Búsultál, ütöttél, nótáztál s halsz és élsz: így rendelteték el“, és a *Föl-földobott kő*-ben: „Messze tornyokat látogat sorba, Szédül, elbúsong s lehull a porba, Amelyből vétetett.“

Mindennapi beszédünkben azonban igen ritkán van szükségünk ilyen árnyalati finomságokra, természetes tehát, hogy köznyelvünk a *-tatik*, *-tetik*-es szenvedő alakot ma már szinte teljesen elvetette.

Megfigyelhető ez a változás a hivatalos nyelvben is, pl. a bankjegyeken. Még az 1920-ban kibocsátott kétkoronás papírpénzen ez olvasható: „Az államjegyek utánzása a törvény szerint büntetetik“, a pár évvel később kibocsátott pengős bankjegyeken már ez áll: „A bankjegyek utánzásáért törvényszabta büntetés jár“. De a legmagyarosabb a nemrég megjelent 50 Ft-os felirata, amely szerint: „A bankjegyhamisítást a törvény bünteti“. Még a házfelügyelőkhöz is eljutott a híre ennek az átalakulásnak és egyszerűen eltűnt a kapukról és az ajtókról ez a németből fordított éktelen felirat: *Kéretik az ajtót betenni*, és helyt adott a magyaros felszólításnak: *Tessék becsukni az ajtót!*

Mindamellett nincs sok okunk az örvendezésre, mert a régi problémák helyett újak merültek fel. A *-tatik*, *-tetik* képzős szenvedő ige ugyan meghalt, de magáról a szenvedő szerkezetről természetesen nem mondhatott le a nyelvi közösség, hanem más eszközökkel próbálta ezt a gondolat-formát kifejezni. S ez nem mindig történt a legszerencsésebben. Nézzük meg ezt a kérdést közelebbről. A népnyelv, különösen a tiszántúli, mint már említettük, már régóta a *-ódik*, *-ödik* képzőjű visszaható igét használja szenvedő értelemben. Az utóbbi évtizedekben köznyelvünkben is elterjedt egy pár ilyen igealak, pl.: ez a könyv nemrég *íródott*. Ez az igealak azonban nem vált általánossá, talán azért nem, mert az iskolázott emberek továbbra is érezték benne az eredeti visszaható jelentést. A nép mondhatja, hogy a gyermek *megverődik*, azaz: megveretik, de a tanult ember nyelvérzéke szerint *megverődik* csak azt jelenti, hogy megveri magát. Ezért figurázza ki Lehr Albert a Magyar Nyelv egyik szerkesztői üzenetében 1908-ban ezt az újfajta szenvedő igét ilyen módon: „Az igék szenvedő alakjának oktalanságig menő üldözése bizony szörnyűségekre vezethet: *íródott* 1906-ban, *nyomódott* Budapesten, *meghívódott* udvari ebédre, a gonosztevő fél esztendőre *bezáródott*, a t. közönség *kérődik*, a költő *szülődik* stb.“

Egy másik kísérlet német mintára a *lesz* segédigével és a főige határozói igenevével próbálta pótolni az elveszett szenvedő igét: *a könyv ki lett nyomva, a csomag el lesz küldve* stb. Simonyi Zsigmond már 1871-ben kifogásolja az ilyen szerkezetet: „1800 frt. lett előíranyozva“, de hiába volt minden tiltakozás, ez az alak még a dunántúli népnyelvbe is beférkőzött. Úgy látszik, igaza volt Márkos Albertnek. Szerinte szenvedő ige nélkül nem lehet meg egy nyelv sem, tehát a magyar sem, és mivel „a *-tatik*, *-tetik* a magyarban nem használtatik“, a nyelv mindenképen pótolni próbálja ezt a hiányzó igealakat. Ezért terjed Pesten az *írva lesz*, Erdélyben, talán román mintára, *a fa ki jó vágva, ide bab jó veve* típusú idegenszerű szerkezet (MNy 10: 159).

Ezekkel a megoldásokkal főképp a köznyelvben és a népnyelvben találkozunk. Nézzük meg, mi történt a hivatalos nyelvben. Ez a nyelv ragaszkodott leggörcsösebben a régi szenvedő igéhez, és amikor a *-tatik*, *-tetik* végződésű igealakat nagy nehezen elhagyta, akkor sem mondott le a szenvedő vagy személytelen mondat szerkesztéséről, hanem csak új formákat keresett ennek álcázására. Erre a célra ma is legtöbbször a *nyer*, *kerül*, *kap*, *talál*, *történik* igét használja fel valamely *-ás*, *-és* végű, igéből képzett főnévvel összekapcsolva. A Tejért egyik fióküzlétében pl. ezt olvashatjuk: „A panasz-könyvbe bejegyzett észrevételek mindennap *megvizsgálásra kerülnek*“. — Nyilván így akarják pótolni a *megvizsgáltatnak* igealakat. — Az egyik vállalatnak idei kollektív szerződésében többek között ez a mondat éktelenkedik: Az üzemi bizottság tagjai „rendszeresen ellenőrzik... azt, hogy a benyújtott panaszok 8 nap alatt *elintézészt nyerjenek*“. — Ezzel, úgy látszik, az *elintéztessenek* igealakat akarták elkerülni. — Ugyan-ebben a szerződésben egy másik helyen ezt olvassuk: Az igazgató „gondoskodik, hogy számviteli tanfolyamra két fő, könyvelési tanfolyamra egy fő *beosztást nyerjen*“. — Ez a kifejezés a *beosztassék* igealakat volna hivatva pótolni. — Egy másik helyen ez áll: „Ennek a [tanfolyamnak] a keretében legalább nyolc fő *továbbképzése történik*“. — Ezzel

meg a *továbbképeztetik* igealakot próbálják álcázni. — Nemcsak magyartalan, hanem szinte érthetetlen az a fogalmazás, mellyel egy nemrég megjelent játékszer-pályázatban találkozunk: „A *kivitelezésre nem került* ötlettel történő pályázás esetén, amennyiben I., II. vagy III. helyezést ért el az ötlet, úgy¹ a kiírt pályadíj összegének a felét kapja meg.“ Ez a szörnű szöveg talán ezt jelenti magyarul: ha valaki mintadarab nélkül, pusztán ötlettel pályázva éri el az I., II. vagy III. helyezést, csak a kiírt pályadíj felét kapja meg.

Ezek a szerkezetek azonban nemcsak a hivatalos nyelvben éktelenkednek, megtalálhatjuk őket, ha nem is olyan nagy számban, a tudomány és a szépirodalom nyelvében is. A következő két példa a *Csillag* című szépirodalmi folyóiratból való: „A Mélyszántás Kiss Gáspárja... személyében a munkásosztály vezető szerepe hitelesebb *ábrázolást nyer*“. „Illyés... forradalmi mondanivalója... higgadtan tetsző kijelentőmondatok-ban *nyer kifejezést*“.

De hát mit tegyünk? kérdezheti méltán az olvasó, aki türelemmel végigkísérte ezt a hosszadalmas fejtegetést. A kérdés jogos, de a feleletet mégsem lehet rá receptszerűen megadni, hiszen a *-tatik*, *-tetik* végű szenvedő igének ma már sokszor fájlalt teljes kivészése is egy ilyen merev, iskolás szabálynak köszönhető. Nyelvhelyességi dolgokban igen gyakran csak általános irányelveket lehet adni, s ezeknek alkalmazását sok esetben rá kell bízni a beszélők vagy írók egyéni mérlegelésére. Általában a következő megoldások között választhatunk:

Ha csak azért érezzük szükségét a szenvedő szerkezetnek, mert az alanyt nem tudjuk vagy nem akarjuk megnevezni, használjuk a jó magyaros általános alanyt, azaz a cselekvő ige többes 3. személyét. Eddig is élt vele a népnyelv és a köznyelv, éljen vele alkalomadtán az irodalmi és néha még a hivatalos nyelv is. Nagy költőink eddig is megtették ezt. A *radváryi sötét erdőben halva találták Bárczi Benőt*, írja Arany, és a *találták* nagyon jól betölti a *találtatott* helyét. Ady is így kezdi *Hulla a búzaföldön* című költeményét: *Ott feledték* a havas síkon, Ásatlan sírján sohasem nő Szekfű, Isten-fa, bazsalikom.“

Persze nem mindig használhatjuk ezt a szerkezetet, s ilyenkor élhetünk különféle szenvedő szerkezetekkel is. Az *-ódik*, *-ődik* képző sem vezet mindig olyan képtelenségekre, mint amilyeneket Lehr Albert példáiban láttunk. Ha a *megverődik*-et visszaható igének érezzük is, a *visszaverődik*-et már nem s bátran mondhatjuk: *a fény, a hang visszaverődik* ahelyett, hogy visszaveretik. A *kitudódik*-at sem úgy értelmezi nyelvérzékünk, hogy kitudja magát, hanem úgy, hogy tudottá lesz, tehát szenvedő igeként. Az *ajtó becsapódik* még visszaható, de a *vevő becsapódik* már szenvedő jelentésű.

Más képzésű visszaható igeik is alkalmasak néha a szenvedő funkció hordozására. Ha pl. azt mondom, hogy *felborult a szánkó, vagy elgörbült a kés*, nyilván nem arra gondolok, hogy felborította, illetve elgörbítette magát, hanem hogy valamely külső erőtől felborított, illetve meggörbítettett. Ugyanúgy vagyunk a *behorpad, megjíed* típusú visszaható vagy talán csak bennható igékkel is. Ha egy doboz behorpad, nem magát horpasztja be, s ha egy kisgyerek megjíed, az sem magát ijeszti meg. — Itt említhetjük meg azt a jelenséget, amelyet már Arany észrevett és kifejtett, azt t. i., hogy egy pár cselekvő tárgyias ige, ha ikesen ragozzuk, szenvedő jelentésűvé válik. Legismertebb ezek között a *tör*, illetve a *törik* ige. Jól szemlélteti ezt a következő példa: *ez a gyerek sok poharat eltör*, illetve *ez a pohár mindjárt eltörik*.

A *lesz* és a *-va*, *-ve* képzős határozói igenév kapcsolatát nem használhatjuk ugyan a szenvedő alak körülírására, de használhatjuk a *van* igét és a *-va*, *-ve* képzős határozói igenevet, ha állapotot jelölünk vele. Ez is egyfajta szenvedő szerkezet. A népnyelv, köznyelv és irodalmi nyelv egyaránt él vele. „*Be van az én szűröm ujja kötve*“ mondja a népdal. „*Be van fejezve* a nagy mű, igen“, írja Madách, és mi is minduntalan így beszélünk: *ki van nyitva* vagy *be van csukva az ablak*.

Közben gondoljunk arra, hogy amikor ismerjük az alanyt, legtöbbször nincs semmi okunk arra, hogy valamely személytelen szerkezethez folyamodjunk. A hivatalok szeretnek személytelenül szólni a néphez. Úgy vélik, hogy ez súlyt ad a szavuknak, és ezzel öregbítik tekintélyüket. Ezért ragaszkodott a hivatal oly sokáig a *-tatik*, *-tetik*-hez, és

¹ Az *úgy* használata itt felesleges, magyartalan.

ezért pótolta oly sietve a kiveszett szenvedő igét. Az „ügyfelek“ azonban nem szeretik azt a hangot, nem szeretik, ha egy személytelen hivatal személytelen aktáknak nézi őket, hanem az a követelésük, hogy a hivatalokban is ember szóljon az emberhez, személy a személyhez. Ezt a viszonyt fejezhetné ki külsőleg a személyes hangú hivatalos nyelv. Hát nem hangzanék jobban, ha a *Tejért* azt ígérné: „A panaszkönyvbe bejegyzett észrevételeket mindennap *megvizsgáljuk*“, vagy ha a kollektív szerződésben ezt olvasnók: Az üzemi bizottság tagjai gondoskodjanak róla, hogy a benyújtott panaszokat egy héten belül *elintézzék* (vagy még inkább: *orvosolják*) az illetékesek? Hogy ilyen hangon is lehet fogalmazni, arra jó példa a *Hogyan szavazzunk?* kezdetű választási hirdetmény, melyben közvetlen, egyszerű és személyes hangon magyarázza meg valaki a választási tudnivalókat. Ott nem az van, hogy: a választás napja *kitűzetett*, a szavazás *megtartatik*, hanem: „A Népköztársaság Elnöki Tanácsa az országgyűlési választásokat az 1953. évi május hó 17. napjára tűzte ki... A szavazás május 17-én vasárnap reggel 7 órakor kezdődik, és megszakítás nélkül este 8 óráig tart... A szavazók készüljenek fel arra, hogy a szavazatszedő bizottság előtt személyazonosságukat igazolniuk kell... A szavazás titkos. Szavazati jogát mindenki csak személyesen gyakorolhatja“, és így tovább... és így tovább. Oly könnyedén és magyaron folynak ezek a mondatok, mintha nem is hivatalos hirdetményt olvasnánk. Ha hivatalos nyelvünk minden alkalommal és minden vonatkozásban követné ezt a ma még ritka példát, ezzel köznyelvünkre is jótékonyan hatna, és a szenvedő igéknek idegenszerű használata egyre kevesebb szenvedést okozna anyanyelvünknek.

EGY MŰFORDÍTÓ MEGJEGYZÉSEI KÉT IDŐSZERŰ NYELVI KÉRDÉSHEZ

Írta: Radó György

A műfordító, aki nyelvének lehetőségeit, rugalmasságát folyamatosan próbálgatja, ellenőrzi egy másik nyelv adta mérőn, a felmerülő nyelvi problémákat az irónál is tudatosabban látja, mert a megoldást is sokkal inkább tudatosan, mint ösztönösen találja meg.

Gyakran előfordul, hogy az egészen egyszerűnek látszó kérdések megoldása bizonyul a legnehezebbnek. A példa, amellyel ezt az állításunkat igazoljuk, magában foglalja a címben cikkünk tárgyaként megjelölt mindkét problémát.

„... Ködös, hideg este. Pavel fülig kendőbe burkolt, ismeretlen női alakot pillant meg a sínek mentén. Talán tőle megtudhatja... Hozzálép...“

Idáig semmi probléma; most azonban Pavel olyant mond, ami szörnyű nehézség elé állítja a fordítót. Olyan bonyolult? Ellenkezőleg — o l y a n e g y s z e r ű.

„— Zdrasztujtye, grazsdanka.“

Két szó — két probléma. Szóljunk külön mindakettőről.

A megszólítás. A magyar nyelvben 1945 előtt nem volt általánosan használható, semleges színezetű megszólítás.

A magyar megszólítások történeti eredetét régi irodalmi és levéltári anyag alapján ismertette Kertész Manó Szállók az Úrnak (Révai kiadás) c. könyve. Legrégibb nyelvemlékeinktől a legutóbbi századforduló világáig kíséri figyelemmel az egyes megszólítások forma- és értékváltozásait.

A századfordulótól a második világháború koráig e téren alig történt változás. Sőt, a megszólítást követő mondatokban mondatrészként szereplő szólítás sem alakult ki egységes, megnyugtató módon. *Őn* — kaszinó-jellegű vagy kihívó; *maga* — legfeljebb fiú és leány beszélgetésében, bűgő, csicsergő hangon elfogadható, egyébként megvető, lenéző szólítás.¹ Az archaikus, népieskedő, negédes vagy tréfás szólításoknak (*kigyelmed*,

¹ Kertész Manó írja idézett művében: „A *maga* névmás... ilyen használatának szótári feljegyzésével először Baróti Szabó Dávid Kisedő Szótárában találkozunk (1784)... A *maga* már első felbukkanásakor sem megy valami különös tiszteletet kifejező megszólítás számba... *Magácska*... ez a nőknek szóló kedveskedő kicsinyítőképzős forma persze nagy mértékben enyhítette a *maga* ridegségét s nyilván ezen keresztül lett a tőszó is az egy társaságban forgolódó ifjak és leányok megszólításává.“ (109—111.) „A *fátyol titkaiban*

kelmed, kend, nagyságod, nagysád, naccsám, az úr, uraságod, kegyed stb.) mindig volt valamilyen osztályhelyzetre utaló jellegük, nem is szólva a különböző osztálybeliek tegezõ megszólításáról és szólításáról (felfelé: „Felséged...“ „Nagyméltóságod...“ lefelé: „Te Örzse...“). 1945 előtt az egyosztálybeliek legtöbbször (ha ismerõsök voltak) tegezõdtek, ha pedig nem ismerték egymást, akkor a kaszinóvilágban, mint már említettük, õnt, a köznép körében magát mondtak.

Ezeket kerülpette írásban, beszédben az, aki semlegesen udvarias akart lenni. — *Mondja... — Mondja, kérem... — Nem olvasta?* stb. (Vagyis olyan mondatokkal, amelyekbõl a megszólítás és a szólítás egyaránt elhagyható.)

Ma, amikor kemény, tudatos harcot folytatunk az osztálykülönbségek maradványai ellen, fokozott mértékben merül fel az általános, mindenkire érvényes (és éppen ezért szintelen) megszólítás szükségessége.

Mi a helyzet más nyelvekben?

Nyugaton a kapitalizmus a maga burzsoá kultúrájával viszonylag olyan régen, olyan huzamos idõ óta áll fenn, hogy ezalatt az egykori feudális viszonyra utaló megszólítások elszintelenedtek. Az olasz *signor* ma már senki sem érzi hűbérurat megilletõ megszólításnak. A történelmi fejlődés példájaként megemlíthetjük, hogy a latin *senior*-ból a 9—10. században lett a francia *sire* (mely Angliában ma is a királyt megilletõ megszólítás), ebbõl utóbb a *sieur* (mely a modern franciában gúnyos, mint az *uracskám*), míg személyes névmással összetett, s eredetileg nyelvtani különbséget jelentõ alakjai, a *messire* (alanyeset) és a *monseigneur* (tárgyeset), a 13. század végén váltak különbözõ rangfokozatok jelzésévé. A *messire* és a belõte származó *monseigneur* hét évszázad alatt természetesen teljesen elveszítette eredeti hűbéri jelentését.² (A *monseigneur* — és olaszban a megfelelő *monsignore* — klerikális vonatkozásban él ma is.) Aki az angol *mistert* kimondja, bizony nem gondolja, nem érzi, hogy ez a szó a *master*-bõl ered, mely tulajdonost, fõnököt jelent. A német *Herr* már a magyar *úr*-hoz hasonlóan nehézségeket okoz.

A cári Oroszországban még kevésbé volt általános jellegû, szintelen megszólítás, mint minálunk. A *goszpogyin* tán még élesebben utalt osztályhelyzetre, mint a magyar *úr*, nem is szólva olyan „hétrét görnyedõ“ megszólításokról, mint *vase blagorogyije* 'tekintetes uram!', 'nemes uram!', *vase prevoszhozogyityelszto* 'kegyelmes uram!', 'méltóságos uram!', *vase viszokoprevoszhozogyityelszto* 'fõkegyelmességû uram!', *vase szijatyelisztvo* 'fenség!', 'fényesség!', *szudar* 'nagyuram!', *szudarinya* 'nagyasszonyom!' stb. Szólításban a *vi* egyenletesen, megnyugtatóan csengett, de ha megszólításként használták, hasonló bajokban szenvedett, mint a magyar *maga*.

Az Októberi Forradalom után azonban a nép egészséges nyelvalkotó érzéke elfogadott egy kitûnõ szót. Ez a szó — *grazsdanyin* — akárcsak a pontosan megfelelő francia *citoyen*, eredetileg, a forradalom előtt *állampolgárt, hazafit* jelentett és most e jelentéseinek megtartása mellett általános érvényû megszólítássá lett. A Szovjetunióban a *tovariscs* megszólítást párt-vonatkozásban, egyéb politikai szervezeti viszonyra (hadsereg, Komszomol) való utalásként, hivatali érintkezésben, továbbá megtisztelõ vagy agitációs jelleggel használják. Egyébként, vagyis olyan helyzetben, amilyent cikkünk elején példaként bemutatunk, a *grazsdanyin* (nõnemben *grazsdanka*) az általános bevett és bevált megszólítás.

A népi demokratikus Lengyelországban az orosz *grazsdanyinnak* az *obywatel* felel meg. Itt azonban már nem olyan világos a helyzet, mint az oroszban. Nem tekintve azt, hogy az *obywatelnek* etimológiailag és alakilag megfelelő orosz *obivatyel* rosszalló értelemben kispolgárt, nyárspolgárt jelent (ami lengyel-orosz érintkezésben humoros vagy kínos félreértésekre adhat alkalmat) —, a lengyel nyelvnek van egy igen mély

Vörösmarty egyik szereplõjének az ajkára adja... véleményét: 'Városi úr, valami finomul kellene megszólítani. *Kegyed-e vagy Ön?*... Az *ön* függetlenebb, szabad emberhez illõ s férfiasabb.'... Kazinczynak... nyilván nem tetszett az *ön*... Az új szóhoz ezt a jegyzetet fûzi Széchenyi: 'Ezen szót *ön*, míg jobbra nem tanítatom, magyarban úgy használom, mint a német *Sie*-t.'... A hetvenes-nyolcvanas évekre Csiky színmûvei azt mutatják, hogy a *kegyed* inkább nõknek, az *ön* inkább férfiaknak járó megszólítás' (122—125).

² Bakos Ferenc szíves közlése.

gyökerű megszólítása. A *pan* szó külföldön a régi lengyel feudális uralom jelképe („lengyel pánok”), magában a lengyel nyelvben azonban még inkább elveszítette osztályhelyzetre utaló jellegét, mint a nyugati *monsieur, mister, signor*. Egyszerűen nyelvtani jellegű segédszóvá, nélkülözhetetlen szólítássá vált, akárcsak a német *Sie*, sőt még ennél is nagyobb mértékben, ugyanis egyaránt használható magázó és tegező értelemben. (Ezt a kettősséget az értelmileg nem azonos magyar *uram*-mal érzékeltehetjük: *pan widzisz, pan widzi — látod, uram, látja, uram*. Bár e lengyel és magyar példa nyelvtanilag nem azonos, mert a *pan* nominatívus, az *uram* pedig vocatívus.) Az általános érintkezésből tehát a mély gyökerű, sőt nyelvtani jellegű *pan* nemigen írható ki: az *obywatel* legfeljebb beékelődik a *pan* és a *towarzysz* (elvtárs) szó közé, mint sajátos politikai jellegű megszólítás.

Ezek után lássuk, mi a helyzet minálunk!

Az *elvtárs* szó szovjet példa szerint h e l y e s e n az alábbi esetekben használható: párt-vonatkozásban, egyéb politikai-szervezeti viszonyra (hadsereg, DISz) való utalásként, hivatali érintkezésben, továbbá szónoki megszólításként vagy agitációs jelleggel. Általános jellegű, szintelen megszólításban katasztrofális hiányunk van. Mielőtt hazánk a szocializmus útjára lépett volna, az *uram* kezdett elszintelenedni, általánossá válni. Két idegen ember egészen futólagos érintkezésben (például villamoson, utcán, amikor egyikük figyelmeztette a másikat, hogy elveszített valamit) bizvást nevezhette egymást *uramnak*, ezzel sem többet, sem kevesebbet nem mondott a kellesténél. (Már az *asszonyom* kissé nyeglén hangzott, a *kisasszony* pedig különösképpen mindkét irányban osztálykülönbségre utalt, az úri-osztály tagja így szólította a nevelőnőt és az üzleti kiszolgálónót — míg a köznép fogalomvilágában pejoratív értelemben jelentette ugyanez a szó az úri-osztály kényeskedő leány-csemetéjét.) Amióta azonban az *uram* az *úrral* együtt kiveszett, még nem ta áltunk rá megfelelő pótlást. A francia *citoyennak* és az orosz *grazsdanyinnak* értelmileg megfelelő *polgártárs* szót eleve halálraítéli az összetétel első fele, a legtöbbször rosszáló értelemben használatos *polgár* szó. (Hasonlóképpen a román nyelvben megvan ugyan a *polgártársat* jelentő *cetățean*, de nincs közhasználatban, inkább csak az *elvtársat* jelentő *tovarăș*-t használják.) A sokféle *-társ* — *sporttárs, szaktárs* stb. — idegen, német szellemű szóösszetétel, a *-genosse* összetételeinek felel meg; legdíszebb példányairól még külön szólunk.

Az általános jellegű megszólításnak három követelményt kellene kielégítenie: 1. nyoma se legyen benne az osztályhelyzetre való utalásnak (az *uramnak* ki k e l l e t t pusztulnia), 2. legyen udvarias (nem holmi *maga*), 3. legyen értelmes.

Sajnos, azok a megszólítások, amelyek jobb híján újabban elharapóznak, éppen ezzel a harmadik követelménnyel állanak szöges ellentétben. *Szaktárs, kartárs* — mint általános jellegű megszólítás — értelmetlenség. A vendég beül az étterembe, kávéházba és rendelni akar. Mit tegyen, hogyan szólítsa a pincért? *Főúr*? — idejétmúlta; *pincér*? — sértésnek vennék (különös, de így van: a hordár nem veszi sértésnek, ha *hordárt* kiáltanak, a kalauz, ha *kalauzt* mondanak neki, de a pincér ferde szemmel nézne a vendégre, ha azt kiáltaná utána: *Pincér!* És még kevésbé lenne inyére, ha hivatalos elnevezésével szólítaná: *Felsőszolgáló!*) — *Elvtárs*? — nem lenne helyes (hiszen nem párt- vagy egyéb szervezeti kapcsolatot hangsúlyozásáról, nem is hivatali érintkezésről, sem szónoki, sem agitációs megszólításról nincs szó: a semleges, szintelen, általános jellegű megszólítás szükségének tipikus esetével állunk szemben). Tehát marad — *Kartárs!* vagy *Szaktárs!*... Aki mondja, az maga nem pincér, tehát a megszólítás teljesen értelmetlen. Már pedig ez az eset az életben igen gyakran, különböző helyzetekben előfordul.

A fordító csak töpreng: hogy' az ördögbe is fordítsa ezt a legegyszerűbb mondatot: *Zdrasztujtye, grazsdanka?*...

Pedig az eddigiekben ennek az egyszerű mondatnak csak az egyik feléről volt szó.

A köszönés. Nem kevesebb gondot okoz a mondat másik fele. Ha hirtelenében végignézzük a magyar nyelv köszönésmódjain, akkor találunk népies és vallási eredetű üdvözléseket, mint *erőt-egészséget, aggyisten, isten hozta*, — vannak osztályhelyzetre utaló, idejétmúlta köszönések, mint *alázatos szolgája, alászolgája, tiszteletem* stb. Általános jellegű, semleges köszönés csak a bizonyos napszakban használható *jóreggelt, jóestét, jóéjszakát*. Már a legsűrűbben használható *jónapotnak* van valami hangsúlyozottan

hideg mellékíze, ami csak a *kívánok* szó hozzátoldásával enyhíthető. A *jóéjtszakát*-nál meg az a bökkenő, hogy kifejezetten búcsúzó jellegű. Ha tehát valaki éjjel (éjfélkor vagy akár 1 óraker) érkezik, kénytelen azt hazudni, hogy *jóestét*, mert *jóéjtszakával* csak nem állíthat be valahova!

A *szabadság* pártköszönésnek indult, majd utóbb népi demokráciánk általános hivatalos köszönésévé vált. A Szovjetunióban analógiája nincs, általában a régi *zdrasztujtye* használatát.

De hogyan fordítsuk ezt a *zdrasztujtye* köszönést? Orosz ember szájába még hivatalos használatban sem adhatjuk a különlegesen magyar *szabadságot*. Be kell hát vallanunk: amint nincs általános jellegű megszólításunk, úgy nincs általános jellegű köszönésünk sem. (Ez vonatkozik a tegező köszönésre is. A *szervusz* ugyan eléggé szintelen, de latinos, táblabírói eredete folytán ugyancsak olyan sajátosan belföldi hangulatot áraszt, hogy a *zdrasztuj* fordításaként csak a legkritikább esetben alkalmazható.)

Ma az a helyzet, hogy a fordító a köszönést éppen úgy, mint a megszólítást, igyekszik megkerülni, vagy, ha ez nem lehetséges, a helyzet szerint változó kompromisszumos megoldást választ. Például az említett esetben a *zdrasztujtye*, *grazsdanka* mondást így fordítja: — *Jóestét kívánok*.

A cikk írója tudja, hogy hiányos munkát végzett: a két problémát felvetette, de megoldást nem javasolt. Bevallja azonban, hogy nem tud javaslatot tenni sem egy általános jellegű megszólításra, sem egy általános jellegű köszönésre — ő maga, mint említette, a helyzettől függő kompromisszumos megoldásokat választ. A kérdést mégis fel kellett vetni, hogy előbbre vigyük a megoldást és ezért arra kérjük folyóiratunk olvasóit: reflektáljanak a cikkben elmondottakra. Írják meg, ha valamiben nem értenek egyet a cikkíró megállapításaival, gazdagítsák saját tapasztalataikkal a témát és legfőképp — ha van konkrét javaslatuk — bocsássák azt nyelvét művelni kívánó, megoldásokat kereső népünk rendelkezésére.

Újságaink nyelvéről

A Szovjetunió és a népi demokráciák nemcsak gazdasági téren, hanem a műveltség terjedése tekintetében is ma már a világ élenjáró országai. Ezekben az országokban ma már alig beszélhetünk írástudatlanságról. Míg néhány évtizeddel ezelőtt pl. a Szovjetunióban vagy Kínában voltak olyan népek, amelyeknek még ábécéjük sem volt, ma már irodalmuk van, s a nemrég még írni-olvasni nem tudó emberek milliói valósággal falják már a betűket. Olvasnak újságot, politikai és ideológiai műveket, szépirodalmi és ismeretterjesztő könyveket. Ez a körülmény nagy felelősséget ró az írókra, mert ők népünk tanítói is, s még műveik nyelvvel is például kell szolgálniuk olvasóiknak.

Bár az újságírók munkája ebben a tekintetben sokkal nehezebb, mint az íróké és költőké, mert nekik sokszor órák, sőt percek alatt kell megfogalmazniuk mondani-valójukat, nem egyszer idegen nyelvből kell az utolsó pillanatban az anyagot lefordítaniuk, s a kéziratot máris a nyomdába küldeniük, nem csiszolhatják cikkük nyelvét, stílusát, mint az írók, költők, mégis minden igyekezetükkel törekedniük kell arra, hogy ne vétssenek a nyelvhelyesség szabályai ellen, mert az ő olvasóik száma nem ezrek, hanem tízezrek és százazrek, ha nem milliók, tehát írásaik nemcsak tartalmukkal, hanem nyelvükkel is rendkívüli hatással vannak az emberek tömegeire, már azért is, mert olvasóik nem hetek vagy hónapok múlva kerülnek olvasmányaik hatása alá, mint a regényeké vagy költeményeké, hanem napról napra vagy hétről hétre. Hatalmukban áll tehát a tömeget a szép és helyes magyar beszédre és írásra nevelni, de éppúgy meg is ronthatják népük nyelvérképét.

A következőkben leginkább a Szabad Nép régibb és újabb számaiból idézek példákat, hogy újságíróink tudnak szépen, jó magyarsággal is írni, de vétségeket is követnek el nyelvünk szelleme ellen.

Első idézetem a magyar nép bölcs vezérének, Rákosi Mátyásnak a folyó év március 13-i számban megjelent »A proletárnemzetköziség legyőzhetetlen sztálini lobogója« c. cikkéből való, melyet a nagy Sztálin elvtárs halála alkalmából írt: »Mindnyájunk gondolatát eltölti a fájdalmas veszteség, amely szeretett vezérünk, nagy tanítónk,

Sztálin elvtárs halálával ért bennünket; mindnyájunk gondolatát eltöltik az ő *tanításai*, az ő hagyatéka» (3. l. 3. hasáb). Tehát nem Sztálin *tanairól* beszél, pedig ez a *tanít* igének megcsonkításából alakult főnév nagyon divatos, még nyelvészek is polgárjogot adnak neki. Összetételekben különösen gyakran használják. A NyUSz egész sorozatot idéz. Hogy ezek aztán újabb összetételek példaképeivé válnak, azon nem csodálkozhatunk. Hogy mire vezetnek az ilyen »jó« példák, elrettentésül közlöm a következőket: »Horváth József *tanműhelyi* felügyelő, Székesfehérvár, írja a Szabad Népek: Április 13—18-ig a várpalotai 323 számú Építőipari MTH Intézetnél ellenőrzést tartottam. Azt tapasztaltam, hogy a tanulóknak a 31/1 Vállalat vezetősége nem biztosítja a *tanépitkezést*... Együtt vizsgáltuk meg, mit lehetne tenni, hogy biztosítsák a *tanépitkezést*» (1953. V. 21. 3. l. 5. hasáb). »Épül az ország legnagyobb mezőgazdasági technikuma« c. cikkből: »Évről évre mind több tanuló iratkozik be a mezőtúri mezőgazdasági gépészeti és növénytermelési technikumba... Az új épületben elkészült a technikum *tanműhelye*, ahol különböző szerszámok várják a tanulókat... December 1-re elkészül az új *tanépület* is, tizenkét tanteremmel, korszerűen felszerelt laboratóriumokkal és bemutató termekkel» (1953. IX. 9. 21. l. 4. hasáb).

A *tanműhely* helyett *iskolaműhely* volna a helyes, s így a *tanműhelyi felügyelő iskola-műhelyi felügyelő* lenne; a *tanépület* szót még sohasem hallottam, ellenben *iskolaépület*-et igen. A *tanterem* szó már általánosan használatos, de helyesebb volna az *osztályterem*, a többi terem pedig fizikai, kémiai, természetrajzi, tornaterem stb. De a legszörnyűbb a *tanépitkezés*. Bizonyára tanulóépitkezést értenek rajta.

Van azonban még ennél borzalmasabb *tan*-összetétel. A Ludas Matyi 1953. IX. 17-i száma közli Heiner Kipphardt német író »Shakespeare kerestetik« c. szatirikus bohózatának egy részletét Hágy Gyula fordításában. Érdemes megörökíteni ezt a valóban a Ludas Matyiba kívánczó részletet:

»Färbel: Nézze, az ön darabja...

Zaun: Hízlalási szerződés. *Tandráma*...

Zaun: Már el is vetettem a témát és a *tandrámámat* a nagy építkezések... a nagy építkezések környezetébe helyezem át» (7. l. 1. hasáb).

Nem is tudom, mit akar az író mondani, de a régiek *iskoladramájával* nem lehet fölcserélni.

Szintén a Ludas Matyiba kívánczó a következő adat, melyet az 1953. VIII. 20. számnak Le a bürokráciával! rovatából írtam ki: »K. J. ... a síófoki nagstrandon egy pohár szódavizért 30 fillér helyett 60 fillért fizetett. Érdeklődésére a pénztárosnő kijelentette: »Ez *gyógyzóda*, ezért került 60 fillérbe.« Még jó, hogy a strandon nem szednek dupla áron *gyógybelépődíjat*.»

A Ludas Matyi 1953. IX. 3-i számának 2. lapján balatoni tréfákat közölt. A második hasábon levő kép hátterében a tihanyi félsziget kolostorának temploma látható a magaslaton. A hegy lábánál gyümölcsös kofa látható, akitől egy gyermekes házaspár barackot akar vásárolni, de elképednek az árjelzéstől, mert 12.— Ft van ráírva, valószínűleg egy kiló ára. A tréfa címe megmagyarázza, miért oly drága a barack (valószínűleg őszibarack): Tihanyi *gyógybarack*. S a kofa meg is okolja a magas árat: »Hogy drága? De ez fáról van, lelkem elvtárs!...« Dugonics közli azt a közmondást: »Drága konyha a patika«. Valóban vicclapba valók az ilyen összetételek, mint a *gyógybarack*, amit ugyan még senki sem hallott, de jól ráhibázott a Ludas Matyi.

De nemcsak a Ludas Matyiban, hanem a Szabad Népből is olvashatunk hasonlókat, mégpedig komoly cikkekben. Így az 1953. X. 12-i szám »Javítsuk a minőséget, bővítsük a választékot a kenyér, a péksütemények és tésztafélék gyártásánál« (helyesen: gyártásában) c. cikk többek közt ezt adja a közönség tudomására: »Nagyobb mértékben gondoskodunk a gyomor- és cukorbeteg (helyesen: cukorbeteg) *gyógykenyér*-ellátásáról« (2. l. 5. hasáb). Jobb volna talán: *orvosikenyér* vagy *egészségkenyér*.

A Szabad Nép 1953. XI. 18-i számában A jövő Budapestjének tervei c. cikkben: »Indíttványozza a terv 10 év alatt a város parkjainak, zöldterületeinek jelentős kibővítését, nagy sportligetek kialakítását, a gyógyfürdők területének kiépítését« (2. l. 6. hasáb).

A szept. 2-i számban »*Diák-gyógyotthon* létesül Hajdúszoboszlón« c. cikk ezt adja hírül: »A *gyógyfürdőjéről* híres Hajdúszoboszlón szeptemberben két középiskolás *diák-*

gyógyotthon nyílik» (2. 1. 3. hasáb). Az idegen *diákszanatórium* szó magyarosabb volna. A *gyógyfürdő* helyett Simonyi Helyes magyarsága a *gyógyítófürdő* vagy *fürdőhely* szót ajánlja.

A szeptember 9-i számban »A Balaton mellett és Hajdúszoboszlón már készülnek a téli üdülésre« című cikk hasonlókat ír: »A SZOT hévizi *üdülősanatóriumában* (tehát nem *gyógyotthonában*) szeptember közepére elkészül a második *gyógyvízű* zárt medence, s tornatermet is létesítenek, ahol szaktanár vezetésével végzett *gyógytorna*-gyakorlatok segítik majd elő az izületi bántalmakban szenvedők gyógyulását. — A hajdúszoboszlói *gyógyfürdő* szintén felkészül arra, hogy a tél folyamán is sok dolgozónak adja vissza egészségét« (2. 1. 4. hasáb). A *gyógyvíznél* mennyivel jobban hangzik a *gyógyítóvíz*, s a *gyógytornánál* a *gyógyítótna*. Simonyi a *svédornát* ajánlja helyette, de, azt hiszem, a kettő nem azonos, mert a svédornát egészséges emberek is végzik.

A Szabad Nép 1953. XI. 18-i számának Beruházások az élelmiszeriparban c. cikkben: »A *Gyógyvíztermelővállalatnál* munkásfürdőt létesítettek« (2. 1. 3. hasáb). Magyarul: *Ásványvíztermelővállalat*.

A szept. 10-i szám szintén a dolgozók egészségéről való gondoskodásról ad hírt: »Kékestetőn, hazánk legmagasabb pontján, a Mátra 1000 méteres csúcán emelkedik a kékestetői *gyógyintézet*, hazánk egyetlen magaslati *gyógyintézete*... A *szanatóriumban* tíz orvos ügyel a betegek pihenésére, gyógyulására« (1. 1. 3. hasáb). Ott mindenki *szanatóriumnak* hívja a Simonyi Helyes magyarságában ajánlott *gyógyító intézetet*, *orvosi intézetet*.

De nemcsak az újságokban olvashatunk ilyeneket, hanem a fürdőhelyek feliratain is. Így pl. Balatonfüreden az Állami kórház előtt levő tér neve *Gyógytér* (Kurplatz), a katonai kórház vagy üdülő neve *Honvéd gyógyház* (Kurhaus), van aztán egy üdülő, amelynek *KIOSz Gyógytelepe* a neve. A Kisiparosok Országos Szövetségének a tulajdona. Nagy lehet ott a takarékoság, mert a név előtt sajnálják a költséget a névelő kitételére. Az idegenforgalmi hivatal is *gyógyhely*-nek nevezi Balatonfüredet, úgy látszik, nem ismeri a *fürdőhely* szót.

A Balatonnak ezen a legrégebb és legszebb fekvésű fürdőhelyén különben sem sokat törődnek a magyar nyelvvel, s a víz partján ezt olvashatjuk: *Kikötőbe fürdeni tilos*. A fürdőigazgatóság, úgy látszik, még takarékosabb, mint a KIOSz, mert ez már két betűt is megtakarít: az a névelőn kívül a *-ben* rag végén levő *-n*-et.

Eddig még nem hallott és tudomásom szerint föl nem jegyzett szót találtam a Szabad Nép 1953. X. 23-i számának »Töltésépítés kubikusmunka nélkül« c. cikkben. „A leágyúzott homokot vízzel, felhígítják. Ez a folyékony homok, ahogy itt nevezik, a »zagy«, emberderéknyi vastag vascsöveken folyik a töltés helyére. Ott méteres nyúlgátakkal vették körül a 30 méter széles és 35 méter hosszú kazettákat. Azokba folyik a »zagy«, ott ülepszik le« (1. 1. 5. hasáb). Tájékoztató ez a *zagy*, vagy a nyelvújítás elvonása a *zagyva* szóból? Vö. *zagyva* 'túlságosan megvizezett, hitvány, zavaros bor' (Balaton mell. Tsz); *zagyvakol* 'zagyvával, kever, elegyít' (Csongrád m. Szentés MTsz).

Már fentebb az egyik példában említettem, hogy a *-nál*, *-nél* rag helyett magyarosabb a *-ban*, *-ben*, néha a *-kor*. Ilyen eset a következő is: Villamosáramot alkalmazunk a *fejésnél*, a *birkanyírásnál*, a *vízellátásnál*, a *kertek öntözésénél*, a *takarmanyelőkészítésnél*, a *tejfeldolgozásánál*, a *magvak kezelésénél* és *száritásánál*, *csirkék és malacok ólainak fűtésénél* (1953. V. 4: 3. 1. 5. hasáb). Helyesen: *fejéskor*, *birkanyírásban*, *vízellátásban* stb.

Többször volt már szó, hogy az *-ási* *-ési* képző helyett magyarosabb sok esetben az *-ő* képzős melléknévi igenév (vagy birtokviszony) használata. Pl. *helyes trágyázási rendszer* (1953. V. 4. 3. 1. 4. hasáb), jobb: *trágyázó rendszer*; sűrűsoros és keresztosoros *vetési mód*, helyesebb: *vetőmód*; egyoldalú, szűklátókörűen specializált *mezőgazdaságfejlesztési módszereik* károsan befolyásolják a talaj termelőképességét (3. 1. 6. hasáb), helyesebb: *mezőgazdaságfejlesztő módszer*; viszont helyes: *termelőképesség*, nem pedig *termelési képesség*.

A Ludas Matyi írja 1953. XII. 2-i számában Le a bürokráciával rovatban: »A Zalka Máté-téren hónapok óta található az Országos Takarékpénztár gyönyörű pajzsalakú propagandatáblája, melynek ez a szövege: VÁLTS ÁTUTALÁSI BETÉTKÖNYVET! (8. 1. 1. hasáb). Helyesen: *átutaló betétkönyv*.

Gyakran lehet hallani félműveltek ajkáról *egyelőre* helyett azt, hogy *egyelőre*. A Szabad Népek azonban nem volna szabad írnia időjárásai jelentésében: »A rendkívüli

meleg *egyenlőre* tovább tart» (1953. X. 18. 4. l. 4. hasáb). Még akkor sem, ha a hibát a Meteorológiai Intézet követte el. A Szabad Nép is, a Meteorológiai Intézet is vegye ezt tudomásul. A szó nem az *egyenlő* melléknév származéka, hanem az *egy* és az *előre* összetétele.

Dobozy Imre írja »Biriné házai« c. riportjában a IV. 20-i számban: »Olyan ház, amit itt, Derecskén a fundus földjéből szoktak fölhúzni, vályogból vagy vert falból, a falak ormán magukbarkácsolta *fedélszékket*« (3. l. 1. hasáb). A *fedélszék* a német *Dachstuhl* fordítása, s általánosan elterjedt ácsmesterszó. Helyesebb volna *tetőváz*nak nevezni, ez megfelelne a fogalomnak. Olvastam valahol más jó magyar nevét is, de most az adat nincs kezem ügyében. Talán más még jobbat tud.

Félművelt emberek, ha valakiről beszélnek, akinek a nevét nem akarják, vagy nem is fontos említeni, a határozatlan *valaki* névmás helyett ezt a kifejezést használják: *egy illető*. Pl. *Egy illető azt mondta. Egy illető volt nálam. Egy illető keresett*. Rám mindig rossz hatást tett ez a kifejezés, ez az újsütetű határozatlan névmás, s ime kiderül, hogy már az irodalomba is befurakodott. Urbán Ernő jónevű író egyik riportjában, amelynek színhelye Vas m. Péntekfalu (Sárvári járás), azt olvasom: *Azt mondta neki egy illető* (Szabad Nép 1953. V. 14. 2. l. 5. hasáb). Darvas Szilárd a Ludas Matyi 1953. IV. 23-i számában, Uri divat c. humoreszkjében is tud erről a kifejezésről: »Kamaszkoromban gyakran hallottam *egyes jól öltözött illetőkkel* kapcsolatban a következő megjegyzést: — Ez az ember, aki rongyokban is elegáns...« (5. l. 2. hasáb).¹

De nemcsak megróni valót találunk a sajtóban, hanem utánozni valót is. Nem egy olyan szót, kifejezést használnak, ami gyönyörűséget okoz a nyelvészeknek, aki ezeket a finomságokat észreveszi és tühegyre szúrja. Sokszor lehet hallani a szövetkezeti gazdálkodásról, hogy az *nagyüzemi gazdálkodás*. Sohasem rejtettem véka alá, hogy nem szerettem ezt a ma már valószínűleg kiirthatatlan *üzem* szót, egyrészt azért, mert a német *Betrieb* fordítása, másrészt azért, mert nem fejez ki semmit. Mikor pl. azt írják: *a gyárakban és üzemekben*, sosem lehet tudni, mit akar jelenteni az *üzem* szó, mert gyakran magát a gyárat is *üzemnek* nevezik, s tkp. minden munkahelyre azt mondják, hogy *üzem*, de senki sem tudja, hogy voltaképp milyen üzemről van szó. Már most Dobozy Imre a Szabad Nép 1953. IV. 14-i számában »Nagy István gazdálkodik« c., Csákváron kelt riportjában azt írja: »Ki mondja énnekem, hogy az egyes gazda is képes arra, amire a *nagygazdaság*, a szövetkezet?« Ime a »*nagyüzemi gazdálkodás*« helyett a kitűnő *nagygazdaság* szó, amely fölöslegessé teszi azt az elkoptatott *üzemet*. Közhasználatú szó a *nagykereskedés*, *nagykereskedő*, miért ne beszéljünk akkor *nagygazdaságról* is.

Vagy itt van a nyelvújítás alkotta rossz *tárna* szó. Ma már egyre gyakrabban lehet olvasni helyette a kitűnő *táró*-t. Fejér Dénes írja a Szabad Nép 1953. V. 8-i számában, »Új ércbánya a Mátrában« c. cikkében: »A vidék utolsó reménysege a bánya maradt, melynek *kutató-táróját* ott fúrták a hegy alá a közeli Toka-patak eldugott völgyében... Új *altárót* nyitottak, szivattyúzni kezdték a vizet és vörös csillagot tűztek az *altáró fölé*« (2. l. 1. hasáb). »Ebből az aknából, vagy ha közel a hegyoldal, onnan kezdenek »hajtani« egy *kutatótárót*, párhuzamosan a telér (helyesen: *ércér*) irányával. Mikor már mélyen bent van a hegy alatt a *táró*, új vágatot, úgynevezett harántvágatot kezdenek« (2. hasáb). »A függőleges aknát tovább mélyítik és 50 méterrel lejjebb új *tárókat* vágnak, követik az *érceret*« (2. hasáb). Itt már a rossz *telér* helyett is a helyes *ércér* szót használja az író.

De nemcsak a helyes magyarságnak tesznek íróink eleget, hanem eltalálják nem egyszer a művészi kifejezést is. Milyen hatásos, mikor Méray Tibor azt írja egy koreai lányról: »Mosolyog, a fekete ruha fölött, a vörös fény tűzköréből fehéren villognak elő *gyöngyfogai*« (Szabad Nép 1953. V. 1. 3. l. 6. hasáb).

Vagy Bilke Pál »Két ifjúság« c. cikkében ezt olvashatjuk: »Jól szabott ruha, a bélése is jó, *úgy festesz benne, mint valami mérnök*. Szívesen táncolnak majd veled

¹ Urbán Ernő Kemény dió c. nemrég megjelent elbeszéléskötetében kétszer is használja: A mennyboltot érezte magára szakadni, mikor egy május végén megjelent nála *egy illető* és papírjait fölmutatva azt kérdezte tőle (10). Igaz, hogy nincs még bevakolva, nem volt hozzá méz, de majd lesz az is, most ígért három mázsát *egy illető*, aki palléroskodik Magasépitő Vállalatnál (112). — Sőt nagy meglepetésemre még népi szövegben is előfordul: Hát *egy illető* aztán bekütte ezekhő a főnyőtt fiatalembörökhő (Fél Edit: Kocs 1936-ban, 1941, 168. l.).

a lányok» (1953. IV. 16. 2. 1. 2. hasáb). »A szabásról, meg különösen arról, *hogyan festek a ruhában*, nem sok szó esett» (3. hasáb). Szinte elképed az ember, hát lehet így is írni, nem vezett ki a *jól fest* kifejezés, nem nyomta el teljesen a már népünket is megfertőzött »jól néz ki«?

Aztán olvashatunk ilyen töröl metszett kifejezéseket : »Ő aztán jól eldobta a kalapácsnyelet» (Urbán Ernő, Szabad Nép 1953. V. 29. 2. 1. 5. hasáb). »Jövőre fészkes komposzt-trágyázás után vetik a kukoricát, akkor aztán a többi brigád asszonyai *felkőthetik a szoknyájukat*» (Dobozy Imre, Szabad Nép 1953. V. 27. 2. 1. 6.). Az író nagyon ügyesen alkalmazza asszonyokra az eredetileg férfiakról szóló mondást : *Jól felkötötte a gatyáját* (Dugonics), *Jól felkösse a gatyáját, ki vele kiköt* (Erdélyi). Az előbbi szólásnak is vannak az idézettől eltérő változatai, de azok nem bírják el a nyomdafestéket.

Ugyancsak Dobozy Imrének »Tudósítás Pákozdról« szóló riportjának a Szabad Nép 1953. XII. 26-án megjelent első részében ezt írja : »Éppen a tejbeadásnál tart, amikor Pálinkásné felsóhajt. Nagy baja van neki, egy nagy baja van, esztendeje *szárazon áll a tehene*, s akármit csinálnak vele, *nem fogja a bika*» (2. 1. 4. hasáb).

Rendkívül érdekes Rideg Sándor Endrődi tatárjárás c. riportjában egy olyan szólás alkalmazása, amely tudomásom szerint még nincs följegyezve : »Az emberek véleménye szerint az urak jó helyen vannak *ott, ahol a bors terem*, mert a népnek nincs szándékában elfeledni és megbocsátani bűneiket» (Szabad Nép 1953. IV. 19. 2. 1. 6. hasáb). Érdemes volna érdeklődni, ismeri-e és használja-e népünk ezt a szólást, s milyen értelemben, milyen alkalommal.

Egy ritka közmondást idéz Lénárt Gábor a Szabad Nép 1953. XII. 27-i számában megjelent »Nagyrev, 1953 december« c. riportjában : Azt, hogy a trágyázott föld két-három mázsával többet terem, mint a sovány, kiélt föld, aligha kell bizonygatni. Nem hiába mondja a közmondás : »*Rút a trágya, de szép cipőt ad*» (2. 1. 2. hasáb). Szórol szóra így közli már Dugonics is. Érdemes volna érdeklődni, hol használják még ezt a közmondást.

Polgár Dénes a Szabad Nép 1953. XII. 28-i számában A »kis-Európa«-gondolat bukása c. cikkében szintén egy ritkán hallott közmondást idéz : Egy régi magyar közmondás azonban azt tartja : »*Nem jó úgy elnyelni a kuvaszt, hogy kiálljon a farka a szádból*» (2. 1. 3. hasáb). Margalits nem közli. Kérdem olvasóinkat, hol ismerik ezt a közmondást.

A Szabad Nép 1953. XII. 6-i számában a Nyírségi emberek c. cikk ezt a közmondást közli : »*Aki korábban nyúl, hamarabb markol*» (3. 1. 4. hasáb).

Sok érdekes szó is van ezekben a riportokban. Ugyancsak Rideg Sándor említett írásában olvashatjuk : »Ennyi búzáért dolgoztam *beszorulásig*. Ez azt jelentette, hogy amíg a jószággal bármit dolgozni lehetett a határban, nem telt le a szolgálatom ideje. Vasárnapon, ünnepnapon, éjjel és nappal parancsolt a gazda, helyemet egy percre sem hagyhattam el és ha újévig nem esett a hó, a *beszorulás* ideje is kihúzódott és hónapokon át ingyen dolgoztam, esőben, sárban, ha istennyila hullott is az égből» (2. 1. 3. hasáb).

A Szabad Nép 1953. XII. 8-i számában írja Dobozy Imre Nyírségi emberek c. cikkének III. részében : »*Megsimogatta sívó kis fia arcát*» (2. 1. 2. hasáb).

Almási István Felső-Tiszántúlról szóló riportjában írja : »Az egykori rideg-pásztorok, akik telenként a gyékény lisztes gyökerét a *belengyét* sütötték meg ebédre vagy vacsorára, nem ismernének rá fiaikra, unokáikra» (Szabad Nép 1953. V. 14. 3. 1. 5. hasáb). A MTsz csak *bengyele* (Csongrád m.), *böngyöle* (Szeged) alakban ismeri. Kérdés, valóban mondják-e a szót az író följegyezte alakban, nem hallotta-e rosszul, vagy nem sajtóhiba-e.

Lénárt Gábor írja a Közép-Tisza vidékéről : »Fiatallányok, . . . 160—180 százalékos teljesítménnyel »*fejelték*«, javították a rizsgátakat» (1953. VI. 6. 3. 1. 6. hasáb).

Urbán Ernő : »Gérce község első számú olvasója« c. cikkében : »Azelőtt egy »*ferdunok*« cukrot ha vett egy egész család hetenként a boltban — *ferdunok*knak hívtuk a negyedkiló felét — most meg egy kiló gyorsabban elfogy, mint akkor az a 12 deka« (Szabad Nép 1953. VI. 7. 2. 1. 6. hasáb). Gérce község Vas m. Sárvári járásában van. A szót Komáromban *verdunok*-nak ejtik, a MTsz is ily alakban közli 'negyed font' jelentésben. A *ferdunok* változatot eddig tudomásom szerint nem jegyezték föl. A szó a német *Vierding*, *Vierdung* átvétele (Szarvas G. Nyr 22 : 509).

Ugyancsak Urbán Ernő írja Kemény dió című elbeszélésében: »Virágjában a rozsz, a búza is *hasas*« (1953. V. 29. 2. 1. 5. hasáb). A *hasas* szót ebben a jelentésben még nem jegyezték fel, de Veres Péter gyakran használja műveiben ebben a kifejezésben: *Hasban van a búza, a köles* (Nyr 74:297). Megvan már Kassai Szókönyvében (1833—36): *Hasbann van a zöld árpa*: jam est in calamo hordeum (Hegyalja). Urbán Ernő riportjait Vas megyében írja, fontos volna azért megállapítani, hogy a nyugati megyékben hol használatos a szó ebben a jelentésben, mert a régebbi adatok a Tisza vidékéről származnak. Érdekes ebben az elbeszélésben az egyik szereplő neve: *Ágócs Imre*. Az *Ágócs* (*ágocs, águcs, águs*) az *ágas* változata, szintén dunántúli szó (l. Beke: Dunántúli tárgy- és eszköznevek 17—18).

Lénárt Gábor szintén a Közép-Tisza vidékéről írja: »*Hatrongyos*«-nak, »*Libatarcsá*«-nak neveztük itt a határrészeket, mert rongyoskodtunk, éhezünk a rossz, még libalegelőnek is alig való földeken (1953. VI. 6. 2. 1. 6. hasáb). A vörös mohar vagy népi nyelven *kakaslábfű* (uo. 2. 1. 3. hasáb).

Gergely Sándor »Vörös hajnal« c. Fejér m. Sárbogárdon írt riportjában írja: »Hét *kila* ötvenhat deka buza, két *kila* ötven árpa, . . . öt *kila* huszonhat deka kukorica, nyolc *kila* széna, hat *kila* tizenkét deka krumpli, hat *kila* takarmányrépa, egy *kila* negyven deka cukor« (1953. IV. 28. 3. 1. 3. hasáb). Nyilván a munkaegységről van szó. A *kila* itt kilogrammot, vagyis kilót jelent, mint a népnyelvben sok helyütt (l. MTsz. SzhSz). A *kila* azonban eredetileg gabonamérték volt, s a Palócságban egy pozsonyi mérőnek, a Dunántúl két mérőnek felelt meg. Nyelvünkben szerb-horvát jövevényszó, ahol *kila* a neve (a bolgárban *kiló*, Berneker). A balkáni szláv nyelvekben az oszmán-török *kile*, vulg. *kilo* átvétele, melynek végső forrása a középgörög *κοίλον*.

Földes Péter »Lakócsa belekerült a világba« c. cikkéből: »Most ha öt percre áramszünet van és *pipics*et kell gyűjtani, azt gondoljuk, hogy így nem is lehet élni« (1953. V. 7. 2. 1. 2. hasáb). Lakócsa Somogy m. Barcsi járásában fekszik. A *pipics* a MTsz szerint Vas megyében 'méc', Zala megyében 'istállólámpa'. Itt valószínűleg 'méc' a jelentése.

Fejér Dénes »Vasútépítők« c. riportjában olvassuk a ritka *döndülés* szót: »A Somos-tető oldalában, majd ötkilométeres szakaszon erdőben kanyarog az új vasút. Már régen elcsendesült a fejszék csattogása, a lezuhanó fák *döndülése* a földön, csak a kidöntött gyertyán- és bükkszálak tuskói mereszlik égnek gyökerüket« (Szabad Nép 1953. X. 22. 2. 1. 3. hasáb).

Rideg Sándor »Endrődi tatárjárás« c. cikkéből: »A szervezők biztatására a falu népe szerszámot fogott és kivonult a 10 kilométer távolságban levő *turjánhoz* dűlőutat javítani« (1953. IV. 19. 2. 1. 5. hasáb). Ritka szó, a MTsz csak a Duna-Tisza közéből idéz rá régi adatot 'bozótos, nádas, zombékos, posványos, ingoványos hely' értelmezéssel. Fontos volna a szóra újabb adatokat kapni.

A gyárak, kohók életéből is közölnek a cikkek érdekes adalékokat nyelvünk szó-készletéhez.

Sándor András a Sztálin Vasműből veszi »A vasöntő jelölése« c. riportjának anyagát. Ebből közöljük a következő részletet: »Az öntőmester igazán alkotó és kicsit művész. Mintegy életre hívja a vasat. Nem csupán kezével dolgozik, sőt nem is csupán a fejével, hanem valamennyi érzékével. Tudni, mennyi legyen a *párnakocsz*, befűteni a kemencét, szabályozni a hőfokot, figyelni az olvadó vas színét, ragyogását« (1953. IV. 25. 3. 1. 2. hasáb).

A Diósgyőri Kohászati Műveket rajzolja meg Illés Béla »Acélemberek« c. cikkében. Ebben is van becses nyelvi adat: »A soronlevő *mélypest*, *mélykemence* még nem tárta ki száját, hogy lenyelje az ügyis késéssel érkezett három és féltonnás acéltömböt. Végre felemelkedik a kerek fedő. A *mélypest*ből pokoli forróság csap ki és a vörvörös acéltömb eltűnik a rózsaszínű pokolban. A *mélypestre* ismét rákerül a fedő« (1953. V. 15. 2. 1. 2. hasáb).

Rendkívül becses adat, hogy Diósgyőrről még ma is *pest*nek nevezik a kemencét, ott bizonyára a kohót, mert egy régi, különben szláv eredetű szavunkat tartotta fenn, amely *Pest* városának a nevét adta. A szó 'kemence' jelentésben általános a Székelyföldön, de a Palócságból csak a régi Tsz közli egy adatban a Nyitra völgyéből. A régi nyelvből is kevés adatunk van a szóra. Régi szótárainkban egyáltalán nincs rá adat. De megvan

a Sermones Dominicales 15. századi bejegyzései közt: in caminum ignis *pesth chemynchebe*. Az OklSz 1557-ből közöl rá adatot: Az meez egetes *pestwel tyz forint* (olv. az mészégetés egy pestvel tíz forint). 1401-i adat *Mesespesth* (olv. meszespest). A *mészpest* 'mészégető kemence' jelentésben 1335-től 1448-ig öt adatban is szerepel az OklSz-ban, pl. Locum *Mezpesth* vocatum (1335). Kérjük olvasóinkat, érdeklődjenek, hol használják ezt a régi szót még ma is, elsősorban az északi megyékben.

Különösen izenes ír a már többször említett Urbán Ernő. Ő írta a következőket: Nincs egy *pisz* se (1953. V. 29. 2. lap, 7. hasáb). A. m. 'pisszenés'. »Micsoda gyanakvók, micsoda tüskések! A jónapokra se szólnak, csak ép a kalap szélét *pöccentik*« (V. 29. 2. l. 5. hasáb). »Éppen csak az hiányzik, hogy *minden szire-szóra* csókolódzanak« (2. l. 6. hasáb).

Befejezésül Boldizsár Iván Zsiros nénejeére kell még a népryelvi gyűjtők figyelmét felhívnom. Nagy-Hévízben lakik Pesttől harminc kilométernyire, aki azért kapta nemrég az elsők között a népművészet mestere címet, mert félévszázad minden nótáját elraktározta emlékezetének kincsesládájában és most, hogy a nép állama megtalálta hozzá a kulcsot, bőven osztogat mindenkinek a szerelmes hívogatók ametisztjéből, a vallomások rubintköveiből, az uraságot ugrató nóták gyémántjaiból, a balladák ó-aranyából. Nótaszóért kapta, mondom a nagy kitüntetést, de megérdemelte még egy érmet a *prózájáért* is. Úgy beszél magyarul, olyan pergő ajakkal, s nyelvünkfiék oly történelmi mélységeit tárva fel, hogy nemcsak dalait, de *beszédét is hangszalagra kéne felvenni*.

Itt csak egy dalát idézhetem Boldizsár Iván után: »*Rekenő, rekenő, szállőrekenő*, Nótáfun ojtottam legeslegelő... Én is oda voltam, beoltottam jól, Akárki *oldja ki*, Nem lesz az már jó« (1953. X. 18. 2. l. 5—6. hasáb); '*rekenő*' a szülő fiatal hajtásának vége, kellemes savanyú íze miatt tavasszal a gyerekek meg szokták enni (MTsz).

Beke Ödön

AZ APRÓSÁGOK IS FONTOSAK!

Az utóbbi években újból fellendült nyelvművelő munkának, nem kis mértékben a Nyelvőr lankadhatatlan fáradozásának lassan már észrevehető eredményeként, kezd szegényenne válni választékosabb írásainkban a durva nyelvi hiba. Ez az örvendetes jelenség azonban nem jelenthet számunkra többet, mint azt, hogy most már megindíthatjuk a harcot a kisebb, az »árnyalatnyi« hibák ellen is. A kisebb hibák hatásukban gyakran nem is kicsinyek: egy hiányzó vessző, egy szórendi elcsúszás már elég ahhoz, hogy a szöveg többféleképpen értelmezhetővé váljék. Az olvasó azután törheti ilyenkor a fejét: melyik értelmezést is válassza a több lehetséges közül.

Az itt felhozott néhány példát nagyrészt a Csillag 1952-es évfolyamából vettem, mindössze két számból. Együkükben sincsen nagy hiba, egy kis gondatlanság az egész. És mégis, leginkább ilyen cím kívánkoznék föléjük: »Az olvasó nem detektív!«... Mert gyakran megesik, hogy az író megírja művét, a nyomdász kiszedi, az olvasó pedig törheti fejét, hogy mi hova való.

1. A »varázs«-vessző. A Csillagban olvassuk Paul Eluard-ról: »... több ízben járt nálunk, odát szentelt Petőfi emlékének, *halála 100 éves évfordulóján s élete utolsó időszakában* az volt egyik utolsó költői foglalkozása, hogy a mi József Attilánk verseit megszólaltassa franciául« (1471).* Az olvasó csodálkozhatik, hogy valakinek *saját halála 100 éves évfordulóján*, s ezzel egyidőben *élete utolsó időszakában* azonos problémája lehet. Persze rájön azután, hogy az első időhatározó az első mondatához kapcsolódik még, a második meg a másodikhoz; de hát nem lett volna jobb ezt a fejtörést egy pusztá vesszővel (esetleg pontosvesszővel) megelőzni?!

Ilyesféle ez is: »A táblánál álltam, *körzövel, vonalzóval s a jó tanulók biztonságával* szerkesztettem az ábrát, az aznapi leckét« (Illyés Gy.: Puszták népe. 9. kiadás. 234).

* A zárójelbe tett számok a Csillag 1952. évfolyamának lapszámjai. — A szövegbeli kiemelések általában tőlem valók. D. L.

A három azonos ragú határozót érthetem az első mondathoz: *körzővel, vonalzóval s a jó tanulók biztonságával álltam*. De érthetem a másodikhoz is: *hogy körzővel, vonalzóval s a jó tanulók biztonságával szerkesztettem*. S végül szét is választhatom úgy, *hogy körzővel, vonalzóval álltam; s a jó tanulók biztonságával szerkesztettem*. — A kétségeket mindenképpen az okozza, hogy vagy a *s* kötőszó, vagy esetleg a *szerkesztettem* elől hiányzik a tagolást jelölő vessző (sőt, megint inkább pontosvessző).

A hiányzó vessző nem zavaróbb azonban, mint a rossz helyre tett. József Attilának minden kiadásában ezt találjuk (Cserépfalvi; az 1950-es Révai-kiadás; sőt az 1952-es kritikai kiadásban is):

A bögrét két kezébe fogta, csöndesen elmosolyodott
úgy estefelé egy vasárnap s űlt egy kicsit a félhomályban... (Anyám)

A középiskolás nyelvtankönyv diplomatikusan elhagyja a vesszőt az első sor végéről, — de nem meri áttenni a második sor végére. Pedig a második sor mint időhatározó az összetett mondaton belül nyilván az első részhez tartozik; mert ha az első mondatot vesszővel kizárjuk belőle, annak általánossá válik az értelme, s az egész vers így torzul el jelentésében: »A bögrét két kezébe fogta (általában, ez volt a szokása), (azután) estefelé egy vasárnapon csendesen elmosolyodott...« — A vesszőt maga a költő tehetta az első sor végére, pedig aligha akarhatott valakit általánosságban olyan mozdulattal jellemezni, amely minden embernek sajátja!...

A fentiekben mindenütt a rossz helyen levő vagy hiányzó vessző (esetleg pontosvessző) okozza a bajt. A hiánynak egyik forrása az is lehet, hogy az *és* vagy *s* elé akkor sem merünk már vesszőt tenni, ha nem azonos rangú mondatrészeket, hanem önálló mondatokat köt össze. Pedig az eredeti szabály nem így szól!...

2. Hányan is valának együtt? A szövegközi írásjelek pedig jó eszközök a tagolásra, s helytelen alkalmazásuk nem egyszer alkalmat adhat fejtorésre. »... már mind együtt voltak: Tóth, a vállalat igazgatója, Fazekas Pista, a párttitkár, Egri és Valentin, a NEB ellenőrei, ...« (1417). — Hányan is voltak? Négyen-e, vagy legalább nyolcan? Ki a vállalat igazgatója? Párttitkár-e Fazekas Pista? Számátalan kérdés merül itt fel; pedig egyszerű lett volna az egyértelmű elintézés: »Tóth, a vállalat vezetője; Fazekas Pista, a párttitkár; stb. ...«¹

Mennyivel világosabb, könnyebben érthető és jobban hangsúlyozható pl. ez a mondat az általunk közbeiktatott két pontosvessző segítségével: »Két nap híján ötvennégy esztendő volt, (;) de aki látta utolsó éveiben gondbarázdálta, könnymarta, szederjes, dúlt arcát, beesett, fátylas szemét, őszbecsavarodott, gondozatlan szakállát, csonttáaszott testét, (;) aggastyánnak vélte« (1113). (Ez utóbbinál kettőspont talán még jobb lenne.) — Vagy olvassuk el először pusztá vesszővel, aztán pontosvesszővel ezt a mondatot: »... a főhős — a mi irodalmunkban — többnyire egy becsületes, fejlődő, de még sokban elmaradott típus, (;) a pozitív hős pedig egy harcos, támadó, lehetőleg eszményi típus...« (982—3).

A helyesírási szabályzat nem tárgyalja elég alaposan az írásjelek értékét, pedig bizony több figyelmet érdemelnének, mint amennyiben részesülnek. Bonyolult mondatainkban a vessző ma már nem használható egyetlen írásjelként, mert a mondatformák bonyolódása folytán értéke korlátozódóban van: egyre inkább az egy-egy részmondaton belüli, azonos értékű kisebb szócsoportok (sorozatos jelzők, halmazott határozók stb.) jelölőjévé, esetleg a szorosan összetartozó, alárendelt részmondatok elválasztójává válik. A pontosvesszőnek tehát jelentős megkülönböztető szerepe lehet: a vesszőnél sokkal jobban felhívja a figyelmet arra, hogy itt most nem pusztán új mondatrész kezdődik, hanem új részmondat, új gondolat.

Ritkábban ennél, de az is megesik olykor, hogy az elértéktelenedett, illetőleg a más szerepkörben megszokott vessző helyett a kettőspont lenne jobb. Fentebb láttunk ilyesfélét; de ide tartozik ez is: »Igaz, vívódó reménytelenség lett úrrá rajta...« Az olvasó itt igazán nem tudja, hogy az *igaz* a *vívódóval* azonos értékű jelző-e (*igaz szó, igazgyöngy* stb.), s akkor a mondat alanya: *őszinte, vívódó reménytelenség*; vagy pedig

¹ Még jobb: Tóth vállalati igazgató, Fazekas Pista párttitkár, Egri és Valentin NEB-ellenőr.
A szerk.

az igaz szó arra való, hogy rámutasson a következő mondat megengedő jellegére. A környezet az utóbbira mutat; de az egész probléma megelőzhető így: »Igaz: vívódó reménytelenség lett úrrá rajta...« (ha ragaszkodunk az eredeti szerkesztésmóddhoz). — A többi írásjel következetesebb használata növelné azután a vessző értékét is, mert hiszen ha jól kezeli az író a pontosvesszőt, a vessző értéke is kevésbé bizonytalan ott, ahol mindezek után mégis vessző áll.

3. A szavak rendetlen rendje. Nézzük tovább, az elején már kijavítva, az előbb kezdett mondatot: »Igaz: vívódó reménytelenség lett úrrá rajta, az ember meggyaláztatása miatt az imperialista háború idején« (1467). Kezdődik ismét a nyomozás. Hova tartozik az időhatározó: az *imperialista világháború idején*? Az egyik joggal értelmezheti így: »reménytelenség lett úrrá rajta az imperialista világháború idején«; a másik viszont miért ne gondolhatná így: »az embernek az imperialista világháború idején való (vagy: történt) meggyaláztatása miatt.« A vitát csak a szerző dönthetné el; de gondosabb fogalmazással már a vita megindulása előtt eldönthette volna.

»Ma már — olvassuk Móriczról a szeptemberi szám beköszöntőjében — nem ébresztgetnie kellene reménytelenül a népet pusztába kiáltó szóval...« É félmondatnak csak egy lehet a logikus befejezése: hogy valami mást kellene reménytelenül csinálnia. Pedig »szerző aligha erre gondol. Csak éppen nem ügyel arra, hogy ha két módhatározó van, különösen, ha az egyik a másikat magyarázza, nem szabad őket szétválasztani. Így ugyanis, különösen a hangsúlyosan kiemelt s a következő mondatéval szembeállított állítmány mellett, elhangsúlytalanodik a *reménytelenül*, elszakad társától s mintegy az igei állítmány szerves tartozékának tetszik. — Jobb lett volna hát ilyesféleképpen: »Ma már nem ébresztgetnie kellene a népet, reménytelenül, pusztába kiáltó szóval...«

Megzavarja az olvasót ez is: »Így válik az ideológiai okokból művészigileg gyengén sikerült része a darabnak ismét ideológiai hibává...« A felszínes olvasó előtt ilyesféle kép alakul belőle: »Így válik az ideológiai okokból művészigileg gyengén sikerült rész a darabnak ismét ideológiai hibájává...« Pedig az író az első rész birtokosának szánta a *darab* szót, vagyis nyilván erre gondolt: »Így válik a darabnak ideológiai okokból művészigileg (is) gyengén sikerült része ismét ideológiai hibává.«

Azt szokták mondaní: a magyar szórend szabad. Ez igaz is. Szabad olyan értelemben, hogy kevés benne a mondattani megkötöttség; hogy a határozónak, tárgynak, alanynak, állítmánynak nincsen szigorúan megszabott sorrendi helye. De aligha tekinthető szórendünk szabadnak az összevisszaság értelmében. Ahány szórendi változat, annyi jelentésárnyalat; vagy esetleg annyi lehetőség a kisebb-nagyobb félreértésekre. S azután kezdődhetik az olvasó detektívmunkája...

4. Az ellentétek »kiélelése«. Az ellentétes kötőszók vagy kötőszópárok ellentétes mondatokat kapcsolnak; a párhuzamosan kapcsolatos kötőszók párhuzamosan kapcsolt mondatokat. E mondatok természetesen egészükben állnak egymással párhuzamban illetőleg ellentétben; de azért e mondatokon belül mindig kézzelfoghatóan is *valami* áll szemben *valamivel*. Ha a mondatot rosszul szerkesztjük meg, könnyen ferde párhuzamot, ál-ellentétet, vagy még inkább értelmetlen valamit hozhatunk létre.

Íme egy példa: »költői tehetségét is elismerik, hiszen nemcsak rendszeresen dolgozik a szegedi lapokba, hanem hozzá tudja segíteni barátait is a nyilvánosságához...« — Az első mondatnak ilyen párhuzamos rész lehetne a folytatása: »nemcsak rendszeresen dolgozik..., hanem rendszeretlenül is...« Vagy (más hangsúlyozással): »nemcsak rendszeresen dolgozik..., hanem rendszeresen dolgoztat is...« Az a befejezés azonban, amelyet az író adott hozzá, sehogyan sem következik ilyen előzményből. — Mi van itt párhuzamban mivel? Egyrészt *Juhász Gyula és barátai*, másrészt a *dolgozik* és a *hozzá tudja segíteni*. Az alapvető párhuzam egyik tagja tehát hiányzik is az első mondatból. A világos megfogalmazás ilyesféle lenne: »nemcsak ő maga dolgozik rendszeresen a szegedi lapokba...«

S az ellentét világos érzékeltetésére az sem rossz eszköz, ha a párhuzamba állított két mondat nagyjából azonos szerkezetű. Értelmileg nem hibás, csak éppen stílusbelileg döccenős ez a mondat: »Rövidesen kiderül: nemcsak, hogy *haladásáig van* társadalmi téren, de demokrácia szempontjából *még visszafejlődést is észlel* a gyorsan fasiszálódó Magyarországon« (942). — A személytelen első mondatához talán jobban illenek egy

ugyancsak személytelen második: s az első mondatnak alanyi helyzetben levő *haladás* szavához is jobban illenék egy ugyancsak alanyul álló *visszafejlődés*. Eleve kiküszöbölne tehát a zökkenőt az ilyesféle megoldás: »...nemcsak, hogy haladás alig van... hanem... még *visszafejlődés is észlelhető*...« — Vagy ha a személyes szerkezet irányában akarjuk kiegyenlíteni: »...nemcsak, hogy *haladást alig lát*... , hanem... még visszafejlődést is észlel...«

A felsoroltak nem durva hibák, csak árnyalati csiszolnivalók. — De talán tartunk ott ma már a fejlődésben is, meg a követelményekben is, hogy felvethető legyen a »jó« mellett a »mégjobb« kérdése is. Deme László

Televízió és plasztikus film. Új fogalmak, új találmányok megszületésekor majdnem mindig beáll annak veszélye, hogy nyelvünkbe egy-egy újabb idegen szó férkőzik. Most csak két feleslegesen átvett »nemzetközi« jövevényt teszek szóvá: a televíziót és a plasztikus filmet. Rövid idő alatt mindkettő erős gyökeret vert, mert, amint ilyen esetekben történni szokott, a külföldi rádiókban, lapokban, könyvekben felbukkanó új szavakat nálunk rendszerint egyszerűen eredeti alakjukban, szolgai módon átveszik. A nyelvi öntudat nagyon kevesek sajátja s ezek többségének is olyan a helyzete, hogy nincs módjában a nyilvánossághoz szólni, nem indíthat harcot például a »televízió« meg a »plasztikus« film kiszorítására.

Pedig van alkalmas magyar szó: *képrádió és térhatású film*. Mindkettő egy-egy betűvel még rövidebb is a megfelelő idegen kifejezésnél. (Csak ötletszerűen jegyzem itt meg: esetleg a *térhatású film*-ből összevonással egész rövid szó, a *térfilm* lenne alkotható.) A javasolt két szónak jó hangzása van és igen kifejező: rádió, amely képeket közvetít, rádióhullámokon küldött képszolgálat, film, amely a térben láttatja a képeket, a tér illúzióját kelti.

Az idegen jövevényiszavak elleni harc csak kollektív megmozdulással lenne megindítható a siker reményével. Ehhez elsősorban a rádió és a sajtó (lapok, folyóiratok, könyvkiadók) céltudatos összefogására lenne szükség, mert a nagyközönség szóhasználatát csak ezeken keresztül lehet helyes irányba vezetni. De ezeknek a szervezeteknek meggyőzésére és állandó egybehangolására szükség volna egy megfelelő tekintéllyel rendelkező tényezőre. Erre a Magyar Tudományos Akadémiát tartom legalkalmasabbnak. A harmincas években indult is ilyen irányú mozgalom az Akadémia nyelvművelő bizottsága néven (Kosztolányi Dezső, Hegedűs Lóránt stb.). Az akkori szellem nem kedvezett a próbálkozásnak, a bizottság bürokratikus, nem gyakorlati módon működött, s eredményt alig ért el. Hibáim okulva talán most az étellel szoros kapcsolatban álló említett tényezők bevonásával meg lehetne szervezni az ügyet. (Sőt a felszabadulás utáni első években is összeültünk időnként az Írószövetség helyiségeiben néhányan, írók és újságírók — Déry Tibor, Halász Lajos stb. a nyelvhelyesség és nyelvtisztaság gyakorlati kérdéseinek megvitatására.)

Ha néhány lelkes és szervezni tudó, megfelelő összeköttetésekkel rendelkező szakember összefogna, létre lehetne hozni valami nyelvvédő bizottság-féjét. Hiszen a nyelv a nemzet legsajátosabb jellegzetessége, egyik legdrágább kincse, amelynek tisztasága, fejlődésének helyes irányba terelése valóban közügy. Természetesen nem hatalmi szóval beavatkozni akaró irodalmi csószkódésról lenne szó, hanem arról, hogy szaktudáson alapuló tekintéllyel bíró emberek igyekezzenek ellensúlyozni azt a sok kárt, amit a hozzá nem értők, hanyagok, felszínesek öntudatlan, illetőleg öntudattalan tevékenysége okozott és okoz nyelvünknek. Nem gondolok olyan képtelen kísérletre, amely a nyelvi közvéleményre rá akarna kényszeríteni még akármilyen jó és kifogástalan szavakat is, hanem arra, hogy az ezerszájú sajtó és az ország legtávolabbi zugában is megszólaló rádió ne rossz, feleslegesen idegen szavakat és kifejezéseket harsogjon a nép fülébe, hanem ezek helyett megfelelőbbeket. Olyanokat, amelyeket a leghozzáértőbb szakemberek ajánlanak.

Tehát egyszerűen a rádió és a lapok, a kiadóvállalatok (legalább is a mozgalomnak megnyerhető részük) használjanak bizonyos, a bizottság által feleslegesnek minősített idegen szavak és hibás kifejezések helyett megfelelőbbeket.

Attól senkise tartson, hogy az erők szabad játéka, vagyis a — mondjuk — »helyes« és »helytelen« minősítésű szavak egymás közti versenye lehetetlenné válnék, hiszen a sajtóorgánumoknak még legjobb esetben is csak egy része venne részt teljes mértékben az új mozgalomban. S különben is a »rossz« szavak külföldről való beáramlásának és itthoni burjánzásának még mindig annyi útja, ill. tere maradna, hogy az »egészséges verseny« kialakulása lehetetlenülésének veszéje nem következhet be. Ez a helyzet különben ma voltaképp teljes mértékben fennáll — éppen ellenkező értelemben: a jövevényszavak mindenütt kizárólag érvényesülnek, lehetséges magyar megfelelőjükről a nagyközönségnek alig van módja tudomást szerezni. A nyelvészeti szakfolyóiratokat — sajnos — oly kevesen olvassák, hogy ezek hatása a szókincs kiegészülésének helyes vagy helytelen irányára, a szavak közhasználatának kialakulására alig több a semminél.

Nincs fórum, amely hallatná szavát a térhatású filmeket bemutató *Plasztikus mozi* neve ellen. A Tudományos Akadémia keretében is *televíziós* bizottság alakult Barta István akadémikus elnökletével, a képrádió megszervezése kérdéseinek tanulmányozására.

Pedig a nyelvi határainkon kopogtató jövevényeket már felbukkanásuk első percében kellene éber figyelőszolgálatnak lefűlelnie, mert az új szavak hihetetlen gyorsan elterjednek, s szívósan tartják magukat. Kivételes esetnek tekinthetjük, hogy az első időkben kinematograf, kino, bioscop néven jelentkezett mozgófényképszínházat a Heltai Jenő szerencsés ötletéből született *mozi* szó ki tudta szorítani.

Az elszigetelt egyéni akcióknak csak ritkán lehet sikerük. Ilyenről »dicsekedhetem« jómagam az *atommáglya* szó alkotásával es forgalomba bocsátásával. Közvetlenül a második világháború utáni időkben kezdődött meg az atomerő előállításával kapcsolatban a »pile« szó gyakori előfordulása — főleg az amerikai, angol és francia hírforrásokban. A *pile* jelentése igen gazdag: halom, domb, rakás, oszlop, pillér, cölöp, máglya, (volta)elem, szárazelem, nagy épület stb. A felszabadulás után meginduló első lapjainknak és folyóiratainknak szinte mindegyike másképp fejezte ki az új fogalmat. A kisebb háznagyságú, hasábalakú betonépítményt, amelybe uránium alapanyagból atomenergiát felszabadító és ezzel hőt is termelő szerkezetet építettek be, majd *atomhalom*nak, majd *atomdomb*nak, *atomoszlop*nak, majd pedig *atomelem*nek nevezték, aszerint, hogy a fordító —találomra — a *pile* melyik jelentését alkalmazta. Az *atomreaktor* elnevezés is felbukkant. Ez már — »nemzetközi« szó lévén — veszedelmesebb volt, mert nem is volt feltétlenül szükség a lefordítására, s így be lehetett volna csúsztatni a magyar szókincsbe.

É sorok írója — mint az MTI hírszerkesztőségének akkori fordító munkatársa — egyike volt a legelsőeknek, akik a külföldi hírügynökségek anyagában találkoztak az új fogalommal. A *pile* jelentései közül azonnal a *máglyát* ragadta ki, amely legjobban érzékíti, hogy az újfajta készülékben uránium- és grafittömbök stb. egymásra halmozásával, mint afféle modern máglyában, atombontással nagy hőt fejlesztenek. Kartársai is elfogadták és következetesen használták az *atommáglya* szót, amelyet a rádió és a napilapok a híryanaggal természetesen átvettek. A tudományos folyóiratok s az első könyvek írói aztán szintén hamarosan alkalmazkodtak az egységes szóhasználathoz, amelyet a hírszolgálati iroda kiadásai rögzítettek meg.

Hasonlóan céltudatos eljárás esetén ma már nem lenne probléma, hogy a televízió, plasztikus film, vagy pedig a *képrádió*, *térhatású film* elnevezés a helyes-e. Még ha valaki ez utóbbiakat nem tartja is jobbnak az idegen elnevezésnél, mégis elismerheti azt az előnyüket, hogy magyarok. (A *rádió* és *film* ma már végleg meggyökeresedett, magyaros hangzása, pótolhatatlan szavaink.) A nyelvművelő bizottságnak tehát egyik legfontosabb feladata a megelőzés lenne, hogy idejében történő beavatkozással elejét vegye hasonló problémák felmerülésének.

Benkő Jenő

Zeneszerzők számai. Szám például a *kettő*, vagy a *harminc*, viszont sok mindent megszámozunk, így műsoron szereplő *zenedarabokat* is; ezek a műsorszámok. Így lehet pl. Beethoven szinfóniája a műsoron a harmadik *szám*. Eddig rendben is van minden. Nagyon kezd azonban elharapódzni az a szokás, hogy főleg mulatók és kabarék szereplőinek nagysikerű műsorszámait egyszerűen *számnak* nevezik: X. Y. *sikerült számmal*

mutatkozott be stb. Még ez is csak hagyján. De legújabban ezen az alapon a komoly zenedarabokat is egyszerűen számnak kezdik nevezni. Ezt már nem helyeseljük. A Magyar Rádióban (1952, 19:8) pl. ezt olvastuk: Javaslom, hogy szerzőink magyaros jellegű számokat írjanak. Úgy vélem, hogy ez a megjelölés a zenedarabok értékelésében csökkenést mutat, még ha nem is szándékosan, éppen ezért tartsuk fenn a szám-ot ebben az értelmezésben a kabarék és mulatók számára, ahonnan származik és amelyekben a zsargon tartozéka. Egyébként szóljunk és írjunk zenedarabokról, zeneszámokról. Csatkai Endre

Nyelvjárásaink

TÜRKEVEI CSALÁD- ÉS RAGADVÁNYNEVEK TÁRSADALMI VONATKOZÁSAI

Írta: Dankó Imre

Túrkeve — Kevi — elsőnek lett városaink közül termelészövetkezeti várossá. »Megmozdult a föld Túrkevéen.« A mozgás jó időre az érdeklődés középpontjába állította ezt a kis alföldi várost. Az érdeklődés egyelőre riportokban és riportszerű könyvekben tükröződik¹, a város számtalan kérdésének tudományos feltárása még várat magára.

Túrkeve neve először 1261-ben fordul elő IV. Béla egyik oklevelében *Keweghaz* alakban². IV. Béla több helység között Túrkevét is felsorolja azon birtokok közt, melyeket I. László adományozott az egri püspökségnek. Ebben az oklevélben személynév nem fordul elő. Az első személynév Túrkevéből egy 1549. júl. 4-én kelt levélből ismeretes. *Vajda Jánost*, az egri püspökség Keviben lakó uradalmi tisztjét említi. Tudjuk, hogy Eger vára ostroma után ez a Vajda János kapta szolgálatai jutalmául a túrkevei birtok egy részét. Túrkevéen ma is lakik Vajda család, de ezek nem leszármazottai az említett Vajda Jánosnak:

Az első összeírás — pápai tizedjegyzék — 1551-ből ismeretes Kevire vonatkozóan. (Orsz. Levéltár U. e. C. I./1.)³. Városunk nevét *Thwrkewy*-nek írja. A következő 32 nevet sorolja fel: Georgius *Kwn* iudex, Stephanus *Cseh*, Georgius *Kwn*, Valentinus *Molnár*, Clemens *Szabó*, Franciscus *Kálmán*, Nicolaus *Soos*, Andreas *Kwn*, Paulus *Farkas*, Georgius *Tót*, Lucas *Kys*, Matthias *Baan*, Emericus *Kazda*, Georgius *Dobozó*, Valentinus *Czokos* (?), Franciscus *Nagh*, Ladislaus *Kwn*, Georgius *Kwn*, Thomas *Szabó*, Ambrosius *Pocsai*, Emericus *Biró*, Petrus *Kys*, Petrus *Kwn*, Benedictus *Kys*, Elias *Pocsai*, Nicolaus *Ween*, Jakobus *Kwn*, Franciscus *Kwn*, Matthias *Thewrewk*, Valentinus *Tot*, Jacobus *Tot*, Georgius *Zekernyes*.

Ezzel a névsorral kapcsolatosan a következő észrevételeket tehetjük: 1. Az előző időből ismeretes Vajda név nem szerepel benne, pedig a két időpont között mindössze két év a különbség. Ennek az oka valószínűleg nem az, hogy Vajda János és családja már nem élt volna Túrkevéen, hanem inkább az, hogy jegyzékünk tizedjegyzék lévén csak a jobbágycsaládokat sorolja föl. Vajda és családja pedig — éppen az ittkapott birtokadomány révén — birtokos nemes volt. — 2. Foglalkozást jelző név három (*Molnár*, két *Szabó*, *Biró*) szerepel a jegyzékben. Mind a három beillik a történeti adottságba. Az egri püspökségnek 1494-től volt vízimalma a Berettyón.⁴ Szabó, varrással foglalkozó jobbágy bizonyára volt a községben s 32 jobbágy családra elegendő is volt kettő. Ilyen alapon azonban hiányolhatjuk a Varga nevű lakosokat, azonban ismerve a csak 100—150

¹ Dobozy Imre: Új vetés nő a Kúnságon. Művelt Nép Kiadó, Bp. 1951. Túrkeve. Művelt Nép Kiadó, Bp. 1951. Új Túrkeve. Művelt Nép Kiadó, Bp. 1952. Koroda Miklós: Túrkevei győzelem. Bp. 1951.

² Gyártás István: A jász-kúnok története. Kecskemét, 1873. 2: 303. 410.

³ Fényképmásolata a Túrkevei Múzeumban.

⁴ Vadász Pál: Túr vize. Túrkeve, 1928.

éve is általánosan viselt magakészítette bocskort, feltételezhetjük, hogy ezidőben Túrkevéen nem lakott varga. — 3. Földrajzi eredetű két név (*Dobozi* és *Pocsai*). Lehetséges, hogy mindkettő a lakosok származáshelyét jelöli; mindkét hely (*Doboz Békés, Pocsaj Hajdú-Bihar* megyében) közeli jobbágyfalu. — 4. Négy nemzetnév szerepel családnévként, mégpedig *Kun* nyolc, *Tót* három, *Cseh* és *Török* egy-egy. Összevetve Túrkeve későbbi történetével — amikor a 17. században kiváltságos nagykún helységként kezdi Túrkeve magát feltüntetni — arra kell gondolnunk, hogy a környék kún lakosságú, kiváltságokkal bíró falvaiból (Csorba, Móricz, Turgony, Póhamara stb.) kúnok telepedtek a községbe, de itt kiváltságaikat elveszítették.⁵ Ezt az elvesztett kiváltságot szerezték vissza Túrkeve későbbi, már nem kún származású lakosai, illetve iktatták Túrkevéit is a kiváltságos nagykún helyek közé. A Tót és Cseh családnév azt az egyáltalán nem bizonyított, de valószínű cseh (felvidéki, tehát szlovák) huszita inváziót sejteti, ami a szomszédos Nácsaegyháza nevű községet a 15. században elpusztíthatta. Az egyetlen Török név a még fiatal, de már meglevő török kapcsolatokat bizonyítja.

Feltűnő, hogy görög vagy izmaelita, illetőleg olyan családnév nem szerepel a jegyzékben, amelyikből kereskedéssel foglalkozó lakosra lehetne következtetni. Pedig Túrkeve a középkorban fontos hely volt, az egri püspökség délebbre elterülő birtokrészeinek igazgatási központja s vagy 16 szomszédos község középpontja. Zaránd megyétől kezdve ideig hordták a különféle jobbágyszolgáltatásokat a püspökség jobbágysai s azokat kevi fuvaros jobbágyok szállították tovább az abádi vagy a fűredi révig Eger felé. Ez az állapot kedvező volt a kereskedelemre s a jegyzék alapján mégis arra kell gondolnunk, hogy kereskedő lakos nincs. A *Soos* családnévet kapcsolatba hozhatjuk a sókereskedelemmel s valószínű, hogy a legközelebbi kincstári sóhelyről, Szolnokról, ezek a *Soos* nevű jobbágyok szállították a sót. Ugyanígy jelölhet kereskedő lakost a *Farkas* elnevezés. Később is jelentős kereskedelmi cikk volt Túrkevéen a *farkasbőr*, a sok farkasra jellemző az egyik határrészénév: *Farkaszug*. — 5. Tulajdonságot hét név jelöl (*Kis, Vén, Gazda, Nagy, Zekernyés*^{6a}). Közülük a *Kis* háromszor fordul elő. A tulajdonságot jelölő elnevezések voltak mindig és ma is a legtermészetesebb ragadványnevek. A jegyzék nem sorol föl ugyan egyetlen ragadványnevet sem, de szükség szerint kellett lenni már ekkor is, hiszen nyolc *Kun* (mégpedig három esetben azonos, György keresztnévvel), három Szabó, három *Kis*, három *Tót* szerepel a jegyzékben. Ezek megkülönböztetése bizonyára ragadványnévvel történt. — 6. Ismeretlen, magyarázatlan számomra a *Czokos* és a *Baan* (bizonyára *Bán*) név. — 7. A keresztnévek túlnyomó többségükben biblikusak, egyháziak. Egyesek többször is előfordulnak: György hat, Bálint és Ferenc három, Péter, Jakab, Mátyás, Miklós és Imre kettő.

Kevi a 16. és 17. sz. folyamán többször elpusztult. Utoljára 1699-ben pusztították el a környéken portyázó tatárok annyira, hogy egy ugyanezen évből származó összeírás lakatlan pusztának mondja. Kevi az előbbemlített központi fekvése és szerepe miatt később pusztult el, mint a környék azon falvai, melyeknek középpontja volt. Egy-egy dűlő után hamar újratelepült, a környék elpusztított falvainak lakossága is ideköltözött. Az örökös zaklatás teljesen kicserélte a lakosságot. Sokan megúnvá az örökös rettegést, biztonságosabb vidékre, főleg Szabolcs, Bihar megyébe vándoroltak. Sokan mentek a Felvidékre is, s csak végül a török császári birtokokra. Ezt a nagy átalakulást egy 1571-ben készült török defter névsorán le tudjuk mérni. A defter a bécsi Academia Linguistica Orientalis könyvtárából került elő s a szolnoki szandzsákhhoz tartozó nahije 131 városának, illetve falujának — köztük Kevinek is — minden adófizető lakóját névszerint felsorolja. A régi török, úgynevezett *szülüz* írással írt oklevelet Györffy Lajos lefordította és a türkevi, valamint a közvetlen környék adatait egy helyi, a tartalom fontosságához mindenképpen méltatlan kiadványban 1938-ban adta ki.⁶ A defter a következő 28 türkevi adófizetőt sorolja fel: *Tót* Márton bíró, *Garat* (?) Imre, *Inácsi* János, *Kós* Péter, *Kun*

⁵ Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Szikra, Bp. 1949. „A székelyek, jászkúnok, románok feudalizálása“ c. fejezet 258—364. l.

^{6a} *Szekernye* a régi nyelvben a m. 'saru, bocskor; latin neve: ocrea, pero, gallicae. Tehát ez a név foglalkozást jelenthetett, szekernye-, azaz saru-, bocskorkészítőt. A *szerk.*

⁶ Györffy Lajos: Túrkeve lakossága a török uralom alatt. Túrkeve, 1938. 8. l.

György, Szabó István, Veres Ádám, Sós János, Kun Gergely, Csesze (?) István, Pala Sebestyén, Csöves Bálint, Kovács János, Kun Gergely, Szabó Gergely, Kun Orbán, Kálmán Antal, Kun Bodnár, Kis Benedek, Sós Máté, Kálmán Péter, Csesze Péter, Kun Balázs, Tót Máté, Dari Benedek, Szabó Gáspár, Szabó Pál, Mónár Bálint.

Ezzel a névjegyzékkel kapcsolatosan a következő észrevételeket tehetjük: 1. Az 1551—1571-ig eltelt 20 év alatt Kevi adófizető lakossága négy családdal fogyott. A valószínűség azonban sokkal nagyobb, mert 11 olyan család van az 1551-es összeírásban, amely nem szerepel már ebben a jegyzékben, tehát kihalt, vagy méginkább elvándorolt (*Nagy, Baan, Farkas, Cseh, Doboz, Gazda*, két *Pocsai, Vén, Török, Zekernyész*); viszont kilenc új család szerepel (*Inácsi, Garat, Kós, Veres, Pala*, két *Csesze, Kovács, Dari*). Ennek a 20 családnak a mozgása jól jellemzi az 1550—1570-es évek nagy, Turkevében is érezhető népmozgalmát. Az ideköltözött kilenc család főleg a környék falvaiból vándorolt ide. Györffy Lajos idézett kiadványában, melyben felsorolja a defter alapján, Türkedd 21, Écseg 40, Móricz 31, Kaba 34, Csorba 37, Póhamara 28, Túrpásztoha 44, Csudabala 12, Sima 10, Kérsziget 5, Csejt 5, Póhalom 11 és Marjalaka 17 adófizetőjét, a Kevibe bevándoroltak neveit kivétel nélkül megtaláljuk. — 2. A 28 név közül még mindig hat a Kun, hozzászámítva ehhez azt a kilenc új családot, melyek a főleg kún lakosságú szomszédos helyekről vándoroltak be, a kún származású kevi lakosokat 14 családra, azaz a lakosság felére tehetjük. — 3. Az 1551-es tizedjegyzékben szereplő Valentinus *Czokos* (?) egy és ugyanaz lehet a defterben szereplő *Csöves Bálint*tal. — 4. A *Csesze, Dari* és *Pala* (ez utóbbi ma is meglevő kevi családnév) idegen, kúnos hangzású nevek (?). — 5. Új foglalkozásnév (*Kovács*) jelent meg s talán a *Garat*-ot is ideszámíthatjuk. — 6. A defter keresztnevként jelöli, azonban minden bizonnyal foglalkozással összefüggő ragadványnév a *Bodnár*^{6a} a népes Kun családban. — 7. Új keresztnévek is jelennek meg: *Ádám, Sebestyén, Orbán, Máté, Balázs, Antal, Gáspár*. Talán nem tévedek, ha az előző felsorolás keresztnéveinél jobban biblikus és egyházi keresztnévek mögött a kúnok végleges megtérését látom. — 8. Márcsak két nemzetrév szerepel családnévként (*Tót* kettő, *Kun* hat), már kilenc név jelöl foglalkozást (*Garat*?, *Kovács, Mónár* egy, *Sós* kettő és *Szabó* négy esetben), csak két tulajdonságot (*Veres* és *Csöves*), és csak egy helységet (*Inácsi*). Végeredményben a családnévállomány a rossz körülmények ellenére is differenciálódást mutat.

A török világ után Kevi nagyon nehezen telepedik újra. II. Rákóczi Ferenc Kevit is kiűrtteti s az akkori pár lakosát rakamazi birtokára telepítette védelmi célból. A végleges újjátelepülés csak 1711 után történhetett. 1710-ben elsőnek *Józsa János* települt a pusztá községbe, de itt az életnek semmi nyomát, csak vadvizeket, farkasokat és a madarak sokaságát találta.⁷ Az egyedülállót valószínűleg elűnhatta és elköltöztött, mert 1711-ben egy összeírás ismét pusztá falunak mondja Kevit.

A kincstár a sok háború miatt üres volt. Mint köztudomású, 1702-ben a kincstár a *Hármaskerületet*, azaz a Kis és Nagykúnságot és a Jászságot eladta a Német Lovagrendnek. A kincstárnak az volt az érdeke, hogy minél több pénzt kapjon, ezért minél nagyobb területet igyekezett a Hármaskerület területébe betudni. Így adta el a Nagy-kúnsághoz véve a lakatlan Turkevét is. A Lovagrend 1713-ban összeíratta birtokait. Az összeírást végző *Reistweg Aristaf* inspector Turkevében a következő 21 családot találta: *Vasadi Mihály* bíró, *Ács Mihály* kisbíró, *Deák Sámuel* jegyző, *Óri András, Oroszi György, Madarász János, Nagy István, Kasarics István, Molnár András, Ábrahám János, Gajdán András, Hagymási András, Nagy Gergely, Vámos András, Kelemen Mihály, Vámos György, Kallós István, Józsa István, Ábrahám György, Elek János, Kajtor István*.

Ha ezt a névsort összehasonlítjuk a fenti 1571-ből származó defter névsorával, a következő következtetésekre jutunk: 1. A lakosság hét családdal kevesebb mint 1571-ben. — 2. A régi nevek közül csak egy (*Nagy* 1551) szerepel. A többi mind új, tehát a lakosság teljesen kicserélődött. Azt is mutatja ez a névsor, hogy a község újratelepülése

^{6a} A *bodnár* szláv eredetű foglalkozásnév, a. m. 'kádár', eredetije szl. *bednar*, alap-szava a szintén szláv eredetű *bodon, bődön*. A szerk.

⁷ Turkevei krónika. Kaszap Nagy István lelkész bejegyzése a turkevei ref. egyház egrégibb anyakönyve elején (1744).

még nem fejeződött be. A község lakosainak kún vagy nem kún voltára nézve az kell vizsgálni, hogy ezek az új lakosok honnan jöttek, milyen származásúak. — 3. Helynév eredetű három név (*Vasadi, Őri és Oroszi*), mind a három szabolcsi vonatkozású, tehát a nevek viselői lehetnek leszármazói az innen Szabolcsba menekülteknek. — 4. Hét név foglalkozást jelöl (két *Vámos, Ács, Deák, Madarász, Molnár, Kallós*). A foglalkozást jelző nevek megszorodása arra enged következtetni, hogy olyan helyekről jöttek a lakosok, ahol sok volt az ipárral, barkácsolással, nem szorosan vett jobbágmunkával foglalkozó lakos. Ilyen terület volt ebben a korban a menekültek által sűrűn lakott Felvidék-perems a Partium. Így azután ezek a lakosok leszármazottai lehetnek az innen elmenekülteknek. — 5. Keresztnévből származó név négy (két *Ábrahám, Kelemen, Elek*). — 6. Idegen hangzású három név (*Kasarics, Gajdán és Kajtor*). A *Kasarics* és *Gajdán* délszláv eredetű. Feltehető, hogy délszláv hajdúkról van szó, illetve azok leszármazottairól, akik a szabolcsi hajdútelepekről költöztek ide a többi hajdú településsel. A *Gajdán* név Hajdú-(régebben Rác)böszörményben még ma is ismert család- és vele kapcsolatos helynév. A *Kajtor* név ellenben kún eredetre vall. A *Kajtor* család jelentős családdá fejlődött, emléküket a Kajtor-utca őrzi. — 7. Ragadványneveket még ebben a jegyzékben sem találunk, bár itt is megokolt volna, hiszen a 21 család voltaképpen csak 18 féle. — 8. Meg kell említenünk, hogy a jegyzék felsorolta nevek *Kasarics* és *Gajdán* kivételével ma is élő nevek Túrkevéen, tehát ez az első olyan névsor, ami a mai állapot kiindulópontjául elfogadható.

A fenti névjegyzék az újratelepülés kezdeti időszakát mutatta. Az újratelepülés továbbtartott s hamarosan létrejött Túrkeve mai lakosságának végleges alapja. Az udvar azzal, hogy pénz hiányában kiváltságos nagykún helyként adta el a Német Lovagrendnek Túrkevét is, elismerte Túrkeve kiváltságos voltát. A majdnem lakatlanul eladott Hármaskerület, s benne a minket közelebből érdeklő Nagykúnság azonban időközben újratelepült. A lakosság minden áron meg akart szabadulni a Német Lovagrendtől. Hosszas előkészület és tárgyalások után 1745-ben a Hármaskerület megváltotta magát 515 000 forinton a Lovagrendtől. A megváltás vagy redemptio visszahelyezte a Hármaskerületet régi kiváltságos állapotába, aminek a megváltott föld szabad birtoklása volt az alapja. A Kerületek a hatalmas váltságösszeget úgy teremtették elő, hogy az egyes városok és községek lakosai megvették azt a földet, amit műveltek, illetőleg még váltottak hozzá, ha volt rá anyagi erejük. Keviben 21 734 holdat váltott meg 225 család 28 300 forintot. A földváltók neveit és a váltott birtok nagyságát a *Liber Fundi* őríz meg. Ez a *Liber Fundi* a mai Túrkeve kérdéseiben is a legelgázítóbb okirat. Kiadva még nincs, ezért is álljon itt egész terjedelmében. A földet ú. n. *rovásonként* mérték, egy rovás föld váltságösszege 22 rhénes forint volt.

1. Ábrahám István 8 r.	22. <i>bod</i> . Csontos István 10 r.
2. Ábrahám Mihály 7 r.	23. Csótó János 2 r.
3. Ábrahám Péter 4 r.	24. Deák Mihály 10 r.
4. Árvai János 1 r.	25. Debreczeni István 7 r.
5. Barna István 14 r.	26. Debreczeni György 8 r.
6. Barta István 2 r.	27. Debreczeni András 7 r.
7. Bárdi István 2 r.	28. Ducza János 10 r.
8. <i>kasznyéteni</i> Balog István 5 r.	29. Elek András 3 r.
9. <i>deli</i> Balog János 1 r.	30. Endrédi Pál 8 r.
10. <i>koboz</i> Balog András 1 r.	31. Erdei András 2 r.
11. Beregszászi Imre 2 r.	32. Erdei Mihály 2 r.
12. Bihari Mihály 1 r.	33. Eszenyi Sámuel 8 r.
13. Biró Péter 5 r.	34. Fábian István 2 r.
14. Biró Mihály 1 r.	35. <i>vén</i> Fazekas István 2 r.
15. Bodó István 4 r.	36. Fazekas András 1 r.
16. Borsos József 2 r.	37. Fazekas Ferenc 1 r.
17. Bucsei Ferenc 1 r.	38. Fekete János 2 r.
18. Czihat Péter 10 r.	39. Finta Péter 5 r.
19. Csizi János 6 r.	40. Finta János 3 r.
20. Czeglédi Imre 8 r.	41. Finta János István 4 r.
21. <i>öreg</i> Csontos István 14 r.	42. Földesi Mihályné 5 r.

43. Fúrge Péter 3 r.
 44. Gaal Pál 4 r.
 45. Garai János 1 r.
 46. Gyalog István 6 r.
 47. Gyalog Mihály 4 r.
 48. Gyökös János 6 r.
 49. Gyóri Gergely 7 r.
 50. Gyórfi Miklós 30 r.
 51. Gyórfi János 5 r.
 52. Gyórfi István 13 r.
 53. *öreg* Hajdú István 23 r.
 54. Hajdú János 6 r.
 55. Hajdú Benedek 22 r.
 56. *nyúzó* Hajdú István 12 r.
 57. *luka* Herczeg Mihály 2 t.
 58. Hajós Mihály 2 r.
 59. Hadas János 5 r.
 60. Hagymási Márton 7 r.
 61. Horváth Mihály 3 r.
 62. Herczeg Gáspár 3 r.
 63. Ilyés Márton 4 r.
 64. Juhász János 2 r.
 65. *molnár* Katona Mihály 3 r.
 66. Kovács András 8 r.
 67. *heher* Kovács János 2 r.
 68. Kalmár András 2 r.
 69. Kalmár István 2 r.
 70. Kardos István 3 r.
 71. Kátai Márton 4 r.
 72. Kelemen Mihály 3 r.
 73. Kelemen István 7 r.
 74. Kelemen György 2 r.
 75. Kelemen Gergely 4 r.
 76. Kelemen Györgyné 3 r.
 77. Kecse Jánosné 5 r.
 78. Kecse Péter 3 r.
 79. Kecse András 2 r.
 80. Katona Sámuel 10 r.
 81. *esküdt* Katona Mihály 8 r.
 82. *rofi* Kis János 20 r.
 83. *bederofi* Kis István 6 r.
 84. Kiss György 3 r.
 85. Kenéz Mihály 30 r.
 86. Kis János 8 r.
 87. Kis Mihály 6 r.
 88. Koós István 3 r.
 89. Kornus Péter 2 r.
 90. *öreg* Kovács Péter 3 r.
 91. *létai* Kovács Péter 4 r.
 92. *göndör* Kovács János 1 r.
 93. Kovács Sámuel 1 r.
 94. Kovács András 3 r.
 95. *ökrös* Kovács János 2 r.
 96. *csirikló* Kovács István 2 r.
 97. Kohári István 3 r.
 98. Kohári Ferenc 1 r.
 99. *szijgyártó* Kulcsár Péter 1 r.
 100. Kulcsár István 3 r.
 101. Koós György 2 r.
 102. Kun György 2 r.
 103. Kun Márton 2 r.
 104. Lévai Márton 2 r.
 105. Lévai János 2 r.
 106. Lévai Mihály 2 r.
 107. Laskai János 2 r.
 108. Lisznyai András domó 2 r.
 109. Lovas Pál 10 r.
 110. Luka István 2 r.
 111. Madarász István 3 r.
 112. Madarász Mihály 8 r.
 113. Madarász János 3 r.
 114. Mihályi János 22 r.
 115. Módis György 6 r.
 116. Monori István 4 r.
 117. Molnár Ferenc 2 r.
 118. Molnár Mihály 2 r.
 119. *gazdag* Nagy Mihály 16 r.
 120. Nagy István 10 r.
 121. *sallai* Nagy János 9 r.
 122. *puskás* Nagy János 5 r.
 123. *zsákai* Nagy Péter 1 r.
 124. *csápi* Nagy János 1 r.
 125. *nánási* Nagy Mihály 2 r.
 126. *tapló* Nagy Mihály 4 r.
 127. *józsa* Nagy István 2 r.
 128. *vonsza* Nagy András 3 r.
 129. *garai* Nagy István 1 r.
 130. *sálvári* Nagy István 3 r.
 131. *tót* Nagy Bálint 1 r.
 132. *ványai* Nagy Péter 3 r.
 133. *fekete* Nagy Péter 2 r.
 134. *sörös* Nagy Péter 10 r.
 135. Nagy Mátyás 6 r.
 136. Nagy Gergely 5 r.
 137. *sörös* Nagy János 2 r.
 138. *veres* Nagy András 7 r.
 139. *kis* Nagy Miklós 2 r.
 140. *juhász* Nánási János 3 r.
 141. Nánási János 6 r.
 142. Németh István 4 r.
 143. Nyakó György 5 r.
 144. Oláh István 4 r.
 145. Oláh Gergely 3 r.
 146. *ragyás* Oláh Péter 3 r.
 147. *faragó* Oláh Ferenc 1 r.
 148. Olajos István 6 r.
 149. Onadi Ferenc 3 r.
 150. Ozsváth András 3 r.
 151. Ozsváth István 2 r.
 152. *patyilló* Papp János 5 r.
 153. *öreg* Papp János 5 r.
 154. Pelbárt György 5 r.
 155. Rácz Mihály 10 r.
 156. *kovács* Rácz István 3 r.
 157. *öreg* Rékasi István 14 r.
 158. *ifjú* Rékasi István 2 r.
 159. Rékasi Péter 1 r.
 160. Révész István 3 r.
 161. Sajti István 5 r.
 162. Sallai István, Mihály, Márton 1 r.
 163. Seres Gáspár 4 r.
 164. Serfőző Ferenc 2 r.
 165. Simon Pál 2 r.
 166. Simon Lőrinc 3 r.
 167. Simon János 4 r.
 168. Simon István 2 r.

169. Soós István 9 r.
 170. Soós Ferencné 3 r.
 171. Somodi István 2 r.
 172. Somodi János 10 r.
 173. Somodi István 2 r.
 174. Szakács István 8 r.
 175. *ványai* Szabó István 3 r.
 176. Szabó Gábor 1 r.
 177. *ábrahám* Szabó István 4 r.
 178. *nagyhajú* Szabó János 2 r.
 179. *gujás* Szabó János 8 r.
 180. Szilágyi Ferenc 4 r.
 181. Szilágyi Mihály 4 r.
 182. Szilágyi Sámuel 3 r.
 183. Szénási János 5 r.
 184. Szegő András 3 r.
 185. Szücs István 4 r.
 186. Szücs Mihály 3 r.
 187. *veres* Szücs János 10 r.
 188. *polgári* Szücs István 2 r.
 189. Tóth Ferenc 3 r.
 190. Takács András 8 r.
 191. *vonsza* Takács János 2 r.
 192. Tuhai Mihály 20 r.
 193. Tóth Péter 10 r.
 194. *gazdag* Tóth János 10 r.
 195. *mészáros* Tóth Mihály 4 r.
 196. Tóth András 10 r.
 197. *csikós* Tóth György 3 r.
 198. Tóth Ferenc 2 r.
 199. Szilágyi Mihály 5 r.
 200. Szilágyi Sámuel 3 r.
 201. Szénási János 2 r.
 202. *fogas* Tóth János 1 r.
 203. Turi Mihály 16 r.
 204. Tőke János 1 r.
 205. Ujvárosi István 8 r.
 206. Zoltán Pál 5 r.
 207. Vad Péter 4 r.
 208. Vad János 4 r.
 209. Vad Gergely 4 r.
 210. Vad Tamás 3 r.
 211. Zoltán Mihály 2 r.
 212. Vad Tamás 3 r.
 213. Vad István 5 r.
 214. Vámos György 4 r.
 215. Vámos István 4 r.
 216. Vámos János 5 r.
 217. Váncsodi György 4 r.
 218. Váncsodi Mihály 6 r.
 219. Vég István 5 r.
 220. Veres György 16 r.
 221. Vas István 5 r.
 222. Vas Ferenc 2 r.
 223. Vas Györgyné 6 r.
 224. Vasadi Pál 1 r.
 225. Vincze Márton 30 r.

A Liber Fundi a legfontosabb okirat Túrkeve történetére vonatkozóan, egyéni céljainak érdekében is több értékes következtetésnek kiindulópontja. — 1. 225 név szerepel benne, tízszer akkora, mint az előző névsorok bármelyike. Tudva azt, hogy több olyan család is élt Túrkevéen, akik nem tudtak földet váltani a föld olcsósága ellenére sem, csodálkozunk-kell azon, hogy Kevi lakossága 33 év alatt milyen nagy mértékben szaporodott. Ez a nagyarányú szaporodás betelepülés útján állt elő. — 2. A 225 név közül nyolc olyan (*Ács, Óri, Oroszi, Kasarics, Gajdán, Kallós, Józsa, Kajtor*) hiányzik, amelyek az 1712-es összeírásban szerepeltek. Ezek részben elvándoroltak, részben olyan szegények voltak, hogy földet nem tudtak váltani. Érdekes, hogy köztük három olyan család is szerepel, akik még ma is élnek; akiknek Kevi későbbi történetében nagy szerepük volt (*Ács, Kallós, Józsa*). — 3. A Liber Fundiban 214 olyan név szerepel, amely 1712-ben ismeretlen volt. Ezek közül hét olyan név, amelyik 1712 előtti összeírásokban már szerepelt (*Tót, Kós, Kun, Sós, Veres, Szabó, Kovács*). Tehát végeredményben 206, leszámítva az azonos nevű családokat, kb. 180 új családdal szaporodott Kevi lakossága 33 év alatt. — 4. A Liber Fundi 47 földrajzi vonatkozású nevet tartalmaz (*Árvai, Beregszászi, Bihari, Barta, Bárdi, Czeglédi, Csizi, három Debreczeni, Elek, Endrédi, két Erdői, Eszenyei, Földesi, Győri, Kátai, három Lévai, Laskai, Lisznyai, Mihályi, Monori, két Nánási, Ónodi, három Rékási, Sallai, három Somodi, három Szilágyi, Tuhai, Turi, Ujvárosi, két Váncsodi, Vasadi és Garai*). Ezek a helyek túlnyomó többségükben a Hajdúságban, Szabolcs, Bihar és Szilágy megyében, valamint a Felvidék déli peremén vannak, vagyis ezek azok a helyek, ahová annakidején a kevi menekülők mentek. Az új otthonból visszajöve, eredeti nevüket elhagyva, előző lakóhelyükről nevezték őket. — 5. Ezt a feltevést alátámasztják a nemzetnévből alakított családnévek is. 20 családnak van a Liber Fundiban nemzetneve (két *Kun*, négy *Oláh*, két *Rácz*, nyolc *Tóth*, *Horváth*, *Német* és ideszámítom a négy *Hajdú* családot is). Ezek a nevek is azt bizonyítják, hogy a település főleg a Hajdúságból, azután a Felvidék pereméről és a Partiumból történt. A Hajdúságból települők közé sorolhatjuk a két *Rácz*-ot is; valószínűleg délszláv hajdúk leszármazói voltak. A két *Oláh* partiumbeli magyarokat jelölhet, akik a Szilágyi nevével a Szilágyság környékéről jöhettek. — 6. Bár 20 család idegen nemzetnevet visel, a Liber

Fundi Túrkevéje teljes egészében magyar volt. Nemcsak azért, mert tudjuk, hogy például a Német család Hernádnémetiből származott ide s neve onnan ered, s valószínűleg így van ez a Horváth és Oláh nevűekkel is, hanem azért is, mert a 225 név között mindössze négy idegenhangzású név fordul elő (*Fóriány, Kornus, Luka, Pelbárt*). Közülük a két utóbbi idegenvolta vitatható. *Luka* nevű lakosai ma is vannak Túrkevének és a családi hagyomány semmiféle idegen származás-emléket sem ismer. A *Pelbárt* pedig keresztnév-ből alakított név lévén, nem bizonyít idegen származásra. A *Duca* nevet ma már nem érezzük idegennek, pedig a családban is élő hagyomány szerint román — *Ducas* — eredetű; a *Duczák* a bihari Margitta tájáról költöztek ide. — 7. Gazdag a Liber Fundi olyan nevekben, melyek foglalkozást jelölnek; összesen 52 ilyen név van (*Deák*, három *Fazekas*, két *Gyalog* (?), *Hajós*, *Juhász*, három *Katona*, két *Kalmár*, *Kardos*, hét *Kovács*, két *Kulcsár*, *Lovas* (?), három *Madarász*, két *Molnár*, *Olajos*, két *Pap*, *Seres*, *Serfőző*, két *Soós*, *Szakács*, öt *Szabó*, *Szegő*, négy *Szűcs*, két *Takács*, három *Vámos*), azaz a lakosság negyed része. A foglalkozást jelentő nevek régiek (*Kalmár*, *Serfőző*, *Kulcsár*, *Vámos* stb.). Nagy számuk azt jelenti, hogy már nem mindnyájan foglalkozhattak a nevüket jelentő foglalkozással, mert nem tudtak volna belőle megélni. Feltűnő, hogy még ekkor sincs *Varga* vagy *Csizmadia* nevű lakos Túrkevéen. A foglalkozásnevek elterjedése a termelőeszközök fejlődését, a társadalom szervezettségét is jelzi (*Gyalogos*, *Hajós*, *Seres*, *Serfőző*, illetve *Kulcsár*, *Vámos*, *Deák* stb.). — 8. A Liber Fundiban találkozunk először ragadványnevekkel. Ezek sok szempontból felvilágosításokkal szolgálnak a társadalmi viszonyokra. Sok közülük a származás helyét jelöli: *kesznyéteni Balog*, *létai Kovács*, *zsákai Nagy*, *csapi Nagy*, *nánási Nagy*, *garai Nagy*, *sálvári Nagy*, *rofi Kis*, *ványai Nagy*, *ványai Szabó*, *bederofi Kis*, *polgári Szűcs*. Ezek a ragadványnevek csak megerősítik azt a fentebbi állításunkat, hogy idetelepülők főleg a Hajdúságból, Szabolcs megyéből, a Felvidék pereméről jöttek. Érdekes megjegyezni, hogy a *csikós Tóth*-család szintén a borsodi Kesznyétenből származott ide. Családi hagyományok valószínűsítik, hogy a kiterjedt *Györfi*-család a szomszédos Ványáról jött, az egyik Hajdú-család pedig 1720—27 között az akkor még Szabolcs megyei Nádudvarról szakadt ide. Foglalkozást jelölő ragadványnevek: *molnár*, *katona*, *szíjgyártó*, *sörös*, *juhász*, *faragó*, *kovács*, *gulyás*, *szabó*, *mészáros*, *csikós*. Ezek híven mutatják a lakosság foglalkozásbeli megoszlását; döntő többségük az állattenyésztéssel kapcsolatos. Tulajdonságot jelölő ragadványnevek: *deli*, *koboz*, *nyúzó*, *héher* (?), *göndör*, *ökrös*, *csirikló*, *domó*, *gazdag*, *puskás*, *tapló*, *vonsza* (?), *fekete*, *veres*, *kis*, *ragyás*, *patyilló* (?), *nagyhajú*, *gazdag*, *fogas*. Ezek pedig a lakosság vagyon szerinti elkülönülésére mutatnak rá, kifejezik a vagyoni különbségeket (*gazdag*, *nyúzó*, *ökrös* stb.), illetve a korabeli viseletet (*nagyhajú*, *göndör* stb.). Több egyéni sajátosságot jelöl (*fekete*, *ragyás*, *deli*, *vonsza* (?) stb.). Néhány ragadványnév más családokkal való rokonságra mutat rá (*luka*, *sallai*, *tóth*, *ábrahám*) elárulva, hogy a későbbi nagyfokú endogámia már megkezdődött.

A Liber Fundi alapján azt állíthatjuk, hogy a telepések nem annyira leszármazói voltak az innen elmenekült lakosoknak, mint inkább onnan jöttek, ahová a kevik annakidején menekültek. A lakosság teljesen kicserélődött, s ha eredetileg valamennyire kún származású volt is, az újratelepülés után ennek semmi nyoma sincs többé. Kevibe az olcsó föld és a közvetlen földesúri viszony terheit nem érző taxás jobbágyág állapota s nem utolsó sorban az a lehetőség vonzotta a telepéseket, hogy ebből a helyzetből is megszabadulhatnak. Ezért is a telepések zöme hajdú, olyan hajdú, aki ekkor veszté el Biharban, Szabolcsban és a Felvidéken hajdúkiváltságait. Ezért a Nagykúnság betelepülése — közte Kevié is — tiltakozás a feudális megkötöttségek ellen. A telepések között találunk néhány kismest is, akik kizárólag az olcsó föld miatt jöttek ide. Itt akarták vagyoni helyzetüket rendezni s ezért nemesi kiváltságaikból is feladtak valamikéket.

A Liber Fundiban feljegyzett földváltás egészen a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozásáig meghatározta Túrkeve birtokviszonyait. A földeket a lakosság szaporodása miatt 1765, 1850, és 1860-ban újra kellett ugyan osztani, de ezek rendszerint újabb földterületek szerzésével és osztásával történtek és a redemptusok birtokait nem érintették.

A redemptusok gondosan őrizték és lehetőleg növelték a szerzett birtokot. Ügyeltek arra, hogy a birtok ne aprózódjék el, megfigyelhető bizonyos születéskorlátozás. Szegé-

nyebbek a szegényebbekkel, vagyonosabbak a vagyonosabbakkal házasodnak. A községen belül szigorú *endogámia* épül ki s a redemptio óta eltelt 200 év elegendő volt arra, hogy a redemptus családok többszöri kölcsönös rokonságba kerüljenek egymással. Az egyes családok *hadakba* tömörültek s a közelmúltra majd minden kiterbélyesedett családnak kialakult egy szegény és egy gazdag ága. A hadakba tartozó családok egymástól való megkülönböztetése ragadványnevekkel volt lehetséges.

Mielőtt a ragadványnevek ismertetésére térnék, két névsoron akarom igazolni a túrkevei endogamizálódási folyamatot. Az egyik 1765-ből származik és az első újraosztás egyik térképéről származik.⁸ Ez a névsor önmagában nem különös jelentőségű, ezért nem is közlöm. *Póhamara, Csorba, Móricz* határrészek birtokait, illetve birtokosait jelzi. Ezeken a területeken kaptak földet azok, akik a redemptio után vándoroltak be a községbe vagy a földváltásból kimaradtak. A térképen jelzett 19 dűlőben ugyanazon birtokos többször is előfordul. Ennek oka az, hogy egy ember több darabban is kaphatta földjét. Megfigyelhetők a térkép névsorából azok a jogi intézkedések, amiket a birtok felaprózódása ellen tettek pl. a feleség saját nevében vitte birtokát, jöllehet nem özvegy, vagy az örökölt föld több testvér közös használatában marad felosztatlanul. A redemptusok igyekeztek minden új osztásnál újabb földterülethez jutni, hogy egyre terebélyesedő családjuknak a vagyoni alapot biztosíthassák. Ezért ebben a névsorban mindössze 15 olyan új nevet találunk, melyek a Liber Fundiban nem szerepeltek (*Gyarmati, Pataki, Matyi, Bedő, Sepsi, Gombos, Csáki, Vig, Jósa, Korodi, Patkós, Váradi, Czinder, Boot, Óri*). Ezek közül régiebb névsorokban előfordul kettő (*Jósa és Óri*). Ez a két név azt bizonyítja, hogy Kevi lakosai közül a redemptiókor nem mindenki váltott földet. A 15 új név közül földrajzi eredetű hat (*Gyarmati, Pataki, Sepsi, Csáki, Korodi, és Váradi*). Köztük ismét többszörre jutnak a peremvidéki, a töröktől kevésbé háborgatott helyek. Foglalkozást egy név jelöl csak (*Gombos*), tulajdonsággal szintén egy függ össze (*Vig*). Nemesi névnek hat egy (*Boot*) és idegen eredetűnek ugyancsak egy (*Czinder*). Ebben a névsorban már 53 ragadványnév szerepel s legtöbbször már nem is kiírva csak egyetlen betűvel jelölve (*V. Szabó, Cs. Tóth, A. Szabó, P. Szücs, G. Nagy, K. Balog, G. Tóth, S. Kovács, N. Nagy, C. Kovács, Z. Szabó, gazdag Nagy, P. Kis, Cs. Kovács, Ö. Kalmár, paty. Pap, J. Nagy, ör. Madarász, F. Nagy, V. Nagy, K. Tóth, E. Katona, I. Nagy, nagy Nánási, V. Takács, K. Kovács, L. Kovács, D. Oláh, S. Nagy, tóth Nagy, S. Barta, L. Herczegh, K. Szabó, T. Nagy, M. Katona, P. Tóth, G. Szabó, M. Nagy, sáti Nagy, J. Nánási, kóbor Balog, G. Tóth, G. Nagy, P. Szücs, szijjártó Kulcsár, F. Tóth*). Jórésztük ismerős név a Liber Fundiból, s minthogy szinte mindegyik ragadványnév ma is él, magyarázatukra később térek ki. Itt csak azt jegyzem meg, hogy a ragadványnevek nagyarányú megjelenése az egyes családok kiterbélyesedését bizonyítja.

Ez a nemközölt névsor csak akkor teljes, ha hozzávesszük az úgynevezett »tűzes térkép« névsorát. 1774-ben hatalmas tűzvész pusztította el Kevit. Akkori 270 házából mindössze 30 maradt meg. A tűzvész pusztítását térképen örökítették meg.⁹ A térkép a leégett 240 porta tulajdonosának megörökítette a nevét. E tűzes térkép névsorából is több következtetést tudunk levonni. Ez a névsor 25 új nevet tartalmaz (két *Juhász, Főris, Patkány, Kozma, Hurmas, Gönczi, Csepcesényi, Zádori, Szász, Ádám, Zadányi, Bugyik, Pálfi, Polgárdi, Szányi, Kakas, Szívós, Szőke, Lovász, Mihály, Boc, Száldos, Váder, Fúrge*). Van köztük öt idegen hangzású név (*Főris, Hurmas, Bugyik, Boc, Váder*), öt név földrajzi vonatkozású (*Gönczi, Csepcesényi, Zádori, Zadányi, Polgárdi*). Nemesi név lehet kettő (*Pálfi és Száldos*), tulajdonságot jelez három (*Szívós, Szőke, Fúrge*) és nemzetnév egy (*Szász*). Érdekes, hogy új ragadványneveket nem jegyzett föl ez a névsor.

A két utóbbi névsor szépen mutatja, hogy Túrkeve lakossága az 1770-es évekre megállapodott. Az extenzív mezőgazdaság, az elavult termelőmódszerek, a szélsőséges időjárás egyrészt elmélyítették a földváltásnál már megmutatkozott vagyoni különbséget, másrészt egyes családokat elszegényített, másokat gazdaságilag megerősített; vég-

⁸ 1887-ben készült pontos másolata a Túrkevei Múzeumban.

⁹ Eredetije a túrkevei Tanácsházán, 1887-ből származó pontos másolata a Túrkevei Múzeumban.

eredményben forradalmi parasztságot alakított ki.¹⁰ Nem lévén más útja a megélhetésnek, a város újabb és újabb földterületek szerzésével próbálta a növekvő elégedetlenséget ellensúlyozni. Az ellentétet azonban nem lehetett ilyen eszközökkel eltüntetni, folyton nőtt s már 1786-ban kilenc család csatlakozott a Kúnmadarásról és Kisújszállásról tömegeket megmozgató elvándorláshoz. Ez a kilenc család a bács megyei Pacsér pusztán telepedett meg. Nevüket feljegyezték s ezért ismeretesek, de Bács megye többi telepés községe, Moravicza, Piros stb. is fogadhatott be keveket, akikről nem tudunk.¹¹ A pacséri kilenc család közül (*Józsa Nagy István, Nagy Mihály, Pabár Mihály, Bornemissza János, Németh János, Csizi István, Vég András, Veres Mihály és Madarasi Mihály*) öt olyan, amelyik eddigi felsorolásaink egyikében sem szerepelt. Nyilván olyan szegény családok voltak, hogy sem a földváltásnál, sem az új osztásnál, sem a telkek feltüntetésénél nem szerepelhettek.

Az eddigi legfontosabb következtetések alátámasztására, t. i. arra, hogy Túrkeve lakói a felszabadító háborúk után teljesen kicserélődtek, s sem mem a 12—16. századbeli lakók utódai, de a szomszédos nagykún helyek lakóiból, hanem főleg a Hajdúságból, Szabolcs, Bihar vármegyéből, a Felvidék déli pereméről és a Partiumból idevándorolt népkéverékről van szó, egy túrkevei család névalakulás szempontjából is érdekes történetét iktatom ide, úgy, ahogy azt a család élő tagjai ismerik: »A Nánási-család *Hajdúnánásról* jött Túrkevére az 1700-as évek elején. A legelső Nánási, aki Keviben lakott, vagyis letelepedett, Nánási Mihály volt. Nánási Mihály 1747-ben született. Állattenyésztéssel foglalkozott, vagy gulyás, vagy juhász volt. A feleségét Bot Erzsébetnek hívták, s 1752-ben született. A Nánási-család, mivel nemes volt, a Hajdú előnevet használta. A következő Nánási keresztneve János volt; 1773 júl. 5-én született és fuvaros lett. A Túrkeve—Kisújszállás—Karcag közti úton szállította az utasokat. Postát is hordott. A felesége Hajdú Erzsébet volt. József nevű fiúk 1808-ban született, szűrszabó volt. A felesége Nagy Erzsébet volt. János nevű fiúk 1831-ben született, vargamester lett. Sokat ivott, nem ment semmire, egészen elszegényedett. Nagy családja volt, sokat éheztek. Ő volt az, aki egy kilátástalan pillanatában tűzbe dobta a nemesi kutyabőrét. Ettől kezdve megszűnt a család nemesi rangja. A feleségét Simon Máriaának hívták. A fiúk János, márcsak a H.-t használta előnévként és H. Nánásinak hívta mindenki. Ez is csizmadia volt, a feleségét Lisznyai Sárának hívták. Az ő fiúk a ma is élő Nánási János, aki 1888 május 18-án született. Csizmadia, a feleségét Gyarmati Ágnesnek hívták, de már meghalt.«¹²

A fenti elbeszélés aprólékossága a nemesi öntudatra és a család idetelepülése óta eltelt rövid időre utal. A család nemessége minden bizonnyal hajdú ármalista nemesség volt csak, s kutyabőrön Nánás város elbocsátólevelét kell értenünk, ami többek között azt is bizonyíthatta, hogy a városból eltávozó család hajdú jogon nemes. Az elbeszélés a leszármazást csak az egyik ágon követi, pedig a Nánási család kiterjedt család. A H. jelzés nemcsak azt jelenti, amint az elbeszélés mondja, hogy hajdú-nemes család, hanem azt is, hogy az ugyancsak hajdú Hajdú-családdal rokonságban van.

Túrkevére Móra Ferenc Dióbél királyfi c. ifjúsági regényének mondatai mindenben vonatkoznak: »Az én szülőfalum . . . mindig nevezetes volt arról, hogy ott a tisztességes nevén kívül minden embernek van valami ragadványneve is. Azért ragadványnev, mert az csak úgy ragad az emberre, amint a bogáncs, de nemcsak egy embernek, hanem családoknak, illetőleg család-ágazatoknak van ragadványneve. Az valószínű, sőt biztos, hogy a ragadványnevet egy ember kapta, de aztán a családja sem tudta „lekefélni“ magáról.«

A 14 000 lakosú Túrkevéen, ahol a lakosság 200 év alatt 250—300 családból fejlődött ki, sok az azonos nevű család. A keresztnevek is szűk körben mozognak; szükséges tehát valahogy megkülönböztetni az egyes családokat. Túrkevéen a ragadványneveket

¹⁰ Túrkeve története c. kézirat munkámon kívül Györffy Lajos: Nagyinség. Túrkeve, 1929.

¹¹ Takács Károly: Százötven év, a pacséri ref. egyház története 1786—1941. 16. 1.

¹² Nánási Mária elbeszélése, feljegyezte Hámori Károly gimn. tanuló.

ezért hivatalosan is elismerik. Az anyakönyvekbe ragadványnévvel vagy a ragadványnév első betűjével vezették be az embereket, így írtak alá stb. Csak legújabbban kezdik a ragadványneveket, illetve az azt jelző betűt elhagyni. A ragadványnevek csökkenését, visszafejlődését a társadalmi fejlődéssel magyarázhatjuk. Legtöbb ragadványnév társadalmi különbséget jelzett. A társadalmi különbségek eltűntetésével eltűnnek a ragadványnevek is.

Az alábbiakban összefoglalom a Túrkevén ma ismeretes leggyakoribb ragadványneveket. Ezek is — mint majd látjuk — megerősítik a különféle névsorok vizsgálatával kapcsolatos következtetéseimet.

A. Tóth (Arnold, Arnód; keresztnévből alakított; eredete ismeretlen), B. (Bimbula lekicsinyítő jelző, szegény családot jelöl), *B. (Bóti v. Boltos; foglalkozással függ össze), D. (Doktor; foglalkozást jelölt valamikor, a család egyik tagja orvos volt), F. (Füstös, jelzőből alakított; füstös, azaz fekete), F. (Fogas, jelzőből alakított, azaz keménykötésű, érdekes hagyomány a családban, hogy a ragadványnevét a 48-as szabadságharcra és a Bach-korszakkal hozzák összefüggésbe, amikor is az egyik Tóth azért kapta volna a fogas ragadványnevet, mert vitézül és bátran viselkedett az idegen elnyomás helyi szerveivel szemben. Ez a hagyomány azonban nem igaz, mert már 1848-nál jóval előbből ismeretes a fogas ragadványnév a családban), F. (Fazekas; mesterséget jelöl), G. (Gönyi; helynév eredetű), I. (Illés; az Illés-családdal való rokonságot jelzi), J. (ma már ismeretlen jelentésű és eredetű), K. (Kacsabegy; telhetetlenséget jelöl, feltörekvő családot jelölt), K. (Kesztevényi; helynévi eredetű), L. (Laczka; a család Laczka-rokonságát jelzi), M. (Mózsik; ismeretlen jelentésű és eredetű), Sz. (Szötyöri, hangutánzó szóból ered; dib-dáb embert jelent), Sz. (Szénási; ezzel a családdal való rokonságot jelez), Cs. (Csikós; foglalkozást jelöl), Sz. (Szanyi v. Szányi; helynévi eredetű), B. (Bálint; keresztnévből alakított), D. (Dina; a Dina-családdal való rokonságot jelzi), Ny. (Nyakó; a Nyakó-családdal való rokonságot mutatja — Nyakó jellegzetes hajdúsági, ott is nánási családnév), B. (Bíró, a családban élő hagyomány szerint foglalkozást jelöl), G. (Gombos; foglalkozást — gombkötő — jelöl), Sz. (Szoboszlai; helynévből alakult, de az 1790-es években feltűnt Szoboszlai-családdal való kapcsolatot is jelzi), B. (Büszke; tulajdonságot, egyben vagyoni állapotot is jelöl), B. (Burkus; azaz katonaviselt, a nevet kapó családtag idegenben katonáskodott).*

Cs. Szabó (Csöre, szegényt jelent), D. (Danika; ismeretlen eredetű és jelentésű), D. (Derekas; jelzői eredetű, azaz jó kiállású, deli), F. (Furulya; csúfolódó jelzőből származik), K. (Kecse; a mezőtúri Kecse-családdal való kapcsolatot jelzi), L. (Lovas; gazdagságra utal), T. (Tarhó¹³; szegénységre mutat), U. (Urbán; ismeretlen eredetű), T. (Toklyó; gúnyos, lekicsinyítő — birkafejta — jelzői eredetű), B. (Bederi; teljesebb alakjában Bederofi; helynévi eredetű), S. (Sárvári; helynévi eredetű), M. (Muló; ismeretlen eredetű és jelentésű), B. (Bagós; utalás a szenvedélyre s egyúttal a szegénységre is, hasonló elnevezés Túrkevén a Bagó-kaszinó, a szegényebbek társas köre), Cs. (Csöszsi; lekicsinyítő jelzőből származik), B. (Bukri, hirtelenséget, meggondolatlanságot kifejező jelzőből származik), D. (Drágalábú; sebesülésre és abból származó kártérítésre utal), K. (Koszlepi; csúfolódó jelzőből származik), Cs. (Csorba, azaz csorbaszájú), B. (Böhlő; ismeretlen eredetű és jelentésű).

M. Nagy (Márton, keresztnévből alakult), K. (Kotló; csúfolódó jelzőből alakult, magánakvaló természetet jelöl), L. (Lebezi; valószínűleg helynévi eredetű), P. (Pendel; egy szál pendelyre, szegénységre mutat), G. (Gatyás; pontos eredete ismeretlen), L. (Legény; lehet helynévi eredetű; vö. Túrkeve határában Legényhalom és Legényér, de jelfölhet legénykedő természetet is, a családi hagyomány mindkettőt feltételezi), T. (Tókos; eszes, tudákos, jelzői eredetű), T. (Tigris; hirtelen természetű, haragos, mint a tigris), K. (Kocsis; foglalkozásra utal), T. (Tarkaképi, szepőlős; jelzői eredetű), B. (Bolygó; a család szerint valamelyik ősi foglalkozásával van összefüggésben), S. (Sörös; gazdagságra utaló, foglalkozást jelző), Zs. (Zsíros-cipó; gazdagságra utaló),

¹³ A tarhó az Alföldön 'föförralt (juh)-tejből oltószerrrel készített édes aludttej' (MTsz Közli már a NySz is. A szerk.

Sz. (*Szijaártó*; foglalkozást jelez), T. (*Tapló*; a Tigris Nagyok másik ragadványneve), P. (*Puli*; alázatos természetet, de eszességet jelez), J. (*Jaj*; sopánkodást, közvetve zsugoriságot jelent), Zs. (*Zsadányi*; helynév eredetű), B. (*Bogrács*; ismeretlen eredetű).

D. Kiss (*Derekas*; jelzőből ered), K. (*Kukora*; csúfolódó jelzőből származik), T. (*Topa*; 'hibás lábú' jelentésű jelzőből alakult), I. (*Istennyila*; hirtelen haragú, romboló hajlamú embert jelentett eredetileg), R. (*Roffi*; helynévi eredetű), Cs. (*Csircsir*; ismeretlen jelentésű és eredetű).

B. Debreczeni (*Bakkancsos*; a család szegénységére utal), Cs. (*Csala*; ismeretlen származású), N. (*Nagycsizmás*; ellentétben a bakkancsosokkal a család gazdagságára utal), B. (*Buzás*; búzakereskedésre, a család gazdagságára mutat), N. (*Nagyszemű*; tulajdonságot jelez), L. (*Lepke jülű*; gúnyolódó jelzőből származik), L. (*Lityi*; tulajdonságot jelöl 'nincs ki egészen' jelentésben), B. (*Boza*; ismeretlen eredetű és jelentésű),¹⁴ N. (*Nagylyukú*; csúfolódó jelzőből ered), R. (*Rózsafülű*; talán a fül állandó pirosságára utal), B. (*Bokrosi*; helynévi eredetű, vö. a türkevei *Bokrosi* határrészt), I. (*Ida*; ismeretlen eredetű), N. (*Nagyvarga*; foglalkozásra utal), V. (*Vas*; 'erős akaratú' értelemben jelzői eredetű).

P. Szilágyi (*Péró*; lehetséges, hogy valamiféleképpen összefüggésben van a Péro-féle lázadással, aminek leverésében az akkori Túrkeve nagy szerepet játszott), P. (*Paszuly*; gúnyos, lekicsinylő jelzőből ered), Zs. (*Zsugori*; jelzői eredetű), M. (*Melák*; jelzői eredetű).

P. Vad (*Pakli*; ismeretlen eredetű), M. (*Meztiláros*; szegénységre céloz), S. (*Suli*; tulajdonságot jelöl: 'sunny').

S. Simon (*Sasi*; helynévi eredetű), F. (*Furulya*; nagy, magas, vékony emberre mondják, jelzői eredetű), S. (*Sárosderekű*; jelzői eredetű, rendetlen járásra céloz), D. (*Dudás*; foglalkozást jelez; vö. D. Horváth).

B. Rác (*Bányai*; helynév eredetű), D. (*Dózsa*; összefüggése és eredete ismeretlen), P. (*Pulidar*; ismeretlen jelentésű és eredetű), G. (*Görbelábú*; tulajdonságot jelöl).

B. Sallai (*Bóga*; 'buta' értelemben tulajdonságot jelez), N. (*Nagy*; a család vagyonosságára mutat rá), P. (*Pütyö*; egyik cselédje haragból ragasztotta rá, tulajdonságot jelöl: 'lankadt'), V. (*Veréb*; szegénységre céloz), K. (*Kónya*; Rokonságot is jelölhet, de valószínűbb, hogy tulajdonságot jelez).

S. Nánási (*Séfer*; eredete és jelentése ismeretlen), H. (*Hajdú*; egyrészt a hajdú eredetet, másrészt a Hajdú-családdal való rokonságot jelzi), D. (*Debreceni*; helynévi eredetű).

D. Ábrahám (*Dávid*; keresztnévből), D. (*Dérhúzó*; ismeretlen eredetű, családi hagyomány szerint a család egyik rendkívül fázékony tagjára ragadt), Cs. (*Csödör*; tulajdonsággal összefüggő elnevezés), P. (*Pájkás* v. *Pálinkafőző* foglalkozást jelentő ragadványnev), Á. (*Állatorvos*; foglalkozást jelző elnevezés), T. (*Türkeddi*; lakóhelyet jelöl), V. (*Vízalji*; lakóhelyet jelöl), G. (*Gönyi*; helynévi eredetű ragadványnev, l. Tóth), V. (*Veres*; jelzői eredetű).

M. Sebastyén (*Monori*; helynévből alakított ragadványnev), K. (*Kotló*; 'otthonülő' jelentésben jelzői eredetű, l. Nagy).

V. Kalmár (*Venczlik*; családkapcsolatot jelző ragadványnev lehet; eredete ismeretlen), P. (*Pulm*; ismeretlen eredetű és jelentésű), S. (*Sütögető*; foglalkozást jelző), L. (*Legény*; helynév eredetű), K. (*Krajcár*; 'szűkmarkú' jelentésben tulajdonságot jelző ragadványnev).

K. Kovács (*Készer*; foglalkozása is kovács), Cs. (*Csirikló*; ismeretlen eredetű és jelentésű, minden bizonnyal hangutánzó szóból alakult, tehát tulajdonságot jelentő ragadványnev), P. (*Puszli*; ismeretlen eredetű), G. (*Gulácsi*; helynévi eredetű), Á. (ma már csak a betű ismeretes).

¹⁴ A Hasznos Multságok 1826-i évfolyama szerint a boza 'kölesből készült sörféle ital, amellyel a kúnok még a múlt század harmadik évtizedében is éltek' (MTsz). A szóra a NySz már a kódexekből közöl adatokat. Megvan Szikszai Fabricius latin—magyar szójegyzékében is (1590): Parabia—Boza (7).
A szerk.

V. *Herczegh* (*Veréb*; azaz kicsi és félénk, tulajdonságot jelölő név), G. (*Göbödi*; helynév eredetű), L. (*Lágymosó*; ismeretlen eredetű).¹⁵

S. *Soós* (ma már csak a betű ismeretes), H. (*Hupuczi*; ismeretlen eredetű és jelentésű), U. (*Útkaparó*; foglalkozást jelez), G. (*Gazda*; a vagyoni állapotot jelölte).

L. *Györfi* (*Lupuj*; román eredetre valló ragadványnév), K. (*Kis*; nemcsak tulajdonságot, hanem vagyoni különbséget is jelző név).

K. *Hagymási* (*Kuczki*; ismeretlen eredetű), M. (*Musta*; ismeretlen eredetű és jelentésű ragadványnév).¹⁶

C. *Árvai* (*Cipó*; ismeretlen eredetű), Sz. (*Szalmás*; azaz szalmake reszkedő, tehát foglalkozást jelző név).

K. *Finta* (*Kukó*; ismeretlen eredetű és jelentésű).¹⁷

K. *Révész* (*Kajlanyakú* v. *Kajszanyakú*; tulajdonságot jelző név).

B. *Vajda* (*Bibic*; hasonlóságra utaló ragadványnév).

B. *Madarász* (*Busa*; 'kerekefejű' értelemben tulajdonságot jelző név).

K. *Mihály* (*Képen sapott*; 'ferdeképu' értelemben tulajdonságot jelző név). U. (*Uri*; vagyont, rangot jelentő ragadványnév).

A. *Fodor* (*Aranyfogas*; a család egyik arany műfogát viselt tagja után kapták).

T. *Balog* (*Taknyos*; 'jelentéktelen' értelemben jelzői eredetű).

T. *Garai* (*Tokos*; ismeretlen eredetű és jelentésű).¹⁸

Sz. *Hajdú* (*Szűnyog*; 'vékony, sovány' értelemben tulajdonságot jelöl).

D. *Horváth* (*Duda*; foglalkozást — dudás; trombitás — jelző ragadványnév).

T. *Kocsis* (*Tarkabajuszú*; tulajdonságot jelző név).

K. *Kelemen* (*Köcsög*; 'alacsony és tömzsi' értelemben tulajdonságot jelző név).

R. *Juhász* (*Rücskös*; jelzői eredetű).

B. *Fehér* (*Börbajuszú* v. *Bürbajuszú*, azaz borotvált, tehát jelzői eredetű név).

P. *Kulcsár* (*Pettyes*; 'szeplős' értelemben jelzői eredetű).

F. *Takács* (*Fekete*; tulajdonságot jelző ragadványnév).

P. *Varga* (*Pap*; foglalkozást jelző név).

K. *Ducza* (*Kós*; családi kapcsolatot jelöl), J. (*Jakucs*; ez is családi kapcsolatot jelez), Cs. (*Csikós*; foglalkozást jelentő név), M. (*Majlát*; eredete ismeretlen, minden bizonnyal családi kapcsolatot jelez), M. (*Mózes*; csúfolódó jellegű, eredete ismeretlen).

P. *Erdélyi* (*Puka*; ismeretlen eredetű és jelentésű), E. (*Egér*; csúfolódó jellegű, egyébként ismeretlen eredetű ragadványnév).

Ezek a legismertebb türkevei ragadványnevek eddigi következtetéseim megerősítése mellett főleg a szintén említett nagyarányú endogámiát bizonyítják.

A 19. században Türkevén több olyan név bukkant föl, melyek helynévi eredetűek és amellet, hogy jellemzőek ma is, megerősítik azt az eddig felsorolt nevekől levont következtetést, hogy Türkeve lakói a Hajdúságból, az egykori Partiumból és a Felvidék déli pereméről származtak. Ezen nevek fontosabbjait nem szükségtelen felsorolni: *Emödi, Füleki, Szoboszlai, Karancsi, Szombati, Földi, Újfalusi*.

Ezek a nevek kizárólag olyan helyneveket rejtenek magukban, ahonnan v. amelyek környékéről 100 évvel ezelőtt többen költöztek Türkeveibe. Feltételezhetjük tehát, hogy meglévő rokoni kapcsolatok, hagyományok alapján jöttek ide ezek a lakosok.

A nevek vizsgálata sok társadalmi tényre világít rá. Ezeket a tényeket más tudományágak hiteles adatokkal is igazolhatják. Végeredményében: Türkeve ezen a téren nem egyedülálló jelenség, a türkevei család- és ragadványnevek vizsgálata közben levont következtetések érvényesek a közvetlen környék, a Nagyikútság, sőt az Alföld nagyobb részére is.

¹⁵ *Lágymosó* Türkevén és a Nagyikútságban a. m.: 'mosogató rongy' (MTsz). — A szerk.

¹⁶ *Musta* Pápa vidékén és a Székelységben a. m.: 'kurtanyelű vasbunkó, amellyel a varga a talpbőrt és a varrást kalapálva egyengeti' (MTsz). A szerk.

¹⁷ *Finta* 1. 'ferde, görbe'; 2. 'pisze(orr)'; 3. 'ál, tettető, színeskedő' (dunántúli és székelyföldi tájszó, MTsz). A szerk.

¹⁸ Valószínűleg a. m. 'borotvátlan'; vö. *tokos* 'rosszul koppasztott csirke, amelynek a koppasztás után kicsi tolltökök maradtak a bőrben' (Zilah vid.). 'tollatlan, tollasodni kezdő (madárfi, baromfi)' (Cegléd, Hegyalja); vö. *tokos német* (MTsz). A szerk.

A magyar nyelvtudomány műhelyéből

A MAGYAR NYELV ÚJ SZÓTÁRÁRÓL

Írta: Országh László

1. Miért van szükség új magyar szótárra?

Magyarország talán egyedül áll Európa nemzetei között abban, hogy nincs korszerű értelmező szótára. A legtöbb művelt nyelvnek van legalább egy, rendszerint azonban több olyan modern kézikönyve, mely mintegy leltárát, az illető nyelven magyarázott gyűjteményét adja a nyelv szókincsének, és tanácsot ad a szóhasználat gyakorlati kérdéseiben. Azokban az országokban, ahol a világos és szabatos fogalmazásnak évszázados hagyományai vannak, ahol az iskola és a sajtó gonddál ügyel a társadalom legfőbb munkaeszközének tisztaságára és tökéletesítésére, ott az értelmező szótárak az élő nyelvhasználat legfőbb forrásmunkái és törvénykönyvei, minden iskolát végzett ember könyvespolcának alapvető és leggyakrabban forgatott kötetei közé tartoznak.

Tagadhatatlan, hogy van nekünk is számos jó és új *kétnyelvű* szótárunk. Ezek azonban a magyar szavak jelentését *idegen* nyelven, oroszul, angolul, németül vagy franciául közlik, tehát a fordítók céljait szolgálják. Nincs azonban olyan kézikönyvünk, mely *magyar* nyelven magyarázná meg, értelmezné a magyar nyelv szavainak mai jelentéseit, és választaná el a szavak értelemárnyalatait. Az anyanyelve iránt érdeklődő magyar olvasónak, a szabatosan fogalmazni, beszélni kívánó tanárnak, tanulónak és előadónak, de az írónak sincs ma még hova fordulnia, ha meg akarja tudni, hogy pontosan mit is jelentenek egyes szavaink, hogy e magyar szavakat hogyan is kell ragozni, milyen vonzatokkal, miféle tipikus szókapcsolatokban, mondatokban fordulnak a leggyakrabban elő. Nincs még szótárunk, mely rámutatna a helytelen szóhasználat eseteire és a hibák kiküszöbölésének módjára. A helyes szóhasználat iránt érdeklődőnek nincs tanácsadója, mely megmondhatná, hogy nyelvünk egyes szavainak milyen különleges hangulati, stiláris értékük van, milyen körülmények között, milyen hatás keltésére használhatók.

A legtöbb európai országban a nagyközönségnek szánt közepes terjedelmű, egy-, két-, ritkábban három-, négykötetes egynyelvű értelmező szótárak készítése nemcsak hogy tiszteletreméltó tudományos műltra tekinthet vissza, hanem számos értékes új munkát, vagy régibb, de egyre korszerűsített kiadásokban ma is kitűnően használható és közkezen forgó szótárt tud felmutatni. A nyelvi műveltség fejlesztésének és terjesztésének ezek az elsőrendű fontosságú eszközei az illető országokban a legelterjedtebb, legtöbbet forgatott könyvek közé tartoznak. Ez természetes is, hiszen a nyelvi normák elterjesztésével a szótárak a nyelv szabályozásának is fontos eszközei, a naponta hozzájuk forduló iskola, sajtó, rádió révén forrásai a műveltség terjesztésének is. Nélkülözhetetlen alapjai természetesen a nyelvtudományi kutatásnak is, főleg a jelentés-, a nyelvtan-, a kiejtés és hangsúly területén. Stiliztikai tanulmányok számára anyaggyűjtést és rendszerezést végeznek. Kétnyelvű szótárak készítéséhez felmérhetetlen értékű segítséget nyújtanak, mint alapszótárak. Az sem elhanyagolható szempont, hogy egy-egy korszak nyelvallapotának pontos rögzítésével az eljövendő évszázadok számára is szolgáltatnak biztos kordokumentumot.

Ha csak más nyelveknek néhány legismertebb értelmező szótárára hivatkozunk, akkor mindenekelőtt az orosz nyelven magyarázó két kitűnő szovjet szótárt, Usakov négykötetes, 90 000 szavas, és Ozsegovnak nemrég már harmadik kiadásban megjelent kisebb, egykötetes, 50 000 szavas alkotását kell megemlítenünk, mely nélkül igényesebb oroszul tanuló nálunk sem boldogul. A nagy nyelvek között közismert Littrének a múlt

században készített, azóta sok átdolgozott kiadásban-közkezen forgó nagy *francia* értelmező szótára, Hatzfeld, Darmesteter és Thomas kétkötetes munkája, a már Lenin által is mintaszerűnek tartott Larousse-féle egykötetes kis francia szótár, valamint a Quillet-cég háromkötetes értelmező szótára. Az európai szótárirásban történetileg első helyen álló *olasz* lexikográfianak jól ismert és sokat forgatott modern alkotásai Palazzi, Capuccini, Volpi, valamint Zingarelli értelmező szótárai. Legtöbb kisebb méretű értelmező szótárt egyes nyelvtörténeti tényezők különleges alakulása következtében talán az *angol* nyelv tudja felmutatni (Concise és a Shorter Oxford, Wyld's Universal, Cassell's, Nuttall's, Chambers's, Collins's, Oldham's, Blackie's Dictionary stb.), még akkor is, ha figyelmen kívül hagyjuk a sok amerikai szótárt, mint a Webster, a Funk and Wagnalls, a Winston, az American College Dictionary, a Thorndike-Barnhart szótárt stb. A *német* nyelvészet enémű művei közül meg kell említeni a nálunk is jól ismert kisebb terjedelmű Sprach-Brockhaust és a Hoffman—Block szótárt, a Párizsban megjelent Pinloche-szótárt és az igényesebb Sanders—Wülfing-féle Handwörterbuch-ot, K. Weigand vagy M. Heyne műveit, mellőzve ezúttal a számos speciális irányút. A *spanyol* nyelvterületen már 17. javított és bővített kiadásban forog közkezen a spanyol akadémia kisebb szótára, egyéb, nálunk kevésbé ismert spanyol értelmező szótárak mellett (mint pl. a Vox szótár). A *svéd* akadémia Ordbok-ja és a *finnek* Nykysuomen Sanakirja-ja ugyancsak a minden művelt nemzetnél megmutatkozó szótárigény kielégítésére készült. Hasonló a helyzet a népi demokráciákban is. A *lengyel* szótáriradalomban M. Arct, valamint St. Szober munkái ismertek, a *cseh* lexikográfia Vasa-Travnicsek szótárát mutatja fel, míg a *román* lexikográfia Saineanu kisebb műve mellett Candrea-Adamescu nagyobb értelmező szótárára hivatkozhatik. A *bolgár* nyelvnek Mladenov-féle értelmező szótára füzetekben 1926-ban kezdett megjelenni.

Ezzel szemben nálunk sivar kép tárul az elé, aki a magyar értelmező szótárt, sőt általában a közhasznú, a nagyközönségnek szánt, gyakorlati jellegű, nyelvi kultúrát terjeszteni hivatott könyveket keresné. Mint ahogyan nincs korszerű magyar leíró nyelvtanunk, nincs stilisztikánk, azonképpen nincs értelmező szótárunk sem. Több, mint nyolcvan évvel ezelőtt, a Czuczor Gergely és Fogarasi János által szerkesztett hatkötetes akadémiai nagyszótárnak (1862—1874) készítésével körülbelül egyidőben, 1867—1872-ben jelentette meg Ballagi Mór érdemes nyelvészünk *A magyar nyelv teljes szótára* címen kétkötetes, 1448 lapra terjedő alkotását. Ez a maga nemében jól megalkotott, a kor tudományos színvonalán álló szótár eddig az egyetlen érdemes, módszeres magyar értelmező szótár. Ballagi 83 000 magyar szó rövidre fogott, tömör értelmezését adja. Ebből a meglepően nagy szóanyagból azonban, sajnos, ma már aránylag kevés él. E szótár megalkotása arra a korra esett, amikor irodalmi nyelvünk még nem volt teljesen kialakulva és a nyelvújítás és a nyelvtisztítás nagy csatája még javában folyt. Ennek következtében a Ballagi-szótár szóanyagában igen sok az elavult vagy fölösleges elem. Nyelvünk és a szótárkészítés technikája is igen sokat fejlődött az elmúlt nyolc évtized alatt, úgyhogy Ballagi szótára, sajnos, ma már jórésztben hasznavehetetlen s legfeljebb tudománytörténeti emlékeknek tekinthető.

A megjelenése óta eltelt időben több kezdemény is mutatkozott az egyre nyomasztóbbá váló magyar szótárhány megszüntetésére, de nagyobb eredmény nélkül. Mivel századunk első felében a M. T. Akadémia nem tartotta feladatának egy közhasznú, népszerű értelmező szótár elkészítését (pedig ez hivatásából folyó kötelessége lett volna), a szótárkészítő vállalkozások magánkezdemények maradtak, és kevés eredményre vezettek. A Magyar Szemle Társaság szótára még a második világháború előtt elakadt a tervezés stádiumában. Egy másik kezdemény, Pintér Jenőnek és Bencze Istvánnak szerkesztésében elindított szótár nyerskéziratának nagyobb fele elkészült, a munkák eredményes folytatását a második világháború akadályozta meg. Az egyetlen mű, mely a megjelenésig eljutott, Balassa Józsefnek 1940-ben két kis kötetben kiadott műve, *A magyar nyelv szótára*. Ez 28 000 szó jelentésének rövidre fogott magyarázatát adja. A szerény terjedelmű munka elmarad a kor követelményei mögött, elvi kérdések tisztázatlansága, csekély számú és rendszertelenül összeállított címszóanyaga, soványka jelentésmagyarázatai, hiányos dokumentációja következtében. Habár a hozzá fordulót igen sokszor cserbehagyja, mégis érdemének tekinthető, hogy kísérletet tett, ha a magán-

embernek szükségszerűen korlátozott eszközeivel is, a hazai szótárhiánynak legalább részben való pótlására.

A régóta áhított, nemzedékek óta várt magyar értelmező szótár elkészítését nálunk a szocializmus építése tette lehetővé és egyben politikailag is szükségessé. Nálunk is, mint más népi demokráciákban, teljes erővel folyik az új munkás és népi származású értelmiség felnevelése. Államunk mindent elkövet az írástudatlanság megszüntetésére és az iskolázás minél szélesebb körben való kiterjesztésére. Ma, amikor 120 000 középiskolásunk és 46 000 főiskolásunk és egyetemi hallgatónk van, sokszorosan több, mint a Horthy-korszakban, az iskolák és főiskolák egyre növekvő sorával nemzetünket a kiművelt emberfők országává tesszük. Népköztársaságunk azonban nem csupán az iskolás korú, hanem a felnőtt lakosság szellemi színvonalának gyors ütemű és minden oldalú emelésén is fáradozik. Az egyre sűrűsödő népkönyvtári hálózattal, faluszínházzal, új mozikkal és múzeumokkal, ismeretterjesztő előadásokkal, ideológiai tanfolyamokkal, a pártoktatással, a rádiókészülékek növekvő számával az irodalomnak, a tudománynak és művészetnek minden értéke hozzáférhetővé vált azon osztály tagjai előtt, akik eddig elnyomottságukban el voltak zárva előle. Az évi tervjelentésekből tudjuk, hogy évről-évre mennyivel emelkedik a kiadott, forgalomba került könyvek és időszaki sajtótermékek száma. A nemzeti kultúra egész kincstára kitarul az öt éves tervek során a dolgozó milliók előtt.

E nagyszabású fejlődéssel, a kulturális forradalom alakulásával a nyelvi kérdés középponti jelentőségűvé válik. Annál is inkább, mivel ma a beszélt és az írott szó nagyobb közönséghez szól, mint bármikor. Az eddig elnyomott osztályokat, a felnövekvő új értelmiséget meg akarjuk tanítani az anyanyelv helyes és pontos használatára. Meg akarjuk nekik mutatni a nyelvben rejlő kifejező értékeket s nyelvileg is elő akarjuk őket készíteni a nemzeti műveltség befogadására. Ilyen körülmények között igen nagy szükség van egy olyan kézikönyvre, mely anyanyelvünk gazdag örökségét, szavaink, szólásaink évszázadok folyamán kialakított és felhalmozott kincsét átadja, hozzáférhetővé teszi a tanulni, a nyelvet minden gazdagságával együtt birtokba venni kívánó közösségnek. A kulturális forradalom nem tudja feladatát teljesíteni az anyanyelvi műveltség kifejlesztése, a nyelvi tudatosságra és választékosságra nevelés, a nyelvi kifejező eszközök biztos és helyes használatának mindenki számára lehetővé tétele nélkül.

A szocialista kultúra építéséhez szorosan hozzátartozik az értelmező szótár, mely a dolgozókat megtanítja anyanyelvükre. Nem véletlen, hogy egy ilyen szótár megalkotásának szüksége mindjárt az építés kezdetén felmerül. Lenin már 1920-ban felszólította a közoktatásügyi népbiztosságot egy korszerű orosz szótár megalkotására, mely az élő köznyelv és az irodalmi klasszikusok által használt irodalmi nyelv anyagát tartalmazza. Azóta természetesen ez a szótár már megjelent (a fent említett Usakov), további szovjet értelmező szótárak is készültek és készülnek, sőt a Szovjetunió egyes népeinek, így a grúzoknak, örményeknek értelmező szótára is megjelent már, másoké most van munkában. Tudjuk, hogy napjainkban minden népi demokráciában, a cseheknél, románoknál, bolgároknál, lengyeleknél, akiknek már volt a polgári korszakban készített szótáruk, valamint az albánoknál, kiknek nem volt, serényen folyik és előrehaladott állapotban van a mai köznyelvre és az irodalmi klasszikusok szóhasználatára épített, új, modern értelmező szótár készítése. Jogos volt a követelés tehát, hogy nálunk is, ahol polgári korszakunk nyelvtudományát ezen a téren mulasztás terheli, hozzáfogjanak egy magyar értelmező szótár elkészítéséhez.

2. Milyen legyen az új magyar szótár?

A magyar nyelv új és korszerű értelmező szótárának elkészítését a Nyelvtudományi Intézet illesztette mindjárt megalakulásakor munkatervébe. Az eredeti terv kimondotta, hogy meg kell szerkeszteni egy olyan szótárt, mely a magyar szókincsnek legalább legfontosabb alapanyagát abcérendben számbaveszi, a szavak pontos jelentéseit, értelemárnyalatait körülírja, kifejti és egymástól elhatárolja, jelzi a szavak stílári és társadalmi értékét vagy szaknyelvi hovatartozását, a szavak helyes és leggyakoribb használatát pedig a mindennapi élet nyelvéből vett példákön, szólásmondásokon, köz-

mondásokon és nagy írónkból vett idézeteken szemlélteti, a rokonértelmű szavak megkülönböztetéséhez anyagot nyújt, a szavak mondatokká való szerkesztéséhez megadja szófajukat és legfontosabb ragozott alakjait, s a nyelvhelyesség és a kiejtés kérdéseiben is állást foglal. Az Értelmező Szótár nyújtson gyakorlati jellegű konkrét, de tudományos megalapozottságú és megbízható segítséget a gyakran ritka szavakat használó s általában hatalmas szókészlettel dolgozó klasszikusainkat olvasó vagy a fogalmazni tanuló diáknak, a nyelvet alkotóan és árnyalatosan használni kívánó, vele szemben nagyobb követelményeket támasztó íróknak, a pontos, kifejező fogalmazásra törekvő újságíróknak, levelezőnek, propagandistának. Támogassa mindazokat, akiknek szívügye a szép és helyes magyarság, és tárja fel nyelvünk kifejező eszközeit azok számára, akik ezeket valami okból még nem ismerhetik. Adjon gyakorlati tanácsot a nyelvünk életének fő áramától elszakadva idegenajkú közösségben élő külföldi magyarnak; de a nyelvünket megtanulni kívánó idegennek is.

Tudatosítsa használójában a szótár, hogy nyelvünk leggyakrabban használt, alapvető fontosságú szavainak, mint *ad, tesz, vesz, vagy szív, ház, dél, vagy jó, meleg, öreg* milyen sok jelentésük van, mennyi állandósult szókapcsolatban, szólásban fordulnak elő, milyen gazdag árnyalású, kifejező eszközei nyelvünknek. Világos jelentésmagyarázatokkal segítse hozzá a szótárforgatót ahhoz, hogy nehezen megfogható jelentésű szavainkat, mint *cselekszik, hajlik, dől, vagy sajátos, körülményes, vagy tudat, tény, érdek* értelmét, jelentéseit logikusan meg tudja ragadni és szét tudja választani, s ezáltal szoktassa hozzá az elvont gondolkozáshoz és fogalomalkotáshoz. A rokonértelmű szavak egybevetésével nevelje rá a szótárolvasót a finom különbségtévé és jelentőségére a szóhasználatban, és az íróknak pl. a *baktat, bandukol, cammog, csoszog, kullog, totyog, vánszorog* szósorozat egyes tagjainak értelmi és hangulati megkülönböztetésével segítsen megállapítani, hogy adott esetben melyik szó fejezi ki legpontosabban a járásnak azt a fajtát, amit ő leírni kíván. Jól megszerkesztett szótárnak gondoskodnia kell arról, hogy gondosan összeválogatott példákkal szemléltesse; és világos használatkörü elhatárolással rögzítse a különbséget, ami a *hatásos — hatékony — hathatós, vagy a jajgat — jajong — jajveszék* szósorozat tagjai között a mindennapi élet nyelvében vagy az irodalomban kimutatható. Igéink rendkívüli gazdagságában legyen kalauz pl. az azonos tőből képzett gyakorító, mozzanatos, kezdő igék, mint *cseng, csenget; csendül, csendül, vagy zörög, zörömből, zördít, zörren* között, megjelölve tartalmi elemeiket, stílári értéküket és használhatóságuk határát. A nyelvünkre annyira jellemző igekötős igéket, pl. a *ver* szó családját: *agyonver, átver, belever, bever, elver, felver, félrever, kiver, lever, megver, összever; ráver, szétver, visszaver* ne csak felsorolja, hanem jelentésbeli különbségeiket a maguk ábécérendi helyén világosan fejtsse is ki, és példákon szemléltesse. A gyakran összetett szavak, mint *különféle és különböző, sajátosság és sajátosság, köszön és köszönt, érem és érme, csalódik és léved, válság és váltság, tud és bír, fáradtság és fáradtság, egyelőre és egyenlőre, bizonyos és biztos* esetében segítsen megkülönböztetni a jelentéseket és a használatot.

Általában, mindenekelőtt a szavak jelentéstartalmát rögzítse. Magyarázza meg a régi, kihalt szavak, mint *bakacsin, cüca, hagymáz, farmatring, padmaty, sóltész, superlát, skófiúm, tárgyaz* jelentését, hasonlóképpen a nagyobb területen elterjedt tájszókét, mint *cakó, csajvadék, dangubál, gányó, kovad, nyiszlett, toportyán, vakáncsos*, a ritka szavakét, mint *habarék, kászolódik, szirony, toroz, yasderes*. Az ország különböző részein más és más szavakkal jelzett fogalmak, mint *kacsa — réce, kukorica — tengeri, köszméte (pöszméte) — egres — piszke* azonosságára mutasson rá, de ugyanakkor jelezze, ha egy-egy szó, pl. *eper, szeder* mást jelent az ország különféle tájain. A laikus számára is érthetően, röviden és a szakmai zsargon kerülve értelmezze egyes szakmák és tudományágak olyan szavait, melyek a mindennapi élet nyelvében is előfordulnak, mint *csőrő, előgyújtás, fekbér, fejtrágya, fékpoja, gázpalack, geszt, hadbiztos, jövesztés, öntecs, partdobás, tarack, vápa, vérkép, zsaluzás* stb. Különös gondal fejtsse ki, hogy mit jelentenek azok az új szavak, melyek nyelvünkben a felszabadulás óta gyökereztek meg, mint *termelékenység, üzemetlet, káderez, tübbing, osztályellenség, fedőszerv, pártserű*, illetve mutasson rá régóta meglévő szavaknak szemünk láttára, fülünk hallatára kifejlődött új jelentésére, mint pl. a *felelős, tagság, műszak, pártos* esetében.

A szótárnak azonban nemcsak a szavak jelentését kell megadnia. Mint már említettük, a szavak használatát is szemléltetni kell. Legalább a nyelv legfontosabb szavainál meg kell mutatni, hogy az élő nyelvben a szó milyen szövegösszefüggésben szokott leggyakrabban előfordulni. Meg kell adni a kísérőszavakat is, azaz hogy pl. az igéknek mik a vonzatai, a melléknevek (mint jelzők) milyen fővekekkel szoktak legtöbbször társulni ilyen vagy olyan jelentésükben, egyes fővekek milyen melléknevekkel vagy igékkel kapcsolódnak bizonyos, többé-kevésbé állandósult nyelvi fordulatokban, mondatszerkezetekben stb. Példákon is szemléltetni kell a szó használatát, így az igék vonzatait: *hajlik valamire, hajlik valami felé, valami fölé hajol* stb. Ugyanígy meg kell adni a *hajlik* szó megfelelő jelentésének pontos körülírása után a tipikus, megszokott mondatbeli kapcsolatokat, mint *hajlik a jó szóra, a kérésre, a rosszra; földre hajlik az ága; nemkülönben az aránylag ritkább jelentéseket igazoló példákat is, mint színe kébbe hajlik, lelke búskomorságra hajlik, a győzelem a felkelők felé hajlott* stb. A szótárnak fel kell tüntetnie a szólásszerű szókapcsolatot is, mint pl. *török, de nem hajlik*, továbbá ha van, a szóval kapcsolatos közmondást is, mint pl. *minden szentnek maga felé hajlik a keze*, a szólásmondásnak és közmondásnak külön is megadva a jelentésmagyarázatát.

Már ezt a tájékoztatást megelőzve közölni kell a szótárba bevett szavak helyes ragozásához szükséges útmutatásokat. Eddig csak egyik-másik nagyobb kétnyelvű szótárból tudhatta meg, akit érdekelt, hogy egy melléknév a határozót *-an, -en* vagy *-ul, -ül*, vagy *-lag, -leg* raggal képezi-e, van-e középfoka és hogyan képezi. A készítenő szótárnak ezt és sok hasonló ragozási tájékoztatást meg kell adnia, így pl. azt, hogy minden egyes főnévnek hogyan alkotjuk tárgysetét és többszámát (*állást — állások, hidat — hidak, vizet — vizek, terhet — terhek, ifjút — ifjak*), továbbá birt. személyragos alakját (*vállá, karja*), ha nincs többszáma (*halál*), pótolhatja-e más szó (*halalozások*). Tartalmaznia kell minden egyes alapigénél (nem-igekötős igénél) a legfontosabb ragozott alakokat is (*eszik, ettem, evett, egyék, enni*) s meg kell jelölnie, hogy egy-egy ige ikés-e. iktelen-e vagy mindkettő.

A szavak helyes használata azonban nemcsak szabályos ragozásuktól és pontos jelentésük ismeretétől függ. A nyelv hatalmas szókészletéből aszerint választjuk a mondani-valónk kifejezéséhez szükséges szavakat, anilyen hangulati hatást velük elérni kívánunk. A szavak nem egyenlő stílári értékűek. Egyesek emelkedett, választékos vagy keresett hatást tesznek már önmagukban is, vagy egy bizonyos mondatba ágyazva, mint *jeddhetlen, nemkülönben, jöllehet*. Mások elsősorban a bizalmas, fesztelenül családias hangulatú, ingújjas nyelvű élőbeszédre jellemzők, mint *pancsol, szöszmötöl, kótyagos, gaszulál, gezemice, gürcöl*. Egyes szavaknak hántó, sértő, durva hangulatuk van, mint *bög, röhög, fal, zabál*. Más szavakat csak a hivatali nyelv használ, mint *műtanrendőri, kiadmányoz, géperejű, szerelvény*, míg némelyek csak a gyermeknyelvben fordulnak elő: *bibi, dádá, papizik, boci*, ismét mások a finomabb, patétikus irodalmi stílusban, a költészet nyelvében használatosak, mint *szomj, kebel, győzedelem, zeng, bíbor ajak, pillangó, lepel*. Vannak papírizú, könyvszagú szavaink, melyek klisévé vált fordulatokban gyakoriak, mint *törhetetlen, ernyedetlen, szédületes*. Vannak szavak, melyek régiesek: élnek ugyan a köznyelvben is, de már nem részei annak a szókincsnek, mely önként tolu az ajkunkra, így *szerelmes, irály, almárium, deákság*, míg mások elavultak, a mai köznyelv már nem ismeri s az irodalom is csak archaizmusként használja, mint *cenk, uralg, áros*. Más szavak a vallás körében szokásosak, mint *boldogságos*. Vannak illetlen szavaink, mint *budi, pisál, durrant*, valamint hangutánzó, mint *puffan, loccsan, kattog, cincog*, továbbá rosszaló, elítélő, pejoratív értékű szavaink, mint *úrhatnám, hírhedt, hiteget, nyegle* stb. A szótárnak kötelessége ezeket és más hangulati, társadalmi tényezőket minden olyan szóval kapcsolatban jelezni, ahol ez a találó szóhasználat szempontjából fontos. Erre a célra megfelelő rövidítéseket kell alkalmaznia.

Ugyanígy ki kell a szótárnak arra is terjeszkednie, hogy a gyakoribb nyelvi hibákra rámutasson. Tegye ezt egyfelől azért, hogy közismert felesleges, pótolható, amellet nyelvköz nem asszimilálódott idegen szavaknál, mint *gersti, gang, fasé, fasirt, cvikker, griz, beigli, csuszpajz, koncedál, vajdling, portál*, a pótlásukra alkalmas jó magyar szavakra utal; ápolja a nyelvhelyességet másfelől azért, hogy a gyakori idegenszerű szókapcsolatokra, a rossz vonzathasználat eseteire rámutat, mint *lekéste a vonatot*

(*lekéselt a vonatról*), *átbészéli a dolgot (megbeszéljük)*, *betartja az ígérését (megtartja)*, *előszeregettel tesz valamit (szívesen)*, *valaminek kijátssza magát (kiadja)* stb., és helyettük a nyelvünk szelleméhez hű, helyes megoldásokat, kifejezéseket javasolja.

Adjon a szótár a helyesírás területén is útmutatást, azáltal hogy pontosan alkalmazza a M. T. Akadémia helyesírási szabályzatát. Adjon gyakorlati irányítást olyan esetekben (pl. jelzős kapcsolatok egybeírása vagy különírása), amikor a szabályzat csak elvi tájékoztatással szolgál. Gondoskodjék a helyes kiejtés közléséről ott, ahol ennek szükségése mutatkozik (*méh, egy, lesz*) s jelölje a kétféle magyar rövid *e* hang különbségét (*embër*).

3. Hogyan készül az új szótár?

A nagy feladat megvalósításához, az értelmező szótár elkészítéséhez a Nyelvtudományi Intézet 1949. áprilisában fogott hozzá. Az akkor Szabó Dénes egyet. előadó vezetése alatt álló 3—4 tagú kis munkaközösség első feladata a munkaterület felmérése és kijelölése, a szótár külsőleges megtervezése volt. Egyelőre körvonaláiban tisztázni kellett a szótár méreteit, a szótár által nyújtandó tájékoztatás jellegét, a szükséges előmunkálatok rendjét és a tulajdonképpeni szótáriró munkálatok módszerét. Mindenekelőtt tanulmányozni kellett a régebbi magyar szótárakat és más nyelvek értelmező szótárait, elsősorban a példamutató szovjet szótárakat, Usakov és Ozsegov műveit, a követendő szótári módszer kialakítása céljából. Az így nyert tapasztalatokat és az időközben végzett jelentékeny terjedelmű előmunkálatok eredményét számos nyelvészünk bevonásával a Nyelvtudományi Intézet ankétja egy évvel később, 1950. márciusában értékelte ki, nagy vonalokban megállapítva a szótár készítésének néhány alapvető szempontját. Az ekkor megállapított alapelvek és módszerek az évek során szerzett különféle tapasztalatok nyomán és az időközben felmerült szükségletek kényszere alatt részleteikben igen sok vonatkozásban módosultak, majd írásba foglalásuk és alapos megvitatásuk során bővültek, finomodtak, pontos utasításokká, szótárszerkesztő szabályokká váltak, valójában azonban hűek maradtak a szótár eredeti elgondolásához és céljához. Mielőtt az alábbiakban a szótár felépítésének és megszerkesztésének ezeket a ma már teljesen kiforrott szempontjait és a velük kapcsolatos elvi problémákat a rendelkezésre álló terjedelem arányában vázlatosan ismertetném (l. a 4. pontot), szükségesnek tartom a szótár készítésének *külső munkafolyamatait* röviden leírni.

A szótár jellegének tisztázása után, mint minden szótár készítésénél, ezúttal is a lehetséges *segédeszközök* számbavétele és előteremtése, majd pedig nagyszabású gyűjtőmunka kezdődött. Segédeszközként meg kellett szerezni számos régebbi magyar szótárt, (akadémiait, értelmezőt, szakszótárt), nyelvtudományi szakkönyveket, főleg szótári és nyelvtani jellegűeket, nyelvtudományi folyóiratok sorozatait, idegen nyelvek kisebb és nagyobb értelmező szótárait, az újabb kétnyelvű, magyar és idegen nyelvű szótárakat, modern lexikonokat, enciklopédiákat, tudományos és szakmai kézikönyveket, iskolakönyveket, továbbá irodalmi klasszikusaink műveit, a mai, élő nyelvhasználat példáit nyújtó, napjainkban megjelent szépirodalmi munkákat s nem utolsó sorban a marxista-leninista ideológia alapvető munkáit, pártunk vezetőinek könyveit, továbbá a legfrissebb napilapokat és általános, szépirodalmi, valamint szakmai folyóiratokat. Ez a terjedelmes segédeszköz-anyag szolgált a tulajdonképpeni anyaggyűjtés alapjául.

Anyaggyűjtésen ezúttal is, mint általában a filológiai tudományokban, *cédulázást* értünk. Célunk az volt, hogy egyes szabványos méretű cédulákra kijegyezve minél több magyar szót gyűjtsünk össze, mégpedig lelőhelyének pontos feltüntetésével s lehetőleg mindig azzal a hosszabb-rövidebb mondattal együtt, amelybe ágyazva forrásunkban előfordul. E cédulázásnak, a szótári munkamenetek egyik legfontosabbikának, több célja volt. Egyfelől segített számbavenni mai köznyelvi és irodalmi nyelvi szókincsünket, megállapítani, hogy mely szavak élnek ma nyelvünkben, azok előfordulásának viszonylagos gyakorisága milyen fokú. Ennek segítségével össze tudtuk állítani mai szókészletünknek kb. 150 000 szóra terjedő ábecérendbe szedett katalógusát. Ebből már kiválogathattuk azt a törzsszállományt, amelyet szótárunk ki fog dolgozni, értelmezni. Szükség van azonban gazdag cédulaanyagra azon célból is, hogy a címszót tartalmazó mondat segítségével meg tudjuk állapítani a szó jelentését, értelemárnyalatát, vonzatait és szoká-

sos kapcsolásmódját. Harmadsorban kiterjedt anyaggyűjtést kívánt szótárunknak az az elve is, hogy az egyes szójelentéseket a szótár szövegébe beiktatott tipikus köznyelvi mondatokkal, szóhasznokkal és nagy íróink műveiből vett idézetekkel igazoljuk és egyben szemléltessük.

A cédlázás eredményes lebonyolításához meg kellett állapítani azokat a szempontokat, melyek alapján a különféle forrásmunkákban a szükséges nyelvi adatokat kiírásra kijelölik. A *kijelölés* során ügyelni kellett arra, hogy az adatkijelölők ne csupán a ritka, „érdekes“, színes szavakra keressenek adatokat, szövegrészeket, hanem a nyelv leggyakoribb elemeire, névmásokra, névutókra, köztűzőkre, névelőkre stb. is. Ez azonban — ahogy minden szótár története mutatja — sohasem sikerül kielégítő mértékben. Ezért a szótár szerkesztése során kísérletet tettünk arra is, hogy az adatgyűjtést, cédlázást bizonyos fokig gépesítsük. Petőfi, Ady, József Attila 160 legismertebb versének minden egyes versszakát, valamint Mikszáth Noszty fiújának kb. 15 lapját és az egész magyar Alkotmányt annyi példányban sokszorosítottuk litografiai úton, szabványos cédulánagyságban, ahány szó a versszakban, illetve a prózai bekezdésben volt. Ezáltal egyrészt elértük, hogy alapvető forrásokból igen gazdagon állott rendelkezésre olyan jellegű nyelvi anyag, melyből a szokványos gyűjtőeljárások minden igyekezet ellenére túlságos keveset adnak, másfelől azonban nevezett öt írónk, ill. forrásunk nyelvének tanulmányozásához és kiaknázásához is sok ezer cédulára kiterjedő bőséges nyersanyag-gyűjteményt állítottunk össze.

A gépesített cédlázás egyik előnye volt az, hogy a hagyományos módszerhez képest olcsóbb és amellett pontosabb, nagyobb szöveggörnyezetű adatanyagot szolgáltat. Adattárunknak a sokszorosított cédulák azonban csak a kisebbik részét teszik ki. A hagyományos tallózó módszerrel gyűjtöttünk szóadatokat igen sokféle forrásból. Négy fő forráscsoportra támaszkodtunk: 1. múlt századi irodalmi klasszikusaink, költők és prózaírók, Csokonaitól kezdve; 2. századunkbeli élő és holt költők és írók napjainkig; 3. ideológiai tartalmú művek (fordítottak és eredetiek); 4. napi sajtó mind a mai napig. Tekintettel arra, hogy a cédlázás viszonylag költséges, hosszadalmas folyamat (s a szótár költségvetése, időkerete és dolgozótárs-lehetőségei erősen korlátozottak), mivel egy-egy adat kb. 30 fillérbe kerül, nem hordhattunk össze annyi nyersanyagot, mint amennyire szükségünk lett volna a minden szempontból eredményes szótárszerkesztéshez.

A saját erőinkkel végzett cédlázással mintegy 460 000 adatot termeltünk. Ez az adatanyag kilenc-tizedében a 20. századi, ezen belül is főleg a felszabadulás utáni nyelvhasználatra vonatkozik. A 19. századi szóanyag összeállításához az Akadémiai Nagyszótár gyűjtésére támaszkodtunk. A Nagyszótár részére az Akadémiai Szótári Bizottság 1898-tól 1943-ig csaknem négy millió szóadatot (cédulát) gyűjtött az 1772 és 1900 közötti évek minden típusú forrásából. A hatalmas nagyszótári adatmennyiség csekély veszteségekkel túlélte Budapest ostromát, és jelenleg a Nyelvtudományi Intézet őrületében vár rendezésre és feldolgozásra. Ebből az anyagból kiszedtük a mi szótárunkban használható 26 legkiválóbb, nyelvileg, stilisztikailag is példamutató s legolvasottabb múlt századi költőnk és írónk szóhasználatára vonatkozó, mintegy 625 000 cédulát. Az Akadémiai Nagyszótár gyűjtése befejezetlen lévén, az anyagban bizonyos egyenetlenség mutatkozott. Ez a legfeltűnőbb Petőfinél volt, ezért a már említett gépi rendszerű adatgyűjtést rá is kiterjesztettük. Nem volt céljainknak teljesen megfelelő arányú a nyelvileg mintaképnek tekinthető Arany Jánostól származó anyag sem. E hiányon részben úgy segítettünk, hogy megszereztünk egy kéziratos Arany János szógyűjteményt, mely Arany költői műveiben használt 23 393 szó ábécérendbe szedett jegyzékét adja. Ezt az Arany-gyűjtést jól egészítette ki a Viski Károly hagyatékából átvett glosszárium, melynek egyes részeit olvasóink a Nyelvőr hasábjairól már megismerhették (Nyr 72: 28, 70).

A cédlázás zöme az 1949–1951. évre esett. Ezután már csak kiegészítő gyűjtéseket folytattunk (és folytatunk a szótár elkészültéig), tekintettel arra, hogy anyagi helyzetünk és a szótár munkálatainak későbbi fázisai az erők más célra való felhasználását tették szükségessé. Az egymilliót meghaladó szócédulát szoros ábécérendbe rendezni és megfelelő kartotékrendszerben tárolni olyan feladat volt, mely pénzügyi eszközeinket és fizikai erőnket jelentékenyen fölhasználta, annál is inkább, mert készülése folyamán a szótár eddig átlag évenként más hajlékba költözött. A hatalmas cédulamennyiség jobb

áttekintésére több mutatót is készítettünk. Egyik a 20. századi anyagot tartalmazza (tájszavak és szakmai műszók nélkül kb. 150 000 szót), a másik a nyelvünkben a fel szabadulás óta polgárjogot nyert köznyelvi szókat (mintegy 3300-at, beleszámítva az összetételeket és többé-kevésbé állandósult szószerveket is), a harmadik múlt századi irodalmi klasszikusaink szókészletét (mintegy 110 000 szót), míg a negyedik gyűjtemény a mai írásbeliségben általában egybeírt összetett szókat, utótagjuk szerint rendezve (tehát *kenyér* alatt felsorolva árpa-, búza-, fehér-, fekete-, kegyelem-, korpá-, kukorica-, pék-, püspök-, rozs-, szamár-, szentjános-, szultán-, vajas-, zsíros- és zsúrkenyeret és még vagy 25 ritkább *kenyér* utótagú összetételt), amelyben 82 000 összetétel található.

Segédleteinknek ezt a számunkra különösen fontos, de későbbi másirányú nyelvtudományi és stilisztikai munkálatok számára is értékes sorát még egy alapvető gyűjteménnyel egészítettük ki. A szerkesztőség kérésére Loványi Gyula dolgozótársunk felkutatta, összegyűjtötte és ábécérendbe szedte ötszáznál több kötet magyar nyelvtudományi és rokonszakmabeli (filológiai, néprajzi stb.) folyóiratban, valamint önálló nyelvtudományi munkákban, könyvben és füzetben található azon sok százra rúgó kis bb-nagyobb cikk és adatközlés jegyzékét, melyek egyes szavaink és szólásaink jelentésének hosszabb-rövidebb magyarázatát, értelmezését vagy stílári minősítését tartalmazzák. (Sajnos nyelvtudományunk történetéhez képest e magyar szómagyarázó irodalom aránylag nem túlságosan gazdag és korántsem rendszeres.) A szótár egy másik belső munkatársa O. Nagy Gábor, a szótári munkákban való felhasználás, belőle válogatás céljára rendelkezésre bocsátotta hosszú évek munkájával összegyűjtött, később önálló kötetben is megjelenő hatalmas terjedelmű, történeti szempontú magyarázatos szólásgyűjteményét.

A cédlagyűjtemény birtokában már hozzá lehetett fogni a szótári munka második fontos lépéséhez, a szótárban kidolgozandó *címszóanyag összeválogatásához*. E munkaszakasszal egyidőben kezdődött a harmadik döntő szótári munkafolyamat, az egyes szavak jelentésmagyarázatának kidolgozása, értelmezésének elkészítése. A két folyamat 1950 áprilisában kezdődött el, az A-betűvel. Az eredeti, 1949-es elgondolás az értelmező szótár terjedelmét 45 000 címszóra kívánta korlátozni. E szám megállapításában része volt egyfelől annak, hogy a cél a szótár minél előbb való megjelentetése volt, de szerepe volt más szótárak példájának is. A fentebb felsorolt külföldi értelmező szótárak közül a közepes méretűek (a nagyság emelkedő sorrendjében: Concise Oxford, Vasa-Travnicsek, Petit Larousse, Ozsegov, Palazzi, Webster's Collegiate) címszóanyaga 40 000 és 55 000 között mozog. Már az 1950. év végére, mikor a szótári munkák irányítását e sorok írója vette át, kitűnt, hogy a 45 000-es címszósám igen alacsony. Nyelvünknek ugyanis bizonyos szóképző eszközök nagyobb mértékben állnak rendelkezésre, mint némely más nyelvnek. Az igckötők, képzők és a szóösszetétel segítségével egyetlen szóba tudunk sűríteni olyan gondolati tartalmakat, melyeket más nyelvek többszavas körülírással, egybe nem írt szószervezetekkel fejeznek ki. Ami náluk ennek következtében nem szótári címszó, nem lexéma, az a magyar szótárban címszó. (Ugyanez a tény jól megfigyelhető kétnyelvű szótárainkban is, ahol ennek következtében a magyar—idegennyelvű rész szinte kivétel nélkül terjedelmesebb, mint az idegen—magyar.) Magyar értelmező szótárnak tehát több címszót kell kidolgoznia, mint más nyelvek középméretű szótárának. E megfontolások alapján sor került a szótár címszókeretének felemelésére, számszerű megnövelésére. Tekintettel a rendelkezésre álló idő rövidségére és az anyagi eszközök erősen korlátozott voltára, nem volt mód a címszósámot a kívánatos 70 000-re felemelni. A különféle szempontok mérlegelése alapján a szótár illetékes akadémiai felügyeleti hatósága 1951. őszén a címszósámot csaknem 25 százalékos emeléssel 55 000-ben állapította meg.

Ez a szám azonban nem jelenti azt, hogy a szótárban mindössze 55 000 címszó lesz. Más külföldi szótárak példáját követve a magyar szótár az egyes értelmezett címszókat tárgyaló szócikkek végén fel fogja sorolni értelmezés nélkül a címszó olyan képzős alakjait (pl. a *hallgatás* szót értelmező cikk végén a *hallgatási* szót, a *csábit* szó cikke végén a *csábitgat*, *csábitgatás*, *csábitgató* szókat), melyek szabályszerűen kepezhető származékai a címszónak, annak jelentéséhez azonban csak annyit tesznek hozzá, mint amit a képző szokásos szerepe magában foglal, ennél több tartalmi vagy hangulati elemet nem. Ilyeneket legalább felsorolásszerűen meg kell említenünk azért is, mert

a szerényebb nyelvi műveltségű szótárforgató (pl. a diák), főleg azonban az idegenajkú, az alapszó cikkéből még nem tudja megállapítani, hogy annak mik a közkeletű, a nyelvszokás által szentesített származékai, továbbképzett alakjai, s hogyan lehet szókincsünket származékok képzésével bővíteni. (Kidolgozott, önálló szócikkben természetesen igen sok származék is szerepelni fog, ha nagyon gyakori vagy specializálódott jelentést tartalmaz.) Előreláthatólag több, mint 20 000 ilyen értelmezetlen származék lesz a szótárban.

Lesz ezenfelül még valószínűleg több, mint 10 000 olyan összetétel is a szócikkekben, amelyeket nemcsak helyszüke és viszonylag ritkább előfordulásuk miatt nem értelmezünk, hanem azért sem, mert jelentéstartalmuk az előtag és utótag összegénél többet nem nyújt (pl. a *tanár* szó alatt *énektanár*, *fizikatanár*, *latintanár*, *magyartanár* stb. szemben ilyen jellegű szavakkal, mint *törökbúza*, *vakablak*, *samarkenyér*, melyek természetesen kidolgozott, önálló címszavak). Egy harmadik, igen fontos, címszószámba menő eleme lesz a szótárnak az a nagyszámú állandósult, de egybe nem írt és magyarázatra szoruló szókapcsolat (mint pl. a *csukott* szó alatt: *csukott kocsi*, *csukott szemmel*, *előtte ez csukott könyv marad* stb.), melyet a szótár a főcímszó alatt értelmez is, akárcsak a szólásmondásokat és közmondásokat. Ezeknek hozzávetőleges számát e sorok írásakor még nem tudjuk megállapítani, bizonyos azonban, hogy mindezen elemek egybeszámolásával a szótár szóanyaga messze fölötte lesz a százezernek.

Az értelmezésre kerülő, a szótárba bevett szavak listájának megállapításánál a kiválogatókat bizonyos elvi szempontok vezették, melyekről a 4. pont alatt lesz szó. A címszójegyzék elkészítése után, illetve azzal egyidőben következett a szótári munka fontos harmadik szakasza, az *értelmezés*, azaz a címszót tárgyaló, jelentéseit szétválasztó és körülíró, valamint megfelelő példákkal és idézetekkel megvilágító szótári cikk kidolgozása. E munka során a szótár szerkesztőségének rendkívüli nehézségekkel kellett megbírkóznia. Így egyebek között azzal, hogy nálunk a szótári munkának élő hagyományai nem voltak és hiányzott igen sok olyan előmunkálat, mely nélkül eredményes értelmező munka alig folytatható. Minden nagyobb nyelv közép méretű szótárának megalkotására csak akkor került sor (így az oroszban, angolban, olaszban, franciában, németben, spanyolban), amikor sok évtizedes aprómunkával, az illetékes akadémiák vagy más tudományos intézmények, munkatársak légióinak foglalkoztatásával, adatok milliói alapján számos munkaszakaszon át már elkészítették az illető nyelv sokkötetes, többnyire teljességre törekvő nagyszótárát. E nagy vállalkozások nemcsak kádereket neveltek, elvi kérdéseket tisztáztak, és módszereket dolgoztak ki, hanem egyúttal összehordták, tudományos rendszereztek, és részletekbe menően kidolgozták a nyelv szóanyagát jelentésbeli, használati és egyéb szempontokból. A később elkészült kisebb méretű, egy-két kötetes értelmező szótárak többnyire e nagyszótárak párlatai, korszerűsített népszerű kivonatai, vagy legalább is legnagyobb részében rájuk támaszkodnak. Nálunk ilyesmi nem volt, nincs mire építeni. A mi akadémiai nagyszótárunknak, a 107 000 kidolgozott címszót felölelő, tiszteletreméltó alkotásnak megszerkesztéséhez közel száz évvel ezelőtt fogott hozzá Czuczor és Fogarasi. Az azóta eltelt idő alatt a szótárkészítés technikája, mindenekfelett azonban a magyar nyelv olyan sokat alakult, fejlődött, gazdagodott, hogy ez a hatalmas mű úgyszólván minden ízében elavult. Értelmező szótárunkat reá nem alapozhattuk, mint ahogy más magyar előzményre sem. Szótárunk tehát némiképp a *filiius ante patrem* elve alapján készül.

Nem sokkal jobb a helyzet más nélkülözhetetlen előmunkálatok terén sem. Említettük már, hogy nincs korszerű leíró nyelvtanunk és tudományos igényű stilsztikánk sem. Egyetlen nagy írónknak szókincsét sem dolgozták még fel szótár alakjában. Rubinyi Mózesnek 1910-ben megjelent Mikszáth-glosszáriuma, sajnos, elszigetelt kezdemény maradt. Nagy írónk szóanyagát még egy-egy konkordancia, az előfordulás helyeit is megadó szónutató sem próbálta meg rendszerezni. Nincsen még értelmezett, az egyezéseket és eltéréseket egybevetés alapján tisztázó és idézetanyaggal szemléltető szinonimaszótárunk sem. Póra Ferencnek 46 éve megjelent soványa értelmezetlen gyűjteménye rokonértelmű szavainkból ugyancsak követő nélkül maradt. Ezért nem készülhetett el a szinonimaszótárral némiképp rokon, szókincsünket fogalomkörök szerint csoportosító mű sem. De egyetlen szakmának vagy tudományágnak sem jelent meg magyarul értelmezett, minőségileg kielégítő szakszótára, csupán néhány speciális kisebb lexikon pótolja

e nagy hiány egy részét. Nincs rendszeres, értelmezett és a teljességre törekvő szólás-mondás- vagy közmondásgyűjteményünk sem. (Ami Bíró és Schlandt, illetve Kertész vagy Csekő, továbbá Margalits munkáiból céljainknak megfelelt, azt természetesen ki is aknáztuk.) Szinyvei Józsefnek hatvan éve megjelent érdemes Tájszótára szótártechnikai modernizálásra és felfrissítésre, kiegészítésre szorul. Nyelvi tájegységeink közül is eddig csak kettőnek jelent meg tudományos módszerességgel feldolgozott szótára, Csúry Bálintnak a Szamoshat nyelvét (1935—36) és Kiss Géának Keresztes Kálmán szerkesztette, az Ormányság nyelvét ábrázoló munkája (1952). A többi tájegység szótára (Szeged nyelve) vagy kiadásra vár vagy még kéziratban elkallódott (a Bakony-vidék nyelvjárása stb.), vagy csak ezután kerül megalkotásra. Kétségtelen, hogy más téren igen fejlett és értékes szótáriródmunka van (Nyelvtörténeti, Etymológiai, Szófejtő, Oklevél, Nyelvújítási stb.), de ezek a mai köznyelv értelmező szótárának elkészítésében kevésbé vagy alig használhatóak. Aránylag több segítséget nyújtottak az utóbbi másfél évtizedben készített nagy magyar és idegennyelvű szótárak, mind szó- és kifejezésanyag, mind a szójelentés tagolása szempontjából.

Elő lexikográfiai hagyomány tehát szinte csak a kétnyelvű szótárak terén volt található. Hasonlóképpen rendkívül szűk volt kezdetben a keresztmetszet a képzett *szótáriró káderek* terén is. Adatgyűjtésben tapasztalt munkatársakat még lehetett találni az egykori Nagyszótári Munkaközösségnek tagjai között (fő is használtuk őket), de a sokkal nehezebb értelmező munkára csak idővel sikerült az egykori Pintér és Bencze-féle félbemaradt szótári vállalkozásból két-három gyakorlott tagtársat az értelmező szótárhoz verbuválni. Így tehát a Nyelvtudományi Intézetnek kezdetben igen szerény taglétszámú szótári osztályát kellett autodidakta módon lexikográfusokká nevelni. Már 1950-ben kialakult Balázs János, Kelémen József és Martinkó András személyében a szótár munkáit mindvégig, az utolsó sajtó alá rendező szakaszig elkísérő, végző és irányító munkaközösség, melyhez 1952 elején O. Nagy Gábor és Kovalovszky Miklós csatlakozott. Belőlük és a szótári munkák vezetőjéből formálódott ki a szótári munkák vezérkara, mely sok hónap kemény, mindennapos munkájával menet közben kikísérletezte, megvitatta és megállapította a szótár jellegzetes vonásait, munkamódszereit és a legapróbb részletekbe menő fogalmazó, szerkesztő, egységesítő elveit. Közösségükhöz 1953-ban még Szabadi Béla, Lengyel Lajos, Elekfi László és Ferenczy Géza kapcsolódott.

A szóértelmezések elkészítése során kitért, hogy a megfelelő előmunkálatok hiánya s a munkatársi létszám csekély volta miatt a szótár elkészítése igen lassú és hosszadalmas folyamat lesz. Usakovnak 90 000 címszavas orosz szótárán tíz évig fáradozott egy több, mint tíztagú munkaközösség, mely amellett még az orosz lexikográfiának számos hatalmas teljesítményére is támaszkodhatott (az első orosz akadémiai szótár hat kötetben már 1789—1794-ben megjelent, s ezt az Októberi Forradalomig még nyolc értelmező nagy-szótár követte). Littré hat-nyolc munkatárssal s a francia akadémianak akkor már több javított kiadásban is megjelent szótárának segítségével tizenhat évig dolgozott napi nyolc-kilenc órában négykötetes 2600 lapos szótárán. A 15 000 lapos Oxfordi nagy-szótárnak Shorter Oxford English Dictionary néven ismert kétkötetes, 2500 lapos ki-vonatát harminc évig készítette három szerkesztő. A magyar értelmező szótárnak számba-vehető előzmények nélkül az eredeti elgondolások és utasítások szerint négy év alatt kellett volna hét-nyolc munkatárs erőfeszítésével elkészülnie. Nyilvánvaló volt, hogy ez nem sikerülhet. Szükségessé vált a címszám már említett felemelése után a határidő meghosszabbítása és lényegesen nagyobb munkatársi gárda szervezése. Mivel utóbbi a Nyelvtudományi Intézet személyi és pénzügyi keretei között nem volt megoldható, az illetékes akadémiai főhatóság engedélyével az Akadémiai Kiadó adott elhöz anyagi támogatást. Az 1952. év nyarán ennek megfelelően a szótári munkaközösséget átszerveztük. A már előzetesen felkutatott, a lexikográfiai munkára alkalmasnak látszó erőket elkezdttük a szótárirásra megtanítani. Ez lényegében a fentnevezett „régí“ munkaközösség tapasztalatátadása formájában történt, rövid kurzusok, kisebb szemináriumok tartása, állandó egyéni irányítás, ellenőrzés, próbamunkák végeztetése alakjában. A ki-választottak nagyobb része három-négy hónap alatt teljesértékű munkatárssá fejlődött. Ily módon több, mint húsz új, értelmező munkát végző kartárssal növekedett meg a szótár szerkesztősége alig háromnegyed év alatt, 1953 tavaszáig.

A megnövekedést az alapvető pénzügyi feltételeken felül két fontos elv megvalósítása tette lehetővé. Egyfelől az, hogy az új munkatársakat akkor tanítottuk be, amikor a szótár szerkesztésének elvei és gyakorlata úgyszólván minden részletében tisztázódott, és a „régiji” közösség fentebb említett tagjai, hónapok, évek munkájával a lexikográfia minden csínját-bínját megtanulták, munkájukat a közösségen belül összehangolták, és alkalmassá váltak arra, hogy az új tagokból álló 4—5 személyes kis értelmező brigádoknak irányítói, ellenőrei legyenek. Másfelől az új munkatársak kiválasztásában bizonyos minőségi követelményeket állítottunk fel. Szótári munkára nem mindenki alkalmas. Kell hozzá egy bizonyos nyelvtudományi iskolázottság, az absztrakt látásra, a fogalomalkotásra és finom megkülönböztetések tételére, az elemzésre való képesség, széleskörű irodalmi alaposasú nyelvi műveltség jó verbális memóriával és fejlett, romlatlan nyelvérzékeléssel párosulva, idegen nyelvek ismeretére, a pontos, világos fogalmazásra való készség s nem utolsósorban filológiai pontosság a kétes adatok lenyomozásában, a készen kapott anyag mérlegelésében. Nem véletlen, hogy legjobb új munkatársaink középiskolai és egyetemi tanárok, szerkesztők, írók, nyelvészek sorából kerültek ki. Igyekeztünk megvalósítani azt az elvet is, hogy a csaknem harminc, értelmező munkát végző dolgozó között a magyar nyelvterület minden tája is képviselve legyen, a férfiak mellett a némely vonatkozásban más nyelvi anyagot ismerő vagy használó nők is helyet kapjanak, s hogy az idősebb, nagyobb tudású, tájékozottságú munkatársak mellett a középkorú és a fiatalabb nemzedék tagjai is lehetőleg képviselve legyenek, egyfelől a nyelvhasználat nemzedéki különbségeinek kiegyenlítésére, másrészt fiatal lexikográfus erők nevelése céljából.

A kiválasztott címszók feldolgozását, értelmezését 1950 áprilisában kezdte el a maroknyi, gyakorlatlan gárda, mintegy kísérletképp, jórészen még az alapvető elvi és gyakorlati kérdések tisztázása és az adatgyűjtés befejezése előtt. Kereteink rendkívül szerény volta következtében nem volt módunk arra, hogy az értelmező munkát specializáljuk, azaz a kidolgozandó szóanyagot aszerint osszuk ki a dolgozótársak között, hogy a szó milyen szófajhoz vagy képzéstípushoz tartozik, vagy milyen fogalmi körbe vág jelentéstartalma. Ezt a kétségtelenül helyes elvet csak a sokkal nagyobb apparátussal dolgozó, tempósan haladó szótári vállalkozások tudták a múltban úgy-ahogy megvalósítani, nálunk e munkamódszer alkalmazására csak a sajtó alá rendezés bizonyos szakaszában nyílt lehetőség. Helyette az ábécérendi elvet választottuk, az A-betűtől haladva előre. Egy-egy munkatárs egy-egy alkalommal mintegy 30—50—70 egymás után következő címszó kidolgozását, nyers értelmezését vállalta. Az adagok címszószáma azért volt változó, mert ügyeltünk arra, hogy a kiadott penzumok kerek egységek legyenek és lehetőleg teljes szócsaládokat tartalmazzanak.

A címszavak értelmezéséhez, teljes felszerelésű szócikkékké való kidolgozásához sokféle forrást mozgósítottunk. Mindenekelőtt a cédulaanyagra alapoztuk a munkát, állandóan kiegészítve más szótárak, kézikönyvek, lexikonok, nyelvtudományi művek adta segítséggel, melyről már fentebb szó volt. A szaknyelv szavaihoz, ha más forrás nem segített, külső szakemberek véleményét kértük ki esetről-esetre. Természetes alapul szolgált a szójelentést, szóhasználatot, stíláriis értéket rögzítő munkánkban saját nyelvismeretünk és nyelvérzékünk, melyet körkérdezések formájában állandóan ellenőriztünk. Nem rösteltük a folytonos kérdezősködést, ha kétség merült fel egy-egy szó vagy értelemárnyalat körül. Sikerral merítettünk más nyelvek szótáríróinak tapasztalataiból és szótáríróik értelmezéseiből. Részben beható referátumok alapján, részben közvetlenül tanulmányoztuk a szomszédos népi demokráciák nagy arányokban kibontakozó szótáríró munkásságát. Alaposan tájékozódunk a cseh, román, lengyel és bolgár szótárak eredményei és módszerei felől, de számon tartottuk a francia, olasz, finn, német és angol-amerikai szótárirodalom elméleti és gyakorlati tapasztalatait, eredményeit is és igyekeztünk értékesíteni mindazt, ami ezekből számunkra felhasználható.

Számottevő az a segítség, amit nekünk a szovjet nyelvtudomány nyújtott. Eredményeit munkánk folyamán állandóan használjuk. Itt elsősorban Sztálinnak korszakalkotó nyelvtudományi műveit kell megemlíteni. A szókinésre, főleg az alapszókinésre s a nyelv jellemző vonásaira vonatkozó megállapításai a legfontosabb útmutatást jelentik a szótári közösség számára. Segítettek kialakítani a címszóanyag összeválogatására

vonatkozó elveinket és világossá tették számunkra, hogy a szótári munka folyamán tekintettel kell lennünk a múlt gazdag örökségére, nemzeti klasszikusaink szókincsére és szóhasználatára. Nagy segítséget jelentett számunkra a Sztálin nyelvtudományi műveinek útmutatása nyomán készült szovjet lexikológiai tanulmányok feldolgozása. Ezek sorában első helyen áll Ozsegovnak, a vezető szovjet lexikográfusnak útmutató értékű dolgozata a mai orosz nyelvi értelmező szótárak három típusáról. Utalhatunk Vinogradov, Csernih, Barhudarov, Budagov és Zvegincev tanulmányaira is, melyek számos részletkérdésben alapvető fontosságúak a mi számunkra is.

A gazdag szovjet szótáriródalom terméséből is sokszor, szinte naponta felhasználtuk ezt vagy azt a munkát. Usakov és Ozsegov kitűnő orosz szótárait mind az értelmezés elvi kérdéseinek kidolgozása, mind pedig egyes szócikkek megszerkesztése során eredményesen használtuk. A Ljohin—Petrov-féle Idegen szavak szótárát, a Nagy Szovjet Enciklopédia, valamint az orosz irodalmi nyelv új nagyszótárának eddig megjelent köteteit rendszeresen felhasználtuk. A régebbi orosz szótárak közül gyakran lapoztuk Dal kitűnő értelmező szótárát, melyről annakidején Lenin is elragadtatással emlékezett meg. A szókapcsolatok tudományos tanulmányozása során, valamint a jelzős szerkezetek vizsgálatában, általában a lexikológiai egységek elméleti irodalmának tanulmányozásában Vinogradov műveiből merítettünk. Stilisztikai kérdéseknél Gvozgyev idevágó munkája segített. A szótárunkban használt minősítő jelzők, valamint a felveendő irodalmi idézetek kiválasztása terén szintén a szovjet szótárak, elsősorban Usakov elvei és módszerei alapján jártunk el. Az ideológiai jellegű címszavak kidolgozásánál állandóan forgattuk Lenin és Sztálin műveit.

Az értelmező munkában való elindulásunkkor az ábécé első betűivel kezdődő szavak kidolgozását kísérletnek, módszereket és elveket tisztázó próbamunkának, munkaszervező és tervező alapanyagként szántuk. Amikor a sok próbálkozás és megbeszélés után elveink nagyjából kikristályosodtak, 1951 januárjában, hozzászólások, bírálat és szakvélemény szerzése céljából akkori elgondolásaink szerint véglegesnek szánt formában kidolgoztuk a C-vel kezdődő címszavakat. (Azért ezeket, mert a C-vel kezdődő címszavak száma aránylag igen kicsi, majdnem a legkisebb.) E kéziratot 1951 február 10-én a Nyelvtudományi Intézet hosszabb értekezleten megvitatta és részletekbe menő elvi és gyakorlati bírálatban részesítette. Az itt elhangzott észrevételeket a szerkesztőség fontolóra vette, és a kéziratot ezek alapján újból átnézte. Az átdolgozás során a C-betűs kéziratanyaghoz részletes bevezetést írtunk, melyben a szótár szerkesztésében követett főbb elveinket, a szótár felépítését s a használt rövidítések rendszerét ismertettük. Ezzel a bevezetéssel együtt a C-betűs anyag próbafüzet formájában 1951 május 12-én az Akadémiai Kiadó kiadásában, „kézirat gyanánt“ nyomtatásban is megjelent. A 22 lap terjedelmű, nagy nyolcadrért alakú próbafüzetben nonpareille szedéssel 13 lapon 368 kidolgozott címszót közöltünk. Az említett bevezetés, a rövidítések jegyzéke stb. a füzetben kilenc lapot ölelt fel.

A szótári közösség a nyomtatott próbafüzet 260 példányát elküldötte a magyar nyelvtudomány munkásainak, akadémikusoknak, íróknak, irodalomtörténészeknek, közép- és ált. iskolai tanároknak, felső pártszerveknek, az illetékes minisztériumoknak, könyvkiadóknak, gyári dolgozóknak, napilapoknak és különféle szakmák és tudományágak képviselőinek. Egy-egy példányt küldtünk a három legnagyobb budapesti közkönyvtár olvasótermébe is, s itt külön táblákon hívtuk fel a füzetre a könyvtár látogatóinak figyelmét, s kértük, közöljék velünk észrevételeiket. A próbafüzethez csatolt kísérőlevélben a szótári közösség hozzászólást, bírálatot kért a szótár tervezetével kapcsolatban. Tíz speciális kérdésre külön is felhívta a figyelmet, s ezekre vonatkozóan az olvasók állásfoglalását kérte.

1951. július 5-én a Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi, nyelvművelő és helyesírási állandó bizottsága Pais Dezső akadémikus elnökletével tartott együttes ülésükön a próbafüzet alapján foglalkozott a szótári közösség munkájával. Az ülésen Bárczi Géza akadémikus, felkért bíráló, terjedelmes jelentésben ismertette a próbafüzetet, s tette meg rávonatkozó észrevételeit. Nagy általánosságban egyetértett a próbafüzetben alkalmazott elvekkel és módszerekkel. Javasolta a címszósám felmérését.

1951 év nyarán és őszén ismételt sürgetésünkre írott formában mintegy hetven hozzászólás is érkezett a próbafüzetre az ország minden részéből. Egyetlen kivétellel minden hozzászóló általában egyetértett a szótár céljával, elveivel és a próbafüzetben követett gyakorlatával. A részleteket illetően a hozzászólók igen sok értékes (bár sok esetben egymásnak ellentmondó) helyesbítést, javaslatot, ötletet is közöltek velünk. A szótárirásnak nincs szinte egyetlen kérdése sem, amelyet a bírálók ne érintettek volna.

1951 végén a szótári közösség hozzáfogott, hogy az akadémiai bírálatban és a számos hozzászólásban kapott sok értékes tanácsot rendszerezze, a megjegyzéseket és javaslatokat kiértékelje, s a szótár végleges profilját kialakítsa. Ez meglehetősen hosszú folyamat volt és referátumok kidolgozásával, értekezleteken való megvitatásával, határozatok megszövegezésével és részletes szerkesztői utasításokká való felbontásával csaknem ötnegyed évig eltartott. Ez idő alatt az értelmezés és az anyaggyűjtés munkája, valamint új munkatársak kiképzése, ha lassúbb iramban is, de szakadatlanul folyt. A munkaszakaszok többszörös átfedése azonban (amit a rendelkezésre adott idő rövidsége kívánt meg) elkerülhetetlenül bizonyos átmeneti egyenetlenségeket okozott a munka különféle területein.

Az ily módon kialakított végleges szótárkészítő elvek kidolgozásában a szótárnak már név szerint felsorolt öt régi munkatársa és a munkálatok vezetője vett részt, számos esetben bevonva külső szakértőket, lexikográfiai munkákban tájékozott nyelvészeket. Külső segítséget a szótár szerkesztősége más, intézményes formában folyamatosan is felhasznált. Az értelmező munka minőségének megjavítása, állandó ellenőrzés és tanácsadás nyerése céljából az Akadémia utasítására a szótár szerkesztősége 1951 augusztusától kezdve a szótár nyers kéziratát tapasztaltabb nyelvészek rendszeres filológiai, nyelvi jellegű lektorálása alá bocsátotta. Kezdetben csupán Zolnai Béla, Rubinyi Mózes és Dénes Szilárd végezte e munkát, később azonban hosszabb-rövidebb időre Nagy József Béla, Implom József, Putnoky Imre és Bíró Izabella is bekapcsolódott a lektori munkába, amelyhez a szótár szerkesztősége dolgozóit ki szempontokat. Működésük jelentős mértékben hozzájárult a nyers kézirat tökéletesítéséhez.

A próbafüzet szerkesztése és a mindennapos értelmező munka tapasztalatai közben az is kiderült, hogy a címszóanyag igen jelentékeny részében, elsősorban a szakmai nyelv szavaiban az értelmezők szakismeretei, egészen természetszerűleg, nem elégségesek a szó pontos jelentésének megállapításához. Sok esetben még azt sem könnyű eldönteni, hogy egy-egy közkeletűnek látszó műszó egyáltalában használatos-e az illető szaktudomány, illetve mesterség hivatalos vagy szokásos terminológiájában s nem laikus, szakszerűtlen megjelölés-e csupán. Hogy a szavak értelmezése során e tekintetben sokszor bizonytalanságban vagyunk, annak egyik oka az a sajnálatos körülmény is, hogy a magyar szakirodalom feltűnően szegény szakszótárakban és szaklexikonokban. E súlyos hiányok pótlására szükségessé vált, hogy a szerkesztőségnek a sajtó alá rendezés idejére rendelkezésére álljon a legfontosabb 100—120 szakma és tudományág szakavatott képviselőinek, főleg egyes intézményeknek olyan hálózata, amelynek tagjai a műszavak jelentésére és használatára vonatkozóan szakszerű felvilágosítást tudnak nyújtani, a nem-szakember értelmezők nyerskéziratát lektorálják, szükség esetén kiegészítik, módosítják s nemcsak azt tudják elbírálni, hogy a szakjuk körébe eső szavak kidolgozása szakszempontról helyes-e, hanem azt is, hogy az egyes felvett szavak valóban elterjedtek és használatosak-e s felvételük valóban megokolt-e. A szótár pénzügyi kereteinek körülhatárolt volta és megfelelő adminisztratív erők hiánya miatt e hálózat konkrét és nagyobb szabású megszervezésére csak 1952 végén kerülhetett sor a M. T. Akadémia illetékes osztályainak útmutatása és segítsége alapján. Amíg a szaklektorálók hálózatának kiépítése és megszervezése folyt, előkészítettük a szótár nyers kéziratát e szakellenőrzés céljára.

E munka végzésére a szótári osztály belső és külső munkatársakból háromtagú csoportot szervezett. Ez a csoport a már legépelte nyers szótári szöveget szakok (tudományágak) és képzésformák, valamint szócsaládok szerint felbontotta és csoportosította. Ily módon a szakszerű ellenőrzés céljára készen külön csoportokba kerültek pl. az eddig kidolgozott összes állattani, növénytani, ásványtani stb. vonatkozású címszavak, szócikkek, nemkülönben a szófaji alapon történő egységesítés céljára pl. az összes kicsinyítő képzős származékok, vagy a tartalmi összehangolás céljaira pl. az összes hőérzetet

kifejező főnevek, melléknevek, igék stb., stb. Az ily módon széttagolt anyag megfelelő szempontok szerint való átvizsgálására és feldolgozására, egybevetésére, egységesítésére, a megfelelő utalások elkészítésére stb. az 1953—1954. évben kerül sor.

A tartalmi és alaki egységesítés célját szolgálja a szótári munka számára készített egyik fontos segédletünk is. Minden jól megszerkesztett szótár zárt rendszert alkot, melyen belül azonos szemlélet, azonos elvek érvényesülnek. Ez csak úgy biztosítható, ha az egyes szócikkek kidolgozása folyamán következetesen ragaszkodunk a lehetőségig részletes utasításokhoz és bizonyos sablonokat tartunk szem előtt, vagy ha a szócikkeket ismételtelen átdolgoztatjuk bizonyos hierarchikus szerkesztőségi felépítménnyel. Mi e két módszert a nagyobb biztonság elérése céljából kombináltuk. Mikor értelmező technikánk már minden szempontból kiforrott és szempontjaink kikristályosodtak, mintegy másfél-száz fontos szót zsinórmértékül kidolgoztunk. E szemléleti, valamint szerkesztői (azaz tagoló és fogalmazó) normául szolgáló mintaszócikkeket úgy állítottuk össze, hogy minden szófaj, s a legfőbb képzéstípusok, valamint fogalmi kategóriák képviselve legyenek benne. Így pl. van mintánk testrészt, rokonságfogalom, intézmény névre, hangutatózó igére, jellembeli tulajdonságot, szint jelentő melléknévre, minden szófajra és azok alosztályaira és a leggyakoribb képzővel képzett származékokra, összesen mintegy 75 fogalmi jelentéstípusra és alaki szótípusra. A szerkesztési mintáknak ezt a gyűjteményt 1953 nyarán sokszorosítva közzétettük és állásfoglalás nyeresé céljából szétküldöttük nyelvészeknek, íróknak, pedagógusoknak stb. Egyes szócikkeket szerkesztési folyóiratokban is közölni fogunk az 1954. és 1955. évben az érdekeltek tájékoztatására.

Az 1952-ben már huszonöt értelmezőből, öt ellenőrző szerkesztőből, a kéziratot alaki szempontból ellenőrző és osztályozó háromtagú csoportból, cédulázókból, adatrendezőkből és gépírókból álló mintegy negyven főre növekedett munkaközösség technikai összefogására, a pénzügyi, anyagi szervezés intézésére a kb. 230 000 kartonlapból álló nyerskézirat mozgatására, a külső munkatársakkal (lektorok) való érintkezés lebonyolítására adminisztratív csoport felállítása is szükségessé vált. Ennek megszervezését és irányítását a szótári közösség javaslatára az Akadémiai Kiadó megbízásából Újváry Lajos vette át.

Munkánk haladásáról az érdeklődőket folyamatosan tájékoztattuk. A Nyelvtudományi Intézet közleményeiben két ízben tettünk közzé terjedelmesebb beszámolót (1951 január, 1952 július). A magyar nyelvtudomány II. kongresszusán, Szegeden 1952 novemberében előadásban ismertettük a szótár készítésének főbb problémáit. 1950 ösze óta havi tervekét és ezek teljesítéséről szóló havi és negyedévi beszámolókat készítettünk a Nyelvtudományi Intézet s a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya számára.

A tervszerűen elvégzett munkálatok során 1953 elejére befejeztük a szótár 55 000 szócikkének nyers kidolgozását. Ekkor elkezdődött a kézirat *sajtó alá rendező* munkáinak komplex sorozata. Ennek során a kéziratba bedolgozzuk a filológiai és szaknyelvi lektorok megjegyzéseit. Az értelmező munka ideje alatt gyűjtött jelentékeny terjedelmű irodalmi idézetet hasznosítjuk a kézirat dokumentációjában. Átszerkesztjük régebbi, 1950-ben és 1951-ben készült szócikkeinket, melyek aránylag még kezdetlegesebb szemlélettel készültek, mielőtt a kapott bírálatok alapján módszerünk minden részletét tisztázni és megállapítani, mintáinkat megalkotni módunk lett volna. Kiküszöböljük azokat az elkerülhetetlen ingadozásokat, melyeket a munkatársaknak szemléleti és fogalmazás-technikai eltérései idéztek elő. Újra ellenőrizzük minden adatunk helyességét. Gondoskodunk a külső, technikai egység biztosításáról, így az utalások, helyesírás, rövidítések, jelzések stb. helyességéről. Amennyire lehetséges és kívánatos, egységesítjük az azonos vagy hasonló tartalmi, ill. formai jellegű címszavak értelmezését, minősítését és járulékos elemekkel (pl. értelmetlen származék szavakkal) való felszerelését. Nyelvhelyességi és illetékes pártforum által végzendő ideológiai szerkesztést hajtunk végre az egész hatalmas kéziraton. Általában elvégezzük mindazt a tömérdek aprólékos anyagmozgatást és gondos szervezést kívánó költséges részletmunkát, mely akkor van jól elvégezve, ha ennek semmi nyomát nem látni. Erre a célra mintegy 3 és fél év áll rendelkezésre, s ez a feladat méreteihez képest soknak egyáltalán nem nevezhető. Ha mind e munkákat tervszerűen sikerül elvégeznünk, a két vaskos kötetnyi, a legszerényebb számítással is 3000 nyomtatott lapot meghaladó terjedelmű szótár kéziratát az 1957. évben nyomdába

adjuk. Tudjuk, hogy minden erőfeszítésünk ellenére ez az útfőró jellegű szótár nem lesz tökéletes. A használat éve folyamán egyes adatait bizonyára módosítani kell majd. A szótár forgatói, majdani olvasói nyilván sok esetben ki fogják egészíteni megállapításainkat, pontosabb, találhatóbb fogalmazást fognak találni egyik-másik értelmzésünk helyett. Kérni is fogjuk majd észrevételeik közlését. Örömmel fogadunk majd minden bírálatot, kiegészítést, ami hozzásegít ahhoz, hogy újabb és újabb javított kiadások során egyre jobb szótárt tudjunk a közönség kezébe adni.

4. A szerkesztés főbb kérdései

A szótár szerkesztése és sajtó alá rendezése folyamán igen sok *elméleti probléma* merült fel és kívánt megoldást. Túlnyomó részük olyan, mely minden hasonló fajta lexicográfiai vállalkozásnál felmerül, a szótárszerkesztés helye s körülményei, valamint a szótári cél szerint más-más változatban. E problémákkal behatóbban foglalkozni, sőt akár valamennyit csak felsorolásszerűen is előszámolni itt nincs hely.¹ Ezért csak futólag említünk meg e lapokon néhány olyan kérdést, mely nemcsak a „hivatásos” szótársínálót, hanem a szótárforgató nagyközönséget is érdekelheti.

Ezek sorában a legelső, a legszembetűnőbb a címszóanyag kiválasztásának kérdése. A korlátozott terjedelmű szótár nem adhatja minden magyar szó jelentésmagyarázatát, hatalmas szóanyagunkból csak egy részt dolgozhatunk fel. Célunk az egész magyar társadalom közös és egységes nyelvének bemutatása. Ez magában foglalja mindenek előtt a tágabb értelemben vett irodalmi nyelvünk szó- és kifejezőkészletét (tehát nem csupán a sajátos értelemben vett szépirodalmi és költői nyelvet), az iskolázott közönség társalgási nyelvét s a választékosabb sajtótermékek szó- és fordulatkincsét. E kereteken belül mindenekelőtt azt a szóanyagot dolgozzuk ki, amelyet a sztálini cikkek szerint a széles értelemben vett alapszókincshez tartozónak érzünk. Ezt a súlypontképzést egyfelől a magyar szótárirodalom ismert hiányosságai, de kultúrforradalmunk jelenlegi állása is megkívánja. A nehezségek akkor jelentkeznek, mikor az élő köznyelvi szókincs mag felől a periférikus szóanyag irányába haladunk. Az alapszókincs határai lazák lévén, igen sok szóról nehéz eldönteni, hogy van-e helye, létjoga a szótárban. Különösen akkor, ha arra gondolunk, hogy kik és miért fognak majd a szótárhoz nyúlni, illetve, hogy kiknek a számára szerkesztjük ezt a szótárt. A szótárhasználóknak két, meglehetősen elütő szándékú és igényű típusa van. Az egyik, a gyakoribb típus, akkor fordul a szótárhoz, ha olvasmányaiiban olyan szóra bukkan, amelyet nem ismer. Valamilyen perifériális rétegbe tartozó, régi, elavult, ritka, tájnyelvi, szaknyelvi vagy idegen szó pontos jelentésére keres tájékoztatást. Ez a diáknak, a klasszikusok olvasójának, a magyarul tanuló idegenajkúnak a szempontja. A másik típus, a ritkább, azért fordul a szótárhoz, hogy egy általa ismert magyar szó egyik vagy másik jelentésére, használati körére, stílári értékére, mondatbeli használatának formáira, ragozásmódjára, szerkesztésbeli, kapcsolási lehetőségeire találjon anyagban gazdag útbaigazítást. Tudni szeretné, mi a különbség két rokonértelmű szó, pl. az *eb* és a *kutya* között; mit használjon, ha el akar kerülni egy olyan szót, mint *érdemdús*, *miszerint*, *ügybuzgó*, milyen kapcsolatban használja pl. a *hajlandó* vagy *végzetes szót* stb., stb.

A címszavak kiválasztásának ezt a dilemmáját mi lényegében eldöntöttük a második szótárhasználó javára akkor, amikor a sztálini alapszókincset, szókészletünk magját, leggyakrabban használatos szavait állítottuk szótárunk tengelyébe. E döntés ellen a periférikus szóanyagot keresők már a próbafüzet közzétételekor ellenvéleményt jelentettek be. Szerintük a *fut* és a *kutya* jelentését úgyis „mindenki ismeri”, ezeket senki se keresi a szótárban. Javasolták, hogy hagyjuk ki ezeket, vagy csökkentjük tárgyalásukat egy-két sorra és helyettük annál bővebben nyúlunk a peremszókincs százezres rétegébe. A szótár szerkesztősége azonban nem tehetette magáévá ezt az álláspontot, mert ha ezt a negatív elvet következetesen megvalósítanók, akkor a szótár címszavainak és értelmezéseinek jelentékeny része feleslegessé válnék, sőt magának a szótárnak a lét-

¹ A fontosabb idevágó kérdésekkel behatóbban e sorok írójának a Nyelvtudomány Társaság kiadásában való megjelenésre előkészületben lévő tanulmánya foglalkozik.

jogosultsága is vitatható lenne, hiszen elég volna csupán a ritka, táji, idegen, kihalt és csak szakmai körben használatos szavak szótárát elkészíteni. A „közismert“ szavak kiirtásával a szótár lemondana arról, hogy szókészletünknek éppen a legfontosabb, leghasználatosabb részét, alapszókincsét bemutassa és megmagyarázza a ma s megőrizze a jövő számára. A mai magyar nemzedéket nyelvi tudatosságra, a gondolkodás fegyelmezett szabatoságára csak azáltal nevelheti, ha válogatás nélkül minden egyes közkeletű magyar szó jelentését feltünteti, a ritkábbakéval együtt. A szótár minden egyes szó értelmezésével, tehát a *kutya, fut, zöld, előre* stb. értelmezésével éppúgy, mint a *bakacsin*-ével és a *cikákol*-ével, nyelvi öntudatra és gondolkodásra nevel. De nemcsak a ma élő magyar anyanyelvű nemzedéket és az idegenajkú külföldi olvasókat neveli és tájékoztatja, hanem felvilágosítást nyújt eljövendő századok olvasói számára is, akik a mai irodalmat is olvasni fogják és akik a jelentéstani fejlődés kiszámíthatatlansága folytán számos esetben keresik majd olyan 20. századi szavak jelentését, amelyek ma „közismertek“, de akkorra esetleg már feledésbe merülnek, vagy meglehetősen módosulnak.

A szerkesztőség az alapszókincs rovására nem kívánja e szótárban a peremszókincshez tartozó szavak aránytalanul nagy mértékben való felvételét. Nem jelenti ez, hogy régi, tájnyelvi, szakmai stb. szó nem lesz a szótárban. Ezek számára azonban aránylag csak kevés helyünk van, gondosan meg kellett tehát válogatnunk, hogy az egyes szótípusokból mit is juttatunk be a szótárba. E problémák között döntésre várt a *tájnyelvi szavak* kérdése. Szándékunk az, hogy ezeket aránylag bőkezűen vegyük be a szótárba, hiszen ezek irodalmi nyelvünket állandóan gazdagítják. Erre annál is inkább szükség van, mert a falu és a város közti különbségek fokozatos eltűnésével, a népi származásúaknak az ország politikai, gazdasági irányításában való részvételével, a mezőgazdaság iparosításával nemcsak a város nyelve hat a faluéra, hanem fordítva is, egyre több tájszó kerül bele az irodalomba, a köznyelvbe, sőt a szaknyelvbe is.

Szótárunk természetesen nem lehet és nem is lesz tájszótár. Teljességre e téren sem törekedhettünk. A szótár anyagának a tájszóanyag csupán töredéke. A tájszavak kiválasztásában elveink nagy vonalakban a következők: felvesszük az olyan tájszavakat, amelyek a magyar nyelvterület nagyobb részén ismeretesek, főleg, ha egymástól messze eső tájakon egyaránt használatosak. A szótár címszavai közé akkor is beiktatunk tájszót, ha valamely közfogalomnak nincs országosan elterjedt egyenértékű kifejezése (*krumpli, kolompér, burgonya, pityóka*), ha a fogalom neve társadalmi elhatároltsága következtében nem szava a köznyelvnek (pl. a szeker egyes részei), ha a táji-népi szó hangulatosabb, kifejezőbb, tartalmasabb, mint köznyelvi megfelelője (*rékli, prücsök*), ha valamely, mindenki előtt ismeretes fogalomra csak népnyelvi szó van (*cikákol*), ha köznyelvi szónak valamely nagy kiterjedésű nyelvjárásban más jelentése van (*pad, tőke*).

A régi szavak felvételének kérdése aránylag egyszerűbb. A szótár korlátozott terjedelme folytán még arra sem vállalkozhatik, hogy a 19. és 20. századi szépirodalmi alkotásainkban előforduló régi, elavult szavakat mind felvegye és értelmezze. Általában a régiségből a szótárba azok a szavak kerülnek be, amelyek a ma élő művelt, középiskolát végzett magyar ember aktív vagy passzív szókincsének valóságos elemei. Szótárunk nem lehet nyelvtörténeti szótár, s ezért a már 1800 előtt kihalt szavakat és szójelentéseket általában figyelmen kívül hagyja, pedagógiai céljainak megfelelően azonban helyet kíván szorítani az olyan régies szóknak, amelyek az anyagi kultúra régibb történetében sűrűn előfordulnak, kivált az olyanoknak, amelyek nagy íróinknak az iskolákban is olvastatott, legismertebb műveiben (pl. a Toldiban) előkerülnek. A határok megvonása természetesen igen nehéz és minden egyes problémátikus szó felvétele alapos mérlegelést kíván.

Bonyolultabb az *elavulás* felé tartó szavak kérdése. A magyar szókincs függőleges irányú mozgása a felszabadulás óta észrevehetően meggyorsult. Néhány fejlődési vonal már most élesen kirajzolódik, pedig az átalakulásnak még csak inkább az elején járunk. A gazdasági alap megváltozásával, a társadalmi élet fejlődésének hatalmas ütemével egyidőben s annak következtében szókincsünk is szemmel láthatóan változik és fog is még változni, a nyelvtani rendszer érintetlenül maradása mellett. A tőkés korszakra jellemző társadalmi zsargonok és szavaik erősen visszaszorulnak. Némely foglalkozási

kör szókincsének egyes elemei elterjedtségük csökkenésével lassacskán majd a perifériára kerülnek, elavulnak, kikopnak, és stiláris, hangulati értékük megváltozik. Jól látható e folyamat kezdete a kiskereskedelem, kisipar, a felszabadulás előtti államszervezés és közigazgatás, s a polgári életforma néhány jellegzetes megnyilvánulásának szavainál. Ilyen szavak, mint *üzlethez, zászlós, potyautas, főszozolgabíró, tőzsdézük, kiuzsoráz, a lány bajba jutott* (= gyerke lesz) idővel elavulttá fognak válni.

A kiháló régi helyére új terminológia, új szavak, új hangulati értékek kerülnek, részben új alkotások formájában, részben a szakmai nyelv szavainak köznyelvvé válásával, részben a tájnyelv egyes szavainak országos arányokban való elterjedése útján. Ezt a folyamatot láthatjuk egyebek között pl. a pártélet, a mozgalmi élet, a szocialista államszervezés, közigazgatás és kereskedelem nyelvében vagy a néphadsereg terminusaiban, továbbá a nehézipar, építőipar és a mezőgazdaság szókincsének egy részében a szocializmus építésében nyert súlyuk folytán.

Az értelmező szótár természetesen tőle telhetőleg igyekszik a szókincs fejlődésével lépést tartani, az eszközök és értékek változását felderíteni, lemérni és rögzíteni, legalább az 1955-ös évi helyzetnek megfelelően. Épp e helyzetből adódik azonban, hogy a fejlődés-átalakulás folyamatának közepén vagy legalább is jóval az új nyelvi eszközök megszületésének korszaka előtt megjeleni szándékozó szótár előreláthatólag nem tud majd szocialista korszakunk nyelvéről olyan kerek és kiérlelt képet adni, mint pl. Ozsegovnak tavaly már második, átdolgozott és bővített kiadásban megjelent orosz értelmező szótára.

Az elavulásnak első nyomait mutató szavakat nem szándékozzuk a szótár anyagából kirekeszteni, hiszen a szavak kikopása egyáltalán nem egyidejű a fogalmak elavulásával vagy az intézmények eltűnésével. A szavak tovább élnek, mint azok a fogalmak, gondolatformák vagy szervezetek, melyeknek e szavak a nevei. Az utóbbi néhány év forradalmi átalakulása százával söpört el intézményeket, cselekvés- és gondolatformákat. Az ezeket jelentő szavak azonban ma is élnek a magyar nyelvközösség tudatában. Élnek még természetesen a modern, új magyar irodalom jelentékeny részében is, nem ritkán gúnyos ízzel, mint ahogy nélkülözhetetlen elemei a háború előtti irodalom szókincsének is. A szótárnak velük kapcsolatban az lesz a kötelessége, hogy rámutasson a szavak mögött álló fogalmakra a szocializmus előtti korszakot jellemző voltára.

Kapcsolatos ezzel az idegen szavak felvételének kérdése is. Nem volt vitás, hogy az ú. n. meghonosodott szavak felvételénél a szó „idegen” eredete nem lehet döntő szempont. Vitatható azoknak az idegenből átvett szavaknak a kérdése, amelyek még csupán egy-egy társadalmi réteg vagy szakma nyelvében élnek, vagy ha általánosan ismertek is, de van helyettük megfelelő magyar szó. A szótári munkaközösség a bírálókat és hozzászólásokat többségének álláspontját tette magáévá, amikor kimondotta, hogy az idegen szavak felvételében általában mérsékletet kell tanúsítani. Az idegen divatszavakat, a polgárság nyelvének az osztálykülönülést hangsúlyozó és a polgárság sajátos életformájával együtt eltűnő idegen szavait a szótár korlátozott terjedelme alapján nem tartja felvétele alkalmasnak. Szükséges azonban felvenni az olyan idegen szavakat, amelyek a szocialista társadalom építő-termelő tevékenységének alapvető fontosságú mozzanatait, intézményeit és eszközeit jelölik, ha e szavak országosan ismertek és széles körben használatosak. Általában felvesz a szótár minden olyan idegen szót, jelentésére való tekintet nélkül, mely igen széles körben ismeretes, még ha van is pótlására magyar szó (erre a szótár természetesen utal), felveszi továbbá az olyan idegen szavakat is, amelyeknek a magyarban új jelentése fejlődött. Mivel azonban az idegen szavak nyilvánartását és magyarázását a szerkesztőség elsősorban nem az értelmező szótár, hanem a szakszótárak feladatának érzi (amilyen pl. a Szikra Könyvkiadó kiadásában 1951-ben megjelent Idegen szavak szótára), ezért a szótárunkban szereplő idegen szavak száma a címszavak számának emelése ellenére sem növekedett.

A műszavak felvétele tekintetében is vannak problémák. A legtöbb hozzászó általában ezek számának lényeges növelését kívánta, szükség esetén az alapszókincs szavainak rovására. Nekünk azonban nincs módunkban és nem is szándékunk a magyar műnyelv értelmező szótárát elkészíteni. Ez maga, Hevesi Gyulának 1951-ben megjelent Magyar—Orosz Műszaki és Tudományos Szótára tanúsága szerint, mintegy

160 000 címszó kidolgozását jelentené. (Nem mintha nem volna erre is szükség, megfelelő keretek között, de önálló szótárak formájában.) A mi szótárunk a szakszókincs szavainak oly mértékben ad helyet, amilyen mértékben ezek kinőttek a szűk szakbeli használat keretei közül. Minél ismertebbek, legalább passzív, a laikusok körében, minél gyakrabban fordulnak elő, a szocializmus építése kapcsán, az újságokban, az irodalomban, az iskolakönyvekben, a társalgás nyelvében, annál nagyobb a valószínűsége és a szükségessége a szótárba való felvételüknek. A kiválogatás folyamán a mesterszavakkal kapcsolatban nemcsak az a szempont irányadó, hogy milyen gyakoriak, hanem az is, hogy milyen fontosak. Mindamellett, adott esetben, igen sokszor szinte lehetetlen egy-egy nem alapszókincsbeli szó felvételének kérdését minden kívánságot kielégítően s egyben következetesen eldönteni, mert az egyéni megítélés szempontjai szükségképpen ingadozók. Fokozza e nehézséget az a körülmény is, hogy a mesterszavaknál az értelmezésnek a köznyelvi szavaktól eltérően bizonyos fokig enciklopédikusnak is kell lennie, azaz nem elégedhetünk meg filológiai anyag közlésével, mint a köznyelvi, közkeletű szavaknál, hanem fogalmi, tárgyi, lexikális ismereteket is kell adnunk.

Nyelvi kifejező eszközeink között fontos szerepe van nagyszámú összetett szavunknak. A körülhatárolt terjedelmű szótárba való felvételük mértékének az ad jelentőséget, hogy nyelvünk gyakran összetétellel fejez ki olyan fogalmakat, melyeket más nyelvek birtokos, határozós vagy más, több szóból álló és egybe nem írt szó szerkezettel írnak körül, s melyek ezáltal ott nem is válnak címszó-kérdéssé. Mi a címszóválogatás során különbséget tettünk olyan, lexikológiai egységnek tekinthető összetett szavak között, amelyek a mai nyelvállapot szerint egyetlen fogalomnak kifejezései, és olyanok között, amelyek csupán a nyelvtani vagy helyesírási összetétel, egybeírás fokán állanak, és minden nehézség nélkül felbonthatók összetevőikre. Az előbbieknél a szótár feltétlenül és aránylag nagy számban kíván helyet biztosítani, különösen, ha az efféle összetételek mást jelentenek, mint amit alkotó elemeik jelentése alapján várnánk, illetve jelentésük belőlük nem állapítható meg (*tányérnyaló, szájrétű, mártógyurma*) vagy ha több értelműek (*segédtszi, tanrend*), vagy ha csak szólásokban fordulnak elő (*cigánykerék, ebsont, földkerekség*), vagy ha a mindennapi életnek, a termelésnek igen gyakran előforduló, sok szókapcsolatban és szólásban szereplő szavai (*cukorbaj, életszínvonal, gyorsvágás, nehézipar, nyakkendő, osztályharc, pártépítés*). A nyelvünkben oly nagy szerepet játszó igeikötős ígék tekintélyes részének jelentése szintén többletet mutat elemeinek jelentéséhez képest. Ezért az igeikötős ígék a maguk abécérendi helyén (tehát nem az alapige szócikkében, ahol reájuk csak utalni fogunk) a szótár címszóanyagának jelentékeny százalékát teszik.

Szép számmal lesznek a szótárban származékszavak is. Azoknak a hozzászólóknak a véleményével szemben, akik a szótárból minden származékot száműzni akartak, a szerkesztőség arra az álláspontra helyezkedett, hogy a legelőbb képzők használata sem feltétlenül magától értetődő, s az alapszó egyik vagy másik jelentésárnyalatának előtérbe nyomulása folytán ezek használatában is lehetnek elkülönülések. Természetesen itt is esetről-esetre kell eldönteni; hogy az élőbeszédben valóban és gyakran előforduló képzzéssel van-e dolgunk, vagy pedig címszóként való felvételre számításba nem jövő, egyszerű, alkalmi, elméletben lehetséges képzzéssel. Ezért a származékok felvételénél is döntő körülmény lett előfordulásuk gyakorisága, valamint az egyes származékok sokérteiműsége, jelentésüknek az alapszóhoz viszonyított eltolódása, a képző szokásos funkcióján túlmenő értelmi többlete. Nem mellőzhetők az azonos töből más-más képzővel képzett, de egymással szembenálló alakok sem, valamint az olyan elemek sem, amelyek összetétel utótagjaiként hatnak (*-szerű, -való, -féle, -rétű* stb.), de már majdnem képzővé váltak.

Nincs itt helyünk foglalkozni magának a szócikknek a megszerkesztése kérdéseivel, a szójelentést megragadó, értelemkülönbségeket kielemező és lényeges mozzanataira redukálva megfogalmazó tulajdonképpeni értelmező munkának, a szótárkészítés központi problémájának részleteivel. Annál kevésbé, mert ezek lényegében műhelyproblémák, a közönséget nem annyira a velük való viaskodás, sokkal inkább a kész eredmény érdekli. Hogy azonban készülő szótárunk jellegzetességeiből párat már itt körülírjunk, befejezőben még rá szeretnék mutatni néhány nem jelentéktelen kérdésre és azoknak a szótárban alkalmazott megoldására. Ezek között szerepel a túlnyomóan nyelvtani szerepű formaszavak problémája is.

Ezeken olyan szavakat értünk, mint a kötőszók, névmások, indulatszók, névutók, egyes határozószók és viszonyozók stb., melyeknek nem lehet csupán tárgyi, tartalmi, lexikális értelmezését adni. A régebbi magyar szótárak és még a mai külföldi szótárak legtöbbje is ezekkel mostohán, kurtán-furcsán bánik, s rendszerint csak egyszavas szinonimikus értelmezéssel intézi el őket. Az újabb szovjet szótáriródlalom azonban (pl. Usakov) nagy terjedelemben, igen behatóan, mondattani funkcióik részletes taglalásával elemzi ezeket a formaszavakat. Nem csupán azért, mert e szavak, széles használati körük, sokféle viszonyulást kifejező képességük és rendkívül gyakori előfordulásuk folytán az alapszókinccs egyik legfontosabb rétegéhez tartoznak, s eleven és állandó kapcsolatuk van a nyelv mozgásának, életének szabályait megtestesítő nyelvtannal, hanem mivel másként, mint nyelvtani elemzéssel (gondoljunk pl. a 'hogy' vagy 'és' kötőszóra) szinte nem is foghatók meg. Az értelmező szótár hosszabb ideig tartó ingadozások után úgy döntött, hogy e formaszavak értelmezése során a nyelvtani szempontok nem hagyhatók ugyan figyelmen kívül, tárgyalásukban azonban a szótár népszerűsítő, a széles tömegek igényeit szem előtt tartó, a közérthetőségre törekvő és a könnyű kezelhetőséggel nevelni, hatni kívánó szempontjai alapján mérsékletet kell tanúsítani. E szavakat röviden, gyakorlatiasan, szemléletesen kell értelmezni, és lehetőleg népszerűen, hanem megfogalmazni a velük kapcsolatos elemi nyelvtani tudnivalókat.

Ugyanebból a megfontolásból kiindulva, a szótár népszerűsítő hivatásának szem előtt tartásával, de egyben a szükséges nyelvtani elmunkálatok hiánya miatt is lemondunk egy másik nyelvtani jellegű és potenciálisan nagy helyet elfoglaló elemről, az igekötőknek, képzőknek, ragoknak és jeleknek önálló szócikkekben szerepük szerint való tárgyalásáról.

Szótárunk az olvasót nem csupán a szavak jelentéséről szándékozik tájékoztatni, az olvasónak nemcsak passzív tudásanyagot szándékozik nyújtani, hanem segédeszközt kíván kezébe adni a helyes, szép magyar stílus elsajátításához is. A szótár e követelményeknek, egyebek között, a rokonértelmű szavak igen gondos értelmezésével, valamint a helyes szóhasználatra utaló példaanyag összeválogatásával igyekszik megfelelni. Terjedelmi okokból és a szükséges elmunkálatok hiánya miatt szótárunk nem nyújthatja szinonimáink egybevető, összehasonlító elemzését, s le kell mondania a szinonimasorok tagjainak jelentésében mutatkozó fontosabb egyező vonások és különbségek olyasféle fejtegetéséről, amilyenre a jelesebb szinonima-szótárak és nagyobb külföldi értelmező szótárak mutatnak példát. Ehelyett a szótárban az egyes szinonima-sorokba tartozó szavakat a maguk helyén egyenként úgy igyekeztünk értelmezni, hogy az értelmezés szövegéből, a hangulati érték és használati kör megjelöléséből és a közölt példákban kitérjenek azok a különbségek, amelyek a címszó és a vele rokonértelmű szavak között jelentésük és használatuk tekintetében mutatkoznak. A gyakorlatban ez általában azt jelenti, hogy a szinonimasorok a köznyelvben leggyakoribb, egyben legáltalánosabb jelentésű tagjait viszonylag bővebben, részletezőbben értelmezzük, írjuk körül, a sor ritkább (régies, tájnyelvi, költői stb.) tagjait viszont a sor leggyakoribb szinonimatajjaival és megkülönböztető jelzővel vagy határozóval, (és a megfelelő rétegnyelvre, hangulati értékre utaló rövidítéssel) viszonylag röviden értelmezzük.

A jelentésváltozatok és árnyalatok helyes elkülönítése mellett a szótár egysége és használhatósága szempontjából megoldásra váró fontos kérdés volt a jelentések helyes sorrendjének megállapítása is. Mivel a szótár a mai nyelvhasználatot tünteti fel, s az elavult nyelvi jelenségek nagy részével nem foglalkozik, a jelentések sorrendjének megadásában nem követheti a történeti elvet. Ez alól természetesen vannak szükségszerű kivételek, az alapelv azonban az a széles tömegek nyelvi művelését szem előtt tartó, gyakorlati követelmény, hogy a többi jelentésváltozat magyarázatára alkalmas jelentést (az általános, összefoglaló értékűt vagy a konkrét jelentést) előbb adjuk, mint az ebből magyarázhatókat (különleges, szaknyelvi jelentésváltozatokat, átvitt vagy képes használatot). Ugyanennek az elvnek az alapján a stíláriis minősítésre nem szoruló jelentésváltozat általában megelőzi a stilisztikailag, hangulatiilag kötöttebbet.

Hosszú ideig eltartott, amíg a kiemezett szójelentés körülírásához a legmegfelelőbb értelmező nyelvet meg tudtuk találni. Magyarországon még messze vagyunk attól, hogy kialakult és a szótárhasználók által elfogadott, megszokott, természetesnek tetsző legyen

az elvont, de pasztikus és félreérthetetlen meghatározásnak az a kikristályosodott, egységes szótári nyelvezete, amelyen a több évszázados szótári múltra visszatekintő nyelvek lexikográfusai írnak (első nagyszótáraik keletkezésének sorrendjében: olasz, francia, spanyol, angol, orosz, német). Nálunk e nyelvet előbb meg kellett teremteni, azután hozzá kell majd hosszú évek során (és sok szótár megjelenítésével) szoktatni közönségünket, mint ahogy tulajdonképpen magának az értelmező szótár szükségességének és hasznosságának gondolatával is meg kell barátkoztatni szótárak nélkül felnőtt értelmiségünket.

Ezen a téren mindenekelőtt három szempont megvalósítására törekedtünk. Legyen az értelmezés szövege világos és egyszerű, lehetőleg csak olyan szavak szerepeljenek benne, melyek a szótárnak címszavai, hiszen önellentmondás volna a gyakoribb szót a kevésbé gyakorival „értelmezni”. Kerüljük a pusztán szinonimával való értelmezést, különösen azt az olcsó megoldást, hogy a szinonim címszók csupán egymásra utalnak (gyenge = erőtlén; erőtlén = gyenge), de ne mellőzzük a szinoníma megemlítését a tüzetesebb körülíró jelentésmagyarázat után. Legyen az értelmezés fogalmazása formájában is olyan, hogy a címszót tartalmazó mondatba lehetőleg behelyettesíthető legyen, tehát melléknévet melléknévi funkciójú szerkezettel, főnevet főnévi értékével stb. írjunk körül.

A szavak jelentésének megszövegezése során igen nehéz megtalálni a helyes arányt a tárgyi ismeretek, a lexikális részletek megadásakor. A hozzászólók egy része szinonimikus jellegű, rövid értelmezéseket kívánt. Mások viszont azt tartják helyesnek, ha az értelmező szótár a szóval jelölt fogalom tárgyi stb. elemeit lehetőleg enciklopédikus teljességgel, mind felsorolja. Kétségtelen, hogy igen sok szó jelentésének magyarázata csak akkor kielégítő, ha lexikonszerű. A szerkesztőség a külföldi hasonló terjedelmű (főleg az orosz, angol és francia nyelvű szótárak) példáját követve, de a tanulók és nem utolsósorban az idegenajkúak és fordítók követelményeivel is számot vetve, a lexikális elemeknek viszonylag széleskörű felhasználását vette tervbe. Ez azért kívánatos, hogy a szótár használójának a fogalmak egyezésére és különbségére, a szavak jelentésének tárgyi körére, a szavak használati lehetőségeire vonatkozóan minél több konkrét fogódzója legyen s minél szabatosabb, pontosabb megkülönböztetésre alkalmas tárgyi szempontokat kapjon. A lexikális elemek viszonylag bővebb bevonása természetesen még nem jelenti a szótárnak az enciklopédia irányába való túlzott eltolását. Bizonyos minimum megszabása azonban e tekintetben is szükséges. A lexikális anyagot az értelmezendő címszó természetének megfelelően kell kiválasztani. Ennek megkönnyítésére, valamint az értelmezések szabatosságának és egységességének biztosítására a szerkesztőség kidolgozta az egyes tartalmi kategóriákba tartozó szavak minimális lexikális normáját. A lexikális elem nagyobbarányú felhasználása főként a régebbi szótáraink által mostohán kezelt hangutánzó, hangéreztet kifejező címszavak kidolgozása során szükséges.

A próbafüzethez hozzászólók többségének óhaja alapján a szótárban jelentős számban közlünk példaanyagot. A példákkal az értelmezéseket, jelentésárnyalatokat élesebb megvilágításba helyezzük, a szó használatát szövegösszefüggésben szemléltetjük. A szótárban megadott példák három csoportba oszthatók. Úgyiszlván minden címszóhoz és a szavak legtöbb jelentéséhez adunk szabad szókapcsolatokat, amelyek a szó vonzatait mutatják be, vagy értelmét világítják meg. Felsoroljuk a legjellegzetesebb klisészerű (többnyire jelzős), félig-meddig állandósult szókapcsolatokat is. Ahol a szavak kapcsolhatósága igen korlátolt, ott a szótár a lehetséges kapcsolatokat igyekszik teljes számban feltüntetni. Nagyszámban közlünk szólásokat (szóláshasonlatokat, szólásmódokat, közmondásokat) is, amelyek a nyelvet beszélő nép gondolkodásmódjának, érzésvilágának kikristályosodott tükrözői, a nyelv fontos, állandó lexikológiai egységei. Harmadszor: a szó használatának bemutatására szép számban idézünk példamondatokat 19. és 20. századi nagy íróink és költőink műveiből (Csokonaitól Radnóti Miklósigig), valamint népköltési gyűjteményeinkből. (Élő írók, költők nem idézünk, az ő szóhasználatukat az értelmezés kielakításához használjuk. Fordítást csak akkor idézünk, ha a fordító nagy nyelvűművész, mint Arany János.) Ezek idézésével az a célunk, hogy a helyes és választékos irodalmi nyelvhasználatot szemléltessük s az olvasót elvezessük nagy íróinkhoz. A szerkesztőségnek az a — más nyelvek történetéből merített — meggyőződése,

hogy minden szótári idézet hozzájárul valamivel a nyelv stabilizálásához vagy gazdagításához.

Meg kell említenünk néhány negatív döntést is. A szerkesztőség már a munkának igen korai szakaszában elhatározta, hogy nem bokrosít, azaz elkerüli Ballaginak és sok más szótárnak az áttekinthetőség rovására történő azt az eljárását, hogy egy sok származékkal és összetétellel bíró alapszónak teljes családját (kéz: kézadás, kézállás, kéz-ápolás, kézbesít, ... kézcsoúk, kézelő, kezes, ... kezező, ... stb. szavak megértelmezett sorozatát) az alapszó köré csoportosítva valamilyen rendszer szerint egyetlen bokorba, nyaládba, szócikkbe foglalja össze. Ezzel ugyan kétségkívül elég sok helyet nyerne, azonban a keresett szóadat megtalálását meglehetősen megnehezítené. A szótár bokroszerűen csak értelmetlen szóanyagot (származékokat és összetételeket) közölne.

Nem fog a szótár etimológiát sem közölni. Az eredeti elgondolásban és a próba-füzetben a szó eredetének feltüntetése csökevényesen még szerepelt. A hozzászólások rámutattak az idegen szavaknál kísérletképp beiktatott tájékoztatás félmegoldás jellegére és az ezzel kapcsolatos számos problémára. Az érveket mérlegelve a szerkesztőség úgy találta, hogy a szószármaztatás kielégítő megoldása a szótárt mind terjedelem, mind munkatöbblet szempontjából lényegesen megterhelné, amire az adott keretek között nincs mód. Közérthetően fogalmazott etimológiákat az érdeklődő közönség a Magyar Szófejlesztő Szótár tervbe vett bővített és javított második kiadásában fog találni.

A szótárnak nemcsak jelentésmagyarozó és szóminősítő, a szóhasználatot mintegy passzíve ábrázoló szerepe van. Bizonyos mértékig a helyes és szép nyelvhasználatot törvényesítő s egyben szabályozó hivatást is betölt. E normatív szerepének természetesen határ szabnak hagyományos keretei. Az értelmező szótárnak nem a nyelv-védelem az elsőrendű feladata. Óvatosságra szorít az is, hogy szocialista forradalmunk mai stádiumában, amikor az új társadalom alapjainak lerakása folyik, az új nyelvi elemek szerepe még korántsem tisztázódott. A szókincs bővülésével az irodalmi nyelv határai átmenetileg bizonyos vonatkozásban ingadozóvá, elmosódottá váltak. Irodalmi nyelvünk, bár egységes és kialakult, még sokszor vesz át szavakat, kifejezéseket a tájnyelvekből, szakszókincséből. Amíg a szocialista korszak magyar irodalmi nyelvének fejlődésfolyamata még nem tudatos, iránya nem tisztázódott, a fejlődés tendenciáiról vallott felfogás nem jegecesedett ki, a szótár szabályozó, irányt szabó szerepe csak bizonyos határok között érvényesülhet.

A nyelvhelyesség követelményeinek azzal tesz eleget, hogy esetenként felhívja a figyelmet arra, ha egy-egy szó a gondozottabb stílusban, vagy általában írásban kerülendő, ha valamelyik szó képzésmódja magyartalan, bizonyos értelemben való alkalmazása hibás, vagy a vele alkotott egyik-másik fordulat, szókapcsolat idegenszerű. Ilyen esetekben a szótár közli a helyes kifejezést is. Nyelvtisztító munkát végez akkor, amikor olyan elterjedt idegen szavakat, melyek helyett velük értelmileg teljesen egyező magyar szavunk van, a megfelelő magyar szóval értelmez (spájz = éléskamra). Az egyszerű magyar szóval ki nem fejezhető, többnyire nemzetközi elterjedésű idegen szavak (*rádió, szocializmus*) esetében ez természetesen hiábavaló erőfeszítés lenne.

Az értelmező szótár elkészítésével még korántsem érnek véget hazánkban a lexikográfiai munkálatok. Számos adósságra és hiányra már e lapokon rámutattunk. Ezek pótlására több évtized szükséges. Teendőben nincs hiánya a magyar szótárkészítőknek. Sürgősségi sorrend szempontjából a feladatok közül első helyen a szótári triász hiányzó két szélső tagjának megalkotása áll. Egyfelől el kell kezdeni a sok kötetes Magyar Akadémiai Nagyszótárnak legalább másfél évtizedig eltartó munkálatait, másfelől minél előbb el kell készíteni két-három év munkájával a népszerű kis képes értelmező szótárt. Az e lapokon ismertetett, befejezéséhez közeledő Értelmező Szótár alapvető előmunkálat lesz mindkettő, sőt minden későbbi magyar szótári és vele kapcsolatos munkálat számára is.

AZ AKADEMIAI NAGYSZÓTÁR ÜGYE

Írta: Gáldi László

Az újjászületett Magyar Tudományos Akadémia — ebben is követve a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának bölcs példaadását — fontos feladatának tekinti, hogy végre megoldja a magyar nyelvtudománynak egyik régóta vajúdo problémáját, az Akadémiai Nagyszótár ügyét. Ötven év hangyaszorgalmú gyűjtőmunkája rejlik az eddigi gyűjtések hatalmas anyagában, mely már 1939-ben mintegy 3½ millió adatból állt, s még így is csupán 150 év (1750—1900) nyelvi fejlődését ölelte fel. Mielőtt a munkálatok mai állását és további tervét ismertetnők, a helyzet teljes feltárása végett szükségesnek tartjuk rövid visszapillantást vetni a Nagyszótár kérdésének eddigi fejlődésére.

Amint ismeretes, az Akadémia 1898-ban szervezte meg állandó Szótári Bizottságát, amely az Akadémia akkori mindhárom osztályát képviselte. A Bizottság 20 tagból állt, 12 tagot az I., négy-négyet a II. és III. osztály választott. Már a Bizottság összetétele is mutatta, hogy az Akadémia szótári munkálataival a legkülönbözőbb tudományágakat kívánta átfogni, s ezért jelölt a Bizottságba nemcsak nyelvészeket és irodalomtudósokat, hanem történet- és természettudósokat is. Az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának akkori előadója, Simonyi Zsigmond, a Nyr 1898-i évfolyamában tette közzé a Szótári Bizottság tevékenységének első termékét: Fölvívás az új Nagy Szótár munkálataiban való részvételre. Felhívásában Simonyi a következőket írta: „E szótár lehető teljességre törekedvén, nemcsak az eddigi szótárak anyagát, hanem a jelesebb újabb írók nyelvkincsét is fel fogja ölelni s ezért a gyűjtés e nagyarányú munkálatába a művelt közönség s főképpen irodalomtanáraink közreműködésére is számítanunk kell“. Simonyi nyilatkozata nyomán valóban a gyűjtők hatalmas gárdája kezdett tömörülni, de ez a gárda — a munkatársak különböző felkészültsége folytán — a hozzáfűzött reményeket nem mindenben váltotta be. A gyűjtők igen egyenlőtlen tudományos színvonalat képviseltek, s ezért foglalkoztatásukra aránylag a leghelyesebb mód az lett volna, amit Simonyi Zsigmond 1898-ban, úgy látszik, hiába ajánlott: „A földolgozás az újabb íróknál oly módon eszközendő, hogy a szótári szempontból fontosnak látszó szók, kifejezések, szólások egyszerűen aláhúzatnak, az adatok kijegyzését azután a szótár szerkesztősege végezteti“ (Nyr 27: 158). A munkatársak efféle kiválogatása sajnos elmaradt; egészen kezdő gyűjtők is nekifogtak önállóan a források kicédelülésének, s mivel megfelelő utasításra sem támaszkodhattak, munkájukból inkább kár, mint haszon származott.

Mindezek ellenére kétségtelen, hogy a Szótári Bizottság, melynek elnökül Szily Kálmánt, az Akadémia akkori főtitkárát választották, már a múlt század végén megindította az Akadémiai Nagyszótár gyűjtését és Zolnai Gyula, aki a Bizottság első előadója volt, 1899-ben a következő címmel tartotta meg akadémiai székfoglalóját: Az új Nagy-Szótár föladatáról (Akad. Ért. 10: 51). Ebben a nagy tudással és széles látókörrrel felépített előadásban Zolnai kifejtette, hogy véleménye szerint az új szótárnak semmiesetre sem szabad „nyelvi törvénykönyvnek“ lennie, hiszen „irodalmi és társalgási nyelvünk nincs a megállapodás azon fokán, amely ilyen nyelvi törvénykönyv szerkesztését időszerűvé és lehetővé tenné“ (Akad. Ért. 10: 52). Zolnai normatív szótár helyett „történelmi alapon készülő egyetemes szótárra“ gondolt, amelyet kissé merészen Lexicon Totius Hungaritatis-nak nevezett. Ebben az egyetemes szótárban a köznyelvi, népnyelvi és műnyelvi anyag teljességét kívánta elérni, és különösen azt a kívánalmat emelte ki, hogy a készítendő szótárban helyet kapjon „a népnyelv egész szókincse“ (ehhez vö. még Petz G. NyK 28: 203). Ezen kijelentés miatt ment át Zolnai tanulmánya nyelvészeti köztudatunkba úgy, mint egy egyetemes nagyszótár igényének megfogalmazása. Ámde ezen a felfogáson kezdettől fogva rések mutatkoztak, és nézeteinek belső ellentmondásait maga Zolnai sem titkolta. Mindenekelőtt megállapította, hogy a külföldi nagy szótárak „hasonló egyetemes célt nem tűznek maguk elé“ (i. h. 53); másrészt pedig a régi nyelv anyagát Zolnai sem tartotta teljes egészében feldolgozhatónak. Éppen ezért előadása további részében úgy nyilatkozott, hogy a szótár magvát mégis csak a mai szókincsnek

kell alkotnia: „Az új Nagy Szótár elsősorban a *mai szókincs* (az én kiemelésem!) magyarázója lévén, a régi szókat vagy az elavult jelentéseket és szólásokat csupán egy-két világos példával jelezheti s nem adhat nyelvünk régi koráról olyan adatgyűjteményt, aminő a Nyelvtörténeti Szótárban nemcsak lehetséges, hanem szükséges is volt“ (i. h. 57). A Nagyszótár időbeli határai tehát a gyűjtés szempontjából a 18. századtól a gyűjtés megindulásáig terjedtek, vagy amint Zolnai mondja: a szótárnak „mindnyájunk egybehangzó óhajta szerint a nyelvújítástól napjainkig jutó nyelvtörténetet multhatatlanul a legteljesebben fel kell ölelnie“ (uo.). Így alakult tehát ki a nagyszótári anyag mindmáig érvényes két korhatára: egyrészt a 18. század második fele, másrészt a 19. század vége, pontosabban 1900.

Nem lehet célunk ez alkalommal felhívni a figyelmet Zolnai valamennyi akkori szempontjára; csupán két mozzanatot szeretnék olvasóink emlékezetébe idézni. Az egyik Zolnainak az a kíváncsi, hogy a szótár pontosan különböztesse meg egyrészt az irodalmi nyelvet és a társalgás nyelvét, másrészt pedig az élő nyelv szókincsén belül nagy figyelemmel részlegesítse „a különféle társadalmi osztályok, életpályák, foglalkozások... szó- és szóláskincsét“ (i. h. 59). Eszerint Zolnai szeme előtt egy olyan egyetemes szótár lebegett, amely a „régennyelveket“ lehetőleg egészen felöleli. A különböző foglalkozási ágak szókincsével kapcsolatban mintaszerű forrásként Herman Ottó Magyar halászatát, valamint Ósfoglalkozások című művét ajánlotta, tehát a régennyelveket nemcsak köznyelvi vonatkozásban, hanem a népnyelvvel való érintkező viszonyukban is vizsgálni kívánta. Általában nagy figyelmet szentelt a mesterségek nyelvének és azt óhajtotta, hogy a szótár tartalmazzon „minden eredeti magyar mesterszót“ (i. h. 60), az idegen eredetűek közül pedig legalább a meghonosodottakat. Egyszermind azonban Teleki József régi szótárírási tervei nyomán utalt D'Alembert véleményére is, melyet a híres 18. századi Encyclopédie-ben találunk: „Csak azon mesterszókot véli egy tökéletes szótárba felvehetőknek, a melyek közönségesebben ismeretesek“ (i. h. 64). A teljességre való törekvés és a köznyelvi norma tehát Zolnai felfogásában nem egyszer ellentétbe került egymással.

Nagyon problematikus az is, amit Zolnainál az idegen szók felvételéről olvasunk. Szerinte „a szótáríró a köznyelvtudat szerint járjon el s mellőzzön minden olyan idegen szót, a melyet a nyelv — bármily gyakori használatban legyen — magáénak nem ismer el“. Ezt a szerfelett ingatag elvet alkalmazva Zolnai még a Nyelvtörténeti Szótárba felvett idegen szavakat is szeretne volna megrostálni. Kihagyandónak vélt például ilyen szavakat: *aróma, dialektika, génius, poézis, perspektíva, praktikus*. Ezeket szerinte „ki kell hagyni az új szótárból“ (i. h. 70). Sajnos ez az elv a gyűjtők számára sokáig hivatalos előírás volt, s hogy éveken át következetesen alkalmazva mit jelentett a 18. század második felének és a 19. század első felének gyűjtésével kapcsolatban, azt ma már lemérni is nehéz. Az ebből származó hiányok pótlása ma a Nagyszótár munkatársainak egyik legnehezebb problémája.

Zolnai elgondolásának ellentmondásos volta teljes mértékben kitűnik második felolvasásából, amelyet 1909 október 4-én tartott (Akad. Ért. 20 : 581). Ebben a tanulmányában Zolnai maga is beszámol mind a gyűjtők, mind a művek kiválasztásának és megszerzésének nehézségeiről, s bár nem tér ki egyes technikai jellegű kérdésekre — például arra, hogy a céduláknak kezdettől fogva egyadatúaknak kellett volna lenniök, holott a valóságban egy-egy cédulán olykor négy-öt szót is aláhúztak a gyűjtők további lemásolás céljából! — beszámolójából kitűnik, hogy számos elvi szempont tisztázatlansága a gyűjtés munkáját többé-kevésbé bizonytalanná tette. Az első tíz év keserű tapasztalatokat hozott a teljességre való törekvés és a műszógyűjtés terén is: „37 szak közül — írja Zolnai — néhánynak műnyelvére sikerült vállalkozó szakerőt találnunk, a többi szak műnyelvének földolgozása egyáltalában nem volt megindítható“ (Akad. Ért. 20 : 591). 1906 őszéig csupán „a pénzverés, távirás, telefon és posta műnyelvének egybeállítására készült el“ (i. h. 592). Volt munkatárs, aki állatneveket ígért, de még gyűjtésének „mutatványát“, a „rigó-félék műneveit“ (!) sem tudta a Bizottságnak bemutatni. A Nagyszótár, noha pénzügyi alapjai némileg bővültek, mégsem tudott elegendő dolgozótársat foglalkoztatni, és így 1907-ig a tervében szereplő 10 000 forrásmunka közül kb. másfélezer került feldolgozásra. Itt jegyezzük meg, hogy 1907-ben látott nap-

világot az 1898-tól 1906 végéig feldolgozott munkák jegyzéke, amelyből kitűnt, hogy a történelmi perspektíva rendkívül leszűkült; az 1740 előtti könyvtermésből csak mintegy 20 munkát dolgoztak fel, s ebből a középkort csak néhány szójegyzékünk és a Gyulafehérvári Glosszák képviselték. Aránylag terjedelmes volt a 18. század második felére vonatkozó gyűjtés, de már ekkor kitűnt a Nagyszótár anyagának egyik súlyos egyenetlensége: a 18. század forrásai közt az akkori műnyelvnek jóformán minden ága szerepelt, viszont a 19. századi anyag, minél jobban közeledett 1900-hoz, annál jobban leszűkült elsősorban a szépirodalom nyelvére. Ezt az ellentmondást Tolnai Vilmos, aki 1907-től a Szótári Bizottság előadója volt, csakhamar észrevette, és 1912-ben a Zolnai Gyula hangoztatta „egyetemes jelleg” aljáról letérve beismerte, hogy a 19. századi források teljes feldolgozása lehetetlen (Akad. Ért. 23: 623 kk.). A gyűjtés központjába Tolnai sajátos módon a „költészetet” állította, de ezen nyilvánvalóan a szépirodalom nyelvét értette; a források második fontos területeként hírlapok és folyóiratok feldolgozását jelölte meg. Ami a műszavakat illeti, olyan elvet mondott ki, amely bizonyos mértékben a Nagyszótár anyagának sajátos voltából eredt: „A tudományos és egyéb szakmunkákból csak azokat lehet kiszemelni, melyek a maguk terén időben elsők voltak, tehát szaknyelvünk első képviselői” (i. h. 632). Ez a tudományos felfogás igazolta volna a 18. század műnyelvének viszonylagos túlsúlyát, de természetesen nehezen lett volna alkalmazható a magyar tudományos műnyelv további történetére.

Sajnos, Tolnai beszámolója után, amely heves polemikát váltott ki (vö. Sebők L., A magyar szókincs hontalanjai. Nyr 42: 158 és Szily K. MNy 9: 235), nyomtatásban megjelent elvi jelentőségű nyilatkozatot nem igen találunk. Az Akadémiai Értesítő májusi számában évről-évre csupán szűkszavú beszámoló jelent meg az előző évi munkálatokról. Mindenesetre 1921-ig közel 3000 munka került feldolgozásra és az adatok száma jóval meghaladta már a 2 milliót (MNy 17: 39).

A huszas és harmincas évek munkálatainak haladásáról legjobban a Szótári Bizottság évi jelentései számolnak be. A huszas évek első felében fontos változás történt: az egyre jobban elértéktelenedő államsegély helyett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 12 középiskolai tanárt rendelt be a szótári munka végzésére. 1926-ban Tolnai Vilmost, a pécsi egyetemre történt kinevezése után, Sági István váltotta fel a Szótári Bizottság előadói tisztjében. Ezzel megkezdődött az a közel két évtized, melyre Sági István odaadó munkája nyomta reá bélyegét. A harmincas évek derekán a Nagyszótár történetében újabb fordulat következett: a szótári munkálatokba fiatalabb munkatársak kapcsolódtak be, majd ezeknek sürgetésére a munkálatok akkori akadémiai vezetője, Melich János hozzájárult ahhoz, hogy a Nagyszótár adatainak rendezése meginduljon. Ez volt az első lépés az immár igen tekintélyesre duzzadt anyag áttekinthetővé tétele érdekében.

Sajnos, az adatgyűjtéssel párhuzamosan nem alakultak ki határozott tervek a Nagyszótár formájáról és a munkálatok távolabbi lehetőségeiről. A Szótári Bizottság 1907-ben még azt remélte, hogy a gyűjtés munkája 12 év alatt befejeződik és a szerkesztés legkésőbb 1920-ban megindulhat. Tolnai Vilmos a gyűjtőmunka haladását 1912-ben a feldolgozandó művek szigorúbb megválogatásával igyekezett előmozdítani. De be kellett látnia, hogy a legszigorúbb válogatással sem lehet a kitűzött időre, 1920-ra a 19. század irodalmát úgy feldolgoztatni, hogy a munka eredménye rendszeres, megbízható képet nyújtson a 19. századi magyar nyelvről. A gyűjtés 1920-ban csak a 19. század közepén megjelent műveknél tartott, s a huszas években, amikor az államsegély és akadémiai hozzájárulás értéke fillérekre zsugorodott, csak Tolnai Vilmos kitartó lelkesedésének és egyszerűségének volt köszönhető, hogy a gyűjtőmunka teljesen meg nem akadt. Tolnai lelkesedését, minden nehézség ellenére, páratlan derűlátás táplálta. 1922-ben az egyik budapesti újságnak nyilatkozott a munka állásáról, s ama reményének adott kifejezést, hogy 18 év múlva kész lesz a Nagyszótár és 200 000 címszót fog tartalmazni (Új Nemzedék, 1922 február 19, 7).

A harmincas évek folyamán a gyűjtő munkálatok befejezését illetően a Szótár munkatársai és a magyar nyelvtudományi élet akkori irányítói is tulajdonképpen csak találgatásokat mertek megkockáztatni. 1930-ban a Szótár egyik állandó munkatársa nyilatkozott a Pesti Hírlap tudósítójának és kissé mélabúsan utalt arra, hogy a szótári

munkálatok még legalább 20 évig fognak tartani. Hozzátette azonban, hogy a Murray-féle nagy angol szótár, amelynek hatalmas anyagi eszközök álltak rendelkezésére, mindent összevéve 70 évig készült, s ennek az alapján írta cikke elé a Pesti Hírlap tudósítója a következő alcímet: „3 000 000 szó-cédula. — A Magyar Nyelv Nagyszótára nőttön-nő, de szerkesztőit még bölcsőben ringatják“. (Pesti Hírlap, 1930 jún. 29, 34). 1934-ben Réz Gyula, a jeles költő, aki hosszú évekig szintén a Nagyszótár munkatársa volt, egy másik tudósítónak így nyilatkozott: „Magára az adatgyűjtésre még 15 esztendőre van szükségünk és további évtizedek kellenek hozzá, amíg megjelenik az első kötet“ (Magyar-ság 1934 október 27, 4). »Hány kötet lesz a szótár?« kérdezte ezután a tudósító, mire a „félhivatalos“ felelet ez volt: „Lehet, hogy öt, de az is lehet, hogy ötven“.

Ezek a nyilatkozatok a hivatalos vezetőket természetesen nyugtalanították, s ezért 1938-ban Szinnyei József jónak láta, hogy az előbbi nyilatkozatokat részben megcáfolja, részben helyesbítse. „Mindenekelőtt megcáfolom azt az elterjedt hírt — olvassuk nyilatkozatában —, hogy csak 70 év múlva jelenik meg a Nagyszótár. Ez tévedés. Merem állítani, hogy néhány év múlva elkészül, s akkor 1750-től napjainkig (én ritkítottam, G. L.) kiadhatjuk a magyar szókincs szótárát. Hogy hány szót gyűjtünk össze s hány kötetben adjuk ki, arról csak hozzávetőlegesen beszélhetünk. Azt hiszem 20 kötetben elfér majd“ (Új Magyar-ság, 1938 július 24, 8). Összefoglalásképpen megállapítható tehát, hogy a Nagyszótár formába öntéséről a felszabadulás előtt semmiféle kialakult terv nem volt; Szinnyei nyilatkozatát „tervnek“ annál kevésbé tekinthetjük, mert 1938-ban a 20. századi anyagot jóformán csak Zolnai Gyula ki sem cédulázott újságkivágatai képviselték! Annyi e sorok írójának emlékezete szerint bizonyos, hogy az akkori, nem hivatalos megbeszélések során két elgondolás kristályosodott ki: az egyik szerint, melyet különösen a szótár fiatalabb munkatársai képviseltek, a mű korhatárául egyelőre a 19. század végét kellett volna választani; a 20. századi anyag újabb gyűjtés alapján külön műbe kívánkozott. A másik felfogás szerint, melyet szóbeli nyilatkozataiban különösen Melich János képviselt, a Nagyszótárnak — bár a 20. század nyelvének feldolgozására még kísérlet sem történt — napjainkig kellett volna követnie az irodalmi nyelv fejlődését, és amint láttuk, ez volt Szinnyei József nézete is.

A második világháborút és a felszabadulást követő első éveket a Nagyszótár hatalmas anyaga — több, mint 600, egyenként 5000 cédulát tartalmazó doboz — viszonytárgas körülmények közt vészelte át. Az anyag új életre akkor kelt, és használhatóságának, sőt túlzás nélkül mondhatjuk, felbecsülhetetlen értékének akkor adta első tanújelét, amikor, számos költözés után, megindultak az Értelmező Szótár munkálatai és e célra a Nyelvtudományi Intézet, melyet csakhamar a Magyar Tudományos Akadémia vett védőszárnyai alá, a szótár porosodó s immáron szinte elfelejtett anyagából kiemeltette a 19. század nagy magyar költőire vonatkozó adatokat. Ez a részleges felhasználás azonban az egész anyag további rendezésének és kiegészítésének problémáját távolról sem oldotta meg, inkább csak felvetette, mégpedig heves sürgetés formájában, hiszen a Nagyszótár dobozai éveken át a többszöri költözés és beraktározás következtében súlyosan megrongálódtak, és — tegyük hozzá — végleges elhelyezésre mind a mai napig sem találtak. Lényeges változás csak akkor állt be, amikor előbb 1951 végén a Nyelvtudományi Intézet Szótári Osztályán Kelemen József vezetésével, majd 1952 őszén azokban a helyiségekben, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia bocsátott a Nagyszótár rendelkezésére központi épületében, újra megindult a Nagyszótár anyagának rendezése és a Nyelvtudományi Intézet Szótári Osztályának Nagyszótári Csoportjaként kialakult egy olyan maroknyi munkatársi gárda, amely immár nem más vállalkozások függvényeként foglalkozik a Nagyszótár anyagával, hanem azzal a céllal, hogy magát az összegyűjtött anyagot tegye hozzáférhetővé tudományos életünk és egész népünk számára. 1952 utolsó hónapjaiban Tompa József, majd e sorok írójának vezetésével a külső és belső munkatársak jelentékeny rendező munkát végeztek el, és éppen ezért szerfelett sajnálatos, hogy az 1953. év első felében — költségvetési okokból — a rendezéshez nélkülözhetetlen külső munkatársak foglalkoztatása nem volt lehetséges. Így is szerencsésen lezajlott az a munkafázis, amelyet Németh Gyula akadémikus találon „a dobozok leporolásának“ nevezett: számbavettük a nagyszótári gyűjtés állományát, hozzávetőleges képet nyertünk az aránylag nem is túlságosan jelentékeny háborús

károkról és — ami talán a legfontosabb — a Nagyszótári Csoport előterjesztései alapján megindultak a tárgyalások az Akadémiai Nagyszótár végleges jellegének kialakítása céljából.

1952 novemberében a szegedi Országos Nyelvészkongresszus számára is nyilvánvaló lett, hogy a Nagyszótár ügye válaszütra jutott, és hogy a munkálatok folytatásához elengedhetetlenül szükséges bizonyos elvi kérdések sürgős tisztázása és eldöntése. Ugyancsak Szegeden tűnt ki először világosan, hogy a Nagyszótár problémáinak két ága van: az első a Nagyszótár anyagára, a második a Nagyszótár időbeli határaitra vonatkozik.

Ami a Nagyszótár anyagát illeti, Tolnai Vilmos már 1912-ben jelezte, hogy a gyűjtések zöme szépirodalmi művekből származik; szaknyelvi gyűjtés a 18. század második feléből és 19. század elejéről még van valamelyes, de később már csak elenyészően kevés. Még az irodalmi anyag korábbi kiválasztásának elvei sem világosak; nem bizonyos például, vajjon az irodalommal szorosan összefüggő színházi kritika nyelve méltó módon van-e képviselve az eddigi gyűjtésben. Egészen homályos kritériumok alapján történt az irodalmi étellel annyi ponton érintkező filozófiai szaknyelv feldolgozása is: a fejlődés első évtizedeivel hajdan szakember foglalkozott, de később ezen a téren nem történtek további lépések. Ezt az irodalmi, sőt túlnyomóan szépirodalmi gyűjtést a magyar írott köznyelv szótárává csakis úgy lehetne fejleszteni, ha pl. decimális rendszer szerint áttekintnök a 19. század könyv- és folyóirattermését és legalább minden évtizedből kiválasztanók azokat a reprezentatív munkákat, amelyeket pótlólag fel kell dolgoztatnunk. A hiányok ugyanis egyelőre még igen jelentékenyek: amikor pár éve néhány munkatársammal együtt az 1848 körüli magyar nyelv kérdéseivel foglalkoztunk (vö. Gáldi L. Nyr 72: 152), seregestől kerültek szemünk elé olyan szavak, amelyek — éppen az eddig feldolgozott források szűk skálája miatt — aligha vannak meg a Nagyszótár anyagában (gondolok pl. Tompa Józsefné társalgási nyelvi, Terestyényi Ferenc katonai nyelvi gyűjtésére vagy Fábian Pál mesterségszavaira). S ha átlapozzuk a nyelvi szempontból is annyi kiadatlan dokumentumot tartalmazó Kossuth Emlékkönyvet (1951), ebben is lépten-nyomon bukkannak a Nagyszótár szempontjából nélkülözhetetlen adatokra. S nem meglepő-e, hogy a felszabadulás előtt mintegy csonkán maradt gyűjtésből jóformán teljesen hiányzik Kossuth Lajos életműve? Tekintettel arra, hogy napjainkban rohamos léptekkel halad előre Kossuth munkáinak, ha nem is filológiai célra készült, de minden eddiginél teljesebb és szöveghűség szempontjából is megbízható kiadása, a Nagyszótár számára ezt szintén feltétlenül hasznosítani kell. A politikai vonatkozású gyűjtések többnyire nem kielégítők: egyetlen újság vagy folyóirat sincs több évtizeden át folyamatosan feldolgozva. Azt mondanunk sem kell, hogy a Nagyszótár munkálatainak első irányítói nem igen gondoltak arra, hogy a szótárban méltó módon emlékezzenek meg a magyar munkásmozgalom kezdeteire vonatkozó kiadványokról és általában a 19. századi politikai élet haladó hagyományairól (az eddig feldolgozott írók jegyzékében Vasvári Pál vagy Táncsics Mihály neve egyáltalában nem szerepel). Sok tehát a tenni-valónk abban az esetben is, ha az Akadémiai Nagyszótár korhatárát egyelőre az 1900. évnél lezárjuk, illetve a Nagyszótár első tagozatát az 1772-től 1900-ig terjedő korszaknak szenteljük. Mivel azonban célunk az, hogy minden más forrásnál máris sokkal gazdagabb eddigi gyűjtésünk minél hamarabb váljék a magyarság közkincsévé, pótgűjtéseinket természetesen nem szabad túlméreteznünk. Kellő anyagi támogatás mellett be kell érniünk azzal, ha a 19. századi anyagot néhány év alatt körülbelül fél millió adattal kiegészíthetjük.

Ma már az is világos — és e tekintetben értékes útmutatást nyújt az orosz irodalmi nyelvnek a Szovjetunió Tudományos Akadémiája kiadásában megjelenő szótára is —, hogy szaknyelvi téren a Nagyszótár nem törekedhet semmiféle teljességre; amint Beke Ödön akadémikus legutóbb egy értekezleten helyesen fejtette ki, legfeljebb olyan szakmunkák dolgozhatók fel, amelyeket szerzőik a művelt nagyközönségnek szántak és amelyek éppen ezért szorosabban kapcsolódnak a köznyelvi szókincshez. El kell ismeriünk Tolnai Vilmossal, hogy az anyag magvát az irodalmi nyelv alkotja, és ezen belül természetesen nagy figyelmet kell szentelnünk szépirodalmi nyelvünknek. Le kell vizsgálni mondanunk, legalább is részben, Zolnai Gyulának a tájszógyűjtés teljességére vonatkozó követelményéről: mivel új tájszótár van készülöben, tájszavakat csak annyiban vehet

fel a Nagyszótár, amennyiben azok az irodalmi nyelvben előfordulnak. Sokkal fontosabb ennél a szókincs életének, a szavak születésének és kihalásának megközelítő bemutatása. Mindenki tudja, hogy a Nyelvújítási Szótár kétségtelen értéke ellenére nem szolgáltat biztos adatokat sem egy-egy nyelvújítási szó első előfordulásáról, sem pedig a szó születésének pontos körülményeiről. A Nagyszótárnak különösen azokra a nyelvújítási szavakra kell gondos figyelemmel lennie, amelyek több-kevesebb ideig valóban éltek irodalmi nyelvünkben. Az olyan szóalkotásokat, amelyekre csak egy-két adatunk lesz, esetenkénti mérlegelés alapján lehet csak felvennünk. E téren nagy mértékben esik majd latba a szó alkotójának és használójának történelmi vagy szűkebb értelemben irodalomtörténeti jelentősége.

A második problémát, a Nagyszótár időbeli határainak kérdését már felvettem a szegedi Nyelvészkongresszuson és ezzel a nehéz kérdéssel a Magyar Tudományos Akadémia illetékes szervei, elsősorban pedig a Nyelvtudományi Bizottság, azóta is több ízben foglalkoztak. Amint már fentebb jeleztük, a Nagyszótár gyűjtése a 18. század második felétől 1900-ig terjed, azonban nem szabad felednünk, hogy az 1900-as dátumot már annak idején sem szánták merev korhatárnak; mivel a gyűjtés lényegében véve a 20. század elején indult meg, az 1900. év inkább történelmi adottság volt, semmint elvszerű elhatárolás. Tekintetbe véve azt a körülményt, hogy az Akadémiai Nagyszótárral a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonképpen egyik alapvető akadémiai feladatát fogja teljesíteni, a Szótár anyagából a 20. század nyelve semmiesetre sem hiányozhat. A régi anyag rendezésével párhuzamosan meg kell tehát indítani — a külső munkatársak népes hadával és kellő számú állandó tudományos irányítóval (Simonyi Zsigmond 1898-i elgondolása szerint!) — a 20. század nyelvének feldolgozását is, körülbelül 1960-ig. Minden várható nehézséget és különösen a további gyűjtések hatalmas arányait figyelembe véve, azt reméljük, hogy 1970 körül kiadásra kerülhet 10—12 vaskos kötetben az újabb magyar nyelvnek egy olyan nagy összefoglalása, amely magyar vonatkozásban bizonyos mértékben párdarabja lesz a Szovjetunió Tudományos Akadémiája jelenlegi legnagyobb lexikográfiai vállalkozásának, az Orosz Irodalmi Nyelv Szótárának, amelynek anyaga Puskitól napjainkig terjed és amelynek 15 kötetéből kettő már napvilágot látott.

Tekintetbe véve népünk egyre növekvő kulturális igényeit, mindenesetre két fontos követelményt kell szem előtt tartanunk.

Az első az, hogy mindenkor a nyelvi fejlődés leglényegesebb sajátosságait kell megragadnunk és — kivételt csupán a legnagyobb nyelv művészekkel téve — semmiesetre sem szabad szótárunkat „hapax legomenonok”, egyszer-kétszer előforduló, halvaszületett nyelvújítási szavak vagy egyéni szóalkotások lepkegyűjteményévé alacsonyítanunk. Adataink minden bizonnyal eléggé bőségesek lesznek ahhoz, hogy a szerkesztés időszakában, tehát körülbelül 4—5 év múlva, az élő nyelvi anyagot, vagyis azt, amely a fejlődésnek egy adott szakaszában eleven erőként hatott, világosan meg tudjuk különböztetni a holt anyagtól. Persze nem szabad csupán mai nyelvérzékünkkel ítelnünk, hanem minden esetben gondosan kell mérlegelnünk, milyen volt egy-egy szó vagy kifejezés hajdani elterjedési köre, sajátos stílushangulata, érzelmi velejárója stb. A szótárszerkesztés nagy mértékben a szerkesztő történelmi érzékén múlik.

Második követelményünk: az anyag világos, logikus és szemléltető elrendezése s e csoportosítás keretében idézetanyagunk helyes megválogatása. Nemrég a Román Népköztársaság Akadémiai Szótárának szerkesztői így fogalmazták meg az idézetekről vallott nézetüket: „Legyenek idézeteink olyanok, hogy az olvasó kedvet kapjon az egész idézett mű elolvasására”. Mindenesetre az idézett szövegnek valóban sugároznia kell a kor hangulatát: e tekintetben szintén rendkívül sokat tanulhatunk az Orosz Irodalmi Nyelv Szótárától, amelynek egy-egy Gogol- vagy Turgenyev-idézete nemcsak e szerzők szellemét kelti életre, hanem a kor történelmi levegőjét is.

Befejezésül szeretném hangsúlyozni, hogy nyelvünk új Nagyszótárának anyaga — képletes kifejezést használva — máris él, lélezkzik és napról-napra jobban bekapcsolódik tudományos életünk vérkeringésébe. Anyagunk jelenleg már a szavak harmadik betűjéig rendezve van. Ennek következtében — nem tekintve egyes szótípusokat, például a három hangból álló, igekezővel kezdődő szavakat (vö. *fel-, meg-*) — álta-

lában már össze tudjuk keresni egy-egy szóra vonatkozó adatainkat. S a Nagyszótár munkatársaihoz, akik az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének egyik csoportjaként működnek, hétről-hétre érkeznek megkeresések: nyelvészek, de történészek, sőt nemzeti táncművészeink szakértői is sűrűn fordulnak a Nagyszótárhoz azzal a kéréssel, hogy biztosítsuk rendelkezésükre a gyűjtéseinkben levő adatokat (legutóbb pl. *bricska*, *csárdás* és *közgazdaság* szavunkra kutattak nálunk új dokumentációt). Örömmel állapíthatjuk meg, hogy már most, a gyűjtés jelenlegi állapotában szinte mindegyik keresett szóval kapcsolatban többet tudunk mondani, mint az eddigi nyelvészeti irodalom. Adataink legtöbb esetben jóval korábbiak, mint a NyÚSz-ban vagy a SzfSz-ban található első előfordulások, s amint egy-egy kutató kezébe kapja az illető szóra vonatkozó idézeteket, valósággal meglevenedik előtte szavaink élete, másfél évszázad nyelvi fejlődésének tükrében. Ilyen módon igyekszik a Nagyszótári Csoport állandó kapcsolatban maradni az élettel, tudományos köreinknek s a közönség szélesebb rétegeinek érdeklődésével; ilyen módon szeretnők a nyelvészeti kutatásokat támogatni addig is, ameddig korszerű feldolgozásban végre napvilágot lát az új Akadémiai Nagyszótár.

Irodalom

AZ ÚJ MAGYAR ILIAS¹

Az első számbavehető magyar Ilias-fordítás éppen száz évvel ezelőtt (1853) jelent meg. A fordító, Szabó István, hét évvel előbb adta ki *Odysseia*-fordítását, amelyet az Akadémia nagyjuttalommal koszorúzott. Érdekes, hogy majdnem pontosan száz évvel Szabó István *Odysseiája* után jelent meg Devecseri Gábor *Odysseia*-fordítása (1947) és az is érdekes, hogy most megjelent Ilias-fordítását államunk a legnagyobb kitüntetéssel, a Kossuth-díjjal jutalmazta. Két teljes Homeros és két nagyjuttalom áll az említett száz év két határmegyéjén, s ez a találkozás több, mint véletlen.

Szabó István Ilias-fordítása a szabadságharc bukása után, a magyarországi kapitalizmus kialakulásának küszöbén, Devecserié az új szabadságharc győzelme után, az épülő szocializmus korszakának első évtizedében jelent meg. Vályi Nagy Ferenc iskolás ízü, de helyenként költői magyar Homerosa után (1821) az erősödő polgári társadalom a romantikában gyökeredző ízlésével, új Homeros-fordítást követelt, és Szabó István ezért kapcsolódott tudatosan Vörösmarty eposzi nyelvéhez és stílusához. Eljárása megfelelt a kor ízlésének, de ellenkezett a homerosi költészet szellemével. Homeros a kialakuló műköltés határán áll ugyan, de minden gyökérszála lenyúlik a népköltés talajába, tehát tolmácsolására a Vörösmarty-féle eposzi stílus semmiképpen sem alkalmas. Száz év kellett hozzá, hogy eljőjjön az a fordító, aki felismeri ezt, aki a Petőfi—Arany eposzi stílushagyományba kapcsolódik s úgy teremti meg az új magyar homerosi nyelvet és stílust. Ezt pedig korszakunk társadalmi fejlődése is megkövetelte: kultúrforradalmunk elodázhatatlan feladata volt, hogy végre olvasható és élvezhető Homeros adjon az új olvasóközönség, a nép kezébe.²

Egészen Devecseri Iliasáig csak Baksay Sándor vetett számot a homerosi eposz népi hagyományú stílusával (1901), de rimes alexandrínusaival, tájszavaival és zsíros magyarkodásával — sajnos — valósággal sújtásos, vitézkötéses magyar eposzt gyúrt belőle. Csengeri János ugyancsak beleesett a rimes alexandrínus bűvöletébe (1937). Vértessy Jenő rímtelen alexandrínussal próbálkozott (1913), s egyikük sem tudta, hogy főbenjáró elvi hibát követ el, mikor az antik eposz egyik leglényegesebb művészi elemét, a hexameteres formát elveti. Nem tudta ezt Radó Antal sem, aki nem átalotta Nibelungversekben fordítani az Ilias néhány részletét (1886), de nem tudta a különben érdemes

¹ Homeros; Ilias. Devecseri Gábor fordítása. Bp. Szépirodalmi Kiadó, 1952.

² Rövidítések: B = Baksay; Cs = Csengeri; D = Devecseri; K = Kemenes-Kempfi; Th = Thewrewk.

Szász Károly sem, aki jóval Baksy előtt (1882) rímes alexandrínusokban fordította az Ilias néhány részletét. Hexameteres, tehát hiteles Homeros-fordítást Devecseri előtt csak hárman adtak: Szabó István (1853), Kemenes Kempf József (1891) és Penori Thewrewk Emil (1906), aki azonban csak az Ilias első hat énekét fordította le.

Az alaki hűség megkövetelése nem holmi vaskalapos filológiai kicsinyeskedés, hanem mellőzhetetlen művészi elv és követelmény. Elegendő arra utalni, hogy az alexandrínus szótagszáma 12, a Nibelung-versé 14, a hexameteré pedig 13—17, bár a 13—14 szótagos hexameter ritkaság. Kétségtelen, hogy 15—16—17 szótaggal kényelmesen kifejezheti a fordító az összetett homerosi jelzőket, amelyeket a 12 szótagos alexandrínusba majdnem sohasem sikerül belegyömöszölni. Az eredeti hexameter megtartása tehát fontos stílus-követelmény is. Mily gyökeres tévedés ezzel szemben Radó Antal mentegődzése (Görög költők, 1886, VII. lap): „a művelt olvasók zöme klasszikus formát alig bír élvezni“, vagy Szász Károly felszínes nyilatkozata (A világirodalom nagy époszai I 384): „magyaros alexandrinekben próbáltam Homért a magyar olvasó szájaízének élvezhetőbbé (?) tenni“. A kérdőjel magától Szász Károlytól származik.

Vajda János, a költő, jól érezte az alaki hűség jelentőségét, mikor odakiáltotta ezeknek a magyarkodóknak: „...találkoznak még magasabb lángelmék, akik az isteni Homér fölülmúlhatatlan hőskölteményét, az Iliaszt, hatlábas rúnekebe fejtvé lefordítják magyarra!“ (Magyarság és nemzeti önérték, 1897, 133.).

Devecserit azonban nemcsak az új magyar homerosi nyelv megalkotása választja el az eddigi fordítóktól, hanem az igazi magyar homerosi hexameter megzendítése is. Mert Vályi Nagy, Szabó, Kemenes-Kempf és Thewrewk hexameterben fordított ugyan, de ez a hexameter Vergilius és Vörösmarty verselő hagyományán épül, viszont a homerosi hexameter oldottabb, lengőbb, könnyedébb, s ezzel színesebb és ízesebb, mint a vergiliusi: sokkal több benne a daktilus, kevesebb a spondeus, sőt igen sok az ú. n. daktilikus, vagyis tiszta daktilusos (17 szótagos) sor. Devecseri bámulatatos könnyedén versel, szinte szípor-káznak tolla alól a tiszta daktilusos sorok; tüneményes bőséggel, játékos gyönyörűséggel ontja a daktilusokat. Ennek egyik következménye, hogy versei homerosian lengék, frissek, lüktetők és pazarul zengők, másik pedig az, hogy nagyobb szótagszámukkal, módot adnak az oldottabb, szélesebb, analitikusabb stíluselemek (hosszú szavak, összetett szók, állandó jelzők és kifejezések stb.) alkalmazására, vagyis az igazi magyar homerosi stílus megteremtésére.

Részben a hexameter mellőzése, részben a sokdaktilusos hexameter elhanyagolása az oka a régi fordítások sok nyelvi furcsaságának. Néhány példa meggyőzhet róla, hogy ezeknek a fordításoknak a nyelve valami soha nem beszélt, mesterkéltnél, lombikban kotyvasztott irodalmi nyelv, amely teljesen hamis fogalmat ad a homerosi stílusról. Íme néhány (de könnyen százakra szaporítható) szemelvény ezekből a fordításokból:

uszka, evicke, nyiltár, kocsiháho, szaguldva, fürti, ére, törekvék (Szabó), helyhel'tt, vcln, szüd, ezenkül, esdekeve, vigasztván, rabi sors, viszon, leve, pitarajtóba, meghallgatd, beszélett bájjvirág (Szász), vón, nekül, jénylve, ingni, remélhet'd, t'om, oszt', arr' a székre, kérlek hölgyem, süvei asszonyi, édsapjának, édsanyjának, túltón, kise, kimagaslál, csudabájú, bájmóselyü, gyorsrohantú (Radó), szüm, aszondja, teljesedendö, ihok, mentre, korbély, bájtel, homlokkbukva, elvonszák, mindaha, vápia, alunnan, szátyva, megmásolhatlan, perpatvargás, küin, ben, támadvást, jöfedelékes, dejsze (Thewrewk), sergére, rérem, megrutol, bongor, állkapcája, feddöz, kelyhhel iramtak, nyilász, Sárga-Hóka-Szőcske-Csillag-Kese: lönevek, félen nézve, terüvel (Baksy), foglanak, leseleg, melleje, noszolsz, noszold, hisze, löggottál, annyán, megalitá, egyki, trojánok, lálhadd, lesanyarta, megölött (Kemenes-Kempf), széllát, tudokáljunk, levente, rají, éldelve, ületsz, serget, hühös, hányták volt azt fel rég, palka, isteneltek, fenýüretesz (Csengeri).

Devecseri verselő készségének és stílusalkító erejének s tudatosságának legnagyobb dicsérete, hogy sehol sem volt kénytelen ilyen nyelvtorzításra, a nyelvnek ilyen kerékbe-törésére fanyalodni. Ellenkezőleg: könnyed és természetes magyar nyelven, zökkenők és torzítások nélkül sikerült Homeroszt mai nyelven tolmácsolnia, olyan magyar-homerosi nyelven, amelynek megteremtéséért több mint százötven éve küzdöttek már íróink, költőink, műfordítóink s nem egyszer éppen a legjobbak.

Molnár János (1789) és Révai Miklós (1801) kísérletei után Kazinczy (kétségtelenül Lessing és Herder nyilatkozatai nyomán) kijelentette, hogy Homeros „fordíthatatlan“.

Kölcsey évekig birkózott az Iliással s valljuk meg: sikertelenül. „Iszonyú küzdéseken kell keresztül menni a Homér fordítójának“, írja, sőt „győzhetetlen nehézségekről“ beszél. Mikor híre járt, hogy Kazinczy is fordítja Homeroszt (mindössze az Ilias három sorát fordította le), Döbrentei megjegyezte: „Jó kéz nyúl hozzá“ (1809).

Csak hogy Kazinczy egyáltalán nem volt alkalmas Homeros fordítására s ezt ő maga is tudta. Vályi Nagy Ilias-fordításának előszavában mondja (1821): „Homér jól fordítani nem is egy ember s nem egy kor dolga“. Igaza van: 150 éve folyik a munka és a régóta emlegetett „jókéz“ most jelentkezett. Kazinczy érezte Vályi Nagy fordításának tökéletlenségét, de használhatónak tartotta, addig, míg „egy más fordító, szerencsésebb csillagzatok alatt“, elvégezheti a „nagy munkát“...

A szerencsésebb csillagzat fölragyogott, a Kazinczy-óhajtotta „más fordító“ elvégezte a nagy munkát: kezünkbe adta a teljes magyar Homeroszt (Himnuszok, Odysseia, Ilias). Devecseri, Homeros első igazi magyar tolmácsa, már nem beszél „győzhetetlen nehézségekről“, hiszen Kölcsey óta hatalmas utat tett meg nyelvünk, megerősödött, meggazdagodott, friss sarjakat hajtott: Devecseri jóval dúsabb nyelvkincsből meríthetett, mint elődei, de igazi nagy érdeme, hogy ezt a kincset maga is bőven gyarapította. A régebbi hexameteres fordításokból alig húsz sort tudott átvenni, de erre sem volt szüksége: ez is inkább csak tiszteletadás az elődöknek.

Valóban szerencsés az a csillagzat, amely olyan Homeros-fordítóval ajándékozta meg néptünket, aki költő és filológus egyszemélyben. Az utóbbi ötven esztendőben csak filológusok vagy csak jelentéktelenebb költők (Szász, Radó) kísérleteztek Homeros fordításával, s így keletkezett az íztelen, színtelen, hamis magyar Homerosok egész sorozata. Devecseriben megvan az igazi költői tehetség és rátermettség, s megvan az alapos filológiai felkészültség is, hogy ilyen hatalmas feladatra vállalkozzék. De tudatosan készült is erre a „nagy munkára“: a 33 homerosi himnusz lefordítása (1948) olyan pompás edzés volt, olyan sikeres izompróba, hogy kezébe adta Devecserinek az avatott Homeros-fordítás minden művészi eszközét; itt szerezte meg a homerosi nehézségek megoldásának módszeres gyakorlatát, itt oldotta meg a nyelvi és stílusbeli problémák jörését.

S minket ezúttal éppen a magyar Ilias hangja, nyelve, stílusa érdekel, mert a szövegűség oly elemi követelmény, hogy ebből a szempontból vizsgálni a fordítást (főképpen Marót Károly tudományos és avatott ellenőrzése után) kicsinyesség és méltatlanság volna. Annál fontosabb a fordítói módszer, a nyelv és a stílus vizsgálata.

A Homeros-fordítás legfőbb nehézségeit már Kölcsey pedzette; „... mind a görög epithetonokban, kivált a componáltakban, mind a dactyluslábokban győzhetetlen nehézségek adták elő magokat“, — írja Szemere Pálnak (1814. jan. 22). Kölcsey ekkor még nem olvashatta Vörösmarty hexameterait; Vörösmarty után a daktilus már nem okozott nehézséget a magyar költői nyelvben. De az állandó homerosi jelző-okozta nehézség hangoztatásában igaza van. Thewrewk Emil írja (Homeros Iliasa, 1906, XXXIII. és LXIII. lap): „A nehézségeket a jelzők okozzák... Ezen epithetonok helyes kifejezése a Homeros-fordítónak egyik első s leghajosabb feladata... Itt nyelvünk szókincsének felhasználásán kívül az újonnan alkotandó szók életföltételeinek ismeretére s teremtő erőre van szükségünk“. Tehát: a páratlanul gazdag homerosi jelző-kincs tolmácsolásához nemcsak hatalmas nyelvkincsre van szükség, hanem állandó nyelvújításra is; de a fordítónak ismernie kell az újonnan alkotandó szók „életföltételeit“ is, vagyis tudnia kell: megfelelnek-e a magyar nyelv szabályainak és szellemének s főképpen beleillenek-e a homerosi köitemények hangulatába és stílusába?

De Thewrewk Emil még egy fontos elvi kérdést vet föl: vajjon helyes-e, ha a fordító a mienktől merőben különböző homerosi világ sajátos képeit törli vagy modernesíti, vagyis pl. helyes-e az „ökörszeműt“ nagyszeműnek fordítani? Thewrewk határozott nem-mel felel a kérdésre s tételként mondja ki, hogy a homerosi képet meg kell óvni. „A műfordításnak ez a feladata“, mondja. Hozzátehetjük: a Homeros-fordításnak ez a titka és törvénye.

1. Devecseri fordítói módszerének leglényegesebb alapelve: nem a szavak tartalmát visszaadni, hanem anyagi értékét, vagyis az eredetinek szavaival visszaadni az eredetinek a szemléletét, magyarul: szóról-szóra fordítani. Kölcsey írja Szemerének (1815 okt. 16):

„Én szóról-szóra fordítok“. Egyéb stíluslemek alkalmazásán kívül ugyancsak ez a módszer biztosítja a magyar Homeros igazi hangját és hangulatát is. Hogy Devecseri tudatosan alkalmazza ezt a módszert, azt saját nyilatkozatai bizonyítják: „Az ismétlődő sorok különböző megoldása nem sértette a szószerinti hűség elvét“. Vagy: „Ha az eredeti műhöz minden tekintetben legszorosabb hűség elvét ebben a fordításban és más munkáimban a gyakorlatban keresztülvittem, elsősorban neki (t. i. édesapjának, akinek ezt az Ilias-fordítást ajánlotta) köszönhető“.

Néhány példa csattanósan bizonyítja, hogy milyen hitelesen őrzi meg az ilyen fordítói módszer az eredetinek színet, ízét, hangját: nevetett örömeiben a szíve (K: szíve örvendett); nehezen szedegette a lelkét (K: csak alig bírja tért magához); elhívtak már a halálba isteneink (K: halálnak szánt valamennyi isten); kérlek a lelkekre, s térdedre is és szüleidre (K: mind ami szent, kérlek); örömléteket leltük a bús zokogásban (K: magunkat már kikizokogtuk); gyalogok felhője utánuk (K: sok ezer gyalogos megy utánuk); izleljük meg egymást érces kelevézzel (K: kísértjük hát, melyikünk kopjája keményebb); verjük föl a vadszívű Árest (K: fegyverbe szállunk; Cs: keljünk csatára); mit a végzet szőtt fonalán (K: szánt neki); a bőr részeg a zsírtól (K: miután zsírral beitaták, Cs: a zsír átjárja); megmarkolta az álom (K: szender települt el, Cs: elnyomta az álom); vesd jól a szivedbe (K: jól vedd kebeledbe, Cs: vedd szivedre); férfiak és lovak ily keserű harcát feszítette Zeus (K: lovasok s gyalogok ily viadalt vívtak, Cs: így terjesztett Zeus emberek s lovak közt kemény küzdelmet); kedves lelkünket kebelünkben igázzuk erővel (K: türtessük sziveink haragát); minden harcossa az isten erőfű (K: mindenikük szívét harcvágyra gyulasztja, Cs: erőt önt az isten); lábuk elé hullott le a lelkük (K: lelohadt kebelükben a férfivitézség, Cs: mindnek az inába szállt a bátorsága); ráugrott mézizű álom (K: szeméit befodé, Cs: üdítő álom szállt fáradt pilláira).

Ugyancsak gondosan megővja Devecseri a homerosi stílus egy másik jellegzetes elemét, a kettős tagadást: soha nem lesz teljesületlen (K: sohasem változhatik); nem volt híján lakomának a lelkük; hallatlan nem hagyta; nem volt szófogadatlan; nem röppent hatástalan a nyíl stb. Devecseri az első Homeros-fordítónk, aki következetesen megővta ezt a jellegzetesen homerosi stílusjegyet.

2. A felhozott példák igazolták, hogy ennek a módszeres elvnek következetes alkalmazása fontos eszköze a homerosi szemlélet hiteles tolmácsolásának, s ezzel a homerosi hang és stílushangulat megővésének is. Ehhez azonban jó adag írói bátorságra is szükség volt: a példákhoz idézett párhuzamok mutatták, hogy Devecseri elődei visszariadtak a szószerinti fordítástól, mert gyakran szokatlan magyar kifejezéseket és fordulatokat eredményezett. Csakhogy éppen ezek az újszerű szókapcsolatok és fordulatok adják meg a Devecseri-fordításnak homerosi ízeit és színeit. Ha Kempf tanáros fordítása ezt mondja: „Sok kihizott sertés heverész vala sorban a földön | S fellobogó lángon perzselve csepeg vala zsírja“, — Devecseri merészen szóról-szóra fordítja Homeroszt: „sorra fehér-fogú sertés is hájtól ragyogóan | pörköltetni feszült Héphaistos lángja fölébe“. — Nem kétséges, hogy Devecseri fordítása a homerosi.

Azonban Devecseri tisztában van a Thewrewktől emlegetett és megkövetelt „szüntelen nyelvújítás“ módszeres elvével is, és ennek az alkalmazásában is tiszteletreméltó írói bátorságról tett bizonyosságot. Az imént idéztem a régebbi fordítások számos torzítását, csonkítását, erőszakos nyelvicamát. Devecseri az első Homeros-fordítónk, aki nem torzít, nem csonkít, nem töri kerékbe a szavakat: könnyedén, friss költőiséggel bugygyannak belőle, édesen és hajlékonyan. S ennek az a titka, hogy Devecseri bátran és szerencsés leleménnyel alkot új szavakat és összetételeket. Új költői nyelv ez, alkalmas arra, hogy mérhetetlenül sok kincsel járuljon hozzá az új magyar epikus költészet hangjának kialakulásához, s a költőket a népi hagyományokból merítő tudatos és bátor nyelvalkotásra ihlessen.

Devecseri nyelvalkotó képzelete rendkívül gazdag és eredeti. Jól tudja, hogy óriási szókincsre van szükség Homeros hiteles tolmácsolásához s azt is tudja, vagy inkább érzi, hogy ehhez a magyar költői nyelv eddigi szókészlete nem elegendő: tehát szóalkotás, újszerű szóhasználat és szóösszetétel útján kell meglevő költői szókészletünket gyarapítani, még pedig homerosi ízű és színezetű szavakkal. Páratlanul friss és rugalmas nyelvalkotó képzetetének nemcsak a szóalkotás, szóhasználat és szóösszetétel terén

veszi hasznát, hanem a homerosi ú. n. állandó jelzők magyar szókinszékének megteremtésében is. Mint említettem, a görög „componált epithetonok“ fordításában már Kőlcsey „győzhetetlen“ nehézségekre ütközött, Thewrewk is a jelzők visszaadását tartotta a Homeros-fordítás „legbajosabb“ feladatának. Devecseri — mondhatnám — játszi könnyedséggel birkózik meg ezzel a nehéz feladattal. Kifogyhatatlan bőséggel ömlenek belőle az új szavak, a régi szavak új jelentésben, a merész jelzők, a meghökkenítő, de mindig homerosi ízű szóösszetételek. És ez az új epikus nyelv egy cseppet sem merev, megcsontosodott, egyszínű, hanem szüntelenül forrongó, pezsgő, alakuló, változó, szírványos színekben játszó, úgy hogy az emberek mindennapi életét, az evést-ivást, szerelmet, munkát, áldozatot, a csaták kavargását, a párviadalok mozzanatait, a halál százfélé pillanatát mindig új, friss, eredeti, mindig másveretű szavak és szókapcsolatok érzékelteik. Devecserinek ez a délies, forró és termékeny nyelvalkotó képzelete különösen a magyar homerosi jelzők mesteri ötvözésében tombolja ki magát, szinte mámoros költői elragadtatással.

A fordítás új, mai epikus nyelvének gazdagsága természetesen csak akkor tárul fel egész ragyogásában, ha elolvassuk, s az új szavakat, fordulatokat, összetételeket és jelzőket az összefüggésben élvezzük. De bizonyára az itt következő — s röptében kiragadott — néhány szemelvény is megmutatja, hogy „ez derekabb dal, mint a többiek“.

a) Szóalkotás, újszerű szóhasználat: ráivalogtak; rohamos (szél); öregvő; habhasító; (a tenger) torlata; meghőköl; (Zeus) zsákmányos (lánya); pirosult (a vértől); vértelkedtek; gomolyult (a csatára); renyhülsz; elriogatni; előzvegyitette; seregeltek (elébe); suhogatta; (a harc) gomolya; sebtlen, nagysebtlen; (paraszat) dombolt; riadalmas (= rettenetes); (a bort szájadból) visszakucogva; fogadalmas (imák); huzdalta (haját); átszunnyadni; származat; betöretlen; kémleni; őrállani; őrzetlen; lefűrödt; feketült (felhők); lerabolta (az ingük); míves (gond); megkavarintja (a szél); kiterültek (elterültek); leszökölt; hegesült (sebe); (por) verte be (őket a földről); rivalogva; lassúdan; fosztja a fegyvert; dúlatlanul; magasult; csattogatott; gomolyít; átrontani; rezes (vért); hadriadás (= kiáltás); lesodorint; kihátrált; orvosoló (= orvos); cikázta; nagymessze; elősor; felővezkedik; (így) kavarult egybe; fogcsikorítva; felhörrén; előlte (= meggyengítette); fölriogatta; (húzta) nyomon ki (= nyomban); vendégele (= vendégbarátja); hités (= feleség); sebesítetlen; öletlen; aggság (= öregség); szunnyaszd el; sugaras; forgatagos; eredtek (= mentek); hederint; vétlen; abrakozott (mén); részeltetik (máglya tűzében); pántos (kelevész); őrlődni (kimerülni); rontottak (rohantak); így iramult el; ökrendve; felgyulladt (beleszeretett); sűrűdtek; nekitörtek (a trójaiaknak); szerteriadtak; markolatos; melegült; csilla (= csillogó); övetlen; megkísérletlen; közmegadott (bor); elősereg; károgató (hang); dolgos (szerszám); ráremekelte; remekelt ki; nehezkedtek; végzetlen (a munka); oszoltasd; lapulgat; sürgődtek; bevegült; (Patroklos) hulltaért; ledördül; felcsörrent; jajjal (sietett le); övezkedjék; okította; lassultak (paripái); (nagyszerű) röptöt (adott); kanyarult (= kanyarodott); felővezkedtek; székünk (= szék-helyünk); köldökös; (Tróját) betekinti. -- Kisimítjuk (a rossz szavakat); (melle köré) körítette (vértjét); (a görögök bárkáihoz evvel) eredt el; fek nélkül (acsargott); szúrod szavaiddal; fordulat (= megfordulás); (fegyvereit) nem vonta le; foggal mardosta a jég-hideg ércet; (nehéz karját) legyalulta; kiragyogtam (= kitüntem); visszariadni csapatához (= visszaszaladni); függesszetek le (= eresszetek le); zabolázta ki (már lovait); dárda-vetésnyire; (felénk) hömpölyög (Hektór); (sok) kitekert (tölgyet); harsány (ostor); rohamos (viadal); terítette (= leterítette); vagdalsz (= szidsz); rontson (= rohanjon); lepuffant (= lezuhant); a sűrű (nép); fegyveres (= fegyverhordozó); gondolt a lovakkal; riogat (= megfélemlít); diadalt hitt (= remélt); újdonat-új; (Zeus bennük nagy erőt) keltegetett; tenger pereménél; szanaszét rettent (minden acháj); táborszert (= táborszerte); álljátok meg a vést, sohasem fordulva futásra; szeggel rakva rakottat; fény lehetek számukra (= reménység); versenyt szálltak a széllal; lelkébe erőt vert; (Sarpédón) a várnak oszlopa volt; hallatlan nem hagyta; vesszőzze a harcba (lovaikat); (acháj részről) verték föl a harcot; keserű harcát feszítette; (a sötét föld) nyelne be; nem eresztik (lakomázni); inalj (= fuss); szárfa (= gerenda); méregbe borítja; szagat a bánat; könnye szakadt; illan (elröppen); pattanj (= siess); rettentőt riadott (= kiáltott); kikötni vélem (= kikezdeni vélem; belémkötni); zuhatag (= folyam); riadoztak (= megrémültek); harsant (= kiáltott); omolt befelé (= tódult); a várnak legmagasán; sebet ütött rá; csavarogva (= keresztülkaszul); zajos Zephyros (= zúgó); sírhelyet is kerekítettek; engedd meg (= ereszd meg) a gyeplőt; pályafutás (= verseny); legvégül (= leghátul); végső díj (= utolsó); megroskadt; kíséreljétek meg ezt a csatát (= versenyt); a hátán fut s a nyakáig ered fel (az ér).

b) Szöösszetétel: Harcsivítás; rézmfvesek; tusavivó; szekérmíves; gyeperemén; nép-pásztor; a lant húrlába; osztó-asztal; szőnyeg volt még odavetve fejaljul; harckerülés; férfiu-fő; vészcsillag; vértragyogás; rézkés (= kard); könyökalkon megdárdázta; hadszekerek; hadizaj; kelevéznyak; Idomeneust meglátták lángerejében; hírhallásunk; féregraj; kutyadongó, ebdongó; érchang; hatalom-pálca; folyamáradat; galambgyilkos; csatavivó; csatavágy; szolgaleány; zokogásvágy; vas-erő; pályafutás-jel (= céloszlop); sors-jel; fővenyszemcsék; szekeresz-verseny (= szekerverseny, kocsi-verseny); célrajutás; a hajók gyűléstere; gyászkerövet; ércvért; érckör; vendég-adomány; haditárs; hadivért; próbatevés. — Jelzők. Egyszerű jelzők: fúrge (Achilleus); ragyogó (Agamemnon); fényes (Odysseus); gerelyes (hős); ragyogó (bor); patás (paripa); szúró (szavak); vas (Arés); érces (Arés); zsákmányló (Pallas); természetes (Arés); vértés (viadal); érdes (Arés); tetemes (bástya); keserű (nyíl); derekas (dalia); meredek (harag); meredek (veszedelem); körmös (paripák); riadalmas (hadizaj); búzás (Argos); zsákmányos (Athéné); fűrtös (ligetek); sörényes (paripák); pajzsos (Zeus); gyöngéd (könny); karmos (keselyű); bős (seb); sűrű (fájdalom); csacsogó (csecsemő); megdermesztő (zivatar); sápadt (félelem); jártas (ész); markolatos (kard); forgatagos (Xanthos); teres (föld); szörny (éhség); ősz (tenger); morajos (tenger); fergeteges (Zephyros); lengeteg (ostor); égbeli (isten); fényes (bor); a hullám tarajos teteje.

Azonban a homerosi nyelv szemléletességének legjellegzetesebb eszköze mégis az összetett jelző. A homerosi szókincs java részét az összetett jelzők teszik, s túlzás nélkül mondhatjuk, hogy éppen ezért ezeknek gondos, hűséges, árnyalatos tolmácsolása adja meg minden Homeros-fordítás igazi ízet és hitelességet. Csakhogy éppen ez a Homeros-fordítás igazi bökkenője, „legbajosabb“ feladata s éppen az összetett jelzők pazar gazdagsága teszi próbára leginkább a fordító művészi készségét, főleg nyelvújító, nyelvteremtő képzetét.

Devecseri a legéberebb művészi tudatossággal, bámulatosan hajlékony nyelvi készséggel s meglepő friss és szinte kifogyhatatlan leleményességgel oldotta meg az összetett homerosi jelzők-okozta „legyőzhetetlen nehézségeket“. Az új magyar Ilias összetett jelzőinek legalább kilenczederésze bizonyítja, hogy ezek a nehézségek nem legyőzhetetlenek, ha „szerencsésebb csillagzatok alatt“ elérkezik az avatott és hivatott „más fordító“.

Túlzás volna azt állítani, hogy Devecseri hibátlanul és egyszersmindenkorra megállapította a homerosi összetett jelzők legtökéletesebb magyar másait. A két homerosi eposznak majdnem mind a 28 303 sorában van jelző: ezt a lenyűgöző gazdagságot egyetlen nyelv szókinccse sem győzi. De az új fordítás ebben a tekintetben is a legtöbbet és a legjobbbat adja, amit ma bármely nép legkitünőbb műfordítója adhat.

Itt mutatkozik meg a legszembetűnőbben, milyen pompás iskolája volt Devecserinek a homerosi himnuszok fordítása. Már ebben alakítja, csiszolja, ötvözi a legremekebb jelződrágaköveket; mennydörgésszerető (Zeus); nyilas (Artemis); hókaru (Héra); meredek-tetejű (Olympos); dúshaju; ragyogólovu; búzahozó; aranykardú; szépteremesű; szép-fűrtös; szépkoszorús; harmatmosa virágom; tarkaeszű; nyájnnyakazó; hófogú; hajnal-szülte; virágarcú; tündeokájú; táncos Théba; mélyhínárú stb. Ez már az Odysseia és Ilias fordítójának izomjátéka, csakúgy, mint pl. a 8. (Arés) himnusz első három sora: Arés, szörnyűerős, aranyosságú, kocsihajtó | bátor szív, pajzsos, várvédő, ércbeborított | hős-kezü, buzgó, jóárdájú, olymposi bástya.

Egy kis gyűjtemény minden magyarázatnál hívebben szemlélteti Devecseri összetett jelzőinek gazdagságát és változatosságát, hűségét és szemléletességét, s mindenekfelett újszerűségét:

Szélesen-országló; zúgózaju; zengőszavu; fennzengőszavu; csengőszavu; érc-küszöbű; fellegtorlaszoló; tehén szemű; mézizű; lőnevelő; lősarkantyúzó; sokleleményű; baromörző; széplelkű; bagoly szemű; ebszemű; fényesszemű; hókaru; sokrohamú (viadal); férfitorú; hétbőrű; széltiben-úr; hétbikabőrű; sohanemromló; lélekező per; köldökkel-domború pajzs; sokattúrt; kinokozó kelevéz; meredekszarvú (ökrök); jósjel-küldő; hosszúhorgas (vessző); könnyontó (háborúság); hírnévosztó (viadal); istenemelt (toronyok); égbedőfő (bérc); jófüvű; fűrttermő; sokjuhu; sokbarmú; hízotthasu; karcúbokájú; sötétgyapjas; zsákmányosztó; sűrűsörényű; jaj-osztó; vérszomju (Arés); fennsuhánó; vérmocskolt; kékfürtű (Poseidón); aranytrónszékű (Héra); széllábú sebes (Iris); aranykardú; sóhajszaporító; nyers hűsevő; nempihenő; habhasító; villám-sűrítő; horgaseszű; riasztóhangu (halál); lélekező (viadal); lélekharapó (szavak); ezüst-

lábászárú; szemrése (sisak); ércarcú (sisak); homályborított (szíve); könnyfacsaró (viadal); meredőfalú (bárkák); szívbenyilalló; ormonülő; fényfátylas; könnyűszövéssű; sáfránymezű; ködbebolyongó (Erinys); éji-ködökben-kóborló (Erinys); ezüstörvényű; szépsodró; mélyáradatú; fennenragyogó; pajzsbeverő; falkoszórás Théba; szenterejű; férfiborító (pajzs); sokharcú (csatatér); nyílszerető (Artemis); búzaadó (síkon); díjszerző ló (versenygyőztes); gondcsitító; sokvölgyű (Idé); sorsvert; lombhaju (tölgy); hevesenfűvő; lángszínű (bor); lengesörényű; szélesuralmú; nagyszívű; erős-csatahangú; harcban-erős-hangú; széprecsiszolt; bölcseszű; sűrűhajú; csavartelméjű; remekelt-díszű; tágterű (ég); sokhímetű (szij); mosolyszerető (Aphrodité); tágutcájú (Mykéné); remekelt-lábvertes; férfidicsőtő (viadal); gyorscsikájú; szívderítő (bor); mén-űző; bőrmetsző (dárda); dicső-dárdás; nemlohadó (kín); hadravalóbb; négyormu (sisak); szépkörű (bőrpajzs); vitézszívű; hírféltő; csataértő; ékesövű; csata-mocskolt; sokajándékú (feleség); szívrágó (harag); tűznelmáta (trüpos); örök-szakadatlan; gyilkostűző; csavaroszarvú; hájbanviruló (dísznő); istennagy (Achilleus); lomhábbeszű; gyöngébbeléményű; ragyogófogu; meredeKNyaku (paripa); gyorsröptű; dörgőszavu; hegyesfogu; várdúló; nagyleleményű; emberborító; szőnyűtekintetű; nagyeros; tengerkincsű; aranyorszárnyú; rótszórú; pályafutó (paripa); rémületébresztő; fennmennydörgő; magaslombú; szembefutó; földtartó; pajzsfedezetten; harcra-dühödten; fenthegyű; emberemésző (harc); húshashtó (gerelyek); terveszelő bölcs (Zeus); szélesutú (vár); lónévelő; sokpadu (bárka); nép-terelő (Atréus); dúsnyájú; magashegyű (hullám); tágterű (Trója); sokzaju (víz); rohanólábú; sereget-vezető; riadóhangú; vadszívű; mennykővező; szelkedvelte; fehérragyogású; lágyfűvű; városrontó; szélesebb; jókelevézű; görbültjű; isteni-képű; dúsötű (föld); szavajászó (= álnok); dús-szölőfűrtű; sürtügyapjas; széljárt (vár); lábemelő (paripák); néphordó (nagy út); istennel-hált (földi leányzó); zajszerető; aranyorsós; hadszekeres; gyászokozó; ragyogógombú; szelhelhárító; vadtelű; mosatlanlábú; földönháló; teljesfegyveresen; csúfzaju; hadszekeret-húzó; győtt-sebesülten; nagyfagyosan; fehér-tajtékú; nagy-erőszakos; férfiúorsvasztó (csatavész); búzahozó; mélyörvényű; jóhegyű; esküvevő; sőtétfelhőjű; erős-dühös; légbölcszületett; remek-fonadékú; földemelő, föld-rázó, földövező (Poseidón); oltárfigyelő; vérbeborult (= véres); díszesmivű; levélfosztott (fahasab); szépasszonyu (föld); férfierős (amazonok); egekbelakók; dárdafozó (kezem); erős kapuzáró (Hádés); sokfűvű (orvos).

Devecseri abban is hű marad a homerosi nyelvi hagyományhoz, hogy az ú. n. állandó jelzőket nem merevít meg, hanem a homerosi szó-árnyalathoz képest maga is módosítja, változtatja, színesíti, a sor hangulata vagy a jelző szerepe szerint. Így Achilleus: gyors, gyorslábú, rohanólábú, fúrge, fúrgefutású; Iris sebes, szélesebb, szellábú, viharlábú; a paripa patás vagy körmös; Zeus pajzsos vagy pajzshordó; a tenger ősz, őszhabú, fehérrhabú, szürke, vagy mélyáradatú, mélyvízű, morajos, sokzajú, zúgózajú; Agamemnon: szélesen országoló, szélesuralmú, szelítiben-úr; a bor ragyogó, fényes, mézízű, lángszínű stb.

Persze a többszáz homerosi jelző fordítása nem sikerülhetett mindig kifogástalanul. Már az imént említett „pajzshordó“ és „pajzsos“ jelzők sem fejezik ki pontosan a homerosi értelmet: Zeusnak ez a homerosi jelzője (aigiochos) a. m. „aigistartó“, vagyis védelmező, viharzó. Helytelennek érzem a „réti ökör“ és „földi ökör“ kifejezést „ridég marha“ helyett. Mindvégig helytelen a „mélykeblű“ jelző; a görög bathykolpos szó értelme: hosszüleplű, buggyosruhájú, omlóköntösű (B: mellyes; K: hosszúruhás; Cs: mélyövű); a „mélykeblű“ szónak nincs értelme.³ Érthetetlen a magyar olvasónak a Notosnak (déli szél) ez a jelzője: felderítő (máshol: fehérfelegajtó; Horatiusnál „fehér“, Cs: fényes, K: rohamos); helyesen: tisztító, felleghajtó. Érthetetlen a „beszédes népek“ kifejezés (20: 217); másutt helyesen fordítja „földi halandók“-nak (2: 285). A „hosszúra nyújtó vég“ sem világos; értelme: kinyújtóztató halál; itt jobb volna „dermesztő halál“. Trója állandó jelzője „sokrögű“, „rögösföldű“ (= termékeny); helyesebb volna „dúsrögű“, „kövérrögű“. Félreérthető a „sok-könnýű Árés“ kifejezés; máshol (17: 512 és 544) helyesen fordítja: „könny-facsaró viadal“. Félreérthető az „alantnyugovók“ szó is, helyett: alvilágiak. Trója általában a várak jelzői igen változatosak: jólépitettfalú, jólépitűt-kőfalú, jóbástyájú, ezüstbástyájú (Mykénéi); ennek az utóbbinak nyoma sincs az eredetiben; továbbá: jólépitű, jófalú, tágterű, tágutú (ennek az alakja furcsa), szélesutú, tágutcájú, jólmagasított, széljárt. Félreérthető a „jólakosú“ jelző; helyesen „népes“; más helyen (2: 648) jól fordítja D.: néppel-teli.

³ Devecseri itt népnyelvi jelentésében használja a *kebel* szót. A MTsz szerint u. i. Somogyban és Baranyában a. m. 'derékig érő rövid női ing (fél-ing, ingváll)'; Baranyában, Szlavóniában, Brassó m.-ben, Moldvában 'pendely, alsószoknya'; Szlavóniában 'a nők rendes felső ruhája'. Kiss Géza Ormánysági szótárában 'derékon fűző fölé ráncolt, féllábszárig érő, bő, fehér szoknya'. Természetesen ezt a jelentést az olvasó nem ismerheti, használata azért hiba, s legalább jegyzetben meg kellett volna magyarázni. A szerk.

Javítandók még a következő jelzők vagy jelzős kifejezések: lomha borostömlő (1 : 225) helyesen: részeges; nép rágója (1 : 231), helyesen: kapzsi, népnyúzó; borszínú tenger (1 : 350), helyesen: végtelen tenger; kétsoru, jópadu bárkáit (9 : 683), helyesen: elől-hátul felv, jöfedélzetű; törni-tudatlan (15 : 19), helyesen: törhetetlen; fennfigyelő (11 : 544 : fenn trónoló, magasságos, felséges); orrfacsaró düh (18 : 322 : rettenetes, ellenállhatatlan).

Két homerosi jelző magyar mása (fekete, halhatatlan) nem használható a magyar hexameterben. Thewrewk úgy segített magán, hogy a „fekete“ első szótagját hosszúnak vette, más fordítók meg a halhatatlant halhatlan-ra csonkították. Devecseri szerencsés leleménnyel oldotta meg ezt a kérdést; a „fekete“ az ő hexameterében: éjszínű, éjszín, sötét, homálybaborított, barna; de azonnal az eredeti szót használja, mihelyt ragozott alakban fordul elő: feketébe borult kebelét stb. A „halhatatlan“ szót helyettesítő változatok: nemmúló, sosemmlő, nemenyésző, elnemenyésző, égbeli, örökéltű, haláltalan, végtelen-életűek (3. himnusz 291).

Az új magyar Ilias dúsgazdag nyelvkincséből itt kiragadott szemelvények bőségesen bizonyítják, hogy az igazi műfordítás jóval több az egyszerű tolmácsolásnál: alkotás. A felhozott kifogások itt is, későbbi megjegyzéseimben is, elenyésznek a szerencsés megoldások száza mellett. Puztán a fordítás szókincsének vizsgálata is megmutatta, hogy az új magyar Ilias nemcsak érthető, mai és magyar, hanem minden ízében homerosi is. Népünk most első ízben kapja kezébe Homeroszt olyan magyar nyelven, amely nem zökken, nem csikorog, nem dőcög, hanem ragyog, zeng és árad, édes költőiséggel.

3. Az új Ilias-fordításnak itt megvilágított szókincese után tanulságos lesz szemügyre venni a fordítás „mondattanát“ is, vagyis a javarészt népi hagyományokból és elemekből gyűjtött, megállapított vagy művészi módon megalkotott nyelvkincs felhasználását és érvényesülését a fordítás stílusában. Mert a fordítás hitelessége s ezzel sikere ezen fordul meg: híven zengi-e vissza a magyar költő a népköltésztől ihletett görög műköltőnek, Homerosnak, hangját? Megőrzi-e az eredetinek a képeit, megmarad-e a Homeros-korabeli, kialakuló rabszolgatartó-társadalmi fejlődés fogalomkörében? Tükrözi-e a homerosi ember élet- és világszemléletét? Átmenti-e a magyar fordításba az eredetinek hangulati elemeit, ritmusát, a szélesen analitikus epikus előadásmódot, a költői alakzatokat, a nyelv apró műfogásait, ódon és görögös ízeit? A Homeros-fordítónak ezt a bonyolult feladatát már Kölcsey világosan látta (Thewrewk : Homeros Iliasa XLVII—XLIX. lap) : „... a fordítás úgy jó, ha az író a maga eredeti színében tehetjük által a mi földünkre ... Úgy vélem, hogy a nyelv csak oly fordulatokkal gazdagulhat, melyek az originál színét megtartják. Újabb oldalt, hajlékonyságot, szint kap a nyelv“.

Mindenekelőtt hadd mutassam ne néhány összefüggő részleten az új fordítás homerosi hangját, hangulatát, ízeit, és egyúttal magyar költőiségét : „Mint amidőn magas égen a fénylő hold körül ékes | csihagraj ragyog és szellő sem rezzen a légben, | jól látszik minden kiszökő szirt, égbedőfő bérc | és szurdok, s a magasból terjed az égi sugárzás, | minden csillag látszik, örül szivében a pásztor: | ily sok tűz lobogott Xanthos vize és a hajók közt“ (8 : 555—559) ; „Emberemészto harc tombolt meredezve hatalmas | hús-hasító gerelyek seregével ; s már a szemeknek | fényét lopta az érc-ragyogás sugaras sisakokról, | most-kicsiszolt vértokról, tündöklő paizsokról, | melyek mind egymásba rohantak : szikla a szíve | ezt a csatát aki látva örül s nem csügged a vészben“ (13 : 339—344) ; „Myrmidonok seregét körben vértette Achilleus, | sátorról sátorra sietve : s azok valamint sok | nyershusevő farkas, melynek szíve duzzad erőtől, | hogyha agancsos nagy szarvast ejtett el az ormon | és most tépi : pofája vöröslök mindnek a vértől : | falkában mennek, s a sötét forrás tetejéről | vékony nyelvükkel lefetyelve sötét vizet isznak, | és a megölt állat vért ökrendve, a lelkiük | mellükben dühödött még, bár a hasuk dagadoz már : | így viharoztak a myrmidonok fejei s vezetői“ (16 : 155—163).

Ha vezérszavakba akarnám tömöríteni a Devecseri-fordítás három titkát, így összegezném megfigyeléseimet : a) szóról-szóra fordítás, b) szüntelen nyelvújítás, c) daktilusos hexameter. Az így nyert stíluselemek beledolgozása az eposzok nagy egészébe, a „nyelvújítás“ homerosi iránya, az egyszer szerencsésen megfogott homerosi hang és hangulat végigzengetése, és nélkül, törés nélkül, zökkenő nélkül, a hiteles magyar homerosi stílus megteremtése másfélszázad kísérletezése után : ez az új Ilias-fordítás érdeme és jelentősége.

Se szeri se száma a példáknak, amelyek hangosan bizonyítják ennek a megállapításnak helyességét. A sokezernyi sorból csak néhányat idézek, elsősorban a képalkotás, a szemléle-

tesség, az oldott epikus kifejezésmód, a hangulati elemek szemléltetésére: S már lebukott szép fénye a napnak az Ókeanosba, | s vont a tápláló földekre megint a sötét éjt; lelkedbe harag hullt; köztük eképen kélt most szóra az isteni hős; vesd messze a mérget; vasbuzogánnyal törte a zárt hadirendet; hanyatt hullott le a földre; kiket Zeus lélekölő civódással taszít össze tusára; achájok tornya, a természetes Aiás; egybekeverve kavargott jajszó és diadalszó; gyors lábú paripák dobogása ütött a fülembé; Zeus, felhők torlaszolója; fölverte a vad hadilármát; tán te deríthetsz még sugarat seregünkre; dárdafogó győztes kezem énnekem is verekedni | vágyik, eröm felgyúlt, s lent mindkét lábam előre | rontana; senki szívét nem nyomja a félsz; az acháj sereget pedig újra, gyáva menekvést indítván, fordítsa futásnak; így szólt (Apollón) és nagy erőt fújt a népterelebbe; Nestór esdeklelt, karját föl-tártá a csillagos égre; szétmetszi az isten már minden haditervünk; szemére borult az iszony riadalma; ette a tűz; halál feketült felhője borult rá; a lélektépő vég omlott le köréje; nagy félelmet hajított a szívükbe Apollón; vér pirosában ázott már a mező; a napnak éles fénye futott; elszáradt a mező, elapadt a vizek ragyogása; a Folyó-isten nem hagyta a hajszát, fölmagasult feketén; mint ha vadászifjak meg ebek közt közreszorítva | vadkan vergődik vagy erős és zordon oroslán; és koponyát roncsolt a gerely hegye s egybekeverte | vérrel egész velejét; és egymást kerülik, mert mérget hullt a szívükbe; őt megütötte: a fül fölibé a fejébe dzsidát vert; valamint tücskök liliomhangon cirpelnék; (a felhő) közeleg s a vizen zivatart ver; így gomolyult a csatára | harcban-gyors fiatal daliák sűrű hadirendje, | éjszínűen, pajzsokkal, dárdaikkal meredezve; hogy tornyos hadirendjük előre törjön; és bele mind kibomlott s a szemét a homály betakarta; add nekem azt a vitézt, vond őt dárdám rohamába; a harcok achájok | úgy sápadtak a nagy portól, mit a síkon az érces | éjig vert a futó; míves gonddal megkalapált vas; összecsapott a vértes férfierő. — Egyet a másik után terítette a dús anyaföldre; mily szörnyű beszédre fakadtál; hát e könyörgésem vidd most, Zeus, teljesedésbe; és nőjön meredek veszedelmünk, mert az achájok | nem tartják a csatát; eröm több és születésem is elsőbb; ő maga szállani szokkent, mint gyors szárnyon a sólyom; verjük föl a vadszívű Árést; isteneink Priamos várát feldúlni megadják; merni se merjen a szemembe tekintetni; hajlítsa pihenni a térdét; az achájok kélték holtat gyűjteni; hajtsd már menekülni patás paripáid; lovait futamadni fordítottá; sőt jó volna, ha volna, ki őket is erre vezetné; ingük szárítani álltak szemben a széllal; nekik inni kínálta; én kezdtem meg a szót; törvény és gyűlés tág tere tárult; szőlőt és búzát termeni áldott; láttam a lába hogyan libbent, amidőn tovasurrant; mindig jól álltad a harcot; lelsz lándzsát huszat úgy mint egyet; ily sebesen s hevesen surrant; hármasan osztottunk mindent; Achilleust fegyverre tüzelni; a haláltól őt szabadítani szálljunk; nem végzete vesznie attól; Zeus által vesszei (= nyilai) veszték; nem is élsz te soká már nekem; az Ártás, ő árt mindegyikünknek; baj után így sujt a baj engem; ő táplált, sorsvertet balsorsú; ősz fürtjeit és őszfürtű szakállát; mert meredek lesz neki győznie győzhetlen kezükön; sebre sebet valahogy ne szerezzünk; tűzláng mikor erdőt gyújtani lobban; larmája riadt az achájnak, a trósznak, mikor egymást rontani rontott; bajra baj áradt; zokogástól olvad a lelkem; gyászra nekünk és hirre magának; keserű nyila szokkent és szemben kiszaladt; paripáidat add át szállnom Olymposzra; mind teveled perelünk; dolyfőslelkű Diomédest tombolni tüzelte; Kronidés, te erősek erős fejedelme. — Áldozatlatokat vittek a szellők, édeseket; úr Achilleusnak; szép Helenának utána; sziklát ragadott föl, feketét, nagyot; hosszú egész éjjel; szelet küld végre az isten, vágyottat; fogta erős gerelyét, hegyes érc-véggel hegyeztetett; négygombos sisakot, kétormút vett a fejére; fogta a két nagy erős dárdát, ércel diszítettet, éleset; onnan nézte a futást, a siralmast; asztalt tett elibük, drága zománcozlábú csiszoltat; ráismert körben hadi sok társára; várunknak előtte; király Agamemnon; fejszét, fakidöntőt; úrnő édesanyám; az úr Agamemnon; ötven volt gyönyörű hajó; nehogy aztán isten más is akarja; éppen elég harcol Priamos nagy vára körül most gyermeke istennek; bikát őt az oroslán büszkeszívű ragyogót; öszvérek, terhet hordozni erősek; hídforma utat, hosszút magasított, széleset; Tydeidesnek utána vezette patás paripáit; vad viharok rohamát verted föl; aztán a vitéz Eumélos kapta sorát (= került sorra); hintett rá jó írt, fájdaloműzőt; és körülötte e képmásnak; gyávák, csak szemre csodások; csurgott a veríték ménjeiről, a sörényükről, le a földre szügyükről; meghallgatta Athéné: lábát s fönt a kezét, könnyűvé tette a testét; hallgass meg, nagyuram; köribe seregelnék; a csapatok közbé keveredtek; odajött közelébe s állt elibé; felhőt borítok köribéd én; Zeus a kemény viadal fölibé feszített veszedelmes éjt; közbük keveredve; forr bévül az üst.

Elődei a csonkításokkal (vigasztván, vón, kúl, halhatlan, fejdelm), a félmult igeidő használatának túlhajtásával (megölök, lemosák, hallék, megalítá), szokatlan igealakokkal (teljesedendő, teremtvék, elvonaszák), s még az indulatszókkal is (ah, hajh, hajna) és nyelvújítási szóhasználatukkal (hölgyem, bájteni, bájmosolyú, ravaszelmű, bájvirág, nyiltár) Vörösmarty romantikus stílushagyományába tévedtek, Baksay pedig az egész Homerost átfestette János vitézzé, sőt más fordítók is lépten-nyomon használtak olyan stílus elemeket,

amelyek tősgyökeresen magyarossá hangolták át a homerosi stílust (pitarajtóba, ihok, juhszél, süvei, tom, oszt, aszondja, levente). Devecseri fordításában alig akad félmult (24: 7 : szenvedé), hibátlan stílusérzékkel választja meg az indulatszókat (ej, hej, jaj, ó jaj, ó) s mindenütt gondosan ügyel a stílus görög-epikai hangjára, színére és ritmusára. Érdemes volna egy-egy remekbeszabott sorát összevetni elődei fordításával (5 : 42 : döngve zuhant le a földre, csörömpölt rajta a fegyver ; Th. : dobbant estében s bele csördül a fegyver a testén ; K. : teste nagyot puffant, fegyverzete pengve csörömpölt ; Cs. : estébe nagyot döng, csörren meze testén), de egyetlen részlet összehasonlítása is meggyőzhet Devecseri fordításának homerosi hitelességéről. Ez a részlet (7 : 235–241) Szabó István fordításában így hangzik :

Engem ugyan, valamint gyarló sihedert, avagy épen
Nőt, ki csaták műveit nem szokta kezelni, ne kísérts!
Mert tudom én, mi az ütközet és mik az emberölések.
Jól tudom ám én a bikabőrt forgatni akár jobb
Részre, akár meg balra s azért vetekedni kitartván ;
El tudom Aresz erős táncát én jární gyalogként,
És tudok ütközetet, rohanó paripákra szökélve . . .

Kemenes-Kempfnél : Oh ne kísérts engem, valamint mohos állú suhancot,
Vagy fiatal nőcskét, ki nem ért véres viadalhoz ;
Jól tudom én a csatát, jól értek a férfioléshez,
Jobbra vetem paizsom, vetem én azt szinte balogra,
S ebben is áll paizsos küzdésem a harc viharában!
Jól tudok én a szekérharcok sűrűjébe rohanni,
El tudom én táncolni Ares vésszes hadi táncát.

Devecserinél : csak sose próbálkozz vélem, mint gyöngye suhancsal,
vagy valamely nővel, ki nem érthet a harci dologhoz ;
jól értek bizony én a csatákhoz, a férfioléshez
és a kiszáritott bikabőrt jobb- s balfele vetni
jól tudom én : sosem ernyedek el vértés viadalban ;
jól tudom én a vad Arés táncát ropni a harcban,
jól a sebes paripák seregébe szökélni székérel.

Ezek után néhány példán szeretném szemléltetni, hogyan érzékelteti az új fordítás az átalakulóban levő görög társadalom emberének egyszerű és kezdetleges fogalom- és képzetkörét, az élet, a halál, az erő, a gondolat, az indulatok és szenvedélyek népi jellegű felfogását és kifejezőmódját.

Kedves kebeledben a lelked tud jó terveket ; kesergett lelkük a keblükben ; íme a szívem már torkom fele ver kebeledben ; kebeledben az elme nem tud hajlani ; a keblükben lelkük melegebb lett ; csakhogy az én kedves lelkem mért szól velem erről ; kedves lelkem a kebeledben leigázom erővel ; kedves szíve megdobbant kebeledben ; nem volt híján lakomának a lelkük ; nemremegő a te elméd is kebeledben ; hős szívem és lelkem nagyon ösztönöz engem ; hogy mézédés lelked a lándzsám el ne ragadjja ; felsőhajtva eképpen szolt nagylelkű szívéhez ; megtennem sürget a lelkem ; te meg nagylelkű szívednek légy ura kebeledben ; az én kezem által most elvesztetted a lelked ; lelke ügyelt, hogy a szép paripák lelke ne remegjen ; mézédés lelkét neki is tüstént elorozta ; míg csak szeretett lelkét ki nem adta ; vitték erejét kezeiknek ; őrizi derék erejét ; Teukros, kedves fő ; míg mellem lehel és kedves térdem tud emelni ; derék szívetek fölűdítve étekkel, borral ; lelke sietve szökött ki a megnyílt nagy seben át ; nyílával a lelkét így elorozza a hősnek ; jobbmarján verte dzsidával a lovát s ez a lelkét ott kilehelte : megölte a hőst s küzdő erejét elorozta örökre ; lenyakazta a hőst nyomban, meg is oldta a térdét ; a harc térdét oldta sokaknak ; vágyakozott valamely trósz hőst mély éjbe takarni ; kedves szíve s a térde elernyed ; elvette a szívét (= megölte) ; isten térdén fekszik, hogy én nem orozhatom-é el a lelked ; testükből az erőt meg a lelket az érc kiragadta ; a szemét a homály betakarta ; vitéz szemeit betakarta sötétség ; bíborszínű halál, vad végzet hullt a szemére ; szíved el ne veszítsed ; a bärkánál forralja epéjét ; vissza azonban már sohasem zsákmánylod a lelked, | sem nem vásárlod, ha kiszállt a fogak rékeszéből ; ám rekeszizmomban lelkem csöppet sem akart már | mérges apámnak termeiben ténfergeni többé ; megszállta a méreg, mely bölcseknek is olykor | megduzzasztja szívét ; annak szemhéjára sém ült álom ; nyomban elért szívéhez a szózat ; elűzte a végzete napját ; az állatnak nem rettetp nagyszerű szíve ; csontjából lelke kiröppent ; bőrén egymást kergetik egyre a színek, | lelke se tud rekeszizmában megfélni nyugodtan ; így a halál napját tovaűzte a kézitusában ; mert soha még nem igázta le így körülölvén a lelkem | bent kebeledben a vágy sem földi, sem isteni nőért ; ej, nem táncra eresztett ő sereget, de csatára ; és a szemed nem lát már annyira jól a fejedből ; kiben el nem enyészik az elme.

A népköltészet hagyományait őrzik a homerosi műköltészetben a szó- és szólás-ismétlések, népies szók és szójátékok s általában a stílus népi ritmusa ; mindez gazdagon és pompásan tükröződik Devecseri fordításában : várad, apád meg egész néped kárára-bajára ; hogyha

legény voltam, hát most már rajtam a vénkor ; bátya, csak ül vesztig ; egyiktek se kívánja, hogy én az evéssel, ivással laktassam kedves szívemet ; az én kedves gégémén előbb le ne csúszson semmi ital s étel ; én meg elébe megyek most, bár láng légyen a karja, | bár keze láng légyen s izzó vas bajnoki lelke ; ő a legislegszebb vizet ontja ; szolgáltunk egy kerek évig ; vesszen egészen és csúnyán s vele gyermeke és tisztelt felesége ; ágyában szunnyadt jó puha párnákon s szíve eltelt édes örömmel ; dupla talentum arany volt az ; kicserélték sok hadifegyvert, | vett a derék derekat, hitványabb kapta a hitványt ; férfiú férfiut ölt ; dárda a dárdához, pajzs ért meredezve a pajzshoz, | pajzs pajzsot, sisak ért sisakot, hős férfiú férfit ; árva magára maradt ; Aias nyomja (= kergeti) hadunk ; gyorsan a gyors szekeret görögök közt, trójaiak közt | vitték pajzsokon át, holttesteken át ; büszke Menoitiaés, lelkemnek lelke leginkább ; Árés, gyilkos Árés, vérmocskolt, bástyalerontó ; hajnal alatt, nap alatt legjobb paripák a világon ; fut, enged gyáva szívének ; védeni vágytak az aitolok Kalydönt, ama kedvest, | gyujtani vágytak a kúrások lángjával Arésnak ; lelkeim lelke szerint szóltál ; ágyat azok, mint szólt a parancs, vetekedve vetettek, | párnát és bundát meg a váznak könnyű virágát ; jaj, nyomorult, hisz hogyha megöl, kiterítve az ágyon | meg se sirathatlak te virágom, drága szülöttem ; terme tizenkettő, fedeles, faragottkővű, ékes.

4. A homerosi stílusalakításnak fontos tényezői azok a formai elemek, amelyek az epikus előadás szép hangzását, ütemes áradását, zenei zengését színezik és szabályozzák. Az eddigi fordítók meglehetősen elhanyagolták e költői eszközök használatát, Devecseri viszont ezen a ponton öntudatosan és következetesen érvényesíti fordításában a homerosi költői hagyománynak ezeket a csillogó drágaköveit. Az antik versben ismeretlen rím helyett alkalmazott kezdőrímek (alliteráció), belső rímek és összecsengések, továbbá az állandó sorok, a belső tárgy (figura etymologica), a művészi játék (s már-már bűvészkedés) a hasonló hangzású szavakkal, főleg pedig a sokdaktilusos hexameter : mindez bőven biztosítja az új magyar Ilias homerosi költőiségét.

Magától értetődik, hogy majdnem lehetetlen a homerosi kezdőrímeket magyar kezdőrímekkel tolmácsolni, hiszen az egymásnak megfelelő görög és magyar szavak ritkán kezdődnek ugyanazokkal a hangokkal ; az eddigi fordítók lemondtak erről a művészi erőfeszítésről, Devecserinek azonban számos verssorban sikerült magyarul is megzengetni a homerosi alliterációt. (4: 339 ; 5: 315 ; 21: 181 ; 23: 688 stb.) s néhol igazán remekül : bíborra ha borul tág tenger néma habokkal (14: 16) ; ifjúságod igazta csak így igaz elméd (23: 604). Azonban az esetleg elejtett homerosi alliterációkért Devecseri bőven kárpótol ezer meg ezer, másol alkalmazott alliterációval. Könnyedén, játékosan, néha túlzottan pazar bőséggel ontja a kezdőrímeket : ebben épp oly gazdag, mint Homeros. Hadd idézzek néhányat a sokezernyi alliterációból : vette magára a vértet, vágyott dárдавetésre ; ülték meg a trósz vezetők a torony tetejében ; férfiasan feleim, ne feledjünk vívni vitézül ; hájjal meg hússal, ha lehull a acháji hajóknál ; vagy hófergeteget, mely a földet festi fehérre ; mert szekereiről ez vele szembeszegülni leszökkent ; mert a patás paripák a mezőn port rúgva robogtak ; vágta fölül vállban, nekiszökve kemény kelevézzel ; senki hajóinkhoz Hektórnak hallva a hangját ; szálltak, akár sziszegő szélvész síró sivitása ; hizik a hájadon és husodon, ha lehullsz a hajóknál ; forró fürdőt forral fürtös Hekamédé ; kardok kongatták, döngették kéthegyű dárdák ; csak kaszaboltak a karddal, a kéthegyű sok kelevézzel ; kik ha kimúlnának, keserű bánatba borulnánk ; által sújtva hamar Hádés házába hanyatlik, | hogyha tovább hallgat hangjára a Messzehatónak ; s Hádés házában ha felejtés hull is a holtra ; majd szomorú szívvel tették tetemét tetejébe ; szétzúzódnak így, szekered szekerembe szaladhat ; s most ketten készen kikerültek a kör közepére ; nyershúsharapó halnak hordja halálát ; és tették tetemét tetejébe a máglya tűzének ; rakjunk rá evezőt eleget, hordjunk hekatombát ; hogy hogyan övja hadát, ha a harc a hajóig elér majd ; mint csaliton legelő csordára ha csörren oroszlán ; nemlohadó hadizaj harsant hajnalhasadéskor.

A belső tárgyat Devecserinek legtöbbször sikerül a fordításban is belső tárggyal visszaadnia : gondolatot gondoljanak ; tervet tervezgetni ; lakomat lakomáztak. Néhány helyen azonban nem ügyel a homerosi alakzatra, bár a magyar költői nyelvben szinte önként adódik a homerosinak megfelelő kifejezés (övet vett magára, e h. : övezett övet ; verekedtek, e h. : harcot harcoltak, viadalt vívtak ; lándzsáját vesse, e h. : dárdát dárdázzon). Viszont Devecseri sűrűn használ szójátékot ott is, ahol Homeros mellőzi (kínokkal kínoztuk ; lakta lakását ; esküdj esküt ; szónak szónoka stb.). Érthetetlen azonban ez a szójátéka : járatlan jár (5 : 597), mert a görög „apalamnos“ jelentése: tanácstalan, úszni nem tudó (K : együgyű ; Th : tanácstalan ; Cs : tétovázva). Egyéb sikerült szójátékai : szépséges szép, mélységes mélyén ; bajra baj ; sebre sebet ; rontani rontott ; habra hab ; tisztet ; vesszei veszték.

Ugyancsak épp oly pazarul ontja Devecseri szövege a belső rímeket és összecsengéseket, mint Homeros. Három helyen sikerül ugyanott adnia belső rímet, ahol Homeros is ad (hírhallásunk — tudásunk; kölcsön — öltön; beszéltek — éltek); de legtöbbször önállóan díszíti vele a fordítás stílusát (hullnak — borulnak; töltött — köszöntött; holtak — hatoltak stb.), mégpedig néha megtoldva egy-egy szóval a görög szöveget (15 : 550 és 17 : 320 : Ilionába, honába), néha még ragyogó leleménnyel aknázza ki a Homeros-kínálta lehetőséget (15 : 192 : míg Zeus széles eget, leget és sok felleget is nyert). Ilyen pompás nyelvi készség mellett igazán sajnálatos, hogy nem tudta eléggé szerencsésen tolmácsolni a két legszebb homerosi szójátékot (2 : 485 : hümeis gar theai este pareste te iste te panta = istennők vagytok s mindent jól látva ti tudtok; 23 : 116 : pólla d'apanta katanta paranta te dochmia t' elthon = dombokon át, uton föl, uton le, csavarogva vonultak). Joggal várhatjuk Devecseritől ennek a két hármasszójátéknak homerosibb magyar megoldását.

Az ismétlődő, ú. n. állandó homerosi sorok megoldásában bizonyos szabadságot engedett meg magának, véleményem szerint is igen helyesen. Árnyalta az ilyen sorok egyhangúságát némi módosítással, rökönértelmű új szó beiktatásával, de mindig úgy, hogy az olvasó azért éri az ilyen sorok refrén-jellegét és fontos tagoló-szerepét az epikus előadásban. Ilyen változatok : s rózsás ujjaival miután fölfénylik a hajnal — és hogy a rózsásujjú Hajnal kélt ki a ködből — s rózsás ujjaival mikor eljött újra a Hajnal; és őt megszólítva ekép szárnyas szavakat szólt — hát őt megszólítva ilyen szárnyas szavakat szólt; áikulcsolta kezét szorosán, szót szólva kimondta — megszimogatta fiát kézzel, szót szólva kimondta; így szólt és zokogott, vele nyögtek az asszonyok is mind — szólt és felzokogott, vele sírtak a trójai nők is — így szólt sírva s az asszonyok is nyöszörögve zokogtak. Kitűnően sikerült két sűrűn előforduló ismétlődő sor megoldása : döngve zuhant le a földre, csőrömpölt rajta a fegyver; férfiasan feleim, ne feledjünk vívni vitézül. Ellenben a Múza segítségülhívását jelző, többször ismétlődő sor (2 : 484; 16 : 112 stb.) fordítása nem sikerült; a magyar szöveg prózai és túlságosan józan fogalmazását még a szerény belső rím sem teszi költőivé : s most, Múzsák, ti beszéltek, olymposi bércenek éltek. Helyes fordítása : mondjátok el most nekem, olymposi palotákban lakó Múzsák . . . Egyébként az ismétlődő sorok fordításának kérdésében Devecseri, a könyv utóiratának, részletesen ismerteti felfogását és eljárását.

Említettem már, hogy Devecseri az első magyar Homeros-fordító, aki tudatosan a frissebb, színesebb, daktilusosabb hexametert, vagyis az igazi homerosi hexametert alkalmazza. Homeros-fordítása azonban nemcsak úttörő ezen a ponton, hanem úgyszólván tökéletesnek nevezhető. Ez nem annyit jelent, hogy nincsenek gyengébb sorai, annyit sem, hogy pontosan ott használ daktilusi vagy spondeusi sort, ahol Homeros, hiszen ez épp oly lehetetlen és fölösleges vállalkozás volna, mint minden homerosi kezdőrímet kezdőrimmel visszaadni. De annyit mindenesetre jelent, hogy itt is érvényesül Devecseri költői nyelvének gazdagsága s könnyen igazolható, hogy ebben a magyar Iliasban a sokdaktilusos és a tisztadaktilusos sorok száma megközelíti az eredetét. Már pedig a homerosi hexameter ötvözése — a sok daktilus miatt — több szóttagot kíván meg egy-egy verssorban, gyakorta hosszabb, lüktetőbb, színesebb, ritmikusabb szavakat és így fontos tényezője a stílusalakításnak. Ime néhány remekbe sikerült tisztadaktilusos hexameterre :

könnyeden, úgy ahogy az rohan át kifeszülve a síkon; fut szorosán közelében a cséve, ha fürge kezével; rajta, segíts zaporán, mutogasd tüzeid lobogását; lábuk emelve tovább szaladoznak a messze mezőben; holttetemek közepette heverjek a vérben, a porban; messzegurult zajosan, paripák dobogása közébe; mint hegyek ölyve, a legesebesebb valamennyi madár közt.

Megfigyelhető, hogy a sokdaktilusos vers rendszerint hangfestő eszköz: jelzi a gyorsaságot, az izgalmat; elevenebb, drámaibb, lüktetőbb eseményeket vagy folyamatokat fest. Viszont a sokspondeusos sort, vagy az olyant, amelynek ötödik verslába spondeus, nyugalmas, lassú, komor, néha humoros folyamatok, események, hangulatok festésére használja Homeros. Devecseri igyekszik a fordításban is spondeusos verssel tolmácsolni az eredetinek ilyen lassított ütemű hexameterreit :

majd miután kétoldalt így fölfegyverkeztek; kit jól ismerek és a nevének elmondhatnám; hát odaállt a Viszály ekkor s iszonyút rikkantott; s volt ki a hőselekkű trószok közt hangoztatta; már lakománkra, utána sirathatód édes sarjad stb.

Azonban meg kell mondanom, hogy Devecseri a spondeusos homerosi versek hű metrikai tolmácsolását a kelleténél többször is elmulasztja, olyan helyeken, ahol a lassított ütemet feltétlenül meg kellett volna tartani. Így Homeros spondeusos verssel festi

a harcosok fegyverkezését (20 : 1), a virrasztást a tábornoknál (8 : 565), a bolyongást az alvilágban (23 : 74), a jajgatás végighömpölygését Priamos palotáján (24 : 166), a tömeg ámulatát, amint a múlovaszt bámulja (15 : 682), az apró madarak megriadását a lombok sűrűjében (2 : 312), azt a dermesztő pillanatot, mikor a dárdát átveri a vértet és megáll benne (3 : 358) stb. Feltétlenül meg kellett volna tartania a spondeusi verset ott (1 : 600), ahol az istenek lakomáján a bicegő Héphaistos körbenjár és nektárt töltöget s közben elmondja : hogyan dobta le egyszer Zeus az Olympusról, olyan erővel, hogy belesántult ; az istenek „nemlohadó nevetésre fakadtak“, amint hallgatták és nézték a bicegő tagbaszakadt kovácsistent. Itt az ötödik láb homerosi spondeusa (poipnüonta), pompásan érzékelteti az isten groteszk mozgását. Devecseri megoldása (istenek ott, látván Héphaistos mint sűrűg és fúj) nem szerencsés ; a poipnüo görög ige jelentése : sűrűg-forog, buzgólkodik (Devecserinél is 14 : 155 : igyekszik ; 18 : 421 : serénykedtek ; az Odysseia-fordításban 20 : 150 : nagysebesen), de semmiesetre sem „sűrűg és fúj“ : ez az utóbbi ige meghamisítja a homerosi képet s egyúttal az értelem is, a spondeus eljétése pedig a verssor és a jelenet groteszk ritmusát.

Viszont Devecseri szerencsés leleménnyel használ spondeusi verset ott, ahol Homeros mellőzi az ütemlassítást, holott szükség van rá. Így Devecseri sora : és szekerük ragyogó fal mellé állították (8 : 435) jobb, mint a homerosi daktilusos sor ; ugyancsak jobb Devecseri spondeusos megoldása ott (1 : 327), ahol a két hírmondó kelletlenül megy a tengerparton Achilleus sátrába, hogy elhozza a szép Briseist : kelletlen mentek meddő tenger vize mentén ; a lassú ütemet és a kelletlen hangulatot Devecseri spondeusai jobban festik, mint Homeros csupa-daktilusos sora.

Éppen így vagyunk a fordítás daktilusos hexameteireivel is : Devecseri sokszor használ tiszta daktilusos sort olyan helyeken, ahol az eredeti mellőzi vagy éppen spondeusos megoldást választ, holott nyilvánvaló, hogy a csupa-daktilusos sor alkalmazása a helyes. Ilyenek : mind a gyalog s a lovag s iszonyú hadilármával rivalgott (2 : 810) ; hogy vele megverekedjenek ott iszonyú viadalban (3 : 20) ; futva futott el a vértés acháj seregek fala mentén (12 : 352) ; Héra pedig felugorva suhant az olymposi csúcsról (14 : 225) ; vágytak a várba, nyomukba rohant riadó Agamemnón (11 : 168) ; féke-szakítva ha nagy dobogással a síkra iramlik (15 : 264) ; ily sebesen törekedve repült tova szélesebb Iris (15, 172) ; útnak eredt a mezőn sívítők gerelyek sűrűjében (20 : 319) ; csörgedez át a mezőn, kanyarogva csobog le a lejtőn (21 : 261). Hogy ez homerosi hang és stílus : kétségtelen.

5. „Hír se ad oly hangot mindég, aminőt mi szeretnénk“, — mondja Horatius (Ars poetica 348) s ugyancsak ő mondja, — és éppen Homerossal kapcsolatban, — „Bánt, mikor azt látom, hogy néha Homeros is alszik“ (Ars poetica 359. Vietórisz József ford.). Már az imént rámutattam, hogy Devecseri túlzottan sok spondeusi verset használ, éppen olyan helyeken, ahol semmi ok sincs a ritmus-lassításra. Ez hiba s ezt a hibát nem teszi jóvá azzal, hogy másutt meg úgyszólván „kijavítja“ Homerost, mikor spondeusos verset alkalmaz ott, ahol ezt az eredeti elmulasztja : a „poipnüonta“ sor mutatja, mily szerves és szarvas hiba a homerosi spondeus-sor mellőzése.

Éppen azért, mert az ilyen hatalmas arányú mű soha sincs készen és szüntelenül furni-faragni, csiszolni és szépíteni kell rajta : nem szabad a fordítás hibáit komor szemöldökráncolással bűnül felróni. Van szépséghiba, akad zökkenő is, négy-öt (nem több!) homályos vers is meghökkent, azonban sohasem szabad felednünk, hogy mind a 16 193 Ilias-vers nem lehet egyformán tökéletes. Ha mégis főlemlegetek néhány hibát, csak a fordítás jövedő tökéletesítése érdekében teszem.

Nagyon szerettem volna, ha Devecseri az 1. ének 528—530. sorának fordítását gondosabban és hívebben oldja meg. Ez a három verssor azt a mozzanatot festi, mikor Zeus bölint, annak jeléül, hogy teljesíti Thetis kérését, s bölintásával megrendíti az Olympost. Az ókori hagyomány szerint ezek a sorok ihlették Pheidiaszt fenséges olympiai Zeus-szobrának megalkotására. Nos : Homerosnál az 528. sorban csak 1, az 529-ben is csak egy spondeus van, az 530. sor pedig csupa daktilus. Homeros a majdnem tiszta daktilusi sorokkal a jelenet mozgalmasságát, izgalmát s egyúttal fenségét festi, tehát a fordítónak feltétlenül kötelessége lett volna az eredeti ritmust megtartani. Ezt a három sort eddig egy fordítónak sem sikerült méltón megoldania. Érdemes ide iktatni néhányat az eddigi fordításokból :

Kazinczy : Mondá s barna szemöldjeivel hunyoríta Kronion
S ambroziás haja föllebbent a rettenetesnek
Homloka szent bércén s megrendült a nagy Olümposz.

Vályi Nagy : Mond vala s barna szemöldökivel ráinte Kronion,
S ambroziás haja rázódot az olümpi királynak
Isteni főjéről s rengette a nagy Olümposzt.

Kölcsey : Mond — és barna szemöldjeivel hunyoríta Kronion,
S ambroziás haja fellebbent volt a fejedelmnek
Homloka szent bércén s megrendíté nagy Olímpot.

Szabó István : Így szólott Zeüsz és szögarna szemöldivel intett,
Ambroziás haja feltorzadt a boldog uristen
Mennyei főjének, mire megrendüle Olümposz.

Szász Károly : Mondá ; s barna szemöldeivel ráinte Kronion ;
Ambroziás haja meglebbent a nagy égi királynak
Büszke fején s hogy megrázá : rengett az Olümposzt.

Kemenes-Kempf : Szól vala nagy Kronidés s a szemöldökivel hunyorított
S halhatlan fejről a világ felséges urának
Fürtje előre omolt s bele megrendült az Olympos.

Thewrewk : Mondá s barna szemöldeivel ráinte Kronion :
Ambroziás hajfürtje előre omolt a királynak
Halhatlan főjén s bele rendült a nagy Olympos.

Devecseri : Szólt Kronion és bölintott rá barna szemölddel :
ambroziás hajafürtje előreomolt a hatalmas
nemmuló főről, s megrendült a nagy Olympos.

Érdekes, hogy Devecseri már a 7. homerosi himnusz fordításában megpróbálkozott
ezzel a három sorral :

Szólt, és barna szemöldjével bölinta Kronión :
ambrosziás haja dúsan előreomolt a királyi
nemmuló fejről : s megrendült a nagy Olympos.

Devecseri mostani, Iliásbeli megoldása csak egy árnyalattal jobb, mint a homerosi himnuszban tett kísérlete, általában azonban épp oly sikertelen, mint minden eddigi fordító próbálkozása. Már a verselés is gondatlan : az 528. sorban három spondeus van, az 529. csupa daktilus, ellenben a legfontosabb, az 530. sor, amely Homerosnál csupa daktilus, nála csupa spondeus. Hogy a homerosi sor csupa daktilusa szándékos művészi fogás, kétségtelen, s épp ily kétségtelen, hogy Devecseri csupa-spondeus sora gyökeres tévedés : eltörli az eredeti mozgalmasságát, izgalmát, fenségét. Nem jó a „barna“ jelző ; az eredetinek „kyaneos“ szava a. m. acélkék, sötétszínű ; helyesen fordítja Devecseri a 20, 144-ben: kékhajú isten. Továbbá rossz a „szemöld“ szó, mert Kazinczy jogtalan csonkítása ; a szemöldökkel nem is lehet bölintani : ezért hunyorít, vagy ráint Zeus egyes fordítóknál. Bölintani csak a fejjel lehet ; ezért mondja Zeus : „fejemmel is intek“ (524. sor) és : „amit fejbölintásom is erősít“ (527. sor). Nyilvánvaló, hogy Zeus nem a szemöldökével intett, hanem a fejével. Eddig egy fordító sem törődött vele, hogy a görög „ophrys“ szó homlokot is jelent, vagyis jelképesen haragot, komolyságot, büszkeséget ; Devecseri egy ízben éppenséggel szemnek fordítja (9 : 620 : szólt s Patroklosnak némán intett a szemével ; érdekes, hogy itt pontosan ugyanaz a görög kifejezés szerepel, mint a szóbanforgó 1 : 528-ban : ep ophrysi neüse). Úgy érzem tehát, hogy a „barna szemöld“ helyett jobb volna itt : „magasztos homlok“ ; vagy : „isteni fej“. Az is bizonyos, hogy (Vályi Nagy és Kölcsey kivételével) a fordítók nem érezték meg az 530. sor görög igéjének (elelixen) műveltető jelentését ; a homerosi vers nem azt mondja, hogy megrendült az Olympos, hanem azt, hogy Zeus megrendítette ! Ezek alapján méltán várjuk Devecseritől ennek a három sornak új és tökéletesebb megoldását. Érdekes

hogy az 528. sor szóról szóra újra szerepel később (17 : 209); sajnos, Devecseri ott sem hoz jobb megoldást.

Nem tartom szerencsésnek az 1. ének két első sorának fordítását sem : stílus és verselés szempontjából egyaránt nehézkes és bágyadt mind a kettő. Furcsán hangzik az ilyen kifejezés : légy bátorságát küldötte a hős kebelébe (17 : 570); helyesen : vakmerőségét). A szóserinti fordítás túlhajtása néha az értelem rovására megy : gyors orvoslás kell : derekak szíve gyögyul amúgy is (13 : 115; helyes fordítása : üssük helyre hamar a bajt, hisz helyreözkken a hősök bátorsága); hozzá Idomeneus hadi bátorsága eképp szolt (13 : 248; a görögben „Idomeneus ereje“, vagyis „a hatalmas I.“); egyenlő harcot feszített ki (= döntetlen; 11 : 336); ifjas-szájas, fonatos hiu, lányra tesó te (11 : 285; helyesen : hitvány, szájhős, hajadra hiu, szoknyavadász); törsét, mint mozsarat gurította a harc sűrűjébe (11 : 147; mint kőkorongot, hengert); mekkora kincs hagy el engem (1 : 120); harcba szálltak nagy hegyi szörnyekkel, riadalmas végüket osztva (1 : 268); a fordítás helytelen, érthetetlen; helyesen : szörnyű módon pusztították el őket); az árpadarát fölemelték (1 : 449; helyesen 1 : 458 és 2 : 421 : árpadarát hintettek); a tavasz mezejére (2 : 91 : a tavaszi virágokra); szent fátylát egyedül hogy bontsuk a trójai várnak (16 : 100; helyesen : bástyáját, ormát, párkányát); ércbeborult (15 : 221 : páncélos); szárnyán száll a sötét sas (21 : 252 : támad; ugyanazt a görög kifejezést helyesen fordította D. a 16 : 752-ben : mint az oroszlán támad); elhagyta a lélek (22 : 467; a fordítás félreérthető; helyes értelme : elájult); amint a káramhoz elérték (24 : 29; érthetetlen; helyesen : mikor Parist a pásztortanyáján fölkeresték); kora elhullásra jöelt (24 : 540 : rövidéletű); dalnokok ültek rendeletükre (24 : 721; érthetetlen; helyesen : énekeseket ültettek mellé); s ha vesző volt is (16 : 154 : halandó); odalent két hitvány lába botorkált (18 : 411) és : vékony lábászárai lent karikáztak (20 : 37 : itt a „lent“ és „odalent“ határozószók félreértést okoznak; egyikre sincs szükség); haját-fésülő többi acháj (4 : 261; máshol „fürtös“, „hosszúhajú“, „fésülő-fürtös“, „jölfésülthajú“; egyenlő pajzs (13 : 405 : az egész testet betakaró); egyenlő-vad viadal (18 : 242 : mindenkit elpusztító); egyenlő háborúság (13, 635 : mindent sújtó); pihentek a háború hídján (8 : 553) és : a csaták örvényei hosszán (8 : 378) : mindkét esetben helytelen és érthetetlen a görög gephyra szó fordítása; jelentése : rés a hadsorokban, szünet a viaskodásban; te is adj Zeus lányainak követőül tiszteletet (9 : 513; a „követőül“ szó érthetetlen és fölösleges); eredjetek ütközetekbe (23 : 285 : gyürközzetek neki táborszerte); a vívók (15 : 548 : az ellenség); két szerető bajtársa emelte a testét s mély sóhajtással vitték (13 : 423 : csakhogynem a két bajtárs sóhajtott, hanem a sebesült nyögött, akit vittek); kutyaképu (1 : 225 : ebszemű, szemtelen); jaj, te szemérmertlenség-köntösű (1 : 149 : szemtelen, arcátlan, becstelen, pökhendi stb.); a futó (öz vagy nyúl) makogó szava hallik (10 : 362 : nyúszítése); károगत hanggal (17 : 756) és : vad sivitással (17 : 759), helyesen : kétségbeesett sikongással; hiszen így csevegünk mi a harcban (17 : 228; az ironikus homerosi kifejezésnek ez a fordítása érthetetlen; jobb volna : enyelgünk); két bukfences táncos a körben lejtett (18 : 606; ezek bohócok voltak, tehát nem lejtettek, hanem bukfenceztek); hogy sose turbékoljatok itt nekem (9 : 311 : ne locsogjatok); két ülés párkánya (20 : 500; a harcocsiban nem volt ülés, tehát : a kocszi pereme); kettős kelyhet (1 : 595 : kétfűlű); jólforgó kicsi tárcsát (5 : 453 : könnyű); a harci csodát hordozta kezében (11 : 4; érthetetlen; Eris itt az aigist, Zeus csoda-pajzsát hordozza. (Itt említtem meg, hogy legalább is vitatható az istennévként használt görög elvont szók lefordítása : Viszály, Ártás, Riadás, Félelem, Zaj, Vész, Rémület, Futás, Álom, Halál stb.); sárga sas (15 : 690 : vörösbarna); kardszíjuk arany volt (18 : 598 : ezüst volt).

Javítható és szépíthető még imitt-amott a fordítás magyarság és jóhangzás szempontjából is. Nehézkes, rosszul hangzó, nyikorgó sor és kifejezés nem sok van : te se vágyj civakodni; Zeusra ütő elméjű Odysseus; sok holt volt; metssze le (= messe le); nem maradt ott; szeretettek vagyatok előttem; ajándékát átvenni; sose tel be; keressz; miért lessz (= lesel); fiamért mart; szavakat hallatva beszéltek; csak búsul s oda hogyha megyek, se segíthetem én sem; lőtte le volna; két csak föl; a bátynak; fiam karolón; sírhalmát is fölemejnök; vegyem ezt át; csavarog csak (= él); tuskén-bokrokron át; sűrűgyapju juhok; athénbeli; epív (= epeios); szidd őt kedvedre (= szidd).

Tühegyre kell szednem néhány magyartalanságot, németességet és az epikus hangnemből kirívó mai ízü kifejezést. Kezdem a mai szavakkal és kifejezésekkel : intézd csak te; reszket rémesen; a harc állója (= harcos); sziklaszilárdan (ném. felsenfest); vissza zsákmánytól, rohanás a hajókra; s volt ki hangoztatta; úgy ahogyan mondom (= annyit mondok); ostoba vagy s szívéd megszedült; robot; csontját darabokra lapítom; le ne hágyjon; le ne álljatok; lemaradt; piszkálta; hogyha e kettőt elkapjuk; egyedül Hektórra magára sem lehetünk elegek; ők elegek, hogy fölartsák; sose tartsál fősvény házastónak elnaspángolom; ne nyafogj; éppen ilyennek tűnt; hőnszeretett.

Magyarosság szempontjából kifogásolnom kell az ilyen kifejezéseket : fültőben (= fültő-vön) ütötte; adja neked szép fegyvereit s néki ha néznek, még el is állnak a harctól és : hátha neked néznek (11 : 799 és 16 : 41) = ha összetévesztenek vele; ha azt hiszik, hogy te vagy Achilleus (B : ötet véve benned; Cs : ha őt látnák benned); ezt voltak végzendők; a trójaiaknak láttassad magad; bekente balzsammal, a nála levővel; vonó paripáik tartották iszonyú zajjal (= kocsihúzó lovakat visszatartották); legjobb szeretek; más néven híva Szekér ez; hordágyra helyezték (18 : 233); máshol : kerevet (22 : 352; 23 : 171), ágy (24 : 720), az Odysseiában (24 : 44) nyoszolya; helyes fordítása a nyelvújítási „hordágy“ helyett: gyászpad, ravatal; kedvec társam; két paripája fegyvernök-szekerész fékén (13 : 386): ez így érthetetlen is (értelme: két paripáját a kocsihajtója zabolázta), erőltetett is, nyelvújítási is; egyébként a fordításban rendkívül sűrűn szerepel a fegyvernök, a szekeresz, a néhol helyesen alkalmazott fegyverhozó (24 : 396) és kocsihajtó (Odysseia 11 : 259 : kocsizó) helyett; bosszúja sokáig állatlan ne legyen; amiatt lett most lakolód. Helytelenül használja a szemben névutót néhány helyen: mi szükség veszekednünk egymással szemben; leteszek haragomról véled szemben; Trójával szemben küzd; elnemenyészőkkel szemben tombolni tűzelte; haláltalanokkal szemben hadakoznám; vívhatná daliákkal szemben a harcot.

Németességek : forrásdús (quellenreich), — azonban sok helyütt : sokforrású (K : patakos, patakban dús; Cs : vizekben dús, forrásban gazdag, források anyja, forrásfakasztó); gyászterhes, viharterhes; rézterhes; végzetteli; vészeli; büteli; homályteli; rémteli; galambteli; vézsorsók. Kijavítandók még az ilyen jellegzetes németességek : visszautunk (Rückweg); messze az első.

Amint a felsorolásból megállapítható, a hiba nem sok s egyik sem égbekiáltó, de mind olyan, hogy javítandó és javítható. Ha a fordító végrehajtja ezt az „utolsó simítást“, az új magyar Ilias még tisztább fényben fog felragyogni.

Verses fordításban szinte elkerülhetetlen egyes szavak kihagyása vagy betoldása. Az időmértékes vers gyakran rákényszeríti a költőt (s a fordítót) az ilyen műveletre s főleg a betoldásra. Azonban Devecseri túlságosan is él — és nem mindig szerencsésen — ezzel a költői szabadsággal. Jellegzetes töltelékiszavai: szép, nagy, sok, hős, deli, drága, édes, jó, egészen, mondd stb. Sűrűn használja az állandó jelzőket ott is, ahol az eredetiben nem szerepelnek, gyakran megváltoztatja az eredeti kifejezést s nem egyszer ígéket vagy többszavas kifejezéseket is beiktat; 9 : 309 : vissza se fogjam; 2 : 109 : szárnyas szavakat; 2 : 356 az elragadott Helené; 24 : 8 : vizek meredek veszedelmét (= a küzdelmes tengert); 13 : 714 : lobogós; 18 : 163 : a két vértés hős isteni Aias (= a két harcias Aias); 21 : 239 : mély örvényei közt gyönyörű habbal betakarta (= nagy mély örvényeibe rejtette.) Bár a többszáz betoldás jórésze mellőzhető lett volna, tárgyilagosan megállapítom, hogy a töltelékek általában híven belesimulnak a homerosi stílusba (1 : 358 : tenger mélységes mélyén; 23 : 186 : ambrasziás; 23 : 211 : achájok jajszava; 23 : 230 : nyögve viharzott; 16 : 393 : nyihogó rohamukban; 16 : 398 : ölt-kaszabolt). Nem is ezeket kifogásolom, hanem inkább a heneje töltelékeket, s még inkább a homerosi jelzők, szavak, kifejezések elhagyását, aminek nem egyszer a homerosi hangzás, szín és jelleg elszürkítése a következménye (6 : 285 és 10 : 107 : megfordítja szívét, e h. kedves szívét; 1 : 468 : nem volt híján lakomának, e h. illő lakomának; 2, 487 : danaosz daliák, e h. danaoszok vezérei és fejedelmei; 24 : 151 : amelyre Achilleus hozta a véget, e h. amelyet az isteni A. ölt meg; 13 : 174 : az acháj gályák, e h. az elől-hátul fvelt acháj gályák; 23 : 296 : azt Anchisiadés Echepólos küldte a bátynak, e h. azt Anchisiadés Echepólos adta ajándéku Agamemnonnak; 17 : 112 : kedvetlenül kullog el onnan, e h. az akoltól; 18 : 227 : Pallasnak, e h. a bagolyszemű Athénének; 18 : 162 : pásztornép, e h. a tanyán lakó pásttorok; 23 : 126 : sírját, e h. nagy sírját).

6. Végül néhány szót az íráshibákról, a sajtóhibákról és a kötet nyomdai kiállításáról. A görög nevek átírásában némi következetlenséget látok: selloi és danaosz, delphin és nimphák. Helytelen magyar írásmódok: Kythéra-beli (15, 431; de 15, 518 : kyllénebeli); osszd fel; riasszd; Achilleussal; lóhózerősítvén; epívek (23 : 631) és: epeiosiak (23 : 632); ejh; meg' annyi (= megannyi); esküdt (= esküdt, esküdt).

A sajtóhibák jegyzékét majd a kiadóval közlöm, azonban azokat, amelyek a hexametert megrontják, itt is felsorolom: 1 : 138 : Odysseusét (helyesen Odysseusét); 1 : 554 : azt, amit óhajtasz (e h. azt, mit óhajtasz; vagy : azt, amit óhajtsz); 7 : 77 : hosszúhegyű (hosszúhegyű); 11 : 61 : Hektór az elsőik közt (Hektor); 11 : 639 : pramnéi (pramnei); 1 : 592 : napnyugvásig (napnyugovásig); 23 : 560 : Asteropaistól (Asteropáistól).

A lapok élén feltétlenül ki kellett volna tenni az énekek számát, előfej alakjában. Így az olvasónak rendkívül sok bosszúságot és idővesztést okoz az egyes helyek felkeresése. Hagyján, hogy ezt a hibát már az Odysseia kiadásában is elkövette, de ezt a rossz példát és helytelenül alkalmazott takarékoskodást nem kellett volna utánozni. Épp ily helytelen takarékoskodás a tizes sorszámozás; a könnyebb eligazodás és a zavartalan olvasás érdekében

az ötös sorszámozást is alkalmazni kellett volna. Ebben eddig a világ valamennyi Homeros-kiadása megegyezett.

A felsorolt szépséghibák nem rontják érezhetően azt a művészi élvezetet, amelyet az új magyar Ilias szerez az olvasók ezreinek. Devecserinek sikerült legyűrnie a Homerosfordítás ezernyi nehézségét és majdnem tökéletes magyar Homerost teremtenie. A bírálóknak, s bizonyára az olvasónak is, az a véleménye, hogy a hibák kiküszöbölhetők és kiküszöbölendők, hogy még szeplő se maradjon az új és remek magyar Homeroson, amely talán száz évre biztosította Magyarországon az „eposzok anyjának“ életét és népszerűségét.

Hadd idézzem végül a harmadik homerosi (Hermes) himnusz gyönyörű sorait (482—486), amelyek pompásan ráillenek Devecseri fordítására :

mert éjjel-nappal gyönyörűség ez : ha a lantot művelt és avatott művész kérdezgeti, azt ő megszólalva nagyon sok bájos hangra tanítja, mert a tanult játékos lágyan pengeti, könnyen s nem kínos fáradtsággal . . .

S hadd idézzem, buzdításul és elismerésül, a költőfordítónak és az olvasónak egyaránt, a himnusz egy másik sorát (476) :

csak zengj és pengesd és add magad át az örömeknek. Révay József

Hadrovics László és Gáldi László : Orosz—Magyar és Magyar—orosz szótár 1951., 1952 Budapest. Akadémiai Kiadó.

Felszabadulásunk után éveken át rosszul állottunk orosz szótárak dolgában. A Haász-féle orosz-magyar és a Kahana szerkesztette magyar-orosz kis zsebszótárral kellett jobbnak híjónak elég sokáig beérnünk. A középiskolai követelménynek ezek nagyjában megfeleltek ugyan és még ma is megfelelnek, de a mindennapi élet követelményeinek nem. Erősen érezhető volt tehát egy megbízható, terjedelmesebb középszótár hiánya. A helyzetet gyökeresen segítette Hadrovics—Gáldi 996 lapos orosz—magyar és 1354 lapos magyar—orosz szótárkötetete. Most már elmondhatjuk, hogy ez a két hatalmas mű, az időközben napvilágot látott orvosi, műszaki és mezőgazdasági szakszótárakkal kiegészítve, igen jó szolgálatot tesz mindazoknak, akik a szovjet tudományos vagy szépirodalomban, vagy akár a leghétköznapiabb szövegek sűrűjében búvároznak. A teljes orosz kéziratot P. D. Krajevskij professzor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Lenin-intézetének volt igazgatója nézte át. Az egész kézirati anyagot pedig az értelmezések helyességének, valamint a történelmi, filozófiai, közgazdasági és politikai vonatkozások pontosságának szemszögéből elismert nyelvész és marxista szakértők tekintélyes serege ellenőrizte.

Maga a szorosán vett szótári rész 945 lapra rúg az orosz—magyar kötetben. Utána két és fél lapon a leggyakoribb orosz keresztnevek sorakoznak fel cirill és magyar betűs alakjukban. Amennyiben van magyar megfelelőjük, zárójelben ez is meg van említve. П. Григорий Grigórij (Gergely), Евгений Jevgenyij (Jenő), Дорофея Dorofeja (Dorottyja), Елена Jelena (Ilona). Ezután következik a szótár használatának magyarázata, majd 45 lapon az orosz nyelvtan tömör összefoglalása - a cirill ábécével és az egyes betűk magyar átírásával, ejtésével az élén. A főnevek 17 csoportba vannak osztva. Valamennyinek ragozási sajátosságait számos jól megválasztott példa tünteti fel szemléletesen. Ezekre utalnak a szótári részben a főnevek mellett látható szám- és betűjelzések, amelyek egyúttal azt is értésére adják a keresőnek, hogy egy-egy főnév a 8 hangsúlykategória melyikéhez tartozik. A grammatikai tájékoztatónak talán legértékesebb része a 20 csoportba sorolt igealfajták olyan bőséges és világos taglalása, aminőt ilyen nemű magyar kiadású műben eddig még nem láttunk.

A szerkesztők az orosz-magyar kötetben nem tűzhatték maguk elé azt a célt, hogy az orosz nyelv teljes szótári szókészletét adják. Csupán az alapszókincset kívánták feltárni benne, amelynek, mint Sztálin elvtárs „Marxizmus és nyelvtudomány“ című tanulmányából tudjuk, lényeges alkateleme a gyökérszók összessége. Törekvésük sikerrel járt ; ezt egyértelműen állítják szótárunk ismerői.

Van azonban e kötetüknek egy nagyon érezhető fogyatékosága. Hiányzik benne sok földrajzi elnevezés, mint aminők Львов Lemberg, Альфельд a magyar Alföld, Кошице Kassa, Клуж Kolozsvár, Комарно Komárom, Лученец Losonc, Горы Матра a Mátra-hegység. Ezek közül hol az egyik, hol a másik a szovjet lapok magyar vonatkozású híreiben gyakran felbukkan.

Aki nem tudja, hogy mit jelentenek, esetleg félreérti a szöveget, amelyben előfordulnak. Nagyon elkélne tehát e kötet kiegészítése gyanánt olyanféle függelékszerű földrajzi névgyűjtemény, amilyent Haász Árpádné 1952-ben megjelent 799 lapos orosz—magyar kézi-szótárában találunk.

Ugyancsak mint hiányosságot említjük itt azt is, hogy nincs mindig megadva egy-egy szónak valamennyi fontos jelentése. Pl. a **Позиция** nemcsak „helyzet“-et, „állás“-t, „pozíció“-t jelent, hanem igen gyakran „álláspont“-ot, „állásfoglalás“-t is. Ennek az értelmezésnek ismerete nélkül az ember számára nem világos, esetleg még félre is érthető az az orosz mondat, amelyben a **Позиция** szóval találkozott.

Akad sok szedéshiba is, amelyek közül egyik másik értelemzavaró. Jó lenne ezeket annak idején az új kiadásból kiküszöbölni. Ennek megkönnyítésére jegyzetben pontosan megjelöljük a leőhelyüket. Az első szám a lapot jelzi, utána a *j*, illetve a *b* betű, a jobb-, illetve a balkez felőli hasábot, végül az utolsó kisebb szám megmondja, hogy felülről hányadik sorban tűnik fel a tipográfiai helytelenség. Zárójelben a helyes alak látható.*

A szótár magyar—orosz része rendkívül gazdag tartalmú, akár az egyes címszókat, akár a kifejezéseket, szólásokat vesszük. A több jelentéssel, vagy sok jelentésárnyalattal bíró szavak jelentéseit élesen elhatárolja egymástól. Eltérő jelentéseiket olykor, a szükségeshez képest, zárójelbe tett magyarázószókkal is megvilágítja. Pl. **bizalmi**: I. (melléknév) **доверенный, доверительный**; bizalmi állás **доверительная служба**; bizalmi kérdés **вопрос доверия**; felveti a bizalmi kérdést **ставит вопрос доверия**; bizalmi szavazat **вогум доверия**. II. (főnév) a bizalmi (t. i. egyén) **доверенное лицо**; a megbízott **уполномоченный**; a szakszervezeti megbízott v. bizalmi **профполномоченный, профделегат**.

Akárhány orosz szó sajátos használatát 1—2 példamondattal érzékíti a szótár, így például az **élő-t**, **eleven-t**, **élenk-et**, **élethű-t**, **közvetlen-t**, **életrevaló-t** jelentő **жив** (живой)-nak rövid, állítmányi alakja) esetében: Ő csak a tudományak **él**. Он жив одной наукой. Ennek közvetlen folytatása az **él** ige átvitt értelmű alkalmazásának egy érdekes orosz kifejezőmódja: **В нём ещё теплятся надежда**. Még él (szó szerint: pislákol) benne a remény (egy szikrája).

Méltán mondhatjuk, hogy ez a magyar—orosz rész a magukat tovább képző haladóknak, a fordítói munkakörben működőnek s általában a mindennapi érintkezés orosz nyelvét tanulmányozóknak nélkülözhetetlen segédeszköze.

E kötettel kapcsolatban elvi megjegyzésünk az, hogy annak idején, amikor majd új kiadás készül belőle, ebbe feltétlenül bele kell illeszteni az ideológiai szempontból nélkülözhetetlen szavakat. Ilyen nézetünk szerint az **ütemterv** (календарный план). Erre minden viszonylatban szükség lehet. Nem szabad tehát kimaradnia egy olyan nagy méretű szótárból, amelyben megvan az **ütem**, **ütemmérő** és **ütemvonal**. Hasonlóképpen nagyon hiányzik ebben a kötetben is, akár az orosz—magyarban, néhány földrajzi címszó. Ezek: Újzéland (Новая Зеландия); észak sark vidéke (арктика); Ungvár (Ужгород); Kassa (Кошице); Kolozsvár (Клуж); Komárom (Комарно); Losonc (Львенец); Lemberg (Львов); a Mátra-hegység (Горы Матра); a Fertő-tó (озеро Фертё); New York (Нью-Йорк); ez utóbbi kettő főleg orosz helyesírása miatt érdeklí a nyelvi különlegességek kutatóját. A fentebb már említett földrajzi névjegyzék mellékelése kiküszöbölné az imént jelzett hiányosságot is.

A szerzőknek figyelemmel kellett volna lenniök arra is, hogy a magyar—orosz kötetet nem pusztán oroszul tanuló magyarok forgatják, hanem bizonyára nem egyszer fordulnak majd hozzá útbaigazításért olyan szovjet emberek is, akik a mi magyar nyelvünk s irodalmunk iránt érdeklődnek. Ezért helyes lett volna valahol a szótár élén rávilágítani a magyar betűk hangtani értékére, megfelelő példák kíséretében. Ugyanígy jó lett volna rávilágítani arra is, hogy nyelvünkben a hangsúly a szónak első tagján van és a szavak kiejtések minden szótagjuk, sőt legtöbbször minden egyes hangjuk tisztán hangzik. Ebben a tekintetben is igen nagy tehát az eltérés a magyar és az orosz nyelv között.

A magyar nyelv szerkezetét megismerni óhajtó oroszokra való tekintettel nem ártott volna csatolni ehhez a magyar—orosz kötethez egy rövid, de jól áttekinthető magyar grammatikát, orosz magyarázatokkal. Olyanféle megoldásra gondolunk, amilyent M. G. Kahana és K. E. Majtyinszkaja Moszkvában, 1951-ben kiadott 568 lapos magyar—orosz kézis�ótára tartalmaz 60 lapon, a magyar rendhagyó igék kimerítő táblázatával együtt.

Befejezésül nem feledkezhetünk meg arról, hogy a helyes magyarság követelményei teljes mértékben kielégülnek Hadrovics—Gáldi művének mind a két részében. Jól vannak

* 47 b5, сойтись (сойтись); 100 b18, воображаю! (воображаю!); 290 b50, мпотент (импотент); 331 j8, тэриг (тэриг); 574 b44, бомбардировщик (бомбардировщик); 608 j34, популярностю (популярностью); 742 b12, вудет (будет); 758 j25, гогову (голову); 910 b52, честолюбии (честолюбие); 984 j8, сплю (сплю); 989 b8, любить megfog, любить szeret.

kiválasztva a betűtípusok is. Külön kiemelendőnek véljük azt, hogy a szerzők a több mint 2000 lapon mindvégig nagy gondot fordítottak az orosz hangsúly jelzésére, s ez a nyelvtanulás eredményének szempontjából döntő fontosságú.

Láczter István

Tamás Lajos : Albán—magyar szótár. Főszerkesztő : Tamás Lajos. Szerkesztő : Schütz István. Átnézte: Aleksander Xhuvani és tsai. Akadémiai Kiadó, Bpest, 1953, 379 l., 8°.

1. Azzal valószínűleg senkinek nem mondunk újat, ha leszögezzük, hogy ez az első albán—magyar szótár ; senkisé nem képzelte, hogy a múltban már lett volna albán szótárunk. Azt azonban már nem mindenki gondolja, milyen hatalmas feladat volt az aránylag kis terjedelmű szótár létrehozása (kis terjedelmű az olyan vaskos középszótárak mellett, mint ugyancsak az Akadémiai Kiadónál az elmúlt hónapokban megjelent : Olasz—magyar, Német—magyar Francia—magyar és Magyar—angol szótár, melyek terjedelme 1500 lap körül mozog). Megbízható albán—idegen nyelvű szótár nem igen van. A régebbieket, főleg albán—olasz és albán—német szótárak rengeteg, ma már nem használta, nem értett, olyan anyagot tartalmaznak, elsősorban grecizmusokat és turcizmusokat, melyek a nyelvéjlődés folyamán ép annyira elavulttá és feleslegessé váltak, mint mondjuk a magyar nyelvben idegenek és csak nyelvtörténeti érdekessége van a nyelvíjtás előtti latinizmusoknak és germanizmusoknak.

Míg az albán alapszókincs évszázadokon keresztül aránylag lassan formálódik, az albán nép történelmi és társadalmi, gazdasági fejlődése kapcsán a járulékos szókincs aránylag igen nagy változásokat mutat. A grecizmusok és turcizmusok, melyek mai szemmel nézve az albán nagybirtokosságának a török birodalom árnyékában kifejlődött osztályuralmával álltak szoros kapcsolatban, éppenúgy, mint például a román nyelvben a grecizmusok, melyeknek elterjedése és használata erősen időhöz kötött és melyeknek jelentősége azonnal döntően csökken, amint a török birodalom támogatását élvező, görög eredetű fanarioták, ill. az elgörögösödött román bojárság osztályuralma meggyengül — (éppen ezért, mint ezt Th. Elwert leszögezi : Über das „Nachleben“ phanariotischer Gräzismen im Rumänischen (Byzantinische Zeitschrift, 1950, 43 : 272 — 301. 1.), a görög szavak jelentősége ma már igen csekély szemben azzal az óriási szereppel, mely két évszázaddal ezelőtt volt, már nem tartoznak az albán nyelv szókincséhez, ezeket el kell vetni ; modern albán szótárban nem foglalhatnak helyet, hacsak nem akarunk nyelvtörténeti szótárt készíteni (de erről nem is lehet szó bilingvis szótár esetében).

A grecizmusok, turcizmusok úgy aránylanak az albán szókincs egészéhez, mint mutatis mutandis francia szótárban Rabelais vagy Montaigne ma már nem élő szavai, vagy olasz szótárban Dante, Boccaccio ma már elavult szókészlete, melyet senki sem venne fel francia, olasz bilingvis szótárakba, hacsak nem különös céllal készült szótárak esetében. Az albán—idegen nyelvű szótár készítésének ez az egyik alapproblémája : leválasztani a turcizmusokat és grecizmusokat. Ez azonban nem könnyű, mert szótári támaszpont erre tulajdonképpen nincs, a szótárkészítő legfeljebb saját nyelvtudására támaszkodhat, ill. meghallgathatja albán segítőársai véleményét.

A másik nagy nehézség szintén a történelmi fejlődés tényéből folyik. Albánia immár modern állam, modern intézmények, a modern élet legkülönbözőbb tényei egyre újabb és újabb szavakat kívánnak. A legutóbbi években pedig Albánia is a szocializmus építésének útjára lépett : elgondolhatjuk, mennyi új szó és fogalom keletkezését hozta magával a politikai változás! — akkor, amikor ez szinte összeesett a polgári állam kiépítésének és a modern állam megvalósításának tényével, mely szintén alapvetően gyarapította a szókincset. Mindez azt jelenti, hogy egy harminc vagy akár tizenöt évvel ezelőtt megjelent szótár elavult — sokkal nagyobb mértékben, mint mondjuk egy harminc vagy tizenöt évvel ezelőtt megjelent olasz szótár. Az albán—magyar szótár készítői úgy teremtették meg az új albán élet természetéből eredő szavak, kifejezések és szókapcsolatok sokaságát, hogy gyűjtést végeztek az albán sajtóból, ideológiai és szépirodalmi művekből, valamint albán nyelvű iskolakönyvekből.

Ne értsük félre a dolgot. Minden jó szótár így dolgozik : nem elégszik meg a megadott idegen nyelv értelmező és bilingvis szótáraival, hanem gyűjt a fentemlített forrásokból. Gyűjtése azonban az alapvetően fontos értelmező és bilingvis szótárakhoz képest másodrangú fontosságú, kiegészítő jellegű, nagymértékben ideológiai vonatkozású (tudvalevően különösen olasz, francia, angol vonatkozásban az illető országok szótárai elég szűkmarkúak ideológiai szavak és kifejezések terén). Ahol még nagy jelentősége lehet a gyűjtésnek, az a szókapcsolatok vonalán érvényesülhet, de az is az egyes nyelvektől függ. Olasz vonatkozásban pl., ahol a szótárirodalom szegény szókapcsolatgyűjteményben, a múlt évben megjelent Olasz—magyar szótár a létező leggazdagabb olasz szókapcsolat szótárrá lett a munkatársaknak legkülönbözőbb

forrásból származó gyűjtése révén. Szókapesolaton értjük az állandóbb szóösszetételt, tehát nem a kifejezést vagy szólást és nem is az átvitt értelmet. Szókapesolat, hogy az albán szótárnál maradjunk: *bujqësor* 'földművelési, mezőgazdasági' címszóval kapcsolatban az alábbi gyűjtemény: *kooperativë* --re '(mezőgazdasági) termelőszövetkezet', *prodhime-re* 'mezőgazdasági termékek', *shkollë* --re 'mezőgazdasági iskola'.

Mármost azt állítjuk, hogy míg más nyelvek szótárával kapcsolatban a gyűjtés — különböző mértékben elsősorban ezekre a szókapcsolatokra vonatkozik, hiszen minden mást nagyobbára készen kapunk a kérdéses nyelv értelmező és bilingvis szótáraiban, az albán szótár készítői mind az említett szókapcsolatokat, mind a modern szavak és kifejezések teljes egészét nem készen kapták, hanem, mint említettük, a legkülönbözőbb helyekről szedték össze.

Mindezek a körülmények: a régi szókincs leválasztásának feltétlen szükségessége, az új szókincs értelmezésének sokszor bonyolult volta — hisz contextusból kellett igen gyakran az értelmet kihámozni — feltétlen szükségessé tette albán anyanyelvű munkatársak bevonását. Minden idegen magyar szótárnál jó hasznát veheti a szerkesztő az idegen anyanyelvű (de nyelvészetiileg művelt, értelmes) segítő társnak. Az albán szótárnál döntő jelentőségű volt ez körülmény, úgyhogy a főszerkesztő egyrészt két albán egyetemi hallgatót, Zef Rakacolli-t és Kudret Velçat, vont be a munkába (akik héthónapos munkával átnézték és elsősorban kifejezésekben jelentős mértékben gazdagították az anyagot), másrészt pedig ö maga az albán-magyar kulturális egyezmény keretében elvitte magával a szótár kéziratát Tiranába, ahol az Albán Tudományos Intézet Nyelvészeti Osztályának munkatársaival (Aleksander Xhuvani, E. Çabei és A. Kraini tanárral) együttes munkában átnézték és kiegészítették. A főszerkesztő rendelkezésére bocsátották a most készülő Albán Értelmező Szótár kéziratát, melynek sajtó alá rendezése egyébként azóta már folyamatban is van.

Az eredmény nem is maradt el: a szótár igen nagy érdeme, s ezt nem szűnünk meg hangsúlyozni, a modern albán nyelv szókincsének, mintegy 18 000 szónak rögzítése aránylag sok szókapcsolattal, kifejezéssel, példamondattal, ill. ennek az anyagnak magyar tolmácsolása. Az albán nyelv mai, használható szókincsének megállapítása legalább olyan nagy feladat volt, mint a magyar értelmezés, bár ott is tekintetbe kell venni, hogy az értelmezések terén is zűrzavar uralkodik, hiszen számos, még néhány évtizeddel ezelőtt használatos értelem feledésbe ment; viszont újak merültek fel.

2. A továbbiakban egy olyan elvi kérdésre szeretnék rámutatni, mely a szótár jellegéből folyik. A jelen szótár az ú. n. középszótáraknak legkisebb típusát alkotja. A középszótárak legnagyobb fajtái 60–80 000 címszót ölelnek fel; a legkisebbek 15–20 000 címszót, mint a jelen szótár is. Korlátozottabb terjedelméből következők, hogy míg a nagy középszótár egy-egy címszót részletesen feldolgoz, terjedelmesebb bokrokat alkot, melyek lehetőleg kimerítően felsorolnak a címszóhoz tartozóan a szerkesztő szerint minden lényegesnek ítélt szókapcsolatot, példamondatot, kifejezést, addig a kisebb középszótár, miként a jelen albán–magyar szótár, csak csínjával bánik, éppen szűkreszabott terjedelménél fogva, mindazzal a szóanyaggal, mely a címszóbokor kitöltésében szóba kerülhet. A kis középszótár szerkesztője tehát válogat: elvileg csak a legfontosabb szókapcsolatokat, példamondatokat, kifejezéseket veszi fel a bokrokba.

Ebből a körülményből igen fontos következmények folynak. Mivel nem veheti fel mindazt, amit összegyűjtött, nagyon ügyelnie kell arra, 1. hogy az egyes bokrok közt arányosság uralkodjék (tehát ne legyen az egyik bokor aránytalan a másikkal szemben, ne tartalmazzon többet az egyik bokor, mint a másik); 2. hogy megmaradjon az arány a szókapcsolatok, példamondatok, kifejezések közt magán az egy-egy címszóhoz tartozó bokron belül.

Ebből a szempontból lehet kifogást emelni a szótár ellen. Egyes címszavak u. i. aránylag sok tartozékot ölelnek fel, míg mások, ahol szintén kívánatos volna egy-két példamondat, szókapcsolat vagy kifejezés, teljesen magukban állnak. Így, hogy csak néhány példát említek, magában áll: *qutët* (város), *qutëtár* (városi lakos), *nación* (nemzet), *nacionál* (nemzeti, országos), *komb* (nemzet: eredeti albán szó), *stófë* (szövet), *stínë* (évszak), *ndërkombëtár* (nemzetközi, internacionális), *ndërmárr* (vállalok vmit, magamra vállalok), *ndërlidhje* (összeköttetés), *ndëhúj* (beavatkozom vmibe; közbelépek; közbenjárók, kijárok vmit). Az idézett címszavak, mint mondtuk, magukban állnak, semmiféle bővítés, pótlás nem kíséri őket. A választást a legszeleesebb körből, ötletszerűen ejtettük: tekintettel voltunk arra, hogy neologizmusok, nyelvújítási tökörkifejezések (*ndërmárrje*: intrapresa, entreprise, Unternehmen *marr*: venni), régi szavak egyaránt szerepeljenek.

Az említett szavakon kívül sok fontos szó csak egy-egy pótlékkal szerepel, míg vannak szavak (szintén fontosak, de az idézetteknel nem jelentősebbek), melyek aránylag sok példával, szókapcsolattal, példamondattal részletes kidolgozást nyertek. Azt még teljes mértékben helyben hagyjuk, ha olyan címszó, mint *ekonomí* (közgazdaság, közgazdaságtan) nyolc szópárt, ill. kifejezést tartalmaz, bár az arány itt sincs meg, ha arra gondolunk, hogy *jshatarësi* (parasztság) csak egy bővítéssel rendelkezik: — *punönjëse* (dolgozó parasztság). Azonban mi szükség van arra, hogy *lülë* (virág) címszó rovatában az alábbi virágnevek szerepeljenek (rövidség

kedvéért csak a magyar értelmezéseket idézzük): mezei virág; százsorszép; napraforgó; gyűszűvirág; kankalin; kulcsvirág; mezei ecsetpázsit; harangvirág; pipacs; dália; georgina; vasfű, verbena; lonc; szellű; gyermekláncfű, pitypang; krizantém; kakas-taréj; fukszia; kikirics; ifjúsága teljében v. virágában.

Azt szokták mondani: az sohasem baj, ha egy szótárban valami benn van, csak az, ami nincs benn. Én hozzá teszem: az sem feltétlenül. Viszont az már kifogásolható, ha a rendszerbe vagy a következetességbe hiba csúszik. Márpedig arra minden kisebb terjedelmű szótárnak ügyelnie kell, hogy címszavai közt az arány megmaradjon. Ez természetesen nem könnyű feladat és a szótárszerkesztő egyéni ízlése (melynek oly nagy szerepet enged Migliorini: *Che cos'è un vocabolario* 1952. c. igen jelentős szótártechnikai művében) közelépfel, irányt szabva egyes címszavak felduzzasztása, más címszavak csökkentése tekintetében. Azonban a szerkesztői ízlést és hajlamot mégis, különösen a kisebb szótárak esetében, össze kell hangolni az arányosság követelményével.

3. Ha most az albán - magyar szótár címszavait a szókapcsolatok, példamondatok, kifejezések, szólások egymásközi viszonya szempontjából vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a színes kifejezések, szólások döntő többségben szerepelnek a többi felett. Vannak természetesen a szókapcsolatokat illetően is szépen kidolgozott bokrok. Ilyen a *lúftë* (háború, harc, küzdelem) címszó, melynek bokrában szabadságharc, felszabadító háború, vallásháború, kiéleződik az osztályharc, vélemények harca, békeharc, honvédő háború, harcolok, hadat viselek, háborúzom, küzdök vkivel, belép a háborúba, kitört a háború, hadat üzenek vkinek - szókapcsolat, ill. kifejezés szerepel. Ha azonban megnézzük a jólismert, magyar szempontból is érdekes *mal* (hegy) címszót, egyszerre a józan realizmus világából népies, mesés környezetbe kerülünk. Pedig a *mal* is alkalmas szocialista-realista szó- és kifejezeshalmazat kialakítására, arról nem is beszélve, hogy: *hegyszoros, hegyoldal, hegynyereg* stb. szintén igen fontos szókapcsolat, melynek szerepeltetése *mal* címszó alatt megokolt, ha már *lúftë*, mint alap, kiindulója volt a különböző háborúknak és harcoknak. Erről azonban szó sincs. *Mal* címszó alatt u. i. a következő szólásmódokat találjuk: a hegyek közé megyek v. szököm; élj soká (mint a hegyek); hegy a hegygel nem találkozik, de ember az emberrel igen; dagadt a keblem (az örömtől) (az utóbbi példában a múltidő használata helytelen); *Máli i Zi*, 'Montenegro' (tűrkifejezés, épúgy, mint Crnagora, lévén a *zi* albán szó jelentése: fekete).

Vagy vegyük a *gójë* (száj) címszó és tartozékainak példáját. Jól kidolgozott bokor. A kifejezések és szólások a következők: kelletlenül, tétovázva, fejből, kívülről, szájról-szájra; a nyelvem hegyén (a nyelvemen) van; egyenesen, határozottan; beszélni kezd (gyerek); jól, ügyesen beszél; négyszemközt beszélek vkivel; kinyitom a szám, ásítok; pletykás; szépen beszéltél; szépen énekeltél; pletykázom vkiről, a számba veszek vkit; dadogok, hebegek; elmúltam (a csodálkozástól); fogd be a szád; elakadt a nyelvem; éles a nyelve; vág a nyelve, azonnal visszavág; emlegetek; üres kézzel maradok, hosszú orral távozom. Fel-soroltuk mindazt, amit a *gójë* (száj) bokorban található. Aki nem tud albánul, az is azonnal észreveszi, hogy itt a képes kifejezések egész gyűjteményével találkozunk, olyan kifejezésekkel, példamondatokkal és szólásokkal, melyek - szóról-szóra fordítva - mást jelentenek a magyarban. A szótárszerkesztő éppen ezért érzi szükségesnek ezek visszaadását minden körülmény közt, ill. annyira törekszik csak ezek értelmezésére, hogy - valószínűleg a helyszükére való tekintettel is - lemond egy-egy jelzős, főneves összetétel közléséről, mert úgy gondolja, hogy azok amúgy is érthetők. Igen, de akkor miért adjuk meg *gjumë* (álm) mellett a mely álmot és az álmokört, a *hëkur* (vas) mellett a vasércet, az ócsakavasat, az öntöttvasat stb.

Összegezve az elmondottakat: a Tamás-féle albán szótárban a bokrokon belül a súly-pont a képes kifejezések és szólások visszaadásán van. E mellett előfordulnak, jóval kisebb számban és főleg ott, ahol képes kifejezések nyelvilag aránylag kevésbé vannak képviselve, szópárok, nem képes értelmű példamondatok. A következetesség megkívánná a szókapcsolatok és nem képes értelmű példamondatok arányosabb eloszlását, azonban ez a hibapont a kisebb terjedelmű általános szótárak természetéből származik, s mint általános jelenség, érdemes volt arra, hogy szóvá tegyük.

4. A szótár terjedelme más vonatkozásban is alakítólag hatott a szótár külső megjelenésére. Csodálkozva tapasztaljuk - s ezt súlyos hibának rójuk fel - hogy a bokrokon belül az egyes jelentések nincsenek számmegjelöléssel elválasztva. A megokolás más nem lehet, mint az, hogy a szótár terjedelmét növelte volna a számok használata. Ennek ellenére a világosság és a szótárakban elegendő nem hangsúlyozott rend és rendszeresség elve feltétlenül megkívánja a jelentések megkülönböztetését, ha csak nem éppen egymással szorosan összefüggő szinonim jelentésekről van szó. Ezeket a jelentéseket köztudás szerint vesszük el választjuk el egymástól, azonban természetesen egészen más a helyzet azokban az esetekben, amelyekben egy-egy albán szó más és más jelentéseit kell magyarul értelmeznünk. Mindenképpen a világosság rovására mennek az alábbi és az ahhoz hasonló esetek. *Faqë* első jelentése: 'arc, orca'. Az első jelentés után hét (képes értelmű) példamondat következik; az utolsó példamondat magyar

értelme ('becsületet hozott ránk') után egyszerre megjelenik a *fágē* szó második jelentése: 'oldal', majd egy, egyébként az első értelemezhez tartozó kifejezés: 'eltörlöm a föld színéről'. Ezután megjelenik a *fágē* szó harmadik jelentése egy összetételben: 'párnahuzat', majd a negyedik jelentése: 'nemzedék', végül egy, a nemzedékhez tartozó szópár után az ötödik, és utolsó jelentés: 'látszat'. Mindez a legteljesebb mértékben összefolyik.

Nézetem szerint még a kisebb terjedelmű szótárakban is nagyon jól ki kell ugrania a szavak egymástól eltérő jelentéseinek. Ezeket a jelentéseket számmal kell elválasztani egymástól, a számmal megjelölt bokorrészletnek pedig az ahhoz a jelentéshez tartozó szókapcsolatokat, kifejezéseket, szólásokat kell tartalmazni. Külön pont alá veendő (a probléma azonban nyelvenként változik) azok a határozós vagy igés-határozós szólások, melyek annyira képes értelműek, hogy az alapjelentés már csak nehezen ismerhető fel az új összetételben. Utóbbi megjegyzésem azonban csak nagy terjedelmű szótárakra vonatkozik.

5. Azonban a számmal történő jelentéselválasztás alapkövetelmény. Vannak olyan kérdések, melyeknél a helyell nem szabad takarékoskodni s ez egyike azoknak. Tapasztaljuk egyébként, hogy némely más kérdésben — nagyon helyesen — a szótár szerkesztője mellőzte a helykímélés sokszor parancsolóan jelentkező szükségességét. Az albán szótár pl. minden névszó (főnév, melléknév) és ige után számot és betűt közöl, melyek utalnak a szótárhoz illeszkedő mintegy 70 lapot kitevő nyelvtani példatár paradigmáira (ebben egy-két lapnyi nyelvjárási útmutató is van az északi, geg nyelvjárás egyes, a szótárba egyébként be nem került alakjainak magyarázatára). Ez nagyon helyes és feltétlenül követendő módszertani elv kevésbé ismert nyelvek szótárainál. A jobban ismert nagy nyelveknél elegendő egyes kiemelkedő nyelvtani probléma nehézségeinek magyarázata, pl. a román nyelveknél feltétlenül kell igeragozási táblázat és főleg a rendhagyó igék rendszere, azonban a kevéssé ismert, kisebb nyelvek szótárainak szerkesztői jól teszik, ha követik a Tamás-féle albán szótár részletes nyelvtani függelékét. Szerintem pl. ugyanilyen nyelvtani függeléknek kellene szerepelnie a közel jövőben megjelenő bolgár, cseh, lengyel és román szótárak végén is.

6. Egy következő szempont, melyet a szótár szerkesztésének vizsgálata folyamán felvetek, a nagyobb bokrok felépítésének kérdése. Nagyobb bokor a dolog természetéből kifolyólag a szótárban nincs sok. Az *a* betűnél csak két bővebb bokor van: *ánē* (oldal) és *ármē* (fegyver). A *b* betűnél már több: *bállē* (hömlok), *bar* (fű) (mely egyébként oly bőséggel van kidolgozva, hogy az olvasó megtalálja e bokorban a méhfű; indás pimpó; kúszó pimpó; ökörfarkkóró; cickóró; pénzeslevelű lizinka; szélfű; borsos varjúháj; súlyfű; házi kövirózsa; fűfű; téli zöld nevű növényt, nagyrészüket latin nevéikkel); *bark* (has, altest), *bárrē* (teher), *bázē* (alap), *bésē* (adott szó, fogadalom), *behēm* (válok vmivé), *běj* (csináló), *bie* (hullik, esik), *bisht* (fark, farkok), tehát 10. Az egész szótárban nincs több, mint 50 nagyobb bokor, de ezek nagysága is relatíven értendő; legtöbbjük a hasáb negyedrésznél nem hosszabb. Ha a bokrokat megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a szerkesztő rendre és világszóra törekedett. Ha a címszó főnév: akkor ábécé-rendben következnek először a címszó után álló, majd ugyanilyen sorrendben a címszó előtt álló főnévi összetételek, ezek után pedig ábécé-rendben az igék. Vegyük a *punē* bokrot. *Punē* nf 4b munka, dolog, — *dóre* kézimunka, — *kráhu* testi munka, — *mendóre* szellemi munka, *ditē* — ne munkanap, *e dré éjta* e — és munkához való jog, *hýn nē* — munkát kapok, *hýn nē* — alkalmas vmire, használható, *e epërblēj sipás* — és a (végzett) munka szerint díjazom (az utolsó példa előbbre való; az egyetlen sorrendi hiba).

Ha főnévvel kapcsolatosan sok a határozós összetétel, a bokor kevésbé rendszeres. De még így is tapasztaljuk azt, mint pl. *ditē* (nap, nappal) esetében, hogy a prepozíciók egyeznek ábécé-rendben elhelyezkedni, a bokor egyéb részeiben pedig egészen nyilvánvaló az ábécé-rendre való törekvés: — *e mádhe* 'nagy ünnep', — *pazári* 'vásárnap', — *püne* v *puntóre* 'munkanap', — *pushimi* 'szabadnap', — *e shēnuar* 'ünnepnap'.

Igei címszó esetén arra törekszik a szerkesztő, hogy az ige összetételei, az igével stereotip együttjáró főnevek ábécé-rendben következzenek egymásután. Jó példa erre a *běj* (csináló, cselekszem, teszek) bokor, mely talán a szótár legterjedelmesebben kidolgozott címszó. Nem akarjuk ide átmásolni a bokorban foglaltakat, de jellemzőképpen megemlítjük, hogy legnagyobb részében főneves összetételek szerepelnek, majd ezután következnek a szólások. Tehát: — *ankim* (panaszodom), — *bánjē* (fürdöm), — *bē* (esküt teszek, hitet teszek), *büzēn nē gáz* (elmosolyodom), — *dashuri* (szerelmeskedem), — *fēla fēla* (apróra felvágok), — *gáti* (elkésztiek), — *hesáp* (kiszámítok) stb. stb.

Nagy érdeme a szótárnak, hogy a bokrokon belül a szókapcsolatokban, példamondatokban, szólásokban mindig és következetesen jelöli a hangsúlyt vesszővel. Nézetem szerint ezt minden kevéssé ismert nyelvben meg kell tenni. Főlegesen azonban olyan nyelveknél, melyeknél a hangsúlyozás egyrészt könnyen megtanulható, mechanikus szabályokon alapszik, másrészt ahol a magyar ember számára ismerősnek csengő szavak nagy számmal szerepelnek, mint pl. az olasz nyelvben.

7. Feltűnő a szakszókincs majdnem teljes hiánya. Ez magyarázható a szótár terjedelmével, mely kevésbé engedi meg a terjedelmes bokrokat. Ha azonban arra gondolunk, hogy a fűvekre, virágokra, növényekre vonatkozó szókincset milyen alaposan képviseli a szótár, akkor legfeljebb az aránytalanság hiányosságával menthetjük azt, hogy *korént* (áram) címszónál az egyetlen szópár a *-elektrik* (villamosáram), holott szerepelhetne ugyanitt az árammal összefüggő jónéhány kifejezés. A *motor* címszó alatt az egyetlen szópár: *me* — gépi meghajtású, holott itt is bő alkalom nyílik a műszaki szókincs elmélyítésére. *Maqinē* címszó alatt már hét szópárt találunk. Ezek kettő kivételével a mezőgazdaságra vonatkoznak: aratógép, arató-és kévekötgép, fűkaszalógép, vetőgép, cséplőgép. Még a kiterjedelmű albán-magyar szótárban is szerepelhetne *maqinē* alatt a gőzgép és a fényképezőgép, mint a technikai és városi kultúrának immár az egész világon nélkülözhetetlen kelléke. (A gőzgép *ávull* 'gőz, pára' címszó alatt megvan).

Ugyanígy állunk nemcsak a technikai, hanem pl. jogi vonatkozású szavakkal is, melyek bővebb kidolgozást kívántak volna, mondjuk legalább olyant, mint *gjkátē* (törvényszék, bíróság), ahol megtaláljuk a legfelső- és népbíróságot és a haditörvényszéket is.

Végül megemlítnék, hogy a szótárban kevés a sajtóhiba. Ez igen nagy érdem és kevésbé ismert nyelveknél alapvető szükséglet.

*

Ismertetésünk végére értünk. Egy kívánságomat szeretném búcsúzóul kifejezni. Ha a szótárnak készülné valaha második kiadása, érdemes lenne a magyar értelmezések mellett oroszul vagy valamelyik jelentős nyugateurópai nyelven is megadni a jelentéseket. És ez azért kívánatos, mert a szótár az albán-bilingvis szótárak közt legjobbnak mondható és kár lenne, ha használata végeredményben csupán néhány magyar kutató vagy gyakorlati ember szótárforgatására korlátozódna. Ez az elv, más kisényelv magyar szótárával kapcsolatban is érvényesíthető, feltéve természetesen, ha a kérdéses szótár az illető idegen nyelv bilingvis zótárai területén a többiekhez képest kimagasló eredményt ér el. *Herczeg Gyula*

Marx—Engels : A német ideológia. Szemelvények Marx és Engels 1845—1846-ban írt, kéziratban maradt művéből. Szikra, Budapest, 1952. 202. l.

Marx és Engels 1845 46-ban írt nagyjelentőségű polémikus művéből: *A német ideológiából*, amely csak sok évvel a nagynevű szerzők halála után, 1932-ben jelent meg a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézet kiadásában, fontos részleteket közöl magyar nyelven az előttünk lévő kötet. Közli a Feuerbach-ról szóló tanulmányt (1 64. l.), közöl szemelvényeket a Stirner bíráló Szent Max c. műből (65—144. l.), s a Függelékben Marxnak Feuerbachról írott tizenegy kritikai tézisést s más idevágó kisebb kritikai megjegyzéseket, tervvázlatot, előszó-tervezetet s végül Engels két levelét, valamint egy Feuerbachról szóló kritikai feljegyzést. A főszöveget követi a Német ideológia teljes szövegéből közölt részletek kimutatása, szómagyarázatok s végül két mutató: névmutató és tárgymutató. Meg kell mondanunk, hogy a mű magyar kiadása nagy lépés oly jelentős ideológiái irodalmunk tökéletesülése felé. A névmutató s a tárgymutató részletesség, pontosság és filológiai akribia tekintetében legnagyobb példájuk és mintaképük: a Párttörténet mutatói mellé állíthatók. Elírás a 172. lapon a *caput mortuum* „szószserinti“ fordítása, mert az nem a „halott feje“, hanem a „halottak feje“. Kimaradt e szómagyarázatok közül a „causa sui“: „önmaganak oka“ kifejezés.

Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a helyes magyarság szempontjából is e magyar kiadás nagy lépés előre. Ez annál is jelentősebb dolog, mert a mű elvont filozófiai fejtegetések sorozata, kénytelen műszavakat is magyarítani s itt sok szerencsés újításra mutathatunk rá. Pl. *gemeinmensch*: közösségi ember; *unwesen*: képtelenség; *naturwüchsig*: természetmegszabta stb. Általában helyes és örvendetes az az igyekvés, hogy műszavakat nem új csinálmányokkal, hanem magyar köznyelvi alakokkal fordít és fejez ki.

Néhány apró szeplőre hadd utaljunk: az V. lapon a Marx-idézetben a második sorban „vázlata megjelenése óta“ kifejezésben jobb ez: *vázlatának*. A XIII. lapon fentről az ötödik sorban „maga lett a legfőbb létszükségleté“ helyett jobb: „maga lett a legfőbb létszükséglet.“ Az V. lapon alulról a nyolcadik sorban az *egykori* szó helyett megfelelőbb ez: „régebbi“. A XII. lapon az ötödik fejezet negyedik sorában a *tartalmazza* szó helyett jobb ez: *közi*. A nyolcadik lapon stílus-zavar van e mondatban: „Azzal, hogy létfenntartási eszközeiket termelik, az emberek közvetve magát anyagi életüket termelik“. Egy az szócska beiktatása az *anyagi* előtt talán segítené ezen a nehézkesen megfogalmazott mondaton. Kerüljük ezt a germanizmust: valami *elbáll*, ebben az értelemben: *keletkezik* (8. és 11. l.). Ugyancsak az *előfeltétel* első tagja felesleges, az összetétel magyartalan, elég, ha azt mondjuk: *feltétel* (11. l.). Durva germanizmus a 70. lapon ez: „A sztoikusok kapcsán *jönnek elő* aztán a rómaiak is“. Helyesen: *szerepelnek, kerülnek tárgyalásra*. A *lábjegyzet* (Fussnote) is rossz magyar szó.

Ha azt mondjuk: *jegyzet*, kifejezzük jól a fogalmat, hiszen a *jegyzet* legtöbbször alul van. Viszont ízes pejorativ magyar szava és műszava a fordításnak ez: *csordaiudat* (14. l.). Még két helytelenségre hívjuk fel a kitűnő szerkesztő és a fordító figyelmét. A helyjelzés dolgában az *oldal* (*old.*) németes, helyesebb: *lap* (*l.*). Tehát nem 8. *old.*, hanem 8. *l.*, erre már többször felhívtuk a figyelmet és óhajtandó ennek figyelembevételre nyelvhelyesség és nyomdai takarékoság szempontjából is (l. Tompa József véleményét Nyr 77:218-223). Ugyancsak helytelen, ha jegyzetben, vagy szövegben a szerkesztő magyarázó vagy másilyn megjegyzést téve ezt így jegyzi alá: *Szerkesztő, Szerk.*, helyesen: *A szerkesztő (A szerk.)*. Erről is többször volt már szó és meg kell mondanunk, hogy a *Szabad Nép* már így is ír. (L. pl. az 1953. ápr. 19-i számban a 3. lapon az ENSZ-közgyűlés politikai bizottságának április 16-i üléséről szóló cikkben, az első bekezdés végén.)

Befejezésül felhívjuk olvasóink figyelmét a mű 103. lapjára, ahol a burzsoá-nyelvről s a 140-144. lapra, ahol a nyelvre s különösen a filozófiai nyelvre vonatkozólag találunk mélyenjáró, rövid fejtegetést. Ismertetésünket fejezzük be a mű utolsó, alapvető gondolatával: „A filozófusoknak a maguk nyelvét csupán fel kell oldaniuk a mindennapi nyelvben, amelyből elvonatkoztatták, hogy felismerjék benne a valóságos világ elferdített nyelvét és belássák, hogy sem a gondolatok, sem a nyelv nem alkotnak önmagukban külön birodalmat, hogy csak a valóságos élet *megnyilatkozásai*” (144. l.).
Rubinyi Mózes

Móricz Zsigmond irodalmi munkássága (bibliográfia)

Halálának 10. évfordulójára összeállította: Kozocsa Sándor. (Kézirat gyanánt) Művelt Nép Könyvkiadó 1952

Jó szolgálatot tett Kozocsa Sándor fentemlített értékes bibliográfiai munkájával a Móricz-irodalom népszerűsítésének. Művének nemcsak abban van igen nagy jelentősége, hogy összeállította a nagy írónak önálló kötetekben és szétszórtan megjelent alkotásai jegyzékét, valamint az ezekkel az írásokkal foglalkozó szakirodalomnak, bírálatoknak, ismertetéseknek hosszú sorozatát. Móricz Zsigmondnak egy kiválóan érdekes önvallomása segítségével megállapíthatjuk, hogy írói egyéniségének megtéltetésére, megvilágítására mennyire nagy fontossága van a Kozocsáéhoz hasonló teljességre törekvő bibliográfiának. A Kelet Népeinek 1941-i. 9. számában olvassuk Móricz Zsigmond Rózsa Sándor a lovát ugratja című regényének befejező közleményét. Itt megjelent írásához Móricz többek közt ezeket a megjegyzéseket fűzi: „Nekem, míg egy regényem elkészül, az egyúttal az életem ugyanakkor lefolyó szakasza. Aki ezekben az első közleményekben együtt van velem, legtöbbször valami mást kap, mint amit a könyv ad aztán neki. A legtöbb könyvem felével vagy talán még többel is hosszabb, mint az első közlésben volt. De aki első közlésekor olvasta, az valami olyanban részesült, amit a könyv már nem adhat meg. A könyv azt az igényt jelenti be, hogy: ime, itt van valami, készen, bezárva ennek a kötött fedélnek a kalitkájába. Zárt világ: ehhez semmi hozzá nem jöhet többé. Foglalkozz vele mint valamivel, ami oly készen van, mint a megteremtett élet. De aki a folytatásokon keresztül nem veszítette szem elől, az tanúja egy kicsit a teremtés folyamatának. Éppen azért csak a hívek és a hívők képesek erre az önfeláldozó munkára. Én tudom, hogy nekem azok a szívbéli jóbarátaim, akik napról-napra, vagy hétről-hétre, sőt hónapról-hónapra képesek kísérni az úton, ahol magam is tapogatva, várakozva elrévültem megyek a sugallat után, mely diktál egy regényt.”

Nem kell bővebben fejtegetni, mennyi műhelytitok, a művészi alkotóerőnek mennyi sajátsága, értékes megnyilvánulása, küzdelme tárul a megfigyelő elé, ha ilyképpen összehasonlítást tesz a végleges formáig jelentkező különféle s olykor lényegesen eltérő változatok között. Aki tehát Móricz Zsigmond alkotó művészetét a maga teljességében szándékozik megrajzolni, célja megvalósítása végett ezt a szempontot is figyelembe kell vennie. Kozocsa műve pedig lehetővé teszi az ilyen természetű vizsgálódást, mert hisz sorra közli a különféle írásoknak hírlapokban és folyóiratokban részletekben való közzétételére, valamint kötetekben való megjelenésére vonatkozó könyvészeti adatokat.

Móricz Zsigmond szóban lévő írói módszerének megvan aztán a maga nyelvészeti jelentősége is. Meg kell ugyanis vizsgálni, hogy az alkotások ilyenemű módosítása során milyen nyelvi változtatásokat tesz az író. Fokozta-e műve tökéletesbedését, illetve nyelvi tekintetben előnyösen vagy kedvezőtlenül hatottak-e a stílusbeli változtatások. Eddig is igen jól tudtuk, hogy Móricz Zsigmondot a nyelvi kérdések mily nagy mértékben érdekelték. Mindvégig érezte ugyanis, hogy írásai művészi hatásának növelésére, a nyelv, a stílus is hathatós segítő erő. Érdekesen fejtegeti az Életem regényében, az Istvándi című szakaszban, hogyan fejlődött az a készsége, amellyel az eleven észjárású, pajkoskodó parasztlányok szurkáló

vagdalkozó beszédmódját oly könnyed természetességgel tudja elénkvarázsolni. (Az erről szóló sorokat előző számunkban idéztük. L. Nyr 77: 180).

Kozocsa könyvében is bőséges tájékoztatást és beszédes adatokat találunk arra nézve, hogyan nyilvánul meg Móricz Zsigmondnak a nyelvi kérdések iránt érzett nagy érdeklődése. Odaadó figyelemmel gyűjtötte össze Kozocsa a nyelvi tárgyú cikkekre vonatkozó könyvészeti adatokat is. Így tudjuk meg aztán többek közt, hogy a pályája legelején lévő Móricz Zsigmond Ballagi Aladárnak a Nyelvtörténeti Szótár ellen indított féktelen hadjárata során a támadó félnek kedvező terjedelmes riportcikket közöl Az Újságban. (Bőségesen ismertettem ennek körülményeit Móricz Zsigmond és a Magyar Nyelvőr című cikkemben ; Nyr 73 : 284). Pályája végén egyik legutolsó cikkében, a Kelet Népe 1942-i 23. számában szintén hosszabb cikkben ismerteti Balassa Józsefnek A Magyar Nyelvőr története c. összefoglaló könyvecskéjét. Kozocsa műve sorra szedi az említett két időpont közé eső s tárgyunkra tartozó cikkeket. Látjuk aztán, hogy Móricz a nyelv életét, fejlődését a tudománynak legkülönbözőbb területein figyelte, s szerkesztő korában könyvismertetést ír például még orvosi tárgyú munkáról s állatorvosi műszótárról is. Országjárása során sok minden jelenség feltűnik neki. Fájó érzéssel idézi egy hadviselt embernek ilyenféle mondatait : „Tizennégy december harmadik jöttem Debrecenbe, a főhadnaggyal, mert feldagadt a hüléstől a karom, például mindenem.“ „Volt úgy például légnyomásom is, de azt mondtam, én csak óhajtok továbbra az ezredemmel maradni.” Pontos utalások jelölik Móricznak e cikkei adatait is. (L. a Pesti Napló 1927. június 5-i számában *Harc a Nagyúrral* és a június 11-i számában *A magyar nyelv rothadása* című cikket ; Kozocsa műve 119—120.l.). Nem került el Kozocsa figyelmét, hogy Móricz tevékeny részt vett a Magyarország Vármegyei és Városai c. vállalat munkálataiban. Nemcsak az mint segédszerkesztő, hanem az egyes vármegyékre vonatkozó anyagnak felkutatásában, összegyűjtésében s megírásában is oroszlánrésze volt. Kozocsa tájékoztatása szerint is Móricz nevét ott látjuk a Bács-Bodrog, Esztergom s Szatmár vármegyei kötet dolgozó társai között. Mindegyikben vannak néprajzi vonatkozású cikkei. A Szatmár megyei kötetbe Móricz teljesen kidolgozott nyelvjárastanulmányt is írt. Közöttük ezt a Nyr-ben is (73 : 288).

A kiváló szorgalommal összeállított bibliográfiai munka jellemzésére szolgáljanak a következő adatok : Móricz Zsigmond elbeszéléseinek címét 7 lapon, tehát 14 hasábon sorolja fel ; 256 olyan hírlapot, folyóiratot említ meg, amely Móricz Zsigmonddal kapcsolatba került (vagy írását közli, vagy pedig bármily vonatkozásban megemlíkezik róla), 10 lapra, illetve 20 hasábra terjedő névmutatót találunk azok nevével, akik Móricz Zsigmonddal, az íróval vagy emberrel foglalkoztak.¹

Kozocsa Sándor nagy szeretettel, kiváló buzgalommal, gyakorlott szaktudással gyűjtötte össze a Móricz Zsigmond írásaira vonatkozó adatokat. A Móricz Zsigmond irodalmának kutatói bizalommal fordulhatnak hozzá; könyvében megtalálják a szükséges tájékoztatást. Úgy tudjuk, a szerző a közölteknél jóval több szempontból készített művéhez mutatót; helykímélés végett azonban — sajnálatunkra — ezeket el kellett hagynia. A mű a magyar bibliográfiai irodalomnak módszer és feldolgozott anyag tekintetében mindenképp mintaszerű s kiváló alkotása. Örülünk, hogy éppen Móricz Zsigmond nevéhez fűződik ez az új utakon járó, érdekes szakmunka. Kiállítása is méltó a gazdag tartalomhoz. Tiszta nyomású, tökéletes faksimilék díszítik ; a Művelt Nép Könyvkiadó gondos munkájának eleven bizonyítéka.

Dénes Sziárd

Magyar irodalomtörténet az ált. gimn. IV. o. számára. III. rész

Szerzői : Bóka László, Dallos György, Kardos László, Király István, Koczkás Sándor, Pándi Pál

A múlt iskolaévben új irodalomtörténeti tankönyv jelent meg az általános gimnázium IV. osztálya számára. A szerzőknek az volt a céljuk, hogy egyúttal népszerű tudományos könyvet is nyújtsanak a közönségnek. Ennek megfelelően a középiskolai tankönyvnek megfelelően terjedelmes — 448 lapnyi — mű valóban élvezetes olvasmány, csak arra nem alkalmas, hogy a diákság valóban meg is tanulja. Hiányzik belőle az, ami megragadjon az emlékeze-

¹ Személyes tapasztalatból tudom, Móricz Zsigmond mindenkor szívesen fölhasználta a bibliográfiában rejlő segítséget. Már pályája elején nagy megbecsüléssel emlékezett meg előttem Hellebrant Árpádnak az Egyetemes Philológiai Közönlönyben közzétett évenkénti bibliográfiai gyűjtéseiről. Amint 1919-ben e sorok írója útján tiszteletpédányul megkapta Rubinyi Mózesnek Ibsenről szóló, akkoriban megjelent könyvét, úgyszólván első érdeklődése a műben foglalt s Ibsen és a magyar irodalom címen közölt bibliográfiai összeállításnak szólott ; azonnal megjegyezte, mennyire emeli ez a függelék a könyv értékét.

tükben, az elmélkedések közt elvész a gondolat. De ennek elbírálása az irodalomtörténészek feladata. A nyelvész dolga, hogy a könyv stílusát, nyelvét vizsgálja. Itt sem kielégítő az eredmény. A tankönyvek — különösen a magyar irodalomtörténet — szerzőinek nemcsak arra kell vigyázniuk, mit, hanem arra is, hogyan írnak. A tanulók előtt orakulumként állnak, a tanárral is szembeszegezük, hivatkozni rá: „A könyvben is így van!” Kétszeresen félősek, ha vétének a nyelvhelyesség ellen. S a magyar irodalomtörténet III. részében bizony sok kifogásolható van!

Különösen szembeötlő és bántó a névelők helytelen használata. „Egy test, egy vér a szocialista építésünkkel“ (359. l.); „Sorra legyőzte a versenyársait“ (436. l.); „... akkor találja meg az igazi, egyéni hangját“ (246. l.). A birtokos személyrag feleslegessé teszi a névelőt.

Az e mutatónévmás használata már régen kiment a divatból. Nyelvtankönyveinkben sem szerepel. Csak ebben az irodalomtörténetben bukkan fel lépten-nyomon: „azért fordul e kötetlen formához“ (81. l.); „a ... pincébe szorult nép szörnyű panoptikumma lenne e könyv, ha e rémképek mellé...“ (314. l.); „... ez elvek gyakorlati alkalmazását...“ (302. l.) stb., stb.

Sok a hiba a birtokos szerkezetek kifejezése körül is. Kettős birtokviszony esetén az a szabály, hogy az a birtokos, amelyek egyúttal birtok is, felveszi a birtokosjelző ragját. Tehát nem „Lugosi családi összeütközése problémája“ (320. l.), hanem „Lugosi családi összeütközésének problémája“ kap „különös hangsúlyt“ Örkény István „Házastársak“ c. regényében. Nem helyes az sem, hogy „kiváló mestereink egyike, Koszta József, származásához híven szinte kizárólagos témája...“ (128. l.), hanem „... mestereink egyikének, Koszta Józsefnek ... témája...“ — Bonyolultabb a helyzet, ha nem kettős, hanem hármas birtokviszonyról van szó: „Több versében is költői megfogalmazását adja a párt világnézet és politikája néhány lényeges kérdésének“ (254. l.). Ez azonban némi leleményességgel elkerülhető: „Több versében is költői módon fogalmazza meg a párt világnézetének és politikájának néhány kérdését.“ „Az ipar fejlesztésének, az államháztartás egyensúlya fontartásának terhei elsősorban a dolgozó népre hárulnak“ (113. l.) helyett: „Az ipar fejlesztése, az államháztartás egyensúlyának fenntartása elsősorban a dolgozó népet terhelte“. Egyszerűbb, világosabb és főleg magyarosabb!

Nyelvünk egyik sajátossága, hogy 3. sz. több birtokos egy birtok esetén — ha a szerkezet tagjai közvetlenül egymás mellett állanak — egyszám 3. sz. birtokösszemélyragot használunk, pl. „a parasztok földje“, „az írók műve“. Ha azonban a birtokösszerkezet tagjait más, közbeékelődő mondatrészek választják el egymástól, a birtok többessz. 3. személyű ragot kap. Ezt a könyv szerzői bizonyára nem tudják, különben nem írtak volna ilyeneket: „Irodalmunk haladó hagyományainak 1919 előtt az volt a szerepe...“ (10. l.); „... csak a vagyonos növendékeknek volt becsülete“ (79. l.); „... akiknek azelőtt már volt földje“ (113. l.), szerepük, becsületük és földjük helyett.

Főlölesleges a birtokösszemélyrag az ilyen esetekben, mint pl. „az aktív ellenállásának lehetőségét még nem látó asszony“ (344. l.). Helyesen: „az aktív ellenállásnak“, illetve még helyesebben „az aktív ellenállás lehetőségét még nem látó asszony“. Ugyanúgy „már az eszmei mondanivalójával egyidőben születnek meg a formák“ (327. l.) (... mondanivalóval...); „Kafka M. sem „egyéni útját keresi“ (81. l.), hanem „egyéni utat keres“. Viszont József Attila a munkásság sorsát nem „saját tapasztalatból“ (245. l.), hanem „saját tapasztalatából ismeri“. Majakovszkij sem akármilyen „kiszabadulás“, hanem saját „kiszabadulása“ után lett „egy képzőművészeti iskola növendéke“ (375. l.).

Nagyon helyes, ha a stílus élénkítése céljából változtatjuk az igék jelen és múlt idejét, de ez ne legyen önkényes és sohase menjen az értelem rovására. „Háborúellenes előadásokat tart és verseiben is felemelte szavát...“ Világos, hogy a két cselekvés folyamatos és egyidőben történik, helytelen a különböző igeidők használata. Még bántóbb a következtelenség ebben a két egymásután következő mondatban: „... idegrendszer teljesen összeroppan. 1937 decemberében öngyilkos lett“ (243. l.). Ebből azt következtethetnénk, hogy József Attila előbb lett öngyilkos és csak aztán roppant össze az idegrendszere.

Az alany és az állítmány egyeztetése, hosszabb mondatokban, ahol a két mondatrész távol kerül egymástól, azelőtt csak a latin dolgozatok nagy problémája volt. Úgy látszik azonban, most már a magyar irodalomtörténetkönyvben is nehézséget jelent, különben nem fordulnának elő ilyesmi, mint pl. „Az átalakuló társadalom új típusainak élete, érzelmi világa, gygyai új kifejezési formát követel“ (9. l.). „A nép érdekeinek megértése, költői hangjának egyszerűsége a jelei annak...“ (194. l.). „A szovjet irodalom sikerei szocialista rendünk sikereinek és eredményeinek kifejezése“ (358. l.). „Ott vannak Ady költészetében a keserű hangú, pesszimista verseknek, az ú. n. magyarság-verseknek és kuruc dalainak a sora is. De ebből az ostorozóhangú költeményeiből...“ (75. l.). *Kifejezési forma* helyett is jobb: *kifejezésforma*.

Becsúszott a szövegbe több más nyelvtani hiba is. Lehet, hogy egyrésztükért a nyomda felelős, de azért kell a szerzőnek többször is korrigálnia, hogy ne maradjanak benn ilyesmi:

„A nagy költeményt záró szakasza az egész ciklus lírai összefoglalása“ (333. l.). Itt a „költemény“ szó inkább a birtokosjelző, mint a tárgy szerepét kívánja. — „Becsülik egyéni kiválóságaiért“ (428. l.). „Kiváló tulajdonságok“ szerepelhetnek többesszámban is, de „kiválóság“ csak egy lehet! — Ady „Elégedetlen ifjú panaszá“-ban „fölngett az életében oly sokszor *elhangzott* szenvedélyes kiáltás: oh forradalmak, miért késtek?“ Azt hiszem, Ady életében is, maga is *hangozta* ezt a kiáltást. — Bizonyára sajtóhiba, viszont annak is súlyos és kettős: „Amikor a nép harcaiból a forradalomról szólt“ (57. l.). Talán a nép harcairól? De akkor is vessző kellett volna utána és esetleg a „forradalom“ szó is többesszámban: „a nép harcairól, a forradalmakról...“

„Mikor még a haladó irodalom és a haladásellenes irodalmi irányok erőviszonyai nem alakultak ki világosan és a „Magyarok“ hasábjain egymás mellett jutottak szóhoz kommunista és burzsoa jellegű irodalmi megnyilatkozások“ (301. l.). Hol itt a főmondat? Talán, ha az „és“ kötőszót elhagynánk, előkerülne. De nem tudom, hogyan segíthetnénk a következő mondaton (biztonság kedvéért közlöm az előtte levőt is): „Az újabb költői nemzedék a szocialista realizmus irányában fejlődik, a szocializmus gondolkörében nő. Milan Lajciak versei“ (441. l.). A végén pont. A bekezdésnek is vége. Hova lett a mondat többi része? Talán a nyomdában maradt? Vagy csak utalás lett volna? Akkor meg miért nem tették zárójelbe?

Sajtóhiba, de a diákság számára veszedelmes példa ez az elválasztás: „a megújodás-ért“ (5. l.). Tanítványaimmal úgyis állandó harcot vívok — bizonyára több kartársan is így van — mert a (magánhangzóval kezdődő) ragokat az elválasztásnál külön szótagnak veszik.

A helytelen szórend néha egész furcsa szerkezeteket, mondatokat eredményez: „... megtartotta függő helyzetünket Ausztriától“ (3. l.). Természetesen „Ausztriától függő helyzetünk“-ről van szó és Ausztriától kölcsönzött mondat szerkezetéről. De ez már egyenesen humorosan hangzik: „... széttörte a feudális-patriarchális falu évszázados életének hagyományait“ (133. l.), vagy ahol „mai irodalmunknak is élő alakjai“-t írnak (122. l.) „irodalmunk ma is élő alakjai“ helyett.

Nehézkes és magyartalan az ilyen szórend: „József Attilánál már ekkor is többnyire érezhető, hogy a proletáriátus nevében beszél“ (252. l.). Mennyivel szebb lenne így: „Többnyire már ekkor is érezhető, hogy J. A. a proletáriátus nevében szól“ — „... most már egy felemelő hősi élmény buzdításával szívében indul el“ (312. l.), helyesebben: „szívében egy felemelő hősi élmény buzdításával...“ — „Legnagyobb tehetségű szobrászaink elfordulásukat az úri Magyarországtól még úgy sem tudták kifejezni...“ (14. l.). Inkább „az úri Magyarországtól való elfordulásukat...“ — Nehézkes fogalmazás: „a közösséget munkára és harcra lelkesítő, nem egyes személyeket megéneklő óda...“ (109. l.). Sokkal egyszerűbb és világosabb lenne, ha megcserélnék a szórendet: „a nem egyes személyeket megéneklő, hanem a közösséget munkára és harcra lelkesítő óda...“ A szórendi hiba könnyen félreérthetővé teszi ezt a mondatot is: „A nyomor és az élet megismerésének vágya egyik helyről a másikra üt“ (360. l.). Úgy hangzik, mintha Gorkij a nyomort is vágyott volna megismerni. De ha megcseréljük a sorrendet: „Az élet megismerésének vágya és a nyomor...“, mindjárt kitűnik, hogy a „nyomor“ is alany.

A stílus változatosságára sem ügyeltek kellőképpen a könyv szerzői. Pl. a 17. lapon Bartók és Kodály munkásságáról szólva, három egymásután következő rövid mondatban ötször szerepel a „mű“ szó, két helyen feleslegesen, de másutt is lehetett volna változtatni az „alkotás“ vagy „munka“ kifejezéssel. Sajnos, éppen a legszürkébb, leghétköznapiabb szavak jelentkeznek ilyen zsúfoltan. Pl. a 75. lapon két egymás után következő mondatban szerepel az „azonban“, mintha más ellentétes kötőszavunk nem is akadna. Vagy mikor Ilyés Gyula Puszta népe c. regényét ismertetik, hat sorból ezeket a szavakat jegyeztem ki: „írta, utleírás, írta, leíró, leírt, ír, leírás, megírás“. Pedig bizonyára találtak volna változatosabb kifejezéseket is.

A 304. lapon olvastam ezt a mondatot: „Ennek során irodalmunk nem számolt le teljességgel a polgári irodalommal, nem vált az irodalom köztudatának szerves részévé, hogy ma a szovjet irodalom az élenjáró irodalom, hogy csak a szocialista realizmus töltheti be irodalmunk szerepét a társadalomban“. Azt hiszem, nem változtatna az értelmén, ha így fogalmaznánk át: „Ennek során irodalmunk nem számolt le teljességgel a polgári csökevényekkel, nem vált köztudatának szerves részévé, hogy a szovjet irodalom az élenjáró, s hogy irodalmunk csak a szocialista realizmus megvalósításával töltheti be szerepét a társadalomban.“ — Vagy pl. a következő mondatok: „Lina... jólelkű, természetes asszony volt... szeretete férjét, valóban élettársa volt. Idegen volt számára a könnyelmű, fényűző, mulató élet“ (167. l.). Sokkal változatosabb lenne, ha az állítmányokat egyszerűen áttennénk jelen időbe. — „Elhanyagolta a földeket, úgyhogy a föld tönkrement“ (427. l.). Ha a mellékmondat állítmányát többesszámba tesszük, elmaradhat a „föld“, s ezáltal nemcsak szebb, de értelmesebb is lesz a mondat. — „A népi demokráciák irodalmának átalakulása együtt jár a népi demo-

kráciák irodalmi hagyományainak új, mélyebb, igazabb értékelésével" (439. l.). A második „népi demokráciák” nyugodtan elmaradhat: „... együtt jár irodalmi hagyományaik...”. — Hasonló példa: „Megsejti a munkásság hatalmas erejét, s az elnyomó hatalom megtorló intézkedései a munkásság felé fordítják rokonszenvét” (80. l.). Ha a „munkásság felé” helyett „feléjük”-et teszünk, nem ártunk a mondat értelmének, de a szépségének használunk.

Pongyola fogalmazásból erednek az ilyenfajta ismétlések: „Pallaghy Gyula a *legműveltebb tanárok* közé tartozott. Ez a művelt, sokoldalú tanár...” (134. l.). Vagy: „A becsületes magyar írók a felszabadulás előtt is igyekeztek koruk igazi *képét megrajzolni*, de a fasiszta cenzúra miatt csak hiányos *képet rajzolhattak* korukról” (311. l.). — „Majakovszkij időrendben második, politikai és művészi jelentőségében azonban első nagy poémája a Vlagyimir Iljics Lenin, amelyet a *költő* 1924-ben fejezett be” (379. l.). Ki más fejezhette volna be, mint a mondatban egyébként is szereplő költő?

Vétenek a stílus szabatosága ellen az ilyen mondatok is: „Látóköre itt kitágult, művelt, polgári értelmiségi emberek közé került” (22. l.). Vajjon Ady látóköre került művelt emberek társaságába? Ha a mondatok sorrendjét felcserélnénk, az értelem világosabb lenne.

Kaffka Margitról a következőket olvassuk: „Hajnali ritmusok címmel verset ír. Versében azt akarja kifejezni, hogy együttérez a forradalmi munkássággal” (82. l.). Ne szőlünk a felesleges szóismétlésről — egy egyszerű mutatónévmással el lehetett volna kerülni. De mint a közölt versrészlet is bizonyítja, nemcsak *akarta*, hanem ki is *tudta* fejezni együttérzését.

Illés Béla „Kárpáti rapszódia” c. regényét a könyv így ismerteti: „Az első kötet *egy család életében* mutatja be a boldog béke látszólagos nyugalma mélyén megbúvó válságot” (122. l.). Mi tudjuk, hogy a ferencjózsefi idők politikai helyzetéről van szó, de esetleg valaki könnyen azt hiheti, hogy a család békéjéről, illetve válságáról. Viszont ha úgy írták volna: „egy család életének bemutatásával ábrázolja”, érthetőbb lenne azok számára is, akik egyébként nem ismerik a könyvet.

Még rosszabbul járt Móricz Zsigmond „Boldog ember”-ének hőse, Joó György. „Apja kilencéves korában meghalt” (171. l.). Csak akkor hogy maradhatott fia?

Nem túlságosan sikerült neológizmusok: „öncélú irodalmiság” (7. l.), „olcsó bértollnok” (110. l.). Valószínűleg sajtóhiba Ady „feudalizmus-ellensége” (22. l.) „feudalizmus-ellenessége” helyett. Semmiképpen nincs helyén az *öregedő* szó a következő mondatban: „A regény végén szűkösszegényes otthonában, öregedő, s immár végkép reménytelenül látja viszont... Tabódy Endrét.” Talán állapotváltozót akart kifejezni, de nem sikerült.

Germanizmus az ilyen kifejezés: „A rendszer ideológiai alátámasztásában a legfontosabb szerepet a klerikális reakció töltötte be” (115. l.). Magyarosan: „A rendszer legfőbb ideológia támasza a klerikális reakció volt.” A rosszlelkű hivatalos nyelvet idézi az ilyesmi: „megállapítást nyert” (304. l.).

Ugyancsak idegen nyelvünk szellemétől az ilyenfajta megfogalmazás: „multunkat csak tragikus események sorozatának ábrázoló csüggesztő komorság” (349. l.). Nem lehetett volna ezt egyszerűbben és érthetőbben kifejezni?

A könyv íróinak valószínűleg nagyon kellett sietniük munkájukkal, különben aligha került volna bele a következő: „Solochoy Azurkék sztyeppe c. elbeszélésgyűjteményében (1925) így mutatkozik be olvasóinak: ... 1926 óta dolgoztam a Csendes Don-on.” — Bizonyára egy későbbi kiadásból vették az idézetet és nem gondoltak rá, milyen ellentmondás van az évszámok között. De sem a nyomdára, sem a rendelkezésre álló idő rövidségére nem lehet ráfogni azt a hibát, hogy Ady „A magyar messiások” c. versének utolsó sorait így idézik: „Mert semmit se tehettek, — Óh semmit se tehettek”. Még az előtte lévő szövegből is úgy tetszik, mintha Ady saját tehetetlenségét fájlalna, holott a vers eredetileg így hangzik: „Mert semmit se tehettek, — Óh semmit se tehettek”. T. i. a magyar messiások. (Az már más, hogy Ady magát is közéjük érti.)

Csak a legjellemzőbb és legszembeötlőbb hibákra mutattam rá, korántsem mindre. A tankönyv szerzőinek azonban gondolniuk kell arra: az ifjúság nemcsak irodalomtörténetet, hanem nyelvet is tanul tőlük. Nagy mértékben felelősek azért, hogy ne sajátíthassanak el helytelen mondatfűzéseket, kifejezéseket a magyar órákon.

Kultúrforradalmunk egyik legfontosabb kérdése nyelvünk tisztogatása, fejlesztése. Új ifjúságunkat már a Sztálin elvtárs útmutatásai alapján megújíhódott nyelvtudomány szellemében akarjuk nevelni. Az iskolakönyveknek nem szabad ezt megakadályozniuk, sőt segíteniük kell.

Tudjuk, hogy a szerzők sűrűs munkát végeztek, nem ügyelhetek minden apróságra. De fogadják el az építő szándékú kritikát és gondoskodjanak arról, hogy a következő kiadás már nyelv szempontjából is kifogástalan legyen.

Turchányi Ágota

Dégh Linda: A szabadságharc népköltészete Tudományos Ismeretterjesztő Sorozat. Kiadja: a Magyar Tudományos Akadémia. 1—2. szám. Budapest, 1952. 206 lap.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megindított Tudományos Ismeretterjesztő Sorozat 1—2. száma Dégh Linda gondozásában az 1848—49-es szabadságharc népköltészetének megismertetését tűzte ki céljául. A könyv bevezetéseként egy 35 lapra terjedő tanulmányt olvashatunk (11—45), amelyben Dégh Linda a szabadságharc történeti képét kiegészítő, teljessé tevő népköltési anyagra vonatkozó ismereteket foglalja össze közérthető formában. Ebből megtudjuk, hogy a gyűjtemény azzal a kitűzött céllal került kiadásra, hogy bemutassa, miként tükröződnek a szabadságharc történetének eseményei, fontosabb mozzanatai a népköltészetben. A politikai népköltészet ugyanis egy adott korszak történeti valóságának tükröződése és ettől el nem választható, enélkül meg sem érthető igazán. A célnak megfelelően a népköltés fogalmának körét ki kell terjesztenünk, s szélesebb értelemben népköltésnek kell tekintenünk minden olyan költői alkotást, amelyet a tömegek magukévá tettek, a maguk követelményei szerint alakítottak és széles rétegekben elterjesztettek.

A gyűjtemény dalokat és elbeszéléseket válogat össze százezres esztendő terméséből. A dalokat 21 fejezetre osztva mutatja be, az összegyűjtött s nem is remélt gazdag anyagból 202-öt, a legértékesebbeket és a legjellemzőbbeket. Közülük 121 magát a szabadságharcot énekli, a többi pedig a 48-as eszme további sorsával foglalkozik a világosi fegyverletétel után történt események sodrában. A dalok a 21 fejezetben az események sorrendje szerint vannak csoportosítva.

A dalok után az elbeszélések, hagyományok című fejezet következik, amelyben 55 kisebb-nagyobb, a szabadságharc eseményeihez és következményeihez kapcsolódó prózai darabot találunk. Ezeket egytől-egyig az 1947—48-ban végzett országos gyűjtőmozgalom keretében jegyezték fel. Mind tipikus mesei elképzelésűek és mesei keretbe illeszkednek bele.

A dalok és elbeszélések szövegeinek közlését 32 lapra terjedő, magyaráról jegyzetek követik (173—203). Alábbi megjegyzéseink e jegyzetek figyelembe vételével készültek.

A nyelvész a gyűjtemény szövegeit természetesen elsősorban arról az oldalukról nézi, talál-e bennük tudománya szempontjából hasznosítható, felhasználható anyagot, de azt is szemmel tartja, hogy a szövegek magyarázója nyelvi tekintetben mit és hogyan világít meg, s mi az, amihez megfelelő értelmezés fűzését elmulasztotta. A nyelv és stílus szempontjából persze a kötetlen, prózai szövegek részünkről több figyelmet, érdemelnék és több haszonnal járnak, mint a verses, kötött formájú dalok, mindamellett az utóbbiakban is találunk szép számmal érdekes adatokat. Így pl. akaratlanul is feltűnik a dalokban használt sok idegen szó, amelyeknek legnagyobb része a katonai szolgálattal kapcsolatos fogalmak jelölésére szolgál. Jelentésük általában közismert, pl. *mars, marsol, masirozik, verbung, verbunk, verbuvál, regruta, rukkol, retirál, megretírá, komendás, gyenerál, gyenerális, regement, panganéos puska; pleziúrt* kapott az ütközetben stb. Több dalban előfordulnak panasz formájában a német vezényszavak is, a *rekszum, kerdej, abmasir*, meg a *rekszum, horvát, hop masir*; magyarázatukat Dégh Linda így adja meg: „Rekszum (rechts um) = jobbra át, horvát (vorwärts) = előre, hop masir (abmarschieren) = lelépni“ (174). Az *abmarschieren* értelmezésével nem értünk egyet, mert jelentése: 'elvonulni', 'elindulni'; a 'lelépni' vezényszó megfelelője: *abtreten*.

A dalokban azonban nemcsak katonai, hanem egyéb fogalomkörökbe tartozó idegen szavak is előfordulnak, pl. *déta* (diéta), *titulus, jus* (vagyon), *akcis, stempli, egzekúció, szigna* (zászló), *konduktor* (a „gőzös paripa“, azaz a mozdony vezetője) stb. Egy 1860-ból való udvarhelymegyei dalban ilyent is olvasunk: „*Plútó* úrnak s a pokolnak fiai, | *Drúmó, Mómus* és *Pilon* hordjanak ki“ (119). A jegyzet ezt fűzi hozzá: „*Plútó, Drúmó, Mómus* és *Pilon* a pokol ördögeinek közkeletű népi elnevezése“ (187). Nekem nem volna annyi bátorságom, hogy ezeket a neveket „közkeletű népi elnevezéseknek“ mondjam.

Egy másik dal két sora így hangzik: „Szép meghalni a hazáért, | Virtust tenni a nemzetért“ (Csikrákos, Csik m. 1907. 75); Dégh Linda jegyzetében (177.) azt írja, hogy e két sor „azt a latin közmondást idézi emlékezetünkbe, hogy: *dulce et decorum est pro patria mori*“. Az ilyen jegyzetnek nem sok értelmét találok; nem mindenkinek idéződik emlékezetébe ez a latin költői idézet (nem közmondás!), mely Horatius egyik ódájából indult el szállóigeként világhörülű útjára, nem is ismerheti mindenki; latinul meg nem tudhat mindenki, ezért legalábbis le kellett volna fordítania: „édes és dicső (dolog) a hazáért meghalni.“

Az osztrák—francia háború idejéhez kapcsolódó dalokban többször találkozunk Garibaldí nevénél népies alakjaival: *Garibalgyi, Galabárdi, Galabárgyi*.

A gyűjteményben meglehetősen szép számban találunk tájszavakat. Közülük Dégh Linda csak elvétve, ritkán magyaráz meg egyet-egyet, a legtöbbnek magyarázatával adósunk marad, s ez a könyv értékéből sokat levon. Megmagyarázza pl. a *csargatyú* szót, mely egy Csengerben (Szatmár m.), 1947-ben gyűjtött dalban fordul elő: „Nem válhatik minden fából *csargatyú*“ (66); a jegyzetben ezt olvassuk: „*Csargatyú* = eketaliga szabályozó a

faekénél" (175). Megmagyarázza az 1880-as évekből származó, Lőrincfalván (Temes m.) feljegyzett egyik dalban előforduló *peták, panganét, tokjuh* szavakat (176): „Peták ötkrajcáros váltópéNZ régi elnevezése. 'Nem ér egy petákot' elterjedt szólás — semmit sem ér értelemben. Panganét = bajonét = puszkaszurony. Tokjuh = 1 éves birka, ostoba“. Ugyanitt találjuk a több dalban előforduló *szervján, szerviány* szó magyarázatát is, melynek a Magyar Tájszótár szerint 'szerb könyhakertész' a jelentése; itt pedig: „a délvidéki szerbek fölkelését Szerbiából jött önkéntes csapatok („szerviányok“) is támogatták“ (i. h.) Ugyanebben a dalban azonban már magyarázatlanul maradt a *szerezsán* (német *Sergent* 'örmester, káplár' < fr. *sergent*, 'örmester') szó: „Kis szerezsán a víz mellett, A szervián vitézkedett“ (55). — A csanádmegyeyi Apátfalváról gyűjtött elbeszélésben (160) a *drótos huszárról* van szó. A drótos huszár jelentése: 'betyár', aki karikásának drótfonatú suhogójával elhurkolva a lovas ellenség nyakát, egy rántással kiemeli a nyeregből (201).

A sok adóteherről panaszkodó dalban (Kula, Bács m. 1868) olvassuk: „Házam előtt áll a zsaró, | Nem hajtja meg a sok síró“ (114). A *zsaró* szóhoz nem ártott volna némi magyarázat. Akaratlanul is a jassnyelvi *zsaru* 'rendőr' szót juttatja eszünkbe; a szöveg összefüggéséből kitetszően itt a MTsz-ban található 2. (gúnyos) 'falusi adószedő' jelentésben kell érteni. — Nélkülözzük a magyarázatot ehhez a mondathoz is: „Volt nekünk egy darab földünk a szatmári erdő mellett. Annak a végén egy nagyon-nagyon régi, öreg *surjángos* volt“ (164; Szamosdara, Szatmár m.). Az elbeszélés tartalma szerint a *surjángos* szó itt elrejtőzésre alkalmas sűrű erdőt jelent, ahol egy ál-Petőfi rejtőzködött (vö. MTsz. *surján*).

A gyűjteményből közlök egy kis tájszó-böngészetet is, hogy felhívjam vele a figyelmet a könyv lapozgatásával járó haszonra:

benek: Kossuth is gyűt *benek* hazafelé, Olaszországba, Turin városába (Barlahida, Zala m. 166).

csatvar: Hallgass már, te *csatvar* (Csákvár, Fehér m. 163).

csib: Mikor hozzám akart vágni a karddal, nem ért el, csak a lovamnak a *csibgydt* hasította be a karddal (Mór, Fehér m. 153).

éjiú: Szentmártonnak sok *éjiú*, | Sok szép leánya, férfia (Siklód, Udvarhely m. 1941. 63.)
Hej, de sok *éjiú* utoljára | Dőlt zokogó kedvese vállára! (Udvarhely m., egykorú feljegyzés 1848. október; 74).

elkésért: Mán a némöt *elkésértelt* bennünket, Olaszhonba besoroz ismét minket (Monostor, Torontál m. 1880, 97).

fehérnép: [Egy huszár regiment parancsnoka] . . . *fehírníp* volt. Bátor Imrének hivatta magát . . . a nímetek be akarták sorozni, akkor tudták meg, hogy *fehírníp* (Karakószöröcsök, Veszprém m. 158).

garajcár: Fizetésem nyolc *garajcár* ezüstpéNZ (Erk, Heves m. 60).

innend: Túlso soron, *innend* is, *innend* is (1848. hol? 67).

izzajtó: Kardom is fényös is, | Lovam is kényös is, | *Izzajtóm* nemzeti, | Almás is, piros is (Temesköz—Lőrincfalva, Temes m. 1880. 52).

járkáló: Utóbb aztán megint *járkálók* lettek (t. i. Rózsa Sándor „csoportja“) (Kerta, Veszprém m. 150). Jelentése: 'betyár'.

kariban: Puska a kezében, *kariban* a vállán, golyos ingben, gatyában, jaj de szép legény volt! (Kaba, Hajdú m. 150).

lenyeblik: Annak a hadnagynak úgy eltalátam a torkát, hogy a feje azonnal *lenyeblett* rula. Le is esett a feje, leszakadt (Mór, Fehér m. 154).

megcsördült: Mikor odaért közel, *megcsördítetem* a lovamat, hogy lassan írjem el a vasast (Mór, Fehér m. 153).

nyűgöl: Szét van rázva rabláncotok, | Melyen *nyűgölve* voltatok (Zenta, 1848. október, 76).

pékes: Bement a péküzletbe. A *pékes* azt kérdezte tőle, hogy mi járatban van (Kék, Szabolcs m. 164).

piszkol: Aki nem akart az osztrák törvénybe állni, elvitték Bécsbe, betették tíz német közé. Azok állandóan *piszkozták* (Öreglak, Somogy m. 163).

pocskosság: Igen sok *pocskosságot* tettek a nímetek közt (Kerta, Veszprém m. 150).

rejtekség: Ott tartózkodott többször abban a *rejtekségben* (Szamosdara, Szatmár m. 164). Jelentése: 'rejtekhely'.

tallároz: A Tisza hídjára két-három német ágyú volt *tallározva* (Szihalom, Borsod m. 155).

véld (véd): Puskát *töszök*, kardot *töszök* | A vállomra, nem kaszát, | Azzal *véldöm*, azzal *véldöm* | Ezt a szép magyar hazát (Csököl, Somogy m. 1900 körül, 57).

A gyűjtemény szövegeiben számos népnyelvi sajátság megfigyelésére nyílik alkalom. Találunk benne érdekes hang-, alak- és mondattani alakokat, szólásokat s egyéb népnyelvi adatokat is, ezekre azonban ismertetésünk keretében nem térhetünk ki. Mindössze a határozott névelőnek tulajdonnevek előtt való használatára idézünk néhány példát: azt mondta a Ferenc Józsefnek (Kék, Szabolcs m. 143); a Kossuth Lajos mit követül és a Kossuth Lajost

fölhítták Bécsbe (Solt, Pest m. 144); a Bottyán herceg (Batthyány Lajos gróf) Kossuth mellének szegezte a pisztolyt (Szakály, Tolna m. 145) stb. — Az *igy van megírva* szólásnak érdekes változata van a következő mondatban: Ezernyolcszáznegyvennyolcba | El kell menni háborúba, | Ha *igy* *vagyon* *cédulázva*, | Hogy elveszek a csatába (Csíkrákos, Csík m. 1907. 75).

Végezetül rá kell valamire még mutatnunk. Nem hallgathatjuk el, mennyire bántó egy ilyen komoly akadémiai kiadványban a helynevek írásában tapasztalható következetlenség, mely a könyvben lépten-nyomon szemet szúr. Egy-két kirívóbb dologra rámutatunk. Hajdú megye hol rövid *u*-val (pl. 99), hol hosszú *ú*-val (pl. 87, 120) van írva. Perkáta és Mór község hol *Fehér* (pl. 121), hol *Fejér* (50, 99) megyében van. A *Nagy-Kunság* így van írva külön szóba, rövid *u*-val. — A *c* és a *cz* körül is mekkora a bizonytalanság! Ime: *Apáca*, *Cibakháza*, *Debrecen c*-vel, de *Ráczkeresztúr* (54) és *Lőrinczfalva* (71) *cz*-vel. Az utóbbi helynév háromféleképpen is előfordul: *Temesköz-Lőrinczfalva*, *Temesközlőrinczfalva* és *Lőrinczfalva*. — A könyv kíváncsivá teszi az olvasót, vajjon két *Cigánd* helység van-e, mert egyszer Szabolcs m., máskor Zemplén m. van melléje írva. Ha csak egy *Cigánd* van, akkor ez hol van, Szabolcsban vagy Zemplénben? A Helységnévtár szerint *Cigánd* Szabolcs megyében van. — Bizony, a helynevek pontos helyesírására akadémiai kiadványban sokkal nagyobb gondot kell fordítani!

Ijúsági könyvek

Fazekas Anna: *Öreg néne őzikéje*. — Marsak: *Kölykök az állatkertben*. — L. Tolsztoj: *Három medve*. — Komjáthy István: *Szürke nyúl országa*. — Tersánszky J. Jenő: *Misi Mókus kalandjai*. — Oszejeva: *A varázsige*. — Fáy András: *Az orszárlánkölykök*. — Grimm-mesék. — Tömörkény István: *Vándorló földek*.

Amit Jancsi megtanul, János sem felejt el, — mondja a közmondás. Így is van: a gyermekkori hatások úgyszólván holtig belénk rögződnek. Gyermekek- és ifjúkori olvasmányainknak nemcsak tartalma, hanem nyelve, stílusa is maradandó nyomot hagy bennünk. Ez a felismerés vezette rá elődeinket az ifjúsági könyvek kiadásának fontosságára s ezért tartja a népi demokrácia is egyik főfeladatának az ifjúság megfelelő könyvekkel való ellátását. A magyar könyvkiadás profillozása (szakosítása) óta az Ifjúsági Könyvkiadó — mint arra már több ízben rámutattunk — sikeresen igyekezővén betölteni fontos hivatását, mind tartalmi, mind nyelvi tekintetben egyaránt megfelelő könyvekkel látja el az ifjúságot a legfiatalabb kortól a legfölszerűbb korig, az óvodásoktól a legfelsőbb osztályos középiskolásokig. Az alábbiakban az Ifjúsági Könyvkiadó néhány kiadványát mutatjuk be olvasóinknak.

A kiadó az óvodások kezébe egypár olyan szép képeskönyvet ad, hogy gyönyörű képekben és pompás szövegekben még a felnőtteknek is örömiük telik. Első helyen kell említenünk Fazekas Anna: *Öreg néne őzikéje* című képeskönyvét. A könyv hófehér kartonlapjait spirálrúgó fogja egybe, képei elragadóan kedvesek, szépek, Róna Emy rajzoló művészetét és az Athenaeum nyomda technikai felkészültségét dicsérik. — Fazekas Anna a mátraalji falu szélén lakó, őzkevelő, a kis őzikéket ápoló, kedves öreg nénéről szóló meséjét pompásan gördülő, kétütemű nyolcas, négy soros versszakokba öntötte, kifogástalan, szép magyar nyelven. Az olvasni még nem tudó kicsinyeket is bizonyosan elragadják a csengő-bongó, könnyen érthető, kis versikék, ha valaki felolvassa nekik s közben a remek képeket szemlélgetik. Mutatványul ideiktatjuk a bevezető, meseindító sorokat: Mátra alján, falu szélén | Lakik az én öreg néném, | Melegszívű, dolgos, derék, | Tőle tudom ezt a mesét. | — Őzgidácska sete-suta, | Rátévedt az országútra, | Megbotlott egy kidőlt fába, | Eltörött a gida lába. | — Panaszosan sír szegényke, | Arra ballag öreg néne. | Ölbeveszi, megsajnálja, | Hazaviszi kis házába...

Mily kedvesen hangzik: *ölbeveszi, megsajnálja, hazaviszi!* Akárcsak az édesanya a kis gyermekét! S a továbbiakban: *ápolgatja, dédelgeti, megeteti, megitatja* stb. Nyelvünk gazdag szókinccsének ügyes felhasználását csak egy-két példával mutatjuk be: a jó öreg néne hol *tipegel*, hol *lépdel*, hol *ballag*, ezzel szemben az *őzgidá fut*, egyre jobban *szaporázza*; *gyorsan*, mint a villám, *fennterem a mohos sziklán*; *mint a szél, eliramodik*. — Az *őzgidácska sete-suta*, a mókus meg *ugra-bugrál*. — A kis ház tarka virágokkal ékes ablakának bájos kis képe alatt ezt olvassuk: *Piros pipacs, szekfű, zsálya, | Virít háza ablakába, | Nagy köcsögben, kis csuporban, | Szivárványszín száz csokor van.* — Szépen csengő, alliterációs, ellentéteket kedvelő költői nyelvén kívül jellemző Fazekas Anna stílusára a jelzők szerete: *vidám tánc, nóta, bíbor napsugarak, selyem fű, puha pázsit, gyolcs, tarka mező, harkály, jutó felhő, harmatgyöngyös harangvirág, vén bükkfa, arany szív* stb. — Sok ilyen szép könyvet kívánunk a magyar gyermekeknek!

Ugyancsak Róna Emy nagyszerű rajzaival adta ki az Ifjúsági Könyvkiadó Szamuil Marsak *Kölykök az állatkertben* című verseskönyvét. Ezt a szintén óvodások számára készült

könyvet is szép kiállítás jellemzi (Offset-Nyomda), a könnyen gördülő verses fordítás pedig Weöres Sándor költői tehetségéről és verselő készségéről tanúskodik. Az állatkertről, az állat-óvodáról s a bennük élő állatokról szóló apró versek szép csengésűek; a kicsinyek könnyen megérthetik őket. Pl. A viziló vízbe merül, | Sok nép nézi köröskörül. Vagy : Csupa csík a zebra-irha, | Mint a megvonalzott irka (itt ugyan már a felolvasó kénytelen megvilágítani az *irha* szó jelentését a kicsinyeknek). — A kengurukról azt olvassuk, hogy az „Állatkerben *napra-nap* | Bakugrósdit játszanak“; e mondatban szokatlanul hangzik a *napra-nap* a *mindennap, napról-napra, naponként*, helyett.

Szintén költővel, Áprily Lajossal fordította le a kiadó L. Tolsztoj Három medve című meséjét, melynek képeit V. Lebegyev rajzolta. Ez a 20 000 példányban megjelent képes-meséskönyv is minden dicséretet megérdemel. Áprily Lajos fordítása szép mesepróza, igazi mesestílus, művészien egyszerű, kifogástalan magyar. Sehosem érzik rajta fordítás volta. Eredetiként hat, érdekel, leköti a figyelmet. Izeltőül idézünk néhány mondatot a fordításból: A leányka bement az első szobába, s három tányért látott az asztalon, leves volt bennük. Az első tányér nagy volt, Bozontos Mihály tányérja, a másik, a kisebb, Lompos Natasáé, a harmadik, kis kék tányérka, a Misikáé. Mindegyik tányér mellett kanál is volt : egy nagy, egy közepes meg egy kicsi. — A könyvben egyes tipográfiai fogást látunk a három medve hangjának érzékeltetésére. Az apamedve, Bozontos Mihály *rettenetes hangon* elbődülve *ordítja* szavait : „Ki evett a tányéromból?“ Az anyamedve, Lompos Natasa, *ha nem is olyan dörgő hangon bögi* ugyanazokat a szavakat. A medvebocs, Misika *cérnahangon sipítja* szülei szavait. A „Ki evett a tányéromból“ szavak mind a három idézetben egyformán antikva jellegű nagybetűkkel vannak szedve, de a „rettenetes ordításnak“, „a nem is olyan dörgő hangú bögsenek“, valamint „a cérnahangú sipításnak“ megfelelően, igen nagy, valamivel kisebb nagy, végül egészen kis nagyságú betűkkel. S ez az eljárás megismétlődik a medvék meglepetése leírásának három, más-más mondatában. Ezek a betűk éppen úgy elénk állítják a három medve hangjának különbözőségét, mint az ideillő, idetartozó képek a három medve nagyságát, meg a három tányér, három kanál, három szék, három ágy szemléltető képe nagyságuk feltűnő eltérését.

Az óvodából már kikerült, valamivel idősebb, az általános iskola alsó osztályos tanulói érdeklődésének körébe vág Komjáthy István Szürke nyúl országa című könyve. A könyv írója a „temérdek Hortobágy pusztá kellős közepére“, „a nádborította tóparti faluba“, Nádalfára vezeti el fiatal olvasóit. E titokzatos falu régi lakói: Szürke Nyúl, Bibicke, Tapsifüles, Nyuszika, Dobos Gém, Egerészó Ölyű, Sánta Róka, Borz körül fonódnak az érdekes mese szövevényei, s velük kapcsolatban mutatja be az író a régi Hortobágyinak a maivá való átalakulása mozzanatait. Szép, régi hortobágyi népdalok is helyet kapnak a könyvben; úgyesen bele vannak szöve az állattörténetbe; régi pusztai emberek, pásztorok, betyárok dalolják őket a pásztortúznél meg a csárdában. Komjáthy István ügyes elbeszélőnek bizonyul ebben a könyvében; szöbősége, kifejezésbeli készsége, stílusának magyarossága, szemléltető ereje figyelmet érdemel. Csak a pusztai forgószél leírását mutatjuk be, amint az állatok bámulva nézik. „Már éppen indulni akartak hazafelé [az állatok], amikor a kilenclyukú hid táján hirtelen porfelhő csavarodott az égnek... Ahogy a porfelhő közeledett, úgy vehették ki mindjobban alakját. Fölül széles volt, mint egy tölcser, olyan, mint egy szétdőlt káposzta, alul meg nádszálvékonyra keskenyedett. (Ezt Szürke Nyúl látta így, nem én mondom, neki elhihetitek.) A legkülönösebb az volt, hogy bár teremtett lelket sem láttak a környéken, a porfelhő mégis egyre közeledett. — Ilyet én még nem láttam. — Már el is repült felettük a szélörvény, a pusztá porát, szemétjét, mint a szökőkút, úgy lökte fel a kék égnek” (31). — A szemléletesség szolgálatában állnak irónk jelzői is. A virágok mindenütt színükkel együtt jelennek meg: *kék* vadnefelejcs, *illatos sárga* székfűvirág, *fehér* korpafű, *sárga* sárkelep, *haragos zöld* fű stb.; az állatok jellemző tulajdonságaikkal, amelyek állandó jelzőként jelentkeznek: *nyakig láb* golyák, *hosszúnyakú* ludak, *begyés* kacsák, *fecsegő* seregélyek, *konygfüül* nyuszik, *mélyhangú, búgó* bölömbikák stb.; a természet a maga ezerféle változatosságában szintén egy-egy pompás, díszítő jelzővel: *biborköntösű* pirkadat, *futó* felhők; *szellőjárta* őszi este, *nádborította* tópart, *szomorkás pusztai* égbolt, *jámbor* kis patakoeska, *hullámzó* délibáb, *piros csizmákban lépegető* napocska stb. A könyv kis olvasói szép magyar nyelvet, élvezetes kifejezőmódot, szép stílust tanulnak Komjáthy könyvéből. Ikerszavak (*giz-gazon* át, *keresztül-kasul*, *árkon-bokron* keresztül, *széltében-hosszában*, *sűrűg-jorog*, *ugra-bugrád*, *mézes-mázás* szavak stb.), igekötő ismétlések (*fel-feuobban* tűz, *fel-feléledő* szél, *meg-megkondultak* nyakukon a nagy kolompok; a tehének *el-elbődültek* stb.), magyaros, Arany Jánosra emlékeztető kifejezések (nem akadt *egy tenyéryn*i hely; *gyenge tyúkfiakat* akart elcsenni; *Itt hagynd* Nádalfát?; szél megfújja, nád elrejt, pusztá föld a vánkosa, s a nagy égbolt a takarója; hagvjátok el ezeket a bús

nótákat! stb.), magyaros, zamatos szólások, képes kifejezések érik lépten-nyomon egymást a könyvben.

Ugyanennek a korosztálynak, a „kispajtásoknak“, szánta Tersánszky J. Jenő is Misi Mókus kalandjai című meséskönyvét. Az öt éves, szép kiállítású könyvet Róna Emy kedves rajzai díszítik. Az író fiatal olvasóit mulatságosan érdekes kalandokon vezeti át, melyeknek hőse, Misi Mókus, az „erdő egyik hatalmas fájának tágas odvában született, négy kis testvérel együtt.“ Hősünk rozsdavörös színű mókus, mint a törbiek, de különös ismertetőjele: fekete a farkincája. Ebből a körülményből a mókus társadalom legöregebb és legtapasztaltabb tagja, Rókus Mókus bácsi azt jövendőli, hogy ügyes, eszes, erős, agyafúrt lesz és a mókusnép vezére. A mókus-iskolából megszökve „csak úgy *sundán-bundán*, útravaló nélkül *eredt neki az útnak*“ és a világot járva a sokszor életveszélyes kalandokban mindenütt segít rajta ügyessége, esze, ereje és agyafúrtsága. A mókus hős kalandjainak elmondása során az olvasó szinte a mesélőnek közvetlen élőszavát hallja. Mókus apó, Mókus anyó, Mókus Rókus bácsi, Mókus tanító bácsi viselkedése, gondolkodása tökéletesen emberi. Tökéletesen emberi a beszédmódjuk, szó- és kifejezéshasználatuk is: különösen a párbeszédnek eleven közvetlenségűek, de az elbeszélő és leíró részekben is megnyilatkozik az író könnyedsége, szókincsbeli gazdagsága, keretlensége. Elég e részben egyetlen utalás: mit lát a fogságba jutott Misi Mókus az állatkereskedésben. [A kalickába zárt Misi Mókus belátva, hogy minden vergődése hiábavaló, körülnéz:] „Hüha! Micsoda nyüzsgés és zenebona tárult a szeme elé. A falakon hazai énekesmadarak kalickái, sorban fölraggatva. Csízek, tengelicék, pirókok, seregélyek, gerlék, rigók *ugrándoztak, jütyültek, tollszokdakt; civódtak, gubbasztottak*... Szíami macskák és angorák *hancúroztak* szabadon a sarokban, vagy *mosdottak, heverésztek*. Teknősbékek *máskátak* egy mendecében. Csudaformájú és színű halak, aranyhalak *úszkáltak* üvegtartályokban. A papagájok *fűlsiketítő lármát csaptak: csacsogtak és jütyörésztek* összevissza. *Végigkúsztak* a drótokon, *hintáztak* kis hintáikon, *megrázták* apró csöngegyűiket:...” (24). Ügyes, eleven megjelenítése, szemléltetése a nyüzsgésnek és zenebonának!

Az ismert szólásoknak a helyzethez alkalmazott használatára is idézünk egy-két példát. A bátor Misi Mókus rájleszt a veszedelmes kígyóra, s ekkor ezt olvassuk: „Bezzeg a farkába szállott a bátorsága a kígyónak“ (59). A Misi Mókusnál alkudozó elefánt így szól: „Áll az alku! *Ormányomra mondom*“ (47). „*Ormányomra mondom*, karakán kis majom ez!“ (uo.) Misi Mókus Kacifánttal, az elefánttal, száz banánba fogad. A fogadást Abrakadabra, a bölcs fogja eldönteni. Misi Mókus így szól az elefánthoz: „Vezessen bennünket mindjárt hozzá és száz banán *üti az ormányát*, ha nyert“ (48). Az meg egészen természetesen hat, hogy a Misi meg Bumba majom püfölésének következtében a szörnyű krokodil „nagyokat vonaglott, nyöszörgött és *szemből patakozott a krokodilkönnye*“ (41).

Ugyancsak a „kispajtások“ szórakoztatására készült V. Oszejeva A varázsige című, külsőleg szép, belsőleg meg tanulságos és tartalmas könyve is, amelyet Bene Sándor fordított magyarra. A címadó kis elbeszélés, valamint a könyvben foglaltak közül még egy pár már megjelent néhány évvel ezelőtt az Új Magyar Könyvkiadó Ifjúsági Könyvtára sorozatában A varázsszó címen. Nem tudjuk, hogy a régebbi kiadás számára ki fordította a kis olvasmányokat, de ezek is, a most kiadottak is magukon viselik a fordítás ismertetőjeleit. Mindkettőn megérzik, hogy eredetileg nem magyarul írták őket. Az újabb fordítást nagy általánosságban sikerültebbnek, magyarosabbnak mondhatni, de ebben sem hiányzanak az eredetit tükröző idegenszerűségek. A két fordítás nyelvének bemutatására, egyben összehasonlítául idézünk néhány mondatot. A régiben: Léna ránéz és félrehúzódik. *Nem veszi el a ceruzát* (28). Az újban: Léna ránézett és elment. *Olthagyta a ceruzát* (25). Tulajdonképpen arról van szó, hogy *nem fogadta el a ceruzát*. — A régiben: ... *felhúzza szemöldökét. Arca elégedetlenséget árul el* (28). Az újban: ... *és összehúzza szemöldökét. Látszik az arcán, hogy elégedetlen* (25). — A régiben: *Hát hol vannak a fiaitok? Én nem láttam itt csak egyet, aki anyjának igazi gyermeke* (25). Az újban: *Aztán hol vannak azok a fiúk? — felel az öreg — mert én csak egyet látok* (19). — A régiben: a másik dalba kezd, *tele torokkal énekel. Csupa fül a három asszony, ahogy hallgatja* (25). Az újban: a másik *úgy dalol, mint a csalogány, — hallgatják az asszonyok* (19). — A Jó cselekedet c. apróság régi fordításának *dajka* szavát (13) Bene Sándornál a *nagyanya* szó (8) foglalta el. — A Milyen is a mai nap (31) címen találjuk meg az új könyvben azt a kis mesét, melynek a régiben A szép nap a címe (30), s a régi fordítás *sáska* szava itt *tücsök* lett. — Még csak egy mondatot idézünk: a régiben: Pávlik mégis *félszegen a nővérkéjéhez közelített* s meghúzta a ruhája ujját (8); az újban: Pávlik *oldalvást közeledett nővérehez* és megrántotta a ruhája ujját (3). — Azt hiszem, több idézetre nincs szükség.

Életrévaló gondolata volt az Ifjúsági Könyvkiadónak, hogy Fáy András meséi közül egy kis csokorra való kiadott a „gyerekek számára“. A kis könyv Az oroszánkölykök és egyéb mesék címen Fazekas Anna válogatásában és szerkesztésében, Róna Emy tetszetős rajzaival díszítve jelent meg. A reformkorszak egyik vezető alakját, Fáy Andrást, tanítómesé-íróként nem kell bemutatnunk. Mindenki ismeri azt az ötlétséget, ügyességet, mellyel az

emberek gyarlóságait, a társadalom hibáit, fonákságait kigúnyolja, egyszerű, természetes magyar nyelven, derűs, vidám bölcseséggel, szelíd humorral. Szórakoztatva oktat, neveltetve tanít. — A szóbanlevő könyvecskéiben foglalt apró mesék szereplői csaknem egytől-egyig állatok, a maguk jellemző sajátágaikkal s a belőlük bölcsen levont emberi tanulságokkal. Fáy András szellemes tanító eljárására, egyszerismind nyelve és stílusa jellemzésére elegendő egy-két rövidke idézet. Pl. A számár abban a hiszemben, hogy *átkozott nagy legyező jülei* miatt utálják az emberek, a juhással le akarja vagdaltatni fülét-farkát; a juhász azonban kioktatja a számarat, hogy nem a füle meg a farka különbözteti meg a többi derék állattól. A mesélő Fáy ehhez a következő okulást fűzi: „Igy van ez az embereknél is! Cifra ruhát visel sok buta fickó, szépen tud füttyülni, dalolni, táncolni, de egyébhez aztán nem ért és a kalapja bizony nem fejet, hanem tőköt takar”. — Az ellenséggel szemben követendő óvatosságot, éberséget így ajánlja Fáy A pisztráng és a béka című meséjében: „Inkább tíz nyílt ellenség, mint egy alattomos rosszakaró! De mind között az a legveszedelmebb, aki barátodnak tettetni magát, s titkaidat igyekszik megtudni, hogy ártson, és kikérdez, hogy rágalmazzon. Az ilyen ember veszélyesebb, mint az, aki pisztolyt szegez mellünknek”. — Fáy tanítóeszméi mind tartalom, mind nyelv és stílus tekintetében igen alkalmasak megfelelő olvasmányul gyermekeink számára.

A Grimm testvérek (Jakab és Vilmos) több mint ötnegyedszáz évvel ezelőtt kiadott gyermekmeséit Nagy István első magyar fordítása óta (Pest, 1861) már sokan és sokszor átültették nyelvünkre: fordították, alakították, átdolgozták őket. Átdolgozásai közül csak Halász Ignácét, a kiváló nyelvészét és Benedek Elekét, a magyar népmesék szorgalmas gyűjtőjét, a termékeny ifjúsági íróét említjük meg. Az Ifjúsági Könyvkiadó most 36, legjobbnak mondott, válogatott Grimm-mesét ad olvasói kezébe, Kálnoky László fordításában, Róna Emly sikerült rajzaival. A könyvben a magunk gyermekkorából jól ismert szép meséket találjuk (pl. Csapkerósika, Hófehérke, Piroska és a farkas, Hüvelykmatyai stb.), általában sikerült fordításban, világos, könnyen érthető, egyszerű nyelven, de — sajnos — meglehetősen sok germanizmusmal „ékesítve”. A fordítás erényeinek ismertetése helyett célravezetőbbnek tartom, ha néhány javítandó germanizmust említek meg, hogy a jövő kiadásban kiküszöbölhetők legyenek: *Az nehezen fog menni* (25, bajosan sikerül); *zokogni* kezdett a *szerecséllenség felett* (46, szerencsétlensége miatt); a levélben *az állt* (154, az volt); a tó tündérével *állt szemközt* (97, állt szemben, de helyesen: a tó tündére állt előtte); *bebocsátást nyert* (59, beengedték, bebocsátották); a *nyer* igét másutt is megtaláljuk a *kap* helyett: emberi alakjukat *visszanyerték* 109, helyesen: visszakapták); *ígéretet tett* (98, megígérte); *egyedül azért* teszem (81, csakis azért); *mozgásba hozta* fáradt tagjait (81, elindította, megindította); nemsokára egy *kenyerekkal* teli kemencére bukkant (109, kenyérral telt); a leány megrázta a fát s *az almák úgy potyogtak* róla (uo., az alma csak úgy potyogott); *nővér* (60, 85 stb., testvér, néne, hug) stb. Az ilyen magyartalanságok kiküszöbölésével a fordítás igen jó lesz, mert egyébként magyaros népies kifejezések, szólásmódok felhasználása jellemzi.

Teljes az elismerésünk az Ifjúsági Könyvkiadó iránt, hogy a fülserdült ifjúságot is kiváló olvasmányhoz juttatta Tömörkény István Vándorló földek címen kiadott mintegy harminc válogatott elbeszélésének gyűjteményével. Tömörkény Istvánt nem kell bemutatnunk, hiszen ma már elismerten odatarozik a magyar elbeszélő művészet legkiválóbb képviselői közé. Ez a könyv is a valódi Tömörkény-féle nyelvet és stílust mutatja: a hamisítatlan szegedvidéki tájnyelvet és a nyugodtan, de eleven részletezéssel, a népi humor sajátos kifejezéseivel telt, zamatos, ízes stílust. A könyv mindeneségy tárcalélekzetű novellájában, elbeszélésében a szegedi határ népe jelenik meg a maga sajátosságaival, külön világával. Egytől-egyig érdekes olvasmányok, Mikszáthra, Mórara, Móriczra emlékeztetők. Véleményünk szerint e könyv igen hasznos szolgálatot tesz ifjúságunk nyelvének magyaros nevelésére, szókincsének gyarapítására, nyelvérzékének fejlesztésére. Rövidke beszámolóinkba nem fér bele Tömörkény István nyelvi és stílus jelességeinek bemutatása, de az a meggyőződésünk, hogy nagy nyereséget jelentene nyelvtudományunk számára Tömörkény valamennyi írásának nyelvi — főképpen szótári — szempontból való tüzetes feldolgozása. Itt csak a Nyelvészet a duttyánban c. kis elbeszélésre mutatunk rá, melyben a *kend* és a *maga*, valamint a *tudni* és *birni* különbségéről esik szó. A vásárállási duttyán ponyvája alatt két egymást nem ismerő paraszt imígyen beszél: [Az egyik] kérdezi: „Aztán *kend*, ha jól *fölkérdözöm*, kiféle? — Mondja megint amaz a juhászos kalap alól: — Nemsok *hivatala* van *magának* ahhoz, hogy ezt a kérdést föltögye. — *Magának..* Monori megütődik. Öreg ember létere azt mondják neki, hogy *maga*. A *kend* helyett. Sértés az ilyesmi, mert a megvetés jele. Ennél már csak az a súlyosabb sértés, ha azt mondják valakinek: *az ür*. Sértés továbbá az is, hogy: *ön*. Az új doktor is, aki nemrég került a kapitányságra, azért volt kénytelen elmenni onnan, mert senki se hívatta, mivel hogy *önözött* mindenkit. Rendes embert pedig ne *önözön* senki, mert az nem járja. De ne is *magázzon*, mert — s Luklábú Monori megfogta a kampós botot. Elsötétülve kérdezte a borszivarostól: — Hát *maga* vagyok én?...” (85). — A *tud* és *bir* ige parasztszájba adott fejtegetése is

figyelemreméltó; röviden ismertetnünk kell: „A közönséges szóbeszéd ugyancsak gyakran összecseréli azokat a szavakat, hogy *tudok* meg *bírok*. Az embert, ha hívják valahova s nincs éppen érkezése az elmenésre, egyformán mondja úgy is: *nem tudok elmenni*, vagy pedig *nem bírok elmenni*. Bár úgy is maradhatna, hogy *nincsen rá érkezésem*, de ezt nem mondják, mert régi szó és elfeledték. Kiment a divatból. A *tudok* meg a *bírok* összekeveredtek. Mondják úgy is, hogy úgy elgyöngített a betegség, hogy jártányi lépést sem *tudtam tenni*, de úgy is mondják, hogy nem *birtam tenni*. — De azért van még imitt-amott a nyelvnek helyes magyarázója is a világon. Például az öreg Dékány István innen az alsótanyáról. Most éppen itt ül az öreg is a vásárálláson a duttyán ponyvája alatt . . . [Vas Mihály] Odatelepszik Dékánnyal szemben a padra, kérdezvén: — No, mire végzi kend? — Azt mondja Dékány: — Beszélj el előbb, hogy mit testálsz rám, ha möghalsz, akkor mögmondom. — No — mondja Mihály . . . — ha möghalok, én ráhagyhatom kendre az egész világot, csak aztán el *birja* kend kormányozni, mikor a sok nagyfejű se *birja*. — Hát — véli Dékány — *nem birni* köll azt, *hanem tudni*. — Ugyan — rántja föl a vállát Mihály — egykútya az a szóbeszéd, akárhogy mondjuk is. — Dékány hallgat és a pipával bibelődik, mert nem akar állni a szárbán. Aztán kérdezi: — No, hát tanáltál-e alkalmas tehenet Mihály? Legyint a Mihály. — Dehogy tanáltam. Hiszen éppen azért vagyok ilyen öreg kutyakedvű, hogy röggeltül kezdve térdig lejárta a lábam, mégsem *birtam* vönni. Dékány pipájával bajlódik és csendesen kérdezi: — Hát akkor miért gyüttél be a tanyáru? Mihály nagyot néz rá: — Mért gyütttem be? Hát mondtam már kendnek, hogy tehenet akartam vönni. Dékány szelíden évődik tovább. — De ha *nem birtál* . . . Aki nem *bir* vönni, mit keres a vásáron? Mihály gyanakodva nézi. Már látja, hogy a vén tréfacsináló a falhoz akarja állítani. Akkor hirtelen észhez kap s homlokára csap a tenyerével. — No né. *Birni birtam volna*, mert itt van az ára a zsebömbe, *csak nem tudtam* vönni, mert nem tanáltam a kedvemre valót. Dékány rendbeszedte a pipát s kinyújtott kézzel eltartva magától nézi. Azután mondja: — Látod-e, Mihály, hogy más-más dolog az, *tudni* mög *birni*.” (88). — Ugyanilyen érdekes szömagyarázat a népi *gyerek* szó ’fiú’ jelentésére a következő: Egy háromgyermekes anya a bírónak arra a kérdésre, hány gyereke van, azt feleli: egy, — de magyarázatásából kiderül a következő: A család: az öt. A kis család: az három. De abból csak egy a *gyerek*, mert a másik kettő *lány* (55).

Prohászka János

Az új Gogol-fordítások bírálatához. Az új Gogol-fordításokról írt bírálatomban (Nyr 76: 377) őszinte elismeréssel szoltam Devecseriné kitűnő fordításáról s mindössze néhány apróbb szépséghibáját (pl. mi ebben a nevetnivaló) róttam fel. Utólag meggyőződtem róla, hogy ezeknek a zökkenőknek java része nem Devecseriné, hanem a nyomdai korrektorok hibájából ragadt benne a szövegben: a korrektorok, szedők és tördelők nem hajtották végre a fordító javításait, hanem utasításai ellenére önkényesen változtattak vagy nem változtattak a szövegen. Egy helyen pl. a fordító, az orosz szöveg értelmében *királyviz*-et írt; ezt a nyomdai korrektor *kristályviz*-re javította s hiába igazította vissza Devecseriné háromszor is a helyes *királyviz*-re, a harcból mégis a korrektor *kristályviz*-e került ki győztesen. Szívesen állapítom meg tehát, hogy a kitűnő fordító még ezeknek az apróbb-nagyobb szépséghibáknak a java részében sem ludas. Ideje, hogy a nyomdák igazgatói vessenek véget a korrektorok és szedők önkényeskedésének, hiszen a szöveg minden betűjéért az író vagy a fordító felelős, nem pedig a korrektor vagy a szedő. Itt kell szóvátennem azt a helytelen rendszert is, hogy a kiadók nem adják vissza a szerzőnek a korrektúrával a kéziratot, a tördelt levonattal együtt pedig a hasáb-korrektúrát s így a szerzőnek újra meg újra végig kell olvasnia az egész szöveget, s így nem is tudja ellenőrizni, hogy mit és hogyan javított a hasáb-levonaton. Ez a módszer valóságos melegágya a korrektori és szedői önkényeskedésnek, s mint a példa mutatja, sok esetben elékteleníti a leggondosabb és legművészebb fordítást is. Ebben az elvi jelentőségű kérdésben mielőbb várjuk a kiadók és nyomdák észszerű és az írókat megnyugtató intézkedését.

Révay József

AZ OROSZ NYELV HATÁSA A MAGYARRA 1945 UTÁN. II.Írta: *Erdődi József***Hatás szókészletünkre és kifejezéseinkre**

Az orosz nyelv nemcsak a soknemzetiségű Szovjetunió népeinek összekötő kapcsa szóban és írásban való érintkezésük során, hanem a nemzetközi kapcsolatok egyik nyelve is az angol és francia mellett. Azonban az orosz nyelv, amely mintegy százmillió ember anyanyelve és a Szovjetunióban lakó 200 milliónyi nép érintkező eszköze, ezenfelül még a szocializmus ideológiája alapján közös alkotásra egyesült, a Szovjetunió vezetete népi demokrata tábor fontos kulturális kapcsa a haladásért vívott harcban. Éppen ezért felmérhetetlen az orosz nyelv hatása a népi demokráciákban élő nemzetek nyelvére — a Német Demokratikus Köztársaságtól egészen a Csendes Óceán partjáig, Kínáig, Koreáig. Ez az oka, hogy az orosz nyelv, mint a szocialista kultúra nyelve a német, lengyel, cseh, szlovák, magyar, román, albán, bolgár, kínai, koreai nyelvnek gazdagodását idézi elő szókincsükben és kifejezéseikben, nem is említve a Szovjetunióban élő kisebb-nagyobb nemzetek nyelvét.¹ A politikai élet, az ideológiai irodalom nyelve, a műszaki tudományok szótára, a mindennapi élet beszéde, a sajtó kifejezésmódja folytonosan merít a mai orosz nyelv kincses forrásából, hogy az új fogalmak kifejezésére megfelelő szavakat, illetve szavak fűzésére mintát találhasson. Így az orosz nyelvnek a magyar nyelvre az országnak a fasizmus alól történt felszabadulása után tett hatását vizsgálva látjuk, hogy az orosz nyelv a szocialista kultúra eleven hatóereje nyelvünk gazdagodásában, mert a közvetlen személyi érintkezés, az orosz nyelv tanulmányozása iskoláinkban és egyetemeinken, a fordításban megjelenő politikai, tudományos és szépirodalom, a politikai és műszaki tanfolyamok nagy mértékben elősegítik ennek a nyelvi hatásnak is a kibontakozását.

Nem érthetjük meg kellőképpen ezt a nyelvi hatást, ha időtlenül, történetlenül nézzük s csak magukat a nyelvi tényeket vesszük szemügyre (mint pl. a szókincs gyarapodását) és statisztikával pótoljuk az életet. Az orosz nyelvnek a magyarra tett hatása csak akkor világosodhat ki kellőképpen, ha tanulmányunkban a következő sztálini elv vezérel: „... A nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzuk a társadalom történetével, annak a népnek a történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója.”²

Az 1945 év előtti korszakban, a 19. században és a 20. század majd két negyedében, az orosz nyelv nem hathatott nagyobb mértékben nyelvünkre, mert ennek történeti és társadalmi korlátai voltak. A 19. század irodalmi érdeklődése ugyan lökést adott az orosz irodalom kritikai realista műveinek magyarra való átültetésének, a liberális korszak filantropiája pedig — mondhatnám — hivatalosan elítélte az orosz cárizmus keleti barbarizmusát, de az orosz nép és az orosz kultúra iránti érdeklődés csak kevesek sajátja volt, mert hiányzott hozzá egyrészt a nyelvi tudás, másrészt a két nép érintkezése. Némelyek kapcsolatba kerültek az orosz kultúra képviselőivel, de mélyen tömegeinkre gyakorolt befolyás már a történelmi tényezők miatt sem alakulhatott ki. A Horthy-korszak mesterségesen erősítette ezeket a nyelvi és történelmi elválasztó tényezőket, hiszen Horthy-Magyarország része volt annak a „cordon sanitaire“-nek, amelyet a kapitalista hatalmak igyekeztek a Szovjetunió köré vonni, hogy az Októberi Forradalom hullámverő hatása ne jusson el Nyugatra.

Ezért a 19. században inkább csak irodalmi (szépirodalmi) nyelvi hatást állapíthatunk meg, amelyet a couleur locale-adás realizmusára való törekvés szül, a későbbiek-

¹ H. A. Баскаков: Вопросы языкознания, 1952. 3: 19.

² J. V. Sztálin: Марксизм и лингвистика. Сикра 1950. 21. 1.

ben a publicisztika is belekapcsolódik ebbe, mikor a cári Oroszország despotizmusát rajzolja. Mindkettőnek azonban inkább az érdekesség keltette kíváncsiság és az irodalmi érdeklődés a szülője, nem mélyen gyökeredző hatás a forrása.

A) Az orosz nyelv hatása 1945 előtt

Nem célunk az orosz nyelvnek nyelvünkre a honfoglalás előtt és után tett legrégebb hatására rámutatni. Csak néhány szóval vázoljuk, milyen orosz nyelvi hatásról beszélünk a 19. század folyamán, ill. a 20. század első évtizedeiben.

Ez a hatás szorosan összefügg az orosz szépirodalom diadalmenetével és Magyarországon való megjelenésével. Irodalmáraink és olvasó közönségünk az orosz kritikai realista irodalmat Puskitól kezdve szinte azonnal, megjelenésüktől számított rövid évek vagy évtizedek múlva anyanyelvükön olvasták és méltatták.³ Puskin, Gogol, Turgenyev, Szaltikov-Scsedrin, L. Tolsztoj, Csehov művei ott forogtak magyar fordításban a magyar olvasók kezében, Csehov színdarabjait pedig játszották színpadainkon. 353 orosz író művét forgatta 12 évtized magyar olvasója, tehát a nagy orosz klasszikusok mellett a kisebb írókat is érdeklődéssel illette a magyarországi fordításirodalom: Korolenko, Leszkov, Kuprin, Prisvin munkáit.

Gyakran evvel alig járt nyelvi hatás, mert e művek fordításának javarésze németre, néha franciára átültetett szöveg nyomán készült. Így azt látjuk, hogy Arany János, kit magával ragadott Gogol humanizmusa, az orosz írónak a kishivatalnokról alkotott „Köpenyeg” c. elbeszélését németből fordíthatta, és így a magyar szövegben hiába keresnénk orosz szavakat, fordulatokat, a közvetítő német nyelv miatt kiküszöbölődtek.⁴ Ugyanígy elmaradnak az orosz szavak Szentkirályi Albert Revizor fordításában (1875). Mindkét műben egyetlen közkeletű orosz szó jelenik meg: *rubel*, ill. *rubli*, Szentkirályi Albert fordításában még *kopejka*, csakhogy ezek inkább európai műveltségyszavak, semminthogy sajátosan orosz szavaknak tekinthetnők őket.

Azonban, a magyar fordításirodalom helyzete a század végén megváltozik, mert a század utolsó negyedében megjelenik az oroszul tudó és közvetlenül oroszból fordító műfordítóink csoportja és evvel egy újfajta, helyes eljárásmodot figyelhetünk meg az orosz szépirodalmi művek magyar fordításaiban. Az orosz táj, az orosz szokások érzékeltetésére a fordítók a magyar szövegbe orosz szavakat szőnek bele (természetesen latinbetűs átírásban és nem cirillbetűvel).⁵ A fordítók ezzel igyekeznek a *couleur locale*-t új árnyalattal megerősíteni és változatosabbá tenni.

Ennek az eljárásnak két fokát különböztethetjük meg: eleinte a fordító jegyzetben vagy zárójelben megadja a szövegben alkalmazott orosz szó magyar jelentését. Lássunk néhány példát Almási László Tarasz Bulyba fordításából (1878): *hetman* (főnök) (11, 162) a pálinkáról beszélve így szólaltatja meg Tarasz Bulybát: „adj... tiszta, habzó *gorilkát*“ (orosz *горелка* ~ *горилка* < ukrán *горилка* (a szókezdő r ejtése frikatív γ) 'kisüsti pálinka', 'vodka') (6). További példák: *vojlok* 'gyeptégla a háztetőn' (31), „*zabor*, az alacsony házak azon neme, melynek teteje faoszlopokon nyugodott“ (31), a falusi főnök . . . „*batyka*“ (apa) (37), „*rizákból* (misemondó ruha) varrnak a zsidó asszonyok ruhát“ (51, 52), „aranyozott *rizákban* jöttek a papok“ (162), . . . „egyszerre készítették *szalamatát* (egy neme a kásának, őrlött búzalisztból készítve)“ (69), *szotnya* (105), *Pokrova* (Boldogasszony palástjának ünnepe, okt. 13) (1). Magyarazatlan szavak itt *szotnya*, (105), *kozákkaftán* (17, a törökből); kovenszki *vojevoda* (a lengyelből) (25), viszont *hetman* az ukránból, ill. a lengyelből (1. f.).

³ L. Kozocsa Sándor: Az orosz irodalom magyar bibliográfiája. 1947.—Komlós Aladár: Gogol útja a magyar irodalomban, Világirodalmi Évkönyv 1952, 5. kk. — L. még Szabad Nép 1952. II. 29. Gogoly Magyarországon (Csabai László).

⁴ Első magyar kiadása 1860 (a Szépirodalmi Figyelőben).

⁵ Cirillbetűvel tudomásom szerint csupán Illyés Gyula szőtt bele szavakat oroszországi útjáról szóló Nizsnij c. versébe. „Fény villant abban, elkápráztatott, mint a zsúfolt ciril föliratok: *самондьянность* . . . már nem is tudom, belegabalyodtam a félúton.“ (Összes versei, 1947. 2 : 330). A szónak valóban nincs értelme, mint a költő jelzi is.

Turgenyev Egy vadász iratait „oroszból fordította” Csopey László 1885-ben és ugyanazt a gyakorlatot folytatta, mint a fentemlített Almásy László: megmagyarázza a színesítésre felhasznált orosz szavakat, sőt ki is emeli őket (kurzívval nyomtatva), zárójelben adva értelmezésüket. Igen tanulságos, hogy a 19. század végén még milyen szavakat kellett megmagyarázni: *muzsik* (paraszt) (1, 46), *kvász* (savanyú orosz nemzeti ital) (5), *deszjatiná* (1,0925 hektár) (6), *obrok* (bérösszeg) (9), *szamovár* (orosz teafőző edény) (11), *pud* (16 $\frac{3}{8}$ kg), *telyega* (székér) (21), *verszt* (1,067 km), (20, 43), *kozsuch* (báránybőrből készült felső ruha) (28), *Khrisztosz voszkresz* (Krisztus föltámadt) (45), *vodka* (pálinka) (77), én vertem a *poklonát* (*poklona* megalázkodás az Ur hatalma előtt . . . a vezeklő földhöz veri homlokát) (83), *trojka* (hármass fogat) (93), *sztánovoj* (járásbíró) (167), *iszprávník* (járási rendőrfőnök) (107), *burmiszter* (jobbágyfelügyelő) (200), *sztároszta* értelmezés nélkül (202, 203), *ármják* (hosszú parasztkabát) (89), *kokosnik* (orosz nemzeti fejék) (257), *bárin* (úr) (457).

Mi tanúskodik arról, hogy az ilyen, az orosz létet felidéző, írói-fordítói fogásként alkalmazott orosz szavak közismertté kezdtek válni a magyar olvasóközönség előtt? Az, hogy a magyarázat már a század elején, még inkább később, főleg pedig 1945 után nagyrészt elmarad. A példák ékesen szólnak erről a tényről. Értelmezés nélkül adott szavak 1905-ben: *tarantasz* (Turgenyev: Apák és fiúk 6, 8), *deszjatin* (18), *szamovár* (19), *verszt* (114). Még magyarázattal szerepel *nagajka* (kozák ostor) (117), *mir* (világ, község) (191). Tanulságos Trócsányi Zoltánnak a felszabadulás után megjelent fordítását az I. világháború előtt megjelent kiadással egybevetni az orosz szavak értelmezése szempontjából: ekkor már javarészt minden magyarázat nélkül szerepelnek a számban is meggyarapodott orosz szavak. Így pl. *deszjatin* (5), *verszt* (5, 20, 114), *tarantasz* (8), *muzsik* (11, 15, 16), *muzsikocska* (44), *szlava bogu* (43), *sztároszta* (69), *zdravstvuj*, *zdravstvujte* (95) stb. A fentebb említett, a múlt század 80-as éveiből való Turgenyev-fordítással vessük egybe Áprily Lajosnak, a II. imperialista világháború után megjelent fordítását és látjuk, hogy magyarázat nélkül szerepel egy sor 70–80 évvel ezelőtt értelmezéssel ellátott orosz szó. Ilyenek: *muzsik* (11, 134), *verszta* (11, 125), *telyega* (16, 19, 61, 107), *gyeszjatyina* (72), *szamovár* (140, 142), *batyuska* (14, 22, 113, 135). Így ez az összevetés arról tanúskodik, hogy az elmúlt évtizedek és különösen az utolsó évek nagyszámú orosz szót honosítottak meg nálunk az irodalmi művekben. A szavak egy részénél a fordító (ill. kiadó) még most is magyarázatot alkalmaz, pl. *kvasz* (13), *obrok*-fizető *muzsik*, azonban bizonyosak vagyunk abban, hogy rövid idő múltán erre nem lesz szükség, mert az *obrok*-ról, *barscsiná*-ról mindenki tud, ki a Párttörténet I. fejezetével foglalkozik, a szépirodalomban is előfordul az *obrok* szó Turgenyev művei fordításában; a *kvasz* szó pedig könnyen elterjedt hazánkban nemcsak az irodalom révén, hanem hadifogságból hazatérteink száján is, akik ezt az italt naponta itták a Szovjetunióban.

A fentiekből megállapítható, hogy a felszabadulás előtti orosz jövevényszavak egyik rétegének a forrása az orosz nyelvből fordított szépirodalmi művek. Ezen első csoportba sorolandónak vélem a következőket:

Bricska 'lengyel kocsi', *droska* (*droszka*), *kibitka*, *telyega*, *trojka*, *tarantasz*, *vodka*, *kvasz*, *pud*, *verszt(a)*, *gyeszjatyina* ~ *deszjatin(a)*, *helman* (< német *Hauptmann*), *batyuska*, *muzsik*, *bojár*, *sztároszta*, *szotnya* (kozák), *izba*, *szamovár*, *balalajka*; *szkunk* ~ *szkunksz*. A török eredetű *kozák* szó jelentése 'lovass katoná', azonban Mikszáth Az új Zrínyiászt c. regényében általában 'orosz katoná', 'orosz gyalogos katoná' jelentésben alkalmazza, pl. . . . „A kozákok most árohsantak Zrínyire és szuronyaik alatt csakhamar holtan esett össze“ (Jubileumi kiadás 214).

Klasszikus irodalmunk kedvelt és sokaktól forgatott műve Jókai Mór „Szabadság a hó alatt, vagy: a Zöld könyv” című munkája, amelyben a történelem és fantázia keverékeképpen lép elének cári Oroszország haladó elemeinek harca „belső török”-jeik ellen. Ebbe a művébe Jókai sok orosz szót és kifejezést hímezett bele. Ezzel egyrészt a táj, a szokások sajátos ízét és varázsát, a romantikus képzelet hajszolta exotikumot akarta megadni. Az író az orosz szavak és fordulatok alkalmazásakor ügyesebb eszközt alkalmaz, mint műfordító kollégái, nem magyaráz ő sem csillag alatt, sem zárójelben, hanem úgy viszi a szövegezés fonalát, hogy az elbeszélésből, leírásból vagy párbeszédből magából rögtön megtudjuk, mi az értelme. Az író ügyes fogását mutatják az ilyen példák:

„... a lovait befogó *jemsikkel* értekezik“ (Nemz. kiad. 5 < or. ямщик kocsis); „a náddal bekerített *kurgánok*, mint elszört szigetek, támadnak elő (5 < or. курган 'sírhalom, kúnhalom, tatárdomb'; a törökből).” A túlparton van a *zaporogiaiak* országa, a nevüket is onnan vették: „za porogi“, zuhatagmögöttiek“ (7). „a házak megannyi földbevált vermek . . . *kurényiknek* hívják“ (7 < or. курень 'szalmafedeles kunyhó, csőszház). „Az utazó éjszakára a *szlobodikban* pihen meg . . .“ (8 < or. слобода 'település, falu'). „Az ilyen hófellegszakadást csak ez a nép ismeri; ez a *Pad*“ (8 < or. пад 'esés'). „A hosszú négyszögű szénatér, a *Szenaja Plostad* még ma az éhesek színpadát képezi“ (9 < or. сенная площадь 'szénatér“).

Néha egész hosszú, színes magyarázatokat kapunk az író tollából. Így például a nagybőjt előtti utolsó nap dús forgatagából kiragadunk egy képet: „... a *blinnit* is férfiak sütik: palacsinta ez, vajjal leöntve s kaviárral megkenve s a *roznoscsikok*⁶ mind ifjú legények, a kik hosszú bunda palástjaikban . . . a sátorokat kerülgetik . . . kínálgatják kelendő cikkeiket be nem rekedő torokkal: „Vegyetek *pirógot, szaikit, robitát, kvaszt*.“ A theáárlók rengeteg *szamovárokban* pöfékeltetik a forró teát, s a pálinkásbódéknak, miket a köznyelv „korsó“-nak nevez,* be nem áll az ajtaja. A *pirog* különösen kívánja az italt. Lepény az, megtöltve vagdalt hússal, hallal, répával és káposztával . . . S ma van az utolsó napja“ (10). „Egy alkotmányterv kidolgozása volt . . . A címe *Ruszkája Pravda* (63). . . . s feszes üdvözlét mellett kettős sziszegést hallatott, a mit aztán minden mondat végéhez is hozzá toldott s a mi annyit jelent, mint *szudár* és *szudárinya* (uram és asszonyom). — A rendőrőrnök ő excellenciája tudatja önökkel, sz. sz., hogy a nagy bőjt a mai harangszóval megkezdődött, sz. sz.“ (46).

Máskor viszont Jókai frói gyakorlata feleslegesnek tartja a magyarázat hozzáfűzését vagy a szövegbe való beleszövését, mert vagy a helyzetből, illetve a szövegből kiviláglik az orosz szó jelentése (esetleg még különlegesebbé is teszi rejtelmességével az írásművet!), vagy ismert, az európai kultúrnyelvekbe már átvett orosz szavak fordulnak elő, pl:

a) „*Zdravstvujtje!* Galban. Én vagyok Puskin“ (48); „... kapsz ujdonatúj *tulupot*, rókaprémmel“ (36); „... hogy a többi korhely fiúk, a kiket ez éjjeli harangszónál a *butesnikok*-nak⁸ kell kiűzni a korszókból“ (39).

b) „Én nem azért jöttem ide kétezer *werstnyiről*“ (65); „... hármas fogatú *troika*“ (6). Néha semmi magyarázatot nem fűz az író az orosz szöveghez, „... látogató jegyeik . . . ez aranybetűs mondattal: „*Christos woszkresz*“ (32),⁹ olykor meg a régebbi fordítói eljárásnak megfelelően egyszerűen zárójelben odafűggeszti a magyar értelmezést, pl.: „Arra csak egy felelet van: a „*Seisász*“ (azonnal)“ (6).

Kapunk abból is ízelítőt, amit korszerű nyelvészeti kifejezéssel *calque*-nak, jelentésfordításnak, tükörszónak mondanak, azaz mikor újfajtajú, a másolt nyelv szavainak megfelelően képzett összetett szavakat illetve fordulatokat mesterkél össze a fordító (író). Ilyen Jókai regényében: „A '*vaj hét*'-nek utolsó napja van“ (9).** Ezt az orosz *масляная неделя* mintájára alkotta, mivel *масло* 'vaj'). Lejebb ennek változatára akadunk: „... a *masliczahét* utolsó napján“ (11) < orosz *масленица*.

Néha ilyen alapon egész hosszú kifejezéseket, elnevezéseket is lefordít az író, részben még az orosz eredetit is közli — bár hibás — latinbetűs átírásban: „Az egyik elnevezi magát a közjó egyesületének“. Ennek a feje Orloff. A másikat úgy nevezik, hogy „*szojusz szpaczinia*“,¹⁰ a harmadikat „hősszövetségnek“ a negyedik neve „*szojusz blagodenstoiga*“¹¹. Van egy, a mely a „nyolc szláv nép köztársasága“ címe alatt alakult; tagjai ismertető jelül nyolczágu csillagot viselnek. (Az egyik ágára Magyarország is oda van írva) (23).

⁶ *Roznoscsik* (< or. Разносчик) 'utcai árus'.

⁷ *Szalki* (сайки) 'búzalisztból készült kétszersült', *szbita* 'fűszeres mézital' (ez a *сбитень* szó birtokosalakja: *сбитня*), *pirog* (пирог) 'töltött sütemény', *blin* (блин) 'palacsinta' (tsz. блины).

⁸ *Butesnik* 'bakterféle' (< or. будильщик).

⁹ Krisztus feltámadt (Христос воскрес).

¹⁰ Helyesen: *szojuz szpaszenija* 'a megmentés szövetsége'.

¹¹ Helyesen: *szojuz blagogyesztvija* 'a jótett szövetsége'.

* A német *Krug* tükörszava. Azonban a 'népnyelvi' 'kocsma, csárda' jelentésű *Krug* nem azonos a 'korsó, kancsó' jelentésű *Krug*-gal, hanem eredetileg külön szó volt (Kluge—Götze: Etn. Wb. d. deutschen Spr.). A szerk.

** Helyesebben: *vajas hét*. A németben is *Butterwoche*, amely Halász Előd Német—magyar szótára szerint '*vajashét, maslicza*', s ez nem más, mint a farsang. A szerk.

Ismeretes, hogy Jókai művei nagy hatást gyakoroltak az olvasókra és ebbe a hatásba a „Szabadság a hó alatt” című regény esetében nyelvi elemek is vegyültek, ezért ez a könyv egyik forrása lett az oroszból eredő szavak megismerésének.

Jókai nagy stílusérzékét mutatja, hogy azokban a részekben, ahol az orosz arisztokrácia tagjait beszélteti, mellőzi az orosz szavakat, francia szavakat, kifejezéseket, mondatokat iktat bele beszédjükbe, hiszen a maradi orosz arisztokrácia megvetette anyanyelvét és a franciát választotta társalgási nyelvül.

Az I. világháború előtt, illetve 1917-ig, az oroszból eredő jövevényszavak másik főforrása a publicisztika, az időszaki sajtó, mert jelentéseiben és fejtegetéseiben a cári Oroszország képét akarta adni és az önkényuralom, valamint annak visszaélései, kegyetlenkedései leírásában gyakran orosz eredetű szavakat alkalmazott. Ezek javarészt tulajdonképpen a nyugati sajtó útján kerültek újságjainkba:

pogrom (rombolás, fosztogatás, zsidógyilkolás), *kancsuka*, *nagajka*, *cári ukáz*, *cár*, *cárevics*, *pravoszlav*, *duma*, *vengerka*¹² ('Magyarországból szerződötetett táncosnő, kokott'), *ikon* (helyesen: *ikona*), *popa*, *katorga*, 'kényszermunka', *ochrana* 'titkos rendőrség', *muzsik*, *sztároszta*, *csinovnyik*.¹³

Végül a kártyások zsargonjában szerepel egy-két — hozzánk német közvetítéssel került — orosz szó: *bis Gromoboj* 'végkimerülésig' (orosz *громобои* 'villámcsapás') és *durák**, *durákot játszani*, *duma*, 'beszéd', *dumálnak* 'beszélnek', az egyik *duma* bankot ad 'viszi a szót' (ez utóbbi talán a cigányok nyelvéből).

Az első világháború katonáinak a beszédéből is került néhány orosz szó nyelvünkbe, így pl. *muszi*, *ruszki*, *Nikoláj* 'orosz', *zabrál* 'elkoboz, harácsol', *kozák*; *muszka* 'ruhatetű' (csak a katonák beszédjében).

Ugyancsak a publicisztika és a napisajtó révén is terjedtek a már fentebb említett, az orosz mindennapi életet jellemző szavak: *rubel*, *kopek* ~ *kopejka*, *arsin*, *verszt*, *muzsik*, *sztároszta*, *vodka*, *kozák*, *szotnya*, *csinovnyik* stb. és a földrajzi irodalom révén (német közvetítéssel) a *szeppes* ~ *sztyep* szó (*steppe* alakban is), *steppés* vidék.

A két világháború közti időben népünket igyekeztek hermetikusan elzárni a szovjet léteztől. Magyarország és a Szovjetunió között nemcsak földrajzi cordon sanitaire-t vontak a kapitalista hatalom urai, hanem szellemi elszigeteléssel is elkülönítettek minket az épülő szocializmus országának a megismerésétől. Ez az oka annak, hogy ebben a korszakban (1917—1944) nem túlságosan nagy az újabb orosz eredetű szavak, szófordítások száma, bár az 1919-es kommun idején a beáramlásnak bizonyos lehetősége megvolt erre. Az Októberi Forradalom után következő korszakba és az 1919-es Tanácsköztársaság idejébe nyúlik vissza az ilyen szavak, ill. fordítások elterjedése: *bolsevik(i)*, *mensevik(i)*, *szovjet*,¹⁴ *Szovjetoroszország*, *komiszár*, *kulák*; *Vörös Gárda*, *Vörös Hadserg*, *katonatanács*, *népbiztos*, *népbiztosság*, *katonai biztos*. Azonban ekkor még nem volt meg az a szoros érintkezés a magyar és a szovjet irodalom, tudomány és politika között, amely valóban mélységben és szélességben elterjesztette, meggyökerezettette volna ezeket a szavakat és kifejezéseket, valamint másokat is.

Érdekes Pécs Mária megállapítása, aki az 1918-as forradalom idején megjelent lapjaink nyelvét vizsgálva ezt írta: „... napilapjaink (a germanizmusok tömege mellett) egész sereg törülmetszett gallicizmussal fognak kedvében járni Clémenceau-nak, D'Esperay-nak, Vix-nek“ (Nyr [1919] 48: 34).

Inkább a szakirodalom és az időszaki sajtó terjesztett el egy bizonyos körben a szovjetrendszerre vonatkozó megjelöléseket. Néhány munka alapján megpróbáljuk felvázolni a meglehetősen ismertté váltakat.

¹² A sajtó útján terjedt el Magyarországon, főként Pásztor Árpád „Vengerkák” c. regénye nyomán (1915), majd Góth Sándor és Pásztor Árpád szindarabot is írt a leánykereskedelem Keletre hurcolt áldozatairól (1917). L. Gitárfi Zoltán Nyr 73: 97. — Újabbban használta e szót Szép Ernő (Uj Világ 1953. jan. 1. 4. 1.).

¹³ Ehhez a részhez vö. Trócsányi Zoltán Nyr 72: 166 és Csefkó Gyula MNy 17: 168.

¹⁴ A kártyások zsargonjában *szovjet* 'mindenfajta kommun pénz' I. Zolnay Vilmos: A kártya története. 1928. 357. l. — Ezenkívül egy cigarettafajta elnevezése is *szovjet* volt.

* A durák inkább a szlovákból: *durák* 'ostoba'; 'kártyajáték' (Mendreszóra — Orbán: Új szlovák — magyar szótár). A szerk.

A zsirosparaszt jelölésére gyakran előfordult a *kulák* szó, sőt összetételei is akadnak: *kulák-réteg*, *kulák-hajlamosság*. Ugyancsak eléggé közkeletűvé vált a *narodnyik* szó, mellyel nálunk a népieseket, a falukutatókat, falujárókat illették. Azonban épp a kor politikai arculatára, a helyes felfogás eltorzulására jellemző ezeknek gyakorta helytelen értelemben való alkalmazása. Így a *kulák* szó Féja (Viharsarok 64) szerint a 'birtokos paraszt' jelentésének hordozója és bővebben így jellemzi: „A kulák mint érület- és életforma többé-kevésbé mindenütt megnyilvánul. Makón például hagyományos adjak ki földjeiket uzsoraárért és egész nap a gazdakörben pipálnak“. Az ilyen meghatározásokból hiányzik az osztálytartalom, a kizsákmányoló gyűlölete, a kulákat mintegy örök, sőt békés jelenséggént ábrázolja. A *narodnyik*-ot pedig a haladás bajnokául fogták fel és teljesen elhallgatták mellette a legforradalmibb osztály: a munkásság létezését, hangját és követelését. A *narodnyikok* csoportjába került a földreformot kívánó, de a patriarchális életformát sirató is, a polgárosodást, a gazdag parasztot propagáló is.

Az igen elterjedt politikai—gazdasági szavak közé sorolhatjuk még a *kolchoz*, *szovchoz* (akkor még *ch*-val írva), *ötéves terv*, *tervezgatók* szavakat.

A leghelyesebb, ha két, a Horthy-korszakban megjelent, Oroszországgal, ill. a Szovjetunióval foglalkozó mű szó- és kifejezéskincsét vizsgáljuk meg,¹⁵ mivel mindkettő az 1940-es év táján jelent meg és mintegy summázza a felszabadulás előtti korszak szótári anyagának receptív eredményeit. Azért is választottunk történelmi és gazdasági művet a befolyás illusztrálására, mivel éppen a politikai és gazdasági élet szovjet változásának rögzítése volt elsősorban fontos a magyar kifejezés lehetősége szempontjából.

Rácz Kálmán munkájában szinte csak a szokásos szakkifejezések, politikai műszók fordulnak elő:

1. Orosz szavak az új intézmények, fogalmak jelölésére: *szovjetek* (542, 543, 563 stb.), *falusi szovjetek* 'falutanácsok' (582), „Közép-Ázsia nomádjai megalakították a maguk *szovjetjeit* „jurt“ néven, — míg a kaukázusi hegyi népek tanácsait „aul“-nak hívták (583), *bolsevikok* és *mensevikok* (542), *bolsevik* párt, *bolsevikok* pártja (543), *kadétok* (559, 567),¹⁶ *trudovik* 'parasztpárti' (576), *kulákok*, *kulákság* 'vagyonos parasztság' (582, 585), *kolchoz* (588), *bolsevik agitátor* (571).

2. Orosz szavak a régebbi sajátos orosz intézmények, fogalmak jelölésére: *ukáz* (542); *ikon* (551), *deszjatin* (560, 583), *steppe* (582), *szteppe* (dikoje pole 583), *mír* 'faluközösség' (565, 582, 588), *hetman* (576), *zemsztvo* 'a falusiak ügyeit intéző burzsoá hivatal' (581, 585). *Ochraná* 'cári titkos rendőrség' (586), *moszkovita* (551), *kozákok* (582); *Pityer* 'Petersburg. Petrográd népies elnevezése', *Pravda* (546), *Okopnaja Pravda* („Igazság a lövészárokban“ 566) 'újság címe'.

3. Az új fogalmak és intézmények jelölése az oroszról fordított szavak és szókapcsolatok révén: „a szovjet felszólította a csapatokat, hogy azonnal válasszák meg képviselőiket a *munkás- és katonatanácsokba* (549), *összoroszági konferencia* (561), *összoroszági kongresszus* (586) (vö. or. Всероссийский съезд), *kettős hatalom* (561, vö. or. двоевластие) agrárreform nem *felülről*, hanem *alulról* (565, vö. аграрная реформа не сверху, а снизу), *katonai biztos* (568), (военный комиссар), *szovjethatalom* (572) (or. советская власть), *munkástanács* (555, vö. or. совет рабочих), *munkásellenőrzés* (574, vö. or. рабочий контроль), *vörös gárda* (579, 580, vö. or. Красная Гвардия), *központi bizottság* (586, vö. or. Центральный Комитет), *Forradalmi Katonai Bizottság* (588, vö. or. Революционный Военный Комитет).

4. Már itt látunk egy-két sajátos orosz fordulatot, többször előforduló jelmondatot: „*minden hatalmat a szovjeteknek!*“ (545 stb.), *Lenin meg fogja velük találni a „közös nyelvet“* (548, a szerző még időzójelbe teszi ezt az oroszosnak érzett fordulatot, vö. найти общий язык).

5. Európai műveltségyszavak, melyek az orosz nyelven át kerülnek el (ismét vagy először) hozzánk: *munkáskomiték* 'munkásbizottságok' (559). Ebből csupán erre az egyre akadtam.

Markos művéből azonos csoportosításban emeljük ki a szavakat és kifejezéseket:

1. Új fogalmak és intézmények jelölése orosz szóval: *pjati-letka* (п; *pjatyiletka* 'ötéves terv' (79, or. пятилетка), *csisztka* 'tisztogatás' (116, or. чистка), *szmicska* 'munkások és

¹⁵ Markos György: Az orosz ipar fejlődése Nagy Pétertől Sztálinig. Budapest (1939), — Rácz Kálmán: Oroszország története. Budapest 1943. Ez utóbbi csak az 1917-es forradalomig terjed. Rácz adatait részben a Párttörténetből merítette.

¹⁶ Az orosz конституционный демократ szavak kezdőbetűinek (KD) összevonása — 'alkotmányos demokratapárti'. A végső *t* a *kadet* szó hatására fűződött a szóhoz.

parasztk elválaszthatatlan szövetsége, munkás—paraszt egység' (39, 48, or. *смьчка*), *Sztakhanov* (147), *Sztakhanov-mozgalom* (148), *sztakhanovisták* (148), *sztakhanovizmus* (150, 189, or. Стаханов, стахановское движение, стахановцы), *kolchoz, kolchozparaszt* (121, 181, or. колхоз, колхозник).

2. Sajátos régebbi oroszországi fogalmak és intézmények jelölésére orosz szót alkalmaz : *bezprizornij* 'felügyelet nélkül maradt árva vagy elhagyott gyerek' (71, or. безпризорный), *kusztari* (többszám) 'elmaradt, háziipart folytató kisparaszt' (13, or. кустарь), *moszkovita* kereskedelem, *moszkovita* állam (14, Moszkva nevéből), *tajga* 'őserdő' (6, szamojed szó), *nyeft* 'kőolaj' (23, or. нефть).

3. Uj fogalmak és intézmények jelölése orosz mintára fordított szavak és szókapcsolatok (calque-ok) révén, esetleg jelölésük jelentésben gazdagított magyar szavakkal; az egyik tag lehet idegen eredetű műveltségű is: *kollektív gazdaság* (121, vö. or. коллективное хозяйство), *ötéves terv* (79, vö. пятилетний план), *szocialista munkaverseny* (185, vö. or. социалистическое соревнование), *szovjethatalom* (73, vö. or. советская власть), *szovjetnép* (118, vö. or. советский народ), *roham munka* (117, vö. or. ударная работа tkr. 'elemi erővel, rácsapásszerűen végzett munka'), *életszínvonal* (130, vö. or. жизненный уровень); *újjiáépítés korszaka* (66, vö. or. период восстановления).

4. A fordulatok, jelmondatok közül csak egyet tudunk Markos könyvéből idézni, ez Sztálin elvtárs jelentős mondása : *a legértékesebb tőke az ember* (132, vö. or. „... из всех ценных капиталов, находящихся в мире, самым ценным и самым решающим капиталом являются люди, кадры.“ (Вопросы ленинизма¹¹ 1939, 491). Természetesen ez a fordítás nem helyes, megfelelőbb a mai változata : *a legnagyobb érték az ember*,¹⁷ bár az eredeti magyar szövegben ezt olvashatjuk : „Meg kell végre érteni, hogy a világ összes tőkéi közül a *legértékesebb* és a legdöntőbb jelentőségű *tőke az ember*, a káder. Meg kell érteni, hogy a mi jelenlegi viszonyaink között „minden a káderektől függ“ (Beszéd a Kreml-palotában a Vörös Hadsereg Katonai Akadémiájának évzáró ünnepélyén 1935. V. 4. — A leninizmus kérdései 583). Ugyancsak Markos könyvében található meg magyar nyelven — valószínűleg — első ízben az a másik mondat, amely napjainkban az előbbivel együtt már szólásmondássá vált : *Советская власть + электрификация = коммунизм* „Kommuнизм = szovjethatalom + villamosítás“ (Lenin) (73).

5. Kisebbségi mennyiségben akadunk már Markos könyvében olyan műveltségzavakra (latin-, görög-, francia-, angoleredetűekre), amelyek más értelemben használatosak a szovjet publicisztikában és szakirodalomban, mert a szocializmus építésében új jelentés hordozására váltak szükségessé : *gigász* 'gyáróriás' (97), *kombájn* 'arató-cséplőgép' (122), *kombinát* 'együttműködő gyárak csoportja' (91, 97), *ruhakombinát* (134), értelmiségi *káderek* (185).

6. Végül Markos könyvéből idézhetünk sajátos, a Szovjetunióban használt rövidítéseket : *spec* 'szakmunkás, mérnök, technikus, specialista' < or. спец < специалист (107), *НЭП*-korszak 'a Новая Экономическая Политика, a НЭП, az Uj Gazdaságpolitika Korszaka, 1921—1925 (49, 51).

Összefoglalva a két világháború közti korszakra eső orosznyelvi hatásról mondatokat, megállapíthatjuk, hogy ezen időszak politikai elnyomása folytán kevés közlemény jelenhetett meg a magyar sajtóban a Szovjetunióról és ennek következményeképp kicsiny volt a *közvetett* (és nem közvetlen) nyelvi hatás. Mégis valamelyest ismertté vált a *bolsevik, mensevik, tovaris, kolchoz, szovhoz, kulák, narodnyik* szó, az *ötéves terv, szovjet, Szovjetunió, szovjethatalom, kolchozparaszt, kollektív gazdaság, kollektivizálás, munkás- és katonatanács, népbiztos, népbiztosság, tanács* tükörszó és kifejezés. Az igazi, mély, az egész népet átfogó és nemcsak a szakszótárakra, illetve a szótári készlet perifériáira szoruló hatásról valóban csak 1945 után szólhatunk. (*Folytatjuk*)

AZ IGENEVEK TÖRTÉNETÉHEZ

Ámattunk, émettünk

Írta : Nyiri Antal

Van az erdélyi Bocskor-énekeskönyvben egy 1739-ben írt költemény a diák meg a paraszt nyomoriságos életéről. A diák „szakadozott, fótos“ ruhájáról, harisnyájáról, rossz csizmájáról, ön maga tetves voltáról panaszkodik, meg a ránehezedeő deáki reguláról,

¹⁷ Valószínű, hogy Markos György franciából fordította, ahol így hangzik : *le plus grand capital c'est l'homme*.

de a végén mégis elismeri, hogy a parasztnak nálánál is rosszabb a sorsa, mert azt német sanyargatja, üti-veri, sarcolja.

E verset először Ferenczi Zoltán adta ki 1898-ban (Erd. Múz. 574) a többi Bocskor-énekeskönyvvel együtt, de a negyedik versszaka csonkán jelent meg, így:

Nem füstös az égett borunk,
Csak zavaros vizet iszunk,

Bort még(?) látunk,
Attul nem bolondoskodunk.

A legújabban megjelent „Hét évszázad magyar versei“ című nagyszabású antológiában (194. l.) és a „Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból“ II. részében (1091. l.) már kiegészítve jelent meg e vers negyedik szakasza, így:

Nem füstös az égett borunk,
Csak zavaros vizet iszunk,

Bort még *amattunk* sem látunk,
Attul nem bolondoskodunk.

A „Hét évszázad magyar versei“ e szakasz negyedik sorában „bolondoskodhatunk“-ot ír. — A kiadók, mivel nem kritikai kiadásról van szó, nem mondják meg, honnan egészítették ki e negyedik versszakot, de annyi bizonyos, hogy végső forrása maga a kézirat, melynek *amattunk sem* kifejezését nem tudta elolvasni Ferenczi. A legújabb kiadók elolvasták ugyan valahogy ezt a kérdéses szót, de sehogysem értelmezték, pedig mindkét gyűjteményes kiadás bő szójegyzéket közöl a kevésbé ismerős szavak magyarázatára. Persze, a NySz mutatójában sincs *amattunk*, ilyen szó nincs is a magyar nyelvben, tehát az *amattunk* rosszul olvasott, értelmetlen szó.

De csak az olvasása rossz e szónak, kibetűzve jól van. A kéziratnak e kérdéses szavában bizonyosan ilyen betűk következnek egymás után, de az első betűt *á*-nak kell olvasnunk, s az egész szót meg így: *ámattunk*. Jelentése: 'álmunkban'. Ez a szó tehát mai alakban az *álmod* ige -*t* képzős, -*nk* többes 1. személyragos igeneve: *álmodtunk* 'álmunkban'.

Hogy e szónak ez a helyes olvasása, annak van több bizonyítéka is.

Az egyik az, hogy az *ámattunk* ('álmunkban') igenév pontosan beleillik jelentés tekintetében e vers megfelelő helyére, sőt az *ámattunk*-kal azonos jelentésű *álmunkban* szót is használhatjuk helyette.:

Bort még *álmunkban* sem látunk,

Attul nem bolondoskodunk.

A másik bizonyíték az, hogy a diák és paraszt sorsáról 1739-ben írt vers, melyben az *ámattunk* előfordul, erdélyi énekeskönyvből való. Ugyancsak Erdélyben, mégpedig a székely nyelvjárásban megvan ez a személyragozott igenév még ma is: *ámattam* ~ *ámottam* 'álmomban', *álmodtam* 'álmodban', *álmodtam* 'álmában' (MTsz). A mai udvarhelyi *ámattam* 'álmomban' és a 18. századi erdélyi énekeskönyvbéli *ámattunk* 'álmunkban' egy nyelvterület azonos hangalakú egyes és többes elsőszemélyű igeneve, mindkettőben kiesett az azönszótagú -*l*-, mindkettő *a-zó* változat.

De magát az *ámattunk* igenevet is idézhetjük a 17. század nyelvéből, mégpedig az ugyancsak Erdélyben élt Geleji Katona művéből. Geleji Katona nemcsak író, hanem tudós nyelvész is, ezért ő nem a nyelvjárási *ámattunk*-at írja, hanem a szó eredete szerint, ahogy ő érzi, így: *álmodtunk* 'álmunkban'. Válság titka 3: 1191—92: „Éjtszakára kelvén, még aludtában is a felől tépölődik vala, úgy képzvén álmában, mintha mégis azon dolog felett mind avval az Iró-deákkal disputálna, ammint szokott lennie, hogy ammit *imettünk* ('ébredlétünkben') cselekszünk, *álmodtunk* is ('álmunkban is') azok ötlének elménkben“.

Ez összetett mondat második fele régi tapasztalati igazság, népi bölcsesség: amit ébren (= *imettünk*) cselekszünk, álmunkban is (= *álmodtunk*) azok ötlének elménkbe. Úgyhogy megtaláljuk ezt a gondolatot más régi frónál is: Ember gyakorta *álmában* is azon tépölődik, a mivel *émette* vagon gondgya (Alv. Itin. 139. NySz). — A mirül *émette* gondolkodik, és a mit igen kíván, gyakorta *álmában* is eleiben tűnik“ (Tyuk.: Józs. 281 NySz).

Vagyis: amit Geleji Katona ilyen párhuzamos igenévvel fejez ki: *imettünk* ... *álmodtunk* ('ébredlétünkben' ... 'álmunkban'), ugyanazt más írók igenév és főnév

azonos személyű állapothatározókul való használatával is kifejezik: *álmában* . . . *émette, émette* . . . *álmában*.

Ugyanazon mondatban gyakran előfordulnak ellentétes fogalmak nevei azonos mondatrészekként, a legtöbbször azonos suffixumokkal ellátva. Ezeket az illető szavak hangbeli és gondolati ritmusa állandó nyelvi kifejezésekké teszi.

Ilyenek pl. *télen-nyáron, éjjel-nappal, hében-hóban* stb. *Éjjel nappal* úgy ostromlátá aszt, hogy rövid napon megvövé (Helt: Krón. 16 NySz). — Sziget-várban éh farkasok laknak, csaknem *éjjel-nappal* ezt az mezőt járják (Zrinyi I. 44 NySz). "Jámbor attyafiak, kik egymással tartják barátságokat, *télben, nyárban, hében, hóban, hidegben*, készek szolgálni egymásnak mindenben" (Ádám: Bar. 5 NySz). Az ilyenekből azután válhatnak mellérendelő összetételek is. Így keletkezett pl. a *hébe-hóba* ('olykor', eredetileg: 'mindig', a *hébe* 'hőség'-ben + *hóba* a *hó* szónak *-ba(n)* ragos alakja). Az ilyen kifejezések nagyon régiek, vannak ilyenek a rokon nyelvekben is. Ilyen ellentétes jelentésű, ritmikus alakú az *imétte-álmotta*-igeneves kifejezés is. Ezért találjuk meg ezeket a legtöbbször ugyanabban a mondatban együtt. ErdyK 279: Mert mikoron mind kezdettől fogva az áldott úr Jézus Krisztustól kilemb-kilemb látásokkal és jelenetekkel mind *émette*, mind *álmatta* meg kezdett vóna látogatatni, koronkéd nagy félelembe volt, észében tartván az szent atyáknak késértetit (csak magát a kifejezést idézi az EtSz). — "... vétkeztem az mindenható Istennek ellene . . . *álmattam, émettem* ('álmomban, ébrenlétemben', azaz: mindig) tunyaságomnak miatta . . . (VirgK 13 NySz).

Sokszor tapasztalhatjuk azt is, hogy az egy mondatban levő ellentétes jelentésű kifejezésekben csak gondolatrímus van, alakirímus, hangbeli ritmus, hangbeli nincs: *Imettünk-e* vagy *aluvásunkban* léssen halálunk, senki nem tudhattya (Pázm: Préd. 990 NySz). — Ember gyakorta *álmában* is azon tépölködik, a mivel *émette* vagyon gondgya (Alv. Itin. 139 NySz). — *Álmaid között* való fertelmességekben gyönyörködtél-e *imedted*, avagy azokra attál-e okot?" (Vás: CantCat. 221 NySz).

E szavak *álmaid között* — *imedted* (= ébrenlétedben), *álmában* — *émette* (= ébrenlétében), *imettünk* (= 'ébrenlétünkben') — *aluvásunkban* ugyanazon mondatban egymással szemben álló állapothatározókul, más-más nyelvi eszközzel kifejezve.

Az *álmaid között* névutós személyragos névszó, állapothatározói mivoltát a *között* névutó fejezi ki. Amit itt a *között* névutóval jelölünk, azt a vele egy mondatban levő, ugyanarra a személyre vonatkozó *imedted* állapothatározón a *-t* rag fejezi ki. A másik mondatban az *álmában* állapothatározónak a szerkezete: *álm-* szótó + *-á-* 3. személyrag + *-ban* határozórag. A vele egy mondatban levő *émette* ('ébrenlétében') ugyanarra a személyre vonatkozó állapothatározó, szerkezete: *émē-* szótó + *-tt-* rag, mely az *álmában* szó *-ban* határozóragjával itt azonos szerepű. Ehhez a *-tt-* raghoz járul az *-e* 3. személyrag. Vagyis a két szó szerkezete között csak az a különbség, hogy az *álmában* szón megelőzi a személyrag a *-ban* határozóragot, az *émette* ('ébrenlétében') szón pedig követi a 3. személyű *-e* személyrag a *-tt-* ragot. Hasonló a szerkezeti viszony a szintén együtt szereplő *imettünk* ('ébrenlétünkben') és *aluvásunkban* többes 1. személyre vonatkozó állapothatározók között is: *ime-* szótó + *-tt-* suffixum + *-nk* többes 1. személyrag, *-aluvásu-* szótó + *-nk* többes 1. személyrag + *-ban* határozórag.

Ezeknek az ugyanazon mondatban levő, azonos személyekre vonatkozó, ellentétes jelentésű állapothatározóknak a szerkezete támogatja Mészölynek azt a tételét, hogy az igenevek *-t* > *-tt* suffixuma locativusi *-t*-ből lett (vö. A HB. hangtörténeti és alaktani tanulságai 17; Nyelvtörténeti fejtegetések a HB. alapján 57—66), vagyis az *émette* ~ *imétte* 'ébrenlétében' és az *álmotta* ~ *álmatta* 'álmában' voltaképpen határozó igenév. Ebből az következik, hogy a *-t* > *-tt* állapothatározó rag olyan korban járult a szótóhoz, mikor annak még megvolt a nomen jelentése (vö. Mészöly: i. m. 57—66; 19.).

Klemm úgy magyarázza a *-t* képzős igeneveket, hogy annak *-t*-je főnévképző, ehhez hozzájárult a locativusi *-t* (MTörtM. 388). Csakhogy az ilyen igenevek *-t*-je eredetileg rövid volt, mégis határozói funkciójuk volt a mondatban, pl. *vilamodat* 'diluculo'; *jövet* 'jövés közben', *menet* 'menés közben' még ma is rövid *-t* igenévképzővel hangzik, itt tehát ez a *-t* igenévképző jelzi a határozói funkciót. A határozó igenév *-tt* képzője rövid *-t*-ből fejlődött magánhangzóközi helyzetben, és a nyelvemlékek bizonyossága szerint locativusi *-t* > *-tt* volt állapothatározói szerepben (vö. Mészöly i. m.).

Az *émettem*, *émetted*, *émette* ('ébremlétemben' stb.) és *álmottam*, *álmottad*, *álmotta* ('álmomban' stb.) személyragos határozó igenév adatszerűen is nagyon régi a magyar nyelvben. A 15. századi Sermones Dominicales-ben is megvan már a 3. személyű *émette* 'in vigilia' jelentéssel, tehát itt is határozó.

Nemcsak személyragozva fordul elő az *émett* ~ *imett* igenév, hanem *-n* határozóraggal is: *émetten* 'vigyázzván'. — „Valamit *álmokban* láttál, én is azt láttam *émetten* (Hall: HHist. 2: 321 NySz). Olyan szerkezetű az *émetten* igenév, mint a *folyton*, *menten*, locativusi *-n* raggal megtoldva, voltaképpen raghalmozással. Ez a két mondat: Lelé őket *alattok* (invenit eos dormientes MünchK. 65 NySz) — és Lelé őket *alottokban* (DöbrK. 457 NySz) világosan mutatja, hogy a *-tt* állapothatározói szerepű, s az utolsó mondatban a *-tt* suffixum még meg van toldva az ugyancsak határozói viszonyt jelölő *-ban* raggal, úgy, mint ahogy raghalmozás van a *Szegedébe* helyhatározón (Szeged + *-é* lativusrag + *-be* lativusrag).

Van adat a személyragtalan, pusztá igenévre is: De a kik *émett* és józan elmével vadnak, affélett a Calvinus mondasából ki nem hozhatnak (Pós: Igazm. I, 676 NySz).

Erről az *émett* igenévről azt mondja az EtSz, hogy az ennek alapján föltett *émed* ige „talán Kassai kikövetkeztetése az *émett* igenéből“. Továbbá: „Talán figyelembe vehető Kassai 2: 19, magyarázata, hogy az *émed* ige az *él* 'vivere' származéka“. Az EtSz e két gondolata között ellenmondás van. Ha ugyanis helyesli Kassai származtatását a vélt *émed* igéből, akkor az *émed* nem Kassai kikövetkeztetése. Ha meg az *émed* ige csakugyan Kassai kikövetkeztetése, akkor nem lehet azt mondani, hogy „Talán figyelembe vehető Kassai magyarázata, hogy az *émed* ige az *él* 'vivere' származéka“.

Az *émétem*, *émétted*, *émette* ('ébremlétemben' stb.) eredetének magyarázatakor nincs szükség az *émett* ige föltevésére, erre nincs a régi nyelvben egyetlen egy adat sem, ez csakugyan Kassai kikövetkeztetése lehet, és tőle vehette át Arany János meg Kemény Zsigmond (EtSz). Az ÉrdyK. *émül* 'erwachen' szavát íráshibának tartja a NySz, ennek alapján kérdésesnek ítéli azt az EtSz is. A MTsz idéz egy adatot Győr megyéből a Tsz-ra hivatkozva, ez *émen*-nek hangzanék, és jelentése: 'ébremlen, öntudattal'. — „Többet beszél eszén kívül, mint *émen*“ (a beteg). Az EtSz erről is azt mondja, „talán csak hibás közlés *émetten* helyett“.

Ha hibának tartjuk is ezt az *émül*, *émen* adatot, kellett lennie **émett* igenévnek. Amint az *ámattunk* ebből lett: *álmattunk*, ugyanúgy lett az *éméttünk* 'ébremlétünkben' ebből: **émettünk*. Az *émétem*, *émétted*, *émette* stb. igenévnek a ma csak igei jelentésű szóból való származását bizonyítja az *élemik* ige is, mely szintén az *él* ige mozzanatos *-m* képzős származéka, olyan, mint a *fut*; *futamik*, *foly(-ik)*: *folyamik*, *csúsz(-ik)*: *csúszamik* (TMNy 383). Ez az *élemik* szó van meg pl. a MünchK. következő mondatában (112) ;... és ez *élemétt* vala sok napokban...“ (Lukács II, 36). Ugyanez a rész Pesti Novum Testamentumában így van: „... ez sokat *élt* vala...“ (113). A megfelelő latin szöveg: „... haec processerat in diebus multis...“.

A *meg-élemik* már azt jelenti: 'consenesco, alt werden'. MünchK 107: „... és én feleségem *mégélemétt* ő napiban...“ JordK 517: „... és az én feleségem *elmulta ideit*...“ Pesti (113): „... és én feleségem is *idés*“ (= idős). — Vagyis: *mégélemétt* 'idős'. — A BécsiK (90) a *vir aetate provecus-t mégélemétt* étellel való férfúnak mondja.

A *futamik* mellett lett később *futamodik*, ugyanígy *folyamik*: *folyamodik*, *csuszamik*: *csuszamodik*, *villamik*: *villamodik*; hasonlóképpen lett az *élemik* mellett is: *élemedik* (TMNy 384), gyakorító *-d* képzővel megtoldva (NyH⁷: 71). Van a mai népnyelvben *élemőszik* is (Nyr 27: 69; Horváth Károly: Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v-tövű* igék. NyK 51: 138).

A *meg-élemedik* is megvan már a BécsiK-ban 'convalesco' jelentésben (160): „És mikor beszélle né envelem, *mégélemédem*“ = Cumque loqueretur mecum, convalui... — Van *mégélemedett* igenév is 'koros, meglett korú' jelentésben (MTsz, NySz).

Az *él* ige *mégélemedik* származékának 'convalesco' jelentése r o k o n i r á n y ú az *él* szó másik *-m* képzős származékú igenevének, az *éméttlemnek* ('ébremlétemben') *émétt*-nek ('éber, nem alvó') jelentésével. Van az *élemedétt*-nek a népnyelvben 'é l é n k, vidám' jelentése is, és ez szintén támogatja az *émettem* (= 'ébremlétemben') igenévnek a ma csak igei jelentésű *él* szóból való származását. Ez fontos jelentéstani bizonyíték:

ugyanazon szótőről 'élénk' jelentésű szó is származhatott (*ilemédött*), meg' éber, nem alvó' is. (*émétt ~ imétt*).

Az *elemétt* igenév *-m* képzője a mai *él* ige teljes tövéhez járul, az ugyancsak az *él* származékából való *éméttel*, *émétted*, *émétte* ('ébremlétemben' stb.) igenévben az *-m* képző közvetlenül a csonka tőhöz járult: **él-m-é-ít-e-m* > *éméttel*, úgy, mint ahogy az *ámattunk* ('álom állapotunkban') is ezekből az elemekből áll: *ál-* szótő (azonos az *al-sz-ik* tövével) + *-m*-képző + *-ít-* igenévképző + *nk* személyrag.

Támogatja ezt a származtatást az is, hogy az *él* igének is van *il* hangváltozata, és az *éméttel*, *émétted* stb. igenévnek is van *iméttel*, *imétted* stb. hangalakja.

Archaizálás céljából Arany János is ezt az utóbbi hangalakú igenevet használja a Toldi Szerelme XII. énekében:

Felriadt Lajos, de a kép nem enyészett,
Imette is rá még jó darabig nézett,
 Felugrik az ágyból, nincs több nyugovása,
 Ablakhoz először mene, hogy ne lássa.

Szívárvány-e a szuhárgyán? Kiss Géza Ormányság c. 1937-ben megjelent könyvének Tájnyelv fejezetében azt írja: „*Szuhárgyán*: a népképzelet alkotása. A vele kapcsolatos néhány szólásból következtetve valószínűleg a mesék girhes táltos-lova, de bizonyosan meg nem állapítható“ (330). A Babona. Gyógyítás fejezet Emberfölkötti erők s megszemélyesítőik szakaszában pedig ezt olvashatjuk: „A *szuhárgyán* is bizonyonnan természetfölötti erők megszemélyesítője volt. Jelentése ennek is kitörőldött már a nép lelkéből, csak a vele kapcsolatos szólások maradtak meg: — *Mindég iszik, mind a szuhárgyán*. Amíg csak ezt a szólást ismertem, szívárványra gondoltam. De, ime, *gudváncos* (csenevész), *hitfány* kislányán is így *ápékkodik* (sápitozik) édesanyja: — *Jába ötötöm, olyan e, mind a szuhárgyán*. Rohan, nem tudom, hányadszor játékból haza a csillagom-Jánoskám: — *Meciggyün kē-kē ēkkis kēnyeret!* Szülém szel a kenyérből, de meg is sokallja a szüntelen *régmálódást* (rimánkodást): — *De mindég őszö, mind a szuhárgyán!* Világos hát, hogy nem szívárvány, hanem képzeletbeli, szintén a természetes világrendbe bele nem férő erejű állat lehetett, talán a mesék szakadt oldalú, girhes táltos-lova“ (144—145).

A gyűjtő halála után Keresztes Kálmán szerkesztésében megjelent Ormánysági Szótárban természetesen szintén megvan a *szuhárgyán*. A kiadó a cikkhez ennyit tesz hozzá: (ritk., csak szólásban). Azután következik Kiss Gézának valóságos értekezés számba menő följegyzése: „A következő három magyarázatot jegyeztem föl: 1. Körcsöneyi József, 84 éves, Kákics, 1940: Levegő vót. Mikor sok esső vót — sog vizeg vótag ám valamikor — esz szitta el a fődbű. Ójam, mind a zihálat (= lélekezés): aszt sē láti sönki, mög eszt sē. — Szokták úgy is mondani: „*Nem töl* (= telik) *ē soha, mind a szuhárgyán*.“ K. J. magyarázatát erősíti a következő szólás is: *Mindég iszik, mind a szuhárgyán*. 2. Deres Zsófi, 68 éves, rónádfai eredetű, 1940: *Aszt jelentí, hogy sovány: ojan em mind a szuár*. Így is mondik. Itt képzeletbeli élt jelent. Ezt a felfogást erősíti a következő szólás is: *Jába ötötöm, ojan em, mind a szuhárgyán*. 3. Dudák József, 70 éves tésefai eredetű: Ójam, mind amég disznónag vékony a torka, bele, vékonyam vössze bē az étēt-itāt. Jába öteti az embör, csak sovány marad. Csapra is mondik, ami vékonyan adi: *Ojan em mind a szuhárgyán*.“

Ezekből az adatokból Kiss Géza a következő eredményre jut: A *szuhárgyán*-nak a következő jellemvonásai vannak: a) levegő; b) láthatatlan; c) vizet szív el a földből; d) *zihálat*szerű a működése; sohase telik el; f) mindig sovány marad; g) amilyen láthatatlan, éppen olyan lassú, vékonyan fölszívó a működése. — Azután hozzászól: Maga a szótó is utal arra, *szuhár*-, sőt teljes szó alakban is: *szuár*, hogy jelentése egy a *szuhárog* igével: szívárog, lassan el-, föl-, kiszívárog... Önkénytelenül a *szívárványra* gondolunk. Ez-e hát a jelentése? Nem ez. 1. Mert a *szívárvány*-t csak *szívárvány*-nak, a *szuhárgyán*-t csak *szuhárgyán*-nak mondják, és gondolatban sem tévesztik össze. 2. Ha *szívárvány* volna, annyi kutatás és kérdezés után mi sem természetesebb, hogy rámondták volna: *szívárvány*. 3. Körcsöneyi József határozottan kimondta, hogy láthatatlan, a *szívárvány* pedig látható.

Mindebből csak az állapítható meg, hogy ma már a *szuhárgyán* csak szólásokban maradt meg, de magának a szónak a jelentését nem ismerik. De hogy a *szuhárgyán* eredeti jelentése mégis 'szivárvány' volt, arra van biztos adatunk. Malmosi Károly 1874-ben a Nyelvőrben közölte a *szuhárgyán* szó *szuárgyán* változatát ugyancsak az Ormányságból 'szivárvány' jelentéssel (3 : 230). Kétségtől eredetibb alak az erdővidéki *szovárvány* változat, melyet a régi Tájszótár közölt. Az *o* hang megvan a moldvai északi csángó *szovárvány* alakban (Wichmann följegyzésében). A régi nyelvben is van *szovárvány*, sőt *szavárvány* alak (I. Calepinus Szikszai Fabricius I. NySz).¹ Mint régóta ismeretes, a *szivárvány* a *szív* ige származéka, és ennek igei származékai is előfordulnak a régi nyelvben *o*-val: *elszovárkóznán* (Heltai NySz), *kiszovárkodom*: Emano, Dimano (Molnár A. 1604). A *szovárkadik* igét Wichmann is feljegyezte a moldvai északi csángóknál, sőt a *szovárog* igét is egyik hétfalusi nyelvmesterétől. Ennek a *szovárog*-nak a változata az ormánysági *szuhárog*. Ezt a változatot különben Baranya-Ózdon is följegyezték (Nyr 27 : 207, 28 : 6).

Ebben a nyelvjárásban a köznyelvi *v*-vel szemben több esetben is *h* van: *bihal* 'bivaly', *kohács* 'kovács', *lohak* 'lovak', *suhány* 'sovány' (Nyr 27: 208). Az Ormányságban *szuhas*, *szuhas*, *szuvas* (fog), *mökszuhasodik*, *mökszuhasodik*, *mökszuvasodik* (fog); *suhárog*, *suárog* 'sóhajtozik' (Kiss G.), nyilván azonos a *sóvárog* igével. Berze Nagy János Baranyai magyar néphagyományok c. népköltési gyűjteményében még több adatot találunk: *loha* 'lova' (Püspökbogád 1 : 637), *lohát*, *lohával* (Bogádmindszent 3 : 195), *lohak* (Pécsarányos Hosszúhetény 3 : 22), de *loak* (Boda 2 : 345, 531, Szilvás 2 : 545, Sósvertike 557, Hegy-szentmárton 483), *loak*, *loak* (Katádfa 281), *loam*, *loak* (Bánfa 386), *loak*, *loam*, *loa* (Szaporca 250, *loaknak*, *loastú* 456); *kohács* (Pécsarányos, Hosszúhetény 3 : 19, Szaporca 2 : 124, Kisasszonyfa 2 : 124), de *koács* (Szaporca 2 : 388, Sumony 289, Bánfa 386, Szilvás 545, Kőrös 3 : 19); *kohász* 'kovász' (Pécsarányos 3 : 19), *sörkohász* 'sörélesztő' (Berkesd 31); *köhér* 'kővér' (Pécsarányos 20), *kühér* (Boda, Hosszúhetény 21); *kümmés* 'kőműves' (Kőrös 21), de *kümmes* (Hosszúhetény 21). — Rendkívül fontos adat Kiss Géza *koha* 'fullánk' szava, de a szintén baranyamegyei Vajszlórol már régebben közölték a darázs *kohája* adatot (Nyr 37 : 374). A régi Tájszótárban még *koa* alakban fordul elő ugyancsak az Ormányságban följegyezve. A szónak eredeti alakja azonban *kova* volt, s ezt megtaláljuk a 15. sz. második felében Baranya megyében írt Sermones Dominicalesben: *aculeum dimittit (kouaiat fwlak)*, melyhez megjegyzi a kiadó, hogy a *fwlak* (olv. fulák, a *fulánk* régi alakja) későbbi kéz írása. Az eredeti *v* megvan a szlavoniai *kovány* származékban (belévette a mév a *koványát*, Nyr 45 : 43).

Érdekes szó az Ormánysági Szótárban: *sihaló*. Csak ebben a mondásban fordul elő: *Nem vót éty s i h a l ó lélök sē az uccán. Éty s i h a l ó lelket nem löhet látani* (Marócsa). A *h* itt is *v* helyébe került, amint a következő adatok bizonyítják: *Nincs ott egy siválló lélök sē* (Kiskúnhalas). *Es siválló lélök sē vót ottég* 'egy árva lélek sem' (Palócság). *Itt búsulok magambá: nem nyit rám ajtót egy csiválló* (helyesen: *écs csiválló*) *lélek se* (Gömör m. MTsz.). A kifejezés régiségére vall, hogy előfordul már Meliusnak egyik, 1565-ben Debrecenben nyomtatott fordításában: *levagá à Ierobeamnac minden haza, nepet, es czac ég s i v a l l o élő embert sem hagia meg*. De ime ott *czac ég s i u a l l o lélek se vala*, sem emberi szózat nem hallattatek (MNY 14 : 154). A NySz-ban nincs adat a szóra. Egy beregmegyei közleményben előfordul még a szó a következő kifejezésben: *siválló hideg* van a szobában, mikor nem fűtenek benne (Fornos MNY 10 : 431). Az utóbbi példában a *siválló* jelentése 'zord, barátságtalan' s az egy *siválló lélek*, s. *élő ember sem*, tk. azt jelenti, hogy egyetlen ember sem, de voltaképp a magánosság barátság-talanságát, sőt félelmetes voltát akarja kifejezni. Alapszavát a régi Tsz csak a Székelyföldről közli: *sivall* 'rivall, kiált', *męgsivall* 'főlkiált', pl. Duka Jancsi *męgsivalla*: Várj még, nagyajakú cafra! (Udvarhely m. Vadr. MTsz.) A *sivall* ige szinonimája a *sivan* 'ijedtében élesen kiált' (Székelyföld MTsz.), s ennek *sivanfott* származéka ugyanolyan kifejezésben használatos, mint a *siválló*: *Egy s i v a n t o t t lélek sem volt odahaza* (Győr m. Tsz). Érdemes volna érdeklődni, hogy ezek a ritka és régi kifejezések még hol ismeretesek, mert csak kevés adatunk van rájuk.

¹ Calepinusban *Szuáruány* is van [90], de lehet ez sajtóhiba *Sziúáruány* helyett.

Baranya megye nyelvjárásaiban más szókban is kiesett a *v* két magánhangzó között, pl. *cüek* 'cövek' (Helesfa 3 : 9, Kiss G.-nál *cüjek*), *gyüök* 'jövök' (Kákics 2 : 213, 412, Pécsarányos 367, Tarcsapuszta 462, Szaporca 533), *gyüjök* (Tésény 2 : 52, Hosszúhetény 413, Kiss Gézána is), *rágyüő* vasárnap (Szilágy 587, Kissnél: *jő* hétön, *jő* esztendőbe, *jő* nyáron); *lüök* 'lövök' (Kákics 205), *süény* 'sövény' (Berkesd 3 : 32), de *süvény* (Mohács 1 : 725), Kissnél is *süény* (a szerkesztő szerint az irodalmi *sövény* is); *szüőfa* (Hosszúhetény 2 : 368, Berkesd 3 : 59, Kissnél *szüőfa*, Somogyszentbalázon is Nyr 36 : 143) 'szövészék', de *szüőfa* (Hosszúhetény 3 : 33, Kiss—Keresztes, Somogy m. Szenna vid. Nyíri 100), *szüőszék* (Becefa 2 : 23), *szüő-szik* (Göcsej Gönczi 428), *szüés* (Berkesd 3 : 59), *szüet* 'szövet' (Hosszúhetény 2 : 368), az Ormánysági Szótárban : *szüjök*, *szüő*, *szüjöm*, *szüjöd*, *szüji* v. *szüji* v. *szüjje*; *szüő*, *szüjő* 'szövészék', *szüőborda*, *szüjőborda*; *szüődik*, *szüjődik*, *szüőget*, *szüjőget*.

A szóban forgó nyelvjárásokban tehát meglehetősen általános jelenség a *v*-töví szók *v*-jének kiesése két magánhangzó között, s réstöltő *h* vagy *j* betoldása.

De a réstöltő *h* olyankor is megjelenik két magánhangzó közt, mikor ott nem is volt. Pl. *tihed* 'tied' (Magyareregry 1 : 400, az Ormánysági Szótárban: *tihéd*, *tijéd*; *tihéid*, *tijéid*); *tihetek* 'tietek' (Ormányság MTsz), az Ormánysági Szótárban: *tihétök*, *tijétök*, *tijétök*; *tihéjtök*, *tijéjtök*); *téhendő* 'teendő', *téha* 'tea' (Helesfa 3 : 34), *Farahó*, 'Faraó' (Nagyváty 2 : 236).

Nem lehet tehát kétség a felől, hogy a *szuhárgyán* eredetileg Ormányságban is a *szivárvány* neve volt. Igaz, a szó vége nem világos, de ugyanilyen végződése van a Somogy megyében följegyzett *szivárgyán*-nak (Nyr 20 : 430). Ezek hangzása eredetileg kétségkívül *szuhárján*, *szivárján* volt, de így sem tudjuk megmagyarázni, hogy alakultak ezek *szuhárvány* és *szivárvány*-ból, csak arra lehet gondolni, hogy bennük a *v* kiesett, s valami analógia következtében került beléjük a *j*.

A *szivárvány* köznyelvi jelentését az magyarázza, hogy elterjedt néphit szerint a szivárvány végei valami tó vagy tenger vízében állnak, s onnan szívják fel a felhőkbe a vizet. A *szivárvány* szónak többi jelentései is bizonyítják a *sziv* igéből való származást. Így a régi nyelvben volt 'szivacs' és 'lopó' jelentése. Szamosháton Csúry Bálint följegyzése szerint a nép a kút szivattyúját is *szivárványnak* nevezi. Szikszai Fabricius 1590-ben kiadott latin—magyar szójegyzékében a kút mesterszavai között fordul elő a *Srater* — *Szűaruany* (209). A MTsz csak a *szivárványos-kút* 'szivattyús kút' szót ismeri, de annál érdekesebb, hogy Bereg megyében a *szivattyú* meg *szivárványt* jelent.

Érthető, hogy a csupán szólásokban előforduló *szuhárgyán* szó eredeti jelentését ma már nem ismerik az Ormányságban, s ennek az is oka, hogy a köznyelvből, az irodalomból megismerték a szó *szivárvány* alakját. Viszont a *szuhárgyán* szó is fennmaradt az idézett szólásban: *Iszik, mint a szivárvány*, vagyis sokat iszik. De aki iszik, az eszik is. Ezek után érthető, hogy az érthetetlen *szuhárgyánból* a nép képzeletében élő, sőt természet-főlötti lény lett. A *szuár* szó kétségkívül elvonás a *szuhárgyánból*, erre Kiss Gézána is csak egy öregasszonytól van adata, és sem régebbi följegyzéseiben nem szerepel, sem más nem közölte. Mindenesetre érdemes volna érdeklődni az Ormányságban, sőt Baranya megye többi vidékén is, tudnak-e erről a *szuár* szóról Kiss Géza közlésénél többet, s van-e ennek *szuhár* vagy *szuár* változata.

Mindenesetre annak fölismerése, hogy az Ormányságban oly gyakori jelenség a *v*-töví szók *v*-jének két magánhangzó közt történő kiesése, s a támadt résnek *h*-val való betömése, más szavak eredetének felderítéséhez is vezet. Így az Ormánysági Szótár közli a *rihók*, *rihó-hadak* szót. A *rihók* Kiss Géza értelmezése szerint azok, akik csak eszem-iszomért mennek hova. Pl. *Azok az ehős rihók. Rihó-hadak?* Csak asz nízik, mit raknak eléjik. Ez az adat nincs meg az Ormányság c. könyvben. A szónál utal Kiss Géza a *rahó*-ra. Szerinte ez is 'a rosszak közé tartozó képzeletbeli alak'. „A hozzáfűződő szólásokból csak annyi állapítható meg, hogy sereggel járt“, s teszi hozzá a kiadó: „és kapzsi volt.“ *Gyüttök, mind a rahók*. Az Ormányságban ezt írja Kiss Géza: „Rohannak az onokák. Majd föllökik szülikét udvaron vagy konyhában. Rájuk szól: — *Úgy gyüttök, mind a rahók!* Rohan a malac-sereg a vályúnak: — *Gyűnnek, mind a rahók*. Mik lehettek? — senki sem tudja ma már megfejteni. Talán nem tévedek, ha a *rahókat* is a rosszak egyik csoportjának sejttem“ (144).

Az Ormánysági Szótárban összetételekben is: *rahó-zahin* (Tésenfa), *zahin-rahó* (Tésenfa). Jelentésük azonos a *zahinnal*, amelyet a szótár így értelmez: 'éhes, vagyongyűjtő, a vagyonért minden munkára, bűnre képes'. Pl. *Az a zahin nemzeccség?* A MTsz a *zahin* szót a Dunántúlról és az Alföldről közli 1. 'vaskos, testes, köpcös, kövér, nagytű'; 2. 'gazdag, dúsgazdag' jelentésben.

Tehát a *rihó* és *rahó* szóban a *h* szintén csak réstöltő hang lehet, így eredeti alakjuk nyilván *rivó* és *ravó* volt, s a *rivó* a *ri(v)*, a *ravó* a *ró* ige melléknévi igeneve. A *ró* ige ma így ragozzuk: *rovok, rovunk*, a szó eredeti töve azonban *rav-* volt, pl. *Fel rauod* (Bornemisza NySz), Molnár Albert szótárában is még *ravom* van, azután *ravás*: tessera, talea, crena; census, pensio, Tributum; *raváspénz*: pecunia vectigalis, numisma census; *ravásocska*: Taleola. Mára a Gyöngyösi Szótártörődékben is *Rawas* (olv. *ravás*, 4369). MA latin—magyar részében: Indictio: *Ado fölvetes, Megravas*. Molnár Albertnél megvan a *ravó* is praefectus tributorum, exactor, tehát 'adószedő' jelentésben. A *ravás* is jelentett tehát a régi nyelvben adót. A *ravatal* szó is a *ró* ige származéka, s a régi nyelvben ennek is volt 'adó' jelentése, sőt a MTsz szerint a Székelyföldön, Kolozsvárt a *rovatal*, Szilágymegyében a *rovatal* a. m. 'községi adó'. A régi *ravás* alak a régi Tájosztár szerint megvan Erdővidéken, a *kútrávás* (Nyr 18:454, MTsz) 'kútkorlát, kútkáva, kútkerítés' Gömör megyében (vö. *kút rovátka, rovátéka* ua. Hernád völgye MTsz, *kút-ravatal* Eger TMNy 255).

Hogy a népek milyen tapasztalatai voltak az adószedőkről, annak legbeszédeesebb bizonyítéka, hogy a Dunántúl, így a Rábaközben, Kemenesalján és a Balaton mellett *dulló*-nak nevezték az adóbehajtó hajdút (MTsz), Nagykanizsán a végrehajtót (NyF 48:62), sőt a Székelyföldön még a szolgabíró is (MTsz). Az OklSz ezeket a jelentéseket Ballagi nyomán csak kérdőjellel meri idézni, de a közölt személynevek: Stephanus *Dulo* (1453), Benedek *Dwlo* (1481), Nicolaus *Dwlo* (1493), *Duló* Pál (1602, Székely Okl) valószínűsítik ezeket a jelentéseket már a régi nyelvben. Pl. Nagsagod meg hathtta volna, hog az Pal deyak restancjáyerth *dwltnak* es *yozagath foglalnak*, aztys erterm, hog ha keg. az my zolgalatwnkath nem nezte volna, az my yozagwnkon kezte volna el az *dwlst* (1548, MNy 12:181). A NySz Bod Péter egyik művéből idézi ezt a mondatot: Valaki pedig ez ellen tselekednék, nemes emberen flor. 6. paraszt emberen flor. 2. *düljanak* az ispánok a vármegyében. A *dül* ige e szerint azt jelenti: mulctam irrogo; mit Geldstrafe belegen'. A népnelvben pedig ezeket az adatokat jegyezték föl: *dullani* 'büntetésül lefoglal (marhát)' (Háromszék m. Tsz) *megdul* 'megegzekvél' (Székelyföld Tsz), *dullat* 'megbírságot, megegzekvél' (Székelyföld Tsz). Az Ormányságban a rablókat nevezték *dulóknak* mög *sélóknak*. A *séló* talán a *sivall* 'rivall, kiált' ige származéka (Székelyföld MTsz. A NySz csak *sivalkodik, sivalkozik* származékait ismeri). Alapszava a *v-tövű sí* ige, amely ma csak a *sí-ri* ikerszóban használatos. De eredetileg nemcsak 'sír' jelentése volt, mint régi szótárainkból kitűnik: Irrugio: *Igen siuok, orditok* (Calepinus 564), rugio: *Siuok orozlan modra siuok reuok* (931). Szövegben: *Siu* házatokban a lopot és kborolt marha (Heltai). Az őrdögöc *syunak, ordetnac* (Monoszlai). Nagy *siuas*, űuültes, kyaltas vala (Görcsönyi) NySz.

Említettük, hogy a *rihók, rivó-hadak* eredetileg *rivók, rivó hadak* voltak, s a *ri(v)* ige származékai. A *ri* sem csak annyit jelentett régen: 'sír'. A *rivó orozlán*, amelyre több adatunk is van a kódexekből, nyilván azt jelentette: 'ordító, üvöltő orozlán', de a *ri* ige származékai is igazolják ezt a jelentést, pl. Mynd az közönsegős soksaagh *ywólthe awagh reada* (WinklK). *Nagyot bódúl, meg-rivallik*, tudatlan bányásznak szid (Matkó). Midon Gideon látta volna, hogy a kő-sziklából tűz lobbant volna ki, nagyot *rivalkodék* (G. Katona). *Orozlanoc reuasanac* zozat't'a: vox rugitus leonum (Bécsik.). Lelkeseknek es baromnak ev *revasok* (DebrK). Meg ismerik számárt *riuasáról* (Decsi) *Fel reazkodanac* az ellen az őrdögök és mondanac neki (NádK) NySz. Beke Ödön

Mintha hájjal kenegetnék. Legrégibb és egyik legmegbízhatóbb szólásgyűjtőnk, Decsi János 1598-ban megjelent gyűjteményében azt a latin kifejezést, hogy *mustelae sebum* (szó szerint a. m. 'menyétnek faggyu' t. i. ad) ezzel a magyar szólással értelmezi: „Mint ha az melljét kennéd“ (I, III, V, 4. sz). Ha kíváncsiak vagyunk a latin kifejezés

átvitt, szólásszerű jelentésére, hogy ebből megtudjuk a magyar szólás értelmét, utána-nézhetünk Kis Viczay Péter 1713-ban megjelent szólásgyűjteményében, ahol ezt az értelmezést találjuk: „Mustelae sevim committere. Ebre bizni a' hájat“ (321). A különös csak az, hogy Decsi könyvének egy másik helyén a „Mint ha mellyemet kenné“ szólás latin megfelelője (obspat aquam, V, II, IV, 2. sz.) azt jelenti, hogy 'valakit feléleszt'. Ez utóbbi jelentés alapján nyugodtan tarthatnánk a Decsi közölte formát címül irt szólásunk régebbi változatának, — de hogyan egyeztessük össze ezzel a jelentéssel ugyanennek a szólásnak az 'ebre bizni a hájat' értelmét? Problemánkat csak Erasmus Rotterdamus latin szállóige- és szólásgyűjteménye oldhatja meg, mert hiszen ez a mű volt Decsi forrása, ennek a magyarázatai alapján állította össze a 16. századi magyar humanista a latin szállóigék magyar szólás-megfelelőit. Erasmus műve Decsit igazolja. Ezt a kifejezést ugyanis, hogy *mustelae sevim*, Erasmus szerint akkor használták, ha valakinek olyasmit adtak, amire nagyon áhítozott. A régiek elképzelése szerint t. i. a menyét „rendkívül örül a faggyúnak, éppúgy, mint ahogy a dicséretre áhítozó ember is boldog, ha dicsérik, vagy mint a természeténél fogva iszákos ember örül annak, ha itatják“ (Erasmus, *Adagiorum epitoma recognita*. Lipsiae, 1687). Erasmus magyarázata nyilvánvalóvá teszi, hogy Decsi választotta meg jól a *mustelae sevim* magyar megfelelőjét, sőt azt is látjuk, hogy címül irt szólásunknak már a 16. századbeli változatát is akkor használták, amikor azt akarták kifejezni, hogy valakinek nagyon jól esik valami, különösen az, ha valami kellemeset mondanak neki, pl. ha dicsérik.

Most már csak az a kérdés, miféle *kenés* lehet az, ami feléleszti az embert, aminek annyira örültek a régiek, ami olyan jól esett nekik, mint a hiú embernek a dicséző szavak. Régi orvosi könyveink és a népi gyógyító eljárások ismerete megadja erre a választ.

Abban a nyomtatásban is hetedfélszáz lapot kitevő magyar orvosi könyvben, amit 1570 körül irt ismeretlen szerzője, és ami nemcsak orvostörténeti, hanem néprajzi és szótörténeti szempontból is egyik legbecsesebb 16. századi forrásunk (kiadta Varjas Béla, Kolozsvár, 1943), a köszvény gyógyításáról többek között a következőket találjuk: „Varjúnak feje velejéeth, es zynthe annj O hájath vegj . . . azzal *kenel*d az fajó helth“ (395). A „csipőben való köszvényről“ pedig ezt írja: „Babnak lewelet, es Indiaj Borfoth teorj eozwe O hájal, azzal *kennyéd*“ (399). A beteg testrésznek hájjal vagy más zsíros, olajos szerrel való kenéséről még többször szól Pápai Páriz Ferenc *Pax corporis*-a, ez a tizenegy év alatt (1690—1701-ig) négy kiadást elért, tehát a maga korában igen keresett orvosi könyv. A „száraz-betegségben“ szenvedő embernek pl. azt ajánlja, hogy „a' *mellyét*, s'— hátát, *kenheti* Salétromos Vajjal, vagy Rófa irrel“ (1692-i kiad. 126), az ischias ellen pedig „jó a' Scorpió olajjal való *kenés*“ (260). Hasonlóképpen kell kúrálni Pápai Páriz szerint a csömört is, úgy t. i., hogy kívül a gyomrot olvasztott viasszal elegyített különféle olajokkal kenik (138), sőt azt ajánlja, hogy a terhes asszonyt is „Mondola vagy Lilium olajjal *kennyék* mindennap . . . a' füzlés könnyebítésére“ (278).

Már ezek az adatok is sejtetik, hogy *kenés*en nem éppen azt értették a régiek, amire mi manapság elsősorban gondolunk, a *ken* igével kapcsolatban, hogy t. i. bizonyos kenőccsel vagy más zsíros, olajos szerrel vékony rétegben bevonnak valamit — jelen esetben valamely beteg testrészt —, hanem azt, amit a *kenés* a népi orvoslásban is jelent, t. i. valamely betegség mechanikus úton való gyógyítását. Bene Ferenc *Az orvosi tudományok rövid rajzolatja* c. munkájában (Budán, 1813) világosan meg is mondja, hogy „az Orvosnak kezei nem tsak elkerülhetetlenül szükségesek a' betegségeknek meg vizsgálásknál; de a' leg hathatóssabb mechanicus gyógyító eszközök (!) közé tartoznak. A' kezek által . . . az egész test, vagy annak egy része dörgöltetik“ (2: 94).

Ez a masszírozás-szerű dörgölést, dögönyözést, marickolást, ököllel való nyomogatást és a fájó testrészek húzogatasát jelentő *kenés* a legutóbbi időkgig élő népi gyógyító eljárás. Csömört, rándulást, ficamodást, marjulást, izommerevedést, derék- és hátfájást, farzsabát és köszvényt gyógyítanak vele csaknem országszerte (Ethn. 49: 260). A *kenés*-nek rendszerint idősebb asszonyok, az ú. n. *kenőasszonyok* a mesterei. Szoktak ezek ritkán szárazon is kenni, mivel azonban a száraz kézzel való dörzsöléstől fájdalmasan húzódik a bőr, rendszerint zsirt, hájat tesznek a kezükre, és ezzel *kenegetik* a beteget. A Baranya megyei Hegyhát-vidéki *kenés* pl. a következőképen folyik le: „Midőn a *kenőasszony* megértette a betegség mibenlétét, előhoznak egy pohár (bögre) *sótalan*

zsírt... hogy majd azzal keni a beteget... A fejtetőn kezdve a lába ujjáig keni és nyomkodja a test részeit, miközben szüntelen morog s mozgatja száját, mintha imádkozna“ (Ethn. 12: 27, vö. még uo. 42: 170, és NéprMúzÉrt. 5: 244). Ugyanezt mondja Mikszáth is *Beszélő köntös* c. regényében: [A kenőasszony] „*zsírral kenegeti* ki a csömört az emberekből“ (1. kiad. 68. — Többször szól a kenőasszonyok munkájáról Jókai is. Vö. pl. Nemzeti kiad. 54: 262, 67: 1.)

Ezek a régi és népi adatok, leírások kétségtelenné teszik, hogy ez a szólásunk: *mintha hájjal kenegetnék* az ismertetett gyógyító eljárásból származik. Csupán a szólás jelentésalakulásáról kell még szólnunk. A szólás használatára vonatkozó irodalmi (vö. Mikszáth, Munkái 10: 27; Fekete v. 1: 130; Beszterce o. 1896-i kiad. 35), valamint néprvelvi (vö. Nagybánya, Nyr 8: 226; Békés m. MNy 12: 93; Vác, NyF 10: 51) adataink egybehangzóan azt mutatják, hogy szólásunkat a jóleső, kellemes érzés, különösen a más szavai által előidézett és szinte a testi gyönyörhöz hasonló öröm szemléletes kifejezésére használják. Nos, a kenést is elsősorban akkor alkalmazták, amikor az egyes testrészek vérellátásában előálló zavarnak vagy az anyagforgalom rendellenessége következtében keletkező lerakódásoknak a dörzsölés, nyomogatás által való megszüntetése, kellemes, jóleső érzéssel járt. Tömörkény István így ír erről: a kenőasszonyok munkája „nyomkodásból áll, végig dögönyözik a beteget, ökleikkel nyomkodván különösen a hátát. Egész testük súlyával ránehezdednek e művelet alatt: a beteg pedig nyög és élvez“ (NéprMúzÉrt 8: 240). A hájjal kenegetett betegnek ez az élvezete a szólás jelentésének a magyarázata.

Fogához veri a garast. Erről a szólásgyűjteményeinkben és szótárainkban aránylag igen későn, először Sirisaka Andor gyűjteményében, 1890-ben megjelenő szólásunkról tudomásom szerint még nem közöltek magyarázatot. A szólás jelentését, használati körét ismeri is mindenki, de az már korántsem olyan világos, hogy miért éppen ilyen különös, szokatlan cselekvéssel, egy pénzdarabnak a fogakhoz verésével jellemezzük kissé tréfásan azt az embert, aki kétszer is meggondolja, mielőtt valamire kiadná a pénzét.

Először így próbáltam megérteni e szólás keletkezését: Régen, amikor különféle kibocsátású, összetételű és értékű váltópénz-fajták voltak forgalomban, úgy győződhetek meg valamely ércpénznek a nemesfémtartalmáról, úgy különböztethették meg a jó pénzt a hamistól, hogy a kapott pénzt odakocintották valamely kemény tárgyhoz, ha nem volt kéznél más, alkalmasint talán a fogukhoz is, és a csengéséből következtettek értékére. Az, aki még a nem nemes fémből vert, kisértékű garast is ellenőrizte, a fogához verte, vagy sokáig nézegette (vö. Dugonics szólásgyűjteményében: „Hatször is meg nézi a' garast, ha nem hatos é?“ 150. l.), joggal számíthatott fősvény embernek.

A szólás legrégibb adatai azonban ellentmondanak ennek a magyarázatnak. Annak, hogy valaki valamihez való odakocintással ellenőrizzen valamely ércpénzt, csak akkor van értelme, ha éppen kézhez vett, éppen akkor *kapott* pénzzel van dolga. A szólás régebbi és néprvelvi használata azonban arról tanúskodik, hogy eredetileg inkább a pénz *kiadásával* kapcsolatban használták ezt a szólást. A legrégibb adatom (Vas G., T. napt. 139) 1856-ból való, és ezt mondja: „a huszast előbb a fogához veri, aztán adja ki“ (Akad. nagyszótári gyűjtés). Jókai szintén így használja: „az a szokásuk, hogy a fogukhoz vernek előbb minden tallért, mielőtt kiadnák“ (Nemzeti kiad. 73: 255). A szegedvidéki néprvelvből is így közölték: „Fogáhon ver a mindön garast, még kiagygya“ (Nyr 3: 30), és így találtam egy Orosházáról származó népmondában is: „bizon most mindén krajczárt fogunkhó kő verni, mikor oda akarjuk valamier anni“ (Nyr 5: 327). — Mivel annak semmi értelme nem volna, hogy a nagyon takarékos vagy éppen fősvény ember akkor ellenőrizze pénze finomságát, amikor azt kiadja — más magyarázat után kell néznünk.

A népi hiedelmek kialakulásának lélektani hátterét kutató néprajz arra az eredményre jutott, hogy a babonák igen nagy része azzal a primitív szemlélettel van kapcsolatban, amelyek valamilyen varázslatos egységben, ú. n. *integritásban* látja az embert mindazzal, ami tőle származik vagy vele valamilyen kapcsolatban van. (Vö. Solymossy, A magyarság néprajza² 4: 365 s köv.) Ennek a kezdetleges felfogásnak a következménye pl. az az elképzelés, hogy mindaz, amihez valaki hozzányúlt, mindaz, amit csak érintett, is, olyan titokzatos vonatkozásba kerül vele, hogy elég az érintett tárggyal (pl. lábnyom-

mal, inggel, kapcával, szeméttel stb.) valamilyen babonás cselekvést végrehajtani ennek hatása visszazáll arra, akitől az illető tárgy származik. Éppígy lehet pusztá érintéssel bizonyos kívánságokat is tárgyakra átszármasztatni. Régi-hiedelem pl., hogy ha egyes konyhakerti növények ültetése előtt az asszony a földre ül, a talaj érintésével mintegy bekapcsolja a földet is a maga termékenységi körébe. (Ezekhez az ú. n. *kontagiózus* cselekvésekhez l. Szendrey, Ethn. 45 : 16.)

Még szorosabb kapcsolatba kerül az ember a babonás hit szerint a dologgal, amelyikre valamilyen váladéka, elsősorban a nyála kerül. A Szilágyságban — de számos más helyen is — megköpködik a vásárban először kapott pénzt, és ezt mondják: *apád, anyád idejőjön* (Ethn. 2 : 208). Ugyanígy tesznek Baranya megyében azok, akik kártyán nyernek (Ethn. 16 : 297), Bács megyében pedig azok, akik korán reggel jutnak pénzhez (Ethn. 7 : 100).

Az érintéssel való kívánság-átszármasztás és a nyállal való magához kapcsolás együttesen jelentkezik abban a babonában, amelyikben a címül írt szólás közvetlen forrását látom. A hajdan magyar lakosságú, azonban már századunk elején is csaknem teljesen románokkal benépesült Oláhpalád községben (a régi Alsó-fehér megye északi határán) figyelték meg, hogy egy hetivásáron gyümölcsöt áruló asszony „a portékájáért kapott első *garast* a *fogához veri*, hadd jőjön az apja és az anyja is utána” (Ethn. 18 : 216).

Noha ebben a babonában is kapott, nem pedig kiadott pénzről van szó, a babona lélektani hátterének ismeretében másképpen kell megítélnünk a dolgot, mint az elsőnek említett magyarázat-kísérlettel kapcsolatban. A pénz minőségi ellenőrzésének ugyanis *csak* akkor van értelme, amikor a pénzt megkapja az ember, de ezt a babonás foghozverést máskor, pl. a pénz kiadásakor is végrehajthatták. A babonás cselekedet ebben az esetben ugyanis annak a kifejezése, hogy a pénzdarabot a fogához koccintó személy az érintett pénzt a maga *integritásába* akarja bekapcsolni, vagyis olyan műveletet hajt végre, amelyről azt hiszi, hogy az akkor is hozzákapcsolja azt a pénzt, ha ideig-óráig meg is kell válnia tőle. Más szavakkal kifejezve: úgy véli, hogy a valamire így kiadott pénz még majd visszajut hozzá, sőt még több pénzt is hoz magával („apád, anyád idejőjön”). Idővel természetesen rendszerint elhomályosodik a babonás cselekvés mögött eredetileg meghúzódó elképzelés, és legtöbbször már csak gépiesen, a babonát létrehozó ősi elképzelés ismerete nélkül végzik a babonás cselekvést.

Felvetődhet még az a kérdés, hogy miért éppen ebből az aránylag igen ritka és kevésbé ismert babonából, miért nem ennek az országszerte elterjedt változatából, a pénz megköpködéséből alakult szólás. Erre a kérdésre a szólások keletkezésének egyik általános törvényszerűsége adja meg a választ. A szólások keletkezésének egyik legáltalánosabb feltétele az, hogy valamely szókapcsolaton jelentésváltozás menjen végbe. (Jelen esetben pl.: *fogához veri a garast* eredetileg csak a m. 'babonás célból fogához koccint egy kétkracjár értékű váltópénzt', ebből: 'a fősvénységig takarékos'.) Az pedig magától értetődik, hogy sokkal könnyebben mehet végbe jelentésváltozás olyan szókapcsolaton, amelyet az illető nyelven beszélők tekintélyes része vagy éppen nagy többsége eredeti jelentésében nem használ vagy nem is ismer. Ebben az esetben ugyanis a szókapcsolat eredeti jelentése nem akadályozza az új, szólásszerű jelentés kialakulását. Ez a körülmény magyarázza meg egyébként azt is, hogy miért származott számos szólásunk valamely szakkifejezésből vagy valamilyen szakmai zsargonból, pl. a földművelés, állattenyésztés, az egyes iparágak, a bíraskodás stb. kifejezéseiből. (Ezekhez a réteg-nyelvekben keletkezett szólásokhoz vö. Kertész Manó, Szokásmondások. Bp. 1922.)

O. Nagy Gábor

Mehetsz a sóhivatalba. Elég sűrűn élünk ezzel a szólással: *mehetsz követeléssel a sóhivatalba*, vagy rövidebb változatában, amint Csatkai Endre közölte: *menjen a sóhivatalba!* (Nyr 76 : 305). Ez utóbbi alakot használta Vas Gereben is egyik röpiratában, mely 1848-ban jelent meg. Ennek a röpiratnak következő adatát említi fel Csatkai: „Már most ha valaki azt hiszi, hogy erre az atyai szeretetre kap valamit, *menjen el a Sóházhoz*, próbálja meg, de tudom, hogy *egy verdung-sót sem kap érte*”.

CzF szerint a sóház olyan épület, raktár, melyben a vágott vagy főzött só, mint árucikket lerakják, és amennyiben az árulást maga az állam kezeli, nagyban eladják ;

a sóhivatal pedig: „1. Az állami sótiszték testülete. 2. Azon terem, melyben a sótiszték mint olyanok működnek.“ Egy harmadik jelentést is hozzáfűzhetünk Ballagi szótárából: „Hivatal, állomás vmely sóaknában v. sóháznál.“

Rendszerint akkor szoktunk élni a címbeli szólással, midőn azt akarjuk kifejezni, hogy valamely ügy, követelés, ügyes-bajos dolog elintézése teljesen reménytelennek látszik. A sóháza vagy újabb elnevezése szerint a sóhivatalba való küldés, menés éppoly hiába való, meddő fáradozást jelentett és jelent, mint fából vaskarikát készíteni. Erről a tréfás jelentésről győz meg minket Csatkai is következő soraival: „ez hát az a hely, — t. i. a sóhivatal — ahová gyakorta küldik az embert, ott aztán alaposan elintézik a hivatalos dolgát“ (Nyr 76 : 305).

Eredete felől Balassa J. azt tartotta, hogy „ennek a szólásnak történeti multja van. 1849 augusztusában, midőn a pénzügyi helyzet már nagyon súlyos volt, az ung—beregí kormánybiztos a hiányzó aprópénz helyett ilyen szövegű papírpénzt bocsátott ki: Nyugtatvány 4 ezüst krajcárról, mely a munkácsi s ungvári só hivatalokban, hol az alapja m. b. jegyekbe le van téve, készpénz gyanánt elfogadtatik és beváltatik. Mivel ezeket a nyugtatványokat sohasem váltották be, érthető a szólás mai tréfás jelentése“ (A Magyar Nyelv Könyve 237).

E magyarázat helyességébe vetett hitünket megingatja az a tény, hogy Vas Gereben már 48-ban használta ezt a szólást. Ezenfelül figyelembe veendő az a körülmény is, hogy ezen szólásunkat szinte az egész magyar nyelvterület ismeri. De ezek után némi kétkéddéssel vehetjük tudomásul azoknak a papírpénzeknek a kibocsátását, amelyekről Balassa ír. Ennek történeti hitelességét csak levéltáraink szorgalmas kutatói dönthetnék el.

A címül írt szólás eredetének felderítésében talán induljunk ki abból, hogy mi volt a történelmi múltjuk és feladatuk ezeknek a sóval foglalkozó intézményeknek.

Az Erdélyből szállított só kezelésében és továbbításában Szegednek mindvégig fontos szerepe volt. Erről a következőket olvashatjuk Reizner János Szeged története (1899) c. munkájában: „Szegedet már Szt. István király az Erdélyből szállított só egyik országos raktárául jelölte ki. Innen fuvarozták a sót az ország különféle részeibe“ (I : 33—36 ; 241—242). A szegedi sóraktár a város közigazdasági életének is igen fontos tényezője volt. Ezt megítélhetjük abból is, hogy a város egyik utcája Söhördő nevet viselt (az 1552. évi egyházi tizedlajstrom szerint), egyik terét pedig Sótérnek nevezték.

Ezen intézmények feladatairól azt tudhatjuk meg, hogy ezek a sóházak „az ország-nak s a királyi kincstárnak főfizető-helyei voltak.“ Természetesen ez a fizetés kezdetben csak sóban történt. Így III. Béla 1183-ban a nyitrai egyház részére adott adománylevelében a szegedi sótárból rendel bizonyos mennyiségű sót. (Árpádkori új okmánytár. 11 : 48). II. Endre a zágrábi püspök részére a szegedi sótárból évenként 50 márka értékű só kiadását rendeli el (uo. 149).

A tatárjárást követő időkben a sótárakból való utalványozásnak már mind gyakoribb nyomára akadunk. Szerepük, ügykörük is fejlődött ezeknek az intézményeknek. „A fizetéseket már nemcsak sóban, hanem folyó pénzzel is eszközölték“, olvashatjuk Reizner idézett munkájában. Mátyás király 1464. ápr. 12-én arra kérte a szegedi sókamarásokat, hogy édesatyja, testvére valamint édesanyja lelki üdvéért Baranya megyében a Duna mellett lévő szent Pál kolostorban mondandó szent miséért a nevezett kolostornak évenként 150 arany forintot fizessenek ki (M. orsz. levéltár : 15,951).

I. Lipót idejében ezeket a régi sóházakat, sótárakat újraszervezték. Ezt igazolja az udvari kamara 1698. dec. 12-én kelt emlékirata. Ez az újraszervezés, a nem is olyan régen még működő sóhivatalok elődjének, a régi sóházak ügykörének a megszükkítésével is együtt járt. Ügykörük megnyírbálása valószínűleg nem egyszerre, nem egyidőben ment végbe, hanem a különféle jogok gyakorlásának fokozatos megvonásával. (Így pl. a szálfa eladás megvonása stb.) Így vonták meg a „fizetőhely“ jogát is. Ennek végleges megszűnése kb. a 19. sz. első felére tehető, amely egyúttal a szólás keletkezésének is az időpontja. Vagyis szólásunk abban a korban keletkezett, amikor még világosan élt a nyelvközösség tudatában a régi sóházaknak az előzőekben megállapított és kifejített ügyköre, — hisz szólásunk is ennek az emléket tükrözi — de a régi sóházak helyébe lépő sóhivatalok ekkor már nem rendelkeztek elődeik jogaival. Így fűződhetett hozzájuk ez a tréfás jelentésű szólás : *mehetsz a sóhivatalba*.

A történeti adatok figyelembevételével tehát láthatjuk, hogy gazdasági életünk egyik emléke él ebben a trefás jelentésű szólásban.

Dobcsányi Ferenc

Zsindely van a háztetőn. Prohászka János (Nyr 76 : 140) Jókai egyik írásából említi a *Schindel sind auf dem Dach* szólást. Jókai Szabadság a hó alatt című regényében ennek a szólásnak magyar változatát is olvashatjuk, amikor a finn Zeneida palotájában titokban összejött forradalmárok közül Pestel megszólal : „— Ez hát bojár urak, igen szép volt : (értem a románcot), hanem mi, úgy hiszem, még valami egyebet is akarunk egymástól meghallani. Nemde Krizsanovszky bátya? A lengyel nemes vállat vont. — Nekem nincs több mondani valóm. (Hanem azért előhúzta zsebéből az elmaradhatatlan tajtékpipáját a dohányzacskóval együtt s rágyújtott, ami annyit tesz 'napkeleti dohánynyelven', hogy „beszélnek biz én, ha ki tudnék innen böjtölni bizonyos embereket, akikre nézve *zsindely van a háztetőn*“). Tehát olyan személyek is vannak a jelenlévők között, akik előtt bizalmas dolgokról beszélni nem lehet.

Ennek a szólásnak másik : *Nicht vor dem Kind!* változatát többször hallottam egy, Brassóból Csákánydoroszlóba származott család tagjaitól. Akkor inondották, figyelmeztetésül egymásnak, mikor társaságukban olyan németül nem tudó felnőtt személy (tehát nem gyermek) volt, aki előtt a megkezdett beszélgetést bizonyos okok miatt folytatni nem lehetett.

Csaba József

Agitáció és propaganda. A latin *agitare* ige jelentése : 'működésbe lendíteni és mozgásban tartani'. De evvel az eredeti értelmével a latin szót ma már csak a vegyipar és a fémkohászat ruhazza fel, amikor folyadéknak, illetve iszapnak gépi úton történő felrázását és kavarását *agitálásnak* nevezi és a gépet, mely ezt a műveletet végzi, *agitátor*-nak mondja. Az olasz nyelvű nemzetközi zenei műszavaknak a sorában is megvan a nyoma a latin ige eredeti használatának. Azoknak az utasításoknak a sorában ugyanis, amelyek a zenemű előadásmódját és tempóját szabályozzák és amelyek az olasz zene 17. századbeli irányító szerepének emlékeképpen ma is olaszul hangzanak, ott szerepel az olasz *agitato* szó is abban a jelentésben, hogy : „mozgalmasan!“, (szenvedélyesen) „lendületesen!“. De a latin igrék műszaki és zenei alkalmazásai ma úgy hatnak ránk, mintha egy közéleti fogalomnak képletes átvitele volnának. Mert ma *agitálás*on a tömegnek előszóval vagy sajtó útján valamely mozgalom felé való irányítását, tette serkentését, a tömeghangulat felrázását, a közvélemény megnyerésére való törekvését értjük. Ezt az értelmet a szó Angliában kapta a 19. század első éveiben. Akkor indult meg a szigetországban az a hatalmas politikai mozgalom, mely az ismeretes nagy reformokra vezetett (katolikus emancipáció 1829, választójogi reform 1832). E mozgalom menetében a kormány és az ellenzék részéről egyaránt a közhangulat felrázásának és működésbe lendítésének — vagyis *agitálás*-ának oly nagymértékű alkalmazására került a sor, hogy valahányszor agitálásról esett szó, mindenki erre az élőszó és sajtó útján történő közvélemény-irányításra gondolt. Ekkor kapta a latin szó a maga mai megszorított jelentés-használatát. Azokban az évtizedekben fejtette ki Daniel O'Connell, a nagyhatású ír politikus, azt a sikeres működést, amely neki kortársai részéről azt a címet szerezte, hogy : *the great agitator* (a nagy agitátor).

De közéleti működések megítélésében persze elmaradhatatlan a pártpolitikai állásfoglalás. Ezért azok, akik valamely agitációtól törekvéseiket vagy érdekeiket veszélyeztetve érzik, a felrázás latin nevének szívesen tulajdonítják azt a jelentést, hogy : 'izgatás', 'uszítás' és az *agitátor* szót 'izgága', 'uszító' értelemben használják. Így a burzsoázia elsősorban a munkásmozgalom harcosainak megjelölésére foglalta le a szónak ezt a jelentéstartalmát. Nálunk is sokáig a munkásmozgalom vezetői ellen irányuló éle volt az *agitáció*, *agitátor* elnevezésnek. (Itt jegyezzük meg, hogy az *agere* ige gyakorító alakja, amely tkp. annyit jelent, hogy 'tesz, csinál, hajt', de — könnyen érthető jelentésalakulással — azt az értelmet is kapta, hogy valamely cselekvést 'végrehajtani', általában 'cselekedni'. Ez az ige a francia *agir*, az olasz *agere*, az angol *act* fejlődésformában csorbítatlanul megtartotta latin jelentéstartalmát, de a német *agieren* úgyszólván kizárólag a látszólagos vagy tessék-lássék cselekvést jelöli (színpadi szereplést, tettétést stb.), s ennek

megfelelően jelenti az *ágálás* nálunk is részint az okvetetlenkedés határán mozgó buzgólkodást, sürgölődést, részint még ennél is higabb vizalmat: a handabandázást, hadonászást, izgást-mozgást).

Míg az *agitáció* valamely meghatározott eszme egyes részleteinek a lehető leg-szemléletesebb megvilágításával hallgatóit vagy olvasóit cselekvésre igyekszik rábírni s tömeghatásra irányul, addig a *propaganda* feladata, hogy egyénenkénti felvilágosítással, meggyőzéssel szerezen híveket az eszmének.

Magát a *propaganda* szó alakját az ókori latin mezőgazdák szójárása teremtette. A latin nyelvben ugyanis *propago* volt a dugvány neve, a dugványozás műveletét pedig úgy hívták, hogy: *propagare*, vagyis 'propagálni', dugványozni. (A szó további jelentése: 'terjeszteni, szaporítani'.) Hogy azután a *propagálásból* az lehetett, amit ma értünk rajta, azt annak köszönhetjük, hogy a latin földműves dugványozásként fogott fel minden olyan eljárást, amely valaminek az időtartamát, hatékonyságát bővíti, életerejét új területekre plántálja. A birodalom határainak kiszélesítését, a háború kinyújtását, az üzletkór tágitását egyaránt dugványozásnak, *propagálásnak* mondták.

Ámde ez még csak az alapját rakta le a szónak. Mert e szó a latin *propagare* igének csupán egyik képzett alakja, melléknévi igeneve, participiuma, amely az ókorban sosem mert volna arra gondolni, hogy valaha is önálló szóvá lesz majd. Az ókorban nem is lett azzá, a középkorban sem, csak az újkorban: a 17. században. Ekkor történt ugyanis, hogy XV. Gergely pápa a reformáció terjedése folyamán elveszített katolikus pozíciók visszaszerzésének izgalmas erőfeszítései során felállította a katolikus missziós munka legfőbb irányító szervét s ennek azt a nevet adta, hogy: „A hit terjesztését irányító római szent testület“, latinul: „Sacra Romana Congregatio de propaganda fide“. Akármily jól tudnak a papok latinul, e hosszadalmas cím mégsem volt inyükre, s ezért csak a legjellegzetesebb szót tartva meg belőle, azt mondták helyette: „a *propagandatestület*“. Nyelvtanilag ennek a rövidítő eljárásnak semmivel sem volt több jogosultsága, mintha mi magyarul azt mondanánk: „a terjesztését testület“, a nyelvhasználat mégis elfogadta, s a *propaganda* szó egészen önálló főnévvé fejlődött belőle. Így történt, hogy az ojtást, vagyis a rügynek vagy vesszőnek más anyatóre vagy vadcsemetére való átvitelét jelentő *propagare* szót az „eszmével való ojtás“-nak, vagyis eszmeterjesztésnek jelölésére foglalták le. A mesterségesen kialakított szó később a politikai és a társadalmi élet világába is áttelepült, sőt ma már ott valóságos öslakóként hat. Eszmének, tanításnak, ügynek stb. abból a célból való megismertetését, hogy az eszmének, a tanításnak követőket szerezzünk, az ügynek híveket toborozunk stb. *propagandának* mondjuk. Politikai vonalon a szó rokon jelentésű az *agitációval*, de a kettő között az a különbség, hogy az eszméből, melyet a *propaganda* terjeszt csak utóbb, a kellő időben fakad majd tett, az *agitáció* ellenben közvetlenül tette serkent.

†Kallós Ede

Arszlán. A Nyr 76: 478 szerint ez „a szó a Jókai-regényekből, de általában a 70-es 80-as évek szépirodalmi stílusából... a magyar névtárba is átment“. Ez nem egészen pontos meghatározás. A NyÚSz már hoz adatot 1. az 'orszlán' jelölésre 1839-ből; 2. átvitt értelmű használatára (az angol *lion of the day* példájára) 1841-ből¹; 3. kereszt-névre 1845-ből (hasonlóan Bárczi: Magyar Szófejtő Szótár. Bp., 1941.).

Az 1. jelentésre korábbi példa is említhető. Jósika Miklós írja (Abafi 1836. 2: 18—19.): „Poharak és lágy szívű hölgyek közt az ő helye, nem a' barlangok' *arszlányának* férfiai' körében!“ Ugyanebben az évben Székács Józsefnél olvasható (Szerb népdalok és hőregék. 1836. 206.; 2. kiadás., 1887. 186.): „Kerjts vad állatot, vad *arszlánt*“. Ehhez hozzáfűzi jegyzetben: „Török neve az oroszlánnak.“ Egyebekben nemcsak Jókai, Vajda János stb. használja, hanem már Petőfi és Arany is. Petőfi 1842-ben *arszlán-szívű Richard*-ot mond (ÖM. 1951. 3: 269.); „Ha“ című versének [1844] hatszor visszatérő refrainje: „*Arszlánnak* is beilleném“ (Uo. 1951. 1: 156.). Egy novellafordításában [1844] így fordul elő: „e fashionable városnegyedben, hol... az úgynevezett *arszlánok*... üték fel főtanyájukat“ (ÖM. Havas-kiadás 5: 6.). Arany János Az elveszett alkotmány-

¹ Tolnai Vilmos, MNy 14: 149—150. Általában a franciából magyarázzák, így utóljára Barta János is (Arany János Válogatott Művei. Bp., 1953. 2: 417.).

ban [1845] kétszer is felhossa: „Őmaga főszerepet foga fel, minthogy neve *arszlán* | Volt az egész párt közt“ (ÖM. 1951. 2: 59.); „vannak egészen | *Szemtelenek*, kik előbb *arszlánai* voltak e honnak“ (uo. 66.). Ugyanó 1846-ban *arszlánlap*-ot ír (11: 14.); 1857-ben pedig ezt: „mert én sem vagyok *arszlán*“ (11: 414.). Sollohub-fordításában (Összes prózai művei. 1949. 653., 655.) átvitt értelemben [1860—61-ben] többször is emlegeti.

A R. M. által idézett Schwab Arszlán nevet különben már Löw Immanuel szóba hozta a Nyr-ben (43: 34).

Zsidóvecsernye. A zsidómiséről tekintélyes irodalmunk van (vö. utoljára cikkemet Nyr 76: 394—5), míg a vele egyjelentésű és csaknem egyidős *zsidóvecsernye* múltját eddig nemigen vizsgálták. Vecsernye (lat. vesperae) = esti imádság, tehát a. m. mise. *Zsidómise* és *zsidóvecsernye* a zsidó istentisztelet hangos imarecitálására utal s így zajt jelent.

Az első, aki említi, Decsi János (Adagiorum Graecolatino-ungaricorum Chiliades quinque. Bártfa, 1598. 119—20., 131); „Nem lehet az Sidó vecsernye morgás nélkül“ (NySz is hozza vécsérnye alatt, 3: 1032). Nyomában jár Molnár Albert (Dictionarium Ungarico-Latinum. Heidelbergae, 1621. 278). Máriafi István is regisztrálja „Zsidó vetersnye“ alakban (Kis Magy. Frazeológia. Pozsony, 1788. 148). Ugyanebből az évből jegyzi fel Kresznerics Ferenc: „Nem lehet a' zsidóvecsernye morgás nélkül. Km. Halottam Posonyban 1788-ban Vizer tanítómótól“ (Magyar Szótár. Budán, 1832. 2: 194).¹ Közlő és dátum nélkül, de ugyanebben az alakban még kétszer hozza kéziratoss közmondásgyűjteményében (Magyar Közmondások. 1808. 3: 252; 4: 279. A M. Tud. Akadémia kéziratárában, M. Nyelvt. 8-r. 7. sz.). Majd ezt a magyarázatot fűzi hozzá: „Zsidó vecsernye = igen módatlan, fül fájó ének“ (Uo. 4: 279). Az utóbbi definíciót szószerint átvette Kovács Páltól: „Zsidó Vetsernye, azaz: igen módatlan, fül fájó ének“ (Kovács Pálnak magyar példa és köz mondási. Győr, 1794. 53). Dugonics András így határozza meg: „Zsidó vecsernye: Oly gyülekezet, melyben a' fülnek semmi gyönyörűsége nincsen, mint a' Zsidó templomban“ (Magyar Példa Beszédék és Jeles Mondások. Szeged, 1820 1: 134). CzF átvitt értelmű magyarázata ez: „valamely sokaságnak, gyülekezetnek egymást nem értő, egymásra nem hallgató zajos beszéde“. Erdélyi János szintén Kovács Pálból merít (Magyar közmondások könyve. Pest, 1851. 418. Nr. 8555).

Tévedés tehát Flesch Armin kombinációja: „E kifejezés a vesper-re hívó harangszóra emlékeztet, mely szabály és rend nélkül mintha egyik erősebb hang a másikat el akarná nyelni — túlkiaabálni, tehát mikor gúnyolódik is a magyar, nem bántja a zsidók vallásos érzését; hanem összehasonlítja a saját vallásos életéhez tartozó dologgal“ (A zsidó a magyar közmondásban. IMIT Évkönyve. 1908. 188). Szép, de nem igaz.

Az omnibusz Aranyánál (Nyr 76: 311). Arany az omnibuszt legkorábban 1859 júl. 16-án említi Tompának Nagykőrösről írt levelében (kiadatlan, az Akadémia kéziratárában): „Nota bene: azért jó lenne, ha érkezésetek idejét megírnád, hogy a vasútnál fogadhassalak, mert van ugyan ott *omnibusz*, de arról ily ügyetlen falusi ember, mint te, elkéshetik, s aztán fél mérföldet be kellene gyalogolni, a mit, kivált édes komámszony lábujját (s a te potrohodat) tekintve, végtelenül fognék sajnálni.“

Közmondás Aranyánál. Nyelvészeti apróságai között idézi Arany ezt a „népdal“-t: *Ki a zsidónak nem köszön, Átatesik a küszöbön* (Összes Prózai Művei. Bp., [1949]. 1327). Úgy hiszem, nem népdal ez, hanem rimes közmondás. Közmondásként idézi Bartalus István is 1889-ben (Művészet pongyolában. Bp., É. n. 394). Ennek lehet csökevénye a szamosháti szólás: „*Igy jár, aki a zsidónak nem köszön*“ (Csűrű: Szhsz.).

Scheiber Sándor

A ragadványnevek szórندjéhez. 1. Az állandó és öröklődő családnevek kialakulásának folyamata a magyar nyelvterületen a 17. század végére befejezettnek mondható. De a családnevek körüli problémák nem korlátozódnak erre a régi anyagra. Időnként világnézeti, társadalmi és politikai áramlatok hatására az egyes családnevek alakja megváltozik (pl. a humanizmus görögítései és latinositásai), esetleg megszűnnek s

¹ Ugyanitt idézi ezt a fordulatot: „Zsidó vecsernyét indítottak“.

helyükbe mások kerülnek.¹ Ezek mellett az önkényes változtatások mellett a névadásnak természetes folyamata él ma is a ragadványnevekben. Éppen ezért kialakulásuk lélektani folyamata sok tekintetben visszamatat az első családnevek kialakulására. Nem érdektelen tehát az újabbkorban keletkezett ragadványnevek gyűjtése és tudományos rendszerezése. Fontosságára csak a legújabb időkben kezdenek felfigyelni, de ennek ellenére még nagyon kevés anyag áll rendelkezésünkre. A tudományos rendszerezést is egyelőre sommás megállapítások helyettesítik. A sokágú kérdés részleges megoldására eddig csak Lőrincze Lajos tett kísérletet egy rendszeres tanulmány közlésével.²

Ez magyarázza meg a Nyr-ben tett megjegyzéseket, amelyek az utóbbi időben jelentek meg a ragadványnevek szórendjével kapcsolatban (Nyr 74 : 300, 76 : 300, 77 : 142).

Asztalos Istvánnak Szél fuvatlan nem indul c. regényében Beke Ödön olyan ragadványneveket talált, amelyek a családnev után állnak, pedig „a ragadványnevek rendesen jelzői a családneveknek, tehát a családnevek előtt állnak“ (Nyr 74 : 311). Két évvel később ismét közöl adatokat Sándor András Huszonnégyen kezdtek... c. regényéből. Forrása alapján megállapítja, hogy „a regény színhelye a dunántúli Fejér megye, azonban az új honfoglalók közt Hevesből, Mátraaljáról idetelepült summások is vannak, ezek hozták tehát régi hazájukból a ragadványneveknek ezt a típusát“ (Nyr 76 : 300).

Zolnai Béla e közlésekhez fűzi a kolozsmegyei Vista községben tett megfigyelését : „Sajnos, amikor ott jártam (1942), nem jegyeztem föl ilyen, a magyar szórendben föltűnő hármast neveket, de határozottan emlékszem, hogy a ragadványnev mindig a másik két név után áll“ (Nyr 77 : 142).

Még kevés a gyűjtött anyag, kialakulatlanok a fogalmak (mi a gúnynév, mi a ragadványnev), átvizsgálatlanok a nevek megszületését elősegítő körülmények,³ tehát jogos Beke Ödön ismételt kérése a ragadványnevek gyűjtésére.

2. A ragadványnevek nyelvi formájukban azt a szerepet töltik be, mint a jelző : egy tágabb fogalom (a mi esetünkben a sok példányban meglévő hivatalos családnev) körének szűkítése, konkrétizálása. Névadó kényszer váltja ki őket. Ahol sok az ugyanazon nevet viselő család, a nép névadó ösztöne szükségszerűen működésbe lép. A magam kutatásaiból tudok erre példát mutatni. A Nagykanizsán (Kiskanizsa városrészben) végzett gyűjtésemben a Pländer családnévnek több mint 15 féle ragadványneve van. Szükségszerű következménye ez annak, hogy Kiskanizsán kb. negyven család viseli hivatalosan a Pländer nevet.

A családnevek mellett elszaporodó ragadványnevek keletkezésének társadalmi, lélektani és a néphagyományokban gyökerező okait elemezni most nem célunk. Egyébként is azt minden település külön adottságainak figyelembevételével kell elvégezni.⁴ Most mindössze a ragadványnevek szórendjének kérdéséhez szeretnénk megjegyzést fűzni.

3. A ragadványnevek szórendjük alapján három típusba sorolhatók :

a) Minthogy a ragadványnevnek a jelzőhöz hasonló funkciója van, nyelvi megjelenése is a legtöbb esetben hasonló : megelőzi az általa határozottabbá tett fogalmat, a jelzett szót, vagyis a családnevet. Pl. *Gizél János* (= Bedros János. Lőrincze 75),⁵ *Pipás Laci* (= Mihalecz László), *Dohányos Bali* (= Bali László).

A családnevet megelőző ragadványnev szórendi helyzetének tehát grammatikai alapja van.

b) A második típushoz azok a ragadványnevek tartoznak, amelyek követik a hivatalos nevet. Pl. *Önböli Lajos Kosut* (= Önböli Lajos. Lőrincze 85), *Pländer József*

¹ Vö. Benkő Loránd : A családnev-változás kérdései. Msn 17 : 40, 65.

² Szempontok és adatok személyneveink újabbkori történetéhez. MNyj 1 (1951) : 64—94.

³ Lőrincze MNyj 1 (1951) : 68. Vö. Németh Géza : Gúnynév, szólás, szállóige. MNy 48 : 192.

⁴ Lőrincze MNyj 1 (1951) : 69—71. Vö. Lőrincze : A tolna-baranyai (volt bukovinai) székelyek névadási szokásaihoz. Ethn. 59 : 36—47.

⁵ A Lőrincze nevével jelölt adatok a MNyj 1 (1951)-ben közölt tanulmányából valók, a jelöletlenek kiskanizsai gyűjtéséből.

Liszai (= Plánder József). Ide tartozik az az eset, amikor a használatban lévő ragadványnevet újabb ragadványnévvel szűkítik annak elszaporodása miatt. Kiskanizsán elég gyakori ez a jelenség. Pl. *Balijankó szöke* (= Marton László), *Ivica csás* (= Hegedüs György), *Iván vörös* (= Dávidovics István).

c) A harmadik típushoz azok a ragadványnevek tartoznak, amelyeket a hivatalos vezeték- és keresztnév közrefog. Pl. *Balog Miháj Samu Anna* (= Balog Anna. Lőrincze 83).

4. A b) és c) pontban ismertetett szórendi forma kialakulása másodlagos folyamat. A nép általában a legegyszerűbb formát, a jelzős szerkezetet használja. Ez felel meg a nyelv szellemének is, és a közösség gyakorlati céljának is: a több példányban meglévő családnevek azonosítását. A hivatalos érintkezési forma azonban ezt nem használhatja, akár okiratokról, akár adóösszeírásokról, idézésekről stb. van szó. Mivel azonban azonos családnevek és keresztnévek esetén szüksége van megkülönböztetésre, kénytelen a nép által alkotott és használt ragadványneveket is fölhasználni. A hivatalos család- és keresztnév után odaírja a nép nyelvén fogant ragadványnevet is. Máskor a két név közé teszi, rendszerint zárójelben. Ez utóbbi esetben is a családnevet követő szórendi típusoz tartozik a ragadványnév, annak egy változata.

Lőrincze Lajos főleg a Hont megyében lévő Kemencéről közöl jelentékeny anyagot⁶, de azt hiszem, hogy ez nem táji jellegzetesség. Tehát Beke Ödön megjegyzése, hogy „idetelepült sommások . . . hozták régi hazájukból a ragadványneveknek ezt a típusát”, nem a mátraaljai népnyelv jellegzetes szórendi fordulatát jelenti. Annál is inkább, mivel az ország más vidékén is kialakul ez a szórend azonos körülmények között (pl. a Zala megye déli részén lévő Kiskanizsán s egyebütt is). Zolnai Béla megjegyzése, hogy Vistán „a ragadványnév mindig a másik két név után áll”, egy más folyamatnak a következménye. Kezdetben a hivatalos használatban hangzik a fordított szórend, majd egyre szokottabbá válik a nép kötetlen beszédébe fűzött neveknek ilyen használata: „*Ömböli Lajos a Kosut*”, s lassan ez a forma terjed el. Lőrincze a baranyamegyei Hidasról közöl erre a formára is írásos adatokat: *Ömböli Mihály a Józsi, Ömböli József a József, Ömböli Samu a János* stb. Ezek az adatok éppen azért jelentősek, mert írásban (anyakönyvi bejegyzések, a református egyházi számadáskönyvek) maradtak fenn az élő beszéd mellett.⁷ Később a ragadványnév előtt álló *a* névelő elmaradt és közvetlenül kapcsolódott a ragadványnév a hivatalos elnevezéshez.

Markó Imre Lehel

Könnyű lépteimtől még a fű se' hajlik. Arany János „Álom — való” c. költeményéből való a címben idézett sor. A gyorsaságnak ezt a képét a költő Homerosztól kölcsönözte. Az Iliasban olvasható, hogy Erichthoniosnak Boreastól, az északi szélről fogant kancái olyan csikókat hoznak világra, amelyek gabonakalászkok tetején siklanak át anélkül, hogy letörnék őket, sőt röpkülnek a tenger hullámain is (Ilias XX, 219—229):

.....ugrándoznak a búzamezőkön
és a kalász tetején, s a kalász nem tört meg alattuk;
és amikor szökdéltek a tenger tágterű hátán,
ősz hullám tarajos tetejét érintve futottak. (Devecseri Gábor ford.)

Hasonlóan megtaláljuk e képet Vergiliusnál is, ahol Camilláról, a volskok száműzött királyának hős leányáról mondja a költő (Aeneis VII, 808—811):

Illa vel intactae segitis per summa volaret
Gramina nec teneras cursu laeisset aristas
Vel mare per medium fluctu suspensa tument
Ferret iter celeris nec tingueret aequora plantas.

A zöld gabna feletti oly röpkén szállna keresztül,
Hogy nem-is éreznék lebegését gyenge kalászi,
S futva a hullámok tetején meg nem nedüsítne
A roppant özönön gyors talpait a vizek árja.

(Barna Ignác ford.)

⁶ MNyj 1 (1951): 78.

⁷ MNyj 1 (1951): 85.

Arany ismeri és felhasználja a mondát másutt teljességében is. A Zrinyiász népies kidolgozásában (I. 80) ezeket írja (ÖM. Bp., 1952. VI. 83):

Mondják, hogy Karabul nagy Arábiában
Széltül fogantatott egy híres kancában ;
Hihető is, mert nincs se szélben, se lángban
Gyorsaság, vidámság, mint e paripában.

Ugyanezzel a mondával találkozunk „Az utolsó magyar“ c. költeményében is (ÖM. Bp., 1952. VI. 99):

Hol a csikó bőven fogant S vadon nevelte ősi hant.

Irodalmi párhuzamaival Arany „Zrinyi és Tassó“ c. tanulmányában bőven foglalkozik (V. 38—39).

Kimutatható, hogy Homeros képe behatolt a zsidó folklórebába is, mely Aszáelről, Dávid hadvezérének, Joábnak testvéréről mondja el, hogy futtában nem törtek le a kalászkok alatta (Kohelet Rabba, IX. 11. ed. Wilna. 24d).

A későbbi aggáda Náftáinak is tulajdonítja ezt a futó-képességet.¹ (Széfer Hájjásár, ed. Goldschmidt. 147).

Komlós Ottó

Hetevény. Beke Ödön szerkesztő Népi csillagnevek gyűjtése című cikkében említi a Székelyföldön és az Ormánságban a 'fiastyúk' megjelölésre használt-hetevény szót (Nyr 77: 106—107). Kiegészíthetjük ezt az adatot azzal, hogy a szót az Ormánságon kívül, Baranya megye más területein is ismerik, ámbar úgylátszik kissé változott értelemben. A nyolcvanéves „Anna nénitől“, a berkesdi születésű Rácz Józsefnétől hallottuk néhány évvel ezelőtt Pécssett a Sűrű csillagos az ég kezdetű ismert népdalt ilyen változatban:

Sűrű csillaghetevény, | Majd eszedbe jutok én.

A *hetevény* ebben az énekből nyilván nem a fiastyúkot, hanem az egész csillagos eget, vagy talán a tejutat jelenti. Érdemes volna felkutatni, használják-e a *hetevény* szót másutt is ilyen értelemben

Angyal Endre

Véleményem szerint a dal első sorában nem összetétel a *csillaghetevény* s a sor értelme: *sűrű csillag a hetevény*. Így olvasva a sort, egyáltalán nem lehet szó arról, hogy itt az egész csillagos eget, vagy éppen e tejutat jelentené a *hetevény*. A népdal csak annyit árul el, hogy a *hetevény* nem egy csillag neve, hanem egy csillagképé, tehát népünk több csillagot tud benne megkülönböztetni, mint a fiastyúk név is bizonyítja. Csik megyében *hetes* a neve (MTsz), e szerint hét csillagot látnak benne, s nyilván a *hetevény* is a *hét* számnév származéka, bár képzése homályos. Német neve is *Siebengestirn* 'hét csillag'. Hasonlóan hét csillagból álló csillagképnek látják a mordvinok, udmurtok, csuvasok és más török népek (I. Munkácsi, KSz 13: 223).

B. Ö.

Édes (Nyr 76: 476). Az *édésnek* 'sótlan' jelentése számomra természetes. Cegléden így mondják: *De édés ez a leves!* Erre az asszonyok ezt szokták válaszolni: *Pedig háromszor is megsóztam!* Értesülésem szerint Biharban is ismerik az *édésnek* 'sótalan' jelentését. Viszont 'sótlan, sajttalan' jelentése van az *izetlen* melléknévnek is. — Ha már az *édésről* van szó, akkor megemlítem még, hogy az egyik tokaji borfélésegnek a neve *szamorodni*: van *édés* szamorodni és *száraz* szamorodni. A száraz itt erős szesztartalmú bort jelent.

Turi Károly

¹ Heller, Monatschrift für Geschichte u. Wissenschaft des Judentums. LXXVI. 1932. 333.; S. Liebermann: Rays from the East. Bruxelles, 1949. 409—410; U. a.: Hellenism in Jewish Palestine. New-York, 1950. 113—114.

Mit értett Arany korhelyen? A Toldi VIII. énekében György azt mondja a királynak öccséről, hogy „... korhely, buta lón; jóra semmi kedve.“ Vita indult meg, hogy mit értett Arany a *korhelyen*. A Lehr-féle köznyelvi értelmezéshez (rendetlen életű, iszákos, éjjelező, tivornyázó, korcsmás') a nagyszalontai és kisújszállási népryelvi jelentés is szóba került ('lusta, rest'), s Viski Károly azt tartja valószínűbbnek (Nyr 46: 180), hogy Arany a Toldi írásakor a *korhely* szót inkább a nagyszalontai 'lusta, rest' jelentésben használta.

A vita eldöntéséhez megemlítem, hogy a Hajdúságon (Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló) a *korhelynek* van 'dologtalan, télenkedő, munkakerülő, naplopó' jelentése is a 'lusta' és a 'rest' mellett. Arany debreceni diáksága alatt ismerhette meg e jelentését. s a *korhely* szót ebben az értelemben is adhatta Toldi György szájába. Ez a jelentés jobban is beleillik abba a jellemzésbe, melyet György Miklósról adott a királynak. A Lehr-féle magyarázat erősen különleges ténnyé vinné át Miklós jellemzését, t. i. a részegeskedésre, de ez valószínűtlen, viszont a restnek és lustának való bemutatás nem elég erős, és nem is látszik céltérőnek György részéről. A restség és lustaság nem is feltétlenül állandó vonás egy embernél, hiszen egy dolgos, munkás ember is lehet egyszer-egyszer lusta, míg a *korhely* 'dologtalan, munkakerülő' jelentése inkább állandó és jellemző bélyegként minősíti az embert.

Egyebekben Arany a Tómpához írt idézett levelében is inkább a *dologtalan* szóval jelentéssel használja a *korhelység* szót, amikor azt írja, hogy Tompa négy hétben papól csak egyszer. Azért, mert Tompa a körülményekből folyólag csak ritkán végzett papi munkát, tehát egyházi vonatkozásban *dologtalanul* folytak napjai, abból még nem vonható le az a megállapítás, hogy ő rest, lusta ember lett volna. Tompa akaratlanul *korhelykedett* abban a vonatkozásban, amint őt Arany aposztrofálta: t. i. a *dologtalan*-ságban.

H: Fekete Péter

„Alma“ és a tagadás kifejezései. Zolnai Bélának a fenti címen (Nyr 76: 298) közölt igen érdekes és tanulságos cikkéhez kiegészítésül szántam a következő adatokat. „Az *alma* megfelelőjét *Apfel* alakban hiába keresnök a rotwelsch szótárakban“, írja Zolnai Béla, s ebben teljességgel igazat kell neki adnunk, mert a szónak ez az alakja valóban nem található a rotwelsch szótárakban, de még a magyar fattyúnyelvi (tolvajnyelvi) szótárakban sem; de megtalálható a szó különféle elváltozott alakjaiban, mint: *áfli, ápfi, ápfli* és a többesszámú *Äpfel*-nek *e, é, epe, eper, epl, epli, eppes, eps* átalakult alakjaiban. Az *almá*-val rokon szavaknak ez a nagy száma feljogosít arra, hogy ne „népetimológiát“ lássak a héber *almoni* származtatás alapján, hanem egyszerű magyarítást. Az *almoni*-ból való származtatás különben is nagyon gyenge alapokon áll. A felhozott 21 szótári adat közül 20-ban a jelentése 'özvegy' és 'nem létező személy' és egyben 'özvegy, nemlétező személy vagy tárgy'. Ez az egy eset így hangzik: *Almoni* 'Bezeichnung der unbestimmten Person und Sache'. Az adatoknak ez az aránya nem lehet bizonyíték az állítás mellett.

A német nyelvből átvett szavaknál igen gyakran találkozunk ilyen alakokkal, mint: *Kipfel* — *kijfli*, így vette át a fattyúnyelv az *Apfel*-t *ápfi* alakban, melyből *áfli* lett. Hogy az *Apfel* nincs szótározva, nem bizonyít semmit, hiszen a fattyúnyelvi szavak oly kérészéletűek, hogy ha sűrűn nem jelennek meg szótárai, bizony könnyen megesik, hogy egyike-másika kimarad. Így maradhatott ki az *Apfel* alak szótárainkból, de az is lehet, hogy ebben az alakban nem is élt nálunk sohasem, hanem csak félig magyarosodott alakjában. Ami a szó magashangú alakjait illeti, ezek a többesszámú *Äpfel* átvételei. Így születtek meg az *epli, epl* stb. alakok.

Arra a kérdésre, hogyan lesz az *almá*-ból *e* vagy *é*, elég lenne csak Zolnai Béla cikkére hivatkozni, mely ismerteti a *szevász* — *szí* fejlődés egyszerű folyamatát (Nyr 75: 363, 76: 305). Esetünk ezzel teljesen azonos. De nagyobb érthetőség kedvéért nézzük először a *szervusz*-t. Kezdetben volt a lat. *servus* 'szolga, szolgája' jelentéssel. Ez csendben éledgett a múlt század latin magyarsága idején vagy egy századig, míg *szervusz*-szá magyarosodott és már-már elfeledtette származását. Századunk elején egy franciáskodó, tetszelgő, kényeskedő, nyelvtudását fitogtató áramlat hatása alatt rövid ideig *szerviő*-nek hangzott. Ez a *szerviő* nem élt sokáig, visszatért a *szervusz*, hogy vagy húsz évvel ezelőtt

helyet adjon a szevász-nak. Hanyag kiejtés folytán ebből lett a szeász. A többi már szemünk, illetve fülünk előtt játszódott le. A szeász átalakult sziasz-szá. Ebből rövidült a szia, és mert a fattyúnyelv szereti a változást és rövidülést, lett belőle szí. Nem csodálkoznék, ha legközelebb már csak egy sziszegő hangot, a sz-t hallanám üdvözlésként.

Érdekes alakulása az *Äpfel*-nek az *eper*. Az *eplí* < *epl* < *epe* < *eper* alakulásból született. Kétségtelenül hatott rá az *alma* 'gyümölcs' jelentése, hiszen a fattyúnyelv szereti az ilyen alkalmazkodást. A fattyúnyelvi szavak alkotójának természetesen semmi tudomása sincs egy-egy szónak első alakjáról, így nem tudja, hogy az *epe*, amit 'ne, nem' jelentéssel használ, az *Äpfel*-ből származott, de tudja azt, hogy van egy 'ne, nem' jelentésű *alma* szava, már most elíhez hasonítja és megalkotja *eper* szavát.

Még egy pár fosztóképzős alakot említék meg, amelyekben nem az *alma*, hanem az *eplí* a fosztóképző. Ez is azt bizonyítja, hogy szavunk nem lehet más, mint a ném. *Äpfel* egyenes leszármazottja. Ez az összetétel az *eplityúk*, melynek jelentése: 'hajadon, szűz'. A fattyúnyelvben a *tyúk* könnyebb fajsúlyú nőt, vagy mondjuk úgy, hogy „nőcskét” jelent. Az *eplí*-vel való kapcsolatban tehát nem lehet más, mint ennek az ellenkezője, vagyis 'szűz'. Ilyen fosztóképzős összefüggést mutat a 'rövidlítő' jelentésű *epl-lincer* szó is, melyben a *lincen*: 'látni'. Ilyen az *epl-déver* is, jelentése: 'ne beszélj!'; *dévern*: 'beszélni'. Ime az *alma* régebbi alakjainak fosztóképzős változatai, melyek az *alma* mai használatával való azonosságukat az *Apfel* szóból való származását bizonyítják. Hogy az *Apfel* hogyan és miért vette fel tagadószo jelentését, más lapra tartozik. Egyszerű konvenció ez, milyennel százával találkozunk a fattyúnyelvben.

Most már csak az *almás*-ról kell pár szót szólnom. Ez egyrészt az *alma* továbbképzése, másrészt egészen más forrásból eredő, az *almá*-tól, mint fattyúnyelvi szótól teljesen idegen alakulás. Érdekessége az, hogy jelentése, bár két forrásból jött létre, mégis ugyanaz. Az *almá*-ból alakult jelentéshez nincs hozzátenni való, folyóiratunk már kimerítette, de a másik forrása annál érdekesebb. A szó a cukrászipar szülötte. Cukrász körökben, cukrászdákban szokásos az állott, előzőnap, rosszul sikerült süteményre mondani, hogy *almás*, mégpedig azért, mert ez az almával töltött cukrászsütemény volt mindenkor a legegyszerűbb, a legolcsóbb, télen-nyáron egyaránt előállítható, legtovább eltehető süteményfajta, melynek árusítása nem fizette ki magát, tartani kellett, de haszon nem sok volt rajta. Ha a vevő sokallotta a tortaszéletek árát, kész volt az ajánlat: „tessék talán az *almás*-ból venni.” Ilyen ajánlatok nyomán ragadt ezután minden rosszul sikerült, előzőnap süteményre az *almás* név.

Visszatérve az *alma* szónak az *almoni*-ből való származtatására, megjegyzem, hogy ezzel a fáradtsággal az *Almosen*-ből is származhatna, hiszen ennek a jelentése 'alamizsna', majd 'hitvány étel, értéktelen adomány' és így le a semmiig, mégis, amint nem az *Almoni*-ből származott, úgy nem az *Almosen*-ből, hanem egyszerű megmagyarosodása a német *Apfel*-nek.

Zolnay Vilmos

Templom. A francia nyelvben a 17—18. századi hugenottaüldözések óta mindmáig élesen el van különítve a *temple* és az *église* szó értelme. Az utóbbin csak katolikus templomot, az előbbin protestáns és zsidó templomot értenek.¹ XIV. Lajos alatt még a *souris de l'église* 'a templom egere' kifejezést is föl kellett cserélni valamelyik népszerű színdarabban — nem tudom, nem éppen valamelyik Molière-féleben-e? — *souris du temple*-re. A tilalomból megszokás lett, s a francia protestánsok ma is, hivatalos és közhasználatban, kizárólag *temple*-nek nevezik a templomaikat — de már az egykor protestáns többségű francia-Svájcban a protestáns templomokra is épűgy használják az *église* szót, mint a katolikusokra (különösen, ha ősi, monumentális, középkori eredetű építmények, mint pl. a genfi kálvinista főtemplom: *Église de Saint Pierre*, a kisebb és újabb templomokat ott is inkább *temple*-nek mondják!).

A magyar ember katolikus, protestáns és zsidó templomot egyaránt *templom*-nak nevez. Csak az ünnepélyesebb és hivatalosabb szóhasználatban fordul elő a templomnak

¹ A német nyelvben *Tempel* csak a nem keresztény 'templom', viszont a *Kirche* általában a 'keresztény templom, egyház'. Tehát *die katholische v. evangelische Kirche* 'a katolikus v. evangélikus egyház' (Halász Előd: Német—magyar szótár). A szerk.

egyház, szentegyház, székesegyház elnevezése (ez a legutóbbi persze csak a katolikusoknál, a püspöki „szék“-re vonatkozásban: *katedrális*). A magyar kálvinista templomi énekekben és kultikus nyelvben túlnyomólag a 'gyülekezetet', a 'vallásos közület'-et értik *egyház-on*, nem pedig az épületet magát. Táncsics az „Életpályám“-ban leírja az 1849. ápr. 14-i debreceni „nagytemplom“ eseményt, és mint dunántúli katolikus ember kétszer is — illő tiszteletadásnak gondolva — *szentegyház-nak* nevezi a református főtemplomot. Egyébiránt a magyarországi ellenreformáció legnehezebb idejében (1715—1780) a protestánsoknak még az is meg volt tiltva, hogy a *templom* nevével használják a maguk istentiszteleti helyeire: azt követelték, hogy *oratorium-nak* nevezzék őket. Ezt azonban a legnagyobb nyomással sem tudták keresztülvinni: nemcsak a közbeszédből, hanem még a hivatalos használatból sem tudták kitörölni a *templomszót*. Az *oratorium* elnevezést ma már csak a debreceni és a sárospataki kollégiumok régi épületeiben levő, istentiszteleti és gyűlési célokra egyaránt szolgáló maternelnek őrzik. (A debreceniben tartották az 1849-i országgyűlést — és tartottuk az 1944-i ideiglenes nemzetgyűlést.) — Végül, mint érdekességet, idejegyzem, hogy a kálvinista és a zsidó templomok közt nemcsak az az atyafiság van, hogy mindkettőt *temple-nak* hívják franciául is, hanem az is, hogy — amint Bajorországban megfigyeltem — a zsinagógákon sok helyt ugyanazt a csillagos buzogányszerű oromdíszet alkalmazzák, amit (minálunk) a kálvinisták a tornyokon.

Szeminárium. Ez a szó ma a magyar nyelv szótári szókészletének egyik oly sűrűn használt tagja, hogy alig akad ember, aki a vele jelölt fogalmat ne ismerné. Jelenti azokat a tanfolyamokat, amelyek a párt tagjai és a pártonkívüliek részére egyaránt ideológiai képzést nyújtanak. A szó azonban nem most született, megvolt a klasszikus latinságban, megvolt a régi magyar nyelvben is, csak a népi demokrácia új jelentéssel ruházta föl.

A szó a magyar protestáns, közelebről kálvinista nyelvhasználatban nem igen fordul elő. Az a minden bizonnyal melanchthoni eredetű gondolat, hogy: *Schola seminarium ecclesiae*, a 16. századi kánonoktól elkezdve sűrűn előkerül ugyan a református egyházi és iskolai vonatkozású szólásokban, de legtöbbször magyar formában, így: „az iskolák az egyháznak veteményes kertjei“ (de az nem egészen pontos visszaadása a klasszikus *seminarium-nak*, mert az inkább *csemetekert-et*, *faiskolá-t* jelent — 'pépieniére'-t, ahogyan Larousse is magyarázza). Ez a szólás volt az egyik fő ütőkártya a „felekezeti iskoláért“ vívott harcokban — amelyek immár „tempo passati“, de protestáns részről mindaddig megvolt (haladó szempontból is) a jogosultságuk, amíg a katolicizmus a magáéihoz körömszakadtig ragaszkodott. Egyébként azonban a magyar protestáns ember senmiféle iskolát nem nevezett *szeminárium-nak*, papképző intézetet sem (ellentétben a zsidókkal és a katolikusokkal). A debreceni kálvinista ember, még az értelmiséghez tartozó is, alig-alig tudta, mi a *szeminárium* — amíg az egyetem oda nem került és ott meg nem nyíltak (haladó szempontból is) a *tanácsok* mellett. (Ma már ezeket is inkább *intézetek-nek* nevezik.) A francia kálvinisták közt érdekesen meg lehet vizsgálni, hogy ők a maguk papképző intézeteire — noha azoknak hivatalos neve a mai napig (az 1905-i szeparáció óta is) „*faculté*“ — a közbeszédben szívesen alkalmazzák a *séminaire* szót, nyilván katolikus hatás alatt, akiknél a papképző intézeteknek (leszámítva a lille-i katolikus egyetem teológiai fakultását) kizárólag *séminaire* a nevük (*petit séminaire* a 14—18 éves fiúk papi előképzője, *grand séminaire* a tulajdonképpeni papnevelő). A protestáns fakultásokra a *séminaire* szót a közbeszéd leginkább akkor alkalmazza, ha az intézet mellett levő bentlakást is érti rajta. Még egy érdekes adat: A Bach-korszakbeli levéltanyában, amelyben most kutatok, élelem bukkant a szoboszlói kálvinista rektor következő tréfája: a *seminarium-ot* azért nevezik így, nem pedig *plenarium-nak*, „mivel abban csak *félíg lehet jóllakni*“. De arra hivatkozik, hogy *mástól* hallotta: ez csak katolikus papi forrás lehetett.

Révész Imre

Patél. A MTsz a Csallóközből közli a *patél* igét 'mosófával sulykol ruhát' jelentéssel, geneve, a *patélló* pedig 'mosófa, mosólapicka'. Az igét Somogy m. északi részén is följegyezték 'a vajból köpülés után a vizet kipaskolja' értelemben. A szó legrégebb előfordulására „Vasalás és mángolás“ c. cikkemben Baróti Szabó Kisded Szótárát idéztem

(1792). Elkerülte azonban figyelmemet, hogy a szót már a NySz is közölte Molnár Albert Ziegler: *Discursus de Summo Bono c.* művének Lőcsén 1630-ban megjelent fordításából 'percutio, verbero; schlagen, durchprügeln' jelentéssel: Az bolond addig pizsmog és pattog, miglen jól meg patéltatik, veretik. Baróti Szabó is 'verni' jelentéssel közölte a *megpatéll* igét.

Inda. Csefkó Gyula az *inda* szót az *in* alakváltozatának tartja (MNy 47: 273). A *dinnye-inda*, *tök-inda*, *szőlő-inda* stb. u. i. a régi nyelvben nem mutatható ki, csak *dinnye ina*, *tök ina*, *szőlő ina*, s a népnyelvben ezeket ma is mondják. Bár többen elfogadták Csefkó magyarázatát, a Magyar Szófejtő Szótárnak kétségei vannak a magyarázat helyességét illetően. De nemcsak a növénynek van ina, hanem a hálónak is. Így Herman Ottó följegyzése szerint az *in* 'hálókeretül szolgáló vastagabb kötél vagy zsinog; horgoknál, jelesen a fenekes- és a tökös-horognál az a zsinog, amelyre a pekle reá van hurkolva' (általánosan haszn.). Nyíri Antal följegyzése szerint a nagy hálónak meg a lapsolónak a két szélén vastag kötél van, ennek *in* a neve... A *jelső inra* parát tesznek, hogy fenntartsa a víz színén a *parás-inat* (Alföldi Tudományos Gyűjtemény 2: 337). Solymos Ede a Velencei tón jegyezte föl, hogy a dobóhálónak összehúzó *ina*i, spéklijei vannak (Nyr 76: 360), a nagyhálón meg *inkötél* van (uo. 357). Mármost az ormánysági *szak* nevű emelőhálót így írja le Kiss Géza: „Két egymásra keresztberakott, ív alakúra kifeszített ág: *feszítőfa* v. *ernyő*. Feszítője az ágvégekre kötött négy zsinór, az *inda* v. *ina*, melyek négyszöget alkotnak. Az *indákhoz* csak kevésé öblösödő 60—80 szemes hálót hurkolnak. A feszítőfára erősítik a hosszú nyelet.“ Tehát ez a hálórésznév is megerősíti Csefkó magyarázatát, vagyis, hogy az *inda* az *in* szóval függ össze.

A MTsz közli azonban a népnyelvből a *szederin*, *szederina* (Balaton mell.), *szederinbukur* (Palócság), *szederén* (Brassó m. Hétfalu) 'szeder' szót. Erre már a régi nyelvben van adatunk: *Rubus ideus* — *Szederyin* (Szikszai Fabr. 26), *Vinca* — *Folio fū uag szederyin* (32). A szót átvette MA és PP, az utóbbi így elemezve: *Szederj-in*. Előfordul Zrinyi Idilliumában is: *szederyen* (15). Véleményem szerint ezt *szederjén*-nek kell olvasni, s ebben nem az *in* szó van, hanem egy *-ény* képző (vö. *sződörénc* Somogy m., *szömölcsény* Pozsony m., *szömölcsing* Csallóköz 'szemölcs' MTsz, *gyümölcsény* OkISz).

Csakis. Ennek az szónak 'csakugyan' jelentését közöltem Baranya és Somogy megyéből pl. Mácsakis mögnézöm, mi löhet odalénn (Nyr 71: 24, 122). Már idézett cikkemben írtam, hogy ez a jelentés általános lehet Dunántúl, mert magam hallottam Pápán, Veszprém megyében. S íme nyomtatásban is előkerült Dobozy Imre csákvári (Fejér m.) riportjában: Mi nem csak úgy, potomra kaptuk ezt a földet. Hanem becsületre. Azért, hogy jobban gondját viseljük, mint a régi gazdája. — *Csakis*. Bár itt azt is jelentheti: 'bizony' (Szabad Nép 1953. IV. 14. 2. 1. 5. hasáb).

Valahány. A *valahány* határozatlan névmásnak 'néhány' jelentését jegyezte föl Munkácsi Bernát a moldvai csángóknál: Kell ahhoz még *valahány* esztendő, míg e meglesz (Nyr 10: 157). A névmásnak erre a régies használatára már a NySz közöl példát: Akadályok miatt *valahány* napig várakozása lón Hatalmasságod csauszának (MonTME. 4: 226). Praefectus uram küldött *valahány* száz forintot, ki ilyen nagy szükségünkre igen kevés (1609. LevT 2: 201).

A népnyelvben azonban ez a használat sokkal gyakoribb, mint gondolnók, egy érdekes tudomásom szerint eddig még nem tárgyalt szerkezetben. A határozatlan névmás előtt u. i. egy határozott számnév áll, s utána kötőszó nélkül következik a 'néhány, egnéhány' jelentésű *valahány*. A közölt példákat a Szabad Népből találtam, de bizonyára mások is hallották, s érdemes volna az adatokat szaporítani az élő beszédből a följegyzés helyének megjelölésével, hogy tudjuk, mekkora területen van elterjedve ez a használat. Az én adataim a következők: „Nem kell most kenyérről gondolkodnunk, mert eddig *tíz mázsa valahány kilót* hoztak, meg hét mázsa árpát“ (1953. IX. 12. 3. 1. 3. hasáb; Simon István: Beszélgetés az öregségről). „És hogy ök nem naplopásból szereztek az *ötszázvalahány* munkaegységet“ (1953. X. 20. Mesterházi Lajos: Emberi szóval). Kilenc szállítószalag, egy daru két habarcs- és négy betonkeverőgép is érkezett az emberek megsegítésére. Persze, azok sem maradtak *huszonegynéhányan*: háromszáz körül van már a számuk (1953. XII. 28. 1. 1. 3. hasáb). Beke Ödön

Ki hallotta, ki olvasta?

-**Lámpás homlokú** (Nyr 76 : 319) 'az olyan sötét szőrű ló Hajdúböszörményben' melynek a homlokán a fejtetőtől az orra felé húzódó fehér szőrsáv, csik van'. Szarvasmarhánál ritkábban fordult elő különösen régebben ez a megnevezés, mert inkább a fehérszőrű magyar szarvasmarhát tartották és tartják. A ló fejének fehér szórdíszét Hajdúböszörményben különböző megnevezéssel jelölik, s e különböző megnevezés alapján a szórdísz különböző alakja is szolgál. A régi feljegyzésekben is találkozunk e különböző megnevezésekkel, ime a városi levéltárból néhány adat példaként: 1790 : „Az Harmadik (ló) szeg sárga Lámpás Homlokú“ (Prot. Circ. V. 8.). 1770 : „A Harmadik (ló) herélt *jekete hódos óru*“ (Prot. Current. I. 152.). 1791 : „... a homlokán és a serénye alatt láttzik *egy kis hódú*“ (Prot. Circ. V. 99.). 1792 : „... *homlokán mint Márjás olyan kis hold* vagyon“ (Prot. Circ. V. 221). 1791 : „... *a homlokán hódos*“ ... (Prot. Circ. V. 72). 1791 : „... esmertető jele vagyon, hogy a *Homloka hódos*“ (Prot. Circ. V. 99). 1790 : „... az egyik Pej, *a homlokán fejér csillag forma jel* vagyon“ (Prot. Current. I. 164). 1798 : „... *a Homloka közepe Hódos*“ (Prot. Circ. VI. 286). 1776 : „... *kezek alá vettek egy fakes fejer herelt, jegytelen, billyogtalan Szárca óru* lovat“ (Prot. I. 53). 1796 : „... *az orra végig Hódos*“ (Prot. Circ. VI. 204). Egy 1790. évi feljegyzés így szól: „Hátulsó egyik lába majdszinte *Térdig fejér az az Szarisa Lábu*“ ... (Prot. V. 8.)

Ez az adat egyébként tanúbizonyosság is a Babajevszkij regény fordítója, Makai Imre mellett, aki hajdúböszörményi származású létére helyesen használta fordításában a *lámpás homlokú* szót.

Gyalogszarka, gyalogsátán. A Nyr 74 : 292 és 76 : 300 szerint e szavak a Hajdúságon házassági puhatolódzó vén asszony jelentésben használatosak és ismertek. Ez állítást e közlések a Magyarság Néprajzának megállapítására alapítják. E szavakat azonban sem Hajdúböszörményben, sem Hajdúszoboszlón nem ismerik. Maga az a szokás, hogy a házasulandó legény kipuhatoltatja a lányos házat fogadtatásáról, régebben általános volt Hajdúböszörményben, s elvétve még ma is előfordul, az e tisztet ellátó idősebb asszonynak azonban *élőcsajhos* a népi megnevezése.

Hosszú év, rövid nap. A Nyr 76 : 308 foglalkozik a „rövid nap“ „hosszú esztendő“ kifejezés jelentésével. Hajdúböszörményben, sem Hajdúszoboszlón általánosságban használják e kifejezéseket, mondják: *Elköltözésem után hosszú évekig nem jártam ott. Rövid nap alatt ott leszek nálatok.* E mondatok értelme nem az, hogy azok az évek hosszúknak, a napok pedig rövideknek tetszenek, hanem a *hosszú* sokat, a *rövid* pedig keveset, néhányat jelent. Hasonló az eset a *jó* melléknévi jelző értelmezésére a hajdúsági városokban, ez is nagyobb v. kisebb időt, nagyságot stb. fejez ki, fokozva mindig a mondatban szereplő értelmet. Azt mondják: *Jó este volt, mikor megjöttek,* tehát már késő este. *Jó korán megérkezett,* tehát nagyon korán. *Jó nagyot ittam,* tehát sokat ivott. *Jó hamar megcsinálta,* tehát már a hamarnál is kevesebb idő alatt. Hajdúböszörmény hirdetési jegyzőkönyvében pedig az 1771. évben azt olvassuk : „... így lévén a dolog, hólnap *jó hajnalban* indullyon Bösörményből egy szeker“ ... (Prot. Current. I. 151.), ez tehát kora hajnalt jelent.

Tollhegy (Nyr 76 : 309). Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón nemcsak a diákok, hanem az elemi iskolai tanulók és a felnőttek is az acéltollat, melyet a tollszárba dugnak, nevezték már felszázaddal ezelőtt is *tollhegynek* vagy *pennahegynek*. A *tollszem* név ismeretlen.

Kinn hál az idő (Nyr 76 : 309). Ez a kifejezés ismeretes Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón is. Jelenti azt, hogy éjjelre hidegebbre, jóval hidegebbre száll le a hőmérséklet, mint amilyen a nap folyamán volt. Ha tehát délután, illetőleg estefelé érezhetően hűvösödik az idő, s éjjelre ebből nagyobb hidegre, keményebb fagyásra lehet következtetni, felhangzik a szólás: *Az iccaka kinn hál az üdő!*

Kiengesztel, kienged. Mivel az *engesztel* 'felolvaszt, kiolvaszt (jeget vagy fagyot)' jelentésére csak az ország széleiről említ példákat a Nyr (76 : 315), közlöm, hogy ez a szó Hajdúszoboszlón is ugyanezen értelemben használatos. Hajdúszoboszlón, ha egy edénybe, mely kinn maradt éjjelre, belefagyott a víz, vagy a vályuba, vagy a tyúkitatóba, azt reggel beviszik a meleg szobába vagy a pitarba, és *kiengesztelik*, vagyis felolvasztják

a jeget benne. Ha ez megtörtént, mondják: „*Vidd ki a vajútot, kiengedett mán benne a jég*“. Az időre is mondják a tél vége felé: *Maj csak kienged mán az üdő, vagy: Maj mekcsinájjuk tavasszal, ha kienged a föld jagya.*

Vackor. A Nyr 76: 317 azt írja, hogy a *vackor* székely tájszó. Azonban Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben is így hívják a vadkörtét, sőt a vadkörtéhez hasonló ízű, éretlen, hűzós savanyú-keserű ízű kerti körtére is mondják, hogy *valóságos vackor*. *Ne edd aszt a vackort, beteg leszél tülle. A vackorja* nevet azonban nem használják.

Kerülő (Nyr 76: 390). Hajdúböszörményben a *kerülő* általában csószt jelent. A szőlőcsósz köteles a szőlőkertben naponta *kerülni*, bejárni a dülőket, a szó szoros értelmében körülkerülni a kertet. A *kerülés* tehát napi többszöri kötelessége. Egyébként a népdal is azt mondja: *Megérett, megérett a fekete szőlő, Ne menj arra édes kisangyalom, megfog a kerülő.*

Gagucs. A *gagucs* közismert szó Hajdúböszörményben, de nem marokszedő szerszám neve (Nyr 76: 391), hanem csutkavágó, tehát a fengeriszár levágására használják. A hajdúböszörményi gaguccsal nem is lehetne markot szedni, mert míg egyrészt vasa rövid, csak mintegy 10—15 cm hosszú, másrészt a vasa a nyelével derék- vagy kislökű tompaszöveget alkot, s nem lehetne a markot úgy felemelni vele, mint a hegyesszögű, vagy éppen félkörös kákóval. A gagucst leginkább használt kaszából darabolják.

Csizmavető. (Nyr 76: 237). Ismeretes és használt eszköz és megnevezés Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben; 30—40 cm hosszú s 12—15 cm széles keményfadeszkából készül, egyik végén félkör alakban kivágva; e vége alatt két 12—15 cm magas lába van, felső vége ezen áll, míg a másik vége láb nélkül nyugszik a földön, amellyel 35—40°-os szöveget képez. Székre ülve, esetleg állva is az egyik lábbal a lapját nyomják, hogy szilárdan álljon, a lehúzendó csizmás lábat pedig a félkörű kivágásba helyezik, a kézzel a csizma orrát megnyomja, s a lábat a test felé húzva vetik le a csizmát. Nevezik *fakutyának* is.

Eltökít (Nyr 76: 239). Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben az *eltökít* igé értelme nemcsak az eldugás, hanem inkább azt megelőzően a szép szerével való 'elcsenés, ellopás, elvétel' olyanvalaki részéről, aki nem idegen a háznál. Pl. *Az elébb még itt vaót a csengő, mékötök tökítette mán el?*

Üllő (Nyr 76: 480). Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón az *üllő* nem a háziszárnyasok téli hálóhelye, hanem az a rúd vagy lécs, melyet a tyúkölban annak egyik oldalától a másikig keresztben felszegeznek a földtől 30—50 cm magasságban, amelyre a tyúk és a pulyka felszáll, és azon tölti az éjtszakát. Ezek a háziszárnyasok nem szeretik a földön tölteni az éjtszakát, hanem éjjelre *felülnek*. Így ül fel a fácán is az erdőben a fák ágaira, amelyre azt mondják: *gajjaz v. felgajjaz*. „Mikor *gallyaz* este, fácánkakas kiált“ (H. Fekete Péter: Paliádok 10). A többi háziszárnyas (lúd, kacsa) nem ül fel éjjelre, hanem a földre hasal.

Döfleg. Veres Péter azt írja (Nyr 76: 313), hogy a *döfleg* az egész Hajdúságban ismeretes, s *dubbancs* néven ismerik. Amit *dubbancs*nak leír, azt a tésztát Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón *dübbencs*nek hívják, és az egészen más, mint a *döfleg*. Hajdúböszörményben *döflegnek* a késsel vágott galuskát hívják, mely nem sült, hanem főtt tészta, más neve még: *nyögvenyelő*.
H. Fekete Péter

Kápolnavirág. A MTsz a Vadrózsák után közli ezt a növénynevet értelmezés nélkül. A növénynév a Kádár Kata c. balladában fordul elő: Egyiköt temették ótár eleibe. Másikot temették ótár háta mögi. A kettőből kinőtt két kápona-virág, Az ótár tetején összekapcsolóttak, Az annyok odamönt, le is szakasztotta, A *kápona-virág* hizza így szólala (MNYGy 11: 13). Előfordul ez a növénynév a székely származású Tamási Áron Bölcső és bagoly című önéletrajzában, mégpedig szerencsére magyarázattal: »A legszebb és a legcsodálatosabb dolgot azonban messze a havasi fennsíkon láttam, amikor június első felében oda is elvitt apám. Amikor mentünk ugyanis ott az óriási mezőben, az erdő fölött, úgy láttam egyszerű, mintha a távolban mindenütt patyolat fehér lenne a föld. Először azt hittem, hogy csak fehéret káprázik a szemem, de ahogy egyre közelebb mentünk, mégis igaznak kezdett tetszeni, amit láttam. — Ott mi van? — kérdeztem apámtól. — Ott *kápolnavirág* — mondta apám. — Mindenütt? — Mindenütt. — Nem-

sokára odaérkeztünk s hát valóban, ameddig csak ellátott a szem, ott mindenütt *kápolnavirág* volt, vagyis *patyolat nárcisz*. Úgy nőttek vadon millió számra, mint az égen a sűrű csillagok; s amíg keresztül mentünk azon a nárcisz mezőn, azalatt annyi csillagot szagoltunk, hogy még egy hét múlva is éreztük és mentünkben mindenütt láthatatlan nárcisz mezőkre gyanakodtunk» (167). A *patyolat nárcisz* nyilván azt jelenti 'fehér nárcisz'. Ugyancsak ő használja ezt a kifejezést Hazai tükör c. krónikájában: *patyolat hó*: . . .mikor a *patyolat hóban* mendegéltünk a major felé, hogy a titkos karácsonyi délelédben részesüljünk (183). Zala m. Alsólendva és vidékén, Nagyszalontán, Szentesen a MTsz szerint *patyolattök* 'fehér tök, úri tök, sütő tök'.

Ötről hatra menni. Közöltük a Szabad Nép 1951. I. 11-i számából ezt a szólást a Pest megyei Tökről: »Három hold földje mellett kénytelen volt eljárni a kulákokhoz napszámba 80—90 filléres napszámbérért, vagy negyedébe kapálni, mert olyan nagy volt a nyomor. *Sohasem tudott az ötről a hatra menni* (Nyr 75 : 64). Most újból olvason a szólást Dobozy Imrének a Szabad Nép 1953. XII. 8-i számában »Nyírségi emberek» c. tárcájának III. részében, tehát Pest megyétől jó messzire eső területről: »Mányik az éjt is nappallá tette volna, felesége egy fillért is sóhajtvá adott ki, *mégse mentek ötről a hatra*» (2. I. 3. hasáb). Újból kérjük olvasóinkat, érdeklődjenek, még hol ismerik ezt a szólásgyűjteményeinkben eddig nem szereplő szólást, s mi az eredete.

Kérődzik. Jelentése: 'a felbőfögött takarmányt ismét megrágja (jóság)', 'rumino, ructo' 'wiederkäuen'. Szamosháton *kérődzik* mellett *kérőüzik* alakja is van, s ez a változat megvan már Calepinusban (1585): rumigare — *Kérözni* (932), rumino — *Kerőt ragok, kerozóm* (931). A BécsiK-ben *kerődözne* alakban fordul elő (NySz). Szikszai Fabricius szójegyzékében (1590) Ructus — *Kerődés* (111) van. Innen vette MA, de nála megvan az ige is: *kérődni*: ruminare, Ructare. Erre a változatra a NySz több adatot is közöl. A Schlägli szójegyzékben eructo — *kerdem*, eructatio — *kerdes*, s ezeket Szamota *kérődöm*-nek és *kérődés*-nek olvassa (367. 366). Alapszava nyilván a *kér* ige, amelynek melléknévi igeneve van a *kérőt rág* kifejezésben, amelyet már Calepinusból idéztem, de megvan a nyelvjárásokban is, így Heves m.-ben egy 1840-ben feljegyzett adatban *kérőt rág* 'kérődzik', *kérőbe rág* 'másodszor megrág, kérődzik' (Székelyföld), a *tehén kireje* 'amit a szájába rág, mikor kérődzik' (Rábaköz). A *tehén kirejít* nem szabad kivénni, mer megdöglik (Nyr 13 : 190). *Kérőre szól* [a csengő a marha nyakán, mikor kérődzik] (Háromszék m.Vadr.). *Amit mondani akarsz, rágd jól kérőbe* (Székelyföld) MTsz.

Bárczi Szófejtő Szótára szerint »valószínűleg a *kér* ige származéka». Véleményem szerint két *kér* igénk volt, melyeknek semmi közük sincs egymáshoz. A két ige jelentése közt semmi kapcsolat sincs, azonkívül az ormánysági nyelvjárásban a *kérődzik* ige alakilag is eltér a másik *kér* igétől: *kürüzik, kűrűzik, mökkürüzik, mökkürűzik. Má még is kűrűsztek a jóságok. Csikorgó hidegbe is ott övöt, kűrűzöt, hálát, ellött a jóság* (Kiss G.—Keresztes: OrmSz).

Szerelmeslevél (Nyr 76 : 300). A *szerelmeslevélnek* nevezett tészta Szolnokon igen sok gazdasszony kedvelt tésztaí közé tartozik. Fogyasztása közben tréfálkozni szoktak egymással: „No, folytassunk egy kis szerelmi levelezést!” Nevét a levélborítékra emlékeztető alakjáról kapta.

Vackor (Nyr 76 : 317). A Tiszaháton is használtuk ezt a szót, így Beregszászon. A várostól Nagymuzsaly felé vezető országút mentén sok, igen régi, hatalmas vadkörtefa volt, melynek gyümölcsét gyerekkorunkban az országút mentén prizmákba rakott kavicsal vertük le. A levett vackort a *kelebünkbe* dugtuk s otthon szalmába raktuk, hogy *megszotyósodjon*. A fát nem hívtuk vackorfának, csak a gyümölcsét neveztük olykor *vackornak* is éppúgy, mint a vadalmát. De leginkább csak ebben a hasonlatban használtuk : *Savanyú, mint a vackor*.

Tikog és tikkad (Nyr 76 : 317). Itt Szolnokon *tikog* a liba vagy a tyúk, ha valami a torkán akad s vékony, visító hangot ad : *tik, tik! Tikog* tehát nem azt jelenti, hogy fuldoklik, hanem hogy *tik* hangot ad. Így is mondják : *tikácsol*.

Nem helyes tehát a Sándor Jenő kérdésére adott feleletnek az a megállapítása, hogy a *tikog* és *tikkad* egyazon szócsaládba tartozik. A két szónak semmi köze sincs egymáshoz, mivel a *tikog* egyszerű hangutánzó szó. A *tikogás*nak ugyanis semmi köze a meleghez, mert a melegtől a liba vagy tyúk nem *tikog*, hanem piheg, vagy, mint a Tisza-

háton mondtuk : *siesog* (sésog). Ezzel szemben a *tikkadás* mindig a meleg következménye. A *megtikkad* és *tikkadt* szót Szolnok környékén egészen sajátos értelemben használják Pl. „Tedd ezt a húst hidegre, hee, mer itt *megtikkad*!”. Vagy pl. a frissen hasított s még be nem sózott szalonnára mondja, ha kellenél tovább állott sózatlanul s megszagolja : „Emmán *tikkatt*!”. Ugyanígy mondja az állott húsról is. Tehát erre mifelénk *tikkadt* annyit jelent, hogy 'állottszagú, bűdösödni kezdő'. A szó eredeti jelentése itt is megmaradt, mert itt is a meleg következtében lett *tikkadt* a hús. *Tikkadt* tehát az, amire a meleg kellemetlenül vagy károsan hatott.

Parázs (Nyr 76 : 318). Ez a szó Szolnokon is használatos. Azt a sütőtököt nevezzük paráznak, amely megsütve nem vizenyős, hanem száraz, omlós. Ugyanígy mondjuk a jó sült krumpliról is : finom, lisztes, *parázs*.

Lámpásos-nak neveztük Tiszaháton is azokat a lovakat, melyek fehér foltot viseltek a homlokukon (vö. Nyr 76: 319). *Betkowskí Jenő*

Magyar szövegű, többnyelvű szaklap Szentpéterváron 1880-ban. A Losoncz és Vidéke című újság 1880 november 28-i, 73. száma tudósítást közölt arról, hogy Oroszországban, az akkoriban még Szentpétervárnak nevezett városban, Oroszország második fővárosában, többnyelvű lap jelenik meg. A lap — szaklap, címe : „Vozduchoplavatel“, azaz „A Léghajós“. A Losoncz és Vidéke tudomása szerint Szentpétervárott nagy tevékenységet fejtenek ki a léghajózás körül s ott nem kevesebb, mint négy léghajós társulat áll fenn, eggyel több, mint Londonban és Párizsban. Az egyik társulat adja ki a többnyelvű léghajós szaklapot, melynek van magyar rovata, címe : „A Léghajós“, szerkesztője pedig Klinder Péter lesz.

E szaklap elsősorban a repüléssel foglalkozó szakembereket érdekli ugyan, de érdekli — nyelvi szempontból a magyar nyelvészeket is : mi módon oldotta meg a szerkesztő a léghajóval, vagy az akkoriban már Oroszországban készülő repülőgépmoделlekkel kapcsolatos műszavakat?

E lap — tudomásom szerint — Magyarországon könyvtáraiban nincs meg. Ösztöndíjasaink feladata volna utánanézni a Szovjetunió nagy könyvtáraiban, elsősorban a Lenin-könyvtárban, megjelent-e valóban a Vozduchoplavatel magyar rovata is s ha igen, nyelvi szempontból, főként a repüléssel kapcsolatos műszavakról tájékoztató ismertetést nyújtani róla. *Tr. Z.*

A Nyelvőr hírei

A Magyar Földrajzi Társaság IX. Vándorgyűlése és Reguly Antal emlékünnepe
Zircen. Zircen 1953. szept. 13-án — fennállásának 80. évfordulóján — tartotta a Magyar Földrajzi Társaság IX. Vándorgyűlését, melyet Reguly Antal emlékének szentelt abból az alkalomból, hogy ezelőtt 110 évvel lépte át Reguly az Urál hegységet. Az ünnepség a kultúrházban tartott előadásokkal kezdődött. Nemes József tanácselnök üdvözlőbeszéde után Bulla Béla „A magyar földrajztudomány haladó hagyományai“, Borbély Andor „Reguly útja Zircről az Urálig“, Hajdú Péter „Reguly — a nyelvész“ és Balassa Iván „Reguly — a néprajzi kutató“ c. előadásai hangzottak el, majd sor került a Reguly szülőházán elhelyezett emléktáblának a leleplezésére. Az emléktáblát — Andrassy-Kurta János szobrászművész alkotását — több tudományos intézet és társadalmi szerv nevében koszorúzták meg. A Magyar Tudományos Akadémia koszorúját Kniezsa István akadémikus helyezte el. Utána Reguly Antal szobránál helyezte el Hajdú Péter a Magyar Nyelvtudományi Társaság koszorúját. Az emlékünnepelet jól sikerült kultúrműsor zárta be.

Meg kell emlékeznünk arról is, hogy a zirci vándorgyűlést megelőző napon a Magyar Földrajzi Társaság jubileumi ünnepélyt tartott az Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában, s ekkor került sor a Társaság és az Országos Néprajzi Múzeum által rendezett Reguly-emlékkiállítás megnyitására is. A megnyitó előadást Balassa Iván, a Néprajzi Múzeum főigazgatója tartotta.

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
BEKE ÖDÖN

LXXVII. ÉVFOLYAM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST, 1953

A MAGYAR NYELVŐR DOLGOZÓTÁRSAI 1953-BAN

<p>—a. —f. Angyal Endre Balázs János Bálint Sándor Bárcai Géza N. Bartha Károly Beke Ödön Benkó Jenő Benkó László Benkó Loránd Betkowski Jenő Csaba József Csatka Endre Csefkó Gyula Csongor Barnabás Csulák Mihály Dankó Imre Deme László Dénes Szilárd Dobcsányi Ferenc Dömötör Sándor Elekfi László Erdődi József Fábrián Pál Cs. Faludi Ágota</p>	<p>Fehér Ede Fehér Edéné H. Fekete Péter Ferenczy Margit Gáldi László Hajdú Péter Hegedűs Lajos Herczeg Gyula Imre Samu A. J. Jefimov † Kallós Ede Kálmán Béla Kerékgyártó Imre Keresztes Kálmán † Kertész Manó Sz. Kispál Magdolna Komlós Ottó Kovalovszky Miklós Kundt Ernő Láczer István László Imre Lőrincze Lajos Martinkó András Mikesy Sándor K. Nagy József O. Nagy Gábor</p>	<p>Nyíri Antal Ország László Ozsegov Sz. I. Palatinus Papp István Péter László Prohászka János Radó György Révay József Révész Imre Rubinyi Mózes Scheiber Sándor Schmelczér Imre Szabadi Béla Szóke István Szöllösy Viktor Szył Miklós Tompa József Trócsányi Zoltán Turchányi Ágota Turi Károly Veres Péter Zolnai Béla Zolnay Vilmos Zsoldos Jenő</p>
---	--	--

TARTALOM

<i>Bárczi Géza</i> : A százéves Simonyi Zsigmond	9	<i>Szyl Miklós</i> : Tallózás	123
<i>Erdődi József</i> : I. V. Sztálin	1	<i>Tompa József</i> : Oldal és lap, vagy pedig lap vagy levél?	218
<i>O. Nagy Gábor</i> : Egy készülő szólásgyűjtemény elé	43	Nyelvünk történetéhez	
<i>Prohászka János</i> : Simonyi Zsigmond	11	<i>Prohászka János</i> : Névszól és igéül egyaránt használt szavak	48
<i>Szöke István</i> : Az irodalmi nyelv kérdései a Szovjetunióban	30	Nyelvjárásaink	
<i>Zsoldos Jenő</i> : Kossuth és Petőfi korának köznyelvéhez	37	<i>Bálint Sándor</i> : Rokonságnevek és kapcsolatok Szegeden, 241. — Vörösmarty és a szegedi tájszólás	245
„Emlékezzünk régiekről...“			
<i>Cs. Faludi Ágota</i> : Magyar kutatók a Szovjetunió finnugornyelvű népeinél	323	<i>N. Bartha Károly</i> : Tyukodi népleleti és népnyelvi adatok az Ecsedi-láp idejéből	235
<i>Hajdú Péter</i> : Reguly, a nyelvész ...	327	<i>Beke Ödön</i> : Népi csillagnevek gyűjtése	106
<i>Kálmán Béla</i> : Budenz József	321	<i>Betkowski Jenő</i> : A szolnoki hajósok, valamint a csongrádi és mindszei superok mesterszavai. III	109
<i>Nyíri Antal</i> : Kertész Manó emlékezete	161	<i>Dankó Imre</i> : Túrkevei család- és ragadványnevek társadalmi vonatkozásai	375
Nyelvművelés			
— <i>a.</i> — <i>f.</i> : Egy gondolat bánt engemet »is«	228	<i>Hegedűs Lajos</i> : Hangfelvételes népnyelvi gyűjtés a Sárközben	90
<i>Beke Ödön</i> : Újságaink nyelvéről ...	364	Népek és nyelvek	
<i>Benkő Jenő</i> : Televízió és plasztikus film	373	<i>Hajdú Péter</i> : A paleo-szibériai népek és nyelvek	71
<i>Csatkai Endre</i> : Zeneszerzők számai..	374	Nyelv és iskola	
<i>Deme László</i> : Az apróságok is fontosak!	370	<i>Beke Ödön</i> : Elemzési problémák az iskolában	119
<i>Dénes Szilárd</i> : Érdekes jelenségek a számnevek használatában	336	<i>Benkő Loránd</i> : Válasz Fehér Edének és Fehér Edének kérdéseire ...	122
<i>Elekfi László</i> : Az ország határai... ..	227	<i>Fehér Ede</i> — <i>Fehér Edéné</i> : Az alakhosszabbító tövek kérdéséhez. Az <i>e</i> kérdőszócska. A határozott számnevek felosztása	121
<i>Imre Samu</i> : Többi, többiek	212	<i>Papp István</i> : Elemzési problémák az iskolában	114
<i>Keresztes Kálmán</i> : A személyragos főnévi igenév használatáról	340	Nyelv és munka	
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Egy új nyelvi járvány, 223. — Nyelvművelő cikkek sajtószemléje, 229. — Ozsegov cikkének niagyar tanulságai	334	<i>Beke Ödön</i> : Vasalás és mángolás	79
<i>Lőrincze Lajos</i> : Az ikes igeragozás kérdéséről	208	Nyelvtudomány és nyelvtanítás	
<i>Sz. I. Ozsegov</i> : A moszkvai Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő Osztályának feladatairól	331	<i>Balázs János</i> : A II. Országos Nyelvészkongresszus	257
<i>Prohászka János</i> : A nagyítás és túlzás kifejezőmódjai nyelvünkben, 196. — A birtokos összetételek kettős ragozása	352	<i>A II. Országos Nyelvészkongresszus határozatai</i>	264
<i>Radó György</i> : Egy műfordító megjegyzései két időszerű nyelvi kérdéshez	361		
<i>Szabadi Béla</i> : Szenvedő igék, szenvedő magyar nyelv	357		

<i>Elekfi László</i> : Nyelvtudományi előadások a Magyar Tudományos Akadémia 1953. évi nagygyűlésén ...	253
<i>Kerékgyártó Imre</i> : Országos Nyelvtanítási Konferencia	269
Az Országos Nyelvtanítási Konferencia határozatai	270

A magyar nyelvtudomány műhelyéből

<i>Gáldi László</i> : Az Akadémiai Nagyszótár ügye	408
<i>Országh László</i> : A magyar nyelv új szótáráról	387

Íróink nyelve

<i>Benkő László</i> : Veres Péter írói nyelvééről	192
<i>Demé László</i> : Gondolatok a »Pályamunkások« nyelvééről	183
<i>Dénes Szilárd</i> : Adatok Móricz Zsigmond írói nyelvének kialakulásához	179
<i>Herczeg Gyula</i> : Eötvös József körmondatai	56, 165
<i>A. J. Jefimov</i> : Az irodalmi nyelv szókincse	194

Irodalom. Könyvekről

<i>Bárczi Géza</i> : Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig, 278. — A magyar helyesírás története	279
<i>Deme László</i> : Szeberényi Lehel »Hét napja«, és az írói nyelvhasználat néhány kérdése	288
<i>Dénes Szilárd</i> : Kossuth Lajos 1848/1849-ben. Magyarország újabkori történetének forrásai, 149. — Kozocsa Sándor: Móricz Zsigmond irodalmi munkássága	437
<i>Herczeg Gyula</i> : Tamás Lajos: Albán-magyar szótár	432
<i>Keresztes Kálmán</i> : Megjegyzések az új általánosiskolai nyelvtankönyvhöz	153
<i>Sz. Kispál Magdolna</i> : Félévszázados manysi (vogul) nyelvm emlékek	281
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Lőrincze Lajos: Nyelv és élet	273
<i>Kundt Ernő</i> : Országh László: Magyar-angol szótár	287
<i>Láczter István</i> : Hadrovics—Gáldi: Orosz-magyar és Magyar-orosz szótár	430
<i>O. Nagy Gábor</i> : Ökölbe szorított szó	284
<i>Országh László</i> : Halász Előd: Német-magyar szótár	286
<i>Prohászka János</i> : Vilisz Lácisz: Zűg a vihar, 291. — Pierre Courtade: Jimmy, 294. — Dégh Linda: A szabadságharc népköltészete, 442 — Ifjúsági könyvek	444

<i>Révay József</i> : Az új magyar Ilias, 414. — Az új Gogol-fordítások bírálatahoz	448
<i>Rubinyi Mózes</i> : A dialektikus és történelmi materializmus I. V. Sztálin nyelvtudományi munkáiban, 151. — Zsirai Miklós: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi, 280. — Marx—Engels: A német ideológia	436
<i>Turchányi Ágota</i> : Magyar irodalomtörténet az általános gimnázium IV. osztálya számára	438

Vita

<i>Csongor Barnabás</i> : Az ázsiai nevek és szavak írásáról	248
<i>Lőrincze Lajos</i> : Zárószó a népdalvitához	252
<i>Mikesy Sándor</i> : Asbóth Oszkár nevééről	246
<i>Péter László</i> : Válasz Lőrincze Lajosnak	250

Magyarázatok

<i>Angyal Endre</i> : Szakállszárító. Föl-emelé Kádár szeméit az égre, 137. — Billikom, 138. — Duttján, Rőpesi, 313. — Rohattsarok. Ingben, glóriában, 314. — Hetevény	472
<i>Balázs János</i> : Tulaj, tulajdon	311
<i>Beke Odön</i> : Igrül-igre. Rákháton jár. Türet vászon, 315. — Szivárvány-e a szuhárgyán? 459. — Patél, 475. — Inda. Csakis. Valahány	476
<i>Csaba József</i> : Zsindely van a háztetőn	467
<i>Csefkó Gyula</i> : Kiköti a szitát	133
<i>Csulák Mihály</i> : Cigányutcára ment	145
<i>Dénes Szilárd</i> : Leborulok a nemzet nagysága előtt, 303. — Kossuth Lajosnak egy érdekes szórendi használata, 305. — Katonát rak	306
<i>Dobcsányi Ferenc</i> : Rákháton jár a segítség, 145. — Mehetsz a sóhivatalba	465
<i>Dömötör Sándor</i> : Katonaforint, kangaras, bikapénz és társai, 140. — Magyar tenger	141
<i>Erdődi József</i> : Magyar eredetű vándorszavak az orosz nyelvben, 125. — Az orosz nyelv hatása a magyar nyelvre 1945 óta	295, 449
<i>H. Fekete Péter</i> : Mit értett Arany korhelyen?	473
<i>Ferenczy Margit</i> : Kinn hál az idő	145
<i>Gáldi László</i> : Elvtárs	306
† <i>Kallós Ede</i> : Proletár, 131. — Agitáció és propaganda	467
† <i>Kertész Manó</i> : Katonai műszavakról	300
<i>K. M.</i> : Rőpesi, 136. — Szent Antal tüze	137
<i>Komlós Ottó</i> : Könnyű lépteimtől még a fű se hajlik	471

<i>László Imre</i> : Hetesvászon	314
<i>Markó Imre Lehel</i> : A ragadványnevek szőrendjéhez	469
<i>Martinkó András</i> : Áldott szép Pünkösödnek	309
<i>Mikesy Sándor</i> : Családnévmagyarítások	129
<i>O. Nagy Gábor</i> : Lesz még a kutyára dér, 134. — Kivágja a rezet, 307. — Mintha hájjal kenegetnék, 462. — Fogához veri a garast	464
<i>Nyíri Antal</i> : Sok szívet nem lőne vétetlen, vak valván, 310. — Az ige- nevek történetéhez	455
<i>Prohászka János</i> : Cserepár	312
<i>Révész Imre</i> : Templom, 474. — Szem- nárium	475
<i>Scheiber Sándor</i> : Kívül arany, belül hamu, 138. — Arany János hason- lata az összetartásról, 139. — Zsidó- bor, 314. — Arslán, 468. — Zsidó- vecsernye. Az omnibusz Aranynál. Közmondás Aranynál	469
<i>Schmelczér Imre</i> : Kívül arany, belül hamu	315
<i>Turi Károly</i> : Édes	472
<i>Zolnai Béla</i> : A ragadványnevek sző- rendjéhez. Punalua. Szerusz, szer- buc, carbusz, 142. — Zabos, 143. — Siker	144
<i>Zolnay Vilmos</i> : »Alma« és a tagadás kifejezései	473

Ki hallotta, ki olvasta?

<i>Beke Ödön</i> : Kápolnavirág 478. — Öt- ről hatra menni. Kérődzik	479
<i>Betkowskí Jenő</i> : Szerelmeslevél. Vac- kor. Tikog és tikkad, 479. — Parázs. Lámpásos	480
<i>B. Ö.</i> : Népnyelvi adatok az újságok- ban	148
<i>H. Fekete Péter</i> : A diáknyelvhez, 148. — Lámpás homlokú. Gyalogszarka, gyalogsátán. Hosszú év, rövid nap. Tollhegy. Kinn hál az idő. Kiengesztel, kienged, 477. — Vackor. Kerülő. Gagucs. Csizmavető. Eltökít. Üllő. Dőfleg	478
<i>Trócsányi Zoltán</i> : Orosz példa az írás- tudatlanság csökkentésére 1735-ből, 146. — Magyar szövegű többnyelvű szaklap Szentpéterváron 1880-ban.	480

A Nyelvőr postája

<i>Dankó Imre</i> levele, 157. — <i>K. Nagy József</i> levele, 158. — <i>Palatinus</i> levele, 318. — <i>Szőllősy Viktor</i> levele. A szerkesztő válasza, 317. — <i>Veres Péter</i> levele. Válasz Veres Péter levelére, 316. — <i>Kérdések — feleletek</i> : Telít, 158. — Vágány — sín. Férjeik, 159. — Nyilallik. Vízholdó. Juhászul, juhászodik, 160. — Beküldött könyvek, 318.
--

A Nyelvőr hírei

A Magyar Földrajzi Társaság IX. Vándorgyűlése és Reguly Antal emlék- ünnepély Zircen	480
---	-----

SZÓLÁSOK, KÖZMONDÁSOK

A bagoly rúgja meg 46
Ahol a bors terem 368
A kappan csípje meg 46
Aki korábban nyúl, hamarabb markol 368
A kisujjáról is megismerem 197
Állja a sarat 43
A macska rúgja meg 46
Annyit ért hozzá, mint a bagoly az áve- máriához 45
Annyit ért hozzá, mint tyúk az ábécé- hez 45
Apád, anyád idejőjön 465
Apját megölte a szita 134
Aranyat adott, rezet nyert 308
A reménységet se óra ne fedtesd, se nádra ne támaszd! 285
A sólyom madárnak nem lesz galamb fia 47
Az ördög elviszi elevenen 197
Az apját megölte a szita 134
Az utolsó vasát is odaadná 308
Bagoly csőrében észreveszi a fényeset 45
Bagolyhoz kapván elszalasztotta a sóly- mot 47
Bagollyal hímet varratnak, számmal he- gedűt vonatnak 45
Bagoly mondja verébnek, hogy nagyfejű 47
Bagolynak sólyom fia 47
Bagoly rúgja meg 46
Bagolyszemmel néz 46
Bakot tesz kertésszé 45
Balkézről esküdtek 243
Bánja béka a deret 135
Bolhát tesz a fülébe 43
Cigányutáira (cigányutáiba) ment 145
Csehül vagyunk 43
Csípje meg a kappan 46
Disznaja van, disznóban van 199
Disznóvályúnál való esküvő 243
Dobbal nem fogunk nyulat 43
Ebül megy a dolog 43
Egy fedél alatt él vkivel 44
Egyidős a hetevényel 106
Egyidős az országgúttal 106
Egy vasa se maradt 308
Éjjeli (éjjel járó) bagoly 47
Eldobta a kalapácsnyelet 368
Elmentek hazulról 45
Élődik, mint Toldi Miklós lova a szemé- ten 285
Eltört a méceses 186
Eltűnt, mint Krisztus a Péróban 145
Elveszti a fejét 197
Emberül kiállta a sarat 43

- Érte is leesett a bagoly (a varjú) a fáról 46
 Ért hozzá, mint bagoly az ábécéhez 45
 Esküt szeg 44
 Faképnél hagy 294
 Felemelé Kádár szereit az égre 137, 157
 Félfogára sem elég 197
 Felkötötte a gatyáját 368
 Fogához veri a garast 464
 Fűzfa alatt esküdtek 243
 Ganajos szekérnek, részeg embernek isten is kitért 107
 Ha a kutya az árnyékhoz kap, elejti a koncot 284
 Hajaszála sem görbült meg 197
 Ha madárra tárgyalysz, ijadat ne pengesd! 285
 Hasban van a búza (köles, árpa) 369
 Hizlalják a jeget 149
 Hogy a rák a vetésre ne menjen 285
 Holdvilágnál esküdtek 243
 Igen rossz malom az, amelyre ostorral csapják a vizet 284
 Így jár, aki a zsidónak nem köszön 469
 Ingben, glóriában 314
 Isten baglya 43, 46
 Iszik, mint a szivárvány 461
 Jól felkösse a gatyáját, ki vele kiköt 368
 Jól felkötötte a gatyáját 368
 Jön még a kutyára dér 135
 Jönnék, mint a rahók 461
 Karban tart 44
 Katonát rak 306
 Kecére bizza a kertet 45
 Kenyeret keres 44
 Két hajóba evez 43
 Ki a legény a csárdában? 302
 Kiállta emberül a sarat 43
 Ki a zsidónak nem köszön, átalesik a küszöbön 469
 Kibújik a bőrből 197
 Kiköti a szitát 133
 Kinn hál az idő 145, 477
 Kiolvassa a szemét 197
 Kitesz magáért 307
 Kívágja a rozet (a becsületet, az ingujját) 307, 308
 Kívül arany, belül hamu 138, 315
 Kosarat ad 43
 Köfalnál esküdtek 243
 Könnyű lépteimtől még a fű se hajlik 471
 Köröm közé fogta a garast 186
 Köti az ebet a karóhoz 285
 Kő van a szíve helyén 197
 Krisztus is kitért a részeg előtt 107
 Kutyára hagyta a nevét 241
 Kutyának való idő 134
 Kutyául állnak a dolgok 43
 Leadja a tejet 191
 Leborulok a nemzet nagysága előtt 303
 Legény a talpán (a gáton) 302
 Legnagyobb érték az ember 455
 Legnagyobb magyar 304
 Lesz még a békára (a kutyára, a macskára) dér 134, 135, 316, 317
 Lesz még szőlő, lány kenyér 135
 Lófejen való esküvés 243
 Majd megveszi az isten hidege 46
 Markába szakadt a hazugság 285
 Mehetsz a sóhivatalba! 465
 Minden szíre-szóra 370
 Mindig iszik (eszik), mint a szuhárgyán 459
 Mintha hájjal kenegetnék 43, 462, 464
 Nagy mester a példa 284
 Nehéz a békának a dér 135
 Neki szokott, mint molnár a dézsmának 285
 Ne melleszd, amit meg nem fogtál! 285
 Nem ér egy fabatkát 198
 Nem jó úgy elnyelni a kuvaszt, hogy kiálljon a farka a szádból 285, 368
 Nincs egy vasam se 308
 Nincsenek nála otthon 45
 Okos ember kitér a részeg elől 107
 Olyan ez, mint a szuhárgyán 459
 Olyan idő van kint, hogy a kutyát is vétek kiverni a házból 134
 Olyan vén, mint a hetevény 106
 Olyan vén, mint az országút 106
 Ott, ahol a bors terem 368
 Öregebb az országútnál 106
 Összekötötték a madzagot 243
 Pusztá pajtából is repül olykor bagoly 46
 Rákháton jár a segítség 145, 315
 Régibb, mint az országútja 106
 Részeg ember előtt (mi urunk) az isten is kitér 107
 Részeg embernek a szénás szekér is kitér 107
 Rossz malom az, amelyre ostorral csapják a vizet 284
 Rút a trágya, de szép cipót ad 368
 Sári-vári labanc! 285
 Sógorság, komaság nem nagy atyafiság 245
 Soha nem láttál bagolynak sólyom fiát 47
 Sok csepp kivájja a követ 284
 Sült paraszt 285
 Szívesen lát 44
 Szorít a csizma 186
 Szorul a kapca 186
 Szőnyegre kerül 43
 Szúrja a zab a seggit 143
 Tengerre magyar! 304
 Térdig elkopik a lába 197
 Terhes szekérnek, részeg embernek az isten is kitér 107
 Úgy kíváglak, mint a huszonegyet 307
 Úgy néz, mint a bagoly 46
 Úgy néz, mint a bakasó 47
 Vágja, mint a rópát 42
 Vén, mint az országút 106
 Virraszt, mint a bagoly 47
 Zabszem van a seggiben 144
 Zöldágra vergődik 43
 Zsindely van a háztetőn 467

SZÓMUTATÓ

A szómutatóba nincsenek fölvéve a következő cikkek: *Betkowski Jenő*: A szolnoki hajósok, valamint a csongrádi és mindszei superok mesterszavai. — *N. Bartha Károly*: Tyukodi népeleti és néprajzi adatok az Ecsedi-láp idejéből. — *Dankó Imre*: Túrkevei család- és ragadványnevek társadalmi vonatkozásai.

A, Á

<p>ábráz 56
 Achim 129
 acél 56
 ad 211, 343
 adódik 357
 Áffra, Áfra 130
 ágas, ágócs, ágocs, águcs
 águs 369
 agg 49
 agitáció, agitátor 467
 ágy 49, 50
 agyvelő 354, 355, 356
 ajaz, ájaz, ajazó, Ajazó
 130
 akad 50
 akadó 148
 akar 340, 341, 342
 akarózik 341
 Ákom 130
 alászolgája 164, 363
 alatt 121
 alázatos (szolgája) 164,
 363
 áld 199
 áldott 309
 áldott szép 309
 áldoz(ik) 211
 Alibán 130
 áll 212
 álladalmi titoknok,
 titkár 38
 állam 38
 államtitkár 38
 állingózik 184
 alma 473
 álmadtunk 455
 álmod(ik) 209, 456
 álmom 254
 alszik 210
 altiszt 301
 aluszik 149
 ámattunk 455
 a mi apánk 244
 Andics 131
 András 131
 ányasszonyom 244</p> | <p>ányika, anyikám 244
 ányó 244
 anyám 243, 244
 anyja, anyjuk(om) 241,
 244
 anyósom 244
 anyukám, anyuka, anyus-
 kám 243
 apám 243, 244
 apja, apjuk(om) 241, 244
 apósom 244
 apuka, apu(s)kám 243
 aranyász 55
 árasztóvíz 123
 aratócséplőgép 229
 arcél 56
 árjegyzék 41
 arszlán 468
 ás 211
 -ás, -és 359
 Asbóth 246
 -ási, -ési 366
 asszonya, asszonyom 243
 244
 asszonycsalád, -lánya,
 -néném, -testvér,
 -unoka, -pajtás 242,
 243, 244
 asztal 121
 asztalfiók 356
 átkozott 199
 atommáglya 374
 átutalási, átutaló betét-
 könyv 366
 atyafi 353
 atyafiság 245
 atyámfia 355
 autótárolóhely 294
 az asszony, az ember
 244
 az én asszonyom, az én
 emberem 244</p> | <p>bagolyhit 243
 bagolyrúgta 46
 Baj, Baja 91
 bajos 343
 bak(ik) 53
 bakk 241
 balett, ballet(t) 232
 balkézről való ura, fele-
 sége 243
 baltanyél 353
 -ban, -ben 366
 bán 48
 bárd(os szekerce) 128
 barscsina 451
 Bába 91
 bátyám 243
 batyuska 451
 beágy(ni) 50
 befeiktől 86
 befejeződik 357
 befűzés 82
 behorpad 360
 behoz 182
 béka 134
 belengye 368
 bemangorol 87
 benek 443
 bengyele 368
 bepök 96
 bér- 38
 Besenyő(fő), Besnyőhát 91
 besikál 85
 beszentel 84
 beszorulás 368
 betűr 89
 béver, -és 88
 bihal 460
 bikapénz 140, 141
 billikom 138
 bír 447, 448
 bisz Gromoboj 453
 bizonyító szó 155
 bocsát 211
 bodnár 377
 bodorvászón 99
 Bogra-tó 91
 bojár 451</p> |
|--|---|--|

B

- bácsi 243, 244
 badarság 343
 bagoly 45

bokor 254
 bolsevik(i) 453, 454
 bolt 56
 borítólap, boríték 222
 borzasztó 197, 199
 boza 385
 böles dolog 343
 böngyele 368
 böngyöle 104
 böte, bötélábú 158
 bricska 451
 brugó, brugós 148
 Budapest 41, 42
 bujaváson 99
 bujdokol 209
 bújik 210
 buk 105
 burgonya 189, 90
 burító 105
 búsz 104
 buta dolog 343
 buti 104

C

cár(evics) 453
 cerbusz 142
 Cigány 107
 cigányhit 243
 cigánymadzag 89
 Cigányok szalmázása 107
 Cigányok útja 107
 cigle 104
 ciklend 53
 címlap 220, 222
 cipőtalp 353, 357
 cövek 461
 cukor 180
 cüek, cüjek 461

Cs

csakis 475
 csal 50
 család 242
 csap 48, 54
 csarapa 104
 csárdás 125
 csargatyú 442
 csatvar 443
 cseléd 242
 csépel 81
 cserepár 312
 cseregyerek 241
 cserkész 55
 csib 443
 csigat, csiget 105
 csihörög, csühörög 104
 csikász 55
 csillaghetevény 472
 csillagom 243
 csinovnyik 453
 csirke 191
 esizló 104
 csisztká 454
 csizmasarok 353

csizmatalp 355
 csizmavető 478
 csoda 199, 343
 csórag 104
 Csósz 107, 108
 csuda 199
 csúnya 199
 csúnya dolog 343
 csúnyaság 243
 csupa 312
 csupádon-csupán 311
 csupádon való 312
 csuszamik, csuszamodik 458

D

dajkám 244
 dárdás 148
 darvász 55
 de 305
 dédöregapám, -anyám 244
 dédunoka 244
 dekad 229
 déltű 41
 dergál(ófa) 86
 deszjatin(a) 451, 454
 diákszanatórium 365
 dinnye ina 475
 .disznó 199
 diszpécsér 229
 dobos 127
 dolgoz(ik) 211, 212, 343
 dolmány 125
 döfleg 478
 döföl 184
 döndülés 369
 döng 54
 dörgöl, -ó, -és 85, 86
 dörgülőlápicka 85
 dörzsöl, dörzsül 86
 dug 54
 dúl, -ó, -ás 462
 dull, -ó 462
 duma, dumál 453
 dunctulás 82
 durák 453
 duttyán 313
 dzsindzsás 104

E, É

-e 121, 122
 écsapám, écsanyám, écsám 243
 edeapám, edeanyám 243, 244
 édes 472
 édesapám, -anyám, -szülém, -dajkám, -bátyám, -ányikám 243, 244
 édestestvér 243
 éfiú 443
 égbekiáltó 197

égedelem 199
 egészségkenyér 365
 Egiút, Egútja 107
 egy 182
 egyedül 312
 egyes-egyedül 311
 egyház 474
 egy illető 367
 egykenyeres 242
 egytestvér 243
 egy nyomba 158
 éhenkórász 55
 éjjel-nappal 457
 él 155, 458
 eladólánya 243
 Elefánt 131
 elég 343
 élem(ed)ik 458
 életpár 354
 életszínvonal 455
 elhagy 345
 elkésért 443
 elmúlik 345
 elsőunoka, -testvér 244
 elszeg 54
 elszovárkodik 460
 eltökít 104, 478
 eltör(ik) 360
 elvtárs 306, 363
 ember 49, 301
 embercsalád 242
 embere 243, 244
 emberbátyám, -fia, -pajtás, -testvér, -unoka 243, 244
 émed, émett, émettünk 455, 458
 emlékszik 209
 enged 343
 engessük 223
 épely 241
 ércér 367
 ércsapám, ércsanyám 243, 244
 érez 344, 345
 érdemes 343
 érik 211
 erőnyerő 123
 erőt-egészséget 363
 értekezletet tart 318
 esik 50, 155
 eső 50
 esk 54
 esthúgy 108
 eszed tokja! eszed veled! 356
 eszik 210
 észjárás 354, 355
 ez 121
 ez az ember, ez az asz-szony 244
 ezer 207
 Ezsbát 247

F

fa 254
 fagy 48, 49, 50
 fáj(ó) 343
 fal 48
 familia 245
 fattyúgyerek 243
 fátýol 56
 fedél 56
 fedélszék 367
 fedeztetési díj 141
 fehérmép 443
 fej 48
 fejel 368
 fejtető 355
 fél 48
 felájaz 130
 feleségem 243, 244
 felesleges 343
 felnyílal 160
 félszakkkal 105
 felszín 222
 fen 48, 50
 fence 104
 fene 137, 200
 fenecvés 137
 fenkö 50
 fényeshúgy 108
 ferdunok 368
 fersing 84
 fertelmes 200
 fest 367
 fiam 243
 fiastyűk 108
 figyelmeztet 345
 film 374
 fineszós 98, 105
 finta 386
 fodorvászón 88
 fodroz(ik) 89
 fog 48
 fogós 184
 foly(ik) 209
 folyam(od)ik 458
 fonák(ja) 222
 fontos 343
 forgat 220
 fosztán 80
 főhadi szállás, -test 40
 főlegény 301
 förtelmes 200, 243
 fulák 460
 fut 401, 402
 futam(od)ik 458
 fürdőhely 366

G

gagucs 478
 galambász 55
 garajcár 443
 Gáspár 130
 gatyakorc 83
 gatyaszar 353

gatyaszedő 83
 gazda 317
 gazdám 244
 gémpénz 141
 gigász 455
 gólyaláb 185
 gombász 55
 gore 83
 gorilka 450
 gorombaság 343
 goszpogyin 362
 gömbölű vas 80
 Göncöl(szekér) 107, 108
 Görbe-út 107
 görönd 94, 105
 grazsdanyin 362
 gudváncos 459

GY

gyak(ik) 51
 gyalnász 55
 gyalogszarka, -sátán 477
 gyámol 56
 Gyarmat 165
 gyerekek 243
 gyerekfia, -lánya 243
 gyerektestvér 243
 gyerekunoka 244
 gyertya 100
 gyógy- 365, 366
 gyönyörű 200
 gyönyörűm 243
 gyönyörűség 200
 gyöngédtelenség 343
 gyümölcsény 475
 gyűök 461
 gyűr 185, 186

H

ha 175
 haboz, habzik 211
 had 245
 Hadak-útja 107
 hadi (tiszttség, szállás,
 munka, szolgálat, tu-
 domány, törvényszék
 stb.) 40
 hadigyerek 243
 hadisztztviselő 301
 hagy 343
 hagymáz 56
 háj 463
 hajamszála 355
 hajdú 125
 hajnal 127
 hajol, hajlik 211, 391
 hajszál 353, 354
 hal 48
 halasítás 123
 halász 49, 55
 hall(ik) 211
 hamar 56
 hanem 305
 hány 48, 121

harc 126
 harmadikunoka, -testvér
 244
 harmadnap 122
 hasas 369
 hat 48
 hatalmas 200
 határ 126, 227
 hátgerinc 356
 ház 242
 házicsalád 242
 háznép 242
 háztáj 353
 háztető 353
 hazud(ik) 209
 hé 136
 hébe-hóba 457
 hegyorr 105
 héhel 56
 helyes 343
 helytelen, -ség 343
 hét 339
 hetesvászón 314
 hetevény 106, 472
 hetman 450, 454
 hiábavaló lenne, volna
 343
 hízik 149
 hóg 168, 177
 hol 176
 homloklevél 220
 honvéd 125, 126
 honvédi biztos, bizott-
 mány 40
 hosszú év 477
 hoz 211, 344, 345
 hős 302
 húgom 243
 húgy 108
 húgybanező 108
 hullározik 104
 hurut 51
 hussan 158
 huszár 125
 huzogás 89
 hüss 95

I

ideje 343
 idétlen 200
 idomtalan 200
 időstestvér 243
 íg 315
 igaz 371
 igazság 122
 igen 197, 198
 igenszüle 104
 ígrül-igre 315
 ikon(a) 453, 454
 illető 367
 illetőleg 42
 illik 212, 343
 imette 457

in 475
 ina 475
 inda 475
 ingujj 353
 ingváll 89
 innend 443
 innya 341
 instruktor 229
 ipósom 244
 ír 48
 íránt 182
 irdatlan 200
 irgalmatlan 200
 iródik 357, 359
 írtó(zatos), írtóztató 201
 írva lesz 359
 is 228-
 -ista 298
 isten 46
 isten barázdája 107
 istenes, istentelen 201
 isten hozta 363
 isten útja 107
 iskolaépület, -műhely 365
 iszik 209, 210, 211, 212
 iszonyú, iszonyatos,
 iszonytató 197, 202
 izzajtó 443

J

Jantsits 247
 járkáló, járkéló 443
 járó borozda 98
 javára 254
 Jenő 165
 Jézus útja 107
 jó 202, 343, 477
 jól esik 343
 jól fest 368
 jóéjtszakát 363, 364
 jónapot 363
 jön 341, 359
 jövet 457
 jövők 461
 juhászodik, juhászul 160

K

káder 455
 kadét 454
 kakaslábfű 369
 kalász 56
 kalló 89
 kálóz 56
 kancabocsor 99
 kancsuka 453
 kangaras 140
 kanpénz 141
 kap 359
 kápsálás 148
 kár 343
 kariban 443
 kaszafen 50

kaszahúgy 108
 Kaszás 108
 kaszra 158
 Kata 108
 katangol 105
 katona 306
 katonaforint 140
 katonai biztos 453
 katonatanács 453
 katorga 453
 kedvesapám, -anyám 243
 kegyed 362
 kegyetlen 202
 kell 340—351, 446
 kellemes 343
 kelmed 362
 ken 463
 kend 244, 362
 kenőasszony 463
 kenyérháj 353
 képrádió 373
 kénye 341
 kerül 359
 kerülő 478
 késő lenne, volna 343
 két 339
 kettő 339
 kettős hatalom 454
 kéz 121, 254
 kézírás 353
 ki 121
 kibabral 182
 kienged 477
 kiengesztel 477
 kietlen 202
 kigyelmed 361
 kila 369
 kinemesített 123
 kisasszony 363
 kisbotos 148
 kiscsalád 242
 kisebbik uram 244
 Kisgöncölszékér 108
 kisikár 85
 kisimít 79
 kissógor, -asszony 244
 kisszék 89
 kistestvér 243
 kiszovárkodik 460
 kitesz 307
 kitli 241
 kivág 307
 kíván 340
 kiverés 89
 koa 460
 koács 460
 koboz 48
 kocatestvér 243
 koha 460
 kohács 460
 kohász 460
 kolchoz 454
 kollektív gazdaság 455

kolompér, kolompir 189,
 190
 komakendő 89
 kombájn 229, 455
 kombájnvezető 299
 kombinát 455
 komisz 203
 komiszár 453
 komótkendő 89
 Konrád 108
 kontyfüző 84
 kontyos 244
 konzultáció 229
 kopejka 450
 kopék 453
 Koppány 91
 -kor 366
 korai lenne, volna 343
 kórész, kórász 55
 korhely 473
 kotró 148
 kova 460
 kovács 460
 kovány 460
 kovász 460
 kozák 451, 453, 454
 köhér 460
 kölcsönöz 446
 köműves 460
 könnyelműség 343
 könnyhullás 353
 könnyű 343
 köp 51
 kötelessége 343
 kötelező 343
 követ 51
 kövér 460
 közlegény 301
 központi bizottság 454
 krumpli 189, 190
 kucus 158
 kukorica 189, 190
 kulák 453, 454
 kuti 104
 kútravás, -rovás 462
 kutya 134, 203, 401, 402
 kübli 136
 kühér 460
 küldöz 184
 küméhes, kümifés 460
 küzd, küzsd 54, 209
 kvasz 451

L

lábjegyzet 222
 lábnyom 353
 lábszár 355, 356
 lágymosó 386
 lak 49, 51
 lámpás homlokú 477
 lánycsalád 242
 lányhugom, lánytestvér
 243

lányunoka 244
 Lao-ce 248
 lap 94, 105, 218
 lapicka 84
 lapító 88
 lapoz 220, 221
 lapszám 222
 lát 51, 226, 345
 látni, -a 340
 leágy 50
 lebukott 136
 legalázatosabb szolgálja
 164
 legény 301
 legénycsalád 242
 legényfia 243
 legénytestvér 243
 legényunoka 244
 léhel 56
 lehet 340, 341, 343
 lehetetlen 340, 343
 lejt 54
 lemez 56
 lenyeblik 443
 lep 48
 lép 48, 209
 les 48, 49, 52
 lesz 211, 212, 343, 359
 levél 218
 levelez 220, 222
 levélkártya 221
 levéldoldal 219
 levélszál 221
 levente, leventa 127, 128
 Libánpataka 131
 likvidál 229
 limbus 104
 Li Szin Man 249
 lo(h)ak 460
 lólab 357
 lopész, lopisz 55
 lovak 460
 lómester 159
 lövök, lüök 461

M

madaram 243
 madarász 56
 maga 244, 361, 362
 magatartás 354—356
 magaviselet 354—356
 máglya 374
 magyar tenger 141
 magzatom 243
 mama 244
 mándli 99
 mang(or)ol, mangorló 87,
 88, 89
 mángol(ó) 87, 88
 mángolósujok 87
 mángolló, -fa 87
 Mao ce-tung 248
 marad 155

marha 203
 masináz 81
 máskapó, máskanyó 244
 másodikunoka, -testvér
 244
 másodvirágzás 122
 maszek 300
 mázal 85-
 megaluszik 149
 megcsördít 443
 megélemik 458
 megesett lány 243
 megijed 360
 meghuzogat 89
 megjuhászkozik, megju-
 ház 160
 megomlik 184
 megszeg 54
 megszentül 158
 megszuhosodik, -szuhaso-
 dik, -szuvasodik 460
 megverődik 359, 360
 megy 155
 Megyer 165
 mellkas 355
 mely 168
 melyik 121
 mélykemence 369
 mélypest 369
 ménbér 141
 menet 457
 menni, -e 340, 341
 ménkü 203
 ménpénz 141
 mensevik(i) 453, 454
 mente 126
 menyasszonycsalád 242
 menyasszonylánya 243
 menyé 244
 menyecskecsalád 242
 menyecskecsaládja 243
 mennykő 203
 merő 312
 merődön-merő 311
 messire 362
 messzeöreganyám, -apám
 -szülém 244
 messziszüle 104
 mézpest 370
 mevet 52
 mi 121
 mi haszna 343
 miniszter 40
 mir 454
 mismásvászón 88
 mister 362
 mondja 362
 monseigneur 362
 monsieur 362
 mordály 56
 mos 155
 mosólapicka 84
 mostoha család 242

mostohabátyám 243
 mostohaunoka 244
 Moszadik 249
 moszkovita 454, 455
 motoz 54
 múlik 211
 mungol, mungorol 88
 munkás- és katonatanács
 454
 musta 386
 muszi 453
 muszka 453
 muzsik 451, 453

N

nádlás 94
 nagajka 453
 nagyon 197, 198
 nagyapám, -anyám 244
 nagybotos 148
 nagycsalád 242
 nagybátyám 244
 nagygazdaság 367
 Nagyöncölszeker 108
 nagynénem, -néni 244
 nagymama 244
 nagyság(gold) 362
 nagytata 244
 nagytestvér 243
 nagyüzemi gazdálkodás
 367
 -nak, -nek 343, 344, 349
 -nál, -nél 366
 napra-nap 445
 narodnyik 454
 nász(om), nászuram, nász-
 asszony 244
 nehéz 343
 nekem 121
 neki 343, 344, 351
 neki- 293, 295
 nemcsak 305
 nemzetség 305
 nene 244
 néni, néném 243
 nép- 39
 népbiztos, -ság 453
 neveletlen család, -test-
 vér 242, 243
 nevelt család 242
 nevet 52, 345
 névnap 353—357
 néz 211
 nincs 340, 343
 nincsen 53
 nő 48

Ny

Nyék 165
 nyer 359, 360, 447
 nyíl 160
 nyílal(1), -ás 160

nyit 52
nyom 48, 49, 52
nyomtat 81
nyomtató masina 81
nyugszik 210, 211
nyújtófa 87
nyűgöl 443
Nyüves kutya 107

O

obrok 451
obywateł 362
ochrona 453
-ódik, -ódik 359, 360
ok(ik) 52
oldal 218, 222
oldalszám, -ozás 222
Olivánt 131
omnibusz 469
Operenciás tenger 442
orozvakölt gyerek 243
oratórium 474
Országút, Ország útja
106, 107, 108
orvosikenyér 365
ostrom 302
Oszkár 247
Oszwald 246
óvakodik 210

Ö

öcsém 243
ön 361, 362
őrebik uram 244
őregapám, -anyám, szü-
lém 244
őregnász, -asszony 244
örökbőlfogadott, örökből-
tartott család 242
öröm 343
őrült 203
összeszed 89
összetűr 89
összoroszoszragi 454
osztón 56
öt(öd) 122
ötéves terv 454, 455
özvegyesalád 242
özvegyfia, -lánya 243

P

Pammindzson 249
pan 363
pappangomb 99
párnakosz 369
párom 244
pászog 158
patél 86, 474
patélló, -ás 86
pékes 443
penész 56
pénz 140
pereputty 245
pest 369

Péter szekere 108
Phenjan 249
Pila 108
pile 374
pipics 369
pirog 452
pisz 370
pizkol 443
pjatyiletka 454
plasztikus film 373
plasztikus mozi 374
pocos 158
pocskosság 443
pogány 203
pogrom 453
polgár 363
pólyástestvér 243
pópa 453
póráz 56
pöccent 370
pök 51
pörccenik 80
prém 89
proletár 131
propagálás 468
propaganda 468
pravoszlav 453
pucella 104
pud 451
punalua 142
puszta 125

R

rádió 374
rahó-zahin 462
ravás, ravó 462
ravatal 462
reáltanoda 159
rejtekség 443
rekenő 370
rémes, rémű, rémséges,
rémi(szt)ó, réműletes
204
rengeteg 203
repcsi 136, 314
Részegember, -útja 107
részére 254
rétész 56
rettentő, rettenetes 197,
204
retyerutya 245
rész 80, 308
rihó(hadak, rivó(hadak)
461, 462
ró 462
robbantómester 159
rohattsarok, -szög(let)
314
rokonság 245
roppant(ott) 205
rosszul esik 343
rovás 141, 378
rovatal, rovatal 462

rováspénz 141
rövidnap 477
röpesi 136, 313, 314
rubel 450, 453
ruszki 453
rút 205

S

Sajóhelyi 247
salukáterös üng 98
Sánta Kata 108
Sántalány 106, 108
seggevége 245
segít 343
séló 462
sertepertél 185
sí, sí-rí 462
signor 362
sihaló 460
sik 85, 222
siker 144
sikerül 343, 347
sikál, -ó, -ás 84, 85, 88
sikár 84
sikárol, sikárló 85
siká(r)lófa 85
sikitt, -ó 85
sikogat 85
simít(ó), simitt(ó) 79, 80
simittóvas, -rész 79, 80
sin 159, 317, 318
sindel 91
sing, -csont, -vas 318
símpár 318
sír 48
sire 362
sivalkodik, -kozik 462
sivall(ó) 460, 462
sivan(tott) 460
sivó 368
sodrófa 86
sógor, -asszony 244
sóhivatal 465
sok 343
sokba kerül 343
sós kú 81
sótalan zsír 464
sovány 460
sóvárog 460
sövény 461
statustitoknok, titkár 38
steppe, szeppe 454
subrikát 98
suhány 460
suhárog 460
sujkol, -ás 87
sujok, sulyok 87
supella 104
sure 89
surjángos 443
sutt(y)om 41
sü(v)ény 461
sült 285

Sz

szabad 56, 277, 340—343
szabadság 364
szájíz 355
szakállszáritó 137
szállás 95, 105
Szalmásút 107
szám 374
számára 254
szamárság 343
szamová 451, 452
számvető 229
szán 48
szanatórium 366
száz 207
százszorszép 208
szebbnél szebb 207
szederin, szederina 475
szederjén 475
szeg 54
Szegedébe 458
szekérhúgy 108
szekernye 376
szekérrúd 353
szel 54
szélvész 53
székesegyház 474
szem 54
szemben 181
szembeszáll 302
szembe vív, öklel, ütköz-
zik 303
szemét(enszedett gyerek)
243
szemfény 353
szeminárium 474
szempillantás 353
szenes vas(aló) 79, 80
szent 310
szent Antal tüze 137
szentegyház 474
szentpereben, pillanatban
310
Szent Péter szekere 108
szenyvas 79
szép 49
szép dolog 343
szépséges szép 207
szerel 231
szeret 345
szerelemgyerek 243
szerezsán 443
szerint 121
szertelen 205
szerusz, szerbue 142
szerván(y) 443
szerviő 473
szervusz 142, 364, 473
szétínárjad 185
szevasz 142, 473
szí(a)! 142, 474
szilagy 104

szilvány 105
szín(e) 222
szíp, szíp 54
szitakötő 133
Szitástyúk 108
szivárog 460
szivárvány, szivárgyán
459, 460, 461
szivattyú 461
szívdobogás 353
szmicska 454
szocialista munkaverseny
455
szolga 164
szópuskapor 40
szorog 55
szoroghét 55
szorgalom, szorgalmas 55
szotnya 453
szovhoz 454
szovjet 453, 454
szovjethatalom, -nép 455
szovárog, szovárokodik
460
szőlő ina 475
szömölcsény 475
szömöcsing 475
szörnyű 197, 205
Szöul 249
szövet, szövöszék, -fa 461
sztarosza 451, 453
szteppe 453
szu(h)ár, szuvár 461
szudár, szudárinya 452
szuhárgyán 459, 461
szuhárog 460
szurdik 98, 105
szület 461
szűjőszék 461
szükség(es, -telen) 343
szülém 244
születésnap 353—357
szüőfa, szüőfa 461
szűr 48
szűrűj 353
Szűrű 107

T

tájbjaj 40
tajga 455
talál 359
tallároz 443
tan- 40, 365
tanácsos 343
tanítás 365
tankos 299
tanoda 159
tanul 345
tanult 49
tanya 95, 105, 149
tarantász 451
tarhó 384

Tarján 165
tárna 367
táró 367
-társ 363
táska 125
Taskony 91
tata 244
-tatik, -tetik 356, 359,
360
tegez 56
téglá, tégláz(ó, -ás) 80,
81, 82
téglavas, téglásvas, tég-
lázóvas, -rész 80, 81
tehát 42
téhely 56
tejtestvér 243
Tejút 106, 107
telér 367
televízió 373
telised-teli 311
telít 158
telyega 451
templom 474
teméntelen 206
temérdek 207
tenger 206
tengeri 189, 190
tér 52
térdepel 209
terem 48
térfilm 373
térhatású film 373
termelőképeség 367
tervezőalkodás 454
testvér, -ség, -bátyám,
-sógor 243, 244
tesz 211, 212
tetejölés 100
tetéz 211
tétováz(ik) 209
ti(h)ed 461
tikász, tikác 56
tilos 343
tiszt 301
tisza 207
tiszteletem 363
tisztartó 300
tisztviselő 301
tiz(ed) 122
tóka 104
tokaji 125
tokos 386
tollhegy 477
topor 55
torony 180
tovariscs 362
többek között 217
többi(ek) 212
tök ina 475
töle(m) 121, 122
tölös 96, 105
• tömérdek 207

töméntelen 206
 tömlőc 56
 tönkre(jut, -tesz, -tétel) 41
 tőp 51
 tör(ik) 360
 történ(lik) 359
 trágyázó rendszer 367
 traktoros, traktorista 299
 trojka 451
 tromf 307
 tröszt 229, 230
 tud 340, 447, 448
 tulaj(don) 311, 312
 turján 369
 tündér 207
 tűr 55, 90
 türedék vászon, posztó 90
 türes vászon, posztó 90
 türet vászon 90, 315
 tűz 48

Ty

tyúkász 56
 tyúkszem 357

U

újembercsalád, újasszony-
 család 242
 újemberfia, újasszony-
 lánya 243
 újjáépítés korszaka 455
 újjhegy 353
 ukáz 453, 454
 unokabátyja, -öccse, -nén-
 je, -huga 244
 unoka, -gyerek, -testvér
 244
 unokavő, -meny 244
 úr 164, 362
 ura 243
 ural 182
 uрам 164, 244, 363
 uraságod 362
 úristenes 201

úrkodik 184
 utal 185

Ü

üdvöz 56
 ügönszüle 104
 ükunoka 244
 üllő 478
 üzem 367

V

-va, -ve 360
 vackor 478
 vadász 49, 55, 56
 vág 210, 211
 vágány 159, 317, 318
 vagy 48
 vágy(ik) 209
 vagyon 53
 vaj(as)hét 452
 valahány 475
 valamint 42
 válik 210, 211, 212
 vállcsont 353
 való 292
 valván 310
 van 53, 155, 340, 343,
 360
 vanka 53
 vár 48, 212
 vargányász 56
 vas, -deszka 79
 veje 244
 vé(l)d 443
 véletlen 310
 vengerka 453
 ver 390
 verding, verdung 368
 vérint való testvérség 243
 verszt 451
 vés 211
 vesz 53, 211
 vész 48, 53
 veszők 158

vet 53
 vetési mód 367
 vétetlen 310
 vetőmód 367,
 világ(szép) 207
 vilamodat 457
 villam, villám 53
 villamik, villamodik 458
 virágom 243
 visszatér 345
 visszaverődik 360
 vitéz 302
 vízbe ver 88
 vízholdó 160, 316, 317
 vízi herce 104
 vodka 451, 453
 voluntérgyerek 243
 vonós 89
 vontatós 299
 völégénycsalád 242
 völégényfia 243
 Vörös Gárda, Vöröshad-
 sereg 453

Z

zabgyerek 243
 zabola 130
 zabos 143
 zabrál 453
 zagy 366
 zagyva(kol) 366
 zahin, -rahó 462
 zajjal 40
 zár, záváar 56
 zdrasztvuj(tye) 451, 452
 zemsztvo 454
 zihony 104
 zugoly 56

Zs

zsandár 244
 zsidópálinka, -bor 314
 zsidóvecsernye 469
 zsír 464

TÁRGYMUTATÓ

- ajnuk 78
 Akadémiai Nagyszótár 263, 408
 alakhosszabbító tövek 121, 122
 alany felbontása 171
 alany és állítmány egyeztetése 168, 187, 439
 alanyok és állítmányok párhuzamossága 174
 albán—magyar szótár 432
 aleutok 76
 általánosiskolai nyelvtankönyv 153
 anakolut 166, 170
 ázsiai nevek és szavak írása 248
 Balassi-szövegmagyarázat 310
 barokkstílus 59
 birtokviszony 439
 birtokos összetételek kettős ragozása 352
 birtokoszemélyrag 439
 Budenz József 321
 családnevek 375
 családnév-magyarázatok 129
 csillagnevek 106
 csukcsok 74
 deákos-nemesi stílus 59, 60
 diáknyelv 148
 egyalakú szók 48
 egyes-, többesszám 159, 215
 egyetemi nyelvészeti oktatás 259
 egyeztetés 187
 e hangról 277
 -e kérdőszócska 121, 122
 elemzési problémák 114
 ellentétes mondatok 372
 Eötvös József: a stílusról 58; körmondatai 56, 165
 Értelmező Szótár 263, 387
 eszkimók 76
 fattyúnyelv (tolvajnyelv) 473
 feltételes mellékmondat 175, 176
 feltételes mód 212
 felszólító mód 190, 209; használata kijelentő mód helyett 223
 finnugor elemek a magyar szókészletben 263
 fokozójelzők 199, 309; fokozó, nagyító szavak 199
 főiskolai nyelvészeti oktatás 259
 főnévi igenév 169, 340
 geometrikus stílus 65
 germanizmus 123
 gyljások 77
 gondolatjel 167
 Gyarmathi Sámuel 280
 ha kötőszó elhagyása 175
 hajós mesterszók 109
 haladó hagyományok a magyar nyelvtudományban 257
 hanghelyettesítés 249
 hangtani jelenségek a Sárközben 102
 hasonlatok 186
 határozói igenév 170—172, 359
 határozott névelő tulajdonnevek előtt 443
 határozott számnevek felosztása 122
 helyesírás 276, 335
 helyesírásunk története 278, 279
 helynévmagyarázat 165
 hiátustöltő *h* vagy *j* 461
 homonimák 48
 Hunfalvy Pál 322, 329
 idegen szavak 185, 273, 442
 idegen szavak átírása 249
 időhatározó mellékmondat 176
 ige és névszó 48
 igekötők 322
 igenevek történetéhez 455
 igenévszó, 48
 ikerszók 293
 ikes ragozás 208, 211, 225, 258
 ikes és iktelen ragozás felbomlása 209, 211
 Ilias új magyar fordítása 414
 infinitívusz 169
 inkorporáló nyelvek 74
 irodalmi nyelv 261, 334; irod. ny. a Szovjetunióban 30; irod. ny. és nyelv. járás 277; irod. ny. szókincse 194
 írói nyelvhasználat 288
 iskola és nyelvművelés 276
 iskolai nyelvtanítás 269
 itelmenek 76
 jensiszeiek 72
 juitok 77
 jukagirok 73
 kamesadálók 76
 katonai műszavak 300
 Kazinczy írói elvei 68
 keleti nyelvek szavainak átírása 248
 képes helyhatározó mellékmondatok 176
 Kertész Manó 161
 két és kott nyelv 72
 két, kettő 339
 kiejtés 335
 kijelentő és felszólító mód 226
 kínai nevek és szavak átírása 249

- klasszikus stílus 59, 60
 koreai nevek és szavak átírása 249
 korjások 74
 korstílus 57
 Kossuth nyelve 150, 303, 305
 körmondatos stílus 178
 köszönés 363
 közbevetések 187
 közmondások, szólások 43, 284
 köznyelv Kossuth és Petőfi korában 37
 kuriális stílus 61
 lap és levél 218
 leíró és történeti nyelvtan 254, 263
 luoravetlanok 75
 magyar—angol szótár 287
 magyar eredetű vándorszavak az orosz nyelvben 125
 magyar helyesírás története 278, 279
 magyar Ilias 414
 magyar irodalmi nyelv kialakulása 261
 magyar irodalomtörténet 438
 magyar kutatók a Szovjetunió finnugor nyelvű népeinél 323
 magyar nyelvátlasz 263
 magyar nyelvtudomány haladó hagyományai 257
 magyar nyelv új szótára 387
 magyar—oros szótár 430
 magyar szóképzés finnugor elemei 263
 magyar—török nyelvrokonság 322
 Magyar—ugor szótár 321, 322
 mángolás szavai 79
 manysi nyelvemlékek 281
 megszólítás 361, 447
 mellékmondatok 176
 melléknévi igenév 169, 170, 457
 Móricz Zsigmond és a nyelvi kérdések 438; nyelve 179
 mozgalmi zsargon 276
 Munkácsi Bernát 326, 330
 munkásnyelv 187, 188, 290
 munka szavai 188, 290
 nacionalizmus és stílus 70
 nagyítás és túlzás 196; nagyító, fokozó szavak 199
 németesség 123
 német—magyar szótár 286
 népdal és tájnyelv 250, 252
 népi csillagnevek 106
 népnyelv 90, 148, 235
 népnyelv és irodalmi nyelv 183, 193
 névmagyarázat 246
 névszó és ige 48
 nívhek 77
 nimilanok 75
 nomen-verbum 48
 nyelvátlasz 263
 nyelvészkongresszus 257; határozatai 264
 nyelvhelyesség 218, 229, 335, 436; elvei 273; nyelvhelyesség és stílusztika 275
 nyelvjárás a népdalok előadásában 277; nyj, és irodalom 183, 195, 277; nyj-i adatok Szegedről 241
 nyelv művelés 123, 255, 273, 331, 334, 370
 nyelv művelő cikkek sajtószemléje 229
 nyelvtani elvi kérdések 255
 nyelvtanítás 153, 269; nyelvtanítási konferencia 269; határozatai 270
 nyelvtudomány: a modern nyelvtud. magyar úttörői 280; nyelvtud. előadások a MTA 1953. évi nagygyűlésén 253; nyelvtud. tervmunkák 263; nyelvtudományunk helyzete és feladatai 263
 nyelvújítás 61, 62, 123; nyú. politikai háttere 64
 odulok 73
 orosz hangsúlyozás 332; o. irodalmi nyelv 332; o. jövevényszavak 451, 454; o. kiejtés 333; orosz—magyar szótár 430; o. nyelv hatása a magyarra 295, 449
 országos nyelvészkongresszus 257; határozatai 264
 országos nyelvtanítási konferencia 269; határozatai 270
 paleo-szibériai népek és nyelvek 71
 Pápai Károly 326
 Pápay József 326
 parallelizmus, párhuzamosság 170, 172, 174
 rádió nyelve 276
 ragadványnevek 375, 384
 ragadványnevek szótárja 142, 469
 Reguly Antal 323, 327, 480
 réstöltő *h* vagy *j* 461
 részeshatározó 345
 ritmikus próza 165
 rokonértelmű szók 293
 rokonságnevek Szegeden 241
 romantikus stílus 70, 71
 rövidmondatos stílus 64
 Sajnovics János 280
 sajtó nyelve 276
 Sárköz népnyelve 90
 Simonyi Zsigmond emlékezte 9; élete 11
 sorszámnev, tőzszámnev 336
 stílus 57, 124, 181, 440, 441
sukszik-nyelv 223
 superok mesterszavai 109
 szakszókincs 335
 számnevek felosztása 122; használata 336; nagyító alkalmazása 207
 számot, mennyiséget jelentő szók után egyesszám 216
 szegedi nyelvjárás 245
 személyragos főnévi igenév 340
 szenvedő igék használata 357
 szerszámok nevei 188, 290
 szóalkotás 123
 szóképzésünk finnugor elemei 263
 szólásmagyarazatok 133, 134, 137, 138, 145, 157, 462, 464, 465, 467, 471
 szólások 42, 43, 186, 284, 294, 306, 307 315, 316, 446
 szómagyarazatok 459, 467, 468, 472, 474, 475
 szórend 372, 440
 szovjet turkológia 256

- Sztálin nyelvtud. munkái 1, 151
 tájnyelv a népdalok előadásában 250, 252;
 t. és irodalom 277
 tájszavak 442, 443; tájszavak az iroda-
 lomban 185, 193
 tolvajnyelv 473
 történeti és leíró nyelvtan 254
 tőszámnév, sorszámnév 336
 többi, többiek 212
 türkevei család- és ragadványnevek 375
 tyukodi nyelvjárási adatok 235
 ugor nyelvek összehasonlító alaktana 322
 ugor—török háború 322
 új magyar Ilias 414
 újságok nyelve 364
- umanganok 77
 urál-altaji nyelvek viszonya 258, 330
 uzus 68, 69
 való igenév használata 292
 változó alany, állítmány 172
 Vámbéry Ármin 322
 vándorszavak 125
 vasalás szavai 79
 Veres Péter nyelve 183, 192
 vessző használata 370
 visszaható ige szenvedő helyett 359
 vokativusz 171
 vonatkozó névmás 174
 Vörösmarty és a szegedi tájszólás 245
 v-tövű szók 461

RÖVIDÍTÉSEK

- a. m. = annyi mint
 átv. ért. = átvitt értelemben
 Bp. = Budapest
 CzF = A Magyar nyelv szótára. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették: Czuczor Gergely és Fogarasi János. Hat kötet. Pest (Budapest) 1862—1874
 é. n. = év nélkül
 EPhK = Egyetemes Philológiai Közlöny
 Ethn. = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. Budapest, 1890-től
 EtSz = Magyar Etimológiai Szótár. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta Gombocz Zoltán és Melich János. Budapest, 1914-től
 h. = helyett
 i. e. = időszámításunk előtt
 i. h. = az idézett helyen
 ill. = illetőleg
 K = kódex
 km = közmondás
 l. = lásd
 l. (arabszám után) = lap
 m. = megye
 MA = Molnár Albert magyar—latin szótára
 MNy = Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata
 MNGy = Magyar Népköltési Gyűjtemény
 Msn = Magyarosan. Nyelvművelő folyóirat. 1932-től
 MTA = Magyar Tudományos Akadémia
 MTsz = Magyar Tájszótár. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkesztette Szinnyei József. 2 kötet. Budapest, 1893—1901
 NyF = Nyelvészeti Füzetek. Szerk. Simonyi Zsigmond. 1—81. füzet. Budapest 1902—1918
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények. 1862-től
 Nyr = Magyar Nyelvőr. Budapest, 1872-től
 NySz = Magyar Nyelvtörténeti Szótár. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkesztették: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. 3 kötet. Budapest, 1890—1893
 NyUSz = Magyar Nyelvújítás Szótára. Írta Szily Kálmán. Budapest, 1902
 OklSz = Magyar Oklevél Szótár. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Szamota István gyűjtését szótárrá szerkesztette Zolnai Gyula. Budapest, 1902—1906
 olv. = olvasd
 Ö. M. = Összes Munkái
 pl. = például
 PPB = Pápai Páriz Ferenc magyar—latin szótárának (Lőcse, 1708) Bod-féle bővített kiadása. Szeben, 1767
 RMKT = Régi Magyar Költők Tára. Közzéteszi Szilády Áron. Budapest, 1877—
 RMKt = Régi Magyar Könyvtár
 stb. = s a többi
 sz. = század
 SzhSz = Csúry Bálint: Szamosháti Szótár
 SzfSz = Bárczi Géza: Magyar Szófejtő Szótár
 tkp. = tulajdonképpen
 tréf. = tréfás, tréfásan
 Tsz = Magyar Tájszótár. Kiadta a Magyar Tudós Társaság. Buda, 1838
 ú. m. = úgy mint
 uo. = ugyanott
 Vadr. = Kriza János: Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Kolozsvár, 1863
 v. = vagy
 vid. = vidéke
 vki, vmi, vmely = valaki, valami, valamely
 vö. = vesd össze
 Két arabszám — közbeiktatott kettősponttal — a kötet és a lap számát jelenti; pl. 77:156 = 77. kötet 156. lap

Készítette *Prohászka János* technikai szerkesztő.

A kiadásért felelős: Mestyán János — Műszaki felelős: Tóth Ferenc

Akadémiai nyomda, Gerlőczy-u. 2. — 29664/54 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

Magyarázatok

Erdődi József: Az orosz nyelv hatása a magyar nyelvre 1945 óta. I. 449. —
Nyíri Antal: Az igenevek történetéhez 455. — *Beke Ödön*: Szivárvány-e

Kérjük olvasóinkat és munkatársainkat, hogy leveleiket, kézírataikat ezután a szerkesztőség új címére küldjék: Budapest V., Váci-u. 12. A MTA. Nyelvtudományi Intézete.
Telefon: 189-662; 180-761; 184-426.

474. Szeminárium 475. — *Beke Ödön*: Patél 475. — Inda. Csakis. Valahány 476

Ki hallotta, ki olvasta?

H. Fekete Péter: Lámpás homlokú. Gyalogszarka, gyalogsátán. Hosszú év, rövid nap. Tollhegy. Kinn hál az idő. Kiengesztel, kienged 477. — Vackor. Kerülő. Gagucs. Csizmavető. Eltökt. Üllő. Döfleg 478. — *Beke Ödön*: Kápolnavorág 478. — Ötről hatra menni. Kérődzik 479. — *Betkowski Jenő*: Szerelmeslevél. Vackor. Tikog és tikkad 479. — Parázs. Lámpásos 480. — *Tr. Z.*: Magyar szövegű, többnyelvű szaklap Szentpéterváron 1880-ban 480

A Nyelvőr hírei

A Magyar Földrajzi Társaság IX. Vándorgyűlése és Reguly Antal emlékünnepe
Zircen 480

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK

Akadémiai Kladó. Batsányi János Összes Művei. (Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor.) 1953. — Benkő Loránd: A magyar ly hang története. (Nyelvtud. Értekezések. I.) 1953. — B. Lőrinczy Éva: A közsbergi töredék és szalagjai mint nyelvi emlék. 1953. — Nyelvművelésünk főbb kérdései. (Tanulmánygyűjtemény. Szerk. Lőrinczy Lajos.) 1953. — Szovjet nyelvtudományi értekezések. (Szerk. Telegdi Zsigmond.) 1953. — Király Péter: A kelet-szlávok nyelvjárás nyomtatott emlékei. 1953. — A Magyar Népzene Tára, II. Jeles napok. Szerk. Bartók Béla és Kodály Zoltán. Sajtó alá rendezte: Kerényi György. 1953. — Maskin: Augustus principatus kialakulása és társadalmi lényege. 1953. — Veszprémi regesták. Örsze-álította Kumorovitz L. Bernát. 1953. — Spinoza: Etika. Teologico-politikai tanulmány. Ford. Szemere Samu. (Filozófiai Írók Tára. Új folyam. VI., VII.) 1953. — Hatász Előd: Magyar-német kezi szótár. 1953. — Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. I. 3-4. 1952. — Acta Linguistica. III. 1-2. 1953. — Akadémiai Ertesítő. LX. 501.

Mémoires de la Société Finno-ougrienne. 106. Nyytteitä liivin kielestä. Keränynt E. N. Setälä. Suomentanut ja julkaissut V. Kyrölä. Helsinki. 1953. Suomalais-ugrilainen Seura.

Skrifter Utgivna Genom Landmats- och Folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. C: 1. H. Grundström: Lulelappisches Wörterbuch. Fasc. 11. 12: 1. Grammatische Übersicht über die lulelappischen Dialekte. I. Deklination.

Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien. 18: 1. O. Loorits: Grundzüge des estnischen Volksglaubens. I. Lund 1949.

Akagyemija Nauk SzSzSZR. Inszyiitut Jazikoznanyija. Dokladi i Szooobsenyija. I., II. 1952. III. IV. 1953. — Voproszi Jazikoznanyija 5., 6. 1953.

Annales Universitatis Turkuensis. Ser. B. Tom. XLIV, 1. P. Numminen: Quo modo Cicero de Lucretio (et quodam Sallustio) iudicaverit. Turku. 1953. — Virittájá. 4. vihko. 1953.

E. Moor: Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus. (Különnyomat az Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae II. 1-4. számából) 1952-53. — Y. H. Toivonen: Zur Frage der finnisch-ugrischen Urheimat. (Sonderabdr. aus dem Journal de la Société Finno-ougrienne 56. Helsinki, 1952.) — L. Posti: From Pre-Finnic to Late Proto-Finnic. (Kny. a FUF XXXI. kötetéből.) — E. Itkonen: Zum hundersten Geburtstag von J. K. Qvigstad. (Kny. a FUF XXXI. kötetéből.) — E. Itkonen: Eine „Harpune“ und „Speer“ bedeutende Wortgruppe. (Kny. Virittájá 1953. I. sz.) — M. Räsänen: Etymologisiä liisiä. (Kny. Virittájá 1952. 3. sz.) — M. Räsänen: Contributions au classement des langues turques. (Kny. Rocznik Orientalistyczny. Tom. XVII. Kraków. 1953.) — J. Mägiste: Die Zusammengesetzten Adverbia vom germ. Typus dabel, hierbei, wobei usw. in der estn. Schriftsprache. (Annales Societatis Litterarum Estoniae in Svecia I 1945-1949.) — J. Mägiste: Soome hakkapelidid, eesti keel ja balti aadel (kny.). — J. Mägiste: Haruldaste XVII sajandi eesti raamatute ilmsiktuleku puhul. (Kny. Tulumuld.) — J. Mägiste: Ein neues Handbuch der Ostseefinnisch-slavischen sprachlichen Beziehungen. (Särtryck ur Meddelanden fran seminarierna för slaviska språk, jämförande språkforskning och finsk-ugriska språk vid Lunds Universitét, Nr 3. 1953.) — J. Mägiste: Zu den entlehnten 3-haltigen Suffixen im Wepsischen und zu den (mittel)-weps. Wörtern g'äñis, 'hase', 'paris', 'Krähe' (uo.). — K. Bergslund: Numeral Constructions in Lapp. (Kny. Studia Septentrionalia V 1953.)

Ára: 9,— Ft
Évi előfizetés: 18,— Ft

A közölhetőség követelményei:

1. Szabványos A/4 nagyságú (21×29 cm) papírlapokra kell írni. Ellenkező esetben a szerző költségére újra gépettetjük a kéziratot.
2. A papirosnak csak az első lapjára szabad írni, a hátlap üresen hagyando.
3. Csak fehér papiros használható.
4. A szöveget írógéppel kell írni fekete írógépszalaggal.
5. Csakis első vagy jól olvasható másolati példány adható a nyomdának.
6. A gépett sorok hossza az egész kéziratban azonos legyen (az írógép betűmértékének rögzítésével).
7. A kézirat sorait a javítások és az olvashatóság érdekében ritkítva kell géneelni.
8. Minden lapra ugyanannyi sor irandó, mégpedig a szabványnak megfelelően 25 (60 betűs) sor.
9. Minden új bekezdést beljebb kell kezdeni.
10. Egy lapon a betűhibák kijavításán kívül legfeljebb öt sorban lehet utólagos javítás, azonban nem a margón, hanem a hibás szavak áthúzásával és a helyes szöveg olvasható föléírásával.
11. Nyomtatott kézirat A/4 nagyságú papiros közepére felragasztandó.
12. Klisék helye lehetőleg beragasztott levonattal, ennek hiányában félreérthetetlenül megjelölendő a kéziratban.
13. A kézirat lapjainak számozása: cikkenként 1-től végig, minden lapon felül középre írva. Beszúrás esetén azt a lapot, amelyhez pótlás történik, már «a» betűjellel, az utolsó pótlapot a betűjelen kívül «vége» jelzéssel kell ellátni. (Pl. 74/a, 74/b, 74/c vége)
14. A kézirat lapjaihoz esetleges pótlásokat, helyesbítéseket ragasztással és nem gombostűvel vagy gemkapoccsal kell csatolni.
15. A szabályzatnak meg nem felelő kéziratot a nyomda nem köteles elfogadni.
16. A szövegben csak a régi és tájszavakat húzzuk alá, neveket, címeket ne.
17. A folyóiratok évszámait és az évszázadokat arab számmal írjuk, ne rómaiival. Az évfolyam és a lapszám közé kettőspontot teszünk.
18. A kézirat végére tesszük ki a pontos címet, s a névtelen cikkek végén zárójelben legyen ott a szerző neve és címe.
19. A levonatokba ne írjunk újabb szöveget, mert ez költségtöbbletet okoz s a szám megjelenését késlelteti.
20. A hasábos levonatot postafordultával küldjük vissza a szerkesztőnek, hogy a számot minél előbb tördeltethessük.
21. A szerzők beküldött kézírataikról föltétlenül készítsenek másolatot, hogy a postán vagy a nyomdában előfordulható elkallódás esetén legyen cikküknek egy példánya a kezükben a korrektúránál, mivel a levonattal a kéziratot az említett okból nem küldjük vissza.

Előfizetési díj 1 évre 18.— forint
Megjelenik kéthavonként 5 iv terjedelemben. Ára példányonként 4.50 forint.

K adóh vatal: Akadémiai K adó Budapest, V., Alkotmány-utca 21. Távbeszélő: 111—010
Felelős kiadó: Mestyán János

Terjeszti a Posta Központi Hírlapiroda Vállalat
Budapest, V., József nádor-tér 1. Telefon: 180-850

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat: József nádor-tér 1, üzlethelység. Telefon: 180-850
Lapunk régebbi számait kaphatják a Posta Központi Hírlapiroda Ujságtöltőjében
Budapest, V., József Attila-utca 3.

A kiadásért felelős: Mestyán János Műszaki felelős: Toth Ferenc
A kézirat beérkezett: 1953. VI. 15. — Terjedelem: 14 (A,5) iv. — Nyomott példány: 2200

Akadémiai nyomda, G róczy-u. 2. — 27774 — Felelős vezető: ifj. Puskás F. László